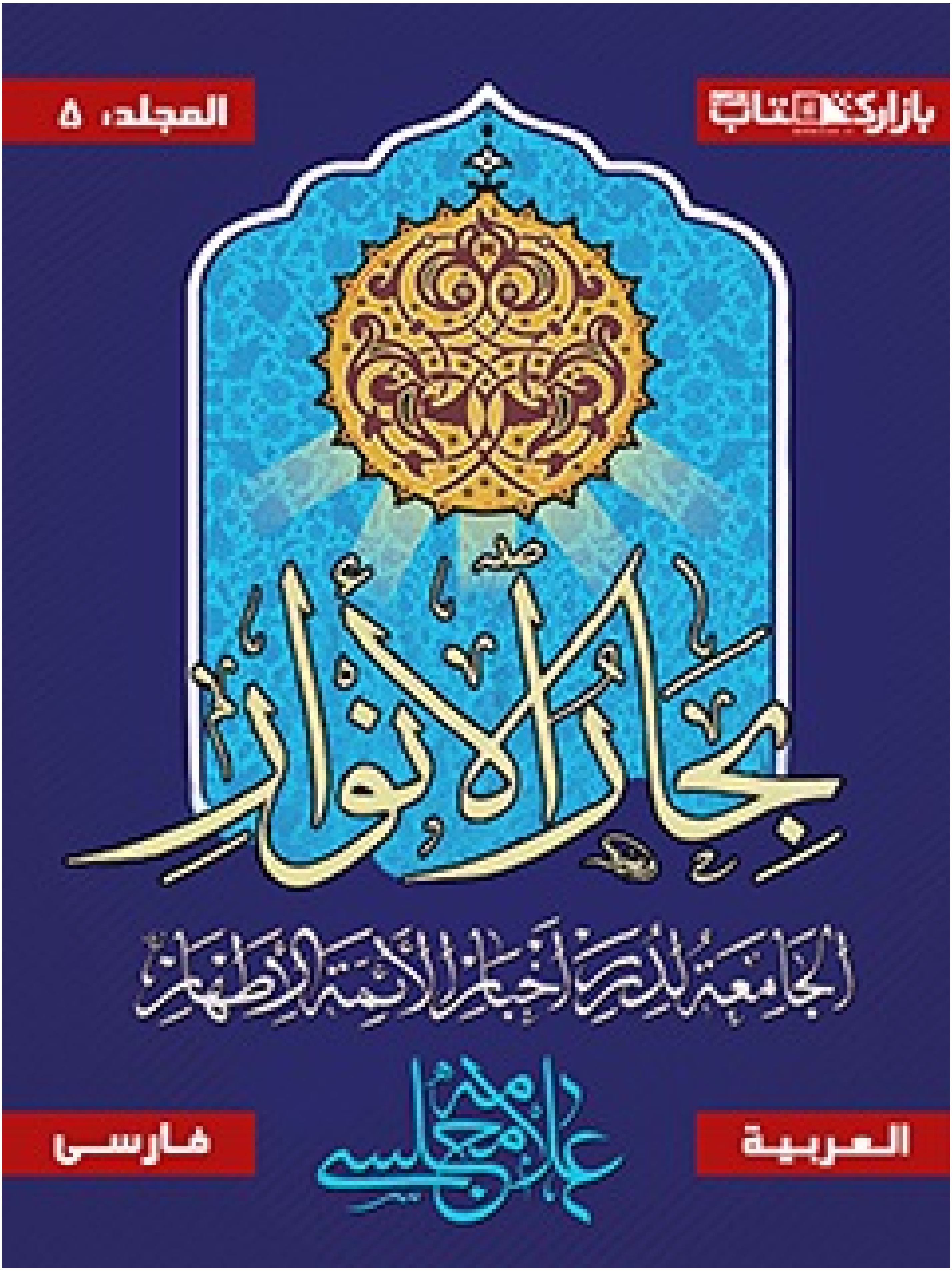

بازارکتاب
المجلد، ٥
بحار الأنوار
الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار
علامه مجلسی
العربية
فارسی

بسم الله الرحمن الرحیم

بحارالانوار الجامعه لدرر اخبار الائمه الاطهار علیهم السلام با ترجمه فارسی

کاتب:

محمدباقر بن محمدتقی علامه مجلسی

نشرت فی الطباعهٔ:

مرکز تحقیقات رایانه ای قائمیه اصفهان

رقمی الناشر:

مرکز القائمیهٔ باصفهان للتحریات الکمبیوتریهٔ

الفهرس

بحار الأنوار الجامعه لدرر أخبار الائمه الأطهار المجلد ۵ : کتاب عدل و معاد – ۱

اشاره

سرشناسه: مجلسی محمد باقربن محمدتقی ۱۰۳۷ – ۱۱۱۱ق.

عنوان و نام پدیدآور: بحارالانوار: الجامعه لدرر أخبار الائمه الأطهار تالیف محمدباقر المجلسی.

مشخصات نشر: بیروت داراحیاء التراث العربی [۱۴۴۰].

مشخصات ظاهری: ج – نمونه.

یادداشت: عربی.

یادداشت: فهرست نویسی بر اساس جلد بیست و چهارم، ۱۴۰۳ق. [۱۳۶۰].

یادداشت: جلد۲۴،۵۲،۶۵،۶۶،۶۷،۸۷،۹۲،۹۱،۹۴،۱۰۳،۱۰۸(چاپ سوم: ۱۴۰۳ق.=۱۹۸۳م.=[۱۳۶۱]).

یادداشت: کتابنامه.

مندرجات: ج .۲۴. کتاب الامامه. ج.۵۲. تاریخ الحجه. ج۶۵،۶۶،۶۷. الایمان و الکفر. ج.۸۷. کتاب الصلاه . ج. ۹۱،۹۲ .الذکر و الدعا. ج. ۹۴. کتاب السوم. ج.۱۰۳.فهرست المصادر. ج.۱۰۸.الفهرست.-

موضوع: احادیث شیعه — قرن ۱۱ق

رده بندی کنگره: BP۱۳۵/م۳ب ۳۱۳۰۰ ی ح

رده بندی دیویی: ۲۹۷/۲۱۲

شماره کتابشناسی ملی: ۱۶۸۰۹۴۶

ص: ۱

**[ترجمه]

سرشناسه : مجلسی، محمد باقربن محمدتقی، ۱۰۳۷ – ۱۱۱۱ق.

عنوان قراردادی : بحار الانوار .فارسی .برگزیده

عنوان و نام پدیدآور : ترجمه بحارالانوار/ مترجم گروه مترجمان؛ [برای] نهاد کتابخانه های عمومی کشور.

مشخصات نشر : تهران: نهاد کتابخانه های عمومی کشور، موسسه انتشارات کتاب نشر، ۱۳۹۲ -

مشخصات ظاهری : ج.

شابک : دوره : ۹۷۸-۶۰۰-۷۱۵۰-۶۶-۵ ؛ ج.۱ : ۹۷۸-۶۰۰-۷۱۵۰-۶۷-۲ ؛ ج.۲ : ۹۷۸-۶۰۰-۷۱۵۰-۶۸-۹ ؛ ج.۳ : ۹۷۸-۶۰۰-۷۱۵۰-۶۹-۶ ؛ ج.۴ ۹۷۸-۶۰۰-۷۱۵۰۷۰-۲ : ؛ ج.۵ ۹۷۸-۶۰۰-۷۱۵۰-۷۱-۹ : ؛ ج.۶ ۹۷۸-۶۰۰-۷۱۵۰-۷۲-۶ : ؛ ج.۷ ۹۷۸-۶۰۰-۷۱۵۰-۷۳-۳ : ؛ ج.۸ : ۹۷۸-۶۰۰-۷۱۵۰-۷۴-۰ ؛ ج.۱۰ ۹۷۸-۶۰۰-۷۱۵۰-۷۶-۴ : ؛ ج.۱۱ ۹۷۸-۶۰۰-۷۱۵۰-۸۳-۲ : ؛ ج.۱۲ ۹۷۸-۶۰۰-۷۱۵۰-۶۶-۵ : ؛ ج.۱۳ ۹۷۸-۶۰۰-۷۱۵۰-۸۵-۶ : ؛ ج.۱۴ ۹۷۸-۶۰۰-۷۱۵۰-۸۶-۳ : ؛ ج.۱۵ ۹۷۸-۶۰۰-۷۱۵۰-۸۷-۰ : ؛ ج.۹۷۸:۱۶-۶۰۰-۷۱۵۰-۸۸-۷ ؛ ج.۹۷۸:۱۷-۶۰۰-۷۱۵۰-۸۹-۴ ؛ ج.۱۸ : ۹۷۸-۶۰۰-۷۱۵۰-۹۰-۰ ؛ ج.۹۷۸:۱۹-۶۰۰-۷۱۵۰-۹۱-۷ ؛ ج.۹۷۸:۲۰-۶۰۰-۷۱۵۰-۹۲-۴ ؛ ج.۲۱: ۹۷۸-۶۰۰-۷۱۵۰-۹۳-۱ ؛ ج.۹۷۸:۲۲-۶۰۰-۷۱۵۰-۹۴-۸ ؛ ج.۹۷۸:۲۳-۶۰۰-۷۱۵۰-۹۵-۵

مندرجات : ج.۱. کتاب عقل و علم و جهل.- ج.۲. کتاب توحید.- ج.۳. کتاب عدل و معاد.- ج.۴. کتاب احتجاج و مناظره.- ج. ۵. تاریخ پیامبران.- ج.۶. تاریخ حضرت محمد صلی الله علیه وآله.- ج.۷. کتاب امامت.- ج.۸. تاریخ امیرالمومنین.- ج.۹. تاریخ حضرت زهرا و امامان والامقام حسن و حسین و سجاد و باقر علیهم السلام.- ج.۱۰. تاریخ امامان والامقام حضرات صادق، کاظم، رضا، جواد، هادی و عسکری علیهم السلام.- ج.۱۱. تاریخ امام مهدی علیه السلام.- ج.۱۲. کتاب آسمان و جهان - ۱.- ج.۱۳. آسمان و جهان - ۲.- ج.۱۴. کتاب ایمان و کفر.- ج.۱۵. کتاب معاشرت، آداب و سنت ها و معاصی و کبائر.- ج.۱۶. کتاب مواعظ و حکم.- ج.۱۷. کتاب قرآن، ذکر، دعا و زیارت.- ج.۱۸. کتاب ادعیه.- ج.۱۹. کتاب طهارت و نماز و روزه.- ج.۲۰. کتاب خمس، زکات، حج، جهاد، امر به معروف و نهی از منکر، عقود و معاملات و قضاوت

وضعیت فهرست نویسی : فیپا

ناشر دیجیتالی : مرکز تحقیقات رایانه ای قائمیه اصفهان

یادداشت : ج.۲ - ۸ و ۱۰ - ۱۶ (چاپ اول: ۱۳۹۲) (فیپا).

موضوع : احادیث شیعه -- قرن ۱۱ق.

شناسه افزوده : نهاد کتابخانه های عمومی کشور، مجری پژوهش

شناسه افزوده : نهاد کتابخانه های عمومی کشور. موسسه انتشارات کتاب نشر

رده بندی کنگره : BP۱۳۵/م۳ب۳۰۴۲۱۶۷ ۱۳۹۲

رده بندی دیویی : ۲۹۷/۲۱۲

شماره کتابشناسی ملی : ۳۳۴۸۹۸۵

ص: ۱

**[ترجمه]

الخطبه من المؤلف رحمه اللّه

الحمـد للّه الـذی أمر عباده بالعدل و هو تعالی أولی به من المأمورین، و زجرهم فبیّن أنّه لا یظلم المزجورین، و کلّف الخلق بعد استطاعتهم لیکونوا بطاعته فی جنّاته متنعمین، و بمعصـیته فی نیرانه معذّبین و الصلاه علی شافع المذنبین و فخر المرسلین، محمّد خـاتم النـبیین، و علی وصـیّه رافع لـواء الحمـد، یـوم الـدین، و السـاقی مـن حـوض أخیه شـیعته المرحـومین، و علی أوصـیائهما الأطهرین، و ذرّیتهما الأکرمین ما أظلّت السماوات علی الأرضین.

أمّا بعد فهذا هو المجلّد الثالث من کتاب بحار الأنوار المشتمل علی أخبار العدل و المعاد، و علل تکلیف العباد، مما ألّفه الراجی لرحمه ربّه و شفاعه نبیّه یوم التناد محمّد باقر بن محمّد تقی رزقه الله سلوک سبیل الرشاد، و غفر له و لوالدیه یوم المعاد.

**[ترجمه]بسم الله الرحمن الرحيم

سپاس خدایی راست که بندگانش را به عدل امر نمود و او خود به آن سزاوارتر است، و آن‌ها را بازداشت و مقرر داشت که به آن‌ها که بازداشته شده‌اند ستم نخواهد کرد، و خلایق را پس از استطاعتشان مکلف نمود تا در صورت اطاعت از او در بهشت‌هایش متنعم شوند و با نافرمانی او در آتش‌هایش به عذاب درآیند. و درود بر شفاعت‌کننده گناه‌کاران و مایه فخر رسولان، محمد، آخرینِ پیامبران، و بر جانشین او که برافرازنده پرچم حمد در روز قیامت، و سیراب کننده شیعیان آمرزیده شده‌اش از حوض برادرش است، و بر جانشینان پاک سرشت و نسل گرامی آن دو، تا زمانی که آسمان‌ها بر زمین‌ها سایه افکنده‌اند.

اما بعد این جلد سوم کتاب بحار الأنوار است که مشتمل بر روایات عدل و معاد و علل تکلیف بر بندگان می باشد که این امیدوار به رحمت پروردگارش و شفاعت پیامبر او در روز تناد، محمد باقر بن محمد تقی، که خداوند پیمودن راه رشد را روزی‌اش نماید و در روز معاد برای او و والدینش بیامرزد، آن را به رشته تألیف در آورده است.

**[ترجمه]

أبواب العدل

باب ۱ نفی الظلم و الجور عنه تعالی و إبطال الجبر و التفویض و إثبات الأمر بین الأمرین و إثبات الاختیار و الاستطاعه

الآیات؛

آل عمران: «ذلِکَ بِما قَدَّمَتْ أَیْدِیکُمْ وَ أَنَّ اللَّهَ لَیْسَ بِظَلَّامٍ لِلْعَبِیدِ»(۱۸۲)

النساء: «إِنَّ اللَّهَ لا یَظْلِمُ مِثْقالَ ذَرَّةٍ وَ إِنْ تَکُ حَسَنَةً یُضاعِفْها وَ یُؤْتِ مِنْ لَدُنْهُ أَجْراً عَظِیماً»(۴۰) (و قال): «وَ لا یُظْلَمُونَ فَتِیلًا»(۴۹) (و قال): «ما أَصابَکَ مِنْ حَسَنَةٍ فَمِنَ اللَّهِ وَ ما أَصابَکَ مِنْ سَیِّئَةٍ فَمِنْ نَفْسِکَ»(۷۹) (و قال): «ما یَفْعَلُ اللَّهُ بِعَذابِکُمْ إِنْ شَکَرْتُمْ وَ آمَنْتُمْ وَ کانَ اللَّهُ شاکِراً عَلِیماً»(۱۴۷)

الأنعام: «ذلِکَ أَنْ لَمْ یَکُنْ رَبُّکَ مُهْلِکَ الْقُری بِظُلْمٍ وَ أَهْلُها غافِلُونَ* وَ لِکُلٍّ دَرَجاتٌ مِمَّا عَمِلُوا وَ ما رَبُّکَ بِغافِلٍ عَمَّا یَعْمَلُونَ»(۱۳۱-۱۳۲)

الأعراف: «إِنَّا جَعَلْنَا الشَّیاطِینَ أَوْلِیاءَ لِلَّذِینَ لا یُؤْمِنُونَ* وَ إِذا فَعَلُوا فاحِشَةً قالُوا وَجَدْنا عَلَیْها آباءَنا وَ اللَّهُ أَمَرَنا بِها قُلْ إِنَّ اللَّهَ لا یَأْمُرُ بِالْفَحْشاءِ»(۲۷-۲۸)

الأنفال: «ذلِکَ بِما قَدَّمَتْ أَیْدِیکُمْ وَ أَنَّ اللَّهَ لَیْسَ بِظَلَّامٍ لِلْعَبِیدِ»(۵۱)

التوبه: «فَما کانَ اللَّهُ لِیَظْلِمَهُمْ وَ لکِنْ کانُوا أَنْفُسَهُمْ یَظْلِمُونَ»(۷۰)

يونس: «إِنَّ اللَّهَ لا ـ يَظْلِمُ النَّاسَ شَـيْئاً وَ لكِنَّ النَّاسَ أَنْفُسَـهُمْ يَظْلِمُونَ»(۴۴) (و قـال تعـالى): «قُلْ يا أَيُّهَا النَّاسُ قَدْ جاءَكُمُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّكُمْ فَمَنِ اهْتَدى فَإِنَّما يَهْتَدِي لِنَفْسِهِ وَ مَنْ ضَلَّ فَإِنَّما يَضِلُّ عَلَيْها وَ ما أَنَا عَلَيْكُمْ بِوَكِيلٍ»(۱۰۸)

النحل: «وَ ما ظَلَمَهُمُ اللَّهُ وَ لكِنْ كانُوا أَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ* فَأَصابَهُمْ سَيِّئاتُ ما عَمِلُوا»(۳۳-۳۴)

الحج: «ذلِكَ بِما قَدَّمَتْ يَداكَ وَ أَنَّ اللَّهَ لَيْسَ بِظَلَّامٍ لِلْعَبِيدِ»(۱۰)

ص: ۲

المؤمنون: «وَ لا نُكَلِّفُ نَفْساً إِلَّا وُسْعَها وَ لَدَيْنا كِتابٌ يَنْطِقُ بِالْحَقِّ وَ هُمْ لا يُظْلَمُونَ»(۶۲)

النور: «لِكُلِّ امْرِئٍ مِنْهُمْ مَا اكْتَسَبَ مِنَ الْإِثْمِ»(۱۱)

سبأ: «قُلْ لا تُسْئَلُونَ عَمَّا أَجْرَمْنا وَ لا نُسْئَلُ عَمَّا تَعْمَلُونَ»(۲۵)

فاطر: «وَ لا تَزِرُ وازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرى وَ إِنْ تَدْعُ مُثْقَلَةٌ إِلى حِمْلِها لا يُحْمَلْ مِنْهُ شَيْ ءٌ وَ لَوْ كانَ ذا قُرْبى»(۱۸)

ص: «أَمْ نَجْعَلُ الَّذِينَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصَّالِحاتِ كَالْمُفْسِدِينَ فِى الْأَرْضِ أَمْ نَجْعَلُ الْمُتَّقِينَ كَالْفُجَّارِ»(۲۸)

الزمر: «إِنْ تَكْفُرُوا فَإِنَّ اللَّهَ غَنِيٌّ عَنْكُمْ وَ لا يَرْضى لِعِبادِهِ الْكُفْرَ وَ إِنْ تَشْكُرُوا يَرْضَهُ لَكُمْ وَ لا تَزِرُ وازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرى»(۷)

المؤمن: «وَ مَا اللَّهُ يُرِيدُ ظُلْماً لِلْعِبادِ»(۳۱) (و قال تعالى): «مَنْ عَمِلَ سَيِّئَةً فَلا يُجْزى إِلَّا مِثْلَها»(۴۰) (و قال تعالى): «الْيَوْمَ تُجْزى كُلُّ نَفْسٍ بِما كَسَبَتْ لا ظُلْمَ الْيَوْمَ إِنَّ اللَّهَ سَرِيعُ الْحِسابِ»(۱۷)

السجده: «مَنْ عَمِلَ صالِحاً فَلِنَفْسِهِ وَ مَنْ أَساءَ فَعَلَيْها وَ ما رَبُّكَ بِظَلَّامٍ لِلْعَبِيدِ»(۴۶)

الزخرف: «وَ ما ظَلَمْناهُمْ وَ لكِنْ كانُوا هُمُ الظَّالِمِينَ»(۷۶)

ق: «لا تَخْتَصِمُوا لَدَيَّ وَ قَدْ قَدَّمْتُ إِلَيْكُمْ بِالْوَعِيدِ* ما يُبَدَّلُ الْقَوْلُ لَدَيَّ وَ ما أَنَا بِظَلَّامٍ لِلْعَبِيدِ»(۲۸-۲۹)

الطور: «إِنَّما تُجْزَوْنَ ما كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ»(۱۶) (و قال تعالى): «كُلُوا وَ اشْرَبُوا هَنِيئاً بِما كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ»(۱۹) (و قال سبحانه): «كُلُّ امْرِئٍ بِما كَسَبَ رَهِينٌ»(۲۱)

النجم: «وَ لِلَّهِ ما فِي السَّماواتِ وَ ما فِي الْأَرْضِ لِيَجْزِيَ الَّذِينَ أَساؤُا بِما عَمِلُوا وَ يَجْزِيَ الَّذِينَ أَحْسَنُوا بِالْحُسْنَى (إلى قوله تعالى): أَمْ لَمْ يُنَبَّأْ بِما فِي صُحُفِ مُوسى* وَ إِبْراهِيمَ الَّذِى وَفَّى* أَلَّا تَزِرُ وازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرى *وَ أَنْ لَيْسَ لِلْإِنْسانِ إِلَّا ما سَعى* وَ أَنَّ سَعْيَهُ سَوْفَ يُرى* ثُمَّ يُجْزاهُ الْجَزاءَ الْأَوْفى»(۳۱-۴۱)

الواقعه: «جَزاءً بِما کانُوا یَعْمَلُونَ»(۲۴)

**[ترجمه]«ذَلِکَ بِمَا قَدَّمَتْ أَیْدِیکُمْ وَ أَنَّ اللّهَ لَیْسَ بِظَلاَّمٍ لِّلْعَبِیدِ» - . آل عمران / ۱۸۲ -

{این [عقوبت] به خاطر کار و کردار پیشین شماست، [و گرنه] خداوند هرگز نسبت به بندگان [خود] بیدادگر نیست}.

«إِنَّ اللّهَ لاَ یَظْلِمُ مِثْقَالَ ذَرَّهٍ وَ إِن تَکُ حَسَنَهً یُضَاعِفْهَا وَ یُؤْتِ مِن لَّدُنْهُ أَجْرًا عَظِیمًا» - . نساء / ۴۰ -

{در حقیقت خدا هم وزن ذره ای ستم نمی کند، و اگر [آن ذره کار] نیکی باشد دو چندانش می کند و از نزد خویش پاداشی بزرگ می بخشد}.

«وَ لاَ یُظْلَمُونَ فَتِیلًا» - . همان / ۴۹ - {به

قدر نخ روی هسته خرمایی ستم نمی بینند}.

«مَّا أَصَابَکَ مِنْ حَسَنَهٍ فَمِنَ اللّهِ وَ مَا أَصَابَکَ مِن سَیِّئَهٍ فَمِن نَّفْسِکَ» - . همان / ۷۹ - ص: ۲

{هر چه از خوبیها به تو می رسد از جانب خداست و آنچه از بدی به تو می رسد از خود توست}.

«مَّا یَفْعَلُ اللّهُ بِعَذَابِکُمْ إِن شَکَرْتُمْ وَ آمَنتُمْ وَ کَانَ اللّهُ شَاکِرًا عَلِیمًا» - . همان / ۱۴۷ -

{اگر سپاس بدارید و ایمان آورید خدا می خواهد با عذاب شما چه کند و خدا همواره سپاس پذیر [حق شناس] داناست}.

«ذَلِکَ أَن لَّمْ یَکُن رَّبُّکَ مُهْلِکَ الْقُرَی بِظُلْمٍ وَ أَهْلُهَا غَافِلُونَ * وَ لِکُلٍّ دَرَجَاتٌ مِّمَّا عَمِلُواْ وَ مَا رَبُّکَ بِغَافِلٍ عَمَّا یَعْمَلُونَ» - . أنعام / ۱۳۱ و ۱۳۲ -

{این [اتمام حجت] بدان سبب است که پروردگار تو هیچگاه شهرها را به ستم نابوده نکرده در حالی که مردم آن غافل باشند * و برای هر یک [از این دو گروه] از آنچه انجام داده اند [در جزا] مراتبی خواهد بود و پروردگارت از آنچه می کنند غافل نیست}.

«إِنَّا جَعَلْنَا الشَّیَاطِینَ أَوْلِیَاء لِلَّذِینَ لاَ یُؤْمِنُونَ * وَ إِذَا فَعَلُواْ فَاحِشَهً قَالُواْ وَجَدْنَا عَلَیْهَا آبَاءنَا وَ اللّهُ أَمَرَنَا بِهَا قُلْ إِنَّ اللّهَ لاَ یَأْمُرُ بِالْفَحْشَاء ...» - . أعراف / ۲۷ و ۲۸ -

{ما شیاطین را دوستان کسانی قرار دادیم که ایمان نمی آورند * و چون کار زشتی کنند، می گویند پدران خود را بر آن یافتیم و خدا ما را بدان فرمان داده است. بگو قطعا خدا به کار زشت فرمان نمی دهد ... }.

«ذَلِکَ بِمَا قَدَّمَتْ أَیْدِیکُمْ وَ أَنَّ اللّهَ لَیْسَ بِظَلاَّمٍ لِّلْعَبِیدِ» - . أنفال / ۵۱ -

{این [کیفر] دستاوردهای پیشین شماست، و [گرنه] خدا بر بندگان [خود] ستم‌کار نیست}.

«فَمَا كَانَ اللّهُ لِيَظْلِمَهُمْ وَ لَكِن كَانُواْ أَنفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ» - . توبه / ۷۰ -

{خدا بر آن نبود که به آنان ستم کند، ولی آنان بر خود ستم روا می داشتند}.

«إِنَّ اللّهَ لاَ يَظْلِمُ النَّاسَ شَيْئًا وَ لَكِنَّ النَّاسَ أَنفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ» - . یونس / ۴۴ -

{خدا به هیچ وجه به مردم ستم نمی کند، لیکن مردم خود بر خویشتن ستم می کنند}.

«قُلْ يَا أَيُّهَا النَّاسُ قَدْ جَاءكُمُ الْحَقُّ مِن رَّبِّكُمْ فَمَنِ اهْتَدَى فَإِنَّمَا يَهْتَدِي لِنَفْسِهِ وَ مَن ضَلَّ فَإِنَّمَا يَضِلُّ عَلَيْهَا وَمَا أَنَاْ عَلَيْكُم بِوَكِيلٍ» - . یونس / ۱۰۸ -

{بگو ای مردم! حق از جانب پروردگارتان برای شما آمده است؛ پس هر که هدایت یابد، به سود خویش هدایت می یابد و هر که گمراه گردد، به زیان خود گمراه می شود، و من بر شما نگه‌بان نیستم}.

«وَ مَا ظَلَمَهُمُ اللّهُ وَ لكِن كَانُواْ أَنفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ * فَأَصَابَهُمْ سَيِّئَاتُ مَا عَمِلُواْ» - . نحل / ۳۳ و ۳۴ -

{و خدا به ایشان ستم نکرد، بلکه آنان به خود ستم می کردند * پس [کیفر] بدی‌هایی که کردند، به آنان رسید}.

«ذَلِكَ بِمَا قَدَّمَتْ يَدَاكَ وَ أَنَّ اللَّهَ لَيْسَ بِظَلَّامٍ لِّلْعَبِيدِ» - . حج / ۱۰ -

{این [کیفر] به سزای چیزهایی است که دست‌های تو پیش فرستاده است، و [گرنه] خدا به بندگان خود بیدادگر نیست}.

ص: ۲

«وَ لَا نُكَلِّفُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا وَ لَدَيْنَا كِتَابٌ يَنطِقُ بِالْحَقِّ وَ هُمْ لَا يُظْلَمُونَ» - . مؤمنون / ۶۲ -

{و هیچ‌کس را جز به قدر توانش تکلیف نمی کنیم و نزد ما کتابی است که به حق سخن می گوید و آنان مورد ستم قرار نخواهند گرفت}.

«لِكُلِّ امْرِئٍ مِّنْهُم مَّا اكْتَسَبَ مِنَ الْإِثْمِ» - . نور / ۱۱ -

{برای هر مردی از آنان [که در این کار دست داشته] همان گناهی است که مرتکب شده است}.

«قُل لَّا تُسْأَلُونَ عَمَّا أَجْرَمْنَا وَ لَا نُسْأَلُ عَمَّا تَعْمَلُونَ» - . سبأ / ۲۵ -

{بگو [شما] از آن‌چه ما مرتکب شده ایم، بازخواست نخواهید شد و [ما نیز] از آن‌چه شما انجام می دهید، بازخواست نخواهیم

شد}.

«وَ لَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَی وَ إِن تَدْعُ مُثْقَلَةٌ إِلَی حِمْلِهَا لَا يُحْمَلْ مِنْهُ شَیْءٌ وَ لَوْ كَانَ ذَا قُرْبَی» - . فاطر / ۱۸ -

{و هیچ باربردارنـده ای بـار [گنـاه] دیگری را برنمی دارد، و اگر گران‌بـاری [دیگری را به یـاری] به سوی بـارش فرا خوانـد، چیزی از آن برداشته نمی شود، هر چند خویشاوند باشد}.

«أَمْ نَجْعَلُ الَّذِينَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصَّالِحَاتِ كَالْمُفْسِدِينَ فِی الْأَرْضِ أَمْ نَجْعَلُ الْمُتَّقِينَ كَالْفُجَّارِ» - . ص / ۲۸ -

{یـا [مگر] کسـانی را که گرویـده و کارهـای شایسـته کرده انـد چـون مفسـدان در زمین می گردانیم، یـا پرهیزگـاران را چون پلیدکاران قرار می دهیم}.

«إِن تَكْفُرُوا فَإِنَّ اللَّهَ غَنِیٌّ عَنكُمْ وَ لَا يَرْضَی لِعِبَادِهِ الْكُفْرَ وَ إِن تَشْكُرُوا يَرْضَهُ لَكُمْ وَ لَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَی» - . زمر / ۷ -

{اگر کفر ورزید، خدا از شما سخت بی نیاز است و برای بندگانش کفران را خوش نمی دارد. و اگر سپاس دارید، آن را برای شما می پسندد و هیچ باربردارنده ای بار [گناه] دیگری را برنمی دارد}.

«وَ مَا اللَّهُ يُرِيدُ ظُلْمًا لِّلْعِبَادِ» - . غافر / ۳۱ -

{و خدا بر بندگان [خود] ستم نمی خواهد}.

«مَنْ عَمِلَ سَيِّئَةً فَلَا يُجْزَی إِلَّا مِثْلَهَا» - . همان / ۴۰ -

{هر که بدی کند، جز به مانند آن کیفر نمی یابد}.

«الْيَوْمَ تُجْزَی كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ لَا ظُلْمَ الْيَوْمَ إِنَّ اللَّهَ سَرِيعُ الْحِسَابِ» - . همان / ۱۷ -

{امروز هر کسی به [موجب] آن‌چه انجام داده است کیفر می یابد. امروز ستمی نیست. آری، خدا زودشمار است}.

«مَنْ عَمِلَ صَالِحًا فَلِنَفْسِهِ وَ مَنْ أَسَاءَ فَعَلَيْهَا وَ مَا رَبُّكَ بِظَلَّامٍ لِّلْعَبِيدِ» - . فصلت / ۴۶ -

{هر که کار شایسته کند، به سود خود اوست و هر که بدی کند، به زیان خود اوست، و پروردگار تو به بندگان [خود] ستم... کار نیست}.

«وَ مَا ظَلَمْنَاهُمْ وَ لَكِن كَانُوا هُمُ الظَّالِمِينَ» - . زخرف / ۷۶ -

{و ما بر ایشان ستم نکردیم، بلکه خود ستم‌کار بودند}.

«قَالَ لَا تَخْتَصِمُوا لَدَیَّ وَ قَدْ قَدَّمْتُ إِلَیْکُم بِالْوَعِیدِ * مَا یُبَدَّلُ الْقَوْلُ لَدَیَّ وَمَا أَنَا بِظَلَّامٍ لِّلْعَبِیدِ» - . ق / ۲۸ و ۲۹ -

{[خدا] می فرماید در پیش گاه من با هم‌دیگر مستیزید، [که] از پیش به شما هشدار داده بودم * پیش من حکم دگرگون نمی شود و من [نسبت] به بندگانم بیدادگر نیستم}.

«إِنَّمَا تُجْزَوْنَ مَا کُنتُمْ تَعْمَلُونَ» - . طور / ۱۶ -

{تنها به آن‌چه می کردید مجازات می یابید}.

«کُلُوا وَ اشْرَبُوا هَنِیئًا بِمَا کُنتُمْ تَعْمَلُونَ» - . همان / ۱۹ -

{[به آنان گویند] به [پاداش] آن‌چه به جای می آوردید، بخورید و بنوشید! گواراتان باد!}.

«کُلُّ امْرِئٍ بِمَا کَسَبَ رَهِینٌ» - . همان / ۲۱ -

{هر کسی در گرو دستاورد خویش است}.

«وَ لِلَّهِ مَا فِی السَّمَاوَاتِ وَ مَا فِی الْأَرْضِ لِیَجْزِیَ الَّذِینَ أَسَاؤُوا بِمَا عَمِلُوا وَ یَجْزِیَ الَّذِینَ أَحْسَنُوا بِالْحُسْنَی * الَّذِینَ یَجْتَنِبُونَ کَبَائِرَ الْإِثْمِ وَ الْفَوَاحِشَ إِلَّا اللَّمَمَ إِنَّ رَبَّکَ وَاسِعُ الْمَغْفِرَهِ هُوَ أَعْلَمُ بِکُمْ إِذْ أَنشَأَکُم مِّنَ الْأَرْضِ وَ إِذْ أَنتُمْ أَجِنَّهٌ فِی بُطُونِ أُمَّهَاتِکُمْ فَلَا تُزَکُّوا أَنفُسَکُمْ هُوَ أَعْلَمُ بِمَنِ اتَّقَی * أَفَرَأَیْتَ الَّذِی تَوَلَّی * وَ أَعْطَی قَلِیلًا وَ أَکْدَی * أَ عِندَهُ عِلْمُ الْغَیْبِ فَهُوَ یَرَی * أَمْ لَمْ یُنَبَّأْ بِمَا فِی صُحُفِ مُوسَی * وَ إِبْرَاهِیمَ الَّذِی وَفَّی * أَلَّا تَزِرُ وَازِرَهٌ وِزْرَ أُخْرَی * وَ أَن لَّیْسَ لِلْإِنسَانِ إِلَّا مَا سَعَی * وَ أَنَّ سَعْیَهُ سَوْفَ یُرَی * ثُمَّ یُجْزَاهُ الْجَزَاء الْأَوْفَی» - . نجم / ۳۱ - ۴۱ -

{و هر چه در آسمان‌ها و هر چه در زمین است از آن خداست، تا کسانی را که بد کرده اند به [سزای] آن‌چه انجام داده اند کیفر دهد و آنان را که نیکی کرده اند به نیکی پاداش دهد * آنان که از گناهان بزرگ و زشت‌کاری‌ها جز لغزش‌های کوچک خودداری می ورزند، پروردگارت [نسبت به آن‌ها] فراخ آمرزش است. وی از آن دم که شما را از زمین پدید آورد و از همان گاه که در شکم‌های مادرانتان [در زهدان] نهفته بودید، به [حال] شما داناتر است؛ پس خودتان را پاک مشمارید. او به [حال] کسی که پرهیزگاری نموده داناتر است * پس آیا آن کسی را که [از جهاد] روی برتافت دیدی؟ * و اندکی بخشید و [از باقی] امتناع ورزید؟ * آیا علم غیب پیش اوست و او می بیند!؟ * یا بدان‌چه در صحیفه های موسی [آمده] خبر نیافته است!؟ * و [نیز در نوشته های] همان ابراهیمی که وفا کرد!؟ * که هیچ بردارنده ای بار گناه دیگری را بر نمی دارد * و این‌که برای انسان جز حاصل تلاش او نیست * و [نتیجه] کوشش او به زودی دیده خواهد شد * سپس هر چه تمام‌تر وی را پاداش دهند}.

ص: ۳

«جَزَاء بِمَا کَانُوا یَعْمَلُونَ» - . واقعه / ۲۴ -

{[این‌ها] پاداشی است برای آن‌چه می کردند}.

**[ترجمه]

تفسیر

المبالغه فی قوله تعالی: بِظَلَّامٍ إما غیر مقصوده أو هی لکثره العبید أو لبیان أن ما ینسبون إلیه تعالی من جبرهم علی المعاصی و تعذیبهم علیها غایه الظلم أو لبیان أنه لو اتصف تعالی به لکان صفه کمال فیجب کماله فیه و الفتیل الخیط الذی فی شق النواه (۱)و فی تفسیر علی بن إبراهیم هی القشره التی علی النواه.

قوله تعالی وَ إِنْ تَدْعُ مُثْقَلَهٌ إِلی حِمْلِها أی إن تدع نفس أثقلتها الأوزار لحمل بعض أوزارها لم تجب لحمل شی ء منه و لو کان المدعو ذا قرابتها.

**[ترجمه]اسم مبالغه \\"ظلام\\"، در این سخن خداوند متعال [که فرمود]: «وَ مَا رَبُّکَ بِظَلَّامٍ لِّلْعَبِیدِ»، یا در معنای خود [یعنی مبالغه] بکار نرفته است، یا به جهت کثرت بندگان است، یا برای بیان این است که نسبتی که آن‌ها به خداوند متعال می دهند که خداوند از طرفی بندگان را بر معاصی مجبور می کند و از طرف دیگر آن‌ها را به سبب معصیت هایی که کرده اند عذاب می کند، نهایت ظلم [و بی انصافی] در مورد خداوند است، یا برای بیان این است که اگر خداوند متعال به ظلم متصف می... شد، ظلم برای او صفت کمال می‌بود و او می‌بایست این صفت را در بالاترین حد آن واجد می‌بود.

\\"فتیل\\" رشته‌ایست که در شکاف هسته خرما وجود دارد. در تفسیر علی بن ابراهیم آمده است که \\"فتیل\\" پوسته... ایست که بر روی هسته خرماست.

این سخن خداوند متعال[که فرمود]: «وَ إِن تَدْعُ مُثْقَلَهٌ إِلَی حِمْلِهَا» یعنی اگر کسی که بار بر دوش او سنگینی می‌کند، شخص دیگری را برای برداشتن بارش فراخوانَد، او را اجابت نمی‌کند، اگرچه از خویشاوندان او باشد.

**[ترجمه]

الأخبار

«۱»

لی، الأمالی للصدوق أَبِی عَنْ سَعْدٍ عَنِ ابْنِ یَزِیدَ عَنِ ابْنِ أَبِی عُمَیْرٍ عَنْ صَبَّاحِ بْنِ عَبْدِ الْحَمِیدِ وَ هِشَامٍ وَ حَفْصٍ وَ غَیْرِ وَاحِدٍ قَالُوا قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ الصَّادِقُ علیه السلام إِنَّا لَا نَقُولُ جَبْراً وَ لَا تَفْوِیضاً (۲).

**[ترجمه]أمالی صدوق: ابن ابی عمیر از صباح بن عبدالحمید و هشام و حفص و عده‌ای دیگر نقل کرده، امام صادق علیه السلام فرمودند: ما نه قائل به جبریم و نه قائل به تفویض. - . أمالی صدوق : ۱۶۸ . در مصدر این گونه آمده است: من نه قائل به جبریم و نه قائل به تفویض. -

**[ترجمه]

«۲»

يد، التوحيد ن، عيون أخبار الرضا عليه السلام لی، الأمالی للصدوق السِّنَانِيُّ عَنِ الْأَسَدِيِّ عَنْ سَهْلٍ عَنْ عَبْدِ الْعَظِيمِ الْحَسَنِيِّ عَنِ الْإِمَامِ عَلِيِّ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ أَبِيهِ مُحَمَّدِ بْنِ عَلِيٍّ عَنْ أَبِيهِ الرِّضَا عَلِيِّ بْنِ مُوسَى عليهما السلام قَالَ: خَرَجَ أَبُو حَنِيفَةَ ذَاتَ يَوْمٍ مِنْ عِنْدِ الصَّادِقِ عليه السلام فَاسْتَقْبَلَهُ مُوسَى بْنُ جَعْفَرٍ عليهما السلام فَقَالَ لَهُ يَا غُلَامُ مِمَّنِ الْمَعْصِيَةُ فَقَالَ عليه السلام لَا تَخْلُو مِنْ ثَلَاثَةٍ إِمَّا أَنْ تَكُونَ مِنَ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ وَ لَيْسَتْ مِنْهُ فَلَا يَنْبَغِي لِلْكَرِيمِ أَنْ يُعَذِّبَ عَبْدَهُ بِمَا لَمْ يَكْتَسِبْهُ- (۳)وَ إِمَّا أَنْ تَكُونَ مِنَ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ وَ مِنَ الْعَبْدِ فَلَا يَنْبَغِي لِلشَّرِيكِ الْقَوِيِّ أَنْ يَظْلِمَ الشَّرِيكَ الضَّعِيفَ وَ إِمَّا أَنْ تَكُونَ مِنَ الْعَبْدِ وَ هِيَ مِنْهُ فَإِنْ عَاقَبَهُ اللَّهُ فَبِذَنْبِهِ وَ إِنْ عَفَا عَنْهُ فَبِكَرَمِهِ وَ جُودِهِ (۴).

**[ترجمه]توحید، عیون أخبار الرضا، أمالی صدوق: عبدالعظیم حسنی از امام هادی علیه السلام، و ایشان از پدرشان امام جواد علیه السلام، و ایشان از قول پدرشان امام علی بن موسی الرضا علیهما السلام نقل کرده‌اند که: روزی أبوحنیفه از محضر امام صادق علیه السلام خارج شد و با موسی بن جعفر علیه السلام برخورد کرد به ایشان عرض کرد: ای جوان! [سبب ایجاد] معصیت از [جانب] کیست؟ ایشان علیه السلام فرمودند: [ناچار] از یکی از این سه است: یا از جانب خداوند عزّ و جلّ

است؛ که نیست و برای [خداوند] کریم سزاوار نیست که بنده‌اش را به جهت گناهی که [سببش] در دست او نبوده، عذاب کند. و یا از جانب خداوند عزّ و جلّ و بنده، هر دو است؛ که [در آن صورت] بر شریک قوی [یعنی خداوند عزّ و جلّ] سزاوار نیست که بر شریک ضعیف [یعنی بنده]، [به جهت گناهی که خود نیز در آن شریک بوده] ظلم کند. و یا از جانب عبد است؛ که همین‌گونه است. پس اگر خداوند او را عذاب کند، به سبب گناه اوست و اگر ببخشد، به جهت کرم و جودش است. - . توحید : ۸۳، عیون أخبار الرضا : ۷۹، أمالی صدوق : ۲۴۶ -

**[ترجمه]

«۳»

ب، قرب الإسناد ابْنُ حُكَيْمٍ عَنِ الْبَزَنْطِيِّ قَالَ: سَأَلْتُ أَبَا الْحَسَنِ عليه السلام فَقَالَ لِي اكْتُبْ قَالَ اللَّهُ تَعَالَى يَا ابْنَ آدَمَ بِمَشِيَّتِي كُنْتَ أَنْتَ الَّذِي تَشَاءُ وَ بِنِعْمَتِي أَدَّيْتَ إِلَيَ

۱- مأخوذ من الفتيل، لكونه على هيئته، يضرب به المثل في الشي ء الحقير.

۲- في المصدر: انا لا أقول جبرا و لا تفويضا م.

۳- في أكثر المصادر: بما لا يكتسبه. م.

۴- سيأتي الحديث مفصلا من الاحتجاج تحت رقم ۳۳.

فَرَائِضِی وَ بِقُدْرَتِی قَوِیتَ عَلَی مَعْصِیَتِی خَلَقْتُکَ سَمِیعاً بَصِیراً أَنَا أَوْلَی بِحَسَنَاتِکَ مِنْکَ وَ أَنْتَ أَوْلَی بِسَیِّئَاتِکَ مِنِّی لِأَنِّی لَا أَسْأَلُ عَمَّا أَفْعَلُ وَ هُمْ یُسْئَلُونَ قَدْ نَظَمْتُ جَمِیعَ مَا سَأَلْتَ عَنْهُ (۱).

**[ترجمه]قرب الإسناد: بزنطی نقل کرده، از امام صادق علیه السلام سؤالی کردم و ایشان به من فرمودند: بنویس: خداوند متعال فرمود: ای فرزند آدم! به جهت مشیت من است که تو [قدرت تصمیم داری و] می‌خواهی، و به سبب نعمت من است که واجبات [و حقوق مرا] ادا می کنی،

ص: ۴

و از ناحیه قدرت من است که توان بر انجام معصیت من می‌یابی؛ تو را شنوا و بینا آفریدم. و من به نیکی‌های تو [در این‌که به کدام‌یک از ما منتسب شود] سزاوارتر از توام، و تو به بدی‌های خود سزاوارتر از من می‌باشی؛ زیرا من از آن‌چه انجام می‌دهم مورد سؤال واقع نمی‌شوم، و حال آن‌که آن‌ها [یعنی بندگان] مورد سؤال واقع می‌شوند. [جواب] هر آن‌چه پرسیدی را [در این نوشته] به شکلی منظم آورده‌ام. - . قرب الإسناد : ۱۵۱ -

**[ترجمه]

«۴»

ب، قرب الإسناد أَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدٍ عَنِ الْبَزَنْطِیِّ عَنِ الرِّضَا علیه السلام قَالَ: کَانَ عَلِیُّ بْنُ الْحُسَیْنِ علیهما السلام إِذَا نَاجَی رَبَّهُ قَالَ یَا رَبِّ قَوِیتُ عَلَی مَعْصِیَتِکَ بِنِعْمَتِکَ قَالَ وَ سَمِعْتُهُ یَقُولُ فِی قَوْلِ اللَّهِ تَبَارَکَ وَ تَعَالَی إِنَّ اللَّهَ لا یُغَیِّرُ ما بِقَوْمٍ حَتَّی یُغَیِّرُوا ما بِأَنْفُسِهِمْ وَ إِذا أَرادَ اللَّهُ بِقَوْمٍ سُوْءاً فَلا مَرَدَّ لَهُ فَقَالَ إِنَّ الْقَدَرِیَّهَ یَحْتَجُّونَ بِأَوَّلِهَا وَ لَیْسَ کَمَا یَقُولُونَ أَ لَا تَرَی أَنَّ اللَّهَ تَبَارَکَ وَ تَعَالَی یَقُولُ وَ إِذا أَرادَ اللَّهُ بِقَوْمٍ سُوْءاً فَلا مَرَدَّ لَهُ وَ قَالَ نُوحٌ عَلَی نَبِیِّنَا وَ آلِهِ وَ عَلَیْهِ السَّلَامُ وَ لا یَنْفَعُکُمْ نُصْحِی إِنْ أَرَدْتُ أَنْ أَنْصَحَ لَکُمْ إِنْ کانَ اللَّهُ یُرِیدُ أَنْ یُغْوِیَکُمْ قَالَ الْأَمْرُ إِلَی اللَّهِ یَهْدِی مَنْ یَشاءُ.

**[ترجمه]قرب الإسناد: بزنطی روایت کرده، امام رضا علیه السلام فرمودند: علی بن حسین علیهما السلام، هرگاه پروردگارش را مناجات می‌نمود، عرض می کرد: پروردگارا! به سبب نعمت تو بود که توان انجام معصیت تو یافتم. بزنطی هم‌چنین نقل کرده، شنیدم که ایشان در مورد این سخن خداوند تبارك و تعالی: «إِنَّ اللّهَ لاَ یُغَیِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتَّی یُغَیِّرُواْ مَا بِأَنْفُسِهِمْ وَ إِذَا أَرَادَ اللّهُ بِقَوْمٍ سُوءاً فَلاَ مَرَدَّ لَهُ» - . رعد / ۱۱ -

{در حقیقت خدا حال قومی را تغییر نمی دهد تا آنان حال خود را تغییر دهند و چون خدا برای قومی آسیبی بخواهد هیچ برگشتی برای آن نیست} می‌فرمودند: همانا قدریه به ابتدای این آیه احتجاج می کنند، [لیکن حقیقت] چنان‌چه آن‌ها می گویند نیست؛ مگر نمی‌بینی که خداوند تبارك و تعالی می‌فرماید: «وَ إِذَا أَرَادَ اللّهُ بِقَوْمٍ سُوءاً فَلاَ مَرَدَّ لَهُ» {و چون خدا برای قومی آسیبی بخواهد هیچ برگشتی برای آن نیست}!؟ و نوح علی نبینا و آله و علیه السلام فرمود: «وَ لاَ یَنفَعُکُمْ نُصْحِی إِنْ أَرَدتُّ أَنْ أَنصَحَ لَکُمْ إِن کَانَ اللّهُ یُرِیدُ أَن یُغْوِیَکُمْ» - . هود / ۳۴ -

{و اگر بخواهم شما را اندرز دهم در صورتی که خدا بخواهد شما را بیراه گذارد اندرز من شما را سودی نمی بخشد}!؟ فرمودند: کار به دست خداست و او خود هر آن‌کس را که بخواهد هدایت می‌کند. - . قرب الإسناد : ۱۵۸ -

**[ترجمه]

بیان

اعلم أن لفظ القدری یطلق فی أخبارنا علی الجبری و علی التفویضی و

ص: ۵

۱- فی قرب الإسناد المطبوع: قد نظمت جمیع ما تسأل عنه. أقول: أخرجه ثقه الإسلام فی کتابه الکافی فی باب الجبر و القدر أتم من هذا، و اللفظ هکذا: محمّد بن أبی عبد اللّه و غیره، عن سهل بن زیاد، عن أحمد بن محمّد بن أبی نصر قال: قلت لابی الحسن الرضا علیه السلام: إن بعض أصحابنا یقول بالجبر، و بعضهم یقول بالاستطاعه، قال: فقال لی: اکتب: بسم اللّه الرّحمن الرّحیم قال علیّ بن الحسین: قال اللّه عزّ و جلّ: یا بن آدم بمشیتی کنت أنت الذی تشاء، و بقوتی أدیت إلی فرائضی، و بنعمتی قویت علی معصیتی، جعلتک سمیعا بصیرا، ما أصابک من حسنه فمن اللّه، و ما أصابک من سیئه فمن نفسک، و ذلک أنی أولی بحسناتک منک، و أنت أولی بسیئاتک منی، و ذلک لا اسأل عما أفعل و هم یسألون، قد نظمت لک کل شی ء ترید. انتهی. و أخرجه أیضا فی باب المشیه و الإراده بصوره أخصر من هذا و یأتی بالاسناد تحت رقم ۹۳ و یأتی أیضا تحت رقم ۸۸ بسند آخر مع اختلاف. قوله: بقوتی أدیت إلی فرائضی ای بقوتی التی أعطیتک و بتوفیقی الذی وفقتک أدیت فرائضی، و لو وکلتک إلی نفسک و خذلتک لاسقطتک نفسک إلی هویه الضلال؛ و أدخلتک مداخل السوء و الفحشاء، و ذلک أنی جعلتک سمیعا لاستماع ما نطقت به أنبیائی و أدله رشادی من شرائعی و معالم دینی، و وفقتک للاستماع، و جعلتک بصیرا لتبصر آثار صنعی، و آیات توحیدی و ألوهیتی، فما أصابک من حسنه فمن ناحیتی و من عندی، و لتوفیقی و قوتی، و ما أصابک من سیئه فمن سوء اختیارک، و غوایه نفسک، و اغتیال سوء سریرتک.

المراد فی هـذا الخبر هو الثـانی و قـد أحـال کـل من الفریقین مـا ورد فی ذلـک علی الآخر قَالَ شَارِحُ الْمَقَاصِدِ لَا خِلَافَ فِی ذَمِّ الْقَدَرِیَّهِ

وَ قَدْ وَرَدَ فِی صِحَاحِ الْأَحَادِیثِ لَعَنَ اللَّهُ الْقَدَرِیَّهَ عَلَی لِسَانِ سَبْعِینَ نَبِیّاً.

و المراد بهم القائلون بنفی کون الخیر و الشـر کله بتقـدیر الله و مشـیته سـموا بذلک لمبالغتهم فی نفیه و قیل لإثباتهم للعبد قدره الإیجاد و لیس بشـی ء لأن المناسب حینئذ القدری بضم القاف و قالت المعتزله القدریه هم القائلون بأن الخیر و الشر کله من الله و بتقدیره و مشیته لأن الشائع نسبه الشـخص إلی ما یثبته و یقول به کالجبریه و الحنفیه و الشافعیه لا إلی ما ینفیه وَ رُدَّ بِأَنَّهُ صَحَّ عَنِ

النَّبِیِّ صلی الله علیه و آله قَوْلُهُ الْقَدَرِیَّهُ مَجُوسُ أُمَّتِی.

وَ قَوْلُهُ إِذَا قَامَتِ الْقِیَامَهُ نَادَی مُنَادٍ أَهْلَ الْجَمْعِ أَیْنَ خُصَمَاءُ اللَّهِ فَتَقُومُ الْقَدَرِیَّهُ.

و لا خفاء فی أن المجوس هم الذین ینسـبون الخیر إلی الله و الشـر إلی الشـیطان و یسـمونهما یزدان و أهرمن و أن من لا یفوض الأـمور کلهـا إلی الله تعـالی و یفرز بعضـها فینسـبه إلی نفسه یکون هو المخاصم لله تعالی و أیضا من یضـیف القـدر إلی نفسه و یدعی کونه الفاعل و المقدر أولی باسم القدری ممن یضیفه إلی ربه انتهی.

و قـال العلامه رحمه الله فی شـرحه علی التجریـد قال أبو الحسن البصـری و محمود الخوارزمی وجه تشبیهه علیه السـلام المجبره بالمجوس من وجوه أحدها أن المجوس اختصوا بمقالات سخیفه و اعتقادات واهیه معلومه البطلان و کذلک المجبره.

و ثانیها أن مـذهب المجوس أن الله تعالی یخلق فعله ثم یتبرأ منه کما خلق إبلیس ثم انتفی عنه و کـذلک المجبره قالوا إنه تعالی یفعل القبائح ثم یتبرأ منه (۱).

و ثالثهـا أن المجـوس قـالوا إن نکـاح الأـخوات و الأمهـات بقضـاء الله و قـدره و إرادته و وافقهم المجـبره حیث قـالوا إن نکـاح المجوس لأخواتهم و أمهاتهم بقضاء الله و قدره و إرادته.

و رابعها أن المجوس قالوا إن القادر علی الخیر لا یقدر علی الشر و بالعکس

۱- فی شرح التجرید: ثم یتبرأ منها. م.

و المجبره قالوا إن القدره موجبه للفعل غير متقدمه عليه فالإنسان القادر على الخير لا يقدر على ضده و بالعكس انتهى.

أقول سيتضح لك أن كلا منهما ضال صادق فيما نسب إلى الآخر و أن الحق غير ما ذهبا إليه و هو الأمر بين الأمرين.

**[ترجمه]بدان كه لفظ \\"قدرى\\" در روايات ما، هم بر جبرى‌ها و هم بر تفويضى‌ها اطلاق شده است،

ص: ۵

و مراد از آن در اين روايت، همان معناى دوم است. [البته] هر يک از اين دو گروه [يعنى جبريه و مفوضه]، رواياتى كه در اين‌باره وارد شده را، عليه ديگرى حواله كرده‌اند. شارح المقاصد گفته است: در اين‌كه قدريه مورد نكوهش‌اند، اختلافى [ميان ما شيعيان] وجود ندارد؛ در روايات صحيح آمده است كه خداوند قدريه را بر زبان هفتاد پيامبر لعنت كرده است. و مراد از قدريه، آن‌هايى هستند كه اين موضوع كه همه خيرها و شرها به تقدير و مشيت خداوند است را نفى مى‌كنند، و چون در نفى اين موضوع مبالغه مى‌كنند، قدريه ناميده شده‌اند. گفته شده به اين جهت به آن‌ها قدريه گفته مى‌شود كه قدرت به وجود آوردن [اعمال] را براى بنده اثبات مى‌كنند، كه [توجيه] صحيح نيست؛ زيرا در اين صورت مناسب اين بود كه به آن‌ها \\"قُدرى\\" به ضمّ قاف گفته شود. معتزله گفته‌اند قدريه آن‌هايى هستند كه قائلند كه همه خيرها و شرها از جانب خدا و به تقدير و مشيت اوست، زيرا معمول اين است كه شخص را به آن‌چه كه اثبات مى‌كند و به آن قائل است نسبت دهند، نه به آن‌چه نفى مى‌كند. مانند جبريه [كه قائل به جبرند] و حنفيه [كه پيروان ابوحنيفه‌اند] و شافعيه [كه پيروان شافعى‌اند]. ولى اين [توجيه] با روايت صحيحى كه از پيامبر صلى الله عليه و آله نقل شده، رد مى‌شود [آن روايت اين است]: قدريه، مجوسيان امت من‌اند. و اين سخن ايشان كه فرمودند: وقتى قيامت بر پا شود، يک منادى اهل جمع را ندا مى‌دهد: دشمنان خداوند كجايند؟ در آن هنگام قدريه برمى‌خيزند. و پوشيده نيست كه مجوسيان كسانى هستند كه امور خير را به خداوند و امور شر را به شيطان نسبت مى‌دهند و آن دو را يزدان و اهرمن مى‌نامند. و كسى كه همه امور را به خداوند متعال تفويض نمى‌كند و بعضى از امور را جدا مى‌كند و به خود نسبت مى‌دهد، دشمن خداوند متعال است و كسى كه قدَر را به خود نسبت مى‌دهد و مدعى مى‌شود كه خودش فاعل و مقدِّر است، بيشتر از كسى كه قدَر را به پروردگارش نسبت مى‌دهد، سزاوار نام قَدَرى است. در اين جا نقل سخن شارح المقاصد به پايان مى‌رسد.

علامه رحمه الله در شرحش بر [كتاب] تجريد نوشته است: ابوالحسن بصرى و محمود خوارزمى گفته‌اند: اين كه ايشان عليه السلام جبريون را به مجوس تشبيه كرده‌اند، به جهت چند وجه مى[تواند] باشد: اول اين‌كه در ميان اديان، مجوسيان هستند كه به سخنانى سخيف و عقايدى واهى كه نادرستى‌اشان واضح است قائلند، و جبريون نيز [در ميان فرقه‌هاى مسلمانان] همين... طورند.

دوم اين‌كه: [يكى از عقايد] مذهب مجوس اين است كه خداوند متعال ابتدا فعل خود را خلق مى‌كند و سپس از آن تبرّى مى‌جويد، چنان‌چه ابليس را آفريد و سپس او را راند، جبريون نيز همين‌طور بودند و مى‌گفتند خداوند متعال كارهاى قبيح را انجام مى‌دهد و سپس از آن‌ها تبرّى مى‌جويد.

سوم این‌که: مجوسان قائل بودنـد که ازدواج با خواهران و مادران، به قضا و قدر و اراده خداوند است و جبریون نیز با آن‌ها در این [عقیده] موافقند؛ زیرا جبریون قائل بودند که ازدواج مجوسیان با خواهران و مادرانشان به قضا و قدر و اراده خداوند است.

و چهارم این‌که: مجوسیان قائل بودند که کسی که قادر به انجام خیر است، قدرت بر انجام شر را ندارد و بالعکس،

ص: ۶

و جبریون نیز قائل بودنـد که قـدرت موجب انجام فعل است و متقدم بر آن نیست؛ بنابراین انسانی که قادر بر خیر است، قدرت بر انجام ضد آن را ندارد و بالعکس. در این‌جا نقل از شرح تجرید به پایان می‌رسد.

می‌گویم: به زودی برای خواننده روشن خواهد شد که هر دو فرقه گمراهند، و در آن‌چه به دیگری نسبت می‌دهند صادق‌اند، و این‌که حقیقت غیر از آن است که آن‌ها به آن معتقدند، و حقیقت \\"چیزی بین این دو\\" است.

**[ترجمه]

«۵»

ب، قرب الإسناد بِالْإِسْنَادِ الْمَذْكُورِ قَالَ سَمِعْتُ الرِّضَا علیه السلام يَقُولُ كَانَ عَلِيُّ بْنُ الْحُسَيْنِ علیهما السلام إِذَا نَاجَى رَبَّهُ قَالَ اللَّهُمَّ يَا رَبِّ إِنَّمَا قَوِيتُ عَلَى مَعَاصِيكَ بِنِعَمِكَ (۱).

**[ترجمه]قرب الإسناد همچنین با سند سابق نقل کرده است: از امام رضا علیه السلام شنیدم که می‌فرمودند: علی بن حسین علیهما السلام وقتی با پروردگارش مناجات می‌کرد، عرض می‌کرد: پروردگارا! تنها با نعمت‌های تو بود که بر معاصی توان یافتم.

**[ترجمه]

«۶»

فس، تفسیر القمی قَوْلُهُ إِنَّ اللَّهَ لا يَسْتَحْيِي أَنْ يَضْرِبَ مَثَلًا إِلَى قَوْلِهِ يُضِلُّ بِهِ كَثِيراً وَ يَهْدِي بِهِ كَثِيراً قَالَ الصَّادِقُ علیه السلام إِنَّ هَذَا الْقَوْلَ مِنَ اللَّهِ رَدٌّ عَلَى مَنْ زَعَمَ أَنَّ اللَّهَ تَبَارَكَ وَ تَعَالَى يُضِلُّ الْعِبَادَ ثُمَّ يُعَذِّبُهُمْ عَلَى ضَلَالَتِهِمْ.

**[ترجمه]تفسیر قمی در ذیل این سخن خداوند: «إِنَّ اللَّهَ لاَ یَسْتَحْیِی أَن یَضْرِبَ مَثَلًا مَّا بَعُوضَةً فَمَا فَوْقَهَا فَأَمَّا الَّذِینَ آمَنُواْ فَیَعْلَمُونَ أَنَّهُ الْحَقُّ مِن رَّبِّهِمْ وَ أَمَّا الَّذِینَ کَفَرُواْ فَیَقُولُونَ مَاذَا أَرَادَ اللَّهُ بِهَذَا مَثَلًا یُضِلُّ بِهِ کَثِیرًا وَ یَهْدِی بِهِ کَثِیرًا» - . بقره / ۲۶ - {خدای را از این‌که به پشه ای یا فروتر [یا فراتر] از آن مثل زند شرم نیاید؛ پس کسانی که ایمان آورده اند می دانند که آن [مثل] از جانب پروردگارشان بجاست، ولی کسانی که به کفر گراییده اند می گویند خدا از این مثل چه قصد داشته است، [خدا] بسیاری را با آن گمراه و بسیاری را با آن راهنمایی می کند}؛ امام صادق علیه السلام فرمودند: این سخن خداوند، ردّ

سخن آن‌هایی است که معتقدند خداوند تبارك و تعالی، بندگان را گمراه می کند و سپس ایشان را به سبب گمراهی‌اشان عذاب می‌نماید.

**[ترجمه]

بیان

الظاهر أنه علیه السلام جعل قوله تعالی یُضِلُّ بِهِ کَثِیراً وَ یَهْدِی بِهِ کَثِیراً من جمله قول الذین کفروا علی خلاف ما ذهب إلیه المفسرون من أنه من کلامه تعالی جوابا لقولهم (۲).

**[ترجمه]ظاهراً این سخن خداوند متعال: «یُضِلُّ بِهِ کَثِیرًا ...»، ادامه سخن کافران می‌باشد، بر خلاف آن‌چه مفسرین گفته‌اند که این جمله، جواب خداوند متعال به سخن کافران است.

**[ترجمه]

«۷»

ل، الخصال الْخَلِیلُ بْنُ أَحْمَدَ عَنِ ابْنِ مَنِیعٍ عَنِ الْحَسَنِ بْنِ عَرَفَهَ عَنْ عَلِیِّ بْنِ ثَابِتٍ عَنْ إِسْمَاعِیلَ بْنِ أَبِی إِسْحَاقَ عَنِ ابْنِ أَبِی لَیْلَی عَنْ نَافِعٍ عَنِ ابْنِ عُمَرَ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله صِنْفَانِ مِنْ أُمَّتِی لَیْسَ لَهُمَا فِی الْإِسْلَامِ نَصِیبٌ الْمُرْجِئَهُ وَ الْقَدَرِیَّهُ.

**[ترجمه]خصال: إبن عمر نقل کرده که رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمودند: از میان امت من دو دسته هستند که از اسلام بی‌بهره‌اند: مرجئه و قدریه.

**[ترجمه]

«۸»

کَنْزُ الْکَرَاجُکِیِّ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَلِیِّ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ الصَّخْرِ الْبَصْرِیِّ عَنْ عُمَرَ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ سَیْفٍ (۳)عَنْ عَلِیِّ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ مَهْرَوَیْهِ الْقَزْوِینِیِّ عَنْ دَاوُدَ بْنِ سُلَیْمَانَ عَنِ الرِّضَا عَنْ آبَائِهِ علیهم السلام مِثْلَهُ.

**[ترجمه]کنز الکراجکی نیز مانند همین را به نقل از داوود بن سلیمان از امام رضا علیه السلام، و ایشان از پدرانشان علیهم السلام، از رسول الله صلی الله علیه و آله آورده است.

**[ترجمه]

بیان

قـال الكراجكى ظنت المعتزله أن الشـيعه هم المرجئه لقولهم إنـا نرجو من الله تعالى العفو عن المؤمن إذا ارتكب معصـيه و مات قبل التوبه و هذا غلط

ص: ٧

١- أقول: غير خفى أنّه و الخبر المتقدم تحت رقم ۴ قطعتان من الخبر الثالث.

٢- و لعلّ الحديث مربوط بآخر الآيه، و هو قوله: و ما يضل به إلّا الفاسقين الآيه. ط.

٣- فى المصدر: يوسف. م.

منهم فی التسمیه لأن المرجئه مشتق من الإرجاء و هو التأخیر (۱)بل هم الذین أخروا الأعمال و لم یعتقدوا من فرائض الإیمان ثم قال إن المعتزله لها من الزلات الفظیعه ما یکثر تعداده و قد صنف ابن الراوندی کتاب فضائحهم فأورد فیه جملا من اعتقاداتهم و آراء شیوخهم مما ینافر العقول و یضاد شریعه الرسول

وَ قَدْ وَرَدَتِ الْأَخْبَارُ بِذَمِّهِمْ عَنْ أَهْلِ الْبَیْتِ علیهم السلام وَ لَعَنَهُمْ جَعْفَرُ بْنُ مُحَمَّدٍ الصَّادِقُ علیهما السلام فَقَالَ: لَعَنَ اللَّهُ الْمُعْتَزِلَهَ أَرَادَتْ أَنْ تَوَحَّدَتْ فَأَلْحَدَتْ وَ رَامَتْ أَنْ تَرْفَعَ التَّشْبِیهَ فَأَثْبَتَتْ

**[ترجمه]کراجکی گفته است: معتزله گمان کرده‌اند که مرجئه، همان شیعیان هستند؛ زیرا شیعیان می گویند ما از خداوند متعال، برای مؤمنی که معصیتی کرده و قبل از توبه از دنیا رفته است، امید [و رجای] عفو داریم [- کلمه مرجئه از ماده رجا است -]، ولی این وجه تسمیه، غلط است؛

ص: ۷

زیرا کلمه \\"مرجئه\\" از از ماده \\"إرجاء\\" به معنای به تأخیر انداختن، اشتقاق یافته است و مرجئه کسانی بودند که اعمال را به تأخیر می‌انداختند و به واجبات ایمان معتقد نبودند. [کراجکی] سپس گفته است: معتزله خود، لغزش‌های هول‌ناک و بسیار زیادی داشته‌اند و إبن راوندی کتابی در مورد فضاحت‌های ایشان تألیف کرده و قسمتی از عقاید آن‌ها و نظرات بزرگانشان که با عقل‌ها ناسازگار و با شریعت رسول در تضاد است را در آن آورده است.

و روایاتی از اهل بیت علیهم السلام در نکوهش آن‌ها وارد شده است و امام صادق علیه السلام آن‌ها را لعنت نموده‌اند و فرموده‌اند: خداوند معتزله را لعنت کند؛ خواستند توحید بورزند، ولی ملحد شدند و قصد داشتند تشبیه را [از خداوند] رفع کنند، ولی به تشبیه افتادند.

**[ترجمه]

«۹»

ل، الخصال مُحَمَّدُ بْنُ عَلِیِّ بْنِ بَشَّارٍ الْقَزْوِینِیُّ عَنِ الْمُظَفَّرِ بْنِ أَحْمَدَ وَ عَلِیِّ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ سُلَیْمَانَ عَنْ عَلِیِّ بْنِ جَعْفَرٍ الْبَغْدَادِیِّ عَنْ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ مَالِکٍ الْکُوفِیِّ عَنِ الْحَسَنِ بْنِ رَاشِدٍ عَنْ عَلِیِّ بْنِ سَالِمٍ عَنْ أَبِیهِ قَالَ قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ جَعْفَرُ بْنُ مُحَمَّدٍ الصَّادِقُ علیهما السلام أَدْنَی مَا یَخْرُجُ بِهِ الرَّجُلُ مِنَ الْإِیمَانِ أَنْ یَجْلِسَ إِلَی غَالٍ وَ یَسْتَمِعَ إِلَی حَدِیثِهِ وَ یُصَدِّقَهُ عَلَی قَوْلِهِ إِنَّ أَبِی حَدَّثَنِی عَنْ أَبِیهِ عَنْ جَدِّهِ علیه السلام أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صلی الله علیه و آله قَالَ صِنْفَانِ مِنْ أُمَّتِی لَا نَصِیبَ لَهُمَا فِی الْإِسْلَامِ الْغُلَاهُ وَ الْقَدَرِیَّهُ.

**[ترجمه]خصال: علی بن سالم از پدرش نقل کرده که امام صادق علیه السلام فرمودند: کمترین چیزی که انسان به سبب آن از ایمان خارج می‌شود این است که نزد یک اهل غلو بنشیند و به سخنش گوش فرا دهد و او را بر سخنش تصدیق نماید؛ پدرم از پدرش، و ایشان از جدش برایم نقل نمودند که رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمودند: دو صنف از امت من را از اسلام بهره‌ای نیست: غلو کنندگان و قدری مسلکان.

**[ترجمه]

«۱۰»

عـد، العقائـد اعْتِقَادُنَا فِی الِاسْـتِطَاعَهِ مَا قَالَهُ مُوسَـی بْنُ جَعْفَرٍ علیهما السـلام حِینَ قِیلَ لَهُ أَ یَکُونُ الْعَبْـدُ مُسْـتَطِیعاً قَالَ نَعَمْ بَعْدَ أَرْبَعِ خِصَالٍ أَنْ یَکُونَ مُخَلَّی السَّرْبِ صَـحِیحَ الْجِسْمِ سَلِیمَ الْجَوَارِحِ لَهُ سَبَبٌ وَارِدٌ مِنَ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ فَإِذَا تَمَّتْ هَذِهِ فَهُوَ مُسْتَطِیعٌ فَقِیلَ لَهُ مِثْلُ أَیِّ شَـیْ ءٍ فَقَالَ یَکُونُ الرَّجُلُ مُخَلَّی السَّرْبِ صَـحِیحَ الْجِسْمِ سَلِیمَ الْجَوَارِحِ لَا یَقْدِرُ أَنْ یَزْنِیَ إِلَّا أَنْ یَرَی امْرَأَهً فَإِذَا وَجَدَ الْمَرْأَهَ فَإِمَّا أَنْ یَعْصِمَ فَیَمْتَنِعَ کَمَا امْتَنَعَ یُوسُفُ وَ إِمَّا أَنْ یُخَلِّیَ بَیْنَهُ وَ بَیْنَهَا فَیَزْنِیَ وَ هُوَ زَانٍ وَ لَمْ یُطِعِ اللَّهَ بِإِکْرَاهٍ وَ لَمْ یَعْصِ بِغَلَبَهٍ (۲).

ص: ۸

۱- قال فی الکنز بعد ذلک ص ۵۰: یقـال لمن أخر أمرا: أرجأت الامر یا رجل، فأنت مرجئ قال اللّه: «أَرْجِهْ وَ أَخاهُ»* أی أخره، و قال تعالی: «وَ آخَرُونَ مُرْجَوْنَ لِأَمْرِ اللَّهِ» أی مؤخرون إلی مشـیته، و أمّا الرجاء فانما یقال: منه رجوت فأنا راج، فیجب أن تکون الشـیعه راجیه لا المرجئه و المرجئه هم الـذین أخروا الاعمال، و لم یعتقـدوا من فرائض الایمان، و قـد لعنهم النبیّ فیما وردت به الاخبار. انتهی. ثم ذکر الحدیث المتقدم.

۲- سیوافیک الحدیث مسندا عن الرضا علیه السلام تحت رقم ۵۴.

**[ترجمه]عقاید صدوق: اعتقاد ما درباره استطاعت، همان است که امام موسی بن جعفر علیه السلام در پاسخ به کسی که از ایشان پرسیده بود آیا بنده مستطیع [بر انجام اعمال خویش] است، فرمودند [، ایشان فرمودند]: آری، به چهار شرط؛ راهش برای انجام آن عمل باز باشد، بدنش صحیح باشد، اعضای بدنش در سلامت باشند و برای آن عمل سببی از جانب خداوند عزّ و جلّ در کار باشد، وقتی همه این شرایط مهیا باشد، او مستطیع خواهد بود. به ایشان عرض شد: مانند چه کاری؟ ایشان فرمودند: مردی که آزاد است و جسمش صحیح و اعضای بدنش سالم است، تا زنی را ندیده است قدرت بر زنا کردن با او را ندارد، وقتی زنی را می‌یابد، یا خود را حفظ می کند و [از زنا کردن] امتناع می‌ورزد، چنان‌چه یوسف امتناع نمود، و یا میان خود و آن زن را رها می کند و زنا می‌نماید و زناکار می‌شود، و بدین صورت این شخص [در صورت حفظ خود از زنا] با اجبار خدا را اطاعت نکرده و [در صورت ارتکاب زنا] با [قهر و] غلبه معصیت ننموده است.

ص: ۸

**[ترجمه]

«۱۱»

وَ سُئِلَ الصَّادِقُ علیه السلام عَنْ قَوْلِ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ وَ قَدْ کانُوا یُدْعَوْنَ إِلَی السُّجُودِ وَ هُمْ سالِمُونَ قَالَ مُسْتَطِیعُونَ لِلْأَخْذِ بِمَا أُمِرُوا بِهِ وَ التَّرْکِ لِمَا نُهُوا عَنْهُ وَ بِذَلِکَ ابْتُلُوا (۱).

**[ترجمه]از امام صادق علیه السلام در مورد این سخن خداوند عزّ و جلّ: «وَ قَدْ کانُوا یُدْعَوْنَ إِلَی السُّجُودِ وَ هُمْ سالِمُونَ» - . قلم / ۴۳ - {در حالی که [پیش از این] به سجده دعوت می شدند و تندرست بودند} سؤال شد؛ ایشان فرمودند: آن‌ها می‌توانستند آن‌چه به آن امر شده بودند را انجام دهند و آن‌چه از آن نهی شده بودند را ترک کنند، و با همان [توانایی و امکان انتخاب] آزموده شدند.

**[ترجمه]

«۱۲»

وَ قَالَ أَبُو جَعْفَرٍ علیه السلام فِی التَّوْرَاهِ مَکْتُوبٌ مَسْطُورٌ یَا مُوسَی إِنِّی خَلَقْتُکَ وَ اصْطَفَیْتُکَ وَ قَوَّیْتُکَ- (۲)وَ أَمَرْتُکَ بِطَاعَتِی وَ نَهَیْتُکَ عَنْ مَعْصِیَتِی فَإِنْ أَطَعْتَنِی أَعَنْتُکَ عَلَی طَاعَتِی وَ إِنْ عَصَیْتَنِی لَمْ أُعِنْکَ عَلَی مَعْصِیَتِی وَ لِیَ الْمِنَّهُ عَلَیْکَ فِی طَاعَتِکَ وَ لِیَ الْحُجَّهُ عَلَیْکَ فِی مَعْصِیَتِکَ.

**[ترجمه]امام صادق علیه السلام فرمودند: در سطرهای تورات نوشته است: ای موسی! من تو را آفریدم و برگزیدم و نیرویت دادم و امر به اطاعت خود نموده و از عصیانم نهی کردم؛ اگر مرا اطاعت کنی، تو را بر طاعتم یاری می‌نمایم و اگر عصیانم کنی، تو را بر معصیتم یاری نمی کنم، و من در طاعت کردنت بر تو منت دارم و در معصیتت علیه تو حجت.

**[ترجمه]

«۱۳»

فس، تفسير القمى فِی رِوَايَهِ أَبِی الْجَارُودِ (۳)

قَوْلُهُ كما بَدَأَكُمْ تَعُودُونَ فَرِيقاً هَدى وَ فَرِيقاً حَقَّ عَلَيْهِمُ الضَّلالَهُ قَالَ خَلَقَهُمْ حِينَ خَلَقَهُمْ مُؤْمِناً وَ كَافِراً وَ شَقِيّاً وَ سَعِيداً وَ كَذَلِكَ يَعُودُونَ يَوْمَ الْقِيَامَهِ مُهْتَدٍ وَ ضَالٌّ يَقُولُ إِنَّهُمُ اتَّخَذُوا الشَّياطِينَ أَوْلِياءَ مِنْ دُونِ اللَّهِ وَ يَحْسَبُونَ أَنَّهُمْ مُهْتَدُونَ وَ هُمُ الْقَدَرِيَّهُ الَّذِينَ يَقُولُونَ لَا قَدَرَ وَ يَزْعُمُونَ أَنَّهُمْ قَادِرُونَ عَلَى الْهُدَى وَ الضَّلَالَهِ وَ ذَلِكَ إِلَيْهِمْ إِنْ شَاءُوا اهْتَدَوْا وَ إِنْ شَاءُوا ضَلُّوا وَ هُمْ مَجُوسُ هَذِهِ الْأُمَّهِ وَ كَذَبَ أَعْدَاءُ اللَّهِ الْمَشِيَّهُ وَ الْقُدْرَهُ لِلَّهِ كما بَدَأَكُمْ تَعُودُونَ مَنْ خَلَقَهُ اللَّهُ شَقِيّاً يَوْمَ خَلَقَهُ كَذَلِكَ يَعُودُ إِلَيْهِ- (۴)وَ مَنْ خَلَقَهُ سَعِيداً يَوْمَ خَلَقَهُ كَذَلِكَ يَعُودُ إِلَيْهِ سَعِيداً قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلى الله عليه و آله الشَّقِيُّ مَنْ شَقِيَ فِی بَطْنِ أُمِّهِ وَ السَّعِيدُ مَنْ سَعِدَ فِی بَطْنِ أُمِّهِ.

**[ترجمه]تفسير قمى: أبى‌الجارود از امام باقر عليه السلام نقل كرده كه ايشان درباره آيه «كما بَدَأَكُمْ تَعُودُونَ * فَرِيقاً هَدى وَ فَرِيقاً حَقَّ عَلَيْهِمُ الضَّلالَهُ» - . أعراف / ۲۹ و ۳۰ - {همان‌گونه كه شما را پديد آورد [به سوى او] بر مى گرديد * [در حالى كه] گروهى را هدايت نموده و گروهى گمراهى بر آنان ثابت شده است} فرمودند: يعنى آن‌ها را همان زمان كه آفريد، مؤمن و كافر و سعادت‌مند و شقاوت‌مند آفريد و در روز قيامت به همان صورت و در حالى كه بعضى هدايت يافته و بعضى ديگر گمراه شده‌اند، [به نزد خدا] بازگردانده مى‌شوند. خداوند در ادامه مى‌فرمايد: «إِنَّهُمُ اتَّخَذُوا الشَّياطِينَ أَوْلِياءَ مِنْ دُونِ اللَّهِ وَ يَحْسَبُونَ أَنَّهُمْ مُهْتَدُونَ» - . همان / ۳۰ - {زيرا آنان شياطين را به جاى خدا دوستان [خود] گرفته اند و مى پندارند كه راه يافتگانند}، اينان همان قَدَرى‌ها هستند كه معتقدند هيچ تقديرى در كار نيست و مى‌پندارند كه خودشان بر هدايت و گمراهى خود قادرند و به دست خودشان است كه اگر بخواهند، هدايت مى‌شوند و اگر بخواهند، گمراه مى گردند. آن‌ها مجوسيان اين امت‌اند، دشمنان خدا[يند و] دروغ مى گويند. مشيت و قدرت مخصوص خداست، «كما بَدَأَكُمْ تَعُودُونَ» {همان گونه كه شما را پديد آورد [به سوى او] بر مى گرديد}، كسى كه خداوند او را در روز آفرينشش شقى آفريده، به همان صورت به نزد خدا باز مى گردد و كسى كه در روز آفرينشش او را سعيد آفريده، به همان حال سعادتش به نزد خدا باز مى گردد. رسول خدا صلى الله عليه و آله فرموده‌اند: شقى كسى است كه در شكم مادرش شقى شده است و سعيد كسى است كه در شكم مادرش سعيد شده است.

**[ترجمه]

«۱۴»

ل، الخصال الْفَامِيُّ وَ ابْنُ مَسْرُورٍ عَنِ ابْنِ بُطَّهَ عَنِ الصَّفَّارِ وَ مُحَمَّدِ بْنِ عَلِيِّ بْنِ مَحْبُوبٍ (۵)عَنِ ابْنِ عِيسَى عَنِ الْحُسَيْنِ بْنِ سَعِيدٍ عَنْ حَمَّادِ بْنِ عِيسَى عَنْ حَرِيزٍ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام قَالَ: النَّاسُ فِی الْقَدَرِ عَلَى ثَلَاثَهِ أَوْجُهٍ رَجُلٍ زَعَمَ أَنَّ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ أَجْبَرَ النَّاسَ عَلَى الْمَعَاصِی فَهَذَا قَدْ ظَلَّمَ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ فِی حُكْمِهِ وَ هُوَ كَافِرٌ وَ رَجُلٍ يَزْعُمُ أَنَّ الْأَمْرَ

۱- سیأتی الحدیث مسندا عن الصادق علیه السلام تحت رقم ۴۱ و ۵۶.

۲- فی الأصل: و هدیتک و قویتک و فی آخر الحدیث: فی معصیتک لی.

۳- فی تفسیر القمّیّ بعد ذلک: عن أبی جعفر علیه السلام. م.

۴- و فیه ایضا: یعود إلیه شقیا. م.

۵- فی التوحید بعد ذلک: و محمّد بن حسین بن عبد العزیز، عن ابن عیسی. م.

مُفَوَّضٌ إِلَيْهِمْ فَهَذَا وَهَّنَ اللَّهَ فِي سُلْطَانِهِ فَهُوَ كَافِرٌ وَ رَجُلٍ يَقُولُ إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ كَلَّفَ الْعِبَادَ مَا يُطِيقُونَ وَ لَمْ يُكَلِّفْهُمْ مَا لَا يُطِيقُونَ فَإِذَا أَحْسَنَ حَمِدَ اللَّهَ وَ إِذَا أَسَاءَ اسْتَغْفَرَ اللَّهَ فَهَذَا مُسْلِمٌ بَالِغٌ.

يد، التوحيد الْوَرَّاقُ عَنِ ابْنِ بُطَّهَ مِثْلَهُ.

**[ترجمه]خصال: حريز روايت كرده، امام صادق عليه السلام فرمودند: انسان‌ها در [مسأله] قَدَر بر سه دسته‌اند: [دسته اول:] آن‌هايى كه معتقدند خداوند عزّ و جلّ انسان‌ها را بر معاصى مجبور مى‌كند؛ اينان با اين حكمشان بر خداوند عزّ و جلّ ظلم كرده و كافرند. [دسته دوم:] آن‌هايى كه معتقدند

ص: ٩

همه امور به انسان‌ها واگذار شده است؛ اينان [با اين عقيده] خداوند را در سلطنتش كوچك كرده و كافرند. و آن‌هايى كه معتقدند خداوند عزّ و جلّ بندگان را به تكاليفى كه توان [امتثال] آن‌ها را دارند مكلف كرده و آن‌چه را كه توان انجام آن را ندارند بر آنان تكليف نكرده است، وقتى كار نيكى كنند، خداوند را سپاس مى‌گويند و هنگامى كه عمل بدى انجام دهند، از خداوند طلب آمرزش مى‌نمايند، اينان مسلمانانِ [به حقيقت] رسيده هستند.

در كتاب توحيد نيز مانند همين روايت از إبن بطهٔ نقل شده است.

**[ترجمه]

«١۵»

ل، الخصال أَبِي عَنْ عَلِيٍّ عَنْ أَبِيهِ عَنِ الْحَسَنِ بْنِ الْحَسَنِ الْفَارِسِيِّ عَنْ سُلَيْمَانَ بْنِ جَعْفَرٍ الْبَصْرِيِّ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ الْحُسَيْنِ بْنِ زَيْدِ بْنِ عَلِيِّ بْنِ الْحُسَيْنِ بْنِ عَلِيِّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ عَنْ أَبِيهِ عَنْ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ آبَائِهِ عَنْ عَلِيٍّ عليه السلام قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلى الله عليه و آله إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ لَمَّا خَلَقَ الْجَنَّةَ خَلَقَهَا مِنْ لَبِنَتَيْنِ لَبِنَةٍ مِنْ ذَهَبٍ وَ لَبِنَةٍ مِنْ فِضَّةٍ وَ جَعَلَ حِيطَانَهَا الْيَاقُوتَ وَ سَقْفَهَا الزَّبَرْجَدَ وَ حَصْبَاءَهَا اللُّؤْلُؤَ - (١)وَ تُرَابَهَا الزَّعْفَرَانَ وَ الْمِسْكَ الْأَذْفَرَ فَقَالَ لَهَا تَكَلَّمِي فَقَالَتْ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ الْحَيُّ الْقَيُّومُ قَدْ سَعِدَ مَنْ يَدْخُلُنِي فَقَالَ عَزَّ وَ جَلَّ بِعِزَّتِي وَ عَظَمَتِي وَ جَلَالِي وَ ارْتِفَاعِي لَا يَدْخُلُهَا مُدْمِنُ خَمْرٍ وَ لَا سِكِّيرٌ وَ لَا قَتَّاتٌ (٢)وَ هُوَ النَّمَّامُ وَ لَا دَيُّوثٌ وَ هُوَ الْقَلْطَبَانُ وَ لَا قَلَّاعٌ وَ هُوَ الشُّرْطِيُّ وَ لَا زَنُّوقٌ وَ هُوَ الْخُنْثَى وَ لَا خَيُّوفٌ (٣)وَ هُوَ النَّبَّاشُ وَ لَا عَشَّارٌ وَ لَا قَاطِعُ رَحِمٍ وَ لَا قَدَرِيٌّ.

**[ترجمه]عبدالله بن حسين بن زيد از پدرش، و او از امام باقر عليه السلام، و ايشان به نقل از پدرانشان روايت كرده‌اند كه رسول خدا صلى الله عليه و آله فرمودند: خداوند عزّ و جلّ بهشت را از دو [نوع] خشت خلق كرد: خشت طلا و خشت نقره، و ديوارهاى آن را از ياقوت، و سقف آن را از زبرجد، و سنگ‌ريزه‌هاى [سطح] آن را از مرواريد، و خاك آن را از زعفران و مشك الأزفر آفريد و خطاب به بهشت فرمود: سخن بگو؛ بهشت گفت: معبودى جز تو نيست، تو زنده پاينده هستى،

هر کس در من داخل شود، سعادت‌مند شده است. خداوند عزّ و جلّ فرمود: به عزت و عظمت و جلال و بلند مرتبگی خود سوگند می‌خورم که داخل در بهشت نشود هیچ دائم الخمری، و نه هیچ مست‌کننده‌ای، و نه هیچ سخن‌چینی، و نه هیچ بی... غیرتی، و نه هیچ کارگزار سلطانی، و نه هیچ مخنثی، و نه هیچ افشاگری، و نه هیچ عُشر دهنده‌ای، و نه هیچ قطع رحم‌کننده‌ای، و نه هیچ قَدَری مسلکی.

**[ترجمه]

توضیح

السکیر بالکسر و تشدید الکاف: الکثیر السکر و الفرق بینه و بین المدمن إما بکون المراد بالخمر ما یتخذ من العنب و بالسکیر من یسکر من غیره أو بکون المراد بالمدمن أعم ممن یسکر و شرط السلطان نخبه أصحابه الذین یقدمهم علی غیرهم من جنده و النسبه إلیهم شرطی کترکی و لم أجد اللغویین فسروا الزنوق و الخیوف بما فسرا به فی الخبر.

lt;meta info="\\"سکّیر\\" به کسر سین و تشدید کاف، به معنای کسی است که زیاد مست می‌شود، و فرق بین او و دائم الخمر این است که مقصود از خمر [در این‌جا] شرابی است که از خرما می‌گیرند و سکیر کسی است که با چیزی غیر از شراب خرما مست می‌شود، یا [این‌که فرق بین آن دو این است که] دائم الخمر اعمّ از مست‌کننده است [و ممکن است کسی اهل مستی باشد، ولی دائم الخمر نباشد]. \\"شُرَط\\" به معنای اصحاب برگزیده سلطان است که سلطان آن‌ها را بر دیگر سربازانش مقدم می‌دارد، و اسم منسوب به آن‌ها، \\"شُرطی\\" بر وزن ترکی است. در میان اهل لغت کسی را نیافتیم که زنوق و خیوف را به معنایی که در روایت به آن تفسیر شده، معنا کرده باشد.

**[ترجمه]

«۱۶»

ل، الخصال أَبِی وَ ابْنُ الْوَلِیدِ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ إِدْرِیسَ وَ مُحَمَّدٍ الْعَطَّارِ عَنِ الْأَشْعَرِیِّ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْحُسَیْنِ بِإِسْنَادٍ لَهُ یَرْفَعُهُ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله لَا یَدْخُلُ الْجَنَّهَ مُدْمِنُ

ص: ۱۰

۱- فی نسخه: و حصاها اللؤلؤ.

۲- من القت و هو الکذب، و سمی النمام قتاتا لانه یزور الحدیث و یحسّنها و یبلغها علی جهه الکذب و الفساد.

۳- فی نسخه من الکتاب: و لا خنوف. و فی الخصال المطبوع: و لا خیوق فی الموضعین.

خَمْرٍ وَ لَا سِكِيرٌ وَ لَا عَاقٌّ وَ لَا شَدِيدُ السَّوَادِ وَ لَا دَيُّوثٌ وَ لَا قَلَّاعٌ وَ هُوَ الشُّرْطِيُّ وَ لَا زَنُّوقٌ وَ هُوَ الْخُنْثَى وَ لَا خَيُّوفٌ وَ هُوَ النَّبَّاشُ وَ لَا عَشَّارٌ وَ لَا قَاطِعُ رَحِمٍ وَ لَا قَدَرِيٌّ.

قال الصدوق رحمه الله: يعنى بشديد السواد الذى لا يبيض شى ء من شعر رأسه و لا من شعر لحيته مع كبر السن و يسمى الغربيب (۱).

**[ترجمه]خصال: محمد بن حسين به سند خود نقل كرده، رسول خدا صلى الله عليه و آله فرمودند: دائم الخمر و مست... كننده

ص: ۱۰

و عاق شده و شديد السواد و بی‌غيرت و كارگزار سلطان و مخنث و افشاگر و عُشر دهنده و قطع رحم‌كننده و قدرى مسلک در بهشت داخل نمى‌شوند.

صدوق رحمه الله گفته است: منظور از شديد السواد، كسى است كه با اين كه سن زيادى دارد، ولى هيچ يک از موهاى سر و صورتش سفيد نشده است، كه به چنين شخصى \\"غِربيب\\" مى‌گويند.

**[ترجمه]

«۱۷»

ن، عيون أخبار الرضا عليه السلام السِّنَانِيُّ عَنِ الْأَسَدِيِّ عَنْ سَهْلٍ عَنْ عَبْدِ الْعَظِيمِ الْحَسَنِيِّ عَنْ إِبْرَاهِيمَ بْنِ أَبِي مَحْمُودٍ قَالَ: سَأَلْتُ أَبَا الْحَسَنِ الرِّضَا عليه السلام عَنْ قَوْلِ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ وَ تَرَكَهُمْ فِي ظُلُماتٍ لا يُبْصِرُونَ فَقَالَ إِنَّ اللَّهَ تَبَارَكَ وَ تَعَالَى لَا يُوصَفُ بِالتَّرْكِ كَمَا يُوصَفُ خَلْقُهُ وَ لَكِنَّهُ مَتَى عَلِمَ أَنَّهُمْ لَا يَرْجِعُونَ عَنِ الْكُفْرِ وَ الضَّلَالِ مَنَعَهُمُ الْمُعَاوَنَةَ وَ اللُّطْفَ وَ خَلَّى بَيْنَهُمْ وَ بَيْنَ اخْتِيَارِهِمْ قَالَ وَ سَأَلْتُهُ عَنْ قَوْلِ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ خَتَمَ اللَّهُ عَلى قُلُوبِهِمْ وَ عَلى سَمْعِهِمْ قَالَ الْخَتْمُ هُوَ الطَّبْعُ عَلَى قُلُوبِ الْكُفَّارِ عُقُوبَةً عَلَى كُفْرِهِمْ كَمَا قَالَ تَعَالَى بَلْ طَبَعَ اللَّهُ عَلَيْها بِكُفْرِهِمْ فَلا يُؤْمِنُونَ إِلَّا قَلِيلًا قَالَ وَ سَأَلْتُهُ عَنِ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ هَلْ يُجْبِرُ عِبَادَهُ عَلَى الْمَعَاصِي فَقَالَ بَلْ يُخَيِّرُهُمْ (۲)وَ يُمْهِلُهُمْ حَتَّى يَتُوبُوا قُلْتُ فَهَلْ يُكَلِّفُ عِبَادَهُ مَا لَا يُطِيقُونَ فَقَالَ كَيْفَ يَفْعَلُ ذَلِكَ وَ هُوَ يَقُولُ وَ ما رَبُّكَ بِظَلَّامٍ لِلْعَبِيدِ ثُمَّ قَالَ عليه السلام حَدَّثَنِي أَبِي مُوسَى بْنُ جَعْفَرٍ عَنْ أَبِيهِ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدٍ عليهما السلام أَنَّهُ قَالَ مَنْ زَعَمَ أَنَّ اللَّهَ يُجْبِرُ عِبَادَهُ عَلَى الْمَعَاصِي أَوْ يُكَلِّفُهُمْ مَا لَا يُطِيقُونَ فَلَا تَأْكُلُوا ذَبِيحَتَهُ وَ لَا تَقْبَلُوا شَهَادَتَهُ وَ لَا تُصَلُّوا وَرَاءَهُ وَ لَا تُعْطُوهُ مِنَ الزَّكَاةِ شَيْئاً.

ج، الإحتجاج مُرْسَلًا عَنِ الْحَسَنِيِّ مِثْلَهُ.

**[ترجمه]عيون أخبار الرضا: إبراهيم بن أبى محمود نقل كرده، از امام رضا عليه السلام در مورد تفسير اين سخن خداوند عزّ و جلّ: «وَ تَرَكَهُمْ فِي ظُلُماتٍ لا يُبْصِرُونَ» - . بقره / ۱۷ - {و در ميان تاريكى‌هايى كه نمى بينند رهايشان كرد} سؤال كردم؛

ایشان

فرمودنـد: نمی‌توان خداونـد تبارک و تعالی را چنان‌چه مخلوقاتش به منتسب می‌شوند، به تَرک منتسب نمود، ولی از آن‌جا که خداونـد می‌داند آن‌ها از کفر و گمراهی خودشان برنمی‌گردند، آن‌ها را از یاری رساندن و لطف [خویش] محروم می‌نماید و آن‌هـا را به اختیـار خودشان وا می‌گـذارد. راوی هم‌چنین نقل کرده، از ایشان در مورد این سـخن خداونـد عزّ و جلّ: «خَتَمَ اللَّهُ عَلی قُلُـوبِهِمْ وَ عَلی سَـمْعِهِمْ» - . همـان / ۷ - {خداونـد بر دل‌هـای آنـان و بر شـنوایی ایشـان مهر نهـاده}، سؤال کردم؛ ایشان فرمودنـد: ختم، یعنی مهر [و مـوم] کردن دل‌هـای کـافران به جهت عقوبت کردنشـان بر کفر، چنـان‌چه خداونـد تعـالی فرموده است: «بَلْ طَبَعَ اللَّهُ عَلَيْها بِكُفْرِهِمْ فَلا يُؤْمِنُونَ إِلَّا قَلِيلًا» - . نساء / ۱۵۵ - {بلکه خدا به خاطر کفرشان بر دل‌هایشان مهر زده و در نتیجه جز شماری اندک [از ایشان] ایمان نمی آورند}. [راوی نقل کرده] از ایشان سؤال کردم: آیا خداوند عزّ و جلّ بندگانش را بر معاصـی مجبور می‌کند؟ ایشان فرمودند: خیر، بلکه ایشان را مخیر می‌کند و مهلت می‌دهد تا توبه نمایند. سؤال کردم: آیا بندگانش را به تکلیفی که طاقت آن را ندارند مکلف می‌نماید؟ فرمودند: چطور چنین کاری بکند و حال آن‌که می‌فرماید: «وَ ما رَبُّکَ بِظَلَّامٍ لِلْعَبِیـدِ» - . فصـلت / ۴۶ - {و پروردگار تو به بندگان [خود] سـتم‌کار نیست}. سـپس فرمودند: پدرم موسـی بن جعفر علیـه السـلام برایـم حـدیث کرد که پـدرشان جعفر بن محمـد علیه السـلام فرمودنـد: اگر کسـی معتقـد بـود که خـداوند بندگانش را بر معاصی مجبور می‌کند، و یا بر چیزهایی که طاقتش را ندارند مکلف می‌نماید، از ذبیحه‌اش نخورید و شهادتش را قبول نکنید و پشت سرش نماز نخوانید و چیزی از زکات به او ندهید.

إحتجاج نیز مانند همین را با سندی مرسل نقل کرده است.

**[ترجمه]

«۱۸»

ن، عیـون أخبـار الرضـا علیـه السـلام تَمِيمٌ الْقُرَشِيُّ عَنْ أَبِيهِ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ عَلِيٍّ الْأَنْصَارِيِّ عَنْ يَزِيدَ بْنِ عُمَيْرِ بْنِ مُعَاوِيَةَ الشَّامِيِّ (۳)قَالَ: دَخَلْتُ عَلَی عَلِيِّ بْنِ مُوسَی الرِّضَا علیهما السلام بِمَرْوَ فَقُلْتُ لَهُ يَا ابْنَ

ص: ۱۱

۱- وزان عفریت.

۲- فی الاحتجاج: لا بل یخیرهم. م.

۳- الموجود فی العیون: «زید بن عمیر بن معاویه الشامیّ» و حکی فیه عن نسخه اخری «یزید بن عمیر، عن معاویه الشامیّ».

رَسُولِ اللَّهِ رُوِیَ لَنَا عَنِ الصَّادِقِ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدٍ علیهما السلام أَنَّهُ قَالَ لَا جَبْرَ وَ لَا تَفْوِیضَ بَلْ أَمْرٌ بَیْنَ أَمْرَیْنِ فَمَا مَعْنَاهُ فَقَالَ مَنْ زَعَمَ أَنَّ اللَّهَ یَفْعَلُ أَفْعَالَنَا ثُمَّ یُعَذِّبُنَا عَلَیْهَا فَقَدْ قَالَ بِالْجَبْرِ وَ مَنْ زَعَمَ أَنَّ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ فَوَّضَ أَمْرَ الْخَلْقِ وَ الرِّزْقِ إِلَی حُجَجِهِ علیهم السلام فَقَدْ قَالَ بِالتَّفْوِیضِ فَالْقَائِلُ بِالْجَبْرِ كَافِرٌ وَ الْقَائِلُ بِالتَّفْوِیضِ مُشْرِكٌ فَقُلْتُ لَهُ یَا ابْنَ رَسُولِ اللَّهِ فَمَا أَمْرٌ بَیْنَ أَمْرَیْنِ فَقَالَ وُجُودُ السَّبِیلِ إِلَی إِتْیَانِ مَا أُمِرُوا بِهِ وَ تَرْكِ مَا نُهُوا عَنْهُ فَقُلْتُ لَهُ فَهَلْ لِلَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ مَشِیَّةٌ وَ إِرَادَةٌ فِی ذَلِكَ فَقَالَ أَمَّا الطَّاعَاتُ فَإِرَادَةُ اللَّهِ وَ مَشِیَّتُهُ فِیهَا الْأَمْرُ بِهَا وَ الرِّضَا لَهَا وَ الْمُعَاوَنَةُ عَلَیْهَا وَ إِرَادَتُهُ وَ مَشِیَّتُهُ فِی الْمَعَاصِی النَّهْیُ عَنْهَا وَ السَّخَطُ لَهَا وَ الْخِذْلَانُ عَلَیْهَا قُلْتُ فَلِلَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ فِیهَا الْقَضَاءُ- (۱)قَالَ نَعَمْ مَا مِنْ فِعْلٍ یَفْعَلُهُ الْعِبَادُ مِنْ خَیْرٍ وَ شَرٍّ إِلَّا وَ لِلَّهِ فِیهِ قَضَاءٌ قُلْتُ فَمَا مَعْنَی هَذَا الْقَضَاءِ قَالَ الْحُكْمُ عَلَیْهِمْ بِمَا یَسْتَحِقُّونَهُ عَلَی أَفْعَالِهِمْ مِنَ الثَّوَابِ وَ الْعِقَابِ فِی الدُّنْیَا وَ الْآخِرَهِ.

ج، الإحتجاج رواه مرسلا مثله.

**[ترجمه]عیون أخبار الرضا: یزید بن عمیر بن معاویهٔ الشامی - . آن‌چه که در عیون آمده است زید بن عمیر بن معاویهٔ الشامی است، و در همان جا از نسخه دیگری چنین حکایت شده است: یزید بن عمر از معاویهٔ الشامی نقل کرده، ... -

نقل کرده، در مرو به حضور امام رضا علیه السلام رسیدم و به ایشان عرض کردم: ای فرزند رسول خدا!

ص: ۱۱

برای ما از امام صادق علیه السلام روایت شده است که ایشان فرموده‌اند: \\"نه جبر است و نه تفویض، بلکه چیزی بین آن دو است\\"، معنای این سخن چیست؟ ایشان فرمودند: کسی که بپندارد خداوند کارهای ما را انجام می‌دهد و سپس ما را به سبب انجام آن‌ها عذاب می‌کند، قائل به جبر شده است و کسی که بپندارد خداوند عزّ و جلّ امر خَلق و روزی‌اش را به حجت‌های خود علیهم السلام واگذارده، قائل به تفویض شده است؛ بنابراین قائلین به جبر کافر و قائلین به تفویض مشرک هستند. عرض کردم: ای فرزند رسول خدا! چیزی که بین این دو است، چیست؟ این است که بندگان در انجام اوامر و ترک کردن نواهی آزادند. به ایشان عرض کردم: آیا مشیت و اراده خداوند عزّ و جلّ، در اعمال بندگان جایی ندارد؟ فرمودند: در مورد طاعات، اراده و مشیت خداوند به همان امر کردن به آن‌ها و خشنودی بر آن‌ها و یاری رساندن [بندگان] در انجام آن... هاست. و در مورد معاصی اراده و مشیت خداوند، همانا نهی از آن‌ها و خشم در برابر آن‌ها و یاری نرساندن در انجام آن... هاست. عرض کردم: آیا قضای خداوند عزّ و جلّ نیز در [افعال] بندگان وجود دارد؟ فرمودند: آری، خداوند در هر کار نیک و بدی که بندگان انجام می‌دهند، قضایی دارد. عرض کردم: این قضا[یی که می‌فرمایید] به چه معناست؟ فرمودند: این‌که پاداش و عقوبتی که بر افعالشان استحقاق یافته‌اند را در دنیا و آخرت برایشان حکم کند.

احتجاج نیز مانند همین را با سندی مرسل روایت کرده است.

**[ترجمه]

ن، (۲)عيون أخبار الرضا عليه السلام الـدَّقَّاقُ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْحَسَنِ الطَّائِيِّ عَنْ سَهْلِ بْنِ زِيَادٍ عَنْ عَلِيِّ بْنِ جَعْفَرٍ الْكُوفِيِّ قَالَ سَمِعْتُ سَيِّدِی عَلِیَّ بْنَ مُحَمَّدٍ عليهما السلام يَقُولُ حَدَّثَنِی أَبِی مُحَمَّدُ بْنُ عَلِيٍّ عَنْ أَبِيهِ الرِّضَا عَلِيِّ بْنِ مُوسَى عَنْ أَبِيهِ مُوسَى بْنِ جَعْفَرٍ عَنْ أَبِيهِ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ أَبِيهِ مُحَمَّدِ بْنِ عَلِيٍّ عَنْ أَبِيهِ عَلِيِّ بْنِ الْحُسَيْنِ عَنْ أَبِيهِ عليه السلام وَ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عُمَرَ الْحَافِظُ الْبَغْدَادِيُّ عَنْ إِسْحَاقَ بْنِ جَعْفَرٍ الْعَلَوِيِّ عَنْ أَبِيهِ عَنْ سُلَيْمَانَ بْنِ مُحَمَّدٍ الْقُرَشِيِّ عَنْ إِسْمَاعِيلَ بْنِ أَبِی زِيَادٍ عَنْ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ أَبِيهِ عَنْ جَدِّهِ عَنْ عَلِيٍّ عليه السلام وَ حَدَّثَنَا أَبُو الْحُسَيْنِ مُحَمَّدُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ بْنِ إِسْحَاقَ الْفَارِسِيُّ الْغَرَائِمِيُّ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ رُمَيْحٍ النَّسَوِيِّ عَنْ عَبْدِ الْعَزِيزِ بْنِ إِسْحَاقَ بْنِ جَعْفَرٍ عَنْ عَبْدِ الْوَهَّابِ بْنِ عِيسَى

۱- فی العيون المطبوع: فهل عزّ و جلّ فيها القضاء؟.

۲- أورده الإمام علیّ بن محمّد العسكریّ عليه السلام ملخصا فی رسالته إلی أهل الأهواز فی معنی الجبر و التفويض، و سيوردها المصنّف قدّس سرّه فی الباب الآتی. و يأتی عن كتاب الاحتجاج أيضا فی الباب الثالث تحت رقم ۱۹ و عن الإرشاد تحت رقم ۷۵ و عن النهج تحت رقم ۷۹.

الْمَرْوَزِيِّ عَنِ الْحَسَنِ بْنِ عَلِيِّ بْنِ مُحَمَّدٍ الْبَلَوِيِّ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ نَجِيحٍ عَنْ أَبِيهِ عَنْ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ أَبِيهِ عَنْ جَدِّهِ عَنْ أَبِيهِ عليه السلام وَ حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ الْحَسَنِ الْقَطَّانُ عَنِ الْحَسَنِ بْنِ عَلِيٍّ السُّكَّرِيِّ عَنِ الْجَوْهَرِيِّ عَنِ الْعَبَّاسِ بْنِ بَكَّارٍ الضَّبِّيِّ عَنْ أَبِي بَكْرٍ الْهُذَلِيِّ عَنْ عِكْرِمَةَ عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ قَالُوا لَمَّا انْصَرَفَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ عَلِيُّ بْنُ أَبِي طَالِبٍ عليهما السلام مِنْ صِفِّينَ قَامَ إِلَيْهِ شَيْخٌ مِمَّنْ شَهِدَ الْوَقْعَةَ مَعَهُ فَقَالَ يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ أَخْبِرْنَا عَنْ مَسِيرِنَا هَذَا أَ بِقَضَاءٍ مِنَ اللَّهِ وَ قَدَرٍ.

وَ قَالَ الرِّضَا فِي رِوَايَتِهِ عَنْ آبَائِهِ عَنِ الْحُسَيْنِ بْنِ عَلِيٍّ عليهما السلام دَخَلَ رَجُلٌ مِنْ أَهْلِ الْعِرَاقِ عَلَى أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ عليه السلام فَقَالَ أَخْبِرْنَا عَنْ خُرُوجِنَا إِلَى أَهْلِ الشَّامِ أَ بِقَضَاءٍ مِنَ اللَّهِ وَ قَدَرٍ فَقَالَ لَهُ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ عليه السلام أَجَلْ يَا شَيْخُ فَوَ اللَّهِ مَا عَلَوْتُمْ تَلْعَةً وَ لَا هَبَطْتُمْ بَطْنَ وَادٍ إِلَّا بِقَضَاءٍ مِنَ اللَّهِ وَ قَدَرٍ فَقَالَ الشَّيْخُ عِنْدَ اللَّهِ أَحْتَسِبُ عَنَائِي يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ- (۱)فَقَالَ مَهْلًا يَا شَيْخُ لَعَلَّكَ تَظُنُّ قَضَاءً حَتْماً وَ قَدَراً لَازِماً لَوْ كَانَ كَذَلِكَ لَبَطَلَ الثَّوَابُ وَ الْعِقَابُ وَ الْأَمْرُ وَ النَّهْيُ وَ الزَّجْرُ وَ لَسَقَطَ مَعْنَى الْوَعْدِ وَ الْوَعِيدِ وَ لَمْ تَكُنْ عَلَى مُسِي‌ءٍ لَائِمَةٌ وَ لَا لِمُحْسِنٍ مَحْمَدَةٌ وَ لَكَانَ الْمُحْسِنُ أَوْلَى بِاللَّائِمَةِ مِنَ الْمُذْنِبِ وَ الْمُذْنِبُ أَوْلَى بِالْإِحْسَانِ مِنَ الْمُحْسِنِ تِلْكَ مَقَالَةُ عَبَدَةِ الْأَوْثَانِ وَ خُصَمَاءِ الرَّحْمَنِ وَ قَدَرِيَّةِ هَذِهِ الْأُمَّةِ وَ مَجُوسِهَا يَا شَيْخُ إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ كَلَّفَ تَخْيِيراً وَ نَهَى تَحْذِيراً وَ أَعْطَى عَلَى الْقَلِيلِ كَثِيراً وَ لَمْ يُعْصَ مَغْلُوباً وَ لَمْ يُطَعْ مُكْرِهاً وَ لَمْ يَخْلُقِ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضَ وَ مَا بَيْنَهُمَا بَاطِلًا- (۲)ذَلِكَ ظَنُّ الَّذِينَ كَفَرُوا فَوَيْلٌ لِلَّذِينَ كَفَرُوا مِنَ النَّارِ قَالَ فَنَهَضَ الشَّيْخُ وَ هُوَ يَقُولُ:

۱- الظاهر كما يستفاد من الكافی سقوط جمله من هنا إمّا من الصدوق أو من النسّاخ و من روی الحديث عنه، و هی فی الكافی هكذا: فقال له: مه يا شيخ فو اللّه لقد عظم اللّه الاجر فی مسيركم و أنتم سائرون، و فی مقامكم و أنتم مقيمون، و فی منصرفكم و أنتم منصرفون، و لم تكونوا فی شی ء من حالاتكم مكرهين، و لا إليه مضطرين. فقال له الشيخ: و كيف لم نكن فی شی ء من حالاتنا مكرهين و لا إليه مضطرين و كان بالقضاء و القدر مسيرنا و منقلبنا و منصرفنا؟ فقال له: و تظن أنه كان قضاء حتما إه و أورد مثله العلامه فی شرح التجريد فی باب القضاء و القدر بإسناده عن الأصبغ مع اختلاف نشير إليه بعد ذلك. و فيه أيضا بعد قوله: يا أمير المؤمنين قوله: ما أری لی من الاجر شيئا. و ياتی نحوه أيضا فی خبر ۱۹ من الباب الثالث مع زياده.

۲- يوجد فی الكافی هنا أيضا زياده و هی: و لم يبعث النبيين مبشرين و منذرين عبثا.

أَنْتَ الْإِمَامُ الَّذِی نَرْجُو بِطَاعَتِهِ***يَوْمَ النَّجَاهِ مِنَ الرَّحْمَنِ غُفْرَاناً

أَوْضَحْتَ مِنْ دِینِنَا مَا کَانَ مُلْتَبِساً ***جَزَاکَ رَبُّکَ عَنَّا فِیهِ إِحْسَاناً

فَلَیْسَ مَعْذِرَهٌ فِی فِعْلِ فَاحِشَهٍ ***قَدْ کُنْتُ رَاکِبَهَا فِسْقاً وَ عِصْیَاناً

لَا لَا وَ لَا قَابِلًا نَاهِیهِ أَوْقَعَهُ ***فِیهَا عَبَدْتُ إِذاً یَا قَوْمِ شَیْطَاناً

وَ لَا أَحَبَّ وَ لَا شَاءَ الْفُسُوقَ وَ لَا ***قَتْلَ الْوَلِیِّ لَهُ ظُلْماً وَ عُدْوَاناً

أَنَّی یُحِبُّ وَ قَدْ صَحَّتْ عَزِیمَتُهُ*** ذُو الْعَرْشِ أَعْلَنَ ذَاکَ اللَّهُ إِعْلَاناً

لَمْ یَذْکُرْ مُحَمَّدُ بْنُ عُمَرَ الْحَافِظُ فِی آخِرِ هَذَا الْحَدِیثِ مِنَ الشِّعْرِ إِلَّا بَیْتَیْنِ مِنْ أَوَّلِهِ (۱) (ص ۷۹)

ید، التوحید زَادَ ابْنُ عَبَّاسٍ فِی حَدِیثِهِ فَقَالَ الشَّیْخُ یَا أَمِیرَ الْمُؤْمِنِینَ الْقَضَاءُ وَ الْقَدْرُ اللَّذَانِ سَاقَانَا وَ مَا هَبَطْنَا وَادِیاً وَ مَا عَلَوْنَا تَلْعَهً إِلَّا بِهِمَا فَقَالَ أَمِیرُ الْمُؤْمِنِینَ علیه السلام الْأَمْرُ مِنَ اللَّهِ وَ الْحُکْمُ ثُمَّ تَلَا هَذِهِ الْآیَهَ وَ قَضی رَبُّکَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِیَّاهُ وَ بِالْوالِدَیْنِ إِحْساناً

**[ترجمه]عیون أخبار الرضا: دقاق از محمد بن حسن طائی از سهل بن زیاد از علی بن جعفر کوفی نقل کرده، از آقایم امام هادی علیه السلام شنیدم که می‌فرمودند: پدرم محمد بن علی از پدرشان علی بن موسی از پدرشان موسی بن جعفر، از پدرشان جعفر بن محمد از پدرشان محمد بن علی از پدرشان علی بن حسین از

پدرشان علیهم السلام برایم نقل کردند - . شیخ صدوق رحمه الله این روایت را به سه طریق دیگر نیز در عیون أخبار الرضا نقل کرده که دو

طریق آن به امام صادق علیه السلام منتهی می‌شود و ایشان از پدرانشان از امیرالمؤمنین علیهم السلام نقل می‌کنند، و طریق دیگر به إبن عباس منتهی می‌شود که مستقیماً و به این صورت روایت می‌شود: هنگامی که امیرالمؤمنین علی بن أبی‌طالب علیه السلام از صفین بازگشتند، پیرمردی که در این نبرد در رکاب ایشان حاضر بود به ایشان عرض کرد: ای امیرالمؤمنین! برایمان بگویید آیا این رفت و برگشت ما به قضاء و قدر خداوند بود؟ ... و ادامه روایت -

که مردی از اهالی عراق به حضور امیرالمؤمنین علیه السلام رسید و عرض کرد: به من بگویید آیا حرکت ما به سمت سپاه شامیان، به قضاء و قدر خداوند بود؟ امیرالمؤمنین علیه السلام فرمودند: آری ای پیرمرد! به خدا سوگند از هیچ بلندی بالا نرفتید و در هیچ دشتی سرازیر نشدید، مگر این‌که همه آن‌ها به قضاء و قدر خداوند بود. پیرمرد عرض کرد: ای امیرالمؤمنین! [پس رنج و] مشقّتم را به حساب خداوند بگزارم[!؟]. حضرت فرمودند: فرصت ای پیرمرد! گویا تو گمان کردی که [منظور من] قضای حتمی و قدَر لازم [و برگشت‌ناپذیر] است؛ اگر این‌طور باشد، پاداش و عقوبت لغو و امر و نهی و منع بیهوده خواهد بود

و وعده و وعید معنایی نخواهد داشت و بدکاران را ملامتی نرسد و نیکوکاران را ستایشی نخواهد بود و نیکوکار بیش از گنه‌کار شایسته ملامت خواهد بود و گنه‌کار بیش از نیک‌کردار شایسته نیک‌رفتاری خواهد بود، این سخن، سخن بت‌پرستان و دشمنان خداوند رحمان و قَدَری‌مسلکان و مجوسیان این امت است. ای پیرمرد! خداوند عزّ و جلّ [بندگان را بر واجبات] تکلیف نمود، تا به ایشان اختیار دهد و از معاصی نهی کرد، تا آن‌ها را بر حذر دارد و بر [طاعت] اندک [پاداشی] زیاد عطا کرد. خداوند به معصیت بندگان مغلوب نشود و با وادار کردن بندگان اطاعت نگردد، و خداوند آسمان‌ها و زمین را بیهوده نیافریده است، - . در کافی، در این قسمت، این جملات نیز وجود دارد: و پیامبران بشارت دهنده و بیم دهنده را بیهوده برنیانگیخته است. -

«ذَلِکَ ظَنُّ الَّذِینَ کَفَرُوا فَوَیْلٌ لِّلَّذِینَ کَفَرُوا مِنَ النَّارِ» - . ص / ۲۷ - {این

گمان کسانی است که کافر شده [و

حق پوشی کرده]اند، پس وای از آتش بر کسانی که کافر شده اند!}. پیرمرد در حالی که چنین می‌سرود، برخاست:

ص: ۱۳

شما آن امامی هستی که ما امیدواریم با اطاعت از او در روز رستاخیز به آمرزش پروردگار دست یابیم.

مسأله‌ای پوشیده را برای ما روشن نمودید، پروردگارتان پاداشتان دهد!

[با این توضیحی که شما فرمودید] زین پس [به تحقیق می‌دانم که] اگر عمل زشتی را از روی فسق و عصیان انجام دهم، عذری نخواهم داشت.

نه، نه، دیگر قبول نمی‌کنم که [خداوند] نهی کننده، خودش بنده را در آن عمل زشت انداخته باشد. ای مردم! اگر چنین گمانی کنم، بنده شیطان شده‌ام.

نه، خداوند نافرمانی‌ها را دوست ندارد و نمی‌خواهد و خوش ندارد، و نمی‌خواهد که یکی از اولیایش را از روی ظلم و دشمنی برایش بکشند.

چطور چنین چیزی را دوست داشته باشد و حال آن‌که [آن بنده،] عزم بر انجام آن کار را کرده است!؟ و خداوند که مالک عرش است این [خواسته خود] را به روشنی اعلان نموده است.

در نقلی که به طریق محمد بن عمر بن حافظ از امام صادق علیه السلام رسیده است، فقط دو بیت اول آورده شده است.

در توحید چنین آمده است: در نقل إبن عباس این جملات نیز وجود دارد: پیرمرد عرض کرد: ای امیرالمؤمنین! قضا و قدر بودند که ما را [به این سفر] بردند و ما جز به سبب آن دو، در هیچ دشتی سرازیر نشده و از هیچ بلندی بالا- نرفتیم؟

امیرالمؤمنین علیه السلام فرمودند: هر امر و حکمی از جانب خداست و سپس این آیه را تلاوت نمودند: «وَ قَضی رَبُّکَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِیَّاهُ وَ بِالْوالِدَیْنِ إِحْساناً» - . إسراء / ۲۳ - {و پروردگار تو مقرر کرد که جز او را میرستید و به پدر و مادر [خود] احسان کنید}

**[ترجمه]

بیان

التلعه ما ارتفع من الأرض.

قوله عند الله أحتسب عنائی أی لما لم نکن مستحقین للأجر لکوننا مجبورین فأحتسب أجر مشقتی عند الله لعله یثیبنی بلطفه و یحتمل أن یکون استفهاما علی سبیل الإنکار و قال الجزری الاحتساب من الحسب کالاعتداد من العد و إنما قیل لمن ینوی بعمله وجه الله احتسبه لأن له حینئذ أن یعتد عمله و الاحتساب فی الأعمال الصالحات و عند المکروهات هو البدار إلی طلب الأجر و تحصیله بالتسلیم و الصبر أو باستعمال أنواع البر و القیام بها علی الوجه المرسوم فیها طلبا للثواب المرجو منها انتهی.

قوله علیه السلام و لکان المذنب أولی بالإحسان أقول لأنه حمله علی ما هو قبیح عقلا و شرعا و صیره بذلک محلا للائمه الناس فهو أولی بالإحسان لتدارک ذلک و أیضا لما حمل المحسن علی ما هو حسن عقلا و شرعا و صار بذلک موردا لمدح الناس فإن

۱- کالکلینی فی الکافی إلّا أنّه قال: أوضحت من أمرنا ما کان ملتبسا*** جزاک ربک بالاحسان إحسانا

عاقبه و أضر به تداركا لما أحسن إليه كان أولى من جمع الإضرارين على المسی ء و قيل إنما كان المذنب أولى بالإحسان لأنه لا يرضى بالذنب كما يدل عليه جبره عليه و المحسن أولى بالعقوبه لأنه لا يرضى بالإحسان لدلاله الجبر عليه و من لا يرضى بالإحسان أولى بالعقوبه من الذى يرضى به.

و يحتمل أن يكون هذا متفرعا على ما مر أی إذا بطل الثواب و العقاب و الأمر و النهی و الوعد و الوعيد لكان المذنب أولى إلخ و وجهه أنه لم يبق حينئذ إلا ـ الإحسان و العقوبه الدنيويه و المذنب فی الدنيا متنعم بأنواع اللذات و ليست له مشقه التكاليف الشرعيه و المحسن فی التعب و النصب بارتكاب أفعال لا يشتهيها و ترک ما يلتذ بها مقتر عليه لاجتناب المحرمات من الأموال فحينئذ الإحسان الواقع للمذنب أكثر مما وقع للمحسن فهو أولى بالإحسان من المحسن و العقوبه الواقعه على المحسن أكثر مما وقع على المذنب فهو أولى بالعقوبه من المذنب (۱)و القدريه فی هذا الخبر أطلقت على الجبريه و قوله لم يعص على بناء المفعول و كذا قوله و لم يطع مكرها بكسر الراء و فی الفتح تكلف.

و فی الكافی بعد ذلک و لم يملک مفوضا إشاره إلى نفی التفويض التام بحيث لا يقدر على صرفهم عنه أو بحيث لا يكون لتوفيقه و هدايته مدخل فيه.

lt;meta info="\\"تلعۀ\\" به جای مرتفع گويند. \\"[پس رنج و] مشقّتم را به حساب خدا بگزارم\\"، يعنی از آن‌جا كه به جهت مجبور بودن استحقاق پاداش ندارم، پاداش مشقت خويش را به حساب خداوند می‌گزارم تا شايد به لطف خود مرا پاداش دهد. محتمل است اين جمله در قالب استفهام انكاری باشد. جزری گفته است: \\"احتساب\\" از ماده حسب [و بر وزن] و به معنای اعتداد از ماده عدّ [به معنای شمردن] است، \\"احتسبه\\" را در مورد كسی به كار می‌برند كه با عملش در صدد كسب رضای خداوند است، چرا كه او می‌تواند چنين عملی را به حساب آورد. اين معنای احتساب در اعمال شايسته است. اما در احتساب سختی‌ها به معنای مبادرت در طلب پاداش و به دست آوردن اجر از راه تسليم و صبر در برابر سختی‌ها، و يا جستجوی ثوابی كه از آن‌ها اميد می‌رود از راه به كار بستن انواع نيكی‌ها و انجام آن‌ها به نحوی كه در آن‌ها مرسوم است می‌باشد. در اين‌جا نقل كلام جزری به پايان می‌رسد.

اين سخن امام عليه السلام كه فرمودند: \\"گنه‌كار بيش از نيک‌كردار شايسته نيک‌رفتاری خواهد بود ...\\"؛ مؤلف گويد: از آن‌جا كه خداوند او را بر چيزی كه از جهت عقل و شرع قبيح است مجبور نموده و او را به اين طريق مورد ملامت مردم قرار داده، بايد با او بيشتر نيكی شود تا آن حال قبلی او جبران شود. و هم‌چنين از آن‌جا كه خداوند نيک‌كردار را بر چيزی كه از جهت عقل و شرع نيک است مجبور نموده و به اين سبب مورد ستايش مردم قرار داده،

حال اگر او را به جهت آن احسانی كه [در دنيا] به او نموده عقوبت نمايد و ضرر رساند، سزاوارتر از آن است كه بدكار دو بار [،يكی در دنيا و يكی در آخرت،] زيان كند. [در توضيح اين بيان حضرت هم‌چنين] گفته شده، گنه‌كار به اين سبب سزاوارتر به نيک‌رفتاری است كه او از آن رو كه [طبق فرض] مجبور به انجام گناه بوده، به [اختيار و] رضايت خويش مرتكب گناه نشده، و نيک‌كردار نيز به اين سبب سزاوارتر به كيفر است كه به جهت مجبور بودنش، از روی رضايت نيكی نكرده

است، و کسی که به نیکی رضایت نداده، بیشتر از کسی که به آن رضایت داده سزاوار کیفر است.

و احتمال دارد این سخن ایشان در نتیجه بیان قبلشان باشد که فرمودند: \\"اگر این‌طور باشد، پاداش و عقوبت و امر و نهی و منع [از گناه] بیهوده خواهد بود و وعده و وعید معنایی نخواهد داشت ...\\" با این توضیح که در این حال [یعنی حالی که پاداش و عقوبت لغو و امر و نهی و منع [از گناه] بیهوده باشد و ...] تنها چیزی که باقی می‌ماند پاداش و کیفر دنیوی خواهد بود و گنه‌کار در دنیا برخوردار از انواع لذت‌ها می‌شود و سختی تکالیف شرعی بر عهده او نخواهد بود، و نیکوکار در سختی و رنج [تکالیف و] افعالی است که تمایلی به آن افعال ندارد و باید چیزهایی که از آن‌ها لذت می‌برد را ترک کند و معیشت بر او تنگ شود، چه این‌که باید از اموال حرام خودداری کند. و نتیجه این که در این صورت احسانی که به گنه‌کار رسیده است بیش از احسانی است که به نیکوکار رسیده، و بدین ترتیب او بیش از نیکوکار سزاوار احسان شده است، و [از آن سو] کیفری که به نیک‌کردار رسیده است بیش از کیفری است که بر گنه‌کار وارد شده، و بدین ترتیب او بیش از گنه‌کار سزاوار کیفر شده است. در این روایت کلمه قَدَریه، در مورد جبری مسلکان به کار رفته است.

در کتاب کافی بعد از جمله \\"با وادار کردن بندگان اطاعت نگردد\\" این‌چنین آمده است: \\"و به تفویض بندگان را مالک [اعمال خویش] نکرده است\\" که اشاره‌ایست به نفی تفویض تام، تا گمان نشود خداوند نمی‌تواند بندگان را از گناه بازدارد، یا گمان نشود که او در موفقیت و هدایت بندگان نقشی ندارد.

**[ترجمه]

«۲۰»

ید، التوحید ن، عیون أخبار الرضا علیه السلام ابْنُ مَسْرُورٍ عَنِ ابْنِ عَامِرٍ عَنْ مُعَلَّى بْنِ مُحَمَّدٍ الْبَصْرِيِّ عَنِ

ص: ۱۵

۱- و ذکر وجهین آخرین فی کتابه المرآه أیضا، أحدهما أنّه لما اقتضی ذات المذنب أن یحسن إلیه فی الدنیا باحداث اللذات فیه فینبغی أن یکون فی الآخره أیضا کذلک، لعدم تغیر الذوات فی النشأتین، و إذا اقتضی ذات المحسن المشقه فی الدنیا و إیلامه بالتکالیف الشاقه ففی الآخره أیضا ینبغی أن یکون کذلک. الثانی ما قیل: لعل وجه ذلک أن المذنب بصدور القبائح و السیئات منه متألم منکسر البال، لظنه أنّها وقعت منه باختیاره و قد کانت بجبر جابر و قهر قاهر فیستحق الاحسان، و أن المحسن لفرحاته بصدور الحسنات عنه و زعمه أنّه قد فعلها بالاختیار أولی بالعقوبه من المذنب أقول: لعل قوله: و لکان المحسن أولی إه فیه تصحیف، و صحیحه کما فی شرح التجرید فی روایه الأصبغ: و لم یکن المحسن أولی بالمدح من المسی ء، و لا المسی ء أولی بالذم من المحسن. أو کما یاتی فی حدیث ۱۹ من الباب الثالث: و لا کان المحسن أولی إه و معناه ظاهر لا یحتاج إلی شی ء من التوجیهات المذکوره، لان العبد إذا کان مجبورا علی الفعل مسلوبا عنه الاختیار کان المحسن و المسی ء کلاهما متساویین فی عدم صحه استناد الاحسان و الاساءه إلیهما فلا یکون أحدهما أولی بالمدح أو الذم من الآخر.

الْوَشَّاءِ عَنْ أَبِی الْحَسَنِ الرِّضَا علیه السلام قَالَ: سَأَلْتُهُ فَقُلْتُ اللَّهُ فَوَّضَ الْأَمْرَ إِلَی الْعِبَادِ قَالَ اللَّهُ أَعَزُّ مِنْ ذَلِکَ قُلْتُ فَأَجْبَرَهُمْ عَلَی الْمَعَاصِی قَالَ اللَّهُ أَعْدَلُ وَ أَحْکَمُ مِنْ ذَلِکَ ثُمَّ قَالَ قَالَ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ یَا ابْنَ آدَمَ أَنَا أَوْلَی بِحَسَنَاتِکَ مِنْکَ وَ أَنْتَ أَوْلَی بِسَیِّئَاتِکَ مِنِّی عَمِلْتَ الْمَعَاصِیَ بِقُوَّتِیَ الَّتِی جَعَلْتُهَا فِیکَ.

**[ترجمه]توحید، عیون أخبار الرضا: وشاء نقل کرده،

ص: ۱۵

از امام رضا علیه السلام پرسیدم که آیا خداوند کارها را به بندگان خود واگذارده است؟ ایشان فرمودند: خداوند عزت‌مندتر از آن است [که امور را به بندگان وانهد]. پرسیدم: پس آیا آنان را بر معاصی مجبور کرده است؟ فرمودند: خداوند عادل‌تر و حکیم‌تر از آن است [که آنان را بر معاصی مجبور نماید]. سپس فرمودند: خداوند عزّ و جلّ فرمود: ای فرزند آدم! من در [انتساب] نیکی‌های تو سزاوارتر از تو هستم و تو بر بدکاری‌هایت سزاوارتر از منی، تو معصیت‌ها را با نیرویی که من در وجود تو قرار داده‌ام انجام می‌دهی.

**[ترجمه]

«۲۱»

ید، التوحید ن، عیون أخبار الرضا علیه السلام الطَّالَقَانِیُّ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ عَلِیٍّ الْأَنْصَارِیِّ عَنِ الْهَرَوِیِّ قَالَ سَمِعْتُ أَبَا الْحَسَنِ عَلِیَّ بْنَ مُوسَی بْنِ جَعْفَرٍ علیهما السلام یَقُولُ مَنْ قَالَ بِالْجَبْرِ فَلَا تُعْطُوهُ مِنَ الزَّکَاةِ وَ لَا تَقْبَلُوا لَهُمْ شَهَادَةً- (۱)إِنَّ اللَّهَ تَبَارَکَ وَ تَعَالَی لَا یُکَلِّفُ نَفْساً إِلَّا وُسْعَهَا وَ لَا یُحَمِّلُهَا فَوْقَ طَاقَتِهَا وَ لا تَکْسِبُ کُلُّ نَفْسٍ إِلَّا عَلَیْها وَ لا تَزِرُ وازِرَةٌ وِزْرَ أُخْری

**[ترجمه]توحید، عیون أخبار الرضا: هروی نقل کرده، از امام رضا علیه السلام شنیدم که می‌فرمودند: به کسانی که معتقد به جبر باشد، چیزی از زکات ندهید و شهادتشان را قبول نکنید؛ خداوند عزّ و جلّ هیچ کس را جز به اندازه توانش مکلف نمی... کند و تکلیفی بیش از طاقتش بر دوش او نمی گذارد، «وَ لا تَکْسِبُ کُلُّ نَفْسٍ إِلَّا عَلَیْها وَ لا تَزِرُ وازِرَةٌ وِزْرَ أُخْری» - . أنعام / ۱۶۴ - {و هیچ کس جز بر زیان خود [گناهی] انجام نمی دهد و هیچ باربرداری بار [گناه] دیگری را برنمی دارد}.

**[ترجمه]

«۲۲»

ید، التوحید ن، عیون أخبار الرضا علیه السلام أَبِی عَنْ سَعْدٍ عَنِ الْبَرْقِیِّ عَنْ أَبِیهِ عَنِ الْجَعْفَرِیِّ عَنْ أَبِی الْحَسَنِ الرِّضَا علیه السلام قَالَ: ذُکِرَ عِنْدَهُ الْجَبْرُ وَ التَّفْوِیضُ فَقَالَ أَ لَا أُعْطِیکُمْ فِی هَذَا أَصْلًا لَا تَخْتَلِفُونَ فِیهِ وَ لَا یُخَاصِمُکُمْ عَلَیْهِ أَحَدٌ إِلَّا کَسَرْتُمُوهُ- (۲)قُلْنَا إِنْ رَأَیْتَ ذَلِکَ فَقَالَ إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ لَمْ یُطَعْ بِإِکْرَاهٍ وَ لَمْ یُعْصَ بِغَلَبَةٍ وَ لَمْ یُهْمِلِ الْعِبَادَ فِی مُلْکِهِ هُوَ الْمَالِکُ لِمَا مَلَّکَهُمْ وَ الْقَادِرُ عَلَی مَا أَقْدَرَهُمْ عَلَیْهِ فَإِنِ ائْتَمَرَ الْعِبَادُ بِطَاعَتِهِ (۳)لَمْ یَکُنِ اللَّهُ عَنْهَا صَادّاً وَ لَا مِنْهَا مَانِعاً وَ إِنِ ائْتَمَرُوا بِمَعْصِیَتِهِ فَشَاءَ أَنْ یَحُولَ بَیْنَهُمْ وَ

بَیْنَ ذَلِکَ فَعَلَ وَ إِنْ لَمْ یَحُلْ وَ فَعَلُوهُ فَلَیْسَ هُوَ الَّذِی أَدْخَلَهُمْ فِیهِ ثُمَّ قَالَ علیه السلام مَنْ یَضْبِطْ حُدُودَ هَذَا الْکَلَامِ فَقَدْ خَصَمَ مَنْ خَالَفَهُ.

ج، الإحتجاج مرسلا مثله (۴)

**[ترجمه]توحید، عیون أخبار الرضا: جعفری نقل کرده، در حضور امام رضا علیه السلام سخن از جبر و تفویض شد، ایشان فرمودند: آیا می‌خواهید در این‌باره اصلی به [دست] شما بدهم که دیگر در این مسأله اختلافی نداشته باشید و هر کس که در مورد آن با شما بحث کرد بتوانید او را شکست دهید؟ عرض کردیم: اگر صلاح می‌بینید[، بفرمایید]. فرمودند: خداوند عزّ و جلّ به زور اطاعت نمی‌شود و به قهر و غلبه معصیت نمی‌شود و [از سوی دیگر] بندگان را در [محدوده] فرمان‌رواییش رها نمی‌کند. او مالک [و اختیاردار حقیقی] چیزهایی است که به اختیار آن‌ها در آورده است و اوست که قادر [حقیقی بر] افعالی است که قدرت انجامش را به آن‌ها داده است؛ اگر بندگان به طاعت او گردن نهند، خداوند ایشان را از طاعت باز ندارد و منع نکند و اگر به معصیتش مشغول شوند و او بخواهد آن‌ها را از انجام معاصی منع کند، [این کار را] می‌کند، و [با این حال] اگر ایشان را از [انجام معاصی] منع نکند، او آن‌ها را در انجام معاصی قرار نداده است. سپس فرمودند: هر کس بر همه جوانب این سخن آگاهی یابد [و مسلط شود]، بر مخالفین خود پیروز خواهد شد.

احتجاج نیز مانند این روایت را با سندی مرسل آورده است.

**[ترجمه]

بیان

لعل ذکر الائتمار ثانیا للمشاکله أو هو بمعنی الهم أو الفعل من غیر مشاوره کما ذکر فی النهایه و القاموس.

**[ترجمه]شاید علت این‌که برای بار دوم از کلمه ائتمار استفاده شده این است که هم‌شکلی با استعمال قبلی رعایت شود، یا این‌که ائتمار در استعمال دوم چنان‌چه در نهایهٔ و قاموس آمده است، به معنای تصمیم یا کار بدون مشاوره است.

**[ترجمه]

«۲۳»

ید، التوحید مع، معانی الأخبار حَدَّثَنَا أَبُو الْحَسَنِ مُحْتَمِلُ بْنُ سَعِیدٍ السَّمَرْقَنْدِیُّ (۵)الْفَقِیهُ بِأَرْضِ بَلْخٍ

ص: ۱۶

۱- فی المصدرین: و لا تقبلوا له شهاده. م.

۲- فی التوحید المطبوع: و لا تخاصمون علیه أحدا إلّا کسرتموه.

۳- ائتمر الامر و به: امتثله. أقول: أورد الحديث الكليني في باب القضاء و القدر.

۴- الا ان صدر الروايه من قوله: «فقال الا اعطيكم» الى قوله: «قلنا ان رايت ذلك» غير مذكور في المصدر م.

۵- كذا في النسخ و لعله تصحيف «محمد».

قَالَ حَدَّثَنَا أَبُو أَحْمَدَ مُحَمَّدُ بْنُ أَحْمَدَ بْنِ الزَّاهِدِ السَّمَرْقَنْدِيُّ بِإِسْنَادٍ رَفَعَهُ إِلَى الصَّادِقِ علیه السلام أَنَّهُ سَأَلَهُ رَجُلٌ فَقَالَ لَهُ إِنَّ أَسَاسَ الدِّينِ التَّوْحِيدُ وَ الْعَدْلُ وَ عِلْمُهُ كَثِيرٌ لَا بُدَّ لِعَاقِلٍ مِنْهُ فَاذْكُرْ مَا يَسْهُلُ الْوُقُوفُ عَلَيْهِ وَ يَتَهَيَّأُ حِفْظُهُ فَقَالَ أَمَّا التَّوْحِيدُ فَأَنْ لَا تُجَوِّزَ عَلَى رَبِّكَ مَا جَازَ عَلَيْكَ وَ أَمَّا الْعَدْلُ فَأَنْ لَا تَنْسُبَ إِلَى خَالِقِكَ مَا لَامَكَ عَلَيْهِ.

**[ترجمه]توحید، معانی الأخبار:

ص: ۱۶

ابوأحمد محمد بن أحمد بن زاهد سمرقندی با سندی مرفوع نقل کرده، مردی از امام صادق علیه السلام سؤال نمود و به ایشان عرض کرد: اساس دین توحید و عدل است، ولی علم [کامل] آن [دارای حجمی] زیاد است و برای [فهم] آن باید عاقل [و اندیشمند] بود، چیزی [برای ما] بفرمایید که راحت فهمیده شود و بتوان آن را به خاطر سپرد؛ ایشان فرمودند توحید به آن است که چیزی که بر خودت روا می‌دانی را بر پروردگارت روا نشماری، و عدل به آن است که آن‌چه خالقت تو را بر آن ملامت کرده، به او نسبت ندهی.

**[ترجمه]

«۲۴»

فس، تفسیر القمی قَوْلُهُ وَ قَارُونَ وَ فِرْعَوْنَ وَ هامانَ وَ لَقَدْ جاءَهُمْ إِلَى قَوْلِهِ سابِقِينَ (۱)فَهَذَا رَدٌّ عَلَى الْمُجَبِّرَهِ الَّذِينَ زَعَمُوا أَنَّ الْأَفْعَالَ لِلَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ وَ لَا صُنْعَ لَهُمْ فِيهَا وَ لَا اكْتِسَابَ فَرَدَّ اللَّهُ عَلَيْهِمْ فَقَالَ فَكُلًّا أَخَذْنا بِذَنْبِهِ وَ لَمْ يَقُلْ بِفِعْلِنَا لِأَنَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ أَعْدَلُ مِنْ أَنْ يُعَذِّبَ الْعَبْدَ عَلَى فِعْلِهِ الَّذِي يُجْبِرُهُ عَلَيْهِ.

**[ترجمه]تفسیر قمی: این سخن خداوند متعال: «وَ قَارُونَ وَ فِرْعَوْنَ وَ هَامَانَ وَ لَقَدْ جَاءهُم مُّوسَى بِالْبَيِّنَاتِ فَاسْتَكْبَرُوا فِي الْأَرْضِ وَ مَا كَانُوا سَابِقِينَ» - . عنکبوت / ۳۹ - {و قارون و فرعون و هامان را [هم هلاک کردیم] و به راستی موسی برای آنان دلایل آشکار آورد و[لی آن‌ها] در آن سرزمین سرکشی نمودند و [با این همه بر ما] پیشی نجستند}، رد بر جبری مسلکان است که معتقدند این خداوند است کارها را انجام می‌دهد و بندگان در انجام آن‌ها نقشی ندارند و آن‌ها را مرتکب نمی‌شوند. خداوند با این سخن، [اعتقاد] ایشان را رد کرد و فرمود: «فَكُلًّا أَخَذْنَا بِذَنبِهِ» - . همان / ۴۰ - {و هر یک [از ایشان] را به گناهش گرفتار [عذاب] کردیم} و نفرمود به سبب عمل خودمان، زیرا خداوند عزّ و جلّ عادل‌تر از آن است که بنده را به سبب فعلی که خودش او را بر انجام آن مجبور نموده عذاب کند.

**[ترجمه]

«۲۵»

فس، تفسیر القمی مُحَمَّدُ بْنُ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عَنْ مُوسَى بْنِ عِمْرَانَ عَنِ النَّوْفَلِيِّ عَنِ السَّكُونِيِّ قَالَ قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام

وَجَدْتُ لِأَهْلِ الْقَدَرِ أَسْمَاءً فِی کِتَابِ اللَّهِ إِنَّ الْمُجْرِمِینَ فِی ضَلالٍ وَ سُعُرٍ یَوْمَ یُسْحَبُونَ فِی النَّارِ عَلی وُجُوهِهِمْ ذُوقُوا مَسَّ سَقَرَ إِنَّا کُلَّ شَیْ ءٍ خَلَقْناهُ بِقَدَرٍ فَهُمُ الْمُجْرِمُونَ.

**[ترجمه]تفسیر قمی: نوفلی از سکونی نقل کرده، امام صادق علیه السلام فرمودند: برای قَدَری مسلکان نشانه‌هایی در کتاب خدا یافتم: «إِنَّ الْمُجْرِمِینَ فِی ضَلالٍ وَ سُعُرٍ * یَوْمَ یُسْحَبُونَ فِی النَّارِ عَلی وُجُوهِهِمْ ذُوقُوا مَسَّ سَقَرَ * إِنَّا کُلَّ شَیْ ءٍ خَلَقْناهُ بِقَدَرٍ» - . قمر / ۴۷ - ۴۹ - {قطعاً بزهکاران در گمراهی و جنونند * روزی که در آتش به رو کشیده می شوند [و به آنان گفته می شود] لهیب آتش را بچشید [و احساس کنید] * ماییم که هر چیزی را به اندازه آفریده ایم}؛ قَدَری‌ها همان مجرمین هستند [که در این آیات سخن از آن‌ها شده است].

**[ترجمه]

«۲۶»

ج، الإحتجاج عَنْ أَبِی حَمْزَةَ الثُّمَالِیِّ أَنَّهُ قَالَ: قَالَ أَبُو جَعْفَرٍ علیه السلام لِلْحَسَنِ الْبَصْرِیِّ إِیَّاکَ أَنْ تَقُولَ بِالتَّفْوِیضِ- (۲)فَإِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ لَمْ یُفَوِّضِ الْأَمْرَ إِلَی خَلْقِهِ وَهْناً مِنْهُ وَ ضَعْفاً وَ لَا أَجْبَرَهُمْ عَلَی مَعَاصِیهِ (۳)ظُلْماً الْخَبَرَ.

**[ترجمه]إحتجاج: أباحمزه ثمالی نقل کرده، امام باقر علیه السلام به حسن بصری فرمودند: مراقب باش که مایل به تفویض نشوی، خداوند عزّ و جلّ امر را از روی سستی و ضعف به خلقش واگذار نکرده است و آن‌ها را ظالمانه بر معاصی مجبور نکرده است ... این روایت ادامه دارد.

**[ترجمه]

«۲۷»

ید، التوحید الدَّقَّاقُ عَنِ الْأَسَدِیِّ عَنْ خُنَیْسِ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ یَحْیَی الْخَزَّازِ عَنِ الْمُفَضَّلِ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ: لَا جَبْرَ وَ لَا تَفْوِیضَ وَ لَکِنْ أَمْرٌ بَیْنَ أَمْرَیْنِ قَالَ قُلْتُ مَا أَمْرٌ بَیْنَ أَمْرَیْنِ قَالَ مَثَلُ ذَلِکَ مَثَلُ رَجُلٍ رَأَیْتَهُ عَلَی مَعْصِیَتِهِ فَنَهَیْتَهُ فَلَمْ یَنْتَهِ فَتَرَکْتَهُ فَفَعَلَ تِلْکَ الْمَعْصِیَةَ فَلَیْسَ حَیْثُ لَمْ یَقْبَلْ مِنْکَ فَتَرَکْتَهُ کُنْتَ أَنْتَ الَّذِی أَمَرْتَهُ بِالْمَعْصِیَةِ.

**[ترجمه]توحید: مفضل روایت کرده، امام صادق علیه السلام فرمودند: نه جبر است و نه تفویض، بلکه چیزی بین این دو است. به ایشان عرض کردم: چیزی که بین آن دو است چیست؟ ایشان فرمودند: مثال آن مانند کسی است که او را در حال معصیت ببینی و [از انجام معصیت] نهی کنی، ولی او نهی نشود، و تو او را رها کنی و او آن معصیت را انجام دهد. این گونه نیست که حال که نهی تو را نپذیرفته و تو رهایش کرده‌ای، تو او را به [انجام آن] معصیت امر نموده باشی.

**[ترجمه]

«۲۸»

عد، العقائد اعْتِقَادُنَا فِی الْجَبْرِ وَ التَّفْوِیضِ قَوْلُ الصَّادِقِ علیه السلام لَا جَبْرَ وَ لَا تَفْوِیضَ.

ص: ۱۷

۱- العنکبوت: ۳۹.

۲- لیست هذه العباره مرویه علی استقلالها فی المصدر: بل مذکوره فی ضمن حدیث مفصل. م.

۳- فی نسخه: المعاصی.

أقول: و ساق الخبر إلى آخر ما رواه المفضل و قال الشيخ المفيد قدس الله روحه فی شرحه الجبر هو الحمل على الفعل و الاضطرار إليه بالقسر و الغلبه و حقيقه ذلک إيجاد الفعل فی الخلق من غير أن يكون له قدره على دفعه و الامتناع من وجوده فيه و قد يعبر عما يفعله الإنسان بالقدره التی معه على وجه الإكراه له على التخويف و الإلجاء أنه جبر و الأصل فيه ما فعل من غير قدره على امتناعه منه حسب ما قدمناه و إذا تحقق القول فی الجبر على ما وصفناه كان مذهب الجبر هو قول من يزعم أن الله تعالى خلق فی العبد الطاعه من غير أن يكون للعبد قدره على ضدها و الامتناع منها و خلق فيهم المعصيه كذلک فهم المجبره حقا و الجبر مذهبهم على التحقيق و التفويض هو القول برفع الحظر (۱)عن الخلق فی الأفعال و الإباحه لهم مع ما شاءوا من الأعمال و هذا قول الزنادقه و أصحاب الإباحات و الواسطه بين هذين القولين أن الله أقدر الخلق على أفعالهم و مكنهم من أعمالهم و حد لهم الحدود فی ذلک و رسم لهم الرسوم و نهاهم عن القبائح بالزجر و التخويف و الوعد و الوعيد فلم يكن بتمكينهم من الأعمال مجبرا لهم عليها و لم يفوض إليهم الأعمال لمنعهم من أكثرها و وضع الحدود لهم فيها و أمرهم بحسنها و نهاهم عن قبيحها فهذا هو الفصل بين الجبر و التفويض على ما بيناه.

**[ترجمه]عقائد صدوق: اعتقاد ما در [مسأله] جبر و تفويض همان سخن امام صادق عليه السلام است كه فرمودند: نه جبر است و نه تفويض.

ص: ۱۷

مؤلف گويد: سپس صدوق رحمه الله اين روايت را تا پايان آن‌چه كه مفضل روايت كرده بود نقل كرده است. شيخ مفيد قدس الله روحه در شرحش [بر كتاب صدوق] نوشته است: جبر به معنای واداشتن به كاری و ناچار نمودن به آن به وسيله زور و غلبه می‌باشد، و حقيقت آن اين است كه فعل، طوری به دست مخلوق ايجاد شود كه او قدرت بر دفع آن از خود و جلوگيری از وجود آن در خود را نداشته باشد. گاهی نيز در مورد كاری كه انسان در اثر قدرتی [خارجی] و بدون اين‌كه خود بخواهد و از روی ترس و واداری انجام می‌دهد، تعبير به جبر می‌شود. [بنابراين] چنان‌چه گفته شد [شرط] اصل[ی] در تحقق جبر اين است كه كاری، بدون اين‌كه قدرتی بر جلوگيری از آن باشد انجام شود. حال كه با اين اوصاف معنای حقيقی جبر مشخص شد، بايد دانست مذهب جبريون عبارت است از اعتقاد به اين كه خداوند متعال طاعت را در [وجود] بندگان ايجاد كرده است، بدون اين‌كه آن‌ها قدرت بر انجام كاری غير از آن و يا قدرت جلوگيری از ايجاد آن را داشته باشند، و معصيت را نيز به همين صورت ايجاد نمود. بنابراين آنان به درستی جبريون ناميده شده‌اند و به تحقيق جبری‌مسلک‌اند. و تفويض عبارت است از اعتقاد به اين كه بندگان در كارهای خود رها شده‌اند و هر كاری كه بخواهند می‌توانند بكنند، كه اين سخن زنادقه و اصحاب اباحات است. و واسطه بين اين دو قول اين است كه [گفته شود:] خداوند بندگان را بر انجام كارهايشان قدرت داد و آن‌ها را بر اعمالشان توانا كرد و در مقوله اعمال حدودی برايشان معين نمود و آدابی مشخص ساخت و آنان را از طريق نهی و ترساندن و وعد و وعيد از زشتی‌ها بازداشت؛ [بنابراين] اين‌گونه نيست كه خداوند با توانا نمودن بندگان، آن‌ها را بر انجام اعمال مجبور كرده باشد، و اين‌طور نيست كه اعمال را به آن‌ها واگذاشته باشد؛ زيرا آنان را كارهای زيادی منع كرده و برايشان حدودی وضع نموده و آن‌ها را به اعمال نيک امر فرموده و از كارهای زشت نهی كرده است. اين است آن حد فاصل ميان جبر و تفويض، كه گفته بوديم.

**[ترجمه]

«۲۹»

ج، الإحتجاج عَنْ هِشَامِ بْنِ الْحَكَمِ قَالَ: سَأَلَ الزِّنْدِيقُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام فَقَالَ أَخْبِرْنِی عَنِ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ کَیْفَ لَمْ یَخْلُقِ الْخَلْقَ کُلَّهُمْ مُطِیعِینَ مُوَحِّدِینَ وَ کَانَ عَلَی ذَلِکَ قَادِراً قَالَ علیه السلام لَوْ خَلَقَهُمْ مُطِیعِینَ لَمْ یَکُنْ لَهُمْ ثَوَابٌ لِأَنَّ الطَّاعَةَ إِذَا مَا کَانَتْ فِعْلَهُمْ لَمْ تَکُنْ جَنَّةٌ وَ لَا نَارٌ وَ لَکِنْ خَلَقَ خَلْقَهُ فَأَمَرَهُمْ بِطَاعَتِهِ وَ نَهَاهُمْ عَنْ مَعْصِیَتِهِ وَ احْتَجَّ عَلَیْهِمْ بِرُسُلِهِ وَ قَطَعَ عُذْرَهُمْ بِکُتُبِهِ لِیَکُونُوا هُمُ الَّذِینَ یُطِیعُونَ وَ یَعْصُونَ وَ یَسْتَوْجِبُونَ بِطَاعَتِهِمْ لَهُ الثَّوَابَ وَ بِمَعْصِیَتِهِمْ إِیَّاهُ الْعِقَابَ قَالَ فَالْعَمَلُ الصَّالِحُ مِنَ الْعَبْدِ هُوَ فِعْلُهُ

ص: ۱۸

۱- الحظر: المنع، و ظاهره انه رحمه اللّه یفسر التفویض بالالحاد مع أن الظاهر ان المراد بالتفویض فی الاخبار هو ما قالت به المعتزله فی مقابل الأشاعره، و هو أن الافعال مخلوقه للإنسان، و إن کانت القوی و الادوات مخلوقه للّه خلافا لما ینسب الی الأشاعره أن الجمیع مخلوقه للّه. ط.

وَ الْعَمَلُ الشَّرُّ مِنَ الْعَبْدِ هُوَ فِعْلُهُ قَالَ الْعَمَلُ الصَّالِحُ الْعَبْدُ يَفْعَلُهُ وَ اللَّهُ بِهِ أَمَرَهُ وَ الْعَمَلُ الشَّرُّ الْعَبْدُ يَفْعَلُهُ وَ اللَّهُ عَنْهُ نَهَاهُ قَالَ أَ لَيْسَ فَعَلَهُ بِالْآلَهِ الَّتِی رَكَبَهَا فِیهِ- (۱)قَالَ نَعَمْ وَ لَكِنْ بِالْآلَهِ الَّتِی عَمِلَ بِهَا الْخَیْرَ قَدَرَ بِهَا عَلَی الشَّرِّ الَّذِی نَهَاهُ عَنْهُ (۲)قَالَ فَإِلَی الْعَبْدِ مِنَ الْأَمْرِ شَیْ ءٌ قَالَ مَا نَهَاهُ اللَّهُ عَنْ شَیْ ءٍ إِلَّا وَ قَدْ عَلِمَ أَنَّهُ یُطِیقُ تَرْكَهُ وَ لَا أَمَرَهُ بِشَیْ ءٍ إِلَّا وَ قَدْ عَلِمَ أَنَّهُ یَسْتَطِیعُ فِعْلَهُ لِأَنَّهُ لَیْسَ مِنْ صِفَتِهِ الْجَوْرُ وَ الْعَبَثُ وَ الظُّلْمُ وَ تَكْلِیفُ الْعِبَادِ مَا لَا یُطِیقُونَ قَالَ فَمَنْ خَلَقَهُ اللَّهُ كَافِراً یَسْتَطِیعُ الْإِیمَانَ وَ لَهُ عَلَیْهِ بِتَرْكِهِ الْإِیمَانَ حُجَّهٌ قَالَ علیه السلام إِنَّ اللَّهَ خَلَقَ خَلْقَهُ جَمِیعاً مُسْلِمِینَ أَمَرَهُمْ وَ نَهَاهُمْ وَ الْكُفْرُ اسْمٌ یَلْحَقُ الْفِعْلَ حِینَ یَفْعَلُهُ الْعَبْدُ وَ لَمْ یَخْلُقِ اللَّهُ الْعَبْدَ حِینَ خَلَقَهُ كَافِراً إِنَّهُ إِنَّمَا كَفَرَ مِنْ بَعْدِ أَنْ بَلَغَ وَقْتاً لَزِمَتْهُ الْحُجَّهُ مِنَ اللَّهِ فَعَرَضَ عَلَیْهِ الْحَقَّ فَجَحَدَهُ فَبِإِنْكَارِهِ الْحَقَّ صَارَ كَافِراً قَالَ فَیَجُوزُ أَنْ یُقَدِّرَ عَلَی الْعَبْدِ الشَّرَّ وَ یَأْمُرَهُ بِالْخَیْرِ وَ هُوَ لَا یَسْتَطِیعُ الْخَیْرَ أَنْ یَعْمَلَهُ وَ یُعَذِّبَهُ عَلَیْهِ قَالَ إِنَّهُ لَا یَلِیقُ بِعَدْلِ اللَّهِ وَ رَأْفَتِهِ أَنْ یُقَدِّرَ عَلَی الْعَبْدِ الشَّرَّ وَ یُرِیدَهُ مِنْهُ ثُمَّ یَأْمُرَهُ بِمَا یَعْلَمُ أَنَّهُ لَا یَسْتَطِیعُ أَخْذَهُ وَ الْإِنْزَاعِ عَمَّا لَا یَقْدِرُ عَلَی تَرْكِهِ ثُمَّ یُعَذِّبَهُ عَلَی تَرْكِهِ أَمْرَهُ الَّذِی عَلِمَ أَنَّهُ لَا یَسْتَطِیعُ أَخْذَهُ الْخَبَرَ.

عد، العقائد اعتقادنا فی أفعال العباد أنها مخلوقه خلق تقدیر لا خلق تكوین و معنی ذلك أنه لم یزل الله عالما بمقادیرها.

أقول: قال الشیخ المفید قدس الله روحه فی شرح العقائد عند شرح هذا الكلام الذی ذكره أبو جعفر رحمه الله قد جاء به حدیث غیر معمول به و لا مرضی الإسناد. (۳)

ص: ۱۹

۱- و هی قدرته و إرادته و مشیته.

۲- أی الآله التی جعلها اللّه فی العبد لا یقتضی طرفا من الفعل دون طرفه الآخر حتّی یكون العبد مقهورا لها و مجبورا علی الفعل بسببها فیستند الفعل إلی اللّه و ینفی عن العبد، بل الآله و هی قدره العبد و إرادته یقتضی طرفی الفعل من الوجود و العدم، و یمكن أن یستعملها فی الخیر و الشر، فتخصیص طرفی الفعل أو الخیر و الشر بالوجود من العبد.

۳- و هو الحدیث الآتی تحت رقم ۳۷ و ۳۸، و فیهما عبد الواحد بن محمّد بن عبدوس و لم یرو توثیقه من قدماء أهل الرجال.

و الأخبـار الصـحيحه بخلافه و ليس نعرف فى لغه العرب أن العلم بالشـى ء هو خلق له و لو كان ذلک کما قال المخالفون للحق لوجب أن يكون من علم النبى صـلى الله عليه و آله فقد خلقه و من علم السـماء و الأرض فهو خالق لهما و من عرف بنفسه شـيئا من صـنع الله تعالى و قرره فى نفسه أن يكون خالقا له و هذا محال لا يذهب وجه الخطإ فيه على بعض رعيه الأئمه عليهم السـلام فضلا عنهم.

فأمـا التقـدير فهو الخلق فى اللغه لأن التقـدير لا يكون إلا بالفعل فأما بالعلم فلا يكون تقـديرا و لا يكون أيضا بالفكر و الله متعال عن خلق الفواحش و القبائح على كل حال

وَ قَدْ رُوِيَ عَنْ أَبِي الْحَسَنِ الثَّالِثِ عليه السـلام أَنَّهُ سُئِلَ عَنْ أَفْعَالِ الْعِبَادِ أَ هِيَ مَخْلُوقَةٌ لِلَّهِ تَعَالَى فَقَالَ عليه السلام لَوْ كَانَ خَالِقاً لَهَا لَمَا تَبَرَّأَ مِنْهَا وَ قَدْ قَالَ سُبْحَانَهُ أَنَّ اللَّهَ بَرِي ءٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ وَ لَمْ يُرِدِ الْبَرَاءَةَ مِنْ خَلْقِ ذَوَاتِهِمْ وَ إِنَّمَا تَبَرَّأَ مِنْ شِرْكِهِمْ وَ قَبَائِحِهِمْ.

و كتاب الله تعالى المقدم على الأحاديث و الروايات و إليه يتقاضـى فى صـحيح الأخبار و سـقيمها فما قضى به فهو الحق دون ما سواه قـال الله تعالى الَّذِي أَحْسَنَ كُلَّ شَيْ ءٍ خَلَقَهُ وَ بَـدَأَ خَلْقَ الْإِنْسانِ مِنْ طِينٍ فخبر بأن كل شـى ء خلقه فهو حسن غير قبيـح فلو كانت القبائح من خلقه لما حكم بحسن جميع ما خلق و قال تعالى ما تَرى فِي خَلْقِ الرَّحْمنِ مِنْ تَفاوُتٍ فنفى التفاوت عن خلقه و قـد ثبت أن الكفر و الكـذب متفـاوت فى نفسه و المتضـاد من الكلاـم متفـاوت فكيف يجوز أن يطلقوا على الله تعـالى أنه خالق لأفعال العباد و فى أفعال العباد من التفاوت ما ذكرناه.

**[ترجمه]إحتجاج: هشام بن حکم نقل کرده: زندیقی از امام صادق علیه السـلام پرسـید، به من بگویید چرا خداوند عزّ و جلّ بندگان را طوری نیافرید که همه آن‌ها مطیع و یکتاپرست باشند، با این‌که می‌توانست این کار را بکند؟ امام فرمودند: اگر آن... هـا را همواره مطیع می‌آفریـد، ثوابی برای آن‌هـا وجود نـداشت؛ زیرا اگر اطاعت فعل آن‌ها [و به اختیارشان] نمی‌بود، بهشت و جهنمی در کـار نبود. خداونـد بنـدگان را آفریـد و ایشـان را به اطـاعت خود امر نمود و از معصیتش نهی کرد و با [فرسـتادن] رسولاـنش حجت را بر ایشان تمام کرد و با کتاب‌هایش راه عـذر را بر آنان بست تا خود آن‌ها باشـند که اطاعت و معصـیت ... کننـد و با اطاعتشان، مسـتوجب ثواب و با معصـیتشان، مسـتوجب کیفر شونـد. زندیق گفت: بنابراین عمل شایسـته[ای که] بنده [انجام می‌دهد] فعل خود اوست

ص: ۱۸

و عمل ناشایسـتش نیز کار خود او می‌باشـد. امام فرمودند: عمل شایسـته را بنده در حالی انجام می‌دهد که خداوند او را به آن امر کرده است و عمل ناشایست را بنـده در حالی انجام می‌دهـد که خداوند او را از آن بازداشـته است. زندیق گفت: آیا این... گونه نیست که بنـده آن عمل را به کمک وسـیله‌ای که خداوند در وجود او قرار داده انجام می‌دهد؟ امام فرمودند: آری، ولی به کمک همان وسـیله‌ای که کار خوب را انجام داده، بر انجام کار بـدی که خداوند او را از آن نهی کرده نیز قادر بوده است. زنـدیق گفت: پس بنـده نیز در عملش نقش دارد. امام فرمودنـد: خداونـد او را تنها از چیزهایی نهی نموده است که می‌دانسته توان ترک آن‌ها را دارد، و تنها به چیزهایی امر کرده که می‌دانسـته قـدرت انجامشان را دارد؛ زیرا خداونـد این‌گونه نیست که ستم و لغو و ظلم کنـد و بنـدگان را به چیزهـایی که توان آن را ندارنـد مکلف نمایـد. زنـدیق گفت: بنابراین [از نظر شـما] آیا

کسی که خداوند او را کافر آفریده، می‌توانسته ایمان بیاورد و خداوند علیه او حجت دارد؟ امام علیه السلام فرمودند: خداوند عزّ و جلّ همه بندگان خود را تسلیم آفرید، آن‌ها را امر و نهی نمود، و کفر نامی است که هنگامی که بنده عمل [کافرانه] را انجام می‌دهد، فعل به آن متصف می‌شود. خداوند هنگامی که بنده را می‌آفرید، او را کافر خلق نکرد، زمانی که حجت از جانب خدا بر بنده تمام گردد و حق بر او عرضه شود و او آن را انکار کند، بعد از این انکار حق است که او کافر می‌شود. زندیق گفت: پس [در این صورت] ممکن است خداوند عمل ناشایست را بر بنده مقدر کند و در حالی که او قدرت بر انجام عمل شایسته را ندارد، او را به عمل شایسته امر کند و او را [به جهت ترک آن] عذاب نماید. امام فرمودند: از عدل و رأفت خداوند سزاوار نیست که [عمل] ناشایست را بر بنده مقدر کند و آن را از او بخواهد و سپس او را بر چیزی که می‌داند نمی‌تواند از عهده آن برآید امر کند و از چیزی که نمی‌تواند آن را ترک کند، باز دارد و سپس او را به جهت ترک امری که می‌دانسته نمی‌تواند آن را انجام دهد عذاب کند ... و روایت ادامه دارد.

عقائد صدوق: اعتقاد ما در افعال بندگان این است که آن‌ها به نحو خلق تقدیری آفریده شده‌اند، نه به صورت خلق تکوینی. و معنای آن این است که خداوند همواره به تقادیر اعمال علم دارد.

می گویم: شیخ مفید در شرح عقائد، در توضیح این کلام گفته است: سخنی که ابوجعفر رحمه الله [یعنی شیخ صدوق] فرموده است، مبتنی بر حدیثی است که [اصحاب] مطابق آن حدیث حکم نکرده‌اند و سندش نیز مورد پسند نیست،

ص: ۱۹

و بر خلاف [مضمون] روایات صحیحه است. و ما در زبان عربی جایی سراغ نداریم که علم به چیزی همان خلق آن باشد، و اگر این‌طور باشد، چنان‌چه مخالفان حق این‌گونه گفته‌اند، لازم می‌آید که هر کس به [وجود] پیامبر صلی الله علیه و آله علم داشته باشد، همو ایشان را آفریده باشد و هر که به آسمان و زمین علم داشته باشد، همو آن‌ها را آفریده باشد و هر آن‌که در وجود خود به چیزی از آفریده‌های خداوند علم داشته باشد و [علم] آن را در وجود خود بیابد، خودش آفریننده آن باشد، و این محال است و چنین خطایی از یکی از پیروان ائمه علیهم السلام نیز سر نمی‌زند، تا چه رسد به خود ایشان.

اما تقدیر در لغت به معنای خلق است، زیرا تقدیر جز از راه فعل ممکن نیست. تقدیر از راه علم ممکن نیست، و هم‌چنین از راه فکر نیز ممکن نیست، و در هر حال خداوند بلندمرتبه‌تر از آن است که بی‌شرمی‌ها و اعمال زشت را آفریده باشد.

روایت شده، از امام هادی علیه السلام سؤال شد که آیا افعال بندگان، مخلوق خداوند متعال هستند؟ ایشان علیه السلام فرمودند: اگر خداوند خالق آن‌ها می‌بود، از آن‌ها برائت نمی‌جست، و حال آن‌که خداوند سبحان فرموده است: «أَنَّ اللَّهَ بَرِی ءٌ مِنَ الْمُشْرِکِینَ» - . توبه / ۳ - {خدا

از مشرکان برائت جوید}، و منظور خداوند، برائت از خود مشرکان نیست، بلکه خداوند تنها از شرک و زشت‌کاری‌های آنان برائت جسته است.

و کتاب خداوند متعال بر احادیث و روایات مقدم است، و در تشخیص روایات صحیح و سقیم باید بر مبنای کتاب خدا

قضـاوت کرد، و هر آن‌چه که کتاب خداونـد موافق آن حکم کنـد حق، و هر چه غیر از آن ناحق است. خداونـد متعال فرموده است: «الَّذِی أَحْسَنَ کُلَّ شَیْ ءٍ خَلَقَهُ وَ بَدَأَ خَلْقَ الْإِنْسانِ مِنْ طِینٍ» -. سجده / ۷ - {همان کسی که هر چیزی را که آفریـده است نیکو آفریـده و آفرینش انسان را از گِل آغاز کرد}، و [به این طریق] خبر داده است که هر آن‌چه خداونـد آن را خلق کرده است، نیکو و غیر قبیح است. اگر زشتی‌ها از آفریـده‌های خداونـد بودنـد، حکم نمی‌کرد که هر چیزی که آفریـده نیکو است. و نیز فرموده است: «ما تَری فِی خَلْقِ الرَّحْمنِ مِنْ تَفاوُتٍ» -. ملک / ۳ - {در آفرینش آن [خدای] بخشایش‌گر هیچ‌گونه اختلاف [و تفاوتی] نمی بینی}؛ خداوند هرگونه تفاوت را از خلقش نفی کرده است، و روشن است که کفر و دروغ فی نفسه تفاوت دارنـد، و نیز دو سخن متفاوت نیز همین‌طورنـد، پس چگونه ممکن است در مورد خداونـد متعال بگوینـد که او افعال بندگان را آفریده است، و حال آن‌که طبق آن‌چه که گفتیم در افعال بندگان تفاوت وجود دارد.

**[ترجمه]

«۳۰»

ج، (۱)الإحتجاج مِمَّا أَجَابَ بِهِ أَبُو الْحَسَنِ عَلِیُّ بْنُ مُحَمَّدٍ الْعَسْکَرِیُّ علیهما السلام فِی رِسَالَتِهِ إِلَی أَهْلِ الْأَهْوَازِ حِینَ سَأَلُوهُ عَنِ الْجَبْرِ وَ التَّفْوِیضِ أَنْ قَالَ اجْتَمَعَتِ الْأُمَّهُ قَاطِبَهً لَا اخْتِلَافَ بَیْنَهُمْ فِی ذَلِکَ أَنَّ الْقُرْآنَ حَقٌّ لَا رَیْبَ فِیهِ عِنْدَ جَمِیعِ فِرَقِهَا فَهُمْ فِی حَالَهِ الِاجْتِمَاعِ عَلَیْهِ مُصِیبُونَ وَ عَلَی تَصْدِیقِ مَا أَنْزَلَ اللَّهُ مُهْتَدُونَ لِقَوْلِ النَّبِیِّ صلی الله علیه و آله لَا تَجْتَمِعُ أُمَّتِی عَلَی ضَلَالَهٍ فَأَخْبَرَ النَّبِیُّ صلی الله علیه و آله أَنَّ مَا اجْتَمَعَتْ عَلَیْهِ الْأُمَّهُ وَ لَمْ یُخَالِفْ بَعْضُهَا بَعْضاً هُوَ الْحَقُّ فَهَذَا مَعْنَی الْحَدِیثِ لَا مَا تَأَوَّلَهُ الْجَاهِلُونَ وَ لَا مَا قَالَهُ الْمُعَانِدُونَ مِنْ إِبْطَالِ

۱- سیأتی الحدیث مفصلا فی الباب الآتی بصوره اخری عن تحف العقول.

حُکْمِ الْکِتَابِ وَ اتِّبَاعِ حُکْمِ الْأَحَادِیثِ الْمُزَوَّرَهِ (۱)وَ الرِّوَایَاتِ الْمُزَخْرَفَهِ- (۲)وَ اتِّبَاعِ الْأَهْوَاءِ الْمُرْدِیَهِ الْمُهْلِکَهِ الَّتِی تُخَالِفُ نَصَّ الْکِتَابِ وَ تَحْقِیقَ الْآیَاتِ الْوَاضِحَاتِ النَّیِّرَاتِ وَ نَحْنُ نَسْأَلُ اللَّهَ أَنْ یُوَفِّقَنَا لِلصَّوَابِ وَ یَهْدِیَنَا إِلَی الرَّشَادِ ثُمَّ قَالَ علیه السلام فَإِذَا شَهِدَ الْکِتَابُ بِتَصْدِیقِ خَبَرٍ وَ تَحْقِیقِهِ فَأَنْکَرَتْهُ طَائِفَهٌ مِنَ الْأُمَّهِ وَ عَارَضَتْهُ بِحَدِیثٍ مِنْ هَذِهِ الْأَحَادِیثِ الْمُزَوَّرَهِ فَصَارَتْ بِإِنْکَارِهَا وَ دَفْعِهَا الْکِتَابَ کُفَّاراً ضُلَّالًا وَ أَصَحُّ خَبَرٍ مَا عُرِفَ تَحْقِیقُهُ مِنَ الْکِتَابِ مِثْلُ الْخَبَرِ الْمُجْمَعِ عَلَیْهِ مِنْ رَسُولِ اللَّهِ صلی الله علیه و آله حَیْثُ قَالَ إِنِّی مُسْتَخْلِفٌ فِیکُمْ خَلِیفَتَیْنِ کِتَابَ اللَّهِ وَ عِتْرَتِی مَا إِنْ تَمَسَّکْتُمْ بِهِمَا لَنْ تَضِلُّوا بَعْدِی وَ إِنَّهُمَا لَنْ یَفْتَرِقَا حَتَّی یَرِدَا عَلَیَّ الْحَوْضَ وَ اللَّفْظَهُ الْأُخْرَی عَنْهُ فِی هَذَا الْمَعْنَی بِعَیْنِهِ قَوْلُهُ صلی الله علیه و آله إِنِّی تَارِکٌ فِیکُمُ الثَّقَلَیْنِ کِتَابَ اللَّهِ وَ عِتْرَتِی أَهْلَ بَیْتِی وَ إِنَّهُمَا لَنْ یَفْتَرِقَا حَتَّی یَرِدَا عَلَیَّ الْحَوْضَ أَمَا إِنَّکُمْ إِنْ تَمَسَّکْتُمْ بِهِمَا لَنْ تَضِلُّوا فَلَمَّا وَجَدْنَا شَوَاهِدَ هَذَا الْحَدِیثِ نَصّاً فِی کِتَابِ اللَّهِ مِثْلَ قَوْلِهِ إِنَّما وَلِیُّکُمُ اللَّهُ وَ رَسُولُهُ وَ الَّذِینَ آمَنُوا الَّذِینَ یُقِیمُونَ الصَّلاهَ وَ یُؤْتُونَ الزَّکاهَ وَ هُمْ راکِعُونَ ثُمَّ اتَّفَقَتْ رِوَایَاتُ الْعُلَمَاءِ فِی ذَلِکَ لِأَمِیرِ الْمُؤْمِنِینَ علیه السلام أَنَّهُ تَصَدَّقَ بِخَاتَمِهِ وَ هُوَ رَاکِعٌ فَشَکَرَ اللَّهُ ذَلِکَ لَهُ وَ أَنْزَلَ الْآیَهَ فِیهِ ثُمَّ وَجَدْنَا رَسُولَ اللَّهِ صلی الله علیه و آله قَدْ أَبَانَهُ مِنْ أَصْحَابِهِ بِهَذِهِ اللَّفْظَهِ مَنْ کُنْتُ مَوْلَاهُ فَعَلِیٌّ مَوْلَاهُ اللَّهُمَّ وَالِ مَنْ وَالاهُ وَ عَادِ مَنْ عَادَاهُ وَ قَوْلِهِ صلی الله علیه و آله عَلِیٌّ یَقْضِی دَیْنِی وَ یُنْجِزُ مَوْعِدِی وَ هُوَ خَلِیفَتِی عَلَیْکُمْ بَعْدِی وَ قَوْلِهِ صلی الله علیه و آله حَیْثُ اسْتَخْلَفَهُ عَلَی الْمَدِینَهِ فَقَالَ یَا رَسُولَ اللَّهِ أَ تُخْلِفُنِی عَلَی النِّسَاءِ وَ الصِّبْیَانِ فَقَالَ أَ مَا تَرْضَی أَنْ تَکُونَ مِنِّی بِمَنْزِلَهِ هَارُونَ مِنْ مُوسَی إِلَّا أَنَّهُ لَا نَبِیَّ بَعْدِی فَعَلِمْنَا أَنَّ الْکِتَابَ شَهِدَ بِتَصْدِیقِ هَذِهِ الْأَخْبَارِ وَ تَحْقِیقِ هَذِهِ الشَّوَاهِدِ فَیَلْزَمُ الْأُمَّهَ الْإِقْرَارُ بِهَا کَانَتْ هَذِهِ الْأَخْبَارُ مُوَافِقَهً لِلْقُرْآنِ وَ وَافَقَ الْقُرْآنُ هَذِهِ الْأَخْبَارَ فَلَمَّا وَجَدْنَا ذَلِکَ مُوَافِقاً لِکِتَابِ اللَّهِ وَجَدْنَا کِتَابَ اللَّهِ مُوَافِقاً لِهَذِهِ الْأَخْبَارِ وَ عَلَیْهَا دَلِیلًا کَانَ الِاقْتِدَاءُ بِهَذِهِ الْأَخْبَارِ فَرْضاً لَا یَتَعَدَّاهُ إِلَّا أَهْلُ الْعِنَادِ وَ الْفَسَادِ

۱- أی الأحادیث المتزینه بالکذب، أو الأحادیث الکاذبه.

۲- أی الروایات المموهه بالکذب.

ثُمَّ قَالَ علیه السلام وَ مُرَادُنَا وَ قَصْدُنَا الْكَلَامُ فِی الْجَبْرِ وَ التَّفْوِيضِ وَ شَرْحُهُمَا وَ بَيَانُهُمَا وَ إِنَّمَا قَدَّمْنَا مَا قَدَّمْنَا لِكَوْنِ اتِّفَاقِ الْكِتَابِ وَ الْخَبَرِ إِذَا اتَّفَقَا دَلِيلًا لِمَا أَرَدْنَاهُ وَ قُوَّةً لِمَا نَحْنُ مُبَيِّنُوهُ مِنْ ذَلِكَ إِنْ شَاءَ اللَّهُ فَقَالَ الْجَبْرُ وَ التَّفْوِيضُ بِقَوْلِ الصَّادِقِ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدٍ علیهما السلام عِنْدَ مَا سُئِلَ عَنْ ذَلِكَ فَقَالَ لَا جَبْرَ وَ لَا تَفْوِيضَ بَلْ أَمْرٌ بَيْنَ أَمْرَيْنِ وَ قِيلَ فَمَا ذَا يَا ابْنَ رَسُولِ اللَّهِ صلی الله علیه و آله فَقَالَ صِحَّةُ الْعَقْلِ وَ تَخْلِيَةُ السَّرْبِ وَ الْمُهْلَةُ فِی الْوَقْتِ وَ الزَّادُ مِنْ قَبْلِ الرَّاحِلَهِ وَ السَّبَبُ الْمُهَيِّجُ لِلْفَاعِلِ عَلَى فِعْلِهِ فَهَذِهِ خَمْسَةُ أَشْيَاءَ فَإِذَا نَقَصَ الْعَبْدُ مِنْهَا خَلَّةً [(۱)](#)كَانَ الْعَمَلُ عَنْهُ مُطَّرَحاً بِحَسَبِهِ وَ أَنَا أَضْرِبُ لِكُلِّ بَابٍ مِنْ هَذِهِ الْأَبْوَابِ الثَّلَاثَهِ وَ هِیَ الْجَبْرُ وَ التَّفْوِيضُ وَ الْمَنْزِلَهُ بَيْنَ الْمَنْزِلَتَيْنِ مَثَلًا يُقَرِّبُ الْمَعْنَى لِلطَّالِبِ وَ يُسَهِّلُ لَهُ الْبَحْثَ مِنْ شَرْحِهِ وَ يَشْهَدُ بِهِ الْقُرْآنُ بِمُحْكَمِ آيَاتِهِ وَ تَحَقُّقِ تَصْدِيقِهِ عِنْدَ ذَوِی الْأَلْبَابِ وَ بِاللَّهِ الْعِصْمَهُ وَ التَّوْفِيقُ ثُمَّ قَالَ علیه السلام فَأَمَّا الْجَبْرُ فَهُوَ قَوْلُ مَنْ زَعَمَ أَنَّ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ جَبَرَ الْعِبَادَ عَلَى الْمَعَاصِی وَ عَاقَبَهُمْ عَلَيْهَا وَ مَنْ قَالَ بِهَذَا الْقَوْلِ فَقَدْ ظَلَّمَ اللَّهَ وَ كَذَّبَهُ وَ رَدَّ عَلَيْهِ قَوْلَهُ وَ لا يَظْلِمُ رَبُّكَ أَحَداً وَ قَوْلَهُ جَلَّ ذِكْرُهُ ذلِكَ بِما قَدَّمَتْ يَداكَ وَ أَنَّ اللَّهَ لَيْسَ بِظَلَّامٍ لِلْعَبِيدِ مَعَ آیٍ كَثِيرَهٍ فِی مِثْلِ هَذَا فَمَنْ زَعَمَ أَنَّهُ مَجْبُورٌ عَلَى الْمَعَاصِی فَقَدْ أَحَالَ بِذَنْبِهِ عَلَى اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ وَ ظَلَّمَهُ فِی عُقُوبَتِهِ لَهُ وَ مَنْ ظَلَّمَ رَبَّهُ فَقَدْ كَذَّبَ كِتَابَهُ وَ مَنْ كَذَّبَ كِتَابَهُ لَزِمَهُ الْكُفْرُ بِاجْتِمَاعِ الْأُمَّهِ وَ الْمَثَلُ الْمَضْرُوبُ فِی ذَلِكَ مَثَلُ رَجُلٍ مَلَكَ عَبْداً مَمْلُوكاً لَا يَمْلِكُ إِلَّا نَفْسَهُ وَ لَا يَمْلِكُ عَرَضاً [(۲)](#)مِنْ عُرُوضِ الدُّنْيَا وَ يَعْلَمُ مَوْلَاهُ ذَلِكَ مِنْهُ فَأَمَرَهُ عَلَى عِلْمٍ مِنْهُ بِالْمَصِيرِ إِلَى السُّوقِ بِحَاجَهٍ يَأْتِيهِ بِهَا وَ لَا يُمَلِّكُهُ ثَمَنَ مَا يَأْتِيهِ بِهِ وَ عَلِمَ الْمَالِكُ أَنَّ عَلَى الْحَاجَهِ رَقِيباً لَا يَطْمَعُ أَحَدٌ فِی أَخْذِهَا مِنْهُ إِلَّا بِمَا يَرْضَى بِهِ مِنَ الثَّمَنِ وَ قَدْ وَصَفَ مَالِكُ هَذَا الْعَبْدِ نَفْسَهُ بِالْعَدْلِ وَ النَّصَفَهِ وَ إِظْهَارِ الْحِكْمَهِ وَ نَفْیِ الْجَوْرِ فَأَوْعَدَ عَبْدَهُ [(۳)](#)إِنْ لَمْ يَأْتِهِ بِالْحَاجَهِ أَنْ يُعَاقِبَهُ فَلَمَّا صَارَ الْعَبْدُ إِلَى السُّوقِ وَ حَاوَلَ أَخْذَ الْحَاجَهِ الَّتِی بَعَثَهُ

ص: ۲۲

۱- بضم الخاء: الخصله.

۲- العرض بفتح العين و سكون الراء: المتاع و كل شی ء سوى الدراهم و الدنانير، و الجمع: العروض.

۳- أی فتهدده.

الْمَوْلَى لِلْإِتْيَانِ بِهَا وَجَدَ عَلَيْهَا مَانِعاً يَمْنَعُهُ مِنْهَا إِلَّا بِالثَّمَنِ وَ لَا يَمْلِکُ الْعَبْدُ ثَمَنَهَا فَانْصَرَفَ إِلَى مَوْلَاهُ خَائِباً بِغَيْرِ قَضَاءِ حَاجَتِهِ فَاغْتَاظَ مَوْلَاهُ لِذَلِکَ وَ عَاقَبَهُ عَلَى ذَلِکَ فَإِنَّهُ كَانَ ظَالِماً مُتَعَدِّياً مُبْطِلًا لِمَا وَصَفَ مِنْ عَدْلِهِ وَ حِكْمَتِهِ وَ نَصَفَتِهِ وَ إِنْ لَمْ يُعَاقِبْهُ كَذَّبَ نَفْسَهُ أَ لَيْسَ يَجِبُ أَنْ لَا يُعَاقِبَهُ وَ الْكَذِبُ وَ الظُّلْمُ يَنْفِيَانِ الْعَدْلَ وَ الْحِكْمَةَ تَعَالَى اللَّهُ عَمَّا يَقُولُ الْمُجَبِّرَةُ عُلُوّاً كَبِيراً ثُمَّ قَالَ الْعَالِمُ عليه السلام بَعْدَ كَلَامٍ طَوِيلٍ فَأَمَّا التَّفْوِيضُ الَّذِی أَبْطَلَهُ الصَّادِقُ عليه السلام وَ خَطَّأَ مَنْ دَانَ بِهِ فَهُوَ قَوْلُ الْقَائِلِ إِنَّ اللَّهَ تَعَالَى فَوَّضَ إِلَى الْعِبَادِ اخْتِيَارَ أَمْرِهِ وَ نَهْيِهِ وَ أَهْمَلَهُمْ- (١)وَ فِی هَذَا كَلَامٌ دَقِيقٌ- (٢)لَمْ يَذْهَبْ إِلَى غَوْرِهِ وَ دِقَّتِهِ إِلَّا الْأَئِمَّةُ الْمَهْدِيَّةُ عليهم السلام مِنْ عِتْرَةِ آلِ الرَّسُولِ صَلَوَاتُ اللَّهِ عَلَيْهِمْ فَإِنَّهُمْ قَالُوا لَوْ فَوَّضَ اللَّهُ أَمْرَهُ إِلَيْهِمْ عَلَى جِهَةِ الْإِهْمَالِ لَكَانَ لَازِماً لَهُ رِضَا مَا اخْتَارَهُ- (٣)وَ اسْتَوْجَبُوا بِهِ مِنَ الثَّوَابِ وَ لَمْ يَكُنْ عَلَيْهِمْ فِيمَا اجْتَرَمُوا الْعِقَابُ- (۴)إِذَا كَانَ الْإِهْمَالُ وَاقِعاً وَ تَنْصَرِفُ هَذِهِ الْمَقَالَةُ عَلَى مَعْنَيَيْنِ إِمَّا أَنْ يَكُونَ الْعِبَادُ تَظَاهَرُوا عَلَيْهِ فَأَلْزَمُوهُ قَبُولَ اخْتِيَارِهِمْ بِآرَائِهِمْ ضَرُورَةً كَرِهَ ذَلِکَ أَمْ أَحَبَّهُ فَقَدْ لَزِمَهُ الْوَهْنُ أَوْ يَكُونُ جَلَّ وَ تَقَدَّسَ عَجَزَ عَنْ تَعَبُّدِهِمْ بِالْأَمْرِ وَ النَّهْيِ عَنْ إِرَادَتِهِ فَفَوَّضَ أَمْرَهُ وَ نَهْيَهُ إِلَيْهِمْ وَ أَجْرَاهُمَا عَلَى مَحَبَّتِهِمْ إِذْ عَجَزَ عَنْ تَعَبُّدِهِمْ بِالْأَمْرِ وَ النَّهْيِ عَلَى إِرَادَتِهِ فَجَعَلَ الِاخْتِيَارَ إِلَيْهِمْ فِی الْكُفْرِ وَ الْإِيمَانِ وَ مَثَلُ ذَلِکَ مَثَلُ رَجُلٍ مَلَکَ عَبْداً ابْتَاعَهُ لِيَخْدُمَهُ وَ يُعَرِّفَ لَهُ فَضْلَ وِلَايَتِهِ وَ يَقِفَ عِنْدَ أَمْرِهِ وَ نَهْيِهِ وَ ادَّعَى مَالِکُ الْعَبْدِ أَنَّهُ قَادِرٌ قَاهِرٌ عَزِيزٌ حَكِيمٌ فَأَمَرَ عَبْدَهُ وَ نَهَاهُ وَ وَعَدَهُ عَلَى اتِّبَاعِ أَمْرِهِ عَظِيمَ الثَّوَابِ وَ أَوْعَدَهُ عَلَى مَعْصِيَتِهِ أَلِيمَ الْعِقَابِ فَخَالَفَ الْعَبْدُ إِرَادَةَ مَالِكِهِ وَ لَمْ يَقِفْ عِنْدَ أَمْرِهِ وَ نَهْيِهِ فَأَيُّ أَمْرٍ أَمَرَهُ بِهِ أَوْ نَهْيٍ نَهَاهُ عَنْهُ لَمْ يَأْتَمِرْ عَلَى إِرَادَةِ الْمَوْلَى بَلْ كَانَ الْعَبْدُ يَتَّبِعُ إِرَادَةَ نَفْسِهِ وَ بَعَثَهُ فِی بَعْضِ حَوَائِجِهِ وَ فِيهَا الْحَاجَةُ لَهُ فَصَارَ الْعَبْدُ بِغَيْرِ تِلْکَ الْحَاجَةِ

١- أهمله: تركه و لم يستعمله عمدا أو نسيانا.

٢- فی المصدر: و هذا الكلام دقيق. م.

٣- فی المصدر: ما اختاروه و استوجبوا به الثواب. م.

۴- أی لم يكن عليهم فيما اكتسبوا العقاب.

خِلَافاً عَلَى مَوْلَاهُ وَ قَصَدَ إِرَادَهَ نَفْسِهِ وَ اتَّبَعَ هَوَاهُ فَلَمَّا رَجَعَ إِلَى مَوْلَاهُ نَظَرَ إِلَى مَا أَتَاهُ فَإِذَا هُوَ خِلَافُ مَا أَمَرَهُ فَقَالَ الْعَبْدُ اتَّكَلْتُ عَلَى تَفْوِيضِكَ الْأَمْرَ إِلَيَّ فَاتَّبَعْتُ هَوَايَ وَ إِرَادَتِي لِأَنَّ الْمُفَوَّضَ إِلَيْهِ غَيْرُ مَحْظُورٍ عَلَيْهِ لِاسْتِحَالَهِ اجْتِمَاعِ التَّفْوِيضِ وَ التَّحْصِيرِ ثُمَّ قَالَ علیه السلام فَمَنْ زَعَمَ أَنَّ اللَّهَ فَوَّضَ قَبُولَ أَمْرِهِ وَ نَهْيِهِ إِلَى عِبَادِهِ فَقَدْ أَثْبَتَ عَلَيْهِ الْعَجْزَ وَ أَوْجَبَ عَلَيْهِ قَبُولَ كُلِّ مَا عَمِلُوا مِنْ خَيْرٍ أَوْ شَرٍّ وَ أَبْطَلَ أَمْرَ اللَّهِ تَعَالَى وَ نَهْيَهُ ثُمَّ قَالَ إِنَّ اللَّهَ خَلَقَ الْخَلْقَ بِقُدْرَتِهِ وَ مَلَّكَهُمْ اسْتِطَاعَهَ مَا تَعَبَّدَهُمْ بِهِ مِنَ الْأَمْرِ وَ النَّهْيِ وَ قَبِلَ مِنْهُمُ اتِّبَاعَ أَمْرِهِ وَ رَضِيَ بِذَلِكَ مِنْهُمْ وَ نَهَاهُمْ عَنْ مَعْصِيَتِهِ وَ ذَمَّ مَنْ عَصَاهُ وَ عَاقَبَهُ عَلَيْهَا وَ لِلَّهِ الْخِيَرَهُ فِي الْأَمْرِ وَ النَّهْيِ يَخْتَارُ مَا يُرِيدُ وَ يَأْمُرُ بِهِ وَ يَنْهَى عَمَّا يَكْرَهُ وَ يُثِيبُ وَ يُعَاقِبُ بِالاسْتِطَاعَهِ الَّتِي مَلَّكَهَا عِبَادَهُ لِاتِّبَاعِ أَمْرِهِ وَ اجْتِنَابِ مَعَاصِيهِ لِأَنَّهُ الْعَدْلُ وَ مِنْهُ النَّصَفَهُ وَ الْحُكُومَهُ بَالَغَ الْحُجَّهَ بِالْإِعْذَارِ وَ الْإِنْذَارِ وَ إِلَيْهِ الصَّفْوَهُ يَصْطَفِي مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ اصْطَفَى مُحَمَّداً صلی الله علیه و آله وَ بَعَثَهُ بِالرِّسَالَهِ إِلَى خَلْقِهِ وَ لَوْ فَوَّضَ اخْتِيَارَ أُمُورِهِ إِلَى عِبَادِهِ لَأَجَازَ لِقُرَيْشٍ اخْتِيَارَ أُمَيَّهَ بْنِ الصَّلْتِ وَ أَبِي مَسْعُودٍ الثَّقَفِيِّ إِذْ كَانَا عِنْدَهُمْ أَفْضَلَ مِنْ مُحَمَّدٍ لِمَا قَالُوا لَوْ لا نُزِّلَ هذَا الْقُرْآنُ عَلى رَجُلٍ مِنَ الْقَرْيَتَيْنِ عَظِيمٍ يَعْنُونَهُمَا بِذَلِكَ فَهَذَا هُوَ الْقَوْلُ بَيْنَ الْقَوْلَيْنِ لَيْسَ بِجَبْرٍ وَ لَا تَفْوِيضٍ بِذَلِكَ أَخْبَرَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ علیه السلام حِينَ سَأَلَهُ عَبَايَهُ بْنُ رِبْعِيٍّ الْأَسَدِيُّ عَنِ الِاسْتِطَاعَهِ فَقَالَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ علیه السلام تَمْلِكُهَا مِنْ دُونِ اللَّهِ أَوْ مَعَ اللَّهِ فَسَكَتَ عَبَايَهُ بْنُ رِبْعِيٍّ (۱)فَقَالَ لَهُ قُلْ يَا عَبَايَهُ قَالَ وَ مَا أَقُولُ قَالَ إِنْ قُلْتَ تَمْلِكُهَا مَعَ اللَّهِ قَتَلْتُكَ وَ إِنْ قُلْتَ تَمْلِكُهَا مِنْ دُونِ اللَّهِ قَتَلْتُكَ قَالَ وَ مَا أَقُولُ يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ قَالَ تَقُولُ تَمْلِكُهَا بِاللَّهِ الَّذِي يَمْلِكُهَا مِنْ دُونِكَ فَإِنْ مَلَّكَكَهَا كَانَ ذَلِكَ مِنْ عَطَائِهِ وَ إِنْ سَلَبَكَهَا كَانَ ذَلِكَ مِنْ بَلَائِهِ وَ هُوَ الْمَالِكُ لِمَا مَلَّكَكَ وَ الْمَالِكُ لِمَا عَلَيْهِ أَقْدَرَكَ أَ مَا سَمِعْتَ النَّاسَ يَسْأَلُونَ الْحَوْلَ وَ الْقُوَّهَ حَيْثُ يَقُولُونَ لَا حَوْلَ وَ لَا قُوَّهَ إِلَّا بِاللَّهِ فَقَالَ الرَّجُلُ وَ مَا تَأْوِيلُهَا يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ قَالَ لَا حَوْلَ لَنَا عَنْ مَعَاصِي اللَّهِ إِلَّا بِعِصْمَهِ اللَّهِ وَ لَا قُوَّهَ لَنَا عَلَى طَاعَهِ اللَّهِ إِلَّا بِعَوْنِ اللَّهِ قَالَ فَوَثَبَ الرَّجُلُ وَ قَبَّلَ يَدَيْهِ وَ رِجْلَيْهِ

۱- بالعین المهمله المفتوحه و الباء الموحده.

ثُمَّ قَالَ علیه السلام فِی قَوْلِهِ تَعَالَی وَ لَنَبْلُوَنَّکُمْ حَتَّی نَعْلَمَ الْمُجاهِدِینَ مِنْکُمْ وَ الصَّابِرِینَ وَ نَبْلُوَا أَخْبارَکُمْ وَ فِی قَوْلِهِ سَنَسْتَدْرِجُهُمْ مِنْ حَیْثُ لا یَعْلَمُونَ وَ فِی قَوْلِهِ أَنْ یَقُولُوا آمَنَّا وَ هُمْ لا یُفْتَنُونَ وَ فِی قَوْلِهِ وَ لَقَدْ فَتَنَّا سُلَیْمانَ وَ فِی قَوْلِهِ فَإِنَّا قَدْ فَتَنَّا قَوْمَکَ مِنْ بَعْدِکَ وَ أَضَلَّهُمُ السَّامِرِیُّ وَ قَوْلِ مُوسَی إِنْ هِیَ إِلَّا فِتْنَتُکَ وَ قَوْلِهِ لِیَبْلُوَکُمْ فِی ما آتاکُمْ وَ قَوْلِهِ ثُمَّ صَرَفَکُمْ عَنْهُمْ لِیَبْتَلِیَکُمْ وَ قَوْلِهِ إِنَّا بَلَوْناهُمْ کَما بَلَوْنا أَصْحابَ الْجَنَّهِ وَ قَوْلِهِ لِیَبْلُوَکُمْ أَیُّکُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا وَ قَوْلِهِ وَ إِذِ ابْتَلی إِبْراهِیمَ رَبُّهُ بِکَلِماتٍ وَ قَوْلِهِ وَ لَوْ یَشاءُ اللَّهُ لَانْتَصَرَ مِنْهُمْ وَ لکِنْ لِیَبْلُوَا بَعْضَکُمْ بِبَعْضٍ إِنَّ جَمِیعَهَا جَاءَتْ فِی الْقُرْآنِ بِمَعْنَی الِاخْتِبَارِ ثُمَّ قَالَ علیه السلام فَإِنْ قَالُوا مَا الْحُجَّهُ فِی قَوْلِ اللَّهِ تَعَالَی یُضِلُّ مَنْ یَشاءُ وَ یَهْدِی مَنْ یَشاءُ وَ مَا أَشْبَهَ ذَلِکَ قُلْنَا فَعَلَی مَجَازِ هَذِهِ الْآیَهِ یَقْتَضِی مَعْنَیَیْنِ أَحَدُهُمَا أَنَّهُ إِخْبَارٌ عَنْ کَوْنِهِ تَعَالَی قَادِراً عَلَی هِدَایَهِ مَنْ یَشَاءُ وَ ضَلَالَهِ مَنْ یَشَاءُ وَ لَوْ أَجْبَرَهُمْ عَلَی أَحَدِهِمَا لَمْ یَجِبْ لَهُمْ ثَوَابٌ وَ لَا عَلَیْهِمْ عِقَابٌ عَلَی مَا شَرَحْنَاهُ وَ الْمَعْنَی الْآخَرُ أَنَّ الْهِدَایَهَ مِنْهُ التَّعْرِیفُ کَقَوْلِهِ تَعَالَی وَ أَمَّا ثَمُودُ فَهَدَیْناهُمْ فَاسْتَحَبُّوا الْعَمی عَلَی الْهُدی وَ لَیْسَ کُلُّ آیَهٍ مُشْتَبِهَهً فِی الْقُرْآنِ کَانَتِ الْآیَهُ حُجَّهً عَلَی حُکْمِ الْآیَاتِ اللَّاتِی أُمِرَ بِالْأَخْذِ بِهَا وَ تَقْلِیدِهَا وَ هِیَ قَوْلُهُ هُوَ الَّذِی أَنْزَلَ عَلَیْکَ الْکِتابَ مِنْهُ آیاتٌ مُحْکَماتٌ هُنَّ أُمُّ الْکِتابِ وَ أُخَرُ مُتَشابِهاتٌ فَأَمَّا الَّذِینَ فِی قُلُوبِهِمْ زَیْغٌ فَیَتَّبِعُونَ ما تَشابَهَ مِنْهُ ابْتِغاءَ الْفِتْنَهِ وَ ابْتِغاءَ تَأْوِیلِهِ الْآیَهِ وَ قَالَ فَبَشِّرْ عِبادِ الَّذِینَ یَسْتَمِعُونَ الْقَوْلَ فَیَتَّبِعُونَ أَحْسَنَهُ أُولئِکَ الَّذِینَ هَداهُمُ اللَّهُ وَ أُولئِکَ هُمْ أُولُوا الْأَلْبابِ وَفَّقَنَا اللَّهُ وَ إِیَّاکُمْ لِمَا یُحِبُّ وَ یَرْضَی وَ یُقَرِّبُ لَنَا وَ لَکُمُ الْکَرَامَهَ وَ الزُّلْفَی وَ هَدَانَا لِمَا هُوَ لَنَا وَ لَکُمْ خَیْرٌ وَ أَبْقَی إِنَّهُ الْفَعَّالُ لِمَا یُرِیدُ الْحَکِیمُ الْجَوَادُ الْمَجِیدُ.

**[ترجمه]احتجاج: از جمله فرمایشاتی که امام هادی علیه السلام در ضمن نامه‌اشان در جواب به مردم اهواز که از ایشان در مورد جبر و تفویض سؤال نموده بودند، این بیانات است: همه مسلمانان بدون هیچ مخالفتی اتفاق نظر دارند که قرآن حق است و نزد هیچ یک از فرقه‌های مسلمین شکی در مورد قرآن نیست. بنابراین از آن‌جا که پیامبر صلی الله علیه و آله فرموده‌اند امت من بر چیز گمراهی اتفاق نمی‌کنند، اگر همه مسلمانان بر قرآن اتفاق نظر داشته باشند، بر حق‌اند و با تصدیق به آن‌چه خداوند نازل کرده، هدایت خواهند یافت. [در واقع] پیامبر از این خبر داده است که چیزی که همه امت بر آن اتفاق داشته باشند و بعضی از آنان با بعضی دیگر بر سر آن با هم مخالف نباشند، حق است. معنای [صحیح] حدیث این است، نه چیزی که جاهلان از آن تأویل کرده‌اند، و نه چیزی که معاندان گفته‌اند و حکم قرآن را ابطال کرده

ص: ۲۰

و از حکم احادیث جعلی و روایات دروغین پیروی کرده‌اند و تابع هوس‌های مخاطره‌آمیز و مهلکی که مخالف با صریح قرآن و حقیقت آیات روشن‌گر و نورانی آن است شده‌اند. ما از خداوند می‌خواهیم که ما را به راه صواب موفق بدارد و به مقصد رشد هدایت نماید. سپس ایشان علیه السلام [در ضمن نامه خویش] فرمودند: [بنابراین] اگر قرآن شاهد بر درستی و حقانیت روایتی باشد، و گروهی از امت آن روایت را انکار کنند و آن را با یکی از همین احادیث جعلی معارض بدانند، با همین انکار و کنار زدن قرآن کافر و گمراه شدند. صحیح‌ترین روایات، روایاتی هستند که حقانیت آن‌ها از قرآن فهمیده شود، مانند این روایت رسول خدا صلی الله علیه و آله که مورد اتفاق همگان است که فرمودند: من در بین شما دو جانشین باقی می‌گذارم؛ کتاب خدا و خاندانم، تا هنگامی که به آن دو چنگ بزنید، بعد از من گمراه نخواهید شد، و آن دو تا زمانی که بر سر حوض نزد من آیند هرگز از یکدیگر جدا نشوند، آگاه باشید که اگر به آن دو چنگ بزنید، هیچ‌گاه گمراه نمی‌شوید. وقتی ما شواهد این حدیث را به صورت صریح در کتاب خداوند می‌یابیم، مانند این سخن خداوند: «إِنَّما وَلِیُّکُمُ اللَّهُ وَ رَسُولُهُ وَ الَّذِینَ

آمَنُوا الَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلاـةَ وَ يُؤْتُونَ الزَّكـاةَ وَ هُمْ راكِعُونَ» - . مائـده / ۵۵ - {ولی شـما تنها خـدا و پیامبر اوست و کسانی که ایمان آورده انـد همان کسانی که نماز برپا می دارند و در حال رکوع زکات می دهند}، و سـپس [می‌بینیم که] روایات علماء در مورد این آیه متفق بر امیرالمؤمنین علیه السـلام هسـتند که در حال رکوع، انگشتری خود را صـدقه دادند و خداوند این کار ایشان را سپاس نمود و این آیه را در مورد ایشان نازل کرد، و سپس می‌بینیم که رسول خدا صلی الله علیه و آله ایشان را با این سخنشان از دیگر اصـحاب خود متمایز نمودنـد [و فرمودنـد]: \\"هر که من مولای اویم، پس علی مولای اوست، خداونـدا! هر آن‌که با علی دوستی ورزد، با او دوستی ورز و هر که با او دشمنی ورزد، با او دشمنی نما\\"، و این سخن پیامبر صلی الله علیه و آله که فرمودند: \\"علی [کسی است که] بده‌کاری مرا ادا می‌کند و وعده مرا به انجام می‌رساند، و همو است که بعد از من خلیفه بر شماست\\"، و این سخن ایشان در جواب علی علیه السلام، زمانی که علی علیه السلام را جانشین خود بر مدینه کرده بودنـد و علی علیه السـلام به ایشان عرض نمودند: ای رسول خدا! آیا مرا جانشـین خود بر بالای سـر زنان و کودکان می‌کنید؟ [که فرمودنـد]: \\"آیا راضـی نمی‌شوی که برای من، به منزله هارون برای موسـی باشـی، با این تفاوت که بعـد از من پیامبری نخواهـد بود!؟\\". پس درمی‌یابیم که قرآن به درستی این روایات و حقانیت این شواهـد گواهی داده است؛ پس امت بایـد به [صـحت] این روایـات معترف باشـند. این روایـات موافق بـا قرآن هسـتند و قرآن نیز موافق بـا این روایـات است، و وقتی آن را موافق با کتاب خـدا یافتیم و کتاب خدا را نیز موافق با این روایات و دلیل بر آن‌ها دیدیم، پیروی از این روایات واجب می‌شود و جز اهل عناد و فساد از این واجب روی نمی‌تابند.

ص: ۲۱

سپس امام علیه السـلام [در ضـمن نامه خویش] فرمودنـد: مراد و قصد ما صـحبت راجع به جبر و تفویض و شـرح و بیان آن دو بود و این مقـدمات را از آن روی آوردیم که اگر [در سـخن ما] قرآن با روایت موافق بود، دلیل بر صـحت سـخنی است که ما قصد [گفتن] آن را داریم و مایه قوت استدلال بر چیزی است که ما إن

شاء الله آن را بیان خواهیم کرد. بعد فرمودند: [حقیقت راه‌گشای مسأله] جبر و تفویض، همان سـخنی است که امام صادق علیه السـلام در جواب سؤالی که از ایشـان در این‌بـاره شـده بود فرمودنـد: نه جـبر است و نه تفویض، بلکه چیزی بین این دو است. سؤال شد: ای فرزند رسول خدا! مقصودتان چیست؟ ایشان فرمودند: صحت عقل و آزادی در انتخاب و مهلت در وقت و توشه از جانب کاروان و سـببی که فاعل را بر انجام فعلش تحریک کند، این پنج چیز [باید باشـند]، اگر بنده یکی از این‌ها را نداشته باشـد، فعل از توان او خارج خواهد بود. [اکنون] من برای هر یک از این ابواب سه‌گانه، یعنی جبر، تفویض و منزلت [و جای... گاه] بین این دو مثالی می‌زنم، تا معنای آن به ذهن جوینـده [حقیقت] نزدیک شود و شـرح بحث برای او آسان گردد، و آیات محکم قرآن نیز گـواه بر [درسـتی] آن باشـند و صاحبـان خرد هم آن را به خـوبی تصـدیق کننـد، و حفـظ از خطـا و توفیق [بر صواب] از جانب خداونـد است. سـپس فرمودنـد: اما جبر؛ جبر سـخن کسـی است معتقـد است خداوند عزّ و جلّ بندگان را بر انجـام معاصـی مجبور کرده و [با این حال] آن‌ها را به سـبب [ارتکاب] معاصـی کیفر می‌کنـد. کسـی که چنین اعتقادی داشـته باشد، بر خداوند سـتم کرده و او را تکذیب نموده و این سخن خداوند: «وَ لا يَظْلِمُ رَبُّكَ أَحَداً» - . کهف / ۴۹ - {و پروردگار تو به هیچ کس سـتم روا نمی دارد}، و نیز این سخن خداوند جلّ ذکره: «ذلِكَ بِما قَدَّمَتْ يَداكَ وَ أَنَّ اللَّهَ لَيْسَ بِظَلَّامٍ لِلْعَبِيدِ» - . حج / ۱۰ - {این [کیفر] به سـزای چیزهایی است که دستهای تو پیش فرسـتاده است و [گرنه] خـدا به بنـدگان خود بیدادگر

نیست} و هم‌چنین آیات زیاد دیگری با این مضمون را رد کرده است. بنابراین کسی که معتقد است که مجبور بر معاصی می‌باشد، [در حقیقت] گناه خود را بر خداوند عزّ و جلّ حواله کرده است و از آن روی که معتقد شده خداوند [با این حال] او را کیفر می‌نماید، خداوند را ظالم شمرده است، و کسی که خداوند را ظالم شمرد، کتاب او را تکذیب کرده و کسی که کتاب خداوند را تکذیب کند، طبق نظر همه [فرقه‌های] امت، کافر است. و مثالی که در این مورد زده شده است، مثال مردی است که غلامی دارد که آن غلام جز خودش چیزی ندارد و متاعی از اموال دنیا را مالك نیست و مولایش نیز این را می‌داند و با این که می‌داند به او دستور می‌دهد به بازار برود و جنس مورد نیازش را بخرد، ولی پول آن جنس را به او نمی‌دهد، مالك می‌داند بر بالای سر آن جنس نگه‌بانی است که هیچ کس نمی‌تواند بدون این که قیمتی که به آن راضی می‌شود را به او بدهد، آن جنس را از او بگیرد. [و این‌ها همه در حالی است که] مولای این غلام خود را به متصف به عدل و انصاف و اظهار حکمت و نفی ستم نموده است و غلام خود را بیم داده که اگر آن جنس مورد نیاز را پیش او نیاورد، او را کیفر کند. غلام به بازار می‌رود و سعی می‌کند آن جنس مورد نیازی که مولا او را در پی آن فرستاده بیاورد،

ص: ۲۲

ولی کسی را بر بالای آن جنس می‌بیند که نمی‌گذارد بدون پول آن را ببرد، غلام که پول آن جنس را ندارد مأیوس و بدون این‌که نیاز مولا را برآورده کند، پیش او بازمی‌گردد، مولا خشم‌گین می‌شود و او را به سبب آن کیفر می‌کند. این مولا [به حقیقت] ظالم و متعدی است و ادعایش مبتنی بر داشتن عدل و حکمت و انصاف، ادعایی باطل است. و اگر هم او را کیفر نکند، سخن [قبلی] خود را تکذیب کرده است. آیا واجب نیست که او را کیفر نکند!؟ و حال آن‌که کذب و ظلم با عدل و حکمت منافات دارد. خداوند بسیار بلند مرتبه‌تر از آنی است که جبریون به آن معتقدند. سپس امام علیه السلام بعد از بیانات طولانی دیگری فرمودند: اما تفویضی که امام صادق علیه السلام آن را باطل شمردند و معتقدین به آن را بر خطا دانستند این است که کسی قائل باشد که خداوند متعال، اختیار امر و نهی خود را به بندگان واگذارده و آن‌ها را به حال خود رها کرده است. سخن در این‌باره دارای نکته دقیقی است که جز ائمه هدایت‌گر خاندان رسول صلوات الله علیهم کسی به عمق و دقت آن نرسیده است. ایشان فرموده‌اند اگر خداوند امر خویش را به جهت اهمال [و بی‌اعتنایی] به بندگان واگذار می‌کرد، لازم می‌آمد که به آن‌چه اختیار نموده - . در مصدر چنین آمده است: به آن‌چه آنان اختیار می‌کنند - راضی باشد و آنان مستوجب ثواب باشند و اگر اهمالی در کار باشد، آنان نباید به سبب اعمالی که مرتکب شده‌اند، عقاب شوند. این سخن دو معنا می‌تواند داشته باشد؛ یا بندگان در مقابل خداوند متحد شده‌اند و خداوند را با آراء خودشان وادار کرده‌اند که چه خوش نداشته باشد و خوش داشته باشد، باید اختیار داشتن آنان را قبول کند؛ که این مستلزم ضعف خداوند است. و یا این که خداوند بلندمرتبه و منزه نتوانسته آنان را به امر و نهیی که خود می‌خواهد متعبد کند و به این جهت امر و نهی خویش را به آنان واگذارده و چون از متعبد کردن آنان به امر و نهیی که خواست خود است عاجز بوده، امر و نهیش را به دل‌خواه آنان واگذارده است و اختیار کفر و ایمان را به خود آنان سپرده است. مَثَل این به مردی می‌ماند که غلامی خریده است تا [آن غلام] حق بالادستی او را ادا کند و امر و نهیش را به جا آورد و خود مرد نیز ادعا دارد که قادر و عزیز و حکیم است؛ مرد غلامش را امر و نهی می‌کند و به او وعده می‌دهد که در صورت پیروی از فرمانش او را ثواب بزرگ دهد و بیم می‌دهد که اگر معصیتش کند، او را کیفری دردناك کند. ولی غلام با خواسته مولایش مخالفت می‌کند و امر و نهی او را به جا نمی‌آورد

و چیزهـایی که مولا‌یش به آن امر نمـوده یـا از آن نهی کرده را بر طبق خواست مولا‌ انجـام نمی‌دهـد و بلکه به خواست خود عمل می‌کند. مولا او را به دنبال چیزی مورد نیاز می‌فرستد، اما غلام برای مخالفت با مولا به دنبال چیز دیگری می‌رود

ص: ۲۳

و خواست خود را پیش می‌گیرد و از هوای خود پیروی می‌کنـد. وقـتی پیش مولا‌یش بـازمی‌گردد، مولا‌ می‌بینـد چیزی که او آورده، بر خلاف چیزی است که او امر کرده است، غلام می‌گوید: من به تفویضی که در امور به من دادی اتکا نمودم و هوا و خواسته خود را پیروی کردم؛ زیرا کسـی که امر به دسـتش واگـذار شده، دیگر مانعی بر سـر راهش نیست؛ چون نمی‌شود هم تفویض کرد و هم منع نمود. امام علیه السـلام سـپس فرمودنـد: بنابراین کسـی که معتقـد است خداونـد قبول نمودن امر و نهی خویش را به بنـدگان واگـذارده، قائل به عجز خداونـد شـده و بر خداونـد واجب شـمرده که همه اعمال خوب و بد بندگان را قبول نمایـد، و امر و نهی خداوند متعال را باطل فرض کرده است. سـپس فرمودند: خداوند خلایق را با قدرت خویش آفرید و آن‌ها را بر اطاعت از امر و نهیی که به ایشان نموده توانا کرد و اطاعت از اوامر را از آنان پذیرفت و به آن راضی گشت و آن... هـا را از معصـیتش نهی کرد و کسانی که او را عصـیان کرده‌انـد را نکوهش نمود و به سـبب آن کیفر نمود. خداونـد در امر و نهی خویش مختـار است و هر چه که بخواهـد، اختیار می‌کنـد و به آن امر می‌نمایـد و از هر چه بـدش آیـد، نهی می‌کنـد و به سبب تـوانی که بر پیروی از اوامر و اجتنـاب از معاصـی به بنـدگانش داده است، پـاداش می‌دهـد و کیفر می‌کنـد؛ زیرا او خودِ عـدالت است و انصـاف و حـاکمیت از اوست، بـا قطع نمودن عـذرها و بـا بیم‌هـایی که داده، حجت را [بر همگان] تمام نمود. برگزیـدن [پیـامبران] بـه دست اوست و از میـان بنـدگانش هر کس که بخواهـد را برمی‌گزینـد؛ محمـد صـلی الله علیه و آله را برگزیـد و برای رسالت به سوی بنـدگانش برانگیخت. اگر اختیار امور را به بنـدگانش سپرده بود، قریش می‌توانسـتند أمیـهٔ بن صلت و أبی‌مسعود ثقفی را برگزینند؛ زیرا آن دو نزد قریش گرامی‌تر از محمد بودند، چه این که گفتند: «لَوْ لا نُزِّلَ هذَا الْقُرْآنُ عَلى رَجُلٍ مِنَ الْقَرْيَتَيْنِ عَظِيمٍ» - . زخرف / ۳۱ - {چرا ایـن قرآن بر مردی بزرگ از [آن] دو شـهر فرود نیامـده است}، که منظورشان همان دو نفر بود. این است آن اعتقاد بین آن دو قول که نه جبر است و نه تفویض. مقصود امیرالمؤمنین علیه السلام نیز همین بود که وقتی عبایهٔ بن ربعی أسَـدی از ایشان در مورد [این‌که آیا بنـدگان در انجام اعمال خود] قدرت [دارند یا نه؟] سؤال کرده بود، فرمودنـد: آیا [بندگان] بدون کمک خدا [بر اعمال خود] قادرند یا با کمک او؟ عبایهٔ بن ربعی سـکوت کرد، امیرالمؤمنین علیه السـلام به او فرمودند: جواب بده ای عبایهٔ! اگر بگویی با کمک خدا قادری، تو را می‌کُشم و اگر هم بگویی بـدون قـدرت خـدا قادری، [باز] تو را می‌کشم. [عبایـهٔ] عرض کرد: پس چه باید بگویم ای امیرالمؤمنین؟ ایشان فرمودند: باید بگویی که تو به سـبب خداونـدی که بدون تو نیز قادر بر آن است، بر [انجام] آن قادر شده‌ای؛ اگر او قدرت انجام آن را به تو بدهـد، از عطـایش اسـت و اگر قـدرت آن را از تـو بگیرد، بـه جهت[آزمـون و] بلا‌یش است. او مالـک هر آن‌چه است که به ملکیت تو درآورده و مالک هر آن‌چه که تو را بر آن قادر کرده است. آیا نشنیده‌ای که مردم [از خداوند] طلب حرکت و نیرو می‌کننـد و می‌گوینـد: لا‌ حول و لا‌ قوهٔ إلّا بالله!؟ آن مرد [یعنی عبایـهٔ] عرض کرد: ای امیرالمؤمنین! معنای [حقیقی] این جمله چیست؟ ایشان فرمودند: [یعنی] ما جز به حفاظت خداوند، هیچ [چاره و] حرکتی در برابر معصـیت‌های خداوند نداریم و جز به کمـک او هیـچ نیرویی بر اطـاعتش نمی‌یـابیم، این‌جـا بود که آن مرد بر دست و پـای امیرالمؤمنین علیه السـلام افتاد و بر آن‌ها بوسه زد.

سپس امام هادی علیه السلام فرمودند: این سخن خداوند متعال: «وَ لَنَبْلُوَنَّکُمْ حَتَّی نَعْلَمَ الْمُجاهِدِینَ مِنْکُمْ وَ الصَّابِرِینَ وَ نَبْلُوَا أَخْبارَکُمْ» - . محمد / ۳۱ - {و البته شما را می آزماییم تا مجاهدان و شکیبایان شما را باز شناسانیم و گزارشهای [مربوط به] شما را رسیدگی کنیم}، و این سخنش: «سَنَسْتَدْرِجُهُمْ مِنْ حَیْثُ لا یَعْلَمُونَ» - . أعراف / ۱۸۲ و قلم / ۴۴ - {به تدریج از جایی که نمی دانند گریبانشان را خواهیم گرفت}، و این سخنش: «أَنْ یَقُولُوا آمَنَّا وَ هُمْ لا یُفْتَنُونَ» - . عنکبوت / ۲ - {تا گفتند ایمان آوردیم، مورد آزمایش قرار نمی گیرند}، و این سخنش: «وَ لَقَدْ فَتَنَّا سُلَیْمانَ» - . ص / ۳۴ - {و قطعا سلیمان را آزمودیم}، و این سخنش: «فَإِنَّا قَدْ فَتَنَّا قَوْمَکَ مِنْ بَعْدِکَ وَ أَضَلَّهُمُ السَّامِرِیُّ» - . طه / ۸۵ - {در حقیقت ما قوم تو را پس از [عزیمت] تو آزمودیم و سامری آن‌ها را گمراه ساخت}، و این سخنش: «إِنْ هِیَ إِلَّا فِتْنَتُکَ» - . أعراف / ۱۵۵ - {این جز آزمایش تو نیست}، و این سخنش: «لِیَبْلُوَکُمْ فِی ما آتاکُمْ» - . مائده / ۴۸ و أنعام / ۱۶۵ - {تا شما را در آن‌چه به شما داده است بیازماید}، و این سخنش: «ثُمَّ صَرَفَکُمْ عَنْهُمْ لِیَبْتَلِیَکُمْ» - . آل عمران / ۱۵۲ - {سپس برای آن‌که شما را بیازماید، از [تعقیب] آنان منصرفتان کرد}، و این سخنش: «إِنَّا بَلَوْناهُمْ کَما بَلَوْنا أَصْحابَ الْجَنَّهِ» - . قلم / ۱۷ - {ما آنان را همان‌گونه که باغداران را آزمودیم، مورد آزمایش قرار دادیم}، و این سخنش: «لِیَبْلُوَکُمْ أَیُّکُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا» - . هود / ۷ و ملک / ۲ - {تا شما را بیازماید که کدام یک نیکوکارترید}، و این سخنش: «وَ إِذِ ابْتَلی إِبْراهِیمَ رَبُّهُ بِکَلِماتٍ» - . بقره / ۱۲۴ - {و چون ابراهیم را پروردگارش با کلماتی بیازمود}، و این سخنش: «وَ لَوْ یَشاءُ اللَّهُ لَانْتَصَرَ مِنْهُمْ وَ لکِنْ لِیَبْلُوَا بَعْضَکُمْ بِبَعْضٍ» - . محمد / ۴ - {و اگر خدا می خواست از ایشان انتقام می کشید، ولی [فرمان پیکار داد] تا برخی از شما را به وسیله برخی [دیگر] بیازماید}، همه این‌ها در قرآن به معنای آزمون آمده است. امام علیه السلام سپس فرمودند: اگر بگویند پس در مورد این سخن خداوند متعال: «یُضِلُّ مَنْ یَشاءُ وَ یَهْدِی مَنْ یَشاءُ» - . نحل / ۹۳ و فاطر / ۸ - {هر که را بخواهد گمراه و هر که را بخواهد هدایت می کند} و آیاتی شبیه این چه می‌گویید؟ می‌گوییم: تعبیر این آیه، تعبیری مجازی است و مقتضی دو معناست: یکی این‌که این آیه در صدد خبر دادن از این است که خداوند متعال قادر است که هر که را بخواهد هدایت و هر که را بخواهد گمراه کند، و اگر آنان را بر یکی از آن دو [یعنی هدایت یا گمراهی] مجبور کند، طبق بیانی که توضیح دادیم دیگر نیازی به پاداش و کیفر نخواهد بود. و معنای دیگر این‌که هدایت در تعبیر این آیه به معنای شناساندن [راه درست از نادرست] است، چنان‌چه در این سخن خداوند متعال: «وَ أَمَّا ثَمُودُ فَهَدَیْناهُمْ فَاسْتَحَبُّوا الْعَمی عَلَی الْهُدی» - . فصلت / ۱۷ - {اما ثمودیان پس آنان را راهبری کردیم و[لی] کوردلی را بر هدایت ترجیح دادند} نیز به همین معنا آمده است، و این گونه نیست که هر آیه مشتبهی در قرآن [بتواند] دلیلی در مقابل آیاتی باشد که امر به پیروی و تقلید از آن‌ها شده است که این سخن خداوند است: «هُوَ الَّذِی أَنْزَلَ عَلَیْکَ الْکِتابَ مِنْهُ آیاتٌ مُحْکَماتٌ هُنَّ أُمُّ الْکِتابِ وَ أُخَرُ مُتَشابِهاتٌ فَأَمَّا الَّذِینَ فِی قُلُوبِهِمْ زَیْغٌ فَیَتَّبِعُونَ ما تَشابَهَ مِنْهُ ابْتِغاءَ الْفِتْنَهِ وَ ابْتِغاءَ تَأْوِیلِهِ ...» - . آل عمران / ۷ - {اوست کسی که این کتاب [- قرآن] را بر تو فرو فرستاد؛ پاره ای از آن آیات محکم [- صریح و روشن] است، آن‌ها اساس کتابند و [پاره ای] دیگر متشابهاتند [که تأویل پذیرند]. اما کسانی که در دل‌هایشان انحراف است برای فتنه جویی و طلب تأویل آن [به دل‌خواه خود] از متشابه آن پیروی می کنند ...}. و فرمود: «فَبَشِّرْ عِبادِ * الَّذِینَ یَسْتَمِعُونَ الْقَوْلَ فَیَتَّبِعُونَ أَحْسَنَهُ أُولئِکَ الَّذِینَ هَداهُمُ اللَّهُ وَ أُولئِکَ هُمْ أُولُوا الْأَلْبابِ» - . زمر / ۱۷ و ۱۸ - {پس بشارت ده به آن بندگان من که * به سخن گوش فرامی دهند و بهترین آن را پیروی می کنند اینانند که خدایشان راه نموده و اینانند همان خردمندان}. خداوند ما و شما را به آن‌چه خود دوست می‌دارد و می‌پسندد موفق

بدارد و ما و شما را به کرامت و منزلت [در نزد خود] نزدیک فرماید و به آن‌چه که برای ما و شما خیر و پایدارتر است هدایت نماید، که او هر چه بخواهد می‌کند و حکیم و بخشنده و ارجمند است.

**[ترجمه]

«۳۱»

ج، الإحتجاج عَنْ دَاوُدَ بْنِ قَبِيصَةَ (۱)قَالَ سَمِعْتُ الرِّضَا علیه السلام يَقُولُ سُئِلَ أَبِی ع

ص: ۲۵

۱- هکذا فی نسخ الکتاب و الاحتجاج المطبوع و هو غیر مذکور فی التراجم و لکن الظاهر انه تصحیف «دارم بن قبیصه» المترجم فی ص ۱۱۷ من رجال النجاشیّ بقوله: دارم بن قبیصه بن نهشل ابن مجمع أبو الحسن التمیمی الدارمیّ السائح، روی عن الرضا علیه السلام، و له عنه کتاب الوجوه و النظائر، و کتاب الناسخ و المنسوخ إه و قال العلامه فی القسم الثانی من الخلاصه: یروی عن الرضا علیه السلام قال ابن الغضائری: لا یؤنس بحدیثه و لا یوثق به. انتهی، أقول: دارم بفتح الدال و کسر الراء وزان فاعل، و قبیصه کسفینه، و نهشل بفتح النون و سکون الهاء و فتح الشین، و مجمع بالمیم المضمومه و الجیم المفتوحه و المیم المشدده المکسوره وزان محدث.

هَلْ مَنَعَ اللَّهُ عَمَّا أَمَرَ بِهِ وَ هَلْ نَهَى عَمَّا أَرَادَ وَ هَلْ أَعَانَ عَلَى مَا لَمْ يُرِدْ فَقَالَ علیه السلام أَمَّا مَا سَأَلْتَ هَلْ مَنَعَ اللَّهُ عَمَّا أَمَرَ بِهِ فَلَا يَجُوزُ ذَلِكَ وَ لَوْ جَازَ ذَلِكَ لَكَانَ قَدْ مَنَعَ إِبْلِيسَ عَنِ السُّجُودِ لِآدَمَ وَ لَوْ مَنَعَ إِبْلِيسَ لَعَذَرَهُ (۱)وَ لَمْ يَلْعَنْهُ وَ أَمَّا مَا سَأَلْتَ هَلْ نَهَى عَمَّا أَرَادَ فَلَا يَجُوزُ ذَلِكَ وَ لَوْ جَازَ ذَلِكَ لَكَانَ حَيْثُ نَهَى آدَمَ عَنْ أَكْلِ الشَّجَرَهِ أَرَادَ مِنْهُ أَكْلَهَا وَ لَوْ أَرَادَ مِنْهُ أَكْلَهَا مَا نَادَى عَلَيْهِ صِبْيَانُ الْكَتَاتِيبِ- (۲)وَ عَصى آدَمُ رَبَّهُ فَغَوى وَ اللَّهُ تَعَالَى لَا يَجُوزُ عَلَيْهِ أَنْ يَأْمُرَ بِشَيْ ءٍ وَ يُرِيدَ غَيْرَهُ وَ أَمَّا مَا سَأَلْتَ عَنْهُ مِنْ قَوْلِكَ هَلْ أَعَانَ عَلَى مَا لَمْ يُرِدْ فَلَا يَجُوزُ ذَلِكَ وَ جَلَّ اللَّهُ تَعَالَى عَنْ أَنْ يُعِينَ عَلَى قَتْلِ الْأَنْبِيَاءِ وَ تَكْذِيبِهِمْ وَ قَتْلِ الْحُسَيْنِ بْنِ عَلِيٍّ وَ الْفُضَلَاءِ مِنْ وُلْدِهِ وَ كَيْفَ يُعِينُ عَلَى مَا لَمْ يُرِدْ وَ قَدْ أَعَدَّ جَهَنَّمَ لِمُخَالِفِيهِ وَ لَعَنَهُمْ عَلَى تَكْذِيبِهِمْ لِطَاعَتِهِ وَ ارْتِكَابِهِم لِمُخَالَفَتِهِ وَ لَوْ جَازَ أَنْ يُعِينَ عَلَى مَا لَمْ يُرِدْ لَكَانَ أَعَانَ فِرْعَوْنَ عَلَى كُفْرِهِ وَ ادِّعَائِهِ أَنَّهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ أَ فَتَرَى أَرَادَ اللَّهُ مِنْ فِرْعَوْنَ أَنْ يَدَّعِيَ الرُّبُوبِيَّهَ يُسْتَتَابُ قَائِلُ هَذَا فَإِنْ تَابَ مِنْ كَذِبِهِ عَلَى اللَّهِ وَ إِلَّا ضُرِبَ عُنُقُهُ.

**[ترجمه]إحتجاج: داوود بن قبیصه - . ظاهراً دارم بن قبیصه صحیح است. - نقل کرده، از امام رضا علیه السلام شنیدم که می‌فرمودند: از پدرم [امام موسی کاظم] علیه السلام سؤال شد

ص: ۲۵

که آیا [ممکن است بگوییم] خداوند جلوی چیزی که به آن امر کرده را گرفته و از چیزی که آن را خواسته نهی کرده است؟ و آیا [ممکن است بگوییم خداوند] بر [محقق شدن] چیزی که آن را نمی‌خواسته کمک کرده است؟ ایشان علیه السلام فرمودند: اما این‌که سؤال کردی آیا [ممکن است بگوییم] خداوند جلوی چیزی که به آن امر کرده را گرفته است، [در جواب باید گفت] ممکن نیست؛ اگر چنین چیزی ممکن بود، [می‌توانستیم بگوییم] این خداوند بوده که جلو ابلیس را از سجده کردن بر آدم گرفته است، [در حالی که] اگر خداوند جلوی ابلیس را گرفته بود، او را معذور می‌داشت و او را لعنت نمی‌کرد. اما این‌که پرسیدی آیا [ممکن است بگوییم] خداوند از چیزی که آن را خواسته است نهی کرده، ممکن نیست؛ اگر چنین چیزی ممکن بود، [می‌توانستیم بگوییم] هنگامی که خداوند آدم را از خوردن [میوه] آن درخت نهی کرد، از او خواست که از آن بخورد، و اگر خداوند خواسته بود که او از [میوه] آن درخت بخورد، کودکان مکتب‌خانه‌ها بر آدم خطاب نمی‌کردند که: «وَ عَصى آدَمُ رَبَّهُ فَغَوى» - . طه / ۱۲۱ - {آدم به پروردگار خود عصیان ورزید و بیراهه رفت}، و بر خداوند متعال روا نیست که به چیزی امر کند و چیز دیگری [که مخالف آن است] را بخواهد. اما این که سؤال کردی که آیا آیا [ممکن است بگوییم خداوند] بر [محقق شدن] چیزی که نخواسته کمک کرده است، [در جواب باید گفت:] چنین چیزی ممکن نیست؛ خداوند بزرگوارتر از آن است که کمک بر قتل پیامبران و کشتن حسین بن علی و فرزندان گرامی‌اش کند، چگونه بر [تحقق] چیزی که نمی‌خواهد یاری رساند و حال آن‌که برای مخالفین خود جهنم را مهیا کرده و آن‌ها را به سبب تکذیب طاعتش و ارتکاب به مخالفتش لعنت نموده است!؟ اگر ممکن بود که بر [تحقق] چیزی که نمی‌خواهد یاری رساند، [می‌توانستیم بگوییم] این خداوند بوده که فرعون را بر کفرش یاری کرده و او را در این ادعا که من پروردگار جهانیان هستم کمک کرده است. آیا فکر می‌کنی خداوند از فرعون خواسته بود که ادعای ربوبیت کند!؟ کسی که چنین چیزی بگوید، باید توبه داده شود و اگر از این سخن خود توبه کرد [که هیچ]، و اگر نه باید گردنش زده شود.

**[ترجمه]

ج، الإحتجاج وَ رُوِیَ عَنْ عَلِیِّ بْنِ مُحَمَّدٍ الْعَسْکَرِیِّ علیهما السلام (۳)أَنَّ أَبَا الْحَسَنِ مُوسَی بْنَ جَعْفَرٍ علیهما السلام قَالَ: إِنَّ اللَّهَ خَلَقَ الْخَلْقَ فَعَلِمَ مَا هُمْ إِلَیْهِ صَائِرُونَ فَأَمَرَهُمْ وَ نَهَاهُمْ فَمَا أَمَرَهُمْ بِهِ مِنْ شَیْ ءٍ فَقَدْ جَعَلَ لَهُمُ السَّبِیلَ إِلَی الْأَخْذِ بِهِ وَ مَا نَهَاهُمْ عَنْهُ مِنْ شَیْ ءٍ فَقَدْ جَعَلَ لَهُمُ السَّبِیلَ إِلَی تَرْکِهِ وَ لَا یَکُونُونَ آخِذِینَ وَ لَا تَارِکِینَ إِلَّا بِإِذْنِهِ وَ مَا جَبَرَ اللَّهُ أَحَداً مِنْ خَلْقِهِ عَلَی مَعْصِیَتِهِ بَلِ اخْتَبَرَهُمْ بِالْبَلْوَی کَمَا قَالَ تَعَالَی لِیَبْلُوَکُمْ أَیُّکُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا (ص ۲۱۰)

قوله علیه السلام: و لا یکونون آخذین و لا تارکین إلا بإذنه أی بتخلیته و علمه.

ص: ۲۶

۱- عذره یعذره علی ما صنع: دفع عنه اللوم و الذنب أو قبل عذره.

۲- جمع الکتاب- بضم الکاف و تشدید التاء-: موضع التعلیم.

۳- فی المصدر: عن الحسن بن علیّ بن محمّد العسکریّ. م.

**[ترجمه]إحتجاج: از امام هادی علیه السلام - . در مصدر امام حسن عسگری علیه السلام آمده است. - روایت شده که امام موسی بن جعفر علیه السلام فرمودند: خداوند انسان‌ها را آفرید و می‌دانست که کار هر یک از آن‌ها به کجا کشیده می‌شود [و چه عاقبتی خواهند داشت]؛ آن‌ها را امر و نهی کرد و به هر چه که امرشان کرد، برایشان راهی برای پیروی از آن قرار داد و از هر آن‌چه که نهی نمود، برایشان راه ترک آن را بازگذاشت. [با این حال] آنان جز به اذن او پیروی نکنند و جز به اذن او ترک نکنند، [ولی] خداوند هیچ یک از بندگانش را بر معصیتش مجبور نکرده است، بلکه آنان را با آزمون‌ها آزموده است. چنان... چه [خداوند] متعال فرموده است: «لِيَبْلُوَكُمْ أَيُّكُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا» - . هود / ۷ و ملک / ۲ - {تا شما را بیازماید که کدام یک نیکوکارترید}.

مقصود از اذن در این سخن امام علیه السلام که فرمودند: \\"آنان جز به اذن او پیروی نمی‌کنند و جز به اذن او ترک نکنند\\"، باز گذاشتن راه انتخاب و علم به چیزی است که آنان انتخاب می‌کنند.

ص: ۲۶

**[ترجمه]

«۳۳»

ج، الإحتجاج وَ رُوِيَ أَنَّهُ دَخَلَ أَبُو حَنِيفَةَ الْمَدِينَةَ وَ مَعَهُ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُسْلِمٍ فَقَالَ لَهُ يَا أَبَا حَنِيفَةَ إِنَّ هَاهُنَا جَعْفَرَ بْنَ مُحَمَّدٍ مِنْ عُلَمَاءِ آلِ مُحَمَّدٍ علیهم السلام فَاذْهَبْ بِنَا إِلَيْهِ نَقْتَبِسْ مِنْهُ عِلْماً فَلَمَّا أَتَيَا إِذَا هُمَا بِجَمَاعَةٍ مِنْ شِيعَتِهِ يَنْتَظِرُونَ خُرُوجَهُ أَوْ دُخُولَهُمْ عَلَيْهِ فَبَيْنَمَا هُمْ كَذَلِكَ إِذْ خَرَجَ غُلَامٌ حَدَثٌ- (۱)فَقَامَ النَّاسُ هَيْبَةً لَهُ فَالْتَفَتَ أَبُو حَنِيفَةَ فَقَالَ يَا ابْنَ مُسْلِمٍ مَنْ هَذَا قَالَ هَذَا مُوسَى ابْنُهُ قَالَ وَ اللَّهِ لَأُجَبِّهَنَّهُ (۲)بَيْنَ يَدَيْ شِيعَتِهِ قَالَ مَهْ لَنْ تَقْدِرَ عَلَى ذَلِكَ قَالَ وَ اللَّهِ لَأَفْعَلَنَّهُ- (۳)ثُمَّ الْتَفَتَ إِلَى مُوسَى علیه السلام فَقَالَ يَا غُلَامُ أَيْنَ يَضَعُ الْغَرِيبُ حَاجَتَهُ فِي بَلْدَتِكُمْ هَذِهِ قَالَ يَتَوَارَى خَلْفَ الْجِدَارِ وَ يَتَوَقَّى أَعْيُنَ الْجَارِ وَ شُطُوطَ الْأَنْهَارِ وَ مَسْقَطَ الثِّمَارِ وَ لَا يَسْتَقْبِلُ الْقِبْلَةَ وَ لَا يَسْتَدْبِرُهَا فَحِينَئِذٍ يَضَعُ حَيْثُ شَاءَ- (۴)ثُمَّ قَالَ يَا غُلَامُ مِمَّنِ الْمَعْصِيَةُ قَالَ يَا شَيْخُ لَا تَخْلُو مِنْ ثَلَاثٍ إِمَّا أَنْ تَكُونَ مِنَ اللَّهِ وَ لَيْسَ مِنَ الْعَبْدِ شَيْ ءٌ فَلَيْسَ لِلْحَكِيمِ أَنْ يَأْخُذَ عَبْدَهُ بِمَا لَمْ يَفْعَلْهُ وَ إِمَّا أَنْ تَكُونَ مِنَ الْعَبْدِ وَ مِنَ اللَّهِ وَ اللَّهُ أَقْوَى الشَّرِيكَيْنِ فَلَيْسَ لِلشَّرِيكِ الْأَكْبَرِ أَنْ يَأْخُذَ الشَّرِيكَ الْأَصْغَرَ بِذَنْبِهِ وَ إِمَّا أَنْ تَكُونَ مِنَ الْعَبْدِ وَ لَيْسَ مِنَ اللَّهِ شَيْ ءٌ فَإِنْ شَاءَ عَفَا وَ إِنْ شَاءَ عَاقَبَ قَالَ فَأَصَابَتْ أَبَا حَنِيفَةَ سَكْتَةٌ كَأَنَّمَا أُلْقِمَ فُوهُ الْحَجَرَ- (۵)قَالَ فَقُلْتُ لَهُ أَ لَمْ أَقُلْ لَكَ لَا تَتَعَرَّضْ لِأَوْلَادِ رَسُولِ اللَّهِ صلی الله علیه و آله.

ص: ۲۷

۱- الحدث: الشاب.

۲- أی لانسکن رأسه،وفی نسخه:لاهجبنه لعله من الهجب:السوق والسرعه؛الضرب بالعصا.وفی الاحتجاج المطبوع والله اخجله.

۳- یعرف من هذا نفسیات إمام السنه و رزانته و عفافه فی الحجاج! هبه لم یکن یری لسلاله النبوّه قداسه و حرمه فبم کان یری إباحه تخجیل امرئ مسلم، و هو یراه غلاما حدّثنا؟ لم یکن بینه و بینه عداوه و لا خصام؛ کما یعرف تبحر الإمام علیه السلام فی

الأصول و الفروع و قوه حجاجه و هو غلام حدث.

۴- أقول: أخرج الكلينى صدر الحديث من قوله: «يا غلام أين يضع الغريب ببلدكم» فى المجلد الأول من فروع الكافى ص ۶ عن علىّ بن إبراهيم رفعه، و فيه زياده و هو هكذا: فقال: اجتنب أفنيه المساجد، و شطوط الأنهار، و مساقط الثمار، و منازل النزال، و لا تستقبل القبله بغائط و لا بول، و ارفع ثوبك، وضع حيث شئت. و أورده الشيخ بإسناده عن الكلينى فى التهذيب ج ۱ ص ۹.

۵- مثل سائر يضرب لمن تكلم فاجيب بمسكته.

و فی ذلک یقول الشاعر هذه الأبیات:

لم تخل أفعالنا اللاتی نذم بها***إحدی ثلاث معان حین نأتیها.

إما تفرد بارینا بصنعتها***فیسقط اللوم عنا حین ننشیها.

أو کان یشرکنا فیها فیلحقه***ما سوف یلحقنا من لائم فیها.

أو لم یکن لإلهی فی جنایتها***ذنب فما الذنب إلا ذنب جانیها

.فس، تفسیر القمی وَ أَمَّا الرَّدُّ عَلَی الْمُجَبِّرَهِ الَّذِینَ قَالُوا لَیْسَ لَنَا صُنْعٌ وَ نَحْنُ مُجْبَرُونَ یُحْدِثُ اللَّهُ لَنَا الْفِعْلَ عِنْدَ الْفِعْلِ وَ إِنَّمَا الْأَفْعَالُ هِیَ مَنْسُوبَهٌ إِلَی النَّاسِ عَلَی الْمَجَازِ لَا عَلَی الْحَقِیقَهِ وَ تَأَوَّلُوا فِی ذَلِکَ آیَاتٍ مِنْ کِتَابِ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ لَمْ یَعْرِفُوا مَعْنَاهَا مِثْلَ قَوْلِهِ وَ ما تَشاؤُنَ إِلَّا أَنْ یَشاءَ اللَّهُ وَ قَوْلِهِ فَمَنْ یُرِدِ اللَّهُ أَنْ یَهْدِیَهُ یَشْرَحْ صَدْرَهُ لِلْإِسْلامِ وَ مَنْ یُرِدْ أَنْ یُضِلَّهُ یَجْعَلْ صَدْرَهُ ضَیِّقاً حَرَجاً وَ غَیْرِ ذَلِکَ مِنَ الْآیَاتِ الَّتِی تَأْوِیلُهَا عَلَی خِلَافِ مَعَانِیهَا وَ فِیمَا قَالُوهُ إِبْطَالُ الثَّوَابِ وَ الْعِقَابِ وَ إِذَا قَالُوا ذَلِکَ ثُمَّ أَقَرُّوا بِالثَّوَابِ وَ الْعِقَابِ نَسَبُوا اللَّهَ إِلَی الْجَوْرِ وَ أَنَّهُ یُعَذِّبُ عَلَی غَیْرِ اکْتِسَابٍ وَ فِعْلٍ تَعَالَی اللَّهُ عَنْ ذَلِکَ عُلُوّاً کَبِیراً أَنْ یُعَاقِبَ أَحَداً عَلَی غَیْرِ فِعْلٍ وَ بِغَیْرِ حُجَّهٍ وَاضِحَهٍ عَلَیْهِ وَ الْقُرْآنُ کُلُّهُ رَدٌّ عَلَیْهِمْ قَالَ اللَّهُ تَبَارَکَ وَ تَعَالَی لا یُکَلِّفُ اللَّهُ نَفْساً إِلَّا وُسْعَها لَها ما کَسَبَتْ وَ عَلَیْها مَا اکْتَسَبَتْ فَقَوْلُهُ عَزَّ وَ جَلَّ لَهَا وَ عَلَیْهَا هُوَ عَلَی الْحَقِیقَهِ لِفِعْلِهَا وَ قَوْلُهُ فَمَنْ یَعْمَلْ مِثْقالَ ذَرَّهٍ خَیْراً یَرَهُ وَ مَنْ یَعْمَلْ مِثْقالَ ذَرَّهٍ شَرًّا یَرَهُ وَ قَوْلُهُ کُلُّ نَفْسٍ بِما کَسَبَتْ رَهِینَهٌ وَ قَوْلُهُ ذلِکَ بِما قَدَّمَتْ أَیْدِیکُمْ وَ قَوْلُهُ وَ أَمَّا ثَمُودُ فَهَدَیْناهُمْ فَاسْتَحَبُّوا الْعَمی عَلَی الْهُدی وَ قَوْلُهُ إِنَّا هَدَیْناهُ السَّبِیلَ یَعْنِی بَیَّنَّا لَهُ طَرِیقَ الْخَیْرِ وَ طَرِیقَ الشَّرِّ إِمَّا شاکِراً وَ إِمَّا کَفُوراً وَ قَوْلُهُ وَ عاداً وَ ثَمُودَ وَ قَدْ تَبَیَّنَ لَکُمْ مِنْ مَساکِنِهِمْ وَ زَیَّنَ لَهُمُ الشَّیْطانُ أَعْمالَهُمْ فَصَدَّهُمْ عَنِ السَّبِیلِ وَ کانُوا مُسْتَبْصِرِینَ وَ قارُونَ وَ فِرْعَوْنَ وَ هامانَ وَ لَقَدْ جاءَهُمْ مُوسی بِالْبَیِّناتِ فَاسْتَکْبَرُوا فِی الْأَرْضِ وَ ما کانُوا سابِقِینَ فَکُلًّا أَخَذْنا بِذَنْبِهِ فَلَمْ یَقُلْ بِفِعْلِنَا فَمِنْهُمْ مَنْ أَرْسَلْنا عَلَیْهِ حاصِباً وَ مِنْهُمْ مَنْ أَخَذَتْهُ الصَّیْحَهُ وَ مِنْهُمْ مَنْ خَسَفْنا بِهِ الْأَرْضَ وَ مِنْهُمْ مَنْ أَغْرَقْنا وَ ما کانَ اللَّهُ لِیَظْلِمَهُمْ وَ لکِنْ کانُوا أَنْفُسَهُمْ یَظْلِمُونَ وَ مِثْلُهُ کَثِیرٌ.

أَقُولُ: سَيَأْتِی مِثْلُ هَذَا الْكَلَامِ بِوَجْهٍ أَبْسَطَ فِی كِتَابِ الْقُرْآنِ فِی تَفْسِيرِ النُّعْمَانِیِّ فِيمَا رَوَاهُ عَنْ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ علیه السلام.

lt;meta info=". إحتجاج: روایت شده که [روزی] ابوحنیفه به همراه عبدالله بن مسلم وارد مدینه شد؛ عبدالله به او گفت: ای ابوحنیفه! جعفر بن محمد که یکی از علمای خاندان محمد علیهم السلام می‌باشد در این‌جا زندگی می کند، بیا نزد او برویم تا علمی از او بیاموزیم. آن‌ها [به درب خانه ایشان] آمدند و دیدند گروهی از شیعیان ایشان [در جلوی خانه] منتظر خروج ایشان، و یا رفتن به حضور ایشان هستند. در همین اوان نوجوانی [از خانه] خارج شد و مردم از ابهتش برخاستند. ابوحنیفه گفت: ای إبن مسلم! این [جوان] چه کسی است؟ [عبدالله بن مسلم] گفت: این موسی، پسر ایشان است. ابوحنیفه گفت: به خدا قسم پیشانیش را در مقابل شیعیانش به خاک می‌رسانم. عبدالله گفت: درنگ کن! نمی‌توانی این کار را کنی. ابوحنیفه گفت: به خدا قسم این کار را خواهم کرد. سپس روی به امام موسی علیه السلام کرد و گفت: ای جوان! اگر کسی در این شهر شما غریب باشد، برای قضای حاجت کجا باید برود؟ امام موسی علیه السلام فرمودند: پشت دیواری برود و دور از چشم دیگران باشد و از جوی‌های آب و زیر درختان میوه‌دار فاصله بگیرد و روی به قبله و پشت به آن نباشد، [با رعایت این شرایط] هر جا که خواست قضای حاجت کند. ابوحنیفه سپس گفت: ای جوان! [منشأ تحقق] معصیت از کیست؟ ای پیرمرد! از سه حال خارج نیست: یا از جانب خداوند است و بنده در آن نقشی ندارد؛ که در این صورت خداوند حکیم نمی‌تواند بنده... اش را به سبب کاری که نکرده مؤاخذه کند. و یا هم از جانب بنده و هم از جانب خداوند [و به شراکت آن دو] است؛ که خداوند شریک قوی‌تر [در انجام آن] می‌باشد و شریک بزرگ‌تر نباید شریک کوچک‌تر را به سبب گناهش مؤاخذه کند. و یا از جانب بنده است و خداوند در آن نقشی ندارد، در این صورت اگر بخواهد، عفو می کند و اگر بخواهد، کیفر می کند. عبدالله نقل کرده: اباحنیفه [با شنیدن این جواب] چنان ساکت شد که گویا سنگی در دهانش فرو رفته باشد. به او گفتم: نگفتم که به فرزندان رسول خدا صلی الله علیه و آله متعرض نشو!؟ - . کلینی این روایت را با اضافاتی در جواب سؤال اول نقل کرده است. به فروع کافی ۱ : ۶ مراجعه کنید. -

شاعری این بیان ایشان را این چنین به نظم درآورده است:

کارهایی که انجام می‌دهیم و به موجب آن‌ها نکوهش می‌شویم، در هنگام انجام از سه حال خارج نیست:

یا خالق ما به تنهایی آن‌ها را انجام می‌دهد؛ که در این حال در هنگام انجام آن‌ها سرزنشی بر ما نخواهد بود.

یا خالق در انجام آن‌ها با ما شریک است؛ که در این حال هر ملامتی که بر ما خواهد رفت، [دامن] او را نیز می گیرد.

و یا این‌که معبود من در ارتکاب آن‌ها گناهی ندارد و انجام گناه، تنها از جانب گناه‌کار می‌باشد.

تفسیر قمی: اما رد کردن [اعتقاد] جبری مسلکان که گفته‌اند ما هیچ کاری را به اختیار خود انجام نمی‌دهیم و [در اعمال خود] مجبور هستیم و این خداست که هنگامی که ما عملی را انجام می‌دهیم، آن عمل را برای ما ایجاد می کند و این‌که اعمال به بندگان منسوب می‌شوند، نسبتی مجازی است نه حقیقی. آنان تعدادی از آیات کتاب خداوند عزّ و جلّ که [حقیقت] معنایشان

را نفهمیده‌اند نیز بر اساس همین سخنان تأویل کرده‌اند؛ مانند آیه: «وَ ما تَشاؤُنَ إِلَّا أَنْ يَشاءَ اللَّهُ» - . إنسان / ۳۰ و تکویر / ۲۹ - {و تا خدا پروردگار جهان‌ها نخواهد، [شما نیز] نخواهید خواست} و آیه: «فَمَنْ يُرِدِ اللَّهُ أَنْ يَهْدِيَهُ يَشْرَحْ صَدْرَهُ لِلْإِسْلامِ وَ مَنْ يُرِدْ أَنْ يُضِلَّهُ يَجْعَلْ صَدْرَهُ ضَيِّقاً حَرَجاً» - . أنعام / ۱۲۵ - {پس کسی را که خدا بخواهد هدایت نماید، دلش را به پذیرش اسلام می گشاید و هر که را بخواهد گمراه کند، دلش را سخت تنگ می گرداند}، و آیات دیگری که تأویل صحیح آن بر خلاف معنای ظاهری آن است. این سخن ایشان به باطل [و بیهوده] بودن پاداش و کیفر می‌انجامد. و هنگامی که از یک طرف این سخنان را می‌گویند و از آن سو به پاداش و کیفر نیز معترفند، [خواسته یا ناخواسته] خداوند را به ستم، و به این که او بندگان را بدون این‌که عملی انجام داده یا کاری کرده باشند عذاب می‌کند، نسبت داده‌اند. خداوند بسیار بلندمرتبه‌تر از آن است که کسی را بدون این‌که کاری کرده باشد و بدون این که دلیل واضحی علیه او داشته باشد عذاب کند، و در تمام قرآن جملاتی در ردّ اعتقاد ایشان وجود دارد؛ خداوند تبارک وتعالی فرموده است: «لا يُكَلِّفُ اللَّهُ نَفْساً إِلَّا وُسْعَها لَها ما كَسَبَتْ وَ عَلَيْها مَا اكْتَسَبَتْ» - . بقره / ۲۸۶ - {خداوند هیچ کس را جز به قدر توانایی اش تکلیف نمی کند. آن‌چه [از خوبی] به دست آورده به سود او، و آنچه [از بدی] به دست آورده به زیان اوست}. این که خداوند عزّ و جلّ فرموده به سود اوست و به زیان اوست، در حقیقت یعنی به جهت فعل اوست. و این سخن خداوند متعال: «فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقالَ ذَرَّةٍ خَيْراً يَرَهُ * وَ مَنْ يَعْمَلْ مِثْقالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُ» - . زلزال / ۷ و ۸ - {پس هر که هم‌وزن ذره ای نیکی کند، [نتیجه] آن را خواهد دید * و هر که هم‌وزن ذره ای بدی کند، [نتیجه] آن را خواهد دید}، و این سخنش: «كُلُّ نَفْسٍ بِما كَسَبَتْ رَهِينَةٌ» - . مدثر / ۳۸ - {هر کسی در گرو دستاورد خویش است}، و این سخنش: «ذلِكَ بِما قَدَّمَتْ أَيْدِيكُمْ» - . آل عمران / ۱۸۲ و أنفال / ۵۱ - {این [کیفر] دستاوردهای پیشین شماست}، و این سخنش: «وَ أَمَّا ثَمُودُ فَهَدَيْناهُمْ فَاسْتَحَبُّوا الْعَمى عَلَى الْهُدى» - . فصلت / ۱۷ - {و اما ثمودیان؛ پس آنان را راه‌بری کردیم، و[لی] کوردلی را بر هدایت ترجیح دادند}، و این سخنش: «إِنَّا هَدَيْناهُ السَّبِيلَ» - . انسان / ۳ - {ما راه را به او نشان دادیم}، یعنی ما راه خوب و راه بد را به او نشان دادیم، «إِمَّا شاكِراً وَ إِمَّا كَفُوراً» - . همان - {خواه شاکر باشد و پذیرا گردد یا ناسپاس}، و این سخنش: «وَ عاداً وَ ثَمُودَ وَ قَدْ تَبَيَّنَ لَكُمْ مِنْ مَساكِنِهِمْ وَ زَيَّنَ لَهُمُ الشَّيْطانُ أَعْمالَهُمْ فَصَدَّهُمْ عَنِ السَّبِيلِ وَ كانُوا مُسْتَبْصِرِينَ * وَ قارُونَ وَ فِرْعَوْنَ وَ هامانَ وَ لَقَدْ جاءَهُمْ مُوسى بِالْبَيِّناتِ فَاسْتَكْبَرُوا فِي الْأَرْضِ وَ ما كانُوا سابِقِينَ * فَكُلًّا أَخَذْنا بِذَنْبِهِ» - . عنکبوت / ۳۸ و ۳۹ و ۴۰ - {و عاد و ثمود را [نیز هلاک نمودیم] قطعاً [فرجام آنان] از سراهایشان بر شما آشکار گردیده است و شیطان کارهایشان را در نظرشان بیاراست و از راه بازشان داشت با آن‌که [در کار دنیا] بینا بودند * و قارون و فرعون و هامان را [هم هلاک کردیم] و به راستی موسی برای آنان دلایل آشکار آورد و[لی آن‌ها] در آن سرزمین سرکشی نمودند و [با این همه بر ما] پیشی نجستند * هر یک [از ایشان] را به [سبب] گناهش گرفتار [عذاب] کردیم}، و نفرمود به سبب فعل خودمان، «فَمِنْهُمْ مَنْ أَرْسَلْنا عَلَيْهِ حاصِباً وَ مِنْهُمْ مَنْ أَخَذَتْهُ الصَّيْحَةُ وَ مِنْهُمْ مَنْ خَسَفْنا بِهِ الْأَرْضَ وَ مِنْهُمْ مَنْ أَغْرَقْنا وَ ما كانَ اللَّهُ لِيَظْلِمَهُمْ وَ لكِنْ كانُوا أَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ» - . همان / ۴۰ - {از آنان کسانی بودند که بر [سر] ایشان بادی همراه با شن فرو فرستادیم و از آنان کسانی بودند که فریاد [مرگ‌بار] آن‌ها را فرو گرفت و برخی از آنان را در زمین فرو بردیم و بعضی را غرق کردیم و [این] خدا نبود که بر ایشان ستم کرد، بلکه خودشان بر خود ستم می کردند}.

ص: ۲۸

می گویم: مانند این سخن به صورت مفصل‌تری در کتاب القرآن، به نقل از تفسیر نعمانی از امیرالمؤمنین علیه السلام خواهد

آمد.

**[ترجمه]

«۳۴»

يد، التوحيد الْمُفَسِّرُ بِإِسْنَادِهِ إِلَى أَبِی مُحَمَّدٍ علیه السلام قَالَ قَالَ الرِّضَا علیه السلام مَا عَرَفَ اللَّهَ مَنْ شَبَّهَهُ بِخَلْقِهِ وَ لَا وَصَفَهُ بِالْعَدْلِ مَنْ نَسَبَ إِلَيْهِ ذُنُوبَ عِبَادِهِ- (۱)الْخَبَرَ.

**[ترجمه]توحید: مفسّر با سند خود از امام حسن عسگری علیه السلام روایت کرده که امام رضا علیه السلام فرمودند - . این عبارت به صورتی کاملاً روشن این سخن را از امام رضا علیه السلام می‌داند، در حالی که در مصدر واضح است که از فرمایش‌های رسول خدا صلی الله علیه و آله می‌باشد. - : کسی که خداوند را به مخلوقاتش تشبیه کند، او را نشناخته و کسی که گناهان بندگانش را به او نسبت دهد، او را عادل ندانسته است ... روایت ادامه دارد.

**[ترجمه]

«۳۵»

ن، عيون أخبار الرضا علیه السلام ابْنُ عُبْدُوسٍ عَنِ ابْنِ قُتَيْبَةَ عَنْ حَمْدَانَ بْنِ سُلَيْمَانَ قَالَ: كَتَبْتُ إِلَى الرِّضَا علیه السلام أَسْأَلُهُ عَنْ أَفْعَالِ الْعِبَادِ أَ مَخْلُوقَةٌ أَمْ غَيْرُ مَخْلُوقَةٍ فَكَتَبَ علیه السلام أَفْعَالُ الْعِبَادِ مُقَدَّرَةٌ فِی عِلْمِ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ قَبْلَ خَلْقِ الْعِبَادِ بِأَلْفَیْ عَامٍ.

**[ترجمه]عیون أخبار الرضا: حمدان بن سلیمان نقل کرده، به امام رضا علیه السلام نامه‌ای نوشتم و در آن از ایشان سؤال کردم آیا افعال بندگان مخلوق [خداوند] است یا نه؟ ایشان علیه السلام [در جواب] نوشتند: افعال بندگان از دو هزار سال قبل از آفرینش بندگان در علم خداوند عزّ و جلّ مقدر بوده است.

**[ترجمه]

«۳۶»

يد، التوحيد ل، الخصال ن، عيون أخبار الرضا علیه السلام أَبُو الْحَسَنِ مُحَمَّدُ بْنُ عَمْرِو بْنِ عَلِيٍّ الْبَصْرِيُّ عَنْ عَلِيِّ بْنِ الْحَسَنِ الْمِيثَمِيِّ عَنْ عَلِيِّ بْنِ مَهْرَوَيْهِ الْقَزْوِينِيِّ عَنْ أَبِی أَحْمَدَ الْغَازِی عَنْ عَلِيِّ بْنِ مُوسَى الرِّضَا عَنْ آبَائِهِ عَنِ الْحُسَيْنِ بْنِ عَلِيٍّ علیهما السلام قَالَ سَمِعْتُ أَبِی عَلِيَّ بْنَ أَبِی طَالِبٍ علیهما السلام يَقُولُ الْأَعْمَالُ عَلَى ثَلَاثَةِ أَحْوَالٍ فَرَائِضُ وَ فَضَائِلُ وَ مَعَاصِی فَأَمَّا الْفَرَائِضُ فَبِأَمْرِ اللَّهِ تَعَالَى وَ بِرِضَى اللَّهِ وَ بِقَضَائِهِ وَ تَقْدِيرِهِ وَ مَشِيَّتِهِ وَ عِلْمِهِ وَ أَمَّا الْفَضَائِلُ فَلَيْسَتْ بِأَمْرِ اللَّهِ- (۲)وَ لَكِنْ بِرِضَى اللَّهِ وَ بِقَضَاءِ اللَّهِ وَ بِقَدَرِ اللَّهِ وَ بِمَشِيَّتِهِ اللَّهِ وَ بِعِلْمِ اللَّهِ وَ أَمَّا الْمَعَاصِی فَلَيْسَتْ بِأَمْرِ اللَّهِ- (۳)وَ لَكِنْ بِقَضَاءِ اللَّهِ وَ بِقَدَرِ اللَّهِ وَ بِمَشِيَّتِهِ اللَّهِ وَ بِعِلْمِهِ ثُمَّ يُعَاقِبُ عَلَيْهَا.

یـد، التوحید ن، عیون أخبار الرضا علیه السـلام قال (۴)مصـنف هذا الکتاب المعاصـی بقضاء الله معناه بنهی الله لأن حکمه عز و جل فیها علی عباده الانتهاء عنها (۵)و معنی قوله بقدر الله أی بعلم الله بمبلغها

۱- هذا صریح فی انه من قول الرضا علیه السلام، و فی المصدر: صریح فی انه من کلام رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله.

۲- أی الامر الوجوبی.

۳- و لا برضاه، لان اللّه لا یرضی بالکفر و المعاصی.

۴- فی التوحید: قال مصـنف هذا الکتاب قضاء اللّه عزّ و جلّ فی المعاصـی حکمه فیها، و مشـیته فی المعاصـی نهیه عنها، و قدره فیها علمه بمقادیرها و مبالغها. م.

۵- هـذا علی أحد معانی القضاء و هو الحکم و الالزام کما قال اللّه تعالی: وَ قَضـی رَبُّکَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِیَّاهُ وَ بِالْوالِدَیْنِ إِحْساناً، و قـوله: وَ اللَّهُ یَقْضِـی بِالْحَقِّ، أی یحکم. أقول: و یمکن أن یکون بمعنی الفصـل و القطع و تحتم الامـر، لوقوعه قبـال القـدر و هو التقدیر، و إسـناد ذلک إلی اللّه تعالی بحیث لا یسـتلزم الجبر إمّا بواسطه علمه تعالی بحصول ذلک الفعل عند وجود سببه و علته التـامه و منهـا إراده الإنسـان و اختیار فاعله، أو بواسـطه جعله الإنسان مختارا، و عـدم ردعه التکوینی و کفه عن الفعل مع قـدرته علیه، أو لصحه إسناد الفعل إلی أحد علله الطولیه.

و مقدارها و معنی قوله بمشیه الله فإنه عز و جل شاء أن لا یمنع العاصـی إلا بالزجر و القول و النهی و التحذیر دون الجبر و المنع بالقوه و الدفع بالقدره.

**[ترجمه]توحیـد، خصـال، عیون أخبـار الرضـا: أبی‌أحمـد غـازی از امام رضا علیه السـلام، و ایشان از طریق پـدرانشان از امام حسـین بن علی علیه السـلام نقل نموده‌انـد: از پدرم علی بن أبی‌طالب علیه السـلام شـنیدم که می‌فرمودند: اعمال بر سه نوع‌اند: واجبـات، فضائـل[غیر واجب] و معاصـی؛ واجبات به امر خداونـد متعال و به رضایت و به قضا و به تقـدیر و به مشـیت و علم او هسـتند. فضائـل به امر خـدا نیسـتند، ولی به رضایت خداونـد و به قضای خداونـد و به قـدر خداونـد و به مشـیت خـدا و به علم خداینـد. و معاصـی به امر خدا نیسـتند، ولی به قضای خدا و به قدر خدا و به مشـیت خدا و به علم او هسـتند و خداوند بر انجام آن‌ها کیفر می کند.

[شیخ صدوق رحمه الله در] توحید و عیون أخبار الرضا [در ذیل این روایت گفته است]: نویسـنده این کتاب می گوید: این که [حضـرت فرمودنـد: ارتکـاب] معاصـی بـه قضـای خداونـد است، یعنی به نهی خداونـد است؛ زیرا حکم خداونـد عزّ و جـلّ بر بندگان خود این است که از معاصـی دوری کنند، و این که فرمودند به قدر خداوند است، یعنی خداوند به سـرانجام معاصی و مقدار آن‌ها علم دارد،

ص: ۲۹

و این که فرمودند به مشـیت خداوند است، یعنی خداوند عزّ و جلّ خواسته است تا عصیان‌گر را فقط از طریق بازداشتن [قولی] و سـخن و نهی و بیم از معاصـی منع کنـد، نه از طریق جبر و بازداشـتن با زور و منع از راه قدرت. - . در توحید این‌گونه آمده است: نویسـنده این کتاب گویـد: قضای خداونـد عزّ و جلّ در معاصـی همان حکم او، و مشـیت او در معاصـی همان نهیش از آن‌ها، و قدر او در آن‌ها همان علمش به مقدار و سرانجام معاصی است. -

**[ترجمه]

«۳۷»

مع، معانی الأخبار ن، عیون أخبار الرضا علیه السـلام ابْنُ عُبْدُوسٍ عَنِ ابْنِ قُتَیْبَهَ عَنْ حَمْدَانَ (۱)عَنِ الْهَرَوِیِّ قَالَ سَمِعْتُ أَبَا الْحَسَنِ الرِّضَا علیه السلام یَقُولُ أَفْعَالُ الْعِبَادِ مَخْلُوقَهٌ فَقُلْتُ یَا ابْنَ رَسُولِ اللَّهِ مَا مَعْنَی مَخْلُوقَهٌ قَالَ مُقَدَّرَهٌ.

**[ترجمه]معانی الأخبار، عیون أخبار الرضا: هروی نقل کرده، از امام رضا علیه السـلام شـنیدم که می‌فرمودنـد: افعال بنـدگان مخلوق [خداوند] است. عرض کردم: ای فرزند رسول خدا! معنای این که مخلوق هستند چیست؟ فرمودند: یعنی مقدر هستند.

**[ترجمه]

«۳۸»

ن، عيون أخبار الرضا عليه السلام ابْنُ عُبْدُوسٍ عَنِ ابْنِ قُتَيْبَهَ عَنِ الْفَضْلِ عَنِ الرِّضَا عليه السلام فِيمَا كَتَبَ لِلْمَأْمُونِ مِنْ مَحْضِ الْإِسْلَامِ أَنَّ اللَّهَ تَبَارَكَ وَ تَعَالَى لَا يُكَلِّفُ نَفْساً إِلَّا وُسْعَهَا وَ أَنَّ أَفْعَالَ الْعِبَادِ مَخْلُوقَهٌ لِلَّهِ خَلْقَ تَقْدِيرٍ لَا خَلْقَ تَكْوِينٍ وَ اللَّهُ خالِقُ كُلِّ شَيْ ءٍ وَ لَا نَقُولُ بِالْجَبْرِ وَ التَّفْوِيضِ الْخَبَرَ.

**[ترجمه]عيون أخبار الرضا: فضل روايت كرده، در نوشته‌ای كه امام رضا عليه السلام در مورد اسلام خالص برای مأمون نوشتند، آمده بود: خداوند تبارك و تعالی هيچ كسی را بيشتر از توانش مكلف نكرده است و افعال بندگان مخلوق خداوند هستند، [البته] با خلقی تقديری، نه با خلقی تكوينی. و خداوند است كه خالق همه چيزهاست. و ما قائل به جبر و تفويض نيستيم ... روايت ادامه دارد.

**[ترجمه]

«۳۹»

يد، (۲)التوحيد ابْنُ الْوَلِيدِ عَنِ الصَّفَّارِ عَنِ ابْنِ مَعْرُوفٍ عَنِ ابْنِ أَبِی نَجْرَانَ عَنْ حَمَّادِ بْنِ عُثْمَانَ عَنْ عَبْدِ الرَّحِيمِ الْقَصِيرِ قَالَ: كَتَبْتُ عَلَی يَدَیْ عَبْدِ الْمَلِكِ بْنِ أَعْيَنَ إِلَی أَبِی عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام جُعِلْتُ فِدَاكَ اخْتَلَفَ النَّاسُ فِی أَشْيَاءَ قَدْ كَتَبْتُ بِهَا إِلَيْكَ فَإِنْ رَأَيْتَ جُعِلْتُ فِدَاكَ أَنْ تَشْرَحَ لِی جَمِيعَ مَا كَتَبْتُ إِلَيْكَ اخْتَلَفَ النَّاسُ جُعِلْتُ فِدَاكَ بِالْعِرَاقِ فِی الْمَعْرِفَهِ وَ الْجُحُودِ فَأَخْبِرْنِی جُعِلْتُ فِدَاكَ أَ هُمَا مَخْلُوقَتَانِ وَ اخْتَلَفُوا فِی الْقُرْآنِ فَزَعَمَ قَوْمٌ أَنَّ الْقُرْآنَ كَلَامُ اللَّهِ غَيْرُ مَخْلُوقٍ وَ قَالَ آخَرُونَ كَلَامُ اللَّهِ مَخْلُوقٌ وَ عَنِ الِاسْتِطَاعَهِ أَ قَبْلَ الْفِعْلِ أَوْ مَعَ الْفِعْلِ فَإِنَّ أَصْحَابَنَا قَدِ اخْتَلَفُوا فِيهِ وَ رَوَوْا فِيهِ وَ عَنِ اللَّهِ تَبَارَكَ وَ تَعَالَی هَلْ يُوصَفُ بِالصُّورَهِ وَ بِالتَّخْطِيطِ فَإِنْ رَأَيْتَ جَعَلَنِی اللَّهُ فِدَاكَ أَنْ تَكْتُبَ إِلَيَّ بِالْمَذْهَبِ الصَّحِيحِ مِنَ التَّوْحِيدِ وَ عَنِ الْحَرَكَاتِ أَ هِیَ مَخْلُوقَهٌ أَوْ غَيْرُ مَخْلُوقَهٍ وَ عَنِ الْإِيمَانِ مَا هُوَ فَكَتَبَ صَلَّی اللَّهُ عَلَيْهِ عَلَی يَدَیْ عَبْدِ الْمَلِكِ بْنِ أَعْيَنَ سَأَلْتَ عَنِ الْمَعْرِفَهِ مَا هِیَ فَاعْلَمْ رَحِمَكَ اللَّهُ أَنَّ الْمَعْرِفَهَ مِنْ صُنْعِ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ فِی الْقَلْبِ مَخْلُوقَهٌ وَ الْجُحُودَ صُنْعُ اللَّهِ فِی الْقَلْبِ

۱- لعله حمدان بن سليمان.

۲- أقول: أخرج الكلينی قطعه من الحديث و هی «وصف اللّه بالصوره و التخطيط» فی باب النهی عن الصفه، و قطعه و هی «الايمان ما هو؟» فی باب «أن الإسلام قبل الايمان» فی كتابه الكافی عن علی بن إبراهيم، عن العباس بن معروف، عن ابن أبی نجران، عن حماد بن عثمان، عن عبد الرحيم بن عتيك القصير. فيظهر من هذا اتّحاد ابن عتيك مع عبد الرحيم القصير.

مَخْلُوقٌ وَ لَيْسَ لِلْعِبَادِ فِيهِمَا مِنْ صُنْعٍ وَ لَهُمْ فِيهِمَا الِاخْتِيَارُ مِنَ الِاكْتِسَابِ فَبِشَهْوَتِهِمُ الْإِيمَانَ اخْتَارُوا الْمَعْرِفَهَ فَكَانُوا بِذَلِكَ مُؤْمِنِينَ عَارِفِينَ وَ بِشَهْوَتِهِمُ الْكُفْرَ اخْتَارُوا الْجُحُودَ فَكَانُوا بِذَلِكَ كَافِرِينَ جَاحِدِينَ ضُلَّالًا وَ ذَلِكَ بِتَوْفِيقِ اللَّهِ لَهُمْ وَ خِذْلَانِ مَنْ خَذَلَهُ اللَّهُ فَبِالاخْتِيَارِ وَ الِاكْتِسَابِ عَاقَبَهُمُ اللَّهُ وَ أَثَابَهُمْ وَ سَأَلْتَ رَحِمَكَ اللَّهُ عَنِ الْقُرْآنِ وَ اخْتِلَافِ النَّاسِ قِبَلَكُمْ فَإِنَّ الْقُرْآنَ كَلَامُ اللَّهِ مُحْدَثٌ غَيْرُ مَخْلُوقٍ وَ غَيْرُ أَزَلِيٍّ مَعَ اللَّهِ تَعَالَى ذِكْرُهُ وَ تَعَالَى عَنْ ذَلِكَ عُلُوّاً كَبِيراً كَانَ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ وَ لَا شَيْ ءَ غَيْرَ اللَّهِ مَعْرُوفٌ وَ لَا مَجْهُولٌ كَانَ عَزَّ وَ جَلَّ وَ لَا مُتَكَلِّمَ وَ لَا مُرِيدَ وَ لَا مُتَحَرِّكَ وَ لَا فَاعِلَ جَلَّ وَ عَزَّ رَبُّنَا فَجَمِيعُ هَذِهِ الصِّفَاتِ مُحْدَثَهٌ عِنْدَ حُدُوثِ الْفِعْلِ مِنْهُ جَلَّ وَ عَزَّ رَبُّنَا وَ الْقُرْآنُ كَلَامُ اللَّهِ غَيْرُ مَخْلُوقٍ فِيهِ خَبَرُ مَنْ كَانَ قَبْلَكُمْ وَ خَبَرُ مَا يَكُونُ بَعْدَكُمْ- (۱)أُنْزِلَ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ عَلَى مُحَمَّدٍ رَسُولِ اللَّهِ صلى الله عليه و آله وَ سَأَلْتَ رَحِمَكَ اللَّهُ عَنِ الِاسْتِطَاعَهِ لِلْفِعْلِ فَإِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ خَلَقَ الْعَبْدَ وَ جَعَلَ لَهُ الْآلَهَ وَ الصِّحَّهَ وَ هِيَ الْقُوَّهُ الَّتِي يَكُونُ الْعَبْدُ بِهَا مُتَحَرِّكاً مُسْتَطِيعاً لِلْفِعْلِ وَ لَا مُتَحَرِّكٌ إِلَّا وَ هُوَ يُرِيدُ الْفِعْلَ وَ هِيَ صِفَهٌ مُضَافَهٌ إِلَى الشَّهْوَهِ الَّتِي هِيَ خَلْقُ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ مُرَكَّبَهٌ فِي الْإِنْسَانِ فَإِذَا تَحَرَّكَتِ الشَّهْوَهُ لِلْإِنْسَانِ (۲)اشْتَهَى الشَّيْ ءَ وَ أَرَادَهُ فَمِنْ ثَمَّ قِيلَ لِلْإِنْسَانِ مُرِيدٌ فَإِذَا أَرَادَ الْفِعْلَ وَ فَعَلَ كَانَ مَعَ الِاسْتِطَاعَهِ وَ الْحَرَكَهِ فَمِنْ ثَمَّ قِيلَ لِلْعَبْدِ مُسْتَطِيعٌ مُتَحَرِّكٌ فَإِذَا كَانَ الْإِنْسَانُ سَاكِناً غَيْرَ مُرِيدٍ لِلْفِعْلِ وَ كَانَ مَعَهُ الْآلَهُ وَ هِيَ الْقُوَّهُ وَ الصِّحَّهُ اللَّتَانِ بِهِمَا تَكُونُ حَرَكَاتُ الْإِنْسَانِ وَ فِعْلُهُ كَانَ سُكُونُهُ لِعِلَّهِ سُكُونِ الشَّهْوَهِ فَقِيلَ سَاكِنٌ فَوُصِفَ بِالسُّكُونِ فَإِذَا اشْتَهَى الْإِنْسَانُ وَ تَحَرَّكَتْ شَهْوَتُهُ الَّتِي رُكِّبَتْ فِيهِ اشْتَهَى الْفِعْلَ وَ تَحَرَّكَ بِالْقُوَّهِ الْمُرَكَّبَهِ فِيهِ وَ اسْتَعْمَلَ الْآلَهَ الَّتِي يَفْعَلُ بِهَا الْفِعْلَ فَيَكُونُ الْفِعْلُ مِنْهُ عِنْدَ مَا تَحَرَّكَ وَ اكْتَسَبَهُ فَقِيلَ فَاعِلٌ وَ مُتَحَرِّكٌ وَ مُكْتَسِبٌ وَ مُسْتَطِيعٌ أَ وَ لَا تَرَى أَنَّ جَمِيعَ ذَلِكَ صِفَاتٌ يُوصَفُ بِهَا الْإِنْسَانُ وَ سَأَلْتَ رَحِمَكَ اللَّهُ عَنِ التَّوْحِيدِ وَ مَا ذَهَبَ إِلَيْهِ مَنْ قِبَلَكَ فَتَعَالَى اللَّهُ الَّذِي لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْ ءٌ وَ هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ تَعَالَى اللَّهُ عَمَّا يَصِفُهُ الْوَاصِفُونَ الْمُشَبِّهُونَ اللَّهَ تَبَارَكَ وَ تَعَالَى بِخَلْقِهِ الْمُفْتَرُونَ عَلَى اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ فَاعْلَمْ رَحِمَكَ اللَّهُ أَنَّ الْمَذْهَبَ الصَّحِيحَ فِي التَّوْحِيدِ مَا نَزَلَ بِهِ الْقُرْآنُ مِنْ صِفَاتِ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَ

۱- في نسخه: و خبر من يكون بعدكم.

۲- في التوحيد المطبوع: في الإنسان.

فَانْفِ عَنِ اللَّهِ الْبُطْلَانَ وَ التَّشْبِيهَ فَلَا نَفْيَ وَ لَا تَشْبِيهَ هُوَ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ الثَّابِتُ الْمَوْجُودُ تَعَالَى اللَّهُ عَمَّا يَصِفُهُ الْوَاصِفُونَ وَ لَا تَعْدُ الْقُرْآنَ (۱)فَتَضِلَّ بَعْدَ الْبَيَانِ وَ سَأَلْتَ رَحِمَكَ اللَّهُ عَنِ الْإِيمَانِ فَالْإِيمَانُ هُوَ إِقْرَارٌ بِاللِّسَانِ وَ عَقْدٌ بِالْقَلْبِ وَ عَمَلٌ بِالْأَرْكَانِ فَالْإِيمَانُ بَعْضُهُ مِنْ بَعْضٍ- (۲)وَ قَدْ يَكُونُ الْعَبْدُ مُسْلِماً قَبْلَ أَنْ يَكُونَ مُؤْمِناً وَ لَا يَكُونُ مُؤْمِناً حَتَّى يَكُونَ مُسْلِماً فَالْإِسْلَامُ قَبْلَ الْإِيمَانِ وَ هُوَ يُشَارِكُ الْإِيمَانَ فَإِذَا أَتَى الْعَبْدُ بِكَبِيرَةٍ مِنْ كَبَائِرِ الْمَعَاصِي أَوْ صَغِيرَةٍ مِنْ صَغَائِرِ الْمَعَاصِي الَّتِي نَهَى اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ عَنْهَا كَانَ خَارِجاً مِنَ الْإِيمَانِ وَ سَاقِطاً عَنْهُ اسْمُ الْإِيمَانِ وَ ثَابِتاً عَلَيْهِ اسْمُ الْإِسْلَامِ فَإِنْ تَابَ وَ اسْتَغْفَرَ عَادَ إِلَى الْإِيمَانِ- (۳)وَ لَمْ يُخْرِجْهُ إِلَى الْكُفْرِ وَ الْجُحُودِ وَ الِاسْتِحْلَالِ- (۴)وَ إِذَا قَالَ لِلْحَلَالِ هَذَا حَرَامٌ وَ لِلْحَرَامِ هَذَا حَلَالٌ وَ دَانَ بِذَلِكَ فَعِنْدَهَا يَكُونُ خَارِجاً مِنَ الْإِيمَانِ وَ الْإِسْلَامِ إِلَى الْكُفْرِ وَ كَانَ بِمَنْزِلَةِ رَجُلٍ دَخَلَ الْحَرَمَ ثُمَّ دَخَلَ الْكَعْبَةَ فَأَحْدَثَ فِي الْكَعْبَةِ حَدَثاً فَأُخْرِجَ عَنِ الْكَعْبَةِ وَ عَنِ الْحَرَمِ فَضُرِبَتْ عُنُقُهُ وَ صَارَ إِلَى النَّارِ.

قال الصـدوق رحمه الله كأن المراد من هذا الحديث ما كان فيه من ذكر القرآن و معنى ما فيه أنه غير مخلوق أى غير مكذوب و لا يعنى به أنه غير محدث لأنه قد قال محدث غيره مخلوق و غير أزلى مع الله تعالى ذكره.

**[ترجمه]توحید: عبدالرحیم قصیر نقل کرده، نامه‌ای برای امام صادق علیه السلام نوشتم و آن را به دست عبدالملک بن أعین دادم [تا به ایشان برساند. شرح نامه به این قرار بود]: فدایتان شوم! مردم در مورد مسائلی که [در این نامه] برایتان نوشته‌ام، با هم اختلاف دارند؛ اگر صلاح می‌بینید همه مسائلی که برایتان نوشته‌ام را توضیح دهید. فدایتان شوم! مردم در عراق در مورد معرفت [انسان به خداوند و ایمان به او] و انکار [و کفر به او] اختلاف دارند؛ فدایتان شوم! برایم بگویید که آیا آن دو [– معرفت و انکار]، مخلوق [خداوند و به دست او] هستند [یا در اختیار بندگان است که مؤمن یا کافر شوند]؟ همچنین در مورد قرآن نیز [همین] اختلاف [را] دارند؛ عده‌ای معتقدند قرآن کلام غیر مخلوق خداوند است و عده‌ای دیگر می گویند کلام مخلوق خداوند است. همچنین برایم بگویید آیا استطاعت [و قدرت و اختیار انجام افعال، مربوط به زمان] قبل از فعل است، یا در زمان انجام فعل؟ اصحاب ما در مورد این مسأله با هم اختلاف دارند و [بر درستی ادعای خود] روایاتی نقل می کنند. نیز برایم بفرمایید آیا خداوند تبارک و تعالی متصف به صورت و تخطیط می‌شود؟ خدا مرا فدایتان کند، اگر صلاح می‌بینید برایم بنویسید روش صحیح توحید چیست و آیا حرکات مخلوق [خداوند] هستند، یا مخلوق نیستند؟ و این که ایمان صحیح چیست؟ ایشان – که درود خدا بر ایشان باد، نامه‌ای نوشتند و آن را به دست عبدالملک بن أعین دادند [تا به من برساند. شرح نامه به این قرار بود]: سؤال کرده بودی که معرفت چیست؛ خداوند تو را رحمت کند! بدان که معرفت [و ایمان] کار خداوند عزّ و جلّ در قلب است و مخلوق [او] است، و انکار [و کفر] نیز کار خداوند در قلب است

ص: ۳۰

و مخلوق [او] است، و بندگان را در آن دو نقشی نیست، ولی آنان در مورد [انتخاب یکی از] آن دو اختیار دارند و به دست خودشان است؛ [عده‌ای] به سبب اشتهایی که به ایمان دارند معرفت را اختیار می کنند و مؤمن و خداشناس می‌شوند، و [عده‌ای دیگر] به سبب اشتهایی که به کفر دارند انکار را اختیار کرده و کافر و منکر گمراه می‌شوند، و این‌ها به واسطه توفیق دادن خداوند به گروه اول و یاری نکردنش به آن‌هایی که رهایشان کرده می‌باشد، بنابراین خداوند آنان را به سبب اختیار و دستاوردشان کیفر می کند و پاداش می‌بخشد. خداوند تو را رحمت کند! از قرآن و اختلافی که در مورد آن بین مردم شما

وجود دارد پرسیدی؛ قرآن، کلام خداوند و [موجودی] حادث و غیر مخلوق است و این گونه نیست که به همراه خداوند متعال غیر ازلی بوده باشد، خداوند بسیار بلندمرتبه‌تر از آن است. خداوند عزّ و جلّ بود، در حالی که هنوز هیچ چیزی شناخته و ناشناخته‌ای جز خداوند موجود نبود، خداوند عزّ و جلّ بود، در حالی که هنوز هیچ متکلم و اراده‌کننده و جنبنده و فاعلی وجود نداشت. پروردگارمان شکوه‌مند و دست‌نیافتنی است و هر یک از این صفات بعد از این که فعل [مربوط به آن] از خداوند صادر شده، به وجود آمده‌اند. پروردگارمان شکوه‌مند و دست‌نیافتنی است و قرآن کلام خداوند است و مخلوق نیست و اخبار پیشینیان و پسینیان شما در آن وجود دارد و از جانب خداوند بر محمد، رسول خدا صلی الله علیه و آله نازل شده است. خداوند تو را رحمت کند! از استطاعت در کارها پرسیدی، خداوند عزّ و جلّ بنده را آفرید و برایش وسیله [انجام کارها] و تندرستی مهیّا نمود، که این همان نیرویی است که عبد به کمک آن حرکت می‌کند و قادر بر انجام کاری می‌شود. و هر کسی که [برای انجام کاری] حرکت می‌کند، [در مرحله قبلش] انجام آن کار را خواسته است، خواستن [و اراده کردن] صفتی است که به همراه شهوت [و میل] است که خداوند عزّ و جلّ آن را [- شهوت را] به صورت مرکب [با عقل] در وجود انسان آفریده است. هنگامی که شهوت [و میل] انسان [برای رسیدن به چیزی] به حرکت درمی‌آید، انسان به آن چیز رغبت پیدا می... کند و آن را می‌خواهد، و به همین جهت است که گفته می‌شود انسان دارای اراده است. هنگامی که اراده [انجام] کاری کند و آن را انجام دهد، [این کار او] همراه با استطاعت و حرکت خواهد بود، و به همین جهت است که گفته می‌شود بنده مستطیع و متحرک است. هنگامی که انسان دارای وسیله [انجام کار] باشد و نیرو و تندرستی، که افعال و حرکات انسان به کمک آن دو است را داشته باشد و با این حال ساکن باشد و اراده انجام آن کار را نداشته باشد، این سکون او به سبب سکون شهوت [و تمایل او به آن کار] است و در این حال گفته می‌شود او ساکن است و متصف به سکون می‌شود. هنگامی که انسان اشتها [و رغبت] پیدا کرد و شهوت موجود در او به حرکت در آمد، به آن فعل رغبت پیدا می‌کند و به کمک نیرویی که در وجودش قرار داده شده به حرکت در می‌آید و وسایلی که فعل را به وسیله آن‌ها انجام می‌دهد را به کار می‌بندد، و به این ترتیب زمانی که حرکت کند و آن کار را انجام دهد، صدور فعل از جانب او می‌باشد، و به همین جهت است که گفته شده است که انسان فاعل و متحرک و به دست آورنده و مستطیع است. آیا نمی‌بینی که تمام این صفات، صفاتی هستند که انسان متصف به آن‌ها می‌شود!؟ خداوند تو را رحمت کند! از توحید و نظریاتی که اطرافیان تو در مورد آن دارند سؤال کردی؛ بلندمرتبه است خداوندی که «لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْ ءٌ وَ هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ» - . شوری / ۱۱ - {چیزی مانند او نیست و اوست شنوای بینا}، خداوند بلندمرتبه‌تر از آنی است که توصیف کنندگان وصفش می‌کنند، آنانی که خداوند تبارک و تعالی را به مخلوقاتش تشبیه کرده‌اند، بر خداوند عزّ و جلّ افترا بسته‌اند. خدا رحمتت کند! بدان که روش صحیح توحید همان است که قرآن درباره صفات خداوند عزّ و جلّ بیان داشته است؛

ص: ۳۱

بطلان و تشبیه را از خداوند نفی کن، [که] نفی و تشبیه در او راه ندارد، او خداوند عزّ و جلّ است و برقرار و موجود می‌باشد. او بلندمرتبه‌تر از چیزی است که وصف‌کنندگان [در موردش] وصف می‌کنند، و [در مورد شناخت خداوند] پایت را از قرآن فراتر مگذار که [اگر این‌چنین کنی،] بعد از روشن گری قرآن گمراه شده‌ای. خدا رحمتت کند! از ایمان پرسیدی؛ ایمان [سه مرتبه دارد:] اقرار زبانی و اعتقاد قلبی و عمل کردن با اعضای بدن؛ بنابراین هر مرتبه از ایمان متوقف بر مرتبه قبل است، گاهی

بنـده‌ای مسـلمان است، ولی هنوز مؤمن نشده است و تا مسـلمان نشود نمی‌تواند مؤمن گردد. اسـلام قبل از ایمان است و ایمان شامل اسـلام نیز می‌شود. اگر بنـده معصـیت کبیره یا صـغیره‌ای که خداونـد عزّ و جلّ از آن نهی نموده را انجام دهـد، از ایمان خـارج می‌شود و دیگر نمی‌توان او را مؤمن دانست، امـا او هم‌چنـان مسـلمان است. [حـال] اگر توبه کنـد و اسـتغفار نمایـد، به [مرحله] ایمان باز خواهـد گشت و این‌گونه نیست که انجام یک معصـیت [کار] او را به کفر و انکار [خداونـد] و مباح شـمرده شدن جانش بکشاند. [ولی] اگر در به حلال [خداوند]، حرام بگوید و به حرام [خداوند]، حلال بگوید، با این سخن از ایمان و اسـلام خارج و در کفر [داخل] می‌شود، و مانند مردی می‌ماند که داخل در [محدوده] حرم [امن] الهی شده و سپس وارد کعبه گشته و در آن قضای حاجت کرده است و سـپس از کعبه و حرم خارج شده است. گردن چنین شخصی باید زده شود و روانه دوزخ خواهد شد.

صدوق رحمه الله گفته است: گویا مقصود از این حدیث، سخن از قرآن است که در آن آمده، و معنای این‌که [فرمودند] قرآن مخلوق نیست این است که قرآن [از جانب بشر بر خداونـد] دروغ بسـته نشـده است، و منظور این نیست که قرآن غیر محـدث است؛ زیرا [حضـرت بلافاصـله] فرموده‌انـد: قرآن [موجودی] حـادث [، به معنـای از پیش‌نبوده،] و غیر مخلوق است و این‌گونه نیست که به همراه خداوند متعال غیر ازلی بوده باشد.

توضـیحات: این سـخن ایشـان علیه السـلام [که فرمودنـد]: \\"معرفت کـار خداونـد عزّ و جـلّ ... است\\" یعنی اصل و نهایت معرفت، گذشـته از این‌که انسـان نیز لازم است در پی کسب معرفت و تفکر رود، از جـانب خداونـد متعال است و الهام بخش [حقیقی] معـارف، پروردگـار متعـال است و البته تفکر و انـدیشه و طلب معرفت بنـدگان نیز [به عنوان مقـدمه، در دسـت‌یابی به معرفت] دخـالت دارد و آنـان به جهت انجام و ترک این مقـدمات است که پاداش و کیفر داده می‌شونـد. یا این‌که معنا[ی این فرمایش ایشان] این است که [دست‌یابی به] معرفت جز از جانب خداونـد ممکن نیست؛ [حال خداوند] یا از طریق الهام معرفت در دل‌هـای بنـدگان [این کـار را می‌کنـد]، و یـا به وسـیله روشن‌گری‌هـای پیـامبران و حجت‌هـایش علیهم السلام، و خـداوند بندگانش را پیش از رسیدن به معرفت به قبول

ص: ۳۲

ظـاهری و اقرار به آن روشن‌گری‌هـا مکلف نموده، تـا ایشـان به جهت تعصبات و عنادهـا و پیروی از اهـل فسـاد از رسـیدن به معرفت حقیقی باز نمانند، و این است مقصود از اختیاری که بندگان در دستاوردشان [برای رسیدن به معرفت] دارند.

امـام علیه السـلام سـپس بیان کرده‌انـد توفیق و یا یاری نکردن خداونـد نیز [در دسـت‌یابی به معرفت راستین] در دسـتاورد آنان [برای رسـیدن به معرفت] نقش دارد، چنان‌چه تحقیق در این باره بزودی خواهـد آمد. شاید علت این‌که ایشان به طور مطلق [و صریـح] مسأله مخلوق بودن قرآن را نفرموده‌انـد این باشد که ایشان در تقیه و ناچار از مماشات با اهل تسـنن بوده‌اند، یا این‌که [بیـان صـریح این مسـأله] موجب خطور معنایی می‌شـده است که کافران از آن کلمه در نظر داشـته‌انـد و مطابق نقل قرآن می... گفتند: «إِنْ هذا إِلَّا اخْتِلاقٌ» - . ص / ۷ - {این [ادعا] جز دروغ بافی نیست}، چنان‌چه صـدوق نیز به آن اشاره کرده است. این سخن ایشان [که فرمودنـد]: \\"هیـچ چیزی شـناخته و ناشـناخته‌ای جز خداونـد موجود نبود\\"، یعنی موجودی همراه خداوند نبود که خلایق آن را بشناسند یا نشناسند.

**[ترجمه]

بیان

قوله على يدى عبد الملك أى أرسلت الكتاب معه قوله عليه السلام إن المعرفه من صنع الله أى أصل المعرفه أو كمالها من الله تعالى بعد اكتسابهم و تفكرهم فالمفيض للمعارف هو الرب تعالى و للتفكر و النظر و الطلب مدخل فيها و إنما يثابون و يعاقبون بفعل تلك المبادى و تركها أو المعنى أن المعرفه ليست إلا من قبله تعالى إما بإلقائها فى قلوبهم أو بيان الأنبياء و الحجج عليهم السلام و إنما كلف العباد بقبول ذلك

۱- أى لا تتجاوز عما فى القرآن.

۲- فى الكافى هنا زياده و هى قوله: و هو دارو كذلك الإسلام دار و الكفر دار، فقد يكون إلخ.

۳- فى الكافى: الى دار الايمان.

۴- فى الكافى: و لا يخرجه إلى الكفر الا الجحود و الاستحلال أن يقول للحلال اه.

و إقرارهم به ظاهرا و تخليه النفس قبل ذلک لطلب الحق عن العصبيه و العناد و عما يوجب الحرمان عن الحق من تقليد أهل الفساد و هذا هو المراد بالاختيار من الاكتساب.

ثم بيّن عليه السلام أن لتوفيق الله و خذلانه أيضا مدخلا فی ذلک الاكتساب أيضا كما سيأتی تحقيقه و لعل المنع من إطلاق الخلق على القرآن إما للتقيه مماشاه مع العامه أو لكونه موهما لمعنى آخر أطلق الكفار عليه بهذا المعنى فقالوا إِنْ هذا إِلَّا اخْتِلاقٌ كما أشار إليه الصدوق رحمه الله(۱). قوله معروف و لا مجهول أی لم يكن مع الله شی ء يعرفه الخلق أو يجهلونه.

**[ترجمه]توحيد: أبی‌بصير نقل كرده، از امام صادق عليه السلام سؤالی در مورد استطاعت نمودم؛ ايشان فرمودند: [قائل شدن به] استطاعت از سخنان من و سخنان پدرانم نيست.

صدوق رحمه الله گفته است: مقصود حضرت اين است كه قائل شدن به اين‌كه خداوند عزّ و جلّ مستطيع است، مانند سخنی كه هم‌عصرهای حضرت عيسی على نبينا و آله و عليه السلام گفتند: «هَلْ يَسْتَطِيعُ رَبُّکَ أَنْ يُنَزِّلَ عَلَيْنا مائِدَةً مِنَ السَّماءِ» - . مائده / ۱۱۲ - {آيا پروردگارت می تواند از آسمان خوانی برای ما فرود آورد؟}، از سخنان من و سخنان پدران من نيست.

**[ترجمه]

«۴۰»

يد، التوحيد أَبِی عَنْ سَعْدٍ عَنِ ابْنِ عِيسَى عَنْ مُحَمَّدٍ الْبَرْقِيِّ عَنْ أَبِی شُعَيْبٍ الْمَحَامِلِيِّ (۲)عَنْ أَبِی سُلَيْمَانَ الْجَمَّالِ (۳)عَنْ أَبِی بَصِيرٍ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام قَالَ: سَأَلْتُهُ عَنْ شَیْ ءٍ مِنَ الِاسْتِطَاعَهِ فَقَالَ لَيْسَتِ الِاسْتِطَاعَهُ مِنْ كَلَامِی وَ لَا مِنْ كَلَامِ آبَائِی.

قال الصدوق رحمه الله يعنی بذلک أنه ليس من كلامی و لا من كلام آبائی أن يقول لله عز و جل إنه مستطيع كما قال الذين كانوا على عهد عيسى عليه السلام هَلْ يَسْتَطِيعُ رَبُّکَ أَنْ يُنَزِّلَ عَلَيْنا مائِدَةً مِنَ السَّماءِ بيان لعل منعه عن إطلاق الاستطاعه فيه تعالى لكونه استفعالا من الطاعه فلا يليق إطلاقه بجنابه تعالى أو لأن الاستطاعه إنما تطلق على القدره المتفرعه على حصول الآلات و الأدوات (۴)و الله تعالى منزه عن ذلک و سيأتی تحقيق معنى الخبر.

۱- بل الحق أن الكلام هو اللفظ لا بما انه صوت بل بما أنّه دال على المعنى أی المعنى المدلول عليه بما انه مرتبط بالصوت الذی هو كيف مسموع، و هذا معنى اعتباری لا يتعلق به الجعل و هذا بخلاف الحدوث؛ و لتفصيل الكلام محل آخر. ط.
۲- هو صالح بن خالد الكوفیّ، من رجال أبی الحسن موسى عليه السلام مولى علیّ بن الحكم بن الزبير الأنباری، له كتاب، وثقه ثقه النجاشیّ فی باب الكنى من رجاله.
۳- لم نجد ذكره فی التراجم. و فی المصدر: ابو سلمان.
۴- هذا و ما ذكره الصدوق رحمه اللّه من عجيب التأويل. و ظاهر الروايه أن المراد بالاستطاعه قول دائر بين الناس و ليس إلّا ما كان دائرا بين المعتزله يومئذ من القول بالاستطاعه و هو استناد الفعل إلى قدره العبد و استطاعته من غير أن يكون للّه سبحانه فيه

صنع. و يمكن أن يكون إشاره إلى مسأله تحقّق الاستطاعه قبل الفعل الذى نفتها الأشاعره و يكون الخبر وارد اعلى التقيه. ط.

**[ترجمه]شاید علت این‌که ایشان به کار بردن کلمه استطاعت در مورد خداوند را منع کرده‌اند این باشد که [کلمه] استطاعت، از ماده طاعت و بر وزن استفعال است و به کار بردن در مورد خداوند متعال شایسته نیست. یا این‌که استطاعت در مورد

قدرتی به کار می‌رود که به کار بستن آن نیاز به وجود آلات و ادوات خود را دارد و خداوند متعال منزه از این [نوع قدرت] است. تحقیق در معنای این روایت به زودی خواهد آمد.

ص: ۳۳

**[ترجمه]

«۴۱»

ید، التوحید أَبِی وَ ابْنُ الْوَلِیدِ مَعاً عَنْ سَعْدٍ عَنِ ابْنِ عِیسَی عَنِ الْحَسَنِ بْنِ فَضَّالٍ عَنْ أَبِی جَمِیلَهَ (۱)عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَلِیٍّ الْحَلَبِیِّ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام فِی قَوْلِ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ وَ قَدْ کانُوا یُدْعَوْنَ إِلَی السُّجُودِ وَ هُمْ سالِمُونَ قَالَ وَ هُمْ مُسْتَطِیعُونَ یَسْتَطِیعُونَ الْأَخْذَ بِمَا أُمِرُوا بِهِ وَ التَّرْکَ لِمَا نُهُوا عَنْهُ وَ بِذَلِکَ ابْتُلُوا قَالَ وَ سَأَلْتُهُ عَنْ رَجُلٍ مَاتَ وَ تَرَکَ مِائَهَ أَلْفِ دِرْهَمٍ وَ لَمْ یَحُجَّ حَتَّی مَاتَ هَلْ کَانَ یَسْتَطِیعُ الْحَجَّ قَالَ نَعَمْ إِنَّمَا اسْتَغْنَی عَنْهُ بِمَالِهِ وَ صِحَّتِهِ.

**[ترجمه]توحید: محمد بن علی حلبی نقل کرده که امام صادق علیه السلام در مورد این سخن خداوند عزّ و جلّ: «وَ قَدْ کانُوا یُدْعَوْنَ إِلَی السُّجُودِ وَ هُمْ سالِمُونَ» - . قلم / ۴۳ - {در حالی که [پیش از این] به سجده دعوت می شدند و تندرست بودند} فرمودند: آن‌ها توانا بودند و می‌توانستند اوامری که به آن‌ها شده بود را انجام دهند و آن‌چه که از آن نهی شده بودند را ترک کنند، و با همان [توانایی] آزموده شدند. [راوی نقل کرده] هم‌چنین از ایشان سؤال کردم مردی که از دنیا رفته و [از خود] هزار درهم به جای گذاشته و تا هنگام مرگ نیز حج انجام نداده، آیا بر انجام حج مستطیع بوده است؟ ایشان فرمودند: آری، او با همان مال و سلامتی خود، مستطیع شده است.

**[ترجمه]

بیان

لیس عنه فی بعض النسخ و هو أظهر و مع وجوده یحتمل أن یکون عن بمعنی اللام کما قیل فی قوله تعالی إِلَّا عَنْ مَوْعِدَهٍ و یحتمل أن یکون الاستغناء عنه کنایه عن الترک و الباء بمعنی مع أی ترکه مع وجود ماله و صحته.

**[ترجمه]در بعضی از نسخه‌ها \\"عنه\\" در جمله \\"إستغنی عنه بماله و صحته\\" وجود ندارد، که همین صحیح‌تر به نظر می‌رسد. در فرض وجود \\"عنه\\"، محتمل است که حرف \\"عن\\" در آن به معنای \\"لام\\" باشد، چنان‌چه در مورد این سخن خداوند متعال: «إِلَّا عَنْ مَوْعِدَهٍ» - . توبه / ۱۱۴ - {جز برای وعده ای که به او داده بود} نیز گفته شده [که

\\"عن\\" در آن به معنای لام] است. و محتمل است استغنا در اینجا به معنای ترک و حرف \\"باء\\" در \\"بماله\\" به معنای \\"مع\\" باشد و معنای جمله این گونه شود: با وجود مال و سلامتی آن را ترک کرده است.

**[ترجمه]

«۴۲»

يد، التوحيد بِهَذَا الْإِسْنَادِ عَنِ ابْنِ عِيسَى عَنْ عَلِيِّ بْنِ حَدِيدٍ عَنْ جَمِيلٍ عَنْ زُرَارَةَ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام فِي قَوْلِ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ وَ يُدْعَوْنَ إِلَى السُّجُودِ فَلا يَسْتَطِيعُونَ قَالَ صَارَتْ أَصْلَابُهُمْ كَصَيَاصِي الْبَقَرِ يَعْنِي قُرُونَهَا وَ قَدْ كانُوا يُدْعَوْنَ إِلَى السُّجُودِ وَ هُمْ سالِمُونَ قَالَ (۲)وَ هُمْ سَالِمُونَ وَ هُمْ مُسْتَطِيعُونَ.

**[ترجمه]توحید: زراره نقل کرده، امام صادق علیه السلام درباره این سخن خداوند عزّ و جلّ: «وَ يُدْعَوْنَ إِلَى السُّجُودِ فَلا يَسْتَطِيعُونَ» - . قلم / ۴۲ - {و به سجده فرا خوانده شوند و در خود توانایی نیابند} فرمودند: نسل آنها مانند شاخهای گاو - . شاخ گاو کنایه از فتنه و آزمون است؛ فتنه را از این جهت که رهایی از آن سخت و دشوار است، به شاخ گاو که شکستن آن سخت است تشبیه کردهاند. (مترجم) - شدند، «وَ قَدْ كانُوا يُدْعَوْنَ إِلَى السُّجُودِ وَ هُمْ سالِمُونَ» - . قلم / ۴۳ - {در حالی که [پیش از این] به سجده دعوت می شدند و تندرست بودند} و سالم بودند توانا بودند.

**[ترجمه]

«۴۳»

يد، التوحيد بِهَذَا الْإِسْنَادِ عَنِ ابْنِ عِيسَى عَنْ مُحَمَّدٍ الْبَرْقِيِّ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ يَحْيَى الصَّيْرَفِيِّ عَنْ صَبَّاحٍ الْحَذَّاءِ عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ علیه السلام قَالَ: سَأَلَهُ زُرَارَةُ وَ أَنَا حَاضِرٌ فَقَالَ أَ فَرَأَيْتَ مَا افْتَرَضَ اللَّهُ عَلَيْنَا فِي كِتَابِهِ وَ مَا نَهَانَا عَنْهُ جَعَلَنَا مُسْتَطِيعِينَ لِمَا افْتَرَضَ عَلَيْنَا مُسْتَطِيعِينَ لِتَرْكِ مَا نَهَانَا عَنْهُ فَقَالَ نَعَمْ.

**[ترجمه]توحید: صباح حذاء نقل کرده، در حضور امام باقر علیه السلام بودم که زراره از ایشان سؤال کرد: آیا نظر شما در مورد چیزهایی که خداوند در کتابش بر ما واجب کرده، یا ما را از آن نهی کرده این است که خداوند ما را بر انجام واجبات یا ترک منهیات توانا قرار داده است؟ ایشان فرمودند: آری.

**[ترجمه]

«۴۴»

يد، التوحيد بِهَذَا الْإِسْنَادِ عَنِ ابْنِ عِيسَى عَنْ سَعِيدِ بْنِ جَنَاحٍ عَنْ عَوْفِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ الْأَزْدِيِّ عَنْ عَمِّهِ قَالَ: سَأَلْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام عَنِ الِاسْتِطَاعَةِ فَقَالَ وَ قَدْ فَعَلُوا فَقُلْتُ نَعَمْ زَعَمُوا أَنَّهَا لَا تَكُونُ إِلَّا عِنْدَ الْفِعْلِ وَ إِرَادَةٍ فِي حَالِ الْفِعْلِ (۳)لَا قَبْلَهُ فَقَالَ أَشْرَكَ الْقَوْمُ.

۱- هو المفضل بن صالح الأسدی النخاس ضعیف.

۲- فی المصدر: قال: و هم مستطیعون. م.

۳- فی التوحید المطبوع: وارده فی حال الفعل.

**[ترجمه]توحید: عبدالله بن أزدی از عمویش نقل کرده، از امام صادق علیه السلام از استطاعت سؤال کردم. ایشان فرمودند: [مردم] چنین کرده‌اند.[؟] عرض کردم: آری، معتقد شدند که استطاعت فقط در زمان انجام فعل و اراده در هنگام انجام آن - . در توحید چاپی این‌گونه آمده است: استطاعت فقط در همان زمان انجام فعل و در حال انجام آن وجود دارد. - وجود دارد و قبل از آن استطاعتی در کار نیست. ایشان فرمودند: شرک ورزیده‌اند.

ص: ۳۴

**[ترجمه]

بیان

قوله علیه السلام و قد فعلوا أی نفوا الاستطاعه أیضا بعد ما نفوا سائر ضروریات الدین أو المعنی أنهم فعلوا الفعل باختیارهم فکیف لا یستطیعون.

lt;meta info="\\"چنین کرده‌اند\\"" یعنی آنان پس از این‌که سایر ضروریات دین را نفی کردند، استطاعت را نیز نفی نمودند. یا معنا این است که آنان کارها را به اختیار خود انجام داده‌اند؛ پس چگونه توانا [بر انجام کارها] نیستند؟

**[ترجمه]

«۴۵»

ید، التوحید بِهَذَا الْإِسْنَادِ عَنِ ابْنِ عِیسَی عَنْ عَلِیِّ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ عَنِ ابْنِ أَبِی عُمَیْرٍ عَنْ أَبِی الْحَسَنِ الْحَذَّاءِ (۱)عَنِ الْمُعَلَّی بْنِ خُنَیْسٍ قَالَ: قُلْتُ لِأَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام مَا یُعْنَی بِقَوْلِهِ عَزَّ وَ جَلَّ وَ قَدْ کانُوا یُدْعَوْنَ إِلَی السُّجُودِ وَ هُمْ سالِمُونَ قَالَ وَ هُمْ مُسْتَطِیعُونَ.

**[ترجمه]توحید: معلی بن خنیس نقل کرده، به امام صادق علیه السلام عرض کردم: معنای این سخن خداوند عزّ و جلّ: «وَ قَدْ کانُوا یُدْعَوْنَ إِلَی السُّجُودِ وَ هُمْ سالِمُونَ» - . قلم / ۴۳ - {در حالی که [پیش از این] به سجده دعوت می شدند و تندرست بودند} چیست؟ ایشان فرمودند: [یعنی] آن‌ها می‌توانستند [سجده کنند].

**[ترجمه]

«۴۶»

ید، التوحید ابْنُ الْوَلِیدِ عَنْ سَعْدٍ عَنِ ابْنِ عِیسَی وَ مُحَمَّدِ بْنِ عَبْدِ الْحَمِیدِ وَ ابْنِ أَبِی الْخَطَّابِ جَمِیعاً عَنِ الْبَزَنْطِیِّ عَنْ بَعْضِ أَصْحَابِنَا عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ: لَا یَکُونُ الْعَبْدُ فَاعِلًا وَ لَا مُتَحَرِّکاً إِلَّا وَ الِاسْتِطَاعَهُ مَعَهُ مِنَ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ وَ إِنَّمَا وَقَعَ التَّکْلِیفُ مِنَ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ بَعْدَ الِاسْتِطَاعَهِ فَلَا یَکُونُ مُکَلَّفاً لِلْفِعْلِ إِلَّا مُسْتَطِیعاً.

**[ترجمه]توحید: بزنطی به واسطه یکی از اصحاب روایت کرده، امام صادق علیه السلام فرمودند: بنده در همه افعال و حرکات خود، از جانب خداوند عزّ و جلّ استطاعت [و توانایی] دارد. خداوند عزّ و جلّ نیز تنها بعد از استطاعت است که بندگان را [مأمور به] تکلیف می کند و بنده بدون استطاعت بر انجام کار، مکلف به آن نمی‌شود.

**[ترجمه]

«۴۷»

یـد، التوحید عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عَبْدِ الْوَهَّابِ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ الْفَضْلِ (۲)عَنْ مَنْصُورِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ (۳)عَنْ عَلِیِّ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ عَنِ ابْنِ أَبِی الْخَطَّابِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ أَبِی الْحُسَیْنِ (۴)عَنْ سَهْلٍ الْمَصِّیصِیِّ (۵)عَنْهُ علیه السلام مِثْلَهُ.

**[ترجمه]توحید: سهل مصیصی نیز مانند این روایت را از امام صادق علیه السلام نقل کرده است.

**[ترجمه]

«۴۸»

ید، التوحید أَبِی عَنْ سَعْدٍ (۶)عَنِ ابْنِ یَزِیعٍ عَنِ ابْنِ أَبِی عُمَیْرٍ عَمَّنْ رَوَاهُ مِنْ أَصْحَابِنَا عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ سَمِعْتُهُ یَقُولُ لَا یَکُونُ الْعَبْدُ فَاعِلًا إِلَّا وَ هُوَ مُسْتَطِیعٌ وَ قَدْ یَکُونُ مُسْتَطِیعاً غَیْرَ فَاعِلٍ وَ لَا یَکُونُ فَاعِلًا أَبَداً حَتَّی یَکُونَ مَعَهُ الِاسْتِطَاعَةُ.

**[ترجمه]توحید: إبن أبی‌عمیر از یکی از اصحاب نقل کرده، از امام صادق علیه السلام شنیدم که می‌فرمودند: بنده در همه کارهایی که می کند، مستطیع است و گاهی با این که مستطیع است، کاری را انجام نمی‌دهد. او همیشه هر کاری که کند، به همراه استطاعت خواهد بود.

**[ترجمه]

«۴۹»

ید، التوحید أَبِی وَ ابْنُ الْوَلِیدِ مَعاً عَنْ سَعْدٍ عَنِ ابْنِ عِیسَی عَنْ عَلِیِّ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ

۱- لم نعرف اسمه و لا حاله. و فی بعض النسخ: «الخزاعیّ» بدل «الحذاء».

۲- فی التوحید: أحمد بن الفضل بن المغیره. أقول: لم نجد له ذکرا فی الرجال.

۳- فی التوحید: منصور بن عبد اللّه بن إبراهیم الأصفهانیّ. أقول: هو کسابقه.

۴- فی التوحید: محمّد بن أبی الحسین القریضی. أقول هو أیضا کسابقه.

۵- فى التوحيد: سهل «بن خ ل» أبى محمّد المصيصى. أقول: هو أيضا كسابقه.
۶- فى التوحيد: أبى، عن سعد، عن يعقوب بن يزيد، عن محمّد بن أبى عمير.

عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ الْبَرْقِيِّ (۱)عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام فِی قَوْلِ اللَّهِ تَعَالَی وَ سَیَحْلِفُونَ بِاللَّهِ لَوِ اسْتَطَعْنا لَخَرَجْنا مَعَکُمْ یُهْلِکُونَ أَنْفُسَهُمْ وَ اللَّهُ یَعْلَمُ إِنَّهُمْ لَکاذِبُونَ قَالَ أَکْذَبَهُمُ اللَّهُ فِی قَوْلِهِمْ لَوِ اسْتَطَعْنَا لَخَرَجْنَا مَعَکُمْ وَ قَدْ کَانُوا مُسْتَطِیعِینَ لِلْخُرُوجِ.

**[ترجمه]توحید: احمد بن محمد بن برقی نقل کرده، امام صادق علیه السلام

ص: ۳۵

درباره این سخن خداوند عزّ و جلّ: «وَ سَیَحْلِفُونَ بِاللَّهِ لَوِ اسْتَطَعْنا لَخَرَجْنا مَعَکُمْ یُهْلِکُونَ أَنْفُسَهُمْ وَ اللَّهُ یَعْلَمُ إِنَّهُمْ لَکاذِبُونَ» - . توبه / ۴۲ - {و به زودی به خدا سوگند خواهند خورد که اگر می توانستیم، حتما با شما بیرون می آمدیم، [با سوگند دروغ] خود را به هلاکت می کشانند، و خدا می داند که آنان سخت دروغگویند} فرمودند: خداوند [با این آیه،] سخن آنان که [گفتند:] اگر می‌توانستیم، با شما بیرون می‌آمدیم را تکذیب کرد؛ زیرا آنان می‌توانستند بیرون روند.

**[ترجمه]

«۵۰»

ید، التوحید بِهَذَا الْإِسْنَادِ عَنْ أَبِی عِیسَی عَنِ الْحَجَّالِ عَنْ ثَعْلَبَةَ عَنْ عَبْدِ الْأَعْلَی بْنِ أَعْیَنَ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام فِی هَذِهِ الْآیَهِ لَوْ کانَ عَرَضاً قَرِیباً وَ سَفَراً قاصِداً لَاتَّبَعُوکَ وَ لکِنْ بَعُدَتْ عَلَیْهِمُ الشُّقَّهُ وَ سَیَحْلِفُونَ بِاللَّهِ لَوِ اسْتَطَعْنا لَخَرَجْنا مَعَکُمْ یُهْلِکُونَ أَنْفُسَهُمْ وَ اللَّهُ یَعْلَمُ إِنَّهُمْ لَکاذِبُونَ إِنَّهُمْ کَانُوا یَسْتَطِیعُونَ لِلْخُرُوجِ وَ قَدْ کَانَ فِی الْعِلْمِ أَنَّهُ لَوْ کَانَ عَرَضاً قَرِیباً وَ سَفَراً قَاصِداً لَفَعَلُوا.

**[ترجمه]توحید: عبدالأعلی بن أعین نقل کرده، امام صادق علیه السلام درباره این آیه: «لَوْ کانَ عَرَضاً قَرِیباً وَ سَفَراً قاصِداً لَاتَّبَعُوکَ وَ لکِنْ بَعُدَتْ عَلَیْهِمُ الشُّقَّهُ وَ سَیَحْلِفُونَ بِاللَّهِ لَوِ اسْتَطَعْنا لَخَرَجْنا مَعَکُمْ یُهْلِکُونَ أَنْفُسَهُمْ وَ اللَّهُ یَعْلَمُ إِنَّهُمْ لَکاذِبُونَ» - . همان - {اگر مالی در دسترس و سفری [آسان و] کوتاه بود، قطعا از پی تو می آمدند. ولی آن راه پر مشقت بر آنان دور می نماید و به زودی به خدا سوگند خواهند خورد که اگر می توانستیم حتما با شما بیرون می آمدیم، [با سوگند دروغ] خود را به هلاکت می کشانند و خدا می داند که آنان سخت دروغگویند} فرمودند:

آنان می‌توانستند بیرون روند. در علم خداوند مقرر بود که اگر مالی در دسترس و سفری [آسان و] کوتاه بود، آن را انجام بدهند.

**[ترجمه]

«۵۱»

ید، التوحید أَبِی وَ ابْنُ الْوَلِیدِ عَنْ سَعْدٍ وَ الْحِمْیَرِیُّ هُمَا عَنِ ابْنِ عِیسَی عَنِ الْحَسَنِ بْنِ عَلِیِّ بْنِ فَضَّالٍ عَنْ أَبِی جَمِیلَهَ عَنْ مُحَمَّدٍ الْحَلَبِیِّ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ: مَا أُمِرَ الْعِبَادُ إِلَّا بِدُونِ سَعَتِهِمْ فَکُلُّ شَیْ ءٍ أُمِرَ النَّاسُ بِأَخْذِهِ فَهُمْ مُتَّسِعُونَ لَهُ وَ مَا لَا یَتَّسِعُونَ لَهُ فَهُوَ مَوْضُوعٌ عَنْهُمْ وَ لَکِنَّ النَّاسَ لَا خَیْرَ فِیهِمْ.

**[ترجمه]محمد حلبی نقل کرده است که امام صادق علیه السلام فرمودند: بندگان فقط بر کارهایی که در حد توانشان است امر شده‌اند، و هر چیزی که مردم به انجام آن امر شده‌اند در توانشان می‌باشد، و کارهایی که در توانشان نیست از [عهده] ایشان برداشته است. ولی خیری در مردم نیست.

**[ترجمه]

«۵۲»

يد، التوحيد ابْنُ الْوَلِيدِ عَنِ ابْنِ أَبَانٍ عَنِ الْحُسَيْنِ بْنِ سَعِيدٍ (۲)عَنْ عُبَيْدِ بْنِ زُرَارَةَ عَنْ حَمْزَةَ بْنِ حُمْرَانَ قَالَ: سَأَلْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام عَنِ الِاسْتِطَاعَةِ فَلَمْ يُجِبْنِي فَدَخَلْتُ عَلَيْهِ دَخْلَةً أُخْرَى فَقُلْتُ أَصْلَحَكَ اللَّهُ إِنَّهُ قَدْ وَقَعَ فِي قَلْبِي مِنْهَا شَيْ ءٌ لَا يُخْرِجُهُ إِلَّا شَيْ ءٌ أَسْمَعُهُ مِنْكَ قَالَ فَإِنَّهُ لَا يَضُرُّكَ مَا كَانَ فِي قَلْبِكَ قُلْتُ أَصْلَحَكَ اللَّهُ فَإِنِّي أَقُولُ إِنَّ اللَّهَ تَعَالَى لَمْ يُكَلِّفِ الْعِبَادَ إِلَّا مَا يَسْتَطِيعُونَ وَ إِلَّا مَا يُطِيقُونَ فَإِنَّهُمْ لَا يَصْنَعُونَ شَيْئاً مِنْ ذَلِكَ إِلَّا بِإِرَادَةِ اللَّهِ وَ مَشِيَّتِهِ وَ قَضَائِهِ وَ قَدَرِهِ قَالَ هَذَا دِينُ اللَّهِ الَّذِي أَنَا عَلَيْهِ وَ آبَائِي أَوْ كَمَا قَالَ.

۱- لا يعرف الرجل فی أصحاب الصادق عليه السلام.

۲- أقول: أخرج الحديث ثقه الإسلام فی باب الاستطاعه من كتابه الكافی عن محمّد بن يحيی عن أحمد بن محمّد بن عيسی، عن الحسين بن سعيد، عن بعض أصحابنا، عن عبيد بن زراره. و الظاهر أنه الصحيح لبعد روايه الحسين بن سعيد عن عبيد بن زراره بلا واسطه.

قال الصدوق رحمه الله مشيه الله و إرادته فی الطاعات الأمر بها و فی المعاصی النهی عنها و المنع منها بالزجر و التحذیر.

**[ترجمه]توحید: حمزهٔ بن حمران نقل کرده، از امام صادق علیه السلام در مورد مسأله استطاعت سؤال کردم؛ ایشان جوابی ندادند. بار دیگر به حضور ایشان رسیدم و عرض کردم: خداوند خیرتان دهد! در درون من، ابهامی درباره این مسأله وجود دارد که جز با شنیدن جواب از شما از وجودم خارج نمی‌شود. ایشان فرمودند: ابهامی که در وجود توست، زیانی به تو نخواهد رساند. عرض کردم: خداوند خیرتان دهد! من معتقدم که خداوند عزّ و جلّ بندگان را جز به اندازه توان و طاقتشان تکلیف نمی‌کند و بندگان نیز هیچ کاری را جز به اراده و مشیت و قضا و قدر خداوند انجام نمی‌دهند؛ ایشان فرمودند: این همان دین خداوند است که من و پدرانم بر آن هستیم. أو کما قال.

ص: ۳۶

صدوق رحمه الله گفته است: مشیت و اراده خداوند در طاعات همان امر به آن‌هاست و در معاصی همان نهی از آن‌ها و منع از انجام آن‌ها به طریق بازداشتن و بر حذر داشتن است.

**[ترجمه]

«۵۳»

ید، التوحید الْعَطَّارُ عَنْ أَبِیهِ عَنِ ابْنِ عِیسَی عَنْ عَلِیِّ بْنِ الْحَکَمِ عَنِ ابْنِ بُکَیْرٍ عَنْ حَمْزَهَ بْنِ حُمْرَانَ قَالَ: قُلْتُ لِأَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام إِنَّ لَنَا کَلَاماً نَتَکَلَّمُ بِهِ قَالَ هَاتِهِ قُلْتُ نَقُولُ إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ أَمَرَ وَ نَهَی وَ کَتَبَ الْآجَالَ وَ الْآثَارَ لِکُلِّ نَفْسٍ بِمَا قَدَّرَ لَهَا وَ أَرَادَ وَ جَعَلَ فِیهِمْ مِنَ الِاسْتِطَاعَهِ لِطَاعَتِهِ مَا یَعْمَلُونَ بِهِ مَا أَمَرَهُمْ بِهِ وَ مَا نَهَاهُمْ عَنْهُ فَإِذَا تَرَکُوا ذَلِکَ إِلَی غَیْرِهِ کَانُوا مَحْجُوجِینَ بِمَا صَیَّرَ فِیهِمْ مِنَ الِاسْتِطَاعَهِ وَ الْقُوَّهِ لِطَاعَتِهِ فَقَالَ هَذَا هُوَ الْحَقُّ إِذَا لَمْ تَعْدُهُ إِلَی غَیْرِهِ.

**[ترجمه]توحید: حمزهٔ بن حمران نقل کرده، به امام صادق علیه السلام عرض کردم: ما در میان خود [استدلالی] کلامی داریم؛ ایشان فرمودند: آن را عرضه کن؛ عرض کردم: ما معتقدیم که خداوند عزّ و جلّ بندگان را امر و نهی کرده و با تقدیر و اراده خود، [زمان] مرگ‌ها و آثار [و بقایای] هر یک از آنان را مکتوب کرده است و آنان را به اندازه‌ای که بتوانند اوامر و نواهی او را انجام دهند، توانایی بر اطاعت خود داده است؛ اگر آنان او را اطاعت نکنند، به سبب استطاعت و نیرویی که بر اطاعت خداوند در وجودشان بوده است، بازخواست خواهند شد. امام علیه السلام فرمودند: اگر فقط همین باشد، درست است.

**[ترجمه]

«۵۴»

ید، التوحید ابْنُ الْوَلِیدِ عَنِ الصَّفَّارِ عَنِ ابْنِ أَبِی الْخَطَّابِ عَنِ ابْنِ أَسْبَاطٍ قَالَ: سَأَلْتُ أَبَا الْحَسَنِ الرِّضَا علیه السلام عَنِ الِاسْتِطَاعَهِ فَقَالَ یَسْتَطِیعُ الْعَبْدُ بَعْدَ أَرْبَعِ خِصَالٍ أَنْ یَکُونَ مُخَلَّی السَّرْبِ صَحِیحَ الْجِسْمِ سَلِیمَ الْجَوَارِحِ لَهُ سَبَبٌ وَارِدٌ مِنَ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ قَالَ

قُلْتُ جُعِلْتُ فِدَاكَ فَسِّرْهَا لِی قَالَ أَنْ یَکُونَ الْعَبْدُ مُخَلَّی السَّرْبِ صَحِیحَ الْجِسْمِ سَلِیمَ الْجَوَارِحِ یُرِیدُ أَنْ یَزْنِیَ فَلَا یَجِدُ امْرَأَهً ثُمَّ یَجِدُهَا فَإِمَّا أَنْ یَعْصِمَ فَیَمْتَنِعَ کَمَا امْتَنَعَ یُوسُفُ علیه السلام أَوْ یُخَلِّیَ بَیْنَهُ وَ بَیْنَ إِرَادَتِهِ فَیَزْنِیَ فَیُسَمَّی زَانِیاً وَ لَمْ یُطِعِ اللَّهَ بِإِکْرَاهٍ وَ لَمْ یَعْصِ بِغَلَبَهٍ.

**[ترجمه]توحید: إبن أسباط نقل کرده، از امام رضا علیه السلام در مورد استطاعت پرسیدم؛ ایشان فرمودند: بنده با داشتن [این] چهار شرط مستطیع می‌باشد: راه [انجام دادن عمل] برایش باز باشد، صحت جسمانی داشته باشد، اعضایش سالم باشند، سببی از جانب خداوند عزّ و جلّ برای [انجام] آن [عمل] داشته باشد. عرض کردم: فدایتان شوم! [این شروط را] برایم توضیح دهید. ایشان فرمودند: گاهی می‌شود که راه برای بنده باز و جسمش صحیح و اعضایش سالم است و می‌خواهد زنا کند، ولی [برای این کار] زنی پیدا نمی‌کند. بعد که زنی می‌یابد، یا از این کار خودداری می‌کند، چنان‌چه یوسف علیه السلام خودداری نمود، و یا به خواسته خود تن می‌دهد و زنا می‌کند و زانی می‌شود. بنابراین او [در حالتی که از این کار خودداری کرده،] به زور اطاعت نکرده و [در حالتی که این کار را انجام داده،] با معصیت خود بر [خداوند] غلبه نکرده است.

**[ترجمه]

بیان

السبب الوارد من الله هو العصمه أو التخلیه.

**[ترجمه]سبب از جانب خداوند، همان حفظ [خداوند] یا رها کردن او می‌باشد.

**[ترجمه]

«۵۵»

یه، التوحید ابْنُ الْوَلِیدِ عَنِ ابْنِ أَبَانٍ عَنِ الْحُسَیْنِ بْنِ سَعِیدٍ عَنْ حَمَّادِ بْنِ عِیسَی عَنِ الْحُسَیْنِ بْنِ الْمُخْتَارِ عَنْ إِسْمَاعِیلَ بْنِ جَابِرٍ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ: إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ خَلَقَ الْخَلْقَ فَعَلِمَ مَا هُمْ صَائِرُونَ إِلَیْهِ وَ أَمَرَهُمْ وَ نَهَاهُمْ فَمَا أَمَرَهُمْ بِهِ مِنْ شَیْ ءٍ فَقَدْ جَعَلَ لَهُمُ السَّبِیلَ إِلَی الْأَخْذِ بِهِ وَ مَا نَهَاهُمْ عَنْهُ فَقَدْ جَعَلَ لَهُمُ السَّبِیلَ إِلَی تَرْکِهِ وَ لَا یَکُونُونَ فِیهِ آخِذِینَ وَ لَا تَارِکِینَ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ.

قال (۱)الصدوق رحمه الله یعنی بعلمه.

۱- لیست فی النسخ الثلاثه المطبوعه من التوحید جمله «قال الصدوق» و لعلّ العلّامه المجلسیّ استظهر ان جمله «یعنی بعلمه» من الصدوق رحمه اللّه. م.

**[ترجمه]توحید: اسماعیل بن جابر نقل کرده، امام صادق علیه السلام فرمودند: خداوند عزّ و جلّ خلایق را آفرید و می... دانست که سرانجام [هر یک از] آن‌ها چه می‌شود و آنان را امر و نهی نمود؛ هر آن‌چه که به آنان امر کرد، راه انجامش را برایشان باز نگه داشت و هر آن‌چه که ایشان را از آن نهی کرد، راه ترک آن را برایشان باز نمود. آنان نیز جز با اذن خداوند عزّ و جلّ انجام نمی‌دهند و [جز به اذن او] ترک نمی‌کنند.

صدوق رحمه الله گفته است: منظور از اذن خداوند، علم اوست. - . در سه نسخه چاپ شده توحید، این جمله وجود ندارد، شاید علامه مجلسی چنین برداشت کرده‌اند که جمله \\"یعنی بعلمه\\" از صدوق رحمه الله است. -

ص: ۳۷

**[ترجمه]

«۵۶»

يد، التوحيد بِهَذَا الْإِسْنَادِ عَنِ الْحُسَيْنِ عَنْ فَضَالَةَ عَنْ أَبَانٍ عَنْ حَمْزَةَ بْنِ مُحَمَّدٍ الطَّيَّارِ قَالَ: سَأَلْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام عَنْ قَوْلِ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ وَ قَدْ كانُوا يُدْعَوْنَ إِلَى السُّجُودِ وَ هُمْ سالِمُونَ قَالَ مُسْتَطِيعُونَ يَسْتَطِيعُونَ الْأَخْذَ بِمَا أُمِرُوا بِهِ وَ التَّرْكَ لِمَا نُهُوا عَنْهُ وَ بِذَلِكَ ابْتُلُوا ثُمَّ قَالَ لَيْسَ شَيْ ءٌ مِمَّا أُمِرُوا بِهِ وَ نُهُوا عَنْهُ إِلَّا وَ مِنَ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ فِيهِ ابْتِلَاءٌ وَ قَضَاءٌ.

سن، المحاسن ابن فضال عن أبی جمیله عن محمد الحلبی مثله (۱)

**[ترجمه]محمد طیار نقل کرده، از امام صادق علیه السلام درباره [معنای] این سخن خداوند عزّ و جلّ: «وَ قَدْ كانُوا يُدْعَوْنَ إِلَى السُّجُودِ وَ هُمْ سالِمُونَ» - . قلم / ۴۳ - {در حالی که [پیش از این] به سجده دعوت می شدند و تندرست بودند} پرسیدم؛ ایشان فرمودند: [یعنی] آنان توانا بودند و می‌توانستند آن‌چه که به آن امر شده بودند را انجام دهند و آن‌چه که از آن نهی شده بودند را ترک کنند و با همین [استطاعت] آزموده شدند. سپس فرمودند: خداوند در همه کارهایی که به آن‌ها امر کرده یا از آن‌ها نهی کرده است، آزمون و قضایی دارد.

محاسن نیز مانند این روایت را از محمد حلبی نقل کرده است. - . در محاسن این‌گونه آمده است: و از همین روی آزموده شدند. و فرمودند: بنده در کارهایی که خداوند او را به آن امر کرده یا از آن نهی کرده، هر کار و حرکتی که بکند، خداوند در آن کار و حرکت، آزمون و قضایی دارد. -

**[ترجمه]

«۵۷»

يد، التوحيد أَبِي عَنْ سَعْدٍ (۲)عَنِ الْحُسَيْنِ بْنِ سَعِيدٍ عَنِ ابْنِ أَبِي عُمَيْرٍ عَنْ هِشَامِ بْنِ سَالِمٍ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ: مَا كَلَّفَ اللَّهُ الْعِبَادَ كُلْفَةَ فِعْلٍ وَ لَا نَهَاهُمْ عَنْ شَيْ ءٍ حَتَّى جَعَلَ لَهُمُ الِاسْتِطَاعَةَ ثُمَّ أَمَرَهُمْ وَ نَهَاهُمْ فَلَا يَكُونُ الْعَبْدُ آخِذاً وَ لَا تَارِكاً إِلَّا

بِاسْتِطَاعَةٍ مُتَقَدِّمَةٍ قَبْلَ الْأَمْرِ وَ النَّهْيِ وَ قَبْلَ الْأَخْذِ وَ التَّرْكِ وَ قَبْلَ الْقَبْضِ وَ الْبَسْطِ.

**[ترجمه]توحید: هشام بن سالم روایت کرده، امام صادق علیه السلام فرمودند: خداوند زحمت هیچ کاری را بر بندگان تکلیف نکرده و آنان را از چیزی نهی ننموده، جز این‌که [ابتدا توان و] استطاعت [انجام و ترک] آن را برایشان قرار داده و سپس آنان را امر و نهی کرده است. بنده هر کاری که انجام دهد یا ترک کند، قبل از امر و نهی و قبل از انجام و ترک و قبل از خودداری و اقدام، استطاعت و توان انجام دادن یا ندادن آن را دارد.

**[ترجمه]

«۵۸»

يد، التوحيد ابْنُ الْوَلِيدِ عَنِ الصَّفَّارِ عَنِ ابْنِ عِيسَى عَنْ عَلِيِّ بْنِ الْحَكَمِ عَنْ هِشَامِ بْنِ سَالِمٍ عَنْ سُلَيْمَانَ بْنِ خَالِدٍ قَالَ سَمِعْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام يَقُولُ لَا يَكُونُ مِنَ الْعَبْدِ قَبْضٌ وَ لَا بَسْطٌ إِلَّا بِاسْتِطَاعَةٍ مُتَقَدِّمَةٍ لِلْقَبْضِ وَ الْبَسْطِ.

**[ترجمه]توحید: سلیمان بن خالد نقل کرده، از امام صادق علیه السلام شنیدم که می‌فرمودند: عبد هیچ خودداری و اقدامی نکند، جز این‌که پیش از خودداری و اقدامش، استطاعت بر هر یک از آن دو را داراست.

**[ترجمه]

«۵۹»

يد، التوحيد أَبِي عَنْ سَعْدٍ عَنِ ابْنِ أَبِي الْخَطَّابِ عَنِ الْمَحَامِلِيِّ وَ صَفْوَانَ بْنِ يَحْيَى مَعاً عَنِ ابْنِ مُسْكَانَ عَنْ أَبِي بَصِيرٍ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام قَالَ: سَمِعْتُهُ يَقُولُ وَ عِنْدَهُ قَوْمٌ يَتَنَاظَرُونَ فِي الْأَفَاعِيلِ وَ الْحَرَكَاتِ فَقَالَ الِاسْتِطَاعَةُ قَبْلَ الْفِعْلِ لَمْ يَأْمُرِ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ بِقَبْضٍ وَ لَا بَسْطٍ إِلَّا وَ الْعَبْدُ لِذَلِكَ مُسْتَطِيعٌ.

۱- و زاد فی المحاسن بعد قوله علیه السلام: و لذلک ابتلوا: و قال لیس فی العبد قبض و لا بسط ممّا امر اللّه به او نهی عنه الا و من اللّه فیه ابتلاء و قضاء. م

۲- فی التوحید المطبوع: سعد، عن أحمد بن محمّد بن عیسی، عن الحسن بن سعید. و هو الصحیح لان سعد لا یروی عن الحسن أو الحسین إلّا بواسطه و هی أحمد بن محمّد بن عیسی، نص علی ذلک الکاظمی فی المشترکات، و أمّا الحسین بن سعید فهو شریک أخیه الحسن فی روایاته و مشایخه إلّا فی زرعه بن محمّد و فضاله بن أیوب، فان الحسین یروی عنهما بواسطه أخیه الحسن، فعلی ذلک یصحّ أن یکون ما فی السند الحسین أو الحسن کما فی التوحید المطبوع.

**[ترجمه]توحید: أبی‌بصیر نقل کرده، شنیدم که امام صادق علیه السلام در جمع عده‌ای که مشغول بحث درباره افعال و حرکات [بندگان] بودند، می‌فرمودند: استطاعت [در مرحله] قبل از عمل، [موجود] است، خداوند عزّ و جلّ به هیچ خودداری و اقدامی امر نکرده، جز این‌که بنده [در مرحله قبل] بر آن مستطیع بوده است.

ص: ۳۸

**[ترجمه]

«۶۰»

ید، التوحید أَبِی عَنْ سَعْدٍ عَنِ ابْنِ یَزِیدَ عَنْ مَرْوَکِ بْنِ عُبَیْدٍ (۱)عَنْ عَمْرٍو رَجُلٍ مِنْ أَصْحَابِنَا عَمَّنْ سَأَلَ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام فَقَالَ لَهُ إِنَّ لِی أَهْلَ بَیْتٍ قَدَرِیَّهً یَقُولُونَ نَسْتَطِیعُ أَنْ نَعْمَلَ کَذَا وَ کَذَا وَ نَسْتَطِیعُ أَنْ لَا نَعْمَلَ قَالَ فَقَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قُلْ لَهُ هَلْ تَسْتَطِیعُ أَنْ لَا تَذْکُرَ مَا تَکْرَهُ وَ أَنْ لَا تَنْسَی مَا تُحِبُّ فَإِنْ قَالَ لَا فَقَدْ تَرَکَ قَوْلَهُ وَ إِنْ قَالَ نَعَمْ فَلَا تُکَلِّمْهُ أَبَداً فَقَدِ ادَّعَی الرُّبُوبِیَّهَ.

**[ترجمه]توحید: یکی از اصحاب نقل کرده، شخصی به امام صادق علیه السلام عرض کرد: من اقوامی قَدَری مسلک دارم که معتقدند ما می‌توانیم فلان کار و فلان کار را انجام دهیم و می‌توانیم انجام ندهیم، امام صادق علیه السلام فرمودند: به او بگو آیا می‌توانی چیزهایی که از آن‌ها بدت می‌آید را به یاد نیاوری و چیزهایی که دوست می‌داری را فراموش نکنی؟ اگر گفت نه، دست از اعتقاد خود کشیده و اگر گفت آری، هیچ‌گاه با او سخن نگو که ادعای ربوبیت کرده است.

**[ترجمه]

«۶۱»

ید، التوحید أَبِی عَنْ سَعْدٍ عَنْ صَالِحِ بْنِ أَبِی حَمَّادٍ (۲)عَنْ أَبِی خَالِدٍ السِّجِسْتَانِیِّ (۳)عَنْ عَلِیِّ بْنِ یَقْطِینٍ عَنْ أَبِی إِبْرَاهِیمَ علیه السلام قَالَ: مَرَّ أَمِیرُ الْمُؤْمِنِینَ علیه السلام بِجَمَاعَهٍ بِالْکُوفَهِ وَ هُمْ یَخْتَصِمُونَ بِالْقَدَرِ (۴)فَقَالَ لِمُتَکَلِّمِهِمْ أَ بِاللَّهِ تَسْتَطِیعُ أَمْ مَعَ اللَّهِ أَمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ تَسْتَطِیعُ فَلَمْ یَدْرِ مَا یَرُدُّ عَلَیْهِ فَقَالَ أَمِیرُ الْمُؤْمِنِینَ علیه السلام إِنْ زَعَمْتَ أَنَّکَ بِاللَّهِ تَسْتَطِیعُ فَلَیْسَ إِلَیْکَ (۵)مِنَ الْأَمْرِ شَیْ ءٌ وَ إِنْ زَعَمْتَ أَنَّکَ مَعَ اللَّهِ تَسْتَطِیعُ فَقَدْ زَعَمْتَ أَنَّکَ شَرِیکٌ مَعَهُ فِی مِلْکِهِ وَ إِنْ زَعَمْتَ أَنَّکَ مِنْ دُونِ اللَّهِ تَسْتَطِیعُ فَقَدِ ادَّعَیْتَ الرُّبُوبِیَّهَ مِنْ دُونِ اللَّهِ تَعَالَی فَقَالَ یَا أَمِیرَ الْمُؤْمِنِینَ لَا بَلْ بِاللَّهِ أَسْتَطِیعُ فَقَالَ أَمَا إِنَّکَ لَوْ قُلْتَ غَیْرَ هَذَا لَضَرَبْتُ عُنُقَکَ (۶).

ص: ۳۹

۱- بفتح المیم و سکون الراء و فتح الواو هو صالح بن عبید بن زیاد أبی حفصه.

۲- أبی النخیر الرازیّ، و اسم أبی حماد سلمه، قال النجاشیّ: و کان أمره ملبسا، یعرف و ینکر، له کتب: منها کتاب خطب أمیر المؤمنین علیه السلام و کتاب نوادر.

۳- لم نقف علی اسمه إلّا أن الفاضل المامقانی قال: لا یبعد أن اسمه سالم بن سلمه الکندی السجستانیّ، و لکنی لم أقف علی

من كناه بأبى خالد. م.

۴- فى نسخه من التوحيد: فى القدر. م.

۵- فى المصدر: فليس لک.

۶- لا ريب ان أسباب الفعل و الآلات و القوى كلها من اللّه و لا خلاف فيه من معتزلى و لا أشعرى و لا إمامى و انما الكلام فى أن استطاعه الفعل هل هى قبل الفعل أو معه؟ الثانى للاشعرى و غيره لغيرهم. ثم اختلف فى الاستطاعه قبل الفعل هل العبد مستقل بها بحيث يتصرف فى الأسباب و آلات الفعل من غير أنّ يرتبط شى ء من تصرفه باللّه أم للّه فيه صنع بحيث ان القدره للّه مضافه إلى سائر الأسباب و إنّما يقدر العبد بتمليک اللّه إياه شيئا منها؟ المعتزله على الأول و المتحصل من أخبار أهل البيت عليهم السلام هو الثانى، إذا عرفت ذلک ظهر لک ما فى تفسير المصنّف رحمه اللّه لمعنى الحديث فقد أوله تاويلا عجيبا مع أن الروايات صريحه فى خلافه. ط.

**[ترجمه]توحید: علی بن یقطین از امام کاظم علیه السلام نقل کرده، روزی امیرالمؤمنین علیه السلام، از کنار عده‌ای در کوفه گـذر می‌کردند که در حال بحث درباره قَدَر بودند. ایشان به کسـی که تکلم می‌کرد فرمودند: آیا به واسـطه خداوند [بر انجام کارها] اسـتطاعت داری، یا به همراه او، و یا بدون واسـطه او استطاعت داری؟ او نتوانست جوابی به ایشان دهد. اگر پنداری که به واسـطه خداونـد اسـطاعت داری، پس چیزی از کار در اختیار تو نیست. و اگر پنـداری که به همراه خداوند می‌توانی، چنین پنداشـته‌ای که با خداوند در مالکیتش شـریک هستی. و اگر پنداری که بدون وساطت خداوند مسـتطیع هستی، ادعای ربوبیت کرده‌ای و ربـوبیت را از خداونـد متعـال نفی کرده‌ای. او عرض کرد: ای امیرالمـؤمنین! نه، به واسـطه خداونـد اسـتطاعت دارم. ایشان فرمودند: اگر چیزی غیر از این می‌گفتی، گردنت را می‌زدم.

ص: ۳۹

**[ترجمه]

بیان

لعلّه أراد علیه السـلام بقوله بالله تستطیع أن الله یجبره علی الفعل فلذا قال فلیس إلیک من الأمر شی ء و لمّا نفی المتکلّم الثلاثه و قال بالله أسـتطیع علم أن مراده أنی مسـتطیع قادر بما ملّکنی الله من الأسـباب و الآلات فلذا لم یردّ علیه السلام کلامه و قبل منه و یحتمل علی بُعد أن یکون اختار الشقّ الأوّل فقوله علیه السـلام لیس إلیک من الأمر شی ء أی لا تستقلّ فی الفعل بأن تقدر علی تحصـیل جمیع ما یتوقّف علیه الفعل و الحاصل أنه لما کان قدریا تفویضـیا قال علیه السلام إن اخترت هذا فقد أقررت ببطلان ما تعتقده من استقلال العبد و لا بدّ لک من اختیاره.

**[ترجمه]شاید منظور حضـرت علیه السـلام از این که فرمودند \\"اگر پنداری که به واسطه خداوند اسطاعت داری\\"، این بوده که خداونـد او را بر انجـام کار مجبور کنـد. و به همین جهت [به دنبال آن] فرموده‌انـد که پس چیزی از کار در اختیار تو نیست، و هنگامی که متکلم هر سه صورت را نفی کرده و گفته به سبب خداوند استطاعت دارم، ایشان چون متوجه شده‌اند که منظور او این بوده که من به واسـطه اسباب و وسایلی که خداوند در اختیار من قرار داده مستطیع هستم، و از همین رو حضرت علیه السـلام کلام او را رد نکردنـد و [این جواب را] از او قبول کردند. و احتمال بعیدی وجود دارد که او همان صورت اول را [به عنوان جواب] انتخاب کرده باشد و این سـخن حضرت علیه السلام که فرمودند پس چیزی از کار در اختیار تو نیست، یعنی تو در انجام کارها مسـتقل نیستی، طوری که قادر باشـی تمام مقدماتی که کار بر آن‌ها متوقف است را فراهم آوری، و حاصل این‌که چـون آن شـخص قـدری و تفویضـی بـوده، حضـرت علیه السـلام [به او] فرموده‌انـد که اگر این صورت را بپـذیری، [از سـویی] در واقع به نـادرستی این اعتقـادت که می‌گویی بنـده در کارهـایش اسـتقلال دارد اقرار کرده‌ای، و [از سوی دیگر] تو راهی جز انتخاب این صورت نداری.

**[ترجمه]

ن، عيون أخبار الرضا عليه السلام يد، التوحيد تَمِيمٌ الْقُرَشِيُّ عَنْ أَبِيهِ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ عَلِيٍّ عَنِ الْهَرَوِيِّ قَالَ: سَأَلَ الْمَأْمُونُ الرِّضَا عليه السلام عَنْ قَوْلِ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ الَّذِينَ كانَتْ أَعْيُنُهُمْ فِي غِطاءٍ عَنْ ذِكْرِي وَ كانُوا لا يَسْتَطِيعُونَ سَمْعاً فَقَالَ إِنَّ غِطَاءَ الْعَيْنِ لَا يَمْنَعُ مِنَ الذِّكْرِ وَ الذِّكْرُ لَا يُرَى بِالْعُيُونِ وَ لَكِنَّ اللَّهَ شَبَّهَ الْكَافِرِينَ بِوَلَايَةِ عَلِيِّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ عليهما السلام بِالْعُمْيَانِ لِأَنَّهُمْ كَانُوا يَسْتَثْقِلُونَ قَوْلَ النَّبِيِّ صلى الله عليه و آله فِيهِ وَ كَانُوا لَا يَسْتَطِيعُونَ سَمْعاً فَقَالَ الْمَأْمُونُ فَرَّجْتَ عَنِّي فَرَّجَ اللَّهُ عَنْكَ.

**[ترجمه]عيون أخبار الرضا، توحيد: هروى نقل كرده، مأمون از امام رضا عليه السلام در مورد [تفسير] اين سخن خداوند عزّ و جلّ: «الَّذِينَ كانَتْ أَعْيُنُهُمْ فِي غِطاءٍ عَنْ ذِكْرِي وَ كانُوا لا يَسْتَطِيعُونَ سَمْعاً» - . كهف / ۱۰۱ - {[به] همان كسانى كه چشمان [بصيرت]شان از ياد من در پرده بود و توانايى شنيدن [حق] نداشتند} پرسيد؛ پرده چشم مانع از ياد [خداوند] نمى‌شود و به ياد خداوند بودن چيزى نيست كه با چشم ديده شود، خداوند [در اين آيه] كافرين به ولايت على بن أبى‌طالب را به كورها تشبيه كرده، از آن روى كه سخن [و وصيت] پيامبر صلى الله عليه و آله در مورد ايشان بر آنان سنگين آمد و نتوانستند آن را اطاعت كنند. مأمون گفت: خداوند [گره] از [مشكلات] شما گشوده كند كه [گره] از [مشكلات] من گشوديد.

**[ترجمه]

«۶۳»

ف، تحف العقول كَتَبَ الْحَسَنُ الْبَصْرِيُّ إِلَى أَبِي مُحَمَّدٍ الْحَسَنِ بْنِ عَلِيٍّ عليهما السلام أَمَّا بَعْدُ فَإِنَّكُمْ مَعْشَرَ بَنِي هَاشِمٍ الْفُلْكُ الْجَارِيَةُ فِي اللُّجَجِ الْغَامِرَةِ وَ الْأَعْلَامُ النَّيِّرَةُ الشَّاهِرَةُ أَوْ كَسَفِينَةِ نُوحٍ عليه السلام الَّتِي نَزَلَهَا الْمُؤْمِنُونَ وَ نَجَا فِيهَا الْمُسْلِمُونَ كَتَبْتُ إِلَيْكَ يَا ابْنَ رَسُولِ اللَّهِ عِنْدَ اخْتِلَافِنَا فِي الْقَدَرِ وَ حَيْرَتِنَا فِي الِاسْتِطَاعَةِ فَأَخْبِرْنَا بِالَّذِي عَلَيْهِ رَأْيُكَ وَ رَأْيُ آبَائِكَ عليهم السلام فَإِنَّ مِنْ عِلْمِ اللَّهِ عِلْمَكُمْ وَ أَنْتُمْ شُهَدَاءُ عَلَى النَّاسِ وَ اللَّهُ الشَّاهِدُ عَلَيْكُمْ ذُرِّيَّةً بَعْضُها مِنْ بَعْضٍ وَ اللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ فَأَجَابَهُ الْحَسَنُ عليه السلام بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمنِ الرَّحِيمِ وَصَلَ إِلَيَّ كِتَابُكَ وَ لَوْ لَا مَا ذَكَرْتَهُ مِنْ حَيْرَتِكَ وَ حَيْرَةِ مَنْ مَضَى قَبْلَكَ إِذاً مَا أَخْبَرْتُكَ أَمَّا بَعْدُ فَمَنْ لَمْ يُؤْمِنْ بِالْقَدَرِ خَيْرِهِ وَ شَرِّهِ أَنَّ اللَّهَ يَعْلَمُهُ فَقَدْ كَفَرَ وَ مَنْ أَحَالَ الْمَعَاصِيَ عَلَى اللَّهِ فَقَدْ فَجَرَ إِنَّ اللَّهَ لَمْ يُطَعْ مُكْرِهاً وَ لَمْ يُعْصَ مَغْلُوباً وَ لَمْ يُهْمِلِ الْعِبَادَ سُدًى مِنَ الْمَمْلَكَةِ (۱)بَلْ هُوَ الْمَالِكُ لِمَا مَلَّكَهُمْ وَ

۱- أهمله: تركه و لم يستعمله عمدا أو نسيانا. و سدى أي باطلا و مهملا.

الْقَـادِرُ عَلَى مَا عَلَيْهِ أَقْـدَرَهُمْ بَلْ أَمَرَهُمْ تَخْيِيراً وَ نَهَاهُمْ تَحْـذِيراً فَإِنِ ائْتَمَرُوا لِلطَّاعَةِ لَمْ يَجِـدُوا عَنْهَا صَادّاً وَ إِنِ انْتَهَوْا إِلَى الْمَعْصِـيَةِ فَشَاءَ أَنْ يَمُنَّ عَلَيْهِمْ بِأَنْ يَحُولَ بَيْنَهُمْ وَ بَيْنَهَا فَعَلَ وَ إِنْ لَمْ يَفْعَلْ فَلَيْسَ هُوَ الَّذِی حَمَلَهُمْ عَلَيْهَا جَبْراً وَ لَا أُلْزِمُوهَا كَرْهاً بَلْ مَنَّ عَلَيْهِمْ بِأَنْ بَصَّرَهُمْ وَ عَرَّفَهُمْ وَ حَذَّرَهُمْ وَ أَمَرَهُمْ وَ نَهَاهُمْ لَا جَبْلًا لَهُمْ عَلَى مَا أَمَرَهُمْ بِهِ فَيَكُونُوا كَالْمَلَائِكَةِ وَ لَا جَبْراً لَهُمْ عَلَى مَا نَهَاهُمْ عَنْهُ وَ فَلِلَّهِ الْحُجَّةُ الْبالِغَةُ فَلَوْ شاءَ لَهَداكُمْ أَجْمَعِينَ وَ السَّلامُ عَلى مَنِ اتَّبَعَ الْهُدى

أقول سيأتی فی كتاب الاحتجاجات بسند آخر أبسط من هذا.

**[ترجمه]تحف العقول: حسن بصـری نامه‌ای به امام حسن عسـگری علیه السـلام به این مضمون نوشت: شما ای بنی‌هاشم که چون کشتی‌های رونده در دل دریاهای عمیق هستید و نشان‌های نورانی و سرشناس می‌باشید و [یا] مانند کشتی نوح هستید که مؤمنان بر آن سوار می‌شونـد و مسـلمانان [با آمـدن] در آن نجات می‌یابنـد؛ ای فرزند رسول خدا! وقتی در مسأله قَدَر اختلاف یافتیم و در مورد اسـتطاعت متحیر شدیم، برایتان نامه‌ای نوشـتم؛ ما را از نظر خود و پدرانتان علیهم السلام آگاه بنمایید که علم شما از علم خداونـد است و شـما گواهان بر مردمان و خداوند گواه بر شـماست، «ذُرِّيَّةً بَعْضُـها مِنْ بَعْضٍ وَ اللَّهُ سَـمِيعٌ عَلِيمٌ» - . آل عمران / ۳۴ - {فرزندانی که بعضـی از آنان از [نسل] بعضـی دیگرند و خداوند شـنوای داناست}. امام حسن عسگری علیه السـلام [در جواب] نوشتند: بسم الله الرحمن الرحیم. نامه تو به دستم رسید. اگر از حیرت خود و اطرافیانت سخنی نگفته بودی، جواب تو را نمی‌دادم. [بدان که] کسـی که به تقدیر، چه خوب و چه بد آن، و این [مسأله] که خدا به تقدیرات علم دارد ایمان نداشـته باشد، کفر ورزیده است و هر که معصـیت‌ها[ی خود را] به عهده خدا بیاندازد، [بر او] ستم کرده است؛ خداوند به زور اطاعت نگردد و مغلوبانه معصیت نشود و بندگان را به حال و اختیار خود وا نگذارد، بلکه اوست که مالك [حقیقی] آن‌چه به اختیارشان در آورده

ص: ۴۰

و قـادر [حقیقی] بر آن‌چه آنـان را بر آن قـادر کرده می‌باشـد. او آنان را امر کرد تا [خود] اختیار کننـد و نهی نمود تا بر حـذر باشـند؛ اگر به طاعت گردن نهنـد، مانعی بر سر راه اطاعتشان نیابنـد و اگر به معصـیت تن دهنـد و خـدا بخواهـد بر ایشان منت گذارد و بین آنان و معصیت مانع شود، این کار را می‌کند و اگر چنین نکند، او آن‌ها را مجبور به معصیت نکرده است و این... گونه نیست که آنان بر خلاف میل خود ناچار از معصـیت شده باشـند، بلکه خداوند بر آنان منت گذاشت و بصـیرت بخشید و معرفت داد و بر حـذرشان داشت و امرشـان کرد و نهیشان نمود، ولی در وجودشان اطاعت از اوامر را نیافریـد که ماننـد ملائکه باشـند، و [از سـوی دیگر نیز] آنـان را مجبـور بر انجـام آن‌چه از آن نهی نموده بود نکرد، «فَلِلَّهِ الْحُجَّةُ الْبـالِغَةُ فَلَوْ شـاءَ لَهَـداكُمْ أَجْمَعِينَ» - . أنعام / ۱۴۹ - {برهان رسا ویژه خـداست و اگر [خدا] می خواست، قطعاً همه شـما را هدایت می کرد} «وَ السَّلامُ عَلى مَنِ اتَّبَعَ الْهُدى» - . طه / ۴۷ - {و بر هر کس که از هدایت پیروی کند درود باد}.

مؤلف گوید: این روایت با سند دیگری و به صورت مفصل‌تری در کتاب إحتجاجات خواهد آمد.

**[ترجمه]

سن، المحاسن عَلِيٌّ بْنُ الْحَكَم عَنْ هِشَام بْنِ سَالِم عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ: إِنَّ اللَّهَ أَكْرَمُ مِنْ أَنْ يُكَلِّفَ النَّاسَ مَا لَا يُطِيقُونَ وَ اللَّهُ أَعَزُّ مِنْ أَنْ يَكُونَ فِی سُلْطَانِهِ مَا لَا يُرِيدُ.

**[ترجمه]محاسن: هشام بن سالم نقل کرده، امام صادق علیه السلام فرمودند: خداوند گرامی‌تر از آن است که مردمان را به چیزی که طاقت آن را ندارند تکلیف کند، و خداوند پیروزمندتر از آن است که در [سیطره] سلطنتش اتفاقی بیفتد که او آن را نخواسته است.

**[ترجمه]

«۶۵»

سن، المحاسن أَبِی عَنْ حَمَّادٍ عَنِ الْحُسَيْنِ بْنِ الْمُخْتَارِ عَنْ حَمْزَةَ بْنِ حُمْرَانَ قَالَ: قُلْتُ لَهُ إِنَّا نَقُولُ إِنَّ اللَّهَ لَمْ يُكَلِّفِ الْعِبَادَ إِلَّا مَا آتَاهُمْ وَ كُلُّ شَيْ ءٍ لَا يُطِيقُونَهُ فَهُوَ عَنْهُمْ مَوْضُوعٌ وَ لَا يَكُونُ إِلَّا مَا شَاءَ اللَّهُ وَ قَضَى وَ قَدَّرَ وَ أَرَادَ فَقَالَ وَ اللَّهِ إِنَّ هَذَا لَدِينِی وَ دِينُ آبَائِی (۱)

**[ترجمه]محاسن: حمزهٔ بن مهران نقل کرده، به ایشان عرض کردم: ما معتقدیم خداوند بندگان را تنها به اندازه نیرویی که به آنان داده تکلیف کرده است و هر تکلیفی که طاقت آن را نداشته باشند، از دوش آن‌ها برداشته شده است، و جز به خواست او اتفاقی نمی‌افتد و این خداوند است که قضا می‌نماید و تقدیر می‌کند و اراده دارد. ایشان فرمودند: به خدا قسم دین [و اعتقاد] من و پدران من نیز همین است.

**[ترجمه]

«۶۶»

سن، المحاسن عَلِيُّ بْنُ الْحَكَمِ عَنْ هِشَامِ بْنِ سَالِمٍ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ: مَا كَلَّفَ اللَّهُ الْعِبَادَ إِلَّا مَا يُطِيقُونَ وَ إِنَّمَا كَلَّفَهُمْ فِی الْيَوْمِ وَ اللَّيْلَةِ خَمْسَ صَلَوَاتٍ وَ كَلَّفَهُمْ مِنْ كُلِّ مِائَتَیْ دِرْهَمٍ خَمْسَةَ دَرَاهِمَ وَ كَلَّفَهُمْ صِيَامَ شَهْرِ رَمَضَانَ فِی السَّنَةِ وَ كَلَّفَهُمْ حَجَّةً وَاحِدَةً وَ هُمْ يُطِيقُونَ أَكْثَرَ مِنْ ذَلِكَ وَ إِنَّمَا كَلَّفَهُمْ دُونَ مَا يُطِيقُونَ وَ نَحْوَ هَذَا.

**[ترجمه]محاسن: هشام بن سالم روایت کرده، امام صادق علیه السلام فرمودند: خداوند بندگان را جز به اندازه طاقتشان تکلیف نمی‌کند؛ خداوند آن‌ها را در هر شبانه‌روز فقط به پنج نماز تکلیف کرده و از هر دویست درهم به پنج درهم مکلف نموده و در سال فقط روزه ماه رمضان را بر آنان تکلیف نموده و فقط یک حج را بر آنان تکلیف کرده است، در حالی که آنان طاقت بیش از این‌ها را نیز دارند، ولی خداوند آن‌ها را به کمتر از حد طاقتشان و مانند این‌ها تکلیف کرده است.

**[ترجمه]

سن، المحاسن أَبِی عَنِ الْعَبَّاسِ بْنِ عَامِرٍ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ یَحْیَی الْخَثْعَمِیِّ عَنْ عَبْدِ الرَّحِیم الْقَصِیرِ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ: سَأَلَهُ حَفْصٌ الْأَعْوَرُ وَ أَنَا أَسْمَعُ جَعَلَنِیَ اللَّهُ فِدَاکَ قَوْلُ اللَّهِ (۲)وَ لِلَّهِ عَلَی النَّاسِ حِجُّ الْبَیْتِ مَنِ اسْتَطاعَ إِلَیْهِ سَبِیلًا قَالَ ذَلِکَ الْقُوَّهُ فِی الْمَالِ أَوِ الْیَسَارُ قَالَ فَإِنْ کَانُوا مُوسِرِینَ فَهُمْ مِمَّنْ یَسْتَطِیعُ إِلَیْهِ السَّبِیلَ قَالَ نَعَمْ فَقَالَ لَهُ

ص: ۴۱

۱- تقدم الحدیث عن التوحید تحت رقم ۵۲ و فیه زیاده.

۲- فی المصدر: فقال جعلنی اللّه فداک ما قول اللّه. م.

ابْنُ سَیَابَهَ بَلَغَنَا عَنْ أَبِی جَعْفَرٍ علیه السلام أَنَّهُ کَانَ یَقُولُ یُکْتَبُ وَفْدُ الْحَاجِّ فَقَطَعَ کَلَامَهُ فَقَالَ کَانَ أَبِی یَقُولُ یُکْتَبُونَ فِی اللَّیْلَهِ الَّتِی قَالَ اللَّهُ فِیها یُفْرَقُ کُلُّ أَمْرٍ حَکِیمٍ قَالَ فَإِنْ لَمْ یُکْتَبْ فِی تِلْکَ اللَّیْلَهِ یَسْتَطِیعُ الْحَجَّ قَالَ لَا مَعَاذَ اللَّهِ فَتَکَلَّمَ حَفْصٌ (۱)فَقَالَ لَسْتُ مِنْ خُصُومَتِکُمْ فِی شَیْ ءٍ هَکَذَا الْأَمْرُ.

**[ترجمه]محاسن: عبدالرحیم قصیر نقل کرده، در حضور امام صادق علیه السلام بودیم که حفص أعور از ایشان سؤال کرد: خداوند مرا فدایتان گرداند! این سخن خداوند: «وَ لِلَّهِ عَلَی النَّاسِ حِجُّ الْبَیْتِ مَنِ اسْتَطاعَ إِلَیْهِ سَبِیلًا» - . آل عمران / ۹۷ - {و برای خدا حج آن خانه بر عهده مردم است [البته بر] کسی که بتواند به سوی آن راه یابد} [را برایم توضیح دهید]؛ ایشان فرمودند: مقصود داشتن نیرو یا توان‌مندی مالی است. [حفص] عرض کرد: آیا اگر توان‌مند باشند، از آن‌هایی که می‌توانند به سوی آن [- خانه خدا] راه یابند محسوب می‌شوند؟ فرمودند: آری. [حفص] به ایشان عرض کرد:

ص: ۴۱

إبن سیابهٔ برایمان از امام باقر علیه السلام نقل کرده که ایشان همیشه می‌فرمودند [نام] حاجیانی که مشرف می‌شوند نوشته می... شود؛ ایشان سخن او را قطع کردند و فرمودند: پدرم همیشه می‌فرمودند: [نام] آنان در شبی که خداوند [در موردش] فرموده است: «فِیها یُفْرَقُ کُلُّ أَمْرٍ حَکِیمٍ» - . دخان / ۴ - {در آن [شب] هر [گونه] کاری [به نحوی] استوار فیصله می یابد}، نوشته می‌شود. [حفص] عرض کرد: اگر در آن شب نوشته نشود، آیا می‌تواند به حج برود؟ ایشان فرمودند: نه، پناه بر خدا! حفص به سخن در آمد و گفت: من با شما هیچ مخالفتی ندارم، همین‌طور است.

**[ترجمه]

«۶۸»

ضا، فقه الرضا علیه السلام أَرْوِی أَنَّ رَجُلًا سَأَلَ الْعَالِمَ ع- فَقَالَ یَا ابْنَ رَسُولِ اللَّهِ أَ لَیسَ أَنَا مُسْتَطِیعٌ لِمَا کُلِّفْتُ فَقَالَ لَهُ علیه السلام مَا الِاسْتِطَاعَهُ عِنْدَکَ قَالَ الْقُوَّهُ عَلَی الْعَمَلِ قَالَ لَهُ علیه السلام قَدْ أُعْطِیتَ الْقُوَّهَ إِنْ أُعْطِیتَ الْمَعُونَهَ قَالَ لَهُ الرَّجُلُ فَمَا الْمَعُونَهُ قَالَ التَّوْفِیقُ قَالَ فَلِمَ إِعْطَاءُ التَّوْفِیقِ قَالَ لَوْ کُنْتَ مُوَفَّقاً کُنْتَ عَامِلًا وَ قَدْ یَکُونُ الْکَافِرُ أَقْوَی مِنْکَ وَ لَا یُعْطَی التَّوْفِیقَ فَلَا یَکُونُ عَامِلًا ثُمَّ قَالَ علیه السلام أَخْبِرْنِی عَنْکَ مَنْ خَلَقَ فِیکَ الْقُوَّهَ قَالَ الرَّجُلُ اللَّهُ تَبَارَکَ وَ تَعَالَی قَالَ الْعَالِمُ هَلْ تَسْتَطِیعُ بِتِلْکَ الْقُوَّهِ دَفْعَ الضَّرِّ عَنْ نَفْسِکَ وَ أَخْذَ النَّفْعِ إِلَیْهَا بِغَیْرِ الْعَوْنِ مِنَ اللَّهِ تَبَارَکَ وَ تَعَالَی قَالَ لَا قَالَ فَلِمَ تَنْتَحِلُ مَا لَا تَقْدِرُ عَلَیْهِ ثُمَّ قَالَ أَیْنَ أَنْتَ عَنْ قَوْلِ الْعَبْدِ الصَّالِحِ (۲)وَ مَا تَوْفِیقِی إِلَّا بِاللَّهِ.

**[ترجمه]فقه الرضا: مردی از امام رضا علیه السلام پرسید: ای فرزند رسول خدا! آیا من بر تکالیفی که به آن‌ها مکلف شده‌ام استطاعت ندارم؟ امام علیه السلام به او فرمودند: از نظر تو استطاعت چیست؟ او عرض کرد: نیروی بر [انجام] عمل. امام علیه السلام به او فرمودند: اگر معونه [عمل] به تو عطا شود، نیرو نیز به تو عطا شده است. عرض کرد: معونه چیست؟ فرمودند: توفیق [بر انجام عمل]. عرض کرد: توفیق برای چیست؟ ایشان فرمودند: اگر توفیق داشته باشی، عمل می کنی، گاهی شخص کافر بیش از تو نیرو دارد، ولی به او توفیق داده نمی‌شود و به همین سبب عمل نمی کند. سپس امام علیه السلام فرمودند: به من

بگو چه کسی نیرو را در وجود تو آفریـد؟ مرد عرض کرد: خداونـد تبارک و تعالی. عالم فرمودنـد: آیا بـدون کمک خداوند تبـارک و تعـالی می‌تـوانی بـا آن نیرو ضـرری را از خـودت دور سـازی و به خـود سـودی رسـانی؟ مرد عرض کرد: نه. ایشـان فرمودنـد: پس چرا عملی که قـدرتی بر آن نداری را به خود نسـبت می‌دهی؟ سپس فرمودند: به سـخن بنده صالح - . مقصود حضـرت شـعیب علی نبینـا و آله و علیه السـلام است که گفت: «إِنْ أُرِيـدُ إِلاَّـ الإِصْـلاَحَ مَـا اسْـتَطَعْتُ وَ مَـا تَوْفِيقِى إِلاَّ بِاللّهِ عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَ إِلَيْهِ أُنِيبُ» {من قصـدی جز اصـلاح [جامعه] تا آنجا که بتوانم نـدارم و توفیق من جز به [یاری] خدا نیست بر او توکل کرده ام و به سوی او بازمی گردم}. هود / ۸۸ - بیندیشن که گفت: توفیق من جز به [یاری] خدا نیست.

**[ترجمه]

«۶۹»

وَ أَرْوِى أَنَّ رَجُلًا سَأَلَهُ عَنِ الِاسْتِطَاعَهِ فَقَالَ أَ تَسْتَطِيعُ أَنْ تَعْمَلَ مَا لَمْ يَكُنْ قَالَ لَا قَالَ أَ تَسْتَطِيعُ أَنْ تَنْتَهِىَ عَمَّا يَكُونُ قَالَ لَا قَالَ فَفِيمَا أَنْتَ مُسْـتَطِيعٌ قَـالَ الرَّجُـلُ لَا أَدْرِى فَقَالَ الْعَالِمُ عليه السـلام إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ خَلَقَ خَلْقاً فَجَعَلَ فِيهِمْ آلَهَ الْفِعْلِ ثُمَّ لَمْ يُفَوِّضْ إِلَيْهِمْ فَهُمْ مُسْتَطِيعُونَ لِلْفِعْلِ فِى وَقْتِ الْفِعْلِ مَعَ الْفِعْلِ قَالَ لَهُ الرَّجُلُ فَالْعِبَادُ مَجْبُورُونَ فَقَالَ لَوْ كَانُوا مَجْبُورِينَ كَانُوا مَعْذُورِينَ قَالَ الرَّجُلُ فَفَوَّضَ إِلَيْهِمْ قَالَ لَا قَالَ فَمَا هُوَ قَالَ الْعَالِمُ عليه السلام عَلِمَ مِنْهُمْ فِعْلًا فَجَعَلَ فِيهِمْ آلَهَ الْفِعْلِ فَإِذَا فَعَلُوا كَانُوا مُسْتَطِيعِينَ (۳).

۱- فی المصدر: حفص بن سالم. م.

۲- أی شـعیب علی نبیّنا و آله و علیه السلام حیث قال: «إِنْ أُرِيدُ إِلَّا الْإِصْلاحَ مَا اسْتَطَعْتُ وَ ما تَوْفِيقِى إِلَّا بِاللَّهِ عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَ إِلَيْهِ أُنِيبُ». هود: ۸۸.

۳- أقول: أخرج الکلینی قـدس اللّه روحه الحـدیث فی باب الاسـتطاعه عن کتابه الکافی، عن محمّد بن یحیی و علیّ بن إبراهیم جمیعا، عن أحمـد بن محمّـد، عن علیّ بن الحکم، و عبـد اللّه ابن یزید جمیعا، عن رجل من أهل البصـره، عن أبی عبد اللّه علیه السلام. و فیه زیاده علی ما فی الکتاب فلیراجعه.

**[ترجمه]فقه الرضا: مردی از امام رضا علیه السلام سؤالی درباره استطاعت [بندگان در اعمال] پرسید؛ ایشان فرمودند: آیا می‌توانی چیزی که وجود ندارد را انجام دهی؟ [مرد] عرض کرد: نه. ایشان فرمودند: آیا می‌توانی چیزی که وجود یافته است را ترک کنی؟ عرض کرد: نه. ایشان فرمودند: پس در چه چیزهایی توانا هستی؟ مرد عرض کرد: نمی‌دانم. عالم علیه السلام فرمودند: خداوند عزّ و جلّ خلایق را آفرید و وسایل انجام کارها را در وجود آنان قرار داد، ولی [امور را] به آنان تفویض نکرد، بنابراین آنان در زمان انجام کار و به همراه آن مستطیع هستند. مرد به ایشان عرض کرد: پس بندگان مجبورند؟ ایشان فرمودند: اگر مجبور بودند، [بر انجام اعمال خود] عذر داشتند. مرد عرض کرد: پس کار را به آنان تفویض کرده است؟ ایشان فرمودند: خیر. مرد عرض کرد؟ پس چه؟ عالم علیه السلام فرمودند: خداوند کار آن‌ها را می‌داند و وسیله انجام کار را در [اختیار] آنان قرار می‌دهد؛ پس وقتی کار را انجام می‌دهند، مستطیع هستند.

**[ترجمه]

بيان

ما ورد في هذا الخبر من عدم تقدم الاستطاعه على الفعل موافقا لأخبار أوردها الكليني في ذلك يحتمل وجوها الأول التقيه لموافقته لما ذهب إليه الأشاعره من أن للعبد قدره و كسبا مقارنه للفعل غير مؤثره فيه و لمخالفته لما سبق من الأخبار الكثيره الداله على تقدم الاستطاعه و أن من لا يقول به فهو مشرك.

الثاني أن يكون المراد بالاستطاعه في أمثال هذا الخبر الاستقلال بالفعل بحيث لا يمكن أن يمنعه عنه مانع و لا يكون هذا إلا في حال الفعل إذ يمكن قبل الفعل أن يزيله الله عن الفعل و لو بإعدامه و إزاله عقله أو شي ء آخر مما يتوقف عليه الفعل.

الثالث أن يكون المعنى أن في حال الفعل يظهر الاستطاعه و يعلم أنه كان مستطيعا قبله بأن أذن الله له في الفعل كما ورد أن بعد القضاء لا بداء و الأول أظهر.

جا، المجالس للمفيد عَلِيُّ بْنُ مَالِكٍ النَّحْوِيُّ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْفَضْلِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ أَحْمَدَ الْكَاتِبِ عَنْ يَمُوتَ بْنِ الْمُزَرِّعِ عَنْ عِيسَى بْنِ إِسْمَاعِيلَ عَنِ الْأَصْمَعِيِّ عَنْ عِيسَى بْنِ عُمَرَ قَالَ: كَانَ ذُو الرُّمَّهِ الشَّاعِرُ (۱)يَذْهَبُ إِلَى النَّفْيِ فِي الْأَفْعَالِ وَ كَانَ رُؤْبَهُ بْنُ الْعَجَّاجِ (۲)إِلَى الْإِثْبَاتِ فِيهَا فَاجْتَمَعَا فِي يَوْمٍ مِنْ أَيَّامِهِمَا عِنْدَ بِلَالِ بْنِ أَبِي بُرْدَهَ وَ هُوَ وَالِي الْبَصْرَهِ وَ بِلَالٌ يَعْرِفُ مَا بَيْنَهُمَا مِنَ الْخِلَافِ فَحَضَّهُمَا عَلَى الْمُنَاظَرَهِ فَقَالَ رُؤْبَهُ وَ اللَّهِ مَا يَفْحَصُ طَائِرٌ أُفْحُوصاً وَ لَا يُقَرْمِصُ سَبُعٌ قُرْمُوصاً إِلَّا كَانَ ذَلِكَ بِقَضَاءِ اللَّهِ وَ قَدَرِهِ فَقَالَ لَهُ ذُو الرُّمَّهِ وَ اللَّهِ مَا أَذِنَ اللَّهُ لِلذِّئْبِ أَنْ يَأْخُذَ حَلُوبَهَ عَالَهٍ عَيَايِلَ ضَرَائِكَ فَقَالَ لَهُ رُؤْبَهُ أَ فَبِمَشِيَّتِهِ أَخَذَهَا أَمْ بِمَشِيَّهِ اللَّهِ فَقَالَ ذُو الرُّمَّهِ بَلْ بِمَشِيَّتِهِ وَ إِرَادَتِهِ فَقَالَ رُؤْبَهُ هَذَا وَ اللَّهِ الْكَذِبُ عَلَى الذِّئْبِ فَقَالَ ذُو الرُّمَّهِ وَ اللَّهِ الْكَذِبُ عَلَى الذِّئْبِ أَهْوَنُ مِنَ الْكَذِبِ عَلَى

١- اسـمه غيلان بن عقبه، و كنيته أبو الحارث، أورد ذكره و أخباره و من أشعاره أبو الفرج فى الأغانى ج ١۶ ص ١١٠ توفى فى خلافه هشام بن عبد الملك و له أربعون سنه.

٢- و اسم الحجاج عبد اللّه بن رؤبه، يتصل نسـبه بزيد بن مناه الراجز المشـهور من مخضرمى الدولتين و من اعراب البصره، سمع من أبى هريره و النسابه البكرى، و عداده فى التابعين، روى عنه معمر بن المثنى و النضـر بن شـميل، مات فى زمن المنصور سـنه ١۴۵ قاله ياقوت فى ارشاد الاريب ج ۴ ص ٢١۴.

رَبِّ الذَّنْبِ فَقَالَ وَ أَنْشَدَنِی أَبُو الْحَسَنِ عَلِیُّ بْنُ مَالِكٍ النَّحْوِیُّ فِی أَثَرِ هَذَا الْحَدِیثِ لِمَحْمُودٍ الْوَرَّاقِ

أَ عَاذِلُ لَمْ آتِ الذُّنُوبَ عَلَی جَهْلٍ***وَ لَا أَنَّهَا مِنْ فِعْلِ غَیْرِی وَ لَا فِعْلِی

وَ لَا جُرْأَةٍ مِنِّی عَلَی اللَّهِ جِئْتُهَا***وَ لَا أَنَّ جَهْلِی لَا یُحِیطُ بِهِ عَقْلِی

وَ لَكِنْ بِحُسْنِ الظَّنِّ مِنِّی بِعَفْوِ مَنْ***تَفَرَّدَ بِالصُّنْعِ الْجَمِیلِ وَ بِالْفَضْلِ

فَإِنْ صَدَقَ الظَّنُّ الَّذِی قَدْ ظَنَنْتُهُ*** فَفِی فَضْلِهِ مَا صَدَّقَ الظَّنَّ مِنْ مِثْلِی

وَ إِنْ نَالَنِی مِنْهُ الْعِقَابُ فَإِنَّمَا*** أَتَیْتُ مِنَ الْإِنْصَافِ فِی الْحُكْمِ وَ الْعَدْلِ

أقول: روی السید المرتضی فی الغرر هذا الخبر بسند آخر عن أبی عبیده.

**[ترجمه]مطلبی که در این روایت آمده است که استطاعت [در زمان عمل است و] قبل از عمل نیست، موافق با روایاتی است که کلینی در این‌باره آورده است و چند وجه در آن محتمل است: وجه اول تقیه است، زیرا این مطلب موافق با سخن اشاعره است که قائل بودند که قدرت و نیروی بنده هم‌زمان با فعل و بی‌تأثیر در آن است، و هم‌چنین مخالف با مضمون بسیاری از روایات است که دلالت می‌کنند استطاعت مقدم بر عمل است و کسی که چنین اعتقادی نداشته باشد مشرک است.

دوم این‌که مقصود از استطاعت در مانند این روایات، مستقل بودن [بنده] در عمل است، به گونه‌ای که مانعی بر سر راه او نباشد، و این[گونه استقلال] فقط در هنگام عمل است، زیرا ممکن است خداوند با معدوم کردن عمل یا زائل کردن عقل بنده، یا وسیله دیگری که انجام یافتن عمل نیازمند به آن است، آن را قبل از عمل از بنده سلب کند.

سوم این‌که معنایش این باشد که استطاعت [بنده] در زمان انجام عمل ظاهر می‌شود و او می‌داند که قبل از عمل نیز با اذنی که خداوند در انجام عمل به او داده بود مستطیع بوده است. چنان‌چه در بعضی روایات آمده است که بعد از قضا[ی الهی]، بدائی در کار نیست. احتمال اول قوی‌تر است.

در مجالس مفید از عیسی بن عمر نقل شده، ذوالرمهٔ شاعر معتقد به نفی اعمال [از بندگان در] بود و رؤبهٔ بن عجاج قائل به اثبات اعمال [برای بندگان]. روزی آن دو نزد بلال بن أبی‌برده که والی بصره بود حاضر شدند. بلال که از اختلاف نظر آن دو آگاه بود، آنان را تشویق به مناظره کرد. رؤبهٔ بن عجاج گفت: هیچ پرنده‌ای به دنبال کاشانه‌ای نرود و هیچ درنده‌ای وارد لانه‌اش نشود مگر این‌که به قضا و قدر خداوند باشد. ذوالرمهٔ گفت: به خدا سوگند که خداوند به گرگ این اجازه را نداده که مادر شیرده یک خانواده فقیر و بی‌نوا را شکار کند. رؤبهٔ به او گفت: آیا به خواست خود آن را شکار می‌کند، یا به [خواست و] مشیت خداوند؟ ذوالرمهٔ گفت:

به خواست و اراده خودش. رؤبهٔ گفت: به خدا سوگند این [سخن] دروغ [بستن] بر گرگ است. ذوالرمهٔ گفت: به خدا سوگند دروغ بستن بر گرگ آسان‌تر از دروغ بستن بر پروردگار گرگ است.

مفیـد پس از نقـل این مـاجرا گفته است: ابوالحسن علی بن مالک نحوی پس از این‌که این حـدیث را برایم نقل کرد این شـعر محمود وراق را خواند:

ای ملامت‌گر! من نادانسته مرتکب گناهان نشده‌ام، و گناهان کار من و یا کس دیگری نیست.

و من آن‌ها را از روی جسارت بر خداوند انجام نداده‌ام، و این‌گونه نبود که عقل من نتواند نادانی‌ام را بر طرف کند.

من گناهان را از روی حسن ظنّم نسبت به آمرزش و بزرگواری آن یگانه آفریدگار زیبایی‌ها، مرتکب شدم.

اگر گمانی که داشته‌ام تحقق یابد [و او گناهان مرا ببخشد]، به جهت بزرگواری‌اش است که گمان مرا به تحقق رسانده است.

و اگر از او کیفری به من رسد، به حکم و عدالتی که انصاف در حق من بوده رسیده‌ام.

مؤلف گوید: سید مرتضی این روایت را با سند دیگری در غرر از أبی‌عبیدهٔ نقل کرده است.

**[ترجمه]

قـال الجزری أُفحوص القطـاه موضـعها الـذی تجثم فیه (۱)و تـبیض کأنهـا تفحص عنـه الـتراب أی تکشـفه و الفحص البحـث و الکشف و قال فی مناظره ذی الرمه و رؤبه ما تقرمص سـبع قرموصا إلا بقضاء القرموص حفره یحفرها الرجل یکتنّ فیها من البرد یأوی إلیها الصید و هی واسعه الجوف ضیّقه الرأس و قرمص و تقرمص إذا دخلها و تقرمص السبع إذا دخلها للاصطیاد.

و قال فی قصّه ذی الرمه و رؤبه عاله ضرائک الضرائک جمع ضریک و هو الفقیر سیّئ الحال و قیل الهزیل.

و قال السیـد فی الغرر العیایل جمیع عیل و هو ذو العیال و الضرائک جمیع ضریک و هو الفقیر و فی روایه السید هذا کذب علی الذئب ثان فالمعنی أنه کذب ثان علی الذئب بعد ما کذب علیه فی قصّه یوسف.

**[ترجمه]جزری گفته است: \\"أفحوص القطاهٔ\\" جایی است پرنده در آن زاد و ولد و تخم‌گذاری می‌کند که گویا خاک را از روی آن کنار می‌زند. و فحص به معنای جست و جو و کشف است. در مناظره ذوالرمهٔ و رؤبهٔ، \\"قرموص\\"، حفره‌ای با دهانه تنگ و درونی وسـیع است که انسان آن را حفر می‌کند و از سرما در امان است و صید به آن پناه می‌برد. و \\"قرمص و تقرمص\\" یعنی داخل آن حفره شد، و \\"تقرمص السبع\\" یعنی درنده برای شکار داخل حفره شد.

در قصه ذی‌الرمهٔ و رؤبهٔ آمده است: \\"عالهٔ الضـرائک\\"، ضـرائک جمع ضریک، به معنای فقیر بی‌نوا است، و گفته شده به معنای لاغر است.

سیـد در غرر گفتـه اسـت: \\"عیایـل\\" جمـع \\"عیـل\\"، بـه معنـای عیـال‌وار و خـانواده‌دار است و \\"ضـرائک\\" جمع

\\"ضـریک\\" به معنای فقیر است. در نقل سـید در غرر این‌گونه آمـده است: \\"این دروغ دومی است که به گرگ نسـبت داده می‌شـود\\"، کـه معنـایش ایـن اسـت کـه او [یعنی ذوالرمـهٔ] پس از این‌که در قصه یوسـف بر گرگ دروغ بسـته شـد که یوسف را خورده است، برای بار دوم به گرگ دروغ بسته است.

**[ترجمه]

«۷۰»

کش، رجال الکشـی حَمْدَوَیْهِ وَ إِبْرَاهِیمُ ابْنَا نُصَـیْرٍ عَنِ الْعُبَیْدِیِّ عَنْ هِشَامِ بْنِ إِبْرَاهِیمَ الْمَشْـرِقِیِّ قَالَ: قَالَ لِی أَبُو الْحَسَنِ الْخُرَاسَانِیُّ (۲)کَیْفَ تَقُولُونَ فِی الِاسْـتِطَاعَهِ بَعْـدَ یُونُسَ فَذَهَبَ فِیهَا مَذْهَبَ زُرَارَه (۳)وَ مَـذْهَبُ زُرَارَهَ هُوَ الْخَطَأُ فَقُلْتُ لَا وَ لَکِنَّهُ بِأَبِی أَنْتَ وَ أُمِّی

۱- تجثم الطائر أو الحیوان: تلبد بالارض و أقام فیه.

۲- فی المصدر: أبو الحسن الخراسانیّ علیه السلام. و الظاهر أنّه هو الرضا علیه السلام. م.

۳- فی الکشّیّ المطبوع: تذهب فیها مذهب زراره؟.

مَا يَقُولُ زُرَارَهُ فِی الِاسْتِطَاعَهِ وَ قَوْلُ زُرَارَهَ هُمْ قُدَّرٌ (١)وَ نَحْنُ مِنْهُ بُرَآءُ وَ لَیْسَ مِنْ دِینِ آبَائِکَ قَالَ فَبِأَیِّ شَیْ ءٍ تَقُولُونَ قُلْتُ بِقَوْلِ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام وَ سُئِلَ عَنْ قَوْلِ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ وَ لِلَّهِ عَلَی النَّاسِ حِجُّ الْبَیْتِ مَنِ اسْتَطاعَ إِلَیْهِ سَبِیلًا مَا اسْتِطَاعَتُهُ قَالَ فَقَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام صِحَّتُهُ وَ مَالُهُ فَنَحْنُ بِقَوْلِ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام نَأْخُذُ قَالَ صَدَقَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام هَذَا هُوَ الْحَقُّ(٢).

**[ترجمه]رجال کشی: هشام بن إبراهیم مشرقی نقل کرده، ابوالحسن خراسانی - . در مصدر ابوالحسن خراسانی علیه السلام آمده است. ظاهراً منظور امام رضا علیه السلام است. -

به من فرمود: بعد از یونس درباره استطاعت چگونه استدلال می کنید؟ روش او که مانند روش زراره بود و روش زراره بر خطا بود. - . در رجال کشی چاپ‌شده این گونه آمده است: آیا به روش زراره استدلال می کنید؟ روش او که خطا بود. -

عرض کردم: خیر، پدر و مادرم فدایتان شوند!

ص: ۴۴

ولی زراره در مسأله استطاعت نمی گوید و سخن زراره این است که آنان [مستقلاً بر کارهای خود] قادرند، و ما از آن [سخن] دوری می‌جوییم و آن [سخن] از دین پدران شما نیست. ایشان فرمود: پس شما به چه چیزی اعتقاد دارید؟ عرض کردم: به سخن امام صادق علیه السلام که وقتی از ایشان درباره این سخن خداوند عزّ و جلّ: «وَ لِلَّهِ عَلَی النَّاسِ حِجُّ الْبَیْتِ مَنِ اسْتَطاعَ إِلَیْهِ سَبِیلًا» - . آل عمران / ۹۷ - {و برای خدا حج آن خانه بر عهده مردم است [البته بر] کسی که بتواند به سوی آن راه یابد} سؤال شده بود که استطاعت داشتن به چه چیزی است، امام صادق علیه السلام فرمودند: به داشتن سلامتی و مال. ما نیز به همین سخن امام صادق علیه السلام معتقدیم. ایشان فرمود: امام صادق علیه السلام درست فرموده‌اند و حق همین است.

**[ترجمه]

بیان

قوله ما یقول زراره فی الاستطاعه و قول زراره فیمن قدر کذا فی بعض النسخ فلعل المعنی أن زراره لا یقول بالاستطاعه بل إنما یقول بها فیمن قدر علی الفعل بإذنه و توفیقه تعالی و نحن من القول بالاستطاعه المحضه برآء فکلمه ما نافیه و یحتمل أن یکون استفهاما للإنکار و التحقیر أی أی شی ء قول زراره فنقول به ثم بین أنه قوله بالاستطاعه فیمن قدر علی الفعل و فی أکثر النسخ هم قدّر فیحتمل الوجه الثانی و یکون قدّر بضم القاف و تشدید الدال جمع قادر أی یقول هم قادرون بالاستقلال و فی بعض النسخ قذر بالذال المعجمه و ربما قرأ قوم زراره و قد یقرأ هیّم قذر و الهیّم بالکسر الإبل العطاش و أثر التصحیف و التحریف فیه ظاهر.

**[ترجمه]در بعضی نسخ چنین آمده است: زراره در مسأله استطاعت نمی گوید و سخن زراره در مورد کسی است که قادر است ... شاید معنایش این باشد که زراره قائل به استطاعت نیست، بلکه زراره استطاعت را در مورد کسی که با اذن و توفیق خداوند متعال قادر بر عمل است قائل است و ما از اعتقاد به استطاعت محض [و مستقل] به دوریم. یعنی \\"ما\\" در \\"ما

یقول زرارهٔ ...\\" مای نافیه است، و محتمل است که مای استفهام انکاری و تحقیر باشد؛ یعنی سخن زراره چه باشد که ما به آن معتقد باشیم!؟ سپس بیان کرده که اعتقاد زراره به استطاعت در مورد کسی است که قادر بر عمل است. در بیشتر نسخه‌ها \\"هُم قُدّر\\" آمده است و احتمال دوم را تأیید می‌کند. \\"قُدّر\\" به ضم قاف و تشدید دال، جمع قادر است و معنای جمله این است که آنان مستقلًا [بر انجام کارها] قادرند. در بعضی از نسخه‌ها به جای \\"قدر\\"، \\"قذر\\" آمده است. چه بسا به جای \\"قول زرارهٔ\\"، \\"قوم زرارهٔ\\" خوانده شده است، و گاهی نیز به جای \\"هم قدر\\"، \\"هیّم قذر\\" خوانده می‌شود. هیّم به معنای شتر تشنه است و ظاهراً [در] اثر خطای نسخه‌برداری [به این صورت درآمده] است.

**[ترجمه]

«۷۱»

كش، رجال الكشی مُحَمَّدُ بْنُ قُولَوَیْهِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ أَبِی الْقَاسِمِ مَاجِیلَوَیْهِ عَنْ زِیَادِ بْنِ أَبِی الْحَلَّالِ قَالَ: قُلْتُ لِأَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام إِنَّ زُرَارَهَ رَوَی عَنْکَ فِی الِاسْتِطَاعَهِ شَیْئاً فَقَبِلْنَا مِنْهُ وَ صَدَّقْنَاهُ وَ قَدْ أَحْبَبْتُ أَنْ أَعْرِضَهُ عَلَیْکَ فَقَالَ هَاتِهِ فَقُلْتُ زَعَمَ أَنَّهُ سَأَلَکَ عَنْ قَوْلِ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ وَ لِلَّهِ عَلَی النَّاسِ حِجُّ الْبَیْتِ مَنِ اسْتَطاعَ إِلَیْهِ سَبِیلًا فَقُلْتُ مَنْ مَلَکَ زَاداً وَ رَاحِلَهً فَقَالَ کُلُّ مَنْ مَلَکَ زَاداً وَ رَاحِلَهً فَهُوَ مُسْتَطِیعٌ لِلْحَجِّ وَ إِنْ لَمْ یَحِجَّ فَقُلْتُ نَعَمْ فَقَالَ لَیْسَ هَکَذَا سَأَلَنِی وَ لَا هَکَذَا قُلْتُ کَذَبَ عَلَیَّ وَ اللَّهِ کَذَبَ عَلَیَّ وَ اللَّهِ

ص: ۴۵

۱- فی الکشّیّ: ما تقول فی الاستطاعه، و قول زراره فیمن قدر.

۲- أقول: حمله الاصحاب و أمثاله ممّا ورد فی ذمّ زراره و نظرائه من أجلاء الاصحاب علی التقیه حفظا لهم و حقنا لدمائهم، و یدلّ علی صحه هذا الحمل ما ورد من الروایات، من الاعتذار عن ذمهم مثل قول الصادق علیه السلام لعبد اللّه بن زراره: أقرئ منی علی والدک السلام، و قل له انی انما أعیبک دفاعا منی عنک، فان الناس و العدو یسارعون الی کل من قربناه و حمدنا مکانه لادخال اذی فیمن نحبه و نقربه، و یذمونه لمحبتنا له، و قربه و دنوه منا. و الحدیث طویل فلیراجعه.

لَعَنَ اللَّهُ زُرَارَهَ لَعَنَ اللَّهُ زُرَارَهَ إِنَّمَا قَالَ لِی مَنْ کَانَ لَهُ زَادٌ وَ رَاحِلَهٌ فَهُوَ مُسْتَطِیعٌ لِلْحَجِّ قُلْتُ وَ قَدْ وَجَبَ عَلَیْهِ قَالَ فَمُسْتَطِیعٌ هُوَ قُلْتُ لَا حَتَّی یُؤْذَنَ لَهُ قُلْتُ فَأُخْبِرُ زُرَارَهَ بِذَلِکَ قَالَ نَعَمْ قَالَ زِیَادٌ فَقَدِمْتُ الْکُوفَهَ فَلَقِیتُ زُرَارَهَ فَأَخْبَرْتُهُ بِمَا قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام وَ سَکَتُّ عَنْ لَعْنِهِ قَالَ أَمَا إِنَّهُ قَدْ أَعْطَانِی الِاسْتِطَاعَهَ مِنْ حَیْثُ لَا یَعْلَمُ وَ صَاحِبُکُمْ هَذَا لَیْسَ لَهُ بَصِیرَهٌ بِکَلَامِ الرِّجَالِ (۱).

**[ترجمه]رجال کشی: زیاد بن أبی‌حلال نقل کرده، به امام صادق علیه السلام عرض کردم: زراره درباره استطاعت سخنی از شما روایت کرد و ما نیز از او پذیرفتیم و او را تصدیق کردیم، دوست داشتم آن را بر شما عرضه کنم. ایشان فرمودند: بگو. عرض کردم: او گفت که از شما درباره این سخن خداوند عزّ و جلّ: «وَ لِلَّهِ عَلَی النَّاسِ حِجُّ الْبَیْتِ مَنِ اسْتَطاعَ إِلَیْهِ سَبِیلًا» - . آل عمران / ۹۷ - {و برای خدا حج آن خانه بر عهده مردم است [البته بر] کسی که بتواند به سوی آن راه یابد} پرسیده است، [و شما فرموده‌اید] مقصود هر کسی است که توشه [سفر] و کاروانی [که به سوی خانه خدا می‌رود] بیابد. ایشان فرمودند: [زراره از قول من به شما گفته که] هر کسی که توشه و کاروانی بیابد، مستطیع است، اگرچه به حج نرود؟ عرض کردم: آری. ایشان فرمودند: او این‌طور از من سؤال نکرد و من نیز این‌گونه [جوابش را] نگفتم، به خدا سوگند بر من دروغ بسته است، به خدا سوگند بر من دروغ بسته است،

ص: ۴۵

خدا زراره را لعنت کند! خدا زراره را لعنت کند! او به من گفت که آیا کسی که توشه و کاروان بیابد، برای حج مستطیع شده است؟ من گفتم: حج بر او واجب شده است. او گفت: پس مستطیع شده است؟ گفتم: نه، تا هنگامی که به او اذن داده شود [مستطیع نیست]. به ایشان عرض کردم: [اجازه دارم] این را به زراره بگویم؟ فرمودند: آری. به کوفه رسیدم و زراره را دیدم و او را از سخنی که امام صادق علیه السلام فرموده بودند آگاه کردم، ولی چیزی در مورد لعن نمودن ایشان به او نگفتم. او گفت: ایشان به صورت غیر مستقیم و ناآشکار استطاعت را به من رسانده‌اند، و این دوست شما به کلام ایشان بصیرت ندارد. - . اصحاب ما این روایت و روایاتی شبیه به این را که در نکوهش اصحاب بزرگوار می‌باشد را حمل بر تقیه کرده‌اند و دلیل صدور این چنین روایاتی از جانب امامان علیهم السلام را حفظ جان اصحاب دانسته‌اند. -

**[ترجمه]

«۷۲»

کش، رجال الکشی مُحَمَّدُ بْنُ مَسْعُودٍ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عِیسَی عَنْ حَرِیزٍ قَالَ: خَرَجْتُ إِلَی فَارِسَ وَ خَرَجَ مَعَنَا مُحَمَّدٌ الْحَلَبِیُّ إِلَی مَکَّهَ فَاتَّفَقَ قُدُومُنَا جَمِیعاً إِلَی حُنَیْنٍ فَسَأَلْتُ الْحَلَبِیَّ فَقُلْتُ لَهُ أَطْرِفْنَا بِشَیْ ءٍ (۲)قَالَ نَعَمْ جِئْتُکَ بِمَا تَکْرَهُ قُلْتُ لِأَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام مَا تَقُولُ فِی الِاسْتِطَاعَهِ فَقَالَ لَیْسَ مِنْ دِینِی وَ لَا مِنْ دِینِ آبَائِی فَقُلْتُ الْآنَ ثَلِجَ عَنْ صَدْرِی وَ اللَّهِ لَا أَعُودُ لَهُمْ مَرِیضاً وَ لَا أُشَیِّعُ لَهُمْ جَنَازَهً وَ لَا أُعْطِیهِمْ شَیْئاً مِنْ زَکَاهِ مَالِی قَالَ فَاسْتَوَی أَبُو عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام جَالِساً وَ قَالَ لِی کَیْفَ قُلْتَ فَأَعَدْتُ عَلَیْهِ الْکَلَامَ فَقَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام کَانَ أَبِی علیه السلام یَقُولُ أُولَئِکَ قَوْمٌ حَرَّمَ اللَّهُ وُجُوهَهُمْ عَلَی النَّارِ فَقُلْتُ جُعِلْتُ فِدَاکَ وَ کَیْفَ قُلْتَ لِی لَیْسَ مِنْ دِینِی وَ لَا مِنْ دِینِ آبَائِی قَالَ إِنَّمَا أَعْنِی بِذَلِکَ قَوْلَ زُرَارَهَ وَ أَشْبَاهِهِ.

۱- حکی عن ابن طاوس مناقشه فی سند هذا الخبر بقوله: الذی یظهر أن الروایه غیر متصله لان محمّد بن أبی القاسم کان معاصرا لابی جعفر محمّد بن بابویه، و مات محمّد بن بابویه سنه احدی و ثمانین و ثلاثمائه، و مات الصادق علیه السلام سنه مائه و ثمان و أربعین، و یبعد أن یکون زیاد بن أبی الحلال عاش من زمان الصادق علیه السلام حتّی لقی محمّد بن أبی القاسم معاصر أبی جعفر محمّد بن بابویه، بل ذکر شیخنا فی الرجال أن زیاد بن أبی الحلال من رجال الباقر علیه السلام و مات الباقر علیه السلام سنه مائه و أربع عشره، و هذا آکد فی کون السند مقطوعا انتهی. أقول: المعروف المتکرر فی الأسانید روایه الصدوق عن محمّد بن أبی القاسم بوساطه محمّد بن علی ماجیلویه أو غیره، و نجد روایته عنه بلا واسطه، و لکن مع ذلک روایه ابن أبی الحلال عنه بعید جدا؛ و یمکن أن یقال: ان المعاصره أعم من الملاقاه و نقل الروایه عنه. قلت: هذا و ان کان حقا الا أن النجاشیّ صرّح بأن محمّد بن أبی القاسم هذا کان صهرا لأحمد بن أبی عبد اللّه البرقی الذی توفّی سنه ۲۷۴ أو ۲۸۰ و هذا یبعد ادراک ابن بابویه عصره فتأمل، و مع هذا کله ما قرب ابن طاوس من انقطاع الحدیث قوی جدا.

۲- أطرف: أتی بالطرفه أی الحدیث الجدید المستحسن.

**[ترجمه]رجال کشی: حریز نقل کرده، به قصد فارِس به راه افتادم و محمد حلبی نیز هم‌زمان با ما به قصد مکه راه افتاده بود. همگی به صورت اتفاقی به حنین رسیدیم؛ به حلبی گفتم [و از او درخواست کردم]: طرفه حدیثی [از بوستان احادیث] برایمان نقل کند. گفت: آری، چیزی برایت نقل می‌کنم که برایت خوشایند نباشد؛ به امام صادق علیه السلام عرض کردم: نظرتان درباره استطاعت چیست؟ ایشان فرمودند: [استطاعت] از دین من و دین پدرانم نمی‌باشد. عرض کردم: حالا دیگر دلم خنک شد، به خدا قسم زین پس نه به عیادت مریضی از آنان می‌روم و نه جنازه یکی از آن‌ها را تشییع می‌کنم و نه چیزی از زکات مالم را به آنان می‌دهم. امام صادق علیه السلام با حالت جدی‌تری نشستند و فرمودند: چه گفتی؟! آن سخنان را بار دیگر برایشان تکرار کردم. امام صادق علیه السلام عرض کردند: پدرم علیه السلام همواره می‌گفت: آنان کسانی هستند که خداوند چهره‌های آنان را بر آتش حرام کرده است. عرض کردم: فدایتان شوم! پس چطور به من فرمودید که استطاعت از دین من و دین پدرانم نمی‌باشد؟ ایشان فرمودند: مقصودم سخن زراره [درباره استطاعت] و سخنانی مانند آن بود.

ص: ۴۶

**[ترجمه]

بیان

قوله لا أعود لهم مریضا أی للقائلین بالاستطاعه من الشیعه فعرف علیه السلام أن مراده مطلق القائلین بالاستطاعه فردّ علیه بأن ما نفیته هو ما ینسب إلی زراره موافقا لمذهب التفویض بل الحقّ الأمر بین الأمرین کما مر و هذا هو معنی الخبر لا ما حمله علیه الصدوق رحمه الله سابقا.

lt;meta info="\\"نه به عیادت مریضی از آنان می‌روم\\"، منظور شیعیان قائلین به استطاعت است، وقتی امام علیه السلام متوجه شده‌اند که منظور او همه آن‌هایی که قائل به استطاعت هستند می‌باشد، او را بر خطایش آگاه کرده‌اند که مقصود من آن قبیل سخنانی که منسوب به زراره و موافق مذهب تفویض است می‌باشد. بلکه چنان‌چه گذشت، حقیقت چیزی بین آن دو [یعنی بین جبر و تفویض] است. این معنای [صحیح] روایت است، نه آن مطلبی که صدوق رحمه الله کمی پیش از این روایت را بر آن حمل کرد.

**[ترجمه]

«۷۳»

یف، الطرائف رَوَی جَمَاعَةٌ مِنْ عُلَمَاءِ الْإِسْلَام عَنْ نَبِیِّهِمْ صلی الله علیه و آله أَنَّهُ قَالَ: لُعِنَتِ الْقَدَرِیَّهُ عَلَی لِسَانِ سَبْعِینَ نَبِیّاً قِیلَ وَ مَنِ الْقَدَرِیَّهُ یَا رَسُولَ اللَّهِ فَقَالَ قَوْمٌ یَزْعُمُونَ أَنَّ اللَّهَ سُبْحَانَهُ قَدَّرَ عَلَیْهِمُ الْمَعَاصِیَ وَ عَذَّبَهُمْ عَلَیْهَا.

**[ترجمه]طرائف: گروهی از علمای اسلام از پیامبرشان صلی الله علیه و آله نقل کرده‌اند که ایشان فرمودند: قَدَری‌مسلکان بر زبان هفتاد پیامبر لعنت شده‌اند. گفته شد: ای رسول خدا! قدری‌مسلکان چه کسانی‌اند؟ ایشان فرمودند: گروهی که می‌پندارند

خداوند [از یک سو] معاصی را بر آنان مقدر نموده، و [از سوی دیگر] آنان را به سبب ارتکاب آن‌ها کیفر می‌کند.

**[ترجمه]

«۷۴»

وَ رَوَى صَاحِبُ الْفَائِقِ وَ غَيْرُهُ مِنْ عُلَمَاءِ الْإِسْلَامِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَلِيٍّ الْمَكِّيِّ بِإِسْنَادِهِ قَالَ: إِنَّ رَجُلًا قَدِمَ عَلَى النَّبِيِّ صلى الله عليه و آله فَقَالَ لَهُ رَسُولُ اللَّهِ صلى الله عليه و آله أَخْبِرْنِي بِأَعْجَبِ شَيْ ءٍ رَأَيْتَ قَالَ رَأَيْتُ قَوْماً يَنْكِحُونَ أُمَّهَاتِهِمْ وَ بَنَاتِهِمْ وَ أَخَوَاتِهِمْ فَإِذَا قِيلَ لَهُمْ لِمَ تَفْعَلُونَ ذَلِكَ قَالُوا قَضَاءُ اللَّهِ تَعَالَى عَلَيْنَا وَ قَدَرُهُ فَقَالَ النَّبِيُّ صلى الله عليه و آله سَيَكُونُ مِنْ أُمَّتِي أَقْوَامٌ يَقُولُونَ مِثْلَ مَقَالَتِهِمْ أُولَئِكَ مَجُوسُ أُمَّتِي.

**[ترجمه]مؤلف کتاب الفائق و دیگر علمای اسلام از محمد بن علی مکی به سند خودش نقل کرده‌اند، مردی به حضور پیامبر صلی الله علیه و آله آمد؛ رسول خدا صلی الله علیه و آله به او فرمودند: عجیب‌ترین چیزی که دیده‌ای را برایم بگو. مرد گفت: قومی را دیدم که با مادران و دختران و خواهران خود ازدواج می‌کنند؛ وقتی به آنان گفته شد که چرا این‌کار را می... کنید، گفتند که [این] قضا و قدر خداوند متعال [است که] بر ما [حاکم و مسلط] است. پیامبر صلی الله علیه و آله فرمودند: به زودی در میان امت من نیز گروه‌هایی خواهند آمد که مانند سخن آنان را می‌گویند، آنان مجوسیان امت من هستند.

**[ترجمه]

«۷۵»

وَ رَوَى صَاحِبُ الْفَائِقِ وَ غَيْرُهُ عَنْ جَابِرِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ عَنِ النَّبِيِّ صلى الله عليه و آله أَنَّهُ قَالَ: يَكُونُ فِي آخِرِ الزَّمَانِ قَوْمٌ يَعْمَلُونَ الْمَعَاصِيَ وَ يَقُولُونَ إِنَّ اللَّهَ قَدْ قَدَّرَهَا عَلَيْهِمْ الرَّادُّ عَلَيْهِمْ كَشَاهِرِ سَيْفِهِ فِي سَبِيلِ اللَّهِ.

**[ترجمه]مؤلف کتاب الفائق و دیگران از طریق جابر بن عبدالله از پیامبر صلی الله علیه و آله نقل کرده‌اند که ایشان فرمودند: در آخر الزمان گروهی خواهند آمد که معاصی را انجام می‌دهند و می‌گویند خداوند معاصی را بر آنان مقدر کرده است؛ کسی که سخن آنان را انکار کند، مانند کسی است که شمشیرش را در راه خدا [از نیام] بیرون کشیده است.

**[ترجمه]

«۷۶»

كش، رجال الكشي مُحَمَّدُ بْنُ مَسْعُودٍ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ خَالِدٍ عَنِ الْوَشَّاءِ عَنِ ابْنِ خِدَاشٍ (۱)عَنْ عَلِيِّ بْنِ إِسْمَاعِيلَ عَنْ رِبْعِيٍّ عَنِ الْهَيْثَمِ بْنِ حَفْصٍ الْعَطَّارِ عَنْ حَمْزَةَ بْنِ حُمْرَانَ قَالَ: قُلْتُ لِأَبِي عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام يَقُولُ زُرَارَةُ إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ لَمْ يُكَلِّفِ الْعِبَادَ إِلَّا مَا يُطِيقُونَ وَ إِنَّهُمْ لَمْ يَعْمَلُوا إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ وَ يُرِيدَ وَ يَقْضِيَ قَالَ هُوَ وَ اللَّهِ الْحَقُّ وَ دَخَلَ عَلَيْنَا صَاحِبُ الزُّطِّيِّ فَقَالَ لَهُ يَا مُيَسِّرُ أَ لَسْتَ عَلَى هَذَا قَالَ عَلَى أَيِّ شَيْ ءٍ

۱- بکسر الخاء المعجمه کما فی تقریب ابن حجر و ضوابط الأسماء للطریحی رحمه اللّه، و اسمه عبد اللّه بن خداش أبو خداش المهری، قال النجاشیّ: ضعیف جدا و فی مذهبه ارتفاع انتهی. و حکی الکشّیّ عن محمّد بن مسعود أنّه قال: قال أبو محمّد عبد اللّه بن محمّد بن خالد: أبو خداش عبد اللّه بن خداش المهری- و مهر محله بالبصره- و هو ثقه.

أَصْلَحَكَ اللَّهُ أَوْ جُعِلْتُ فِدَاكَ قَالَ فَأَعَادَ هَذَا الْقَوْلَ عَلَيْهِ كَمَا قُلْتُ لَهُ ثُمَّ قَالَ هَذَا وَ اللَّهِ دِينِی وَ دِينُ آبَائِی (۱).

**[ترجمه]رجال کشی: حمزة بن حمران نقل کرده، به امام صادق علیه السلام عرض کردم: زراره می‌گوید: خداوند عزّ و جلّ بندگان را جز به اندازه طاقتشان مکلف نکرده است و آنان کاری نمی‌کنند مگر این‌که خداوند آن را بخواهد و اراده کند و قضا نماید؛ ایشان فرمودند: به خدا قسم این [سخن] حق است. در این هنگام زطّی آمد، ایشان به او فرمودند: ای میسر! آیا تو چنین اعتقاد نداری؟ میسر عرض کرد: خدا خیرتان دهد! [یا گفت فدایتان شوم!] چه اعتقادی؟

ایشان سخنان مرا همان‌گونه که به ایشان عرض کرده بودم برای میسر بازگو کردند و سپس فرمودند: به خدا قسم این دین من و پدرانم است.

**[ترجمه]

«۷۷»

کش، رجال الکشی عَلِيُّ بْنُ الْحُسَيْنِ بْنِ قُتَيْبَهَ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ أَحْمَدَ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عِيسَی عَنْ إِبْرَاهِيمَ بْنِ عَبْدِ الْحَمِيدِ عَنِ الْوَلِيدِ بْنِ صَبِيحٍ قَالَ: مَرَرْتُ فِی الرَّوْضَهِ بِالْمَدِينَهِ فَإِذَا إِنْسَانٌ قَدْ جَذَبَنِی فَالْتَفَتُّ فَإِذَا أَنَا بِزُرَارَهَ فَقَالَ لِیَ اسْتَأْذِنْ لِی عَلَی صَاحِبِكَ قَالَ فَخَرَجْتُ مِنَ الْمَسْجِدِ وَ دَخَلْتُ عَلَی أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام فَأَخْبَرْتُهُ الْخَبَرَ فَضَرَبَ بِيَدِهِ عَلَی لِحْيَتِهِ ثُمَّ قَالَ لَا تَأْذَنْ لَهُ ثَلَاثاً فَإِنَّ زُرَارَهَ يُرِيدُنِی عَلَی الْقَدَرِ عَلَی كِبَرِ السِّنِّ وَ لَيْسَ مِنْ دِينِی وَ لَا دِينِ آبَائِی.

**[ترجمه]رجال کشی: ولید بن صبیح نقل کرده، در حرم رسول خدا راه می‌رفتم که ناگهان شخصی مرا به سمت خود کشید؛ نگاه کردم و دیدم زراره است، گفت: برایم از [آقا و] صاحبت اجازه حضور بگیر. از مسجد بیرون آمدم و به محضر امام صادق علیه السلام رسیدم و ایشان را از این جریان آگاه نمودم؛ ایشان دستی به محاسن خویش زدند و سپس سه بار فرمودند: به او اجازه نده؛ زراره می‌خواهد از من با این سن و سال درباره قَدَر سؤال کند که نه از دین من است و نه از دین پدران من.

**[ترجمه]

«۷۸»

ما، الأمالی للشيخ الطوسی الْحُسَيْنُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ الْقَزْوِينِيُّ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ وَهْبَانَ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ إِبْرَاهِيمَ عَنِ الْحَسَنِ بْنِ عَلِيٍّ الزَّعْفَرَانِيِّ عَنِ الْبَرْقِيِّ عَنْ أَبِيهِ عَنِ ابْنِ أَبِی عُمَيْرٍ عَنْ هِشَامِ بْنِ سَالِمٍ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ: فِی قَوْلِ اللَّهِ تَعَالَی وَ قالَتِ الْيَهُودُ يَدُ اللَّهِ مَغْلُولَهٌ فَقَالَ كَانُوا يَقُولُونَ قَدْ فَرَغَ مِنَ الْأَمْرِ.

**[ترجمه]أمالی شیخ طوسی: هشام بن سالم روایت کرده، امام صادق علیه السلام درباره این سخن خداوند متعال: «وَ قالَتِ

الْيَهُودُ يَدُ اللَّهِ مَغْلُولَةٌ» - . مائده / ۶۴ - {و يهود گفتند دست خدا بسته است} فرمودند: آنان می گفتند خداوند دیگر از کارها فارغ [و آسوده] شده است.

**[ترجمه]

«۷۹»

يد، التوحيد عَلِيُّ بْنُ أَحْمَدَ الْأَسْوَارِيُّ عَنْ مَكِّيِّ بْنِ أَحْمَدَ الْبَرْدَعِيِّ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْقَاسِمِ بْنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ أَشْرَسَ عَنْ بَشِيرِ بْنِ الْحَكَمِ وَ إِبْرَاهِيمَ بْنِ أَبِي نَصْرٍ عَنْ عَبْدِ الْمَلِكِ بْنِ هَارُونَ عَنْ غِيَاثِ بْنِ الْمُجِيبِ عَنِ الْحَسَنِ الْبَصْرِيِّ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عُمَرَ عَنِ النَّبِيِّ صلى الله عليه و آله قَالَ قَالَ: سَبَقَ الْعِلْمُ وَ جَفَّ الْقَلَمُ وَ تَمَّ الْقَضَاءُ بِتَحْقِيقِ الْكِتَابِ وَ تَصْدِيقِ الرِّسَالَةِ وَ السَّعَادَةُ مِنَ اللَّهِ وَ الشَّقَاوَةُ مِنَ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ قَالَ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عُمَرَ إِنَّ رَسُولَ اللَّهِ

۱- لم نجد الحديث بهذه الصوره فی رجال الكشّیّ، و الموجود فيه هكذا: محمّد بن مسعود، قال: حدّثنی عبد اللّه بن محمّد بن خالد، قال: حدّثنی الوشاء، عن ابن خداش، عن علیّ بن إسماعيل، عن ربعی، عن الهيثم بن حفص العطّار قال: سمعت حمزه بن حمران يقول:- حين قدم من اليمن- لقيت أبا عبد اللّه عليه السلام فقلت له: بلغنی أنك لعنت عمی زراره، قال فرفع يده حتّى صك بها صدره، ثمّ قال: لا و اللّه ما قلت، و لكنكم تأتون عنه بالفتيا فأقول: من قال هذا فأنا منه بری ء؛ قال: قلت: و أحكی لك ما تقول؟ قال: نعم؛ قال: قلت: إن اللّه عزّ و جلّ لم يكلف العباد إلّا ما يطيقون إه أقول: قوله: و احكی لك ما تقول لعله تصحيف ما يقول: أو ما نقول.

ص كَانَ يَرْوِي حَدِيثَهُ عَنِ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ قَالَ قَالَ اللَّهُ يَا ابْنَ آدَمَ بِمَشِيَّتِي كُنْتَ أَنْتَ الَّذِي تَشَاءُ لِنَفْسِكَ مَا تَشَاءُ وَ بِإِرَادَتِي كُنْتَ أَنْتَ الَّذِي تُرِيدُ لِنَفْسِكَ مَا تُرِيدُ وَ بِفَضْلِ نِعْمَتِي عَلَيْكَ قَوِيتَ عَلَى مَعْصِيَتِي وَ بِعِصْمَتِي وَ عَفْوِي وَ عَافِيَتِي أَدَّيْتَ إِلَيَّ فَرَائِضِي فَأَنَا أَوْلَى بِإِحْسَانِكَ مِنْكَ وَ أَنْتَ أَوْلَى بِذَنْبِكَ مِنِّي فَالْخَيْرُ مِنِّي إِلَيْكَ بِمَا أَولَيْتُ بَدْءاً وَ الشَّرُّ مِنِّي إِلَيْكَ بِمَا جَنَيْتَ جَزَاءً وَ بِسُوءِ ظَنِّكَ بِي قَنَطْتَ مِنْ رَحْمَتِي فَلِيَ الْحَمْدُ وَ الْحُجَّةُ عَلَيْكَ بِالْبَيَانِ وَ لِيَ السَّبِيلُ عَلَيْكَ بِالْعِصْيَانِ وَ لَكَ الْجَزَاءُ الْحُسْنَى عِنْدِي بِالْإِحْسَانِ لَمْ أَدَعْ تَحْذِيرَكَ وَ لَمْ أَخْذُلْ عِنْدَ عِزَّتِكَ وَ لَمْ أُكَلِّفْكَ فَوْقَ طَاقَتِكَ وَ لَمْ أُحَمِّلْكَ مِنَ الْأَمَانَهِ إِلَّا مَا قَدَرْتَ عَلَيْهِ رَضِيتُ مِنْكَ لِنَفْسِي مَا رَضِيتُ بِهِ لِنَفْسِكَ مِنِّي قَالَ عَبْدُ الْمَلِكِ لَنْ أُعَذِّبَكَ إِلَّا بِمَا عَمِلْتَ.

**[ترجمه]توحید: حسن بصری از عبدالله بن عمر نقل کرده، پیامبر صلی الله علیه و آله فرمودند: علم خداوند پیشی گرفته و [جوهر] قلم تقدیر خشک شده و قضای خداوند تمام گشته بر راستین بودن کتاب و تصدیق رسالت، سعادت از جانب خداوند است و شقاوت [نیز] از ناحیه خداوند عزّ و جلّ می‌باشد. عبدالله بن عمر نقل کرده، رسول خدا صلی الله علیه و آله پیوسته این حدیث [قدسی] را از خداوند عزّ و جلّ نقل می کرد

ص: ۴۸

که: ای فرزند آدم! به مشیت [و خواست] من است که تو برای خودت چیزی می‌خواهی، و به اراده من است که تو برای خود اراده می کنی، به فضل نعمتی که من بر تو ارزانی داشته‌ام، بر معصیت نمودن من نیرو می‌یابی و به عصمت و عفو و عافیت من است که واجبات مرا ادا می کنی؛ پس من بیش از تو سزاوار به منسوب‌شدن به نیکی‌هایی که تو می کنی هستم و تو بیش از من سزاوار به منسوب‌شدن به گناهانی که انجام می‌دهی هستی. پس این منم که بدون این‌که تو مستحق خوبی باشی به تو خیر می‌رسانم و این منم که به کیفر عمل زشتی که می‌کنی تو را شرّ می‌رسانم، و تو با سوء ظن خود از رحمت من ناامید می‌شوی. سپاس مخصوص من است و من با روشن‌گری خود حجت را بر تو تمام کردم؛ اگر عصیان کنی، می‌توانم کیفرت نمایم و اگر نیکی کنی، نزد من پاداش نیک داری. من از بیم‌دادن فروگذار نکردم و تو را در هنگام عزت، خوار نکردم و تو را بیش از طاقتت مکلف ننمودم و جز به مقداری که قدرت داشتی امانت بر دوشت نگذاشتم. از تو آن‌چه را برای خود پسندیدم که از خود برای تو پسندیده بودم. عبدالملک [که یکی از افراد موجود در سلسله سند این روایت است] گفته است: تو را جز به آن... چه که انجام دادی عذاب نمی کنم.

**[ترجمه]

بیان

قال الجزری فیه جفّت الأقلام و طویت الصحف یرید ما کتب فی اللوح المحفوظ من المقادیر و الکائنات و الفراغ منها تمثیلا بفراغ الکاتب من کتابته و یبس قلمه انتهی قوله تعالی بدأ کفعل أو کفعال أی ابتدأ من غیر استحقاق و فی بعض النسخ یدا أی نعمه.

أقول قول عبد الملک بن هارون فی آخر الخبر تفسیر للفقره الأخیره أی رضیت بسببک أو من الأمور المتعلقه بک لنفسی أن

أعذبک کما رضیت لنفسک بفعل ما یوجبه فیرجع حاصله إلی أنه لن أعذبک إلا بما عملت.

**[ترجمه]جزری گفته است: مقصود از [جوهر] قلم تقدیر خشک شد و [جملاتی مانند] صحیفه‌ها پیچیده شد، تقدیرات و کائناتی است که در لوح محفوظ نوشته شده که به نویسنده‌ای تشبیه شده که از کار نوشتن فارغ شده و [جوهر] قلمش خشک شده است. در این‌جا نقل سخن جزری پایان می‌یابد. این سخن خداوند متعال: \\"بدأ\\" بر وزن \\"فعل\\" یا بر وزن \\"فعال\\" است و یعنی بدون این‌که بنده استحقاق آن را داشته باشد. در بعضی از نسخه‌ها به جای \\"بدأ\\"، \\"یدا\\" آمده که به معنای نعمت است.

مؤلف گوید: سخن عبدالملک بن هارون [که یکی از افراد موجود در سلسله سند این روایت است] در آخر روایت، تفسیر قسمت آخر روایت است که یعنی من برایت پسندیدم که رها باشی، یا از امور متعلق به تو، برای خود این را پسندیدم که کیفرت کنم، چنان‌چه خودت نیز برای خود پسندیدی که کاری کنی که موجب کیفر شود، که حاصل [کلام] به این برمی... گردد که من تو را جز به آن‌چه که انجام دادی عذاب نمی‌کنم.

**[ترجمه]

«۸۰»

ید، التوحید تَمِیمٌ الْقُرَشِیُّ عَنْ أَبِیهِ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ عَلِیٍّ الْأَنْصَارِیِّ عَنِ الْهَرَوِیِّ قَالَ: سَأَلَ الْمَأْمُونُ یَوْماً عَلِیَّ بْنَ مُوسَی الرِّضَا علیهما السلام فَقَالَ لَهُ یَا ابْنَ رَسُولِ اللَّهِ مَا مَعْنَی قَوْلِ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ وَ لَوْ شاءَ رَبُّکَ لَآمَنَ مَنْ فِی الْأَرْضِ کُلُّهُمْ جَمِیعاً أَ فَأَنْتَ تُکْرِهُ النَّاسَ حَتَّی یَکُونُوا مُؤْمِنِینَ وَ ما کانَ لِنَفْسٍ أَنْ تُؤْمِنَ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ فَقَالَ الرِّضَا علیه السلام حَدَّثَنِی أَبِی مُوسَی بْنُ جَعْفَرٍ عَنْ أَبِیهِ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدٍ- عَنْ أَبِیهِ مُحَمَّدِ بْنِ عَلِیٍّ عَنْ أَبِیهِ عَلِیِّ بْنِ الْحُسَیْنِ- عَنْ أَبِیهِ الْحُسَیْنِ بْنِ عَلِیٍّ عَنْ أَبِیهِ عَلِیِّ بْنِ أَبِی طَالِبٍ علیهما السلام أَنَّ الْمُسْلِمِینَ قَالُوا لِرَسُولِ اللَّهِ صلی الله علیه و آله لَوْ أَکْرَهْتَ یَا رَسُولَ اللَّهِ مَنْ قَدَرْتَ عَلَیْهِ مِنَ النَّاسِ عَلَی الْإِسْلَامِ لَکَثُرَ عَدَدُنَا وَ قَوِینَا عَلَی عَدُوِّنَا فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله مَا کُنْتُ لِأَلْقَی اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ بِبِدْعَةٍ لَمْ یُحْدِثْ إِلَیَّ فِیهَا شَیْئاً وَ ما أَنَا مِنَ

الْمُتَكَلِّفِينَ فَأَنْزَلَ اللَّهُ تَبَارَكَ وَ تَعَالَى يَا مُحَمَّدُ وَ لَوْ شاءَ رَبُّکَ لَآمَنَ مَنْ فِی الْأَرْضِ کُلُّهُمْ جَمِیعاً عَلَى سَبِيلِ الْإِلْجَاءِ وَ الِاضْطِرَارِ فِی الدُّنْيَا كَمَا يُؤْمِنُونَ عِنْدَ الْمُعَايَنَهِ وَ رُؤْيَهِ الْبَأْسِ فِی الْآخِرَهِ وَ لَوْ فَعَلْتُ ذَلِکَ بِهِمْ لَمْ يَسْتَحِقُّوا مِنِّی ثَوَاباً وَ لَا مَدْحاً لَكِنِّی أُرِيدُ مِنْهُمْ أَنْ يُؤْمِنُوا مُخْتَارِينَ غَيْرَ مُضْطَرِّينَ لِيَسْتَحِقُّوا مِنِّیَ الزُّلْفَى وَ الْكَرَامَهَ وَ دَوَامَ الْخُلُودِ فِی جَنَّهِ الْخُلْدِ أَ فَأَنْتَ تُكْرِهُ النَّاسَ حَتَّى يَكُونُوا مُؤْمِنِينَ وَ أَمَّا قَوْلُهُ عَزَّ وَ جَلَّ وَ ما كانَ لِنَفْسٍ أَنْ تُؤْمِنَ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ فَلَيْسَ ذَلِکَ عَلَى سَبِيلِ تَحْرِيمِ الْإِيمَانِ عَلَيْهَا وَ لَكِنْ عَلَى مَعْنَى أَنَّهَا مَا كَانَتْ لِتُؤْمِنَ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ وَ إِذْنُهُ أَمْرُهُ لَهَا بِالْإِيمَانِ مَا كَانَتْ مُكَلَّفَهً مُتَعَبِّدَهً وَ إِلْجَاؤُهُ إِيَّاهَا إِلَى الْإِيمَانِ عِنْدَ زَوَالِ التَّكْلِيفِ وَ التَّعَبُّدِ عَنْهَا فَقَالَ الْمَأْمُونُ فَرَّجْتَ عَنِّی يَا أَبَا الْحَسَنِ فَرَّجَ اللَّهُ عَنْکَ.

**[ترجمه]توحید: هروی نقل کرده، روزی مأمون از امام علی بن موسی الرضا علیه السلام سؤال کرد: ای فرزند رسول خدا! معنای این سخن خداوند عزّو جلّ: «وَ لَوْ شاءَ رَبُّکَ لَآمَنَ مَنْ فِی الْأَرْضِ کُلُّهُمْ جَمِیعاً أَ فَأَنْتَ تُکْرِهُ النَّاسَ حَتَّی یَکُونُوا مُؤْمِنِینَ

* وَ ما کانَ لِنَفْسٍ أَنْ تُؤْمِنَ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ» - . یونس / ۹۹ و ۱۰۰ - {و اگر پروردگار تو می خواست قطعاً هر آن‌که در زمین است یک‌سره ایمان می آوردند. پس آیا تو مردم را ناگزیر می کنی که بگروند!؟ * و هیچ کس را نرسد که جز به اذن خدا ایمان بیاورد} چیست؟ امام رضا علیه السلام فرمودند: پدرم موسی بن جعفر از پدرشان جعفر بن محمد و ایشان از پدرشان محمد بن علی و ایشان از پدرشان علی بن حسین و ایشان پدرشان حسین بن علی و ایشان از پدرشان علی بن أبی‌طالب علیهم السلام برایم حدیث کردند که مسلمانان به رسول خدا صلی الله علیه و آله عرض کردند: ای رسول خدا! اگر مردمانی که بر آنان قدرت داشتی را بر اسلام وادار می کردی، تعدادمان بیشتر می‌شد و در برابر دشمنمان نیروی بیشتری می‌یافتیم. رسول خدا صلی الله علیه و آله نمی‌خواهم خداوند عزّ و جلّ را به همراه بدعتی که درباره آن سخنی به من نگفته است ملاقات کنم، «وَ ما أَنَا مِنَ الْمُتَکَلِّفِینَ» - . ص / ۸۶ - {من از کسانی نیستم که چیزی از خود بسازم و به خدا نسبت دهم}.

ص: ۴۹

در آن هنگام بود که خداوند تبارک و تعالی چنین نازل کرد: ای محمد! «وَ لَوْ شاءَ رَبُّکَ لَآمَنَ مَنْ فِی الْأَرْضِ کُلُّهُمْ جَمِیعاً» - . یونس / ۹۹ - {و اگر پروردگار تو می خواست، قطعاً هر آن‌که در زمین است} ناگزیر و ناچار {یک‌سره} در این دنیا {ایمان می آوردند}، چنان‌چه هنگام روبرو شدن و دیدن سختی قیامت همگی ایمان می‌آورند. و اگر با آنان چنین می‌کردم، دیگر از طرف من مستحق ثواب و ستایشی نمی‌شدند، ولی من از آنان خواستم تا به اختیار خود و نه از روی ناچاری ایمان آورند تا از جانب من مستحق تقرب و کرامت همیشگی حضور در بهشت جاویدان شوند، «أَ فَأَنْتَ تُکْرِهُ النَّاسَ حَتَّی یَکُونُوا مُؤْمِنِینَ» - . همان - {پس آیا تو مردم را ناگزیر می کنی که بگروند!؟}. اما این سخن خداوند عزّ و جلّ که: «وَ ما کانَ لِنَفْسٍ أَنْ تُؤْمِنَ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ» - . همان / ۱۰۰ - {و هیچ کس را نرسد که جز به اذن خدا ایمان بیاورد}، به معنای این نیست که ایمان آوردن بر کسی ممنوع شده باشد، بلکه به معنای این است که هیچ‌کس نمی‌تواند بدون اذن خدا ایمان آورد، و اذن خداوند تا هنگامی که بنده تکلیف‌گذار و متعبد است، به این است که او را به ایمان امر کند، و زمانی که تکلیف و تعبد از او زائل می‌شود، به این است که او را وادار به ایمان کند. مأمون عرض کرد: ای ابالحسن! [گره] از [مشکل] من گشودی، خداوند [گره] از [مشکل] تو بگشاید.

**[ترجمه]

بیان

قال الطبرسی رحمه الله فی قوله تعالی وَ لَوْ شاءَ رَبُّکَ (۱)معناه الإخبار عن قدره الله تعالی و أنه یقدر علی أن یکره الخلق علی الإیمان کما قال إِنْ نَشَأْ نُنَزِّلْ عَلَیْهِمْ مِنَ السَّماءِ آیَهً فَظَلَّتْ أَعْناقُهُمْ لَها خاضِعِینَ (۲)و لذلک قال بعد ذلک أَ فَأَنْتَ تُکْرِهُ النَّاسَ حَتَّی یَکُونُوا مُؤْمِنِینَ و معناه أنه لا ینبغی أن ترید إکراههم علی الإیمان مع أنک لا تقدر علیه لأن الله تعالی یقدر علیه و لا یریده لأنه ینافی التکلیف و قوله تعالی وَ ما کانَ لِنَفْسٍ أَنْ تُؤْمِنَ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ معناه أنه لا یمکن أحدا أن یؤمن إلا بإطلاق الله له فی الإیمان و تمکینه منه و دعائه إلیه بما خلق فیه من العقل الموجب لذلک و قیل إن إذنه هاهنا أمره کما قال یا أَیُّهَا النَّاسُ قَدْ جاءَکُمُ الرَّسُولُ بِالْحَقِّ مِنْ رَبِّکُمْ فَآمِنُوا خَیْراً لَکُمْ (۳)و قیل إن إذنه هاهنا علمه أی لا تؤمن نفس إلا بعلم الله من قولهم أذنت لکذا إذا سمعته و علمته و آذنته أعلمته فتکون خبرا عن علمه تعالی بجمیع الکائنات و یجوز أن یکون معناه إعلام الله تعالی المکلفین بفضل الإیمان و ما یدعوهم إلی فعله و یبعثهم علیه.

۱- یونس: ۹۹.

۲- الشعراء: ۴.

۳- النساء: ۱۷۰.

**[ترجمه]طبرسی در ذیل این سخن خداوند متعال: «وَ لَوْ شاءَ رَبُّکَ لَآمَنَ مَنْ فِی الْأَرْضِ کُلُّهُمْ جَمِیعاً» - . همان / ۹۹ - {و اگر پروردگار تو می خواست، قطعاً هر آن‌که در زمین است} گفته است: مقصود از این سخن، خبر دادن از قدرت خداوند متعال است که او می‌تواند خلایق را وادار به ایمان‌آوردن کند، چنان‌چه [در جای دیگر] فرموده است: «إِنْ نَشَأْ نُنَزِّلْ عَلَیْهِمْ مِنَ السَّماءِ آیَهً فَظَلَّتْ أَعْناقُهُمْ لَها خاضِعِینَ» - . شعراء / ۴ - {اگر بخواهیم معجزه ای از آسمان بر آنان فرود می آوریم تا گردن... هایشان در برابر آن خاضع گردد}. به همین جهت بعد از آن فرموده است: «أَ فَأَنْتَ تُکْرِهُ النَّاسَ حَتَّی یَکُونُوا مُؤْمِنِینَ» - . همان - {پس آیا تو مردم را ناگزیر می کنی که بگروند!؟}، که معنایش این است که شایسته نیست که بخواهی آنان را وادار به ایمان‌آوردن کنی، مضاف بر این‌که نمی‌توانی چنین کاری کنی؛ زیرا خداوندی که می‌تواند این کار را بکند، چنین نمی... خواهد، زیرا با تکلیف منافات دارد. و این سخن خداوند متعال: «وَ ما کانَ لِنَفْسٍ أَنْ تُؤْمِنَ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ» - . یونس / ۱۰۰ - {و هیچ کس را نرسد که جز به اذن خدا ایمان بیاورد}، به معنای این است برای هیچ کسی ممکن نیست که بدون این‌که خداوند راه ایمان‌آوردن او را بازکرده باشد و او را قادر بر ایمان‌آوردن نموده باشد و با آفریدن عقل در وجودش او را به ایمان فراخوانده باشد، ایمان بیاورد. گفته‌اند که اذن خداوند در این‌جا به معنای امر اوست، چنان‌چه در جای دیگر فرموده است: «یا أَیُّهَا النَّاسُ قَدْ جاءَکُمُ الرَّسُولُ بِالْحَقِّ مِنْ رَبِّکُمْ فَآمِنُوا خَیْراً لَکُمْ» - . نساء / ۱۷۰ - {ای مردم آن پیامبر [موعود] حقیقت را از سوی پروردگارتان برای شما آورده است؛ پس ایمان بیاورید که برای شما بهتر است}. و نیز گفته‌اند: اذن خداوند در این‌جا به معنای علمش است؛ یعنی هیچ کسی جز به علم خداوند ایمان نیاورد، چنان‌چه \\"اذنت لکذا\\" به معنای \\"سمعته و علمته\\" و \\"آذنته\\"، به معنای \\"أعلمته\\" بکار می‌رود؛ بنابراین این آیه، خبر از علم خداوند متعال به همه کائنات است. و ممکن است مقصود از آن این باشد که خداوند متعال مکلفین را به ارزش ایمان و چیزهایی که آنان را به ایمان آوردن دعوت می‌کند و بر آن برانگیخته می‌کند آگاه سازد.

ص: ۵۰

**[ترجمه]

«۸۱»

ید، التوحید أَبِی وَ ابْنُ الْوَلِیدِ مَعاً عَنْ مُحَمَّدٍ الْعَطَّارِ وَ أَحْمَدَ بْنِ إِدْرِیسَ هُمَا عَنِ الْأَشْعَرِیِّ عَنِ ابْنِ هَاشِمٍ عَنِ ابْنِ مَعْبَدٍ عَنْ دُرُسْتَ عَنِ الْفُضَیْلِ قَالَ سَمِعْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام یَقُولُ شَاءَ اللَّهُ أَنْ أَکُونَ مُسْتَطِیعاً لِمَا لَمْ یَشَأْ أَنْ أَکُونَ فَاعِلَهُ قَالَ وَ سَمِعْتُهُ یَقُولُ شَاءَ وَ أَرَادَ وَ لَمْ یُحِبَّ وَ لَمْ یَرْضَ شَاءَ أَنْ لَا یَکُونَ فِی مُلْکِهِ شَیْ ءٌ إِلَّا بِعِلْمِهِ وَ أَرَادَ مِثْلَ ذَلِکَ وَ لَمْ یُحِبَّ أَنْ یُقَالَ لَهُ ثَالِثُ ثَلَاثَهٍ وَ لَمْ یَرْضَ لِعِبَادِهِ الْکُفْرَ.

**[ترجمه]توحید: فضیل نقل کرده، از امام صادق علیه السلام شنیدم که می‌فرمودند: خداوند خواسته تا من بر کارهایی که او نمی‌خواهد آن‌ها را انجام دهم مستطیع باشم. و شنیدم که می‌فرمودند: خواست و اراده کرد، در حالی که آن را دوست نداشت و به آن راضی نبود، خواست تا در فرمان‌رواییش جز به علم او چیزی روی ندهد، و همین را نیز اراده کرد، با این‌که دوست نداشت که به او سومین آن سه بگویند، و کفر را برای بندگانش نپسندید.

**[ترجمه]

«۸۲»

یـد، التوحیـد ابْنُ الْمُتَوَکِّلِ عَنِ السَّعْدَآبَادِیِّ عَنِ الْبَرْقِیِّ عَنْ أَبِیهِ عَنْ یُونُسَ عَنْ غَیْرِ وَاحِدٍ عَنْ أَبِی جَعْفَرٍ وَ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیهما السـلام قَالا إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ أَرْحَمُ بِخَلْقِهِ مِنْ أَنْ یُجْبِرَ خَلْقَهُ عَلَی الـذُّنُوبِ ثُمَّ یُعَذِّبَهُمْ عَلَیْهَا وَ اللَّهُ أَعَزُّ مِنْ أَنْ یُرِیدَ أَمْراً فَلَا یَکُونَ قَالَ فَسَأَلَا علیهما السلام هَلْ بَیْنَ الْجَبْرِ وَ الْقَدَرِ مَنْزِلَهٌ ثَالِثَهٌ قَالا نَعَمْ أَوْسَعُ مِمَّا بَیْنَ السَّمَاءِ وَ الْأَرْضِ.

**[ترجمه]توحیـد: یونس از چندین نفر از اصـحاب نقل کرده که امام باقر و امام صادق علیهما السـلام فرمودند: خداوند عزّ و جلّ مهربان‌تر از آن است که خلایقش را بر گناهان مجبور کند و سپس آنان را عذاب کند، و خداوند مقتدرتر از آن است که چیزی را اراده کنـد و آن چیز واقع نشود. از آن دو امـام علیهمـا السـلام سؤال شـد: آیا بین جبر و قـدر جایگاه سومی نیز وجود دارد؟ آن دو امام فرمودند: آری، جایگاهی وسیع‌تر از فاصله بین آسمان و زمین.

**[ترجمه]

«۸۳»

یـد، التوحیـد الْوَرَّاقُ عَنْ سَعْدٍ عَنْ إِسْمَاعِیلَ بْنِ سَهْلٍ عَنْ عُثْمَانَ بْنِ عِیسَی عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَجْلَانَ قَالَ: قُلْتُ لِأَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السـلام فَوَّضَ اللَّهُ الْأَمْرَ إِلَی الْعِبَادِ قَالَ اللَّهُ أَکْرَمُ مِنْ أَنْ یُفَوِّضَ إِلَیْهِمْ قُلْتُ فَأَجْبَرَ اللَّهُ الْعِبَادَ عَلَی أَفْعَالِهِمْ فَقَالَ اللَّهُ أَعْدَلُ مِنْ أَنْ یُجْبِرَ عَبْداً عَلَی فِعْلٍ ثُمَّ یُعَذِّبَهُ عَلَیْهِ.

**[ترجمه]توحیـد: محمد بن عجلان نقل کرده، به امام صادق علیه السـلام عرض کردم: آیا خداوند کار را به بندگان واگذار کرده است؟ ایشـان فرمودنـد: خداونـد بزرگوارتر از آن است که کـار را به بنـدگان واگـذارد. عرض کردم: پس آیـا خـداوند بنـدگان را بر کارهایشـان مجبور کرده است؟ ایشان فرمودنـد: خداونـد عادل‌تر از آن است که بنـده را بر کاری مجبور کنـد و سپس او را به سبب آن عذاب کند.

**[ترجمه]

«۸۴»

ید، التوحید أَبِی عَنْ سَعْدٍ عَنِ ابْنِ یَزِیدَ عَنْ حَمَّادِ بْنِ عِیسَی عَنْ إِبْرَاهِیمَ بْنِ عُمَرَ الْیَمَانِیِّ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ: إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ خَلَقَ الْخَلْقَ فَعَلِمَ مَا هُمْ صَائِرُونَ إِلَیْهِ وَ أَمَرَهُمْ وَ نَهَاهُمْ فَمَا أَمَرَهُمْ بِهِ مِنْ شَیْ ءٍ فَقَدْ جَعَلَ لَهُمُ السَّبِیلَ إِلَی الْأَخْذِ بِهِ وَ مَا نَهَاهُمْ عَنْهُ مِنْ شَیْ ءٍ فَقَدْ جَعَلَ لَهُمُ السَّبِیلَ إِلَی تَرْکِهِ وَ لَا یَکُونُونَ آخِذِینَ وَ لَا تَارِکِینَ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ (۱).

**[ترجمه]توحید: ابراهیم بن عمر یمانی نقل کرده، امام صادق علیه السلام فرمودند: خداوند عزّ و جلّ [از هنگامی که] خلایق را آفرید، بر کارهایی که آنان انجام خواهند داد دانا بود، و [با این حال] آنان را امر و نهی کرد. آنان را به هر چه که امر کرد،

راه انجامش را برایشان قرار داد و از هر چه که نهی کرد، راه ترکش را نیز برایشان قرار داد، [ولی] آنان بدون اذن خدا کاری انجام نمی‌دهند و کاری را ترک نمی‌کنند.

**[ترجمه]

«۸۵»

يد، التوحيد أَبِی عَنْ عَلِیِّ بْنِ إِبْرَاهِيمَ عَنِ الْيَقْطِينِیِّ عَنْ يُونُسَ عَنْ حَفْصِ بْنِ قُرْطٍ (۲)عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله مَنْ زَعَمَ أَنَّ اللَّهَ تَعَالَی يَأْمُرُ بِالسُّوءِ

ص: ۵۱

۱- تقدم مثله عن الإمام موسی بن جعفر علیه السلام مع زیاده تحت رقم ۳۲ و أورده الكلینی رضی اللّه عنه فی باب الجبر و القدر من الكافی بإسناده عن إبراهیم بن عمر الیمانیّ، و فی متنه نقصان.

۲- بضم القاف و سكون الراء.

وَ الْفَحْشَاءِ فَقَدْ كَذَبَ عَلَى اللَّهِ وَ مَنْ زَعَمَ أَنَّ الْخَيْرَ وَ الشَّرَّ بِغَيْرِ مَشِيَّةِ اللَّهِ فَقَدْ أَخْرَجَ اللَّهَ مِنْ سُلْطَانِهِ (۱)وَ مَنْ زَعَمَ أَنَّ الْمَعَاصِيَ بِغَيْرِ قُوَّةِ اللَّهِ فَقَدْ كَذَبَ عَلَى اللَّهِ وَ مَنْ كَذَبَ عَلَى اللَّهِ أَدْخَلَهُ اللَّهُ النَّارَ يَعْنِي بِالْخَيْرِ وَ الشَّرِّ الصِّحَّةَ وَ الْمَرَضَ وَ ذَلِكَ قَوْلُهُ عَزَّ وَ جَلَّ وَ نَبْلُوكُمْ بِالشَّرِّ وَ الْخَيْرِ فِتْنَةً

**[ترجمه]حفص بن قرط از امام صادق علیه السلام نقل کرده، رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمودند: هر که بپندارد خداوند متعال به بدی‌ها و زشتی‌ها امر کرده،

ص: ۵۱

بر خداوند دروغ بسته است و هر که بپندارد خیرها و شرور، بدون خواست خداوند واقع می‌شود، خداوند را از سلطنتش خارج نموده و هر که بپندارد معاصی به نیرویی غیر از نیروی خداوند واقع می‌شود، بر خداوند دروغ بسته است و هر که بر خداوند دروغ ببندد، خداوند او را داخل دوزخ می‌کند . مقصود ایشان از خیر و شر، سلامتی و مریضی بود، که [تفسیر] این سخن خداوند عزّ و جلّ: «وَ نَبْلُوكُمْ بِالشَّرِّ وَ الْخَيْرِ فِتْنَةً» - . أنبياء / ۳۵ - {و شما را از راه آزمایش به بد و نیک خواهیم آزمود} است.

**[ترجمه]

«۸۶»

نهج، نهج البلاغه سُئِلَ علیه السلام عَنِ التَّوْحِيدِ وَ الْعَدْلِ فَقَالَ التَّوْحِيدُ أَنْ لَا تَتَوَهَّمَهُ وَ الْعَدْلُ أَنْ لَا تَتَّهِمَهُ (۲).

**[ترجمه]نهج البلاغة: از امیرالمؤمنین علیه السلام درباره توحید و عدل سؤال شد؛ ایشان فرمودند: توحید آن است که خداوند را به وهم خود در نیاوری، و عدل آن است که او را متهم نکنی.

**[ترجمه]

«۸۷»

ید، التوحید ابْنُ الْوَلِيدِ عَنِ ابْنِ مَتِّيلٍ (۳)عَنِ الْبَرْقِيِّ عَنْ عَلِيِّ بْنِ الْحَكَمِ عَنْ هِشَامِ بْنِ سَالِمٍ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ: اللَّهُ أَكْرَمُ مِنْ أَنْ يُكَلِّفَ النَّاسَ مَا لَا يُطِيقُونَ وَ اللَّهُ أَعَزُّ مِنْ أَنْ يَكُونَ فِي سُلْطَانِهِ مَا لَا يُرِيدُ.

**[ترجمه]توحید: هشام بن سالم نقل کرده، امام صادق علیه السلام فرمودند: خداوند بزرگوارتر از آن است که مردمان را به چیزی که طاقت آن را ندارند تکلیف کند، و خداوند مقتدرتر از آن است که در فرمان‌روایی‌اش چیزی روی دهد که او آن را اراده نکرده باشد.

**[ترجمه]

ن، عيون أخبار الرضا عليه السلام يد، التوحيد الْفَامِيُّ عَنِ الْحِمْيَرِيِّ عَنْ أَبِيهِ عَنِ ابْنِ هَاشِمٍ عَنِ ابْنِ مَعْبَدٍ عَنِ الْحُسَيْنِ بْنِ خَالِدٍ عَنْ أَبِي الْحَسَنِ عَلِيِّ بْنِ مُوسَى الرِّضَا عليهما السلام قَالَ: قُلْتُ لَهُ يَا ابْنَ رَسُولِ اللَّهِ إِنَّ النَّاسَ يَنْسُبُونَنَا إِلَى الْقَوْلِ بِالتَّشْبِيهِ وَ الْجَبْرِ لِمَا رُوِيَ مِنَ الْأَخْبَارِ فِي ذَلِكَ عَنْ آبَائِكَ الْأَئِمَّةِ عليهم السلام فَقَالَ يَا ابْنَ خَالِدٍ أَخْبِرْنِي عَنِ الْأَخْبَارِ الَّتِي رُوِيَتْ عَنْ آبَائِي عليهم السلام فِي التَّشْبِيهِ وَ الْجَبْرِ أَكْثَرُ أَمِ الْأَخْبَارُ الَّتِي رُوِيَتْ عَنِ النَّبِيِّ صلى الله عليه و آله فِي ذَلِكَ فَقُلْتُ بَلْ مَا رُوِيَ عَنِ النَّبِيِّ صلى الله عليه و آله فِي ذَلِكَ أَكْثَرُ قَالَ عليه السلام فَلْيَقُولُوا إِنَّ رَسُولَ اللَّهِ صلى الله عليه و آله كَانَ يَقُولُ بِالتَّشْبِيهِ وَ الْجَبْرِ إِذاً قُلْتُ لَهُ إِنَّهُمْ يَقُولُونَ إِنَّ رَسُولَ اللَّهِ صلى الله عليه و آله لَمْ يَقُلْ مِنْ ذَلِكَ شَيْئاً وَ إِنَّمَا رُوِيَ عَلَيْهِ قَالَ عليه السلام فَلْيَقُولُوا فِي آبَائِي عليهم السلام:

ص: ۵۲

۱- فان من زعم استقلال الخلق و عدم قدرته تعالى على صرفهم عن أفعالهم و عدم مدخليته سبحانه فى أعمالهم بوجه فقد أخرج اللّه من سلطانه و عزله عن التصرف فى ملكه، قاله المصنّف فى المرآه. أقول: أورده الكلينى فى الكافى إلى قوله: «أدخله اللّه النار» و الظاهر أن ما بعده من كلام الصدوق.

۲- يأتى مصدرا عن الصادق عليه السلام تحت رقم ۱۰۶.

۳- بالميم المفتوحه، و التاء المشدده، قاله الطريحى فى الضوابط، و حكى عن ابن داود أنه ضبطه بالميم المضمومه، و تضعيف التاء المفتوحه و الياء المثناه من تحت، هو الحسن بن متيل، قال النجاشىّ: وجه من وجوه أصحابنا، كثير الحديث له كتاب نوادر.

إِنَّهُمْ لَمْ يَقُولُوا مِنْ ذَلِكَ شَيْئاً وَ إِنَّمَا رُوِيَ عَلَيْهِمْ ثُمَّ قَالَ علیه السلام مَنْ قَالَ بِالتَّشْبِيهِ وَ الْجَبْرِ فَهُوَ كَافِرٌ وَ مُشْرِكٌ وَ نَحْنُ مِنْهُ بُرَآءُ فِي الدُّنْيَا وَ الْآخِرَةِ يَا ابْنَ خَالِدٍ إِنَّمَا وَضَعَ الْأَخْبَارَ عَنَّا فِي التَّشْبِيهِ وَ الْجَبْرِ الْغُلَاةُ الَّذِينَ صَغَّرُوا عَظَمَةَ اللَّهِ فَمَنْ أَحَبَّهُمْ فَقَدْ أَبْغَضَنَا وَ مَنْ أَبْغَضَهُمْ فَقَدْ أَحَبَّنَا وَ مَنْ وَالاهُمْ فَقَدْ عَادَانَا وَ مَنْ عَادَاهُمْ فَقَدْ وَالانَا وَ مَنْ وَصَلَهُمْ فَقَدْ قَطَعَنَا وَ مَنْ قَطَعَهُمْ فَقَدْ وَصَلَنَا وَ مَنْ جَفَاهُمْ فَقَدْ بَرَّنَا وَ مَنْ بَرَّهُمْ فَقَدْ جَفَانَا وَ مَنْ أَكْرَمَهُمْ فَقَدْ أَهَانَنَا وَ مَنْ أَهَانَهُمْ فَقَدْ أَكْرَمَنَا وَ مَنْ قَبِلَهُمْ فَقَدْ رَدَّنَا وَ مَنْ رَدَّهُمْ فَقَدْ قَبِلَنَا وَ مَنْ أَحْسَنَ إِلَيْهِمْ فَقَدْ أَسَاءَ إِلَيْنَا وَ مَنْ أَسَاءَ إِلَيْهِمْ فَقَدْ أَحْسَنَ إِلَيْنَا وَ مَنْ صَدَّقَهُمْ فَقَدْ كَذَّبَنَا وَ مَنْ كَذَّبَهُمْ فَقَدْ صَدَّقَنَا وَ مَنْ أَعْطَاهُمْ فَقَدْ حَرَمَنَا وَ مَنْ حَرَمَهُمْ فَقَدْ أَعْطَانَا يَا ابْنَ خَالِدٍ مَنْ كَانَ مِنْ شِيعَتِنَا فَلَا يَتَّخِذَنَّ مِنْهُمْ وَلِيّاً وَ لَا نَصِيراً (۱).

**[ترجمه]عیون أخبار الرضا، توحید: حسین بن خالد نقل کرده، به امام رضا علیه السلام عرض کردم: ای فرزند رسول خدا! مردم، ما [- شیعیان] را به جهت احادیثی که از پدران امامتان علیهم السلام روایت شده، منسوب به اعتقاد به تشبیه و جبر می کنند؛ ایشان فرمودند: ای إبن خالد! به من بگو ببینم آیا احادیثی که در زمینه جبر و تشبیه از پدران من علیهم السلام روایت شده تعدادشان بیشتر است، یا احادیثی که در این زمینه از پیامبر صلی الله علیه و آله روایت شده است؟ عرض کردم: احادیثی که در این زمینه از پیامبر صلی الله علیه و آله روایت شده بیشترند. ایشان فرمودند: پس باید بگویند که رسول خدا نیز قائل به جبر و تشبیه بوده است. به ایشان عرض کردم: آنان می‌گویند که هیچ‌کدام از آن‌ها را رسول خدا صلی الله علیه و آله نفرموده‌اند و آن احادیث بر ایشان دروغ بسته شده است. ایشان علیه السلام فرمودند: پس درباره پدران من علیهم السلام نیز بگویند

ص: ۵۲

که هیچ‌کدام از آن احادیث را آنان نفرموده‌اند و بر ایشان دروغ بسته شده است. امام علیه السلام سپس فرمودند: هر که قائل به تشبیه و جبر باشد، کافر و مشرک است و ما در دنیا و آخرت از او بیزاریم. ای إبن خالد! این غالیان که عظمت خداوند را کوچک کردند، احادیثی در زمینه جبر و تشبیه علیه ما جعل کردند؛ هر که با آنان محبت ورزد، با ما بغض ورزیده و هر که با آنان بغض بورزد، با ما محبت ورزیده است. هر که آنان را دوست بدارد، ما را دشمن داشته و هر که آنان را دشمن بدارد، ما را دوست داشته است. هر که با آنان بپیوندد، رابطه‌اش با ما را قطع کرده و هر که با آنان قطع رابطه کند، با ما پیوسته است. هر که به آنان ستم کند، به ما خوبی کرده و هر که به آنان خوبی کند، به ما ستم کرده است. هر که آنان را گرامی بدارد، ما را خوار کرده است و هر که آنان را خوار کند، ما را گرامی داشته است. هر که آنان را بپذیرد، ما را رد کرده و هر که آنان را رد کند، ما را پذیرفته است. هر که به آنان نیکی کند، به ما زشتی نموده و هر که به آنان زشتی کند، به ما نیکی نموده است. هر که آنان را تصدیق کند، ما را تکذیب کرده و هر که آنان را تکذیب کند، ما را تصدیق کرده است. هر که به آنان عطایی کند، ما را محروم کرده و هر که آنان را محروم کند، به ما عطا کرده است. ای إبن خالد! کسی که از شیعیان ما است، هیچ یک از آنان را دوست و یاور خود نمی‌گیرد.

**[ترجمه]

يد، التوحيد أَبِي عَنْ أَحْمَدَ بْنِ إِدْرِيسَ عَنِ الْأَشْعَرِيِّ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ الرَّازِيِّ عَنِ اللُّؤْلُؤِيِّ عَنِ ابْنِ سِنَانٍ عَنْ مِهْزَمٍ (۲)قَالَ قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام أَخْبِرْنِي عَمَّا اخْتَلَفَ فِيهِ مَنْ خَلَّفْتَ مِنْ مَوَالِينَا قَالَ فَقُلْتُ فِي الْجَبْرِ وَ التَّفْوِيضِ قَالَ فَاسْأَلْنِي قُلْتُ أَجْبَرَ اللَّهُ الْعِبَادَ عَلَى الْمَعَاصِي قَالَ اللَّهُ أَقْهَرُ لَهُمْ مِنْ ذَلِكَ قَالَ قُلْتُ فَفَوَّضَ إِلَيْهِمْ قَالَ اللَّهُ أَقْدَرُ عَلَيْهِمْ مِنْ ذَلِكَ قَالَ قُلْتُ فَأَيُّ شَيْ ءٍ هَذَا أَصْلَحَكَ اللَّهُ قَالَ فَقَلَّبَ يَدَهُ مَرَّتَيْنِ أَوْ ثَلَاثاً ثُمَّ قَالَ لَوْ أَجَبْتُكَ فِيهِ لَكَفَرْتَ.

**[ترجمه]توحید: مهزم نقل کرده، امام صادق علیه السلام به من فرمودند: برایم بگو دوستان ما که از پیش آن‌ها آمدی، بر سر چه مسأله‌ای با هم اختلاف داشتند؟ به ایشان عرض کردم: در مسأله جبر و تفویض. ایشان فرمودند: [اختلافتان را] از من بپرس. عرض کردم: آیا خداوند بندگان را بر معاصی مجبور کرده است؟ ایشان فرمودند: خداوند بیش از این‌ها برای آنان غالب می‌باشد. به ایشان عرض کردم: پس آیا امور را به آنان واگذارده است؟ فرمودند: خداوند بیش از این‌ها بر آنان قدرت دارد. عرض کردم: خداوند خیرتان دهد! پس [حقیقت] کدام است؟ ایشان دو یا سه بار دست خویش را پشت و رو کردند و سپس فرمودند: اگر جواب [حقیقی] را برایت بگویم، کافر می‌شوی.

**[ترجمه]

بيان

قوله علیه السلام الله أقهر لهم من ذلک لعل المعنى أن جبرهم على المعاصي ثم تعذيبهم عليها هو الظلم و الظلم فعل العاجزين

كَمَا قَالَ سَيِّدُ السَّاجِدِينَ علیه السلام إِنَّمَا يَحْتَاجُ إِلَى الظُّلْمِ الضَّعِيفُ وَ اللَّهُ أَقْهَرُ مِنْ ذَلِكَ.

أو المعنى أنه تعالى لو أراد تعذيبهم و لم يمنعه عدله من ذلک لما احتاج إلى أن يكلفهم ثم يجبرهم على المعاصي ثم يعذبهم عليها فإن هذا تلبيس يفعله من لا يقدر على التعذيب ابتداء و هو أقهر لهم من ذلک و الظاهر أنه تصحيف أرأف أو نحوه و إنما امتنع علیه السلام عن بيان الأمر بين الأمرين

ص: ۵۳

۱- تقدم الخبر فی باب نفی التشبیه تحت رقم.

۲- بفتح المیم أو کسرها و سکون الهاء و فتح الزای المعجمه، هو والد إبراهیم بن مهزم، لم نجد فی التراجم ما یفید وثاقته أو مدحه.

لأنه كان يعلم أنه لا يدركه عقل السائل فيشك فيه أو يجحده فيكفر.

**[ترجمه]این سخن ایشان علیه السلام \\"بیش از این‌ها برای آنان غالب می‌باشد\\"، شاید معنایش این باشد که مجبور کردن بندگان بر معاصی و سپس کیفر نمودن آنان، ظلم است و ظلم کار کسانی است که ناتوان هستند. چنان‌چه امام سجاد علیه السلام فرمودند: تنها ضعیفان‌اند که نیاز به ظلم‌کردن دارند، خداوند غالب‌تر از این‌هاست. و یا معنایش این است که اگر خداوند متعال می‌خواست آنان را کیفر کند و عدالتش مانع از این کار نمی‌شد، نیازی نبود [ابتدا] آنان را تکلیف کند و سپس مجبور به انجام معاصی کند و بعد [از این مراحل] آنان را کیفر کند؛ این کار نیرنگی است که کسی که نتواند از همان ابتدا آنان را کیفر کند، آن را به کار می‌بندد، ولی خداوند بیش از این‌ها بر آنان غلبه دارد. ظاهراً \\"أقهر\\" در اصل \\"أرأف\\" به معنای مهربان‌تر بوده که در اثر اشتباه در استنساخ به این شکل در آمده است.

امام علیه السلام از آن روی که می‌دانستند عقل سائل حقیقت امر بین الأمرین را درک نمی‌کند و در آن شک می‌کند، یا آن را انکار می‌کند و در نتیجه کافر می‌شود، از توضیح آن خودداری کردند.

ص: ۵۳

**[ترجمه]

«۹۰»

ضا، فقه الرضا علیه السلام سَأَلْتُ الْعَالِمَ علیه السلام أَجْبَرَ اللَّهُ الْعِبَادَ عَلَى الْمَعَاصِي فَقَالَ اللَّهُ أَعْدَلُ مِنْ ذَلِكَ فَقُلْتُ لَهُ فَمُفَوِّضٌ إِلَيْهِمْ فَقَالَ هُوَ أَعَزُّ مِنْ ذَلِكَ فَقُلْتُ لَهُ فَصِفْ لَنَا الْمَنْزِلَهَ بَيْنَ الْمَنْزِلَتَيْنِ فَقَالَ الْجَبْرُ هُوَ الْكُرْهُ فَاللَّهُ تَبَارَكَ وَ تَعَالَى لَمْ يُكْرِهْ عَلَى مَعْصِيَتِهِ وَ إِنَّمَا الْجَبْرُ أَنْ يُجْبَرَ الرَّجُلُ عَلَى مَا يَكْرَهُ وَ عَلَى مَا لَا يَشْتَهِي كَالرَّجُلِ يُغْلَبُ عَلَى أَنْ يُضْرَبَ أَوْ يُقْطَعَ يَدُهُ أَوْ يُؤْخَذَ مَالُهُ أَوْ يُغْصَبَ عَلَى حُرْمَتِهِ أَوْ مَنْ كَانَتْ لَهُ قُوَّةٌ وَ مَنَعَةٌ فَقُهِرَ فَأَمَّا مَنْ أَتَى إِلَى أَمْرٍ طَائِعاً مُحِبّاً لَهُ يُعْطِي عَلَيْهِ مَالَهُ لِيَنَالَ شَهْوَتَهُ فَلَيْسَ ذَلِكَ بِجَبْرٍ إِنَّمَا الْجَبْرُ مَنْ أكرهه [أُكْرِهَ عَلَيْهِ أَوْ أُغْضِبَ حَتَّى فَعَلَ مَا لَا يُرِيدُ وَ لَا يَشْتَهِيهِ وَ ذَلِكَ أَنَّ اللَّهَ تَبَارَكَ وَ تَعَالَى لَمْ يَجْعَلْ لَهُمْ هَوًى وَ لَا شَهْوَةً وَ لَا مَحَبَّةً وَ لَا مَشِيَّةً إِلَّا فِيمَا عَلِمَ أَنَّهُ كَانَ مِنْهُمْ وَ إِنَّمَا يُجْرَوْنَ فِي عِلْمِهِ وَ قَضَائِهِ وَ قَدَرِهِ عَلَى الَّذِي فِي عِلْمِهِ وَ كِتَابِهِ السَّابِقِ فِيهِمْ قَبْلَ خَلْقِهِمْ وَ الَّذِي عَلِمَ أَنَّهُ غَيْرُ كَائِنٍ مِنْهُمْ هُوَ الَّذِي لَمْ يَجْعَلْ لَهُمْ فِيهِ شَهْوَةً وَ لَا إِرَادَةً.

**[ترجمه]فقه الرضا: از عالم علیه السلام پرسیدم: آیا خداوند بندگان را بر معاصی مجبور کرده است؟ ایشان فرمودند: خداوند عادل‌تر از این است. به ایشان عرض کردم: پس به آنان واگذارده است؟ فرمودند: او مقتدرتر از این است. به ایشان عرض کردم: این منزلتی که بین این دو منزل است را برایمان توصیف کنید؛ ایشان فرمودند: جبر به معنای وادار کردن است، خداوند تبارک و تعالی کسی را بر معصیتش وادار نکرده است و جبر این است که کسی بر چیزی که آن را دوست ندارد و تمایلی به آن ندارد مجبور شود، مانند این که [بخواهند] به زور دست مردی را با شمشیر بزنند یا قطع کنند، یا مالش را به زور بگیرند، یا بی‌حرمتش کنند، یا کسی که قدرت و عزتی دارد، مقهور شود. اما کسی که به میل خود کاری را می‌کند و آن را دوست دارد و مالش را برای [دست‌یابی به] آن خرج می‌کند تا به خواسته دلش برسد، این کار او از روی جبر نیست. جبر فقط

در جایی است که کسی او را وادار به آن کار کند، یا طوری بر او خشم گرفته شود که کاری که نمی‌خواهد و رغبتی به آن ندارد را انجام دهد. این از آن روی است که خداوند تبارک و تعالی برای بندگان خداوند متعال فقط در اموری که می‌دانسته از آنان سر می‌زند، برایشان تمایل و رغبت و محبت و مشیت قرار داده است و آن‌ها در علم و قضا و قدر خداوند مطابق همان سرنوشتی که قبل از خلقت در علم و کتاب خداوند برایشان مکتوب شده است در حرکتند، و اموری که می‌دانسته از آنان سر نمی‌زند را همان اموری قرار داده که در آن رغبت و اراده‌ای ندارند.

**[ترجمه]

«۹۱»

وَ أَرْوِی عَنِ الْعَالِمِ علیه السلام أَنَّهُ قَالَ: مَنْزِلَةٌ بَیْنَ مَنْزِلَتَیْنِ فِی الْمَعَاصِی وَ سَائِرِ الْأَشْیَاءِ فَاللَّهُ جَلَّ وَ عَزَّ الْفَاعِلُ لَهَا وَ الْقَاضِی وَ الْمُقَدِّرُ وَ الْمُدَبِّرُ.

**[ترجمه]و نیز برایم روایت شده، عالم علیه السلام فرمودند: در معاصی و دیگر چیزها، جایگاهی بین دو جایگاه وجود دارد که خداوند عزّ و جلّ فاعل و قاضی و مقدر و مدبر آن است.

**[ترجمه]

«۹۲»

وَ قَدْ أَرْوِی أَنَّهُ قَالَ: لَا یَکُونُ الْمُؤْمِنُ مُؤْمِناً حَقّاً حَتَّی یَعْلَمَ أَنَّ مَا أَصَابَهُ لَمْ یَکُنْ لِیُخْطِئَهُ وَ مَا أَخْطَأَهُ لَمْ یَکُنْ لِیُصِیبَهُ.

**[ترجمه]و نیز برایم روایت شده که ایشان فرمودند: مؤمن، مؤمن حقیقی نمی‌شود مگر این‌که بداند ممکن نبوده به چیزی که بدان دست یافته دست نیابد و ممکن نبوده به چیزی که به آن دست نیافته دست یابد.

**[ترجمه]

«۹۳»

وَ أَرْوِی عَنِ الْعَالِمِ علیه السلام أَنَّهُ قَالَ: مَسَاکِینُ الْقَدَرِیَّهِ أَرَادُوا أَنْ یَصِفُوا اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ بِعَدْلِهِ فَأَخْرَجُوهُ مِنْ قُدْرَتِهِ وَ سُلْطَانِهِ.

**[ترجمه]و برایم روایت شده که عالم علیه السلام فرمودند: قَدَری‌مسلکان بی‌چاره خواستند تا خداوند عزّ و جلّ را به عدل متصف کنند، اما [ناخواسته] او را از قدرت و سلطانش خارج کردند.

**[ترجمه]

«۹۴»

وَ رُوِيَ لَوْ أَرَادَ اللَّهُ سُبْحَانَهُ أَنْ لَا يُعْصَى مَا خَلَقَ إِبْلِيسَ.

**[ترجمه]و روایت شده است: اگر خداوند می‌خواست که معصیت نشود، إبلیس را نمی‌آفرید.

**[ترجمه]

«۹۵»

وَ أَرْوِی أَنَّ رَجُلًا سَأَلَ الْعَالِمَ علیه السلام أَ كَلَّفَ اللَّهُ الْعِبَادَ مَا لَا يُطِيقُونَ فَقَالَ كَلَّفَ اللَّهُ جَمِيعَ الْخَلْقِ مَا لَا يُطِيقُونَ إِنْ لَمْ يُعِنْهُمْ عَلَيْهِ فَإِنْ أَعَانَهُمْ عَلَيْهِ أَطَاقُوهُ قَالَ اللَّهُ جَلَّ وَ عَزَّ لِنَبِيِّهِ صلی الله علیه و آله وَ اصْبِرْ وَ ما صَبْرُكَ إِلَّا بِاللَّهِ.

**[ترجمه]و برایم روایت شده، مردی از عالم علیه السلام پرسید: آیا خداوند بندگان را به چیزی که طاقت آن را ندارند مکلف کرده است؟ ایشان فرمودند: اگر خداوند بندگان را در انجام تکالیف یاری نکند، همه آنان را به چیزی که طاقتش را ندارند مکلف کرده است، و اگر آنان را بر انجام تکلیف یاری کند، طاقتش را دارند؛ خداوند عزّ و جلّ به پیامبرش صلی الله علیه و آله فرمود: «وَ اصْبِرْ وَ ما صَبْرُكَ إِلَّا بِاللَّهِ» - . نحل / ۱۲۷ - {و صبر کن و صبر تو جز به [توفیق] خدا نیست}.

**[ترجمه]

«۹۶»

قُلْتُ وَ رُوِيتُ عَنِ الْعَالِمِ علیه السلام أَنَّهُ قَالَ: الْقَدَرُ وَ الْعَمَلُ بِمَنْزِلَةِ الرُّوحِ وَ الْجَسَدِ فَالرُّوحُ بِغَيْرِ الْجَسَدِ لَا يَتَحَرَّكُ وَ لَا يُرَى وَ الْجَسَدُ بِغَيْرِ الرُّوحِ صُورَةٌ لَا حِرَاكَ لَهُ

ص: ۵۴

فَإِذَا اجْتَمَعَا قَوِيَا وَ صَلُحَا وَ حَسُنَا وَ مَلُحَا كَذَلِكَ الْقَدَرُ وَ الْعَمَلُ فَلَوْ لَمْ يَكُنِ الْقَدَرُ وَاقِعاً عَلَى الْعَمَلِ لَمْ يُعْرَفِ الْخَالِقُ مِنَ الْمَخْلُوقِ وَ لَوْ لَمْ يَكُنِ الْعَمَلُ بِمُوَافَقَةٍ مِنَ الْقَدَرِ لَمْ يَمْضِ وَ لَمْ يَتِمَّ وَ لَكِنْ بِاجْتِمَاعِهِمَا قَوِيَا وَ صَلُحَا وَ لِلَّهِ فِيهِ الْعَوْنُ لِعِبَادِهِ الصَّالِحِينَ ثُمَّ تَلَا هَذِهِ الْآيَهَ وَ لكِنَّ اللَّهَ حَبَّبَ إِلَيْكُمُ الْإِيمانَ وَ زَيَّنَهُ فِي قُلُوبِكُمْ الْآيَهَ ثُمَّ قَالَ عليه السلام وَجَدْتُ ابْنَ آدَمَ بَيْنَ اللَّهِ وَ بَيْنَ الشَّيْطَانِ فَإِنْ أَحَبَّهُ اللَّهُ تَقَدَّسَتْ أَسْمَاؤُهُ خَلَّصَهُ وَ اسْتَخْلَصَهُ (۱)وَ إِلَّا خَلَا بَيْنَهُ وَ بَيْنَ عَدُوِّهِ.

**[ترجمه]گفتم و از عالم علیه السلام روایت شده است که فرمودند: قَدَر و عمل به منزله روح و پیکرند؛ روح بدون پیکر حرکتی ندارد و دیده نمی‌شود، و پیکر بدون روح صورتی است که حرکتی ندارد.

ص: ۵۴

این دو وقتی با هم باشند، قوت می‌یابند و درست و نیکو و نَمَکین می‌شوند. قدَر و عمل نیز همین‌طورند؛ اگر عملی تقدیر نداشته باشد، خالق از مخلوق بازشناخته نمی‌شود و اگر عملی موافق با تقدیر نباشد، [آن عمل] واقع نمی‌شود و به انجام نمی‌رسد. ولی هنگامی که با هم باشند، قوی می‌شوند و سامان می‌گیرند. و خداوند در انجام اعمال به بندگان شایسته‌اش کمک می‌کند. سپس این آیه را تلاوت کردند: «وَ لكِنَّ اللَّهَ حَبَّبَ إِلَيْكُمُ الْإِيمانَ وَ زَيَّنَهُ فِي قُلُوبِكُمْ ...» - . حجرات / ۷ - {لیکن خدا ایمان را برای شما دوست داشتنی گردانید و آن را در دل‌های شما بیاراست ...}. سپس فرمودند: فرزند آدم را بین خدا و شیطان یافتم، اگر خداوند - که نام‌هایش مقدس است - او را دوست داشته باشد، او را خالص و خاص می‌گرداند، و اگر نه او را با دشمنش رها می‌کند.

**[ترجمه]

«۹۷»

وَ قِيلَ لِلْعَالِمِ عليه السلام إِنَّ بَعْضَ أَصْحَابِنَا يَقُولُ بِالْجَبْرِ وَ بَعْضَهُمْ يَقُولُونَ بِالاسْتِطَاعَهِ قَالَ فَأَمَرَ أَنْ يُكْتَبَ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمنِ الرَّحِيمِ قَالَ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ يَا ابْنَ آدَمَ بِمَشِيَّتِي كُنْتَ أَنْتَ الَّذِي تَشَاءُ وَ سَاقَ إِلَى آخِرِ مَا سَيَأْتِي فِي خَبَرِ الْبَزَنْطِيِّ (۲).

**[ترجمه]به عالم علیه السلام عرض شد: بعضی از اصحاب ما قائل به جبر هستند و بعضی دیگر قائل به استطاعت می‌باشند. ایشان امر کردند که نوشته شود: بسم الله الرحمن الرحیم. خداوند عزّ و جلّ فرمود: ای فرزند آدم! به مشیت من است که تو می‌خواهی ... تا آخر روایت که به زودی در روایت بزنطی - . حدیث شماره ۱۰۴ -

خواهد آمد.

**[ترجمه]

«۹۸»

شی، تفسیر العیاشی عَنِ الْحَسَنِ (۳)بْنِ مُحَمَّدٍ الْجَمَّالِ عَنْ بَعْضِ أَصْحَابِنَا قَالَ: بَعَثَ عَبْدُ الْمَلِكِ بْنُ مَرْوَانَ إِلَى عَامِلِ الْمَدِينَهِ أَنْ

وَجِّهْ إِلَيَّ مُحَمَّدَ بْنَ عَلِيِّ بْنِ الْحُسَيْنِ وَ لَا تُهَيِّجْهُ وَ لَا تُرَوِّعْهُ وَ اقْضِ لَهُ حَوَائِجَهُ وَ قَدْ كَانَ وَرَدَ عَلَى عَبْدِ الْمَلِكِ رَجُلٌ مِنَ الْقَدَرِيَّهِ فَحَضَرَ جَمِيعُ مَنْ كَانَ بِالشَّامِ فَأَعْيَاهُمْ جَمِيعاً فَقَالَ مَا لِهَذَا إِلَّا مُحَمَّدُ بْنُ عَلِيٍّ فَكَتَبَ إِلَى صَاحِبِ الْمَدِينَهِ أَنْ يَحْمِلَ مُحَمَّدَ بْنَ عَلِيٍّ إِلَيْهِ فَأَتَاهُ صَاحِبُ الْمَدِينَهِ بِكِتَابِهِ فَقَالَ أَبُو جَعْفَرٍ عليه السلام إِنِّي شَيْخٌ كَبِيرٌ لَا أَقْوَى عَلَى الْخُرُوجِ وَ هَذَا جَعْفَرٌ ابْنِي يَقُومُ مَقَامِي فَوَجَّهَهُ إِلَيْهِ فَلَمَّا قَدِمَ عَلَى الْأُمَوِيِّ أَزْرَاهُ لِصِغَرِهِ وَ كَرِهَ أَنْ يَجْمَعَ بَيْنَهُ وَ بَيْنَ الْقَدَرِيِّ مَخَافَهَ أَنْ يَغْلِبَهُ وَ تَسَامَعَ النَّاسُ بِالشَّامِ بِقُدُومِ جَعْفَرٍ لِمُخَاصَمَهِ الْقَدَرِيَّهِ فَلَمَّا كَانَ مِنَ الْغَدِ اجْتَمَعَ النَّاسُ بِخُصُومَتِهِمَا فَقَالَ الْأُمَوِيُّ لِأَبِي عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام إِنَّهُ قَدْ أَعْيَانَا أَمْرُ هَذَا الْقَدَرِيِّ وَ إِنَّمَا كَتَبْتُ إِلَيْهِ لِأَجْمَعَ بَيْنَهُ وَ بَيْنَهُ فَإِنَّهُ لَمْ يَدَعْ عِنْدَنَا أَحَداً إِلَّا خَصَمَهُ فَقَالَ إِنَّ اللَّهَ يَكْفِينَاهُ قَالَ فَلَمَّا اجْتَمَعُوا قَالَ الْقَدَرِيُّ لِأَبِي عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام سَلْ عَمَّا شِئْتَ فَقَالَ لَهُ اقْرَأْ سُورَهَ الْحَمْدِ قَالَ فَقَرَأَهَا وَ قَالَ الْأُمَوِيُّ وَ أَنَا مَعَهُ مَا فِي سُورَهِ الْحَمْدِ غُلِبْنَا إِنَّا لِلَّهِ وَ إِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ قَالَ فَجَعَلَ الْقَدَرِيُّ پ

۱- بتوفيقه و تسديده و تأييده و عدم إيكاله على نفسه، و توجيه الأسباب له نحو مطلوب الخير و إلّا فتركه بحاله، و لم ينصره على عدوه، و هذا معنى التوفيق و الخذلان، و الهدايه و الاضلال.

۲- الآتى تحت رقم ۱۰۴.

۳- فى نسخه: الحسين.

يَقْرَأَ سُورَهَ الْحَمْدِ حَتَّى بَلَغَ قَوْلَ اللَّهِ تَبَارَکَ وَ تَعَالَى إِيَّاکَ نَعْبُدُ وَ إِيَّاکَ نَسْتَعِينُ فَقَالَ لَهُ جَعْفَرٌ قِفْ مَنْ تَسْتَعِينُ وَ مَا حَاجَتُکَ إِلَى المئونه [الْمَعُونَهِ] إِنَّ الْأَمْرَ إِلَيْکَ فَبُهِتَ الَّذِى کَفَرَ وَ اللَّهُ لا يَهْدِى الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ.

**[ترجمه]تفسير عياشي: حسن بن محمد جمال از يكى از اصحاب نقل كرده، عبدالملك بن مروان به فرماندار مدينه پيغام داد كه محمد بن على بن حسين عليهم السلام را بدون اين‌كه مضطرب و وحشت‌زده كند پيش او بفرستد و پيش از آن كه ايشان را بفرستد، نيازهايشان را برآورده كند. [ماجرا از اين قرار بود كه] مردى از قَدَرى‌مسلكان نزد عبدالملك رفته بود و همه دانشمندانى كه در شام بودند آمده بودند و او همه آنان را [در مناظره] عاجز كرده بود. عبدالملك نيز گفته بود: حريف اين مرد فقط محمد بن على است و به فرماندار مدينه نوشته بود كه محمد بن على را پيش او بياورد. فرماندار مدينه با نامه عبدالملك به حضور ايشان رسيد؛ امام باقر عليه السلام فرمودند: من پيرمردى كهنسال هستم و قدرت رفتن ندارم، اين پسرم جعفر است و جاى‌گزين من مى‌باشد. ايشان را به نزد عبدالملك فرستادند. وقتى امام صادق عليه السلام پيش عبدالملك رسيد، او ايشان را به سبب سنّ كمشان كوچك شمرد و از ترس اين‌كه مبادا در مناظره با قَدَرى شكست بخورد، خوش نداشت كه ايشان را در مقابل او قرار دهد. خبر آمدن امام جعفر عليه السلام در بين مردم شام پيچيد. فردا كه شد مردم آمدند تا مناظره آن دو را ببينند. عبدالملك به امام صادق عليه السلام گفت: كار اين قدرى ما را عاجز كرده است و من به ايشان [يعنى امام باقر عليه السلام] نامه نوشتم تا ايشان با او مناظره كنند؛ زيرا او با هر كسى نزد ما مناظره كرد، شكستش داد. امام صادق عليه السلام فرمودند: خداوند ما را از [شرّ] او كفايت مى كند. هنگامى كه در مقابل يكديگر قرار گرفتند، قَدَرى به امام صادق عليه السلام گفت: هر چه مى‌خواهى بپرس. ايشان به او فرمود: سوره حمد را بخوان. او خواند. عبدالملك گفت: من نيز در [مضامين موجود در] سوره حمد با او [- قَدَرى موافق] هستم، شكست خورديم، «إِنَّا لِلَّهِ وَ إِنَّا إِلَيْهِ راجِعُونَ» - . بقره / ۱۵۶ - {ما از آن خدا هستيم وبه سوى او باز مى گرديم}.

ص: ۵۴

قَدَرى شروع به خواندن سوره حمد كرد و به اين سخن خداوند تبارک و تعالى رسيد: «إِيَّاکَ نَعْبُدُ وَ إِيَّاکَ نَسْتَعِينُ» - . حمد / ۵ - {[بار الها] تنها تو را مى پرستيم و تنها از تو يارى مى جوييم}. در اين هنگام امام عليه السلام به او فرمودند: دست نگه دار! از چه كسى يارى مى‌جويى و چه نيازى به يارى دارى!؟ مگر كارها به دست خودت نيست!؟ «فَبُهِتَ الَّذِى کَفَرَ وَ اللَّهُ لا يَهْدِى الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ» - . بقره / ۲۵۸ - {پس آن كس كه كفر ورزيده بود مبهوت ماند. و خداوند قوم ستم‌كار را هدايت نمى كند}.

**[ترجمه]

«۹۹»

شى، تفسير العياشى عَنْ صَفْوَانَ بْنِ يَحْيَى عَنْ أَبِى الْحَسَنِ عليه السلام قَالَ: قَالَ اللَّهُ تَبَارَکَ وَ تَعَالَى ابْنَ آدَمَ بِمَشِيَّتِى کُنْتَ أَنْتَ الَّذِى تَشَاءُ وَ تَقُولُ وَ بِقُوَّتِى أَدَّيْتَ إِلَيَّ فَرَائِضِى وَ بِنِعْمَتِى قَوِيتَ عَلَى مَعْصِيَتِى مَا أَصَابَکَ مِنْ حَسَنَهٍ فَمِنَ اللَّهِ وَ مَا أَصَابَکَ مِنْ سَيِّئَهٍ فَمِنْ نَفْسِکَ وَ ذَاکَ أَنِّى أَوْلَى بِحَسَنَاتِکَ مِنْکَ وَ أَنْتَ أَوْلَى بِسَيِّئَاتِکَ مِنِّى وَ ذَاکَ أَنِّى لَا أُسْأَلُ عَمَّا أَفْعَلُ وَ هُمْ يُسْئَلُونَ

**[ترجمه]تفسیر عیاشی: صفوان بن یحیی نقل کرده، امام موسی کاظم علیه السلام فرمودند: خداوند تبارک و تعالی فرمودند: ای فرزند آدم! به مشیت من است که تو چیزی را می‌خواهی و چیزی می گویی، و به واسطه نیروی من است که واجبات مرا ادا می کنی، و به سبب نعمت من است که بر معصیت من نیرو می‌یابی. هر نیکی که به تو می‌رسد، از جانب خداوند است و هر بدی که به تو می‌رسد، از جانب خودت است؛ زیرا من بیش از تو به نیکی‌هایت سزاوار هستم و زیرا من برای کاری که می کنم بازخواست نمی‌شوم، «وَ هُمْ یُسْئَلُون» - . أنبیاء / ۲۳ - {و[لی] آنان [- انسان‌ها] سؤال خواهند شد}.

**[ترجمه]

«۱۰۰»

وَ فِی رِوَایَهِ الْحَسَنِ بْنِ عَلِیٍّ الْوَشَّاءِ عَنِ الرِّضَا علیه السلام وَ أَنْتَ أَوْلَی بِسَیِّئَاتِکَ مِنِّی عَمِلْتَ الْمَعَاصِیَ بِقُوَّتِیَ الَّتِی جَعَلْتُ فِیکَ.

**[ترجمه]در روایت حسن بن علی الوشاء از امام رضا علیه السلام آمده است: و تو بیش از من به بدی‌هایت سزاوار هستی، تو معاصی را به کمک نیرویی که من در وجود تو قرار دادم انجام دادی.

**[ترجمه]

«۱۰۱»

شی، تفسیر العیاشی عَنِ ابْنِ مُسْکَانَ عَمَّنْ رَوَاهُ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام فِی قَوْلِ اللَّهِ وَ لَوْ لا فَضْلُ اللَّهِ عَلَیْکُمْ وَ رَحْمَتُهُ لَاتَّبَعْتُمُ الشَّیْطانَ إِلَّا قَلِیلًا فَقَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام إِنَّکَ لَتَسْأَلُ مِنْ کَلَامِ أَهْلِ الْقَدَرِ وَ مَا هُوَ مِنْ دِینِی وَ لَا دِینِ آبَائِی وَ لَا وَجَدْتُ أَحَداً مِنْ أَهْلِ بَیْتِی یَقُولُ بِهِ.

**[ترجمه]تفسیر عیاشی: إبن مسکان از شخصی روایت کرده که امام صادق علیه السلام درباره این سخن خداوند: «وَ لَوْ لا فَضْلُ اللَّهِ عَلَیْکُمْ وَ رَحْمَتُهُ لَاتَّبَعْتُمُ الشَّیْطانَ إِلَّا قَلِیلًا» - . نساء / ۸۳ - {و اگر فضل خدا و رحمت او بر شما نبود، مسلماً جز [شمار] اندکی از شیطان پیروی می کردید} فرمودند: تو از سخن قدری‌ها از من می‌پرسی، در حالی

که سخن آنان از دین من و پدرانم نیست و هیچ‌یک از [افراد] خانواده‌ام را نیافتم که قائل به آن باشد.

**[ترجمه]

«۱۰۲»

شی، تفسیر العیاشی عَنِ الْحَسَنِ بْنِ عَلِیٍّ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ سَمِعْتُهُ یَقُولُ وَیْحَ هَذِهِ الْقَدَرِیَّهِ إِنَّمَا یَقْرَءُونَ هَذِهِ الْآیَهَ إِلَّا امْرَأَتَهُ قَدَّرْناها مِنَ الْغابِرِینَ وَیْحَهُمْ مَنْ قَدَّرَهَا إِلَّا اللَّهُ تَبَارَکَ وَ تَعَالَی.

**[ترجمه]تفسیر عیاشی: حسن بن علی نقل کرده، از امام صادق علیه السلام شنیدم که می‌فرمودند: وای بر این قدری‌ها! این آیه: «إِلَّا امْرَأَتَهُ قَدَّرْناها مِنَ الْغابِرِينَ» - . نمل / ۵۷ - {جز زنش را که مقدر کردیم از باقی ماندگان [در خاکستر آتش] باشد} را می‌خوانند، وای بر آن‌ها! چه کسی جز خداوند تبارک و تعالی آن را مقدر کرد!؟

**[ترجمه]

«۱۰۳»

مِنْ كِتَابِ مَطَالِبِ السَّئُولِ، لِمُحَمَّدِ بْنِ طَلْحَةَ الْبَيْهَقِيِّ بِإِسْنَادِهِ عَنِ الشَّافِعِيِّ عَنْ يَحْيَى بْنِ سُلَيْمٍ عَنِ الْإِمَامِ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ جَعْفَرٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ عَنِ الْجَمِيعِ عَنْ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ علیه السلام أَنَّهُ قَالَ يَوْماً أَعْجَبُ مَا فِي الْإِنْسَانِ قَلْبُهُ فِيهِ مَوَادُّ مِنَ الْحِكْمَةِ وَ أَضْدَادٌ لَهَا مِنْ خِلَافِهَا فَإِنْ سَنَحَ لَهُ الرَّجَاءُ وَلَّهَهُ الطَّمَعُ وَ إِنْ هَاجَ بِهِ الطَّمَعُ أَهْلَكَهُ الْحِرْصُ وَ إِنْ مَلَكَهُ الْيَأْسُ قَتَلَهُ الْأَسَفُ وَ إِنْ عَرَضَ لَهُ الْغَضَبُ اشْتَدَّ بِهِ الْغَيْظُ وَ إِنْ أُسْعِدَ بِالرِّضَا نَسِيَ التَّحَفُّظَ وَ إِنْ نَالَهُ الْخَوْفُ شَغَلَهُ الْحُزْنُ وَ إِنْ أَصَابَتْهُ مُصِيبَةٌ قَصَمَهُ

الْجَزَعُ (۱)وَ إِنْ وَجَدَ مَالًا أَطْغَاهُ الْغِنَى وَ إِنْ عَضَّتْهُ فَاقَةٌ (۲)شَغَلَهُ الْبَلَاءُ وَ إِنْ أَجْهَدَهُ الْجُوعُ قَعَدَ بِهِ الضَّعْفُ وَ إِنْ أَفْرَطَ بِهِ الشِّبَعُ كَظَّتْهُ الْبِطْنَةُ (۳)فَكُلُّ تَقْصِيرٍ بِهِ مُضِرٌّ وَ كُلُّ إِفْرَاطٍ لَهُ مُفْسِدٌ فَقَامَ إِلَيْهِ رَجُلٌ مِمَّنْ شَهِدَ وَقْعَةَ الْجَمَلِ فَقَالَ يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ أَخْبِرْنَا عَنِ الْقَدَرِ فَقَالَ بَحْرٌ عَمِيقٌ فَلَا تَلِجْهُ فَقَالَ يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ أَخْبِرْنَا عَنِ الْقَدَرِ فَقَالَ بَيْتٌ مُظْلِمٌ فَلَا تَدْخُلْهُ فَقَالَ يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ أَخْبِرْنَا عَنِ الْقَدَرِ فَقَالَ سِرُّ اللَّهِ فَلَا تَبْحَثْ عَنْهُ فَقَالَ يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ أَخْبِرْنَا عَنِ الْقَدَرِ فَقَالَ لَمَّا أَبَيْتَ فَإِنَّهُ أَمْرٌ بَيْنَ أَمْرَيْنِ لَا جَبْرَ وَ لَا تَفْوِيضَ فَقَالَ يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ إِنَّ فُلَاناً يَقُولُ بِالاسْتِطَاعَةِ وَ هُوَ حَاضِرٌ فَقَالَ عَلِيٌّ علیه السلام عَلَيَّ بِهِ فَأَقَامُوهُ فَلَمَّا رَآهُ قَالَ لَهُ الِاسْتِطَاعَةَ تَمْلِكُهَا مَعَ اللَّهِ أَوْ مِنْ دُونِ اللَّهِ وَ إِيَّاكَ أَنْ تَقُولَ وَاحِدَةً مِنْهُمَا فَتَرْتَدَّ فَقَالَ وَ مَا أَقُولُ يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ قَالَ قُلْ أَمْلِكُهَا بِاللَّهِ الَّذِي أَنْشَأَ مَلْكَتَهَا.

**[ترجمه]تفسیر عیاشی: در کتاب مطالب السؤول از یحیی بن سلیم، از امام صادق علیه السلام به واسطه عبدالله بن جعفر نقل شده که روزی امیرالمؤمنین علیه السلام فرمودند: از چیزهایی که در دل انسان است در شگفتم، موادی از حکمت و موادی از ضد حکمت؛ اگر امید به او روی آورد، طمع او را شیدا می‌کند و اگر طمع او را فرا گیرد، حرص او را هلاک کند و اگر یأس او را در برگیرد، تأسف او را می‌کُشد و اگر خشم‌گین شود، درونش پر از خروش می‌شود و اگر به رضایت‌مندی شادمان شود، خودنگه‌داری را از یاد ببرد و اگر ترسی به او رسد، اندوه او را فراگیرد و اگر مصیبتی به او برسد، بی‌تابی او را در هم می‌شکند

ص: ۵۶

و اگر مالی بیابد، بی‌نیازی او را به طغیان می‌کشد و اگر بی‌چیزی آزارش دهد، بلا او را فراگیرد و اگر گرسنگی طاقتش را ببرد، ضعف به زمینش می‌زند و اگر سیری‌اش از حد بگذرد، شکم‌درد او را بی‌حال می‌کند؛ هر کوتاهی او را زیان رساند و هر زیاده‌روی او را تباه کند. در این هنگام مردی که در جنگ جمل حاضر بود برخاست و عرض کرد: ای امیرالمؤمنین! برایمان از قدَر بگویید. ایشان فرمودند: دریایی عمیق است، در آن وارد نشو. [دوباره] عرض کرد: ای امیرالمؤمنین! برایمان از قدَر بگویید. ایشان فرمودند: خانه‌ای تاریک است، داخل آن مرو. [برای بار سوم] عرض کرد: ای امیرالمؤمنین! برایمان از قدَر بگویید. راز خداست، به دنبال [کشف] آن نباش. [برای بار چهارم] عرض کرد: ای امیرالمؤمنین! برایمان از قدَر بگویید. حالا که رها نمی‌کنی، [می‌گویم: حقیقت] امری بین دو امر است، نه جبر است و نه تفویض. عرض کرد: ای امیرالمؤمنین! شخصی هست که [در جمع ما نیز] حاضر است و قائل به استطاعت است. امام علی علیه السلام فرمودند: به من نشانش دهید. او را از جای بلند کردند، وقتی ایشان او را دیدند، به او فرمودند: استطاعت [که می‌گویی] را همراه با خدا داری یا بدون خدا؟ هشدار که هر کدام را بگویی مرتد شده‌ای. او عرض کرد: پس چه بگویم ای امیرالمؤمنین! ایشان فرمودند: بگو آن را به واسطه خداوندی که آن را به من داده است دارم.

**[ترجمه]

«۱۰۴»

ب، قرب الإسناد ابْنُ حُكَيْمٍ عَنِ الْبَزَنْطِيِّ قَالَ: قُلْتُ لِلرِّضَا علیه السلام إِنَّ أَصْحَابَنَا بَعْضُهُمْ يَقُولُ بِالْجَبْرِ وَ بَعْضُهُمْ يَقُولُ بِالاسْتِطَاعَةِ

فَقَالَ لِیَ اکْتُبْ قَالَ اللَّهُ تَبَارَکَ وَ تَعَالَی یَا ابْنَ آدَمَ بِمَشِیَّتِی کُنْتَ أَنْتَ الَّذِی تَشَاءُ لِنَفْسِکَ مَا تَشَاءُ وَ بِقُوَّتِی أَدَّیْتَ إِلَیَّ فَرَائِضِی وَ بِنِعْمَتِی قَوِیتَ عَلَی مَعْصِیَتِی جَعَلْتُکَ سَمِیعاً بَصِیراً قَوِیّاً مَا أَصَابَکَ مِنْ حَسَنَهٍ فَمِنَ اللَّهِ وَ مَا أَصَابَکَ مِنْ سَیِّئَهٍ فَمِنْ نَفْسِکَ وَ ذَلِکَ أَنِّی أَوْلَی بِحَسَنَاتِکَ مِنْکَ وَ أَنْتَ أَوْلَی بِسَیِّئَاتِکَ مِنِّی وَ ذَلِکَ أَنِّی لَا أُسْأَلُ عَمَّا أَفْعَلُ وَ هُمْ یُسْئَلُونَ فَقَدْ نَظَمْتُ لَکَ کُلَّ شَیْ ءٍ تُرِیدُ (۴).

یل، التوحید ن، عیون أخبار الرضا علیه السلام أَبِی وَ ابْنُ الْوَلِیدِ عَنْ سَعْدٍ عَنِ ابْنِ عِیسَی عَنِ الْبَزَنْطِیِّ مِثْلَهُ.

ص: ۵۷

۱- أی هلکه الجزع.

۲- أی إن اشتدت علیه الفاقه.

۳- کظ الطعام فلانا: ملأه حتّی لا یطیق التنفس: و کظ الامر فلانا. غمه و کربه و بهظه، و المناسب للحدیث المعنی الثانی.

۴- تقدم ذیل الخبر الواقع تحت رقم ۳ ما یناسب هذا الخبر فراجعه.

**[ترجمه]قرب الإسناد: بزنطی نقل کرده، به امام رضا علیه السلام عرض کردم: بعضی از اصحاب ما قائل به جبر هستند و بعضی دیگر قائل به استطاعت می‌باشند؛ ایشان به من فرمودند بنویس: خداوند تبارک و تعالی فرمود: ای فرزند آدم! به مشیت من است که تو چیزی را برای خود می‌خواهی، و به نیروی من است که واجبات مرا ادا می کنی و به نعمت من است که بر معصیت من قوت می‌یابی. من تو را شنوا و بینا و نیرومند آفریدم، هر نیکی که به تو می‌رسد، از جانب خداوند است و هر بدی که به تو می‌رسد، از جانب خودت می‌باشد؛ زیرا من بیش از تو به نیکی‌هایت سزاوارم و تو بیش از من به بدی‌هایت سزاواری، و زیرا من از آن‌چه که می کنم پرس و جو نمی‌شوم «وَ هُمْ يُسْئَلُونَ» - . أنبیاء / ۲۳ - {و[لی] آنان [- انسان‌ها] سؤال خواهند شد}. هر چه را که می‌خواستی برایت به ترتیب گفتم.

توحید و عیون أخبار الرضا نیز مانند همین را از بزنطی نقل کرده‌اند.

ص: ۵۷

**[ترجمه]

«۱۰۵»

أَعْلَامُ الدِّينِ لِلدَّيْلَمِيِّ، رُوِيَ أَنَّ طَاوُساً الْيَمَانِيَّ (۱)دَخَلَ عَلَى جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدٍ الصَّادِقِ علیهما السلام وَ كَانَ يَعْلَمُ أَنَّهُ يَقُولُ بِالْقَدَرِ فَقَالَ لَهُ يَا طَاوُسُ مَنْ أَقْبَلُ لِلْعُذْرِ مِنَ اللَّهِ مِمَّنِ اعْتَذَرَ وَ هُوَ صَادِقٌ فِي اعْتِذَارِهِ فَقَالَ لَهُ لَا أَحَدَ أَقْبَلُ لِلْعُذْرِ مِنْهُ فَقَالَ لَهُ مَنْ أَصْدَقُ مِمَّنْ قَالَ لَا أَقْدِرُ وَ هُوَ لَا يَقْدِرُ فَقَالَ طَاوُسٌ لَا أَحَدَ أَصْدَقُ مِنْهُ فَقَالَ الصَّادِقُ علیه السلام لَهُ يَا طَاوُسُ فَمَا بَالُ مَنْ هُوَ أَقْبَلُ لِلْعُذْرِ لَا يَقْبَلُ عُذْرَ مَنْ قَالَ لَا أَقْدِرُ وَ هُوَ لَا يَقْدِرُ فَقَامَ طَاوُسٌ وَ هُوَ يَقُولُ لَيْسَ بَيْنِي وَ بَيْنَ الْحَقِّ عَدَاوَةٌ اللَّهُ أَعْلَمُ حَيْثُ يَجْعَلُ رِسالَتَهُ فَقَدْ قَبِلْتُ نَصِيحَتَكَ.

**[ترجمه]أعلام الدین دیلمی: روایت شده که طاوس یمانی به حضور امام صادق علیه السلام رسید، امام علیه السلام که می‌دانستند او قائل به قدَر است به او فرمودند: ای طاوس! در برابر عذرخواهی کسی که صادقانه عذر می‌خواهد، چه کسی عذرپذیرتر از خداوند است؟ او عرض کرد: هیچ‌کس عذرپذیرتر از خداوند نیست. ایشان به او فرمودند: چه کسی راست‌گوتر از کسی است که می گوید من قدرت ندارم، و [واقعاً نیز] قدرت ندارد؟ طاوس عرض کرد: هیچ‌کسی راست‌گوتر از او نیست. امام صادق علیه السلام به او فرمودند: ای طاوس! پس چرا کسی که عذرپذیرتر از همه است، نباید عذر کسی که می گوید قدرت ندارم و [واقعاً نیز] قدرت ندارد را قبول کند!؟ طاوس برخاست، در حالی که می گفت: بین من و حق عداوتی نیست، «اللَّهُ أَعْلَمُ حَيْثُ يَجْعَلُ رِسالَتَهُ» - . أنعام / ۱۲۴ - {خدا بهتر می داند رسالتش را کجا قرار دهد}، نصیحت شما را پذیرفتم.

**[ترجمه]

«۱۰۶»

وَ قَالَ الصَّادِقُ علیه السلام لِهِشَامِ بْنِ الْحَكَمِ أَ لَا أُعْطِيكَ جُمْلَةً فِي الْعَدْلِ وَ التَّوْحِيدِ قَالَ بَلَى جُعِلْتُ فِدَاكَ قَالَ مِنَ الْعَدْلِ أَنْ لَا

تَتَّهِمَهُ وَ مِنَ التَّوْحِيدِ أَنْ لَا تَتَوَهَّمَهُ (۲)

**[ترجمه]امام صادق علیه السلام به هشام بن حکم فرمودند: آیا می‌خواهی درباره عدل و توحید، یک جمله به تو بگویم؟ او عرض کرد: بفرمایید. ایشان فرمودند: [بخشی] از عدل این است که خداوند را متهم نکنی و [بخشی] از توحید این است که او را به وهم درنیاوری.

**[ترجمه]

«۱۰۷»

یف، الطرائف رَوَى كَثِيرٌ مِنَ الْمُسْلِمِينَ عَنِ الْإِمَامِ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدٍ الصَّادِقِ علیهما السلام أَنَّهُ قَالَ يَوْماً لِبَعْضِ الْمُجَبِّرَهِ هَلْ يَكُونُ أَحَدٌ أَقْبَلَ لِلْعُذْرِ الصَّحِيحِ مِنَ اللَّهِ فَقَالَ لَا فَقَالَ فَمَا تَقُولُ فِيمَنْ قَالَ مَا أَقْدِرُ وَ هُوَ لَا يَقْدِرُ أَ يَكُونُ مَعْذُوراً أَمْ لَا فَقَالَ الْمُجَبِّرُ يَكُونُ مَعْذُوراً قَالَ لَهُ فَإِذَا كَانَ اللَّهُ يَعْلَمُ مِنْ عِبَادِهِ أَنَّهُمْ مَا قَدَرُوا عَلَى طَاعَتِهِ وَ قَالَ لِسَانُ حَالِهِمْ أَوْ مَقَالُهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَهِ يَا رَبِّ مَا قَدَرْنَا عَلَى طَاعَتِكَ لِأَنَّكَ مَنَعْتَنَا مِنْهَا أَ مَا يَكُونُ قَوْلُهُمْ وَ عُذْرُهُمْ صَحِيحاً عَلَى قَوْلِ الْمُجَبِّرَهِ فَقَالَ بَلَى وَ اللَّهِ فَقَالَ فَيَجِبُ عَلَى قَوْلِكَ أَنَّ اللَّهَ يَقْبَلُ هَذَا الْعُذْرَ الصَّحِيحَ وَ لَا يُؤَاخِذُ أَحَداً أَبَداً وَ هَذَا خِلَافُ قَوْلِ أَهْلِ الْمِلَلِ كُلِّهِمْ فَتَابَ الْمُجَبِّرُ مِنْ قَوْلِهِ بِالْجَبْرِ فِي الْحَالِ.

**[ترجمه]طرائف: عده زیادی از مسلمانان روایت کرده‌اند که روزی امام صادق علیه السلام به یکی از جبری‌ها فرمودند: آیا کسی هست که بیش از خداوند عذر صحیح را قبول کند؟ او عرض کرد: خیر. ایشان فرمودند: به نظر تو آیا کسی که می‌گوید من نمی‌توانم و [واقعاً نیز] نمی‌تواند، معذور است یا نه؟ جبری عرض کرد: معذور است. ایشان به او فرمودند: اگر خداوند بداند که بندگانش بر طاعتش قدرت ندارند و زبان حال یا مقال بندگان در روز قیامت بگوید که پروردگارا! ما بر قادر به طاعت تو نبودیم، زیرا تو مانع ما طاعت‌نمودن ما شدی، آیا بنابر نظر جبری‌ها این سخن و عذر آنان صحیح است؟ او گفت: آری به خدا. ایشان فرمودند: پس بنابر نظر تو خداوند باید این عذر صحیح را قبول کند و هیچ‌گاه کسی را مؤاخذه نکند، و حال آن‌که این [سخن] بر خلاف اعتقاد همه ملت‌ها [و دین‌ها]ست. جبری در همان حال از اعتقاد به جبر توبه کرد.

**[ترجمه]

«۱۰۸»

یف، الطرائف رُوِيَ أَنَّ الْحَجَّاجَ بْنَ يُوسُفَ كَتَبَ إِلَى الْحَسَنِ الْبَصْرِيِّ وَ إِلَى عَمْرِو بْنِ عُبَيْدٍ وَ إِلَى وَاصِلِ بْنِ عَطَاءٍ وَ إِلَى عَامِرٍ الشَّعْبِيِّ أَنْ يَذْكُرُوا مَا عِنْدَهُمْ وَ مَا وَصَلَ إِلَيْهِمْ

ص: ۵۸

۱- هو طاوس بن كيسان اليمانىّ، أبو عبد الرحمن الحميرى مولاهم الفارسىّ، يقال: اسمه ذكوان و طاوس لقب، مات سنه ۱۰۶ و قيل بعد ذلك، قاله ابن حجر فى ص ۲۴۱ من التقريب و وثقه و قال: فقيه فاضل من الثالثه انتهى. أقول: أورده الشيخ أبو جعفر

الطوسیّ فی رجاله فی أصحاب السجّاد علیه السلام، و یستفاد من بعض الأخبار کونه محبا للامام السجّاد علیه السلام، و من بعض آخر کونه متعنتا ممتحنا للباقر علیه السلام، و سیوافیک ذلک فی کتاب الاحتجاجات، و المسلم أن الرجل من العامّه و زهادهم.

۲- مأخوذ ممّا تقدم تحت رقم ۸۶ من کلام علیّ علیه السلام.

فِی الْقَضَاءِ وَ الْقَدَرِ فَکَتَبَ إِلَیْهِ الْحَسَنُ الْبَصْرِیُّ أَنَّ أَحْسَنَ مَا انْتَهَی إِلَیَّ مَا سَمِعْتُ أَمِیرَ الْمُؤْمِنِینَ عَلِیَّ بْنَ أَبِی طَالِبٍ علیهما السلام أَنَّهُ قَالَ أَ تَظُنُّ أَنَّ الَّذِی نَهَاکَ دَهَاکَ وَ إِنَّمَا دَهَاکَ أَسْفَلُکَ وَ أَعْلَاکَ وَ اللَّهُ بَرِی ءٌ مِنْ ذَاکَ وَ کَتَبَ إِلَیْهِ عَمْرُو بْنُ عُبَیْدٍ أَحْسَنُ مَا سَمِعْتُ فِی الْقَضَاءِ وَ الْقَدَرِ قَوْلُ أَمِیرِ الْمُؤْمِنِینَ عَلِیِّ بْنِ أَبِی طَالِبٍ علیهما السلام لَوْ كَانَ الزُّورُ (۱)فِی الْأَصْلِ مَحْتُوماً كَانَ الْمُزَوِّرُ فِی الْقِصَاصِ مَظْلُوماً وَ کَتَبَ إِلَیْهِ وَاصِلُ بْنُ عَطَاءٍ أَحْسَنُ مَا سَمِعْتُ فِی الْقَضَاءِ وَ الْقَدَرِ قَوْلُ أَمِیرِ الْمُؤْمِنِینَ عَلِیِّ بْنِ أَبِی طَالِبٍ علیهما السلام أَ یَدُلُّکَ عَلَی الطَّرِیقِ وَ یَأْخُذُ عَلَیْکَ الْمَضِیقَ وَ کَتَبَ إِلَیْهِ الشَّعْبِیُّ أَحْسَنُ مَا سَمِعْتُ فِی الْقَضَاءِ وَ الْقَدَرِ قَوْلُ أَمِیرِ الْمُؤْمِنِینَ عَلِیِّ بْنِ أَبِی طَالِبٍ علیهما السلام کُلُّ مَا اسْتَغْفَرْتَ اللَّهَ مِنْهُ فَهُوَ مِنْکَ وَ کُلُّ مَا حَمِدْتَ اللَّهَ عَلَیْهِ فَهُوَ مِنْهُ فَلَمَّا وَصَلَتْ کُتُبُهُمْ إِلَی الْحَجَّاجِ وَ وَقَفَ عَلَیْهَا قَالَ لَقَدْ أَخَذُوهَا مِنْ عَیْنٍ صَافِیَةٍ.

أَقُولُ رَوَی الْكَرَاجُكِیُّ مِثْلَهُ وَ فِیهِ مَنْ وَسَّعَ عَلَیْکَ الطَّرِیقَ لَمْ یَأْخُذْ عَلَیْکَ الْمَضِیقَ.

و فی القاموس دهاه أصابه بداهیه و هی الأمر العظیم.

**[ترجمه]طرائف: روایت شده که حجاج بن یوسف به حسن بصری و عمرو بن عبید و واصل بن عطاء و عامر شعبی نوشت که نظر خود درباره قضا و قدر، و نیز روایاتی را که در این باب به آن‌ها رسیده را برایش بنویسند؛

حسن بصری [در جواب] نوشت: بهترین چیزی که [در این‌باره] به من رسیده است، سخنی است که از امیرالمؤمنین علی بن أبی‌طالب علیه السلام شنیدم؛ ایشان فرمودند: آیا گمان کرده‌ای کسی که تو را نهی کرده، فریبت داده است!؟ و حال آن‌که فقط کسی تو را می‌فریبد که پایین‌تر یا بالاتر از تو باشد، و خداوند منزه از آن است. عمرو بن عبید [در جواب] نوشت: بهترین چیزی که درباره قضا و قدر شنیدم، این سخن امیرالمؤمنین علی بن أبی‌طالب علیه السلام است: اگر دروغ در اصل محتوم باشد، قصاص کسی که به او دروغ گفته شده مظلومانه خواهد بود. واصل بن عطاء نوشت: بهترین چیزی که درباره قضا و قدر شنیدم، این سخن امیرالمؤمنین علی بن أبی‌طالب علیه السلام است: آیا خداوند [از یک سو] راه را به تو نشان داده و [از سوی دیگر] بر تو تنگ گرفته [و مانع تو از راه رفتن شده] است!؟ و شعبی نوشت: بهترین چیزی که درباره قضا و قدر شنیدم، این سخن امیرالمؤمنین علی بن أبی‌طالب علیه السلام است: هر چیزی که نزد خدا از آن استغفار کرده‌ای، از تو است و هر چیزی که خداوند را بر آن سپاس گفته‌ای از خداوند است. وقتی نامه‌های آنان به حجاج رسید و آن‌ها را خواند، گفت: به درستی که همگی از چشمه زلال [آب] برداشته‌اند.

مؤلف گوید: کراجکی نیز مانند همین را روایت کرده، و در روایت او این‌گونه آمده است: کسی که راه را بر تو گشوده، آن را برایت تنگ نمی‌کند.

در قاموس آمده است: \\"دهاه\\" یعنی مصیبتی بزرگ به او رساند.

**[ترجمه]

«۱۰۹»

یف، الطرائف رُوِیَ أَنَّ رَجُلًا سَأَلَ جَعْفَرَ بْنَ مُحَمَّدٍ الصَّادِقَ علیهما السلام عَنِ الْقَضَاءِ وَ الْقَدَرِ فَقَالَ مَا اسْتَطَعْتَ أَنْ تَلُومَ الْعَبْدَ عَلَیْهِ فَهُوَ مِنْهُ وَ مَا لَمْ تَسْتَطِعْ أَنْ تَلُومَ الْعَبْدَ عَلَیْهِ فَهُوَ مِنْ فِعْلِ اللَّهِ یَقُولُ اللَّهُ تَعَالَی لِلْعَبْدِ لِمَ عَصَیْتَ لِمَ فَسَقْتَ لِمَ شَرِبْتَ الْخَمْرَ لِمَ زَنَیْتَ فَهَذَا فِعْلُ الْعَبْدِ وَ لَا یَقُولُ لَهُ لِمَ مَرِضْتَ لِمَ قَصُرْتَ لِمَ ابْیَضَضْتَ لِمَ اسْوَدَدْتَ لِأَنَّهُ مِنْ فِعْلِ اللَّهِ تَعَالَی.

**[ترجمه]طرائف: روایت شده مردی از امام صادق علیه السلام در مورد قضا و قدر پرسید؛ ایشان فرمودند: هر چیزی که بتوانی بنده را بر آن ملامت کنی، از بنده است و هر چه که نتوانی بنده را بر آن ملامت کنی، از خداوند است، خداوند متعال به بنده می گوید: چرا عصیان کردی؟ چرا فسق نمودی؟ چرا شراب نوشیدی؟ چرا زنا کردی؟ [زیرا همه] این‌ها کار بنده است. ولی نمی گوید: چرا مریض شدی؟ چرا کوتاه‌قد هستی؟ چرا سفیدپوست هستی؟ چرا سیاه‌پوست هستی؟ زیرا این‌ها کار خداوند متعال است.

**[ترجمه]

«۱۱۰»

یف، الطرائف رُوِیَ أَنَّ الْفَضْلَ بْنَ سَهْلٍ سَأَلَ الرِّضَا علیه السلام بَیْنَ یَدَیِ الْمَأْمُونِ فَقَالَ یَا أَبَا الْحَسَنِ الْخَلْقُ مَجْبُورُونَ فَقَالَ اللَّهُ أَعْدَلُ مِنْ أَنْ یُجْبِرَ خَلْقَهُ ثُمَّ یُعَذِّبَهُمْ قَالَ فَمُطْلَقُونَ قَالَ اللَّهُ أَحْکَمُ مِنْ أَنْ یُهْمِلَ عَبْدَهُ وَ یَکِلَهُ إِلَی نَفْسِهِ.

یف، الطرائف وَ مِنَ الْحِکَایَاتِ مَا رُوِیَ أَنَّ بَعْضَ أَهْلِ الْعَدْلِ وَقَفَ عَلَی جَمَاعَةٍ مِنَ الْمُجَبِّرَهِ فَقَالَ لَهُمْ أَنَا مَا أَعْرِفُ الْمُجَادَلَهَ وَ الْإِطَالَهَ لَکِنِّی أَسْمَعُ فِی الْقُرْآنِ قَوْلَهُ تَعَالَی کُلَّما أَوْقَدُوا ناراً لِلْحَرْبِ أَطْفَأَهَا اللَّهُ وَ مَفْهُومُ هَذَا الْکَلَامِ عِنْدَ کُلِّ عَاقِلٍ أَنَّ الْمُوقِدَ لِلنَّارِ غَیْرُ اللَّهِ وَ أَنَّ الْمُطْفِئَ لِلنَّارِ هُوَ اللَّهُ وَ کَیْفَ تَقْبَلُ الْعُقُولُ أَنَّ الْکُلَّ مِنْهُ وَ أَنَ

۱- فی المصدر: لو کان الوزر فی الأصل محتوما اه. م.

الْمُوقِدَ لِلنَّارِ هُوَ الْمُطْفِئُ لَهَا فَانْقَطَعُوا وَ لَمْ يَرُدُّوا جَوَاباً وَ مِنَ الْحِكَايَاتِ أَنَّ جَمَاعَةً مِنَ الْيَهُودِ اجْتَمَعُوا إِلَى أَبِی بَحْرٍ الْخَاقَانِیِّ فَقَالُوا لَهُ مَا مَعْنَاهُ أَنْتَ سُلْطَانٌ عَادِلٌ مُنْصِفٌ وَ مِنَ الْمُسْلِمِینَ فِی بَلَدِكَ الْمُجَبِّرَةُ وَ هُمُ الَّذِینَ یُعَوَّلُونَ عَلَیْهِمْ فِی الْأَقْوَالِ وَ الْأَفْعَالِ وَ هُمْ یَشْهَدُونَ لَنَا أَنَّنَا لَا نَقْدِرُ عَلَى الْإِسْلَامِ وَ لَا الْإِیمَانِ فَكَیْفَ تَأْخُذُ الْجِزْیَةَ مِنْ قَوْمٍ لَا یَقْدِرُونَ عَلَى الْإِسْلَامِ وَ لَا الْإِیمَانِ فَجَمَعَ الْمُجَبِّرَةَ وَ قَالَ لَهُمْ مَا تَقُولُونَ فِیمَا قَدْ ذَكَرَهُ الْیَهُودُ مِنِ احْتِجَاجِهِمْ عَلَیْكُمْ فَقَالُوا كَذَا نَقُولُ إِنَّهُمْ لَا یَقْدِرُونَ عَلَى الْإِسْلَامِ وَ الْإِیمَانِ فَطَالَبَهُمْ بِالدَّلِیلِ عَلَى قَوْلِهِمْ فَلَمْ یَقْدِرُوا عَلَیْهِ فَنَفَاهُمْ وَ مِنَ الْحِكَایَاتِ الْمَذْكُورَةِ فِی ذَلِكَ مَا رُوِیَ عَنِ الْقَاسِمِ بْنِ زِیَادٍ الدِّمَشْقِیِّ أَنَّهُ قَالَ كُنْتُ فِی حَرَسِ عُمَرَ بْنِ عَبْدِ الْعَزِیزِ فَدَخَلَ غَیْلَانُ فَقَالَ یَا عُمَرُ إِنَّ أَهْلَ الشَّامِ یَزْعُمُونَ أَنَّ الْمَعَاصِیَ قَضَاءُ اللَّهِ وَ أَنَّكَ تَقُولُ ذَلِكَ فَقَالَ وَیْحَكَ یَا غَیْلَانُ أَ وَ لَسْتَ تَرَانِی أُسَمِّی مَظَالِمَ بَنِی مَرْوَانَ ظُلْماً وَ أَرُدُّهَا أَ فَتَرَانِی أُسَمِّی قَضَاءَ اللَّهِ ظُلْماً وَ أَرُدُّهُ.

أقول أورد السید فی الطرائف فصلا مشبعا فی الردّ علی المجبّره ترکنا إیراده لئلا یطول الکتاب مع کونه خارجا عن مقصودنا فمن أراد الاطلاع علیه فلیراجع إلی الکتاب المذکور و قد مرّ خبر الحسین بن خالد فی ذلک فی باب نفی التشبیه (۱).

**[ترجمه]طرائف: روایت شده که فضل بن سهل در حضور مأمون از امام رضا علیه السلام سؤال کرد: ای ابالحسن! آیا خلایق مجبورند؟ ایشان فرمودند: خداوند عادل‌تر از آن است که خلقش را مجبور کند و سپس آنان را کیفر کند. پرسید: پس آنان [به حال خود] رها شده‌اند؟ ایشان فرمودند: خداوند حکیم‌تر از آن است که بنده‌اش را رها کند و به به حال خودش بسپارد.

طرائف: یکی از [آن] حکایات این است که روایت شده، یکی از پیروان مذهب عدلیه در مقابل گروهی از جبری‌ها ایستاد و به آنان گفت: من مناظره و سخن به درازگویی بلد نیستم، ولی این سخن خداوند متعال در قرآن را شنیده‌ام که: «کُلَّما أَوْقَدُوا ناراً لِلْحَرْبِ أَطْفَأَهَا اللَّهُ» - . مائده / ۶۴ - {هر

بار که آتشی برای پیکار برافروختند، خدا آن را خاموش ساخت}، و مفهوم این سخن نزد هر انسان عاقلی این است که برافروزنده آتش کسی غیر از خداوند است و خاموش‌کننده آتش خداست، و عقل‌ها چگونه [می‌تواند] قبول کند که هر دو [هم برافروختن و هم خاموش‌کردن آتش] از خداوند باشد و برافروزنده آتش همان خاموش‌کننده آن باشد؟ جبری‌ها همگی ساکت شدند و نتوانستند جوابی دهند.

ص: ۵۹

حکایت دیگر این که گروهی از یهودیان نزد أبی‌بحر خاقانی آمدند و سخنی با این مضمون به او گفتند: تو سلطان عادل و با انصافی هستی؛ در شهر تو مسلمانان جبری‌مسلکی هستند که سخنان و کارهای آنان مورد قبول است و هم‌آنان به نفع ما شهادت می‌دهند که ما قادر بر اسلام‌آوردن و ایمان‌آوردن نیستیم؛ پس چگونه از قومی که قدرت اسلام‌آوردن و ایمان‌آوردن ندارند خراج می‌گیری؟ [سلطان،] جبری‌ها را جمع کرد و به آنان گفت: در مورد استدلالی که یهودیان علیه شما کرده‌اند چه می‌گویید؟ آنان گفتند: به همان سخنی که آنان گفتند قائلیم؛ آنان قادر بر اسلام آوردن و ایمان نیستند. سلطان از آنان خواست که برای سخن خود دلیل بیاورند، آن‌ها نتوانستند دلیلی بیاورند و سلطان آنان را تبعید کرد.

حکایت دیگری که نقل شده این که قاسم بن زیاد دمشقی روایت کرده، من از سربازان عمر بن عبدالعزیز بودم که غیلان پیش او آمد و گفت: ای عمر! اهل شام می‌پندارند که معاصی قضای خداوند است و تو نیز با آنان هم‌عقیده‌ای؛ عمر گفت: وای بر تو ای غیلان! آیا نمی‌بینی که من مظالم بنی‌امیه را ظلم می‌دانم و آنان را برمی‌گردانم!؟ آیا فکر می‌کنی قضای خداوند را نیز ظلم می‌دانم و برمی‌گردانم!؟

مؤلف گوید: سید در طرائف فصلی پرمحتوا در ردّ جبری‌ها آورده است که ما آن را نیاوردیم تا کتاب طولانی نشود، علاوه بر این‌که آوردن آن از هدف ما خارج است. هر کسی که مایل است به آن کتاب مراجعه کند. در این زمینه قبلاً روایت حسین بن خالد را در کتاب نفی تشبیه آوردیم.

**[ترجمه]

«۱۱۱»

وَ قَالَ الْكَرَاجُكِيُّ فِي كَنْزِ الْفَوَائِدِ، قَالَ الصَّادِقُ عليه السلام لِزُرَارَةَ بْنِ أَعْيَنَ يَا زُرَارَةُ أُعْطِيكَ جُمْلَةً فِي الْقَضَاءِ وَ الْقَدَرِ قَالَ نَعَمْ جُعِلْتُ فِدَاكَ قَالَ إِذَا كَانَ يَوْمُ الْقِيَامَةِ وَ جَمَعَ اللَّهُ الْخَلَائِقَ سَأَلَهُمْ عَمَّا عَهِدَ إِلَيْهِمْ وَ لَمْ يَسْأَلْهُمْ عَمَّا قَضَى عَلَيْهِمْ.

**[ترجمه]کراجکی در کنزالفوائد گفته است: امام صادق علیه السلام به زرارهٔ بن أعین فرمودند: آیا می‌خواهی درباره قضا و قدر جمله‌ای برایت بگویم؟ زراره عرض کرد: آری فدایتان شوم. ایشان فرمودند: وقتی روز قیامت فرا رسد و خداوند خلایق را جمع کند، از آنان در مورد چیزهایی که با آنان پیمان بسته است بازخواست می‌کند، اما از چیزهایی که بر آنان قضا نموده است بازخواست نمی‌کند.

**[ترجمه]

«۱۱۲»

وَ رُوِيَ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ أَحْمَدَ بْنِ شَاذَانَ الْقُمِّيِّ عَنِ الصَّدُوقِ عَنْ أَبِيهِ عَنْ سَعْدٍ عَنْ أَيُّوبَ بْنِ نُوحٍ عَنِ الرِّضَا عَنْ آبَائِهِ عليهم السلام قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلى الله عليه و آله خَمْسَةٌ لَا تَطْفَأُ نِيرَانُهُمْ وَ لَا تَمُوتُ أَبْدَانُهُمْ رَجُلٌ أَشْرَكَ وَ رَجُلٌ عَقَّ وَالِدَيْهِ وَ رَجُلٌ سَعَى بِأَخِيهِ إِلَى السُّلْطَانِ فَقَتَلَهُ وَ رَجُلٌ قَتَلَ نَفْساً بِغَيْرِ نَفْسٍ وَ رَجُلٌ أَذْنَبَ وَ حَمَلَ ذَنْبَهُ عَلَى اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ.

ص: ۶۰

۱- و تقدم فی هذا الباب أیضا تحت رقم ۸۸.

**[ترجمه]از أیوب بن نوح روایت شده که امام رضا علیه السلام از طریق پدرانشان علیهم السلام روایت کردند که رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمودند: پنج کس هستند که آتش بر آنان خاموش نشود و بدن‌هایشان نمیرد؛ مردی که شرک ورزیده است، مردی که عاق پدر و مادرش شده است، مردی که از برادر [مؤمن]ش پیش سلطان سعایت کرده و سلطان او را کشته است، مردی که انسان بی‌گناهی را کشته است و مردی که گناه کرده و گناهش را بر عهده خداوند عزّ و جلّ گذاشته است.

ص: ۶۰

**[ترجمه]

فائده

قال السید المرتضی قدس الله روحه إن سأل سائل فقال بم تدفعون من خالفکم فی الاستطاعه و زعم أن المکلف یؤمر بما لا یقدر علیه و لا یستطیعه إذا تعلق بقوله تعالی انْظُرْ کَیْفَ ضَرَبُوا لَکَ الْأَمْثالَ فَضَلُّوا فَلا یَسْتَطِیعُونَ سَبِیلًا (۱)فإن الظاهر من هذه الآیه یوجب أنهم غیر مستطیعین للأمر الذی هم غیر فاعلین له و أن القدره مع الفعل و إذا تعلق بقوله تعالی فی قصه موسی إِنَّکَ لَنْ تَسْتَطِیعَ مَعِیَ صَبْراً (۲)و إنه نفی أن یکون قادرا علی الصبر فی حال هو فیها غیر صابر و هذا یوجب أن القدره مع الفعل و بقوله تعالی ما کانُوا یَسْتَطِیعُونَ السَّمْعَ وَ ما کانُوا یُبْصِرُونَ (۳).

یقال له أول ما نقوله إن المخالف لنا فی هذا الباب من الاستطاعه لا یصح له فیه التعلق بالسمع لأن مذهبه لا تسلم معه صحه السمع و لا یتمکن مع المقام علیه من معرفه السمع بأدلته و إنما قلنا ذلک لأن من جوز تکلیف الله تعالی الکافر بالإیمان و هو لا یقدر علیه لا یمکنه العلم بنفی القبائح عن الله عز و جل و إذا لم یمکنه ذلک فلا بد من أن یلزمه تجویز القبائح علی الله فی أفعاله و أخباره و لا یأمن من أن یرسل کذابا و أن یخبرهم بالکذب تعالی عن ذلک فالسمع إن کان کلامه قدح فی حجته تجویز الکذب علیه و إن کان کلام رسوله قدح فیه ما یلزمه من تجویز تصدیق الکذاب و إنما طرق ذلک تجویز بعض القبائح علیه و لیس لهم أن یقولوا إن أمره تعالی الکافر بالإیمان و إن لم یقدر علیه یحسن من حیث أتی الکافر فیه من قبل نفسه لأنه تشاغل بالکفر فترک الإیمان و إنما کان یبطل تعلقنا بالسمع لو أضفنا ذلک إلیه تعالی علی وجه یقبح و ذلک لأن ما قالوه إذا لم یؤثر فی کون ما ذکرناه تکلیفا لما لا یطاق لم یؤثر فی نفی ما ألزمناه عنهم لأنه یلزم علی ذلک أن یفعل الکذب و سائر القبائح و تکون حسنه منه بأن یفعلها من وجه لا یقبح منه و لیس قولهم إنا لم نضفه إلیه من وجه یقبح بشی ء یعتمد بل یجری مجری قول من جوز علیه أن یکذب و یکون الکذب منه حسنا و یدعی مع ذلک صحه معرفه السمع بأن یقول إننی لم أضف إلیه قبیحا فیلزمنی إفساد

ص: ۶۱

۱- الإسراء: ۴۸.

۲- الکهف: ۶۷.

۳- هود: ۲۰.

طریقه السمع فلما کان من ذکرناه لا عذر له فی هذا الکلام لم یکن للمخالف فی الاستطاعه عذر بمثله.

و نعود إلی تأویل الآی أما قوله انْظُرْ کَیْفَ ضَرَبُوا لَکَ الْأَمْثالَ فَضَلُّوا فَلا یَسْتَطِیعُونَ سَبِیلًا فلیس فیه ذکر للشی ء الذی لا یقدرون علیه و لا بیان له و إنما یصح ما قالوه لو بین لهم أنهم لا یستطیعون سبیلا إلی أمر معین فأما إذا لم یذکر ذلک کذلک فلا متعلق لهم.

فإن قیل فقد ذکر تعالی من قبل ضلالهم فیجب أن یکون المراد بقوله فَلا یَسْتَطِیعُونَ سَبِیلًا إلی مفارقه الضلال.

قلنا إنه تعالی کما ذکر الضلال فقد ذکر ضرب المثل منهم فیجوز أن یرید أنهم لا یستطیعون سبیلا إلی تحقیق ما ضربوه من الأمثال و ذلک غیر مقدور علی الحقیقه و لا مستطاع و الظاهر أن هذا الوجه أولی لأنه تعالی حکی عنهم أنهم ضربوا له الأمثال و جعل ضلالهم و أنهم لا یستطیعون السبیل متعلقا بما تقدم ذکره و ظاهر ذلک یوجب رجوع الأمرین جمیعا إلیه و أنهم ضلوا بضرب المثل و أنهم لا یستطیعون سبیلا إلی تحقیق ما ضربوه من المثل علی أنه تعالی قد أخبر عنهم بأنهم ضلوا و ظاهر ذلک الإخبار عن ماضی فعلهم فإن کان قوله فَلا یَسْتَطِیعُونَ سَبِیلًا یرجع إلیه فیجب أن یدل علی أنهم لا یقدرون فی المستقبل علی ترک الماضی و هذا مما لا یخالف فیه و لیس فیه ما نأباه من أنهم لا یقدرون فی المستقبل أو فی الحال علی مفارقه الضلال و الخروج عنه و تعذر ترکه و بعد (۱)فإذا لم یکن للآیه ظاهر فلم صاروا بأن یحملوا نفی الاستطاعه علی أمر کلفوه بأولی منا إذا حملنا ذلک علی أمر لم یکلفوه أو علی أنه أراد الاستثقال و الخبر عن عظم المشقه علیهم و قد جرت عاده أهل اللغه بأن یقولوا لمن یستثقل شیئا إنه لا یستطیعه و لا یقدر علیه و لا یتمکن منه أ لا تری أنهم یقولون فلان لا یستطیع أن یکلم فلانا و لا ینظر إلیه و ما أشبه ذلک و إنما غرضهم الاستثقال و شده الکلفه و المشقه.

۱- فی الأمالی المطبوع: و تعذر ترکه بعد مضیه.

فإن قيل فإذا كان لا ظاهر للآيه يشهد بمذهب المخالف فما المراد بها عندكم قلنا قد ذكر أبو على أن المراد أنهم لا يستطيعون إلى بيان تكذيبه سبيلا لأنهم ضربوا الأمثال ظنا منهم بأن ذلك يبين كذبه فأخبر تعالى أن ذلك غير مستطاع لأن تكذيب صادق و إبطال حق مما لا تتعلق به قدره و لا تتناوله استطاعه و قد ذكر أبو هاشم أن المراد بالآيه أنهم لأجل ضلالهم بضرب المثل و كفرهم لا يستطيعون سبيلا إلى الخير الذى هو النجاه من العقاب و الوصول إلى الثواب و ليس يمكن على هذا أن يقال كيف لا يستطيعون سبيلا إلى الخير و الهدى و هم عندكم قادرون على الإيمان و التوبه و متى فعلوا ذلك استحقوا الثواب لأن المراد أنهم مع التمسك بالضلال و المقام على الكفر لا سبيل لهم إلى خير و هدى و إنما يكون لهم سبيل إلى ذلك بأن يفارقوا ما هم عليه و قد يمكن أيضا فى معنى الآيه ما تقدم ذكره من أن المراد بنفى الاستطاعه عنهم أنهم مستثقلون للإيمان فقد يخبر عمن يستثقل شيئا بأنه لا يستطيعه على ما تقدم ذكره كذا فى كتاب الغرر للسيد رحمه الله.

فأما قوله تعالى فى قصه موسى عليه السلام إِنَّکَ لَنْ تَسْتَطِيعَ مَعِيَ صَبْراً فظاهره يقتضى أنك لا تستطيع ذلك فى المستقبل و لا يدل على أنه غير مستطيع للصبر فى الحال أن يفعله فى الثانى و قد يجوز أن يخرج فى المستقبل من أن يستطيع ما هو فى الحال مستطيع له غير أن الآيه تقتضى خلاف ذلك لأنه قد صبر عن المسأله أوقاتا و إن لم يصبر عنها فى جميع الأوقات فلم تنتف الاستطاعه للصبر عنه فى جميع الأحوال المستقبله.

على أن المراد بذلك واضح و إنه تعالى خبر عن استثقاله الصبر عن المسأله عما لا يعرف و لا يقف عليه لأن مثل ذلك يصعب على النفس و لهذا يجد أحدنا إذا جرى بين يديه ما ينكره و يستبدعه تنازعه نفسه إلى المسأله عنه و البحث عن حقيقته و يثقل عليه الكف عن الفحص عن أمره فلما حدث من صاحب موسى عليه السلام ما يستنكر ظاهره استثقل الصبر عن المسأله عن ذلك و يشهد لهذا الوجه قوله تعالى وَ كَيْفَ تَصْبِرُ عَلى ما لَمْ تُحِطْ بِهِ خُبْراً فبين أن العله فى قله صبره ما ذكرناه دون غيره و لو كان الأمر على ما ظنوا لوجب أن يقول و كيف تصبر و أنت غير مطيق للصبر.

ص: ۶۳

و أما قوله تعالى ما كانُوا يَسْتَطِيعُونَ السَّمْعَ وَ ما كانُوا يُبْصِرُونَ فلا تعلق لهم بظاهره لأن السمع ليس بمعنى فيكون مقدورا لأن الإدراك على المذهب الصحيح ليس بمعنى و لو ثبت أنه معنى على ما يقوله أبو على لكان أيضا غير مقدور للعبد من حيث اختص القديم تعالى بالقدره عليه هذا إن أريد بالسمع الإدراك و إن أريد به نفس الحاسه فهى أيضا غير مقدوره للعباد لأن الجواهر و ما تخصص به الحواس من البينه و المعانى ليصح به الإدراك مما ينفرد القديم تعالى بالقدره عليه (۱)فالظاهر لا حجه لهم فيه. فإن قالوا و لعل المراد بالسمع كونهم سامعين كأنه نفى عنهم استطاعه أن يسمعوا قلنا هذا خلاف الظاهر و لو ثبت أن المراد ذلك لحملنا نفى الاستطاعه هاهنا على ما تقدم ذكره من الاستثقال و شده المشقه كما يقول القائل فلان لا يستطيع أن يرانى و لا يقدر على أن يكلمنى و ما أشبه ذلك و هذا بين لمن تأمله. (۲)و قال رضى الله عنه إن سأل سائل عن قوله تعالى قالَ أَ تَعْبُدُونَ ما تَنْحِتُونَ وَ اللَّهُ خَلَقَكُمْ وَ ما تَعْمَلُونَ (۳)فقال أ ليس ظاهر هذا القول يقتضى أنه خالق لأعمال العباد لأن ما هاهنا بمعنى الذى فكأنه قال خلقكم و خلق أعمالكم.

قلنا قد حمل أهل الحق هذه الآيه على أن المراد بقوله وَ ما تَعْمَلُونَ أى و ما تعملون فيه من الحجاره و الخشب و غيرهما مما كانوا يتخذونه أصناما و يعبدونها قالوا و غير منكر أن يريد بقوله وَ ما تَعْمَلُونَ ذلك كما أنه قد أراد ما ذكرناه بقوله أَ تَعْبُدُونَ ما تَنْحِتُونَ لأنه لم يرد أنكم تعبدون نحتكم الذى هو فعل لكم بل أراد ما تفعلون فيه النحت كما قال تعالى فى عصا موسى عليه السلام تَلْقَفُ ما يَأْفِكُونَ (۴)و تَلْقَفْ ما

۱- هكذا فى النسخ و لكن الصحيح كما فى الأمالى المطبوع: لا يصحّ بها الإدراك فانه ممّا ينفرد به القديم تعالى بالقدره عليه.
۲- يوجد ذلك كله فى كتابه الأمالى المسمى بالغرر، فى ج ۴ ص ۷۱- ۷۴ و يوجد بعده فى ص ۱۴۳- ۱۴۶ من هذا المجلد.
۳- الصافّات: ۹۴ و ۹۵.
۴- الأعراف: ۱۱۷.

صَنَعُوا(۱) وإنما أراد أن العصا تلقف الحبال التى أظهروا سحرهم فيها ، وهى التى حلتها صنعتهم وإفكهم فقال : « مَا صَنَعُوا وَ مَا يَأفكون » وأراد ما صنعوا فيه ، وما يأفكون فيه ، ومثله قوله تعالى : «يَعْمَلُونَ لَهُ مَا يَشَاءُ مِنْ مَحَارِيبَ وَتَمَاثِيلَ وَجِفَانٍ» (۲) وإنما أراد المعمول فيه دون العمل ــ وهذا الاستعمال أيضا سائع شائع ــ لانهم يقولون : هذا الباب عمل النجار ؛ وفى الخلخال : هذا من عمل الصائغ ؛ وإن كانت الاجسام التى أشير إليها ليست أعمالا لهم ، وإنما عملوا فيها فحسن إجراء هذه العباره.

فإن قيل كل الذى ذكرتموه و إن استعمل فعلى وجه المجاز و الاتساع لأن العمل فى الحقيقه لا يجرى إلا على فعل الفاعل دون ما يفعل فيه و إن استعير فى بعض المواضع قلنا ليس نسلم لكم أن الاستعمال الذى ذكرناه على سبيل المجاز بل نقول هو المفهوم الذى لا يستفاد سواه لأن القائل إذا قال هذا الثوب عمل فلان لم يفهم منه إلا أنه عمل فيه و ما رأينا أحدا قط يقول فى الثوب بدلا من قوله هذا من عمل فلان هذا مما حله عمل فلان فالأول أولى بأن يكون حقيقه و ليس ينكر أن يكون الأصل فى الحقيقه ما ذكروه ثم انتقل بعرف الاستعمال إلى ما ذكرناه و صار أخص به و مما لا يستفاد من الكلام سواه كما انتقلت ألفاظ كثيره على هذا الحد و لا اعتبار بالمفهوم من الألفاظ إلا بما استقر عليه استعمالها دون ما كانت عليه فى الأصل فوجب أن يكون المفهوم.

و الظاهر من الآيه ما ذكرناه على أنا لو سلمنا أن ذلك مجاز لوجب المصير إليه من وجوه فمن ذلك (۳)أنه تعالى أخرج الكلام مخرج التهجين لهم و التوبيخ لأفعالهم و الإزراء على مذاهبهم فقال أَ تَعْبُدُونَ ما تَنْحِتُونَ وَ اللَّهُ خَلَقَكُمْ وَ ما تَعْمَلُونَ و متى لم يكن قوله وَ ما تَعْمَلُونَ المراد به تعملون فيه ليصير تقدير الكلام أ تعبدون الأصنام التى تنحتونها و الله خلقكم و خلق هذه الأصنام التى تفعلون فيها التخطيط و التصوير لم يكن للكلام معنى و لا مدخل فى باب التوبيخ و يصير على ما يذكره المخالف كأنه

۱- طه : ۶۹ أقول : لقف الشئ : تناوله بسرعه.

۲- سبا : ۱۳

۳- فى الأمالى المطبوع هكذا: منها ما يشهد به ظاهر الآيه و يقتضيه و لا يسوغ سواه، و منها ما تقتضيه الأدله القاطعه الخارجه عن الآيه، فمن ذلك أنّه تعالى أخرج. إه.

قال أ تعبدون ما تنحتون و الله خلقكم و خلق عباداتكم فأی وجه للتقريع و هذا إلی أن يكون عذرا أقرب من أن يكون لوما و توبيخا لأنه إذا خلق عبادتهم للأصنام فأی وجه للومهم عليها (۱)علی أن قوله تعالی وَ اللَّهُ خَلَقَكُمْ وَ ما تَعْمَلُونَ بعد قوله أَ تَعْبُدُونَ ما تَنْحِتُونَ إنما خرج مخرج التعليل للمنع من عباده غيره تعالی فلا بد أن يكون متعلقا بما تقدم من قوله أَ تَعْبُدُونَ ما تَنْحِتُونَ و مؤثرا فی المنع من عباده غير الله فلو أفاد قوله ما تَعْمَلُونَ نفس العمل الذی هو النحت دون المعمول فيه لكان لا فائده فی الكلام لأن القوم لم يكونوا يعبدون النحت و إنما كانوا يعبدون محله و أنه كان لا حظ فی الكلام للمنع من عباده الأصنام و كذلك إن حمل قوله تعالی ما تَعْمَلُونَ علی أعمال أخر ليست نحتهم و لا- هی ما عملوا فيه لكان أظهر فی باب اللغو و العبث و البعد عن التعلق بما تقدم فلم يبق إلا أنه أراد أنه خلقكم و ما تعملون فيه النحت فكيف تعبدون مخلوقا مثلكم.

فإن قيل لم زعمتم أنه لو كان الأمر علی ما ذكرناه لم يكن للقول الثانی حظ فی باب المنع من عباده الأصنام و ما تنكرون أن يكون لما ذكرناه وجه فی المنع من ذلك علی أن ما ذكرتموه أيضا لو أريد لكان وجها و هو أن من خلقنا و خلق الأفعال فينا لا يكون إلا الإله القديم الذی تحق له العباده و غير القديم تعالی كما يستحيل أن يخلقنا يستحيل أن يخلق فينا الأفعال علی الوجه الذی يخلقها القديم عليه فصار لما ذكرناه تأثير.

قلنا معلوم أن الثانی إذا كان كالتعليل للأول و المؤثر فی المنع من العباده فلأن يتضمن أنكم مخلوقان و ما تعبدونه أولی من أن ينصرف إلی ما ذكرتموه مما لا يقتضی أكثر من خلقهم دون خلق ما عبدوه فإنه لا شی ء أدل علی المنع من عباده الأصنام من كونها مخلوقه كما أن عابدها مخلوق و يشهد بما ذكرناه قوله تعالی فی موضع آخر أَ يُشْرِكُونَ ما لا يَخْلُقُ شَيْئاً وَ هُمْ يُخْلَقُونَ وَ لا يَسْتَطِيعُونَ لَهُمْ نَصْراً وَ لا أَنْفُسَهُمْ يَنْصُرُونَ (۲)

۱- أضاف فی الأمالی المطبوع: و تقريعهم بها.

۲- الأعراف: ۱۹۱- ۱۹۲.

فاحتج تعالى عليهم فى المنع من عباده الآلهه دونه بأنها مخلوقه لا تخلق شيئا و لا تدفع عن أنفسها ضرا و لا عنهم و هذا واضح على أنه لو ساوى ما ذكروه ما ذكرناه فى التعلق بالأول لم يسغ حمله على ما ادعوه لأن فيه عذرا لهم فى الفعل الذى عنفوا به و قرعوا من أجله و قبيح أن يوبخهم بما يعذرهم و يذمهم بما ينزههم على ما تقدم على أنا لا نسلم أن من يفعل أفعال العباد و يخلقها يستحق العباده لأن من جمله أفعالهم القبائح و من فعل القبائح لا يكون إلها و لا تحق العباده له فخرج ما ذكروه من أن يكون مؤثرا فى انفراده بالعباده على أن إضافته العمل إليهم بقوله تعالى تَعْمَلُونَ يبطل تأويلهم هذه الآيه لأنه لو كان خالقا له لم يكن عملا لهم لأن العمل إنما يكون عملا لمن يحدثه و يوجده فكيف يكون عملا لهم و الله خلقه و هذه مناقضه لهم فثبت بهذا أن الظاهر شاهد لنا أيضا على أن قوله وَ ما تَعْمَلُونَ يقتضى الاستقبال و كل فعل لم يوجد فهو معدوم و محال أن يقول تعالى إنى خالق للمعدوم.

فإن قالوا اللفظ و إن كان للاستقبال فالمراد به الماضى فكأنه قال و الله خلقكم و ما عملتم قلنا هذا عدول منكم عن الظاهر الذى ادعيتم أنكم متمسكون به و ليس أنتم بأن تعدلوا عنه بأولى منا بل نحن أحق لأنا نعدل عنه بدلاله و أنتم تعدلون بغير حجه.

فإن قالوا فأنتم تعدلون عن هذا الظاهر بعينه على تأويلكم و تحملون لفظ الاستقبال على لفظ الماضى قلنا نحن لا نحتاج فى تأويلنا إلى ذلك لأنا إذا حملنا قوله وَ ما تَعْمَلُونَ على الأصنام المعمول فيها و معلوم أن الأصنام موجوده قبل عملهم فيها فجاز أن يقول تعالى إنى خلقتها و لا يجوز أن يقول إنى خلقت ما سيقع من العمل فى المستقبل على أنه لو أراد بذلك أعمالهم لا ما عملوا فيه على ما ادعوه لم يكن فى الظاهر حجه على ما يريدون لأن الخلق هو التقدير و التدبير و ليس يمتنع فى اللغه أن يكون الخالق خالقا لفعل غيره إذا قدره و دبره أ لا ترى أنهم يقولون خلقت الأديم و إن لم يكن الأديم فعلا لمن يقول ذلك فيه و يكون معنى خلقه لأفعال العباد أنه مقدر لها و معرف لنا مقاديرها و مراتبها و ما به نستحق عليها من الجزاء.

**[ترجمه]سید مرتضی قدس الله روحه گفته است: اگر کسی سؤال کند و بگوید: اگر کسی در مسأله استطاعت با شما مخالف باشد و معتقد باشد [ممکن است] مکلف بر چیزهایی که قادر بر آن‌ها نیست و نمی‌تواند آن‌ها را انجام دهد، تکلیف می‌شود و برای اثبات مدعای خویش به این سخن خداوند متعال: «انْظُرْ كَيْفَ ضَرَبُوا لَكَ الْأَمْثالَ فَضَلُّوا فَلا يَسْتَطِيعُونَ سَبِيلًا» - . إسراء / ۴۸ - {ببین چگونه برای تو مَثَل‌ها زدند و گمراه شدند در نتیجه راه به جایی نمی توانند ببرند} استناد کند؛ زیرا ظاهر این آیه اقتضا می کند که آنان بر کاری که انجام نمی‌دهند استطاعت ندارند و قدرت، [فقط] در زمان انجام کار وجود دارد، و نیز به این سخن خداوند متعال در قصه موسی: «إِنَّكَ لَنْ تَسْتَطِيعَ مَعِيَ صَبْراً» - . کهف / ۶۷ - {گفت تو هرگز نمی توانی هم... پای من صبر کنی} استناد کند و بگوید: [خضر] قدرت موسی بر صبر را در همان حالتی که در آن حال صبر نمی‌کرد، نفی کرده است و این نشان می‌دهد که قدرت [فقط] در زمان فعل است، و هم‌چنین به این سخن خداوند متعال: «ما كانُوا يَسْتَطِيعُونَ السَّمْعَ وَ ما كانُوا يُبْصِرُونَ» - . هود / ۲۰ - {آنان توان شنیدن [حق را] نداشتند و [حق را] نمی دیدند} استناد کند، چگونه استدلال او را دفع می کنید؟

به او گفته می‌شود: اولین چیزی که ما می گوییم این است که کسی که با ما در این بخش از مسأله استطاعت مخالف است، برایش صحیح نیست که به نقلیات استناد کند؛ زیرا مسلک او با صحت نقلیات سازگاری ندارد. و اگر بخواهد بر عقیده خود باقی باشد، نمی‌تواند از طریق نقلیات به چیزی علم پیدا کند؛ زیرا کسی که ممکن می‌داند خداوند متعال کافر را، با این‌که قادر بر ایمان آوردن نیست، مکلف بر ایمان کند، دیگر نمی‌تواند یقین داشته باشد که کارهای قبیح از خداوند عزّ و جلّ سر نمی‌زند، و وقتی به چنین چیزی یقین نداشته باشد، باید قبول کند که ممکن است کارها و خبرهای قبیح از خداوند صادر شود و ممکن است خداوند شخص دروغ‌گویی را [به عنوان رسول] بفرستد که به دروغ به آنان خبر بدهد، [و حال آن‌که] خداوند بلندمرتبه‌تر از این است. بنابراین اگر دلیل نقلی او [یعنی آیاتی که به آن استدلال کرد] کلام خداوند باشد، [این مسأله که از نظر او] امکان صدور دروغ از جانب خداوند [وجود دارد،] استدلال او را مخدوش می کند و اگر کلام رسول خدا باشد، [این که از نظر او] امکان دروغ‌گو بودن رسول [وجود دارد،] استدلال او را مخدوش می کند و این‌ها همه به جهت این است که صدور بعضی از کارهای قبیح از جانب خداوند ممکن دانسته شده است.

آنان نمی‌توانند [در جواب] بگویند این که خداوند متعال به کافر امر کرده که با این که قادر نیست ایمان بیاورد، [قبیح نیست و بلکه] نیکوست؛ زیرا کافر به اختیار خودش در آن داخل شده است، چون او مشغول کفر شده و ایمان را ترک کرده است، و هم‌چنین استناد ما به نقلیات وقتی باطل است که این سخنان را به نحوی به خداوند متعال نسبت دهیم که قبیح باشد.

به این دلیل [نمی‌توانند چنین بگویند] که این سخن آنان اگر نتواند در تصحیح [مشکل] تکلیف به فوق طاقت، که پیش از این گفتیم، مؤثر نباشد، در تصحیح آن‌چه که ما لازمه عقاید آنان برشمردیم نیز مؤثر نخواهد بود؛ زیرا بنابر اعتقاد آنان ممکن است خداوند دروغ و سایر قبایح را انجام دهد و اگر این کارها را به نحوی که از او قبیح نیست انجام دهد، همه این‌ها نیکو می‌باشند.

و [به علاوه،] این سخن آن‌ها که [گفتند] ما این کارها را به نحوی که قبیح است به خداوند نسبت نمی‌دهیم، معنایی ندارد؛ این سخن به منزله این است که صدور دروغ را از خداوند ممکن بدانیم و دروغ گفتن او را کار نیکویی بدانیم، و با این حال

ادعا کنیم دانشی که از طریق سخنان او به آن دست می‌یابیم صحیح است؛ زیرا ما کار قبیحی را به خداوند نسبت ندادیم که کسب دانش از طریق سخنان او باطل باشد،

ص: ۶۱

همان‌طور که کسی که چنین می گوید، عذری در [بطلان] سخنش ندارد، مخالف استطاعت نیز عذری نخواهد داشت.

حال به تأویل آیات باز می گردیم؛ اما این سخن خداوند: «انْظُرْ کَیْفَ ضَرَبُوا لَکَ الْأَمْثالَ فَضَلُّوا فَلا یَسْتَطِیعُونَ سَبِیلًا» - . إسراء / ۴۸ - {ببین چگونه برای تو مَثَل‌ها زدند و گمراه شدند در نتیجه راه به جایی نمی توانند ببرند}، در آن هیچ سخن و توضیحی در مورد چیزی که بر آن قدرت ندارند، وجود ندارد؛ چیزی که [مخالفین استطاعت] می گویند وقتی درست است که برایشان [در این آیه] شرح داده می‌شد که نمی‌توانند راهی برای انجام فلان کار معین داشته باشند، ولی وقتی توضیحی در این‌باره داده نشده است، آنان نمی‌توانند به این آیه استناد کنند.

اگر گفته شود: خداوند متعال قبل از این جمله سخن از گمراهی آنان آورده است؛ بنابراین مقصود از این که نمی‌توانند راه به جایی ببرند این است که نمی‌توانند از گمراهی خود دست بکشند.

می گوییم: خداوند متعال همان‌طور که [قبل از این جمله] از گمراهی سخن گفته است، از مثال آوردن آنان نیز سخن گفته است؛ پس ممکن است مقصود خداوند این باشد که آن‌ها نمی‌توانند مثال‌هایی که آورده‌اند را ثابت کنند و این کار حقیقتاً غیر مقدور و خارج از توان است، و ظاهراً این وجه بهتر است؛ زیرا خداوند متعال [ابتدا] حکایت کرده که آنان برای پیامبر مثال‌هایی آوردند و [سپس مسأله] گمراهی آنان و این [مسأله] که آنان راه به جایی نمی‌برند را به چیزی که قبلًا گفته است مربوط کرده است، که ظاهر این اقتضا می کند هر دو مسأله به همان سخن ابتدایی مربوط باشد؛ آنان به مثال زدن خود گمراه گشتند و نمی‌توانند مثال‌هایی که زده‌اند را ثابت کنند. مضاف بر این‌ها، خداوند متعال [در این آیه] فرموده است که آنان گمراه شدند، که ظاهرش گمراهی آنان در زمان گذشته است، [حال] اگر [قرار باشد] این سخن خداوند که فرموده راه به جایی نمی‌برند به آن گمراهی گذشته آنان برگردد، [باید بگوییم] مقصود از این آیه این است که آن‌ها در آینده قادر نخواهند بود که گذشته را ترک کنند. و [پر واضح است که] کسی با این [مقصود] مخالف نیست. و هم‌چنین این‌که آن‌ها نتوانند در زمان حال یا آینده از گمراهی خود دست بکشند و نتوانند از آن خارج شوند و ترک گمراهی برایشان غیر ممکن باشد، که ما قبول نداریم، در این [توجیه] وجود ندارد. بنابراین حالا که [معلوم شد] آیه معنای روشنی ندارد، پس این‌که آنان نفی استطاعت موجود در آیه را به چیزی که به آن مکلف شده بودند حمل کرده‌اند، اولویتی بر این ندارد که ما آن را به چیزی غیر از تکلیف حمل کنیم، یا [بگوییم] مقصود [از عدم استطاعت،] بیان سختی و مشقت زیاد[ی] است [که آنان در راه بازگشت از گمراهی باید متحمل شوند]، چه این‌که متداول است در مورد کسی که قصد انجام کار سختی را دارد، گفته می... شود او نمی‌تواند آن کار را انجام دهد و قدرت آن را ندارد و امکان انجام آن برایش نیست. آیا نشنیده‌اید که مردم عادی می گویند او نمی‌تواند با فلانی صحبت کند و به او نگاه کند و چیزهایی از این قبیل، و مقصودشان فقط سختی و زحمت و مشقت آن کار است!؟

ص: ۶۲

اگر گفته شود: اگر این آیه ظاهر روشنی که شاهد درستی مسلک مخالفین [استطاعت] باشد را ندارد، پس به نظر شما مقصود از آن چیست؟ می‌گوییم: أبو علی گفته است مقصود این است که آن‌ها نمی‌توانند راهی برای بیان تکذیب پیامبر بیابند؛ آن‌ها گمان کردند با مثال‌هایی که زدند دروغ [بودن ادعای] ایشان را روشن می‌کنند، ولی خداوند متعال خبر داد که این کار از توان آن‌ها بیرون است، چرا که تکذیب [انسان] راستگو و باطل‌کردن حق امری، غیر مقدور است و استطاعت شامل آن نمی‌شود. أبوهاشم گفته است مقصود از این آیه این است که آنان به جهت گمراهی ناشی از تمثیل و کفرشان نمی‌توانند راهی به سوی خیر، که همانا نجات از عقاب و رسیدن به ثواب است بیابند. با این توضیح، گفته نشود: چطور نمی‌توانند راهی به سوی خیر و هدایت بیابند و حال آن‌که از نظر شما آنان قادر بر ایمان آوردن و توبه کردن هستند و هر گاه این کار را بکنند، مستحق ثواب می‌باشند؛ زیرا مقصود ما این است که آنان تا هنگامی که در ضلالت و کفر باقی هستند، هیچ راهی برای [رسیدن به] خیر و هدایت ندارند، و تنها هنگامی راهی به سوی آن خواهند داشت که از حالی که در آن هستند دست بردارند. [البته] مطلبی که ما پیش از این گفتیم نیز در معنای آیه محتمل است، و آن این‌که مقصود از نفی استطاعت از آنان این باشد که ایمان آوردن برایشان بسیار سخت است، زیرا گاهی در مورد کسی که کاری برایش دشوار است گفته می‌شود که او نمی‌تواند آن کار را انجام دهد. چنان‌چه این سخن پیش از این نیز در کتاب غرر سید رحمه الله گذشت.

اما این سخن خداوند متعال در قصه موسی: «إِنَّكَ لَنْ تَسْتَطِيعَ مَعِيَ صَبْراً» - . کهف / ۶۷ - {گفت تو هرگز نمی توانی هم‌پای من صبر کنی}، ظاهرش اقتضا می‌کند که تو در آینده نمی‌توانی صبر کنی، و دلالتی بر این ندارد که او از همان زمان حال نمی تواند در زمان بعد صبر کند. و نیز ممکن است [معنایش این باشد که] صبری که اکنون بر آن قادر است، در آینده از توانش خارج می‌شود، که [البته این معنا] بر خلاف مقتضای [ظاهری] آیه است؛ زیرا موسی اگرچه در همه اوقات در برابر سؤالاتش صبر نکرده است، ولی گاهی اوقات نیز صبر کرده است و بدین ترتیب استطاعت او بر صبر در همه اتفاقات آینده سلب نشده است.

به علاوه این‌که مقصود از این آیه واضح است و خداوند متعال خبر داده است که سؤال نکردن در مورد چیزی که انسان شناختی به آن ندارد و بر آن واقف نیست، کاری دشوار است و بر انسان سخت می‌آید. و به همین جهت می‌بینیم که اگر یکی از ما در برابر چیزی قرار بگیرد که آن را نمی‌شناسد و برایش تازگی دارد، نفسش با او درگیر می‌شود که در مورد آن سؤال و جست و جو کند و برایش سخت است که از پرس و جو دست بکشد. [در این ماجرا نیز] وقتی از [آن شخصی که] همراه موسی [بود] کارهایی با ظاهر بد، سر زد، صبر در برابر سؤال کردن برایش دشوار شد. و شاهد بر درستی این وجه، این سخن خداوند متعال است که فرمود: «وَ كَيْفَ تَصْبِرُ عَلى ما لَمْ تُحِطْ بِهِ خُبْراً» - . همان / ۶۸ - {و چگونه می توانی بر چیزی که به شناخت آن احاطه نداری صبر کنی}، که نشان می‌دهد علت کم‌صبری موسی همان است که گفتیم و نه چیز دیگری. اگر آن‌طور که آنان گمان کردند می‌بود، باید می‌گفت: چطور صبر می‌کنی با این‌که توان صبر کردن را نداری!؟

ص: ۶۳

اما این سخن خداوند متعال: «ما كانُوا يَسْتَطِيعُونَ السَّمْعَ وَ ما كانُوا يُبْصِرُونَ» - . هود / ۲۰ - {آنان توان شنیدن [حق را] نداشتند

و [حق را] نمی دیدند}، آنان نمی‌توانند به ظاهر این آیه استناد کنند؛ زیرا \\"سمع\\" اسم معنا نیست که مقدور باشد، چون ادراک بنابر قول صحیح اسم معنا نیست و اگر هم ثابت شود که اسم معناست، چنان‌چه أبوعلی می گوید، باز هم برای بنده غیر مقدور است؛ زیرا خداوند ازلی متعال تنها کسی است بر آن قدرت دارد. این سخن در صورتی است که مقصود از سمع ادراک باشد. اما اگر مقصود از سمع، عضو حس گر [یعنی گوش] باشد، باز هم مقدور بندگان نیست؛ زیرا جواهر و بیّنات و معناهایی که حواس به آن‌ها تخصص می‌یابند تا ادراک صورت گیرد، از چیزهایی هستند که تنها خداوند ازلی متعال بر آن قدرت دارد. بنابراین چیزی برای استناد آن‌ها در ظاهر آیه وجود ندارد. اگر بگویند شاید مقصود از سمع، شنوا بودن آن‌ها باشد و مانند این است که خداوند استطاعت شنیدن را از آنان نفی کرده است؛ در جواب می گوییم: این خلاف ظاهر [آیه] است، و اگر هم چنین چیزی ثابت شود، نفی استطاعت را، بر همان نکته‌ای که پیش از این گفته شد که مقصود دشواری و مشقت زیاد است، حمل می کنیم، چنان‌چه گفته می‌شود فلانی نمی‌تواند مرا ببیند و نمی‌تواند با من صحبت کند و جملاتی شبیه این. و این برای کسی که در آن تأمل کند، روشن است.

سید رضی الله عنه گفته است: اگر کسی در مورد این سخن خداوند متعال: «قالَ أَ تَعْبُدُونَ ما تَنْحِتُونَ * وَ اللَّهُ خَلَقَكُمْ وَ ما تَعْمَلُونَ» - . صافات / ۹۵ و ۹۶ - {[ابراهیم] گفت آیا آن‌چه را می تراشید می پرستید!؟ * با این‌که خدا شما و آن‌چه را که بر می سازید آفریده است.} بگوید آیا ظاهر این سخن اقتضا نمی کند که خداوند اعمال بندگان را آفریده است؟ زیرا کلمه \\"ما\\" در این‌جا به معنای \\"الذی\\" است، گویا فرموده است که شما را آفرید و نیز اعمالتان را آفرید.

در جواب می گوییم: اهل حق این آیه را بر این که مقصود از «وَ ما تَعْمَلُونَ» یعنی کارهایی که در سنگ و چوب، و چیزهای دیگری که بت‌ها را از آن می‌ساختند و آن‌ها را می‌پرستیدند، انجام می‌دهید، حمل کرده‌اند و گفته‌اند بعید نیست منظور از «وَ ما تَعْمَلُونَ» همین باشد؛ چه این‌که منظور از «أَ تَعْبُدُونَ ما تَنْحِتُونَ» نیز همین است، زیرا مقصود ابراهیم این نبوده که شما عمل تراش کاری خود، که یکی از افعالتان می‌باشد را می‌پرستید، بلکه مراد چیزهایی که در آن تراش می‌دادند بوده است؛ چنان‌چه خداوند متعال در قصه موسی فرمود: «تَلْقَفُ ما يَأْفِكُونَ» - . أعراف / ۱۱۷ - {آن‌چه

را

به دروغ ساخته بودند فرو بلعید} و فرمود: «تَلْقَفْ مَا صَنَعُوا» - . طه / ۶۹ - {تا هر چه را ساخته اند ببلعد}،

ص: ۶۴

و مقصودش این بود که عصا، ریسمان‌هایی که [آن ساحران] سحر خود را در آن‌ها نمایان کرده بودند فرو ببلعد و همان ریسمان‌ها بودند که ساخته و بهتان آن‌ها در آن‌ها ظاهر شده بود و خداوند فرمود: «مَا صَنَعُوا» و «ما يَأْفِكُونَ»، که مقصود آن‌چه ساخته بودند و آن‌چه بهتان زده بودند، می‌باشد. و از این قبیل است این سخن خداوند متعال: «يَعْمَلُونَ لَهُ ما يَشاءُ مِنْ مَحارِيبَ وَ تَماثِيلَ وَ جِفانٍ» - . سبأ / ۱۳ - {برای او هر چه می خواست از نمازخانه ها و مجسمه ها و ظروف بزرگ می‌ساختند}، که منظور آن‌چه عمل در آن صورت می گرفته بوده است نه خود عمل، و این گونه استعمال نیز رایج و شایع است؛ مثلاً می گویند این درب کار نجار است، و یا در مورد خلخال می گویند این کار جواهرساز است، با این‌که اجسامی که به آن اشاره شد، عمل

نیستند، بلکه عمل در آن‌ها انجام شده است. پس این‌گونه آوردن عبارت [اشکالی ندارد و] نیکو است.

اگر گفته شود: همه این چیزهایی که گفتید، اگر هم استعمال بشود، [استعمالش] مجازی و وسیع‌نگرانه است؛ زیرا عمل حقیقتاً فقط در مورد فعل فاعل به کار برده می‌شود، نه آن چیزی که فاعل عملش را روی آن انجام می‌دهد، اگرچه در بعضی از مواضع به استعاره گرفته شده است. [در جواب] می‌گوییم: ما نمی‌پذیریم این استعمالی که گفتیم [استعمالی] مجازی باشد، بلکه می‌گوییم این معنا تنها معنایی است که [از این استعمالات] فهمیده می‌شود؛ زیرا وقتی کسی می‌گوید این لباس، کارِ [دست] است، جز این [معنا] که روی آن کار شده است از آن فهمیده نمی‌شود. و ما هیچ‌گاه ندیدیم که کسی به جای این‌که بگوید این لباس، کار فلانی است، بگوید این از چیزهایی است که کار فلانی بر روی آن انجام شده است. پس همان استعمال اول به این‌که یک استعمال حقیقی باشد نزدیک‌تر است. و بعید نیست که در حقیقت معنای اصلی همان باشد که آن‌ها گفتند، ولی سپس با استعمالت عرفی به معنایی که ما گفتیم منتقل شده باشد و به آن اختصاص یافته باشد، طوری که معنای دیگری غیر از آن فهمیده نمی‌شود. چنان‌چه الفاظ زیادی به این صورت [از معنای اصلی خود به معنای دیگری] منتقل شده‌اند. و در فهمیدن معنای الفاظ، همان معنایی که اکنون در آن استعمال می‌شوند ملاک است نه آن معنایی که در اصل داشته‌اند. پس باید مفهومی وجود داشته باشد.

بنابراین ظاهر آیه همان است که ما گفتیم، مضاف بر این‌که اگر هم بخواهیم بپذیریم این استعمال مجازی است، باز هم باید به وجهی معنا را به همان بازگردانیم. یکی از این وجوه این است که خداوند متعال این کلام را برای خوار شمردن و توبیخ کردن افعال آن‌ها و عیب‌جویی بر مذهبشان آورده است،

فرموده است: «قالَ أَ تَعْبُدُونَ ما تَنْحِتُونَ * وَ اللَّهُ خَلَقَكُمْ وَ ما تَعْمَلُونَ» - . صافات / ۹۵ و ۹۶ - {[ابراهیم] گفت آیا آن‌چه را می تراشید می پرستید!؟ * با این‌که خدا شما و آن‌چه را که بر می سازید آفریده است}،و از آن‌جا که مقصود از «وَ ما تَعْمَلُونَ»، چیزهایی که روی آن کار می‌کنند نیست تا معنای تقدیری آن این باشد که آیا بت‌هایی را که تراشیده‌اید را می‌پرستید، و حال آن‌که خداوند شما را و این بت‌هایی که در آن نقش و نگار می‌کنید را آفریده است، دیگر معنای مشخصی ندارد و نمی‌تواند توبیخ را برساند و مطابق سخن مخالف، گویا خداوند فرموده است آیا آن‌چه را می‌تراشید می‌پرستید؟ و حال آن‌که خداوند شما را و عبادات شما را آفریده است، پس چه وجهی برای سرزنش می‌ماند و این بیشتر از این‌که ملامت و توبیخ باشد، شبیه عذر می‌ماند، زیرا اگر خداوند خالق بت‌پرستی‌های آنان باشد، دیگر چه وجهی برای ملامت آن‌ها می‌ماند!؟ به علاوه این‌که این سخن خداوند متعال: «وَ اللَّهُ خَلَقَكُمْ وَ ما تَعْمَلُونَ» که بعد از «قالَ أَ تَعْبُدُونَ ما تَنْحِتُونَ» آمده است، به عنوان علتی برای منع از عبادت غیر خداوند آورده شده است، بنابراین [از جهت کلامی] باید متعلق به «قالَ أَ تَعْبُدُونَ ما تَنْحِتُونَ» باشد و در منع‌کردن از عبادت خداوند مؤثر باشد، حال اگر منظور از «ما تَعْمَلُونَ» خود کار آنان یعنی تراشیدن و نه آن‌چه که روی آن کار می‌کنند باشد، کلام فایده‌ای نخواهد داشت؛ زیرا آن‌ها تراشیدن را نمی‌پرستیدند، بلکه چیزی که روی آن تراش‌کاری می‌کردند را می‌پرستیدند و این جمله دیگر ارتباطی به منع از پرستیدن بت‌ها ندارد. هم‌چنین اگر «ما تَعْمَلُونَ» را به کارهای دیگر آنان غیر از تراشیدن حمل کنیم و آن را بر چیزهایی که در آن عمل می‌کردند، بیشتر شبیه به سخن بیهوده و بی‌فایده

می‌شود و ارتباطش با سخن قبلی کمتر می‌شود. پس راهی نمی‌ماند جز این‌که بگوییم مقصود این بوده است که خداوند شما را و آن‌چه را که در آن‌ها تراش می‌دهید را آفریده است، پس چگونه مخلوقی مانند خود را می‌پرستید!؟

اگر گفته شود: چرا پنداشته‌اید اگر معنا همانی باشد که ما می گوییم، قول دوم نمی‌تواند ارتباطی به منع پرستش بت‌ها داشته باشد، و حال آن که انکار نمی‌کنید آن‌چه ما گفتیم [می‌تواند] وجهی بر منع پرستش بت‌ها داشته باشد. مضاف بر این‌که اگر آن‌چه شما گفتید نیز مقصود باشد، وجهی وجود دارد و آن این‌که کسی که ما و افعالمان را آفریده است کسی نیست جز همان معبود ازلی که عبادت شایسته اوست و کسی غیر از خداوند متعال ازلی، همان‌طور که محال است ما را آفریده باشد، محال است افعال را به همان نحوی که خداوند ازلی آفریده، در ما آفریده باشد. بنابراین معنایی که ما می گوییم نیز [در منع پرستش بت‌ها] مؤثر است.

در جواب می گوییم: معلوم است که اگر جمله دوم به مثابه تعلیل برای جمله اول باشد و در منع از پرستش [بت‌ها] مؤثر باشد، این که متضمن این باشد که شما و آن‌چه آن را می‌پرستید مخلوق هستید، بهتر از آن است که این جمله به مطلبی که شما گفتید که فقط مقتضی خلق آنان و نه خلق آن‌چه می‌پرستند منصرف شود، زیرا هیچ دلیلی برای منع از پرستش بت‌ها بهتر از مخلوق بودن بت‌ها و مخلوق بودن پرستندگان آن نیست. و شاهد بر این مطلب این سخن خداوند متعال در جای دیگر قرآن است که فرمود: «أَ یُشْرِکُونَ ما لا یَخْلُقُ شَیْئاً وَ هُمْ یُخْلَقُونَ * وَ لا یَسْتَطِیعُونَ لَهُمْ نَصْراً وَ لا أَنْفُسَهُمْ یَنْصُرُونَ» - . أعراف / ۱۹۱ و ۱۹۲ - {آیاموجوداتی را [با او] شریک می گردانند که چیزی را نمی آفرینند و خودشان مخلوقند * و نمی توانند آنان را یاری کنند و نه خویشتن را یاری دهند}؛

ص: ۶۶

خداوند متعال در منع از پرستش معبودهای غیر از خود، این‌گونه بر آنان احتجاج کرده که آن‌ها نیز مخلوقند و چیزی نیافریده‌اند و توان دفع ضرری از خودشان و آنان ندارند، و این واضح است. مضاف بر این‌که حتی اگر سخن آنان بتواند مانند کلام ما ارتباط [جمله دوم] با جمله اول را توجیه کند، نمی‌توان آن را بر ادعای آن‌ها حمل کرد؛ زیرا با این توضیح آنان در عملی که به سبب آن توبیخ و سرزنش شده‌اند، معذور خواهند بود، و چنان‌چه گذشت قبیح است که آنان بر چیزی که در آن معذور هستند توبیخ شوند و بر چیزی سرزنش شوند که در مورد آن بی گناه هستند. علاوه بر این‌که ما نمی‌پذیریم کسی که افعال بندگان را انجام می‌دهد و خلق می کند، سزاوار عبادت باشد؛ زیرا بندگان کارهای زشت نیز انجام می‌دهند، و کسی که کارهای زشت انجام می‌دهد، نمی‌تواند معبود باشد و سزاوار عبادت نیست. بنابراین سخنی که گفتند نمی‌تواند برای توجیه یکتاپرستی مؤثر باشد. از این گذشته این‌که عمل با جمله «تَعْمَلُونَ» به آنان نسبت داده شده، نشان می‌دهد تأویل آن‌ها از این آیه نادرست است؛ زیرا اگر خداوند خالق عمل باشد، دیگر این عمل کار آن‌ها نیست، زیرا عمل، کار کسی است که آن را احداث می کند و بوجود می‌آورد، پس چگونه می‌تواند عمل آن‌ها باشد!؟ و این تناقض در گفتار آن‌هاست. با این بیان معلوم می‌شود که ظاهر آیه نیز شاهد بر [درستی] مدعای ماست. گذشته از این‌ها جمله «وَ ما تَعْمَلُونَ» مقتضی زمان آینده است و هر فعلی که موجود نباشد معدوم است، و محال است که خداوند متعال بگوید من خالق معدوم هستم.

اگر بگویند: اگرچه این لفظ [در ظاهر] برای زمان آینده است، ولی مقصود از آن زمان گذشته است و مانند این است که

گفته باشد خداوند شما و کارهایی که انجام داده‌اید را آفریده است؛

[در جواب] می گوییم: این سخن به منزله دست برداشتن از ظاهری است که ادعا کردید به آن تمسک می کنید، و شما در دست کشیدن از ظاهر آیه، وضعیتی بهتر از ما ندارید؛ زیرا ما با دلیل از ظاهر آیه دست کشیدیم و شما بدون دلیل از آن دست می کشید.

اگر بگویند: شما نیز بنابر تأویل خودتان دقیقاً همین گونه از ظاهر دست می کشید و لفظ که برای زمان آینده است را بر زمان گذشته حمل می کنید؛

[در جواب] می گوییم: ما در تأویل خود به آن نیازی نداریم؛ زیرا ما این سخن خداوند متعال: «وَ ما تَعْمَلُونَ» را بر بت‌هایی که [با تراشیدن] روی آن کار کرده بودند [و آن‌ها را ساخته بودند] حمل کردیم و معلوم است که بت‌ها قبل از این‌که آنان روی آن‌ها کار کنند موجود بوده‌اند، پس صحیح بوده که خداوند متعال بگوید من آن‌ها را خلق کرده‌ام. ولی صحیح نبوده که بگوید من اعمالی که در آینده واقع می‌شود را خلق کرده‌ام. علاوه بر این‌که اگر مقصود مطابق ادعای ایشان، اعمال آن‌ها می‌بود و نه چیزهایی که در آن عمل کرده [و آن‌ها را ساخته] بودند، دیگر ظاهر آیه نمی‌توانست دلیلی بر چیزی که آن‌ها می‌خواهند باشد؛ زیرا خلق به معنای تقدیر و تدبیر [نیز آمده] است و در از جهت لغوی مانعی ندارد که هنگامی که کسی فعل غیر خود را تقدیر و تدبیر می کند گفته شود او خالق آن فعل است. به عنوان مثال آیا نمی‌بینید که گفته می‌شود من أدیم را خلق کردم!؟ اگرچه أدیم فعل کسی که آن را در موردش به کار می‌برد نباشد. [به همین ترتیب ممکن است] معنای این‌که خداوند افعال بندگان را خلق کرده این باشد که او مقدرکننده افعال است و مقادیر و مراتب افعال و جزایی که به سبب آن‌ها سزاوار می‌شویم را برایمان معین می کند.

ص: ۶۷

**[ترجمه]

باب ۲ آخر و هو من الباب الأول

اشاره

و فیه رساله أبی الحسن الثالث صلوات الله علیه فی الردّ علی أهل الجبر و التفویض و إثبات العدل و المنزله بین المنزلتین بوجه أبسط مما مر.

**[ترجمه]نامه امام هادی صلوات الله علیه در رد اعتقاد اهل جبر و تفویض، و اثبات عدل، و منزلت بین آن دو منزل به صورت مفصل‌تر از آن‌چه [در بخش قبل] گذشت، در آن آورده شده است

**[ترجمه]

الأخبار

«۱»

ف، (۱)تحف العقول مِنْ عَلِيِّ بْنِ مُحَمَّدٍ سَلامٌ عَلَيْكُمْ وَ عَلى مَنِ اتَّبَعَ الْهُدى وَ رَحْمَتُ اللَّهِ وَ بَرَكاتُهُ فَإِنَّهُ وَرَدَ عَلَيَّ كِتَابُكُمْ وَ فَهِمْتُ مَا ذَكَرْتُمْ مِنِ اخْتِلَافِكُمْ فِي دِينِكُمْ وَ خَوْضِكُمْ فِي الْقَدَرِ وَ مَقَالَهِ مَنْ يَقُولُ مِنْكُمْ بِالْجَبْرِ وَ مَنْ يَقُولُ بِالتَّفْوِيضِ وَ تَفَرُّقِكُمْ فِي ذَلِكَ وَ تَقَاطُعِكُمْ وَ مَا ظَهَرَ مِنَ الْعَدَاوَهِ بَيْنَكُمْ ثُمَّ سَأَلْتُمُونِي عَنْهُ وَ بَيَانَهُ لَكُمْ وَ فَهِمْتُ ذَلِكَ كُلَّهُ اعْلَمُوا رَحِمَكُمُ اللَّهُ أَنَّا نَظَرْنَا فِي الْآثَارِ وَ كَثْرَهِ مَا جَاءَتْ بِهِ الْأَخْبَارُ فَوَجَدْنَاهَا عِنْدَ جَمِيعِ مَنْ يَنْتَحِلُ الْإِسْلَامَ (۲)مِمَّنْ يَعْقِلُ عَنِ اللَّهِ جَلَّ وَ عَزَّ لَا تَخْلُو مِنْ مَعْنَيَيْنِ إِمَّا حَقٌّ فَيُتَّبَعُ وَ إِمَّا بَاطِلٌ فَيُجْتَنَبُ وَ قَدِ اجْتَمَعَتِ الْأُمَّهُ قَاطِبَهً لَا اخْتِلَافَ بَيْنَهُمْ أَنَّ الْقُرْآنَ حَقٌّ لَا رَيْبَ فِيهِ عِنْدَ جَمِيعِ أَهْلِ الْفِرَقِ وَ فِي حَالِ اجْتِمَاعِهِمْ مُقِرُّونَ بِتَصْدِيقِ الْكِتَابِ وَ تَحْقِيقِهِ مُصِيبُونَ مُهْتَدُونَ وَ ذَلِكَ بِقَوْلِ رَسُولِ اللَّهِ صلى الله عليه و آله لَا تَجْتَمِعُ أُمَّتِي عَلَى ضَلَالَهٍ فَأَخْبَرَ أَنَّ جَمِيعَ مَا اجْتَمَعَتْ عَلَيْهِ الْأُمَّهُ كُلُّهَا حَقٌّ هَذَا إِذَا لَمْ يُخَالِفْ بَعْضُهَا بَعْضاً وَ الْقُرْآنَ حَقٌّ لَا اخْتِلَافَ بَيْنَهُمْ فِي تَنْزِيلِهِ وَ تَصْدِيقِهِ فَإِذَا شَهِدَ الْقُرْآنُ بِتَصْدِيقِ خَبَرٍ وَ تَحْقِيقِهِ وَ أَنْكَرَ الْخَبَرَ طَائِفَهٌ مِنَ الْأُمَّهِ لَزِمَهُمُ الْإِقْرَارُ بِهِ ضَرُورَهً حِينَ (۳)اجْتَمَعَتْ فِي الْأَصْلِ عَلَى تَصْدِيقِ الْكِتَابِ فَإِنْ هِيَ جَحَدَتْ وَ أَنْكَرَتْ لَزِمَهَا الْخُرُوجُ مِنَ الْمِلَّهِ فَأَوَّلُ خَبَرٍ يُعْرَفُ تَحْقِيقُهُ مِنَ الْكِتَابِ وَ تَصْدِيقُهُ وَ الْتِمَاسُ شَهَادَتِهِ عَلَيْهِ خَبَرٌ وَرَدَ عَنْ رَسُولِ اللَّهِ صلى الله عليه و آله وَ وُجِدَ بِمُوَافَقَهِ الْكِتَابِ وَ تَصْدِيقِهِ بِحَيْثُ لَا تُخَالِفُهُ أَقَاوِيلُهُمْ حَيْثُ قَالَ إِنِّي مُخَلِّفٌ فِيكُمُ الثَّقَلَيْنِ كِتَابَ اللَّهِ وَ عِتْرَتِي أَهْلَ بَيْتِي لَنْ تَضِلُّوا مَا تَمَسَّكْتُمْ بِهِمَا وَ إِنَّهُمَا لَنْ يَفْتَرِقَا حَتَّى يَرِدَا

ص: ۶۸

۱- أورد شطرا من الحديث عن الاحتجاج فی الباب المتقدم تحت رقم ۳۰.

۲- أی من ينتسب إليه.

۳- فی نسخه: حيث.

عَلَیَّ الْحَوْضَ (۱)فَلَمَّا وَجَدْنَا شَوَاهِدَ هَذَا الْحَدِیثِ فِی کِتَابِ اللَّهِ نَصّاً مِثْلَ قَوْلِهِ جَلَّ وَ عَزَّ إِنَّما وَلِیُّکُمُ اللّهُ وَ رَسُولُهُ وَ الَّذِینَ آمَنُوا الَّذِینَ یُقِیمُونَ الصَّلاهَ وَ یُؤْتُونَ الزَّکاهَ وَ هُمْ راکِعُونَ وَ مَنْ یَتَوَلَّ اللّهَ وَ رَسُولَهُ وَ الَّذِینَ آمَنُوا فَإِنَّ حِزْبَ اللّهِ هُمُ الْغالِبُونَ (۲).

وَ رَوَتِ الْعَامَّهُ فِی ذَلِکَ أَخْبَاراً لِأَمِیرِ الْمُؤْمِنِینَ علیه السلام أَنَّهُ تَصَدَّقَ بِخَاتَمِهِ وَ هُوَ رَاکِعٌ فَشَکَرَ اللَّهُ ذَلِکَ لَهُ وَ أَنْزَلَ الْآیَهَ فِیهِ فَوَجَدْنَا رَسُولَ اللَّهِ صلی الله علیه و آله قَدْ أَتَی بِقَوْلِهِ مَنْ کُنْتُ مَوْلَاهُ فَعَلِیٌّ مَوْلَاهُ وَ بِقَوْلِهِ أَنْتَ مِنِّی بِمَنْزِلَهِ هَارُونَ مِنْ مُوسَی إِلَّا أَنَّهُ لَا نَبِیَّ بَعْدِی وَ وَجَدْنَاهُ یَقُولُ عَلِیٌّ یَقْضِی دَیْنِی وَ یُنْجِزُ مَوْعِدِی وَ هُوَ خَلِیفَتِی عَلَیْکُمْ مِنْ بَعْدِی.

فالخبر الأول الذی استنبط منه هذه الأخبار خبر صحیح مجمع علیه لا اختلاف فیه عندهم و هو أیضا موافق للکتاب فلما شهد الکتاب بتصدیق الخبر و هذه الشواهد الأخر لزم علی الأمه الإقرار بها ضروره إذ کانت هذه الأخبار شواهدها من القرآن ناطقه و وافقت القرآن و القرآن وافقها ثم وردت حقائق الأخبار عن رسول الله صلی الله علیه و آله عن الصادقین علیهما السلام نقلها قوم ثقات معروفون فصار الاقتداء بهذه الأخبار فرضا واجبا علی کل مؤمن و مؤمنه لا یتعداه إلا أهل العناد و ذلک أن أقاویل آل رسول الله صلی الله علیه و آله متصله بقول الله و ذلک مثل قوله فی محکم کتابه إِنَّ الَّذِینَ یُؤْذُونَ اللّهَ وَ رَسُولَهُ لَعَنَهُمُ اللّهُ فِی الدُّنْیا وَ الْآخِرَهِ وَ أَعَدَّ لَهُمْ عَذاباً مُهِیناً

وَ وَجَدْنَا نَظِیرَ هَذِهِ الْآیَهِ قَوْلَ رَسُولِ اللَّهِ صلی الله علیه و آله مَنْ آذَی عَلِیّاً فَقَدْ آذَانِی وَ مَنْ آذَانِی فَقَدْ آذَی اللَّهَ وَ مَنْ آذَی اللَّهَ یُوشِکُ أَنْ یَنْتَقِمَ مِنْهُ.

وَ کَذَلِکَ قَوْلُهُ صلی الله علیه و آله مَنْ أَحَبَّ عَلِیّاً فَقَدْ أَحَبَّنِی وَ مَنْ أَحَبَّنِی فَقَدْ أَحَبَّ اللَّهَ.

وَ مِثْلُ قَوْلِهِ صلی الله علیه و آله فِی بَنِی وَلِیعَهَ (۳)لَأَبْعَثَنَّ إِلَیْهِمْ رَجُلًا کَنَفْسِی یُحِبُّ اللَّهَ وَ رَسُولَهُ وَ یُحِبُّهُ اللَّهُ وَ رَسُولُهُ قُمْ یَا عَلِیُّ فَسِرْ إِلَیْهِمْ وَ قَوْلُهُ صلی الله علیه و آله یَوْمُ خَیْبَرَ لَأَبْعَثَنَّ إِلَیْهِمْ غَداً رَجُلًا یُحِبُّ اللَّهَ وَ رَسُولَهُ وَ یُحِبُّهُ اللَّهُ وَ رَسُولُهُ کَرَّاراً غَیْرَ فَرَّارٍ لَا یَرْجِعُ حَتَّی یَفْتَحَ اللَّهُ عَلَیْهِ فَقَضَی

۱- سیوافیک الحدیث و ما یأتی بعدها من الأحادیث الوارده فی أمیر المؤمنین علیه السلام بأسنادها المتفقه علیها عند جمهور المسلمین فی کتاب الإمامه.

۲- سیأتی کلام المفسرین من العامّه و الخاصّه حول الآیه و غیرها ممّا نزلت فی أمیر المؤمنین علیه السلام فی کتاب الإمامه.

۳- قال الفیروزآبادی فی القاموس: بنو ولیعه کسفینه: حی من کنده.

رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله بِالْفَتْحِ قَبْلَ التَّوْجِیهِ فَاسْتَشْرَفَ لِکَلَامِهِ أَصْحَابُ رَسُولِ اللَّهِ صلی الله علیه و آله فَلَمَّا کَانَ مِنَ الْغَدِ دَعَا عَلِیّاً علیه السلام فَبَعَثَهُ إِلَیْهِمْ فَاصْطَفَاهُ بِهَذِهِ الصِّفَهِ (۱)وَ سَمَّاهُ کَرَّاراً غَیْرَ فَرَّارٍ فَسَمَّاهُ اللَّهُ مُحِبّاً لِلَّهِ وَ لِرَسُولِهِ فَأَخْبَرَ أَنَّ اللَّهَ وَ رَسُولَهُ یُحِبَّانِهِ.

و إنما قدمنا هذا الشرح و البیان دلیلا علی ما أردنا و قوه لما نحن مبینوه من أمر الجبر و التفویض و المنزله بین المنزلتین و بالله العون و القوه و علیه نتوکل فی جمیع أمورنا فإنا نبدأ من ذلک بقول

الصَّادِقِ علیه السلام لَا جَبْرَ وَ لَا تَفْوِیضَ وَ لَکِنْ مَنْزِلَهٌ بَیْنَ الْمَنْزِلَتَیْنِ.

و هی صحه الخلقه و تخلیه السرب و المهله فی الوقت و الزاد مثل الراحله و السبب المهیج للفاعل علی فعله فهذه خمسه أشیاء جمع بها الصادق علیه السلام جوامع الفضل فإذا نقص العبد منها خله (۲)کان العمل عنه مطروحا بحسبه فأخبر الصادق علیه السلام بأصل ما یجب علی الناس من طلب معرفته و نطق الکتاب بتصدیقه فشهد بذلک محکمات آیات رسوله لأن الرسول صلی الله علیه و آله و آله علیهم السلام لا یعدو شی ء من قوله و أقاویلهم حدود القرآن فإذا وردت حقائق الأخبار و التمست شواهدها من التنزیل فوجد لها موافقا و علیها دلیلا کان الاقتداء بها فرضا لا یتعداه إلا أهل العناد کما ذکرنا فی أول الکتاب و لما التمسنا تحقیق ما قاله الصادق علیه السلام من المنزله بین المنزلتین و إنکاره الجبر و التفویض وجدنا الکتاب قد شهد له و صدق مقالته فی هذا

وَ خُبِّرَ عَنْهُ أَیْضاً مُوَافِقاً لِهَذَا أَنَّ الصَّادِقَ علیه السلام سُئِلَ هَلْ أَجْبَرَ اللَّهُ الْعِبَادَ عَلَی الْمَعَاصِی فَقَالَ الصَّادِقُ علیه السلام هُوَ أَعْدَلُ مِنْ ذَلِکَ فَقِیلَ لَهُ فَهَلْ فَوَّضَ إِلَیْهِمْ فَقَالَ علیه السلام هُوَ أَعَزُّ وَ أَقْهَرُ لَهُمْ مِنْ ذَلِکَ.

وَ رُوِیَ عَنْهُ أَنَّهُ قَالَ: النَّاسُ فِی الْقَدَرِ عَلَی ثَلَاثَهِ أَوْجُهٍ رَجُلٍ یَزْعُمُ أَنَّ الْأَمْرَ مُفَوَّضٌ إِلَیْهِ فَقَدْ وَهَّنَ اللَّهَ فِی سُلْطَانِهِ فَهُوَ هَالِکٌ وَ رَجُلٍ یَزْعُمُ أَنَّ اللَّهَ جَلَّ وَ عَزَّ أَجْبَرَ الْعِبَادَ عَلَی الْمَعَاصِی وَ کَلَّفَهُمْ مَا لَا یُطِیقُونَ فَقَدْ ظَلَّمَ اللَّهَ فِی حُکْمِهِ فَهُوَ هَالِکٌ وَ رَجُلٍ یَزْعُمُ أَنَّ اللَّهَ کَلَّفَ الْعِبَادَ مَا یُطِیقُونَ وَ لَمْ یُکَلِّفْهُمْ مَا لَا یُطِیقُونَ فَإِذَا أَحْسَنَ حَمِدَ اللَّهَ وَ إِذَا أَسَاءَ اسْتَغْفَرَ اللَّهَ فَهَذَا

۱- فی نسخه: المنقبه.

۲- بضم الخاء و فتحها: خصله.

مُسْلِمٌ بَالِغٌ.

فأخبر عليه السلام أن من تقلد الجبر و التفويض و دان بهما فهو على خلاف الحق فقد شرحت الجبر الذى من دان به يلزمه الخطاء و أن الذى يتقلد التفويض يلزمه الباطل فصارت المنزله بين المنزلتين بينهما ثم قال و أضرب لكل باب من هذه الأبواب مثلا يقرب المعنى للطالب و يسهل له البحث عن شرحه تشهد به محكمات آيات الكتاب و تحقق تصديقه عند ذوى الألباب و بالله التوفيق و العصمه فأما الجبر الذى يلزم من دان به الخطاء فهو قول من زعم أن الله جل و عز أجبر العباد على المعاصى و عاقبهم عليها و من قال بهذا القول فقد ظلم الله فى حكمه و كذبه و رد عليه و قوله وَ لا يَظْلِمُ رَبُّكَ أَحَداً و قوله ذلِكَ بِما قَدَّمَتْ يَداكَ وَ أَنَّ اللَّهَ لَيْسَ بِظَلَّامٍ لِلْعَبِيدِ و قوله إِنَّ اللَّهَ لا يَظْلِمُ النَّاسَ شَيْئاً وَ لكِنَّ النَّاسَ أَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ مع آى كثيره فى ذكر هذا فمن زعم أنه مجبر على المعاصى فقد أحال بذنبه على الله و قد ظلمه فى عقوبته و من ظلم الله فقد كذب كتابه و من كذب كتابه فقد لزمه الكفر باجتماع الأمه و مثل ذلك مثل رجل ملك عبدا مملوكا لا يملك نفسه و لا يملك عرضا من عروض الدنيا و يعلم مولاه ذلك منه فأمره على علم منه بالمصير إلى السوق لحاجه يأتيه بها و لم يملكه ثمن ما يأتيه به من حاجته و علم المالك أن على الحاجه رقيبا لا يطمع أحد فى أخذها منه إلا بما يرضى به من الثمن و قد وصف مالك هذا العبد نفسه بالعدل و النصفه و إظهار الحكمه و نفى الجور و أوعد عبده إن لم يأته بحاجته أن يعاقبه على علم منه بالرقيب الذى على حاجته أنه سيمنعه و علم أن المملوك لا يملك ثمنها و لم يملكه ذلك فلما صار العبد إلى السوق و جاء ليأخذ حاجته التى بعثه المولى لها وجد عليها مانعا يمنع منها إلا بشراء و ليس يملك العبد ثمنها فانصرف إلى مولاه خائبا بغير قضاء حاجته فاغتاظ مولاه من ذلك و عاقبه عليه أ ليس يجب فى عدله و حكمته أن لا يعاقبه و هو يعلم أن عبده لا يملك عرضا من عروض الدنيا و لم يملكه ثمن حاجته فإن عاقبه عاقبه ظالما متعديا عليه مبطلا لما وصف من عدله و حكمته و نصفته و إن لم يعاقبه كذب نفسه فى وعيده إياه حين أوعده بالكذب و الظلم اللذين ينفيان العدل و الحكمه تعالى عما يقولون علوا كبيرا فمن دان بالجبر أو بما يدعو

إلى الجبر فقد ظلم الله و نسبه إلى الجور و العدوان إذ أوجب على من أجبر العقوبه و من زعم أن الله أجبر العباد فقد أوجب على قياس قوله إن الله يـدفع عنهم العقوبه و من زعم أن الله يدفع عن أهل المعاصـى العذاب فقد كذب الله فى وعيده حيث يقول بَلى مَنْ كَسَبَ سَيِّئَةً وَ أَحاطَتْ بِهِ خَطِيئَتُهُ فَأُولئِكَ أَصْحابُ النَّارِ هُمْ فِيها خالِدُونَ و قوله إِنَّ الَّذِينَ يَأْكُلُونَ أَمْوالَ الْيَتامى ظُلْماً إِنَّما يَأْكُلُونَ فِي بُطُونِهِمْ ناراً وَ سَيَصْلَوْنَ سَعِيراً و قوله إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بِآياتِنا سَوْفَ نُصْلِيهِمْ ناراً كُلَّما نَضِجَتْ جُلُودُهُمْ بَدَّلْناهُمْ جُلُوداً غَيْرَها لِيَذُوقُوا الْعَذابَ إِنَّ اللَّهَ كانَ عَزِيزاً حَكِيماً مع آى كثيره فى هذا الفن فمن كذب وعيد الله يلزمه فى تكذيبه آيه من كتاب الله الكفر و هو ممن قال الله أَ فَتُؤْمِنُونَ بِبَعْضِ الْكِتابِ وَ تَكْفُرُونَ بِبَعْضٍ فَما جَزاءُ مَنْ يَفْعَلُ ذلِكَ مِنْكُمْ إِلَّا خِزْيٌ فِي الْحَياةِ الدُّنْيا وَ يَوْمَ الْقِيامَةِ يُرَدُّونَ إِلى أَشَدِّ الْعَذابِ وَ مَا اللَّهُ بِغافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ بل نقول إن الله عز و جل جازى العباد على أعمالهم و يعاقبهم على أفعالهم بالاستطاعه التى ملكهم إياها فأمرهم و نهاهم بذلك و نطق كتابه مَنْ جاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ عَشْرُ أَمْثالِها وَ مَنْ جاءَ بِالسَّيِّئَةِ فَلا يُجْزى إِلَّا مِثْلَها وَ هُمْ لا يُظْلَمُونَ و قال جل ذكره يَوْمَ تَجِدُ كُلُّ نَفْسٍ ما عَمِلَتْ مِنْ خَيْرٍ مُحْضَراً وَ ما عَمِلَتْ مِنْ سُوءٍ تَوَدُّ لَوْ أَنَّ بَيْنَها وَ بَيْنَهُ أَمَداً بَعِيداً وَ يُحَذِّرُكُمُ اللَّهُ نَفْسَهُ و قال الْيَوْمَ تُجْزى كُلُّ نَفْسٍ بِما كَسَبَتْ لا ظُلْمَ الْيَوْمَ فهذه آيات محكمات تنفى الجبر و من دان به و مثلها فى القرآن كثير اختصرنا ذلك لئلا يطول الكتاب و بالله التوفيق فأما التفويض الذى أبطله الصادق عليه السلام و خطأ من دان به و تقلده فهو قول القائل إن الله جل ذكره فوض إلى العباد اختيار أمره و نهيه و أهملهم و فى هذا كلام دقيق لمن يذهب إلى تحريره و دقته و إلى هذا ذهبت الأئمه المهتديه من عتره الرسول عليهم السلام فإنهم قالوا لو فوض إليهم على جهه الإهمال لكان لازما له رضى ما اختاروه و استوجبوا به الثواب و لم يكن عليهم فيما جنوه العقاب إذا كان الإهمال واقعا و تنصرف هذه المقاله على معنيين إما أن يكون العباد تظاهروا عليه فألزموه قبول اختيارهم بآرائهم ضروره كره ذلك أم أحب فقد لزمه الوهن أو يكون جل و عز عجز عن تعبدهم بالأمر و النهى على إرادته كرهوا أو أحبوا ففوض أمره و نهيه إليهم

و أجراهما على محبتهم إذ عجز عن تعبدهم بإرادته فجعل الاختيار إليهم فى الكفر و الإيمان و مثل ذلك مثل رجل ملك عبدا ابتاعه ليخدمه و يعرف له فضل ولايته و يقف عند أمره و نهيه و ادعى مالك العبد أنه قاهر عزيز حكيم فأمر عبده و نهاه و وعده على اتباع أمره عظيم الثواب و أوعده على معصيته أليم العقاب فخالف العبد إراده مالكه و لم يقف عند أمره و نهيه فأى أمر أمره به أو أى نهى نهاه عنه لم يأته على إراده المولى بل كان العبد يتبع إراده نفسه و اتباع هواه و لا يطيق المولى أن يرده إلى اتباع أمره و نهيه و الوقوف على إراده ففوض اختيار أمره و نهيه إليه و رضى منه بكل ما فعله على إراده العبد لا على إراده المالك و بعثه فى بعض حوائجه و سمى له الحاجه فخالف على مولاه و قصد لإراده نفسه و اتبع هواه فلما رجع إلى مولاه نظر إلى ما أتاه به فإذا هو خلاف ما أمره به فقال له لم أتيتنى بخلاف ما أمرتك فقال العبد اتكلت على تفويضك الأمر إلى فاتبعت هواى و إرادتى لأن المفوض إليه غير محظور عليه فاستحال التفويض أو ليس يجب على هذا السبب إما أن يكون المالك للعبد قادرا يأمر عبده باتباع أمره و نهيه على إرادته لا على إراده العبد و يملكه من الطاقه بقدر ما يأمره به و ينهاه عنه فإذا أمره بأمر و نهاه عن نهى عرفه الثواب و العقاب عليهما و حذره و رغبه بصفه ثوابه و عقابه ليعرف العبد قدره مولاه بما ملكه من الطاقه لأمره و نهيه و ترغيبه و ترهيبه فيكون عدله و إنصافه شاملا له و حجته واضحه عليه للإعذار و الإنذار فإذا اتبع العبد أمر مولاه جازاه و إذا لم يزدجر عن نهيه عاقبه أو يكون عاجزا غير قادر ففوض أمره إليه أحسن أم أساء أطاع أم عصى عاجز عن عقوبته و رده إلى اتباع أمره و فى إثبات العجز نفى القدره و التأله و إبطال الأمر و النهى و الثواب و العقاب و مخالفه الكتاب إذ يقول وَ لا يَرْضى لِعِبادِهِ الْكُفْرَ وَ إِنْ تَشْكُرُوا يَرْضَهُ لَكُمْ و قوله عز و جل اتَّقُوا اللَّهَ حَقَّ تُقاتِهِ وَ لا تَمُوتُنَّ إِلَّا وَ أَنْتُمْ مُسْلِمُونَ و قوله وَ ما خَلَقْتُ الْجِنَّ وَ الْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ ما أُرِيدُ مِنْهُمْ مِنْ رِزْقٍ وَ ما أُرِيدُ أَنْ يُطْعِمُونِ و قوله اعْبُدُوا اللَّهَ وَ لا تُشْرِكُوا بِهِ شَيْئاً و قوله وَ أَطِيعُوا اللَّهَ وَ أَطِيعُوا الرَّسُولَ وَ لا تَوَلَّوْا عَنْهُ وَ أَنْتُمْ تَسْمَعُونَ فمن زعم أن الله تعالى فوض أمره

و نهيه إلى عباده فقد أثبت عليه العجز و أوجب عليه قبول كل ما عملوا من خير و شر و أبطل أمر الله و نهيه و وعده و وعيده لعله ما زعم أن الله فوضها إليها لأن المفوض إليه يعمل بمشيته فإن شاء الكفر أو الإيمان كان غير مردود عليه و لا محظور فمن دان بالتفويض على هذا المعنى فقد أبطل جميع ما ذكرنا من وعده و وعيده و أمره نهيه و هو من أهل هذه الآيه أَ فَتُؤْمِنُونَ بِبَعْضِ الْكِتابِ وَ تَكْفُرُونَ بِبَعْضٍ فَما جَزاءُ مَنْ يَفْعَلُ ذلِكَ مِنْكُمْ إِلَّا خِزْيٌ فِي الْحَياةِ الدُّنْيا وَ يَوْمَ الْقِيامَةِ يُرَدُّونَ إِلى أَشَدِّ الْعَذابِ وَ مَا اللَّهُ بِغافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ تعالى الله عما يدين به أهل التفويض علوا كبيرا لكن نقول إن الله عز و جل خلق الخلق بقدرته و ملكهم استطاعه تعبدهم بها فأمرهم و نهاهم بما أراد فقبل منهم اتباع أمره و رضى بذلك لهم و نهاهم عن معصيته و ذم من عصاه و عاقبه عليها و لله الخيره فى الأمر و النهى يختار ما يريد و يأمر به و ينهى عما يكره و يعاقب عليه بالاستطاعه التى ملكها عباده لاتباع أمره و اجتناب معاصيه لأنه ظاهر العدل و النصفه و الحكمه البالغه بالغ الحجه بالإعذار و الإنذار و إليه الصفوه يصطفى من يشاء من عباده لتبليغ رسالته و احتجاجه على عباده اصطفى محمدا صلى الله عليه و آله و بعثه برسالاته إلى خلقه فقال من قال من كفار قومه حسدا و استكبارا لَوْ لا نُزِّلَ هذَا الْقُرْآنُ عَلى رَجُلٍ مِنَ الْقَرْيَتَيْنِ عَظِيمٍ يعنى بذلك أميه بن أبى الصلت و أبا مسعود الثقفى فأبطل الله اختيارهم و لم يجز لهم آراءهم حيث يقول أَ هُمْ يَقْسِمُونَ رَحْمَتَ رَبِّكَ نَحْنُ قَسَمْنا بَيْنَهُمْ مَعِيشَتَهُمْ فِي الْحَياةِ الدُّنْيا وَ رَفَعْنا بَعْضَهُمْ فَوْقَ بَعْضٍ دَرَجاتٍ لِيَتَّخِذَ بَعْضُهُمْ بَعْضاً سُخْرِيًّا وَ رَحْمَتُ رَبِّكَ خَيْرٌ مِمَّا يَجْمَعُونَ و لذلك اختار من الأمور ما أحب و نهى عما كره فمن أطاعه أثابه و من عصاه عاقبه و لو فوض من اختيار أمره إلى عباده لأجاز لقريش اختيار أميه بن الصلت و أبى مسعود الثقفى إذ كانا عندهم أفضل من محمد صلى الله عليه و آله فلما أدب الله المؤمنين بقوله وَ ما كانَ لِمُؤْمِنٍ وَ لا مُؤْمِنَةٍ إِذا قَضَى اللَّهُ وَ رَسُولُهُ أَمْراً أَنْ يَكُونَ لَهُمُ الْخِيَرَةُ مِنْ أَمْرِهِمْ فلم يجز لهم الاختيار بأهوائهم و لم يقبل منهم إلا اتباع أمره و اجتناب نهيه على يدى من اصطفاه فمن أطاعه رشد و من عصاه ضل و غوى و لزمته الحجه بما ملكه من الاستطاعه لاتباع أمره و اجتناب

نهیه فمن أجل ذلک حرمه ثوابه و أنزل به عقابه وَ هَذَا الْقَوْلُ بَیْنَ الْقَوْلَیْنِ لَیْسَ بِجَبْرٍ وَ لَا تَفْوِیضٍ وَ بِذَلِکَ

أَخْبَرَ أَمِیرُ الْمُؤْمِنِینَ صَلَوَاتُ اللَّهِ عَلَیْهِ عَبَایَهَ بْنَ رِبْعِیٍّ الْأَسَدِیَّ حِینَ سَأَلَهُ عَنِ الِاسْتِطَاعَهِ الَّتِی بِهَا یَقُومُ وَ یَقْعُدُ وَ یَفْعَلُ فَقَالَ لَهُ أَمِیرُ الْمُؤْمِنِینَ سَأَلْتَ عَنِ الِاسْتِطَاعَهِ تَمْلِکُهَا مِنْ دُونِ اللَّهِ أَوْ مَعَ اللَّهِ فَسَکَتَ عَبَایَهُ فَقَالَ لَهُ أَمِیرُ الْمُؤْمِنِینَ قُلْ یَا عَبَایَهُ قَالَ وَ مَا أَقُولُ قَالَ علیه السلام إِنْ قُلْتَ إِنَّکَ تَمْلِکُهَا مَعَ اللَّهِ قَتَلْتُکَ وَ إِنْ قُلْتَ تَمْلِکُهَا دُونَ اللَّهِ قَتَلْتُکَ قَالَ عَبَایَهُ فَمَا أَقُولُ یَا أَمِیرَ الْمُؤْمِنِینَ علیه السلام قَالَ علیه السلام تَقُولُ إِنَّکَ تَمْلِکُهَا بِاللَّهِ الَّذِی یَمْلِکُهَا مِنْ دُونِکَ فَإِنْ یُمَلِّکْهَا إِیَّاکَ کَانَ ذَلِکَ مِنْ عَطَائِهِ وَ إِنْ یَسْلُبْکَهَا کَانَ ذَلِکَ مِنْ بَلَائِهِ هُوَ الْمَالِکُ لِمَا مَلَّکَکَ وَ الْقَادِرُ عَلَی مَا عَلَیْهِ أَقْدَرَکَ أَ مَا سَمِعْتَ النَّاسَ یَسْأَلُونَ الْحَوْلَ وَ الْقُوَّهَ حِینَ یَقُولُونَ لَا حَوْلَ وَ لَا قُوَّهَ إِلَّا بِاللَّهِ قَالَ عَبَایَهُ وَ مَا تَأْوِیلُهَا یَا أَمِیرَ الْمُؤْمِنِینَ قَالَ علیه السلام لَا حَوْلَ عَنْ مَعَاصِی اللَّهِ إِلَّا بِعِصْمَهِ اللَّهِ وَ لَا قُوَّهَ لَنَا عَلَی طَاعَهِ اللَّهِ إِلَّا بِعَوْنِ اللَّهِ قَالَ فَوَثَبَ عَبَایَهُ فَقَبَّلَ یَدَیْهِ وَ رِجْلَیْهِ.

وَ رُوِیَ عَنْ أَمِیرِ الْمُؤْمِنِینَ علیه السلام حِینَ أَتَاهُ نَجْدَهُ یَسْأَلُهُ عَنْ مَعْرِفَهِ اللَّهِ قَالَ یَا أَمِیرَ الْمُؤْمِنِینَ بِمَا ذَا عَرَفْتَ رَبَّکَ قَالَ علیه السلام بِالتَّمْیِیزِ الَّذِی خَوَّلَنِی (۱)وَ الْعَقْلِ الَّذِی دَلَّنِی قَالَ أَ فَمَجْبُولٌ أَنْتَ عَلَیْهِ قَالَ لَوْ کُنْتُ مَجْبُولًا مَا کُنْتُ مَحْمُوداً عَلَی إِحْسَانٍ وَ لَا مَذْمُوماً عَلَی إِسَاءَهٍ وَ کَانَ الْمُحْسِنُ أَوْلَی بِاللَّائِمَهِ مِنَ الْمُسِی ءِ فَعَلِمْتُ أَنَّ اللَّهَ قَائِمٌ بَاقٍ وَ مَا دُونَهُ حَدَثٌ حَائِلٌ زَائِلٌ وَ لَیْسَ الْقَدِیمُ الْبَاقِی کَالْحَدَثِ الزَّائِلِ قَالَ نَجْدَهُ أَجِدُکَ أَصْبَحْتَ حَکِیماً یَا أَمِیرَ الْمُؤْمِنِینَ قَالَ أَصْبَحْتُ مُخَیَّراً فَإِنْ أَتَیْتُ السَّیِّئَهَ بِمَکَانِ الْحَسَنَهِ فَأَنَا الْمُعَاقَبُ عَلَیْهَا.

وَ رُوِیَ عَنْ أَمِیرِ الْمُؤْمِنِینَ علیه السلام أَنَّهُ قَالَ لِرَجُلٍ سَأَلَهُ بَعْدَ انْصِرَافِهِ مِنَ الشَّامِ فَقَالَ یَا أَمِیرَ الْمُؤْمِنِینَ أَخْبِرْنَا عَنْ خُرُوجِنَا إِلَی الشَّامِ بِقَضَاءٍ وَ قَدَرٍ قَالَ نَعَمْ یَا شَیْخُ مَا عَلَوْتُمْ تَلْعَهً وَ لَا هَبَطْتُمْ وَادِیاً إِلَّا بِقَضَاءٍ وَ قَدَرٍ مِنَ اللَّهِ فَقَالَ الشَّیْخُ عِنْدَ اللَّهِ أَحْتَسِبُ عَنَائِی یَا أَمِیرَ الْمُؤْمِنِینَ فَقَالَ مَهْ یَا شَیْخُ فَإِنَّ اللَّهَ قَدْ عَظَّمَ أَجْرَکُمْ فِی مَسِیرِکُمْ وَ أَنْتُمْ سَائِرُونَ وَ فِی مُقَامِکُمْ وَ أَنْتُمْ مُقِیمُونَ وَ فِی انْصِرَافِکُمْ وَ أَنْتُمْ مُنْصَرِفُونَ وَ لَمْ تَکُونُوا فِی شَیْ ءٍ مِنْ أُمُورِکُمْ

۱- خوله الشی ء: أعطاه إیاه متفضلا، أو ملکه إیاه.

مُكْرَهِينَ وَ لَا إِلَيْهِ مُضْطَرِّينَ لَعَلَّكَ ظَنَنْتَ أَنَّهُ قَضَاءٌ حَتْمٌ وَ قَدَرٌ لَازِمٌ وَ لَوْ كَانَ ذَلِكَ كَذَلِكَ لَبَطَلَ الثَّوَابُ وَ الْعِقَابُ وَ لَسَقَطَ الْوَعْدُ وَ الْوَعِيدُ وَ لَمَا أُلْزِمَتِ الْأَشْيَاءُ أَهْلَهَا عَلَى الْحَقَائِقِ ذَلِكَ مَقَالَةُ عَبَدَهِ الْأَوْثَانِ وَ أَوْلِيَاءِ الشَّيَاطِينِ (۱)إِنَّ اللَّهَ جَلَّ وَ عَزَّ أَمَرَ تَخْيِيراً وَ نَهَى تَحْذِيراً وَ لَمْ يُطَعْ مُكْرِهاً وَ لَمْ يُعْصَ مَغْلُوباً وَ لَمْ يَخْلُقِ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضَ وَ ما بَيْنَهُما باطِلًا ذلِكَ ظَنُّ الَّذِينَ كَفَرُوا فَوَيْلٌ لِلَّذِينَ كَفَرُوا مِنَ النَّارِ فَقَامَ الشَّيْخُ فَقَبَّلَ رَأْسَ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ عليه السلام وَ أَنْشَأَ يَقُولُ:

أَنْتَ الْإِمَامُ الَّذِی نَرْجُو بِطَاعَتِهِ***يَوْمَ النَّجَاهِ مِنَ الرَّحْمَنِ غُفْرَاناً

أَوْضَحْتَ مِنْ دِينِنَا مَا كَانَ مُلْتَبِساً ***جَزَاكَ رَبُّكَ عَنَّا فِيهِ رِضْوَاناً

فَلَيْسَ مَعْذِرَهٌ فِی فِعْلِ فَاحِشَهٍ ***عِنْدِی لِرَاكِبِهَا ظُلْماً وَ عِصْيَاناً

.فقد دل قول أمير المؤمنين عليه السلام على موافقه الكتاب و نفى الجبر و التفويض اللذين يلزمان من دان بهما و تقلدهما الباطل و الكفر و تكذيب الكتاب و نعوذ بالله من الضلاله و الكفر و لسنا ندين بجبر و لا تفويض لكنا نقول بمنزله بين المنزلتين و هو الامتحان و الاختيار بالاستطاعه التى ملكنا الله و تعبدنا بها على ما شهد به الكتاب و دان به الأئمه الأبرار من آل الرسول صلوات الله عليهم و مثل الاختبار بالاستطاعه مثل رجل ملك عبدا و ملك مالا كثيرا أحب أن يختبر عبده على علم منه بما يئول إليه فملكه من ماله بعض ما أحب و وقفه على أمور عرفها العبد فأمره أن يصرف ذلك المال فيها و نهاه عن أسباب لم يحبها و تقدم إليه أن يجتنبها و لا ينفق من ماله فيها و المال يتصرف فى أى الوجهين فصرف المال أحدهما فى اتباع أمر المولى و رضاه و الآخر صرفه فى اتباع نهيه و سخطه و أسكنه دار اختبار أعلمه أنه غير دائم له السكنى فى الدار و أن له دارا غيرها و هو مخرجه إليها فيها ثواب و عقاب دائمان فإن أنفذ العبد المال الذى ملكه مولاه فى الوجه الذى أمره به جعل له ذلك الثواب الدائم فى تلك الدار التى أعلمه أنه مخرجه إليها و إن أنفق المال فى الوجه الذى نهاه عن إنفاقه فيه جعل له ذلك العقاب الدائم فى دار الخلود

۱- فى المصدر: الشيطان. م.

و قد حد المولی فی ذلک حدا معروفا و هو المسکن الذی أسکنه فی الدار الأولی فإذا بلغ الحد استبدل المولی بالمال و بالعبد علی أنه لم یزل مالکا للمال و العبد فی الأوقات کلها إلا أنه وعد أن لا یسلبه ذلک المال ما کان فی تلک الدار الأولی إلا أن یستتم (۱)سکناه فیها فوفی له لأن من صفات المولی العدل و الوفاء و النصفه و الحکمه أو لیس یجب إن کان ذلک العبد صرف ذلک المال فی الوجه المأمور به أن یفی له بما وعده من الثواب و تفضل علیه بأن استعمله فی دار فانیه و أثابه علی طاعته فیها نعیما دائما فی دار باقیه دائمه و إن صرف العبد المال الذی ملکه مولاه أیام سکناه تلک الدار الأولی فی الوجه المنهی عنه و خالف أمر مولاه کذلک یجب علیه العقوبه الدائمه التی حذره إیاها غیر ظالم له لما تقدم إلیه و أعلمه و عرفه و أوجب له الوفاء بوعده و وعیده بذلک یوصف القادر القاهر و أما المولی فهو الله جل و عز و أما العبد فهو ابن آدم المخلوق و المال قدره الله الواسعه و محنته إظهار الحکمه و القدره و الدار الفانیه هی الدنیا و بعض المال الذی ملکه مولاه هو الاستطاعه التی ملک ابن آدم و الأمور التی أمر الله بصرف المال إلیها هو الاستطاعه لاتباع الأنبیاء و الإقرار بما أوردوه عن الله جل و عز و اجتناب الأسباب التی نهی عنها هی طرق إبلیس و أما وعده فالنعیم الدائم و هی الجنه و أما الدار الفانیه فهی الدنیا و أما الدار فهی الدار الباقیه و هی الآخره و القول بین الجبر و التفویض هو الاختبار و الامتحان و البلوی بالاستطاعه التی ملک العبد و شرحها فی خمسه الأمثال التی ذکرها الصادق علیه السلام أنها جمعت جوامع الفضل و أنا مفسرها بشواهد من القرآن و البیان إن شاء الله تفسیر صحه الخلقه أما قول الصادق علیه السلام فإن معناه کمال الخلق للإنسان بکمال (۲)الحواس و ثبات العقل و التمییز و إطلاق اللسان بالنطق و ذلک قول الله وَ لَقَدْ کَرَّمْنا بَنِی آدَمَ وَ حَمَلْناهُمْ فِی الْبَرِّ وَ الْبَحْرِ وَ رَزَقْناهُمْ مِنَ الطَّیِّباتِ وَ فَضَّلْناهُمْ عَلی کَثِیرٍ مِمَّنْ خَلَقْنا تَفْضِیلًا

۱- فی المصدر: الی ان یستتم. م.

۲- فی المصدر: و کمال الحواس. م.

فقد أخبر عز و جل عن تفضيله بنى آدم على سائر خلقه من البهائم و السباع و دواب البحر و الطير و كل ذى حركه تدركه حواس بنى آدم بتمييز العقل و النطق و ذلك قوله لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسانَ فِي أَحْسَنِ تَقْوِيم و قوله يا أَيُّهَا الْإِنْسانُ ما غَرَّكَ بِرَبِّكَ الْكَرِيمِ الَّذِي خَلَقَكَ فَسَوَّاكَ فَعَدَلَكَ فِي أَيِّ صُورَةٍ ما شاءَ رَكَّبَكَ و فى آيات كثيره فأول نعمه الله على الإنسان صحه عقله و تفضيله على كثير من خلقه بكمال العقل و تمييز البيان و ذلك أن كل ذى حركه على بسيط الأرض هو قائم بنفسه بحواسه مستكمل فى ذاته ففضل بنى آدم بالنطق الذى ليس فى غيره من الخلق المدرك بالحواس فمن أجل النطق ملّك الله ابن آدم غيره من الخلق حتى صار آمرا ناهيا و غيره مسخّر له كما قال الله كَذلِكَ سَخَّرَها لَكُمْ لِتُكَبِّرُوا اللَّهَ عَلى ما هَداكُمْ و قال وَ هُوَ الَّذِي سَخَّرَ الْبَحْرَ لِتَأْكُلُوا مِنْهُ لَحماً طَرِيًّا وَ تَسْتَخْرِجُوا مِنْهُ حِلْيَةً تَلْبَسُونَها و قال وَ الْأَنْعامَ خَلَقَها لَكُمْ فِيها دِفْ ءٌ وَ مَنافِعُ وَ مِنْها تَأْكُلُونَ وَ لَكُمْ فِيها جَمالٌ حِينَ تُرِيحُونَ وَ حِينَ تَسْرَحُونَ وَ تَحْمِلُ أَثْقالَكُمْ إِلى بَلَدٍ لَمْ تَكُونُوا بالِغِيهِ إِلَّا بِشِقِّ الْأَنْفُسِ فمن أجل ذلك دعا الله الإنسان إلى اتباع أمره و إلى طاعته بتفضيله إياه باستواء الخلق و كمال النطق و المعرفه بعد أن ملّكهم استطاعه ما كان تعبدهم به بقوله فَاتَّقُوا اللَّهَ مَا اسْتَطَعْتُمْ وَ اسْمَعُوا وَ أَطِيعُوا و قوله لا يُكَلِّفُ اللَّهُ نَفْساً إِلَّا وُسْعَها و قوله لا يُكَلِّفُ اللَّهُ نَفْساً إِلَّا ما آتاها و فى آيات كثيره فإذا سلب العبد حاسه من حواسه رفع العمل عنه بحاسته كقوله لَيْسَ عَلَى الْأَعْمى حَرَجٌ وَ لا عَلَى الْأَعْرَجِ حَرَجٌ الآيه فقد رفع عن كل من كان بهذه الصفه الجهاد و جميع الأعمال التى لا يقوم إلا بها و كذلك أوجب على ذى اليسار الحج و الزكاه لما ملكه من استطاعه ذلك و لم يوجب على الفقير الزكاه و الحج قوله تعالى وَ لِلَّهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ مَنِ اسْتَطاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا و قوله فى الظهار وَ الَّذِينَ يُظاهِرُونَ مِنْ نِسائِهِمْ ثُمَّ يَعُودُونَ لِما قالُوا فَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ إلى قوله فَمَنْ لَمْ يَسْتَطِعْ فَإِطْعامُ سِتِّينَ مِسْكِيناً كل ذلك دليل على أن الله تبارك و تعالى لم يكلف عباده إلا ما ملكهم استطاعته بقوه العمل به و نهاهم عن مثل ذلك فهذه صحه الخلقه

و أما قوله تخليه السرب فهو الذى ليس عليه رقيب يحظر عليه و يمنعه العمل بما أمره الله به و ذلك قوله فى من استضعف و حظر عليه العمل فلم يجد حيله و لم يهتد سبيلا (۱)مِنَ الرِّجالِ وَ النِّساءِ وَ الْوِلْدانِ لا يَسْتَطِيعُونَ حِيلَةً وَ لا يَهْتَدُونَ سَبِيلًا فأخبر أن المستضعف لم يخل سربه و ليس عليه من القول شى ء إذا كان مطمئن القلب بالإيمان و أما المهله فى الوقت فهو العمر الذى يمتع به الإنسان (۲)من حد ما يجب عليه المعرفه إلى أجل الوقت و ذلك من وقت تمييزه و بلوغ الحلم إلى أن يأتيه أجله فمن مات على طلب الحق و لم يدرك كماله فهو على خير و ذلك قوله وَ مَنْ يَخْرُجْ مِنْ بَيْتِهِ مُهاجِراً إِلَى اللَّهِ وَ رَسُولِهِ الآيه و إن كان لم يعمل بكمال شرائعه لعله ما لم يمهله فى الوقت إلى استتمام أمره و قد حظر على البالغ ما لم يحظر على الطفل إذا لم يبلغ الحلم فى قوله تعالى وَ قُلْ لِلْمُؤْمِناتِ يَغْضُضْنَ مِنْ أَبْصارِهِنَّ الآيه فلم يجعل عليهن حرجا فى إبداء الزينه للطفل و كذلك لا تجرى عليه الأحكام و أما قوله الزاد فمعناه الجده و البلغه (۳)التى سيتعين بها العبد على ما أمره الله به و ذلك قوله ما عَلَى الْمُحْسِنِينَ مِنْ سَبِيلٍ الآيه أ لا ترى أنه قبل عذر من لم يجد ما ينفق و ألزم الحجه كل من أمكنته البلغه و الراحله للحج و الجهاد و أشباه ذلك كذلك قبل عذر الفقراء و أوجب لهم حقا فى مال الأغنياء بقوله لِلْفُقَراءِ الَّذِينَ أُحْصِرُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ الآيه فأمر بإعفائهم و لم يكلفهم الإعداد لما لا يستطيعون و لا يملكون و أما قوله فى السبب المهيج فهو النيه التى هى داعيه الإنسان إلى جميع الأفعال و حاستها القلب فمن فعل فعلا و كان بدين لم يعقد قلبه على ذلك لم يقبل

۱- فى المصدر: و لا يهتدى سبيلا كما قال اللّه تعالى «إِلَّا الْمُسْتَضْعَفِينَ مِنَ الرِّجالِ وَ النِّساءِ وَ الْوِلْدانِ لا يَسْتَطِيعُونَ حِيلَةً وَ لا يَهْتَدُونَ سَبِيلًا» م.

۲- فى التحف المطبوع: يبلغ به الإنسان.

۳- الجده بكسر الجيم و فتح الدال المخففه كعده: الغنى. البلغه بضم الباء و سكون اللام: ما يكفى من العيش.

الله منه عملا إلا بصدق النيه كذلك (۱)أخبر عن المنافقين بقوله يَقُولُونَ بِأَفْواهِهِمْ ما لَيْسَ فِی قُلُوبِهِمْ وَ اللَّهُ أَعْلَمُ بِما یَکْتُمُونَ ثم أنزل على نبيه صلى الله عليه و آله توبيخا للمؤمنين يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لِمَ تَقُولُونَ ما لا تَفْعَلُونَ الآيه فإذا قال الرجل قولا و اعتقد فى قوله دعته النيه إلى تصديق القول بإظهار الفعل و إذا لم يعتقد القول لم يتبين حقيقه و قد أجاز الله صدق النيه و إن كان الفعل غير موافق لها لعله مانع يمنع إظهار الفعل فى قوله إِلَّا مَنْ أُكْرِهَ وَ قَلْبُهُ مُطْمَئِنٌّ بِالْإِيمانِ و قوله لا يُؤاخِذُكُمُ اللَّهُ بِاللَّغْوِ فِی أَيْمانِكُمْ الآيه فدل القرآن و أخبار الرسول صلى الله عليه و آله أن القلب مالك لجميع الحواس يصحح أفعالها و لا يبطل ما يصحح القلب شى ء فهذا شرح جميع الخمسه الأمثال التى ذكرها الصادق عليه السلام أنها تجمع المنزله بين المنزلتين و هما الجبر و التفويض فإذا اجتمع فى الإنسان كمال هذه الخمسه الأمثال وجب عليه العمل كملا لما أمر الله عز و جل به و رسوله و إذا نقص العبد منها خله كان العمل عنه مطروحا بحسب ذلك فأما شواهد القرآن على الاختبار و البلوى بالاستطاعه التى تجمع القول بين القولين فكثيره و من ذلك قوله وَ لَنَبْلُوَنَّكُمْ حَتَّى نَعْلَمَ الْمُجاهِدِينَ مِنْكُمْ وَ الصَّابِرِينَ وَ نَبْلُوَا أَخْبارَكُمْ و قال سَنَسْتَدْرِجُهُمْ مِنْ حَيْثُ لا يَعْلَمُونَ و قال الم أَ حَسِبَ النَّاسُ أَنْ يُتْرَكُوا أَنْ يَقُولُوا آمَنَّا وَ هُمْ لا يُفْتَنُونَ و قال فى الفتن التى معناها الاختبار وَ لَقَدْ فَتَنَّا سُلَيْمانَ الآيه و قال فى قصه قوم موسى فَإِنَّا قَدْ فَتَنَّا قَوْمَكَ مِنْ بَعْدِكَ وَ أَضَلَّهُمُ السَّامِرِيُّ و قول موسى إِنْ هِيَ إِلَّا فِتْنَتُكَ أى اختبارك فهذه الآيات يقاس بعضها ببعض و يشهد بعضها لبعض و أما آيات البلوى بمعنى الاختبار قوله لِيَبْلُوَكُمْ فِی ما آتاكُمْ و قوله ثُمَّ صَرَفَكُمْ عَنْهُمْ لِيَبْتَلِيَكُمْ و قوله إِنَّا بَلَوْناهُمْ كَما بَلَوْنا أَصْحابَ الْجَنَّهِ و قوله خَلَقَ الْمَوْتَ وَ الْحَياهَ لِيَبْلُوَكُمْ أَيُّكُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا و قوله وَ إِذِ ابْتَلى إِبْراهِيمَ رَبُّهُ بِكَلِماتٍ و قوله وَ لَوْ يَشاءُ اللَّهُ لَانْتَصَرَ مِنْهُمْ وَ لكِنْ لِيَبْلُوَا بَعْضَكُمْ بِبَعْضٍ و كل ما فى القرآن من بلوى هذه الآيات التى شرح أولها فهى اختبار و أمثالها فى القرآن كثيره فهى إثبات الاختبار و البلوى إن الله جل و عز لم يخلق الخلق عبثا و لا أهملهم

۱- فى المصدر: و لذلك. م.

سدی و لا أظهر حکمته لعبا بذلک أخبر فی قوله أَ فَحَسِبْتُمْ أَنَّما خَلَقْناکُمْ عَبَثاً فإن قال قائل فلم یعلم الله ما یکون من العباد حتى اختبرهم قلنا بلى قد علم ما یکون منهم قبل کونه و ذلک قوله وَ لَوْ رُدُّوا لَعادُوا لِما نُهُوا عَنْهُ و إنما اختبرهم لیعلمهم عدله و لا یعذبهم إلا بحجه بعد الفعل و قد أخبر بقوله وَ لَوْ أَنَّا أَهْلَکْناهُمْ بِعَذابٍ مِنْ قَبْلِهِ لَقالُوا رَبَّنا لَوْ لا أَرْسَلْتَ إِلَیْنا رَسُولًا و قوله وَ ما کُنَّا مُعَذِّبِینَ حَتَّى نَبْعَثَ رَسُولًا و قوله رُسُلًا مُبَشِّرِینَ وَ مُنْذِرِینَ فالاختبار من الله بالاستطاعه التی ملکها عبده و هو القول بین الجبر و التفویض بهذا نطق القرآن و جرت الأخبار عن الأئمه من آل الرسول فإن قالوا ما الحجه فی قول الله یُضِلُّ مَنْ یَشاءُ وَ یَهْدِی مَنْ یَشاءُ و ما أشبهها قیل مجاز هذه الآیات کلها على معنیین أما أحدهما فإخبار عن قدرته أی إنه قادر على هدایه من یشاء و ضلاله من یشاء و إذا أجبرهم بقدرته على أحدهما لم یجب لهم ثواب و لا علیهم عقاب على نحو ما شرحنا فی الکتاب و المعنى الآخر أن الهدایه منه تعریفه کقوله وَ أَمَّا ثَمُودُ فَهَدَیْناهُمْ أی عرفناهم فَاسْتَحَبُّوا الْعَمى عَلَى الْهُدى فلو جبرهم على الهدى لم یقدروا أن یضلوا و لیس کلما وردت آیه مشتبهه کانت الآیه حجه على محکم الآیات اللواتی أمرنا بالأخذ بها من ذلک قوله مِنْهُ آیاتٌ مُحْکَماتٌ هُنَّ أُمُّ الْکِتابِ وَ أُخَرُ مُتَشابِهاتٌ فَأَمَّا الَّذِینَ فِی قُلُوبِهِمْ زَیْغٌ فَیَتَّبِعُونَ ما تَشابَهَ مِنْهُ ابْتِغاءَ الْفِتْنَهِ وَ ابْتِغاءَ تَأْوِیلِهِ الآیه و قال فَبَشِّرْ عِبادِ الَّذِینَ یَسْتَمِعُونَ الْقَوْلَ فَیَتَّبِعُونَ أَحْسَنَهُ أی أحکمه و أشرحه أُولئِکَ الَّذِینَ هَداهُمُ اللَّهُ وَ أُولئِکَ هُمْ أُولُوا الْأَلْبابِ وفقنا الله و إیاکم من القول و العمل لما یحب و یرضى و جنبنا و إیاکم معاصیه بمنه و فضله و الحمد لله کثیرا کما هو أهله و صلى الله على محمد و آله الطیبین و حَسْبُنَا اللَّهُ وَ نِعْمَ الْوَکِیلُ ظلم الله على بناء التفعیل أی نسبه إلى الظلم قوله علیه السلام و من زعم أن الله یدفع عن أهل المعاصی العذاب أی عموما بحیث لا یعاقب أحدا منهم کما هو مقتضى الجبر فلا ینافی سقوط بعضها بالعفو أو الشفاعه قوله علیه السلام و لما لزمت

الأشـياء أى الخطايا و الذنوب و فى بعض النسخ الأسـماء و هو أوفق بما روى عنه عليه السلام فى موضع آخر أى لا يصح إطلاق المؤمن و الكافر و الصالح و الطالح و أشباهها على الحقيقه.

فذلكه اعلم أن الذى اسـتفاض عن الأئمه عليهم السلام هو نفى الجبر و التفويض و إثبات الأمر بين الأمرين و قد اعترف به بعض المخـالفين أيضا قال إمامهم الرازى حال هـذه المسأله عجيبه فإن الناس كانوا مختلفين فيها أبـدا بسـبب أن ما يمكن الرجوع فيها إليها متعارضه متـدافعه فمعول الجبريه على أنه لا بد لترجيح الفعل على الترک من مرجح ليس من العبد و معول القدريه على أن العبـد لو لم يكن قـادرا على فعـل لما حسن المـدح و الـذم و الأمر و النهى و هما مقـدمتان بـديهيتان ثم من الأدله العقليه اعتماد الجـبريه على أن تفاصـيل أحـوال الأفعـال غير معلـومه للعبـد و اعتمـاد القـدريه على أن أفعـال العبـاد واقعه على وفق تصورهـم و دواعيهم و هما متعارضتان و من الإلزامات الخطابيه أن القدره على الإيجاد صفه كمال لا يليق بالعبد الذى هو منبع النقصان و أن أفعال العباد تكون سفها و عبثا فلا يليق بالمتعالى عن النقصان و أما الدلائل السمعيه فالقرآن مملو بما يوهم بالأمرين و كذا الآثار فإن أمه من الأمم لم تكن خاليه من الفرقتين و كذا الأوضاع و الحكايات متدافعه من الجانبين حتى قيل إن وضع النرد على الجبر و وضع الشـطرنج على القـدر إلا أن مـذهبنا أقوى بسـبب أن القـدح فى قولنا لا يترجـح الممكن إلا بمرجـح يوجب انسـداد باب إثبات الصانع و نحن نقول الحق ما قال بعض أئمه الـدين أنه لا جبر و لا تفويض و لكن أمر بين أمرين و ذلک أن مبنى المبادى القريبه لأفعال العبد على قدرته و اختياره و المبادى البعيده على عجزه و اضطراره فالإنسان مضطر فى صوره مختار كالقلم فى يد الكاتب و الوتد فى شق الحائط و فى كلام العقلاء قال الحائط للوتد لم تشقنى فقال سل من يدقنى انتهى.

و أمـا معنى الجبر فهو مـا ذهبت إليه الأشـاعره من أن الله تعـالى أجرى الأعمال على أيـدى العباد من غير قـدره مؤثره لهم فيها و عذبهم عليها.

ص: ٨٢

و أما التفويض فهو ما ذهب إليه المعتزله من أنه تعالى أوجد العباد و أقدرهم على تلك الأفعال و فوض إليهم الاختيار فهم مستقلون بإيجادها على وفق مشيتهم و قدرتهم و ليس لله فى أفعالهم صنع.

و أما الأمر بين الأمرين فالذى ظهر مما سبق من الأخبار هو أن لهداياته و توفيقاته تعالى مدخلا فى أفعال العباد بحيث لا يصل إلى حد الإلجاء و الاضطرار كما أن سيدا أمر عبده بشى ء يقدر على فعله و فهمه ذلك و وعده على فعله شيئا من الثواب و على تركه شيئا من العقاب فلو اكتفى من تكليف عبده بذلك و لم يزد عليه مع علمه بأنه لا يفعل الفعل بمحض ذلك لم يكن ملوما عند العقلاء لو عاقبه على تركه و لا يقول عاقل بأنه أجبره على ترك الفعل و لو لم يكتف السيد بذلك و زاد فى ألطافه و الوعد بإكرامه و الوعيد على تركه و أكد ذلك ببعث من يحثه على الفعل و يرغبه فيه ثم فعل بقدرته و اختياره ذلك الفعل فلا يقول عاقل بأنه جبره على ذلك الفعل و أما فعل ذلك بالنسبه إلى جماعه و تركه بالنسبه إلى آخرين فيرجع إلى حسن اختيارهم و صفاء طويتهم أو سوء اختيارهم و قبح سريرتهم فالقول بهذا لا ـ يوجب نسبه الظلم إليه تعالى بأن يجبرهم على المعاصى ثم يعذبهم عليها كما يلزم الأولين و لا عزله تعالى عن ملكه و استقلال العباد بحيث لا مدخل لله فى أفعالهم فيكونون شركاء لله فى تدبير عالم الوجود كما يلزم الآخرين و قد مرت شواهد هذا المعنى فى الأخبار

وَ يُؤَيِّدُهُ مَا رَوَاهُ الْكُلَيْنِيُّ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام أَنَّهُ سَأَلَهُ رَجُلٌ أَجْبَرَ اللَّهُ الْعِبَادَ عَلَى الْمَعَاصِي قَالَ لَا فَقَالَ فَفَوَّضَ إِلَيْهِمُ الْأَمْرَ قَالَ لَا قَالَ فَمَا ذَا قَالَ لُطْفٌ مِنْ رَبِّكَ بَيْنَ ذَلِكَ (١).

و يظهر من (٢)

١- أورده الكلينى فى باب الجبر و القدر من الكافى بإسناده عن محمّد بن يحيى، عن أحمد بن محمّد بن الحسن زعلان، عن أبى طالب القمّىّ، عن رجل، عن أبى عبد اللّه عليه السلام.

٢- و مرجع الخبرين فى مؤداهما واحد، و هو الذى يشاهده كل إنسان من نفسه عيانا و هو أنه مع قطع النظر عن سائر الأسباب من الموجبات و الموانع يملك اختيار الفعل أو الترك فله أن يفعل و له أن يترك، و أمّا كونه مالكا للاختيار فانما ملكه إياه ربّه سبحانه كما فى الاخبار؛ و من أحسن الامثله لذلك مثال المولى إذا ملك عبده ما يحتاج إليه فى حياته من مال يتصرف فيه و زوجه يأنس إليها و دار يسكنها و أثاث و متاع فان قلنا أن هذا التمليك يبطل ملك المولى كان قولا بالتفويض، و إن قلنا أن ذلك لا ـ يوجب للعبد ملكا و المولى باق على مالكيته كما كان قولا بالجبر، و ان قلنا ان العبد يملك بذلك و المولى مالك لجميع ما يملكه فى عين ملكه و أنّه من كمال ملك المولى كان قولا بالامر بين الامرين. ط.

بعض الأخبار أن المراد بالتفويض المنفى هو كون العبد مستقلا فى الفعل بحيث لا يقدر الرب تعالى على صرفه عنه و الأمر بين الأمرين هو أنه جعلهم مختارين فى الفعل و الترك مع قدرته على صرفهم عما يختارون و منهم من فسر الأمر بين الأمرين بأن الأسباب القريبه للفعل يرجع إلى قدره العبد و الأسباب البعيده كالآلات و الأسباب و الأعضاء و الجوارح و القوى إلى قدره الرب تعالى فقد حصل الفعل بمجموع القدرتين و فيه أن التفويض بهذا المعنى لم يقل به أحد حتى يرد عليه و منهم من قال الأمر بين الأمرين هو كون بعض الأشياء باختيار العبد و هى الأفعال التكليفيه و كون بعضها بغير اختياره كالصحه و المرض و النوم و اليقظه و الذكر و النسيان و أشباه ذلك و يرد عليه ما أوردناه على الوجه السابع و الله تعالى يعلم و حججه عليهم السلام و بسط القول فى تلك المسأله و إيراد الدلائل و البراهين على ما هو الحق فيها و دفع الشكوك و الشبه عنها لا يناسب ما هو المقصود من هذا الكتاب و الله يهدى من يشاء إلى الحق و الصواب.

**[ترجمه]تحف العقول: از علی بن محمد؛ سلام بر شما و هر کسی که به دنبال هدایت است و رحمت و برکات خدا بر شما باد! نامه شما به دستم رسید، مطالبی که درباره اختلافتان در دین و فروماندن در [مسأله] قدر و سخنان قائلین به جبر و قائلین به تفویض گفته بودید، و تفرقه و از هم‌گسیختگی و عداوتی که [بر سر این مسأله] بین شما به وجود آمده است را فهمیدم. سپس درباره این مسأله از من پرسیده بودید و خواسته بودید [حقیقت] آن را برایتان بیان کنم، همه این‌ها را فهمیدم. خدا شما را رحمت کند! بدانید که ما در اخبار و احادیث فراوانی که به دست ما رسیده است نظر کردیم و دیدیم نزد همه فرقه‌هایی که به اسلام منتسب هستند و ممن یعقل عن الله عزّ و جلّ از دو معنا بیرون نمی‌باشند؛ یا حق است که باید پیروی شود، و یا باطل است که باید از آن اجتناب شود. همه امت اتفاق [نظر] دارند و اختلافی ندارند که قرآن حق است، و هیچ‌یک از فرقه‌های امت شکی در آن ندارند و همگی به تصدیق و حقانیت آن اقرار دارند و همگی خود را [با پیروی از آن] بر طریق صواب و هدایت می‌دانند. و این همان سخن رسول خدا صلی الله علیه و آله است که فرمودند: امت من بر گمراهی اجتماع نمی‌کنند\\" که [ایشان با این سخن خود،] خبر از این داده‌اند که همه چیزهایی که امت در آن با هم موافقند، حق است. این هنگامی است که بعضی از امت با بعضی دیگر در آن با هم مخالف نباشند. و قرآن حقی است که همگی در تنزیل و تصدیق آن با هم موافقند؛ پس اگر قرآن به تصدیق و تحقیق خبری شهادت دهد و گروهی از امت منکر آن خبر باشند، ضرورتاً باید به درستی آن اقرار کنند؛ زیرا همه امت بر تصدیق کتاب اتفاق نظر دارند و اگر آن گروه بخواهند نفی کنند و منکر شوند، از زمره ملت مسلمانان خارج خواهند شد. بنابراین اولین حدیثی که درستی و تصدیق آن از قرآن دانسته می‌شود و قرآن بر [صحت] آن گواهی می‌دهد، آن حدیث رسول خدا صلی الله علیه و آله است که با قرآن و تصدیق آن موافق است و هیچ‌یک از سخنان مسلمانان مخالف آن نیست، که فرمودند: من در میان شما دو چیز گران‌بها از خود به جای می‌گذارم؛ کتاب خداوند و اهل بیت خاندانم را، تا هنگامی که به این دو چنگ زنید، گمراه نشوید و این دو از جدا نشوند تا هنگامی که بر سر حوض نزد من آیند.

ص: ۶۸

هنگامی که ما شواهد این حدیث را در کتاب خداوند به صورت واضح می‌بینیم؛ مانند این سخن خداوند عزّ و جلّ: «إِنَّما وَلِيُّكُمُ اللَّهُ وَ رَسُولُهُ وَ الَّذِينَ آمَنُوا الَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلاةَ وَ يُؤْتُونَ الزَّكاةَ وَ هُمْ راكِعُونَ * وَ مَنْ يَتَوَلَّ اللَّهَ وَ رَسُولَهُ وَ الَّذِينَ آمَنُوا فَإِنَّ حِزْبَ اللَّهِ هُمُ الْغالِبُونَ» - . مائده / ۵۵ و ۵۶ - {ولی شما تنها خدا و پیامبر اوست و کسانی که ایمان آورده اند همان

کسانی که نماز بر پا می دارنـد و در حال رکوع زکات می دهنـد * و هر کس خدا و پیامبر او و کسانی را که ایمان آورده اند ولی خود بدانـد [پیروز است چرا که] حزب خـدا همـان پیروزمندانند}، و نیز می‌بینیم که اهـل تسـنن در ذیـل این آیه روایاتی درباره امیرالمؤمنین علیه السلام نقل کرده‌اند که ایشان در حال رکوع انگشتری خود را صدقه دادند و خداوند این عمل ایشان را سپاس گذاشت و این آیه را در مورد ایشان نازل کرد، و می‌بینیم که رسول خدا صلی الله علیه و آله فرموده‌اند: هر کسی من مولای او هستم، علی مولای اوست، و نیز فرمودند تو در نزد من به منزله هارون نسبت به موسی هستی، و می‌بینیم که می... فرمایند: علی دیون مرا برآورده می کند و وعده‌های مرا به جا می‌آورد و اوست که بعد از من خلیفه شماست.

حدیث اولی که این روایات از آن استنباط شده است، روایتی صحیح است که مورد اجماع است و هیچ‌کس در آن اختلافی ندارد و هم‌چنین با قرآن موافق است. وقتی قرآن و این شواهد دیگر به تصدیق این روایت گواهی می‌دهد، همه امت باید به درستی آن اقرار کنند؛ زیرا شواهد این روایات از قرآن معلوم شده و با قرآن موافق است و قرآن نیز با آن موافق است. سپس حقیقت این روایات از طریق امامان راست‌گفتار علیهم السلام از رسول خدا صلی الله علیه و آله به دست ما رسیده و راویانی مطمئن و شناخته‌شده آن‌ها را نقل کرده‌اند؛ بنابراین اقتدا به این روایات بر هر مرد و زن مؤمنی واجب است و جز کینه‌ورزان از آن روی نمی‌تابند. و این بدان جهت است که سخنان خاندان رسول خدا به سخن خداوند متصل است. چنان‌چه خداوند در کتاب استوارش فرمود: «إِنَّ الَّذِینَ یُؤْذُونَ اللَّهَ وَ رَسُولَهُ لَعَنَهُمُ اللَّهُ فِی الدُّنْیا وَ الْآخِرَهِ وَ أَعَدَّ لَهُمْ عَذاباً مُهِیناً» - . احزاب / ۵۷ - {بی گمان کسانی که خدا و پیامبر او را آزار می رسانند خدا آنان را در دنیا و آخرت لعنت کرده و برایشان عذابی خفت آور آماده ساخته است}.

و می‌بینیم که نظیر این آیه است، این سخن رسول خدا صلی الله علیه و آله که فرمودند: هر که علی را آزار دهد، مرا آزرده است و هر که مرا بیازارد، خدا را آزرده و هر که خدا را بیازارد، نزدیک است که خداوند از او انتقام بگیرد.

و هم‌چنین این سخن ایشان صلی الله علیه و آله [که فرمودند]: هر کس به علی دوست بورزد، به من دوستی ورزیده و هر که به من دوستی بورزد، به خدا دوستی ورزیده است.

و مانند این سخن ایشان صلی الله علیه و آله درباره بنی‌ولیعه [که فرمودند]: مردی به سویشان می‌فرستم که خدا و رسولش را دوست دارد؛ برخیز ای علی و به سوی آنان برو. و این سخنشان صلی الله علیه و آله [که فرمودند]: فردا مردی را به سویشان می‌فرستم که بسیار حمله‌گر است و فرار در او راه ندارد و تا خداوند برایش پیروزی نیاورد، باز نمی‌گردد.

ص: ۶۹

رسول خدا صلی الله علیه و آله قبل از این‌که آن شخص را [به نبرد] بفرستد، حکم به پیروزی نمودند. اصحاب رسول خدا صلی الله علیه و آله به دنبال مقصود سخن ایشان بودند. وقتی فردا[ی آن روز] رسید، ایشان علی علیه السلام را فراخواندند و به سوی آن‌ها فرستادند. بنابراین ایشان، علی علیه السلام را به این صفت برگزیدند و آن جناب را بسیار حمله‌گر و کسی که فرار در او راه ندارد نام نهادند و دوست‌دار خدا و رسولش خواندند و خبر دادند که خدا و رسولش او را دوست دارند.

این شرح و بیان را فقط به این جهت آوردیم که دلیلی بر مقصود ما باشد و آن‌چه را که در مورد جبر و تفویض و منزلت بین آن دو توضیح می‌دهیم را تقویت کند. و خداوند است که یاری می‌دهد و قوت می‌رساند و ما در همه امور خود به او توکل می‌کنیم. توضیحات را با این سخن امام صادق علیه السلام آغاز می‌کنیم [که فرمودند]: نه جبر است و نه تفویض، [حقیقت،] منزلتی است بین آن دو. که [منزلت بین آن دو] عبارت است از سلامتی جسمی، و اختیار در عمل، و داشتن وقت کافی، و داشتن توشه، مانند کاروان و سببی که فاعل را به حرکت دربیاورد؛ این پنج چیز، که امام صادق علیه السلام همه فضائل را با آن‌ها جمع کرده‌اند. اگر بنده یکی از این شرایط را نداشته باشد، عمل از جانب او انجام نخواهد شد. امام صادق علیه السلام، اصلی که واجب است مردمان به آن شناخت پیدا کنند و کتاب [خداوند] آن را تصدیق کرده است را بیان کرده‌اند و آیات محکم[ی که] رسول خدا [آورده است] نیز شاهد بر [درستی] آن است؛ زیرا رسول صلی الله علیه و آله لا یعدو شیءٌ من قوله و سخنان امامان علیهم السلام [بیان] حدود قرآن هستند، بنابراین اگر حقیقت این روایات به دست ما برسد و شواهدی از قرآن در آن‌ها آورده شود و معلوم شود که قرآن با آن‌ها موافق است و دلیل بر صحت آن‌هاست، اقتدا به آن روایات واجب می‌شود و جز اهل عناد از آن روی‌گردان نمی‌شوند. چنان‌چه در اول نامه نیز گفتیم. حال اگر ما به دنبال تحقیق در صحت سخن امام صادق علیه السلام درباره منزلت بین منزلتین و انکار جبر و تفویض برآییم، می‌بینیم که کتاب خداوند نیز شاهد بر [درستی کلام] ایشان است و سخن ایشان در این‌باره را تصدیق می‌کند. و نیز روایت دیگری از امام صادق علیه السلام که موافق با این است: از ایشان پرسیدند: آیا خداوند بندگان را بر معاصی مجبور کرده است؟ امام صادق علیه السلام در جواب فرمودند: خداوند عادل‌تر از این است [که بندگان را بر معاصی مجبور کند]. به ایشان گفته شد؟ آیا پس [امور را] به آن‌ها واگذارده است؟ ایشان علیه السلام فرمودند: خداوند مقتدرتر و قاهرتر از این است [که امور را به آن‌ها واگذار کند]. و از ایشان روایت شده است: مردمان در مسأله قَدَر بر سه دسته‌اند: کسی که می‌پندارد امر به او واگذار شده است، او خداوند را در سلطنتش ضعیف شمرده است و هلاک می‌شود، و کسی که می‌پندارد خداوند عزّ و جلّ بندگان را بر معاصی مجبور کرده است و آنان را به چیزی که طاقت آن را ندارند تکلیف کرده است، او با این حکمش بر خداوند ظلم کرده است و هلاک می‌شود، و کسی که می‌پندارد که خداوند بندگان را به چیزهایی که طاقت آن را دارند مجبور کرده است و به چیزهایی که طاقت آن را ندارند مکلف نکرده است، وقتی [عمل] نیکی از او سر بزند، خداوند را سپاس می‌کند و وقتی [عمل] بدی از او سر بزند، از خداوند طلب آمرزش می‌کند، که او مسلمانی بالغ است.

ص: ۷۰

ایشان علیه السلام فرموده‌اند که هر که به جبر و تفویض گردن نهد و به یکی از آن دو معتقد باشد، [اعتقادش] بر خلاف حق است. توضیح داده‌ام که چگونه کسی که معتقد به جبر است، بر خطاست و چگونه کسی که به تفویض گردن داده است بر باطل می‌باشد، و منزلت [صحیح] چیزی بین این دو منزلت است. سپس فرمودند: برای هر یک از این سه باب مثالی می‌زنم که برای جوینده، تقریب معنا شود و یافتن توضیح برایش ساده شود، که آیات کتاب بر صحت آن‌ها شهادت دهد و پیش صاحبان خرد به خوبی قابل تصدیق باشد. و توفیق و حفظ [از خطا]، تنها از جانب خداوند است. اما جبری که اگر کسی به آن معتقد باشد بر خطاست، این است که کسی معتقد باشد خداوند عزّ و جلّ [از یک سو] بندگان را بر معاصی مجبور کند و [از سوی دیگر] آنان را به سبب ارتکاب معاصی کیفر نماید. هر کس چنین سخنی بگوید، خداوند را در حکمش منسوب به ظلم کرده

است و او را تکذیب نموده و سخنش را رد کرده است؛ این سخن خداوند: «وَ لا يَظْلِمُ رَبُّكَ أَحَداً» - . کهف / ۴۹ - {و پروردگار تو به هیچ کس ستم روا نمی دارد} و این سخنش: «ذلِكَ بِما قَدَّمَتْ يَداكَ وَ أَنَّ اللَّهَ لَيْسَ بِظَلَّامٍ لِلْعَبِيدِ» - . حج / ۱۰ - {این [کیفر] به سزای چیزهایی است که دست‌های تو پیش فرستاده است، و [گرنه] خدا به بندگان خود بیدادگر نیست} و این سخنش: «إِنَّ اللَّهَ لا يَظْلِمُ النَّاسَ شَيْئاً وَ لكِنَّ النَّاسَ أَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ» - . یونس / ۴۴ - {خدا به هیچ وجه به مردم ستم نمی کند، لیکن مردم خود بر خویشتن ستم می کنند} و آیات زیاد دیگری که چنین مضمون‌هایی دارند. هر کس که بپندارد که بر [انجام] معاصی مجبور است، گناه خود را بر عهده خداوند انداخته است و او را در کیفر کردن، ظالم انگاشته است و هر که خداوند را ظالم بیانگارد، کتابش را تکذیب کرده است و هر که کتاب خداوند را تکذیب کند، به اتفاق آرای همه امت، کافر است. مثال این شخص، مانند مردی است که مالک غلامی است که آن غلام هیچ اختیاری از خود ندارد و در این دنیا مالک هیچ چیزی نیست و مولایش نیز این را می‌داند و با این‌که می‌داند به او امر می‌کند به بازار برود تا چیزی که مورد نیازش است را برایش بیاورد. مالک غلام می‌داند که بالای سر [متاع] مورد نیازش نگه‌بانی وجود دارد که بدون این‌که قیمت مورد رضایتش را بگیرد، هیچ‌کس طمع در گرفتن آن [متاع] از او نمی‌کند. مالک این غلام خود را متصف به عدل و انصاف و کارهای حکیمانه و عدم ظلم می‌داند و غلامش را بیم داده اگر آن را نیاورد، او را کیفر می‌کند، با این‌که می‌داند بر بالای سر [متاع] مورد نیازش نگه‌بانی وجود دارد که مانع او خواهد شد و می‌داند غلام پول خرید آن [متاع] را ندارد و خودش نیز پولی به او نداده است،. وقتی غلام به بازار می‌رود و به سمت حاجتی که مولا او را برای آوردن آن فرستاده می‌آید تا آن را بردارد، مانعی بر بالای سر آن می‌بیند که نمی‌گذارد بدون خریدن، آن را بردارد. غلام نیز که پول آن را ندارد، ناامیدانه و بدون این... که نیاز مولایش را برآورده باشد، پیش او برمی‌گردد. مولا نیز بر او خشم می‌گیرد و او را به سبب آن کیفر می‌کند. آیا مقتضای عدل و حکمت او که می‌داند غلامش هیچ چیزی از این دنیا ندارد و خود نیز پول آن متاع را به او نداده است، این نیست که او را کیفر نکند!؟ بنابراین اگر او را کیفر کند، ظالمانه و متجاوزانه کیفر نموده و آن عدل و حکمت و انصافی که خود را به آن متصف می‌دانسته را باطل کرده است، و اگر او را کیفر نکند، سخن خود را در آن وعده کیفری که به او داده بود تکذیب کرده است؛ چرا که به دروغ و ظلم به او بیم داده است، و هر یک از این دو منافی عدل و حکمت است و خداوند متعال بسیار بلندمرتبه‌تر از آن چیزی است که آن‌ها می‌گویند. پس هر که معتقد به جبر یا به چیزی که منتهی به جبر شود باشد،

ص: ۷۱

به خداوند ظلم کرده است و او را به ستم و تجاوز نسبت داده است؛ زیرا مجبور را مستوجب کیفر دانسته است. و کسی که بپندارد خداوند بندگان را مجبور کرده است، به تناسب این سخنش لازم دانسته است که خداوند کیفر را از آنان بردارد و کسی که بپندارد خداوند کیفر را از معصیت‌کاران بر می‌دارد، خداوند را در این وعده و سخنش: «بَلى مَنْ كَسَبَ سَيِّئَةً وَ أَحاطَتْ بِهِ خَطِيئَتُهُ فَأُولئِكَ أَصْحابُ النَّارِ هُمْ فِيها خالِدُونَ» - . بقره / ۸۱ - {آری کسی که بدی به دست آورد و گناهش او را در میان گیرد، پس چنین کسانی اهل آتشند و در آن ماندگار خواهند بود} و این سخنش: «إِنَّ الَّذِينَ يَأْكُلُونَ أَمْوالَ الْيَتامى ظُلْماً إِنَّما يَأْكُلُونَ فِي بُطُونِهِمْ ناراً وَ سَيَصْلَوْنَ سَعِيراً» - . نساء / ۱۰ - {در حقیقت کسانی که اموال یتیمان را به ستم می خورند، جز این نیست که آتشی در شکم خود فرو می برند و به زودی در آتشی فروزان درآیند} و این سخنش: «إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا

بِآیاتِنا سَوْفَ نُصْلِیهِمْ ناراً کُلَّما نَضِجَتْ جُلُودُهُمْ بَدَّلْناهُمْ جُلوداً غَیْرَها لِیَذُوقُوا الْعَذابَ إِنَّ اللَّهَ کانَ عَزِیزاً حَکِیماً» - . همان / ۵۶ - {به زودی کسانی را که به آیات ما کفر ورزیده اند در آتشی [سوزان] درآوریم که هر چه پوستشان بریان گردد، پوست‌های دیگری بر جایش نهیم تا عذاب را بچشند. آری خداوند توانای حکیم است} و آیات زیاد دیگری با این مضمون تکذیب کرده است و هر که وعده خداوند [در قرآن] را تکذیب کند، از آن روی که یکی از آیات کتاب خداوند را تکذیب کرده است، کفر ورزیده است و از کسانی می‌شود که خداوند [در وصف آنان] گفته است: «أَ فَتُؤْمِنُونَ بِبَعْضِ الْکِتابِ وَ تَکْفُرُونَ بِبَعْضٍ فَما جَزاءُ مَنْ یَفْعَلُ ذلِکَ مِنْکُمْ إِلَّا خِزْیٌ فِی الْحَیاهِ الدُّنْیا وَ یَوْمَ الْقِیامَهِ یُرَدُّونَ إِلی أَشَدِّ الْعَذابِ وَ مَا اللَّهُ بِغافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ» - . بقره / ۸۵ - {آیا شما به پاره ای از کتاب ایمان می آورید و به پاره ای کفر می ورزید!؟ پس جزای هر کس از شما که چنین کند، جز خواری در زندگی دنیا چیزی نخواهد بود و روز رستاخیز ایشان را به سخت ترین عذاب‌ها باز برند و خداوند از آن‌چه می کنید غافل نیست}. ولی ما می‌گوییم خداوند عزّ و جلّ بندگان را به واسطه استطاعتی که به ایشان داده است بر اعمالشان مجازات می‌کند و بر کارهایشان کیفر می‌نماید و به سبب همان استطاعت است که به آنان امر و نهی کرده است و [در] کتابش فرموده است: «مَنْ جاءَ بِالْحَسَنَهِ فَلَهُ عَشْرُ أَمْثالِها وَ مَنْ جاءَ بِالسَّیِّئَهِ فَلا یُجْزی إِلَّا مِثْلَها وَ هُمْ لا یُظْلَمُونَ» - . أنعام / ۱۶۰ - {هر کس کار نیکی بیاورد، ده برابر آن [پاداش] خواهد داشت و هر کس کار بدی بیاورد، جز مانند آن جزا نیابد و بر آنان ستم نرود}، و فرموده است: «یَوْمَ تَجِدُ کُلُّ نَفْسٍ ما عَمِلَتْ مِنْ خَیْرٍ مُحْضَراً وَ ما عَمِلَتْ مِنْ سُوءٍ تَوَدُّ لَوْ أَنَّ بَیْنَها وَ بَیْنَهُ أَمَداً بَعِیداً وَ یُحَذِّرُکُمُ اللَّهُ نَفْسَهُ» - . آل عمران / ۳۰ - {روزی که هر کسی آن‌چه کار نیک به جای آورده و آن‌چه بدی مرتکب شده حاضر شده می یابد و آرزو می کند کاش میان او و آن [کارهای بد] فاصله ای دور بود. و خداوند شما را از [کیفر] خود می ترساند}، و فرموده است: «الْیَوْمَ تُجْزی کُلُّ نَفْسٍ بِما کَسَبَتْ لا ظُلْمَ الْیَوْمَ» - . غافر / ۱۷ - {امروز هر کسی به [موجب] آن‌چه انجام داده است کیفر می یابد، امروز ستمی نیست}. این آیات [که از آیات] محکمات [هستند]، جبر و کسانی که معتقد به جبر هستند را نفی می‌کنند و مانند این آیات در قرآن زیاد است، ما آن را مختصر کردیم تا نامه به درازا نکشد و توفیق تنها از جانب خداوند است.

اما تفویضی که امام صادق علیه السلام آن را باطل دانستند و کسانی که به آن معتقد باشند و بر آن گردن نهند را بر خطا شمردند، این است که کسی بگوید خداوند جلّ ذکره اختیار امر و نهی خویش را به بندگان واگذارده و آنان را به حال خویش رها کرده است. برای کسی که بخواهد این سخن را تحریر کند و در آن دقت کند، نکته دقیقی در این‌جا وجود دارد که امامان هدایت‌گر خاندان رسول علیهم السلام نیز به این نکته آگاهی داده‌اند؛ ایشان فرموده‌اند: اگر خداوند امور را به جهت رها کردن به آن‌ها واگذار کرده باشد، باید به آن‌چه که آنان انتخاب می‌کنند [و انجام می‌دهند]، راضی باشد و اگر این اهمال واقع شده باشد، آنان باید به سبب اعمالشان سزاوار پاداش شوند و به سبب جنایاتی که انجام داده‌اند کیفری بر آنان نباشد، و این سخن دو معنا می‌تواند داشته باشد؛ یا این‌که بندگان همگی با هم، علیه خداوند متحد شده باشند و خداوند را، چه بدش بیاید و چه خوشش بیاید، با آراء خود، اجباراً به ملزم به قبول اختیار برای خودشان نموده باشند، که لازمه‌اش این است که خداوند عزّ و جلّ ضعیف باشد، و یا عاجز باشد از این‌که بندگان را مطابق اراده خویش، چه خوش داشته باشند و چه بدشان بیاید، به امر و نهی متعبد کند و بدین جهت امر و نهی خود را به آنان واگذارده است و به دل‌خواه آن‌ها سپرده است؛

زیرا از این‌که آنـان را به خواست خود متعبـد کنـد عـاجز گشـته است و بنابراین اختیار کفر و ایمان را به آن‌ها داده است. مثال این مانند مردی است که غلامی را خریده است تا به او خدمت کند و حق مولایی را برای او به جا بیاورد و مترصد [امتثال] امر و نهی‌اش باشـد، مالکِ غلام که ادعا می‌کنـد شـکست‌ناپذیر و مقتدر و حکیم است، به غلامش امر و نهی‌هایی می‌کند و او را در صورت پیروی از اوامر وعـده پـاداش بزرگ و در صورت معصـیت بیم کیفر دردنـاک می‌دهـد. غلاـم بـا خواسـته مـالکش مخـالفت می‌ورزد و بـه امر و نهیش تـوجهی نمی‌کنـد و در هر چـه کـه مولاـ امر و نهی کرده اسـت، نه خواسـته مولاـ را، بلکه خواسـته و هوای خودش را پیروی می‌کنـد. مولاـ نیز که نمی‌توانـد او را به پیروی از امر و نهی و عمـل مطـابق خواست خودش بکشاند، اختیار امر و نهی خود را به او وامی‌گذارد و راضـی می‌شود که او همه چیز را مطابق خواسـته خود و نه مطابق خواسته مالـک غلام انجام دهـد و او را در پی حاجتی می‌فرسـتد و آن حاجت را برایش مشـخص می‌کنـد، ولی او با مولایش مخالفت می‌کنـد و در پی خواسـته خویش می‌رود و از هوای خودش پیروی می‌کنـد و هنگامی که نزد مولا بازمی‌گردد، مولا به آن‌چه آورده نگـاه می‌کنـد و می‌بینـد بر خلاف چیزی است که امر کرده و به او می‌گویـد: چرا خلاف آن‌چه به تو امر کردم را پیش من آوردی؟ و غلاـم می‌گویـد: من به تفویضـی که در امور به من دادی تکیه کردم و از هوا و اراده خود پیروی کردم، زیرا بر کسـی که [امر] به او تفـویض شـده، منعی نیست. پس تفـویض یـا محـال است، و یـا بـدین روش نیست، که در این صورت، یا مالک غلام قادر است و به غلامش امر می‌کنـد که از امر و نهیش، مطابق با خواست خود [- مالک] و نه بنابر خواست خودش پیروی کنـد و به اندازه آن‌چه به او امر کرده و از آن نهی کرده است به او طاقت [و توان] می‌دهد و وقتی به او امری می‌کند و او را از چیزی نهی می‌کنـد، او را از پاداش و کیفر آن آگاه می‌کنـد و به او هشدار می‌دهد و او را به اوصاف پاداش و کیفرش آگاه می‌کنـد تا غلام قـدرت مولایش در طاقتی که در انجام اوامر و نواهی و ترغیب‌ها و بیم‌ها به او داده را بشـناسد و عـدل و انصاف مولا شاملش بشود و حجتش در عذر و بیم بر او آشکار شود، و هنگامی که غلام امر مولایش را پیروی کند، مولا او را پاداش دهد و هنگامی که با نهی مولا بازداشته نشود، او را کیفر کند. و یا مالک غلام، عاجز و ناتوان است و از همین روی امر خود را به غلام واگـذارده است، و غلام خواه نیکی کنـد و خواه بدی کند و خواه اطاعت کند و خواه عصـیان کند، مولا عاجز از کیفر و واداشـتن او به پیروی از امرش می‌باشـد. اثبات عجز برای خداونـد مساوی با نفی قدرت و الوهیت و لغویت امر و نهی و ثواب و عقاب و مخالفت با کتاب است؛ زیرا خداونـد [در کتابش] می‌فرماید: «وَ لا يَرْضـى لِعِبادِهِ الْكُفْرَ وَ إِنْ تَشْـكُرُوا يَرْضَـهُ لَكُمْ» - . زمر / ۷ - {و برای بندگانش کفران را خوش نمی دارد و اگر سپاس دارید، آن را برای شما می پسندد}، و این سخن خداونـد عزّ و جـلّ: «اتَّقُوا اللَّهَ حَقَّ تُقـاتِهِ وَ لا تَمُوتُنَّ إِلَّا وَ أَنْتُمْ مُسْـلِمُونَ» - . آل عمران / ۱۰۲ - {از خـدا آن‌گونه که حق پروا کردن از اوست پروا کنید و زینهار جز مسـلمان نمیرید}، و این سخنش: «وَ ما خَلَقْتُ الْجِنَّ وَ الْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ * ما أُرِيدُ مِنْهُمْ مِنْ رِزْقٍ وَ ما أُرِيـدُ أَنْ يُطْعِمُونِ» - . ذاریات / ۵۶ و ۵۷ - {و جن و انس را نیافریدم جز برای آن‌که مرا بپرسـتند * از آنان هیچ روزی‌ای نمی خواهم و نمی خواهم که مرا خوراک دهنـد}، و این سـخنش: «اعْبُدُوا اللَّهَ وَ لا تُشْـرِكُوا بِهِ شَـيْئاً» - . نساء / ۳۶ - {و خـدا را بپرستیـد و چیزی را بـا او شـریک مگردانیـد}، و این سـخنش: «وَ أَطِيعُـوا اللَّهَ وَ أَطِيعُوا الرَّسُولَ وَ لاـ تَوَلَّوْا عَنْهُ وَ أَنْتُمْ تَسْـمَعُونَ» - . انفـال / ۲۰ - {خـدا و فرسـتاده او را فرمـان بریـد و از او روی برنتابیـد در حالی که [سـخنان او را] می شـنوید}. بنابراین هر کس بپندارد که خداوند متعال امر و نهی خویش را به بندگانش واگذارده است،

عجز را برای او اثبات کرده است و بر خداوند لازم دانسته که هر عمل خوب و بدی که بندگان انجام می‌دهند را قبول کند، و امر و نهی و وعده و وعید او را لغو دانسته است؛ زیرا پنداشته است که خداوند به بندگانش تفویض کرده است. چرا که کسی به او تفویض می‌شود، هر طور که بخواهد عمل می‌کند و چه کفر و چه ایمان، هر کدام را که بخواهد ایراد و منعی بر او نیست. پس کسی که معتقد به تفویض به این معنا باشد، همه وعده و وعیدها و امر و نهی‌هایی که گفتیم را لغو دانسته است و از اهل این آیه است: «أَ فَتُؤْمِنُونَ بِبَعْضِ الْكِتابِ وَ تَكْفُرُونَ بِبَعْضٍ فَما جَزاءُ مَنْ يَفْعَلُ ذلِكَ مِنْكُمْ إِلَّا خِزْيٌ فِي الْحَياةِ الدُّنْيا وَ يَوْمَ الْقِيامَةِ يُرَدُّونَ إِلى أَشَدِّ الْعَذابِ وَ مَا اللَّهُ بِغافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ» - . بقره / ۸۵ - {آیا شما به پاره ای از کتاب [تورات] ایمان می آورید و به پاره ای کفر می ورزید!؟ پس جزای هر کس از شما که چنین کند، جز خواری در زندگی دنیا چیزی نخواهد بود و روز رستاخیز ایشان را به سخت ترین عذاب‌ها باز برند و خداوند از آن‌چه می کنید غافل نیست}. خداوند بسیار بلندمرتبه‌تر از آنی است که اهل تفویض به آن معتقدند. ولی ما می‌گوییم خداوند عزّ و جلّ با قدرت خویش خلایق را آفرید و استطاعت تعبد به تکالیف را به آن‌ها داد و به آنان امر و نهی کرد و پیروی از امر را از ایشان پذیرفت و به آن رضایت داد و آنان را از معصیتش نهی کرد و کسانی که عصیانش می‌کنند را نکوهید و به سبب انجام معاصی کیفر نمود، و اختیار در امر و نهی، با خداوند است و هر چه بخواهد اختیار می‌کند و به آن امر می‌کند و از هر چه بدش بیاید نهی می‌نماید و بر آن کیفر می‌نماید، و این‌ها به واسطه استطاعتی است که در پیروی از امر و اجتناب از معصیتش به بندگانش داده است؛ زیرا ظاهر عدل و انصاف و حکمت بالغه همین است، با رفع عذر و دادن بیم حجت را تمام کرد و برگزیدن به دست اوست و هر کسی از بندگانش را که بخواهد، برمی‌گزیند تا رسالت او را تبلیغ کند و برای بندگانش دلیل بیاورد. محمد صلی الله علیه و آله را برگزید و ایشان را با رسالت‌های خود به سوی خلقش فرستاد، یکی از کافران قومش از روی حسادت و خود بزرگ‌بینی گفت: «لَوْ لا نُزِّلَ هذَا الْقُرْآنُ عَلى رَجُلٍ مِنَ الْقَرْيَتَيْنِ عَظِيمٍ» - . زخرف / ۳۱ - {چرا این قرآن بر مردی بزرگ از [آن] دو شهر فرود نیامده است}، که منظورش أمیهٔ بن صلت و أبامسعود ثقفی بود. ولی خداوند انتخاب آنان را باطل کرد و آراء آنان را برایشان جایز ندانست و فرمود: «أَ هُمْ يَقْسِمُونَ رَحْمَتَ رَبِّكَ نَحْنُ قَسَمْنا بَيْنَهُمْ مَعِيشَتَهُمْ فِي الْحَياةِ الدُّنْيا وَ رَفَعْنا بَعْضَهُمْ فَوْقَ بَعْضٍ دَرَجاتٍ لِيَتَّخِذَ بَعْضُهُمْ بَعْضاً سُخْرِيًّا وَ رَحْمَتُ رَبِّكَ خَيْرٌ مِمَّا يَجْمَعُونَ» - . همان / ۳۲ - {آیا آنانند که رحمت پروردگارت را تقسیم می کنند!؟ ما [وسایل] معاش آنان را در زندگی دنیا میانشان تقسیم کرده ایم و برخی از آنان را از [نظر] درجات بالاتر از بعضی [دیگر] قرار داده ایم تا بعضی از آن‌ها بعضی [دیگر] را در خدمت گیرند و رحمت پروردگار تو از آن‌چه آنان می اندوزند بهتر است}. و این‌چنین است که او هر امری که دوست داشته باشد را اختیار می‌کند و از هر چیزی که بدش بیاید نهی می... کند، هر کس او را اطاعت کند، پاداشش می‌دهد و هر که معصیتش کند، کیفر می‌نماید. اگر چیزی از اختیار امر خویش را به بندگانش واگذارده بود، قریش می‌توانستند أمیهٔ بن صلت و أبی‌مسعود ثقفی را اختیار کنند؛ زیرا آن دو در نزدشان بهتر از محمد صلی الله علیه و آله بودند. وقتی خداوند مؤمنان را این‌گونه تأدیب کرد که: «وَ ما كانَ لِمُؤْمِنٍ وَ لا مُؤْمِنَةٍ إِذا قَضَى اللَّهُ وَ رَسُولُهُ أَمْراً أَنْ يَكُونَ لَهُمُ الْخِيَرَةُ مِنْ أَمْرِهِمْ» - . أحزاب / ۳۶ - {و هیچ مرد و زن مؤمنی را نرسد که چون خدا و فرستاده اش به کاری فرمان دهند برای آنان در کارشان اختیاری باشد}، پس به آنان اجازه نداد که به دل‌خواه خویش اختیار کنند و از آنان جز این نپذیرفت که [رفتارشان] در برابر کسی که او برگزیده است، [این‌گونه باشد که] اوامرش را پیروی و نواهی‌اش را اجتناب کنند. پس هر که او را اطاعت کند، رشد یابد و هر که او را عصیان کند، گمراه و سرگشته می‌شود و حجت خداوند که بر اساس استطاعتی است که برای پیروی از اوامر و اجتناب از معاصی به آن‌ها داده است، گردنش را می‌گیرد

و از همین روی او را از پاداش محروم می‌کند و کیفر خود را بر او نازل می‌کند. و این است [معنای] آن اعتقادی بین آن دو اعتقاد که نه جبر است و نه تفویض.

و مقصود امیرالمؤمنین علیه السلام نیز همین بود که در جواب عبایهٔ بن ربعی اسدی که از ایشان پرسیده بود استطاعتی که به واسطه آن برمی‌خیزد و می‌نشیند و کارها را انجام می‌دهد چیست، فرمودند: از استطاعت پرسیدی؛ آیا استطاعتی که داری، بدون خداوند مالک آن هستی، یا به همراه خداوند؟ عبایهٔ سکوت کرد. امیرالمؤمنین علیه السلام به او فرمودند: جواب بده ای عبایهٔ! عرض کرد: چه بگویم؟ ایشان علیه السلام فرمودند: اگر بگویی استطاعت را به همراه خداوند مالک هستی، تو را می... کشم و اگر بگویی آن را بدون خداوند مالکی، [باز هم] تو را می‌کشم. عبایهٔ عرض کرد: پس چه بگویم ای امیرالمؤمنین؟ ایشان علیه السلام فرمودند: بگو که تو به واسطه خداوندی که خودش بدون تو مالک اسطاعت است، مالک استطاعت هستی؛ اگر آن را به تو بدهد، از روی عطایش داده و اگر آن را از تو سلب کند، به جهت آزمونش سلب کرده است. اوست که مالک [حقیقی] همه چیزهایی است که به تو داده و قادر [حقیقی] بر تمام کارهایی است که تو را بر انجام آن‌ها قدرت داده است. آیا نشنیده‌ای که مردم با گفتن لا ـ حول و لا ـ قوهٔ إلا بالله، از خداوند طلب نیروو قوت می‌کنند. عبایهٔ عرض کرد: ای امیرالمؤمنین! تأویل این جمله چیست؟ ایشان علیه السلام فرمودند: یعنی در برابر معاصی خداوند، نیرویی جز حفظ خداوند نیست و ما جز به کمک او برای طاعتش قوتی از خود نداریم. [در این هنگام] عبایهٔ بر دست و پای ایشان افتاد و آن‌ها را بوسید.

و روایت شده است که نجدهٔ به حضور امیرالمؤمنین علیه السلام رسید و درباره معرفت خداوند از ایشان پرسید و عرض کرد: ای امیرالمؤمنین! چگونه خدای خود را شناختید؟ ایشان علیه السلام فرمودند: با [قوت] تشخیصی که به من ارزانی داشت و عقلی که مرا راهنمایی نمود. او عرض کرد: آیا شما با معرفت خداوند آفریده شدید؟ ایشان فرمودند: اگر [معرفت به خداوند] در آفرینش من وجود داشت، دیگر به جهت نیکی‌هایم سپاس، و به سبب بدی‌هایم نکوهش نمی‌شدم و نیکوکار بیش از بدکار سزاوار سرزنش می‌بود. پس فهمیدم که خداوند پابرجا و باقیست و هر چه غیر اوست، حادث و متغیر و زوال‌پذیر است. و موجودی که قدیم و باقی است مانند موجود حادث و زوال‌پذیر نیست. نجدهٔ عرض کرد: می‌بینم که حکیم شده‌ای ای امیرالمؤمنین! ایشان فرمودند: من مخیر شده‌ام؛ اگر به جای عمل نیک، عمل بد مرتکب شوم، بر آن کیفر خواهم شد.

و روایت شده است که هنگامی که امیرالمؤمنین علیه السلام از شام باز می‌گشتند، مردی از ایشان پرسید: ای امیرالمؤمنین! برایمان بگویید که آیا رفتن ما به شام به قضا و قدر خداوند بود؟ ایشان فرمودند: آری ای پیرمرد! از هیچ تپه‌ای بالا نرفتید و از هیچ دشتی سرازیر نشدید مگر به قضا و قدر خداوند. پیرمرد عرض کرد: ای امیرالمؤمنین! پس [ثواب] رنجی که برده‌ام به خدا می‌رسد؟ ایشان فرمودند: درنگ کن ای پیرمرد! خداوند اجر شما را در همه لحظاتی که رفتید و توقف کردید و بازگشتید، بزرگ داشته است و شما در هیچ‌یک از امورتان وادار و ناچار نبودید.

شایـد تو گمان کرده‌ای که این‌ها همه به قضای حتمی و قـدر لازم بوده است؛ اگر این گونه می‌بود، پاداش و کیفر بیهوده می‌شد و وعده و وعید [از ارزش] می‌افتاد و اشیاء گردن گیر صاحبان اعمال نمی‌شد. این سـخن بت‌پرسـتان و دوست‌داران شیطان است، خداونـد عزّ و جلّ امر کرد، تا [بندگان] مخیر باشـند و نهی کرد تا آنان بر حذر باشـند. خداوند به ناچاری اطاعت نمی‌شود و مغلوبانه معصیت نمی گردد و آسمان‌ها «وَ الْأَرْضَ وَ ما بَيْنَهُما باطِلًا ذلِكَ ظَنُّ الَّذِينَ كَفَرُوا فَوَيْلٌ لِلَّذِينَ كَفَرُوا مِنَ النَّارِ» - . ص / ۲۷ - {و زمین و آن‌چه را که میان این دو است را به باطل نیافریـده است، این گمان کسانی است که کافر شـده [و حق پوشـی کرده]اند، پس وای از آتش بر کسانی که کافر شده اند!}. پیرمرد برخاست و سر امیرالمؤمنین علیه السلام را بوسید این ابیات را سرود:

تو امامی هستی که ما امید داریم با فرمان‌بری او در روز قیامت به آمرزش [خداوند] رحمان برسیم.

چیزی که در دین ما مشتبه بود را توضیح دادید؛ پروردگارتان به سبب این روشن گری، پاداش شما را بهشت قرار دهد.

[اینک فهمیدیم] که در انجام عمل زشت، برای کسـی که آن را از روی ظلم و عصـیان [پروردگار] انجام می‌دهد، هیچ عذری نیست.

سخن امیرالمـؤمنین علیه السـلام دلالـت بر موافقت بـا قرآن و نفی جبـر و تفویض می کنـد، و این که هر کس به یکی از آن دو معتقـد شود و گردن نهـد، کارش به باطل و کفر و تکذیب قرآن انجامیده است، و ما از [شـر] گمراهی و کفر و به خداوند پناه می‌بریم و هرگز معتقـد به جبر و تفـویض نبودیم، مـا قائـل به منزلـتی بین آن دو هسـتیم که همـان امتحـان و آزمون به واسـطه اسـتطاعتی است که خداونـد در اختیـار ما قرار داده است. ما مطابق آن‌چه قرآن به آن شـهادت داده و ائمه ابرار خانـدان رسول صلوات الله علیهم به آن معتقـد شـده‌انـد به آن متعبـد شده‌ایم، و مثال آزمون به اسـتطاعت، مانند مردی است که مالك غلامی است و اموال زیادی دارد و دوست دارد غلامش را بیازمایـد، و با این که می‌داند غلام [با مال] چه می کند، مقداری دل‌خواه از مالش را به غلام می‌دهد و به او امر می کند آن مال را در اموری که به او گفته است و غلام نیز آن‌ها را فهمیده است، مصرف کنـد و او را از این که آن مال را در اموری که دوست ندارد صـرف کند نهی کرده و به او گفته که از آن امور اجتناب کند و مالش را در آن‌ها مصـرف نکند. و مال نیز طوری است که بتوان آن را در هر دوی این امور صـرف کرد. یکی از آن‌ها مال را صرف پیروی از امر مولا و رضایت او می کند و آن دیگری مال را صـرف ارتکاب در منهیات مولا و خشم او می‌نماید. و او را در سـرای آزمون جای داده و او را آگاه کرده است که برای همیشه در آن سـرا ساکن نخواهد بود و سـرای دیگری غیر از آن دارد که روزی او را به آن خواهـد برد و پـاداش و کیفر آن سـرا، دائمی خواهـد بـود، که اگر غلاـم آن مـال را در زمینه‌ای که مولایش امر کرده خرج کند، آن پاداش دائمی آن سـرا که گفته است او را به آن‌جا خواهد برد به او می‌دهد، و اگر مال را در زمینه‌ای که از مصرف در آن نهی کرده خرج کند، آن کیفر دائمی در آن سرای جاودان را به او می‌چشاند.

ص: ۷۶

مولاـ برای [مصـرف] آن [مال] حـدی شـناخته‌شـده معین کرده، که به انـدازه همان زمانی است که در طول آن مـدت او را در سرای پیشـین جای داده است، وقتی به آن حـد رسـید، مولا جای آن مال و آن غلام را [با مال و غلام دیگری] عوض می کنـد،

ولی هموست که همیشه مالـک مال و غلام است و چون به او وعـده داده است که آن مال را تا زمانی که در آن سـرا هست و سکونتش در آن تمـام نشـده از او نگیرد، به وعـده‌اش وفـا می‌کنـد. زیرا مولاـ دارای صـفاتی چون عـدل و وفـا[ی به وعـده] و انصـاف و حکمت است. آیـا [بـا این صـفات بر مولا] لازم نیست که اگر غلام آن مال را در زمینه‌ای که مولا امر کرده صـرف کنـد، به وعـده‌ای که در مورد پـاداش به او داده است وفـا کنـد و او را به سـبب کـاری که در سـرای فانی از او خواسـته است گرامی بـدارد و به جهت فرمـان‌بری‌اش نعمت‌هـایی دائمی در سـرای بـاقی به او پاداش دهـد!؟ و [از سوی دیگر] اگر غلام آن مالی که مولایش در ایام سـکونتش در سـرای پیشـین به او داده را در زمینه‌ای که از آن نهی شده صـرف کند و با امر مولایش مخـالفت ورزد، مسـتوجب کیفری دائمی کـه او را از آن بیـم داده بـود می‌شـود، و مولاـ ظلمی بـه او نمی‌کنـد؛ زیرا قبلاًـ او را آگاهی داده بود و فهمانـده بود و او نیز فهمیـده بود، و بر مولا لازم است به وعده و وعید خود وفا کند و به همین سـبب است که به قـادر و قـاهر متصف شـده است. امـا مولا [در این مثال]، خداونـد عز و جلّ است و غلام، همان آدمی‌زاد مخلوق است و مال، قـدرت واسـعه خداوند است و آزمون، اظهار حکمت و قدرت است و سـرای فانی، دنیاست و [مقصود از] مقدار مالی که مولا به غلام داده است، همان اسـتطاعتی است که [خداوند] به آدمی‌زاد داده، و[مقصود از] اموری که از آن نهی کرده، همان راه‌های ابلیس است، و وعده او، نعمت‌های دائمی‌اند که همان بهشت باشد و سـرای فانی، همام سـرای دنیا و سرای باقی، همان آخرت است و قول بین جبر و تفویض، همان [اعتقاد به] آزمون و امتحان و ابتلا است که به واسـطه اسـتطاعتی که به بنـده داده شـده است [به آن مبتلا می‌شود]، و شـرح آن، در پنـج مثالی است که امام صادق علیه السـلام فرمودنـد که آن پنج چیز جوامع فضل است، و من إن شاء الله آن‌ها را با شواهدی از قرآن و توضـیح آن تفسـیر می‌کنم. تفسـیر سـلامتی جسمانی؛ اما این سخن امام صادق علیه السـلام معنایش این است که انسان از جهت آفرینش جسـمانی کامل باشـد و همه حواس او کامل [و صـحیح] باشـد و عقلش ثبات داشـته باشد و قوه تشخیصـش سالم و زبانش به سـخن باز باشد، چنان‌چه خداونـد فرمود: «وَ لَقَدْ كَرَّمْنا بَنِي آدَمَ وَ حَمَلْناهُمْ فِي الْبَرِّ وَ الْبَحْرِ وَ رَزَقْناهُمْ مِنَ الطَّيِّباتِ وَ فَضَّلْناهُمْ عَلى كَثِيرٍ مِمَّنْ خَلَقْنا تَفْضِيلًا» - . إسراء / ۷۰ - {و به راستی ما فرزنـدان آدم را گرامی داشتیم و آنان را در خشـکی و دریا [بر مرکب‌ها] برنشاندیم و از چیزهای پاکیزه به ایشان روزی دادیم و آن‌ها را بر بسیاری از آفریده های خود برتری آشکار دادیم}،

ص: ۷۷

خداونـد عزّ و جـلّ فرمـوده اسـت که آدمی‌زاد را بر سـایر مخلوقـاتش از قبیـل چهارپایـان و درنـدگان و موجـودات دریـایی و پرندگان و هر جنبنده‌ای که حواس آدمی‌زاد آن را با تشخیص عقلی و نطقی خود درک می‌کند برتری داده است، و این همان سخن خداوند است [که فرمود]: «لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسانَ فِي أَحْسَنِ تَقْوِيم» - . تین / ۴ - {[که] براستی انسان را در نیکوترین اعتدال آفریـدیم}، و این سـخنش: «يـا أَيُّهَا الْإِنْسـانُ مـا غَرَّكَ بِرَبِّكَ الْكَرِيمِ * الَّذِي خَلَقَكَ فَسَوَّاكَ فَعَـدَلَكَ * فِي أَيِّ صُورَةٍ ما شاءَ رَكَّبَكَ» - . انفطار / ۸ - ۶ - {ای انسان! چه چیز تو را درباره پروردگار بزرگوارت مغرور ساخته * همان‌کس که تو را آفرید و [انـدام] تو را درست کرد و [آن‌گـاه] تو را سامـان بخشـید * و به هر صورتی که خواست تو را ترکیب کرد}، و آیـات زیـاد دیگری بـا همین مضـمون. بنـابراین اولین نعمت خداونـد بر انسـان، صـحت عقـل و برتری دادن آدمی‌زاد بر بیشتر مخلوقات به سبب کمال عقلی و تشـخیص بیان است، و این بدان جهت است که هر جنبنده‌ای که بر سطح زمین است با حواس خود بر پای خـود می‌ایسـتد و در ذات خودش کامـل است، امـا خداونـد آدمی‌زاد را بـا قوه نطق که در سـایر مخلوقـاتی که بـا حواس خود

درک می کننـد وجود نـدارد، برتری داد و به سـبب همین قوه نطق بود که خداونـد مخلوقـات دیگر را در اختیار آدمی‌زاد قرار داد، تا جایی که او بتواند امر و نهی کند و سایر مخلوقات مسخر او باشند، چنان‌چه خداوند فرمود: «کَذلِکَ سَخَّرَها لَکُمْ لِتُکَبِّرُوا اللَّهَ عَلی ما هَـداکُمْ» - . حـج / ۳۷ - این گونه [خداونـد] آن‌ها را برای شـما رام کرد تا خـدا را به پاس آن‌که شـما را هـدایت نموده به بزرگی یـاد کنیـد}، و فرمود: «وَ هُوَ الَّذِی سَخَّرَ الْبَحْرَ لِتَأْکُلُوا مِنْهُ لَحْماً طَرِیًّا وَ تَسْتَخْرِجُوا مِنْهُ حِلْیَهً تَلْبَسُونَها» - . نحل / ۱۴ - {و اوست کسـی که دریا را مسـخر گردانیـد تا از آن گوشت تازه بخوریـد و پیرایه ای که آن را می پوشـید از آن بیرون آورید} و فرمود: «وَ الْأَنْعامَ خَلَقَها لَکُمْ فِیها دِفْ ءٌ وَ مَنافِعُ وَ مِنْها تَأْکُلُونَ * وَ لَکُمْ فِیها جَمالٌ حِینَ تُرِیحُونَ وَ حِینَ تَسْرَحُونَ * وَ تَحْمِلُ أَثْقالَکُمْ إِلی بَلَدٍ لَمْ تَکُونُوا بالِغِیهِ إِلَّا بِشِقِّ الْأَنْفُسِ» - . همان / ۵ - ۷ - {چارپایان را برای شـما آفرید در آن‌ها برای شما [وسیله] گرمی و سودهـایی است و از آن‌هـا می خوریـد * و در آن‌هـا برای شـما زیبایی است آن‌گاه که [آن‌ها را] از چراگاه برمی گردانید و هنگامی که [آن‌ها را] به چراگاه می برید * و بارهای شـما را به شـهری می برند که جز با مشقت بدان‌ها بدان نمی توانستید برسـید}. و به سبب همین برتری دادن او به وسیله خلقت نیکو و نطق کامل و معرفت است که خداوند انسان‌ها را پس از این‌که به آنان اسـتطاعت انجام چیزهایی که آنان را به آن‌ها متعبد کرده داده است، با این سـخنش به پیروی از امر خود فراخوانده است: «فَاتَّقُوا اللَّهَ مَا اسْتَطَعْتُمْ وَ اسْمَعُوا وَ أَطِیعُوا» - . تغابن / ۱۶ - {پس تا می توانید از خدا پروا بدارید و بشـنوید و فرمـان ببریـد}، و این سـخنش: «لا یُکَلِّفُ اللَّهُ نَفْساً إِلَّا وُسْعَها» - . بقره / ۲۸۶ - {خداونـد هیـچ‌کس را جز به قدر توانایی اش تکلیف نمی کند}، و این سـخنش: «لا یُکَلِّفُ اللَّهُ نَفْساً إِلَّا ما آتاها» - . طلاق / ۷ - {خدا هیچ‌کس را جز [به قدر] آن‌چه به او داده است تکلیف نمی کنـد} و آیات زیاد دیگری. وقتی بنده، یکی از حواس خود را از دست بدهد، [تکلیف و] عمل مربوط به آن حس از او برداشـته می‌شود، چنان‌چه خداوند می‌فرماید: «لَیْسَ عَلَی الْأَعْمی حَرَجٌ وَ لا عَلَی الْأَعْرَجِ حَرَجٌ ... » - . نور / ۶۱ - {بر نابینـا و لنـگ و بیمار ایرادی نیست ...}، خداونـد از همه کسانی که دارای این اوصاف باشـند، جهاد و همه [تکالیف و] اعمـالی که بـدون این اعضـا نمی‌توان آن‌هـا را انجـام داد برداشـته است، و [از سوی دیگر] به همین شـیوه حـج و زکـات را بر کسانی که توانایی مالی داشـته باشند واجب کرده است، زیرا به آنان استطاعت این اعمال را داده است. و به همین سبب حج و زکات را بر انسان فقیر واجب نکرده است، این سـخن خداوند متعال: «وَ لِلَّهِ عَلَی النَّاسِ حِجُّ الْبَیْتِ مَنِ اسْتَطاعَ إِلَیْهِ سَبِیلًا» - . آل عمران / ۹۷ - {برای خدا حج آن خانه بر عهده مردم است [البته بر] کسـی که بتواند به سوی آن راه یابد}، و این سـخنش که دربـاره ظهـار است: «وَ الَّذِینَ یُظاهِرُونَ مِنْ نِسائِهِمْ ثُمَّ یَعُودُونَ لِما قالُوا فَتَحْرِیرُ رَقَبَهٍ» - . مجادله / ۳ - { و کسانی که زنانشان را ظهار می کنند سـپس از آن‌چه گفته اند پشـیمان می شوند، بر ایشان [فرض] است بنده ای را آزاد گردانند}، تا آن‌جا که می‌فرماید: «فَمَنْ لَمْ یَسْتَطِعْ فَإِطْعامُ سِتِّینَ مِسْکِیناً» - . همان / ۴ - {و هر که نتواند باید شـصت بینوا را خوراک بدهد}. همه این‌ها دلیل بر آن است که خداوند تبارک و تعالی بندگانش را جز به اعمالی که [توان و] استطاعت و قوت عمل کردنش را به آن‌ها داده است مکلف نکرده است واز سوی دیگر آن‌ها را فقط از اعمالی که این وصف را داشـته باشند نهی کرده است. این است معنای سلامتی جسمانی.

سص: ۷۸

امـا اختیار در عمل؛ کسـی اختیار عمل دارد که بر بالای سـرش نیرومنـدی نباشـد که بر او تنگ بگیرد و او را از عمل کردن به آن‌چه خداونـد به او امر کرده منع کنـد، که این همان سـخن خداونـد است که درباره کسانی که استضـعاف شده‌اند و از عمل

کردن بازداشته شده‌اند و چاره‌ای نمی‌یابند و راهی پیدا نمی‌کنند فرموده است: «مِنَ الرِّجالِ وَ النِّساءِ وَ الْوِلْدانِ لا یَسْتَطِیعُونَ حِیلَةً وَ لا یَهْتَدُونَ سَبِیلًا» - . نساء / ۹۸ - {آن مردان و زنان و کودکانی که چاره جویی نتوانند و راهی نیابند}، خداوند فرموده است کسی که استضعاف شده است، اختیاری در عمل ندارد و در صورتی که با ایمانشان اطمینان قلبی داشته باشند، چیزی از این تکالیف بر عهده آنان نیست.

اما داشتن وقت کافی؛ همان عمری است که انسان از زمانی که معرفت بر او واجب می‌شود تا هنگامی که وقتش به سر آید از آن بهره‌مند می‌شود، که از زمان تمییز و بلوغ تا هنگام مرگ می‌باشد؛ بنابراین هر که در راه جست و جوی حق بمیرد و حق را به طور کامل درک نکند، بر [طریق] خیر [مُرده] است و این همان سخن خداوند است [که فرمود]: «وَ مَنْ یَخْرُجْ مِنْ بَیْتِهِ مُهاجِراً إِلَی اللَّهِ وَ رَسُولِهِ ...» - . همان / ۱۰۰ - {و هر کس [به قصد] مهاجرت در راه خدا و پیامبر او از خانه اش به درآید ...}، اگرچه به علت نداشتن وقت نتوانسته به شریعتش به طور کامل عمل کند. هم‌چنین انسان بالغ از کارهایی بازداشته شده، که کودکی که به بلوغ نرسیده از آن‌ها منع نشده است؛ در این سخن خداوند متعال: «وَ قُلْ لِلْمُؤْمِناتِ یَغْضُضْنَ مِنْ أَبْصارِهِنَ ...» - . نور / ۳۱ - {و به زنان با ایمان بگو دیدگان خود را [از هر نامحرمی] فرو بندند ...}، خداوند برای کودکان در این‌که زینت‌های خود را آشکار کنند خرده‌ای نگرفته و هم‌چنین آن احکام را بر آنان جاری نکرده است.

اما داشتن توشه؛ به معنای بی‌نیاز بودن و به قدر کفایت داشتن است که بنده به کمک آن‌ها امری که خداوند به او نموده را انجام دهد، که همان سخن خداوند متعال است [که فرمود]: «ما عَلَی الْمُحْسِنِینَ مِنْ سَبِیلٍ ...» - . توبه / ۹۱ - {بر نیکوکاران ایرادی نیست}. آیا نمی‌بینید که خداوند عذر کسی که چیزی برای انفاق ندارد را قبول کرده و [در سوی دیگر] بر همه کسانی که تمکن مالی و دسترسی به کاروان دارند، حج و جهاد و مانند آن را لازم کرده است!؟ و به همین سبب عذر فقرا را قبول کرده و در اموال ثروت‌مندان سهمی برای آنان قرار داده است، با این سخنش: «لِلْفُقَراءِ الَّذِینَ أُحْصِرُوا فِی سَبِیلِ اللَّهِ ...» - . بقره / ۲۷۳ - {[این صدقات] برای آن [دسته از] نیازمندانی است که در راه خدا فرومانده اند}.

اما سببی که [فاعل را] به حرکت در بیاورد؛ همان نیت است که انگیزه انسان برای همه کارهاست و محل آن نیز قلب است. هر کس عملی انجام دهد، ولی دینی داشته باشد که [سبب شود] قلبش [موافق] با آن عمل نباشد، خداوند آن عمل را جز با صدق نیت از او قبول نمی‌کند،

ص: ۷۹

چنان‌چه خداوند در مورد منافقین فرموده است: «یَقُولُونَ بِأَفْواهِهِمْ ما لَیْسَ فِی قُلُوبِهِمْ وَ اللَّهُ أَعْلَمُ بِما یَکْتُمُونَ» - . آل عمران / ۱۶۷ - {به زبان خویش چیزی می گفتند که در دل‌هایشان نبود و خدا به آن‌چه می نهفتند داناتر است}، سپس به عنوان توبیخ مؤمنان بر پیامبرش این‌چنین نازل کرده است: «یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا لِمَ تَقُولُونَ ما لا تَفْعَلُونَ ...» - . صف / ۲ - {ای کسانی که ایمان آورده اید! چرا چیزی می گویید که انجام نمی دهید ...}. پس اگر انسان سخنی بگوید و به سخن خود اعتقاد داشته باشد، نیتش، از طریق عمل کردن او را به تصدیق سخنش فرا می‌خواند، و اگر به آن سخن اعتقادی نداشته باشد، حقیقت مشخص نمی‌شود، زیرا خداوند در این سخنش: «إِلَّا مَنْ أُکْرِهَ وَ قَلْبُهُ مُطْمَئِنٌّ بِالْإِیمانِ» - . نحل / ۱۰۶ - {مگر آن‌کس که مجبور شده و[لی] قلبش به ایمان اطمینان دارد} و این سخنش: «لا یُؤاخِذُکُمُ اللَّهُ بِاللَّغْوِ فِی أَیْمانِکُمْ ...» - . بقره / ۲۲۵ -

{خداوند شما را به سوگندهای لغوتان مؤاخذه نمی کند ...} ممکن دانسته است که نیت صادق باشد، ولی عمل به علت مانعی که نمی گذارد فعل [موافق با نیت] آشکار شود، مخالف نیت باشد. بنابراین قرآن و احادیث رسول صلی الله علیه و آله دلالت بر این دارند که قلب مالك همه حواس است و کارهای حواس را تصحیح می کند و هیچ چیز نمی‌تواند چیزی که قلب آن را تصحیح کرده است را باطل کند.

این بود توضیح همه پنج مثالی که امام صادق علیه السلام فرمودند که با آن‌ها مسأله منزلت بین آن دو منزلت، که همان جبر و تفویض است، تبیین می‌شود. حال اگر انسان همه این پنج شرط را به صورت کامل دارا باشد، بر او واجب است عمل را به صورت کامل مطابق امر خداوند عزّ و جلّ و رسولش انجام دهد و اگر یکی از آن شروط را نداشته باشد، عمل به حسب آن شرط از عهده او برداشته می‌شود. اما شواهد قرآنی بر مسأله آزمون و ابتلا به سبب استطاعت، که موجب اثبات قول بین دو قول می‌شوند زیاد هستند؛ از جمله آن‌ها این سخن خداوند است [که فرمود]: «وَ لَنَبْلُوَنَّكُمْ حَتّی نَعْلَمَ الْمُجاهِدِينَ مِنْكُمْ وَ الصَّابِرِينَ وَ نَبْلُوَا أَخْبارَكُمْ» - . محمد / ۳۱ - {و البته شما را می آزماییم تا مجاهدان و شکیبایان شما را باز شناسانیم و گزارش‌های [مربوط به] شما را رسیدگی کنیم}، و [نیز] فرمود: «سَنَسْتَدْرِجُهُمْ مِنْ حَيْثُ لا يَعْلَمُونَ» - . أعراف / ۱۸۲ - {به تدریج از جایی که نمی دانند گریبانشان را خواهیم گرفت}، و [نیز] فرمود: «الم * أَ حَسِبَ النَّاسُ أَنْ يُتْرَكُوا أَنْ يَقُولُوا آمَنَّا وَ هُمْ لا يُفْتَنُونَ» - . عنکبوت / ۱ و ۲ - {الف لام میم * آیا مردم پنداشتند که تا گفتند ایمان آوردیم رها می شوند و مورد آزمایش قرار نمی گیرند!؟}، و در مورد فتنه‌هایی که به معنای آزمون است فرمود: «وَ لَقَدْ فَتَنَّا سُلَيْمانَ ...» - . ص / ۳۴ - {و قطعا سلیمان را آزمودیم ...} و در قصه قوم موسی فرمود: «فَإِنَّا قَدْ فَتَنَّا قَوْمَكَ مِنْ بَعْدِكَ وَ أَضَلَّهُمُ السَّامِرِيُّ» - . طه / ۸۵ - {فرمود در حقیقت ما قوم تو را پس از [عزیمت] تو آزمودیم و سامری آنها را گمراه ساخت}، و در این سخن موسی: «إِنْ هِيَ إِلَّا فِتْنَتُكَ» - . أعراف / ۱۸۵ - {این جز آزمایش تو نیست} فتنه به معنای آزمون است. بعضی از این آیات به بعضی دیگر قیاس می‌شوند و بعضی شاهد بر بعضی دیگرند. اما آیاتی که در آن‌ها ابتلا به معنای آزمون است؛ این سخن خداوند: «لِيَبْلُوَكُمْ فِي ما آتاكُمْ» - . مائده / ۴۸ - {تا شما را در آن‌چه به شما داده است بیازماید}، و این سخن خداوند: «ثُمَّ صَرَفَكُمْ عَنْهُمْ لِيَبْتَلِيَكُمْ» - . آل عمران / ۱۵۲ - {سپس برای آن‌که شما را بیازماید، از [تعقیب] آنان منصرفتان کرد}، و این سخن خداوند: «إِنَّا بَلَوْناهُمْ كَما بَلَوْنا أَصْحابَ الْجَنَّةِ» - . قلم / ۱۷ - {ما آنان را همان‌گونه که باغ‌داران را آزمودیم مورد آزمایش قرار دادیم}، و این سخن خداوند: «خَلَقَ الْمَوْتَ وَ الْحَياةَ لِيَبْلُوَكُمْ أَيُّكُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا» - . ملك / ۲ - {مرگ و زندگی را پدید آورد تا شما را بیازماید که کدامتان نیکوکارترید}، و این سخن خداوند: «وَ إِذِ ابْتَلی إِبْراهِيمَ رَبُّهُ بِكَلِماتٍ» - . بقره / ۱۲۴ - {و چون ابراهیم را پروردگارش با کلماتی بیازمود}، و این سخن خداوند: «وَ لَوْ يَشاءُ اللَّهُ لَانْتَصَرَ مِنْهُمْ وَ لكِنْ لِيَبْلُوَا بَعْضَكُمْ بِبَعْضٍ» - . محمد / ۴ - {و اگر خدا می خواست از ایشان انتقام می کشید، ولی [فرمان پیکار داد] تا برخی از شما را به وسیله برخی [دیگر] بیازماید} و هر چه در قرآن از ریشه بلوی است، این آیاتی که ابتدای آن آورده شد، به معنای آزمون است و امثال آن در قرآن زیاد است و همگی مسأله آزمون و ابتلا را اثبات می کنند. خداوند عزّ و جلّ خلایق را بیهوده نیافریده و آنان را به حال خود واگذار نکرده است

ص: ۸۰

و حکمت خود را برای بازی اظهار نکرده است، و این مطلب را در این سخنش فرموده است: «أَ فَحَسِبْتُمْ أَنَّما خَلَقْناكُمْ عَبَثاً» - .

مؤمنون / ۱۱۵ - {آیا پنداشتید که شما را بیهوده آفریده ایم!؟}. اگر کسی بگوید مگر خداوند نمی‌داند که چه عملی از بندگان سر می‌زند که آنان را می‌آزماید!؟ می گوییم بلی، می‌داند که چه عملی از آنان سر می‌زند، چنان‌چه فرمود: «وَ لَوْ رُدُّوا لَعادُوا لِما نُهُوا عَنْهُ» - . أنعام / ۲۸ - {اگر هم بازگردانده شوند، قطعاً به آن‌چه از آن منع شده بودند برمی گردند}، خداوند تنها به این سبب آنان را می‌آزماید که عدل خود را به آنان نشان دهد و بفهماند که آنان را بعد از عمل و با دلیل عذاب می‌کند و این مطلب را در این سخنش فرموده است: «وَ لَوْ أَنَّا أَهْلَكْناهُمْ بِعَذابٍ مِنْ قَبْلِهِ لَقالُوا رَبَّنا لَوْ لا أَرْسَلْتَ إِلَيْنا رَسُولًا» - . طه / ۱۳۴ - {و اگر ما آنان را قبل از [آمدن قرآن] به عذابی هلاک می کردیم، قطعاً می گفتند: پروردگارا! چرا پیامبری به سوی ما نفرستادی}، و این سخنش : «وَ ما كُنَّا مُعَذِّبِينَ حَتَّى نَبْعَثَ رَسُولًا» - . إسراء/ ۱۵ - {و ما تا پیامبری برنیانگیزیم، به عذاب نمی پردازیم}، و این سخنش: «رُسُلًا مُبَشِّرِينَ وَ مُنْذِرِينَ» - . نساء / ۱۶۵ - {پیامبرانی که بشارت‌گر و هشداردهنده}. بنابراین آزمون خداوند، به سبب استطاعتی است که به بنده داده است و این است قول بین جبر و تفویض. قرآن و احادیث امامان خاندان رسول نیز همین را فرموده‌اند. اگر بگویند پس دلیل این سخن خداوند: «يُضِلُّ مَنْ يَشاءُ وَ يَهْدِي مَنْ يَشاءُ» - . نحل / ۹۳ - {هر که را بخواهد، بیراه و هر که را بخواهد، هدایت می کند} و نظایرش در قرآن چیست؟ [در جواب] گفته می‌شود: معنای مجازی این دسته از آیات دو چیز می‌تواند باشد؛ یکی این‌که این آیات خبر از قدرت خداوند هستند و به معنای این هستند که خداوند قادر است هر که را بخواهد هدایت و هر که را بخواهد گمراه کند، و اگر با قدرت خود آنان را بر یکی از این دو مجبور می‌کرد، مستوجب پاداش یا کیفر نمی‌شدند، به همان بیانی که ما در نامه شرح دادیم. و معنای دیگر این‌که هدایت خداوند به معنای شناساندن [راه هدایت] است، مانند این سخنش: «وَ أَمَّا ثَمُودُ فَهَدَيْناهُمْ فَاسْتَحَبُّوا الْعَمى عَلَى الْهُدى» - . فصلت / ۱۷ - {و اما ثمودیان؛ پس آنان را راهبری کردیم} که در آن \\"هديناهم\\" به معنای \\"به آنان شناساندیم\\" می‌باشد {و[لی] کوردلی را بر هدایت ترجیح دادند}، و اگر خداوند آنان را بر هدایت مجبور می‌نمود، نمی‌توانستند گمراه شوند. و این‌گونه نیست که هرگاه آیه مشتبهی درباره موضوعی وجود داشته باشد، بتوان با آن بر آیات محکم احتجاج کرد، همان آیات محکمی که امر شده‌ایم به آن‌ها عمل کنیم، خداوند فرموده است: «مِنْهُ آياتٌ مُحْكَماتٌ هُنَّ أُمُّ الْكِتابِ وَ أُخَرُ مُتَشابِهاتٌ فَأَمَّا الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ زَيْغٌ فَيَتَّبِعُونَ ما تَشابَهَ مِنْهُ ابْتِغاءَ الْفِتْنَةِ وَ ابْتِغاءَ تَأْوِيلِهِ ...» - . آل عمران / ۷ - {پاره ای از آن آیات محکم [- صریح و روشن] است؛ آن‌ها اساس کتابند و [پاره ای] دیگر متشابهاتند [که تأویل پذیرند]. اما کسانی که در دل‌هایشان انحراف است برای فتنه جویی و طلب تأویل آن [به دل‌خواه خود] از متشابه آن پیروی می کنند}، و فرموده است: «فَبَشِّرْ عِبادِ * الَّذِينَ يَسْتَمِعُونَ الْقَوْلَ فَيَتَّبِعُونَ أَحْسَنَهُ» - . زمر / ۱۷ و ۱۸ - {پس بشارت ده به آن بندگان من که * به سخن گوش فرا می دهند و بهترین آن را پیروی می کنند}، یعنی متقن‌ترین و روشن‌ترین آن را، «أُولئِكَ الَّذِينَ هَداهُمُ اللَّهُ وَ أُولئِكَ هُمْ أُولُوا الْأَلْبابِ» - . همان / ۱۸ - {ایناننند که خدایشان راه نموده و ایناننند همان خردمندان}. خداوند ما و شما را توفیق سخن و عملی که دوست دارد و می‌پسندد دهد و ما و شما را به منت و فضلش از معاصی دور بدارد. سپاس فراوان مخصوص خداوند است چنان‌چه او اهلش است، و خداوند بر محمد و خاندان پاکش درود فرستد! «حَسْبُنَا اللَّهُ وَ نِعْمَ الْوَكِيلُ» - . آل عمران / ۱۷۳ - {و خدا ما را بس است و نیکو حمایت‌گری است}.

توضیحات: این سخن ایشان علیه السلام که فرمودند: \\" کسی که بپندارد خداوند کیفر را از معصیت‌کاران بر می‌دارد ...\\" یعنی به صورت عمومی و طوری که هیچ‌یک از آنان کیفر نشوند، چنان‌چه مقتضی جبر است، بنابراین با این‌که عذاب از بعضی از آنان با عفو یا شفاعت ساقط شود منافات ندارد.

ص: ٨١

در این سخن ایشان علیه السلام که فرمودند: \\"اشیاء گردن‌گیر صاحبانش نمی‌شد\\"، \\"أشیاء\\" یعنی خطاها و گناهان، و در بعضی از نسخه‌ها به جای \\"أشیاء\\"، \\"اسماء\\" آمده است که با روایت دیگری که از ایشان روایت شده سازگارتر است و یعنی دیگر به کار بردن نام مؤمن و کافر و درست‌کار و بدکار و نظایر آن، استعمال حقیقی نخواهد بود.

نکته: باید دانست که مطلبی که به صورت مستفاض از ائمه علیهم السلام به دست ما رسیده، نفی جبر و تفویض و اثبات امر بین امرین است، که بعضی از اهل تسنن نیز به آن اعتراف کرده‌اند. امام اهل تسنن، فخر رازی گفته است: وضع این مسأله عجیب است؛ زیرا مردم در این مسأله همیشه با هم اختلاف داشته‌اند، چرا که دلایلی که در این مسأله می‌توان به آن استناد کرد با هم متعارض و متضادند؛ دلیل جبریون این است که در ترجیح فعل بر ترک ناچار باید مرجحی از غیر از جانب بنده وجود داشته باشد، و دلیل قدری‌ها این است که اگر بنده قادر بر کاری نباشد، مدح و ذم و امر و نهی شایسته نخواهد بود. که هر دوی این‌ها مقدمه‌های عقلی می‌باشند. یکی از دلایل عقلی، استناد جبریون بر این است که تفاصیل حالات افعال برای بنده معلوم نیست، و استناد قدری‌ها بر این‌که افعال بندگان مطابق تصور و انگیزه‌اشان انجام می‌شود، که [این دو دلیل عقلی] با هم متعارضند. و از الزامات خطابی این است که قدرت بر ایجاد [فعل]، کمالی است که بنده‌ای که منبع کاستی است لایق آن نیست و سزاوار نیست افعال سفیهانه و بیهوده بندگان به خداوندی که والاتر از هر کاستی است نسبت داده شود. اما دلایل نقلی؛ قرآن مملو از آیاتی است که ممکن است موجب توهم هر یک از این دو نظریه شوند. همچنین است احادیث، چه این... که هیچ یک از امت‌ها نبوده‌اند که یکی از این دو فرقه را درون خود نداشته باشند. همچنین اوضاع و حکایات هر دو طرف نیز یکدیگر را دفع می‌کنند، تا آن‌جا که گفته شده است اساس [بازی] نرد بر جبر، و اساس شطرنج بر قَدَر است. اما مذهب ما قوی‌تر است؛ زیرا اگر با این استدلال که موجود ممکن برای ترجیح [وجودش بر عدم] نیاز به مرجح دارد در قول ما خدشه شود، به انسداد باب اثبات [خداوند] صانع می‌انجامد. ما می‌گوییم حق همان است که بعضی از امامان دین فرموده‌اند که نه جبر است و نه تفویض، بلکه [حقیقت] امر [چیزی است] بین آن دو؛ و این بدان جهت است که مبادی قریبه افعال تحت قدرت و اختیار بنده است، ولی از مبانی بعیده عاجز است و مضطر به آن‌هاست؛ بنابراین انسان در حال اختیارش، مضطر است، مانند قلم که در دست کاتب است و مانند میخ که در شکاف دیوار است. در سخنان عقلا آمده است: دیوار به میخ گفت: تو چرا مرا می‌شکافی؟ و میخ گفت: از کسی که مرا می‌کوبد بپرس.

اما معنای جبر همان است که اشاعره به آن معتقدند که خداوند متعال، اعمال را بر دست بندگان جاری می‌کند بدون این‌که آنان قدرتی مؤثر در انجام آن داشته باشند، و [سپس] آن‌ها را به سبب انجام آن‌ها عذاب می‌کند.

ص: ٨٢

[معنای] تفویض نیز همان است معتزله به آن معتقدند که خداوند متعال بندگان را آفریده و آنان را بر انجام آن اعمال قدرت داده و اختیار را به آنان واگذارده است، بنابراین آنان در ایجاد افعال، مطابق مشیت و قدرت خودشان مستقل هستند و خداوند در ایجاد افعال آنان نقشی ندارد.

اما امر بین امرین؛ چیزی که از روایات گذشته برداشت می‌شود این است که هدایت‌ها و توفیقات خداوند متعال در افعال بندگان دخالت دارد، [البته] طوری که به حد اجبار و ناچاری نمی‌رسد. مانند این است که مولایی به غلام خود امر کند که کاری که توان آن را دارد را انجام دهد و آن کار را به او بفهماند و به او وعده دهد که در صورت انجام آن به او ثواب دهد و در صورت ترک او را کیفر کند، اگر مولا ـ در تکلیف غلامش به همین اکتفا کند و با این‌که می‌داند او آن کار را انجام نمی‌دهد، چیز دیگری به او نگوید و کار دیگری نکند، و با این حال او را در صورت ترک عمل کیفر کند، نزد عقلا ملامتی بر مولا نیست و هیچ عاقلی نمی‌گوید که مولا غلام را بر ترک آن عمل مجبور کرده است. حال اگر مولا به همین اکتفا نکند و لطف بیشتری کند و او را [در صورت عمل] وعده اکرام و در صورت ترک وعده کیفر دهد و این مسأله را با فرستادن کسی که غلام را بر انجام عمل تشویق و ترغیب کند تأکید نماید، و بعد غلام آن عمل را با قدرت و اختیار خود انجام دهد، هیچ عاقلی نمی‌گوید که مولا او را بر انجام آن فعل مجبور کرده است، اما این‌که بعضی آن را انجام می‌دهند و بعضی دیگر آن را ترک می‌کنند، به حسن اختیار و پاکی ضمیر گروه اول، و سوء اختیار و زشتی باطن گروه دوم باز می‌گردد. بنابراین اعتقاد به چنین چیزی موجب نسبت دادن ظلم به خداوند متعال و قائل شدن به این‌که خداوند آنان را بر معاصی مجبور می‌کند و سپس آن‌ها را عذاب می‌کند نمی‌شود، چنان‌چه آن دو نظریه اول موجب چنین چیزی می‌شد، و [از سوی دیگر] موجب عزل خداوند از ملکش و استقلال بندگان در افعالشان به گونه‌ای که آنان با خداوند در تدبیر عالم وجود شریک باشند نیز نمی‌شود، چنان... چه لازمه آن دو نظریه دیگر بود. و شواهد این دیدگاه در روایات قبلی موجود بود و روایتی که کلینی از امام صادق علیه السلام نقل کرده آن را تأیید می‌کند که مردی از ایشان پرسید که آیا خداوند بندگان را بر معاصی مجبور کرده است؟ ایشان فرمودند: خیر. مرد عرض کرد: پس امر را به ایشان واگذارده است؟ ایشان فرمودند: خیر. مرد پرسید؟ پس چیست؟ ایشان فرمودند: لطفی از جانب پروردگار است که بین آن دو است.

ص: ۸۳

از بعضی روایات استفاده می‌شود کسه مقصود از تفویضی که نفی شده این است که بنده در عمل طوری در انجام عمل مستقل باشد که پروردگار متعال نتواند او را از انجام آن بازدارد و مقصود از امر بین امرین این است که خداوند بندگان را در فعل و ترک مختار قرار داده است، ولی خود نیز قدرت بازداشتن آنان از انجام عملی که اختیار کرده‌اند را دارد. بعضی امر بین امرین را به این تفسیر کرده‌اند که اسباب قریبه فعل تحت قدرت بنده است و اسباب بعیده مانند آلات و اسباب و اعضاء و جوارح و قوا در قدرت پروردگار متعال است و فعل با إعمال هر دو قدرت حاصل می‌شود. این تفسیر این ایراد را دارد که هیچ‌کسی قائل به تفویص به این معنا نیست تا اشکالی بر آن وارد باشد. بعضی دیگر گفته‌اند امر بین امرین این است که بعضی چیزها در اختیار بنده است، که همان افعال تکلیفی باشد و بعضی چیزها مانند صحت و مرض و خواب و بیداری و یادآوری و فراموشی و مانند این چیزها در اختیار بنده نیست، این تفسیر همان ایرادی را که بر وجه هفتم وارد کردیم دارد. خداوند متعال و حجج او علیهم السلام بهتر می‌دانند. و تفصیل سخن در این مسأله و آوردن دلایل و براهین بر قول حق و زدودن شکوک و شبهات از قول حق مناسب با مقصود این کتاب نیست. و خداوند هر که را بخواهد به حق و صواب هدایت می‌کند.

**[ترجمه]

باب ۳ القضاء و القدر و المشيه و الإراده و سائر أسباب الفعل

اشاره

باب ۳ القضاء و القدر (۱)و المشيه و الإراده و سائر أسباب الفعل

**[ترجمه]قضا و قدر و مشيت و اراده و ساير اسباب فعل

**[ترجمه]

الآيات؛

البقره: «وَ لَوْ شاءَ اللَّهُ مَا اقْتَتَلُوا وَ لكِنَّ اللَّهَ يَفْعَلُ ما يُرِيدُ»(۲۵۳)

آل عمران: «وَ ما كانَ لِنَفْسٍ أَنْ تَمُوتَ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ كِتاباً مُؤَجَّلًا»(۱۴۵)

الأنعام: «وَ لَوْ شاءَ اللَّهُ ما أَشْرَكُوا»(۱۰۷) (و قال تعالى): «وَ لَوْ شاءَ اللَّهُ ما فَعَلُوهُ فَذَرْهُمْ وَ ما يَفْتَرُونَ»(۱۳۷) (و قال تعالى): «سَيَقُولُ الَّذِينَ أَشْرَكُوا لَوْ شاءَ اللَّهُ ما أَشْرَكْنا وَ لا آباؤُنا وَ لا حَرَّمْنا مِنْ شَيْ ءٍ كَذلِكَ كَذَّبَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ حَتَّى ذاقُوا بَأْسَنا قُلْ هَلْ عِنْدَكُمْ مِنْ عِلْمٍ فَتُخْرِجُوهُ لَنا إِنْ تَتَّبِعُونَ إِلَّا الظَّنَّ وَ إِنْ أَنْتُمْ إِلَّا تَخْرُصُونَ* قُلْ فَلِلَّهِ الْحُجَّةُ الْبالِغَةُ فَلَوْ شاءَ لَهَداكُمْ أَجْمَعِينَ»(۱۴۸-۱۴۹)

۱- مسأله القضاء و القدر من العقائد التى جاءت بها جميع الأديان، و ليست خاصّه بالمسلمين، و لكثره استعمال هاتين اللفظتين ظنّ بعض الناس أن فيهما معنى الاكراه و الاجبار و ليس كما ظنّ، و سيوافيك الاخبار و الروايات و كلمات الاعلام فى ذلك فتعلم أنهما لا ينافيان الاختيار.

الأعراف: «قُلْ لا أَمْلِكُ لِنَفْسِي نَفْعاً وَ لا ضَرًّا إِلَّا ما شاءَ اللَّهُ»(۱۸۷)

أنفال: «وَ لكِنْ لِيَقْضِيَ اللَّهُ أَمْراً كانَ مَفْعُولًا»(۴۲)

التوبه: «قُلْ لَنْ يُصِيبَنا إِلَّا ما كَتَبَ اللَّهُ لَنا هُوَ مَوْلانا وَ عَلَى اللَّهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ»(۵۱) (و قال تعالى): «فَلا تُعْجِبْكَ أَمْوالُهُمْ وَ لا أَوْلادُهُمْ إِنَّما يُرِيدُ اللَّهُ لِيُعَذِّبَهُمْ بِها فِي الْحَياةِ الدُّنْيا وَ تَزْهَقَ أَنْفُسُهُمْ وَ هُمْ كافِرُونَ»(۵۵)

يونس: «وَ لَوْ شاءَ رَبُّكَ لَآمَنَ مَنْ فِي الْأَرْضِ كُلُّهُمْ جَمِيعاً أَ فَأَنْتَ تُكْرِهُ النَّاسَ حَتَّى يَكُونُوا مُؤْمِنِينَ* وَ ما كانَ لِنَفْسٍ أَنْ تُؤْمِنَ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ وَ يَجْعَلُ الرِّجْسَ عَلَى الَّذِينَ لا يَعْقِلُونَ»(۹۹-۱۰۰)

الأحزاب: «وَ كانَ أَمْرُ اللَّهِ مَفْعُولًا»(۳۷) (قال): «وَ كانَ أَمْرُ اللَّهِ قَدَراً مَقْدُوراً»(۳۸)

فاطر: «وَ ما تَحْمِلُ مِنْ أُنْثى وَ لا تَضَعُ إِلَّا بِعِلْمِهِ وَ ما يُعَمَّرُ مِنْ مُعَمَّرٍ وَ لا يُنْقَصُ مِنْ عُمُرِهِ إِلَّا فِي كِتابٍ إِنَّ ذلِكَ عَلَى اللَّهِ يَسِيرٌ»(۱۱)

السجده: «وَ لَوْ لا كَلِمَةٌ سَبَقَتْ مِنْ رَبِّكَ لَقُضِيَ بَيْنَهُمْ»(۴۵)

حمعسق: «وَ لَوْ شاءَ اللَّهُ لَجَعَلَهُمْ أُمَّةً واحِدَةً وَ لكِنْ يُدْخِلُ مَنْ يَشاءُ فِي رَحْمَتِهِ وَ الظَّالِمُونَ ما لَهُمْ مِنْ وَلِيٍّ وَ لا نَصِيرٍ»(۸) (و قال تعالى): «وَ لَوْ لا كَلِمَةُ الْفَصْلِ لَقُضِيَ بَيْنَهُمْ»(۲۱)

الزخرف: «وَ قالُوا لَوْ شاءَ الرَّحْمنُ ما عَبَدْناهُمْ ما لَهُمْ بِذلِكَ مِنْ عِلْمٍ إِنْ هُمْ إِلَّا يَخْرُصُونَ»(۲۰)

القمر: «إِنَّا كُلَّ شَيْ ءٍ خَلَقْناهُ بِقَدَرٍ»(۴۹) (و قال): «وَ كُلُّ شَيْ ءٍ فَعَلُوهُ فِي الزُّبُرِ *وَ كُلُّ صَغِيرٍ وَ كَبِيرٍ مُسْتَطَرٌ»(۵۲-۵۳)

الحديد: «ما أَصابَ مِنْ مُصِيبَةٍ فِي الْأَرْضِ وَ لا فِي أَنْفُسِكُمْ إِلَّا فِي كِتابٍ مِنْ قَبْلِ أَنْ نَبْرَأَها إِنَّ ذلِكَ عَلَى اللَّهِ يَسِيرٌ»(۲۲)

الحشر: «ما قَطَعْتُمْ مِنْ لِينَةٍ أَوْ تَرَكْتُمُوها قائِمَةً عَلى أُصُولِها فَبِإِذْنِ اللَّهِ»(۵)

التغابن: «ما أَصابَ مِنْ مُصِيبَةٍ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ»(۱۱)

الطلاق: «يَتَنَزَّلُ الْأَمْرُ بَيْنَهُنَّ لِتَعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ عَلى كُلِّ شَيْ ءٍ قَدِيرٌ وَ أَنَّ اللَّهَ قَدْ أَحاطَ بِكُلِّ شَيْ ءٍ عِلْماً»(۱۲)

المدثر: «کَذلِکَ یُضِلُّ اللَّهُ مَنْ یَشاءُ وَ یَهْدِی مَنْ یَشاءُ»(۳۱) (و قال تعالی): «وَ ما یَذْکُرُونَ إِلَّا أَنْ یَشاءَ اللَّهُ»(۵۶)

الدهر: «وَ ما تَشاؤُنَ إِلَّا أَنْ یَشاءَ اللَّهُ»(۳۰) (و قال تعالی): «یُدْخِلُ مَنْ یَشاءُ فِی رَحْمَتِهِ»(۳۱)

کُوِّرَت: «وَ ما تَشاؤُنَ إِلَّا أَنْ یَشاءَ اللَّهُ رَبُّ الْعالَمِینَ»(۲۹)

**[ترجمه]«وَ لَوْ شاءَ اللَّهُ مَا اقْتَتَلُوا وَ لکِنَّ اللَّهَ یَفْعَلُ ما یُرِیدُ» - . بقره / ۲۵۳ -

{و اگر خدا می خواست، با یکدیگر جنگ نمی کردند، ولی خداوند آن‌چه را می خواهد انجام می دهد}.

«وَ ما کانَ لِنَفْسٍ أَنْ تَمُوتَ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ کِتاباً مُؤَجَّلًا» - . آل عمران / ۱۴۵ -

{و هیچ نفسی جز به فرمان خدا نمیرد. [خداوند مرگ را] به عنوان سرنوشتی معین [مقرر کرده است]}.

«وَ لَوْ شاءَ اللَّهُ ما أَشْرَکُوا» - . أنعام / ۱۰۷ -

{و اگر خدا می خواست، آنان شرک نمی آوردند}.

«وَ لَوْ شاءَ اللَّهُ ما فَعَلُوهُ فَذَرْهُمْ وَ ما یَفْتَرُونَ» - . همان / ۱۳۷ -

{و اگر خدا می خواست، چنین نمی کردند پس ایشان را با آن‌چه به دروغ می سازند رها کن}.

«سَیَقُولُ الَّذِینَ أَشْرَکُوا لَوْ شاءَ اللَّهُ ما أَشْرَکْنا وَ لا آباؤُنا وَ لا حَرَّمْنا مِنْ شَیْ ءٍ کَذلِکَ کَذَّبَ الَّذِینَ مِنْ قَبْلِهِمْ حَتَّی ذاقُوا بَأْسَنا قُلْ هَلْ عِنْدَکُمْ مِنْ عِلْمٍ فَتُخْرِجُوهُ لَنا إِنْ تَتَّبِعُونَ إِلَّا الظَّنَّ وَ إِنْ أَنْتُمْ إِلَّا تَخْرُصُونَ * قُلْ فَلِلَّهِ الْحُجَّهُ الْبالِغَهُ فَلَوْ شاءَ لَهَداکُمْ أَجْمَعِینَ» - . همان / ۱۴۸ و ۱۴۹ -

{کسانی که شرک آوردند به زودی خواهند گفت: اگر خدا می خواست نه ما و نه پدرانمان شرک نمی آوردیم و چیزی را [خودسرانه] تحریم نمی کردیم. کسانی هم که پیش از آنان بودند همین‌گونه [پیامبران خود را] تکذیب کردند تا عقوبت ما را چشیدند. بگو آیا نزد شما دانشی هست که آن را برای ما آشکار کنید!؟ شما جز از گمان پیروی نمی کنید و جز دروغ نمی گویید * بگو برهان رسا ویژه خداست و اگر [خدا] می خواست قطعاً همه شما را هدایت می کرد}.

ص: ۸۴

«قُلْ لا أَمْلِکُ لِنَفْسِی نَفْعاً وَ لا ضَرًّا إِلَّا ما شاءَ اللَّهُ» - . أعراف / ۱۸۸ -

{بگو جز آن‌چه خدا بخواهد برای خودم اختیار سود و زیانی ندارم}.

«وَ لکِنْ لِیَقْضِیَ اللَّهُ أَمْراً کانَ مَفْعُولًا» - . أنفال / ۴۲ -

{ولی [چنین شد] تا خداوند کاری را که انجام شدنی بود به انجام رساند}.

«قُلْ لَنْ یُصِیبَنا إِلَّا ما کَتَبَ اللَّهُ لَنا هُوَ مَوْلانا وَ عَلَی اللَّهِ فَلْیَتَوَکَّلِ الْمُؤْمِنُونَ» - . توبه / ۵۱ -

{بگو جز آن‌چه خدا برای ما مقرر داشته هرگز به ما نمی رسد، او سرپرست ماست و مؤمنان باید تنها بر خدا توکل کنند}.

«فَلا تُعْجِبْکَ أَمْوالُهُمْ وَ لا أَوْلادُهُمْ إِنَّما یُرِیدُ اللَّهُ لِیُعَذِّبَهُمْ بِها فِی الْحَیاهِ الدُّنْیا وَ تَزْهَقَ أَنْفُسُهُمْ وَ هُمْ کافِرُونَ» - . همان / ۵۵ -

{اموال و فرزندانشان تو را به شگفت نیاورد، جز این نیست که خدا می خواهد در زندگی دنیا به وسیله این‌ها عذابشان کند و جانشان در حال کفر بیرون رود}.

«وَ لَوْ شاءَ رَبُّکَ لَآمَنَ مَنْ فِی الْأَرْضِ کُلُّهُمْ جَمِیعاً أَ فَأَنْتَ تُکْرِهُ النَّاسَ حَتَّی یَکُونُوا مُؤْمِنِینَ * وَ ما کانَ لِنَفْسٍ أَنْ تُؤْمِنَ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ وَ یَجْعَلُ الرِّجْسَ عَلَی الَّذِینَ لا یَعْقِلُونَ» - . یونس / ۹۹ و ۱۰۰ -

{و اگر پروردگار تو می خواست، قطعاً هر که در زمین است همه آن‌ها یک‌سر ایمان می آوردند، پس آیا تو مردم را ناگزیر می کنی که بگروند!؟ * و هیچ کس را نرسد که جز به اذن خدا ایمان بیاورد و [خدا] بر کسانی که نمی اندیشند پلیدی را قرار می دهد}.

«وَ کانَ أَمْرُ اللَّهِ مَفْعُولًا» - . أحزاب / ۳۷ -

{و فرمان خدا صورت اجرا پذیرد}.

«وَ کانَ أَمْرُ اللَّهِ قَدَراً مَقْدُوراً» - . همان / ۳۸ -

{و فرمان خدا همواره به اندازه مقرر [و متناسب با توانایی] است}.

«وَ ما تَحْمِلُ مِنْ أُنْثی وَ لا تَضَعُ إِلَّا بِعِلْمِهِ وَ ما یُعَمَّرُ مِنْ مُعَمَّرٍ وَ لا یُنْقَصُ مِنْ عُمُرِهِ إِلَّا فِی کِتابٍ إِنَّ ذلِکَ عَلَی اللَّهِ یَسِیرٌ» - . فاطر / ۱۱ -

{و هیچ مادینه ای بار نمی گیرد و بار نمی نهد مگر به علم او، و هیچ سال‌خورده ای عمر دراز نمی یابد و از عمرش کاسته نمی شود مگر آن‌که در کتابی [مندرج] است، در حقیقت این [کار] بر خدا آسان است}.

«وَ لَوْ لا کَلِمَهٌ سَبَقَتْ مِنْ رَبِّکَ لَقُضِیَ بَیْنَهُمْ» - . فصلت / ۴۵ -

{و اگر از جانب پروردگارت فرمان [مهلت] سبقت نگرفته بود، قطعاً میانشان داوری شده بود}.

«وَ لَوْ شاءَ اللَّهُ لَجَعَلَهُمْ أُمَّهً واحِدَهً وَ لکِنْ یُدْخِلُ مَنْ یَشاءُ فِی رَحْمَتِهِ وَ الظَّالِمُونَ ما لَهُمْ مِنْ وَلِیٍّ وَ لا نَصِیرٍ» - . شوری / ۸ -

{و اگر خدا می خواست، قطعاً آنان را امتی یگانه می گردانید. لیکن هر که را بخواهد به رحمت خویش در می آورد و ستمگران نه یاری دارند و نه یاوری}.

«وَ لَوْ لا كَلِمَةُ الْفَصْلِ لَقُضِيَ بَيْنَهُمْ» - . همان / ۲۱ -

{و اگر فرمان قاطع [در باره تأخیر عذاب در کار] نبود، مسلما میانشان داوری می شد}.

«وَ قالُوا لَوْ شاءَ الرَّحْمنُ ما عَبَدْناهُمْ ما لَهُمْ بِذلِكَ مِنْ عِلْمٍ إِنْ هُمْ إِلَّا يَخْرُصُونَ» - . زخرف / ۲۰ -

{و می گویند اگر [خدای] رحمان می خواست، آن‌ها را نمی پرستیدیم. آنان به این [دعوی] دانشی ندارند [و] جز حدس نمی زنند}.

«إِنَّا كُلَّ شَيْ ءٍ خَلَقْناهُ بِقَدَرٍ» - . قمر / ۴۹ -

{ماییم که هر چیزی را به اندازه آفریده ایم}

«وَ كُلُّ شَيْ ءٍ فَعَلُوهُ فِي الزُّبُرِ * وَ كُلُّ صَغِيرٍ وَ كَبِيرٍ مُسْتَطَرٌ» - . همان / ۵۲ و ۵۳ -

{و هر چه کرده اند در کتاب‌ها[ی اعمالشان درج] است * و هر خرد و بزرگی [در آن] نوشته شده}.

«ما أَصابَ مِنْ مُصِيبَةٍ فِي الْأَرْضِ وَ لا فِي أَنْفُسِكُمْ إِلَّا فِي كِتابٍ مِنْ قَبْلِ أَنْ نَبْرَأَها إِنَّ ذلِكَ عَلَى اللَّهِ يَسِيرٌ» - . حدید / ۲۲ -

{هیچ مصیبتی نه در زمین و نه در نفس‌های شما [- به شما] نرسد مگر آن‌که پیش از آن‌که آن را پدید آوریم در کتابی است. این [کار] بر خدا آسان است}.

«ما قَطَعْتُمْ مِنْ لِينَةٍ أَوْ تَرَكْتُمُوها قائِمَةً عَلى أُصُولِها فَبِإِذْنِ اللَّهِ» - . حشر / ۵ -

{آن‌چه درخت خرما بریدید یا آن‌ها را [دست نخورده] بر ریشه هایشان بر جای نهادید، به فرمان خدا بود}.

«ما أَصابَ مِنْ مُصِيبَةٍ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ» - . تغابن / ۱۱ -

{هیچ مصیبتی جز به اذن خدا نرسد}.

«يَتَنَزَّلُ الْأَمْرُ بَيْنَهُنَّ لِتَعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ عَلى كُلِّ شَيْ ءٍ قَدِيرٌ وَ أَنَّ اللَّهَ قَدْ أَحاطَ بِكُلِّ شَيْ ءٍ عِلْماً» - . طلاق / ۱۲ -

{فرمان [خدا] در میان آن‌ها فرود می آید تا بدانید که خدا بر هر چیزی تواناست و به راستی دانش وی هر چیزی را در بر گرفته است}.

«كَذلِكَ يُضِلُّ اللَّهُ مَنْ يَشاءُ وَ يَهْدِى مَنْ يَشاءُ» - . مدثر / ۳۱ -

{اين‌گونه خدا هر كه را

بخواهد، بيراه مى گذارد و هر كه را بخواهد، هدايت مى كند}.

«وَ ما يَذْكُرُونَ إِلَّا أَنْ يَشاءَ اللَّهُ» - . همان / ۵۶ -

{و هيچ كس پند نمى گيرد مگر اين‌كه خدا بخواهد}.

«وَ ما تَشاؤُنَ إِلَّا أَنْ يَشاءَ اللَّهُ» - . إنسان / ۳۰ -

{و تا خدا نخواهد، [شما] نخواهيد خواست}.

«يُدْخِلُ مَنْ يَشاءُ فِى رَحْمَتِهِ» - . همان / ۳۱ -

{هر كه را خواهد، به رحمت خويش در مى آورد}.

«وَ ما تَشاؤُنَ إِلَّا أَنْ يَشاءَ اللَّهُ رَبُّ الْعالَمِينَ» - . تكوير / ۲۹ -

{و تا خدا پروردگار جهان‌ها نخواهد، [شما نيز] نخواهيد خواست}.

**[ترجمه]

تفسير

وَ لَوْ شاءَ اللَّهُ مَا اقْتَتَلُوا أى لو شاء أن يجبرهم و يلجئهم على ترك الاقتتال لفعل لكنه مناف للتكليف فلذا وكلهم إلى اختيارهم فاقتتلوا و إذن الله أمره و تقديره و قيل علمه من أذن بمعنى علم.

و قال الطبرسى فى قوله تعالى فَلَوْ شاءَ لَهَداكُمْ أَجْمَعِينَ أى لو شاء لألجأكم إلى الإيمان و هذه المشيه تخالف المشيه المذكوره فى الآيه الأولى لأن الله سبحانه أثبت هذه و نفى تلك فالأولى مشيه الاختيار و الثانيه مشيه الإلجاء و قيل إن المراد به لو شاء لهداكم إلى نيل الثواب و دخول الجنه ابتداء من غير تكليف.

قوله تعالى قُلْ لا أَمْلِكُ لِنَفْسِى نَفْعاً وَ لا ضَرًّا أى مطلقا لأن ما يتوقف عليه الفعل من الأسباب و الآلات إنما هو بقدرته تعالى و هو لا ينافى الاختيار أو فيما ليس باختيار العبد من دفع البلايا و جلب المنافع و يؤيده قوله تعالى بعد ذلك وَ لَوْ كُنْتُ أَعْلَمُ الْغَيْبَ لَاسْتَكْثَرْتُ مِنَ الْخَيْرِ وَ ما مَسَّنِيَ السُّوءُ قوله تعالى لِيَقْضِيَ اللَّهُ أَمْراً كانَ مَفْعُولًا أى قدر الله التقاءكم مع المشركين فى بدر على

غير ميعاد منكم ليقضى أمرا كان كائنا لا- محاله أو من شأنه أن يكون هو إعزاز الدين و أهله و إذلال الشرك و أهله و معنى لِيَقْضِيَ ليفعل أو ليظهر قضاؤه.

قوله تعالى فِي الزُّبُرِ أى فى الكتب التى كتبتها الحفظه أو فى اللوح المحفوظ و كل صغير و كبير مستطر أى و ما قدموه من أعمالهم من صغير و كبير مكتوب عليهم أو كل صغير و كبير من الأرزاق و الآجال و نحوها مكتوب فى اللوح.

قوله تعالى وَ ما يَذْكُرُونَ إِلَّا أَنْ يَشاءَ اللَّهُ أى إلا أن يشاء أن يجبرهم على ذلك بقرينه قوله سابقا إِنَّها تَذْكِرَةٌ فَمَنْ شاءَ ذَكَرَهُ و قيل إلا أن يشاء الله من حيث

أمر به و نهى عن تركه فكانت مشيته سابقه أى لا يذكرون إلا و الله قد شاء ذلك.

**[ترجمه]«وَ لَوْ شاءَ اللَّهُ مَا اقْتَتَلُوا» -. بقره / ۲۵۳ - {و اگر خدا می خواست، با یکدیگر جنگ نمی کردند}، یعنی اگر خداوند می‌خواست آنان را بر ترک جنگ مجبور و وادار کند، این کار را می‌کرد، ولی این کار با تکلیف منافات دارد و به همین جهت آن‌ها را به اختیار خود گذاشت و آنان نیز جنگ کردند. و مقصود از إذن خداوند، همان امر و تقدیرش است، گفته شده مقصود علم اوست و إذن در این‌جا از \\"أذِنَ\\" به معنای \\"عَلِمَ\\" گرفته شده است.

طبرسی در ذیل این سخن خداوند متعال: «فَلَوْ شاءَ لَهَداكُمْ أَجْمَعِينَ» -. همان / ۱۴۸ و ۱۴۹ - {و اگر [خدا] می خواست، قطعاً همه شما را هدایت می کرد}، گفته است: یعنی اگر خداوند می‌خواست، شما را وادار به ایمان می‌نمود. این مشیت، غیر از مشیتی است که در آیه قبلی [یعنی «لَوْ شاءَ اللَّهُ ما أَشْرَكْنا وَ لا آباؤُنا ...»] گفته شده است؛ زیرا خداوند سبحان این را اثبات و آن را نفی کرده است، بنابراین آن اولی مشیت اختیار و این دومی مشیت واداشتن است. گفته‌اند که معنایش این است که اگر می‌خواست، از همان ابتدا و بدون هیچ تکلیفی شما را به [راه] رسیدن به ثواب و ورود در بهشت هدایت می‌نمود.

این سخن خداوند متعال: «قُلْ لا أَمْلِكُ لِنَفْسِي نَفْعاً وَ لا ضَرًّا» -. أعراف / ۱۸۸ - {بگو برای خودم اختیار سود و زیانی ندارم}، یعنی به صورت مطلق اختیار سود و زیانی برای خود ندارم؛ زیرا اسباب و وسایلی که فعل بر آن متوقف است، تنها تحت قدرت خداوند متعال است، و این منافاتی با اختیار یا چیزهایی که در اختیار بنده نیست، مانند دفع بلایا و جلب منافع ندارد، و قسمت بعدی این آیه نیز که خداوند فرموده است: «وَ لَوْ كُنْتُ أَعْلَمُ الْغَيْبَ لَاسْتَكْثَرْتُ مِنَ الْخَيْرِ وَ ما مَسَّنِيَ السُّوءُ» -. أعراف / ۱۸۸ - {و

اگر غیب

می دانستم، قطعاً خیر بیشتری می اندوختم و هرگز به من آسیبی نمی رسید}، این معنا را تأیید می کند.

این سخن خداوند متعال: «لِيَقْضِيَ اللَّهُ أَمْراً كانَ مَفْعُولًا» -. أنفال / ۴۲ - { [چنین شد] تا خداوند کاری را که انجام شدنی بود به انجام رساند}، یعنی خداوند بدون این‌که از پیش قراری با شما گذاشته باشد، مقدر نموده بود که شما با مشرکین در [جنگ] بدر رویارو شوید، تا خداوند کاری که ناچار باید انجام می‌شد را به انجام رساند. یا بدین معناست که یکی از شؤون خداوند عزیز نمودن دین و اهل دین و خوار نمودن شرک و اهل شرک است. «لِيَقْضِيَ» به معنای تا انجام دهد، یا تا قضای خداوند ظاهر شود می‌باشد.

این سخن خداوند متعال: «فِي الزُّبُرِ» یعنی در کتاب‌هایی که [فرشتگانی که] محافظان [انسان هستند] آن‌ها را نوشته‌اند، یا مقصود از آن لوح محفوظ است. «كُلُّ صَغِيرٍ وَ كَبِيرٍ مُسْتَطَرٌ» یعنی هر عمل کوچک و بزرگی که پیش فرستاده‌اند، علیه آنان نوشته شده است، یا بدین معناست که همه موارد کوچک و بزرگ روزی‌ها و أجل‌ها و مانند آن در لوح نوشته شده است.

این سخن خداوند متعال: «وَ ما يَذْكُرُونَ إِلَّا أَنْ يَشاءَ اللَّهُ» -. همان / ۵۶ - {و هیچ کس پند نمی گیرد مگر این‌که خدا بخواهد}، یعنی مگر این‌که خداوند بخواهد آنان را بر آن مجبور کند، به قرینه این سخن خداوند که فرموده است: «إِنَّها

تَـذْكِرَةٌ * فَمَنْ شاءَ ذَكَرَهُ» - . عبس / ۱۱ و ۱۲ - {زنهـار [چنين مكن] اين [آيـات] پنـدى است * تا هر كه خواهـد از آن پند گيرد}. گفته شده كه معنايش اين است كه مگر اين‌كه خداوند بخواهد،

ص: ۸۶

از اين جهت كه خداونـد به آن امر كرده و از ترک آن نهى نمـوده است، بنـابراين مشيت خداونـد از قبـل وجود داشـته است. يعنى پندى نمى‌گيرند، جز اين‌كه خداوند از قبل، آن را خواسته باشد.

**[ترجمه]

الأخبار

«۱»

ب، قرب الإسـناد ابْنُ طَرِيـفٍ عَـنِ ابْـنِ عُلْوَانَ عَنْ جَعْفَرٍ عَنْ أَبِيهِ قَـالَ: قِيـلَ لِرَسُـولِ اللَّهِ صـلى الله عليه و آله يَـا رَسُـولَ اللَّهِ رُقًى (۱)يُسْتَشْفَى بِهَا هَلْ تَرُدُّ مِنْ قَدَرِ اللَّهِ فَقَالَ إِنَّهَا مِنْ قَدَرِ اللَّهِ.

**[ترجمه]قرب الإسناد: إبن علوان از امام صادق و ايشان از پدرشان عليهما السلام نقل كرده‌اند: به رسول خدا صلى الله عليه و آله عرض شـد: اى رسول خـدا! آيا [دعانوشـته‌ها] اوراقى كه از آن‌ها طلب شـفا مى‌شود قَـدَر خداونـد را برمى‌گردانند؟ ايشان فرمودند: آن‌ها خود از مقدرات خداوند هستند.

**[ترجمه]

«۲»

ل، الخصـال الْخَلِيـلُ بْنُ أَحْمَـدَ السَّنْجَرِيُّ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ إِسْـحَاقَ بْنِ خُزَيْمَةَ عَنْ عَلِيِّ بْنِ حُجْرٍ عَنْ شَـرِيكٍ عَنْ مَنْصُورِ بْنِ الْمُعْتَمِرِ (۲)عَـنْ رِبْعِيِّ بْنِ خِرَاشٍ (۳)عَنْ عَلِيٍّ عليه السـلام قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صـلى الله عليه و آله لَـا يُؤْمِنُ عَبْـدٌ حَتَّى يُؤْمِنَ بِأَرْبَعَةٍ حَتَّى يَشْهَدَ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَحْدَهُ لَا شَرِيكَ لَهُ وَ أَنِّي رَسُولُ اللَّهِ بَعَثَنِي بِالْحَقِّ وَ حَتَّى يُؤْمِنَ بِالْبَعْثِ بَعْدَ الْمَوْتِ وَ حَتَّى يُؤْمِنَ بِالْقَدَرِ.

**[ترجمه]خصـال: ربعى بن خراش از امـام على عليه السـلام نقـل كرده كه ايشـان فرمودنـد: رسـول خـدا صـلى الله عليه و آله فرمودند: هيچ بنده‌اى ايمان نياورده است، مگر اين‌كه به چهار چيز ايمان بياورد: شـهادت دهد هيچ معبودى جز خداوند نيسـت و او يكتاسـت و شريكى ندارد، و شهادت دهد كه من رسول خدا هستم و خداوند مرا به حق فرستاده است، و به برانگيختن بعد از مرگ ايمان بياورد و به قَدَر ايمان بياورد.

**[ترجمه]

«۳»

ل، الخصال أَبُو أَحْمَدَ مُحَمَّدُ بْنُ جَعْفرٍ الْبُنْدَارُ عَنْ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ نُوحٍ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عُمَرَ عَنْ يَزِيدَ بْنِ زُرَيْعٍ عَنْ بِشْرِ بْنِ نُمَيْرٍ عَنِ الْقَاسِمِ بْنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ عَنْ أَبِي أُمَامَةَ (۴)قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلى الله عليه و آله أَرْبَعَةٌ لَا يَنْظُرُ اللَّهُ إِلَيْهِمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ عَاقٌّ وَ مَنَّانٌ وَ مُكَذِّبٌ بِالْقَدَرِ وَ مُدْمِنُ خَمْرٍ.

**[ترجمه]خصال: أبی‌أمامهٔ نقل کرده، رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمودند: چهار تَن هستند که خداوند در روز قیامت به آن‌ها نظر نمی‌کند: کسی که عاقّ شده است، کسی که [هر چه عطا می‌کند،] منّت می‌گذارد، کسی که قَدَر را تکذیب می... کند و کسی که دائم الخمر است.

**[ترجمه]

«۴»

ل، الخصال حَمْزَةُ الْعَلَوِيُّ عَنْ أَحْمَدَ الْهَمْدَانِيِّ عَنْ يَحْيَى بْنِ الْحَسَنِ بْنِ جَعْفَرٍ عَنْ

۱- جمع الرقيه بالضم: العوذه.
۲- قال العلامه فى القسم الثانى من الخلاصه: منصور بن معتمر من أصحاب الباقر عليه السلام تبرى انتهى. و قال ابن حجر فى تقريب التهذيب: منصور بن المعتمر بن عبد اللّه السلمى، أبو عتاب- بمثلثه ثقيله ثمّ موحده- الكوفىّ، ثقه، ثبت، و كان لا يدلس، من طبقه الأعمش، مات سنه ۱۳۲.
۳- ربعى بكسر الراء و سكون الباء، و العين المهمله، خراش بالخاء المعجمه المكسوره و الراء و السين المعجمه، ضبطه كذلك الميرزا فى هامس الوسيط، و حكى ذلك أيضا عن ابن داود، و ضبطه ابن حجر فى التقريب بكسر المهمله و آخره معجمه و قال: أبو مريم العبسى الكوفىّ ثقه، عابد، مخضرم، من الثانيه، مات سنه مائه، و قيل: غير ذلك انتهى. أقول: و أرخ وفاته فى الوسيط و فى المحكى عن مختصر الذهبى سنه ۱۰۱ و حكى عن البرقى و غيره أنّه و أخاه مسعود من خواص أمير المؤمنين عليه السلام من مضر.
۴- لعله صدى- بالتصغير- ابن عجلان أبو امامه الباهلى الصحابىّ المشهور سكن الشام و مات بها سنه ۸۶ و قيل ۸۱.

مُحَمَّدِ بْنِ مَيْمُونٍ الْخَزَّازِ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مَيْمُونٍ عَنْ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ أَبِيهِ عَنْ عَلِيِّ بْنِ الْحُسَيْنِ علیهما السلام قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله سِتَّةٌ لَعَنَهُمُ اللَّهُ وَ كُلُّ نَبِيٍّ مُجَابِ الزَّائِدُ فِي كِتَابِ اللَّهِ وَ الْمُكَذِّبُ بِقَدَرِ اللَّهِ وَ التَّارِكُ لِسُنَّتِي وَ الْمُسْتَحِلُّ مِنْ عِتْرَتِي مَا حَرَّمَ اللَّهُ وَ الْمُتَسَلِّطُ بِالْجَبَرُوتِ لِيُذِلَّ مَنْ أَعَزَّهُ اللَّهُ وَ يُعِزَّ مَنْ أَذَلَّهُ اللَّهُ وَ الْمُسْتَأْثِرُ بِفَيْ ءِ الْمُسْلِمِينَ الْمُسْتَحِلُّ لَهُ.

**[ترجمه]خصال: عبدالله بن میون از امام صادق

ص: ۸۷

و ایشان از پدرشان و ایشان [نیز] از [پدرشان] امام سجاد علیهم السلام نقل کرده‌اند که رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمودند: شش تَن هستند که خداوند و هر پیامبر مستجاب‌شده‌ای آن‌ها را لعنت می‌کنند: کسی که چیزی را در کتاب خداوند زیاد کند، کسی که قَدَر را تکذیب کند، کسی که سنت مرا ترک کند، کسی که درباره خاندان من چیزی که خداوند حرام کرده را حلال شمرد، کسی که از قدرت سلطنتش برای خوار کردن کسی که خداوند او را عزیز کرده و عزیز کردن کسی که خداوند او را خوار کرده استفاده کند و کسی که از فیء مسلمانان برای خود استفاده می‌کند و آن را حلال می‌داند.

**[ترجمه]

«۵»

ل، الخصال ابْنُ الْمُتَوَكِّلِ عَنْ مُحَمَّدٍ الْعَطَّارِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ أَحْمَدَ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ أَبِي الْقَاسِمِ الْكُوفِيِّ عَنْ عَبْدِ الْمُؤْمِنِ الْأَنْصَارِيِّ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله إِنِّي لَعَنْتُ سَبْعَةً لَعَنَهُمُ اللَّهُ وَ كُلُّ نَبِيٍّ مُجَابٍ قَبْلِي فَقِيلَ وَ مَنْ هُمْ يَا رَسُولَ اللَّهِ فَقَالَ الزَّائِدُ فِي كِتَابِ اللَّهِ وَ الْمُكَذِّبُ بِقَدَرِ اللَّهِ وَ الْمُخَالِفُ لِسُنَّتِي وَ الْمُسْتَحِلُّ مِنْ عِتْرَتِي مَا حَرَّمَ اللَّهُ وَ الْمُتَسَلِّطُ بِالْجَبْرِيَّهِ (۱)لِيُعِزَّ مَنْ أَذَلَّ اللَّهُ وَ يُذِلَّ مَنْ أَعَزَّ اللَّهُ وَ الْمُسْتَأْثِرُ عَلَى الْمُسْلِمِينَ (۲)بِفَيْئِهِمْ مُسْتَحِلًّا لَهُ وَ الْمُحَرِّمُ مَا أَحَلَّ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ.

**[ترجمه]عبدالمؤمن انصاری از امام صادق علیه السلام نقل کرده که رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمودند: من هفت تَن را که خداوند و پیامبران مستجاب‌شده پیش از من نیز آنان را لعنت نموده‌اند، لعنت می‌کنم؛ عرض شد: ای رسول خدا! آن‌ها چه کسانی هستند؟ ایشان فرمودند: کسی که در کتاب خداوند چیزی زیاد کند، کسی که قَدَر خداوند را تکذیب کند، کسی که با سنت من مخالف باشد، کسی که درباره خاندان من چیزی که خداوند حرام کرده را حلال شمرد، کسی که از قدرت سلطنتش برای خوار کردن کسی که خداوند او را عزیز کرده و عزیز کردن کسی که خداوند او را خوار کرده استفاده کند، کسی که از فیء مسلمانان برای خود استفاده می‌کند و آن را حلال می‌داند و کسی که چیزی را که خداوند عزّ و جلّ آن را حلال کرده را حرام شمرد.

**[ترجمه]

«۶»

ل، الخصال مُحَمَّدُ بْنُ عُمَرَ الْحَافِظُ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْحُسَيْنِ الْخَثْعَمِيِّ عَنْ ثَابِتِ بْنِ عَامِرٍ السِّنْجَارِيِّ عَنْ عَبْدِ الْمَلِكِ بْنِ الْوَلِيدِ عَنْ عَمْرِو بْنِ عَبْدِ الْجَبَّارِ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ زِيَادٍ عَنْ زَيْدِ بْنِ عَلِيٍّ عَنْ أَبِيهِ عَنْ جَدِّهِ عَنْ عَلِيٍّ علیه السلام قَالَ قَالَ النَّبِيُّ صلی الله علیه و آله سَبْعَةٌ لَعَنَهُمُ اللَّهُ وَ كُلُّ نَبِيٍّ مُجَابٍ الْمُغَيِّرُ لِكِتَابِ اللَّهِ وَ الْمُكَذِّبُ بِقَدَرِ اللَّهِ وَ الْمُبَدِّلُ سُنَّةَ رَسُولِ اللَّهِ وَ الْمُسْتَحِلُّ مِنْ عِتْرَتِی مَا حَرَّمَ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ وَ الْمُتَسَلِّطُ فِی سُلْطَانِهِ لِیُعِزَّ مَنْ أَذَلَّ اللَّهُ وَ یُذِلَّ مَنْ أَعَزَّ اللَّهُ وَ الْمُسْتَحِلُّ لِحُرُمِ اللَّهِ (۳)وَ الْمُتَكَبِّرُ عِبَادَةَ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ.

**[ترجمه]عبدالله بن زیاد از زید بن علی، و او از پدرش [امام سجاد] و ایشان از پدرشان [امام حسین]، و ایشان از امام علی علیهم السلام نقل کرده‌اند که پیامبر صلی الله علیه و آله فرمودند: هفت تَن هستند که خداوند و هر پیامبر مستجاب‌شده‌ای آنان را لعنت می‌کنند: کسی که کتاب خداوند را تغییر دهد، کسی که قَدَر خداوند را تکذیب کند، کسی که سنت رسول خدا را دگرگون کند، کسی که درباره خاندان من چیزی را که خداوند عزّ و جلّ حرام نموده، حلال شمرد، کسی که از قدرت سلطنتش برای خوار کردن کسی که خداوند او را عزیز کرده و عزیز کردن کسی که خداوند او را خوار کرده استفاده کند، کسی که محرمات خداوند را حلال شمرد و کسی که از عبادت خداوند عزّ و جلّ تکبر کند.

**[ترجمه]

«۷»

ل، الخصال أَبِی عَنْ سَعْدٍ عَنْ إِبْرَاهِیمَ بْنِ هَاشِمٍ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ الْبَرْقِیِّ عَنْ زَكَرِیَّا بْنِ عِمْرَانَ عَنْ أَبِی الْحَسَنِ الْأَوَّلِ علیه السلام قَالَ: لَا یَكُونُ شَیْ ءٌ فِی السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ إِلَّا بِسَبْعَةٍ بِقَضَاءٍ وَ قَدَرٍ وَ إِرَادَةٍ وَ مَشِیَّةٍ وَ كِتَابٍ وَ أَجَلٍ وَ إِذْنٍ فَمَنْ قَالَ غَیْرَ هَذَا فَقَدْ كَذَبَ عَلَى اللَّهِ أَوْ رَدَّ عَلَى اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ.

۱- المتسلط بالجبریه أو بالجبروت أی بالقدره و السلطه و العظمه.

۲- استأثر بالشی ء علی الغیر أی استبد به و خص به نفسه.

۳- الحرم بضم الحاء و الراء جمع الحرام: ضد الحلال.

**[ترجمه]خصال: زکریا بن عمران نقل کرده، امام کاظم علیه السلام فرمودند: هر چیزی که در آسمان‌ها و زمین روی می‌دهد، همراه با هفت چیز است: قضا و قَدَر و اراده و مشیت و کتاب و أجل و إذن؛ هر کسی جز این بگوید بر خداوند دروغ بسته است، یا خداوند عزّ و جلّ را ردّ کرده است.

ص: ۸۸

**[ترجمه]

«۸»

فس، تفسیر القمی أَبِی عَنِ ابْنِ أَبِی عُمَیْرٍ عَنِ ابْنِ مُسْکَانَ (۱)عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ: إِنَّ مُوسَی علیه السلام سَأَلَ رَبَّهُ أَنْ یَجْمَعَ بَیْنَهُ وَ بَیْنَ آدَمَ علیه السلام فَجَمَعَ فَقَالَ مُوسَی یَا أَبَتِ أَ لَمْ یَخْلُقْکَ اللَّهُ بِیَدِهِ وَ نَفَخَ فِیکَ مِنْ رُوحِهِ وَ أَسْجَدَ لَکَ مَلَائِکَتَهُ وَ أَمَرَکَ أَنْ لَا تَأْکُلَ مِنَ الشَّجَرَهِ فَلِمَ عَصَیْتَهُ قَالَ یَا مُوسَی بِکَمْ وَجَدْتَ خَطِیئَتِی قَبْلَ خَلْقِی فِی التَّوْرَاهِ قَالَ بِثَلَاثِینَ سَنَهً (۲)قَالَ فَهُوَ ذَلِکَ قَالَ الصَّادِقُ علیه السلام فَحَجَّ آدَمُ مُوسَی علیه السلام (۳).

**[ترجمه]تفسیر قمی: إبن‌مسکان نقل کرده، امام صادق علیه السلام فرمودند: موسی علی نبینا و آله و علیه السلام از پروردگارش درخواست کرد که او را نزد آدم علی نبینا و آله و علیه السلام ببرد؛ خداوند چنین کرد. موسی گفت: پدر جان! مگر خداوند تو را با دست خود نیافرید و در تو از روحش ندمید و فرشتگانش را برای تو به سجده درنیاورد و به تو امر نکرد که از آن درخت نخوری!؟ پس چرا او را معصیت کردی؟ آدم گفت: ای موسی! خطای من به سبب [اعمال] شما [که] در تورات [آمده است]، و قبل از خلقت من رخ داد. موسی گفت: همان سی سال؟ آدم گفت: همان است. امام صادق علیه السلام فرمودند: [و این گونه بود که] آدم بر موسی علی نبینا و آله و علیه السلام احتجاج کرد.

**[ترجمه]

بیان

من أصحابنا من حمل هذا الخبر علی التقیه إذ قد ورد ذلک فی کتبهم بطرق کثیره و قد رواه السید فی الطرائف من طرقهم و رده و یمکن أن یقال إن المراد أنه کتب فی التوراه أن الله وکل آدم إلی اختیاره حتی فعل ما فعل لمصلحه إهباطه إلی الدنیا و أما کونه قبل خلقه علیه السلام فلأن التوراه کتب فی الألواح السماویه فی ذلک الوقت و إن وجده موسی علیه السلام بعد بعثته و یحتمل اطلاع روح موسی علی ذلک قبل خلق جسد آدم و الله یعلم.

**[ترجمه]یکی از اصحاب، این روایت را بر تقیه حمل کرده است؛ زیرا این روایت در کتاب‌های اهل سنت به طرق زیادی آورده شده است و سید نیز در طرائف آن را از طرق آن‌های روایت کرده است. ممکن است گفته شود مقصود این است که در تورات نوشته شده است که خداوند آدم را به اختیار خود گذاشت و آدم نیز آن کار را انجام داد، زیرا مصلحت این بود که به دنیا هبوط کند. اما این‌که [این موضوع مربوط به] قبل از خلقت آدم علی نبینا و آله و علیه السلام بوده است، به این جهت

بوده که در آن زمان [این موضوع] در لوح‌های نوشته شده، وجود داشته است، اگرچه موسی بعد از مبعوث شدنش آن را یافته است. احتمال دارد روح موسی قبل از خلقت جسم آدم از آن مطلع بوده باشد. خداوند خودش می‌داند.

**[ترجمه]

«۹»

ع أَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدٍ عَنْ أَبِيهِ عَنْ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ مَالِكٍ عَنْ عَبَّادِ بْنِ يَعْقُوبَ عَنْ عُمَرَ بْنِ بِشْرٍ الْبَزَّازِ قَالَ قَالَ أَبُو جَعْفَرٍ مُحَمَّدُ بْنُ عَلِيٍّ الْبَاقِرُ علیهما السلام مَا يَسْتَطِيعُ أَهْلُ الْقَدَرِ أَنْ يَقُولُوا وَ اللَّهِ لَقَدْ خَلَقَ اللَّهُ آدَمَ لِلدُّنْيَا وَ أَسْكَنَهُ الْجَنَّةَ لِيَعْصِيَهُ فَيَرُدَّهُ إِلَى مَا خَلَقَهُ لَهُ.

**[ترجمه]علل الشرایع: بشیر بزاز نقل کرده، امام باقر علیه السلام فرمودند: قَدَری‌ها نمی‌توانند بگویند که به خدا سوگند خداوند آدم را برای [سکونت در] دنیا آفریده بود و او را بدین جهت در بهشت ساکن کرده بود که خداوند را معصیت کند و [سپس] او را به جایی که او را برای [سکونت در] آن آفریده بود برگرداند.

**[ترجمه]

بیان

قوله لیعصیه أی عالما بأنه یخلیه مع اختیاره فیعصیه فیکون اللام لام العاقبه أی لیخلیه فیعصی بذلک مختارا و الله یعلم.

lt;meta info="\\"که خداوند را معصیت کند\\" یعنی خداوند می‌دانست که آدم را به اختیار خود می‌گذارد و او نیز خدا را معصیت می‌کند. بنابراین \\"لام\\" در \\"لِیَعصِیَهُ\\" به معنای عاقبت [و سرانجام] است و معنای این جمله این است: تا او را به حال خود گذارد و او نیز به اختیار خود عصیان کند. خداوند خودش می‌داند.

**[ترجمه]

«۱۰»

مع، معانی الأخبار أَبِی عَنْ سَعْدٍ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ أَبِيهِ عَنْ حَمَّادِ بْنِ عِيسَى عَنْ

ص: ۸۹

۱- قد عرفت سابقا عدم ثبوت روایه ابن مسکان عن أبی عبد اللّه علیه السلام بلا واسطه ممّا ذکرنا عن النجاشیّ، فانه قال: إنّه روی عن أبی عبد اللّه علیه السلام و لیس بثبت انتهی، و ممّا نقلنا عن الکشّیّ من أنّه لم یسمع عنه علیه السلام إلّا حدیث من أدرک المشعر فقد أدرک الحجّ، فعلی هذا فالروایه مرسله.

٢- فی المصدر: بثلاثين ألف سنه.

٣- أی غلب آدم موسی بالحجه.

شُعَيْبٍ عَنْ أَبِی بَصِیرٍ قَالَ قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام شَاءَ وَ أَرَادَ وَ لَمْ یُحِبَّ وَ لَمْ یَرْضَ قُلْتُ کَیْفَ قَالَ شَاءَ أَنْ لَا یَکُونَ شَیْ ءٌ إِلَّا بِعِلْمِهِ وَ أَرَادَ مِثْلَ ذَلِکَ وَ لَمْ یُحِبَّ أَنْ یُقَالَ لَهُ ثَالِثُ ثَلَاثَهٍ وَ لَمْ یَرْضَ لِعِبَادِهِ الْکُفْرَ (۱).

**[ترجمه]معانی الأخبار: أبی‌بصیر نقل کرده، امام صادق علیه السلام فرمودند:

ص: ۸۹

[خداوند] خواست و اراده کرد، در حالی که خوش نداشت و راضی نبود. عرض کردم: چطور؟ خواست که هیچ‌چیزی جز به علم او روی ندهد و همین را اراده کرد، ولی خوش نداشت که به او بگویند او سومین آن سه است و راضی نبود که بندگانش کافر شوند.

**[ترجمه]

«۱۱»

عد، العقائد اعتقادنا فی الإراده و المشیه قول الصادق علیه السلام شاء الله و أراد و لم یحب و لم یرض شاء أن لا یکون شی ء إلا بعلمه و أراد مثل ذلک و لم یحب أن یقال له ثالث ثلاثه و لم یرض لعباده الکفر و قال الله عز و جل إِنَّکَ لا تَهْدِی مَنْ أَحْبَبْتَ وَ لکِنَّ اللَّهَ یَهْدِی مَنْ یَشاءُ (۲)و قال عز و جل وَ ما تَشاؤُنَ إِلَّا أَنْ یَشاءَ اللَّهُ (۳)و قال عز و جل وَ لَوْ شاءَ رَبُّکَ لَآمَنَ مَنْ فِی الْأَرْضِ کُلُّهُمْ جَمِیعاً أَ فَأَنْتَ تُکْرِهُ النَّاسَ حَتَّی یَکُونُوا مُؤْمِنِینَ (۴)و قال عز و جل وَ ما کانَ لِنَفْسٍ أَنْ تُؤْمِنَ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ (۵)کما قال وَ ما کانَ لِنَفْسٍ أَنْ تَمُوتَ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ کِتاباً مُؤَجَّلًا (۶)کما قال یَقُولُونَ لَوْ کانَ لَنا مِنَ الْأَمْرِ شَیْ ءٌ ما قُتِلْنا هاهُنا قُلْ لَوْ کُنْتُمْ فِی بُیُوتِکُمْ لَبَرَزَ الَّذِینَ کُتِبَ عَلَیْهِمُ الْقَتْلُ إِلی مَضاجِعِهِمْ (۷)و قال عز و جل وَ لَوْ شاءَ رَبُّکَ ما فَعَلُوهُ فَذَرْهُمْ وَ ما یَفْتَرُونَ (۸)و قال عز و جل وَ لَوْ شاءَ اللَّهُ ما أَشْرَکُوا وَ ما جَعَلْناکَ عَلَیْهِمْ حَفِیظاً (۹)و قال عز و جل وَ لَوْ شِئْنا لَآتَیْنا کُلَّ نَفْسٍ هُداها (۱۰)و قال عز و جل فَمَنْ یُرِدِ اللَّهُ أَنْ یَهْدِیَهُ یَشْرَحْ صَدْرَهُ لِلْإِسْلامِ وَ مَنْ یُرِدْ أَنْ یُضِلَّهُ یَجْعَلْ صَدْرَهُ ضَیِّقاً حَرَجاً کَأَنَّما یَصَّعَّدُ فِی السَّماءِ (۱۱)و قال عز و جل یُرِیدُ اللَّهُ لِیُبَیِّنَ لَکُمْ وَ یَهْدِیَکُمْ سُنَنَ الَّذِینَ مِنْ قَبْلِکُمْ وَ یَتُوبَ عَلَیْکُمْ (۱۲)و قال الله عز و جل یُرِیدُ اللَّهُ أَلَّا یَجْعَلَ لَهُمْ حَظًّا فِی الْآخِرَهِ (۱۳)و قال عز و جل یُرِیدُ اللَّهُ

ص: ۹۰

۱- تقدم مسندا تحت رقم ۱۱ و یأتی بسند آخر تحت رقم ۳۴.

۲- القصص: ۵۶.

۳- الدهر: ۳۰.

۴- یونس: ۹۹.

۵- یونس: ۱۰۰.

۶- آل عمران: ۱۴۵.

٧- آل عمران: ١٥٤.

٨- الأنعام: ١١٢.

٩- الأنعام: ١٠٧.

١٠- الم السجده: ١٣.

١١- الأنعام: ١٢٥.

١٢- النساء: ٢٦.

١٣- آل عمران: ١٧٦.

أَنْ يُخَفِّفَ عَنْكَمْ (۱)و قال يُرِيدُ اللَّهُ بِكَمُ الْيُسْرَ وَ لا يُرِيدُ بِكَمُ الْعُسْرَ (۲)و قال عز و جل وَ اللَّهُ يُرِيدُ أَنْ يَتُوبَ عَلَيْكَمْ وَ يُرِيدُ الَّذِينَ يَتَّبِعُونَ الشَّهَواتِ أَنْ تَمِيلُوا مَيْلًا عَظِيماً (۳)و قال عز و جل وَ مَا اللَّهُ يُرِيدُ ظُلْماً لِلْعِبادِ (۴)فهذا اعتقادنا فى الإراده و المشيه و مخالفونا يشنعون علينا فى ذلك و يقولون إنا نقول إن الله عز و جل أراد المعاصى و أراد قتل الحسين عليه السلام و ليس هكذا نقول و لكنا نقول إن الله عز و جل أراد أن يكون معصيه العاصين خلاف طاعه المطيعين و أراد أن تكون المعاصى غير منسوبه إليه من جهه الفعل و أراد أن يكون موصوفا بالعلم بها قبل كونها و نقول أراد الله أن يكون قتل الحسين عليه السلام معصيه له خلاف الطاعه و نقول أراد أن يكون قتله منهيا عنه غير مأمور به و نقول أراد الله أن يكون مستقبحا غير مستحسن و نقول أراد الله عز و جل أن يكون قتله سخطا لله غير رضاه و نقول أراد الله عز و جل أن لا يمنع من قتله بالجبر و القدره كما منع منه بالنهى و نقول أراد الله أن لا يدفع القتل عنه كما دفع الحرق عن إبراهيم عليه السلام حين قال عز و جل للنار التى ألقى فيها يا نارُ كُونِى بَرْداً وَ سَلاماً عَلى إِبْراهِيمَ (۵)و نقول لم يزل الله عالما بأن الحسين عليه السلام سيقتل و يدرك بقتله سعاده الأبد و يشقى قاتله شقاوه الأبد و نقول ما شاء الله كان و ما لم يشأ لم يكن هذا اعتقادنا فى الإراده و المشيه دون ما نسب إلينا أهل الخلاف و المشنعون علينا من أهل الإلحاد أقول قال الشيخ المفيد نور الله ضريحه الذى ذكره الشيخ أبو جعفر رحمه الله فى هذا الباب لا يتحصل و معانيه تختلف و تتناقض و السبب فى ذلك أنه عمل على ظواهر الأحاديث المختلفه و لم يكن ممن يرى النظر فيميز بين الحق و الباطل و يعمل على ما توجب الحجه و من عول فى مذهبه على الأقاويل المختلفه و تقليد الرواه كانت حاله فى الضعف ما وصفناه و الحق فى ذلك أن الله تعالى لا يريد إلا ما حسن من الأفعال و لا

۱- النساء: ۲۷.

۲- البقره: ۱۸۵.

۳- النساء: ۲۷.

۴- النساء: ۳۱.

۵- الأنبياء: ۶۹.

یشاء إلا الجمیل من الأعمال و لا یریـد القبائح و لا یشاء الفواحش تعالى الله عما یقول المبطلون علوا کبیرا قال الله تعالى وَ مَا اللَّهُ یُرِیدُ ظُلْماً لِلْعِبادِ و قال یُرِیدُ اللَّهُ بِکُمُ الْیُسْرَ وَ لا یُرِیدُ بِکُمُ الْعُسْرَ و قال یُرِیدُ اللَّهُ لِیُبَیِّنَ لَکُمْ وَ یَهْدِیَکُمْ سُنَنَ الَّذِینَ مِنْ قَبْلِکُمْ الآیه وَ اللَّهُ یُرِیدُ أَنْ یَتُوبَ عَلَیْکُمْ وَ یُرِیدُ الَّذِینَ یَتَّبِعُونَ الشَّهَواتِ أَنْ تَمِیلُوا مَیْلًا عَظِیماً یُرِیدُ اللَّهُ أَنْ یُخَفِّفَ عَنْکُمْ وَ خُلِقَ الْإِنْسانُ ضَعِیفاً فخبر سبحانه أنه لا یرید لعباده العسر بل یرید بهم الیسر و أنه یرید لهم البیان و لا یرید لهم الضلال و یرید التخفیف عنهم و لا یرید التثقیل علیهم فلو کان سبحانه مریدا لمعاصیهم لنا فی ذلک إراده البیان لهم أو التخفیف عنهم و الیسر لهم فکتاب الله تعالى شاهد بضد ما ذهب إلیه الضالون المفترون على الله الکذب تعالى الله عما یقول الظالمون علوا کبیرا.

فأما ما تعلقوا به من قوله تعالى فَمَنْ یُرِدِ اللَّهُ أَنْ یَهْدِیَهُ الآیه فلیس للمجبره به تعلق و لا فیه حجه من قبل أن المعنى فیه من أراد الله تعالى أن ینعمه و یثیبه جزاء على طاعته شرح صدره للإسلام بالألطاف التی یحبوه بها فییسر له بها استدامه أعمال الطاعات و الهدایه فی هذا الموضع هی التعظیم قال الله تعالى فیما خبر به عن أهل الجنه الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِی هَدانا لِهذا (۱)الآیه أی نعمنا به و أثابنا إیاه و الضلال فی هذه الآیه هو العذاب قال الله تعالى إِنَّ الْمُجْرِمِینَ فِی ضَلالٍ وَ سُعُرٍ (۲)فسمى العذاب ضلالا و النعیم هدایه و الأصل فی ذلک أن الضلال هو الهلاک و الهدایه هی النجاه.

قال الله تعالى حکایه عن العرب أَ إِذا ضَلَلْنا فِی الْأَرْضِ أَ إِنَّا لَفِی خَلْقٍ جَدِیدٍ (۳)یعنون إذا هلکنا فیها و کأن المعنى فی قوله فَمَنْ یُرِدِ اللَّهُ أَنْ یَهْدِیَهُ ما قدمناه وَ مَنْ یُرِدْ أَنْ یُضِلَّهُ ما وصفناه و المعنى فی قوله یَجْعَلْ صَدْرَهُ ضَیِّقاً حَرَجاً یرید سلبه التوفیق عقوبه له على عصیانه و منعه الألطاف جزاء له على إساءته فشرح الصدر ثواب الطاعه بالتوفیق و تضییقه عقاب المعصیه بمنع التوفیق و لیس فی هذه الآیه على ما بیناه شبه لأهل الخلاف فیما ادعوه من أن الله تعالى یضل عن الإیمان و یصد

۱- الأعراف: ۴۳.

۲- القمر: ۴۷.

۳- الم السجده: ۱۰.

عن الإسلام و يريد الكفر و يشاء الضلال و أما قوله تعالى وَ لَوْ شاءَ رَبُّکَ لَآمَنَ مَنْ فِی الْأَرْضِ کُلُّهُمْ جَمِیعاً فالمراد به الإخبار عن قـدرته و أنه لو شـاء أن يلجئهم إلى الإيمـان و يحملهم عليه بالإكراه و الاضـطرار لكـان على ذلـك قـادرا لكنه شاء تعالى منهم الإيمان على الطوع و الاختيار و آخر الآيه يـدل على ما ذكرناه و هو قوله أَ فَأَنْتَ تُکْرِهُ النَّاسَ حَتَّی یَکُونُوا مُؤْمِنِینَ (۱)يريد أن الله قـادر على إكراههم على الإيمـان لكنه لا يفعل ذلك و لو شاءه لتيسر عليه و كل ما يتعلقون به من أمثال هـذه الآيه فالقول فيه ما ذكرناه أو نحوه على ما بيناه و فرار المجبره من إطلاق القول بأن الله يريد أن يعصى و يكفر به و يقتل أولياؤه إلى القول بأنه يريد أن يكون ما علم كما علم و يريـد أن يكون معاصـيه قبائح منهيا عنها وقوع فيما هربوا منه و تورط فيما كرهوه (۲)و ذلك أنه إذا كان ما علم من القبيـح كما علم و كان تعالى مريـدا لأن يكون ما علم من القبيح كما علم فقد أراد القبيح و أراد أن يكون قبيحا فمـا معنى فرارهم من شـی ء إلى نفسه و هربهم من معنى إلى عينه فكيـف يتم لهم ذلـك مع أهـل العقول و هـل قولهم هـذا إلا كقول إنسـان أنـا لا أسب زيـدا لكنى أسب أبا عمرو و زيـد هو أبو عمرو و كقول اليهود إذ قالوا سـخريه بأنفسـهم نحن لا نكفر بمحمد صلى الله عليه و آله لكنا نكفر بأحمد فهذا رعونه (۳)و جهل ممن صار إليه.

**[ترجمه]عقائد صدوق: اعتقاد ما در مورد اراده و مشيت، سخن امام صادق عليه السلام است كه فرمودند: خداوند خواست و اراده كرد، در حـالى كه خوش نـداشت و راضـى نبود، خواست كه هيـچ‌چيزى جز به علم او روى ندهـد و همين را اراده كرد، ولى خوش نـداشت كه به او بگوينـد او سومين آن سه است و راضـى نبود كه بنـدگانش كافر شونـد. خداوند عزّ و جلّ فرمود: «إِنَّکَ لا تَهْدِی مَنْ أَحْبَبْتَ وَ لکِنَّ اللَّهَ یَهْدِی مَنْ یَشاءُ» - . قصـص / ۵۶ - {در حقيقت تـو هر كه را دوست دارى نمى تـوانى راهنمـايى كنى، ليكن خـداست كه هر كه را بخواهـد راهنمايى مى كنـد}، و عزّ و جلّ فرمود: «وَ ما تَشاؤُنَ إِلَّا أَنْ یَشاءَ اللَّهُ» - . انسان / ۳۰ - {و تا خدا نخواهد [شما] نخواهيد خواست}، و عزّ و جلّ فرمود: «وَ لَوْ شاءَ رَبُّکَ لَآمَنَ مَنْ فِی الْأَرْضِ کُلُّهُمْ جَمِیعاً أَ فَأَنْتَ تُکْرِهُ النَّاسَ حَتَّی یَکُونُوا مُؤْمِنِینَ» - . يونس / ۹۹ - {و اگر پروردگـار تو مى خواست، قطعـاً هر كه در زمين است همه آن‌ها يك‌سـر ايمان مى آوردنـد. پس آيا تو مردم را ناگزير مى كنى كه بگروند!؟}، و [خداونـد] عزّ و جلّ فرمود: «وَ ما کانَ لِنَفْسٍ أَنْ تُؤْمِنَ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ» - . همان / ۱۰۰ - {و هيـچ كس را نرسد كه جز به اذن خدا ايمان بياورد}، چنان‌چه فرمود: «وَ ما کـانَ لِنَفْسٍ أَنْ تَمُوتَ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ کِتاباً مُؤَجَّلًا» - . آل عمران / ۱۴۵ - {و هيچ نفسـى جز به فرمان خدا نميرد، [خداوند مرگ را] به عنوان سـرنوشتى معين [مقرر كرده است]}، چنـان‌چه فرمود: «یَقُولُونَ لَوْ کـانَ لَنا مِنَ الْأَمْرِ شَیْ ءٌ ما قُتِلْنا هاهُنا قُلْ لَوْ کُنْتُمْ فِی بُیُوتِکُمْ لَبَرَزَ الَّذِینَ کُتِبَ عَلَیْهِمُ الْقَتْلُ إِلی مَضاجِعِهِمْ» - . همان / ۱۵۴ - {مى گفتنـد اگر مـا را در اين كار اختيارى بود [و وعده پيامبر واقعيت داشت]، در اين‌جا كشـته نمى شديم. بگو اگر شـما در خانه هاى خود هم بوديد، كسانى كه كشته شدن بر آنـان نوشـته شـده قطعـاً [با پاى خود] به سوى قتلگاه‌هاى خويش مى رفتنـد}، و [خداونـد] عزّ و جلّ فرمود: «وَ لَوْ شاءَ رَبُّکَ ما فَعَلُوهُ فَذَرْهُمْ وَ مـا یَفْتَرُونَ» - . أنعـام / ۱۱۲ - {و اگر پروردگـار تو مى خواست، چنين نمى كردنـد. پس آنـان را بـا آن‌چه به دروغ مى سازند واگذار}، و [خداوند] عزّ و جلّ فرمود: «وَ لَوْ شاءَ اللَّهُ ما أَشْرَکُوا وَ ما جَعَلْناکَ عَلَیْهِمْ حَفِیظاً» - . همان / ۱۰۷ - {و اگر خدا مى خواست، آنان شـرك نمى آوردند و ما تو را بر ايشان نگهبان نكرده ايم و تو وكيل آنان نيستى}، و [خداوند] عزّ و جـلّ فرمود: «وَ لَوْ شِئْنا لَآتَیْنا کُلَّ نَفْسٍ هُداها» - . سـجده / ۱۳ - {و اگر مى خواسـتيم، حتمـاً به هر كسـى [از روى جبر] هدايتش را مى داديم}، و عزّ و جلّ فرمود: «فَمَنْ یُرِدِ اللَّهُ أَنْ یَهْدِیَهُ یَشْرَحْ صَدْرَهُ لِلْإِسْلامِ وَ مَنْ یُرِدْ أَنْ یُضِلَّهُ یَجْعَلْ صَدْرَهُ ضَیِّقاً حَرَجاً کَأَنَّما یَصَّعَّدُ فِی السَّماءِ» - . أنعام / ۱۲۵ - {پس كسـى را كه خدا بخواهد هدايت نمايد، دلش را به پذيرش اسـلام مى گشايد و هر كه را بخواهد گمراه كند، دلش را سخت تنگ مى گرداند، چنان‌كه گويى به زحمت در آسمان بالا مى رود}، و

[خداونـد] عزّ و جـلّ فرمود: «يُرِيـدُ اللَّهُ لِيُبَيِّنَ لَكَمْ وَ يَهْـدِيَكَمْ سُـنَنَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكَمْ وَ يَتُوبَ عَلَيْكَمْ» - . نسـاء / ۲۶ - {خدا می خواهد برای شـما توضیح دهد و راه [و رسم] کسانی را که پیش از شما بوده اند به شما بنمایاند و بر شما ببخشاید}، و خداوند عزّ و جـلّ فرمود: «يُرِيـدُ اللَّهُ أَلَّا يَجْعَـلَ لَهُمْ حَظًّا فِي الْآخِرَهِ» - . آل عمران / ۱۷۶ - {خداونـد می خواهد در آخرت برای آنان بهره ای قرار ندهـد}، و [خداونـد] عزّ و جلّ فرمود: «يُرِيـدُ اللَّهُ أَنْ يُخَفِّفَ عَنْكُمْ» - . نساء / ۲۸ - {خدا می خواهد تا بارتان را سبک گرداند}،

ص: ۹۰

و فرمود: «يُرِيدُ اللَّهُ بِكُمُ الْيُسْرَ وَ لا يُرِيدُ بِكُمُ الْعُسْـرَ» - . بقره / ۱۸۵ - {خدا برای شـما آسانی می خواهد و برای شما دشواری نمی خواهد}، و [خداوند] عزّ و جلّ فرمود: «وَ اللَّهُ يُرِيدُ أَنْ يَتُوبَ عَلَيْكُمْ وَ يُرِيدُ الَّذِينَ يَتَّبِعُونَ الشَّهَواتِ أَنْ تَمِيلُوا مَيْلًا عَظِيماً» - . نسـاء / ۲۷ - {خـدا می خواهـد تـا بر شـما ببخشایـد و کسانی که از خواسـته ها[ی نفسانی] پیروی می کننـد می خواهنـد شـما دسـتخوش انحرافی بزرگ شویـد}، و [خداونـد] عزّ و جلّ فرمود: «وَ مَا اللَّهُ يُرِيدُ ظُلْماً لِلْعِبادِ» - . غافر / ۳۱ - {و [گرنه] خدا بر بندگان [خود] ستم نمی خواهد}. این است اعتقاد ما درباره اراده و مشیت. مخالفین ما بر اعتقاد ما خرده می‌گیرند و می‌گویند که ما می‌گوییم خداوند عزّ و جلّ معاصی را اراده کرده است، و همو کشـته شدن حسـین علیه السـلام را اراده کرده است. در حالی که ما چنین اعتقادی نداریم، ما می‌گوییم خداوند عزّ و جلّ اراده کرده است که معصیت عصیان‌گران، با طاعت مطیعین فرق داشته باشد و اراده کرده است که انجام معاصی به او منسوب نباشد و اراده کرده است که به معاصی قبل از روی دادنشان علم داشـته باشد. ما می‌گوییم خداوند اراده کرد که کشته شدن حسین علیه السلام معصیت او و خلاف طاعت او باشد، و می... گوییم اراده کرد که از قتل ایشان نهی شده باشد و امری به آن نشده باشد، و می‌گوییم خداوند اراده کرد که قتل ایشان عملی زشت و غیر نیک باشد، و می‌گوییم خداوند عزّ و جلّ اراده کرد که قتل ایشان دربردانده خشم خداوند باشد نه خشنودی او، و می‌گوییم خداوند عزّ و جلّ اراده کرد که با جبر و قدرت [خود] از قتل ایشان جلوگیری نکند، چنان‌چه با نهی جلوگیری کرد، و می‌گوییم خداوند اراده کرد که مانع کشته شدن ایشان نشود، چنان‌چه مانع سوختن ابراهیم علی نبینا و آله و علیه السلام شد، خداوند عزّ و جلّ به آتشـی که او در آن افکنده شده بود فرمود: «يا نارُ كُونِي بَرْداً وَ سَـلاماً عَلى إِبْراهِيمَ» - . أنبياء / ۶۹ - {ای آتش! برای ابراهیم سـرد و بی آسـیب باش}. ما می‌گوییم خداوند همواره می‌دانسـته است که حسین علیه السلام کشته خواهد شد و با کشـته شدنش به سعادت ابدی می‌رسد و قاتلش به شقاوت ابدی دچار می‌شود، و می‌گوییم هر چه خدا بخواهد همان می‌شود و هر چه نخواهد نمی‌شود. این است اعتقاد ما درباره اراده و مشیت، نه آن‌چه که مخالفین و خرده‌گیران اهل کفر به ما نسبت می‌دهند.

مؤلف گوید: شـیخ مفید نوّر الله ضـریحه گفته است: مطلبی که شـیخ صدوق رحمه الله در این باب گفته است معنای مشخصی ندارد و معانی مختلف و متناقضی دارد؛ سبب آن نیز این است که ایشان به ظاهر احادیث مختلفی تمسک کرده‌اند و از کسانی نبوده‌انـد که در آن‌ها تأمل کننـد و حق و باطل آن‌ها را از هم جدا کنند و به آن‌چه حجت است تمسک کنند. و هر کسـی که در شـیوه‌اش بر سـخنان مختلف و تقلید از راویان اعتماد کند، ضـعف عقیده‌اش چنان می‌شود که گفتیم. سـخن حق در این‌باره این است که خداوند متعال جز افعال نیک را اراده نمی‌کند

و جز اعمال زیبا را نمی‌خواهـد، و زشتی‌ها را اراده نمی کنـد و اعمال زشت را نمی‌خواهـد، خداونـد بسیار بلنـدمرتبه‌تر از آنی است که اهـل باطـل می گوینـد. خداونـد متعـال فرموده است: «وَ مَـا اللَّهُ یُرِیـدُ ظُلْماً لِلْعِبادِ» - . غافر / ۳۱ - {و [گرنـه] خـدا بر بنـدگان [خود] سـتم نمی خواهد}، فرموده است: «یُرِیدُ اللَّهُ بِکُمُ الْیُسْـرَ وَ لا یُرِیدُ بِکُمُ الْعُسْـرَ» - . بقره / ۱۸۵ - {خدا برای شما آسانی می خواهد و برای شـما دشواری نمی خواهد}، فرموده است: «یُرِیدُ اللَّهُ لِیُبَیِّنَ لَکُمْ وَ یَهْدِیَکُمْ سُـنَنَ الَّذِینَ مِنْ قَبْلِکُمْ ... » - . نساء / ۲۶ - {خدا می خواهد برای شما توضیح دهد و راه [و رسم] کسانی را که پیش از شما بوده اند به شما بنمایاند ...}، «وَ اللَّهُ یُرِیـدُ أَنْ یَتُوبَ عَلَیْکُمْ وَ یُرِیـدُ الَّذِینَ یَتَّبِعُونَ الشَّهَواتِ أَنْ تَمِیلُوا مَیْلًا عَظِیماً * یُرِیـدُ اللَّهُ أَنْ یُخَفِّفَ عَنْکُمْ وَ خُلِقَ الْإِنْسـانُ ضَعِیفاً» - . همان / ۲۷ و ۲۸ - {خدا می خواهد تا بر شـما ببخشاید و کسانی که از خواسـته ها[ی نفسانی] پیروی می کنند می خواهنـد شـما دست‌خوش انحرافی بزرگ شویـد * خـدا می خواهـد تـا بارتان را سـبک گردانـد و [می دانـد که] انسان ناتوان آفریده شده است}. خداوند فرموده است که او برای بندگانش سـختی اراده نکرده است، بلکه برایشان آسانی خواسته است، و روشن گری [و بیـان] را برایشـان اراده کرده است و گمراهی را برایشـان نخواسـته است، و سـبک شـدن را برایشـان اراده کرده است و نخواسـته که بارشان را سـنگین کنـد؛ اگر خداوند سـبحان معصـیت‌های آنان را اراده می‌نمود، لنا فی ذلک إرادهٔ البیان لهم و ... بنابراین کتاب خداونـد متعال شاهد بر ضد آن چیزی است که گمراهان و آن‌هایی که به دروغ به خداوند افترا زده... اند به آن گرویده‌اند، خداوند بسیار بلندمرتبه‌تر از آنی است که ظالمان می گویند.

امـا در مورد اسـتناد آنـان به این سـخن خداونـد متعال: «فَمَنْ یُرِدِ اللَّهُ أَنْ یَهْـدِیَهُ ... » - . أنعام / ۱۲۵ - {پس کسـی را که خدا بخواهـد هـدایت نمایـد، ...}،[باید گفت:] جبریون نمی‌توانند به این آیه اسـتناد کنند و به آن دلیل بیاورند؛ زیرا معنای این آیه این است که کسانی را که خداونـد متعال بخواهد به آنان نعمت بخشد و به جزای اطاعتشان به آن‌ها پاداش دهد، سینه‌اشان را با الطافی که با آن اسـلام را دوست داشـته باشند، برای [پذیرش] اسلام گشاده می کند و با آن الطاف تداوم اعمال و طاعات را برای آنـان آسـان می‌نمایـد. هـدایت در این‌جـا به معنای گرامی داشـتن است؛ خداونـد متعال از زبان اهل بهشت فرموده است: «الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِی هَدانا لِهذا ... » - . أعراف / ۴۳ - {ستایش خدایی را که ما را بدین [راه] هدایت نمود}، که یعنی ما را به آن نعمت بخشـید و به جهت آن پـاداش داد، و ضـلال در این آیه [یعنی آیه «فَمَنْ یُرِدِ اللَّهُ أَنْ یَهْـدِیَهُ ... »] به معنای عـذاب و کیفر است؛ خداونـد متعال فرمود: «إِنَّ الْمُجْرِمِینَ فِی ضَـلالٍ وَ سُـعُرٍ» - . قمر / ۴۷ - {قطعاً بزهکاران در گمراهی و جنوننـد}، که از عـذاب به گمراهی تعبیر کرده است و از نعمات به هـدایت، و این بـدان جهت است که گمراهی همان هلاک است و هـدایت همان نجات.

خداوند متعال به حکایت از زبان اعراب می گوید: «أَ إِذا ضَلَلْنا فِی الْأَرْضِ أَ إِنَّا لَفِی خَلْقٍ جَدِیدٍ» - . سجده / ۱۰ - {آیا وقتی در [دل] زمین گم شـدیم، آیا [باز] ما در خلقت جدیدی خواهیم بود}، که معنای آن، وقتی در زمین هلاک شدیم می‌باشد. گویا معنای این سخن خداوند: «فَمَنْ یُرِدِ اللَّهُ أَنْ یَهْدِیَهُ ... وَ مَنْ یُرِدْ أَنْ یُضِلَّهُ ... » - . أنعام / ۱۲۵ -

نیز همان است که گفتیم و شـرح دادیم. و معنای «یَجْعَلْ صَـدْرَهُ ضَـیِّقاً حَرَجاً» - . همان - {دلش را سـخت تنگ می گردانـد} این است که خداوند اراده می کند که به کیفر معصیتش، توفیق را از او سلب کند و او را از به جزای بدکاری‌اش از الطاف منع

کنـد. بنابراین گشادگی سـینه، پاداش طاعت و تنگی آن، کیفر معصیت است. بنابر توضـیحی که ما دادیم در این آیه شـبهه‌ای برای مخالفینی که ادعا کرده‌اند خداوند از راه ایمان گمراه می‌کند و جلوی اسلام آوردن را می‌گیرد

ص: ۹۲

و کفر را اراده می‌کنـد و گمراهی را می‌خواهـد بـاقی نمی‌مانـد. و امـا این سـخن خداونـد متعـال: «وَ لَوْ شاءَ رَبُّکَ لَآمَنَ مَنْ فِی الْأَرْضِ کُلُّهُمْ جَمِیعاً» - . یونس / ۹۹ - {و اگر پروردگـار تو می خواست، قطعاً هر که در زمین است همه آن‌ها یک‌سر ایمان می آوردنـد}، مقصود خداونـد از آن خبر دادن از قـدرتش است و این‌که اگر بخواهـد آنان را به ایمان وادار کنـد و به زور و ناچاری مجبور بر ایمان آوردن کنـد، قادر است این کار را بکنـد، ولی خداوند متعال خواسـته است که آنان به رغبت و اختیار خود ایمان بیاورند. آخر این آیه نیز دلالت بر توضـیحی که ما دادیم می‌کند، چه این‌که در ادامه آیه آمده است: «أَ فَأَنْتَ تُکْرِهُ النَّاسَ حَتَّی یَکُونُوا مُؤْمِنِینَ» - . همان - {پس آیا تو مردم را ناگزیر می کنی که بگرونـد!؟}، که مقصود این است که خـداوند قادر است که آنان را به ایمان آوردن وادار کند، ولی این کار را نمی‌کند، ولی اگر بخواهد این کار برایش مقدور است. و در همه چیزهایی از قبیل این آیه که به آن استناد می‌کنند، سـخن همین یا چیزی شبیه این است، چنان‌چه گفتیم و توضـیح دادیم. ایـن‌که جبری‌هـا از این‌که به صـورت مطلـق بگوینـد خداونـد اراده کرده است که معصـیت شـود و به او کفر ورزیـده شـود و اولیائش کشـته شونـد، فرار کرده‌انـد و [به جای آن] گفته‌اند خداوند اراده کرده که همه چیزهایی که به آن‌ها علم دارد مطابق علمش واقع شونـد، و اراده کرده است که معصـیت‌های او، اعمالی زشت و مورد نهی باشـند، [در حقیقت] مبتلا شدن به همان چیزی است که از آن فرار کرده‌انـد و فرورفتن در همان است که از آن بـدشان آمـده است؛ زیرا اگر زشتی‌های که خداوند به آن‌هـا علم دارد مطـابق علمش واقع شونـد، و خداونـد متعـال اراده کرده باشـد که زشتی‌هـایی که به آن‌هـا علم دارد به همـان صورتی که به آن‌ها علم دارد واقع شوند، در واقع زشتی را اراده کرده است. پس چه معنایی دارد که آن‌ها از چیزی به خودش فرار کننـد و از معنـایی به همـان معنا بگریزنـد!؟ چگونه این سـخن آن‌ها درست و مورد قبول عقلا باشـد!؟ آیا این سـخن آنانماننـد این نیست که کسـی بگوید من به زید دشـنام نمی‌دهم، ولی به پدر عمرو دشـنام می‌دهم، و حال آن‌که پدر عمرو همان زیـد است!؟ و ماننـد این سـخن یهودیان که خود را تمسـخر کردنـد و گفتنـد که ما به محمـد کفر نمی‌ورزیم، ما به احمد کفر می‌ورزیم. به همین صورت این سخن نیز نشانه کج‌فهمی و نادانی گوینده آن است.

**[ترجمه]

«۱۲»

ن، عیـون أخبـار الرضـا علیه السـلام أَحْمَـدُ بْنُ إِبْرَاهِیمَ بْنِ بَکْرٍ الْخُورِیُّ عَنْ إِبْرَاهِیمَ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ مَرْوَانَ عَنْ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ زِیَادٍ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ الْجُوَیْبَارِیِّ عَنْ عَلِیِّ بْنِ مُوسَی الرِّضَا عَنْ أَبِیهِ عَنْ آبَائِهِ عَنْ عَلِیٍّ علیه السلام قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ قَدَّرَ الْمَقَادِیرَ وَ دَبَّرَ التَّدَابِیرَ قَبْلَ أَنْ یَخْلُقَ آدَمَ بِأَلْفَیْ عَامٍ.

ن، عیون أخبار الرضا علیه السلام بالأسانید الثلاثه عنه علیه السلام مثله- صح، صحیفه الرضا علیه السلام عنه علیه السلام مثله.

**[ترجمه]عیون أخبار الرضا: احمـد بن عبدالله جوَیباری از امام رضا و ایشان از طریق پدرانشان از امام علی علیهم السـلام نقل کرده‌اند که رسول خدا صـلی الله علیه و آله فرمودند: خداوند عزّ و جلّ دو هزار سال قبل از این‌که آدم را بیافریند، تقدیرات را مقدر و تدبیرات را تدبیر نمود.

عیون أخبار الرضا با سه سند دیگر نیز این روایت را نقل کرده است.

صحیفهٔ الرضا نیز مانند این را نقل کرده است.

ص: ۹۳

**[ترجمه]

«۱۳»

فس، تفسیر القمی أَبِی عَنِ النَّوْفَلِیِّ عَنِ السَّکُونِیِّ عَنْ جَعْفَرٍ عَنْ أَبِیهِ ص

ص: ۹۳

۱- قد أشرنا قبیل ذلک إلی موضع الآیه و إلی مواضع سائر الآیات.
۲- تورط الرجل: وقع فی الورطه أو فی أمر مشکل.
۳- الرعونه: الحمق و الهوج فی الکلام.

قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله سَبَقَ الْعِلْمُ وَ جَفَّ الْقَلَمُ وَ مَضَی الْقَضَاءُ وَ تَمَّ الْقَدَرُ بِتَحْقِيقِ الْكِتَابِ وَ تَصْدِيقِ الرُّسُلِ وَ بِالسَّعَادَةِ مِنَ اللَّهِ لِمَنْ آمَنَ وَ اتَّقَی وَ بِالشَّقَاءِ لِمَنْ كَذَّبَ وَ كَفَرَ وَ بِالْوَلَايَةِ مِنَ اللَّهِ لِلْمُؤْمِنِينَ وَ بِالْبَرَاءَةِ مِنْهُ لِلْمُشْرِكِينَ ثُمَّ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله إِنَّ اللَّهَ يَقُولُ يَا ابْنَ آدَمَ بِمَشِيَّتِي كُنْتَ أَنْتَ الَّذِي تَشَاءُ لِنَفْسِكَ مَا تَشَاءُ وَ بِإِرَادَتِي كُنْتَ أَنْتَ الَّذِي تُرِيدُ لِنَفْسِكَ مَا تُرِيدُ وَ بِفَضْلِ نِعْمَتِي عَلَيْكَ قَوِيتَ عَلَی مَعْصِيَتِي وَ بِقُوَّتِي وَ عِصْمَتِي وَ عَافِيَتِي أَدَّيْتَ إِلَيَّ فَرَائِضِي وَ أَنَا أَوْلَی بِحَسَنَاتِكَ مِنْكَ وَ أَنْتَ أَوْلَی بِذَنْبِكَ مِنِّي الْخَيْرُ مِنِّي إِلَيْكَ [وَاصِلٌ بِمَا أَوْلَيْتُكَ بِهِ (۱)وَ الشَّرُّ مِنِّي إِلَيْكَ بِمَا جَنَيْتَ جَزَاءٌ وَ بِكَثِيرٍ مِنْ تَسَلُّطِي لَكَ انْطَوَيْتَ عَنْ طَاعَتِي وَ بِسُوءِ ظَنِّكَ بِي قَنَطْتَ مِنْ رَحْمَتِي فَلِيَ الْحَمْدُ وَ الْحُجَّةُ عَلَيْكَ بِالْبَيَانِ وَ لِيَ السَّبِيلُ عَلَيْكَ بِالْعِصْيَانِ وَ لَكَ الْجَزَاءُ الْحَسَنُ عِنْدِي بِالْإِحْسَانِ لَمْ أَدَعْ تَحْذِيرَكَ بِي وَ لَمْ آخُذْكَ عِنْدَ عِزَّتِكَ وَ هُوَ قَوْلُهُ وَ لَوْ يُؤاخِذُ اللَّهُ النَّاسَ بِما كَسَبُوا ما تَرَكَ عَلی ظَهْرِها مِنْ دَابَّةٍ لَمْ أُكَلِّفْكَ فَوْقَ طَاقَتِكَ وَ لَمْ أُحَمِّلْكَ مِنَ الْأَمَانَةِ إِلَّا مَا أَقْرَرْتَ بِهَا عَلَی نَفْسِكَ وَ رَضِيتُ لِنَفْسِي مِنْكَ مَا رَضِيتُ بِهِ لِنَفْسِكَ مِنِّي.

**[ترجمه]تفسیر قمی: سکونی از امام باقر و ایشان از پدرشان علیه السلام نقل کرده‌اند که رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمودند: علم، پیشی گرفته و قلم، خشکیده و قضا، نافذ گشته و تقدیر، تمام گشته است به تحقیق کتاب و تصدیق رسولان و سعادت از جانب خدا برای کسی که ایمان بیاورد و تقوا پیشه کند و شقاوت برای کسی که تکذیب کند و کافر شود و ولایت از جانب خداوند برای مؤمنان و برائت از جانب خداوند نسبت به مشرکان. سپس رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمودند: خداوند می‌فرماید: ای فرزند آدم! به مشیت من است که تو برای خود چیزی می‌خواهی و به اراده من است که تو برای خودت چیزی اراده می کنی و به فضل نعمتم بر تو است که بر معصیت من توان می‌یابی و به قوت و عصمت و عافیت من است که واجبات من را ادا می کنی. من بیش از تو به نیکی‌هایت سزاوارم و تو بیش از من به گناهت سزاواری. خیر از جانب من و به واسطه اعطای من است که به تو می‌رسد، و شر از جانب من و به جزای جنایتی که تو کرده‌ای به تو می‌رسد، و به سبب تسلط زیادی که به تو دادم است که طاعت مرا ترک کردی و به سبب سوء ظن خودت بود که از رحمت من مأیوس شدی، بنابراین من به جهت حجت و بیانی که بر تو دارم سزاوار سپاس هستم و به سبب عصیانت بر تو اختیار دارم و تو به سبب احسانی که می کنی نزد من پاداش داری، هشدار دادن تو به خود را فرونگذاشتم و تو را در هنگام عزت‌مندی مؤاخذه نکردم که این همان سخن خداوند است [که فرمود]: «وَ لَوْ يُؤاخِذُ اللَّهُ النَّاسَ بِما كَسَبُوا ما تَرَكَ عَلی ظَهْرِها مِنْ دَابَّةٍ» - . فاطر / ۴۵ - {و اگر خدا مردم را به [سزای] آن‌چه انجام داده اند مؤاخذه می کرد، هیچ جنبنده ای را بر پشت زمین باقی نمی گذاشت}، تو را بیشتر از طاقتت مکلف نکردم و بیش از آن امانتی که خودت به آن اقرار کردی بر دوش تو نگذاشتم، و برای خود، از تو همان را پسندیدم که برای تو از خودم پسندیدم.

**[ترجمه]

«۱۴»

ید، التوحید أَبِي وَ ابْنُ الْوَلِيدِ مَعاً عَنْ مُحَمَّدٍ الْعَطَّارِ وَ أَحْمَدَ بْنِ إِدْرِيسَ مَعاً عَنِ الْأَشْعَرِيِّ عَنِ ابْنِ يَزِيدَ عَنْ عَلِيِّ بْنِ حَسَّانَ عَنِ السَّكُونِيِّ عَنْ ثَوْرِ بْنِ يَزِيدَ عَنْ خَالِدِ بْنِ سَعْدَانَ عَنْ مُعَاذِ بْنِ جَبَلٍ عَنِ النَّبِيِّ صلی الله علیه و آله مِثْلَهُ.

**[ترجمه]در کتاب توحید نیز مانند این روایت از طریق معاذ بن جبل از پیامبر صلی الله علیه و آله نقل شده است.

**[ترجمه]

بیان

قوله صلی الله علیه و آله بتحقیق الکتاب أی جنس الکتاب فالمراد کل کتاب منزل أو القرآن أو اللوح قوله تعالی بمشیتی کنت أنت الذی تشاء أی شئت أن أجعلک شائیا مختارا و أردت أن أجعلک مریدا فجعلتک کذلک و فی ید الخیر منی بما أولیت بدءا فیمکن أن یقرأ أولیت علی صیغه الخطاب و التکلم.

قوله تعالی و بکثیر من تسلطی لک أی من التسلط الذی جعلت لک علی الخلق و علی الأمور و انطوی عن الشی ء أی هاجره و جانبه و فی التوحید مکان تلک الفقره و بإحسانی إلیک قویت علی طاعتی.

۱- فی المصدر: الخیر منی إلیک واصل بما اولیتک.

قوله تعالی و لم آخذک عند عزتک أی لم أعذبک عند غفلتک بل وعظتک و نبهتک و حذرتک و قوله و هو قوله إلی قوله من دابه لیس فی التوحید و لا یبعد کونه کلام علی بن إبراهیم.

lt;meta info="\\"ال\\" در \\"بتحقیق الکتاب\\"، \\"ال\\" جنس است؛ بنابراین ممکن است مقصود از آن هر کتاب نازل‌شده [آسمانی]، و یا قرآن، و یا لوح باشد.

\\"به مشیت من است که تو برای خود چیزی می‌خواهی ... \\" یعنی من خواستم که تو را خواهنده و مختار قرار دهم و اراده کردم تو را مرید قرار دهم و این‌چنین کردم.

در توحید آمده است: \\"الخیر منی بما أولیت بدءاً\\" که ممکن است \\"أولیت\\" هم به صیغه مخاطب و هم به صیغه متکلم خواند شود.

\\"و به سبب تسلط زیادی که به تو دادم\\" یعنی به سبب تسلط بر خلایق و امور، که من برای تو قرار دادم. و \\"إنطوی عن الشیء\\" یعنی از آن جدا شد و دور شد. در توحید به جای این بند آمده است: به سبب احسان من بر توست که بر طاعتم نیرو یافتی.

ص: ۹۴

\\"تو را در هنگام عزت‌مندی مؤاخذه نکردم\\" یعنی تو را در هنگام غفلت عذاب نکردم، بلکه تو را موعظه کردم و هشدار دادم و بر حذر داشتم.

\\"که این همان سخن خداوند است [که فرمود]\\" و جملات بعد از آن در توحید وجود ندارد، بعید نیست که این قسمت از توضیحات علی بن إبراهیم باشد.

**[ترجمه]

«۱۵»

فس، تفسیر القمی وَ الَّذِی قَدَّرَ فَهَدی قَالَ قَدَّرَ الْأَشْیَاءَ فِی التَّقْدِیرِ الْأَوَّلِ ثُمَّ هَدَی إِلَیْهَا مَنْ یَشَاءُ.

**[ترجمه]تفسیر قمی: «وَ الَّذِی قَدَّرَ فَهَدی» - . أعلی / ۳ - {و

آن‌که اندازه گیری کرد و راه نمود}؛ یعنی امور را در تقدیر اولیه مقدر نمود و سپس هر کس را که خواست به آن هدایت نمود.

**[ترجمه]

«۱۶»

ج، الإحتجاج رُوِیَ أَنَّهُ سُئِلَ أَمِیرُ الْمُؤْمِنِینَ علیه السلام عَنِ الْقَضَاءِ وَ الْقَدَرِ فَقَالَ لَا تَقُولُوا وَكَلَهُمُ اللَّهُ إِلَی أَنْفُسِهِمْ فَتُوَهِّنُوهُ وَ لَا تَقُولُوا جَبَرَهُمْ (۱)عَلَی الْمَعَاصِی فَتُظَلِّمُوهُ وَ لَكِنْ قُولُوا الْخَیْرُ بِتَوْفِیقِ اللَّهِ وَ الشَّرُّ بِخِذْلَانِ اللَّهِ وَ كُلٌّ سَابِقٌ فِی عِلْمِ اللَّهِ.

**[ترجمه]إحتجاج: روایت شده، از امیرالمؤمنین علیه السلام درباره قضا و قدر سؤال شد؛ ایشان فرمودند: نگویید که خداوند آنان را به خودشان واگذار کرده که [با این سخن] خداوند را سبک می‌نمایید، و نگویید که خداوند آنان را بر معاصی مجبور کرده است که [با این سخن] به او نسبت ظلم می‌دهید، بگویید که [امور] خیر به سبب توفیق خداوند و [امور] شرّ به سبب یاری‌نکردن خداوند است، و همه این‌ها در علم خداوند بوده است.

**[ترجمه]

«۱۷»

قَالَ الرِّضَا علیه السلام ثَمَانِیَةُ أَشْیَاءَ لَا تَكُونُ إِلَّا بِقَضَاءِ اللَّهِ وَ قَدَرِهِ النَّوْمُ وَ الْیَقَظَةُ وَ الْقُوَّةُ وَ الضَّعْفُ وَ الصِّحَّةُ وَ الْمَرَضُ وَ الْمَوْتُ وَ الْحَیَاةُ (۲).

**[ترجمه]امام رضا علیه السلام فرمودند: هشت چیز است که جز به قضا و قدر خداوند روی نمی‌دهد: خواب، بیداری، قوت، سلامتی، بیماری، مرگ و زندگی.

**[ترجمه]

«۱۸»

وَ قَالَ النَّبِیُّ صلی الله علیه و آله یَقُولُ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ مَنْ لَمْ یَرْضَ بِقَضَائِی وَ لَمْ یَشْكُرْ لِنَعْمَائِی وَ لَمْ یَصْبِرْ عَلَی بَلَائِی فَلْیَتَّخِذْ رَبّاً سِوَائِی (۳).

**[ترجمه]پیامبر صلی الله علیه و آله فرمودند: خداوند عزّ و جلّ می‌فرماید: هر که به قضای من رضایت نمی‌دهد و نعمت‌های مرا سپاس نمی‌گزارد و بر بلای من صبر نمی‌کند، پروردگاری غیر از من برای خود بیابد.

**[ترجمه]

«۱۹»

ج، الإحتجاج رُوِیَ عَنْ عَلِیِّ بْنِ مُحَمَّدٍ الْعَسْكَرِیِّ علیهما السلام فِی رِسَالَتِهِ إِلَی أَهْلِ الْأَهْوَازِ فِی نَفْیِ الْجَبْرِ وَ التَّفْوِیضِ أَنَّهُ قَالَ رُوِیَ عَنْ أَمِیرِ الْمُؤْمِنِینَ علیه السلام أَنَّهُ سَأَلَهُ رَجُلٌ بَعْدَ انْصِرَافِهِ مِنَ الشَّامِ فَقَالَ یَا أَمِیرَ الْمُؤْمِنِینَ أَخْبِرْنَا عَنْ خُرُوجِنَا إِلَی الشَّامِ أَ

بِقَضَاءٍ وَ قَدَرٍ فَقَالَ لَهُ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ نَعَمْ يَا شَيْخُ مَا عَلَوْتُمْ تَلْعَةً وَ لَا هَبَطْتُمْ بَطْنَ وَادٍ إِلَّا بِقَضَاءٍ مِنَ اللَّهِ وَ قَدَرِهِ فَقَالَ الرَّجُلُ عِنْدَ اللَّهِ أَحْتَسِبُ عَنَائِي وَ اللَّهِ مَا أَرَى لِي مِنَ الْأَجْرِ شَيْئاً فَقَالَ عَلِيٌّ عليه السلام بَلَى فَقَدْ عَظَّمَ اللَّهُ لَكُمُ الْأَجْرَ فِي مَسِيرِكُمْ وَ أَنْتُمْ ذَاهِبُونَ وَ عَلَى مُنْصَرَفِكُمْ وَ أَنْتُمْ مُنْقَلِبُونَ وَ لَمْ تَكُونُوا فِي شَيْ ءٍ مِنْ حَالاتِكُمْ مُكْرَهِينَ (۴)فَقَالَ الرَّجُلُ وَ كَيْفَ لَا نَكُونُ مُضْطَرِّينَ وَ الْقَضَاءُ وَ الْقَدْرُ سَاقَانَا وَ عَنْهُمَا كَانَ مَسِيرُنَا فَقَالَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ

ص: ۹۵

۱- فی المصدر: اجبرهم. م.

۲- لم نجده فی الاحتجاج. م.

۳- لم نجده أيضا فيه. م.

۴- فی المصدر: من حالاتكم مكرهين و لا إليه مضطرين. م.

عليه السلام لَعَلَّکَ أَرَدْتَ قَضَاءً لَازِماً وَ قَدَراً حَتْماً لَوْ کَانَ ذَلِکَ کَذَلِکَ لَبَطَلَ الثَّوَابُ وَ الْعِقَابُ وَ سَقَطَ الْوَعْدُ وَ الْوَعِیدُ وَ الْأَمْرُ مِنَ اللَّهِ وَ النَّهْیُ وَ مَا کَانَتْ تَأْتِی مِنَ اللَّهِ لَائِمَةٌ لِمُذْنِبٍ وَ لَا مَحْمَدَةٌ لِمُحْسِنٍ وَ لَا کَانَ الْمُحْسِنُ أَوْلَی بِثَوَابِ الْإِحْسَانِ مِنَ الْمُذْنِبِ وَ لَا الْمُذْنِبُ أَوْلَی بِعُقُوبَةِ الذَّنْبِ مِنَ الْمُحْسِنِ تِلْکَ مَقَالَةُ إِخْوَانِ عَبَدَةِ الْأَوْثَانِ وَ جُنُودِ الشَّیْطَانِ وَ خُصَمَاءِ الرَّحْمَنِ وَ شُهَدَاءِ الزُّورِ وَ الْبُهْتَانِ وَ أَهْلِ الْعَمَی (۱)وَ الطُّغْیَانِ هُمْ قَدَرِیَّةُ هَذِهِ الْأُمَّةِ وَ مَجُوسُهَا إِنَّ اللَّهَ تَعَالَی أَمَرَ تَخْیِیراً وَ نَهَی تَحْذِیراً وَ کَلَّفَ یَسِیراً وَ لَمْ یُعْصَ مَغْلُوباً وَ لَمْ یُطَعْ مُکْرِهاً وَ لَمْ یُرْسِلِ الرُّسُلَ هَزْلًا وَ لَمْ یُنْزِلِ الْقُرْآنَ عَبَثاً وَ لَمْ یَخْلُقِ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضَ وَ ما بَیْنَهُما باطِلًا ذلِکَ ظَنُّ الَّذِینَ کَفَرُوا فَوَیْلٌ لِلَّذِینَ کَفَرُوا مِنَ النَّارِ قَالَ ثُمَّ تَلَا عَلَیْهِمْ وَ قَضی رَبُّکَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِیَّاهُ قَالَ فَنَهَضَ الرَّجُلُ مَسْرُوراً وَ هُوَ یَقُولُ

أَنْتَ الْإِمَامُ الَّذِی نَرْجُو بِطَاعَتِهِ***یَوْمَ النُّشُورِ مِنَ الرَّحْمَنِ رِضْوَاناً

وَ سَاقَ الْأَبْیَاتَ إِلَی قَوْلِهِ

أَنَّی یُحِبُّ وَ قَدْ صَحَّتْ عَزِیمَتُهُ ***عَلَی الَّذِی قَالَ أَعْلِنْ ذَاکَ إِعْلَاناً

**[ترجمه]إحتجاج: روایت شده امام هادی علیه السلام در نامه‌ای که درباره نفی جبر و تفویض به مردم اهواز نوشتند، فرموده‌اند: روایت شده مردی از امیرالمؤمنین علیه السلام، پس از این‌که ایشان از شام بازگشتند، پرسید: ای امیرالمؤمنین! برای ما بگویید آیا رفتن ما به شام به قضا و قدر [خداوند] بود؟ امیرالمؤمنین به او فرمودند: آری ای پیرمرد! از هیچ فرازی بالا نرفتید و در هیچ نشیبی سرازیر نشدید جز به قضا و قدر خداوند. مرد عرض کرد: رنج خود را به حساب خداوند می‌گذارم، به خدا سوگند خود را مستحق هیچ اجری نخواهم دانست. امام علی علیه السلام فرمودند: بله [که اجر دارید]؛ خداوند هم در هنگامی که در مسیر خود می‌رفتید و هم در هنگامی که در راه بازگشت برمی‌گشتید، اجرتان را بزرگ داشته است و شما در هیچ یک از حالاتتان وادار نبودید. مرد عرض کرد: چگونه ما ناچار نبوده‌ایم و حال آن‌که قضا و قدر ما را به جلو می‌کشانده و رفتن ما از روی قضا و قدر بوده است؟ امیرالمؤمنین علیه السلام فرمودند:

ص: ۹۵

شاید منظور تو قضای لازم و قدر حتمی است؛ اگر این‌چنین باشد، پاداش و کیفر بیهوده می‌شود و وعده و وعید و امر و نهی خداوند [از اعتبار] ساقط می‌شود و هیچ ملامتی از سوی خداوند برای گنه‌کار در کار نخواهد بود و هم‌چنین هیچ ستایشی برای نیکوکار نخواهد بود و نیکوکار بیش از گنه‌کار سزاوار پاداش احسانش نیست و گنهکار نیز بیش از نیکوکار سزاوار کیفر گناهش نمی‌باشد. این سخن، سخن بت‌پرستان و سربازان شیطان و دشمنان خداوند و شاهدان دروغین و افترا زنان و اهل کوردلی و طغیان است، که همان قَدَری‌های و مجوسیان این امت هستند. خداوند متعال امر کرد تا [بندگان] مختار باشند و نهی کرد تا بر حذر باشند و به چیزهای آسان تکلیف کرد، [خداوند] مغلوبانه معصیت نگردد و وادارانه اطاعت نشود و رسولان را برای مزاح نفرستاد و قرآن را بیهوده نازل نکرد و آسمان‌ها «وَ الْأَرْضَ وَ ما بَیْنَهُما باطِلًا ذلِکَ ظَنُّ الَّذِینَ کَفَرُوا فَوَیْلٌ لِلَّذِینَ کَفَرُوا مِنَ النَّارِ» - . ص / ۲۷ - {و زمین و آن‌چه را که میان این دو است به باطل نیافریدیم، این گمان کسانی است که کافر شده [و حق پوشی کرده]اند. پس وای از آتش بر کسانی که کافر شده اند!}. ایشان سپس این آیه را برای آن‌ها تلاوت

نمودند: «وَ قَضی رَبُّکَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِیَّاهُ» - . إسراء / ۲۳ - {و پروردگار تو مقرر کرد که جز او را مپرستید}. در این هنگام آن مرد شادمان برخاست و چنین می‌سرود:

تو امامی هستی که ما امید داریم با طاعت او در روز قیامت به رضوان خداوند رحمان برسیم.

تا آن‌جا که به این بیت رسید که:

چگونه چنین چیزی را دوست داشته باشد و حال آن‌که عزم بر او بر کاری بوده است که فرموده آن را علناً آشکار کن!؟

**[ترجمه]

«۲۰»

وَ رُوِیَ أَنَّ الرَّجُلَ قَالَ فَمَا الْقَضَاءُ وَ الْقَدَرُ الَّذِی ذَکَرْتَهُ یَا أَمِیرَ الْمُؤْمِنِینَ قَالَ الْأَمْرُ بِالطَّاعَهِ وَ النَّهْیُ عَنِ الْمَعْصِیَهِ وَ التَّمْکِینُ مِنْ فِعْلِ الْحَسَنَهِ وَ تَرْکِ الْمَعْصِیَهِ وَ الْمَعُونَهُ عَلَی الْقُرْبَهِ إِلَیْهِ وَ الْخِذْلَانُ لِمَنْ عَصَاهُ وَ الْوَعْدُ وَ الْوَعِیدُ وَ التَّرْغِیبُ وَ التَّرْهِیبُ کُلُّ ذَلِکَ قَضَاءُ اللَّهِ فِی أَفْعَالِنَا وَ قَدَرُهُ لِأَعْمَالِنَا أَمَّا غَیْرُ ذَلِکَ فَلَا تَظُنَّهُ فَإِنَّ الظَّنَّ لَهُ مُحْبِطٌ لِلْأَعْمَالِ فَقَالَ الرَّجُلُ فَرَّجْتَ عَنِّی یَا أَمِیرَ الْمُؤْمِنِینَ فَرَّجَ اللَّهُ عَنْکَ.

**[ترجمه]و روایت شده است که مردی عرض کرد: ای امیرالمؤمنین! آن قضا و قدری که فرمودید به چه معناست؟ ایشان فرمودند: امر به طاعت و نهی از معصیت و قدرت بر انجام عمل نیک و ترک معصیت و یاری رساندن در نزدیکی به او و خوار کردن کسانی که او را عصیان می‌کنند و وعده و وعید و ترغیب و ترساندن. همه این‌ها قضای خداوند در افعال ما و قَدَر او در اعمال ما هستند. اما غیر از این‌ها را از قضا و قدر خداوند گمان نبر؛ چرا که گمان در مورد خداوند موجب حبط اعمال می‌شود. مرد عرض کرد: [گِره] از [کار] من گشودید، خداوند [گره] از [کار] شما بگشاید.

**[ترجمه]

«۲۱»

فَوَائِدُ الْکَرَاجُکِیِّ، عَنِ الْمُفِیدِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عُمَرَ الْحَافِظِ عَنْ إِسْحَاقَ بْنِ جَعْفَرٍ الْعَلَوِیِّ عَنْ أَبِی جَعْفَرٍ مُحَمَّدِ بْنِ عَلِیٍّ عَنْ سُلَیْمَانَ بْنِ مُحَمَّدٍ الْقُرَشِیِّ عَنِ السَّکُونِیِّ عَنِ الصَّادِقِ علیه السلام عَنْ أَبِیهِ عَنْ جَدِّهِ علیه السلام قَالَ: دَخَلَ رَجُلٌ مِنْ أَهْلِ الْعِرَاقِ عَلَی أَمِیرِ الْمُؤْمِنِینَ علیه السلام فَقَالَ أَخْبِرْنَا عَنْ خُرُوجِنَا إِلَی أَهْلِ الشَّامِ إِلَی آخِرِ الْخَبَرَیْنِ.

ص: ۹۶

۱- فی المصدر: و أهل الغی. م.

**[ترجمه]کنز الفوائد کراجکی: سکونی از امام صادق و ایشان از پدرشان [امام باقر] و ایشان از پدرشان [امام سجاد] علیهم السلام نقل کرده‌اند که مردی از اهالی عراق به حضور امیرالمؤمنین علیه السلام رسید و عرض کرد: به ما بگویید آیا رفتن ما به شام ... تا آخر دو روایت پیشین.

ص: ۹۶

**[ترجمه]

«۲۲»

عد، العقائد اعْتِقَادُنَا فِی الْقَضَاءِ وَ الْقَدَرِ قَوْلُ الصَّادِقِ علیه السلام لِزُرَارَهَ حِینَ سَأَلَهُ فَقَالَ مَا تَقُولُ فِی الْقَضَاءِ وَ الْقَدَرِ قَالَ أَقُولُ إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ إِذَا جَمَعَ الْعِبَادَ یَوْمَ الْقِیَامَهِ سَأَلَهُمْ عَمَّا عَهِدَ إِلَیْهِمْ وَ لَمْ یَسْأَلْهُمْ عَمَّا قَضَی عَلَیْهِمْ (۱)وَ الْکَلَامُ فِی الْقَدَرِ مَنْهِیٌّ عَنْهُ کَمَا قَالَ أَمِیرُ الْمُؤْمِنِینَ علیه السلام لِرَجُلٍ قَدْ سَأَلَهُ عَنِ الْقَدَرِ فَقَالَ بَحْرٌ عَمِیقٌ فَلَا تَلِجْهُ ثُمَّ سَأَلَهُ ثَانِیَهً فَقَالَ طَرِیقٌ مُظْلِمٌ فَلَا تَسْلُکْهُ ثُمَّ سَأَلَهُ ثَالِثَهً فَقَالَ سِرُّ اللَّهِ فَلَا تَتَکَلَّفْهُ(۲).

**[ترجمه]عقائد صدوق: اعتقاد ما درباره قضا و قدر همان سخن امام صادق علیه السلام به زراره است که در جواب او که از ایشان پرسیده بود در مورد قضا و قدر چه می‌گویید، فرمودند: هنگامی که خداوند عزّ و جلّ در روز قیامت بندگان را گرد آورد، از آن‌ها در مورد چیزهایی که با آنان عهد کرده بود بازخواست خواهد کرد، ولی در مورد چیزهایی که بر آنان قضا نموده بازخواستی نمی‌کند. و این‌که از بحث کردن درباره قَدَر نهی شده است؛ چنان‌چه امیرالمؤمنین در جواب کسی که از ایشان در مورد قَدَر پرسیده بود فرمودند: دریای عمیقی است؛ داخل آن مشو، آن مرد دوباره سؤال کرد؛ ایشان فرمودند: راهی تاریک است؛ در آن مرو، آن مرد برای بار سوم سؤال کرد؛ ایشان فرمودند: راز خداوند است؛ خود را در [کشف] آن به زحمت نینداز.

**[ترجمه]

«۲۳»

وَ قَالَ أَمِیرُ الْمُؤْمِنِینَ علیه السلام فِی الْقَدَرِ أَلَا إِنَّ الْقَدَرَ سِرٌّ مِنْ سِرِّ اللَّهِ (۳)وَ حِرْزٌ مِنْ حِرْزِ اللَّهِ مَرْفُوعٌ فِی حِجَابِ اللَّهِ مَطْوِیٌّ عَنْ خَلْقِ اللَّهِ مَخْتُومٌ بِخَاتَمِ اللَّهِ سَابِقٌ فِی عِلْمِ اللَّهِ وَضَعَ اللَّهُ عَنِ الْعِبَادِ عِلْمَهُ وَ رَفَعَهُ فَوْقَ شَهَادَاتِهِمْ (۴)لِأَنَّهُمْ لَا یَنَالُونَهُ بِحَقِیقَهِ الرَّبَّانِیَّهِ وَ لَا بِقُدْرَهِ الصَّمَدَانِیَّهِ وَ لَا بِعَظَمَهِ النُّورَانِیَّهِ وَ لَا بِعِزَّهِ الْوَحْدَانِیَّهِ لِأَنَّهُ بَحْرٌ زَاخِرٌ مَوَّاجٌ خَالِصٌ لِلَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ عُمْقُهُ مَا بَیْنَ السَّمَاءِ وَ الْأَرْضِ عَرْضُهُ مَا بَیْنَ الْمَشْرِقِ وَ الْمَغْرِبِ أَسْوَدُ کَاللَّیْلِ الدَّامِسِ کَثِیرُ الْحَیَّاتِ وَ الْحِیتَانِ تَعْلُو مَرَّهً وَ تَسْفُلُ أُخْرَی فِی قَعْرِهِ شَمْسٌ تُضِیءُ لَا یَنْبَغِی أَنْ یَطَّلِعَ عَلَیْهَا إِلَّا الْوَاحِدُ الْفَرْدُ فَمَنْ تَطَلَّعَ عَلَیْهَا فَقَدْ ضَادَّ اللَّهَ فِی حُکْمِهِ وَ نَازَعَهُ فِی سُلْطَانِهِ وَ کَشَفَ عَنْ سِرِّهِ وَ سِتْرِهِ وَ بَاءَ بِغَضَبٍ مِنَ اللَّهِ وَ مَأْوَاهُ جَهَنَّمُ وَ بِئْسَ الْمَصِیرُ (۵)

**[ترجمه]امیرالمؤمنین علیه السلام درباره قَدَر فرمودند: بدانید که قَدَر، سرّی از اسرار خداوند و حرزی از حرزهای خداوند

است که از مخلوقات خداونـد پوشـیده، مختوم به مُهر خداونـد و در علم پیشـین اوست. خداونـد علم آن را از دسترس بندگان برداشـته اسـت و آن را بالاـتر از مشاهـدات آنـان قرار داده است؛ زیرا آنـان نمی‌تواننـد به حقیقت ربـانی و قـدرت صـمدانی و عظمت نورانی و عزت وحـدانی آن برسـند، چرا که دریـایی است خروشـان و مواج که فقـط برای خداونـد است و عمق آن به اندازه [فاصـله] آسـمان و زمین است و عرض آن به اندازه [فاصله] بین مشرق و مغرب است، مانند شبی بسیار ظلمانی سیاه و پر از مارها و ماهی‌ها است، گاهی بالا می‌رود و گاهی پایین می‌شود، در قعر آن خورشیدی نورانی است که جز [خداوند] یکتای یگـانه، هیـچ‌کس را نشایـد که بر آن اطلاـع یابـد، هر کس بر آن اطلاـع یابـد، بـا خداونـد در حُکمش مخالفت می‌کنـد و در سلطنتش نزاع می‌نماید و از راز و ستر خداوند پرده برمی‌دارد و «باءَ بِغَضَبٍ مِنَ اللَّهِ وَ مَأْواهُ جَهَنَّمُ وَ بِئْسَ الْمَصِيرُ» - . أنفال / ۱۶ - {قطعاً به خشم خدا گرفتار خواهد شد و جای‌گاهش دوزخ است و چه بد سرانجامی است}.

**[ترجمه]

«۲۴»

وَ رُوِيَ أَنَّ أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ عليه السلام عَدَلَ مِنْ عِنْدِ حَائِطٍ مَائِلٍ إِلَى مَكَانٍ آخَرَ فَقِيلَ لَهُ يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ تَفِرُّ مِنْ قَضَاءِ اللَّهِ فَقَالَ عليه السلام أَفِرُّ مِنْ قَضَاءِ اللَّهِ إِلَى قَدَرِ اللَّهِ (۶)وَ سُئِلَ

۱- سیأتی الحدیث مسندا تحت رقم ۳۸ و تقدم مرسلا عن زراره فی الباب السابق تحت رقم ۱۱۱ نحوه.

۲- سیأتی مسندا تحت رقم ۳۵.

۳- فی المصدر: سر من سر اللّه و ستر من ستر اللّه. م.

۴- فی المصدر: و رفعه فوق شهاداتهم و مبلغ عقولهم. م.

۵- أورده مسندا فی ص ۳۹۲ من التوحید، و السند هکذا: محمّد بن موسی المتوکل، عن السعدآبادی، عن البرقی، عن أبیه، عن محمّد بن سنان، عن زیاد بن المنذر، عن ابن طریف، عن الأصبغ، عن أمیر المؤمنین علیه السلام. فلیراجعه.

۶- انظر الحدیث مسندا تحت رقم ۴۱.

الصَّادِقُ عليه السلام عَنِ الرُّقَى هَلْ تَدْفَعُ مِنَ الْقَدَرِ شَيْئاً فَقَالَ هِيَ مِنَ الْقَدَرِ (١).

أقول: قال الشيخ المفيد رحمه الله فى شرح هذا الكلام عمل أبو جعفر فى هذا الباب على أحاديث شواذّ لها وجوه تعرفها العلماء متى صحّت و ثبت أسنادها و لم يقل فيه قولا محصلا و قد كان ينبغى له لما لم يعرف للقضاء معنى أن يهمل الكلام فيه و القضاء معروف فى اللغه و عليه شواهد من القرآن فالقضاء على أربعه أضراب أحدها الخلق و الثانى الأمر و الثالث الإعلام و الرابع القضاء بالحكم فأما شاهد الأول فقوله تعالى فَقَضاهُنَّ سَبْعَ سَماواتٍ (٢)و أما الثانى فقوله تعالى وَ قَضى رَبُّکَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِيَّاهُ (٣)و أما الثالث فقوله تعالى وَ قَضَيْنا إِلى بَنِى إِسْرائِيلَ (۴)و أما الرابع فقوله وَ اللَّهُ يَقْضِى بِالْحَقِّ (۵)يعنى يفصل بالحكم بالحق بين الخلق (۶)و قوله وَ قُضِيَ بَيْنَهُمْ بِالْحَقِّ و قد قيل إن للقضاء معنى خامسا و هو الفراغ من الأمر و استشهد على ذلک بقول يوسف عليه السلام قُضِيَ الْأَمْرُ الَّذِى فِيهِ تَسْتَفْتِيانِ (٧)يعنى فرغ منه و هذا يرجع إلى معنى الخلق.

و إذا ثبت ما ذكرناه فى أوجه القضاء بطل قول المجبره أن الله تعالى قضى بالمعصيه على خلقه لأنه لا يخلو إما أن يكونوا يريدون به أن الله خلق العصيان فى خلقه فكان يجب أن يقولوا قضى فى خلقه بالعصيان و لا يقولوا قضى عليهم لأن الخلق فيهم لا عليهم مع أن الله تعالى قد أكذب من زعم أنه خلق المعاصى بقوله سبحانه الَّذِى

ص: ٩٨

١- تقدم الحديث مسندا تحت رقم ١ عن كتاب قرب الإسناد، و أورده الصدوق فى ص ٣٩٠ من التوحيد بإسناد آخر و هو هكذا: الدقاق، عن محمّد بن أبى عبد اللّه الكوفىّ، عن موسى بن عمران النخعىّ، عن عمه الحسين بن يزيد النوفلىّ، عن علىّ بن سالم، عن أبى عبد اللّه عليه السلام قال: سألته عن الرقى أ تدفع من القدر شيئا؟ فقال: هى من القدر، و قال عليه السلام: إن القدريه مجوس هذه الأمه، و هم الذين أرادوا أن يصفوا اللّه بعدله فأخرجوه من سلطانه، و فيهم نزلت هذه الآيه: «يَوْمَ يُسْحَبُونَ فِي النَّارِ عَلى وُجُوهِهِمْ ذُوقُوا مَسَّ سَقَرَ إِنَّا كُلَّ شَيْ ءٍ خَلَقْناهُ بِقَدَرٍ»

٢- حم السجده: ١٢.

٣- اسرى: ٢٣.

۴- اسرى: ۴.

۵- المؤمن: ١٠.

۶- الزمر: ۶٩.

٧- يوسف: ۴١.

أَحْسَنَ كُلَّ شَيْ ءٍ خَلَقَهُ (۱)كما مر و لا وجه لقولهم قضى المعاصى على معنى أمر بها لأنه تعالى قد أكذب مدعى ذلك بقوله تعالى إِنَّ اللَّهَ لا ـ يَأْمُرُ بِالْفَحْشاءِ أَ تَقُولُونَ عَلَى اللَّهِ ما لا تَعْلَمُونَ (۲)و لا معنى لقول من زعم أنه قضى بالمعاصى على معنى أنه أعلم الخلق بها إذ كان الخلق لا يعلمون أنهم فى المستقبل يطيعون أو يعصون و لا يحيطون علما بما يكون منهم فى المستقبل على التفضيل و لا وجه لقولهم إنه قضى بالذنوب على معنى أنه حكم بها بين العباد لأن أحكام الله تعالى حق و المعاصى منهم و لا لذلك فائده و هو لغو باتفاق فبطل قول من زعم أن الله تعالى يقضى بالمعاصى و القبائح.

و الوجه عندنا فى القضاء و القدر بعد الذى بيناه أن لله تعالى فى خلقه قضاء و قدرا فى أفعالهم أيضا قضاء و قدرا معلوما و يكون المراد بذلك أنه قد قضى فى أفعالهم الحسنه بالأمر بها و فى أفعالهم القبيحه بالنهى عنها و فى أنفسهم بالخلق لها و فيما فعله فيهم بالإيجاد له و القدر منه سبحانه فيما فعله إيقاعه فى حقه و موضعه و فى أفعال عباده ما قضاه فيها من الأمر و النهى و الثواب و العقاب لأن ذلك كله واقع موقعه و موضوع فى مكانه لم يقع عبثا و لم يصنع باطلا.

فإذا فسر القضاء فى أفعال الله تعالى و القدر بما شرحناه زالت الشبهه منه و ثبتت الحجه به و وضح القول فيه لذوى العقول و لم يلحقه فساد و لا اختلال.

فأما الأخبار التى رواها فى النهى عن الكلام فى القضاء و القدر فهى تحتمل وجهين أحدهما أن يكون النهى خاصا بقوم كان كلامهم فى ذلك يفسدهم و يضلهم عن الدين و لا يصلحهم إلا الإمساك عنه و ترك الخوض فيه و لم يكن النهى عنه عاما لكافه المكلفين و قد يصلح بعض الناس بشى ء يفسد به آخرون و يفسد بعضهم بشى ء يصلح به آخرون فدبر الأئمه عليهم السلام أشياعهم فى الدين بحسب ما علموه من مصالحهم فيه.

و الوجه الآخر أن يكون النهى عن الكلام فيهما النهى عن الكلام فيما خلق الله تعالى و عن علله و أسبابه و عما أمر به و تعبد و عن القول فى علل ذلك إذ كان طلب علل الخلق و الأمر محظورا لأن الله تعالى سترها من أكثر خلقه أ لا ترى أنه لا يجوز لأحد

۱- الم السجده: ۷.

۲- الأعراف: ۲۸.

أن يطلب لخلقه جميع ما خلق عللا مفصّلات فيقول لم خلق كذا و كذا حتى يعدّ المخلوقات كلها و يحصيها و لا يجوز أن يقول لم أمر بكـذا و تعبد بكذا و نهى عن كذا إذ تعبّده بذلك و أمره لما هو أعلم به من مصالح الخلق و لم يطلع أحدا من خلقه على تفصيل مـا خلق و أمر به و تعبـد و إن كـان قـد أعلم فى الجمله أنه لم يخلق الخلق عبثا و إنما خلقهم للحكمه و المصلحه و دل على ذلـك بالعقل و السـمع فقـال سـبحانه وَ ما خَلَقْنَا السَّماءَ وَ الْأَرْضَ وَ ما بَيْنَهُما لاعِبِينَ (۱)و قال أَ فَحَسِبْتُمْ أَنَّما خَلَقْناكُمْ عَبَثاً (۲)و قال إِنَّا كُلَّ شَيْ ءٍ خَلَقْناهُ بِقَدَرٍ (۳)يعنى بحق و وضـعناه فى موضـعه و قال وَ ما خَلَقْتُ الْجِنَّ وَ الْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ (۴)و قال فيما تعبـد لَنْ يَنالَ اللَّهَ لُحُومُها وَ لا دِماؤُها وَ لكِنْ يَنالُهُ التَّقْوى مِنْكُمْ (۵)و قد يصح أن يكون تعالى خلق حيوانا بعينه لعلمه تعالى بـأنه يؤمن عنـد خلقه كفـار أو يتوب عنـد ذلـك فساق أو ينفع به مؤمنون أو يتعظ به ظالمون أو ينتفع المخلوق نفسه بـذلك أو يكون عبره لواحـد فى الأـرض أو فى السـماء و ذلـك يغيب عنـا و إن قطعنـا فى الجمله أن جميع مـا صـنع الله تعـالى إنما صـنعه لأغراض حكميه و لم يصـنعه عبثا و كـذلك يجوز أن يكون تعبدنا بالصـلاه لأنها تقربنا من طاعته و تبعدنا عن معصـيته و تكون العباده بها لطفا لكافه المتعبدين بها أو لبعضهم.

فلما خفيت هذه الوجوه و كانت مسـتوره عنا و لم يقع دليل على التفصـيل فيها و إن كان العلم بأنها حكمه فى الجمله كان النهى عن الكلام فى معنى القضاء و القدر إنما هو عن طلب علل لها مفصله فلم يكن نهيا عن الكلام فى معنى القضاء و القدر.

هـذا إن سـلمت الأخبار التى رواها أبو جعفر رحمه الله فإما إن بطلت أو اختل سـندها فقد سـقط عنا عهده الكلام فيها و الحديث الذى رواه عن زراره حديث صحيح من بين ما روى و المعنى فيه ظاهر ليس به على العقلاء خفاء و هو مؤيد للقول بالعدل

۱- الأنبياء: ۱۶.

۲- المؤمنون: ۱۱۵.

۳- القمر: ۴۹.

۴- الذاريات: ۵۶.

۵- الحجّ: ۳۷.

أ لا- ترى إلى مَا رَوَاهُ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام مِنْ قَوْلِهِ إِذَا حَشَرَ اللَّهُ تَعَالَى الْخَلَائِقَ سَأَلَهُمْ عَمَّا عَهِدَ إِلَيْهِمْ وَ لَمْ يَسْأَلْهُمْ عَمَّا قَضَى عَلَيْهِمْ (۱).

و قد نطق القرآن بأن الخلق مسئولون عن أعمالهم انتهى كلامه رحمه الله.

و أقول من تفكر في الشبه الوارده على اختيار العباد و فروع مسأله الجبر و الاختيار و القضاء و القدر علم سر نهى المعصوم عن التفكر فيها فإنه قل من أمعن النظر فيها و لم يزل قدمه إلا من عصمه الله بفضله.

**[ترجمه]و روایت شده است که امیرالمؤمنین علیه السلام از زیر دیوار کجی به کنار رفتند؛ به ایشان عرض شد: ای امیرالمؤمنین! از قضای خداوند فرار می کنید؟ ایشان علیه السلام فرمودند: از قضای خداوند به قَدَر خداوند فرار می کنم.

ص: ۹۷

از امام صادق علیه السلام در مورد دعا نوشته‌ها سؤال شد که آیا قَدَر را دفع می کنند؟ ایشان فرمودند: آن‌ها خودشان از مقدرات هستند.

مؤلف گوید: شیخ مفید رحمه الله در شرح این کلام گفته است: شیخ صدوق در این باب بر احادیث شاذی استناد کرده که اگر هم صحیح باشند و اسنادشان ثابت شوند، توجیهاتی دارند که علما آن را می‌دانند. شیخ صدوق سخن محصلی در این‌باره نگفته است، شایسته بود که ایشان که معنای قضا را نمی‌دانسته‌اند، سخنی در این‌باره نمی گفتند. معنای قضا در لغت معروف است و شواهدی نیز از قرآن بر آن وجود دارد. قضا چهار معنا دارد: اولی خلقت، دومی امر، سومی اعلام و چهارمی قضای به حکم است. شاهد معنای اول، این سخن خداوند متعال است [که فرمود]: «فَقَضاهُنَّ سَبْعَ سَماواتٍ» - . فصلت / ۱۲ - پس آن‌ها را [به صورت] هفت آسمان آفرید}، و [شاهد معنای] دومی، این سخن خداوند متعال است [که فرمود]: «وَ قَضى رَبُّكَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِيَّاهُ» - . إسراء / ۲۳ - {و پروردگار تو امر کرد که جز او را مپرستید} و [شاهد معنای] سومی این سخن خداوند متعال: «وَ قَضَيْنا إِلى بَنِي إِسْرائِيلَ» - . همان / ۴ - {و در کتاب آسمانی[شان] به فرزندان اسرائیل اعلام کردیم}، و [شاهد معنای] چهارم این سخنش: «وَ اللَّهُ يَقْضِي بِالْحَقِ» - . غافر / ۲۰ - {و خداست که به حق حکم می کند}، یعنی در میان خلایق به حق حکم را تفصیل می‌دهد و این سخنش: «وَ قُضِيَ بَيْنَهُمْ بِالْحَقِ» - . زمر / ۷۵ - {و میانشان به حق داوری می گردد}. گفته شده است قضا معنای پنجمی هم دارد که فراغ از امر است، و برای این معنا به سخن یوسف علی نبینا و آله و علیه السلام: «قُضِيَ الْأَمْرُ الَّذِي فِيهِ تَسْتَفْتِيانِ» - . یوسف / ۴۱ - {امری که شما دو تن از من جویا شدید تحقق یافت} استشهاد کرده‌اند که یعنی کاری که از آن فارغ شده بود، که به همان معنای خلق برمی گردد.

حال که وجوهی که ما در مورد [معنای] قضا گفتیم ثابت شد، قول جبری‌ها که گفته‌اند خداوند متعال معصیت را بر خلایقش قضا کرده است، باطل می‌شود؛ زیرا مقصود آنان یا این است که خداوند عصیان را در وجود مخلوقاتش آفریده است؛ که [در این صورت] باید بگویند خداوند در مخلوقاتش قضای به عصیان کرده است و نباید بگویند که خداوند بر آن‌ها قضا کرده است، زیرا آفریدن [معاصی] در آن‌ها است [که معنا دارد] نه بر آن‌ها. علاوه بر این‌که خداوند متعال چنان‌چه گذشت با این

سخنش: «الَّذِی أَحْسَنَ کُلَّ شَیْءٍ خَلَقَهُ» - . سجده / ۷ - {همان کسی که هر چیزی را که آفریده است نیکو آفریده}،

ص: ۹۸

سخن آنان را باطل کرده است. و وجهی ندارد که بگویند که خداوند معاصی را قضا کرده است، به معنای این است که به معاصی امر کرده است؛ زیرا خداوند با این سخنش: «إِنَّ اللَّهَ لا یَأْمُرُ بِالْفَحْشاءِ أَ تَقُولُونَ عَلَی اللَّهِ ما لا تَعْلَمُونَ» - . أعراف / ۲۸ - {قطعاً خدا به کار زشت فرمان نمی دهد، آیا چیزی را که نمی دانید به خدا نسبت می دهید!؟} کلام آن‌ها را باطل کرده است. و معنایی ندارد کسی بپندارد که خداوند به معاصی حکم کرده است، به معنای این است که خداوند خلایق را به آن‌ها آگاه کرده است؛ زیرا خلایق نمی‌دانند که در آینده اطاعت می‌نمایند یا معصیت می کنند و هیچ اطلاعی درباره اعمالی که در آینده از آنان سر خواهد زد ندارند علی التفصیل، و وجهی ندارد که بگویند خداوند به گناهان حکم کرده است، به این معنا که بین بندگان به گناهان حکم کرده است؛ زیرا احکام خداوند متعال حق است و معاصی از بندگان سر می‌زنند و این کار فایده‌ای ندارد و به اتفاق همگان بیهوده است؛ بنابراین سخن کسی که پنداشته است خداوند متعال به معاصی و زشتی‌ها قضا می کند باطل است.

به نظر ما بعد از بیاناتی که داشتیم، توجیه قضا و قدر، به این صورت است که [بگوییم] خداوند متعال در میان خلایقش، و نیز در افعال آنان قضا و قدری معلوم دارد، و مقصود این است که خداوند با امر کردن در کارهای نیک آن‌ها و با نهی کردن در کارهای زشت آنان [در اعمالشان] قضا کرده است، و در خودشان با آفریدنشان، و در کارهایی که در آن‌ها انجام داده است با ایجاد آن کارها در ایشان قضا کرده است. و قَدَر خداوند سبحان نیز در مورد کارهایی که انجام داده است، به معنای واقع کردن آن‌ها در جای حقشان، و در کارهای بندگان به معنای قضایش در میان آن‌هاست که شامل امر و نهی و پاداش و کیفر می‌باشد؛ زیرا همه این‌ها در جای خود واقع شده است و در جای خود قرار داده شده است و خداوند [عمل] بیهوده‌ای انجام نداده و باطلی نیافریده است.

حال که با توضیحی که ما دادیم [معنای] قضا و قدر در افعال خداوند متعال تفسیر شد، شبهات آن برطرف می گردد و دلیل، با آن ثابت و سخن در آن برای اندیشمندان آشکار می‌شود و هیچ فساد و اختلالی در آن راه نمی‌یابد.

اما احادیثی که پیرامون نهی از بحث در مورد قضا و قدر روایت شده است، دو وجه در آن محتمل است: یکی این‌که این نهی‌ها مختص به گروه خاصی باشد که بحث در این مسأله آنان را فاسد و از دین گمراه می کند و صلاحشان فقط در این است که از این بحث خودداری کنند و در آن فرو نروند، و نهی مربوط به همه مکلفین نیست. گاهی می‌شود که بعضی از مردم با چیزی که بعضی دیگر با آن فاسد می‌شوند، اصلاح می‌شوند و بعضی با چیزی که دیگران با آن اصلاح می‌شوند، فاسد می گردند. ائمه علیهم السلام نیز به حسب مصلحتی که از پیروانشان می‌دانستند، آن‌ها را تدبیر [و اداره] کرده‌اند.

وجه دیگر این که نهی از بحث در این دو موضوع، [در واقع] نهی از بحث در مورد مخلوقات خداوند متعال و علل و اسباب آن‌ها و نهی از بحث در مورد اوامر و تکالیف خداوند و سخن گفتن در مورد علل آن‌ها است؛ زیرا جستجو از علل آفرینش و علل اوامر، ممنوع است؛ چرا که خداوند متعال آن‌ها را از بیشتر مخلوقاتش پوشیده داشته است. مگر نمی‌بینید که خداوند به

کسی اجازه نداده

که به دنبال علت تفصیلی همه مخلوقات باشد و در مورد یکایک آن‌ها بگوید \\"چرا [خداوند] فلان گونه و فلان گونه آفریده است\\"، و [هم‌چنین] جایز نیست که بگوید \\"چرا خداوند به فلان عمل امر کرد و به فلان عمل تکلیف نمود و از فلان عمل نهی کرد!؟\\" زیرا خداوند بدین جهت به آن تکلیف کرده و به آن امر نموده است که به مصالح مخلوقات داناتر است و هیچ‌یک از مخلوقاتش را درباره چیزهایی که آفریده و به آن امر کرده و به آن تکلیف نموده، به صورت مفصل مطلع نکرده است، اگرچه اجمالاً فرموده است که مخلوقات را بیهوده نیافریده و همه آفریده‌ها را از روی حکمت و مصلحت آفریده است و ما را با عقل و نقل از این [حقیقت] آگاه کرده است؛ خداوند سبحان فرمود: «وَ ما خَلَقْنَا السَّماءَ وَ الْأَرْضَ وَ ما بَيْنَهُما لاعِبِينَ» - . أنبیاء / ۱۶ - {و آسمان و زمین و آن‌چه را که میان آن دو است به بازیچه نیافریدیم}، و فرمود: «أَ فَحَسِبْتُمْ أَنَّما خَلَقْناكُمْ عَبَثاً» - . مؤمنون / ۱۱۵ - {آیا پنداشتید که شما را بیهوده آفریده ایم}، و فرمود: «إِنَّا كُلَّ شَيْ ءٍ خَلَقْناهُ بِقَدَرٍ» - . قمر / ۴۹ - {ماییم که هر چیزی را به اندازه آفریده ایم}، یعنی به حق آفریده‌ایم و در جای خود قرار داده‌ایم، و فرمود: «وَ ما خَلَقْتُ الْجِنَّ وَ الْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ» - . ذاریات / ۵۶ - {و جن و انس را نیافریدم جز برای آن‌که مرا بپرستند}، و در مورد تکالیف فرمود: «لَنْ يَنالَ اللَّهَ لُحُومُها وَ لا دِماؤُها وَ لكِنْ يَنالُهُ التَّقْوى مِنْكُمْ» - . حج / ۳۷ - {هرگز [نه] گوشت‌های آن‌ها و نه خون... هایشان به خدا نخواهد رسید، ولی [این] تقوای شماست که به او می رسد}. ممکن است که خداوند متعال حیوانی را بیافریند، به جهت این‌که می‌داند عده‌ای از کفار هنگام خلقت آن ایمان می‌آورند، و عده‌ای از فاسقان توبه می‌کنند، یا مؤمنان از آن نفع می‌برند، یا ظالمان از آن پند می‌گیرند، یا خود آن [حیوانِ] مخلوق از [آفرینشش] منتفع می‌شود، یا یکی از موجودات در زمین یا در آسمان از آن عبرت می‌گیرد، و حال آن‌که این [موضوع] از ما پنهان است، اگرچه ما اجمالاً یقین داریم که همه... مخلوقاتی که خداوند آفریده است، در آفرینش آن‌ها اهداف حکیمانه‌ای داشته است و آن‌ها را بیهوده نیافریده است. هم‌چنین ممکن است خداوند ما را مکلف به نماز کرده باشد، از آن جهت که نماز ما را به طاعت خداوند نزدیک می‌کند و از معصیتش دور می‌نماید، و عبادت کردن به وسیله نماز در حق همه یا بعضی از مکلفین لطف است.

از آن‌جا که این وجوه پنهان است و از ما پوشیده است و دلیلی بر [توضیح و] تفصیل آن‌ها نزد ما موجود نیست، اگرچه به صورت اجمالی [برای ما] معلوم است که از روی حکمت است، نهی از بحث درباره قضا و قدر، [در واقع] نهی از جست و جوی علل تفصیلی آن است، نه نهی از بحث در مورد معنای قضا و قدر.

این در صورتی است که احادیثی که شیخ صدوق رحمه الله روایت کرده را بپذیریم، اما اگر آن روایات باطل باشند، و یا سندشان مختل باشد، دیگر نیازی نیست که در مورد آن‌ها سخنی بگوییم. از بین احادیثی که شیخ صدوق روایت کرده است حدیثی که از زراره روایت کرده، حدیثی صحیح است و معنای آن نیز واضح است و نزد عقلا، از جهت معنایی، خفایی ندارد، این حدیث هم‌چنین مؤید قول به عدل می‌باشد؛

آیا نمی‌بینید که از امام صادق علیه السلام روایت کرده است که: زمانی که خداوند متعال خلایق را محشور می کند، از آن‌ها در مورد چیزهایی که با آنان عهد کرده است می‌پرسد، [ولی] در مورد چیزهایی که بر آنان قضا کرده است سؤالی نمی کند. قرآن نیز این نکته را فرموده است که خلایق مسؤول اعمال خویش هستند. در این‌جا نقل کلام شیخ مفید رحمه الله به پایان می‌رسد.

مؤلف گوید: هر کس پیرامون شبهاتی که در زمینه اختیار داشتن بندگان و فروع مسأله جبر و اختیار و قضا و قدر بیاندیشد، راز این‌که معصوم از تفکر درباره آن مسائل نهی کرده‌اند را درمی‌یابد، بسیار اندک هستند کسانی که در این مسائل دقت کرده باشند و پایشان نلغزیده باشد، مگر کسانی که خداوند به فضل خود آنان را حفظ کرده باشد.

**[ترجمه]

«۲۵»

ید، التوحید الْمُفَسِّرُ بِإِسْنَادِهِ إِلَی أَبِی مُحَمَّدٍ الْعَسْکَرِیِّ علیه السلام قَالَ قَالَ الرِّضَا علیه السلام فِیمَا یَصِفُ بِهِ الرَّبَّ لَا یَجُورُ فِی قَضِیَّتِهِ الْخَلْقُ إِلَی مَا عَلِمَ مُنْقَادُونَ وَ عَلَی مَا سَطَرَ فِی کِتَابِهِ مَاضُونَ لَا یَعْمَلُونَ خِلَافَ مَا عَلِمَ مِنْهُمْ وَ لَا غَیْرَهُ یُرِیدُونَ الْخَبَرَ (۲).

**[ترجمه]توحید: مفسر با سند خود از امام حسن عسگری علیه السلام نقل کرده، امام رضا علیه السلام فرمودند: از جمله چیزهایی که پروردگار با آن وصف می‌شود این است که در حکمش ستم نمی کند، خلایق نسبت به آن‌چه که او می‌داند منقادند و بر همان شیوه‌ای که در کتاب او نوشته شده می‌روند و بر خلاف چیزی که او از آنان می‌داند عملی نمی کنند و غیر از آن را اراده نمی کنند ... این روایت ادامه دارد.

**[ترجمه]

«۲۶»

ید، التوحید فِی خَبَرِ الْفَتْحِ بْنِ یَزِیدَ عَنْ أَبِی الْحَسَنِ علیه السلام إِنَّ لِلَّهِ إِرَادَتَیْنِ وَ مَشِیَّتَیْنِ إِرَادَةَ حَتْمٍ وَ إِرَادَةَ عَزْمٍ یَنْهَی وَ هُوَ یَشَاءُ وَ یَأْمُرُ وَ هُوَ لَا یَشَاءُ أَ وَ مَا رَأَیْتَ أَنَّ اللَّهَ نَهَی آدَمَ وَ زَوْجَتَهُ أَنْ یَأْکُلَا مِنَ الشَّجَرَةِ وَ هُوَ شَاءَ ذَلِکَ وَ لَوْ لَمْ یَشَأْ لَمْ یَأْکُلَا وَ لَوْ أَکَلَا لَغَلَبَتْ مَشِیَّتُهُمَا مَشِیَّةَ اللَّهِ وَ أَمَرَ إِبْرَاهِیمَ بِذَبْحِ ابْنِهِ وَ شَاءَ أَنْ لَا یَذْبَحَهُ وَ لَوْ لَمْ یَشَأْ أَنْ لَا یَذْبَحَهُ لَغَلَبَتْ مَشِیَّةُ إِبْرَاهِیمَ مَشِیَّةَ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ.

أقول: أوردنا الخبر بإسناده و تمامه فی باب جوامع التوحید قال الصدوق رحمه الله بعد إیراد هذا الخبر إن الله تعالی نهی آدم و زوجته عن أن یأکلا من الشجره و قد علم أنهما یأکلان منها لکنه عز و جل شاء أن لا یحول بینهما و بین الأکل منها بالجبر و القدره کما منعهما عن الأکل منها بالنهی و الزجر فهذا معنی مشیته فیهما و لو شاء عز و جل منعهما من الأکل بالجبر ثم أکلا منها لکان مشیتهما قد غلبت مشیه الله کما قال العالم تعالی الله عن العجز علوا کبیرا.

**[ترجمه]توحید: در روایت فتح بن یزید آمده است که ابالحسن علیه السلام فرمودند: خداوند دو [نوع] اراده و مشیت دارد: اراده حتمی و اراده عزمی؛ [گاهی] در حالی که چیزی را می‌خواهد، از آن نهی می کند و در حالی که چیزی را نمی‌خواهد به آن امر می کند. مگر ندیدی که آدم و همسرش را از این که از [میوه] آن درخت بخورند نهی کرد، با این که آن [کار] را می... خواست!؟ اگر نمی‌خواست، آن دو [هیچ گاه] از آن درخت نمی‌خوردند؛ چرا که اگر [با فرض نخواستن خداوند] آن دو از آن درخت می‌خوردند، [باید می گفتیم] خواست آن دو بر خواست خداوند غلبه کرده است. و [مگر ندیدی] خداوند به ابراهیم امر کرد که فرزندش را قربانی کند، با این که می‌خواست او را قربانی نکند!؟ اگر خداوند قربانی نکردن نمی‌خواست، [باید می گفتیم] خواست ابراهیم بر خواست خداوند عزّ و جلّ غلبه کرده است.

مؤلف گوید: ما صورت کامل این روایت را همراه با سندش در بخش جوامع توحید آوردیم. صدوق رحمه الله بعد از آوردن این روایت گفته است: خداوند متعال آدم و همسرش را از این که از آن درخت بخورند نهی کرد، با این که می‌دانست آن دو از آن می‌خورند، ولی خداوند عزّ و جلّ نخواست همان‌طور که با نهی و بازداشتن آن دو را منع کرده بود، با جبر و قدرت [نیز] جلوی آن دو را از خوردن بگیرد. این معنای خواستِ خداوند در مورد آن دو است. اگر خداوند عزّ و جلّ می‌خواست که آن دو را با جبر از خوردن منع کند و سپس آن دو از آن درخت می‌خوردند، خواست آن دو بر خواست خداوند غلبه کرده بود، چنان‌چه عالم [یعنی امام رضا علیه السلام] نیز فرمودند، که خداوند بسیار بلندمرتبه‌تر از آن است که عجزی داشته باشد.

**[ترجمه]

بیان

قیل المراد بالمشیه فی تلک الأخبار هو العلم و قیل هی تهیئه أسباب الفعل بعد إراده العبد ذلک الفعل و قیل إراده بالعرض یتعلق بفعل العبد و الأصوب

ص: ۱۰۱

۱- یأتی الحدیث مسندا تحت رقم ۳۸ و فیه: إبراهیم بن هاشم و علیّ بن معبد.

۲- تقدم الحدیث بتمامه فی باب نفی الجسم و الصوره.

أنهـا عبـاره عن منع الألطاف و الهـدايات الصارفه عن الفعل و الـداعيه إليه لضـرب من المصـلحه أو عقوبه لما صـنع العبـد بسوء اختياره كما مر بيانه (۱).

**[ترجمه]گفته شده است که مقصود از مشیت در این روایات همان علم است، و گفته شده که مقصود تهیه اسباب فعل، بعد از اراده بنده است، و گفته شده مقصود اراده بالعرض است که به فعل بنده تعلق می گیرد. درست‌تر

ص: ۱۰۱

این است که گفته شود مقصود از آن منع الطـاف و هـدایت‌هـایی است مـانع یـا محرک انجام عمل هسـتند، که به جهت نوعی مصلحت یا کیفر عبد به سبب سوء اختیارش می‌باشد، چنان‌چه توضیحش گذشت.

**[ترجمه]

«۲۷»

يد، التوحيد الدَّقَّاقُ عَنِ الْكُلَيْنِيِّ عَنِ ابْنِ عَامِرٍ عَنِ الْمُعَلَّى قَالَ: سُـئِلَ الْعَالِمُ علیه السلام كَيْفَ عَلِمَ اللَّهُ قَالَ عَلِمَ وَ شَاءَ وَ أَرَادَ وَ قَدَّرَ وَ قَضَى وَ أَمْضَى فَأَمْضَى مَا قَضَى وَ قَضَى مَا قَدَّرَ وَ قَدَّرَ مَا أَرَادَ فَبِعِلْمِهِ كَانَتِ الْمَشِيَّةُ وَ بِمَشِيَّتِهِ كَانَتِ الْإِرَادَةُ وَ بِإِرَادَتِهِ كَانَ التَّقْدِيرُ وَ بِتَقْدِيرِهِ كَانَ الْقَضَاءُ وَ بِقَضَائِهِ كَانَ الْإِمْضَاءُ فَالْعِلْمُ مُتَقَدِّمٌ عَلَى الْمَشِيَّةِ وَ الْمَشِيَّةُ ثَانِيَةٌ وَ الْإِرَادَةُ ثَالِثَةٌ وَ التَّقْدِيرُ وَاقِعٌ عَلَى الْقَضَاءِ بِالْإِمْضَاءِ فَلِلَّهِ تَبَارَكَ وَ تَعَالَى الْبَدَاءُ فِيمَا عَلِمَ مَتَى شَاءَ وَ فِيمَا أَرَادَ لِتَقْدِيرِ الْأَشْيَاءِ فَإِذَا وَقَعَ الْقَضَاءُ بِالْإِمْضَاءِ فَلَا بَدَاءَ فَالْعِلْمُ بِالْمَعْلُومِ قَبْلَ كَوْنِهِ وَ الْمَشِيَّةُ فِي الْمُشَاءِ قَبْلَ عَيْنِهِ وَ الْإِرَادَةُ فِي الْمُرَادِ قَبْلَ قِيَامِهِ وَ التَّقْدِيرُ لِهَذِهِ الْمَعْلُومَاتِ قَبْلَ تَفْصِيلِهَا وَ تَوْصِيلِهَا عِيَاناً وَ قِيَاماً (۲)وَ الْقَضَاءُ بِالْإِمْضَاءِ هُوَ الْمُبْرَمُ مِنَ الْمَفْعُولَاتِ ذَوَاتِ الْأَجْسَامِ الْمُدْرَكَاتِ بِالْحَوَاسِّ مِنْ ذِي لَوْنٍ وَ رِيحٍ وَ وَزْنٍ وَ كَيْلٍ وَ مَا دَبَّ وَ دَرَجَ مِنْ إِنْسٍ وَ جِنٍّ وَ طَيْرٍ وَ سِبَاعٍ وَ غَيْرِ ذَلِكَ مِمَّا يُدْرَكُ بِالْحَوَاسِّ فَلِلَّهِ تَبَارَكَ وَ تَعَالَى فِيهِ الْبَدَاءُ مِمَّا لَا عَيْنَ لَهُ فَإِذَا وَقَعَ الْعَيْنُ الْمَفْهُومُ الْمُدْرَكُ فَلَا بَدَاءَ وَ اللَّهُ يَفْعَلُ مَا يَشَاءُ وَ بِالْعِلْمِ عَلِمَ الْأَشْيَاءَ قَبْلَ كَوْنِهَا وَ بِالْمَشِيَّةِ عَرَفَ صِفَاتِهَا وَ حُدُودَهَا وَ أَنْشَأَهَا قَبْلَ إِظْهَارِهَا وَ بِالْإِرَادَةِ مَيَّزَ أَنْفُسَهَا فِي أَلْوَانِهَا وَ صِفَاتِهَا وَ حُدُودِهَا وَ بِالتَّقْدِيرِ قَدَّرَ أَقْوَاتَهَا (۳)وَ عَرَّفَ أَوَّلَهَا وَ آخِرَهَا وَ بِالْقَضَاءِ أَبَانَ لِلنَّاسِ أَمَاكِنَهَا وَ دَلَّهُمْ عَلَيْهَا وَ بِالْإِمْضَاءِ شَرَحَ عِلَلَهَا وَ أَبَانَ أَمْرَهَا ذَلِكَ تَقْدِيرُ الْعَزِيزِ الْعَلِيمِ.

**[ترجمه]توحیـد: معلی نقل کرده، از امام رضا علیه السـلام سؤال شد خداوند چگونه علم یافت؟ ایشان فرمودند: علم یافت و خواست و اراده کرد و تقـدیر نمود و قضـا کرد و امضـا نمود، چیزی که قضـا کرده بود را امضا نمود و چیزی که تقـدیر نموده بود را قضا کرد و چیزی که اراده کرده بود را تقدیر نمود؛ پس مشیت او از روی

علمش است و اراده‌اش از روی مشـیتش و تقـدیرش از روی اراده‌اش و قضایش از روی تقدیرش و امضایش از روی قضایش؛ بنـابراین علمش مقـدم بر مشـیتش و مشـیت در رتبه دوم و اراده در رتبه سـوم است و تقـدیر به این است که قضـا، امضـا شـود. خداونـد تبارک و تعالی هر زمان که بخواهـد می‌تواند در چیزهای که می‌داند و در چیزهایی که برای تقدیر اشـیاء اراده کرده است بداء حاصل کند. زمانی که قضای خداوند با امضای او واقع شود، دیگر بدائی در کار نیست. بنابراین علم به معلوم قبل از وجود آن است و مشـیت در مُشـاء، قبـل از عینیت آن است و اراده کردن مراد، قبـل از تحقق آن و تقـدیر این معلومـات قبل از

تفصیل و رساندن آن‌ها به عینیت و تحقق - . در کافی این‌گونه آمده است: به عینیت و وقت - است و قضا به وسیله امضا، همان صورت حتمی کارها و اجسام و مدرکاتی است که با حواس درک می‌شوند، همان موجوداتی که رنگ و بو و وزن و حجم دارند و همه جنبنده‌ها، از قبیل انسان و جنّ و پرندگان و درندگان و سایر موجوداتی که با حواس درک می‌شوند. خداوند متعال در مورد چیزهایی که هنوز عینیت پیدا نکرده‌اند بداء دارد، [اما] وقتی عین مفهوم و قابل درک آن‌ها واقع شوند، دیگر بدائی در کار نیست و خداوند هر چه بخواهد می‌کند. خداوند با علمش به اشیاء، قبل از این‌که بوجود بیایند به آن‌ها علم دارد و با مشیتش صفات و حدود آن‌ها را می‌شناساند و آن‌ها را قبل از آشکار کردنشان به وجود می‌آورد و با اراده‌اش آن‌ها را در رنگ و صفات و حدودشان از هم‌دیگر متمایز می‌کند و با تقدیرش روزی‌های - . در مصدر این‌گونه آمده است: با اراده‌اش آن‌ها را در رنگ و صفات از هم‌دیگر متمایز می‌کند و با تقدیرش اوقات آن‌ها را اندازه می‌گیرد. - آن‌ها را اندازه می‌گیرد و آغاز و پایان آن‌ها را می‌شناسد و با قضایش جای آن‌ها را برای مردم روشن می‌نماید و مردم را به آن‌ها راهنمایی می‌کند و با امضایش، علل آن‌ها را شرح می‌دهد و امرش را آشکار می‌نماید، «ذٰلِکَ تَقْدِيرُ الْعَزِيزِ الْعَلِيمِ» - . أنعام / ۹۶ - {این اندازه گیری آن توانای داناست}.

**[ترجمه]

بیان

قوله علیه السلام قبل تفصیلها و توصیلها أی فی لوح المحو و الإثبات أو فی الخارج قوله علیه السلام فإذا وقع العین المفهوم المدرک أی فصل و میز فی اللوح أو أوجد فی الخارج و لعل تلک الأمور عباره عن اختلاف مراتب تقدیرها فی لوح المحو و

۱- ما تضمنه الخبر هی الإراده التشریعیه، و الإراده التکوینیه المتعلقه بأفعال العباد من طریق اختیارهم و إرادتهم، و الذی ذکره المصنّف رحمه اللّه بقوله: و الاصوب إلخ من لوازم تعلق الإراده من طریق الاختیار. ط.

۲- فی الکافی: عیانا و وقتا.

۳- فی المصدر: فی ألوانها و صفاتها و بالتقدیر قدر اوقاتها. م.

الإثبات قد جعلها الله من أسباب وجود الشي ء و شرائطه لمصالح و قد مر بيانها فى باب البداء فالمشيه كتابه وجود زيد و بعض صفاته مثلا مجملا و الإراده كتابه العزم عليه بتا مع كتابه بعض صفاته أيضا و التقدير تفصيل بعض صفاته و أحواله لكن مع نوع من الإجمال أيضا و القضاء تفصيل جميع الأحوال و هو مقارن للإمضاء أى الفعل و الإيجاد و العلم بجميع تلك الأمور أزلى قديم فقوله و بالمشيه عرف على صيغه التفعيل و شرح العلل كنايه عن الإيجاد.

و قال بعض الأفاضل الظاهر من السؤال أنه كيف علم الله أ بعلم مستند إلى الحضور العينى فى وقته و الشهود لموجود عينى (۱)أو فى موجود عينى كما فى علومنا أو بعلم مستند إلى الذات سابق على خلق الأشياء فأجاب عليه السلام بأن العلم سابق على وجود المخلوق بمراتب فقال علم و شاء و أراد و قدر و قضى و أمضى فالعلم ما به ينكشف الشي ء و المشيه ملاحظته بأحوال مرغوب فيها يوجب فينا ميلا دون المشيه له سبحانه لتعاليه عن التغير و الاتصاف بالصفه الزائده و الإراده تحريك الأسباب نحوه بحركه نفسانيه فينا بخلاف الإراده فيه سبحانه و القدر التحديد و تعيين الحدود و الأوقات و القضاء هو الإيجاب و الإمضاء هو الإيجاد فوجود الخلق بعد علمه سبحانه بهذه المراتب و قوله فأمضى ما قضى أى فأوجد ما أوجب و أوجب ما قدر و قدر ما أراد ثم استأنف البيان على وجه أوضح فقال بعلمه كانت المشيه و هى مسبوقه بالعلم و بمشيته كانت الإراده و هى مسبوقه بالمشيه و بإرادته كان التقدير و التقدير مسبوق بالإراده و بتقديره كان القضاء و الإيجاب و هو مسبوق بالتقدير إذ لا إيجاب إلا للمحدد الموقوف و بقضائه و إيجابه كان الإمضاء و الإيجاد و لله تعالى البداء فيما علم متى شاء فإن الدخول فى العلم أول مراتب السلوك إلى الوجود العينى و له البداء فيما علم متى شاء أن يبدو و فيما أراد و حرك الأسباب نحو تحريكه متى شاء قبل القضاء و الإيجاب فإذا وقع القضاء و الإيجاب متلبسا بالإمضاء و الإيجاد فلا بداء فعلم أن فى المعلوم العلم قبل كون المعلوم و حصوله فى الأذهان و الأعيان و فى المشاء المشيه قبل عينه و وجوده

۱- فى بعض النسخ هكذا: أ بعلم مستند إلى الحضور العينى فى وقته و الشهود فى وقته بموجود.؟.

العینی و فی أکثر النسخ المنشأ و لعل المراد به الإنشاء قبل الإظهار کما فی آخر الحدیث و فی المراد الإراده قبل قیامه و التقدیر لهذه المعلومات قبل تفصیلها و توصیلها و حضورها العینی فی أوقاتها و القضاء بالإمضاء هو المبرم الذی یلزمه وجود المقضی فبالعلم علم الأشیاء قبل کونها و أصل العلم غیر مرتبط بنحو من الحصول للمعلوم و لو فی غیره بصورته المتحدده و لا یوجب نفس العلم و الانکشاف بما هو علم و انکشاف للأشیاء إنشاءها و بالمشیه و معرفتها بصفاتها و حدودها أنشأها إنشاء قبل الإظهار و الإدخال فی الوجود العینی و بالإراده و تحریک الأسباب نحو وجودها العینی میز بعضها عن بعض بتخصیص تحریک الأسباب نحو وجود بعض دون بعض و بالتقدیر قدرها و عین و حدد أقواتها و أوقاتها و آجالها و بالقضاء و إیجابها بموجباتها أظهر للناس أماکنها و دلهم علیها بدلائلها فاهتدوا إلی العلم بوجودها حسب ما یوجبه الموجب بعد العلم بالموجب و بالإمضاء و الإیجاد أوضح تفصیل عللها و أبان أمرها بأعیانها.

lt;meta info="\\"قبل از تفصیل و رساندن آن‌ها\\" یعنی قبل از تفصیل و رساندن به لوح محو و اثبات، یا قبل از تفصیل و رساندن آن [به تحقق و] در خارج، و \\"وقتی عین مفهوم و قابل درک آن‌ها واقع شوند\\" یعنی وقتی در آن لوح تفصیل و تمییز داده شوند، یا در خارج یافت شوند. شاید این امور نشان‌دهنده اختلاف مراتب تقدیر آن‌ها در لوح محو

ص: ۱۰۲

و اثبات باشد که خداوند به سبب مصالحی آن را از اسباب و شرایط وجود شیء قرار داده است و در بخش بداء نیز [از نظر خواننده] گذشت. بنابراین مشیت [در لوح محو و اثبات]، نوشته‌شدن وجود زید و بعضی از صفات او به صورت اجمالی است و اراده، نوشته‌شدن عزم بر وجود قطعی او و هم‌چنین بعضی از صفاتش است و تقدیر، [نوشته شدن] بعضی از صفات و حالات [دیگر] همراه با نوعی اجمال و قضا، تفصیل همه حالات است که مقارن با امضا به معنای انجام و ایجاد می‌باشد و علم به همه این امور ازلی و قدیم است. شرح علل کنایه از ایجاد است.

یکی از دانشمندان گفته است: ظاهراً مقصود از این سؤال که \\"خداوند چگونه علم یافت\\" این است که آیا علم او نیز مانند علوم ما مستند به حضور عینی در وقت و مشاهده موجودی عینی از درون یا مشاهده از بیرون آن است، یا مستند به ذات اوست که پیش از خلقت اشیاء موجود بوده است؟ و ایشان علیه السلام جواب داده‌اند که علم خداوند چندین مرتبه پیش از وجود مخلوق است و فرموده‌اند که خداوند علم یافت و خواست و اراده کرد و تقدیر نمود و امضا کرد؛ بنابراین علم، آن است که چیزی با آن مشخص شود و مشیت یعنی ملاحظه آن چیز با حالاتی که [عالِم] در آن رغبت داشته است، که [این ملاحظه] در مورد ما، سبب به وجود آمدن میل می‌شود، ولی مشیت در مورد خداوند این‌گونه نیست؛ زیرا خداوند بلندمرتبه‌تر از آن است که تغیری در او راه یابد و به صفتی زائد [بر ذات] متصف شود. و اراده، مرحله‌ایست که اسباب به سوی آن حرکت می‌کند که [این حرکت] در مورد ما حرکتی نفسانی است، به خلاف اراده خداوند سبحان که این‌گونه نیست. و قَدَر به معنای مشخص کردن و تعیین حدود و اوقات است و قضا یعنی حتمی نمودن و امضا نیز همان به وجود آوردن است. بنابراین وجود مخلوق چندین مرتبه با علم خداوند سبحان فاصله دارد.

\\"چیزی که قضا کرده بود را امضا نمود ...\\" یعنی چیزی که حتمی کرده بود را به وجود آورد و آن‌چه که مقدر نموده بود را حتمی کرد و آن‌چه تقدیر کرده بود را اراده نمود. سپس بیان را به شکلی واضح‌تر از سر گرفتند و فرمودند: مشیت او از

روی علمش است و بعـد از علمش می‌باشد، و اراده‌اش از روی مشـیتش است و بعد از مشـیتش، و تقدیرش از روی اراده‌اش و بعـد از اراده می‌باشـد، و قضا و حتمی کردنش از روی تقـدیر و بعـد از تقدیر است؛ چرا که حتمیت در چیزی ممکن است که مشـخص و متمـایز باشـد، و امضا و به وجود آوردنش نیز بعـد از قضا و حتمی کردن است. و خداونـد هر وقت که بخواهـد در آن‌چه که علم دارد بـداء می‌کنـد؛ چرا که داخل شـدن در علم اولین مرحله رسـیدن به وجود عینی است و او می‌تواند هر وقت کـه بخواهـد در آن بـداء کنـد [و آن را تغییر بدهـد]، و همیـن‌طـور است در مـورد چیزی که آن را اراده کرده است و اسـباب وجودش را به حرکت درآورده است، تـا هنگـامی که آن را قضا و حتمی نکرده است، هر وقت بخواهـد می‌توانـد در آن بـداء کنـد. ولی هنگامی که قضا و حتمیت واقع شوند و آن شـیء لباس امضا و ایجاد بر تن کند، دیگر جایی برای بداء نخواهد بود. بنابراین معلوم شد که علم در معلوم، قبل از وجود معلوم و حصول آن در اذهان و اعیان است و مشیت در مُشاء قبل از عینیت و وجود عینی آن است.

ص: ۱۰۳

در بیشتر نسـخه‌هـا به جـای \\"مُشاء\\"، \\"مُنشأ\\" آمـده است، شایـد مقصود از آن ایجاد قبل از اظهار باشـد، چنان‌چه در آخر حدیث نیز آمده است.

و اراده کردن مراد، قبل از تحقق آن و تقدیر این معلومات قبل از تفصیل و رساندن آن‌ها و حضور عینی آن‌ها در وقتشان است و قضا به وسیله امضا، همان صورت حتمی کارهاست که لازمه وجود مقضی است. بنابراین خداوند با علمش، به اشیاء پیش از وجودشان علم یافت. و اصل علم با صورت تحدیـدیافته‌اش، هیچ ارتباطی از طریق حصول با معلوم ندارد، اگرچه در غیر باشد، و علم و انکشاف به خودی خود نمی‌توانند سبب ایجاد اشیاء شوند. خداوند با مشیت و معرفت اشیاء به وسیله صفات و حدود، اشـیاء را قبـل از اظهـار و ادخـال در [عـالم] وجود عینی می‌آفرینـد، و با اراده و تحریک اسـباب وجود عینی آن‌ها، که از طریق اختصاص دادن هر یک از اسـباب به یکی از انواع وجود می‌باشـد، آن‌ها را از یک‌دیگر متمایز می‌کنـد و با تقـدیرش آن‌ها را انـدازه می‌گیرد و روزی‌هـا و اوقـات و اجـل‌هـای آن‌ها را معین و مشـخص می‌کنـد و با قضا و ایجاب موجبات، مکان آن‌ها را برای مردمان آشکار می‌سازد و آنان را با راهنمایی‌هایش به آن مکان‌ها رهنمون می‌شود. آنان با علم به وجود آن‌ها، به حسب آن‌چه که موجِب، بعـد از علم به موجَب آن را لازم کرده است، هـدایت می‌شونـد و بـا امضـا و ایجـاد، علل تفصـیلی آن‌ها را واضح می‌کند و امر آن‌ها را کاملاً آشکار می‌نماید.

**[ترجمه]

«۲۸»

یـد، التوحیـد الْقَطَّانُ عَنْ أَحْمَـدَ الْهَمْدَانِیِّ عَنْ عَلِیِّ بْنِ الْحَسَنِ بْنِ فَضَّالٍ عَنْ أَبِیهِ عَنْ مَرْوَانَ بْنِ مُسْـلِمٍ عَنِ الثُّمَالِیِّ عَنِ ابْنِ طَرِیفٍ عَنِ الْأَصْبَغِ قَالَ قَالَ أَمِیرُ الْمُؤْمِنِینَ علیه السـلام أَوْحَی اللَّهُ تَعَالَی إِلَی دَاوُدَ یَا دَاوُدُ تُرِیدُ وَ أُرِیدُ وَ لَا یَکُونُ إِلَّا مَا أُرِیدُ فَإِنْ أَسْـلَمْتَ لِمَا أُرِیدُ أَعْطَیْتُکَ مَا تُرِیدُ وَ إِنْ لَمْ تُسْلِمْ لِمَا أُرِیدُ أَتْعَبْتُکَ فِیمَا تُرِیدُ ثُمَّ لَا یَکُونُ إِلَّا مَا أُرِیدُ.

**[ترجمه]توحید: أصبغ نقل کرده، امیرالمؤمنین علیه السلام فرمودند: خداوند به داود وحی کرد: ای داود! تو اراده می کنی و من اراده می کنم، [ولی] جز آن‌چه من اراده می کنم واقع نمی‌شود. چیزی که اراده می کنی را به تو عطا می کنم، گرچه تسلیم اراده من نشوی. تو را در [راه به دست آوردن] چیزی که اراده کرده‌ای خسته می کنم، اما سرانجام همان می‌شود که من اراده کرده‌ام.

**[ترجمه]

«۲۹»

ید، التوحید أَبِی عَنْ سَعْدٍ عَنِ ابْنِ أَبِی الْخَطَّابِ عَنْ جَعْفَرِ بْنِ بَشِیرٍ عَنِ الْعَرْزَمِیِّ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ: کَانَ لِعَلِیٍّ علیه السلام غُلَامٌ اسْمُهُ قَنْبَرُ وَ کَانَ یُحِبُّ عَلِیّاً علیه السلام حُبّاً شَدِیداً فَإِذَا خَرَجَ عَلِیٌّ علیه السلام خَرَجَ عَلَی أَثَرِهِ بِالسَّیْفِ فَرَآهُ ذَاتَ لَیْلَةٍ فَقَالَ یَا قَنْبَرُ مَا لَکَ قَالَ جِئْتُ لِأَمْشِیَ خَلْفَکَ فَإِنَّ النَّاسَ کَمَا تَرَاهُمْ یَا أَمِیرَ الْمُؤْمِنِینَ فَخِفْتُ عَلَیْکَ قَالَ وَیْحَکَ أَ مِنْ أَهْلِ السَّمَاءِ تَحْرُسُنِی أَمْ مِنْ أَهْلِ الْأَرْضِ قَالَ لَا بَلْ مِنْ أَهْلِ الْأَرْضِ قَالَ إِنَّ أَهْلَ الْأَرْضِ لَا یَسْتَطِیعُونَ بِی شَیْئاً إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ مِنَ السَّمَاءِ فَارْجِعْ فَرَجَعَ.

**[ترجمه]توحید: عزرمی نقل کرده، امام صادق علیه السلام فرمودند: علی علیه السلام غلامی داشتند که نامش قنبر بود و علی علیه السلام را بسیار دوست می‌داشت. هرگاه علی علیه السلام بیرون می‌رفتند، او نیز با شمشیر به دنبال ایشان می‌رفت. شبی ایشان او را دیدند و به او فرمودند: ای قنبر! چه شده است؟ او عرض کرد: ای امیرالمؤمنین! آمده‌ام تا پشت شما راه بروم [و مراقب شما باشم]، خودتان می‌بینید که مردم چگونه هستند، بر [جان] شما می‌ترسم. ایشان فرمودند: آیا مرا از [خطر] اهل آسمان حفظ می کنی یا از [خطر] اهل زمین!؟ او عرض کرد: از [خطر] اهل زمین. ایشان فرمودند: اهل زمین جز با اذن خدا عزّ و جلّ از آسمان، نمی‌توانند به من آسیبی برسانند؛ برگرد! او نیز بازگشت.

**[ترجمه]

«۳۰»

کا، الکافی عَلِیٌّ عَنْ أَبِیهِ عَنِ ابْنِ أَبِی عُمَیْرٍ عَنْ زَیْدٍ الشَّحَّامِ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ ع

ص: ۱۰۴

قَالَ: إِنَّ أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ علیه السلام جَلَسَ إِلَى حَائِطٍ مَائِلٍ يَقْضِي بَيْنَ النَّاسِ فَقَالَ بَعْضُهُمْ لَا تَقْعُدْ تَحْتَ هَذَا الْحَائِطِ فَإِنَّهُ مُعْوِرٌ (۱)فَقَالَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ حَرَسُ امْرِئٍ أَجَلُهُ فَلَمَّا قَامَ سَقَطَ الْحَائِطُ قَالَ وَ كَانَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ علیه السلام يَفْعَلُ هَذَا وَ أَشْبَاهَهُ وَ هَذَا الْيَقِينُ.

**[ترجمه]کافی: زید شحام روایت کرده، امام صادق علیه السلام فرمودند:

ص: ۱۰۴

امیرالمؤمنین علیه السلام در کنار دیوار کجی نشستند تا بین مردم قضاوت کنند؛ یکی از آن‌ها عرض کرد: زیر این دیوار ننشینید، اطمینانی به آن نیست. امیرالمؤمنین فرمودند: اجل انسان حافظ اوست. زمانی که ایشان [بعد از پایان قضاوتشان] از آن‌جا برخاستند، دیوار فرو ریخت. امیرالمؤمنین علیه السلام این کارها و مانند آن را انجام می‌داد و این همان یقین است.

**[ترجمه]

«۳۱»

کا، الکافی مُحَمَّدُ بْنُ يَحْيَى عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنِ الْوَشَّاءِ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ سِنَانٍ عَنْ أَبِي حَمْزَةَ عَنْ سَعِيدِ بْنِ قَيْسٍ الْهَمْدَانِيِّ قَالَ: نَظَرْتُ يَوْماً فِي الْحَرْبِ إِلَى رَجُلٍ عَلَيْهِ ثَوْبَانِ فَحَرَّكْتُ فَرَسِي فَإِذَا هُوَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ علیه السلام فَقُلْتُ يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ فِي مِثْلِ هَذَا الْمَوْضِعِ فَقَالَ نَعَمْ يَا سَعِيدَ بْنَ قَيْسٍ إِنَّهُ لَيْسَ مِنْ عَبْدٍ إِلَّا وَ لَهُ مِنَ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ حَافِظٌ وَ وَاقِيَةٌ مَعَهُ مَلَكَانِ يَحْفَظَانِهِ مِنْ أَنْ يَسْقُطَ مِنْ رَأْسِ جَبَلٍ أَوْ يَقَعَ فِي بِئْرٍ فَإِذَا نَزَلَ الْقَضَاءُ خَلَّيَا بَيْنَهُ وَ بَيْنَ كُلِّ شَيْ ءٍ.

**[ترجمه]کافی: سعید بن قیس همدانی نقل کرده است: روزی در جنگ مردی را دیدم که [فقط] دو لباس بر تنش است، اسبم را حرکت دادم [و نزدیک‌تر رفتم] و دیدم امیرالمؤمنین علیه السلام هستند؛ عرض کردم: ای امیرالمؤمنین! در چنین جایی[، فقط دو لباس بر تن کرده‌اید]؟ ایشان فرمودند: آری ای سعید بن قیس! هر بنده‌ای از جانب خداوند عزّ و جل، دو فرشته محافظ و نگه‌دار به همراه خود دارد که او را از این‌که از قله کوهی سقوط کند یا در چاهی بیفتد حفظ می‌کنند. هنگامی که قضا سر رسد، او را با همه چیز رها می‌کنند.

**[ترجمه]

بیان

یمکن أن یکون هذه الأمور من خصائصهم علیهم السلام لعلمهم بعدم تضرّرهم بهذه الأمور و بوقت موتهم و سببه و لذا فرّ علیه السلام من حائط کما سیأتی و لم یفرّ من حائط کما مرّ لعلمه بسقوط الأول و عدم سقوط الثانی و یحتمل أن یکون المقصود من تلک الأخبار عدم المبالغه فی الفرار عن البلایا و المصائب و عدم ترک الواجبات للتوهّمات البعیده. (۲)

وَ يُؤَيِّدُهُ مَا رَوَاهُ الصَّدُوقُ فِي الْخِصَالِ عَنِ ابْنِ الْمُتَوَكِّلِ عَنْ مُحَمَّدٍ الْعَطَّارِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ أَحْمَدَ بْنِ عَلِيٍّ الْكُوفِيِّ وَ مُحَمَّدِ بْنِ

الْحُسَيْنِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ حَمَّادٍ الْحَارِثِيِّ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله خَمْسَهٌ لَا یُسْتَجَابُ لَهُمْ أَحَدُهُمْ رَجُلٌ مَرَّ بِحَائِطٍ مَائِلٍ وَ هُوَ یُقْبِلُ إِلَیْهِ وَ لَمْ یُسْرِعِ الْمَشْیَ حَتَّی سَقَطَ عَلَیْهِ الْخَبَرَ

ص: ۱۰۵

۱- أی مخوف لا حافظ له.

۲- قوله علیه السلام فی آخر الروایه الأولی: «و هذا الیقین» الظاهر فی المدح و التعظیم ینفی الاحتمال الأول إذ لا فضل لمن لا یتقی مکروها لعلمه بعدم وجوده أو عدم تأثیره، و کذا قوله علیه السلام: حرس امرأ أجله یدفع الاحتمال الثانی إذ لا- یعتد بالتوهمات البعیده عند العقلاء فلا حاجه إلی دفعه بأن الأجل حارس. و الذی ینبغی أن یقال: أن الیقین بأن الامر بید اللّه لا یدع احتمالا- لتأثیر مؤثر غیره حتّی یتقی آثار المکاره و مع ذلک فالعاده الجاریه بین العقلاء من الإنسان أن یتقی ما یعد عاده أثرا مکروها و لمن فاز بدرجه الیقین من أولیاء اللّه أن یعمل علی طبق یقینه، و أن یجری علی ما یجری علیه العقلاء- فکان علیه السلام یتفنن فی سیرته فتاره هکذا و تاره کذلک. ط.

**[ترجمه]ممکن است این امور از مختصات ائمه علیهم السلام باشد؛ زیرا ایشان علم داشتند که این امور برای آن‌ها ضرری نخواهد داشت و زمان و سبب مرگ خود را می‌دانستند. و بدین جهت بوده که امیرالمؤمنین علیه السلام چنان‌چه خواهد آمد، از [کنار] دیواری گریختند و چنان‌چه گذشت از [کنار] دیوار دیگری نگریختند؛ زیرا ایشان می‌دانستند که اولی می‌ریزد و دومی نمی‌ریزد. احتمال دارد که مقصود از این روایات، عدم مبالغه در فرار از بلایا و مصیبت‌ها و عدم ترک واجبات از روی توهمات بعید باشد.

و مؤید این [توضیح]، روایتی است که صدوق [بدین شکل] آن را در خصال آورده است: محمد بن حماد حارثی نقل کرده، امام صادق علیه السلام فرمودند: رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمودند: پنج تن هستند که دعایشان مستجاب نمی‌شود: یکی از آن‌ها مردی است که از کنار دیوار کجی می گذرد و در حالی که دیوار در حال ریزش است، سرعت رفتنش را زیاد نمی‌کند و دیوار بر سرش خراب می‌شود، ... روایت ادامه دارد.

ص: ۱۰۵

**[ترجمه]

«۳۲»

يد، التوحيد ابْنُ الْوَلِيدِ عَنِ الصَّفَّارِ عَنْ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ عَنِ الْقَدَّاحِ عَنْ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ أَبِيهِ علیه السلام قَالَ: قِيلَ لِعَلِيٍّ علیه السلام إِنَّ رَجُلًا يَتَكَلَّمُ فِي الْمَشِيَّةِ فَقَالَ ادْعُهُ لِي فَقَالَ فَدُعِيَ لَهُ فَقَالَ يَا عَبْدَ اللَّهِ خَلَقَكَ اللَّهُ لِمَا شَاءَ أَوْ لِمَا شِئْتَ قَالَ لِمَا شَاءَ قَالَ فَيُمْرِضُكَ إِذَا شَاءَ أَوْ إِذَا شِئْتَ قَالَ إِذَا شَاءَ قَالَ فَيَشْفِيكَ إِذَا شَاءَ أَوْ إِذَا شِئْتَ قَالَ إِذَا شَاءَ قَالَ فَيُدْخِلُكَ حَيْثُ يَشَاءُ أَوْ حَيْثُ شِئْتَ فَقَالَ حَيْثُ يَشَاءُ قَالَ فَقَالَ عَلِيٌّ علیه السلام لَوْ قُلْتَ غَيْرَ هَذَا لَضَرَبْتُ الَّذِي فِيهِ عَيْنَاكَ.

**[ترجمه]توحید: قداح از امام صادق و ایشان از پدرشان علیهما السلام روایت کرده‌اند: به علی علیه السلام عرض شد: مردی هست که درباره مشیت بحث می کند. ایشان فرمودند: او را فرا بخوانید. او به حضور ایشان فرا خوانده شد. ایشان به او فرمودند: ای بنده خدا! خداوند به خواست خود تو را آفرید، یا به خواست تو!؟ او عرض کرد: به خواست خود. ایشان فرمودند: تو را هر زمان که خودش خواست بیمار نمود، یا هر زمان که تو خواستی!؟ عرض کرد: هر زمانی که خواست. فرمودند: هر زمان که خواست تو را شفا داد، یا هر زمان که تو خواستی!؟ عرض کرد: هر زمانی که خواست. تو را در هر چه که می‌خواهد داخل می‌کند، یا در هر چه که بخواهی!؟ عرض کرد: در هر چه که می‌خواهد. علی علیه السلام فرمودند: اگر غیر از این جواب می‌دادی، سرت را می‌زدم.

**[ترجمه]

«۳۳»

يد، التوحيد وَ بِهَذَا الْإِسْنَادِ قَالَ: دَخَلَ عَلَى أَبِي عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام أَوْ أَبِي جَعْفَرٍ علیه السلام رَجُلٌ مِنْ أَتْبَاعِ بَنِي أُمَيَّةَ فَخِفْنَا عَلَيْهِ

فَقُلْنَا لَهُ لَوْ تَوَارَيْتَ وَ قُلْنَا لَيْسَ هُوَ هَاهُنَا قَالَ بَلَی ائْذَنُوا لَهُ (۱)فَإِنَّ رَسُولَ اللَّهِ صلی الله علیه و آله قَالَ إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ عِنْدَ لِسَانِ کُلِّ قَائِلٍ وَ یَدِ کُلِّ بَاسِطٍ فَهَذَا الْقَائِلُ لَا یَسْتَطِیعُ أَنْ یَقُولَ إِلَّا مَا شَاءَ اللَّهُ وَ هَذَا الْبَاسِطُ لَا یَسْتَطِیعُ أَنْ یَبْسُطَ یَدَهُ إِلَّا بِمَا شَاءَ اللَّهُ فَدَخَلَ عَلَیْهِ فَسَأَلَهُ عَنْ أَشْیَاءَ آمَنَ بِهَا وَ ذَهَبَ.

**[ترجمه]توحید: با همین سند نقل شده، مردی از پیروان بنی‌أمیه به حضور امام صادق یا امام باقر علیهما السلام رسید، ما بر [جان] ایشان ترسیدیم و به ایشان عرض کردیم: بهتر است از دیده‌ها پنهان شوید و ما به او بگوییم ایشان در این‌جا نیستند. ایشان فرمودند: به او اجازه بدهید وارد شود؛ رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمودند: خداوند عزّ و جلّ نزد زبان هر گوینده و دست هر کسی که دستش را باز می‌کند حاضر است، این گوینده نمی‌تواند چیزی بگوید، مگر این‌که خداوند آن را خواسته باشد، و آن کسی که دستش را باز کند، نمی‌تواند کاری کند، جز این‌که خداوند آن کار را خواسته باشد. آن مرد به محضر ایشان آمد و سؤالاتی از ایشان کرد و به ایشان ایمان آورد و رفت.

**[ترجمه]

«۳۴»

ید، التوحید أَبِی عَنْ عَلِیٍّ عَنْ أَبِیهِ عَنِ ابْنِ مَعْبَدٍ عَنْ دُرُسْتَ عَنِ الْفُضَیْلِ قَالَ سَمِعْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام یَقُولُ شَاءَ وَ أَرَادَ وَ لَمْ یُحِبَّ وَ لَمْ یَرْضَ شَاءَ أَنْ لَا یَکُونَ فِی مُلْکِهِ (۲)شَیْ ءٌ إِلَّا بِعِلْمِهِ وَ أَرَادَ مِثْلَ ذَلِکَ وَ لَمْ یُحِبَّ أَنْ یُقَالَ لَهُ ثَالِثُ ثَلَاثَةٍ وَ لَمْ یَرْضَ لِعِبَادِهِ الْکُفْرَ.

ید، التوحید إِنَّ اللَّهَ تَبَارَکَ وَ تَعَالَی قَدْ قَضَی جَمِیعَ أَعْمَالِ الْعِبَادِ وَ قَدَّرَهَا وَ جَمِیعَ مَا یَکُونُ فِی الْعَالَمِ مِنْ خَیْرٍ وَ شَرٍّ.

و القضاء قد یکون بمعنی الإعلام کما قال الله عز و جل وَ قَضَیْنا إِلی بَنِی إِسْرائِیلَ فِی الْکِتابِ (۳)یرید أعلمناهم و کما قال الله عز و جل وَ قَضَیْنا إِلَیْهِ ذلِکَ الْأَمْرَ أَنَّ دابِرَ هؤُلاءِ مَقْطُوعٌ مُصْبِحِینَ (۴)یرید أخبرناه و أعلمناه فلا ینکر أن یکون الله عز و جل یقضی أعمال العباد و سائر ما یکون من خیر و شر علی هذا المعنی لأن الله عز و جل عالم بها أجمع و یصح أن یعلمها عباده و یخبرهم عنها و قد یکون القدر أیضا فی معنی

ص: ۱۰۶

۱- فی المصدر: بل ائذنوا له. م.

۲- لیست فی المصدر کلمه «فی ملکه» کما فی الکافی «ج ۱ ص ۱۵۱».

۳- اسری: ۲.

۴- الحجر: ۶۶.

الکتاب و الأخبار کما قال الله عز و جل إِلَّا امْرَأَتَهُ قَدَّرْناها مِنَ الْغابِرِینَ (۱)یعنی کتبنا و أخبرنا و قال العجاج.

و اعلم بأن ذا الجلال قد قدر. فی الصحف الأولی التی کان سطر.

و قدر معناه کتب و قد یکون القضاء بمعنی الحکم و الإلزام قال الله عز و جل وَ قَضی رَبُّکَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِیَّاهُ وَ بِالْوالِدَیْنِ إِحْساناً (۲)یرید حکم بذلک و ألزمه خلقه فقد یجوز أن یقال إن الله عز و جل قد قضی من أعمال العباد علی هذا المعنی ما قد ألزمه عباده و حکم به علیهم و هی الفرائض دون غیرها و قد یجوز أیضا أن یقدر الله عز و جل أعمال العباد بأن یبین مقادیرها و أحوالها من حسن و قبح و فرض و نافله و غیر ذلک و یفعل من الأدله علی ذلک ما یعرف به هذه الأحوال لهذه الأفعال فیکون عز و جل مقدرا لها فی الحقیقه و لیس یقدرها لیعرف مقدارها و لکن لیبین لغیره ممن لا یعرف ذلک حال ما قدره بتقدیره إیاه و هذا أظهر من أن یخفی و أبین من أن یحتاج إلی الاستشهاد علیه أ لا ترى أنا قد نرجع إلی أهل المعرفه بالصناعات فی تقدیرها لنا فلا یمنعهم علمهم بمقادیرها من أن یقدروها لنا لیبینوا لنا مقادیرها و إنما أنکرنا أن یکون الله عز و جل حکم بها علی عباده و منعهم من الانصراف عنها أو أن یکون فعلها و کونها فأما أن یکون عز و جل خلقها خلق تقدیر فلا ننکره.

و سمعت بعض أهل العلم یقول إن القضاء علی عشره أوجه فأول وجه منها العلم و هو قول الله عز و جل إِلَّا حاجَةً فِی نَفْسِ یَعْقُوبَ قَضاها (۳)یعنی علمها.

و الثانی الإعلام و هو قوله عز و جل وَ قَضَیْنا إِلی بَنِی إِسْرائِیلَ فِی الْکِتابِ (۴)و قوله وَ قَضَیْنا إِلَیْهِ ذلِکَ الْأَمْرَ أَنَّ دابِرَ هؤُلاءِ (۵)أی أعلمناه.

و الوجه الثالث الحکم و هو قوله عز و جل و یقضی ربک بالحق یعنی یحکم بالحق. (۶)

ص: ۱۰۷

۱- النمل: ۵۷.

۲- اسری: ۲۳.

۳- یوسف: ۶۸.

۴- اسری: ۴.

۵- الحجر: ۶۶.

۶- فی المصدر: و هو قوله عزّ و جلّ «وَ اللَّهُ یَقْضِی بِالْحَقِّ» ای یحکم بالحق، و الرابع القول و هو قوله عزّ و جلّ «و هو یَقْضِی بِالْحَقِّ» ای یقول بالحق. م.

و الرابع القول و هو قوله عز و جل وَ اللَّهُ يَقْضِي بِالْحَقِّ (۱)أي يقول الحق و الخامس الحتم و هو قوله عز و جل فَلَمَّا قَضَيْنا عَلَيْهِ الْمَوْتَ (۲)يعنى حتمنا فهو القضاء الحتم.

و السادس الأمر و هو قوله عز و جل وَ قَضى رَبُّكَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِيَّاهُ (۳)يعنى أمر ربك.

و السابع الخلق و هو قوله عز و جل فَقَضاهُنَّ سَبْعَ سَماواتٍ فِي يَوْمَيْنِ (۴)يعنى خلقهن.

و الثامن الفعل و هو قوله عز و جل فَاقْضِ ما أَنْتَ قاضٍ (۵)أى افعل ما أنت فاعل.

و التاسع الإتمام و هو قوله عز و جل فَلَمَّا قَضى مُوسَى الْأَجَلَ (۶)و قوله عز و جل حكايه عن موسى أَيَّمَا الْأَجَلَيْنِ قَضَيْتُ فَلا عُدْوانَ عَلَيَّ وَ اللَّهُ عَلى ما نَقُولُ وَكِيلٌ (۷)أى أتممت.

و العاشر الفراغ من الشى ء و هو قوله عز و جل قُضِيَ الْأَمْرُ الَّذِي فِيهِ تَسْتَفْتِيانِ (۸)يعنى فرغ لكما منه و قول القائل قد قضيت لك حاجتك يعنى فرغت لك منها فيجوز أن يقال إن الأشياء كلها بقضاء الله و قدره تبارك و تعالى بمعنى أن الله عز و جل قد علمها و علم مقاديرها و له عز و جل فى جميعها حكم من خير أو شر فما كان من خير فقد قضاه بمعنى أنه أمر به و حتمه و جعله حقا و علم مبلغه و مقداره و ما كان من شر فلم يأمر به و لم يرضه و لكنه عز و جل قد قضاه و قدره بمعنى أنه علمه بمقداره و مبلغه و حكم فيه بحكمه.

و الفتنه على عشره أوجه فوجه منها الضلال.

۱- المؤمن: ۲۰.

۲- سبأ: ۳۴.

۳- اسرى: ۲۳.

۴- حم السجده: ۱۲.

۵- طه: ۷۲.

۶- القصص: ۲۸.

۷- القصص: ۲۸.

۸- يوسف: ۴۱.

و الثانی الاختبار و هو قوله عز و جل وَ فَتَنّاکَ فُتُوناً (۱)یعنی اختبرناک اختبارا و قوله عز و جل الم أَ حَسِبَ النّاسُ أَنْ یُتْرَکُوا أَنْ یَقُولُوا آمَنّا وَ هُمْ لا یُفْتَنُونَ (۲)یعنی لا یختبرون.

و الثالث الحجه و هو قوله عز و جل ثُمَّ لَمْ تَکُنْ فِتْنَتُهُمْ إِلّا أَنْ قالُوا وَ اللّهِ رَبِّنا ما کُنّا مُشْرِکِینَ (۳)و الرابع الشرک و هو قوله عز و جل وَ الْفِتْنَهُ أَشَدُّ مِنَ الْقَتْلِ (۴)و الخامس الکفر و هو قوله عز و جل أَلا فِی الْفِتْنَهِ سَقَطُوا (۵)یعنی فی الکفر.

و السادس الإحراق بالنار و هو قوله عز و جل إِنَّ الَّذِینَ فَتَنُوا الْمُؤْمِنِینَ وَ الْمُؤْمِناتِ (۶)الآیه یعنی أحرقوا.

و السابع العذاب و هو قوله عز و جل یَوْمَ هُمْ عَلَی النّارِ یُفْتَنُونَ (۷)یعنی یعذبون و قوله عز و جل ذُوقُوا فِتْنَتَکُمْ هذَا الَّذِی کُنْتُمْ بِهِ تَسْتَعْجِلُونَ (۸)یعنی عذابکم و قوله عز و جل وَ مَنْ یُرِدِ اللّهُ فِتْنَتَهُ یعنی عذابه فَلَنْ تَمْلِکَ لَهُ مِنَ اللّهِ شَیْئاً (۹)و الثامن القتل و هو قوله عز و جل إِنْ خِفْتُمْ أَنْ یَفْتِنَکُمُ الَّذِینَ کَفَرُوا (۱۰)یعنی إن خفتم أن یقتلوکم و قوله عز و جل فَما آمَنَ لِمُوسی إِلّا ذُرِّیَّهٌ مِنْ قَوْمِهِ عَلی خَوْفٍ مِنْ فِرْعَوْنَ وَ مَلَائِهِمْ أَنْ یَفْتِنَهُمْ (۱۱)یعنی أن یقتلهم.

و التاسع الصد و هو قوله تعالی وَ إِنْ کادُوا لَیَفْتِنُونَکَ عَنِ الَّذِی أَوْحَیْنا إِلَیْکَ (۱۲)یعنی لیصدونک.

و العاشر شده المحنه و هو قوله عز و جل رَبَّنا لا تَجْعَلْنا فِتْنَهً لِلَّذِینَ کَفَرُوا (۱۳)

۱- طه: ۴۰.

۲- العنکبوت: ۲۹- ۳۰.

۳- الأنعام: ۲۳.

۴- البقره: ۱۹۱.

۵- التوبه: ۵۰.

۶- المجادله: ۱۰.

۷- الحجر: ۱۳.

۸- الحجر: ۱۴.

۹- المائده: ۴۱.

۱۰- النساء: ۱۰۱.

۱۱- یونس: ۸۳.

۱۲- اسری: ۷۳.

۱۳- الممتحنه: ۵.

و قوله عز و جل رَبَّنا لا تَجْعَلْنا فِتْنَةً لِلْقَوْمِ الظّالِمِينَ (۱)أی محنه فیفتنوا بذلک و یقولوا فی أنفسهم لم نقتلهم إلا و دینهم الباطل و دیننا الحق فیکون ذلک داعیا لهم إلی النار علی ما هم علیه من الکفر و الظلم و قد زاد علی بن إبراهیم بن هاشم علی هذه الوجوه العشر وجها آخر فقال فی الوجوه من الفتنه ما هو المحبه و هو قوله عز و جل إِنَّما أَمْوالُکُمْ وَ أَوْلادُکُمْ فِتْنَهٌ (۲)أی محبه و الذی عندی فی ذلک أن وجوه الفتنه عشره و أن الفتنه فی هذا الموضع أیضا المحنه بالنون لا المحبه بالباء

وَ تَصْدِیقُ ذَلِکَ قَوْلُ النَّبِیِّ صلی الله علیه و آله الْوَلَدُ مَجْهَلَهٌ مَجْبَنَهٌ مَبْخَلَهٌ.

وَ قَدْ أَخْرَجْتُ هَذَا الْحَدِیثَ مُسْنَداً فِی کِتَابِ مَقْتَلِ الْحُسَیْنِ بْنِ عَلِیٍّ علیهما السلام.

**[ترجمه]توحید: فضیل نقل کرده، از امام صادق علیه السلام شنیدم که می‌فرمودند: [خداوند] خواست و اراده کرد، در حالی که دوست نداشت و راضی نبود. خواست که در مُلکش چیزی روی ندهد جز به علم او، اراده‌اش نیز همین بود، ولی دوست نداشت در مورد او بگویند که سومین آن سه است و به کفر بندگانش راضی نبود.

توحید: خداوند تبارک و تعالی همه اعمال بندگان و همه خیرها و شروری که در عالم روی می‌دهد را قضا کرده است و تقدیر نموده است.

قضا در بعضی از جاها به معنای اعلام است، چنانچه خداوند عزّ و جلّ فرمود: «وَ قَضَیْنا إِلی بَنِی إِسْرائِیلَ فِی الْکِتابِ» - . إسراء / ۴ - {و در کتاب آسمانی[شان] به فرزندان اسرائیل خبر دادیم}، که مقصودش این است که به آن‌ها [در کتاب] اعلام کردیم، و چنانچه فرمود: «وَ قَضَیْنا إِلَیْهِ ذلِکَ الْأَمْرَ أَنَّ دابِرَ هؤُلاءِ مَقْطُوعٌ مُصْبِحِینَ» - . حجر / ۶۶ - {و او را از این امر آگاه کردیم که ریشه آن گروه صبحگاهان بریده خواهد شد}، که مقصود این است که به او خبر دادیم و او را آگاه نمودیم. مطابق این معنا، نمی‌توان انکار کرد که خداوند عزّ و جلّ اعمال بندگان و سایر خیرها و شرور را قضا کرده است؛ زیرا خداوند عزّ و جلّ به همه آن‌ها عالم است و می‌تواند آن‌ها را به بندگان اعلام کند و آنان را آگاه کند. قَدَر نیز گاهی به معنای نوشتن و خبر دادن آمده است،

ص: ۱۰۶

چنانچه خداوند عزّ و جلّ فرمود: «إِلَّا امْرَأَتَهُ قَدَّرْناها مِنَ الْغابِرِینَ» - . نمل / ۵۷ - {جز زنش را که مقدر کردیم از باقی ماندگان [در خاکستر آتش] باشد}، یعنی نوشتیم و خبر دادیم. عجاج سروده است:

بدان که خداوند ذوالجلال در صحیفه‌های اولین که نوشته شده، تقدیر کرده است.

و فعل \\"قَدَرَ\\" به معنای \\"نوشت\\" است. گاهی قضا به معنای حکم و الزام می‌باشد، خداوند عزّ و جلّ فرمود: «وَ قَضی رَبُّکَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِیَّاهُ وَ بِالْوالِدَیْنِ إِحْساناً» - . إسراء / ۲۳ - {و پروردگار تو مقرر کرد که جز او را مپرستید و به پدر و مادر [خود] احسان کنید}، که مقصود این است که خداوند چنین حکم کرده است و خلایقش را به آن الزام نموده است. گاهی ممکن است گفته شود خداوند بر اعمال بندگان خود قضا کرده است، به این معنا که آنان را ملزم به بعضی از اعمال کرده

است، که همان واجباتند و نه غیر واجبات. گاهی ممکن است خداوند عزّ و جلّ اعمال بندگان را تقدیر کند، به این معنا که مقادیر و حالات آن مانند نیکی و زشتی و وجوب و استحباب و این قبیل چیزها را تبیین کند و از میان اسبابشان، آن‌هایی را انجام دهد که این حالات را برای این افعال نشان دهند، پس در حقیقت این خداوند عزّ و جلّ است که آن‌ها را تقدیر [و به اندازه] می‌کند و آن‌ها را نه به این سبب که مقدارشان را بداند تقدیر می‌کند، بلکه به این جهت که آن را برای دیگرانی که وضع تقدیر خداوند در مورد آن‌ها را نمی‌دانند آشکار کند. این مطلب روشن‌تر از آنی است که مخفی بماند و آشکارتر از آن است که نیاز به آوردن شاهد داشته باشد. مگر نمی‌بینید که ما به دانشمندان صنعت رجوع می‌کنیم تا اندازه‌ها را برایمان مشخص کنند و علم آن‌ها به مقادیر مانع از این نمی‌شود که آن را برای ما تقدیر کنند و مقادیر آن را برایمان بیان کنند. چیزی که ما نمی‌پذیریم این است که خداوند عزّ و جلّ بر بندگانش به مقدرات حکم کرده باشد و آنان را از انصراف از آن‌ها بازداشته باشد، یا آن‌ها را خودش انجام داده باشد و خودش به وجود آورده باشد، اما این‌که خداوند عزّ و جلّ آن‌ها را به تقدیرش آفریده را انکار نمی‌کنیم.

شنیدم که یکی از اهل علم می‌گفت: قضا به ده معنا استعمال می‌شود؛ اولین معنای آن علم است؛ مانند این سخن خداوند عزّ و جلّ: «إِلَّا حاجَةً فِی نَفْسِ یَعْقُوبَ قَضاها» - . یوسف / ۶۸ - {جز این‌که یعقوب نیازی را که در دلش بود برآورد}، یعنی آن را دانست.

معنای دوم، اعلام است؛ مانند این سخن خداوند عزّ و جلّ: «وَ قَضَیْنا إِلی بَنِی إِسْرائِیلَ فِی الْکِتابِ» - . إسراء / ۴ - {و در کتاب آسمانی[شان] به فرزندان اسرائیل خبر دادیم}، و این سخنش: «وَ قَضَیْنا إِلَیْهِ ذلِکَ الْأَمْرَ أَنَّ دابِرَ هؤُلاءِ ... » - . حجر / ۶۶ - {و او را از این امر آگاه کردیم که ریشه آن گروه ...}.

معنای سوم، حکم است؛ مانند این سخن خداوند عزّ و جلّ: «وَ اللَّهُ یَقْضِی بِالْحَقِّ» - . غافر / ۲۰ - {و خداست که به حق داوری می کند}، یعنی به حق حکم می‌کند.

ص: ۱۰۷

معنای چهارم، سخن است؛ مانند این سخن خداوند عزّ و جلّ: و هو «یَقْضِی بِالْحَقِّ»، یعنی حق می‌گوید.

معنای پنجم، حتمیت است؛ مانند این سخن خداوند عزّ و جلّ: «فَلَمَّا قَضَیْنا عَلَیْهِ الْمَوْتَ» - . سبأ / ۳۴ - {پس چون مرگ را بر او مقرر داشتیم}، یعنی حتمی نمودیم، در این‌جا به معنای قضای حتمی است.

معنای ششم، امر است؛ مانند این سخن خداوند عزّ و جلّ: «وَ قَضی رَبُّکَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِیَّاهُ» - . إسراء / ۲۳ - {و پروردگار تو مقرر کرد که جز او را مپرستید}، یعنی پروردگارت امر کرد.

معنای هفتم، خلق است؛ مانند این سخن خداوند عزّ و جلّ: «فَقَضاهُنَّ سَبْعَ سَماواتٍ فِی یَوْمَیْنِ» - . فصلت / ۱۲ - {پس آن‌ها را [به صورت] هفت آسمان در دو هنگام مقرر داشت}، یعنی آن‌ها را خلق کرد.

معنای هشتم، فعل است؛ مانند این سخن خداوند عزّ و جلّ: «فَاقْضِ ما أَنْتَ قاضٍ» - . طه / ۷۲ - {پس هر حکمی می خواهی بکن}، یعنی هر کاری می‌خواهی، انجام بده.

معنای نهم، اتمام است؛ مانند این سخن خداوند عزّ و جلّ: «فَلَمَّا قَضى مُوسَى الْأَجَلَ» - . قصص / ۲۹ - {و چون موسی آن مدت را به پایان رسانید}، و این سخن خداوند عزّ و جلّ از زبان موسی: «أَيَّمَا الْأَجَلَيْنِ قَضَيْتُ فَلا عُدْوانَ عَلَيَّ وَ اللَّهُ عَلى ما نَقُولُ وَكِيلٌ» - . همان / ۲۸ - {که هر یک از دو مدت را به انجام رسانیدم بر من تعدی [روا] نباشد و خدا بر آن‌چه می گوییم وکیل است}، یعنی هر یک را که تمام کردم.

و معنای دهم، فراغت از کار یا چیزی است؛ مانند این سخن خداوند عزّ و جلّ: «قُضِيَ الْأَمْرُ الَّذِي فِيهِ تَسْتَفْتِيانِ» - . یوسف / ۴۱ - {امری که شما دو تن از من جویا شدید تحقق یافت}، یعنی از آن امر برای شما دو نفر فارغ شدم، و این سخن که حاجتت را برایت قضا کردم، یعنی تو را از آن فارغ کردم.

بنابراین می‌توان گفت که همه اشیاء به قضا و قدر خداوند تبارک و تعالی هستند، به این معنا که خداوند عزّ و جلّ به آن‌ها علم دارد و مقادیر آن‌ها را می‌داند و خداوند عزّ و جلّ در مورد همه آن حکمی به خیر یا شر دارد. آن‌هایی که خیر است را قضا کرده ، یعنی به آن‌ها امر نموده و آن‌ها را حتمی کرده است و آن‌ها را حق قرار داده و اندازه و مقدار آن‌ها را می‌داند، و آن‌هایی که شر است را امر نکرده و به آن‌ها راضی نشده است، ولی خداوند عزّ و جلّ آن‌ها را قضا کرده و تقدیر نموده است، به این معنا که به مقدار و اندازه آن‌ها علم دارد و با حکم خود در مورد آن‌ها حکم کرده است.

فتنه نیز به ده معنا می‌باشد؛ یکی از معانی آن گمراهی است.

ص: ۱۰۸

معنای، دوم آزمون است؛ مانند این سخن خداوند عزّ و جلّ: «وَ فَتَنَّاكَ فُتُوناً» - . طه / ۴۰ - {و تو را بارها آزمودیم}، یعنی تو را بارها آزمودیم، و این سخن خداوند عزّ و جلّ: «الم * أَ حَسِبَ النَّاسُ أَنْ يُتْرَكُوا أَنْ يَقُولُوا آمَنَّا وَ هُمْ لا يُفْتَنُونَ» - . عنکبوت / ۲۹ و ۳۰ - {الف لام میم * آیا مردم پنداشتند که تا گفتند ایمان آوردیم رها می شوند و مورد آزمایش قرار نمی گیرند}، یعنی آزموده نمی‌شوند!؟

معنای، سوم دلیل است؛ مانند این سخن خداوند عزّ و جلّ: «ثُمَّ لَمْ تَكُنْ فِتْنَتُهُمْ إِلَّا أَنْ قالُوا وَ اللَّهِ رَبِّنا ما كُنَّا مُشْرِكِينَ» - . أنعام / ۲۳ - {آن‌گاه عذرشان جز این نیست که می گویند به خدا پروردگارمان سوگند که ما مشرک نبودیم}.

معنای چهارم، شرک است؛ مانند این سخن خداوند عزّ و جلّ: «وَ الْفِتْنَةُ أَشَدُّ مِنَ الْقَتْلِ» - . بقره / ۱۹۱ - {فتنه از قتل بدتر است}.

معنای پنجم، کفر است؛ مانند این سخن خداوند عزّ و جلّ: «أَلا فِي الْفِتْنَةِ سَقَطُوا» - . توبه / ۴۹ - {هش دار که آنان خود به فتنه افتاده اند}، یعنی به کفر افتاده‌اند.

معنای ششم، سوزاندن با آتش است؛ مانند این سخن خداوند عزّ و جلّ: «إِنَّ الَّذِينَ فَتَنُوا الْمُؤْمِنِينَ وَ الْمُؤْمِناتِ ... » - . بروج / ۱۰ - { کسانی که مردان و زنان مؤمن را آزار کرده‌اند ...}، یعنی سوزاندند.

معنای هفتم، کیفر است؛ مانند این سخن خداوند عزّ و جلّ: «يَوْمَ هُمْ عَلَى النَّارِ يُفْتَنُونَ» - . ذاریات / ۱۳ - {همان روز که آنان بر آتش، فتنه [و آزموده] شوند}، یعنی کیفر شوند، و این سخن خداوند عزّ و جلّ: «ذُوقُوا فِتْنَتَكُمْ هذَا الَّذِي كُنْتُمْ بِهِ تَسْتَعْجِلُونَ» - . همان / ۱۴ - {فتنه [موعود] خود را بچشید این است همان که با شتاب خواستار آن بودید}، یعنی عذابتان را بچشید، و این سخن خداوند عزّ و جلّ: «وَ مَنْ يُرِدِ اللَّهُ فِتْنَتَهُ یعنی عذاب او فَلَنْ تَمْلِكَ لَهُ مِنَ اللَّهِ شَيْئاً» - . مائده / ۴۱ - {و هر که را خدا بخواهد به فتنه درافکند، هرگز در برابر خدا برای او از دست تو چیزی بر نمی آید}.

معنای هشتم، قتل است؛ مانند این سخن خداوند عزّ و جلّ: «إِنْ خِفْتُمْ أَنْ يَفْتِنَكُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا» - . نساء / ۱۰۱ - {اگر بیم داشتید که آنان که کفر ورزیده اند به شما آزار برسانند}، یعنی اگر بیم داشتید که شما را بکشند، و این سخن خداوند عزّ و جلّ: «فَما آمَنَ لِمُوسى إِلَّا ذُرِّيَّةٌ مِنْ قَوْمِهِ عَلى خَوْفٍ مِنْ فِرْعَوْنَ وَ مَلَائِهِمْ أَنْ يَفْتِنَهُمْ» - . یونس / ۸۳ - {سرانجام کسی به موسی ایمان نیاورد مگر فرزندانی از قوم وی، در حالی که بیم داشتند از آن‌که مبادا فرعون و سران آن‌ها ایشان را آزار رسانند}، یعنی آنان را بکشد.

معنای نهم، بازداشتن است؛ مانند این سخن خداوند متعال: «وَ إِنْ كادُوا لَيَفْتِنُونَكَ عَنِ الَّذِي أَوْحَيْنا إِلَيْكَ» - . إسراء / ۷۳ - {و چیزی نمانده بود که تو را از آن‌چه به سوی تو وحی کرده ایم فتنه کنند}، یعنی باز بدارند.

و معنای دهم، امتحان شدید است؛ مانند این سخن خداوند عزّ و جلّ: «رَبَّنا لا تَجْعَلْنا فِتْنَةً لِلَّذِينَ كَفَرُوا» - . ممتحنه / ۵ - {پروردگارا ما را وسیله آزمایش [و آماج آزار] برای کسانی که کفر ورزیده اند مگردان!}،

ص: ۱۰۹

و این سخن خداوند عزّ و جلّ: «رَبَّنا لا تَجْعَلْنا فِتْنَةً لِلْقَوْمِ الظَّالِمِينَ» - . یونس / ۸۵ - {پروردگارا! ما را برای قوم ستم‌گر [وسیله] آزمایش قرار مده}، یعنی ما را امتحان آنان قرار مده که آنان به وسیله ما امتحان شوند و با خودشان بگویند که ما آنان را نکشتیم جز به این سبب که دین آن‌ها باطل و دین ما حق بود، و این سخن آنان را در همان حال کفر و ستم به جهنم بکشاند. علی بن ابراهیم بن هاشم یک معنای دیگر نیز به این معانی ده‌گانه فتنه اضافه کرده و آن محبت است، مانند این سخن خداوند عزّ و جلّ «إِنَّما أَمْوالُكُمْ وَ أَوْلادُكُمْ فِتْنَةٌ» - (۲) التغابن: ۱۵. - {اموال شما و فرزندانتان صرفاً [وسیله] فتنه [برای شما]یند}، یعنی محبت‌اند. از نظر مؤلف معانی فتنه همان ده تاست و فتنه در این آیه نیز به معنای امتحان است. شاهد تصدیق این سخن نیز، فرمایش پیامبر صلی الله علیه و آله است که فرمودند: فرزندان سبب جهل و ترس و بخل هستند. صورت مسند این حدیث را در کتاب شهادت امام حسین بن علی علیه السلام آورده‌ایم.

**[ترجمه]

بیان

قوله صلی الله علیه و آله مجهله أی یحملون آباءهم علی الجهل مجبنه أی یحملونهم علی الجبن مبخله أی یحملونهم علی البخل.

أقول هذه الوجوه من القضاء و الفتنه المذکوره فی تفسیر النعمانی فیما رواه عن أمیر المؤمنین علیه السلام و قد أثبتناه بإسناده فی کتاب القرآن.

lt;meta info="\\"مجهلهٔ\\" یعنی پدرانشان را به جهل وا می‌دارند، \\"مجبنهٔ\\" یعنی آنان را به ترس وا می‌دارند، و \\"مبخلهٔ\\" یعنی آنان به بخل وا می‌دارند.

مؤلف گوید: این معانی که برای قضا و فتنه گفته شد، در روایتی که از امیرالمؤمنین علیه السلام در تفسیر نعمانی نقل شده موجود است، ما آن حدیث را با سندش در کتاب القرآن آورده‌ایم.

**[ترجمه]

«۳۵»

ید، التوحید أَبِی عَنْ سَعْدٍ عَنِ ابْنِ عِیسَی عَنْ مُحَمَّدٍ الْبَرْقِیِّ عَنْ عَبْدِ الْمَلِکِ بْنِ عَنْتَرَهَ الشَّیْبَانِیِّ (۳)عَنْ أَبِیهِ عَنْ جَدِّهِ قَالَ: جَاءَ رَجُلٌ إِلَی أَمِیرِ الْمُؤْمِنِینَ علیه السلام فَقَالَ یَا أَمِیرَ الْمُؤْمِنِینَ أَخْبِرْنِی عَنِ الْقَدَرِ فَقَالَ بَحْرٌ عَمِیقٌ فَلَا تَلِجْهُ فَقَالَ یَا أَمِیرَ الْمُؤْمِنِینَ أَخْبِرْنِی عَنِ الْقَدَرِ قَالَ طَرِیقٌ مُظْلِمٌ فَلَا تَسْلُکْهُ قَالَ یَا أَمِیرَ الْمُؤْمِنِینَ أَخْبِرْنِی عَنِ الْقَدَرِ قَالَ سِرُّ اللَّهِ فَلَا تَتَکَلَّفْهُ قَالَ یَا أَمِیرَ الْمُؤْمِنِینَ أَخْبِرْنِی عَنِ الْقَدَرِ قَالَ فَقَالَ أَمِیرُ الْمُؤْمِنِینَ علیه السلام أَمَّا إِذَا أَبَیْتَ فَإِنِّی سَائِلُکَ أَخْبِرْنِی أَ کَانَتْ رَحْمَهُ اللَّهِ لِلْعِبَادِ قَبْلَ أَعْمَالِ الْعِبَادِ أَمْ کَانَتْ أَعْمَالُ الْعِبَادِ قَبْلَ رَحْمَهِ اللَّهِ قَالَ فَقَالَ لَهُ الرَّجُلُ بَلْ کَانَتْ رَحْمَهُ اللَّهِ لِلْعِبَادِ قَبْلَ أَعْمَالِ الْعِبَادِ فَقَالَ أَمِیرُ الْمُؤْمِنِینَ

۱- یونس: ۸۵.

۲- التغابن: ۱۵.

۳- عنتره بفتح العین المهمله و سکون النون و فتح التاء و الراء المهمله و الهاء، و الظاهر أنّه عبد الملک بن هارون بن عنتره الشیبانی المترجم فی ص ۱۶۷ من رجال النجاشیّ بقوله: عبد الملک بن هارون بن عنتره الشیبانی کوفیّ، ثقه، عین، روی عن أصحابنا و رووا عنه، و لم یکن متحققا بأمرنا إه. و أورد ابن حجر ترجمه جده عنتره فی التقریب، قال: عنتره بن عبد الرحمن الکوفیّ ثقه من الثانیه، و هم من زعم أن له صحبه، و هو جد عبد الملک بن هارون بن عنتره الکوفیّ. أقول: حکی عن رجال البرقی أن جد عبد الملک بن هارون بن عنتره یکون صیفی بن فسیل الذی سیره زیاد بن أبیه الی معاویه مع حجر بن عدی و قتله معاویه مع حجر و أصحابه.

عليه السلام قُومُوا فَسَلِّمُوا عَلَى أَخِيكُمْ فَقَدْ أَسْلَمَ وَ قَدْ كَانَ كَافِراً قَالَ وَ انْطَلَقَ الرَّجُلُ غَيْرَ بَعِيدٍ ثُمَّ انْصَرَفَ إِلَيْهِ فَقَالَ لَهُ يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ أَ بِالْمَشِيَّةِ الْأُولَى نَقُومُ وَ نَقْعُدُ وَ نَقْبِضُ وَ نَبْسُطُ فَقَالَ لَهُ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ عليه السلام وَ إِنَّكَ لَبَعِيدٌ فِي الْمَشِيَّةِ أَمَا إِنِّي سَائِلُكَ عَنْ ثَلَاثٍ لَا يَجْعَلُ اللَّهُ لَكَ فِي شَيْءٍ مِنْهَا مَخْرَجاً أَخْبِرْنِي أَ خَلَقَ اللَّهُ الْعِبَادَ كَمَا شَاءَ أَوْ كَمَا شَاءُوا فَقَالَ كَمَا شَاءَ قَالَ فَخَلَقَ اللَّهُ الْعِبَادَ لِمَا شَاءَ أَوْ لِمَا شَاءُوا فَقَالَ لِمَا شَاءَ قَالَ يَأْتُونَهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ كَمَا شَاءَ أَوْ كَمَا شَاءُوا قَالَ يَأْتُونَهُ كَمَا شَاءَ قَالَ قُمْ فَلَيْسَ إِلَيْكَ مِنَ الْمَشِيَّةِ شَيْءٌ.

**[ترجمه]توحید: عبدالملک بن عنتره شیبانی از طریق پدرش از جدش نقل کرده، مردی به حضور امیرالمؤمنین علیه السلام آمد و عرض کرد: ای امیرالمؤمنین! برایم از قَدَر بگویید. ایشان فرمودند: دریایی عمیق است، وارد آن مشو. [دوباره] عرض کرد: ای امیرالمؤمنین! برایم از قَدَر بگویید. ایشان فرمودند: راهی بس تاریک است،

در آن مرو. [برای بار سوم] عرض کرد: ای امیرالمؤمنین! برایم از قَدَر بگویید. ایشان فرمودند: سرّ خداوند است، خود را برای آن به زحمت مینداز. [برای بار چهارم] عرض کرد: ای امیرالمؤمنین! برایم از قَدَر بگویید. امیرالمؤمنین علیه السلام فرمودند: حال که بس نمی‌کنی، از تو سؤالی می‌پرسم؛ به من بگو آیا رحمت خداوند برای بندگان، قبل از اعمال بندگان است، یا اعمال بندگان قبل از رحمت خداوند است؟ آن مرد عرض کرد: رحمت خداوند برای بندگان قبل از اعمال بندگان است. امیرالمؤمنین علیه السلام فرمودند:

ص: ۱۱۰

برخیزید و به برادرتان درود فرستید؛ او که تا پیش از این کافر بود، اکنون اسلام آورده است. آن مرد به راه افتاد [و رفت]، هنوز راه زیادی نرفته بود که برگشت و به ایشان عرض کرد: ای امیرالمؤمنین! آیا با مشیت اولین است که ما برمی‌خیزیم و می‌نشینیم و کارها را انجام می‌دهیم؟ امیرالمؤمنین علیه السلام به او فرمودند: حقیقت مشیت دورتر از آن است که تو به آن برسی؛ ولی من سه چیز از تو می‌پرسم که خداوند هیچ‌یک از آن‌ها چاره‌ای برای تو قرار نداده است؛ به من بگو آیا خداوند بندگان را آن‌طور که خود خواست آفرید، یا آن‌طور که آن‌ها می‌خواستند؟ او عرض کرد: آن‌طور که خود خواست. ایشان فرمودند: آیا خداوند بندگان را برای چیزی که خود می‌خواست آفرید، یا برای چیزی که آن‌ها می‌خواستند؟ او عرض کرد: برای چیزی که خود می‌خواست. ایشان فرمودند: آیا بندگان در روز قیامت آن‌طور که خداوند می‌خواهد در پیش او حاضر می‌شوند، یا آن‌طور که خودشان می‌خواهند؟ عرض کرد: آن‌طور که او می‌خواهد در پیش او حاضر می‌شوند. ایشان فرمودند: برخیز که هیچ مشیتی به تو داده نشده است.

**[ترجمه]

بیان

لعل المراد المشیه المستقله التی لا یحتاج معها إلی عون الله و توفیقه (۱).

**[ترجمه]شاید مقصود، مشیت مستقل [از خداوند] بوده که با آن دیگر نیازی به کمک و توفیق خداوند نیست.

**[ترجمه]

«۳۶»

يد، التوحيد أَبِی عَنْ سَعْدٍ عَنِ ابْنِ یَزِیدَ عَنِ ابْنِ أَبِی عُمَیْرٍ عَنْ جَمِیلٍ عَنْ زُرَارَهَ

ص: ۱۱۱

۱- کل واحد من آحاد الخلق محدود بحدود یتعین بها فی وجوده کالطول و العرض و اللون و سائر الأوصاف و الروابط التی یرتبط بغیره بواسطتها ککون الإنسان ابن فلان و أخا فلان و أبا فلان و فی زمان کذا و مکان کذا و هکذا. و إذا أمعنت النظر فی ذلک وجدت أن جمیع أسباب وجود الشی ء ذوات دخل فی حدود وجوده سائر ما یتعلق بوجوده و انها هی التی یتقدر بها الشی ء غیر أن کلا من الأسباب أیضا یتقدر بما یتقدمه من المقدرات، و لا محاله تنتهی إلیه سبحانه فعنده تعالی حقیقه ما یتقدر به کل شی ء و یتحدد به کل أمر. و الأشیاء إنّما ترتبط به تعالی من جهه صفاته الفعلیه التی بها ینعم علیها و یقیم صلبها و یدبر أمرها کالرحمه و الرزق و الهدایه و الاحیاء و الحفظ و الخلق و غیرها و ما یقابلها فلله سبحانه من جهه صفات فعله دخل فی کل شی ء مخلوق و ما یتعلق به من أثر و فعل إذ لا معنی لاثبات صفه فیه تعالی متعلقه بالاشیاء و هی لا تتعلق بها. و لذلک فانه علیه السلام سأل الرجل عن تقدم صفه الرحمه علی الاعمال، و لا معنی لتقدمها مع عدم ارتباطها بها و تأثیرها فیها فقد نظم اللّه الوجود بحیث تجری فیه الرحمه و الهدایه و المثوبه و المغفره و کذا ما یقابلها و لا یوجب ذلک بطلان الاختیار فی الافعال فان تحقّق الاختیار نفسه مقدّمه من مقدمات تحقّق الامر المقدر إذ لو لا الاختیار لم یتحقّق طاعه و لا معصیه فلم یتحقّق ثواب و لا عقاب و لا امر و لا نهی و لا بعث و لا تبلیغ. و من هنا یظهر وجه تمسک الإمام علیه السلام بسبق صفه الرحمه علی العمل ثمّ بیانه علیه السلام أن للّه مشیه فی کل شی ء و أنّها لا تلغو و لا تغلبه مشیه العبد فالفعل لا یخطئ مشیته تعالی و لا یوجب ذلک بطلان تأثیر مشیه العبد فان مشیه العبد إحدی مقدمات تحقّق ما تعلقت به مشیته تعالی فان شاء الفعل الذی یوجد بمشیه العبد فلا بد لمشیه العبد من التحقّق و التأثیر فافهم ذلک، و هذه الروایه الشریفه علی ارتفاع مکانتها و لطف مضمونها یتضح به جمیع ما ورد فی الباب من مختلف الروایات، و کذا الآیات المختلفه من غیر حاجه الی أخذ بعض و تأویل بعض آخر. ط.

عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ سُلَيْمَانَ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ سَمِعْتُهُ یَقُولُ إِنَّ الْقَضَاءَ وَ الْقَدَرَ خَلْقَانِ مِنْ خَلْقِ اللَّهِ وَ اللَّهُ یَزِیدُ فِی الْخَلْقِ ما یَشاءُ

**[ترجمه]توحید: عبدالله بن سلیمان نقل کرده،

ص: ۱۱۱

از امام صادق علیه السلام شنیدم که می‌فرمودند: قضا و قدر دو خلق از خلق‌های خداوند هستند و خداوند «یَزِیدُ فِی الْخَلْقِ ما یَشاءُ» - . فاطر / ۱ - {در آفرینش هر چه بخواهد می افزاید}.

**[ترجمه]

«۳۷»

فس، تفسیر القمی النَّضْرُ عَنْ هِشَامٍ وَ عُبَیْدٍ عَنْ حُمْرَانَ عَنْهُ علیه السلام مِثْلَهُ (۱).

**[ترجمه]تفسیر قمی: حمران نیز مانند همین روایت را از ایشان نقل کرده است.

**[ترجمه]

بیان

خلقان من خلق الله بضم الخاء أی صفتان من صفات الله أو بفتحها أی هما نوعان من خلق الأشیاء و تقدیرها فی الألواح السماویه و له البداء فیها قبل الإیجاد فذلک قوله یَزِیدُ فِی الْخَلْقِ ما یَشاءُ أو المعنی أنهما مرتبتان من مراتب خلق الأشیاء فإنها تتدرج فی الخلق إلی أن تظهر فی الوجود العینی.

lt;meta info="\\"دو خلق از خلق‌های خداوند هستند\\"، به ضم خاء در \\"خلق\\"، یعنی دو صفت از صفات خداوند می‌باشند، یا به فتح خاء، یعنی آن‌ها دو نوع از خلقت و تقدیر اشیاء در لوح‌های آسمانی هستند، و خداوند می‌تواند قبل از ایجاد در آن‌ها بداء کند، و این همان سخن خداوند است که فرمود: «یَزِیدُ فِی الْخَلْقِ ما یَشاءُ» {در آفرینش هر چه بخواهد می افزاید}. یا معنایش این است که آن دو، دو مرتبه از مراتب خلقت اشیاء هستند که به تدریج پیش می‌روند تا در وجود عینی آشکار شوند.

**[ترجمه]

«۳۸»

ید، التوحید ابْنُ الْوَلِیدِ عَنِ الصَّفَّارِ عَنِ ابْنِ هَاشِمٍ عَنِ ابْنِ مَعْبَدٍ عَنْ دُرُسْتَ عَنِ ابْنِ أُذَیْنَهَ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ: قُلْتُ لَهُ

جُعِلْتُ فِدَاكَ مَا تَقُولُ فِی الْقَضَاءِ وَ الْقَدَرِ قَالَ أَقُولُ إِنَّ اللَّهَ تَعَالَی إِذَا جَمَعَ الْعِبَادَ یَوْمَ الْقِیَامَهِ سَأَلَهُمْ عَمَّا عَهِدَ إِلَیْهِمْ وَ لَمْ یَسْأَلْهُمْ عَمَّا قَضَی عَلَیْهِمْ.

**[ترجمه]توحید: أُذَیْنَهُ نقل کرده، به امام صادق علیه السلام عرض کردم: فدایتان شوم! درباره قضا و قدر چه می‌فرمایید؟ ایشان فرمودند: می گویم که خداوند متعال هنگامی که در روز قیامت بندگان را جمع کند، از آنان درباره چیزهایی که با آنان عهد کرده بود، سؤال می کند، ولی درباره چیزهایی که بر آنان قضا کرده، سؤالی نمی کند.

**[ترجمه]

بیان

هذا الخبر یدل علی أن القضاء و القدر إنما یکون فی غیر الأمور التکلیفیه کالمصائب و الأمراض و أمثالها فلعل المراد بهما القضاء و القدر الحتمیان (۲).

**[ترجمه]این روایت نشان می‌دهد که قضا و قدر فقط در غیر از امور تکلیفیه هستند، مانند مصیبت‌ها و بیماری‌ها و امثال آن. شاید مقصود، قضا و قدر حتمی بوده است.

**[ترجمه]

«۳۹»

ید، التوحید أَبِی عَنْ سَعْدٍ عَنِ الْأَصْبَهَانِیِّ عَنِ الْمِنْقَرِیِّ عَنْ سُفْیَانَ بْنِ عُیَیْنَهَ عَنِ الزُّهْرِیِّ قَالَ: قَالَ رَجُلٌ لِعَلِیِّ بْنِ الْحُسَیْنِ علیهما السلام جَعَلَنِیَ اللَّهُ فِدَاکَ أَ بِقَدَرٍ یُصِیبُ النَّاسَ مَا أَصَابَهُمْ أَمْ بِعَمَلٍ فَقَالَ إِنَّ الْقَدَرَ وَ الْعَمَلَ بِمَنْزِلَهِ الرُّوحِ وَ الْجَسَدِ فَالرُّوحُ بِغَیْرِ جَسَدٍ لَا یُحَسُّ وَ الْجَسَدُ بِغَیْرِ رُوحٍ صُورَهٌ لَا حَرَاکَ بِهَا فَإِذَا اجْتَمَعَا قَوِیَا وَ صَلُحَا کَذَلِکَ الْعَمَلُ وَ الْقَدَرُ فَلَوْ لَمْ یَکُنِ الْقَدَرُ وَاقِعاً عَلَی الْعَمَلِ لَمْ یُعْرَفِ الْخَالِقُ مِنَ الْمَخْلُوقِ وَ کَانَ

۱- ما وجدناه فی تفسیر القمّیّ. م.

۲- الروایه تدلّ علی أن التکالیف و الاحکام أمور اعتباریه غیر تکوینیه، و مورد القضاء و القدر بالمعنی الدائر هو التکوینیات فأعمال العباد من حیث وجودها الخارجی کسائر الموجودات متعلقات القضاء و القدر، و من حیث تعلق الامر و النهی و الاشتمال علی الطاعه و المعصیه أمور اعتباریه وضعیه خارجه عن دائره القضاء و القدر إلّا بالمعنی الآخر الذی بینه أمیر المؤمنین علیه السلام للرجل الشامیّ عند منصرفه من صفّین کما فی الروایات و محصله التکلیف لمصالح تستدعی ذلک فالقدر فی الاعمال ینشأ من المصالح التی تستدعی التکلیف الکذائی و القضاء هو الحکم بالوجوب و الحرمه مثلا بامر أو نهی. ط.

الْقَدَرُ شَيْئاً لَمْ يُحَسَّ وَ لَوْ لَمْ يَكُنِ الْعَمَلُ بِمُوَافَقَةٍ مِنَ الْقَدَرِ لَمْ يَمْضِ وَ لَمْ يَتِمَّ وَ لَكِنَّهُمَا بِاجْتِمَاعِهِمَا قَوِيَا وَ لِلَّهِ فِيهِ الْعُيُونُ (۱)لِعِبَادِهِ الصَّالِحِينَ ثُمَّ قَالَ أَلَا إِنَّ مِنْ أَجْوَرِ النَّاسِ مَنْ رَأَى جَوْرَهُ عَدْلًا وَ عَدْلَ الْمُهْتَدِي جَوْراً أَلَا إِنَّ لِلْعَبْدِ أَرْبَعَةَ أَعْيُنٍ عَيْنَانِ يُبْصِرُ بِهِمَا أَمْرَ آخِرَتِهِ وَ عَيْنَانِ يُبْصِرُ بِهِمَا أَمْرَ دُنْيَاهُ فَإِذَا أَرَادَ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ بِعَبْدٍ خَيْراً فَتَحَ لَهُ الْعَيْنَيْنِ اللَّتَيْنِ فِي قَلْبِهِ فَأَبْصَرَ بِهِمَا الْعَيْبَ وَ إِذَا أَرَادَ غَيْرَ ذَلِكَ تَرَكَ الْقَلْبَ بِمَا فِيهِ ثُمَّ الْتَفَتَ إِلَى السَّائِلِ عَنِ الْقَدَرِ فَقَالَ هَذَا مِنْهُ هَذَا مِنْهُ.

**[ترجمه]توحید: زُهری نقل کرده، مردی به امام سجاد علیه السلام عرض کرد: خداوند مرا فدای شما کند! آیا مصیبت‌هایی که به مردم می‌رسد به سبب قَدَر است، یا به سبب عملشان؟ ایشان فرمودند: قَدَر و عمل به منزله روح و جسم هستند؛ روح بدون جسم احساس نمی‌شود [و کاری از پیش نمی‌برد]، و جسم بدون روح نیز فقط صورت است و حرکتی ندارد، ولی هنگامی که با هم باشند، قوی می‌شوند و به سامان می‌رسند. عمل و قَدَر نیز همین‌طور هستند؛ اگر قَدَر بر عمل واقع نمی‌شد، خالق از مخلوق بازشناخته نمی‌شد

ص: ۱۱۲

و قَدَر مانند شیئی می‌گشت که حس نمی‌شد [و کاری از پیش نمی‌برد]. و اگر عمل، موافق با قَدَر صورت نمی‌گرفت، ایجاد نمی‌شد و به انجام نمی‌رسید. ولی هنگامی که با هم باشند، قوی می‌شوند و خداوند در آن برای بندگان صالحش چشم‌هایی قرار داده است. - . در مصدر به جای \\"عیون\\"، \\"عون\\" به معنای کمک آمده است که معنای جمله چنین می‌شود: و خداوند در آن برای بندگان صالحش کمک قرار داده است. - سپس فرمودند: ستم‌کارترین مردم، کسی است که ستم خود را عدالت ببیند و عدالت کسی که هدایت یافته را ستم ببیند، آگاه باشید که بنده، چهار چشم دارد: با دو چشم خود امر آخرتش را می‌بیند و با دو چشم دیگر امر دنیایش را؛ وقتی خداوند عزّ و جلّ خیر بنده‌ای را بخواهد، آن دو چشمش که در قلب اوست را برایش می‌گشاید و او با آن دو چشم، عیب [و زشتی] را می‌بیند، و اگر [خداوند برای بنده] جز این بخواهد، قلب [او] و آن‌چه در آن است را رها می‌کند. سپس ایشان رو به مردی که از قَدَر سؤال کرده بود نمودند و فرمودند: هم این و هم آن به سبب آن است.

**[ترجمه]

بیان

أی فتح عینی القلب و ترکهما من القدر.

<meta info="\\"هم این و هم آن به سبب آن است\\"، یعنی هم گشودن دو چشم قلب و هم رها کردن آن دو به سبب قَدَر است.

**[ترجمه]

«۴۰»

يد، التوحيد الْقَطَّانُ عَنِ ابْنِ زَكَرِيَّا عَنِ ابْنِ حَبِيبٍ عَنْ عَلِيِّ بْنِ زِيَادٍ عَنْ مَرْوَانَ بْنِ مُعَاوِيَهَ عَنِ الْأَعْمَشِ عَنِ ابْنِ حَيَّانَ التَّيْمِيِّ (٢)عَنْ أَبِيهِ وَ كَانَ مَعَ عَلِيِّ بْنِ أَبِی طَالِبٍ عليهما السلام يَوْمَ صِفِّينَ وَ فِيمَا بَعْدَ ذَلِكَ قَالَ: بَيْنَمَا عَلِيُّ بْنُ أَبِی طَالِبٍ عليهما السلام يُعَبِّئُ الْكَتَائِبَ (٣)يَوْمَ صِفِّينَ وَ مُعَاوِيَهُ مُسْتَقْبِلَهُ عَلَى فَرَسٍ لَهُ يَتَأَكَّلُ تَحْتَهُ تَأَكُّلًا وَ عَلِيٌّ عليه السلام عَلَى فَرَسِ رَسُولِ اللَّهِ صلى الله عليه و آله الْمُرْتَجِزِ وَ بِيَدِهِ حَرْبَهُ رَسُولِ اللَّهِ صلى الله عليه و آله وَ هُوَ مُتَقَلِّدٌ سَيْفَهُ ذَا الْفَقَارِ فَقَالَ رَجُلٌ مِنْ أَصْحَابِهِ احْتَرِسْ يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ فَإِنَّا نَخْشَى أَنْ يَغْتَالَكَ هَذَا الْمَلْعُونُ فَقَالَ عَلِيٌّ عليه السلام لَئِنْ قُلْتَ ذَاكَ إِنَّهُ غَيْرُ مَأْمُونٍ عَلَى دِينِهِ وَ إِنَّهُ لَأَشْقَى الْقَاسِطِينَ وَ أَلْعَنُ الْخَارِجِينَ عَلَى الْأَئِمَّهِ الْمُهْتَدِينَ وَ لَكِنْ كَفَى بِالْأَجَلِ حَارِساً لَيْسَ أَحَدٌ مِنَ النَّاسِ إِلَّا وَ مَعَهُ مَلَائِكَهٌ حَفَظَهٌ يَحْفَظُونَهُ مِنْ أَنْ يَتَرَدَّى فِي بِئْرٍ (۴)أَوْ يَقَعَ عَلَيْهِ حَائِطٌ أَوْ يُصِيبَهُ سُوءٌ فَإِذَا حَانَ أَجَلُهُ (۵)خَلَّوْا بَيْنَهُ وَ بَيْنَ مَا يُصِيبُهُ فَكَذَلِكَ أَنَا إِذَا حَانَ أَجَلِي انْبَعَثَ

۱- فی المصدر: و للّه فيه العون. م.

۲- لم نجد فی كتب التراجم من أصحابنا ترجمته و لا ترجمه أبيه، و الظاهر هو يحيى بن سعيد بن حيان، أبو حيان التيمی الكوفیّ، أورد ترجمته ابن حجر فی ص ۵۴۹ من التقريب قال: ثقه من السادسه مات سنه خمس و أربعين. و أورد ترجمه أبيه فی ص ۱۸۵ قال: سعيد بن حيان التيمی الكوفیّ والد يحيى، وثقه ثقه العجلیّ، من الثالثه.

۳- عبی تعبيه الكتائب أی هيأها و جهزها. و الكتائب جمع الكتيبه: القطعه من الجيش.

۴- أی يحفظونه من أن يسقط فی بئر.

۵- أی قرب أجله.

أَشْقَاهَا فَخَضَبَ هَذِهِ مِنْ هَذَا وَ أَشَارَ إِلَى لِحْيَتِهِ وَ رَأْسِهِ عَهْداً مَعْهُوداً وَ وَعْداً غَيْرَ مَكْذُوبٍ وَ الْحَدِيثُ طَوِيلٌ أَخَذْنَا مِنْهُ مَوْضِعَ الْحَاجَةِ.

**[ترجمه]توحید: ابن حیان تیمی از پدرش که در جنگ صفین و بعد از آن همراه علی بن أبی‌طالب بوده نقل کرده است: علی بن أبی‌طالب علیه السلام در روز صفین مشغول آماده کردن گردان‌ها بودند و معاویه، سوار بر اسبش، و در حالی به شدت زیر خود را می‌خارانید در مقابل قرار داشت. علی علیه السلام سوار بر اسب رسول خدا صلی الله علیه و آله [به نام] مرتجز بودند و وسیله جنگ رسول خدا صلی الله علیه و آله در دستشان بود و شمشیرشان ذوالفقار را نیز حمایل کرده بودند، در همین بین، مردی از اصحاب ایشان عرض کرد: ای امیرالمؤمنین! پناه بگیرید! ما می‌ترسیم این ملعون با شما نیرنگ کند [و غافل‌گیرانه به شما آسیب بزند]. علی علیه السلام فرمودند: اگر چنین بگویی [پر بیراه نگفته‌ای]؛ چرا که با آن دینش به او اطمینانی نیست و او پست‌ترین منحرفان و ملعون‌ترین شورش‌گران بر امامان هدایت‌گر است، ولی أجل برای حراست [از انسان] کافی است؛ هر انسانس به همراه خود فرشتگانی دارد که او را از افتادن در چاه، یا از این‌که دیواری بر رویش فرو بریزد، یا بلایی به او برسد حفظ می‌کنند. اما وقتی اجلش سر برسد، او را با بلایایی که به او می‌رسد تنها می‌گذارند و من نیز همین‌طور هستم؛ هنگامی که اجلم در رسد، پست‌ترین انسان‌ها برانگیخته خواهد شد

ص: ۱۱۳

و این را از [خون] این خضاب خواهد کرد، - با دستشان به محاسن و سرشان اشاره کردند - و این پیمانی معهود و وعده‌ای راستین است.

[مؤلف گوید:] این حدیث طولانی است و ما قسمتی که به آن نیاز داشتیم را در این‌جا آوردیم.

**[ترجمه]

«۴۱»

ید، التوحید الْوَرَّاقُ وَ ابْنُ مُغِيرَةَ مَعاً عَنْ سَعْدٍ عَنِ النَّهْدِيِّ عَنِ ابْنِ عُلْوَانَ عَنْ عَمْرِو بْنِ ثَابِتٍ عَنِ ابْنِ طَرِيفٍ عَنِ ابْنِ نُبَاتَةَ قَالَ: إِنَّ أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ علیه السلام عَدَلَ مِنْ عِنْدِ حَائِطٍ مَائِلٍ إِلَى حَائِطٍ آخَرَ فَقِيلَ لَهُ يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ تَفِرُّ مِنْ قَضَاءِ اللَّهِ قَالَ أَفِرُّ مِنْ قَضَاءِ اللَّهِ إِلَى قَدَرِ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ.

**[ترجمه]توحید: ابن نباته نقل کرده، امیرالمؤمنین علیه السلام از کنار دیوار کجی به کنار دیوار دیگری رفتند؛ شخصی به ایشان عرض کرد: ای امیرالمؤمنین! از قضای خداوند فرار می‌کنید؟ ایشان فرمودند: از قضای خداوند به قَدَر خداوند عزّ و جلّ فرار می‌کنم.

**[ترجمه]

بیان

أی إن الفرار أیضا من تقدیره تعالی فلا ینافی کون الأشیاء بقضاء الله الفرار من البلایا و السعی فی تحصیل ما یجب السعی فیه فإن کل ذلک داخل فی علمه و قضائه و لا ینافی شی ء من ذلک اختیار العبد کما مر و یحتمل أن یکون المراد بقدر الله هنا حکمه و أمره أی إنما أفر من القضاء بأمره تعالی.

**[ترجمه]یعنی این فرار نیز از مقدرات خداوند متعال است، بنابراین فرار از بلاها و سعی در به دست آوردن چیزی که باید برای آن سعی کرد، با این [مسأله] که همه چیز به قضای خداوند است منافات ندارد و چنان‌چه گذشت هیچ‌یک از این‌ها با اختیار داشتن بنده منافات ندارد. احتمال دارد که مقصود از قَدَر خداوند در این‌جا، حکم و امر او باشد؛ یعنی من به امر خداوند متعال از قضا[ی خداوند] فرار می‌کنم.

**[ترجمه]

«۴۲»

ید، التوحید أَبِی وَ ابْنُ الْوَلِیدِ مَعاً عَنْ مُحَمَّدٍ الْعَطَّارِ وَ أَحْمَدَ بْنِ إِدْرِیسَ مَعاً عَنِ الْأَشْعَرِیِّ عَنِ ابْنِ هَاشِمٍ عَنِ ابْنِ مَعْبَدٍ عَنِ ابْنِ أُذَیْنَةَ عَنْ زُرَارَةَ قَالَ سَمِعْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام یَقُولُ کَمَا أَنَّ بَادِئَ النِّعَمِ مِنَ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ وَ قَدْ نَحَلَکُمُوهُ کَذَلِکَ الشَّرُّ مِنْ أَنْفُسِکُمْ وَ إِنْ جَرَی بِهِ قَدَرُهُ.

**[ترجمه]توحید: زراره نقل کرده از امام صادق علیه السلام شنیدم که می‌فرمودند: همان‌طور که شروع نعمت‌ها از جانب خداوند عزّ و جلّ است و آن‌ها را به شما ارزانی داشته است، شرور هم از جانب خود شماست، اگرچه تقدیر خداوند بر [وقوع] آن‌ها جاری شده است.

**[ترجمه]

«۴۳»

ید، التوحید أَبِی عَنْ أَحْمَدَ بْنِ إِدْرِیسَ عَنِ الْأَشْعَرِیِّ عَنْ یُوسُفَ بْنِ الْحَارِثِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ الْعَرْزَمِیِّ عَنْ أَبِیهِ رَفَعَهُ إِلَی مَنْ قَالَ سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ یَقُولُ قَدَّرَ اللَّهُ الْمَقَادِیرَ قَبْلَ أَنْ یَخْلُقَ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضَ بِخَمْسِینَ أَلْفَ سَنَةٍ.

**[ترجمه]عبدالرحمن عزرمی در حدیثی مرفوع از پدرش نقل کرده، که شخصی روایت کرد از رسول خدا شنیدم که می... فرمودند: خداوند پنجاه هزار سال پیش از این‌که آسمان‌ها و زمین را بیافرینند، تقدیرات را مقدر کرد.

**[ترجمه]

«۴۴»

فس، تفسیر القمی مُحَمَّدُ بْنُ جَعْفَرٍ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ أَحْمَدَ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ السَّیَّارِیِّ عَنْ فُلَانٍ (۱)عَنْ أَبِی الْحَسَنِ علیه السلام قَالَ: إِنَّ اللَّهَ جَعَلَ قُلُوبَ الْأَئِمَّهِ مَوْرِداً لِإِرَادَتِهِ فَإِذَا شَاءَ اللَّهُ شَیْئاً شَاءُوهُ وَ هُوَ قَوْلُهُ وَ ما تَشاؤُنَ إِلَّا أَنْ یَشاءَ اللَّهُ رَبُّ الْعالَمِینَ

**[ترجمه]تفسیر قمی: احمد بن محمد سیاری از فلان نقل کرده، ابالحسن علیه السلام فرمودند: خداوند قلب‌های ائمه را محل اراده خود کرده است؛ وقتی خداوند چیزی را بخواهد، آن‌ها آن چیز را می‌خواهند، و این همان سخن اوست [که فرمود]: «وَ ما تَشاؤُنَ إِلَّا أَنْ یَشاءَ اللَّهُ رَبُّ الْعالَمِینَ» - . تکویر / ۲۹ - {و تا خدا پروردگار جهان‌ها نخواهد، [شما نیز] نخواهید خواست}.

**[ترجمه]

«۴۵»

فس، تفسیر القمی جَعْفَرُ بْنُ أَحْمَدَ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مُوسَی عَنِ ابْنِ الْبَطَائِنِیِّ (۲)عَنْ أَبِیهِ

۱- لم نجد ذکره فی کتب الرجال، و یوجد فی ج ۲ ص ۸۶ من فروع الکافی فی باب الأسماء و الکنی روایه ابن میاح عن فلان حمید، عن أبی عبد اللّه علیه السلام.

۲- هو الحسن بن علیّ بن أبی حمزه سالم البطائنی، هو و أبوه من الواقفه، بل أبوه من عمدها ضعفهما أصحابنا، و وردت روایات فی ذمهما. و کان علی قائد أبی بصیر یحیی بن القاسم.

عَنْ أَبِی بَصِیرٍ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ: قُلْتُ لَهُ قَوْلُهُ تَعَالَی وَ ما تَشاؤُنَ إِلَّا أَنْ یَشاءَ اللَّهُ رَبُّ الْعالَمِینَ قَالَ لِأَنَّ الْمَشِیَّهَ إِلَیْهِ تَبَارَکَ وَ تَعَالَی لَا إِلَی النَّاسِ.

**[ترجمه]تفسیر قمی: أبی‌بصیر نقل کرده،

این سخن خداوند متعال: «وَ ما تَشاؤُنَ إِلَّا أَنْ یَشاءَ اللَّهُ رَبُّ الْعالَمِینَ» {و تا خدا پروردگار جهان‌ها نخواهد، [شما نیز] نخواهید خواست} را برای [توضیح] به امام صادق علیه السلام عرض کردم؛ ایشان فرمودند: زیرا مشیت در اختیار خداوند تبارک و تعالی است، نه در اختیار مردم.

**[ترجمه]

بیان

لعل المراد أن المشیه إنما هی مما خلقها الله فی العبد و جعله شائیا فلا یشاؤن إلا بعد أن جعلهم الله بحیث یقدرون علی المشیه أو أن المشیه المستقله التی لا یعارضها شی ء إنما هی لله تعالی و أما مشیه العباد فهی مشوبه بالعجز یمکن أن یصرفهم الله تعالی عنها إذا شاء فهم لا یشاءون إلا بعد أن یهیئ الله لهم أسباب الفعل و لم یصرفهم عن مشیتهم فالمعنی أن المشیه المستقله إلیه تعالی أو أن أسباب المشیه و نفوذها بقدرته تعالی.

و فی الآیه وجه آخر ذکر فی الخبر السابق و حاصله أن الله تعالی بعد أکمل أولیاءه و حججه علیهم السلام لا یشاءون شیئا إلا بعد أن یلهمهم الله تعالی و یلقی المشیه فی قلوبهم فهو المتصرف فی قلوبهم و أبدانهم و المسدد لهم فی جمیع أحوالهم فالآیه خاصه غیر عامه و قال الطبرسی رحمه الله فیه أقوال أحدها أن معناه و ما تشاءون الاستقامه إلا أن یشاء الله ذلک من قبل حیث خلقکم لها و کلفکم بها فمشیته تعالی بین یدی مشیتکم.

و ثانیها أنه خطاب للکفار و المراد لا تشاءون الإسلام إلا أن یشاء الله أن یجبرکم علیه و یلجئکم إلیه و لکنه لا یفعل لأنه یرید منکم أن تؤمنوا اختیارا لتستحقوا الثواب.

و ثالثها أن المراد و ما تشاءون إلا أن یشاء الله أن یلطف لکم فی الاستقامه (۱).

۱- قال الشیخ فی التبیان: أی و لیس یشاءون شیئا من العمل بطاعته و بما یرضاه و یوصلکم إلی ثوابه إلّا و اللّه یشاؤه و یریده، لانه یرید من عباده أن یطیعوه، و لیس المراد أن یشاء کل ما یشاؤه العبد من المعاصی و المباحات، لان الحکیم لا یجوز أن یرید القبائح و لا المباح، لان ذلک صفه نقص و تعالی اللّه عن ذلک و قد قال اللّه تعالی: «یُرِیدُ اللَّهُ بِکُمُ الْیُسْرَ وَ لا یُرِیدُ بِکُمُ الْعُسْرَ» و المعصیه و الکفر من أعظم العسر، فکیف یکون اللّه تعالی شائیا له؟ و هل ذلک إلّا تناقض ظاهر؟ انتهی. أقول: النظر فی الآیه و

سابقتها و هی قوله تعالی: «إِنَّ هـٰذِهِ تَـذْكِرَةٌ فَمَنْ شاءَ اتَّخَذَ إِلى رَبِّهِ سَبِيلًا» و لاحقتها و هی قوله تعالی: «إِنَّ اللَّهَ كانَ عَلِيماً حَكِيماً يُدْخِلُ مَنْ يَشاءُ فِی رَحْمَتِهِ وَ الظَّالِمِينَ أَعَدَّ لَهُمْ عَذاباً أَلِيماً» يعطی المراد و يفيد المغزی، و هو أن اللّه تعالی أثبت لهم المشيئه و أثبت أن وقوع مشاهم انما يكون فی صوره مشيئته، فلو كان أراد ذلک حقيقه لم يكن لاستناد الظلم اليهم معنی، لانهم كانوا فيما ظلموا كارهين غير مختارين، بل كان استناد ذلک إليه تعالی أقوی و أولی، كما أن الآيات أيضا لم تكن لهم تذكره فی مشيئتهم اتخاذ السبيل، بل لم يكن لنسبه الحكمه الی ذاته أيضا معنی محصل، لان فعل القبائح و الظلم و اجبار العبد عليهما و العقاب بهما مع ذلک ينافی الحكمه، فالظاهر غير مراد، بل المراد بيان أن لتوفيقه و تأييده أيضا دخلا فی أفعالهم، بحيث لو تركهم و أنفسهم و لم يؤيدهم و يسددهم لكانت أنفسهم تدخلونهم مداخل السوء و تخرجونهم عن الصراط السوی و طريق المعروف.

**[ترجمه]شاید مقصود این است که مشیت، از چیزهایی است که خداوند آن را در [وجود] بنده آفریده است و [این خداوند است که بدین طریق] او را خواهنده قرار داده است، بنابراین آنان چیزی را نمی‌خواهند، مگر بعد از این‌که خداوند آن‌ها را طوری قرار داده که بتوانند بخواهند. یا این‌که فقط مشیت خداوند متعال است که مشیت مستقل است و هیچ چیزی نمی‌تواند معارض آن شود، اما مشیت بندگان آمیخته با عجز است و خداوند متعال می‌تواند اگر بخواهد، آن‌ها را از خواسته‌اشان بازدارد؛ بنابراین آن‌ها چیزی را نمی‌خواهند مگر بعد از این‌که خداوند اسباب فعل آن را برایشان مهیا کند و آن‌ها را از خواسته‌اشان باز ندارد، پس معنا این است که مشیت مستقل در اختیار خداوند متعال است، یا اسباب مشیت و نافذ شدن آن در قدرت خداوند متعال است.

وجه دیگری نیز در معنای این آیه وجود دارد که در روایت قبل گفته شده است و حاصلش این است که بعد از این‌که خداوند متعال اولیا و حجت‌های خود علیهم السلام را به کمال رسانده است، آنان چیزی را نمی‌خواهند، جز این‌که خداوند متعال به آن‌ها الهام کرده باشد و آن خواسته را در دل‌هایشان انداخته باشد، پس این خداوند است که در دل‌ها و بدن‌های آنان تصرف می‌کند و آن‌ها را در همه حالاتشان مستحکم می‌کند. بنابراین این آیه [در مورد افرادی] خاص است و مربوط به همه [انسان‌ها] نیست.

طبرسی رحمه الله در مورد این آیه گفته است: در مورد [معنای این] این آیه چند قول وجود دارد: یکی این‌که معنایش این است که شما رفتن در راه راست را نمی‌خواهید، مگر این‌که خداوند آن را پیش از آن، در هنگامی که شما را خلق کرد خواسته است و شما را به آن مکلف کرده است، پس مشیت خداوند متعال زودتر از مشیت شماست.

قول دوم این است که این آیه خطاب به کفار است و مقصود از آن این است که شما اسلام را نمی‌خواهید، مگر این‌که خداوند بخواهد شما را به آن مجبور کند و شما را به [پذیرش] آن وادارد، ولی خداوند چنین نمی‌کند؛ زیرا او می‌خواهد که شما از روی اختیار ایمان بیاورید تا مستحق پاداش شوید.

و قول سوم این‌که مقصود این است که شما چیزی نمی‌خواهید مگر این‌که خداوند بخواهد به شما در رفتن به راه راست لطف کند.

ص: ۱۱۵

**[ترجمه]

«۴۶»

فس، تفسیر القمی قَالَ عَلِيُّ بْنُ إِبْرَاهِيمَ وَ أَمَّا الرَّدُّ عَلَى الْمُعْتَزِلَهِ فَإِنَّ الرَّدَّ مِنَ الْقُرْآنِ عَلَيْهِمْ كَثِيرٌ وَ ذَلِكَ أَنَّ الْمُعْتَزِلَهَ قَالُوا نَحْنُ نَخْلُقُ أَفْعَالَنَا وَ لَيْسَ لِلَّهِ فِيهَا صُنْعٌ وَ لَا مَشِيَّهٌ وَ لَا إِرَادَهٌ وَ يَكُونُ مَا شَاءَ إِبْلِيسُ وَ لَا يَكُونُ مَا شَاءَ اللَّهُ وَ احْتَجُّوا أَنَّهُمْ خَالِقُونَ بِقَوْلِ اللَّهِ تَعَالَى فَتَبارَكَ اللَّهُ أَحْسَنُ الْخالِقِينَ فَقَالُوا فِي الْخَلْقِ خَالِقُونَ غَيْرَ اللَّهِ فَلَمْ يَعْرِفُوا مَعْنَى الْخَلْقِ وَ عَلَى كَمْ وَجْهٍ هُوَ فَسُئِلَ الصَّادِقُ عليه السلام أَ فَوَّضَ اللَّهُ إِلَى الْعِبَادِ أَمْراً فَقَالَ اللَّهُ أَجَلُّ وَ أَعْظَمُ مِنْ ذَلِكَ فَقِيلَ فَأَجْبَرَهُمْ عَلَى ذَلِكَ فَقَالَ اللَّهُ أَعْدَلُ مِنْ أَنْ يُجْبِرَهُمْ

عَلَی فِعْلٍ ثُمَّ یُعَذِّبَهُمْ عَلَیْهِ فَقِیلَ لَهُ هَلْ بَیْنَ هَاتَیْنِ الْمَنْزِلَتَیْنِ مَنْزِلَهٌ قَالَ نَعَمْ مَا بَیْنَ السَّمَاءِ وَ الْأَرْضِ (۱).

**[ترجمه]تفسیر قمی: علی بن ابراهیم گفته است: اما رد [عقیده] معتزله: آیات زیادی از قرآن هستند که در رد آن‌ها می‌باشند، چه این‌که معتزله گفته‌اند ما خود افعال خود را خلق می‌کنیم و خداوند در ایجاد آن‌ها نقش و مشیت و اراده‌ای ندارد، و [گاهی] آن‌چه ابلیس می‌خواهد روی می‌دهد نه آن‌چه خدا می‌خواهد، و با این سخن خداوند متعال: «فَتَبارَکَ اللَّهُ أَحْسَنُ الْخالِقِینَ» - . مؤمنون / ۱۴ - {آفرین باد بر خدا که بهترین آفرینندگان است} احتجاج کرده‌اند که آن‌ها خالقند و خلایق نیز، خالقانی غیر از خداوند هستند. آنان معنای خلقت و این‌که خلقت چند نوع است را نفهمیده‌اند. از امام صادق علیه السلام سؤال شد که آیا خداوند امری را به بندگان واگذارده است؟ ایشان فرمودند: خداوند والاتر و بزرگ‌تر از آن است. عرض شد: پس آیا آن‌ها را بر امور مجبور کرده است؟ ایشان فرمودند: خداوند عادل‌تر از آن است که آنان را بر کاری مجبور کند و سپس به سبب آن کار، آنان را کیفر کند. عرض شد: آیا بین این دو منزلت، منزلت دیگری نیز هست؟ ایشان فرمودند: آری، [منزلتی به اندازه فاصله] بین آسمان و زمین.

**[ترجمه]

«۴۷»

وَ فِی حَدِیثٍ آخَرَ قَالَ: سُئِلَ هَلْ بَیْنَ الْجَبْرِ وَ الْقَدَرِ مَنْزِلَهٌ قَالَ نَعَمْ فَقِیلَ مَا هُوَ فَقَالَ سِرٌّ مِنْ أَسْرَارِ اللَّهِ.

**[ترجمه]و در حدیث دیگری آمده است که از ایشان سؤال شد: آیا بین جبر و قَدَر منزلتی وجود دارد؟ ایشان فرمودند: آری. عرض شد: آن منزلت چیست؟ ایشان فرمودند: سرّی از اسرار خداوند است.

**[ترجمه]

«۴۸»

وَ فِی حَدِیثٍ آخَرَ قَالَ: هَکَذَا أُخْرِجَ إِلَیْنَا (۲).

**[ترجمه]و در حدیث دیگری آمده است این‌چنین به ما رسیده است.

**[ترجمه]

«۴۹»

قَالَ وَ حَدَّثَنِی مُحَمَّدُ بْنُ عِیسَی بْنِ عُبَیْدٍ عَنْ یُونُسَ قَالَ قَالَ الرِّضَا علیه السلام یَا یُونُسُ لَا تَقُلْ بِقَوْلِ الْقَدَرِیَّهِ فَإِنَّ الْقَدَرِیَّهَ لَمْ یَقُولُوا بِقَوْلِ أَهْلِ الْجَنَّهِ وَ لَا بِقَوْلِ أَهْلِ

۱- تقدم ما فی معناه مسندا تحت رقم ۸۲ و ۸۳ فی الباب السابق.

۲- لعله الخبر الآتی تحت رقم ۶۶.

النَّارِ وَ لَا بِقَوْلِ إِبْلِيسَ فَإِنَّ أَهْلَ الْجَنَّهِ قَالُوا الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِی هَدانا لِهذا وَ ما كُنّا لِنَهْتَدِیَ لَوْ لا أَنْ هَدانَا اللّهُ وَ لَمْ یَقُولُوا بِقَوْلِ أَهْلِ النَّارِ فَإِنَّ أَهْلَ النَّارِ قَالُوا رَبَّنا غَلَبَتْ عَلَیْنا شِقْوَتُنا وَ قَالَ إِبْلِیسُ رَبِّ بِما أَغْوَیْتَنِی فَقُلْتُ یَا سَیِّدِی وَ اللَّهِ مَا أَقُولُ بِقَوْلِهِمْ وَ لَكِنِّی أَقُولُ لَا یَكُونُ إِلَّا مَا شَاءَ اللَّهُ وَ قَضَی وَ قَدَّرَ (۱)فَقَالَ لَیْسَ هَكَذَا یَا یُونُسُ وَ لَكِنْ لَا یَكُونُ إِلَّا مَا شَاءَ اللَّهُ وَ أَرَادَ وَ قَدَّرَ وَ قَضَی أَ تَدْرِی مَا الْمَشِیَّهُ یَا یُونُسُ قُلْتُ لَا قَالَ هُوَ الذِّكْرُ الْأَوَّلُ وَ تَدْرِی مَا الْإِرَادَهُ قُلْتُ لَا قَالَ الْعَزِیمَهُ عَلَی مَا شَاءَ وَ تَدْرِی مَا التَّقْدِیرُ قُلْتُ لَا قَالَ هُوَ وَضْعُ الْحُدُودِ مِنَ الْآجَالِ وَ الْأَرْزَاقِ وَ الْبَقَاءِ وَ الْفَنَاءِ (۲)وَ تَدْرِی مَا الْقَضَاءُ قُلْتُ لَا قَالَ هُوَ إِقَامَهُ الْعَیْنِ (۳)وَ لَا یَكُونُ إِلَّا مَا شَاءَ اللَّهُ فِی ذِكْرِ الْأَوَّلِ.

**[ترجمه]و گفته است: محمد بن عیسی بن عبید از یونس برایم نقل کرد که امام رضا علیه السلام فرمودند: ای یونس! سخن قدری‌ها را مگو که سخن قدری‌ها نه سخن اهل بهشت است و نه سخن اهل دوزخ

و نه سخن ابلیس؛ زیرا اهل بهشت گفتند: «الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِی هَدانا لِهذا وَ ما كُنّا لِنَهْتَدِیَ لَوْ لا أَنْ هَدانَا اللّهُ» - . أعراف / ۴۳ - {ستایش خدایی را که ما را بدین [راه] هدایت نمود و اگر خدا ما را رهبری نمی کرد، ما خود هدایت نمی یافتیم}، آنان سخن اهل دوزخ را نیز نمی گویند؛ زیرا اهل دوزخ گفتند: «رَبَّنا غَلَبَتْ عَلَیْنا شِقْوَتُنا» - . مؤمنون / ۱۰۶ - {پروردگارا! شقاوت ما بر ما چیره شد}، و ابلیس گفت: «رَبِّ بِما أَغْوَیْتَنِی» - . حجر / ۳۹ - {پروردگارا! به سبب آن‌که مرا گمراه ساختی}. عرض کردم: آقای من! به خدا سوگند من مانند آن‌ها را نمی گویم، من می گویم جز آن‌چه خدا خواسته و قضا کرده و تقدیر نموده، روی نمی‌دهد. ایشان فرمودند: ای یونس! این‌طور [که تو می گویی] نیست، درست این است که [بگویی] جز آن‌چه خدا خواسته و اراده کرده و تقدیر نموده و قضا کرده روی نمی‌دهد؛ ای یونس! آیا می‌دانی مشیت چیست؟ عرض کردم: خیر. ایشان فرمودند: مشیت همان ذکر اول است، آیا می‌دانی اراده چیست؟ عرض کردم: خیر. ایشان فرمودند: عزم بر چیزی که خواسته است، آیا می‌دانی تقدیر چیست؟ عرض کردم: خیر. فرمودند: وضع کردن حدود اجل‌ها و روزی‌ها و بقا و فنا، آیا می‌دانی قضا چیست؟ عرض کردم: خیر. فرمودند: بر پای داشتن عین [و به تحقق رساندن آن]، و جز آن‌چه خداوند در آن ذکر اول خواسته روی نمی‌دهد.

**[ترجمه]

بیان

الظاهر أن المراد بالقدریه هنا من یقول إن أفعال العباد و وجودها لیست بقدره الله و بقدره بل باستقلال إراده العبد به و استواء نسبه الإرادتین إلیه و صدور أحدهما عنه لا بموجب غیر الإراده كما ذهب إلیه بعض المعتزله لا یقول بقول أهل الجنه من إسناد هدایتهم إلیه سبحانه و لا بقول أهل النار من إسناد ضلالتهم إلی شقوتهم و لا بقول إبلیس من إسناد الإغواء إلیه سبحانه و الفرق بین كلامه علیه السلام و كلام یونس إنما هو فی الترتیب فإن فی كلامه علیه السلام التقدیر مقدّم علی القضاء كما هو الواقع و فی كلام یونس بالعكس و الذكر هو الكتابه مجملا فی لوح المحو و الإثبات أو العلم القدیم.

**[ترجمه]ظاهراً مقصود از قدری‌ها در این‌جا کسانی هستند که می‌گویند افعال بندگان و وجود آن‌ها به قدرت و قدَرَ خداوند نیست، بلکه به اراده مستقل بنده است و مساوی بودن اراده فعل و ترک نسبت به او و صدور یکی از آن دو بدون سبب، اراده نیست، چنان‌چه بعضی از معتزله چنین می‌گویند. نه سخن اهل بهشت را می‌گویند که هدایت خود را به خداوند سبحان نسبت می‌دهند و نه سخن اهل دوزخ که گمراهی خود را به شقاوتشان نسبت می‌دهند و نه سخن ابلیس که به خداوند سبحان نسبت إغواء داد. فرق بین کلام امام علیه السلام و کلام یونس در ترتیب است؛ در کلام امام علیه السلام تقدیر، مقدم بر قضاست، چنان‌چه در واقع نیز همین‌طور است، ولی در کلام یونس به عکس این است. مقصود از ذکر نیز همان نوشتن اجمالی در لوح محو و اثبات است، یا این‌که مقصود از آن علم است.

**[ترجمه]

«۵۰»

ثو، ثواب الأعمال عَلِيُّ بْنُ أَحْمَدَ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ جَعْفَرٍ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ أَبِی الْقَاسِمِ عَنْ إِسْحَاقَ بْنِ إِبْرَاهِيمَ عَنْ عَلِیِّ بْنِ مُوسَى الْبَصْرِیِّ عَنْ سُلَيْمَانَ بْنِ عِيسَى عَنْ إِسْرَائِيلَ عَنْ أَبِی إِسْحَاقَ

۱- فی الکافی عن علیّ بن إبراهیم «إلا ما شاء اللّه أراد و قضی و قدّر». م.

۲- فی الکافی: قال هو الهندسه و وضع الحدود من البقاء و الفناء.

۳- فی الکافی: قال: و القضاء هو الإبرام و اقامه العین. أقول: اقامه العین أی اقامته فی الأعیان و الوجود الخارجی، و هو فی أفعاله بمعنی الخلق و الایجاد علی وفق الحکمه، و فی أفعالنا ترتب الثواب و العقاب علیها علی وجه الجزاء. و قال المنصف: اقامه العین أی ایجاده، و فی أفعال العباد اقدار العبد و تمکینه و رفع الموانع عنه انتهی. و یأتی الحدیث بإسناد آخر مع تفاوت فی ألفاظه تحت رقم ۶۹.

عَنِ الْحَارِثِ عَنْ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ علیه السلام قَالَ: إِنَّ أَرْوَاحَ الْقَدَرِيَّهِ يُعْرَضُونَ عَلَى النَّارِ غُدُوّاً وَ عَشِيّاً حَتَّى تَقُومَ السَّاعَهُ فَإِذَا قَامَتِ السَّاعَهُ عُذِّبُوا مَعَ أَهْلِ النَّارِ بِأَلْوَانِ الْعَذَابِ فَيَقُولُونَ يَا رَبَّنَا عَذَّبْتَنَا خَاصَّهً وَ تُعَذِّبُنَا عَامَّهً فَيَرُدُّ عَلَيْهِمْ ذُوقُوا مَسَّ سَقَرَ إِنَّا كُلَّ شَيْ ءٍ خَلَقْناهُ بِقَدَرٍ

**[ترجمه]ثواب الأعمال: حارث روایت کرده، امیرالمؤمنین علیه السلام فرمودند:

ص: ۱۱۷

ارواح قَدَری‌ها، تا روز قیامت هر صبح و شب بر آتش دوزخ عرضه می‌شود و هنگامی که قیامت بر پا شود، همراه اهل دوزخ به عذاب‌های مختلف کیفر می‌شوند و می گویند: ای پروردگار ما! [پیش از این] ما را به خصوص کیفر کردی و [اکنون نیز] به صورت عام [و با دیگران] کیفر می کنی!؟ به آنان جواب داده می‌شود: «ذُوقُوا مَسَّ سَقَرَ * إِنَّا كُلَّ شَيْ ءٍ خَلَقْناهُ بِقَدَرٍ» - . قمر / ۴۸ و ۴۹ - {لهیب آتش را بچشید [و احساس کنید] * ماییم که هر چیزی را به اندازه آفریده ایم}.

**[ترجمه]

بیان

قال الطبرسی رحمه الله أی خلقنا کل شی ء خلقناه مقدرا بمقدار توجبه الحکمه لم نخلقه جزافا فخلقنا العذاب أیضا علی قدر الاستحقاق و کذلک کل شی ء خلقناه فی الدنیا و الآخره خلقناه مقدّرا بمقدار معلوم و قیل معناه خلقنا کل شی ء علی قدر معلوم فخلقنا اللسان للکلام و الید للبطش و الرجل للمشی و العین للنظر و الأذن للسماع و المعده للطعام و لو زاد أو نقص عما قدرناه لما تمّ الغرض و قیل معناه جعلنا لکل شی ء شکلا یوافقه و یصلح له کالمرأه للرجل و الأتان للحمار و ثیاب الرجال للرجال و ثیاب النساء للنساء و قیل خلقنا کل شی ء بقدر مقدر و قضاء محتوم فی اللوح المحفوظ.

**[ترجمه]طبرسی رحمه الله [در ذیل آیه فوق] گفته است: یعنی هر چیزی را به اندازه‌ای که حکمت ایجاب می کرد آفریدیم و آن را بیهوده نیافریدیم، همچنین عذاب را نیز به اندازه استحقاق [عذاب شوندگان] آفریدیم، همین‌طور همه چیزهایی که در دنیا و آخرت آفریدیم را به اندازه و به مقدار معلوم خلق کردیم. گفته شده معنای آیه این است که ما هر چیز را برای اندازه [و امر] معلومی آفریدیم؛ زبان را برای سخن گفتن و دست را برای باز کردن و پا را برای راه رفتن و چشم را برای دیدن و گوش را برای شنیدن و معده را برای غذا آفریدیم، اگر بیشتر یا کمتر از اندازه‌ای که آفریدیم می‌بودند، مقصود حاصل نمی‌شد. و گفته‌اند معنایش این است که ما برای هر چیزی، شکلی مناسب و شایسته آن قرار دادیم [و آفریدیم]؛ مانند زن برای مرد و ماده‌الاغ برای الاغ، و لباس مردانه برای مردان و لباس زنانه برای زنان. و گفته‌اند: یعنی هر چیزی را مطابق اندازه‌ای که در لوح محفوظ برایش مقدر بود و برایش قضای حتمی شده بود آفریدیم.

**[ترجمه]

ثو، ثواب الأعمال عَلِيُّ بْنُ أَحْمَدَ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ جَعْفَرٍ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ أَبِي بِشْرٍ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عِيسَى الدَّامَغَانِيِّ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ خَالِدٍ الْبَرْقِيِّ عَنْ يُونُسَ عَمَّنْ حَدَّثَهُ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام قَالَ: مَا أَنْزَلَ اللَّهُ هَذِهِ الْآيَاتِ إِلَّا فِي الْقَدَرِيَّةِ إِنَّ الْمُجْرِمِينَ فِي ضَلالٍ وَ سُعُرٍ يَوْمَ يُسْحَبُونَ فِي النَّارِ عَلى وُجُوهِهِمْ ذُوقُوا مَسَّ سَقَرَ إِنَّا كُلَّ شَيْ ءٍ خَلَقْناهُ بِقَدَرٍ

**[ترجمه]ثواب الأعمال: یونس از شخصی نقل کرده، امام صادق علیه السلام فرمودند: به درستی که خداوند این آیات را در مورد قَدَری‌ها نازل کرده است: «إِنَّ الْمُجْرِمِينَ فِي ضَلالٍ وَ سُعُرٍ يَوْمَ يُسْحَبُونَ فِي النَّارِ عَلى وُجُوهِهِمْ ذُوقُوا مَسَّ سَقَرَ إِنَّا كُلَّ شَيْ ءٍ خَلَقْناهُ بِقَدَرٍ» - . همان / ۴۷ - ۴۹ - {قطعاً بزه‌کاران در گمراهی و جنونند * روزی که در آتش به رو کشیده می شوند [و به آنان گفته می شود] لهیب آتش را بچشید [و احساس کنید] * ماییم که هر چیزی را به اندازه آفریده ایم}.

**[ترجمه]

«۵۲»

ثو، ثواب الأعمال عَلِيُّ بْنُ أَحْمَدَ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ جَعْفَرٍ عَنْ مَسْلَمَةَ بْنِ عَبْدِ الْمَلِكِ عَنْ دَاوُدَ بْنِ سُلَيْمَانَ عَنِ الرِّضَا عَنْ آبَائِهِ عليهم السلام قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلى الله عليه و آله صِنْفَانِ مِنْ أُمَّتِي لَيْسَ لَهُمَا فِي الْإِسْلَامِ نَصِيبٌ- الْمُرْجِئَةُ وَ الْقَدَرِيَّةُ.

**[ترجمه]ثواب الأعمال: داود بن سلیمان از امام رضا و ایشان از پدرانشان علیهم السلام نقل کرده‌اند، رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمودند: دو دسته از امت من هستند که از اسلام بهره‌ای ندارند: مرجئه و قدریه.

**[ترجمه]

«۵۳»

ثو، ثواب الأعمال الْعَطَّارُ عَنْ سَعْدٍ عَنِ ابْنِ عِيسَى عَنِ الْأَهْوَازِيِّ عَنْ صَفْوَانَ عَنْ عَلِيِّ بْنِ أَبِي حَمْزَةَ عَنْ أَبِيهِ عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ عليه السلام قَالَ: يُحْشَرُ الْمُكَذِّبُونَ بِقَدَرِ اللَّهِ مِنْ قُبُورِهِمْ قَدْ مُسِخُوا قِرَدَةً وَ خَنَازِيرَ.

**[ترجمه]ثواب الأعمال: علی بن أبی‌حمزه از طریق پدرش نقل کرده، امام باقر علیه السلام فرمودند: آن‌هایی که قَدَر خداوند را تکذیب کرده‌اند، در حالی از قبرهایشان محشور می‌شوند که به بوزینه و خوک مسخ شده‌اند.

**[ترجمه]

«۵۴»

ثو، ثواب الأعمال ابْنُ الْمُتَوَكِّلِ عَنِ الْحِمْيَرِيِّ عَنِ ابْنِ أَبِي الْخَطَّابِ عَنِ ابْنِ مَحْبُوبٍ عَنْ هِشَامِ بْنِ سَالِمٍ عَنْ زُرَارَةَ وَ مُحَمَّدِ بْنِ مُسْلِمٍ عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ عليه السلام قَالَ: نَزَلَتْ هَذِهِ الْآيَةُ

فِی الْقَدَرِیَّهِ ذُوقُوا مَسَّ سَقَرَ إِنَّا کُلَّ شَیْ ءٍ خَلَقْناهُ بِقَدَرٍ

**[ترجمه]ثواب الأعمال: محمـد بن مسـلم نقل کرده، امام باقر علیه السـلام فرمودنـد: این آیه درباره قَدَری‌ها نازل شده است: «ذُوقُوا مَسَّ سَـقَرَ * إِنَّا کُلَّ شَـیْ ءٍ خَلَقْناهُ بِقَدَرٍ» - . همان / ۴۸ و ۴۹ - {لهیب آتش را بچشـید [و احساس کنید] * ماییم که هر چیزی را به اندازه آفریده ایم}.

ص: ۱۱۸

**[ترجمه]

«۵۵»

شی، تفسیر العیاشی عَنْ زُرَارَهَ وَ حُمْرَانَ وَ مُحَمَّدِ بْنِ مُسْلِمٍ عَنْ أَبِی جَعْفَرٍ وَ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام فِی قَوْلِهِ وَ کُلَّ إِنسانٍ أَلْزَمْناهُ طائِرَهُ فِی عُنُقِهِ قَالَ قَدَّرَهُ الَّذِی قَدَّرَهُ عَلَیْهِ.

**[ترجمه]تفسـیر عیاشـی: محمـد بن مسـلم نقل کرده، امام باقر و امام صادق علیهما السـلام درباره این سـخن خداوند: «وَ کُلَّ إِنسانٍ أَلْزَمْناهُ طائِرَهُ فِی عُنُقِهِ» - . إسـراء / ۱۳ - {و کارنامه هر انسانی را به گردن او بسـته ایم} فرمودنـد: همان کسـی که بر او تقدیر کرده بود، آن را مقدر کرده است.

**[ترجمه]

«۵۶»

وَ فِی رِوَایَهِ أَبِی الْجَارُودِ عَنْ أَبِی جَعْفَرٍ علیه السلام قَالَ: خَیْرُهُ وَ شَرُّهُ مَعَهُ حَیْثُ کَانَ لَا یَسْتَطِیعُ فِرَاقَهُ حَتَّی یُعْطَی کِتَابَهُ یَوْمَ الْقِیَامَهِ بِمَا عَمِلَ.

**[ترجمه]در روایت أبی‌جارود از امام باقر علیه السـلام آمده است که ایشان فرمودند: خیر و شر انسان به همراه اوست، طوری که او نمی‌تواند از آن جدا شود، تا این‌که در روز قیامت کتاب اعمالش را به او می‌دهند.

**[ترجمه]

بیان

قال الطبرسـی رحمه الله معناه و ألزمنا کل إنسان عمله من خیر أو شـر فی عنقه أی جعلناه کالطوق فی عنقه لا یفارقه و قیل طائره یمنه و شؤمه و هو ما یطیر به و قیل طائره حظه من الخیر و الشـر و خص العنق لأنه محل الطوق الـذی یزین المحسن و الغل الذی یشـین المسـی ء و قیـل طائره کتابه و قیل معناه جعلنا لکل إنسان دلیلا من نفسه لأن الطائر یسـتدل به عنـدهم علی الأمور الکائنه

فیکون معناه کل إنسان دلیل نفسه و شاهد علیها إن کان محسنا فطائره میمون و إن أساء فطائره مشوم (۱).

**[ترجمه]طبرسی رحمه الله [در ذیل آیه فوق] گفته است: معنایش این است که اعمال خوب و بد هر انسانی را مانند گردن‌بندی به گردنش آویخته‌ایم که از او جدا نمی‌شود. گفته‌اند که \\"طائره\\" به معنای خوش‌یمنی و شومی اوست و طائر، چیزی است که به آن فال می‌زنند. و گفته شده مقصود از \\"طائره\\" همان کتاب[اعمال]ش است. نیز گفته‌اند که معنایش این است که برای هر انسانی دلیلی در وجودش قرار دادیم؛ زیرا از نظر آنان فال، امور کائنات را به آن‌ها نشان می‌دهد و معنای آیه این است که هر انسانی دلیل خود و شاهد بر خودش است؛ اگر نیکوکار باشد، فالش خوش‌یمن و اگر بدکار باشد، فالش شوم است.

**[ترجمه]

«۵۷»

ثو، ثواب الأعمال ابْنُ الْمُتَوَکِّلِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ جَعْفَرٍ عَنِ النَّخَعِیِّ عَنِ النَّوْفَلِیِّ عَنِ السَّکُونِیِّ عَنِ الصَّادِقِ عَنْ آبَائِهِ عَنْ أَمِیرِ الْمُؤْمِنِینَ صلوات الله علیهم أجمعین قَالَ: یُجَاءُ بِأَصْحَابِ الْبِدَعِ یَوْمَ الْقِیَامَهِ فَتَرَی الْقَدَرِیَّهَ مِنْ بَیْنِهِمْ کَالشَّامَهِ الْبَیْضَاءِ فِی الثَّوْرِ الْأَسْوَدِ فَیَقُولُ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ مَا أَرَدْتُمْ فَیَقُولُونَ أَرَدْنَا وَجْهَکَ فَیَقُولُ قَدْ أَقَلْتُکُمْ عَثَرَاتِکُمْ وَ غَفَرْتُ لَکُمْ زَلَّاتِکُمْ إِلَّا الْقَدَرِیَّهَ فَإِنَّهُمْ دَخَلُوا فِی الشِّرْکِ مِنْ حَیْثُ لَا یَعْلَمُونَ.

۱- قال السیّد الرضیّ فی مجازات القرآن: و هذه استعاره و المراد بالطائر هاهنا- و اللّه أعلم ما یعمله الإنسان من خیر و شر، و نفع و ضر، و ذلک مأخوذ من زجر الطائر علی مذهب العرب، لانهم یتبرکون بالطائر المعترض من ذات الیمین، و یتشاءمون بالطائر المعترض من ذات الشمال، و معنی ذلک أنّه سبحانه یجعل عمل الإنسان من الخیر و الشر کالطوق فی عنقه بالزامه إیّاه و الحکم علیه به، و قال بعضهم: معنی ذلک انا جعلنا لکل إنسان دلیلا من نفسه علی ما بیناه له و هدیناه إلیه و العرب تقیم العنق و الرقبه مقام نفس الإنسان و جملته، فنقول: لی فی رقبه فلان دم، ولی فی رقبته دین أی عنده، و فلان قد اعتق رقبه إذا أعتق عبدا أو أمه، و یقول الداعی فی دعائه: اللّهمّ أعتق رقبتی من النار، و لیس یرید العتق المخصوص و انما یرید الذات و الجمله، و جعل سبحانه الطائر مکان الدلیل التی یستدل به علی استحقاق الثواب و العقاب علی عاده العرب التی ذکرناها فی التبرک بالسانح و التشاؤم بالبارح.

**[ترجمه]ثواب الأعمال: سکونی از امام صادق و ایشان از طریق پدرانشان نقل کرده‌اند که امیرالمؤمنین علیه السلام فرمودند: در روز قیامت بـدعت‌گذاران را می‌آورند و قَدَریه در بین آن‌ها مانند سـفیدی‌های گاو سـیاه [مشـخص] هسـتند؛ خداوند عزّ و جلّ [خطاب به همه آنان] می‌گوید: چه می‌خواهید؟ می‌گویند: بخشـش تو را می‌خواهیم. خداوند می‌گوید: لغزش‌های شما را جبران کردم و خطاهایتان را آمرزیدم مگر قَدَری‌ها را؛ چرا که آنان بدون این که خودشان بدانند داخل در شرک شده‌اند.

**[ترجمه]

بیان

المراد بأصحاب البدع من لم ينته به بدعته إلى الكفر فضلوا من حيث لا يعلمون.

**[ترجمه]مقصود از بدعت‌گذاران [در این‌جا] آن‌هایی هسـتند که بدعتشان منتهی به کفر نشده است و نادانسـته گمراه شده‌اند.

ص: ۱۱۹

**[ترجمه]

«۵۸»

ثو، ثواب الأعمال بِهَذَا الْإِسْنَادِ عَنْ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ علیه السلام قَالَ: لِكُلِّ أُمَّةٍ مَجُوسٌ وَ مَجُوسُ هَذِهِ الْأُمَّةِ الَّذِينَ يَقُولُونَ لَا قَدَرَ.

**[ترجمه]ثواب الأعمال با همین سـند نقل کرده که امیرالمؤمنین علیه السـلام فرمودنـد: هر امتی مجوسـیانی دارد و مجوسـیان این امت کسانی‌اند که می‌گویند قَدَری [در کار] نیست.

**[ترجمه]

«۵۹»

ثو، ثواب الأعمال بِهَذَا الْإِسْنَادِ قَالَ: دَخَلَ مُجَاهِدٌ مَوْلَى عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَبَّاسٍ عَلَى عَلِيٍّ علیه السلام فَقَالَ يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ مَا تَقُولُ فِي كَلَامِ أَهْلِ الْقَدَرِ وَ مَعَهُ جَمَاعَةٌ مِنَ النَّاسِ فَقَالَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ علیه السلام مَعَكَ أَحَدٌ مِنْهُمْ أَوْ فِي الْبَيْتِ أَحَدٌ مِنْهُمْ قَالَ مَا تَصْنَعُ بِهِمْ يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ قَالَ أَسْتَتِيبُهُمْ فَإِنْ تَابُوا وَ إِلَّا ضَرَبْتُ أَعْنَاقَهُمْ.

**[ترجمه]ثواب الأعمال با همین سند نقل کرده است که مجاهد، غلام عبدالله بن عباس به حضور علی علیه السلام که عده‌ای از مردم نیز به گرد ایشان بودند رسید و عرض کرد: ای امیرالمؤمنین! در مورد سخن قَدَری‌ها چه می‌فرمایید؟ امیرالمؤمنین علیه السـلام فرمودنـد: تو یکی از آنـان را به همراهت داری، یا یکی از آنان را در خانه داری. عرض کرد: ای امیرالمؤمنین! با آن‌ها

چه می کنید؟ ایشان فرمودند: آن‌ها را توبه می‌دهم، اگر توبه کنند، [که هیچ] وگرنه گردنشان را می‌زنم.

**[ترجمه]

«۶۰»

ثو، ثواب الأعمال بِالْإِسْنَادِ الْمُتَقَدِّمِ عَنِ السَّكُونِيِّ عَنْ مَرْوَانَ بْنِ شُجَاعٍ عَنْ سَالِمٍ الْأَفْطَسِ عَنْ سَعِيدِ بْنِ جُبَيْرٍ قَالَ قَالَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ صلوات الله علیهم أجمعین مَا غَلَا أَحَدٌ فِی الْقَدَرِ إِلَّا خَرَجَ مِنَ الْإِيمَانِ (۱).

**[ترجمه]ثواب الأعمال: سعید بن جبیر نقل کرده، امیرالمؤمنین علیه السلام فرمودند: هر کس که در قَدَر غلوّ کرد از ایمان خارج شد.

**[ترجمه]

«۶۱»

ثو، ثواب الأعمال ابْنُ الْمُتَوَكِّلِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ جَعْفَرٍ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ الْعَاصِمِيِّ عَنْ عَلِيِّ بْنِ عَاصِمٍ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ عَنْ يَحْيَى بْنِ سَالِمٍ عَنْ أَبِی جَعْفَرٍ علیه السلام قَالَ: مَا اللَّيْلُ بِاللَّيْلِ وَ لَا النَّهَارُ بِالنَّهَارِ أَشْبَهَ مِنَ الْمُرْجِئَةِ بِالْيَهُودِيَّةِ وَ لَا مِنَ الْقَدَرِيَّةِ بِالنَّصْرَانِيَّةِ.

**[ترجمه]ثواب الأعمال: یحیی بن سالم نقل کرده، امام باقر علیه السلام فرمودند: شباهت شب به شب و شباهت روز به روز بیش از شباهت مرجئه به یهود و شباهت قَدَریه به مسیحیان نیست.

**[ترجمه]

«۶۲»

یر، بصائر الدرجات أَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدٍ عَنْ بَعْضِ أَصْحَابِنَا عَنْ جَمِيلٍ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ: سَأَلْتُهُ عَنِ الْقَضَاءِ وَ الْقَدَرِ فَقَالَ هُمَا خَلْقَانِ مِنْ خَلْقِ اللَّهِ وَ اللَّهُ يَزِيدُ فِی الْخَلْقِ ما يَشاءُ وَ أَرَدْتُ أَنْ أَسْأَلَهُ فِی الْمَشِيَّةِ فَنَظَرَ إِلَيَّ فَقَالَ يَا جَمِيلُ لَا أُجِيبُكَ فِی الْمَشِيَّةِ (۲).

**[ترجمه]بصائر الدرجات: جمیل نقل کرده، از امام صادق علیه السلام درباره قضا و قدر پرسیدم؛ ایشان فرمودند: آن دو، دو مخلوق از مخلوقات خداوند هستند و خداوند «يَزِيدُ فِی الْخَلْقِ ما يَشاءُ» - . فاطر / ۱ - {در آفرینش هر چه بخواهد می افزاید}. خواستم از ایشان درباره مشیت نیز بپرسم که نگاهی به من کردند و فرمودند: ای جمیل! درباره مشیت جوابی به تو نمی‌دهم.

**[ترجمه]

«۶۳»

سن، المحاسن أَبِی عَنْ إِسْمَاعِیلَ بْنِ إِبْرَاهِیمَ وَ ابْنِ أَبِی عُمَیْرٍ عَنِ ابْنِ بُکَیْرٍ عَنْ زُرَارَهَ عَنْ حُمْرَانَ قَالَ: سَأَلْتُ أَبَا جَعْفَرٍ علیه السلام عَنْ قَوْلِ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ هَلْ أَتی عَلَی الْإِنْسانِ حِینٌ مِنَ الدَّهْرِ لَمْ یَکُنْ شَیْئاً مَذْکُوراً فَقَالَ کَانَ شَیْئاً وَ لَمْ یَکُنْ مَذْکُوراً قُلْتُ فَقَوْلُهُ

۱- فی نسخه: الإسلام.

۲- روی الحدیث فی مختصر بصائر الدرجات «ص ۱۳۴» بإسناد آخر عن جمیل عن زراره عن عبد اللّه بن سلیمان، عن أبی عبد اللّه علیه السلام. م.

أَ وَ لا یَذْکُرُ الْإِنْسانُ أَنَّا خَلَقْناهُ مِنْ قَبْلُ وَ لَمْ یَکُ شَیْئاً قَالَ لَمْ یَکَنْ شَیْئاً فِی کِتَابٍ وَ لَا عِلْمٍ.

**[ترجمه]محاسن: حمران نقل کرده، از امام باقر علیه السلام در مورد این سخن خداوند عزّ و جلّ: «هَلْ أَتی عَلَی الْإِنْسانِ حِینٌ مِنَ الدَّهْرِ لَمْ یَکُنْ شَیْئاً مَذْکُوراً» - . انسان / ۱ - {آیا زمانی طولانی بر انسان گذشت که چیز قابل ذکری نبود؟} پرسیدم؛ ایشان فرمودند: چیزی بود، ولی قابل ذکر نبود. عرض کردم: پس این سخن خداوند:

ص: ۱۲۰

«أَ وَ لا یَذْکُرُالْإِنْسانُ أَنَّا خَلَقْناهُ مِنْ قَبْلُ وَ لَمْ یَکُ شَیْئاً» - . مریم / ۶۷ - {آیاانسان به یاد نمی آورد که ما او را قبلًا آفریده ایم و حال آن‌که چیزی نبوده است} به چه معناست؟ ایشان فرمودند: یعنی نه در کتاب و نه در علم، چیزی [از او] نبود.

**[ترجمه]

بیان

و لا علم أی علم أحد من المخلوقین و الخلق فی هذه الآیه یحتمل التقدیر و الإیجاد قوله علیه السلام کان شیئا أی مقدرا کما روی الکلینی عن مالک الجهنی مکان شیئا مقدرا (۱)غیر مذکور أی عند الخلق أی غیر موجود لیذکر عند الخلق أو کان مقدرا فی اللوح لکن لم یوح أمره إلی أحد من الخلق.

lt;meta info="\\"نه در علم\\" یعنی علم یکی از مخلوقات. محتمل است که خلق در این آیه به معنای تقدیر و ایجاد باشد. این سخن ایشام علیه السلام [که فرمودند]: \\"چیزی بود\\"، یعنی مقدر بود، چنان‌چه در روایت کلینی از مالک جهنی به جای \\"شیئاً\\"، \\"مقدراً غیر مذکور\\" آمده است که یعنی نزد مخلوقات قابل ذکر نبود، یعنی موجود نبود تا مخلوقات از آن ذکری کنند، یا یعنی در لوح مقدر بود، ولی [هنوز] امر او بر هیچ‌یک از مخلوقات وحی نشده بود.

**[ترجمه]

«۶۴»

سن، المحاسن عَنِ ابْنِ أَبِی عُمَیْرٍ عَنْ هِشَامِ بْنِ سَالِمٍ قَالَ قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام إِنَّ اللَّهَ إِذَا أَرَادَ شَیْئاً قَدَّرَهُ فَإِذَا قَدَّرَهُ قَضَاهُ فَإِذَا قَضَاهُ أَمْضَاهُ.

**[ترجمه]محاسن: هشام بن سالم نقل کرده، امام صادق علیه السلام فرمودند: خداوند، هنگامی که چیزی را اراده کند، آن را مقدّر می‌کند و هنگامی که آن را مقدّر کرد، آن را قضا می‌نماید و هنگامی که قضا نمود، امضایش می‌کند.

**[ترجمه]

«۶۵»

سن، المحاسن أَبِی عَنْ فَضَالَهَ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عُمَارَهَ عَنْ حَرِیزِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ أَوْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مُسْکَانَ قَالَ قَالَ أَبُو جَعْفَرٍ علیه السلام لَا یَکُونُ شَیْ ءٌ فِی الْأَرْضِ وَ لَا فِی السَّمَاءِ إِلَّا بِهَذِهِ الْخِصَالِ السَّبْعَهِ بِمَشِیَّهٍ وَ إِرَادَهٍ وَ قَدَرٍ وَ قَضَاءٍ وَ إِذْنٍ وَ کِتَابٍ وَ أَجَلٍ فَمَنْ زَعَمَ أَنَّهُ یُقَدِّرُ عَلَی نَقْصِ وَاحِدَهٍ مِنْهُنَّ فَقَدْ کَفَرَ.

**[ترجمه]محاسن: حریز بن عبدالله یا عبدالله بن مسکان نقل کرده‌اند، امام باقر علیه السلام فرمودند: هیچ چیزی در زمین و آسمان روی نمی‌دهد مگر این‌که این هفت خصلت را داشته باشد: مشیت و اراده و قَدَر و قضا و إذن و کتاب و أجل؛ هر کس که بپندارد که خداوند با نبودن یکی از این‌ها تقدیر می‌کند، کفر ورزیده است.

**[ترجمه]

«۶۶»

سن، المحاسن النَّضْرُ عَنْ هِشَامٍ وَ عُبَیْدِ بْنِ زُرَارَهَ عَنْ حُمْرَانَ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ: (۲)کُنْتُ أَنَا وَ الطَّیَّارُ جَالِسَیْنِ فَجَاءَ أَبُو بَصِیرٍ فَأَفْرَجْنَا لَهُ فَجَلَسَ بَیْنِی وَ بَیْنَ الطَّیَّارِ فَقَالَ فِی أَیِّ شَیْ ءٍ أَنْتُمْ فَقُلْنَا کُنَّا فِی الْإِرَادَهِ وَ الْمَشِیَّهِ وَ الْمَحَبَّهِ فَقَالَ أَبُو بَصِیرٍ قُلْتُ لِأَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام شَاءَ لَهُمُ الْکُفْرَ وَ أَرَادَهُ فَقَالَ نَعَمْ قُلْتُ فَأَحَبَّ ذَلِکَ وَ رَضِیَهُ فَقَالَ لَا قُلْتُ شَاءَ وَ أَرَادَ مَا لَمْ یُحِبَّ وَ لَمْ یَرْضَ قَالَ هَکَذَا خَرَجَ إِلَیْنَا (۳).

ص: ۱۲۱

۱- أقول: أورده فی کتابه الکافی فی باب البداء بإسناده عن أحمد بن مهران، عن عبد العظیم الحسنی، عن علیّ بن أسباط، عن ابن مسکان، عن مالک الجهنیّ قال سألت أبا عبد اللّه علیه السلام عن قول اللّه تعالی: «أ و لم یر الْإِنْسانُ أَنَّا خَلَقْناهُ مِنْ قَبْلُ وَ لَمْ یَکُ شَیْئاً» قال: فقال: لا مقدرا و لا مکونا. قال: و سألته عن قوله: «هَلْ أَتی عَلَی الْإِنْسانِ حِینٌ مِنَ الدَّهْرِ لَمْ یَکُنْ شَیْئاً مَذْکُوراً» فقال: کان مقدرا غیر مذکور.

۲- الظاهر أن ضمیر «قال» یرجع الی حمران، و أن لفظه «عن أبی عبد اللّه علیه السلام» زائده من النسّاخ.

۳- فی المصدر: هکذا اخرج الینا. م.

**[ترجمه]محاسن: حمران نقل کرده، من و طیار نشسته بودیم که ابوبصیر آمد، برایش جا باز کردیم، او بین من و طیار نشست و گفت: درباره چه چیزی بحث می‌کردید؟ گفتیم: مشغول بحث درباره اراده و مشیت و دوست داشتن بودیم. ابوبصیر گفت: به امام صادق علیه السلام عرض کردم: آیا خداوند کفر کافران را خواسته و اراده کرده است؟ ایشان فرمودند: آری. عرض کردم: آیا آن را دوست داشته و به آن راضی نیز شده است؟ فرمودند: خیر. عرض کردم: یعنی خداوند چیزی را با این‌که آن را دوست نداشته و به آن راضی نبوده، خواسته و اراده کرده است؟ ایشان فرمودند: این‌چنین به ما رسیده است.

ص: ۱۲۱

**[ترجمه]

«۶۷»

سن، المحاسن أَبِی عَنِ ابْنِ أَبِی عُمَیْرٍ عَنِ ابْنِ أُذَیْنَهَ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ مُسْلِمٍ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ: الْمَشِیَّهُ مُحْدَثَهٌ.

**[ترجمه]محاسن: محمد بن مسلم نقل کرده، امام صادق علیه السلام فرمودند: مشیت، [موجودی] حادث است.

**[ترجمه]

«۶۸»

سن، المحاسن أَبِی عَنْ یُونُسَ عَنْ أَبِی الْحَسَنِ الرِّضَا علیه السلام قَالَ: قُلْتُ لَا یَکُونُ إِلَّا مَا شَاءَ اللَّهُ وَ أَرَادَ وَ قَدَّرَ وَ قَضَی (۱)قُلْتُ فَمَا مَعْنَی شَاءَ قَالَ ابْتِدَاءُ الْفِعْلِ قُلْتُ فَمَا مَعْنَی أَرَادَ قَالَ الثُّبُوتُ عَلَیْهِ قُلْتُ فَمَا مَعْنَی قَدَّرَ قَالَ تَقْدِیرُ الشَّیْ ءِ مِنْ طُولِهِ وَ عَرْضِهِ قُلْتُ فَمَا مَعْنَی قَضَی قَالَ إِذَا قَضَی أَمْضَاهُ فَذَلِکَ الَّذِی لَا مَرَدَّ لَهُ.

**[ترجمه]محاسن: یونس نقل کرده، به امام رضا علیه السلام عرض کردم: جز آن‌چه خدا بخواهد و اراده کند و مقدر نماید و قضا کند، واقع نمی‌شود؛ معنای این‌که \\"خدا بخواهد\\" چیست؟ ایشان فرمودند: شروع کردن فعل. عرض کردم: معنای این‌که \\"خدا اراده کند\\" چیست؟ ایشان فرمودند: ثبوت بر فعل. عرض کردم: معنای \\"خدا مقدر نماید\\" چیست؟ فرمودند: اندازه کردن شیء از طول و عرضش. عرض کردم: معنای قضا چیست؟ فرمودند: هنگامی که چیزی را قضا کند، آن را امضا می‌نماید و دیگر هیچ [راه] بازگشتی برای آن نیست.

**[ترجمه]

بیان

ابتداء الفعل أی أول الکتابه فی اللوح أو أول ما یحصل من جانب الفاعل و یصدر عنه مما یؤدی إلی وجود المعلول.

**[ترجمه]شروع کردن فعل، یعنی ابتدای نوشتن در لوح، یا اولین کاری که از جانب فاعل حاصل می‌شود و از او صادر می... گردد تا به معلول منتهی شود.

**[ترجمه]

«۶۹»

سن، المحاسن أَبِی عَنِ ابْنِ أَبِی عُمَیْرٍ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ إِسْحَاقَ قَالَ: قَالَ أَبُو الْحَسَنِ علیه السلام لِیُونُسَ مَوْلَی عَلِیِّ بْنِ یَقْطِینٍ یَا یُونُسُ لَا تَتَکَلَّمْ بِالْقَدَرِ قَالَ إِنِّی لَا أَتَکَلَّمُ بِالْقَدَرِ وَ لَکِنْ أَقُولُ لَا یَکُونُ إِلَّا مَا أَرَادَ اللَّهُ وَ شَاءَ وَ قَضَی وَ قَدَّرَ فَقَالَ لَیْسَ هَکَذَا أَقُولُ وَ لَکِنْ أَقُولُ لَا یَکُونُ إِلَّا مَا شَاءَ اللَّهُ وَ أَرَادَ وَ قَدَّرَ وَ قَضَی ثُمَّ قَالَ أَ تَدْرِی مَا الْمَشِیَّهُ فَقَالَ لَا فَقَالَ هَمُّهُ بِالشَّیْ ءِ أَ وَ تَدْرِی مَا أَرَادَ قَالَ لَا قَالَ إِتْمَامُهُ عَلَی الْمَشِیَّهِ فَقَالَ أَ وَ تَدْرِی مَا قَدَّرَ قَالَ لَا قَالَ هُوَ الْهَنْدَسَهُ مِنَ الطُّولِ وَ الْعَرْضِ وَ الْبَقَاءِ ثُمَّ قَالَ إِنَّ اللَّهَ إِذَا شَاءَ شَیْئاً أَرَادَهُ وَ إِذَا أَرَادَ قَدَّرَهُ وَ إِذَا قَدَّرَهُ قَضَاهُ وَ إِذَا قَضَاهُ أَمْضَاهُ یَا یُونُسُ إِنَّ الْقَدَرِیَّهَ لَمْ یَقُولُوا بِقَوْلِ اللَّهِ وَ ما تَشاؤُنَ إِلَّا أَنْ یَشاءَ اللَّهُ وَ لَا قَالُوا بِقَوْلِ أَهْلِ الْجَنَّهِ الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِی هَدانا لِهذا وَ ما کُنَّا لِنَهْتَدِیَ لَوْ لا أَنْ هَدانَا اللَّهُ وَ لَا قَالُوا بِقَوْلِ أَهْلِ النَّارِ رَبَّنا غَلَبَتْ عَلَیْنا شِقْوَتُنا وَ کُنَّا قَوْماً ضالِّینَ وَ لَا قَالُوا بِقَوْلِ إِبْلِیسَ رَبِّ بِما أَغْوَیْتَنِی وَ لَا قَالُوا بِقَوْلِ نُوحٍ وَ لا یَنْفَعُکُمْ نُصْحِی إِنْ أَرَدْتُ أَنْ أَنْصَحَ لَکُمْ إِنْ کانَ اللَّهُ یُرِیدُ أَنْ یُغْوِیَکُمْ هُوَ رَبُّکُمْ وَ إِلَیْهِ تُرْجَعُونَ ثُمَّ قَالَ قَالَ اللَّهُ یَا ابْنَ آدَمَ بِمَشِیَّتِی کُنْتَ أَنْتَ الَّذِی تَشَاءُ وَ بِقُوَّتِی أَدَّیْتَ إِلَیَّ فَرَائِضِی وَ بِنِعْمَتِی قَوِیتَ عَلَی مَعْصِیَتِی وَ جَعَلْتُکَ سَمِیعاً بَصِیراً قَوِیّاً فَمَا أَصَابَکَ مِنْ حَسَنَهٍ فَمِنِّی وَ مَا أَصَابَکَ مِنْ سَیِّئَهٍ فَمِنْ نَفْسِکَ وَ ذَلِکَ أَنِّی لَا أُسْأَلُ عَمَّا أَفْعَلُ وَ هُمْ یُسْئَلُونَ ثُمَّ قَالَ قَدْ نَظَمْتُ لَکَ کُلَّ شَیْ ءٍ تُرِیدُهُ.

۱- فی المصدر: و أراد و قضی، فقال: لا یکون الا ما شاء اللّه و أراد و قدر و قضی، قال: قلت اه. م.

**[ترجمه]محاسن: محمد بن اسحاق نقل کرده، ابالحسن علیه السلام به یونس مولی علی بن یقطین فرمودند: ای یونس! درباره قَدَر بحث نکن. او عرض کرد: من در مورد قَدَر بحثی نمی کنم، فقط می گویم جز آن‌چه خداوند بخواهد و قضا کند و مقدر نماید، واقع نمی‌شود. ایشان فرمودند: من این‌چنین نمی گویم، من می گویم جز آن‌چه خدا اراده کند و بخواهد و قضا کند و مقدر نماید، واقع نمی‌شود. سپس فرمودند: آیا می‌دانی مشیت چیست؟ او عرض کرد: خیر. ایشان فرمودند: قصد کردن آن شیء است، آیا می‌دانی \\"اراده می کند\\" به چه معناست؟ او عرض کرد: خیر. ایشان فرمودند: [اراده به معنای] به اتمام رساندن مشیت [است]، آیا می‌دانی \\"مقدر می‌نماید\\" یعنی چه؟ او عرض کرد: خیر. ایشان فرمودند: اندازه‌گیری طولی و عرضی و بقا. سپس فرمودند: هنگامی که خداوند چیزی را بخواهد، آن را اراده می‌کند و هنگامی که آن را اراده کند، آن را مقدر می‌نماید و هنگامی که آن را مقدر نمود، آن را قضا می‌کند و هنگامی که قضایش کرد، آن را امضا می‌کند. ای یونس! قَدَری‌ها نه سخن خداوند را گفتند که فرمود: «وَ ما تَشاؤُنَ إِلَّا أَنْ يَشاءَ اللَّهُ» - . إنسان / ۳۰ - {و تا خدا نخواهد، [شما] نخواهید خواست}، و نه سخن اهل بهشت را که گفتند: «الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي هَدانا لِهذا وَ ما كُنَّا لِنَهْتَدِيَ لَوْ لا أَنْ هَدانَا اللَّهُ» - . أعراف / ۴۳ - {ستایش خدایی را که ما را بدین [راه] هدایت نمود و اگر خدا ما را رهبری نمی کرد، ما خود هدایت نمی یافتیم}، و نه سخن اهل دوزخ را که گفتند: «رَبَّنا غَلَبَتْ عَلَيْنا شِقْوَتُنا وَ كُنَّا قَوْماً ضالِّينَ» - . مؤمنون / ۱۰۶ - {پروردگارا!

شقاوت ما بر ما چیره شد و ما مردمی گمراه بودیم}، و نه سخن ابلیس را که گفت: «رَبِّ بِما أَغْوَيْتَنِي» - . حجر / ۳۹ - {پروردگارا! به سبب آن‌که مرا گمراه ساختی}، و نه سخن نوح را فرمود: «وَ لا يَنْفَعُكُمْ نُصْحِي إِنْ أَرَدْتُ أَنْ أَنْصَحَ لَكُمْ إِنْ كانَ اللَّهُ يُرِيدُ أَنْ يُغْوِيَكُمْ هُوَ رَبُّكُمْ وَ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ» - . هود / ۳۴ - {و اگر بخواهم شما را اندرز دهم در صورتی که خدا بخواهد شما را بیراه گذارد، اندرز من شما را سودی نمی بخشد. او پروردگار شماست و به سوی او باز گردانیده می شوید}. سپس فرمودند: خداوند فرمود: ای فرزند آدم! به خواست من است که تو چیزی می‌خواهی و به [کمک] نیروی من است که فرائض من را ادا می کنی و به [سبب] نعمت من است که تو بر معصیت من قوّت یافتی، من تو را شنوا و بینا و قوی قرار دادم، هر نیکی که به تو رسد از جانب من است و هر بدی که تو را رسد از جانب خودت؛ زیرا من از آن‌چه انجام می‌دهم بازخواست نمی‌شوم «وَ هُمْ يُسْئَلُونَ» - . أنبياء / ۲۳ - {و[لی] آنان [- انسان‌ها] سؤال خواهند شد}. سپس فرمودند: هر چه که می‌خواستی را به صورت منظم برایت گفتم.

ص: ۱۲۲

**[ترجمه]

«۷۰»

ضا، فقه الرضا علیه السلام سُئِلَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ صَلَوَاتُ اللَّهِ عَلَيْهِ عَنِ الْقَدَرِ قَالَ فَقِيلَ لَهُ أَنْبِئْنَا عَنِ الْقَدَرِ يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ فَقَالَ سِرُّ اللَّهِ فَلَا تُفَتِّشُوهُ فَقِيلَ لَهُ الثَّانِيَ أَنْبِئْنَا عَنِ الْقَدَرِ يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ قَالَ بَحْرٌ عَمِيقٌ فَلَا تَلْحَقُوهُ (۱)فَقِيلَ لَهُ [الثَّالِثَ أَنْبِئْنَا عَنِ الْقَدَرِ فَقَالَ ما يَفْتَحِ اللَّهُ لِلنَّاسِ مِنْ رَحْمَةٍ فَلا مُمْسِكَ لَها وَ ما يُمْسِكْ فَلا مُرْسِلَ لَهُ (۲)فَقَالَ يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ إِنَّمَا سَأَلْنَاكَ عَنِ الِاسْتِطَاعَةِ الَّتِي بِهَا نَقُومُ وَ نَقْعُدُ فَقَالَ اسْتِطَاعَةً تَمْلِكُ مَعَ اللَّهِ أَمْ دُونَ اللَّهِ قَالَ فَسَكَتَ الْقَوْمُ وَ لَمْ يُحِرُوا جَوَاباً فَقَالَ علیه السلام إِنْ قُلْتُمْ إِنَّكُمْ

تَمْلِكُونَهَا مَعَ اللَّهِ قَتَلْتُكُمْ وَ إِنْ قُلْتُمْ دُونَ اللَّهِ قَتَلْتُكُمْ فَقَالُوا كَيْفَ نَقُولُ يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ قَالَ تَمْلِكُونَهَا بِالَّذِی يَمْلِكُهَا دُونَكُمْ (۳)فَإِنْ أَمَدَّكُمْ بِهَا كَانَ ذَلِكَ مِنْ عَطَائِهِ وَ إِنْ سَلَبَهَا كَانَ ذَلِكَ مِنْ بَلَائِهِ إِنَّمَا هُوَ الْمَالِكُ لِمَا مَلَّكَكُمْ وَ الْقَادِرُ لِمَا عَلَيْهِ أَقْدَرَكُمْ أَ مَا تَسْمَعُونَ مَا يَقُولُ الْعِبَادُ وَ يَسْأَلُونَهُ الْحَوْلَ وَ الْقُوَّهَ حَيْثُ يَقُولُونَ لَا حَوْلَ وَ لَا قُوَّهَ إِلَّا بِاللَّهِ فَسُئِلَ عَنْ تَأْوِيلِهَا فَقَالَ لَا حَوْلَ عَنْ مَعْصِيَتِهِ إِلَّا بِعِصْمَتِهِ وَ لَا قُوَّهَ عَلَى طَاعَتِهِ إِلَّا بِعَوْنِهِ.

**[ترجمه]فقه الرضا: از امیرالمؤمنین صلوات الله علیه درباره قَدَر سؤال شد و به ایشان عرض شد: ای امیرالمؤمنین! ما را از قَدَر مطلع فرمایید. ایشان فرمودند: سرّ خداوند است؛ در جست و جوی آن نباشید. برای بار دوم عرض شد: ای امیرالمؤمنین! ما را از قَدَر مطلع کنید. ایشان فرمودند: دریایی عمیق است، به آن نپیوندید. [برای سومین بار] به ایشان عرض شد: ما ار از قَدَر مطلع کنید. ایشان فرمودند: «ما يَفْتَحِ اللَّهُ لِلنَّاسِ مِنْ رَحْمَهٍ فَلا مُمْسِكَ لَها وَ ما يُمْسِكْ فَلا مُرْسِلَ لَهُ» - . فاطر / ۲ - {هر رحمتی را که خدا برای مردم گشاید، بازدارنده ای برای آن نیست و آنچه را که باز دارد پس از [باز گرفتن] گشاینده ای ندارد}. [سائل] عرض کرد: ای امیرالمؤمنین! ما از شما درباره استطاعتی که انسان با آن برمی‌خیزد و می‌نشیند سؤال کردیم. ایشان فرمودند: آیا استطاعت را با خداوند داری یا بدون خداوند؟ همه ساکت شدند و نتوانستند جوابی دهند. ایشان علیه السلام فرمودند: اگر بگویید آن را با خداوند داریم، شما را می‌کشم و اگر بگویید آن را بدون خداوند داریم، [باز هم] شما را می‌کشم. عرض کردند: ای امیرالمؤمنین! پس چگونه بگوییم؟ فرمودند: شما استطاعت را به سبب خداوندی که آن را بدون شما دارد، در اختیار دارید؛ اگر خداوند آن را در اختیار شما قرار دهد، به سبب عطایش است و اگر از شما سلب کند، به سبب آزمونش است. خداوند است که مالك [حقیقی] چیزهایی است که در اختیار شما قرار داده و قادر بر چیزهایی است که شما را بر آنها قادر ساخته است؛ آیا به سخنی که بندگان می‌گویند گوش نمی‌دهید که با گفتن \\"لا حول و لا قوة إلا بالله\\" از او طلب نیرو و قوت می‌کنند!؟ از ایشان سؤال شد تأویل این سخن چیست؟ ایشان فرمودند: [یعنی] هیچ نیرویی در برابر معصیت خداوند نیست جز حفاظت او، و هیچ قوتی بر طاعتش نیست جز به کمك او.

**[ترجمه]

«۷۱»

قَالَ الْعَالِمُ كَتَبَ الْحَسَنُ بْنُ أَبِی الْحَسَنِ الْبَصْرِیُّ إِلَى الْحُسَيْنِ بْنِ عَلِیِّ بْنِ أَبِی طَالِبٍ صَلَوَاتُ اللَّهِ عَلَيْهِمَا يَسْأَلُهُ عَنِ الْقَدَرِ وَ كَتَبَ إِلَيْهِ فَاتَّبِعْ مَا شَرَحْتُ لَكَ فِی الْقَدَرِ مِمَّا أُفْضِیَ إِلَيْنَا أَهْلَ الْبَيْتِ فَإِنَّهُ مَنْ لَمْ يُؤْمِنْ بِالْقَدَرِ خَيْرِهِ وَ شَرِّهِ فَقَدْ كَفَرَ وَ مَنْ حَمَلَ الْمَعَاصِیَ عَلَى اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ فَقَدِ افْتَرَى عَلَى اللَّهِ افْتِرَاءً عَظِيماً إِنَّ اللَّهَ تَبَارَكَ وَ تَعَالَى لَا يُطَاعُ بِإِكْرَاهٍ وَ لَا يُعْصَى بِغَلَبَهٍ وَ لَا يُهْمِلُ الْعِبَادَ فِی الْهَلَكَهِ لَكِنَّهُ الْمَالِكُ لِمَا مَلَّكَهُمْ وَ الْقَادِرُ لِمَا عَلَيْهِ أَقْدَرَهُمْ فَإِنِ ائْتَمَرُوا بِالطَّاعَهِ لَمْ يَكُنِ اللَّهُ صَادّاً عَنْهَا مُبْطِئاً وَ إِنِ ائْتَمَرُوا بِالْمَعْصِيَهِ

۱- فی نسخه: فلا تلجوه. و فی فقه الرضا المطبوع هنا زياده و هی قوله: فقيل له الثالث: أنبئنا عن القدر يا أمير المؤمنين، فقال: طريق معوج فلا تسلكوه، ثمّ قيل له الرابع أنبئنا إه.

۲- الآيه تدلّ على سبق وجود الرحمه على إيتائها و افاضتها فان الفتح نوع كشف و اظهار يحتاج الى وجود المكشوف عنه و

سبقه على الكشف فتدل على تقدم الرحمه الإلهيّه على أعمال العباد التى تفتح لهم الرحمه فيها و بها، و حينئذ يعود مضمون الكلام الى ما تقدم فى الخبر الذى تحت رقم ۳۵ عن أمير المؤمنين عليه السلام فراجع. ط.

۳- فى المطبوع هكذا: تملكونها بالذى يملككم بملكها دونكم.

فَشَاءَ أَنْ يَمُنَّ عَلَيْهِمْ فَيَحُولَ بَيْنَهُمْ وَ بَيْنَ مَا ائْتَمَرُوا بِهِ فَعَلَ وَ إِنْ لَمْ يَفْعَلْ فَلَيْسَ هُوَ حَمَلَهُمْ عَلَيْهَا قَسْراً وَ لَا كَلَّفَهُمْ جَبْراً بَلْ بِتَمْكِينِهِ إِيَّاهُمْ بَعْدَ إِعْذَارِهِ وَ إِنْذَارِهِ لَهُمْ وَ احْتِجَاجِهِ عَلَيْهِمْ طَوَّقَهُمْ وَ مَكَّنَهُمْ وَ جَعَلَ لَهُمُ السَّبِيلَ إِلَى أَخْذِ مَا إِلَيْهِ دَعَاهُمْ وَ تَرْكِ مَا عَنْهُ نَهَاهُمْ جَعَلَهُمْ مُسْتَطِيعِينَ لِأَخْذِ مَا أَمَرَهُمْ بِهِ مِنْ شَيْ ءٍ غَيْرِ آخِذِيهِ وَ لِتَرْكِ مَا نَهَاهُمْ عَنْهُ مِنْ شَيْ ءٍ غَيْرِ تَارِكِيهِ وَ الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي جَعَلَ عِبَادَهُ أَقْوِيَاءَ لِمَا أَمَرَهُمْ بِهِ يَنَالُونَ بِتِلْكَ الْقُوَّةِ وَ مَا نَهَاهُمْ عَنْهُ وَ جَعَلَ الْعُذْرَ لِمَنْ يَجْعَلْ لَهُ السَّبِيلَ حَمْداً مُتَقَبَّلًا (۱)فَأَنَا عَلَى ذَلِكَ أَذْهَبُ وَ بِهِ أَقُولُ وَ اللَّهِ وَ أَنَا وَ أَصْحَابِي أَيْضاً عَلَيْهِ وَ لَهُ الْحَمْدُ.

**[ترجمه]عالم فرمودند: حسن بن أبی‌الحسن بصری نامه‌ای به حسین بن علی بن أبی‌طالب صلوات الله علیهما نوشت و از ایشان درباره قَدَر سؤال کرد؛ ایشان در جواب او نوشتند: چیزی که به ما اهل بیت درباره قَدَر رسیده است و [آن را در این نامه] برایت شرح داده‌ام را پیروی کن؛ کسی که به قَدَر، چه قدر خیر و چه شر، ایمان نداشته باشد، کفر ورزیده است و کسی که معاصی را به عهده خداوند عزّ و جلّ گذارد، بر خداوند افترای بزرگی بسته است، خداوند تبارک و تعالی وادارانه اطاعت نمی‌شود و مغلوبانه معصیت نمی‌گردد و بندگان را در هلاکت رها نمی‌کند. خداوند مالک چیزهایی است که به تملیک آن‌ها درآورده است و قادر بر چیزهایی است که‌آنان را بر آن قادر کرده است؛ اگر بندگان به طاعت روی بیاورند، خداوند جلوی طاعت آن‌ها را نمی‌گیرد و آن را به تأخیر نمی‌اندازد و اگر به معصیت روی آورند،

ص: ۱۲۳

اگر خداوند بخواهد بر آنان منت نهد و بین آن‌ها و عملی که به آن روی آورده‌اند فاصله شود، این کار را می‌کند و اگر این کار را نکند، او آن‌ها را به زور وادار به معصیت نکرده است. خداوند آنان را مجبور به تکلیف نکرده است، بلکه فقط بعد از این‌که راه عذر را بر آن‌ها بسته است و آنان را بیم داده و بر آن‌ها احتجاج کرده، آن‌ها را مکلف نموده و امکان انجام تکلیف را به آن‌ها داده و راه را برای انجام اعمالی که آنان را به آن خوانده، و ترک کارهایی که از آن‌ها نهی نموده باز کرده است. آن‌ها را مستطیع نموده تا آن‌چه که به ایشان امر کرده و آن‌ها آن را انجام نداده‌اند را انجام دهند و آن‌چه که از آن نهی کرده و آن‌ها آن را ترک نکرده‌اند را ترک کنند. و سپاس فراوان و مقبول، خداوند راست که بندگان خود را بر آن‌چه امر کرده، قوت بخشیده تا آنان با آن قوت اوامر را انجام دهند و نواهی را ترک کنند و برای کسی که راه را برایش گشوده، عذر قرار داده است. من چنین اعتقادی دارم و چنین می‌گویم، به خدا سوگند من و اصحابم نیز بر این عقیده‌ایم و سپاس شایسته خداوند است.

**[ترجمه]

«۷۲»

نهج، نهج البلاغه قَالَ علیه السلام وَ قَدْ سُئِلَ عَنِ الْقَدَرِ طَرِيقٌ مُظْلِمٌ فَلَا تَسْلُكُوهُ وَ بَحْرٌ عَمِيقٌ فَلَا تَلِجُوهُ وَ سِرُّ اللَّهِ فَلَا تَتَكَلَّفُوهُ.

**[ترجمه]نهج البلاغة: از امیرالمؤمنین علیه السلام درباره قَدَر سؤال شد؛ ایشان فرمودند: راهی تاریک است؛ در آن نروید، و دریایی عمیق است؛ در آن نشوید، و سرّ خداوند است؛ خود را برای [کشف] آن به زحمت نیندازید.

**[ترجمه]

«۷۳»

ضا، فقه الرضا علیه السلام سُئِلَ أَمِیرُ الْمُؤْمِنِینَ صَلَوَاتُ اللَّهِ عَلَیْهِ عَنْ مَشِیَّهِ اللَّهِ وَ إِرَادَتِهِ فَقَالَ صلی الله علیه و آله إِنَّ لِلَّهِ مَشِیَّتَیْنِ مَشِیَّهَ حَتْمٍ وَ مَشِیَّهَ عَزْمٍ وَ کَذَلِکَ إِنَّ لِلَّهِ إِرَادَتَیْنِ إِرَادَهَ حَتْمٍ وَ إِرَادَهَ عَزْمٍ إِرَادَهُ حَتْمٍ لَا تُخْطِئُ وَ إِرَادَهُ عَزْمٍ تُخْطِئُ وَ تُصِیبُ وَ لَهُ مَشِیَّتَانِ مَشِیَّهٌ یَشَاءُ وَ مَشِیَّهٌ لَا یَشَاءُ یَنْهَی وَ هُوَ یَشَاءُ وَ یَأْمُرُ وَ هُوَ لَا یَشَاءُ مَعْنَاهُ أَرَادَ مِنَ الْعِبَادِ وَ شَاءَ (۲)وَ لَمْ یُرِدِ الْمَعْصِیَهَ وَ شَاءَ وَ کُلُّ شَیْ ءٍ بِقَضَائِهِ وَ قَدَرِهِ وَ الْأُمُورُ تَجْرِی مَا بَیْنَهُمَا فَإِذَا أَخْطَأَ الْقَضَاءُ لَمْ یُخْطِئِ الْقَدَرُ وَ إِذَا لَمْ یَخُطَّ الْقَدَرُ لَمْ یَخُطَّ الْقَضَاءُ وَ إِنَّمَا الْخَلْقُ مِنَ الْقَضَاءِ إِلَی الْقَدَرِ (۳)وَ إِذَا یُخْطِئُ وَ مِنَ الْقَدَرِ إِلَی الْقَضَاءِ وَ الْقَضَاءُ عَلَی أَرْبَعَهِ أَوْجُهٍ فِی کِتَابِ اللَّهِ جَلَّ وَ عَزَّ النَّاطِقِ عَلَی لِسَانِ سَفِیرِهِ الصَّادِقِ صلی الله علیه و آله مِنْهَا قَضَاءُ الْخَلْقِ وَ هُوَ قَوْلُهُ تَعَالَی فَقَضاهُنَّ سَبْعَ سَماواتٍ فِی یَوْمَیْنِ مَعْنَاهُ خَلَقَهُنَ

ص: ۱۲۴

۱- إلی هنا أنهی الحدیث فی فقه الرضا المطبوع و لیست فیه جمله «فأنا علی ذلک» إلی قوله: «و له الحمد» بل أثبت الجمله عقیب قوله: «و عظم شانه» فی الخبر الآتی تحت رقم ۷۴.

۲- فی فقه الرضا المطبوع: أراد العباده و شاء.

۳- فی فقه الرضا المطبوع: فاذا اضطر القضاء لم یخطئ القدر، و إذا لم یخطئ القدر لم یخطئ القضاء، و انما الخلق من القضاء الی القدر، فإذا أخطأ القدر لم یخطئ القضاء، و انما الخلق من القدر الی القضاء، و للقضاء أربعه أوجه اه.

وَ الثَّانِی قَضَاءُ الْحُکْمِ وَ هُوَ قَوْلُهُ وَ قُضِیَ بَیْنَهُمْ بِالْحَقِّ مَعْنَاهُ حُکِمَ وَ الثَّالِثُ قَضَاءُ الْأَمْرِ وَ هُوَ قَوْلُهُ وَ قَضی رَبُّکَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِیَّاهُ مَعْنَاهُ أَمَرَ رَبُّکَ وَ الرَّابِعُ قَضَاءُ الْعِلْمِ وَ هُوَ قَوْلُهُ وَ قَضَیْنا إِلی بَنِی إِسْرائِیلَ فِی الْکِتابِ لَتُفْسِدُنَّ فِی الْأَرْضِ مَرَّتَیْنِ مَعْنَاهُ عَلِمْنَا مِنْ بَنِی إِسْرَائِیلَ قَدْ شَاءَ اللَّهُ مِنْ عِبَادِهِ الْمَعْصِیَةَ وَ مَا أَرَادَ وَ شَاءَ الطَّاعَهَ وَ أَرَادَ مِنْهُمْ لِأَنَّ الْمَشِیَّهَ مَشِیَّهُ الْأَمْرِ وَ مَشِیَّهُ الْعِلْمِ وَ إِرَادَتَهُ إِرَادَهُ الرِّضَا وَ إِرَادَهُ الْأَمْرِ أَمَرَ بِالطَّاعَهِ وَ رَضِیَ بِهَا وَ شَاءَ الْمَعْصِیَهَ یَعْنِی عَلِمَ مِنْ عِبَادِهِ الْمَعْصِیَهَ وَ لَمْ یَأْمُرْهُمْ بِهَا فَهَذَا مِنْ عَدْلِ اللَّهِ تَبَارَکَ وَ تَعَالَی فِی عِبَادِهِ جَلَّ جَلَالُهُ وَ عَظُمَ شَأْنُهُ.

أقول: كانت النسخه سقيمه فأوردناه كما وجدناه.

قوله عليه السلام إذا أخطأ القضاء يمكن أن يقرأ بغير همز و المعنى إذا جاوز أمر من الأمور التى شرع فى تهيئه أسباب وجوده القضاء و لم يصر مقضيا فلا يتجاوز عن القدر و لا محاله يدخل فى التقدير و إنما يكون البداء بعد التقدير و إذا لم يَخُطَّ من المضاعف بمعنى الكتابه أى إذا لم يكتب شى ء فى لوح القدر لا يكتب فى لوح القضاء إذ هو بعد القدر و إنما الخلق من القضاء أى إذا لوحظت علل الخلق و الإيجاد ففى الترتيب الصعودى يتجاوز من القضاء إلى القدر و التخطى و البداء إنما يكون بعد القدر قبل القضاء و الأظهر أنه كان و إذا أخطأ القدر مكان و إذا لم يخط القدر و يكون من الخطاء لا من الخط فالمعنى أن كل ما يوجد من الأمور إما موافق للوح القضاء أو للوح القدر على سبيل منع الخلو فإذا وقع البداء فى أمر و لم يقع على ما أثبت فى القدر يكون موافقا للقضاء و لعل ظاهر هذا الخبر تقدم القضاء على القدر و يحتمل أن يكون القضاء فى الأولى بمعنى الأمر و فى الثانيه بمعنى الحتم فيستقيم ما فى الروايه من النفى.

**[ترجمه]فقه الرضا: از اميرالمؤمنين صلوات الله عليه درباره مشيت و اراده خداوند سؤال شد؛ ايشان صلوات الله عليه فرمودند: خداوند دو مشيت دارد: مشيت حتم و مشيت عزم؛ هم‌چنين خداوند دو اراده دارد؛ اراده حتم و اراده عزم؛ اراده حتمی تخلف‌پذير نيست، [ولی] اراده عزمی گاهی واقع نمی‌شود و گاهی واقع می‌شود. هم‌چنين خداوند دو مشيت دارد كه يكی از آن‌ها مشيت خواستن و آن ديگری مشيت نخواستن است؛ در حالی كه می‌خواهد، نهی می‌كند و در حالی كه نمی‌خواهد، امر كند، معنايش اين است كه از بندگان اراده می‌كند و می‌خواهد، - . در فقه الرضای چاپ شده اين‌گونه آمده است: عبادت را اراده می‌كند و می‌خواهد ... - [ولی] معصيت را اراده نمی‌كند و می‌خواهد. هر چيزی به قضا و قَدَر اوست و همه امور بين اين دو جاری می‌شود. اگر قضا روی ندهد، قدر به انجام می‌رسد و تا هنگامی كه قَدَر نوشته نشده باشد، قضا نوشته نمی‌شود. خلايق از قضای او به سوی قدرش هستند و هر گاه كه روی ندهد، و از قدر او به سوی قضای اويند - . در فقه الرضای چاپ شده اين‌گونه آمده است: اگر قضا به اضطرار رسد، قدر انجام می‌شود و اگر قدر انجام نشود، قضا واقع می‌گردد، و خلايق از قضا به سوی قدر اويند و اگر قدر واقع نشود، قضا واقع می‌شود، و خلايق از قدر به سوی قضا هستند و قضا در كتاب خداوند ... - . و قضا در كتاب خداوند عزّ و جلّ كه بر زبان فرستاده صادق او صلی الله عليه و آله به سخن درآمده بر چهار معناست: يكی از آن‌ها قضای به معنای خلقت است؛ مانند اين سخن خداوند متعال: «فَقَضاهُنَّ سَبْعَ سَماواتٍ فِی يَوْمَيْنِ» - . فصلت / ۱۲ - {پس آن‌ها را [به صورت] هفت آسمان در دو هنگام مقرر داشت}، كه معنايش اين است كه آن‌ها را آفريد.

ص: ۱۲۴

دومی قضای به معنای حكم است؛ مانند اين سخن خداوند متعال: «وَ قُضِیَ بَيْنَهُمْ بِالْحَقِ» - . زمر / ۶۹ - {و ميانشان به حق

داوری گردد} که معنایش این است که حکم شود. سومی قضای به معنای امر است؛ مانند این سخن خداوند متعال: «وَ قَضی رَبُّکَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِیَّاهُ» - . إسراء / ۲۳ - {و پروردگار تو مقرر کرد که جز او را مپرستید} که معنایش این است که پروردگارت امر کرد، و چهارمی قضای به معنای علم است؛ مانند این سخن خداوند متعال: «وَ قَضَیْنا إِلی بَنِی إِسْرائِیلَ فِی الْکِتابِ لَتُفْسِدُنَّ فِی الْأَرْضِ مَرَّتَیْنِ» - . همان / ۴ - {و در کتاب آسمانی[شان] به فرزندان اسرائیل خبر دادیم که قطعاً دو بار در زمین فساد خواهید کرد} که معنایش این است که آن را از بنیإسرائیل میدانستیم. خداوند معصیت را از بندگانش خواسته است، ولی آن را اراده نکرده است، [در سوی دیگر] از آنان اطاعت را خواسته و اراده [نیز] کرده است؛ زیرا مشیت بر دو نوع است: مشیت امر و مشیت علم، و اراده نیز بر دو نوع است: اراده رضا و اراده امر؛ خداوند به طاعت امر کرد و به آن رضا داد، و معصیت را خواست، یعنی [وقوع] آن را از بندگانش میدانست، ولی آنان را به انجام معصیت امر نکرد. این از عدل خداوند تبارك و تعالی و والامقام و عظیمالشأن در میان بندگانش است.

مؤلف گوید: نسخه[ای که این روایت را از آن استخراج کردیم] مغلوط بود، ما آن را همانگونه که یافتیم در اینجا آوردیم.

این سخن ایشان علیه السلام: \\"إذا اخطأه القضاء\\"، ممکن است بدون همزه خوانده شود که یعنی اگر یکی از اموری که خداوند مهیا کردن اسباب وجود آن را شروع کرده است از مرحله قضا بگذرد ولی قضا به آن تعلق نگیرد، از مرحله قَدَر نخواهد گذشت، یعنی ناچار داخل در تقدیر میشود، و تنها بعد از تقدیر است که بداء صورت میگیرد. و \\"إذا لم یَخُطَّ\\" فعل مضاعف و به معنای نوشتن است، یعنی تا هنگامی که چیزی در لوح قَدَر نوشته نشده باشد، در لوح قضا نوشته نمیشود؛ زیرا قضا بعد از قدر است. خلقت به این جهت جزء قضا میباشد که اگر علل خلقت و ایجاد به ترتیب صعودی ملاحظه شوند، از قضا به قدر میرسیم، و تخطی و بداء بعد از قدر و قبل از قضا میباشد. صحیحتر آن است که به جای \\"إذا أخطأ القدر\\"، \\"إذا لم یَخطَ القدر\\" از ماده خطا و معنایش این باشد که همه اموری که یافت میشوند، یا موافق لوح قضایند، یا موافق لوح قدر هستند و هیچ امری از یکی از این دو خالی نیست؛ وقتی در امری بدائی روی دهد و آن امر مطابق با آنچه در [لوح] قدر ثبت شده، انجام نشود، با قضا موافق خواهد بود. شاید ظاهر این روایت، مقدم بودن قضا بر قدر باشد، و محتمل است که قضا در [جمله] اولی [- اگر قضا روی ندهد، ...] به معنای امر و در [جمله] دوم [- ... قضا نوشته نمیشود] به معنای حتمیت باشد، با این توضیح نفیی که در روایت آمده است درست میشود.

**[ترجمه]

«۷۴»

شا، الإرشاد رَوَی الْحَسَنُ بْنُ أَبِی الْحَسَنِ الْبَصْرِیِّ قَالَ: جَاءَ رَجُلٌ إِلَی أَمِیرِ الْمُؤْمِنِینَ علیه السلام بَعْدَ انْصِرَافِهِ مِنْ حَرْبِ صِفِّینَ فَقَالَ لَهُ یَا أَمِیرَ الْمُؤْمِنِینَ خَبِّرْنِی عَمَّا كَانَ بَیْنَنَا وَ بَیْنَ هَؤُلَاءِ الْقَوْمِ مِنَ الْحَرْبِ أَ كَانَ بِقَضَاءٍ مِنَ اللَّهِ وَ قَدَرٍ فَقَالَ لَهُ أَمِیرُ الْمُؤْمِنِینَ علیه السلام مَا

عَلَوْتُمْ تَلْعَهً وَ لَا هَبَطْتُمْ وَادِیاً إِلَّا وَ لِلَّهِ فِیهِ قَضَاءٌ وَ قَدَرٌ فَقَالَ الرَّجُلُ فَعِنْدَ اللَّهِ أَحْتَسِبُ عَنَائِی یَا أَمِیرَ الْمُؤْمِنِینَ فَقَالَ لَهُ وَ لِمَ قَالَ إِذَا کَانَ الْقَضَاءُ وَ الْقَدَرُ سَاقَانَا إِلَی الْعَمَلِ فَمَا الثَّوَابُ لَنَا عَلَی الطَّاعَهِ وَ مَا وَجْهُ الْعِقَابِ عَلَی الْمَعْصِیَهِ فَقَالَ لَهُ أَمِیرُ الْمُؤْمِنِینَ علیه السلام أَ وَ ظَنَنْتَ یَا رَجُلُ إِنهُ قَضَاءٌ حَتْمٌ وَ قَدَرٌ لَازِمٌ لَا تَظُنَّ ذَلِکَ فَإِنَّ الْقَوْلَ بِهِ مَقَالَهُ عَبَدَهِ الْأَوْثَانِ وَ حِزْبِ الشَّیْطَانِ وَ خُصَمَاءِ الرَّحْمَنِ وَ قَدَرِیَّهِ هَذِهِ الْأُمَّهِ وَ مَجُوسِهَا إِنَّ اللَّهَ جَلَّ جَلَالُهُ أَمَرَ تَخْیِیراً وَ نَهَی تَحْذِیراً وَ کَلَّفَ یَسِیراً وَ لَمْ یُطَعْ مُکْرِهاً وَ لَمْ یُعْصَ مَغْلُوباً وَ لَمْ یَخْلُقِ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضَ وَ ما بَیْنَهُما باطِلًا ذلِکَ ظَنُّ الَّذِینَ کَفَرُوا فَوَیْلٌ لِلَّذِینَ کَفَرُوا مِنَ النَّارِ فَقَالَ الرَّجُلُ فَمَا الْقَضَاءُ وَ الْقَدَرُ الَّذِی ذَکَرْتَهُ یَا أَمِیرَ الْمُؤْمِنِینَ قَالَ الْأَمْرُ بِالطَّاعَهِ وَ النَّهْیُ عَنِ الْمَعْصِیَهِ وَ التَّمْکِینُ مِنْ فِعْلِ الْحَسَنَهِ وَ تَرْکِ السَّیِّئَهِ وَ الْمَعُونَهُ عَلَی الْقُرْبَهِ إِلَیْهِ وَ الْخِذْلَانُ لِمَنْ عَصَاهُ وَ الْوَعْدُ وَ الْوَعِیدُ وَ التَّرْغِیبُ وَ التَّرْهِیبُ کُلُّ ذَلِکَ قَضَاءُ اللَّهِ فِی أَفْعَالِنَا وَ قَدَرُهُ لِأَعْمَالِنَا فَأَمَّا غَیْرُ ذَلِکَ فَلَا تَظُنَّهُ فَإِنَّ الظَّنَّ لَهُ مُحْبِطٌ لِلْأَعْمَالِ فَقَالَ الرَّجُلُ فَرَّجْتَ عَنِّی یَا أَمِیرَ الْمُؤْمِنِینَ فَرَّجَ اللَّهُ عَنْکَ وَ أَنْشَأَ یَقُولُ

أَنْتَ الْإِمَامُ الَّذِی نَرْجُو بِطَاعَتِهِ

إِلَی آخِرِ الْبَیْتَیْنِ (۱).

**[ترجمه]إرشاد: حسن بن أبی‌الحسن بصری نقل کرده، بعد از این‌که امیرالمؤمنین علیه السلام از جنگ صفین باز گشتند، مردی به حضور ایشان آمد و عرض کرد: ای امیرالمؤمنین! به من بگویید آیا جنگی که میان ما و این قوم روی داد به قضا و قدر خداوند بود؟ امیرالمؤمنین علیه السلام فرمودند:

ص: ۱۲۵

از هیچ بلندی بالا نرفتید و در هیچ دشتی سرازیر نشدید، جز این‌که قضا و قدر خداوند در آن بوده است. آن مرد عرض کرد: ای امیرالمؤمنین! آیا باید رنج خود را به حساب خداوند بگذارم؟ ایشان به او فرمودند: چرا [این را می‌گویی]؟ او عرض کرد: اگر این قضا و قدر بوده که ما را به عمل واداشته، چرا ما باید به جهت طاعتمان ثواب ببریم و به جهت معصیت عقاب شویم!؟ امیرالمؤمنین علیه السلام به او فرمودند: ای مرد! گویا گمان کرده‌ای که مقصود من قضای حتمی و قدر لازم است، چنین گمان نکن، این سخن، سخن بت‌پرستان و حزب شیطان و دشمنان [خداوند] رحمان و قُدَری‌های و مجوسیان این امت است، خداوند جل جلاله امر کرد تا [بندگان] مخیر باشند، و نهی کرد تا بر حذر باشند، و به اموری اندک [و آسان] تکلیف نمود، و [خداوند] وادارانه اطاعت نشود و مغلوبانه معصیت نگردد و آسمان‌ها «وَ الْأَرْضَ وَ ما بَیْنَهُما باطِلًا ذلِکَ ظَنُّ الَّذِینَ کَفَرُوا فَوَیْلٌ لِلَّذِینَ کَفَرُوا مِنَ النَّارِ» - . ص / ۲۷ - {و زمین و آن‌چه که میان این دو است را به باطل} نیافریده است {این گمان کسانی است که کافر شده [و حق پوشی کرده]اند، پس وای از آتش بر کسانی که کافر شده اند!}. آن مرد عرض کرد: ای امیرالمؤمنین! پس آن قضا و قدری که فرمودید به چه معناست؟ ایشان فرمودند: امر به طاعت و نهی از معصیت و توان انجام نیکی‌ها و ترک بدی‌ها و کمک در تقرب به او و رها کردن کسی که عصیانش می‌کند و وعده و وعید و ترغیب و بیم دادن، همه این‌ها قضای خداوند در افعال ما و قَدَر او در اعمال ماست، اما غیر از این‌ها را [از قضا و قدر خداوند] گمان مبر؛ چرا که گمان درباره خداوند، موجب حبط اعمال می‌شود. آن مرد عرض کرد: [گره] از [مشکل] من گشودید، خداوند [گره] از [مشکل] شما بگشاید، و شروع به سرودن این شعر کرد:

تو آن امامی هستی که ما امید داریم با اطاعت او ... تا آخر آن دو بیت.

**[ترجمه]

«۷۵»

الدُّرَّهُ الْبَاهِرَهُ، قَالَ الرِّضَا علیه السلام الْمَشِیَّهُ الِاهْتِمَامُ بِالشَّیْ ءِ وَ الْإِرَادَهُ إِتْمَامُ ذَلِکَ الشَّیْ ءِ.

**[ترجمه]الدرّة الباهرة: امام رضا علیه السلام فرمودند: مشیت یعنی اهتمام به شیء، و اراده یعنی اتمام آن شیء.

**[ترجمه]

«۷۶»

نهج، نهج البلاغه قَالَ علیه السلام وَ قَدْ سُئِلَ عَنِ الْقَدَرِ طَرِیقٌ مُظْلِمٌ فَلَا تَسْلُکُوهُ وَ بَحْرٌ عَمِیقٌ فَلَا تَلِجُوهُ وَ سِرُّ اللَّهِ فَلَا تَتَکَلَّفُوهُ.

**[ترجمه]نهج البلاغة: امیرالمؤمنین علیه السلام در جواب کسی که از ایشان درباره قَدَر سؤال کرده بود، فرمودند: راهی بس تاریک است؛ در آن مرو و دریایی عمیق است؛ در آن مشو و سرّ خداوند است؛ خود را برای [یافتن] آن به زحمت مینداز.

**[ترجمه]

«۷۷»

وَ قَالَ علیه السلام یَغْلِبُ الْمِقْدَارُ عَلَی التَّقْدِیرِ حَتَّی تَکُونَ الْآفَهُ فِی التَّدْبِیرِ.

**[ترجمه]و فرمودند: مقدار بر تقدیر غلبه می کند تا آفت تدبیر شود.

**[ترجمه]

بیان

المقدار القدر.

**[ترجمه]مقدار همان قَدَر است.

**[ترجمه]

«۷۸»

نهج، نهج البلاغه مِنْ كَلَامِهِ عليه السلام لِلشَّامِيِّ لَمَّا سَأَلَهُ أَ كَانَ مَسِيرُهُ إِلَى الشَّام بِقَضَاءٍ مِنَ اللَّهِ وَ قَدَرِهِ بَعْدَ كَلَام طَوِيلٍ مُخْتَارُهُ وَيْحَكَ لَعَلَّكَ ظَنَنْتَ قَضَاءً لَازِماً وَ قَدَراً حَاتِماً وَ لَوْ كَانَ ذَلِكَ كَذَلِكَ لَبَطَلَ الثَّوَابُ وَ الْعِقَابُ وَ سَقَطَ الْوَعْدُ وَ الْوَعِيدُ إِنَّ اللَّهَ سُبْحَانَهُ أَمَرَ عِبَادَهُ تَخْيِيراً وَ نَهَاهُمْ تَحْذِيراً وَ كَلَّفَ يَسِيراً وَ لَمْ يُكَلِّفْ عَسِيراً وَ أَعْطَى عَلَى الْقَلِيلِ

ص: ۱۲۶

۱- تقدم الحديث باسناد متعدّده تحت رقم ۱۹ من الباب الأوّل.

كَثِيراً وَ لَمْ يُعْصَ مَغْلُوباً وَ لَمْ يُطَعْ مُكْرِهاً وَ لَمْ يُرْسِلِ الْأَنْبِيَاءَ لَعِباً وَ لَمْ يُنْزِلِ الْكُتُبَ لِلْعِبَادِ عَبَثاً وَ لَا خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضَ وَ ما بَيْنَهُما باطِلًا ذلِكَ ظَنُّ الَّذِينَ كَفَرُوا فَوَيْلٌ لِلَّذِينَ كَفَرُوا مِنَ النَّارِ.

**[ترجمه]نهج البلاغة: از سخنان ايشان عليه السلام؛ جواب ايشان به مرد شامى است كه از ايشان پرسيده بود آيا رفتن او به شام به قضا و قدر خداوند بوده است، كه سخنى طولانى است و ما اين قسمت را از آن برگزيديم: اى بيچاره! شايد گمان كرده‌اى كه [مقصود من] قضاى لازم و قَدَر حتمى است؛ اگر اين گونه باشد، پاداش و كيفر بيهوده بيهوده خواهد بود و وعده و وعيد ساقط مى‌شود، خداوند سبحان بندگانش را امر كرد تا مخيّر باشند و نهى كرد تا بر حذر باشند و بر تكاليف آسان مكلف كرد و بر اعمال سخت تكليف ننمود، و بر [عمل] قليل، [پاداش] فراوان بخشيد

ص: ۱۲۶

و مغلوبانه اطاعت نگشت و وادارانه اطاعت نشد و پيامبران را به بازى نفرستاد و كتاب‌هاى [آسمانى] را بيهوده نازل نكرد و آسمان‌ها «وَ الْأَرْضَ وَ ما بَيْنَهُما باطِلًا ذلِكَ ظَنُّ الَّذِينَ كَفَرُوا فَوَيْلٌ لِلَّذِينَ كَفَرُوا مِنَ النَّارِ» - . ص / ۲۷ - {و زمين و آن‌چه كه ميان اين دو است را به باطل} نيافريد، {اين گمان كسانى است كه كافر شده [و حق پوشى كرده]اند، پس واى از آتش بر كسانى كه كافر شده اند!}.

**[ترجمه]

«۷۹»

شى، تفسير العياشى عَنْ مَسْعَدَةَ بْنِ صَدَقَةَ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام قَالَ: مَنْ زَعَمَ أَنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالسُّوءِ وَ الْفَحْشَاءِ فَقَدْ كَذَبَ عَلَى اللَّهِ وَ مَنْ زَعَمَ أَنَّ الْخَيْرَ وَ الشَّرَّ بِغَيْرِ مَشِيَّتِهِ فَقَدْ أَخْرَجَ اللَّهَ مِنْ سُلْطَانِهِ وَ مَنْ زَعَمَ أَنَّ الْمَعَاصِيَ عُمِلَتْ بِغَيْرِ قُوَّةِ اللَّهِ فَقَدْ كَذَبَ عَلَى اللَّهِ وَ مَنْ كَذَبَ عَلَى اللَّهِ أَدْخَلَهُ اللَّهُ النَّارَ.

**[ترجمه]تفسير عياشى: مسعدة بن صدقة نقل كرده، امام صادق عليه السلام فرمودند: كسى كه بپندارد خداوند به بدى‌ها و زشتى‌ها امر كرده است، بر خداوند دروغ بسته است و كسى كه بپندارد خير و شر بدون مشيت خداوند است، او را از سلطنتش خارج كرده است و كسى كه بپندارد معاصى بدون نيروى خداوند انجام مى‌شود، بر خداوند دروغ بسته است و كسى كه بر خداوند دروغ بندد، خداوند او را در دوزخ داخل مى‌كند.

**[ترجمه]

تتميم

قال العلامه رحمه الله فى شرحه على التجريد يطلق القضاء على الخلق و الإتمام قال الله تعالى فَقَضاهُنَّ سَبْعَ سَماواتٍ فِي يَوْمَيْنِ (۱)أى خلقهن و أتمّهن و على الحكم و الإيجاب كقوله تعالى وَ قَضى رَبُّكَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِيَّاهُ (۲)أى أوجب و ألزم.

و على الإعلام و الإخبار كقوله تعالى وَ قَضَيْنا إِلى بَنِى إِسْرائِيلَ فِى الْكِتابِ (۳)أى أعلمناهم و أخبرناهم و يطلق القدر على الخلق كقوله تعالى وَ قَدَّرَ فِيها أَقْواتَها (۴)و الكتابه كقول الشاعر.

و اعلم بأن ذا الجلال قد قدر فى الصحف الأولى التى كان سطر.

و البيان كقوله تعالى إِلَّا امْرَأَتَهُ قَدَّرْناها مِنَ الْغابِرِينَ (۵)أى بيّنّا و أخبرنا بذلك إذا ظهر هذا فنقول للأشعرى ما تعنى بقولك إنه تعالى قضى أعمال العباد و قدرها إن أردت به الخلق و الإيجاد فقد بينا بطلانه و أن الأفعال مستنده إلينا و إن عنى به الإلزام لم يصح إلا فى الواجب خاصه و إن عنى به أنه تعالى بيّنها و كتبها و علم أنهم سيفعلونها فهو صحيح لأنه تعالى قد كتب ذلك أجمع فى اللوح المحفوظ و بيّنه لملائكته و هذا المعنى الأخير هو المتعين للإجماع على وجوب الرضا بقضاء الله تعالى و قدره و لا يجوز الرضا بالكفر و غيره من القبائح و لا ينفعهم الاعتذار

۱- السجده: ۱۲.

۲- اسرى: ۲۳.

۳- اسرى: ۴.

۴- السجده: ۱۱.

۵- النمل: ۵۷.

بوجوب الرضا به من حیث إنه فعله و عدم الرضا به من حیث الکسب لبطلان الکسب أولا و ثانیا نقول إن کان کون الکفر کسبا بقضائه تعالی و قدره وجب الرضا به من حیث هو کسب و هو خلاف قولکم و إن لم یکن بقضاء و قدر بطل إسناد الکائنات بأجمعها إلی القضاء و القدر انتهی.

و قال شارح المواقف اعلم أن قضاء الله عند الأشاعره هو إرادته الأزلیه المتعلقه بالأشیاء علی ما هی علیه فیما لا یزال و قدره إیجاده إیاها علی وجه مخصوص و تقدیر معین فی ذواتها و أحوالها و أما عند الفلاسفه فالقضاء عباره عن علمه بما ینبغی أن یکون علیه الوجود حتی یکون علی أحسن النظام و أکمل الانتظام و هو المسمی عندهم بالعنایه التی هی مبدأ لفیضان الموجودات من حیث جملتها علی أحسن الوجوه و أکملها و القدر عباره عن خروجها إلی الوجود العینی بأسبابها علی الوجه الذی تقرر فی القضاء و المعتزله ینکرون القضاء و القدر فی الأفعال الاختیاریه الصادره عن العباد و یثبتون علمه تعالی بهذه الأفعال و لا یسندون وجودها إلی ذلک العلم بل إلی اختیار العباد و قدرتهم انتهی.

و قال السید المرتضی رضی الله عنه فی کتاب الغرر و الدرر إن قال قائل ما تأویل قوله تعالی وَ ما کانَ لِنَفْسٍ أَنْ تُؤْمِنَ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ وَ یَجْعَلُ الرِّجْسَ عَلَی الَّذِینَ لا یَعْقِلُونَ (1)فظاهر هذا الکلام یدل علی أن الإیمان إنما کان لهم فعله بإذنه و أمره و لیس هذا مذهبکم فإن حمل الإذن هاهنا علی الإراده اقتضی أن من لم یقع منه الإیمان لم یرد الله تعالی منه و هذا أیضا بخلاف قولکم ثم جعل الرجس الذی هو العذاب علی الذین لا یعقلون و من کان فاقدا عقله لا یکون مکلفا فکیف یستحق العذاب

وَ هَذَا بِالضِّدِّ مِنَ الْخَبَرِ الْمَرْوِیِّ عَنِ النَّبِیِّ صلی الله علیه و آله أَنَّهُ قَالَ: أَکْثَرُ أَهْلِ الْجَنَّهِ الْبُلْهُ.

الجواب یقال له فی قوله إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ وجوه منها أن یکون الإذن الأمر و یکون معنی الکلام أن الإیمان لا یقع من أحد إلا بعد أن یأذن الله فیه و یأمر به و لا یکون معناه ما ظنه السائل من أنه لا یکون للفاعل فعله إلا بإذنه

ص: ۱۲۸

۱- یونس: ۱۰۰.

و یجری هـذا مجری قوله تعـالی وَ مـا کانَ لِنَفْسٍ أَنْ تَمُوتَ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ (۱)و معلوم أن معنی قوله لیس لهـا فی هـذه الآیه هو ما ذکرناه و إن کان الأشبه فی الآیه التی فیها ذکر الموت أن یکون المراد بالإذن العلم.

و منها أن یکون الإذن هو التوفیق و التیسـیر و التسـهیل و لا شبهه فی أن الله تعالی یوفق لفعل الإیمان و یلطف فیه و یسهل السبیل إلیه.

و منهـا أن یکون الإذن العلم من قولهم أنت أذنت لکـذا و کـذا إذا سـمعته و علمته و أذنت فلانا بکـذا و کـذا إذا أعلمته فتکون فائـده الآـیه الإخبـار عن علمه تعالی بسائر الکائنات و أنه مما لا تخفی علیه الخفیات و قـد أنکر بعض من لا بصـیره له أن یکون الإذن بکسـر الألف و تسـکین الـذال عباره عن العلم و زعم أن الذی هو العلم الأذن بالتحریک و استشـهد بقول الشاعر إن همی فی سماع و أذن و لیس الأمر علی ما توهمه هذا المتوهم لأن الإذن هو المصدر و الأذن هو اسم الفعل و یجری مجری الحذر فی أنه مصدر و الحذر بالتسـکین الاسم علی أنه لو لم یکن مسـموعا إلا الأذن بالتحریک لجاز التسکین مثل مثل و مثل و شبه و شبه و نظائر ذلک کثیره.

و منها أن یکون الإذن العلم و معناه إعلام الله المکلفین بفضل الإیمان و ما یـدعو إلی فعله فیکون معنی الآیه و ما کان لنفس أن تؤمن إلا بإعلام الله تعالی لها ما یبعثها علی الإیمان و یدعوها إلی فعله فأما ظن السائل دخول الإراده فی محتمل اللفظ فباطل لأن الإذن لا یحتمل الإراده فی اللغه و لو احتملها أیضا لم یجب ما توهمه لأنه إذا قال إن الإیمان لم یقع إلا و أنا مرید له لم ینف أن یکون مریدا لما لم یقع و لیس فی صریح الکلام و لا فی دلالته شی ء من ذلک. (۲)

ص: ۱۲۹

۱- آل عمران: ۱۴۵.

۲- قال الشیخ قدّس سرّه فی التبیان و معنی قوله: «و ما کان لنفس أن تؤمن إلّا باذن اللّه» أنه لا یمکن لاحد أن یؤمن إلّا باطلاق اللّه له فی الایمان و تمکینه منه و دعاؤه إلیه بما خلق فیه من العقل الموجب لذلک. و قال الحسن و أبو علیّ الجبّائیّ: إذنه هاهنا: أمره، و حقیقه إطلاـقه فی الفعـل بالامر و قـد یکون الاذن بالإطلاق فی الفعل برفع التبعیه. و قیل: معناه: و ما کان لنفس أن تؤمن إلّا بعلم اللّه، و أصل الاذن: الإطلاق فی الفعل، فأما الاقدار علی الفعل فلا یسمی إذنا فیه، لان النهی ینافی الإطلاق. انتهی.

و أما قوله تعالى وَ يَجْعَلُ الرِّجْسَ عَلَى الَّذِينَ لا يَعْقِلُونَ فلم يعن به الناقصى العقول و إنما أراد تعالى الذين لم يعقلوا و لم يعلموا ما وجب عليهم علمه من معرفه خالقهم تعالى و الاعتراف بنبوه رسله عليهم السلام و الانقياد إلى طاعتهم و وصفهم بأنهم لا يعقلون تشبيها كما قال الله تعالى صُمٌّ بُكْمٌ عُمْيٌ (۱)و كما يصف أحدنا من لم يفطن لبعض الأمور أو لم يعلم ما هو مأمور بعلمه بالجنون و فقد العقل فأما الحديث الذى أورده السائل شاهدا له فقد قيل فيه إنه صلى الله عليه و آله لم يرد بالبله ذوى الغفله و النقص و الجنون و إنما أراد البله عن الشر و القبيح و سماهم بلها عن ذلك من حيث لا يستعملونه و لا يعتادونه لا من حيث فقد العلم به و وجه تشبيه من هذه حاله بالأبله ظاهر (۲)ثم قال رحمه الله إن سأل سائل عن قوله تعالى حاكيا عن شعيب عليه السلام قَدِ افْتَرَيْنا عَلَى اللَّهِ كَذِباً إِنْ عُدْنا فِي مِلَّتِكُمْ بَعْدَ إِذْ نَجَّانَا اللَّهُ مِنْها وَ ما يَكُونُ لَنا أَنْ نَعُودَ فِيها إِلَّا أَنْ يَشاءَ اللَّهُ رَبُّنا (۳)فقال أ ليس هذا تصريحا منه بأن الله تعالى يجوز أن يشاء الكفر و القبيح لأن مله قومه كانت كفرا و ضلالا و قد أخبر أنه لا يعود فيها إلا أن يشاء الله.

الجواب قيل له فى هذه الآيه وجوه أولها أن تكون المله التى عناها الله تعالى إنما هى العبادات الشرعيّات التى كانت قوم شعيب متمسكين بها و هى منسوخه عنهم و لم يعن بها ما يرجع إلى الاعتقادات فى الله و صفاته. (۴)

۱- البقره: ۱۸.

۲- قال بعد ذلك: فان الابله عن الشى ء هو الذى لا يعرض له و لا يقصد إليه فإذا كان المتنزّه عن الشر معرضا عنه هاجرا لفعله جاز أن يوصف بالبله للفائده التى ذكرناها، و يشهد بصحه هذا التأويل قول الشاعر: و لقد لهوت بطفله مياله بلهاء تطلعنى على اسرارها أراد بالبلهاء ما ذكرناه؛ الى آخر كلامه. و من شاء الاطلاع عليه فليراجع ج ۱ ص ۳۱ من أماليه.

۳- الأعراف: ۸۹.

۴- قال بعد ذلك: مما لا يجوز أن تختلف العبادات فيه و الشرعيات يجوز فيها اختلاف العباده من حيث تبعت المصالح و الالطاف و المعلوم من أحوال المكلفين، فكانه قال: ان ملتكم لا نعود فيها مع علمنا بان اللّه قد نسخها و أزال حكمها الا أن يشاء اللّه ان يتعبدنا بمثلها فنعود إليها، و تلك الافعال التى كانوا متمسكين بها مع نسخها عنهم و نهيهم عنها و ان كانت ضلالا و كفرا فقد كان يجوز فيما هو مثلها أن يكون ايمانا و هدى، بل فيها أنفسها قد كان يجوز ذلك، و ليس تجرى هذه الافعال مجرى الجهل باللّه تعالى الذى لا يجوز أن يكون إلّا قبيحا، و قد طعن بعضهم على هذا الجواب فقال: كيف يجوز أن يتعبدهم اللّه تعالى بتلك الملّه مع قوله: «قَدِ افْتَرَيْنا عَلَى اللَّهِ كَذِباً إِنْ عُدْنا فِي مِلَّتِكُمْ بَعْدَ إِذْ نَجَّانَا اللَّهُ مِنْها»؟ فيقال له: لم ينف عودهم إليها على كل حال، و انما نفى العود إليها مع كونها منسوخه منهيا عنها، و الذى علقه بمشيه اللّه تعالى من العود إليها هو بشرط أن يأمر بها و يتعبد بمثلها، و الجواب مستقيم لا خلل فيه انتهى. يوجد ذلك فى ج ۲ ص ۶۴.

و ثانيهـا أنه أراد أن ذلک لا يكون أبـدا من حيث علقه بمشيه الله تعالى لما كان معلوما أنه لا يشاؤه و كل أمر علق بما لا يكون فقـد نفى كونه على أبعـد الوجوه و تجرى الآيه مجرى قوله تعالى وَ لا يَدْخُلُونَ الْجَنَّهَ حَتَّى يَلِجَ الْجَمَلُ فِى سَمِّ الْخِياطِ و ثالثها ما ذكره قطرب من أن فى الكلام تقـديما و تـأخيرا و أن الاسـتثناء من الكفـار وقع لا من شـعيب فكأنه تعالى قال حاكيا عن الكفار لَنُخْرِجَنَّکَ يـا شُـعَيْبُ وَ الَّذِينَ آمَنُوا مَعَـکَ مِنْ قَرْيَتِنا إلا أن يشاء الله أن تعود فى ملتنا ثم قال حاكيا عن شـعيب وَ ما يَكُونُ لَنا أَنْ نَعُودَ فِيها على كل حال.

و رابعهـا أن تعود الهـاء التى فى قوله تعـالى فِيهـا إلى القريه لا إلى المله لأن ذكر القريه قـد تقـدم كما تقـدم ذكر المله و يكون تلخيص الكلام أنـا سـنخرج من قريتكم و لا نعود فيهـا إلا أن يشـاء الله بما ينجزه لنا من الوعـد فى الإظهار عليكم و الظفر بكم فنعود إليها.

و خامسـها أن يكون المعنى إلا أن يشـاء الله أن يردكم إلى الحق فنكون جميعـا على مله واحـده غير مختلفه لأنه لمـا قال تعالى حاكيـا عنهم أَوْ لَتَعُودُنَّ فِى مِلَّتِنـا كـان معنـاه أو لتكونن على مله واحـده غير مختلفه فحسن أن يقول من بعـد إلا أن يشاء الله أن يجمعكم معنا على مله واحـده فإن قيل الاسـتثناء بالمشـيه إنما كان بعد قوله و ما يكون لنا أن نعود فيها فكأنه قال ليس نعود فيها إلا أن يشاء الله فكيف يصح هذا الجواب قلنا هو كذلک إلا أنه لما كان معنى أن نعود فيها هو أن تصير ملتنا واحده غير

مختلفه جاز أن يوقع الاستثناء على المعنى فيقول إلا أن يشاء الله أن نتفق فى المله بأن ترجعوا أنتم إلى الحق.

فإن قيل و كان الله ما شاء أن ترجع الكفار إلى الحق قلنا بلى قد شاء ذلك إلا أنه ما شاء على كل حال بل من وجه دون وجه و هو أن يؤمنوا و يصيروا إلى الحق مختارين ليستحقوا الثواب الذى أجرى بالتكليف إليه و لو شاءه على كل حال لما جاز أن لا يقع منهم. (۱)و سادسها أن يكون المعنى إلا أن يشاء الله أن يمكنكم من إكراهنا و يخلى بينكم و بينه فنعود إلى إظهارها مكرهين و يقوى هذا الوجه قوله تعالى أَ وَ لَوْ كُنَّا كارِهِينَ و سابعها أن يكون المعنى إلا أن يشاء الله أن يتعبدنا بإظهار ملتكم مع الإكراه لأن إظهار كلمه الكفر قد يحسن فى بعض الأحوال إذا تعبد الله تعالى بإظهاره و قوله أَ وَ لَوْ كُنَّا كارِهِينَ يقوى هذا الوجه أيضا.

فإن قيل فكيف يجوز من نبى من أنبياء الله تعالى أن يتعبد بإظهار الكفر و خلاف ما جاء به من الشرع قلنا يجوز أن يكون لم يرد بالاستثناء نفسه بل قومه فكأنه قال و ما يكون لى و لا لأمتى أن نعود فيها إلا يشاء الله أن يتعبد أمتى بإظهار ملتكم على سبيل الإكراه و هذا جائز غير ممتنع. و قال طيّب الله رمسه إن سأل سائل عن تأويل قوله تعالى فَلا تُعْجِبْكَ أَمْوالُهُمْ وَ لا أَوْلادُهُمْ إِنَّما يُرِيدُ اللَّهُ لِيُعَذِّبَهُمْ بِها فِي الْحَياةِ الدُّنْيا وَ تَزْهَقَ أَنْفُسُهُمْ وَ هُمْ كافِرُونَ (۲)فقال كيف يعذبهم بالأموال و الأولاد و معلوم أن لهم فيها سرورا و لذه و ما تأويل

ص: ۱۳۲

۱- و فيه بعد ذلك زياده و هى قوله: فكان شعيبا عليه السلام قال: ان ملتنا لا تكون واحده أبدا الا أن يشاء اللّه أن يلجئكم الى الاجتماع معنا على ديننا و موافقتنا فى ملتنا، و الفائده فى ذلك واضحه، لانه لو اطلق أنا لا نتفق أبدا و لا تصير ملتنا واحده لتوهم متوهم أن ذلك ممّا لا يمكن على حال من الأحوال فافاد بتعليقه له بالمشيه هذا الوجه، و يجرى قوله تعالى: «إِلَّا أَنْ يَشاءَ اللَّهُ» مجرى قوله تعالى: «وَ لَوْ شاءَ رَبُّكَ لَآمَنَ مَنْ فِي الْأَرْضِ كُلُّهُمْ جَمِيعاً» ج ۲ ص ۶۵.
۲- التوبه: ۵۵.

قوله ماتُوا وَ هُمْ كافِرُونَ فظاهره يقتضى أنه أراد كفرهم من حيث أراد أن تزهق أنفسهم فى حال كفرهم لأن القائل إذا قال أريد أن يلقانى فلان و هو لابس أو على صفه كذا و كذا فالظاهر أنه أراد كونه على هذه الصفه.

قلنا أما التعذيب بالأموال و الأولاد ففيه وجوه.

أحدها ما روى عن ابن عباس و قتاده و هو أن يكون فى الكلام تقديم و تأخير و يكون التقدير فلا تعجبك يا محمد و لا تعجب المؤمنين معك أموال هؤلاء الكفار و المنافقين و أولادهم فى الحياه الدنيا إنما يريد الله ليعذبهم بها فى الآخره عقوبه لهم على منعهم حقوقها و استشهد على ذلك بقوله تعالى اذْهَبْ بِكِتابِي هذا فَأَلْقِهْ إِلَيْهِمْ ثُمَّ تَوَلَّ عَنْهُمْ فَانْظُرْ ما ذا يَرْجِعُونَ (۱)فالمعنى فألقه إليهم فانظر ما ذا يرجعون ثم تول عنهم.

و ثانيها أن يكون المعنى ما جعله للمؤمنين من قتالهم و غنيمه أموالهم و سبى أولادهم و استرقاقهم و فى ذلك لا محاله إيلام لهم و استخفاف بهم. (۲)و ثالثها أن يكون المراد بتعذيبهم بذلك كل ما يدخله فى الدنيا عليهم من الغموم و المصائب بأموالهم و أولادهم التى هى لهؤلاء الكفار و المنافقين عقاب و جزاء و للمؤمنين محنه و جالبه للنفع و العوض و يجوز أيضا أن يراد به ما ينذر به الكافر قبل موته و عند

۱- النمل: ۲۸.

۲- قال بعد ذلك: و انما أراد اللّه تعالى بذلك إعلام نبيه صلّى اللّه عليه و آله و المؤمنين أنه لم يرزق الكفّار الأموال و الاولاد و لم يبقها فى أيديهم كرامه لهم و رضى عنهم، بل للمصلحه الداعيه إلى ذلك، و أنهم مع هذه الحاله معذبون بهذه النعم من الوجه الذى ذكرناه، فلا يجب أن يغبطوا بها و يحسدوا عليها، اذ كانت هذه عاجلتهم، و العقاب الاليم آجلتهم، و هذا جواب أبى على الجبّائىّ و قد طعن عليه بعض من لا تأمل له فقال: كيف يصحّ هذا التأويل مع أنا نجد كثيرا من الكفّار لا تنالهم أيدى المسلمين، و لا يقدرون على غنيمه أموالهم، و نجد أهل الكتاب أيضا خارجين عن هذه الجمله، لمكان الذمّه و العهد؟ و ليس هذا الاعتراض بشى ء، لانه لا يمتنع أن تختص الآيه بالكفار الذين لا ذمه لهم و لا عهد ممن أوجب اللّه تعالى محاربته، فاما الذين هم بحيث لا تنالهم الأيدى، أو هم من القوّه على حدّ لا يتم معه غنيمه أموالهم فلا يقدح الاعتراض بهم فى هذا الجواب، لانهم ممن أراد اللّه أن يسبى و يغنم و يجاهد و يغلب، و ان لم يقع ذلك، و ليس فى ارتفاعه بالتعذر دلاله على أنه غير مراد. انتهى ج ۲ ص ۱۵۳.

احتضاره و انقطاع التكليف عنه مع أنه حى من العذاب الدائم الذى قد أعد له و إعلامه أنه صائر إليه.

و رابعها أن يكون المراد بـذلک ما ألزمه هؤلاء الكفار من الفرائض و الحقوق فى أموالهم لأن ذلک يؤخذ منهم على كره و هم إذا أنفقوا فيه أنفقوا بغير نيه و لا عزيمه فتصير نفقتهم غرامه و عذابا من حيث لا يستحقون عليها أجرا و فى هذا الوجه نظر. (۱)

ص: ۱۳۴

۱- قـال قـدس اللّه روحه: و هـذا وجه غير صـحيح، لاـن الوجه فى تكليف الكـافر اخراج الحقوق من مـاله، كـالوجه فى تكليف المؤمن ذلک، و محال أن يكون انما كلف اخراج هذه الحقوق على سبيل العذاب و الجزاء، لان ذلک لا يقتضـى وجوبه عليه، و الوجه فى تكليف الجميع هذه الأمور هو المصـلحه و اللطف فى التكليف، و لا يجرى ذلک مجرى ما قلناه فى الجواب الذى قبل هذا من أن المصائب و الغموم تكون للمؤمنين محنه و للكافرين عقوبه، لان تلک الأمور ممّا يجوز أن يكون وجه حسنها للعقوبه و المحنه جميعا، و لا يجوز فى هـذه الفرائض أن يكون لوجوبها على المكلف إلّا وجه واحـد و هو المصـلحه فى الـدين، فافترق الاـمران، و ليس لهم أن يقولوا: ليس التعـذيب فى إيجـاب الفرائض عليهم، و إنّما هو فى إخراجهم لاموالهم على سبيل التكره و الاسـتثقال، و ذلـک أنّه إذا كـان الامر على ما ذكروه خرج الامر من أن يكون مرادا للّه تعالى، لانه جل و عزّ ما أراد منهم اخراج المـال على هـذا الوجه بل على الوجه الـذى هو طاعه و قربه، فإذا أخرجوها متكرهين مستثقلين لم يرد ذلک، فكيف يقول: إِنَّما يُرِيدُ اللَّهُ لِيُعَذِّبَهُمْ بِها؟ و يجب أن يكون ما يعذبون به شـيئا يصحّ أن يريده اللّه تعالى. أقول: أورد شـيخ الطائفه فى التبيان وجوها أخر، أولهـا مـا حكى عن ابن زيـد أن المعنى: انمـا يريـد اللّه ليعـذبهم بحفظهـا و المصائب فيها مع حرمان المنفعه بها. ثانيها: أن مفارقتهـا و تركها و الخروج عنها بالموت صـعب عليهم شديـد، لانهم يفارقون النعم، لا يـدرون الى ما ذا يصـيرون بعـد الموت، فيكون حينئـذ عـذابا عليهم، بمعنى أن مفارقتهـا غم و عـذاب؛ و معنى تزهق أنفسـهم أى تهلـک و تـذهب بـالموت، يقـال: زهق بضاعه فلان أى ذهبت أجمع. و أورد وجوها أخر متقاربه مع ما ذكره السيّد رحمه اللّه و قال بعـد ذلک: و ليس فى الآيه ما يدل على ان اللّه تعـالى أراد الكفر على مـا يقوله المجبره، لاـن قوله: «وَ هُمْ كـافِرُونَ» فى موضع الحـال، كقولک: أريـد أن نـذمه فهو كافر، و أريد أن نضـربه و هو عاص، و أنت لا تريد كفره و لا عصـيانه، بل تريد ذمه فى حال كفره و عصيانه، و تقدير الآيه: انما يريد اللّه عذابهم و ازهاق أنفسهم، أى أى اهلاكها فى حال كونهم كافرين. «التبيان ج ۱ ص ۸۳۷».

ثم اعلم أن جميع الوجوه التى حكيناها فى هذه الآيه إلا جواب التقديم و التأخير مبنيه على أن الحياه الدنيا ظرف للعذاب و ما يحتاج عندنا إلى جميع ما تكلفوه إذا لم نجعل الحياه ظرفا للعذاب بل جعلناها ظرفا للفعل الواقع بالأموال و الأولاد المتعلق بهما لأنا قد علمنا أولا أن قوله ليعذبهم بها لا بد من الانصراف عن ظاهره لأن الأموال و الأولاد أنفسهما لا تكون عذابا فالمراد على سائر وجوه التأويل الفعل المتعلق بها و المضاف إليها سواء كان إنفاقها أو المصيبه بها و الغم عليها أو إباحه غنيمتها و إخراجها عن أيدى مالكيها و كان تقدير الآيه إنما يريد الله ليعذبهم بكذا و كذا مما يتعلق بأموالهم و أولادهم و يتصل بها و إذا صح هذا جاز أن تكون الحياه الدنيا ظرفا لأفعالهم القبيحه فى أموالهم و أولادهم التى تغضب الله و تسخطه كإنفاقهم الأموال فى وجوه المعاصى و حملهم الأولاد على الكفر فتقدير الكلام إنما يريد الله ليعذبهم بفعلهم فى أموالهم و أولادهم الواقع ذلك فى الحياه الدنيا و أما قوله تعالى وَ تَزْهَقَ أَنْفُسُهُمْ وَ هُمْ كافِرُونَ فمعناه تبطل و تخرج أى أنهم يموتون على الكفر ليس يجب إذا كان مريدا لأن تزهق أنفسهم و هم على هذه الحال أن يريد الحال نفسها على ما ظنوه (1)و قد ذكر فى ذلك وجه آخر و هو أن لا يكون قوله وَ هُمْ كافِرُونَ حالا لزهوق أنفسهم بل يكون كأنه كلام مستأنف و التقدير فَلا تُعْجِبْكَ أَمْوالُهُمْ وَ لا أَوْلادُهُمْ إِنَّما يُرِيدُ اللَّهُ لِيُعَذِّبَهُمْ بِها فِي الْحَياةِ الدُّنْيا وَ تَزْهَقَ أَنْفُسُهُمْ وَ هُمْ مع ذلك كله كافِرُونَ صائرون إلى النار و تكون الفائده أنهم مع عذاب الدنيا قد اجتمع عليهم عذاب الآخره و يكون معنى تزهق أنفسهم المشقه الشديده و الكلفه الصعبه.

أقول قد مضى بعض الأخبار فى معنى القدر و القضاء فى باب البداء.

ص: ١٣٥

١- قال: لان الواحد منا قد يامر غيره و يريد منه أن يقاتل أهل البغى و هم محاربون، و لا يقاتلهم و هم منهزمون، و لا يكون مريدا لحرب أهل البغى للمؤمنين و ان أراد قتلهم على هذه الحاله، و كذلك قد يقول لغلامه: أريد أن تواظب على المصير الى فى السجن و أنا محبوس، و للطبيب: صر الى و لازمنى و أنا مريض و هو لا يريد المرض و لا الحبس، و ان كان قد أراد ما هو متعلق بهاتين الحالتين.

**[ترجمه]علامه رحمه الله در شرحش بر تجرید نوشته است: قضا به معنای خلق و اتمام استعمال می‌شود؛ خداوند متعال فرمود: «فَقَضاهُنَّ سَبْعَ سَماواتٍ فِی یَوْمَیْنِ» - . فصلت / ۱۲ - {پس آن‌ها را [به صورت] هفت آسمان در دو هنگام مقرر داشت}، یعنی آن‌ها را در دو روز خلق و [خلقتشان را] تمام نمود. [قضا] به معنای حکم و الزام نیز استعمال می‌شود؛ مانند این سخن خداوند متعال: «وَ قَضی رَبُّکَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِیَّاهُ» - . إسراء / ۲۳ - {و پروردگار تو مقرر کرد که جز او را مپرستید}، یعنی واجب کرد و لازم نمود. [هم‌چنین] به معنای اعلام و خبر دادن؛ مانند این سخن خداوند متعال: «وَ قَضَیْنا إِلی بَنِی إِسْرائِیلَ فِی الْکِتابِ» - . همان / ۴ - {و در کتاب آسمانی[شان] به فرزندان اسرائیل خبر دادیم}، یعنی به آنان اعلام کردیم و خبر دادیم. قَدَر نیز گاهی به معنای خلق استعمال می‌شود؛ مانند این سخن خداوند متعال: «وَ قَدَّرَ فِیها أَقْواتَها» - . فصلت / ۱۰ - {مواد خوراکی آن را در چهار روز اندازه گیری کرد}، و به معنای نوشتن؛ مانند این سخن شاعر: و إعلم بأن ذالجلال قد قدر * فی الصحف الأولی التی کان سطر: بدان که خداوند ذوالجلال در صحیفه‌های اولین که نوشته شده‌اند نوشته است. و نیز به معنای بیان؛ مانند این سخن خداوند متعال: «إِلَّا امْرَأَتَهُ قَدَّرْناها مِنَ الْغابِرِینَ» - . نمل / ۵۷ - {جز زنش را که مقدر کردیم از باقی ماندگان [در خاکستر آتش] باشد}، یعنی آن را بیان کردیم و خبر آن را دادیم. اکنون که این [معانی] معلوم شد، به اشعری‌ها می‌گوییم: منظورتان از این‌که می‌گویید خداوند اعمال بندگان را قضا کرده و تقدیر نموده است کدام [معنا] است؟ اگر مقصودتان خلق و ایجاد است، ما بطلان آن را توضیح دادیم و گفتیم که افعال ما مستند به خودمان است. و اگر منظورشان الزام باشد، این سخن آن‌ها فقط در مورد واجبات درست است و اگر منظورشان این باشد که خداوند متعال آن را بیان کرده و نوشته اشت و علم دارد که آن‌ها آن اعمال را انجام می‌دهند، صحیح است؛ زیرا خداوند متعال همه آن‌ها را در لوح محفوظ نوشته است و آن را برای فرشتگانش بیان کرده است. و فقط این معنای اخیر است که صحیح می‌باشد، چون همگان موافقند که باید به قضای خداوند متعال راضی بود، و از آن سو رضایت به کفر و دیگر زشتی‌ها جایز نیست. برای آن‌ها سودی ندارد که این‌گونه عذر بیاورند که رضایت به کفر و دیگر زشتی‌ها

ص: ۱۲۷

نیز از آن جهت که فعل خداوند است واجب است و عدم رضایت به آن به جهت کسب است؛ زیرا اولاً کسب باطل است، و ثانیاً اگر کفر بودن کسب، مطابق قضا و قدر خداوند متعال باشد، از آن جهت که کسب است باید به آن راضی بود، که این بر خلاف سخن شماست. و اگر مطابق قضا و قدر [خداوند] نباشد، این مسأله که همه موجودات مستند به قضای و قدر می‌باشند، مخدوش می‌شود. در این‌جا نقل سخن علامه رحمه الله به پایان می‌رسد.

شارح مواقف گفته است: بدان که قضای خداوند در نزد اشاعره، به معنای اراده ازلی متعلق به اشیاء، به همان صورتی که هستند و زائل نمی‌شوند، می‌باشد و قدر خداوند [از نظر آن‌ها]، ایجاد اشیاء به صورت مخصوص و به اندازه‌ای معین در ذوات و احوال است. اما نزد فلاسفه، قضا عبارت است از علم خداوند به آن‌چه که شایسته است به وجود آید، تا [عالَم] بر نیکوترین نظام و کامل‌ترین انتظام، که نزد آن‌ها عنایت نامیده می‌شود، قرار گیرد، عنایتی که مبدأ فیضان موجودات، از آن جهت که بر نیکوترین و کامل‌ترین صورت خود قرار گیرند می‌باشد. و قَدَر در نزد آنان عبارت است از رسیدن به [مرحله] وجود عینی از طریق اسبابشان به همان صورتی که در قضای آن‌ها مقرر شده بود. معتزله قضا و قدر را در[مورد] افعال اختیاری که از بندگان صادر می‌شود انکار می‌کنند و علم خداوند به این افعال را اثبات می‌کنند، ولی به وجود آمدن آن‌ها را به آن علم مستند نمی...

نمایند، بلکه به اختیار و قدرت بندگان مستند می کنند. در این‌جا نقل سخن شارح مواقف به پایان می‌رسد.

سید مرتضی رضی الله عنه در کتاب غرر و درر گفته است: اگر کسی بگوید: تأویل این سخن خداوند متعال: «وَ ما کانَ لِنَفْسٍ أَنْ تُؤْمِنَ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ وَ یَجْعَلُ الرِّجْسَ عَلَى الَّذِینَ لا یَعْقِلُونَ» - . یونس / ۱۰۰ - {و هیچ کس را نرسد که جز به اذن خدا ایمان بیاورد، و [خدا] بر کسانی که نمی اندیشند پلیدی را قرار می دهد} چیست؟ چرا که ظاهر این سخن نشان می‌دهد که ایمان فعل بندگان، و فقط با اذن و امر خداوند می‌باشد، و این با مذهب شما سازگار نیست؛ و اگر اذن در این‌جا بر اراده حمل شود، اقتضا می کند که معنای این‌که کسی ایمان نیاورده است این است که خداوند متعال ایمان آوردن او را اراده نکرده است، و این نیز بر خلاف سخن شماست. به علاوه، [در این آیه] بر کسانی که تعقل نمی‌کنند پلیدی، که همان عذاب است، قرار داده شده است، با این‌که کسی که عقل ندارد مکلف نیست، پس چگونه مستحق عذاب باشد!؟ و این بر ضد حدیثی است که از پیامبر صلی الله علیه و آله روایت شده است که فرمودند: بیشتر اهل بهشت، ابلهان هستند.

در جواب به او گفته می‌شود: در این سخن خداوند [که فرمود]: «إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ» چند وجه محتمل است: یکی این‌که مقصود از اذن، امر باشد و معنای کلام این باشد که کسی قبل از این‌که خداوند به او اذن دهد و امر کند، ایمان نمی‌آورد، و معنایش آن‌چه که سائل گمان کرده نیست که فاعل نمی‌تواند کاری جز به اذن خداوند انجام دهد.

ص: ۱۲۸

این جمله مانند این سخن خداوند متعال است [که فرمود]: «وَ ما کانَ لِنَفْسٍ أَنْ تَمُوتَ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ» - . آل عمران / ۱۴۵ - {و هیچ نفسی [نمی‌تواند] جز به فرمان خدا نمیرد}، و معلوم است که معنای این سخن که نمی‌تواند بمیرد، همان است که ما گفتیم، اگرچه در آیه‌ای که در آن سخن از مرگ شده است، بیشتر به این شبیه است که مقصود از اذن، علم باشد.

وجه دیگر این‌که مقصود از اذن [در این‌جا]، توفیق و تیسیر و تسهیل باشد، چرا که شبهه‌ای نیست که خداوند متعال [بندگان را] به ایمان آوردن موفق می‌کند و در ایمان آوردن [به آنان] لطف می‌کند و راه را برای آنان آسان می‌نماید.

وجه دیگر این‌که اذن به معنای علم باشد، چنان‌چه وقتی کسی چیزی را بشنود و بداند، به او گفته می‌شود، تو به فلان [کار] و فلان [عمل] اذن دادی، و وقتی چیزی را اعلام کند، در موردش گفته می‌شود ایذان کرد. بنابراین [معنا،] فایده این آیه، خبر دادن خداوند از این است که به سایر موجودات علم دارد و او کسی است که خفیات بر او پنهان نمی‌ماند. یکی از کسانی که بصیرتی ندارد، قبول نکرده است که اذن به کسر الف و سکون ذال، [بتواند] به معنای علم باشد و پنداشته است که آن اذنی که به معنای علم است أذن به تحریک ذال است، و [برای اثبات سخن خود] به این شعر استشهاد کرده است: إن همی فی سماع و أذن، ولی واقع امر چنان‌چه او پنداشته است نیست؛ زیرا إذن مصدر است و أذن اسم فعل است که به جای حذر که مصدر است به کار برده می‌شود، و اسمش نیز حذر به سکون ذال، است. علاوه بر این اگر أذن به تحریک ذال سماعی باشد، ممکن است مانند مثل [به تحریک ثاء] و مثل [به سکون ثاء] و شبه [به تحریک باء] و شبه [به سکون باء]، ذال آن ساکن شود، و نظیر این [در لغت عربی] زیاد است.

وجه دیگر این‌که، إذن به معنای علم و معنای آیه باشد که خداوند خواسته است فضیلت ایمان و انگیزه‌های ایمان آوردن را به مکلفین اعلام کند، بنابراین معنای آیه این‌گونه می‌شود: هیچ کس را نرسد که جز با اعلام خداوند متعال به چیزهایی که او را به ایمان آوردن برمی‌انگیزد و فرا می‌خواند، ایمان بیاورد. اما این که سائل گمان کرده است و احتمال داده است که اذن در این‌جا به معنای اراده باشد، [گمانی] باطل است؛ زیرا اذن در لغت، به معنای اراده نیامده است، و اگر هم احتمال چنین معنایی وجود داشته باشد، سبب نمی‌شود که او چنین گمانی کند؛ زیرا اگر خداوند گفته باشد هر گاه کسی ایمان آورد، من آن را اراده کرده‌ام، این را نفی نمی‌کند که خداوند ایمان نیاوردن [افراد دیگر] را نیز اراده کرده باشد، و نه در صریح کلام و نه در دلالت آن اثری از این نفی دیده نمی‌شود.

ص: ۱۲۹

اما این سخن خداوند متعال: « وَ يَجْعَلُ الرِّجْسَ عَلَى الَّذِينَ لا يَعْقِلُونَ» - . یونس / ۱۰۰ - {و [خدا] بر کسانی که نمی اندیشند پلیدی را قرار می دهد}، مقصود از آن‌ها، کم‌خردان نیست، مراد خداوند متعال کسانی است که اندیشه نکرده‌اند و به مسائلی که بر آنان واجب است به آن‌ها علم داشته باشند، علم پیدا نکرده‌اند؛ مسائلی از قبیل معرفت آفریدگارشان و اقرار به نبوت فرستادگان خداوند علیهم السلام و انقیاد بر اطاعت آنان. و این‌که خداوند آن‌ها را با «لا یعقلون» توصیف کرده است، به سبب تشبیه به کسانی است که نمی‌اندیشند، چنان‌چه خداوند متعال [در جای دیگر فرموده است: «صُمٌّ بُكْمٌ عُمْيٌ» - . بقره / ۱۸ - { کرند، لالند، کورند}، و چنان‌چه خود ما نیز در مورد کسی که متوجه بعضی از امور نمی‌شود یا چیزهایی که باید بداند را نمی‌داند، می‌گوییم مجنون و بی‌عقل است. اما حدیثی که سائل آن را به عنوان شاهدی بر کلام خود آورده است؛ درباره آن گفته‌اند که منظور پیامبر صلی الله علیه و آله از ابلهان، غافلان و کم‌خردان و مجانین نبوده است، بلکه مقصود ایشان بلاهت در مورد اعمال بد و زشت بوده است، و به این جهت آنان را ابله از بدی‌ها و زشتی‌ها نامیده‌اند که اعمال بد و زشت را انجام نمی‌دهند و به آن عادت ندارند، نه این‌که آنان را به جهت نادانی ابله نامیده باشند. و وجه تشبیه این حال آنان به ابله نیز مشخص است.

سید مرتضی رحمه الله سپس گفته است: اگر کسی درباره این سخن خداوند متعال از زبان شعیب: «قَدِ افْتَرَيْنا عَلَى اللَّهِ كَذِباً إِنْ عُدْنا فِي مِلَّتِكُمْ بَعْدَ إِذْ نَجَّانَا اللَّهُ مِنْها وَ ما يَكُونُ لَنا أَنْ نَعُودَ فِيها إِلَّا أَنْ يَشاءَ اللَّهُ رَبُّنا» - . أعراف / ۸۹ - {اگر بعد از آن‌که خدا ما را از آن نجات بخشیده [باز] به کیش شما برگردیم، در حقیقت به خدا دروغ بسته ایم. و ما را سزاوار نیست که به آن باز گردیم مگر آن‌که خدا پروردگار ما بخواهد} بپرسد و بگوید: آیا این سخن، تصریح به این نیست که ممکن است خداوند متعال کفر و زشتی را بخواهد!؟ زیرا [مشخص است] که کیش قوم شعیب کفر و گمراهی بود، و خداوند فرموده است که شعیب جز به خواست خدا، به آن کیش باز نمی‌گردد.

در جواب به او گفته می‌شود در مورد این آیه چند احتمال وجود دارد: احتمال اول این‌که مقصود از [آیین و] ملتی که در آیه آمده است، عبادات و شرعیاتی باشد که قوم شعیب به آن تمسک می‌کردند، در حالی که آن عبادات از عهده آن‌ها

نسخ شده بود، و مقصود از ملت، اعتقاداتی که به خدا و صفات او برمی‌گردد نبوده است.

ص: ۱۳۰

احتمال دوم این‌که مقصود این بوده که که نجات و ایمان آن‌ها ابدی نیست، چه این‌که نجات و ایمان را به مشیت خداوند متعال معلق کرده است؛ زیرا معلوم است که خداوند بازگشت به ملت قبلی را نمی‌خواهد و هر چیزی که به امری غیر ممکن معلق شود، وجودش به بعیدترین وجه ممکن نفی می‌شود. این آیه مانند این سخن خداوند متعال است که: «وَ لا یَدْخُلُونَ الْجَنَّهَ حَتَّی یَلِجَ الْجَمَلُ فِی سَمِّ الْخِیاطِ» -. همان / ۴۰ - {در بهشت درنمی آیند مگر آن‌که شتر در سوراخ سوزن داخل شود}.

احتمال سوم سخنی است که قطرب گفته است که در این آیه تقدیم و تأخیر وجود دارد و استثنائی که در آیه وجود دارد، از کافران است نه از شعیب، گویا خداوند متعال از زبان کافران فرموده است: «لَنُخْرِجَنَّکَ یا شُعَیْبُ وَ الَّذِینَ آمَنُوا مَعَکَ مِنْ قَرْیَتِنا» -. همان / ۸۸ - {ای شعیب! تو و کسانی که با تو ایمان آورده اند را از شهر خودمان بیرون خواهیم کرد}، مگر این‌که بخواهی به آیین ما بازگردی، و سپس از زبان شعیب فرموده است: «وَ ما یَکُونُ لَنا أَنْ نَعُودَ فِیها» -. همان / ۸۹ -

به هیچ وجه {ما را سزاوار نیست که به آن بازگردیم}.

احتمال چهارم این‌که ضمیر \\"ها\\" در \\"فیها\\" به \\"قریهٔ\\" بازگردد، نه به \\"ملهٔ\\"؛ چه این‌که \\"قریهٔ\\" نیز مانند \\"ملهٔ\\" در جملات قبل آمده است، و ملخص کلام این است که ما به زودی از شهر شما بیرون می‌رویم و [دیگر] به آن باز نمی گردیم، مگر این‌که خداوند بخواهد وعده‌اش درباره ما را محقق کند و ما را بر شما برتری دهد و پیروز گرداند، که در آن هنگام باز می گردیم.

احتمال پنجم این‌که: معنای آیه این باشد که مگر این‌که خداوند بخواهد شما را به حق بازگرداند و همگی به یک آیین درآییم و با هم اختلافی نداشته باشیم؛ زیرا خداوند متعال از زبان آنان فرموده است: «أَوْ لَتَعُودُنَّ فِی مِلَّتِنا» -. همان / ۸۸ - {یا به کیش ما برگردید}، که گویا به این معناست که همگی به آیین واحدی درآیید و اختلافی نداشته باشید، پس [اشکالی ندارد و] نیکوست که بعد از آن گفته شود: مگر این‌که خداوند بخواهد شما را با ما هم‌آیین کند. اگر گفته شود: استثنا کردن به خواست خداوند [در جمله «إِلَّا أَنْ یَشاءَ اللَّهُ»]، بعد از این‌که گفته شده: «وَ ما یَکُونُ لَنا أَنْ نَعُودَ فِیها» آمده است؛ پس گویا گفته شده ما به شهر برنمی گردیم، مگر این‌که خداوند بخواهد، پس این جواب چطور می تواند صحیح باشد؟ می گوییم: همین‌طور است، ولی از آن‌جا که معنای این‌که گفته شده به شهر بازگردیم، این است که همگی هم‌آیین شویم

ص: ۱۳۱

و اختلافی نداشته باشیم، ممکن است که این استثنا بر اساس معنا واقع شده باشد و معنایش این باشد که مگر این‌که خداوند بخواهد از راه این‌که شما به حق بازگردید، ما و شما را با هم متحد کند.

اگر گفته شود: گویا خداوند نخواسته است که کافران به حق بازگردند، می گوییم: خداوند خواسته است، ولی این را در هر حالتی نخواسته است، بلکه به وجهی خواسته و به وجهی نخواسته است؛ آن وجهی که خواسته، این است که به اختیار خود ایمان بیاورند و به حق گروند، تا استحقاق پاداشی که برای تکلیف قرار داده شده را داشته باشند، اگر خداوند به حق گرویدن

آنان را در هر حالی می‌خواست، آنان نمی‌توانستند که به حق بازنگردند.

احتمال ششم این‌که معنا این باشد که مگر این‌که خداوند بخواهد شما را قادر به وادار کردن ما کند و مانع وادار کردن شما نشود و ما به زور وادار به اظهار آن شویم، این احتمال را این سخن: «أَ وَ لَوْ كُنَّا كارِهِينَ» - . همان - {آیا هر چند کراهت داشته باشیم!؟} نیز تقویت می‌کند.

احتمال هفتم این‌که معنا این باشد: مگر این‌که خداوند بخواهد ما را وادار به آیین شما کند؛ زیرا گاهی در جایی که خداوند تکلیف به اظهار کفر کند، اظهار کردن کفر خوب است، و این سخن: «أَ وَ لَوْ كُنَّا كارِهِينَ» {آیا هر چند کراهت داشته باشیم!؟} این احتمال را نیز تقویت می‌کند.

اگر گفته شود: چگونه ممکن است یکی از پیامبران خداوند متعال مکلف به اظهار کفر و خلاف شریعتی که آورده است شود، [در جواب] می‌گوییم: ممکن است منظور حضرت شعیب از استثناء، شخص خودشان نبوده باشد، بلکه مقصود ایشان قومشان بوده باشد، گویا ایشان فرموده است که من و امتم نمی‌توانیم به آیین شما درآییم، مگر این‌که خداوند بخواهد امت مرا به صورت اکراهی مکلف کند که آیین شما را کنند و این ممکن است و محال نیست.

سید مرتضی طیب الله رمسه گفته است: اگر کسی در مورد تأویل این سخن خداوند متعال: «فَلا تُعْجِبْكَ أَمْوالُهُمْ وَ لا أَوْلادُهُمْ إِنَّما يُرِيدُ اللَّهُ لِيُعَذِّبَهُمْ بِها فِي الْحَياةِ الدُّنْيا وَ تَزْهَقَ أَنْفُسُهُمْ وَ هُمْ كافِرُونَ» - . توبه / ۵۵ - {اموال و فرزندانشان تو را به شگفت نیاورد، جز این نیست که خدا می خواهد در زندگی دنیا به وسیله این‌ها عذابشان کند و جانشان در حال کفر بیرون رود} سؤال کند و بگوید: چگونه خداوند آنان را با اموال و فرزندان عذاب می‌کند، با این‌که معلوم است که اموال و اولاد سبب شادمانی و لذت‌اند؟

ص: ۱۳۲

و تأویل این سخن خداوند: «ماتُوا وَ هُمْ كافِرُونَ» - . همان / ۱۲۵ - {و در حال کفر درمی گذرند} [را بپرسد و بگوید] ظاهر این دو آیه اقتضا می‌کند که خداوند کفر آنان را خواسته است، چه این‌که خواسته است جانشان در حال کفر بیرون رود؛ زیرا وقتی کسی می‌گوید می‌خواهم فلان کس مرا در حالی که فلان لباس را پوشیده است، یا فلان صفت را دارد ملاقات کند، ظاهر کلامش این است که او را با این صفت می‌خواهد.

[در جواب] می‌گوییم: اما عذاب کردن با اموال و فرزندان؛ چند وجه در آن ممکن است:

یکی همان است که از ابن عباس و قتاده نقل شده و آن این است که در این کلام تقدیم و تأخیر وجود دارد و تقدیر سخن به این صورت است: ای محمد! تو و مؤمنینی که همراه تو هستند نباید از اموال و فرزندان این کافران در زندگی دنیوی شگفت زده شوید؛ زیرا خداوند می‌خواهد بدان وسیله آن‌ها را در آخرت عذاب کند که چرا مانع از حقوق آن‌ها شدند. و در صحت این وجه به این سخن خداوند متعال: «اذْهَبْ بِكِتابِي هذا فَأَلْقِهْ إِلَيْهِمْ ثُمَّ تَوَلَّ عَنْهُمْ فَانْظُرْ ما ذا يَرْجِعُونَ» - . نمل / ۲۸ - {این نامه مرا ببر و به سوی آن‌ها بیفکن، آن‌گاه از ایشان روی برتاب، پس ببین چه پاسخ می دهند} استشهاد شده است، که

معنایش این‌گونه است: به سوی آنان بیفکن، پس ببین چه پاسخ می‌دهند، سپس از آنان روی برتاب.

وجه دوم این‌که مقصود از عذاب کردن به وسیله اموال و فرزندان، همه غم‌ها و مصیبت‌هایی باشد که به وسیله اموال و اولاد در دنیا بر ایشان وارد می‌شود، که این برای این کافران و منافقان کیفر و جزا است و برای مؤمنان امتحان و سبب سود و پاداش است. هم‌چنین ممکن است مقصود از آن چیزهایی باشد که شخص کافر پیش از مردنش،

ص: ۱۳۳

در حال احتضار و هنگامی که با این‌که هنوز زنده است، ولی دیگر تکلیفی بر او نیست نذر می‌کند تا از عذابی دائمی که برایش آماده شده است برهد، [ولی] خداوند خبر داده است که او به آن دچار می‌شود.

وجه چهارم این که مقصود فرائض و حقوقی است که خداوند بر کافران لازم کرده است؛ زیرا آن اموال به زور از آن‌ها گرفته می‌شود و آنان که آن اموال را انفاق می‌کنند بدون نیت و بدون قصد ادای تکلیف است، بنابراین نفقات آنان، از آن‌جا که مستحق اجری نیستند، تبدیل به غرامت و عذاب می‌شود. این وجه خالی از اشکال نیست.

ص: ۱۳۴

باید دانست همه وجوهی که آن‌ها را در مورد این آیه نقل کردیم، جز جواب تقدیم و تأخیر، صحتشان مبتنی بر این است که «الحیاة الدنیا»، [از جهت نحوی] ظرف عذاب باشد. اما ما نیازی نداریم که خود را با این جواب‌ها به زحمت بیاندازیم؛ زیرا ما «الحیاة» را ظرف عذاب قرار نمی‌دهیم، بلکه آن را ظرف برای کاری که با اموال و اولاد انجام شده و متعلق به آن دو است قرار می‌دهیم؛ زیرا اولاً ـ ما می‌دانیم که باید از معنای ظاهری «لیعذبهم بها» دست برداریم؛ زیرا اموال و اولاد به خودی خود عذاب نیستند؛پس بنابر سایر تأویل‌ها مقصود کاری است که با آن دو شده و به آن دو نسبت داده شده است، حال یا انفاق است، یا مصیبت و غمی است که بر آن‌ها وارد شده است، و یا اباحه غنیمت آن اموال و بیرون آوردن آن‌ها از دست مالکینشان است، و تقدیر آیه به این صورت است: خداوند اراده کرده است که آنان را با فلان چیز و فلان کس که از اموال و اولاد آن‌هایند و به آن‌ها اتصال دارند عذاب کند. و اگر این توجیه صحیح باشد، «الحیاة الدنیا» می‌تواند ظرف برای کارهای زشتی که با اموال و اولاد خود کرده‌اند و موجب غضب و خشم خداوند شده است باشد، مانند انفاق اموال در راه معاصی و واداشتن فرزندان به کفر. بنابراین توجیه تقدیر کلام این‌گونه است: خداوند اراده کرده است که آنان را به سبب کارهایی که در زندگانی دنیوی با اموال و اولادشان کرده‌اند عذاب کند.

اما این سخن خداوند متعال [که فرمود]: «وَ تَزْهَقَ أَنْفُسُهُمْ وَ هُمْ کافِرُونَ» - . توبه / ۵۵ - {و جانشان در حال کفر بیرون رود}، «تزهق» در آن به معنای باطل شدن و خارج شدن است؛ یعنی آنان در حال کفر می‌میرند، و این، چنان‌چه گمان کرده‌اند به معنای آن نیست که اگر خداوند اراده کرده باشد که جان آن‌ها در این حال از بدنشان خارج شود، پس خود این حال را هم خواسته است. درباره این قسمت از آیه وجه دیگری نیز گفته شده است و آن این‌که «وَ هُمْ کافِرُونَ» [از جهت نحوی] حال از بیرون رفتن جان‌های آنان نیست، بلکه گویا کلامی جدید است و تقدیر سخن چنین است: اموال و فرزندانشان تو را به شگفت

نیاورد، جز این نیست که خدا می خواهد در زندگی دنیا به وسیله این‌ها عذابشان کند و جانشان بیرون رود، با همه این‌ها، آن‌ها در کفر [باقی] می‌مانند و به دوزخ برده خواهند شد، و فائده این سخن این است که آن‌ها علاوه بر عذاب دنیوی، در آخرت نیز عذاب می‌شوند. در این توجیه، معنای «تزهق انفسهم» مشقت شدید و زحمت سخت است.

مؤلف گوید: بعضی از روایاتی که درباره معنای قضا و قدر هستند، پیش از این در بخش بداء آورده شد.

ص: ۱۳۵

**[ترجمه]

باب ۴ الآجال

الآيات؛

آل عمران: «وَ ما کانَ لِنَفْسٍ أَنْ تَمُوتَ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ کِتاباً مُؤَجَّلًا»(۱۴۵) (و قال تعالی): «يَقُولُونَ لَوْ کانَ لَنا مِنَ الْأَمْرِ شَيْ ءٌ ما قُتِلْنا هاهُنا قُلْ لَوْ کُنْتُمْ فِی بُيُوتِکُمْ لَبَرَزَ الَّذِينَ کُتِبَ عَلَيْهِمُ الْقَتْلُ إِلی مَضاجِعِهِمْ»(۱۵۴)

الأنعام: «هُوَ الَّذِی خَلَقَکُمْ مِنْ طِينٍ ثُمَّ قَضی أَجَلًا وَ أَجَلٌ مُسَمًّی عِنْدَهُ ثُمَّ أَنْتُمْ تَمْتَرُونَ»(۳)

الأعراف: «وَ لِکُلِّ أُمَّةٍ أَجَلٌ فَإِذا جاءَ أَجَلُهُمْ لا يَسْتَأْخِرُونَ ساعَةً وَ لا يَسْتَقْدِمُونَ»(۳۴)

یونس: «لِکُلِّ أُمَّةٍ أَجَلٌ إِذا جاءَ أَجَلُهُمْ فَلا يَسْتَأْخِرُونَ ساعَةً وَ لا يَسْتَقْدِمُونَ»(۴۹)

الحجر: «وَ ما أَهْلَکْنا مِنْ قَرْيَةٍ إِلَّا وَ لَها کِتابٌ مَعْلُومٌ* ما تَسْبِقُ مِنْ أُمَّةٍ أَجَلَها وَ ما يَسْتَأْخِرُونَ»(۴-۵)

النحل: «وَ لَوْ يُؤاخِذُ اللَّهُ النَّاسَ بِظُلْمِهِمْ ما تَرَکَ عَلَيْها مِنْ دَابَّةٍ وَ لکِنْ يُؤَخِّرُهُمْ إِلی أَجَلٍ مُسَمًّی فَإِذا جاءَ أَجَلُهُمْ لا يَسْتَأْخِرُونَ ساعَةً وَ لا يَسْتَقْدِمُونَ»(۶۱)

مریم: «فَلا تَعْجَلْ عَلَيْهِمْ إِنَّما نَعُدُّ لَهُمْ عَدًّا»(۸۴)

طه: «وَ لَوْ لا کَلِمَةٌ سَبَقَتْ مِنْ رَبِّکَ لَکانَ لِزاماً وَ أَجَلٌ مُسَمًّی»(۱۲۹)

العنکبوت: «وَ لَوْ لا أَجَلٌ مُسَمًّی لَجاءَهُمُ الْعَذابُ وَ لَيَأْتِيَنَّهُمْ بَغْتَةً وَ هُمْ لا يَشْعُرُونَ»(۵۳)

فاطر: «وَ ما يُعَمَّرُ مِنْ مُعَمَّرٍ وَ لا يُنْقَصُ مِنْ عُمُرِهِ إِلَّا فِی کِتابٍ إِنَّ ذلِکَ عَلَی اللَّهِ يَسِيرٌ»(۱۱)

حمعسق: «وَ لَوْ لا کَلِمَةٌ سَبَقَتْ مِنْ رَبِّکَ إِلی أَجَلٍ مُسَمًّی لَقُضِيَ بَيْنَهُمْ»(۱۴)

المنافقين: «وَ لَنْ يُؤَخِّرَ اللَّهُ نَفْساً إِذا جاءَ أَجَلُها»(۱۱)

نوح: «وَ يُؤَخِّرْكُمْ إِلى أَجَلٍ مُسَمًّى إِنَّ أَجَلَ اللَّهِ إِذا جاءَ لا يُؤَخَّرُ لَوْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ»(۴)

**[ترجمه]«وَ ما كانَ لِنَفْسٍ أَنْ تَمُوتَ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ كِتاباً مُؤَجَّلًا» - . آل عمران / ۱۴۵ - {و هيچ نفسی جز به فرمان خدا نميرد [خداوند مرگ را] به عنوان سرنوشتی معين [مقرر كرده است]}.

«يَقُولُونَ لَوْ كانَ لَنا مِنَ الْأَمْرِ شَيْ ءٌ ما قُتِلْنا هاهُنا قُلْ لَوْ كُنْتُمْ فِي بُيُوتِكُمْ لَبَرَزَ الَّذِينَ كُتِبَ عَلَيْهِمُ الْقَتْلُ إِلى مَضاجِعِهِمْ» - . همان / ۱۵۴ - {می گفتند اگر ما را در اين كار اختياری بود [و وعده پيامبر واقعيت داشت]، در اين‌جا كشته نمی شديم؛ بگو اگر شما در خانه های خود هم بوديد، كسانی كه كشته شدن بر آنان نوشته شده قطعاً [با پای خود] به سوی قتلگاه‌های خويش می رفتند}.

«هُوَ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ طِينٍ ثُمَّ قَضى أَجَلًا وَ أَجَلٌ مُسَمًّى عِنْدَهُ ثُمَّ أَنْتُمْ تَمْتَرُونَ» - . أنعام / ۲ - {اوست كسی كه شما را از گل آفريد، آن‌گاه مدتی را [برای شما عمر] مقرر داشت و اجل حتمی نزد اوست، با اين همه [بعضی از] شما [در قدرت او] ترديد می كنيد}.

«وَ لِكُلِّ أُمَّةٍ أَجَلٌ فَإِذا جاءَ أَجَلُهُمْ لا يَسْتَأْخِرُونَ ساعَةً وَ لا يَسْتَقْدِمُونَ» - . أعراف / ۳۴ - {و برای هر امتی اجلی است؛ پس چون اجلشان فرا رسد، نه [می توانند] ساعتی آن را پس اندازند و نه پيش}.

«لِكُلِّ أُمَّةٍ أَجَلٌ إِذا جاءَ أَجَلُهُمْ فَلا يَسْتَأْخِرُونَ ساعَةً وَ لا يَسْتَقْدِمُونَ» - . يونس / ۴۹ - {هر امتی را زمانی [محدود] است؛ آن‌گاه كه زمانشان به سر رسد، پس نه ساعتی [از آن] تأخير كنند و نه پيشی گيرند}.

«وَ ما أَهْلَكْنا مِنْ قَرْيَةٍ إِلَّا وَ لَها كِتابٌ مَعْلُومٌ * ما تَسْبِقُ مِنْ أُمَّةٍ أَجَلَها وَ ما يَسْتَأْخِرُونَ» - . حجر / ۴ و ۵ - {و هيچ شهری را هلاك نكرديم مگر اين‌كه برای آن أجلی معين بود * هيچ امتی از أجل خويش نه پيش می افتد و نه پس می ماند}.

«وَ لَوْ يُؤاخِذُ اللَّهُ النَّاسَ بِظُلْمِهِمْ ما تَرَكَ عَلَيْها مِنْ دَابَّةٍ وَ لكِنْ يُؤَخِّرُهُمْ إِلى أَجَلٍ مُسَمًّى فَإِذا جاءَ أَجَلُهُمْ لا يَسْتَأْخِرُونَ ساعَةً وَ لا يَسْتَقْدِمُونَ» - . نحل / ۶۱ - {و اگر خداوند مردم را به [سزای] ستمشان مؤاخذه می كرد، جنبنده ای بر روی زمين باقی نمی گذاشت، ليكن [كيفر] آنان را تا وقتی معين باز پس می اندازد و چون أجلشان فرا رسد، ساعتی آن را پس و پيش نمی توانند افكنند}.

«فَلا تَعْجَلْ عَلَيْهِمْ إِنَّما نَعُدُّ لَهُمْ عَدًّا» - . مريم / ۸۴ - {پس بر ضد آنان شتاب مكن كه ما [روزها] را برای آن‌ها شماره می كنيم}.

«وَ لَوْ لا كَلِمَةٌ سَبَقَتْ مِنْ رَبِّكَ لَكانَ لِزاماً وَ أَجَلٌ مُسَمًّى» - . طه / ۱۲۹ - {و اگر سخنی از پروردگارت پيشی نگرفته و موعدی معين مقرر نشده بود، قطعاً [عذاب آن‌ها] لازم می آمد}.

«وَ لَوْ لا أَجَلٌ مُسَمًّى لَجاءَهُمُ الْعَذابُ وَ لَيَأْتِيَنَّهُمْ بَغْتَةً وَ هُمْ لا يَشْعُرُونَ» - . عنكبوت / ۵۳ - {و اگر سرآمدی معين نبود، قطعاً عذاب به آنان می رسيد و بی آن‌كه خبردار شوند غافلگيرشان می كرد}.

«وَ ما يُعَمَّرُ مِنْ مُعَمَّرٍ وَ لا يُنْقَصُ مِنْ عُمُرِهِ إِلَّا فِي كِتابٍ إِنَّ ذلِكَ عَلَى اللَّهِ يَسِيرٌ» -. فاطر / ١١ - {و هيچ سال‌خورده ای عمر دراز نمی یابد و از عمرش کاسته نمی شود مگر آن‌که در کتابی [مندرج] است. در حقیقت این [کار] بر خدا آسان است}.

«وَ لَوْ لا كَلِمَةٌ سَبَقَتْ مِنْ رَبِّكَ إِلى أَجَلٍ مُسَمًّى لَقُضِيَ بَيْنَهُمْ» -. شوری / ١۴ - {و اگر سخنی [دایر بر تأخیر عذاب] از جانب پروردگارت تا زمانی معین پیشی نگرفته بود، قطعاً میانشان داوری شده بود}.

«وَ لَنْ يُؤَخِّرَ اللَّهُ نَفْساً إِذا جاءَ أَجَلُها» -. منافقون / ١١ - {و[لی] هر کس أجلش فرا رسد، هرگز خدا [آن را] به تأخیر نمی افکند}.

ص: ١٣۶

«وَ يُؤَخِّرْكُمْ إِلى أَجَلٍ مُسَمًّى إِنَّ أَجَلَ اللَّهِ إِذا جاءَ لا يُؤَخَّرُ لَوْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ» -. نوح / ۴ - {و [أجل] شما را تا وقتی معین به تأخیر اندازد، اگر بدانید چون وقت مقرر خدا برسد، تأخیر بر نخواهد داشت}.

**[ترجمه]

تفسیر

قال الرازی فی تفسیره: اختلفوا فی تفسیر الإذن:

الأول: أن یکون الإذن هو الأمر أی یأمر ملک الموت بقبض الأرواح فلا یموت أحد إلا بهذا الأمر.

الثانی: أن المراد به الأمر التکوینی کقوله تعالی أَنْ نَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ و لا یقدر علی الحیاه و الموت أحد إلا الله.

الثالث: أن یکون الإذن هو التخلیه و الإطلاق و ترک المنع بالقهر و الإجبار و به فسر قوله تعالی وَ ما هُمْ بِضارِّينَ بِهِ مِنْ أَحَدٍ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ أی بتخلیته فإنه تعالی قادر علی المنع من ذلک بالقهر.

الرابع: أن یکون الإذن بمعنی العلم و معناه أن نفسا لا تموت إلا فی الوقت الذی علم الله موتها فیه.

الخامس: قال ابن عباس الإذن هو قضاء الله و قدره فإنه لا یحدث شی ء إلا بمشیه الله و إرادته و الآیه تدل علی أن المقتول میت بأجله و أن تغییر الآجال ممتنع انتهی.

قوله: لَوْ كانَ لَنا مِنَ الْأَمْرِ شَيْ ءٌ أی من الظفر الذی وعدنا النبی صلی الله علیه و آله أو لو کنا مختارین لما خرجنا باختیارنا.

قوله تعالی: لَبَرَزَ الَّذِينَ كُتِبَ عَلَيْهِمُ الْقَتْلُ إِلى مَضاجِعِهِمْ قال الطبرسی رحمه الله فیه قولان أحدهما أن معناه لو لزمتم منازلکم أیها المنافقون و المرتابون لخرج إلی البراز المؤمنون الذین فرض علیهم القتال صابرین محتسبین فیقتلون و یقتلون و لما تخلفوا بتخلفکم.

و الثانى أن معناه لو كنتم فى منازلكم لخرج الـذين كتب عليهم القتل أى كتب آجالهم و موتهم و قتلهم فى اللوح المحفوظ فى ذلـك الوقت إلى مصـارعهم و ذلـك أن مـا علم الله كونه فـإنه يكون كمـا علمه لاـ محـاله و ليس فى ذلـك أن المشـركين غير قادرين على

ص: ١٣٧

ترک القتال من حیث علم الله ذلک منهم و کتبه لأنه کما علم أنهم لا یختارون ذلک علم أنهم قادرون و لو وجب ذلک لوجب أن لا یکون تعالی قادرا علی ما علم أنه لا یفعله و القول بذلک کفر.

و قال رحمه الله فی قوله تعالی ثُمَّ قَضی أَجَلًا أی کتب و قدر أجلا وَ أَجَلٌ مُسَمًّی عِنْدَهُ قیل فیه أقوال أحدها أنه یعنی بالأجلین أجل الحیاه إلی الموت و أجل الموت إلی البعث و روی ابن عباس قال قَضی أَجَلًا من مولده إلی مماته وَ أَجَلٌ مُسَمًّی عِنْدَهُ من الممات إلی البعث لا یعلم أحد میقاته سواه فإذا کان الرجل صالحا واصلا لرحمه زاد الله له فی أجل الحیاه من أجل الممات إلی البعث و إذا کان غیر صالح و لا واصل نقصه الله من أجل الحیاه و زاد فی أجل المبعث قال و ذلک قوله وَ ما یُعَمَّرُ مِنْ مُعَمَّرٍ وَ لا یُنْقَصُ مِنْ عُمُرِهِ إِلَّا فِی کِتابٍ و ثانیها أنه الأجل الذی یحیی به أهل الدنیا إلی أن یموتوا وَ أَجَلٌ مُسَمًّی عِنْدَهُ یعنی الآخره لأنها أجل ممدود دائم لا آخر له.

و ثالثها أن أَجَلًا یعنی به أجل من مضی من الخلق وَ أَجَلٌ مُسَمًّی عِنْدَهُ یعنی به آجال الباقین.

و رابعها أن قوله قَضی أَجَلًا عنی به النوم یقبض الروح فیه ثم یرجع عند الیقظه و الأجل المسمی هو أجل الموت و الأصل فی الأجل هو الوقت فأجل الحیاه هو الوقت الذی یکون فیه الحیاه و أجل الموت أو القتل هو الوقت الذی یحدث فیه الموت أو القتل و ما یعلم الله تعالی أن المکلف یعیش إلیه لو لم یقتل لا یسمی أجلا حقیقه و یجوز أن یسمی ذلک مجازا و ما جاء فی الأخبار من أن صله الرحم تزید فی العمر و الصدقه تزید فی الأجل و أن الله تعالی زاد فی أجل قوم یونس و ما أشبه ذلک فلا مانع من ذلک و قال فی قوله تعالی وَ لِکُلِّ أُمَّهٍ أَجَلٌ أی لکل جماعه و أهل عصر وقت لاستیصالهم و قیل المراد بالأجل أجل العمر الذی هو مله الحیاه.

قوله لا یَسْتَأْخِرُونَ أی لا یتأخرون ساعه من ذلک الوقت و لا یتقدمون ساعه.

و قیل معناه لا یبطلون التأخر عن ذلک الوقت للإیاس عنه و لا یطلبون التقدم و معنی

جاء أجلهم قرب أجلهم كما يقال جاء الصيف إذا قارب وقته.

قوله تعالى وَ لَوْ لا كَلِمَةٌ سَبَقَتْ مِنْ رَبِّكَ أى فى تأخير العذاب عن قومك و أنه لا يعذبهم و أنت فيهم لَقُضِيَ بَيْنَهُمْ أى لفرغ من عذابهم و استيصالهم و قيل معناه لو لا حكم سبق من ربك بتأخيرهم إلى وقت انقضاء آجالهم لقضى بينهم قبل انقضاء آجالهم.

**[ترجمه]رازی گفته است: در تفسیر إذن اختلاف وجود دارد [و چند معنا محتمل است]:

[احتمال] اول این‌که إذن همان امر باشد و یعنی خداوند به فرشته مرگ امر می‌کند تا ارواح را قبض کند و هیچ‌کس بدون این امر نمی‌میرد.

[احتمال] دوم این‌که مقصود از آن امر تکوینی باشد؛ مانند این سخن خداوند متعال: أَنْ نَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ» - . نحل / ۴۰ - {همین قدر که به آن می گوییم باش، بی درنگ موجود می شود}، و هیچ‌کس جز خداوند مرگ و زندگی را مقدر نمی‌کند.

[احتمال] سوم این‌که إذن به معنای واگذاشتن و رها کردن و عدم مانع شدن از طریق زور و اجبار باشد که این سخن خداوند متعال: «وَ ما هُمْ بِضارِّينَ بِهِ مِنْ أَحَدٍ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ» - . بقره / ۱۰۲ - {هر چند بدون فرمان خدا نمی توانستند به وسیله آن به احدی زیان برسانند} نیز به همین معنا تفسیر شده است و معنایش این است که بدون واگذاشتن خداوند نمی‌توانستند؛ چرا که خداوند متعال می‌توانست به زور مانع آنان شود.

[احتمال] چهارم این‌که إذن به معنای علم باشد و معنای آیه این باشد که هر کسی در هر زمانی که می‌میرد، خداوند می‌داند که مرگش در آن وقت واقع می‌شود.

[احتمال] پنجم نیز سخن ابن عباس است که گفته است مقصود از إذن همان قضا و قدر است؛ چرا که هیچ چیز جز به مشیت خداوند واقع نمی‌شود و این آیه نشان می‌دهد که کسی که کشته شده است، به أجل خود مُرده است و تغییر أجل‌ها غیر ممکن است. در این‌جا نقل سخن از رازی به پایان می‌رسد.

«لَوْ كانَ لَنا مِنَ الْأَمْرِ شَيْ ءٌ» - . آل عمران / ۱۵۴ - {می گفتند

اگر ما را در این کار اختیاری بود} یعنی در آن‌چه که پیامبر صلی الله علیه و آله به ما وعده داده بود، یا یعنی اگر ما مختار بودیم، به اختیار خود خارج نمی‌شدیم.

«لَبَرَزَ الَّذِينَ كُتِبَ عَلَيْهِمُ الْقَتْلُ إِلى مَضاجِعِهِمْ» - . همان - { کسانی که کشته شدن بر آنان نوشته شده قطعاً [با پای خود] به سوی قتلگاه‌های خویش می رفتند}، طبرسی رحمه الله [در ذیل این آیه] گفته است: در این آیه دو قول وجود دارد: یکی این‌که معنایش این باشد که ای منافقین و ای تردیدکنندگان! اگر شما نیز در خانه‌هایتان می‌ماندید، باز هم مؤمنانی که جنگ بر آنان واجب شده بود صبورانه و در طلب اجر به کارزار می‌آمدند و می‌کشتند و کشته می‌شدند و این‌گونه نبود که به سبب ماندن شما، آن‌ها نیز بمانند [و به جنگ نیایند].

و قول دوم این است که معنایش این است که اگر شما در منزل‌های خود می‌ماندید، کسانی که قتل بر آنان نوشته شده بود، یعنی أجل و مرگ و قتلشان در لوح محفوظ در آن زمان نوشته شده بود، به قتلگاه‌های خود می‌آمدند و این به آن جهت است که چیزی که خداوند به وقوع آن علم دارد، ناگزیر به همان صورتی که خداوند می‌داند واقع می‌شود. و این به معنای آن نیست که از آن جهت که خداوند علم داشته و نوشته بوده است که مشرکان به جنگ نمی‌روند، پس آنان قادر بر ترک جنگ نبوده‌اند؛

زیرا خداوند همان‌طور که علم داشته آنان چنین چیزی را اختیار نمی‌کنند، هم‌چنین علم داشته که آنان قدرت بر ترک جنگ را داشته‌اند. اگر چنین [معنایی صحیح] می‌بود، [می‌توانستیم بگوییم که] خداوند متعال بر چیزهایی که می‌داند آن‌ها را انجام نمی‌دهد قدرت ندارد، در حالی که گفتن این سخن کفر است.

طبرسی رحمه الله در ذیل این سخن خداوند متعال: «ثُمَّ قَضی أَجَلًا» -. أنعام / ۲ - {آن‌گاه مدتی را مقرر داشت}، گفته است: یعنی أجلی نوشت و مقدر کرد، و در مورد «وَ أَجَلٌ مُسَمًّی عِنْدَهُ» -. أنعام / ۲ - {و اجل حتمی نزد اوست} چند قول گفته شده است:

یکی این‌که معنایش این است که [برای انسان] دو أجل وجود دارد: یکی أجل زندگی تا زمان مرگ و دیگری أجل مرگ تا برانگیخته شدن [از قبور]. نقل شده است که إبن عباس گفته است: «قَضی أَجَلًا» یعنی أجلی را از زمان تولد تا مرگ مقرر داشت «وَ أَجَلٌ مُسَمًّی عِنْدَهُ» یعنی و أجل دیگری که از زمان مرگ تا برانگیخته شدن می‌باشد و جز خودش هیچ کس زمان آن را نمی‌داند، اگر انسان، صالح باشد و صله رحم کند، خداوند أجل زندگی تا مرگ او را زیاد می‌کند و اگر غیر صالح باشد و صله رحم نکند، خداوند أجل زندگی او را کم و به أجل برانگیخته شدنش اضافه می‌کند، و این همان سخن خداوند است [که فرمود]: «وَ ما یُعَمَّرُ مِنْ مُعَمَّرٍ وَ لا یُنْقَصُ مِنْ عُمُرِهِ إِلَّا فِی کِتابٍ» -. فاطر / ۱۱ - {و هیچ سال‌خورده ای عمر دراز نمی یابد و از عمرش کاسته نمی شود مگر آن‌که در کتابی [مندرج] است}.

قول دوم این است که مقصود از «ثُمَّ قَضی أَجَلًا»، أجلی است که اهل دنیا تا هنگامی که می‌میرند، در آن زنده‌اند و مقصود از «وَ أَجَلٌ مُسَمًّی عِنْدَهُ»، آخرت است، زیرا آخرت، زمانی ادامه‌دار و دائمی و بی‌نهایت است.

قول سوم این است که «أَجَلًا» به معنای أجل مخلوقاتی که از دنیا رفته‌اند و «أَجَلٌ مُسَمًّی عِنْدَهُ» به معنای أجل‌های کسانی که زنده‌اند باشد.

قول چهارم این که مقصود از «قَضی أَجَلًا»، خواب باشد که روح در آن قبض می‌شود و سپس هنگام بیداری برمی‌گردد، و منظور از «أَجَلٌ مُسَمًّی»، أجل مرگ باشد. معنای لغوی أجل، وقت است، و أجلِ حیات، زمانی است که در آن حیات وجود دارد و أجل موت و قتل زمانی است که موت و قتل در آن زمان واقع می‌شود، و استعمال کلمه أجل در مورد زمانی که خداوند متعال علم دارد که مکلف، اگر به قتل نرسد تا آن زمان زندگی می‌کند، استعمالی حقیقی نیست و می‌توان آن را

مجازی دانست، و مطلبی که در احادیث آمده است که صله رحم عمر را زیاد می کند و صدقه أجل را زیاد می‌نماید و خداوند متعال أجل قوم یونس را زیاد کرد و از این قبیل چیزها، مانعی ندارد.

طبرسی رحمه الله در مورد این سخن خداوند متعال: وَ لِکُلِّ أُمَّةٍ أَجَلٌ» - . أعراف / ۳۴ - {و برای هر امتی اجلی است} گفته است: یعنی هر گروه و اهل هر دوره‌ای زمانی برچیده می‌شوند. و گفته شده مقصود از أجل [در این آیه]، أجل عمر است و معنای آیه، زمان حیات هر ملت است.

«لا یَسْتَأْخِرُونَ» - . همان -

یعنی نه می توانند ساعتی آن را پس اندازند و نه می‌توانند ساعتی به پیش اندازند. گفته شده معنای آن این است که آنان طلب تأخیر در آن وقت را نمی کنند، چون [از اجابت طلب خود] مأیوسند و طلب تقدم آن را نیز نمی کنند.

ص: ۱۳۸

«جَاء أَجَلُهُمْ» نیز یعنی أجلشان نزدیک شد، چنان‌چه وقتی که تابستان نزدیک می‌شود، می گویند تابستان آمد.

این سخن خداوند متعال: «وَ لَوْ لا کَلِمَةٌ سَبَقَتْ مِنْ رَبِّکَ» - . یونس / ۱۹ - {و اگر وعده ای از جانب پروردگارت مقرر نگشته بود}، یعنی وعده خداوند در این‌که عذاب قوم تو را به تأخیر انداخته است و در این‌که تا وقتی که تو در میان آن‌ها هستی، آن‌ها را عذاب نکند. «لَقُضِیَ بَیْنَهُمْ» یعنی کار عذاب و برچیدن آنان را تمام می کرد. گفته شده معنایش این است که اگر نبود حکم خداوند مبنی بر تأخیر [و مهلت‌دادن به] آنان تا زمان تمام شدن أجل‌هایشان، قبل از رسیدن أجل‌هایشان در میانشان حکم می کرد.

**[ترجمه]

الأخبار

«۱»

فس، تفسیر القمی أَبِی عَنِ النَّضْرِ عَنِ الْحَلَبِیِّ عَنِ ابْنِ مُسْکَانَ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ: الْأَجَلُ الْمَقْضِیُّ هُوَ الْمَحْتُومُ الَّذِی قَضَاهُ اللَّهُ وَ حَتَمَهُ وَ الْمُسَمَّی هُوَ الَّذِی فِیهِ الْبَدَاءُ یُقَدِّمُ مَا یَشَاءُ وَ یُؤَخِّرُ مَا یَشَاءُ وَ الْمَحْتُومُ لَیْسَ فِیهِ تَقْدِیمٌ وَ لَا تَأْخِیرٌ.

فس، تفسیر القمی إِلَّا وَ لَها کِتابٌ مَعْلُومٌ أَیْ أَجَلٌ مَکْتُوبٌ

**[ترجمه]تفسیر قمی: إبن مسکان نقل کرده، امام صادق علیه السلام فرمودند: أجل مقضی، أجلی محتومی است که خداوند آن را قضا کرده و حتمی نموده است، و أجل مسمی، أجلی است که بَداء در آن راه دارد و خداوند اگر بخواهد آن را جلو می‌اندازد و اگر بخواهد به تأخیر می‌اندازد، ولی در أجل محتوم تقدیم و تأخیر راه ندارد.

تفسیر قمی: «إِلَّا وَ لَها کِتابٌ مَعْلُومٌ» - . حجر / ۴ - {مگر این‌که برای آن أجلی معین بود}، یعنی أجلی که نوشته شده است.

**[ترجمه]

«۲»

فس، تفسیر القمی أَحْمَدُ بْنُ إِدْرِیسَ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنِ الْحُسَیْنِ بْنِ سَعِیدٍ عَنِ النَّضْرِ عَنْ یَحْیَى الْحَلَبِیِّ عَنْ هَارُونَ بْنِ خَارِجَةَ عَنْ أَبِی بَصِیرٍ عَنْ أَبِی جَعْفَرٍ علیه السلام فِی قَوْلِ اللَّهِ وَ لَنْ یُؤَخِّرَ اللَّهُ نَفْساً إِذا جاءَ أَجَلُها قَالَ إِنَّ عِنْدَ اللَّهِ کُتُباً مَوْقُوفَةً یُقَدِّمُ مِنْهَا مَا یَشَاءُ وَ یُؤَخِّرُ فَإِذَا کَانَ لَیْلَةُ الْقَدْرِ أَنْزَلَ فِیهَا کُلَّ شَیْ ءٍ یَکُونُ إِلَى مِثْلِهَا (۱)فَذَلِکَ قَوْلُهُ وَ لَنْ یُؤَخِّرَ اللَّهُ نَفْساً إِذا جاءَ أَجَلُها إِذَا أَنْزَلَهُ وَ کَتَبَهُ کُتَّابُ السَّمَاوَاتِ وَ هُوَ الَّذِی لَا یُؤَخِّرُهُ.

**[ترجمه]تفسیر قمی: أبی‌بصیر نقل کرده، امام باقر علیه السلام در مورد این سخن خداوند عزّ و جلّ: «وَ لَنْ یُؤَخِّرَ اللَّهُ نَفْساً إِذا جاءَ أَجَلُها» - . منافقین / ۱۱ - {و[لی] هر کس أجلش فرا رسد، هرگز خدا [آن را] به تأخیر نمی افکند} فرمودند: همانا کتاب‌هایی غیر حتمی نزد خداوند وجود دارد که هر کدام را بخواهد، پیش می‌اندازد و هر کدام که بخواهد را به تأخیر می... افکند. هنگامی که شب قدر فرا رسد، همه چیزها را تا شب قدر بعد نازل می کند و این معنای آن سخن خداوند است که فرمود: «وَ لَنْ یُؤَخِّرَ اللَّهُ نَفْساً إِذا جاءَ أَجَلُها». یعنی زمانی که آن را نازل کند و کاتبین آسمان‌ها آن را بنویسند، که دیگر آن را به تأخیر نمی‌اندازد.

**[ترجمه]

«۳»

شی، تفسیر العیاشی عَنْ مَسْعَدَةَ بْنِ صَدَقَةَ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام فِی قَوْلِهِ تَعَالَى ثُمَّ قَضى أَجَلًا وَ أَجَلٌ مُسَمًّى عِنْدَهُ قَالَ الْأَجَلُ الَّذِی غَیْرُ مُسَمًّى مَوْقُوفٌ یُقَدِّمُ مِنْهُ مَا شَاءَ وَ یُؤَخِّرُ مِنْهُ مَا شَاءَ وَ أَمَّا الْأَجَلُ الْمُسَمَّى فَهُوَ الَّذِی یُنْزِلُ مِمَّا یُرِیدُ أَنْ یَکُونَ مِنْ لَیْلَةِ الْقَدْرِ إِلَى مِثْلِهَا مِنْ قَابِلٍ فَذَلِکَ قَوْلُ اللَّهِ فَإِذا جاءَ أَجَلُهُمْ لا یَسْتَأْخِرُونَ ساعَةً وَ لا یَسْتَقْدِمُونَ

**[ترجمه]تفسیر عیاشی: مسعدة بن صدقة نقل کرده، امام صادق علیه السلام در مورد این سخن خداوند متعال: «ثُمَّ قَضى أَجَلًا وَ أَجَلٌ مُسَمًّى عِنْدَهُ» - . أنعام / ۲ - { آن‌گاه مدتی را [برای شما عمر] مقرر داشت و أجل حتمی نزد اوست} فرمودند: أجل... هایی که مسمی نیستند، غیر حتمی‌اند و خداوند هر کدام از آن‌ها را که بخواهد، به پیش می‌اندازد و هر کدام را که بخواهد، به تأخیر می‌افکند. اما أجل مسمی همان است که خداوند وقوع آن را در فاصله بین شب قدر تا شب قدر سال آینده، اراده کرده است و این همان سخن خداوند است که فرمود: «فَإِذا جاءَ أَجَلُهُمْ لا یَسْتَأْخِرُونَ ساعَةً وَ لا یَسْتَقْدِمُونَ» - . أعراف / ۳۴ - { پس چون اجلشان فرا رسد، نه [می توانند] ساعتی آن را پس اندازند و نه پیش}.

**[ترجمه]

«۴»

ما، الأمالی للشیخ الطوسی وَ عَنْ حُمْرَانَ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ: الْمُسَمَّی مَا سُمِّیَ لِمَلَکِ الْمَوْتِ فِی تِلْکَ اللَّیْلَهِ وَ هُوَ الَّذِی قَالَ اللَّهُ إِذا جاءَ أَجَلُهُمْ فَلا یَسْتَأْخِرُونَ ساعَهً وَ لا یَسْتَقْدِمُونَ وَ الْآخَرُ لَهُ فِیهِ الْمَشِیَّهُ إِنْ شَاءَ قَدَّمَهُ وَ إِنْ شَاءَ أَخَّرَهُ.

**[ترجمه]أمالی شیخ طوسی: حمران نقل کرده،

ص: ۱۳۹

امام صادق علیه السلام فرمودند: [أجل] مسمی یعنی آن [أجلی] که برای فرشته مرگ در شب قدر معین شده است و همان [أجلی] است که خداوند درباره‌اش فرموده است: «فَإِذا جاءَ أَجَلُهُمْ لا یَسْتَأْخِرُونَ ساعَهً وَ لا یَسْتَقْدِمُونَ» {پس چون اجلشان فرا رسد، نه [می توانند] ساعتی آن را پس اندازند و نه پیش}، اما خداوند در أجل دیگر[ی که سخن از آن آمده است] مشیت دارد و اگر بخواهد آن را به پیش می‌اندازد و اگر بخواهد به تأخیر می‌افکند.

**[ترجمه]

«۵»

ما، الأمالی للشیخ الطوسی الْغَضَائِرِیُّ عَنِ التَّلَّعُکْبَرِیِّ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ هَمَّامٍ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَلِیِّ بْنِ

ص: ۱۳۹

۱- فی المصدر: أنزل اللّه فیها کل شی ء یکون الی لیله مثلها. م.

الْحُسَيْنِ الْهَمَذَانِيِّ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ خَالِدٍ الْبَرْقِيِّ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ سِنَانٍ عَنِ الْمُفَضَّلِ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ: إِنَّ اللَّهَ تَعَالَی لَمْ يَجْعَلْ لِلْمُؤْمِنِ أَجَلًا فِی الْمَوْتِ يُبْقِيهِ مَا أَحَبَّ الْبَقَاءَ فَإِذَا عَلِمَ مِنْ أَنَّهُ سَيَأْتِی بِمَا فِيهِ بَوَارُ دِينِهِ (۱)قَبَضَهُ إِلَيْهِ تَعَالَی مُكْرَهاً.

**[ترجمه]أمالی شیخ طوسی: مفضل نقل کرده، امام صادق علیه السلام فرمودند: خداوند متعال برای انسان مؤمن، أجلی قرار نداده است و تا هر زمان که دوست داشته باشد او را زنده نگاه می‌دارد. وقتی زمانی می‌رسد که خداوند متعال می‌داند زندگی بیش از آن موجب خرابی دینش می‌شود، او را به اکراه به نزد خود می‌برد.

**[ترجمه]

«۶»

قَالَ مُحَمَّدُ بْنُ هَمَّامٍ فَذَكَرْتُ هَذَا الْحَدِيثَ لِأَحْمَدَ بْنِ عَلِيِّ بْنِ حَمْزَةَ مَوْلَی الطَّالِبِيِّينَ وَ كَانَ رَاوِيَةً لِلْحَدِيثِ (۲)فَحَدَّثَنِی عَنِ الْحُسَيْنِ بْنِ أَسَدٍ الطُّفَاوِيِّ (۳)عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْقَاسِمِ عَنْ فُضَيْلِ بْنِ يَسَارٍ عَنْ رَجُلٍ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ: مَنْ يَمُوتُ بِالذُّنُوبِ أَكْثَرُ مِمَّنْ يَمُوتُ بِالْآجَالِ وَ مَنْ يَعِيشُ بِالْإِحْسَانِ أَكْثَرُ مِمَّنْ يَعِيشُ بِالْأَعْمَارِ.

**[ترجمه]فضیل بن یسار از طریق مردی نقل کرده، امام صادق علیه السلام فرمودند: آن‌هایی که به سبب گناهانشان می‌میرند، بیشتر از کسانی‌اند که به سبب رسیدن أجل‌هایشان می‌میرند و کسانی که به سبب نیکی‌هایشان زنده هستند، بیش از آن‌هایی که به سبب عمرهایشان زنده‌اند می‌باشند.

**[ترجمه]

«۷»

دَعَوَاتُ الرَّاوَنْدِيِّ، قَالَ الصَّادِقُ علیه السلام يَعِيشُ النَّاسُ بِإِحْسَانِهِمْ أَكْثَرَ مِمَّا يَعِيشُونَ بِأَعْمَارِهِمْ وَ يَمُوتُونَ بِذُنُوبِهِمْ أَكْثَرَ مِمَّا يَمُوتُونَ بِآجَالِهِمْ.

**[ترجمه]دعوات راوندی: امام صادق علیه السلام فرمودند: مردم بیش از آن که به سبب عمرشان زنده بمانند به سبب نیکی‌هایشان زنده‌اند و بیش از آن که به سبب أجل‌هایشان بمیرند، به سبب گناهانشان می‌میرند.

**[ترجمه]

«۸»

النهج، نهج البلاغه قَالَ علیه السلام إِنَّ مَعَ كُلِّ إِنْسَانٍ مَلَكَيْنِ يَحْفَظَانِهِ فَإِذَا جَاءَ الْقَدَرُ خَلَّيَا بَيْنَهُ وَ بَيْنَهُ وَ إِنَّ الْأَجَلَ جُنَّةٌ (۴)حَصِينَةٌ.

**[ترجمه]نهج البلاغة: امیرالمؤمنین علیه السلام فرمودند: همراه هر انسانی دو فرشته وجود دارد که او را حفظ می‌کنند؛

هنگامی که قَدَر خداوند سر رسد، او را با أجلش رها می‌کنند. همانا أجل دژی استوار است.

**[ترجمه]

«۹»

شی، تفسیر العیاشی عَنْ حُمْرَانَ قَالَ: سَأَلْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام عَنْ قَوْلِ اللَّهِ قَضی أَجَلًا وَ أَجَلٌ مُسَمًّی عِنْدَهُ قَالَ هُمَا أَجَلَانِ أَجَلٌ مَوْقُوفٌ يَصْنَعُ اللَّهُ مَا يَشَاءُ وَ أَجَلٌ مَحْتُومٌ.

**[ترجمه]تفسیر عیاشی: حمران نقل کرده، از امام صادق علیه السلام درباره این سخن خداوند: «قَضی أَجَلًا وَ أَجَلٌ مُسَمًّی عِنْدَهُ» - . أنعام / ۲ - { آن‌گاه مدتی را [برای شما عمر] مقرر داشت و أجل حتمی نزد اوست} پرسیدم؛ ایشان فرمودند: مقصود همان دو أجل است؛ أجل غیر حتمی که خداوند هر چه بخواهد در مورد آن می‌کند، و أجل حتمی.

**[ترجمه]

«۱۰»

شی، تفسیر العیاشی عَنْ حُصَيْنٍ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام فِي قَوْلِهِ قَضی أَجَلًا وَ أَجَلٌ مُسَمًّی عِنْدَهُ قَالَ الْأَجَلُ الْأَوَّلُ هُوَ الَّذِي نَبَذَهُ إِلَى الْمَلَائِكَةِ وَ الرُّسُلِ وَ الْأَنْبِيَاءِ وَ الْأَجَلُ الْمُسَمَّى عِنْدَهُ هُوَ الَّذِي سَتَرَهُ عَنِ الْخَلَائِقِ.

**[ترجمه]تفسیر عیاشی: حصین نقل کرده، امام صادق علیه السلام در مورد این سخن خداوند: «قَضی أَجَلًا وَ أَجَلٌ مُسَمًّی عِنْدَهُ» فرمودند: أجل اولی، همان است که خداوند آن را برای فرشتگان و رسولان و پیامبران فاش می‌کند و أجل مسمی آن است که نزد خودش است و از مخلوقات پوشیده می‌دارد.

**[ترجمه]

بیان

ظاهر بعض الأخبار كون الأجل الأول محتوما و الثانی موقوفا و بعضها بالعكس و يمكن الجمع بأن المعنى أنه تعالى قضى أجلا أخبر به أنبياءه و حججه علیهم السلام و أخبر بأنه محتوم فلا يتطرق إليه التغيير و عنده أجل مسمى أخبر بخلافه غير محتوم فهو الذی إذا أخبر بذلك المسمى يحصل منه البداء فلذا قال تعالى

ص: ۱۴۰

۱- أی هلاک دينه. أقول: متن الحديث لا يخلو عن غرابه.

۲- الراويه: الذی يروی الحديث و التاء فيه للمبالغه.

۳- قال الفيروزآبادی فی القاموس: الطفاوه بالضم: حی من قیس عیلان.

۴- بضم الجیم: الستره، و کل ما وقی من السلاح.

عِنْدَهُ أی لم يطلع عليه أحدا بعد و إنما يطلق عليه المسمى لأنه بعد الإخبار يكون مسمى فما لم يسم فهو موقوف و منه يكون البداء فيما أخبر لا على وجه الحتم و يحتمل أن يكون المراد بالمسمى ما سمی و وصف بأنه محتوم فالمعنى قضى أجلا محتوما أی أخبر بكونه محتوما و أجلا آخر وصف بكونه محتوما عنده و لم يخبر الخلق بكونه محتوما فيظهر منه أنه أخبر بشی ء لا على وجه الحتم فهو غير المسمى لا الأجل الذی ذكر أولا و حاصل الوجهين مع قربهما أن الأجلين كليهما محتومان أخبر بأحدهما و لم يخبر بالآخر و يظهر من الآيه أجل آخر غير الأجلين و هو الموقوف و يمكن أن يكون الأجل الأول عاما فيرتكب تكلف فی خبر ابن مسكان بأنه قد يكون محتوما و ظاهر أكثر الأخبار أن الأول موقوف و المسمى محتوم.

**[ترجمه]ظاهر بعضی از روایات این است که أجل اول [موجود در این آیه]، أجل محتوم و دومی غیر محتوم است، و ظاهر بعضی دیگر، عکس این است. می‌توان این دو دسته روایات را این‌گونه با هم سازش داد: معنای این‌که خداوند متعال«قَضی أَجَلًا»، این است که آن را به پیامبران و حجت‌های خویش علیهم السلام گفته است و به آنان خبر داده است که حتمی است و قابل تغییر نیست، و [علاوه بر این،] أجل مسمایی نیز نزد خداوند وجود دارد که فرموده غیر محتوم است و این همان است که در آن بداء می‌کند و به همین جهت خداوند متعال فرموده است:

ص: ۱۴۰

«عِنْدَهُ»، که یعنی هیچ‌کسی را بر آن آگاه نکرده است. و از آن روی به آن مسمی گفته است که فقط بعد از این‌که آن را بگوید معین می‌شود. پس أجلی که آن را نگفته است، غیر حتمی است. و بداء نیز در مورد أجلی واقع می‌شود که آن را به صورت غیر حتمی فرموده است. محتمل است که مقصود از مسمی، أجلی باشد که آن را گفته و وصف به محتومیت کرده است، پس معنای آیه این است که خداوند أجلی محتوم را مقرر کرد، یعنی از حتمی بودن آن خبر داد و أجل دیگری هست که خداوند آن را به محتومیت وصف نموده است. بنابراین مشخص می‌شود که خداوند أجل غیر حتمی را [به حجت‌های خود] خبر داده است که همان اجل غیر مسمی است، نه آن أجلی که اول فرموده است. نتیجه این دو احتمال که به هم نزدیک هستند، این است که هر دو أجل محتوم هستند و خداوند یکی از آن‌ها را [به حجت‌های خود] گفته است و آن دیگری را نگفته است. از این آیه معلوم می‌شود که أجل دیگری غیر از این دو أجل نیز وجود دارد که غیر حتمی است. ممکن است أجل اولی عام باشد و بنابراین باید در روایت إبن مسکان تکلّفی مرتکب شویم [و بگوییم مقصود، أجلی است] که گاهی اوقات محتوم است. ظاهر بیشتر روایات این است که أجل اولی، غیر محتوم و أجل مسمی، محتوم است.

**[ترجمه]

«۱۱»

شی، تفسیر العیاشی عَنْ حَمَّادِ بْنِ مُوسَی عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام أَنَّهُ سُئِلَ عَنْ قَوْلِ اللَّهِ یَمْحُوا اللَّهُ ما یَشاءُ وَ یُثْبِتُ وَ عِنْدَهُ أُمُّ الْکِتابِ قَالَ إِنَّ ذَلِکَ کِتَابٌ یَمْحُو اللَّهُ فِیهِ مَا یَشَاءُ وَ یُثْبِتُ فَمِنْ ذَلِکَ الَّذِی یَرُدُّ الدُّعَاءُ الْقَضَاءَ وَ ذَلِکَ الدُّعَاءُ مَکْتُوبٌ عَلَیْهِ الَّذِی یُرَدُّ بِهِ الْقَضَاءُ حَتَّی إِذَا صَارَ إِلَی أُمِّ الْکِتَابِ لَمْ یُغْنِ الدُّعَاءُ فِیهِ شَیْئاً.

**[ترجمه]تفسیر عیاشی: حماد بن موسی نقل کرده، از امام صادق علیه السلام درباره این سخن خداوند: «یَمْحُوا اللَّهُ ما یَشاءُ وَ یُثْبِتُ وَ عِنْدَهُ أُمُّ الْکِتابِ» - . رعد / ۳۹ - {خدا آن‌چه را بخواهد محو یا اثبات می کند و اصل کتاب نزد اوست} سؤال شد؛ ایشان فرمودند: آن کتاب، کتابی است که خداوند هر چه بخواهد در آن محو یا اثبات می‌کند، به همین جهت است که دعا می‌تواند قضای خداوند را برگرداند و آن دعایی که قضا به وسیله آن برگردانده می‌شود، در آن کتاب نوشته شده است، تا زمانی که نوشته‌های موجود در آن به أُم الکتاب منتقل شود که پس از آن، دعا تأثیری در آن نمی‌کند.

**[ترجمه]

بیان

لعل المراد بکونه مکتوبا علیه أن هذا الحکم ثابت له حتی یوافق ما فی اللوح من القضاء الحتمی فإذا وافقه فلا ینفع الدعاء و یحتمل أن یکون المعنی أن ذلک الدعاء الذی یرد به القضاء من الأسباب المقدره أیضا فلا ینافی الدعاء القدر و القضاء.

**[ترجمه]شاید مقصود از \\"در آن کتاب نوشته شده است\\" این باشد که این حکم تا زمانی که با قضای حتمی موجود در لوح، موافق گردد ثابت است، ولی زمانی که با آن یکسان شود، دیگر دعا سودی ندارد. محتمل است که معنایش این باشد که خود آن دعایی که قضا را برمی‌گرداند نیز از اسباب مقدر است؛ بنابراین دعا منافاتی با قضا و قدر ندارد.

**[ترجمه]

«۱۲»

شی، تفسیر العیاشی عَنِ الْحُسَیْنِ بْنِ زَیْدٍ عَنْ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ أَبِیهِ علیه السلام قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله إِنَّ الْمَرْءَ لَیَصِلُ رَحِمَهُ وَ مَا بَقِیَ مِنْ عُمُرِهِ إِلَّا ثَلَاثُ سِنِینَ فَیَمُدُّهَا اللَّهُ إِلَی ثَلَاثٍ وَ ثَلَاثِینَ سَنَةً وَ إِنَّ الْمَرْءَ لَیَقْطَعُ رَحِمَهُ وَ قَدْ بَقِیَ مِنْ عُمُرِهِ ثَلَاثٌ وَ ثَلَاثُونَ سَنَةً فَیَقْصِرُهَا اللَّهُ إِلَی ثَلَاثِ سِنِینَ أَوْ أَدْنَی قَالَ الْحُسَیْنُ وَ کَانَ جَعْفَرٌ علیه السلام یَتْلُو هَذِهِ الْآیَةَ یَمْحُوا اللَّهُ ما یَشاءُ وَ یُثْبِتُ وَ عِنْدَهُ أُمُّ الْکِتابِ

**[ترجمه]تفسیر عیاشی: حسین بن یزید از امام صادق و ایشان از پدرشان علیهما السلام نقل کرده‌اند: رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمودند: انسان صله رحم می‌کند در حالی که سه سال از عمرش باقی مانده است، و خداوند [به سبب این صله رحم، باقی‌مانده] عمرش را به سی وسه سال افزایش می‌دهد. و انسان قطع رحم می‌کند در حالی که سی و سه سال از عمرش باقی مانده است، و خداوند [به سبب این قطع رحم، باقی‌مانده] عمرش را به سه سال یا کمتر کاهش می‌دهد. حسین[، راوی این حدیث، هم‌چنین] نقل کرده است: امام صادق علیه السلام همواره این آیه را می‌خواندند: «یَمْحُوا اللَّهُ ما یَشاءُ وَ یُثْبِتُ وَ عِنْدَهُ أُمُّ الْکِتابِ» - . رعد / ۳۹ - {خدا

آن‌چه را بخواهد محو یا اثبات می کند و اصل کتاب نزد اوست}.

**[ترجمه]

«۱۳»

نهج، نهج البلاغه مِنْ كَلَامِهِ عليه السلام لَمَّا خُوِّفَ مِنَ الْغِيلَهِ وَ إِنَّ عَلَيَّ مِنَ اللَّهِ جُنَّهً

ص: ۱۴۱

حَصِینَهً فَإِذَا جَاءَ یَوْمِی انْفَرَجَتْ عَنِّی وَ أَسْلَمَتْنِی فَحِینَئِذٍ لَا یَطِیشُ السَّهْمُ وَ لَا یَبْرَأُ الْکَلْمُ (۱)

**[ترجمه]نهج البلاغهٔ: از سخنان امیرالمؤمنین علیه السلام، هنگامی که ایشان را از نیرنگ [و غافل گیری] بیم دادند: از جانب خداوند بر روی من دژی

ص: ۱۴۱

استوار وجود دارد که زمانی که روز [مرگ]م فرا رسد، از روی من برداشته می‌شود و مرا تسلیم [مرگ] می کند؛ در آن زمان، دیگر نه تیری به خطا می‌رود و نه زخمی بهبود می‌یابد.

**[ترجمه]

بیان

الغیله القتل علی غفله و طاش السهم انحرف عن الغرض.

lt;meta info="\\"غیلهٔ\\"، به معنای کشته شدن غافل گیرانه است، و \\"طاش السهم\\"، یعنی تیر به هدف نخورد.

**[ترجمه]

«۱۴»

نهج، نهج البلاغه قَالَ علیه السلام کَفَی بِأَجَلٍ حَارِساً.

**[ترجمه]نهج البلاغهٔ: امیرالمؤمنین علیه السلام فرمودند: أجل [انسان] برای حفاظت او کافی است.

یک دنباله:

**[ترجمه]

تذنیب

أقول: الأخبار الداله علی حقیقه الأجلین و تحقیقهما قد مر فی باب البداء من کتاب التوحید و قال المحقق الطوسی رحمه الله فی التجرید أجل الحیوان الوقت الذی علم الله بطلان حیاته فیه و المقتول یجوز فیه الأمران لولاه و یجوز أن یکون الأجل لطفا للغیر لا للمکلف.

و قال العلامه رحمه الله فی شرحه اختلف الناس فی المقتول لو لم یقتل فقالت المجبره إنه کان یموت قطعا و هو قول أبی هذیل العلاف و قال بعض البغدادیین إنه کان یعیش قطعا و قال أکثر المحققین إنه کان یجوز أن یعیش و یجوز أن یموت ثم اختلفوا

فقـال قوم منهم إن كـان المعلوم منه البقاء لو لـم يقتل له أجلان و قال الجبائيان و أصـحابهما و أبو الحسـين البصـرى إن أجله هو الوقت الـذى قتل فيه ليس له أجل آخر لو لم يقتل فما كان يعيش إليه ليس بأجل له الآن حقيقى بل تقـديرى و احتـج الموجبون لموته بأنه لولاه لزم خلاف معلوم الله تعالى و هو محال و احتج الموجبون لحياته بأنه لو مات لكان الذابح غنم غيره محسـنا و لما وجب القود لأنه لم يفوت حياته.

و الجواب عن الأول ما تقدم من أن العلم يؤثر فى المعلوم و عن الثانى بمنع الملازمه إذ لو ماتت الغنم اسـتحق ما لها عوضا زائدا على الله تعـالى فيـذبحه فوته الأعواض الزائـده و القود من حيث مخالفه الشارع إذ قتله حرام عليه و إن علم موته و لهـذا لو أخبر الصـادق بموت زيـد لم يجز لأحـد قتله ثم قـال رحمه الله و لا اسـتبعاد فى أن يكون أجـل الإنسـان لطفا لغيره من المكلفين و لا يمكن أن يكون لطفا للمكلف نفسه لأن الأجل يطلق على عمره و حياته و يطلق على أجل موته أما الأول فليس بلطف لأنه

۱- بفتح الكاف و سكون اللام أى لا يشفى الجرح.

تمكين له من التكليف و اللطف زائد على التمكين و أما الثانی فهو قطع للتكليف فلا يصح أن يكلف بعده فيكون لطفا له فيما يكلفه من بعد و اللطف لا يصح أن يكون لطفا فيما مضى انتهى.

أقول لا- يخفى ما فی قوله رحمه الله العلم لا يؤثر فإنه غير مرتبط بالسؤال بل الجواب هو أنه يلزم خلاف العلم على هذا الفرض على أی حال فإن من علم الله أنه سيقتل إذا مات بغير قتل كان خلاف ما علمه تعالى و أما علمه بموته على أی حال فليس بمسلم و أما قوله و اللطف لا- يصح أن يكون لطفا فيما مضى فيمكن منعه بأنه يمكن أن يكون لطفا من حيث علم المكلف بوقوعه فيردعه عن ارتكاب كثير من المحرمات إلا- أن يقال اللطف هو العلم بوقوع أصل الموت فأما خصوص الأجل المعين فلعدم علمه به غالبا لا يكون لطفا من هذه الجهه أيضا و يمكن تطبيق كلام المصنف على هذا الوجه من غير تكلف.

**[ترجمه]روایاتی که دال بر حقیقت این دو أجل و توضیح درباره آن‌ها هستند، پیش از این در بخش بداء از کتاب توحید آورده شد. محقق طوسی رحمه الله در تجرید گفته است: أجل حیوان، زمانی است که خداوند علم دارد در آن وقت زندگی... اش به پایان می‌رسد. در مورد [أجلِ] کسی که کشته شده است، اگر کشته نمی‌شد، دو احتمال موجود است، و گاهی ممکن است أجل مکلف، لطف به دیگران باشد نه خود او.

علامه رحمه الله در شرح این سخن خواجه نوشته است: مردم در مورد کسی که کشته شده است اگر کشته نمی‌شد، اختلاف دارند؛ جبری‌ها می‌گویند: [اگر کشته نمی‌شد نیز] قطعاً می‌مرد، که این قول أبی‌هذیل علاف است. بعضی از [پیروان مکتب] بغدادی‌ها گفته‌اند: [اگر کشته نمی‌شد،] حتماً زنده می‌ماند. و بیشتر محققان گفته‌اند: شاید زنده می‌ماند و شاید می‌مرد. سپس خود آن‌ها [- محققان] نیز اختلاف کرده‌اند؛ عده‌ای گفته‌اند: اگر معلوم باشد که در صورت کشته نشدن زنده می‌ماند، [باید بگوییم] او دو أجل دارد. جبائی‌ها و پیروان آن‌ها و أبوالحسین بصری گفته‌اند: أجل او همان وقتی است که در آن کشته می... شود و اگر کشته نمی‌شد أجل دیگری نداشت و اکنون [که کشته شده است،] آن زمانی که [در صورت کشته نشدن] تا آن هنگام زنده می‌ماند، أجل حقیقی او نیست، بلکه اجل فرضی اوست. کسانی که مرگ او را واجب دانسته‌اند [و گفته‌اند: اگر کشته نمی‌شد، قطعاً می‌مرد]، دلیلشان این است که اگر نمیرد، لازم می‌آید که خلاف آن‌چه که خدا به آن علم دارد واقع شود و این محال است. و آن‌هایی که زنده ماندن او را واجب دانسته‌اند [و گفته‌اند: اگر کشته نمی‌شد، حتماً زنده می‌ماند] دلیلشان این است که اگر بمیرد، [می‌توانیم بگوییم] کسی که گوسفند دیگری را ذبح کرده است، شخصی نیکوکار است و بر او لازم نیست که تاوان آن را بدهد؛ چرا که چیزی از [زمان] زندگی او را کم نکرده است.

جواب اولی همان است که پیش از این گذشت که علم [نمی‌تواند] در معلوم تأثیر می‌کند، و جواب دومی این است که ملازمه ای [بین آن دو] وجود ندارد، زیرا اگر گوسفند [بدون این که کسی آن را ذبح کند] می‌مرد، مالک آن مستحق عوض‌های زائدی که خداوند متعال در عوض [از دست دادن مالش] به او می‌داد می‌گشت،

ولی حالا- که آن دیگری آن را ذبح کرده است، آن عوض‌های زائد به او نمی‌رسد. و وجوب تاوان نیز به جهت مخالفت با شارع است، زیرا حتی اگر می‌دانسته که [اگر هم آن را نکشد،] می‌میرد، کشتن آن بر او حرام است،. به همین جهت اگر انسانِ راست‌گویی خبر دهد که زید مرده است، برای هیچ‌کس جایز نیست که او را به قتل برساند. ایشان رحمه الله سپس گفته است: و بعید نیست که أجل شخصی، نسبت به مکلفین دیگر لطف باشد، ولی ممکن نیست برای خود مکلف نیز لطف باشد؛ زیرا

أجل یا در معنای عمر و حیات استعمال می‌شود و یا در معنای مرگ، [معنای] اولی که لطف نیست؛

ص: ۱۴۲

زیرا عمر و حیات سبب می‌شود که مکلف بتوانـد تکالیفش را انجام دهـد، و لطف چیزی بیش از امکان انجام تکلیف است. و معنای دوم نیز سبب قطع تکلیف می‌شود و مکلف نمی‌توانـد بعد از عمرش به چیزی تکلیف شود تا به سـبب آن‌چه که بعد از عمر به آن تکلیـف می‌شـود، لطفی در حق او صـورت گرفته باشـد. هم‌چنین لطـف نمی‌توانـد نسـبت به چیزی که [زمـان آن] گذشته است لطف باشد.

مؤلف گویـد: پوشیده نیست که جواب ایشان رحمه الله که گفتنـد علم نمی‌توانـد [در معلوم] تأثیر کند، ربطی به سؤال ندارد، بلکه جواب [صـحیح] این است [که بگوییم:] بـا این فرض لازم می‌آیـد که به هر حال چیزی خلاف علم خداونـد روی دهـد؛ زیرا کسی که خدا علم دارد که به زودی کشته خواهد شد، اگر به سببی غیر از کشته شدن بمیرد، بر خلاف علم خداوند متعال است. اما این‌که خداوند در هر حال به مرگ او علم داشته باشد، مسلم نیست. اما این‌که علامه گفت که لطف نمی‌تواند نسبت به چیزی که [زمـان آن] گذشـته است لطـف باشـد، می‌تـوان آن را رد کرد؛ زیرا ممکن است از این جهت که مکلـف می‌داند مرگ واقـع می‌شود، سـبب پرهیز او از بیشـتر محرمـات شود و لطف باشـد. مگر این‌که گفته شود که لطف همـان علم به وقوع اصل مرگ است، اما خصوص أجل معین، چون اغلب [انسان‌ها] به آن علمی ندارنـد، نمی‌تواند از این جهت نیز لطف باشد، و می‌توان کلام محقق طوسی را نیز بدون هیچ تکلفی بر همین احتمال حمل کرد.

**[ترجمه]

باب ۵ الأرزاق و الأسعار

اشاره

باب ۵ الأرزاق و الأسعار (۱)

**[ترجمه]باب ۵ الأرزاق و الأسعار

**[ترجمه]

الآیات؛

البقره: «وَ اللَّهُ یَرْزُقُ مَنْ یَشاءُ بِغَیْرِ حِسابٍ»(۲۱۲)

آل عمران: «إِنَّ اللَّهَ یَرْزُقُ مَنْ یَشاءُ بِغَیْرِ حِسابٍ»(۳۷)

هود: «وَ ما مِنْ دَابَّةٍ فِی الْأَرْضِ إِلَّا عَلَی اللَّهِ رِزْقُها»(۶)

الرعد: «اللَّهُ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشاءُ وَ يَقْدِرُ»(۲۶)

الأسرى: «إِنَّ رَبَّکَ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشاءُ وَ يَقْدِرُ إِنَّهُ كانَ بِعِبادِهِ خَبِيراً بَصِيراً»(۳۰)

ص: ۱۴۳

۱- الارزاق جمع الرزق، و هو كل ما صح انتفاع الحيوان به بالتغذى أو غيره و ليس لاحد منعه منه؛ و أمّا إطلاق الرزق على الممنوع و المحرم فسيأتى الكلام فيه مفصلا من المصنّف؛ و أمّا الاسعار فهو جمع السعر بالكسر و هو الذى يقوم عليه الثمن، و هو قد يرخص و قد يغلو، و يأتى الكلام فى أنهما مستندان إلى اللّه مطلقا أو فى بعض الاحيان.

الحج: «لَيَرْزُقَنَّهُمُ اللَّهُ رِزْقاً حَسَناً وَ إِنَّ اللَّهَ لَهُوَ خَيْرُ الرَّازِقِينَ»(۵۸)

المؤمنين: «وَ هُوَ خَيْرُ الرَّازِقِينَ»(۷۲)

النور: «وَ اللَّهُ يَرْزُقُ مَنْ يَشاءُ بِغَيْرِ حِسابٍ»(۳۸)

العنكبوت: «وَ كَأَيِّنْ مِنْ دَابَّةٍ لا تَحْمِلُ رِزْقَهَا اللَّهُ يَرْزُقُها وَ إِيَّاكُمْ وَ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ»(۶) (و قال تعالى): «اللَّهُ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشاءُ مِنْ عِبادِهِ وَ يَقْدِرُ لَهُ إِنَّ اللَّهَ بِكُلِّ شَيْ ءٍ عَلِيمٌ»(۶۲)

الروم: «أَ وَ لَمْ يَرَوْا أَنَّ اللَّهَ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشاءُ وَ يَقْدِرُ إِنَّ فِي ذلِكَ لَآياتٍ لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ»(۳۷)

سبأ: «قُلْ مَنْ يَرْزُقُكُمْ مِنَ السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ قُلِ اللَّهُ»(۳۴) (و قال تعالى): «قُلْ إِنَّ رَبِّي يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشاءُ وَ يَقْدِرُ وَ لكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لا يَعْلَمُونَ»(۳۶) (و قال تعالى): «قُلْ إِنَّ رَبِّي يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشاءُ مِنْ عِبادِهِ وَ يَقْدِرُ لَهُ وَ ما أَنْفَقْتُمْ مِنْ شَيْ ءٍ فَهُوَ يُخْلِفُهُ وَ هُوَ خَيْرُ الرَّازِقِينَ»(۳۹)

الزمر: «أَ وَ لَمْ يَعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشاءُ وَ يَقْدِرُ إِنَّ فِي ذلِكَ لَآياتٍ لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ»(۵۲)

حمعسق: «لَهُ مَقالِيدُ السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشاءُ وَ يَقْدِرُ إِنَّهُ بِكُلِّ شَيْ ءٍ عَلِيمٌ»(۱۲) (و قال تعالى): «وَ لَوْ بَسَطَ اللَّهُ الرِّزْقَ لِعِبادِهِ لَبَغَوْا فِي الْأَرْضِ وَ لكِنْ يُنَزِّلُ بِقَدَرٍ ما يَشاءُ إِنَّهُ بِعِبادِهِ خَبِيرٌ بَصِيرٌ»(۲۷)

الزخرف: «أَ هُمْ يَقْسِمُونَ رَحْمَتَ رَبِّكَ نَحْنُ قَسَمْنا بَيْنَهُمْ مَعِيشَتَهُمْ فِي الْحَياةِ الدُّنْيا»(۳۲)

الذاريات: «وَ فِي السَّماءِ رِزْقُكُمْ وَ ما تُوعَدُونَ* فَوَ رَبِّ السَّماءِ وَ الْأَرْضِ إِنَّهُ لَحَقٌّ مِثْلَ ما أَنَّكُمْ تَنْطِقُونَ»(۲۲-۲۳)

**[ترجمه]«وَ اللَّهُ يَرْزُقُ مَنْ يَشاءُ بِغَيْرِ حِسابٍ» -. بقره / ۲۱۲ -

{و خدا به هر كه بخواهد بى شمار روزى مى دهد}.

«إِنَّ اللَّهَ يَرْزُقُ مَنْ يَشاءُ بِغَيْرِ حِسابٍ» -. آل عمران / ۳۷ -

{خداست كه خدا به هر كس بخواهد بى شمار روزى مى دهد}.

«وَ ما مِنْ دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ إِلَّا عَلَى اللَّهِ رِزْقُها» -. هود / ۶ -

{و هيچ جنبنده اى در زمين نيست مگر [اين كه] روزيش بر عهده خداست}.

«اللَّهُ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشاءُ وَ يَقْدِرُ» -. رعد / ۲۶ -

{خدا روزی را برای هر که بخواهد گشاده یا تنگ می گرداند}.

«إِنَّ رَبَّکَ یَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ یَشاءُ وَ یَقْدِرُ إِنَّهُ کانَ بِعِبادِهِ خَبِیراً بَصِیراً» - . إسراء / ۳۰ -

{بی گمان پروردگار تو برای هر که بخواهد روزی را گشاده یا تنگ می گرداند، در حقیقت او به [حال] بندگانش آگاه بیناست}.

ص: ۱۴۳

«لَیَرْزُقَنَّهُمُ اللَّهُ رِزْقاً حَسَناً وَ إِنَّ اللَّهَ لَهُوَ خَیْرُ الرَّازِقِینَ» - . حج / ۵۸ -

{قطعاً خداوند به آنان رزقی نیکو می بخشد و راستی این خداست که بهترین روزی دهندگان است}.

«وَ هُوَ خَیْرُ الرَّازِقِینَ» - . مؤمنون / ۷۲ -

{و اوست که بهترین روزی دهندگان است}.

«وَ اللَّهُ یَرْزُقُ مَنْ یَشاءُ بِغَیْرِ حِسابٍ» - . نور / ۳۸ -

{و خدا[ست که] هر که را بخواهد بی حساب روزی می دهد}.

«وَ کَأَیِّنْ مِنْ دَابَّهٍ لا تَحْمِلُ رِزْقَهَا اللَّهُ یَرْزُقُها وَ إِیَّاکُمْ وَ هُوَ السَّمِیعُ الْعَلِیمُ» - . عنکبوت / ۶۰ -

{و چه بسیار جاندارانی که نمی توانند متحمل روزی خود شوند، خداست که آن‌ها و شما را روزی می دهد و اوست شنوای دانا}.

«اللَّهُ یَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ یَشاءُ مِنْ عِبادِهِ وَ یَقْدِرُ لَهُ إِنَّ اللَّهَ بِکُلِّ شَیْ ءٍ عَلِیمٌ» - . همان / ۶۲ -

{خدا بر هر کس از بندگانش که بخواهد روزی را گشاده می گرداند و [یا] بر او تنگ می سازد؛ زیرا خدا به هر چیزی داناست}.

«أَ وَ لَمْ یَرَوْا أَنَّ اللَّهَ یَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ یَشاءُ وَ یَقْدِرُ إِنَّ فِی ذلِکَ لَآیاتٍ لِقَوْمٍ یُؤْمِنُونَ» - . روم / ۳۷ -

{آیا ندانسته اند که [این] خداست که روزی را برای هر کس که بخواهد فراخ یا تنگ می گرداند!؟ قطعاً در این [امر] برای مردمی که ایمان می آورند عبرت‌هاست}.

«قُلْ مَنْ یَرْزُقُکُمْ مِنَ السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ قُلِ اللَّهُ» - . سبأ / ۲۴ -

{بگو کیست که شما را از آسمان‌ها و زمین روزی می دهد!؟ بگو خدا}.

«قُلْ إِنَّ رَبِّی یَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ یَشاءُ وَ یَقْدِرُ وَ لکِنَّ أَکْثَرَ النَّاسِ لا یَعْلَمُونَ» - . همان / ۳۶ -

{بگو پروردگار من است که روزی را برای هر کس که بخواهد گشاده یا تنگ می گرداند، لیکن بیشتر مردم نمی دانند}.

«قُلْ إِنَّ رَبِّی یَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ یَشاءُ مِنْ عِبادِهِ وَ یَقْدِرُ لَهُ وَ ما أَنْفَقْتُمْ مِنْ شَیْ ءٍ فَهُوَ یُخْلِفُهُ وَ هُوَ خَیْرُ الرَّازِقِینَ» - . همان / ۳۹ -

{بگو در حقیقت پروردگار من است که روزی را برای هر کس از بندگانش که بخواهد گشاده یا برای او تنگ می گرداند و هر چه را انفاق کردید عوضش را او می دهد و او بهترین روزی دهندگان است}.

«أَ وَ لَمْ یَعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ یَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ یَشاءُ وَ یَقْدِرُ إِنَّ فِی ذلِکَ لَآیاتٍ لِقَوْمٍ یُؤْمِنُونَ» - . زمر / ۵۲ -

{آیا ندانسته اند که خداست که روزی را برای هر کس که بخواهد گشاده یا تنگ می گرداند، قطعاً در این [اندازه گیری] برای مردمی که ایمان دارند نشانه هایی [از حکمت] است}.

«لَهُ مَقالِیدُ السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ یَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ یَشاءُ وَ یَقْدِرُ إِنَّهُ بِکُلِّ شَیْ ءٍ عَلِیمٌ» - . شوری / ۱۲ -

{کلیدهای آسمان‌ها و زمین از آن اوست؛ برای هر کس که بخواهد روزی را گشاده یا تنگ می گرداند. اوست که بر هر چیزی داناست}.

«وَ لَوْ بَسَطَ اللَّهُ الرِّزْقَ لِعِبادِهِ لَبَغَوْا فِی الْأَرْضِ وَ لکِنْ یُنَزِّلُ بِقَدَرٍ ما یَشاءُ إِنَّهُ بِعِبادِهِ خَبِیرٌ بَصِیرٌ» - . همان / ۲۷ -

{و اگر خدا روزی را بر بندگانش فراخ گرداند، مسلماً در زمین سر به عصیان برمی دارند، لیکن آن‌چه را بخواهد به اندازه ای [که مصلحت است] فرو می فرستد. به راستی که او به [حال] بندگانش آگاه بیناست}.

«أَ هُمْ یَقْسِمُونَ رَحْمَتَ رَبِّکَ نَحْنُ قَسَمْنا بَیْنَهُمْ مَعِیشَتَهُمْ فِی الْحَیاهِ الدُّنْیا» - . زخرف / ۳۲ -

{آیا آنانند که رحمت پروردگارت را تقسیم می کنند!؟ ما [وسایل] معاش آنان را در زندگی دنیا میانشان تقسیم کرده ایم}.

«وَ فِی السَّماءِ رِزْقُکُمْ وَ ما تُوعَدُونَ * فَوَ رَبِّ السَّماءِ وَ الْأَرْضِ إِنَّهُ لَحَقٌّ مِثْلَ ما أَنَّکُمْ تَنْطِقُونَ» - . ذاریات / ۲۲ و ۲۳ -

{و روزی شما و آن‌چه وعده داده شده اید در آسمان است * پس سوگند به پروردگار آسمان و زمین که واقعاً او حق است همان گونه که خود شما سخن می گویید}.

**[ترجمه]

تفسیر

قـال الطبرسـی رحمه الله فی قوله تعـالی: وَ اللَّهُ یَرْزُقُ مَنْ یَشـاءُ بِغَیْرِ حِسـابٍ قیل فیه أقوال أحـدها أن معناه یعطیهم الکثیر الواسع الذی لا یدخله الحساب من کثرته.

ص: ۱۴۴

و ثانيها أنه لا يرزق الناس فى الدنيا على مقابله أعمالهم و إيمانهم و كفرهم فلا يدل بسط الرزق على الكفار على منزلتهم عند الله و إن قلنا إن المراد به فى الآخره فمعناه أن الله لا يثيب المؤمنين فى الآخره على قدر أعمالهم التى سلفت منهم بل يزيدهم تفضلا.

و ثالثها أنه يعطيه عطاء لا يأخذه بذلك أحد و لا يسأله عنه سائل و لا يطلب عليه جزاء و لا مكافاه.

و رابعها أنه يعطيه من العدد الشى ء الذى لا يضبط بالحساب و لا يأتى عليه العدد لأن ما يقدر عليه غير متناه و لا محصور فهو يعطى الشى ء لا من عدد أكثر منه فينقص منه كمن يعطى الألف من الألفين و العشره من المائه.

و خامسها أن معناه يعطى أهل الجنه ما لا يتناهى و لا يأتى عليه الحساب.

و قال البيضاوى فى قوله تعالى وَ فِي السَّماءِ رِزْقُكُمْ أى أسباب رزقكم أو تقديره و قيل المراد بالسماء السحاب و بالرزق المطر لأنه سبب الأقوات وَ ما تُوعَدُونَ من الثواب لأن الجنه فوق السماء السابعه أو لأن الأعمال و ثوابها مكتوبه مقدره فى السماء و قيل إنه مستأنف خبره فَوَ رَبِّ السَّماءِ وَ الْأَرْضِ إِنَّهُ لَحَقٌّ و على هذا فالضمير لما و على الأول يحتمل أن يكون له و لما ذكر من أمر الآيات و الرزق و الوعيد مِثْلَ ما أَنَّكُمْ تَنْطِقُونَ أى مثل نطقكم كما أنه لا شك لكم فى أنكم تنطقون ينبغى أن لا تشكوا فى تحقق ذلك انتهى.

و قال الوالد العلامه رحمه الله يحتمل أن يكون التشبيه من حيث اتصال النطق و فيضان المعانى من المبدإ بقدر الحاجه من غير علم بموضعه و محل وروده فيكون التشبيه أكمل.

**[ترجمه]طبرسى رحمه الله در ذيل اين سخن خداوند متعال: «وَ اللَّهُ يَرْزُقُ مَنْ يَشاءُ بِغَيْرِ حِسابٍ» - . بقره / ۲۱۲ - {و

خدا به هر كه بخواهد بى شمار روزى مى دهد} گفته است: در اين آيه چند قول وجود دارد:

يكى اين‌كه معناى آن اين است كه خداوند آن‌قدر زياد و وسيع به آنان روزى مى‌دهد كه به جهت زيادى حساب در آن داخل نمى‌شود.

ص: ۱۴۴

قول دوم اين كه خداوند روزى‌هاى بندگان در دنيا را در مقابل اعمال و ايمان و كفرشان نمى‌دهد، بنابراين دادن روزى زياد به كافران نشان‌دهنده منزلت آنان نزد خداوند نيست. و اگر بگوييم مقصود روزى‌هاى آخرت است، معناى آيه اين مى‌شود كه خداوند در آخرت به مؤمنان به اندازه اعمال سابقشان پاداش نمى‌دهد، بلكه از روى فضلش، و بيش از اندازه به آنان پاداش مى‌دهد.

قول سوم اين كه خداوند به اندازه‌اى عطا مى‌كند كه كسى به سبب اندازه آن او را مؤاخذه نمى‌كند و يا از او سؤالى نمى‌كند و به سبب آن پاداش و عوضى [از بندگان] خواسته نمى‌شود.

قول چهارم این‌که خداوند به مقداری عطا می‌کند که حساب آن قابل ضبط نیست و عددی معادل آن وجود ندارد؛ زیرا میزان عطایی که خداوند بر آن قادر است، نامتناهی و غیر محصور است، بنابراین عطای خداوند از میان مقداری متناهی نیست که بعد از عطا، از آن کم شود، چنان‌چه کسی هزار عدد از دو هزار یا ده عدد از صد را ببخشد.

قول پنجم این که معنایش این است که خداوند به اهل بهشت به مقداری نامتناهی و خارج از حساب عطا می‌کند.

بیضاوی در ذیل این سخن خداوند متعال: «وَ فِي السَّماءِ رِزْقُكُمْ» - . ذاریات / ۲۲ - {و روزی شما و آن‌چه وعده داده شده اید در آسمان است} گفته است: یعنی اسباب روزی شما در آسمان است، یا تقدیر روزی شما در آسمان است. گفته شده مقصود از آسمان، ابر و مقصود از رزق، باران است؛ زیرا باران است که سبب [حصول] خوردنی‌ها می‌شود. «وَ ما تُوعَدُونَ» - . همان - {و آن‌چه وعده داده شده اید} [در آسمان است]، یعنی ثواب‌ها[یی که به آن وعده داده شده‌اید]؛ زیرا بهشت در بالای آسمان هفتم است، یا به این جهت که اعمال و ثوابشان در آسمان مکتوب و مقدر است. گفته شده این جمله، جمله‌ای مستأنفه است و خبر آن نیز جمله: «فَوَ رَبِّ السَّماءِ وَ الْأَرْضِ إِنَّهُ لَحَقٌّ» - . همان / ۲۳ - {پس سوگند به پروردگار آسمان و زمین که واقعاً او حق است}. و مطابق این قول، ضمیر \\"هاء\\" در «إنه» به \\"ما\\" در «ما توعدون» برمی‌گردد. و بنابر قول اول محتمل است که به ما برگردد، و محتمل است که به چیزهایی که در آیات قبلی ذکر شده، مانند آیات و رزق و وعید بازگردد. «مِثْلَ ما أَنَّكُمْ تَنْطِقُونَ» - . همان - {همان گونه که خود شما سخن می گویید}، یعنی مانند سخن گفتنتان؛ یعنی همان‌گونه که شک ندارید که می‌توانید سخن بگویید، باید در تحقق این وعده نیز شکی به خود راه ندهید. در این‌جا نقل سخن بیضاوی به پایان می‌رسد.

والد مؤلف، [- علامه محمد تقی مجلسی] رحمه الله گفته است: محتمل است که این تشبیه به جهت اتصال قدرت نطق انسان و فیضان و جوشش معانی از جانب مبدأ آفرینش به میزان نیاز باشد، بدون این‌که انسان موضع و محل ورود آن را بداند، که در این صورت، تشبیه کامل‌تر می‌شود.

**[ترجمه]

الأخبار

«۱»

ب، قرب الإسناد ابْنُ طَرِيفٍ عَنِ ابْنِ عُلْوَانَ عَنْ جَعْفَرٍ عَنْ أَبِيهِ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلى الله عليه و آله إِنَّ الرِّزْقَ لَيَنْزِلُ (۱)مِنَ السَّمَاءِ إِلَى الْأَرْضِ عَلَى عَدَدِ قَطْرِ الْمَطَرِ إِلَى كُلِّ نَفْسٍ بِمَا قُدِّرَ لَهَا وَ لَكِنْ لِلَّهِ فُضُولٌ فَاسْأَلُوا اللَّهَ مِنْ فَضْلِهِ.

۱- فی المصدر: ینزل. م.

**[ترجمه]قرب الإسناد: ابن علوان از امام صادق و ایشان از پدرشان علیهما السلام نقل کرده‌اند، رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمودند: مسلّماً رزق از آسمان به زمین، و به تعداد قطرات باران، و بر هر کسی به اندازه‌ای که برایش مقدر شده نازل می‌شود، ولی خداوند بسیار بخشنده است؛ پس از فضلش طلب کنید!

ص: ۱۴۵

**[ترجمه]

«۲»

ن، عیون أخبار الرضا علیه السلام مُحَمَّدُ بْنُ الْقَاسِمِ الْمُفَسِّرُ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ الْحَسَنِ الْحُسَيْنِيِّ عَنِ الْحَسَنِ بْنِ عَلِيٍّ عَنْ أَبِيهِ عَنْ جَدِّهِ عَنِ الرِّضَا عَنْ أَبِيهِ مُوسَى بْنِ جَعْفَرٍ علیهما السلام قَالَ: سَأَلَ الصَّادِقُ جَعْفَرُ بْنُ مُحَمَّدٍ علیهما السلام عَنْ بَعْضِ أَهْلِ مَجْلِسِهِ فَقِيلَ عَلِيلٌ فَقَصَدَهُ عَائِداً وَ جَلَسَ عِنْدَ رَأْسِهِ فَوَجَدَهُ دَنِفاً (۱)فَقَالَ لَهُ أَحْسِنْ ظَنَّكَ بِاللَّهِ قَالَ أَمَّا ظَنِّي بِاللَّهِ فَحَسَنٌ وَ لَكِنْ غَمِّي لِبَنَاتِي مَا أَمْرَضَنِي غَيْرُ غَمِّي بِهِنَّ فَقَالَ الصَّادِقُ علیه السلام الَّذِي تَرْجُوهُ لِتَضْعِيفِ حَسَنَاتِكَ وَ مَحْوِ سَيِّئَاتِكَ فَارْجُهُ لِإِصْلَاحِ حَالِ بَنَاتِكَ أَ مَا عَلِمْتَ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صلی الله علیه و آله قَالَ لَمَّا جَاوَزْتُ سِدْرَةَ الْمُنْتَهَى (۲)وَ بَلَغْتُ أَغْصَانَهَا وَ قُضْبَانَهَا رَأَيْتُ بَعْضَ ثِمَارِ قُضْبَانِهَا أَثْدَاءً مُعَلَّقَةً يَقْطُرُ مِنْ بَعْضِهَا اللَّبَنُ وَ مِنْ بَعْضِهَا الْعَسَلُ وَ مِنْ بَعْضِهَا الدُّهْنُ وَ يَخْرُجُ عَنْ بَعْضِهَا شِبْهُ دَقِيقِ السَّمِيذِ وَ عَنْ بَعْضِهَا الثِّيَابُ (۳)وَ عَنْ بَعْضِهَا كَالنَّبِقِ- (۴)فَيَهْوِي ذَلِكَ كُلُّهُ نَحْوَ الْأَرْضِ فَقُلْتُ فِي نَفْسِي أَيْنَ مَقَرُّ هَذِهِ الْخَارِجَاتِ عَنْ هَذِهِ الْأَثْدَاءِ وَ ذَلِكَ أَنَّهُ لَمْ يَكُنْ مَعِي جَبْرَئِيلُ لِأَنِّي كُنْتُ جَاوَزْتُ مَرْتَبَتَهُ وَ اخْتَزَلَ دُونِي فَنَادَانِي رَبِّي عَزَّ وَ جَلَّ فِي سِرِّي يَا مُحَمَّدُ هَذِهِ أَنْبَتُّهَا مِنْ هَذَا الْمَكَانِ الْأَرْفَعِ لِأَغْذُوَ مِنْهَا بَنَاتِ الْمُؤْمِنِينَ مِنْ أُمَّتِكَ وَ بَنِيهِمْ فَقُلْ لِآبَاءِ الْبَنَاتِ لَا تَضِيقَنَّ صُدُورُكُمْ عَلَى فَاقَتِهِنَّ فَإِنِّي كَمَا خَلَقْتُهُنَّ أَرْزُقُهُنَّ.

**[ترجمه]عیون أخبار الرضا: أحمد بن الحسن الحسینی از امام حسن عسگری و ایشان از طریق پدرشان از جدشان از امام رضا از امام موسی کاظم علیهم السلام نقل کرده‌اند، امام صادق علیه السلام از حال یکی از افراد مجلس [درس] خود جویا شدند؛ به ایشان عرض شد که او بیمار است. ایشان به قصد عیادت پیش او رفتند و بر بالای سرشان نشستند و دیدند به سختی بیمار است، به او فرمودند: به خدا حسن ظن داشته باش! او عرض کرد: ظن من به خداوند حَسَن است، اندوه من به جهت دخترانم است و اندوه آنان است که مرا بیمار کرده است. امام صادق علیه السلام فرمودند: همان امیدی که به چندین برابر شدن اعمال نیکت و پاک شدن اعمال بدت داری، همان امید را برای سامان یافتن دخترانت داشته باش؛ مگر نمی‌دانی که رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمودند: هنگامی که از کنار سدرة المنتهی می‌گذشتم و به ساقه‌ها و شاخه‌ها آن رسیدم، دیدم که بعضی از میوه‌های شاخه‌های آن، مانند پستان‌هایی آویزان است و از بعضی از آن‌ها شیر می‌چکد و از بعضی دیگر عسل می‌چکد و از بعضی روغن می‌چکد و از بعضی دیگر نیز چیزی شبیه به آرد خارج می‌شود و از بعض دیگر لباس - . در مصدر به جای \\"ثیاب\\" که به معنای لباس است، کلمه \\"نبات\\" به معنای گیاه و رویدنی آمده است. -

و از بعضی چیزی شبیه به میوه سدر خارج می‌شود و همه این‌ها به سمت زمین فرود می‌آمدند. با خود گفتم این چیزهایی که از این چکانه‌ها خارج می‌شود به کجاها می‌روند، در آن زمان دیگر جبرئیل همراهم نبود [که از او بپرسم]، زیرا من از مرتبه او

گذشته بودم و او از من جدا شده بود. پروردگارم جلّ و عزّ، در درونم به من ندا داد که: ای محمد! این‌ها را از این مکان مرتفع فرو می‌ریزم تا دختران افراد مؤمن امت تو و فرزندانشان را به وسیله آن‌ها غذا دهم؛ به پدران دختران بگو، خود را به جهت بی‌چیزی آنان نگران نکنید که من همان‌گونه که خلقشان کردم، روزی‌اشان نیز می‌دهم.

**[ترجمه]

بیان

السمیذ بالذال المعجمه و المهمله الدقیق الأبیض و الاختزال الانفراد و الاقتطاع.

lt;meta info="\\"سمیذ\\" به معنای آرد سفید، و \\"إختزال\\" به معنای انفراد و جدا شدن است.

**[ترجمه]

«۳»

شی، تفسیر العیاشی عَنْ إِسْمَاعِیلَ بْنِ كَثِیرٍ رَفَعَ الْحَدِیثَ إِلَی النَّبِیِّ صلی الله علیه و آله قَالَ: لَمَّا نَزَلَتْ هَذِهِ الْآیَهُ وَ سْئَلُوا اللَّهَ مِنْ فَضْلِهِ قَالَ فَقَالَ أَصْحَابُ النَّبِیِّ صلی الله علیه و آله مَا هَذَا الْفَضْلُ أَیُّكُمْ

ص: ۱۴۶

۱- بفتح الدال و كسر النون: من لازمه المرض.
۲- هی فی السماء السابعه، قیل: هی شجره فی أقصی الجنه، إلیها ینتهی علم الاولین و الآخرین و لا یتعداها. و قیل: شجره نبق عن یمین العرش، و فی الحدیث: سمیت سدره المنتهی لان أعمال أهل الأرض تصعد بها الملائكه الحفظه إلی محل السدره و الحفظه الكرام البرره دون السدره یكتبون ما یرفع الیهم الملائكه من أعمال العباد فی الأرض فینتهون بها الی محل السدره.
۳- فی المصدر: النبات. م.
۴- النبق: حمل شجر السدر.

یَسْأَلُ رَسُولَ اللَّهِ صلی الله علیه و آله عَنْ ذَلِکَ قَالَ فَقَالَ عَلِیُّ بْنُ أَبِی طَالِبٍ علیهما السلام أَنَا أَسْأَلُهُ فَسَأَلَهُ عَنْ ذَلِکَ الْفَضْلِ مَا هُوَ فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله إِنَّ اللَّهَ خَلَقَ خَلْقَهُ وَ قَسَّمَ لَهُمْ أَرْزَاقَهُمْ مِنْ حِلِّهَا وَ عَرَضَ لَهُمْ بِالْحَرَامِ فَمَنِ انْتَهَکَ حَرَاماً نَقَصَ لَهُ مِنَ الْحَلَالِ بِقَدْرِ مَا انْتَهَکَ مِنَ الْحَرَامِ وَ حُوسِبَ بِهِ.

**[ترجمه]تفسیر عیاشی: اسماعیل بن کثیر در حدیثی مرفوع نقل کرده، پیامبر صلی الله علیه و آله فرمودند: وقتی این آیه: «وَ اسْأَلُواْ اللّهَ مِن فَضْلِهِ» - . نساء / ۳۲ - {و از فضل خدا درخواست کنید} نازل شد، اصحاب پیامبر صلی الله علیه و آله [در میان خود] گفتند [منظور از] این فضل چیست؟ چه کسی این

سؤال را از رسول خدا صلی الله علیه و آله می‌پرسد؟ علی بن أبی‌طالب علیه السلام فرمودند: من می‌پرسم و از ایشان پرسیدند که مقصود از این فضل چیست؛ رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمودند: خداوند مخلوقاتش را آفرید و روزی‌های حلال آنان را در میانشان تقسیم کرد و روزی حرام را نیز در دسترس آنان قرار داد؛ هر کسی که حرامی کسب کند، به همان اندازه‌ای که حرام کسب کرده از روزی حلالش کم می‌شود و برایش محاسبه می گردد.

**[ترجمه]

«۴»

نهج، نهج البلاغه قَالَ علیه السلام الرِّزْقُ رِزْقَانِ رِزْقٌ تَطْلُبُهُ وَ رِزْقٌ یَطْلُبُکَ فَإِنْ لَمْ تَأْتِهِ أَتَاکَ فَلَا تَحْمِلْ هَمَّ سَنَتِکَ عَلَی هَمِّ یَوْمِکَ کَفَاکَ کُلَّ یَوْمٍ مَا فِیهِ فَإِنْ تَکُنِ السَّنَهُ مِنْ عُمُرِکَ فَإِنَّ اللَّهَ تَعَالَی جَدُّهُ سَیُؤْتِیکَ فِی کُلِّ غَدٍ جَدِیدٍ مَا قَسَمَ لَکَ وَ إِنْ لَمْ تَکُنِ السَّنَهُ مِنْ عُمُرِکَ فَمَا تَصْنَعُ بِالْهَمِّ لِمَا لَیسَ لَکَ وَ لَنْ یَسْبِقَکَ إِلَی رِزْقِکَ طَالِبٌ وَ لَنْ یَغْلِبَکَ عَلَیْهِ غَالِبٌ وَ لَنْ یُبْطِئَ عَنْکَ مَا قَدْ قُدِّرَ لَکَ.

**[ترجمه]نهج البلاغة: امیرالمؤمنین علیه السلام فرمودند: رزق بر دو گونه است: رزقی که در پی آن می‌روی، و رزقی که در پی تو می‌آید و اگر تو نیز به دنبالش نروی، به تو می‌رسد؛ پس تلاش سالت را بر تلاش روزت بار نکن، چرا که همان که داری برای آن روزت کافیست. اگر آن سال از عمر تو باشد [و تا پایان آن زنده باشی]، خداوندی که در عظمت بلندمرتبه است، در هر روز جدید آن‌چه که برایت قسمت کرده را به تو خواهد داد و اگر آن سال از عمر تو نباشد، پس چرا برای [رسیدن به] چیزی که از آن تو نیست تلاش کنی!؟ و حال آن‌که هرگز کسی زودتر از تو به رزق تو نرسد و هیچ‌کس برای [ستاندن] آن بر تو غلبه نکند و هیچ‌گاه آن‌چه که برای تو مقدر شده، دیرتر [از موعد مقرر] به تو نرسد.

**[ترجمه]

«۵»

شی، تفسیر العیاشی عَنِ ابْنِ الْهُذَیْلِ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ: إِنَّ اللَّهَ قَسَّمَ الْأَرْزَاقَ بَیْنَ عِبَادِهِ وَ أَفْضَلَ فَضْلًا کَبِیراً لَمْ یُقَسِّمْهُ بَیْنَ أَحَدٍ قَالَ اللَّهُ وَ سْئَلُوا اللَّهَ مِنْ فَضْلِهِ

**[ترجمه]تفسیر عیاشی: إبن هذیل نقل کرده، امام صادق علیه السلام فرمودند: خداوند ارزاق را بین بندگانش تقسیم کرد و بخششی بزرگ را تفضل کرد و آن را بین هیچ‌یک از آنان تقسیم نکرد؛ خداوند فرمود: «وَ اسْأَلُواْ اللّهَ مِن فَضْلِهِ» {و از فضل خدا درخواست کنید}.

**[ترجمه]

«۶»

شی، تفسیر العیاشی عَنْ إِبْرَاهِیمَ بْنِ أَبِی الْبِلَادِ عَنْ أَبِیهِ عَنْ أَبِی جَعْفَرٍ علیه السلام أَنَّهُ قَالَ: لَیْسَ مِنْ نَفْسٍ إِلَّا وَ قَدْ فَرَضَ اللَّهُ لَهَا رِزْقَهَا حَلَالًا یَأْتِیهَا فِی عَافِیَةٍ وَ عَرَضَ لَهَا بِالْحَرَامِ مِنْ وَجْهٍ آخَرَ فَإِنْ هِیَ تَنَاوَلَتْ مِنَ الْحَرَامِ شَیْئاً قَاصَّهَا بِهِ مِنَ الْحَلَالِ الَّذِی فَرَضَ اللَّهُ لَهَا وَ عِنْدَ اللَّهِ سِوَاهُمَا فَضْلٌ کَبِیرٌ.

**[ترجمه]تفسیر عیاشی: ابراهیم بن أبی‌البلاد از پدرش نقل کرده، امام باقر علیه السلام فرمودند: هیچ‌کسی نیست مگر این‌که خداوند رزقی حلال برایش مقرر داشته که به سلامت به او می‌رسد، از سوی دیگر روزی حرام نیز در دسترس او قرار می-گیرد، اگر از روزی حرام چیزی بخورد، خداوند از آن حلالی که برایش مقرر داشته کم می‌کند. [البته] جز این دو، فضل بزرگی نیز نزد خداوند است.

**[ترجمه]

«۷»

شی، تفسیر العیاشی عَنِ الْحُسَیْنِ بْنِ مُسْلِمٍ عَنْ أَبِی جَعْفَرٍ علیه السلام قَالَ: قُلْتُ لَهُ جُعِلْتُ فِدَاکَ إِنَّهُمْ یَقُولُونَ إِنَّ النَّوْمَ بَعْدَ الْفَجْرِ مَکْرُوهٌ لِأَنَّ الْأَرْزَاقَ تُقَسَّمُ فِی ذَلِکَ الْوَقْتِ فَقَالَ الْأَرْزَاقُ مَوْظُوفَهٌ مَقْسُومَهٌ وَ لِلَّهِ فَضْلٌ یَقْسِمُهُ مِنْ طُلُوعِ الْفَجْرِ إِلَی طُلُوعِ الشَّمْسِ وَ ذَلِکَ قَوْلُهُ وَ سْئَلُوا اللَّهَ مِنْ فَضْلِهِ ثُمَّ قَالَ وَ ذِکْرُ اللَّهِ بَعْدَ طُلُوعِ الْفَجْرِ أَبْلَغُ فِی طَلَبِ الرِّزْقِ مِنَ الضَّرْبِ فِی الْأَرْضِ.

**[ترجمه]تفسیر عیاشی: حسین بن مسلم نقل کرده، به امام باقر علیه السلام عرض کردم: فدایتان شوم! می‌گویند که خواب بعد از فجر مکروه است، چرا که رزق‌ها در آن زمان تقسیم می‌شود؛ ایشان فرمودند: رزق‌ها جیره‌بندی و تقسیم‌شده هستند، و خداوند فضلی دارد که آن را از طلوع فجر تا طلوع خورشید قسمت می‌کند و این همان سخن اوست [که فرمود]: «وَ اسْأَلُواْ اللّهَ مِن فَضْلِهِ» {و از فضل خدا درخواست کنید}. سپس فرمودند: ذکر خداوند بعد از طلوع فجر بیشتر از پیمودن زمین [در طلب روزی]، به انسان رزق می‌رساند.

**[ترجمه]

«۸»

كا، الكافى الْعِدَّةُ عَنْ سَهْلٍ عَنِ ابْنِ يَزِيدَ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ أَسْلَمَ عَمَّنْ ذَكَرَهُ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ: إِنَّ اللَّهَ وَكَّلَ بِالسِّعْرِ مَلَكاً فَلَنْ يَغْلُوَ مِنْ قِلَّةٍ وَ لَا يَرْخُصُ مِنْ كَثْرَةٍ (۱).

ص: ۱۴۷

۱- غلا السعر: ارتفع الثمن و زاد عما جرت به العاده. و رخص: انحط عما جرت به العاده.

**[ترجمه]کافی: محمد بن أسلم از شخصی نقل کرده، امام صادق علیه السلام فرمودند: خداوند فرشته‌ای را بر قیمت‌ها گمارده است که در کمبودها به شدت بالا نروند و در فراوانی به شدت نزول نکنند.

ص: ۱۴۷

**[ترجمه]

«۹»

کا، الکافی مُحَمَّدُ بْنُ یَحْیَی عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ أَحْمَدَ عَنِ ابْنِ مَعْرُوفٍ عَنِ الْحَجَّالِ عَنْ بَعْضِ أَصْحَابِهِ عَنِ الثُّمَالِیِّ عَنْ عَلِیِّ بْنِ الْحُسَیْنِ علیهما السلام قَالَ: إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ وَکَّلَ مَلَکاً بِالسِّعْرِ یُدَبِّرُهُ بِأَمْرِهِ.

**[ترجمه]کافی: ثمالی نقل کرده، امام سجاد علیه السلام فرمودند: خداوند عزّ و جلّ فرشته‌ای را بر قیمت‌ها گمارده است که امور آن‌ها را تدبیر کند.

**[ترجمه]

«۱۰»

کا، الکافی الْعِدَّهُ عَنْ سَهْلٍ عَنِ ابْنِ یَزِیدَ عَمَّنْ ذَکَرَهُ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ: إِنَّ اللَّهَ وَکَّلَ مَلَکاً بِالْأَسْعَارِ یُدَبِّرُهَا.

**[ترجمه]کافی: إبن یزید از شخصی نقل کرده، امام صادق علیه السلام فرمودند: خداوند فرشته‌ای بر قیمت‌ها گمارده که آن‌ها را تدبیر می‌کند.

**[ترجمه]

«۱۱»

نهج، نهج البلاغه وَ قَدَّرَ الْأَرْزَاقَ فَکَثَّرَهَا وَ قَلَّلَهَا وَ قَسَّمَهَا عَلَی الضِّیقِ وَ السَّعَهِ فَعَدَلَ فِیهَا لِیَبْتَلِیَ مَنْ أَرَادَ بِمَیْسُورِهَا وَ مَعْسُورِهَا وَ لِیَخْتَبِرَ بِذَلِکَ الشُّکْرَ وَ الصَّبْرَ مِنْ غَنِیِّهَا وَ فَقِیرِهَا ثُمَّ قَرَنَ بِسَعَتِهَا عَقَابِیلَ فَاقَتِهَا وَ یفرج [بِفُرَجِ أفراجها [أَفْرَاحِهَا] غُصَصَ أَتْرَاحِهَا وَ خَلَقَ الْآجَالَ فَأَطَالَهَا وَ قَصَّرَهَا وَ قَدَّمَهَا وَ أَخَّرَهَا وَ وَصَلَ بِالْمَوْتِ أَسْبَابَهَا وَ جَعَلَهُ خَالِجاً لِأَشْطَانِهَا وَ قَاطِعاً لِمَرَائِرِ أَقْرَانِهَا.

**[ترجمه]نهج البلاغهٔ: و رزق‌ها را مقدر نمود و بعضی را زیاد کرد و بعضی را کم نمود و آن‌ها را به حسب تنگ‌دستی و توان‌گری تقسیم کرد، و در آن‌ها عدالت ورزید تا هر کسی را که می‌خواهد به آسان و سخت آن بیازماید و شکر و صبر ثروت‌مند و فقیر را امتحان کند. سپس رزق‌های زیاد را قرین باقی‌مانده بی‌چیزی‌ها گردانید و در شکاف شادی‌های آن‌ها، غصه‌ها و غم‌ها را قرار داد و أجل‌ها را آفرید و بعضی از آن‌ها را طولانی کرد و بعضی را کوتاه نمود و بعضی را به پیش

انداخت و بعضی را به تأخیر افکند و اسباب مرگ را به أجل‌ها متصل کرد و مرگ را کشاننده ریسمان آن اسباب و قطع‌کننده رشته‌های حیات قرار داد.

**[ترجمه]

بیان

العقابیل بقایا المرض واحدها عقبول و الأتراح الغموم و الخلج الجذب و الشطن الحبل و المرائر الحبال المفتوله علی أکثر من طاق و الأقران الحبال.

**[ترجمه]العقابیل بقایا المرض واحدها عقبول و الأتراح الغموم و الخلج الجذب و الشطن الحبل و المرائر الحبال المفتوله علی أکثر من طاق و الأقران الحبال.

**[ترجمه]

«۱۲»

عده، عده الداعی رُوِیَ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام فِی قَوْلِ اللَّهِ تَبَارَکَ وَ تَعَالَی وَ ما یُؤْمِنُ أَکْثَرُهُمْ بِاللَّهِ إِلَّا وَ هُمْ مُشْرِکُونَ قَالَ هُوَ قَوْلُ الرَّجُلِ لَوْ لَا فُلَانٌ لَهَلَکْتُ وَ لَوْ لَا فُلَانٌ لَمَا أَصَبْتُ کَذَا وَ کَذَا وَ لَوْ لَا فُلَانٌ لَضَاعَ عِیَالِی أَ لَا تَرَی أَنَّهُ قَدْ جَعَلَ لِلَّهِ شَرِیکاً فِی مُلْکِهِ یَرْزُقُهُ وَ یَدْفَعُ عَنْهُ قُلْتُ فَنَقُولُ لَوْ لَا أَنَّ اللَّهَ مَنَّ عَلَیَّ بِفُلَانٍ لَهَلَکْتُ قَالَ نَعَمْ لَا بَأْسَ بِهَذَا وَ نَحْوِهِ.

**[ترجمه]عدة الداعی: روایت شده که امام صادق علیه السلام درباره این سخن خداوند تبارک و تعالی: «وَ ما یُؤْمِنُ أَکْثَرُهُمْ بِاللَّهِ إِلَّا وَ هُمْ مُشْرِکُونَ» -. یوسف / ۱۰۶ - {و بیشترشان به خدا ایمان نمی آورند جز این‌که [با او چیزی را] شریک می گیرند} فرمودند: مثال این [شرک]، سخن کسی است که می گوید اگر فلانی نبود، هلاک می‌شدم و اگر فلانی نبود، به فلان چیز و فلان چیز نمی‌رسیدم و اگر فلانی نبود، خانواده‌ام تباه می‌شد؛ آیا نمی‌بینید که او [با این سخنش] برای خداوند در مُلکش شریکی قرار داده که او را روزی می‌دهد و [بلاها را] از او دفع می کند!؟ [راوی می گوید:] عرض کردم: آیا [می‌توانیم] بگوییم اگر خداوند به وسیله فلانی بر من منت نمی‌نهاد، هلاک می‌شدم؟ ایشان فرمودند: آری، این سخن و مانند آن اشکالی ندارد.

**[ترجمه]

«۱۳»

کا، الکافی مُحَمَّدُ بْنُ یَحْیَی عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ وَ عِدَّةٌ مِنْ أَصْحَابِنَا عَنْ سَهْلِ بْنِ زِیَادٍ عَنِ ابْنِ مَحْبُوبٍ عَنْ أَبِی حَمْزَةَ الثُّمَالِیِّ عَنْ أَبِی جَعْفَرٍ علیه السلام قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله فِی حَجَّةِ الْوَدَاعِ أَلَا إِنَّ الرُّوحَ الْأَمِینَ نَفَثَ فِی رُوعِی أَنَّهُ لَا تَمُوتُ نَفْسٌ حَتَّی تَسْتَکْمِلَ رِزْقَهَا فَاتَّقُوا اللَّهَ وَ أَجْمِلُوا فِی الطَّلَبِ وَ لَا یَحْمِلَنَّکُمُ اسْتِبْطَاءُ شَیْ ءٍ مِنَ الرِّزْقِ أَنْ تَطْلُبُوهُ بِشَیْ ءٍ مِنْ مَعْصِیَةِ اللَّهِ

فَإِنَّ اللَّهَ تَعَالَى قَسَّمَ الْأَرْزَاقَ بَيْنَ خَلْقِهِ حَلَالًا وَ لَمْ يُقَسِّمْهَا حَرَاماً فَمَنِ اتَّقَى اللَّهَ وَ صَبَرَ أَتَاهُ رِزْقُهُ مِنْ حِلِّهِ وَ مَنْ هَتَكَ حِجَابَ سِتْرِ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ وَ أَخَذَهُ مِنْ

غَيْرِ حِلِّهِ قُصَّ بِهِ مِنْ رِزْقِهِ الْحَلَالِ وَ حُوسِبَ عَلَيْهِ.

**[ترجمه]کافی: أبی‌حمزه ثمالی نقل کرده، امام باقر علیه السلام فرمودند: رسول خدا صلی الله در حجهٔ الوداع فرمودند: آگاه باشید که روح الأمین در درون من این‌چنین دمید: هیچ‌کس نمی‌میرد مگر این‌که رزق او [در زندگی] به صورت کامل به او داده می‌شود؛ پس تقوا پیشه کنید و در روزی‌اتان زیاده‌طلبی نکنید، و اگر مقداری از روزی‌اتان دیر شد، این سبب نشود که از راه معصیت خداوند به دنبال روزی روید. خداوند روزی‌های حلال را بین مخلوقاتش تقسیم کرده و روزی حرامی تقسیم نکرده است؛ هر که خداوند را تقوا کند و صبر نماید، رزق حلالش به دستش می‌رسد و هر که پرده حرمت خداوند عزّ و جلّ را بدرد و آن را از راه غیر حلال به

دست آورد، به همان مقدار از رزق حلالش کم می‌شود و رزق حلال دیگری جایگزین آن نمی‌شود.

**[ترجمه]

بیان

أقول سیأتی أکثر الآیات و الأخبار المتعلقه بهذا الباب فی کتاب المکاسب و النفث النفخ و الروع بالضم العقل و القلب و الإجمال فی الطلب ترک المبالغه فیه (۱)أی اتقوا الله فی هذا الکد الفاحش أو المعنی أنکم إذا اتقیتم الله لا تحتاجون إلی هذا الکد و التعب لقوله تعالی وَ مَنْ یَتَّقِ اللَّهَ یَجْعَلْ لَهُ مَخْرَجاً وَ یَرْزُقْهُ مِنْ حَیْثُ لا یَحْتَسِبُ (۲)و هتک الستر تمزیقه و خرقه.

ثم الظاهر من هذا الخبر و غیره من الأخبار أن الله تعالی قدر فی الصحف السماویه لکل بشر رزقا حلالا بقدر ما یکفیه بحیث إذا لم یرتکب الحرام و طلب من الحلال سبب له ذلک و یسره له و إذا ارتکب الحرام فبقدر ذلک یمنع مما قدر له. (۳)

۱- و الاعتدال و عدم الافراط فیه.

۲- الطلاق: ۳.

۳- لا شک أن ما نشاهده من الموجودات أعم من الجماد و النبات و الحیوان و الإنسان لا یکفیها أصل الوجود للبقاء بل تستمد فی بقائها بأمور أخر خارجه من وجودها اما بضمها الی أنفسها بالاقتیات و و الاغتذاء أو بوجه آخر بالایواء و اللبس و التناسل و نحوها. و هذا المعنی فی الإنسان و سائر أقسام الحیوان أوضح، و هو الرزق الذی علیه یتوقف بقاء أقسام الحیوان من غیر فرق فی ذلک بینها أصلا، و قد قال تعالی: «وَ ما مِنْ دَابَّهٍ فِی الْأَرْضِ إِلَّا عَلَی اللَّهِ رِزْقُها» الآیه، فالرزق ممّا لا یستغنی عنه موجود فی بقائه، و اذ خلق اللّه هذه الأشیاء لبقاء ما فقد خلق لها رزقا، فاستناد البقاء إلیه تعالی یوجب استناد الرزق إلیه من غیر شک قال تعالی: «فَوَ رَبِّ السَّماءِ وَ الْأَرْضِ إِنَّهُ لَحَقٌّ مِثْلَ ما أَنَّکُمْ تَنْطِقُونَ» الآیه، و کون الرزق بهذا المعنی أمرا تکوینیا غیر مربوط بعالم التکلیف کالشمس فی رائعه النهار فان الحدوث و البقاء و لوازم کل منهما أمور تکوینیه بلا ریب. ثمّ ان الإنسان لما تعلق التکلیف ببعض

أفعـاله المتعلقه بالاـرزاق كالاكـل و الشـرب و النكـاح و اللبـاس و نحوها، و الرزق ممّا يضـطر إليه تكوينا كان لازم ذلك أن لا يتعلق الحرمه و المنع الاـ بمـا له منـدوحه و الا كان تكليفا بما لا يطاق قال تعالى: «وَ ما جَعَلَ عَلَيْكُمْ فِي الـدِّينِ مِنْ حَرَجٍ» الآيه، و قـال: إِنَّ اللَّهَ لا ـ يَأْمُرُ بِالْفَحْشـاءِ الآـيه، و كـان لاـزم ذلك أن فى موارد المحرمات أرزاقا الهيه محلله هى المنـدوحه للعبـد و هى الأـرزاق المنسوبه إليه تعالى بحسب النظر التشـريعى دون المحرمات. فتحصل أن الرزق رزقان رزق تكوينى و هو كل ما يسـتمد به موجود فى بقائه كيف كان، و رزق تشـريعى، و هو الحلال الـذى يسـتمد به الإنسان فى الحياه دون الحرام فانه ليس برزق منه تعالى؛ هذا هو الذى يتحصل من الكتاب و السنه بعد التدبر فيهما. ط.

قال الشیخ البهائی قدس الله روحه فی شرح هذا الحدیث الرزق عند الأشاعره کل ما انتفع به حی سواء کان بالتغذی أو بغیره مباحا کان أو لا ـ و خصه بعضهم بما تربی به الحیوان من الأغذیه و الأشربه و عند المعتزله هو کل ما صح انتفاع الحیوان به بالتغذی أو غیره و لیس لأحد منعه منه فلیس الحرام رزقا عندهم و قال الأشاعره فی الرد علیهم لو لم یکن الحرام رزقا لم یکن المغتذی طول عمره بالحرام مرزوقا و لیس کذلک لقوله تعالی وَ ما مِنْ دَابَّهٍ فِی الْأَرْضِ إِلَّا عَلَی اللَّهِ رِزْقُها (۱)و فیه نظر فإن الرزق عند المعتزله أعم من الغذاء و هم لم یشرطوا الانتفاع بالفعل فالمغتذی طول عمره بالحرام إنما یرد علیهم لو لم ینتفع مده عمره بشی ء انتفاعا محللا و لو بشرب الماء و التنفّس فی الهواء بل و لا تمکن من الانتفاع بذلک أصلا و ظاهر أن هذا مما لا یوجد و أیضا فلهم أن یقولوا لو مات حیوان قبل أن یتناول شیئا محللا و لا محرما یلزم أن یکون غیر مرزوق فما هو جوابکم فهو جوابنا هذا و لا یخفی أن الأحادیث المنقوله فی هذا الباب متخالفه و المعتزله تمسکوا بهذا الحدیث و هو صریح فی مدعاهم غیر قابل للتأویل

وَ الْأَشَاعِرَهُ تَمَسَّکُوا بِمَا رَوَوْهُ عَنْ صَفْوَانَ بْنِ أُمَیَّهَ قَالَ: کُنَّا عِنْدَ رَسُولِ اللَّهِ صلی الله علیه و آله إِذْ جَاءَ عُمَرُ بْنُ قُرَّهَ فَقَالَ یَا رَسُولَ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ کَتَبَ عَلَیَّ الشِّقْوَهَ فَلَا أَرَانِی أُرْزَقُ إِلَّا مِنْ دَفِّی بِکَفِّی فَأْذَنْ فِی الْغِنَاءِ مِنْ غَیْرِ فَاحِشَهٍ فَقَالَ صلی الله علیه و آله لَا آذَنُ لَکَ وَ لَا کَرَامَهَ وَ لَا نِعْمَهَ أَیْ عَدُوَّ اللَّهِ لَقَدْ رَزَقَکَ اللَّهُ طَیِّباً فَاخْتَرْتَ مَا حَرَّمَ عَلَیْکَ مِنْ رِزْقِهِ مَکَانَ مَا أَحَلَّ اللَّهُ لَکَ مِنْ حَلَالِهِ أَمَا إِنَّکَ لَوْ قُلْتَ بَعْدَ هَذِهِ الْمَقَالَهِ ضَرَبْتُکَ ضَرْباً وَجِیعاً.

و المعتزله یطعنون فی سند هذا الحدیث تاره و یؤولونه علی تقدیر سلامته أخری بأن سیاق الکلام یقتضی أن یقال فاخترت ما حرم الله علیک من حرامه مکان ما أحل الله لک من حلاله و إنما قال صلی الله علیه و آله من رزقه مکان من حرامه فأطلق علی الحرام اسم الرزق بمشاکله قوله فلا أرانی أرزق و قوله صلی الله علیه و آله لقد رزقک الله و تمسک المعتزله أیضا بقوله تعالی وَ مِمَّا رَزَقْناهُمْ یُنْفِقُونَ (۲)قال الشیخ فی التبیان

۱- هود: ۶.

۲- البقره: ۳.

ما حاصله أن هذه الآيه تدل على أن الحرام ليس رزقا لأنه سبحانه مدحهم بالإنفاق من الرزق و الإنفاق من الحرام لا يوجب المدح و قد يقال إن تقديم الظرف يفيد الحصر و هو يقتضى كون المال المنفق على ضربين ما رزقه الله و ما لم يرزقه و إن المدح إنما هو على الإنفاق مما رزقهم و هو الحلال لا مما سولت لهم أنفسهم من الحرام و لو كان كل ما ينفقونه رزقا من الله سبحانه لم يستقم الحصر فتأمل انتهى كلامه رفع الله مقامه.

أقول إن كان المراد بقولهم رزقهم الله الحرام أنه خلقه و مكنهم من التصرف فيه فلا نزاع فى أن الله رزقهم بهذا المعنى و إن كان المعنى أنه المؤثر فى أفعالهم و تصرفاتهم فى الحرام فهذا إنما يستقيم على أصلهم الذى ثبت بطلانه و إن كان الرزق بمعنى التمكين و عدم المنع من التصرف فيه بوجه فظاهر أن الحرام ليس برزق بهذا المعنى على مذهب من المذاهب و إن كان المعنى أنه قدر تصرفهم فيه بأحد المعانى التى مضت فى القضاء و القدر أو خذلهم و لم يصرفهم جبرا عن ذلك فبهذا المعنى يصدق أنه رزقهم الحرام و أما ظواهر الآيات و الأخبار الوارده فى ذلك فلا يريب عاقل فى أنها منصرفه إلى الحلال كما أومأنا إلى معناه سابقا.

و أما الأسعار فقد ذهبت الأشاعره إلى أنه ليس المسعر إلا الله تعالى بناء على أصلهم من أن لا مؤثر فى الوجود إلا الله و أما الإماميه و المعتزله فقد ذهبوا إلى أن الغلاء و الرخص قد يكونان بأسباب راجعه إلى الله و قد يكونان بأسباب ترجع إلى اختيار العباد و أما الأخبار الداله على أنهما من الله فالمعنى أن أكثر أسبابهما راجعه إلى قدره الله أو أن الله تعالى لما لم يصرف العباد عما يختارونه من ذلك مع ما يحدث فى نفوسهم من كثره رغباتهم أو غناهم بحسب المصالح فكأنهما وقعا بإرادته تعالى كما مر القول فيما وقع من الآيات و الأخبار الداله على أن أفعال العباد بإراده الله تعالى و مشيته و هدايته و إضلاله و توفيقه و خذلانه و يمكن حمل بعض تلك الأخبار على المنع من التسعير و النهى عنه بل يلزم الوالى أن لا يجبر الناس على السعر و يتركهم و اختيارهم فيجرى السعر على ما يريد الله تعالى.

ص: ۱۵۱

قال العلامه رحمه الله فی شرحه علی التجرید السعر هو تقدیر العوض الذی یباع به الشی ء و لیس هو الثمن و لا المثمن و هو ینقسم إلی رخص و غلاء فالرخص هو السعر المنحط عما جرت به العاده مع اتحاد الوقت و المکان و الغلاء زیاده السعر عما جرت به العاده مع اتحاد الوقت و المکان و إنما اعتبرنا الزمان و المکان لأنه لا یقال إن الثلج قد رخص سعره فی الشتاء عند نزوله لأنه لیس أوان سعره و یجوز أن یقال رخص فی الصیف إذا نقص سعره عما جرت عادته فی ذلک الوقت و لا یقال رخص سعره فی الجبال التی یدوم نزوله فیها لأنها لیست مکان بیعه و یجوز أن یقال رخص سعره فی البلاد التی اعتید بیعه فیها و اعلم أن کل واحد من الرخص و الغلاء قد یکون من قبله تعالی بأن یقلل جنس المتاع المعین و یکثر رغبه الناس إلیه فیحصل الغلاء لمصلحه المکلفین و قد یکثر جنس ذلک المتاع و یقلل رغبه الناس إلیه تفضلا منه و إنعاما أو لمصلحه دینیه فیحصل الرخص و قد یحصلان من قبلنا بأن یحمل السلطان الناس علی بیع جمیع تلک السلعه بسعر غال ظلما منه أو لاحتکار الناس أو لمنع الطریق خوف الظلمه أو لغیر ذلک من الأسباب المستند إلینا فیحصل الغلاء و قد یحمل السلطان الناس علی بیع السلعه برخص ظلما منه أو یحملهم علی بیع ما فی أیدیهم من جنس ذلک المتاع فیحصل الرخص.

**[ترجمه]مؤلف گوید: بیشتر آیات و روایات مربوط به این بخش در کتاب مکاسب می‌آید. \\"نفث\\" به معنای دمیدن و \\"روع\\" به ضم راء، به معنای عقل و قلب است. إجمال در کسب روزی، به معنای ترک مبالغه و زیاده‌روی در آن است، و معنای جمله این است که در مورد این زحمت بیش از اندازه‌اتان، از خداوند تقوا پیشه کنید، یا معنایش این است که اگر شما تقوا داشته باشید، به این زحمت و رنج نیازی نخواهید داشت، چه این‌که خداوند متعال فرموده است: «وَ مَنْ یَتَّقِ اللَّهَ یَجْعَلْ لَهُ مَخْرَجاً * وَ یَرْزُقْهُ مِنْ حَیْثُ لا یَحْتَسِبُ» - . طلاق / ۲ و ۳ - {و هر کس از خدا پروا کند، [خدا] برای او راه بیرون شدنی قرار می دهد * و از جایی که حسابش را نمی کند به او روزی می رساند}. \\"هتک الستر\\" نیز به معنای دریدن و پاره کردن پرده است.

ظاهر این روایت و روایات دیگر[ی که آورده شد]، این است که خداوند متعال در صحیفه‌های آسمانی، رزقی حلال و به اندازه کافی برای هر انسانی مقدر کرده است، به گونه‌ای که اگر مرتکب حرام نشود و به دنبال روزی حلال باشد، آن روزی را به او می‌دهد و می‌رساند، و اگر مرتکب حرام شود، به همان اندازه از رزقی که برایش مقدر شده کم می‌شود.

ص: ۱۴۹

شیخ بهایی قدس الله روحه در شرح این حدیث گفته است: رزق در نزد اشاعره عبارت است از هر چیزی که موجود زنده از آن منتفع شود، چه با خوردن آن و چه با منافع دیگر، خواه مباح باشد و خواه نباشد، بعضی نیز آن را مخصوص به چیزهایی کردند که موجود زنده به وسیله آن رشد می‌کند، مانند خوردنی‌ها و نوشیدنی‌ها. و نزد معتزله عبارت است از هر چیزی که موجود زنده بتواند از آن منتفع شود و دیگری نتواند آن را از او بگیرد؛ بنابراین روزی حرام از نظر معتزله رزق به حساب نمی‌آید. اشاعره در رد معتزله گفته‌اند: اگر حرام، رزق نباشد، کسی که در تمام طول عمرش از حرام می‌خورد، مرزوق نخواهد بود، با این‌که این صحیح نیست؛ زیرا خداوند متعال فرموده است: «وَ ما مِنْ دَابَّهٍ فِی الْأَرْضِ إِلَّا عَلَی اللَّهِ رِزْقُها» - . هود / ۶ - {و هیچ جنبنده ای در زمین نیست مگر [این‌که] روزیش بر عهده خداست}. اما این سخن اشکال دارد؛ زیرا رزق از نظر معتزله اعم از غذا می‌باشد و آن‌ها انتفاع بالفعل را [در معنای رزق] شرط نکرده‌اند، پس در مورد کسی که در طول عمرش

غـذای حرام خورده است، هنگـامی اشـکال بر معتزله وارد است که آن شـخص در تمـام طول عمرش انتفـاع حلالی، اگرچه به وسـیله خوردن آب و تنفس هوا، نکرده باشـد و هیـچ گاه امکان چنین انتفاعی نداشـته باشد، و ظاهراً چنین کسـی وجود ندارد. مضاف بر این آن‌ها می‌تواننـد بگوینـد: [بنابر نظر شـما] اگر کسـی پیش از آن‌که حلال یا حرامی بخورد بمیرد، بایـد گفت که هیچ رزقی به او داده نشده است، هر جوابی که شـما از این اشـکال بدهید، ما نیز همان را می گوییم. پوشیده نیست که احادیثی که در این‌باره نقل شده‌اند، [از جهت مضـمون] با هم مخالفت دارند؛ معتزله به حدیث فوق که در [اثبات] مدعایشان صـراحت دارد و قابـل تأویـل نیست تمسـک کرده‌انـد و اشاعره به روایتی از صـفوان بن أمیه تمسک جسته‌انـد؛ [او نقل کرده است:] در حضـور رسـول خـدا صـلی الله علیـه و آله بـودیم که عمر بن قُرَّهٔ آمـد و عرض کرد: ای رسـول خـدا! خداونـد برای من [فقـط] بدبختی نوشته است، جز به اندازه قوت لا یموت، رزقی به من نمی‌رسد؛ اجازه دهید که بدون این‌که کار زشتی بکنم، ثروتمند شوم. ایشـان صـلی الله علیه و آله فرمودنـد: نه چنین اجـازه‌ای به تو می‌دهم، و نه کرامت و نعمـتی [به تو می‌بخشم]. ای دشـمن خـدا! خداونـد تو را روزی پاک داد است، ولی تو به جای رزق حلالی که روزی‌ات کرده بود، رزقی که بر تو حرام کرده بود را برگزیدی، اگر بار دیگر چنین سخنی بگویی به شدت تو را کتک می‌زنم.

معتزله در سـند این حدیث خدشه می کنند، و بنابر صـحت سـند نیز، آن را به این صورت تأویل می کنند که سیاق کلام اقتضـا می کنـد که گفته شود: ولی تو به جـای رزق حلالی که روزی‌ات کرده بود، آن‌چه که بر تو حرام کرده را برگزیـدی. و جهت این‌که ایشـان صـلی الله علیه و آله به جـای آن‌که بفرماینـد آن‌چه که بر تـو حرام کرده، فرمودنـد رزقی که بر تـو حرام کرده و کلمه رزق را در مورد حرام به کار بردنـد، هم‌شـکلی با سـخن او که گفته بود رزقی به من نمی‌رسـد و نیز هم‌شکلی با سـخن خودشان صـلی الله علیه و آله که فرمودنـد: خداوند تو را روزی [پاک] داده است، بوده است. معتزله [برای اثبات مدعای خود] هم‌چنین به این سـخن خداونـد متعـال: «وَ مِمَّا رَزَقْنـاهُمْ یُنْفِقُونَ» - . بقره / ۳ - {و از آن‌چـه به ایشـان روزی داده ایم انفـاق می کنند}. شیخ در تبیان سخنی گفته است

ص: ۱۵۰

که حاصـلش این است که این آیه نشان می‌دهـد که حرام، رزق نیست؛ زیرا خداوند سـبحان آنان [- متقین] را به انفاق نمودن رزقشـان مـدح کرده، در حـالی که انفاق از حرام موجب مـدح نیست. گاهی گفته می‌شود که [از جهت نحوی] تقـدیم ظرف، مفید حصـر است و این اقتضا می کند که مالی که انفاق می‌شود دو نوع باشد: مالی که خدا آن را روزی کرده است و مالی که خـدا آن را روزی نکرده است، و مـدح[ی که در آیه وجود دارد] فقـط در مورد انفـاق مـالی است که خداونـد به آنـان روزی کرده اسـت که همـان روزی حلال می‌باشـد، نه روزی حرامی که نفسـشان آنـان را بر کسب آن تشویـق کرده است. اگر همه چیزهایی که انفاق می کننـد رزق خداونـد سـبحان می‌بود، آوردن این حصـر صـحیح نمی‌بود. دقت کنیـد. در این‌جا نقل کلام شیخ بهایی رفع الله مقامه به پایان می‌رسد.

مؤلف گویـد: اگر مقصود آن‌هـا از این‌که گفته‌انـد خداونـد به آنان رزق حرام داده است این باشـد که خداونـد رزق حرام را آفریـده و به آنـان امکـان اسـتفاده از آن را داده است، نزاعی نیست که خداونـد به این معنا به آنان روزی [حرام] داده است. و اگر مقصودشان این است که این خداوند است که سبب کارها و تصـرفات آن‌ها در حرام می‌شود، این سـخن فقط بنابر اصـل

خودشـان که بطلانش ثابت شـده است، صـحیح درمی‌آیـد. و اگر رزق به معنای اجازه دادن و عـدم منع از تصـرف در روزی باشـد، معلوم است که حرام به این معنا بنابر هیـچ مذهبی، رزق نیست. و اگر معنایش این باشد که خداوند به یکی از معناهایی که در قضـا و قـدر گفته شـد، مقـدر کرده است که آن‌ها در حرام تصـرف کننـد، یا آنان را به جبر خود خوار کرده است و از حرام بازنداشـته، به این معنـا می‌توان گفت که به آن‌ها روزی حرام داده است. اما ظاهر آیات و روایاتی که در این‌باره رسـیده است، هیـچ عاقلی را به تردید نمی‌اندازد که معنای همه آن‌ها انصـراف به روزی حلال دارد، چنان‌چه پیش از این نیز به معنای آن اشاره کردیم.

اما قیمت‌ها؛ اشاعره گفته‌انـد که فقط خداوند متعال است که قیمت‌ها را تعیین می‌کند، چرا که آنان این اصل را پذیرفته‌اند که جز خداونـد هیـچ کس در [عالم] وجود مؤثر نیست. ولی امامیه و معتزله گفته‌انـد اسـباب گرانی و ارزانی، گاهی به خداوند بر می‌گردد و گاهی به اختیارات بندگان باز می‌گردد. اما روایاتی که دلالت دارند که آن دو از جانب خدا هسـتند، معنایشان این است که بیشتر اسباب آن به قدرت خداوند باز می‌گردد، یا این‌که از آن‌جا که خداوند متعال، به جهت مصالحی، بندگان را از اختیاراتشـان، با آن‌همه تمایلات زیاد و غنایشان، باز نمی‌دارد، پس گویا گرانی و ارزانی به اراده خداونـد متعال واقع می‌شود، چنان‌چه پیش از این گفته شد که آیات و روایات دلالت می‌کنند که افعال بندگان به اراده و مشیت و هدایت و گمراه‌کردن و توفیق و یاری نکردن خداونـد می‌باشـند. و ممکن است بعضـی از این روایات را بر ممنوعیت قیمت‌گـذاری و نهی از آن حمل کنیم [و بگوییم] حاکم نبایـد مردم را بر قیمت‌ها مجبور کند و باید آن‌ها را درباره قیمت‌ها رها کند و به اختیار خود بگذارد تا قیمت‌ها بر طریقی که خداوند متعال اراده می‌کند جاری شوند.

ص: ۱۵۱

علامه رحمه الله در شـرحش بر تجریـد گفته است: قیمت به معنای مقـدار معادل عوضـی است که با آن چیزی را می‌خرنـد، نه این‌که به معنای ثمن و مثمن باشد. قیمت به دو نوع تقسیم می‌شود: قیمت گران و قیمت ارزان؛ قیمت ارزان، قیمتی است که با در نظر گرفتن شـرایط زمانی و مکانی، بیش از مقدار متعارف نزول کرده باشد، و قیمت گران قیمتی است که با در نظر گرفتن شرایط زمانی و مکانی، بیش از اندازه عادی بالا رفته باشد. زمان و مکان را به این جهت شـرط کردیم تا هنگامی که قیمت یخ در زمسـتان در زمان بارش برف نزول می‌کنـد، گفته نشود قیمت آن ارزان شده است؛ زیرا زمسـتان زمانی نیست که یخ قیمت داشـته باشـد. البته اگر قیمت آن در تابسـتان بیش از انـدازه معمول پایین رود، می‌توان گفت که ارزان شـده است. هم‌چنین در کوه‌هـا که همیشه برف می‌بـارد، گفته نمی‌شود که قیمت آن ارزان است. زیرا یـخ در آن‌جا خریـد و فروش نمی‌شود، البته در شهرهایی که معمولا در آن خرید و فروش می‌شود، می‌توان گفت که ارزان شده است. باید دانست که گرانی و ارزانی گاهی از جانب خداونـد متعال می‌باشـند؛ به این وسـیله که خداوند به جهت مصـلحت مکلفین، مقدار جنسـی را کم می‌کند و رغبت مردم در آن را زیاد می‌نماید و گرانی حاصل می‌شود، و گاهی به جهت تفضل بر مردم یا مصلحتی دینی، مقدار جنسی را زیاد می‌کنـد و رغبت مردم به آن را کم می‌نمایـد و ارزانی به وجود می‌آیـد. و گـاهی نیز خود ما سبب گرانی و ارزانی می‌شویم، مثل این‌که سـلطان از روی ستم، مردم را مجبور می‌کند که فلان جنس را به قیمت گرانی بفروشند، یا مردم چیزی را احتکار … می‌کنند، یا راه [تجارت] آن جنس از ترس ظالمان بسته می‌شود، یا اسـباب دیگری که به خود ما مستند است و موجب گرانی می‌شود. گاهی نیز سـلطان از روی ظلم، مردم را مجبور می‌کند که فلان جنس را ارزان بفروشـند، یا آنان را مجبور می‌کند که

جنسی که دارند را بفروشند و بدین وسیله گرانی به وجود می‌آید.

**[ترجمه]

باب ۶ السعاده و الشقاوه و الخیر و الشر و خالقهما و مقدرهما

الآیات؛

هود: «فَمِنْهُمْ شَقِيٌّ وَ سَعِيدٌ* فَأَمَّا الَّذِينَ شَقُوا فَفِي النَّارِ لَهُمْ فِيها زَفِيرٌ وَ شَهِيقٌ* (إلی قوله تعالی): وَ أَمَّا الَّذِينَ سُعِدُوا فَفِي الْجَنَّهِ خالِدِينَ فِيها»(۱۰۵-۱۰۸)

المؤمنین: «أَ لَمْ تَكُنْ آياتِي تُتْلى عَلَيْكُمْ فَكُنْتُمْ بِها تُكَذِّبُونَ* قالُوا رَبَّنا غَلَبَتْ عَلَيْنا شِقْوَتُنا وَ كُنَّا قَوْماً ضالِّينَ»(۱۰۵-۱۰۶)

الزمر: «وَ قالَ لَهُمْ خَزَنَتُها أَ لَمْ يَأْتِكُمْ رُسُلٌ مِنْكُمْ يَتْلُونَ عَلَيْكُمْ آياتِ رَبِّكُمْ

ص: ۱۵۲

وَ یُنْذِرُونَکُمْ لِقاءَ یَوْمِکُمْ هذا قالُوا بَلی وَ لکِنْ حَقَّتْ کَلِمَهُ الْعَذابِ عَلَی الْکافِرِینَ»(۷۱)

التغابن: «هُوَ الَّذِی خَلَقَکُمْ فَمِنْکُمْ کافِرٌ وَ مِنْکُمْ مُؤْمِنٌ»(۳)

**[ترجمه]«فَمِنْهُمْ شَقِیٌّ وَ سَعِیدٌ * فَأَمَّا الَّذِینَ شَقُوا فَفِی النّارِ لَهُمْ فِیها زَفِیرٌ وَ شَهِیقٌ» - . هود / ۱۰۵ و ۱۰۶ -

{بعضی از آنان تیره بختند و [برخی] نیک‌بخت * و اما کسانی که تیره بخت شده اند، در آتش فریاد و ناله ای دارند}، تا به این‌جای سخن خداوند متعال [که فرموده است]: «وَ أَمَّا الَّذِینَ سُعِدُوا فَفِی الْجَنَّهِ خالِدِینَ فِیها ... » - . هود / ۱۰۸ - {و اما کسانی که نیک‌بخت شده اند، در بهشت جاودانند ...}

«أَ لَمْ تَکُنْ آیاتِی تُتْلی عَلَیْکُمْ فَکُنْتُمْ بِها تُکَذِّبُونَ * قالُوا رَبَّنا غَلَبَتْ عَلَیْنا شِقْوَتُنا وَ کُنّا قَوْماً ضالِّینَ» - . مؤمنون / ۱۰۵ و ۱۰۶ -

{آیا آیات من بر شما خوانده نمی شد و [همواره] آن را مورد تکذیب قرار نمی دادید!؟ * می گویند پروردگارا! شقاوت ما بر ما چیره شد و ما مردمی گمراه بودیم}.

«وَ قالَ لَهُمْ خَزَنَتُها أَ لَمْ یَأْتِکُمْ رُسُلٌ مِنْکُمْ یَتْلُونَ عَلَیْکُمْ آیاتِ رَبِّکُمْ وَ یُنْذِرُونَکُمْ لِقاءَ یَوْمِکُمْ هذا قالُوا بَلی وَ لکِنْ حَقَّتْ کَلِمَهُ الْعَذابِ عَلَی الْکافِرِینَ» - . زمر / ۷۱ -

ص: ۱۵۲

{و نگهبانانش به آنان گویند: مگر فرستادگانی از خودتان بر شما نیامدند که آیات پروردگارتان را بر شما بخوانند و شما را به دیدار چنین روزی هشدار دهند!؟ گویند: چرا، ولی فرمان عذاب بر کافران واجب آمد}.

ص: ۱۵۲

«هُوَ الَّذِی خَلَقَکُمْ فَمِنْکُمْ کافِرٌ وَ مِنْکُمْ مُؤْمِنٌ» - . تغابن / ۲ -

{اوست آن کسی که شما را آفرید؛ برخی از شما کافرند و برخی مؤمن}.

**[ترجمه]

تفسیر

قال البیضاوی: فَمِنْهُمْ شَقِیٌّ وجبت له النار بمقتضی الوعید وَ سَعِیدٌ وجبت له الجنه بموجب الوعد.

و قال الطبرسی رحمه الله: غَلَبَتْ عَلَیْنا شِقْوَتُنا أی شقاوتنا و هی المضرّه اللاحقه فی العاقبه و السعاده المنفعه اللاحقه فی العاقبه و المعنی استعلت علینا سیئاتنا التی أوجبت لنا الشقاوه.

و قال الزمخشری قالوا بلی أتونا و تلوا علینا و لکن وجبت علینا کلمه الله بسوء أعمالنا کما قالوا غَلَبَتْ عَلَیْنا شِقْوَتُنا فذکروا عملهم الموجب لکلمه العذاب و هو الکفر و الضلال.

**[ترجمه]بیضاوی گفته است: «فَمِنْهُمْ شَقِیٌّ» {بعضی از آنان تیره بختند} و به اقتضای وعده‌ای که به آنان داده شده، دوزخ برایشان واجب است. «وَ سَعِیدٌ» {و [برخی] نیک‌بختند} و به موجب وعده‌ای که به آنان داده شده است، بهشت بر آن‌ها واجب است.

طبرسی رحمه الله گفته است: «غَلَبَتْ عَلَیْنا شِقْوَتُنا» {شقاوت ما بر ما چیره شد} یعنی بدبختی ما، که مقصود از بدبختی چیزی است که به عاقبت انسان زیان می‌رساند، و مقصود از نیک‌بختی، سودی است که در عاقبت به انسان می‌رسد و معنای آیه این است که گناهانمان که موجب شقاوت ما گشت بر ما چیره شد.

زمخشری گفته است: «قالُوا بَلی» {گویند: چرا}، آمدند و برایمان تلاوت کردند، ولی عذاب خداوند به سبب اعمال بدمان بر ما لازم آمد، چنان‌چه گویند: «غَلَبَتْ عَلَیْنا شِقْوَتُنا» {شقاوت ما بر ما چیره شد}، همان عملی که سبب عذاب خداوند شده، یعنی همان کفر و گمراهی را می گویند.

**[ترجمه]

الأخبار

«۱»

لی، الأمالی للصدوق أَبِی عَنْ عَلِیٍّ عَنْ أَبِیهِ عَنْ صَفْوَانَ بْنِ یَحْیَی عَنِ الْکِنَانِیِّ عَنِ الصَّادِقِ علیه السلام قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله الشَّقِیُّ مَنْ شَقِیَ فِی بَطْنِ أُمِّهِ الْخَبَرَ.

**[ترجمه]أمالی صدوق: کنانی از امام صادق علیه السلام نقل کرده است که ایشان فرمودند: رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمودند: بدبخت کسی است که در شکم مادرش بدبخت می‌شود ...

**[ترجمه]

«۲»

ب، قرب الإسناد مُحَمَّدُ بْنُ عِیسَی عَنِ الْقَدَّاحِ عَنْ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ أَبِیهِ علیه السلام قَالَ: خَرَجَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله قَابِضاً عَلَی (۱)شَیْئَیْنِ فِی یَدِهِ فَفَتَحَ یَدَهُ الْیُمْنَی ثُمَّ قَالَ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمنِ الرَّحِیمِ کِتَابٌ مِنَ الرَّحْمَنِ الرَّحِیمِ فِی أَهْلِ الْجَنَّهِ بِأَعْدَادِهِمْ وَ أَحْسَابِهِمْ وَ أَنْسَابِهِمْ مُجْمَلٌ (۲)عَلَیْهِمْ لَا یَنْقُصُ مِنْهُمْ أَحَدٌ وَ لَا یُزَادُ فِیهِمْ أَحَدٌ ثُمَّ فَتَحَ یَدَهُ الْیُسْرَی فَقَالَ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمنِ الرَّحِیمِ کِتَابٌ مِنَ الرَّحْمَنِ الرَّحِیمِ فِی أَهْلِ النَّارِ بِأَعْدَادِهِمْ وَ أَحْسَابِهِمْ وَ أَنْسَابِهِمْ مُجْمَلٌ (۳)عَلَیْهِمْ إِلَی یَوْمِ الْقِیَامَهِ لَا یُنْقَصُ مِنْهُمْ أَحَدٌ وَ لَا یُزَادُ فِیهِمْ أَحَدٌ وَ قَدْ یُسْلَکُ بِالسُّعَدَاءِ طَرِیقَ الْأَشْقِیَاءِ حَتَّی یُقَالَ هُمْ مِنْهُمْ هُمْ هُمْ مَا أَشْبَهَهُمْ بِهِمْ ثُمَّ یُدْرِکُ أَحَدَهُمْ سَعَادَتُهُ قَبْلَ

مَوْتِهِ وَ لَوْ بِفُوَاقِ نَاقَهٍ وَ قَدْ یُسْلَکُ بِالْأَشْقِیَاءِ طَرِیقَ أَهْلِ السَّعَادَهِ حَتَّی یُقَالَ هُمْ مِنْهُمْ هُمْ هُمْ مَا أَشْبَهَهُمْ بِهِمْ ثُمَّ یُدْرِکُ أَحَدَهُمْ شِقَاهُ وَ لَوْ قَبْلَ مَوْتِهِ وَ لَوْ بِفُوَاقِ نَاقَهٍ فَقَالَ النَّبِیُّ صلی الله علیه و آله الْعَمَلُ بِخَوَاتِیمِهِ الْعَمَلُ بِخَوَاتِیمِهِ (۴)الْعَمَلُ بِخَوَاتِیمِهِ.

۱- فی المصدر: قابضا شیئین بدون علی.

۲- فی نسخه: یجمل.

۳- فی نسخه: یجمل.

۴- سیأتی الحدیث بألفاظ اخری تحت رقم ۱۳ و ۱۵.

**[ترجمه]قرب الإسناد: قداح از امام صادق و ایشان از پدرشان نقل کرده‌اند، روزی رسول خدا صلی الله علیه و آله در حالی که دو چیز را در دو دست خود نگه داشته بودند آمدند، دست راست خود را گشودند و سپس فرمودند: بسم الله الرحمن الرحیم. این نوشته‌ایست از جانب خداوند رحمان و رحیم درباره اهل بهشت، که نام همه آنان، با حسب و نسبشان به طور کامل و بدون کم و زیاد در آن آمده است و هیچ‌یک از آن‌ها از قلم نیفتاده و هیچ‌کس در آن زیاد نشده است. سپس دست چپشان را گشودند و فرمودند: بسم الله الرحمن الرحیم. این نوشته‌ایست از جانب خداوند رحمان و رحیم درباره اهل دوزخ، که نام همه آنان تا روز قیامت، با حسب و نسبشان و به صورت کامل و بدون کم و زیاد در آن آمده است و نه کسی از قلم افتاده و نه کسی در آن زیاد شده است. گاهی می‌شود که سعادتمندان راه اشقیا را بروند و در مورد آن‌ها گفته می‌شود که آن‌ها از اشقیا هستند و آن‌ها چه هستند و آن‌ها چه هستند و چقدر شبیه به اشقیا هستند، اما سپس، یکی از آنان قبل از این‌که بمیرد، گرچه مهلتش [تا مرگ] به اندازه فاصله بین دو فشردن پستان شتر باشد، به سعادتش می‌رسد. و گاهی می‌شود که اشقیا در راه سعادت‌مندان می‌روند و در موردشان گفته می‌شود که آن‌ها از سعادت‌مندان هستند و آن‌ها چه هستند و آن‌ها چه هستند و چقدر شبیه به سعادت‌مندان هستند، اما سپس یکی از آنان قبل از این‌که بمیرد گرچه مهلتش [تا مرگ] به اندازه فاصله بین دو فشردن پستان شتر باشد، به شقاوتش می‌رسد. پیامبر صلی الله علیه و آله فرمودند: اعمال بستگی به عاقبتشان دارند، اعمال بستگی به عاقبتشان دارند، اعمال بستگی به عاقبتشان دارند.

ص: ۱۵۳

**[ترجمه]

بیان

قال الجزری فی حدیث القدر کتاب فیه أسماء أهل الجنه و أهل النار أجمل علی آخرهم تقول أجملت الحساب إذا جمعت آحاده و کملت أفراده أی أحصوا فلا یزاد فیهم و لا ینقص و قال الفیروزآبادی الفواق کغراب ما بین الحلبتین من الوقت و یفتح أو ما بین فتح یدک و قبضها علی الضرع.

**[ترجمه]جزری گفته است: در حدیث قَدَر آمده است که کتابی است که نام همه بهشتیان و دوزخیان \\"أجمل علی آخرهم\\" در آن آمده است؛ أجملت الحساب یعنی همه آحاد آن را جمع‌آوری کردم، یعنی همه را به شماره در آوردم و هیچ کم و زیادی در آن نیست. فیروزآبادی گفته است: فُواق بر وزن غُراب، که گاهی مفتوح نیز می‌آید، به معنای زمانی است که بین دو دوشیدن وجود دارد، یا زمان بین باز و بسته کردن دست برای دوشیدن پستان می‌باشد.

**[ترجمه]

«۳»

ب، قرب الإسناد ابْنُ عِیسَی عَنِ الْبَزَنْطِیِّ قَالَ: سَأَلْتُ الرِّضَا علیه السلام أَنْ یَدْعُوَ اللَّهَ لِامْرَأَهٍ مِنْ أَهْلِنَا بِهَا حَمْلٌ فَقَالَ قَالَ أَبُو جَعْفَرٍ

عليه السلام الدُّعَاءُ مَا لَمْ يَمْضِ أَرْبَعَهُ أَشْهُرٍ فَقُلْتُ لَهُ إِنَّمَا لَهَا أَقَلَّ مِنْ هَذَا فَدَعَا لَهَا ثُمَّ قَالَ إِنَّ النُّطْفَهَ تَكُونُ فِي الرَّحِمِ ثَلَاثِينَ يَوْماً وَ تَكُونُ عَلَقَهً ثَلَاثِينَ يَوْماً وَ تَكُونُ مُضْغَهً ثَلَاثِينَ يَوْماً وَ تَكُونُ مُخَلَّقَهً وَ غَيْرَ مُخَلَّقَهٍ ثَلَاثِينَ يَوْماً وَ إِذَا تَمَّتِ الْأَرْبَعَهُ أَشْهُرٍ بَعَثَ اللَّهُ تَبَارَكَ وَ تَعَالَى إِلَيْهَا مَلَكَيْنِ خَلَّاقَيْنِ يُصَوِّرَانِهِ وَ يَكْتُبَانِ رِزْقَهُ وَ أَجَلَهُ شَقِيّاً أَوْ سَعِيداً.

**[ترجمه]قرب الإسناد: بزنطی نقل کرده، از امام رضا علیه السلام خواستم که برای یکی از زنان خانواه‌امان که حامله بود دعا کنند؛ ایشان فرمودند: امام باقر علیه السلام فرمودند: دعا تا زمانی است که چهار ماه نگذشته باشد. به ایشان عرض کردم: از حاملگی او کمتر از چهار ماه گذشته است. ایشان دعا کردند و سپس فرمودند: نطفه سی روز در رَحِم است و سی روز علقهٔ است و سی روز مضغهٔ است و سی روز مخلقهٔ و غیر مخلقهٔ است، هنگامی که این چهار ماه تمام شد، خداوند تبارک و تعالی فرشته‌ای را برمی‌انگیزد که صورت او را شکل دهد و رزق و أجل او را بنویسد، و بنویسد که شقی است یا سعید.

**[ترجمه]

بیان

قال البیضاوی فی قوله تعالی مُخَلَّقَهٍ وَ غَیْرِ مُخَلَّقَهٍ مسواه لا نقص فیها و لا عیب و غیر مسواه أو تامه و ساقطه أو مصوره و غیر مصوره انتهی.

أقول لعل المراد بالخبر أن فی ثلاثین یوما بعد المضغه إما أن یبتدأ فی تصویره بخلق عظامه أو یسقط أو إما أن یسوی بحیث لا یکون فیه عیب أو یجعل حیث یکون فیه عیب ثم اعلم أن هذا الخبر یمکن أن یکون تفسیرا لقوله صلی الله علیه و آله الشقی من شقی فی بطن أمه أی یکتب شقاوته و ما یؤول إلیه أمره علیه فی ذلک الوقت.

**[ترجمه]بیضاوی در ذیل این سخن خداوند متعال: «مُخَلَّقَهٍ وَ غَیْرِ مُخَلَّقَهٍ» - . حج / ۵ - {دارای خلقت کامل و خلقت ناقص} گفته است: یعنی متناسب و بی‌نقص و بی‌عیب و غیر متناسب، یا تمام و سقط شده، و یا با صورت و بدون صورت. در این‌جا نقل سخن بیضاوی به پایان می‌رسد.

مؤلف گوید: شاید مقصود از این روایت این باشد که در دوره سی روزه بعد از مضغهٔ، یا با آفرینش استخوان‌ها شکل‌گیری او شروع می‌شود و یا سقط می‌شود، یا این‌که مقصود این باشد که [در این دوره] یا به صورتی بی‌عیب شکل می‌گیرد و یا طوری آفریده می‌شود که در خلقتش عیب باشد. باید دانست که ممکن است این روایت تفسیر سخن پیامبر صلی الله علیه و آله باشد که فرمودند: شقی کسی است که در شکم مادرش شقاوت‌مند شده است، یعنی شقاوت و سرانجام کار او در همان وقت نوشته می‌شود.

**[ترجمه]

«۴»

ب، قرب الإسناد بِالْإِسْنَادِ قَالَ سَمِعْتُ الرِّضَا علیه السلام يَقُولُ جَفَّ الْقَلَمُ بِحَقِيقَهِ الْكِتَابِ مِنَ اللَّهِ بِالسَّعَادَهِ لِمَنْ آمَنَ وَ اتَّقَى وَ الشَّقَاوَهِ مِنَ اللَّهِ تَبَارَكَ وَ تَعَالَى لِمَنْ كَذَّبَ وَ عَصَى.

**[ترجمه]قرب الإسناد با سند خود از شخصی نقل کرده، از امام رضا علیه السلام شنیدم که می‌فرمودند: قلم به حقیقت کتاب از جانب خداوند خشکید که کسی که ایمان بیاورد و تقوا ورزد به سعادت برسد و کسی که تکذیب کند و عصیان نماید از جانب خداوند تبارک و تعالی به شقاوت برسد.

**[ترجمه]

«۵»

ل، الخصال مَاجِيلَوَيْهِ عَنْ عَمِّهِ عَنِ الْبَرْقِيِّ عَنْ أَبِيهِ عَنْ وَهْبِ بْنِ وَهْبٍ عَنْ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ أَبِيهِ عَنْ آبَائِهِ عَنْ عَلِيٍّ علیه السلام أَنَّهُ قَالَ: حَقِيقَهُ السَّعَادَهِ أَنْ يُخْتَمَ الرَّجُلُ عَمَلُهُ بِالسَّعَادَهِ وَ حَقِيقَهُ الشَّقَاءِ أَنْ يُخْتَمَ الْمَرْءُ عَمَلُهُ بِالشَّقَاءِ.

**[ترجمه]خصال: وهب بن وهب از امام صادق و ایشان از طریق پدرشان از پدرانشان نقل کرده‌اند که امام علی علیه السلام فرمودند: حقیقت سعادت به این است که عمل مرد به سعادت ختم شود و حقیقت شقاوت این است که عمل انسان به شقاوت ختم گردد.

**[ترجمه]

«۶»

ع، علل الشرائع الْمُظَفَّرُ الْعَلَوِيُّ عَنْ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ مَسْعُودٍ عَنْ أَبِيهِ عَنْ عَلِيِّ بْنِ الْحَسَنِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ زُرَارَهَ عَنْ عَلِيِّ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ عَنْ أَبِيهِ عَنْ جَدِّهِ عَنْ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ

ص: ۱۵۴

صَلَوَاتُ اللَّهِ عَلَيْهِ قَالَ: تَعْتَلِجُ النُّطْفَتَانِ (۱)فِی الرَّحِمِ فَأَیَّتُهُمَا کَانَتْ أَکْثَرَ جَاءَتْ تُشْبِهُهَا فَإِنْ کَانَتْ نُطْفَهُ الْمَرْأَهِ أَکْثَرَ جَاءَتْ تُشْبِهُ أَخْوَالَهُ وَ إِنْ کَانَتْ نُطْفَهُ الرَّجُلِ أَکْثَرَ جَاءَتْ تُشْبِهُ أَعْمَامَهُ وَ قَالَ تَحَوَّلُ النُّطْفَهُ فِی الرَّحِمِ أَرْبَعِینَ یَوْماً فَمَنْ أَرَادَ أَنْ یَدْعُوَ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ فَفِی تِلْکَ الْأَرْبَعِینَ قَبْلَ أَنْ تُخْلَقَ ثُمَّ یَبْعَثُ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ مَلَکَ الْأَرْحَامِ فَیَأْخُذُهَا فَیَصْعَدُ بِهَا إِلَی اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ فَیَقِفُ مِنْهُ مَا شَاءَ اللَّهُ (۲)فَیَقُولُ یَا إِلَهِی أَ ذَکَرٌ أَمْ أُنْثَی فَیُوحِی اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ (۳)مِنْ ذَلِکَ مَا یَشَاءُ وَ یَکْتُبُ الْمَلَکُ ثُمَّ یَقُولُ إِلَهِی أَ شَقِیٌّ أَمْ سَعِیدٌ فَیُوحِی اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ مِنْ ذَلِکَ مَا یَشَاءُ وَ یَکْتُبُ الْمَلَکُ فَیَقُولُ اللَّهُمَّ کَمْ رِزْقُهُ وَ مَا أَجَلُهُ ثُمَّ یَکْتُبُهُ وَ یَکْتُبُ کُلَّ شَیْ ءٍ یُصِیبُهُ فِی الدُّنْیَا بَیْنَ عَیْنَیْهِ ثُمَّ یَرْجِعُ بِهِ فَیَرُدُّهُ فِی الرَّحِمِ فَذَلِکَ قَوْلُ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ ما أَصابَ مِنْ مُصِیبَهٍ فِی الْأَرْضِ وَ لا فِی أَنْفُسِکُمْ إِلَّا فِی کِتابٍ مِنْ قَبْلِ أَنْ نَبْرَأَها

**[ترجمه]علل الشرایع: علی بن عبدالله از پدرش از جدش نقل کرده، امیرالمؤمنین صلوات الله علیه فرمودند:

ص: ۱۵۴

نطفه زن و نطفه مرد در رَحِم به هم‌دیگر برخورد می‌کنند و هر کدام که بیشتر باشند، فرزند شبیه همان طرف می‌شود؛ اگر نطفه زن بیشتر باشد، فرزند شبیه دایی‌ها [و خاله‌ها]یش می‌شود و اگر نطفه مرد بیشتر باشد، فرزند شبیه عموها [و عمه‌ها]یش می‌شود. هم‌چنین فرمودند: نطفه چهل روز در رحم است؛ هر کس می‌خواهد که خداوند عزّ و جلّ را دعا کند، در همین چهل روز باید این کار را بکند، سپس خداوند عزّ و جلّ فرشته رَحِم‌ها را برمی‌انگیزد و فرزند را از رَحِم برمی‌دارد و تا پیش خداوند عزّ و جلّ بالا می‌برد و هر چه خداوند بخواهد با او انجام می‌دهد؛ به خداوند می‌گوید: ای معبود من! مذکر یا مؤنث؟ خداوند عزّ و جلّ هر کدام از این دو را که بخواهد به او وحی می‌کند و آن فرشته می‌نویسد. سپس می‌گوید: ای معبود من! شقی یا سعید؟ خداوند عزّ و جلّ هر کدام را که بخواهد به او وحی می‌کند و آن فرشته می‌نویسد. بعد می‌گوید: بارخدایا! رزقش چقدر است و أجلش چه زمانی است، و آن را می‌نویسد و هم‌چنین هر چیزی که در این دنیا به او می‌رسد را بین دو چشمش می‌نویسد و سپس برمی‌گردد و او را به رَحِم برمی‌گرداند و این همان سخن خداوند عزّ و جلّ است [که فرمود]: «ما أَصابَ مِنْ مُصِیبَهٍ فِی الْأَرْضِ وَ لا فِی أَنْفُسِکُمْ إِلَّا فِی کِتابٍ مِنْ قَبْلِ أَنْ نَبْرَأَها» - . حدید / ۲۲ - {هیچ مصیبتی نه در زمین و نه در نفس‌های شما [- به شما] نرسد مگر آن‌که پیش از آن‌که آن را پدید آوریم در کتابی است}.

**[ترجمه]

«۷»

ن، عیون أخبار الرضا علیه السلام الْمُفَسِّرُ بِإِسْنَادِهِ إِلَی أَبِی مُحَمَّدٍ علیه السلام قَالَ قَالَ الرِّضَا علیه السلام قِیلَ لِرَسُولِ اللَّهِ صلی الله علیه و آله یَا رَسُولَ اللَّهِ هَلَکَ فُلَانٌ یَعْمَلُ مِنَ الذُّنُوبِ کَیْتَ وَ کَیْتَ (۴)فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله بَلْ قَدْ نَجَا وَ لَا یَخْتِمُ اللَّهُ تَعَالَی عَمَلَهُ إِلَّا بِالْحُسْنَی وَ سَیَمْحُو اللَّهُ عَنْهُ السَّیِّئَاتِ وَ یُبَدِّلُهَا لَهُ حَسَنَاتٍ إِنَّهُ کَانَ مَرَّهً یَمُرُّ فِی طَرِیقٍ عَرَضَ لَهُ مُؤْمِنٌ قَدِ انْکَشَفَ عَوْرَتُهُ وَ هُوَ لَا یَشْعُرُ فَسَتَرَهَا عَلَیْهِ وَ لَمْ یُخْبِرْهُ بِهَا مَخَافَهَ أَنْ یَخْجَلَ ثُمَّ إِنَّ ذَلِکَ الْمُؤْمِنَ عَرَفَهُ فِی مَهْوَاهٍ فَقَالَ لَهُ أَجْزَلَ اللَّهُ لَکَ الثَّوَابَ (۵)وَ أَکْرَمَ لَکَ الْمَآبَ (۶)وَ لَا نَاقَشَکَ الْحِسَابَ (۷)

۱- اعتلجت الوحش: تضاربت، و اعتلج القوم: اقتتلوا و اصطرعوا. أقول: فيه ايعاز منه عليه السلام الى وجود الحيوانات الصغار الحيه فى النطفه.

۲- فى المصدر: حيث يشاء اللّه. م.

۳- بفتح التاء و قد يكسر: يكنى بها عن الحديث و الخبر، و تستعملان بدون الواو أيضا و لا تستعملان الا مكررتين.

۴- فى نسخه: فيوحى اللّه عزّ و جلّ إليه.

۵- أى أكثره و أوسعه.

۶- المآب: المرجع و المنقلب.

۷- ناقشه الحساب و فى الحساب: استقصى فى حسابه.

فَاسْتَجَابَ اللَّهُ لَهُ فِيهِ فَهَذَا الْعَبْدُ لَا يُخْتَمُ لَهُ إِلَّا بِخَيْرٍ بِدُعَاءِ ذَلِکَ الْمُؤْمِنِ فَاتَّصَلَ قَوْلُ رَسُولِ اللَّهِ صلی الله علیه و آله بِهَذَا الرَّجُلِ فَتَابَ وَ أَنَابَ وَ أَقْبَلَ إِلَى طَاعَهِ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ فَلَمْ يَأْتِ عَلَيْهِ سَبْعَهَ أَيَّامٍ حَتَّى أُغِيرَ عَلَى سَرْحِ الْمَدِينَهِ (۱)فَوَجَّهَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله فِي أَثَرِهِمْ (۲)جَمَاعَهً ذَلِکَ الرَّجُلُ أَحَدُهُمْ فَاسْتُشْهِدَ فِيهِمْ.

**[ترجمه]عیون أخبار الرضا: مفسر با سند خود از امام حسن عسگری از امام رضا علیهما السلام نقل کرده، به رسول خدا صلی الله علیه و آله عرض شد: ای رسول خدا! فلانی هلاک شد، زیرا فلان گناه و فلان گناه را انجام داد. رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمودند: بلکه نجات یافت و خداوند عمل او را ختم به نیکی کرد و خداوند به زودی بدی‌های او را پاک می کند و به کارهای نیک تبدیل می‌نماید؛ [ماجرا از این قرار است که] روزی او در راهی می گذشت که مؤمنی را دید که عورتش هویدا شده بود و خودش نمی‌دانست، عورت او را برایش پوشاند، ولی از بیم این که خجالت نکشد به او چیزی نگفت. کمی بعد آن مؤمن در جایی خلوت آن [نقص پوشش خود] را دید و به او گفت: خداوند ثواب نیکویت دهد و در عاقبت به تو اکرام کند و در حسابت سخت گیری نکند. خداوند دعای آن مؤمن را در

حق او مستجاب کرد و عاقبت این بنده به دعای آن مؤمن ختم به خیر شد. سخن رسول خدا صلی الله علیه و آله به آن مرد رسید و توبه کرد و بازگشت و رو به طاعت خداوند عزّ و جلّ آورد، هفت روز پس از این ماجرا عده‌ای به حاشیه مدینه حمله کردند؛ رسول خدا صلی الله علیه و آله گروهی را که این مرد نیز در بینشان بود در پی آن‌ها فرستادند و او شهید شد.

**[ترجمه]

«۸»

ید، التوحید الدَّقَّاقُ عَنِ الْكُلَيْنِيِّ عَنْ عَلِيِّ بْنِ مُحَمَّدٍ رَفَعَهُ عَنْ شُعَيْبٍ الْعَقَرْقُوفِيِّ عَنْ أَبِي بَصِيرٍ قَالَ: كُنْتُ بَيْنَ يَدَيْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام جَالِساً وَ قَدْ سَأَلَهُ سَائِلٌ فَقَالَ جُعِلْتُ فِدَاکَ يَا ابْنَ رَسُولِ اللَّهِ مِنْ أَيْنَ لَحِقَ الشَّقَاءُ أَهْلَ الْمَعْصِيَهِ حَتَّى حَكَمَ لَهُمْ فِي عِلْمِهِ بِالْعَذَابِ عَلَى عَمَلِهِمْ فَقَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام أَيُّهَا السَّائِلُ عَلِمَ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ أَنْ لَا يَقُومُ أَحَدٌ مِنْ خَلْقِهِ بِحَقِّهِ فَلَمَّا عَلِمَ بِذَلِکَ وَهَبَ لِأَهْلِ مَحَبَّتِهِ (۳)الْقُوَّهَ عَلَى مَعْصِيَتِهِمْ لِسَبْقِ عِلْمِهِ فِيهِمْ وَ لَمْ يَمْنَعْهُمْ إِطَاقَهَ الْقَبُولِ مِنْهُ لِأَنَّ عِلْمَهُ أَوْلَى بِحَقِيقَهِ التَّصْدِيقِ فَوَافَقُوا مَا سَبَقَ لَهُمْ فِي عِلْمِهِ وَ إِنْ قَدَرُوا (۴)أَنْ يَأْتُوا خِلَالًا يُنْجِيهِمْ عَنْ مَعْصِيَتِهِ وَ هُوَ مَعْنَى شَاءَ مَا شَاءَ وَ هُوَ سِرٌّ.

**[ترجمه]توحید: أبی‌بصیر نقل کرده، در مقابل امام صادق علیه السلام نشسته بودم؛ مردی سؤال کرد و به ایشان عرض کرد: فدایتان شوم! ای فرزند رسول خدا! شقاوت معصیت کاران از کجا به آنان می‌رسد که در علم خداوند حکم به عذاب آن‌ها به جهت اعمالشان می‌شود؟ امام صادق علیه السلام فرمودند: ای سائل! خداوند عزّ و جلّ علم داشت که هیچ‌یک از مخلوقاتش نمی‌توانند حق او را به جا بیاورند، و از آن‌جا که این را می‌دانست به اهل محبت - . آن‌چه که در توحید چاپ شده آمده این... گونه است: اهل محبت خود را بر معرفت خود نیرو داد و سنگینی عمل را به سبب حقیقت چیزی که اهل آن بودند، از ایشان برداشت و اهل معصیت خود را بر معصیتشان نیرو داد و... ظاهراً این قسمت از نسخه‌ای که در اختیار مؤلف بوده ساقط شده

است. - خود نیرو بر معصیت داد؛ زیرا علم او درباره آن‌ها پیشی گرفته بود، خداوند طاقت پذیرفتن خود را از آنان منع نکرد؛ زیرا علم او به حقیقت تصدیق سزاوارتر است. و آنان نیز همان کردند که در علم او پیشی گرفته بود، اگرچه می‌توانستند در همان میان دست بکشند و خداوند آنان را از معصیتش نجات دهد، و این است معنای این‌که خداوند هر چه خواست، خواست و این راز است.

**[ترجمه]

بیان

هذا الخبر مأخوذ من الکافی و فیه تغییرات عجیبه تورث سوء الظن بالصدوق و إنه إنما فعل ذلک لیوافق مذهب أهل العدل (۵)و فی الکافی هکذا أیها السائل حکم الله عز و جل لا یقوم أحد من خلقه بحقه فلما حکم بذلک وهب لأهل محبته القوه علی معرفته و وضع عنهم ثقل العمل بحقیقه ما هم أهله و وهب لأهل المعصیه القوه علی معصیتهم لسبق علمه فیهم و منعهم إطاقه القبول منه فوافقوا ما سبق لهم فی علمه و لم یقدروا أن یأتوا حالا تنجیهم من عذابه لأن علمه أولی بحقیقه التصدیق و هو معنی شاء ما شاء و هو سره.

قوله علیه السلام لا یقوم أحد أی تکالیفه تعالی شاقّه لا یتیسر الإتیان بها إلا بهدایته

ص: ۱۵۶

۱- أغار علیهم: هجم و أوقع بهم. سرح المدینه: فنائها.

۲- بفتح الهمزه و کسرها: بعدهم.

۳- الموجود فی التوحید المطبوع هکذا: وهب لاهل محبته القوّه علی معرفته، و وضع عنهم ثقل العمل بحقیقه ما هم أهله، و وهب لاهل المعصیه القوّه علی معصیتهم إه. فالظاهر أنّها کانت ساقطه عن نسخته قدّس سرّه.

۴- فی نسخه کما فی التوحید المطبوع: و لم یقدروا.

۵- هذا البیان ناش عن سقوط سطر من نسخه المؤلّف- رحمه اللّه- و الصدوق رحمه الله أثبت و أضبط.

تعالی أو کیفیه حکم الله و قضائه فی غایه الغموض لا تصل إلیها عقول أکثر الخلق قوله علیه السلام و منعهم إطاقه القبول قیل هو مصدر مضاف إلی الفاعل أی منعوا أنفسهم إطاقه القبول و الظاهر أنه علی صیغه الماضی أی منع الله منهم غایه الوسع و الطاقه بالألطاف و الهدایات التی یستحقها أهل الطاعه بنیاتهم الحسنه لا أنه سلبهم القدره علی الفعل و الله یعلم.

**[ترجمه]این حدیث از کافی گرفته شده است و تغییرات عجیبی در آن است که موجب سوء ظن به صدوق می‌شود. او این کارها را بدین سبب کرده است تا این حدیث موافق با مذهب عدلیه شود. در کافی این‌چنین آمده است: ای سائل! خداوند عزّ و جلّ حکم کرد که هیچ‌یک از مخلوقاتش حق او را به جا نیاورند، زمانی که این را حکم کرد، به اهل محبت خود نیروی بر معرفت خود بخشید و به سبب حقیقتی که اهل آن بودند سنگینی عمل را از دوش آنان برداشت. و به اهل معصیت نیروی بر معصیت‌هایشان داد؛ چرا که علم او در مورد آنان پیشی گرفته بود، و طاقت پذیرفتن خود را از آنان منع کرد و آنان نیز همان کردند که در علم او برایشان پیشی گرفته بود و نتوانستند به حالی در آیند که آنان را از عذاب خداوند نجات دهد، زیرا علم خداوند به حقیقت تصدیق سزاوارتر است و این است معنای این‌که خداوند هر چه خواست، خواست و این راز اوست.

\\"هیچ‌یک از مخلوقاتش نمی‌توانند حق او را به جا بیاورند\\" یعنی تکالیف خداوند متعال بسیار سخت است و جز به هدایت او نمی‌توان آن‌ها را به جا آورد،

ص: ۱۵۶

یا این‌که کیفیت حکم خداوند و قضای او در نهایت پیچیدگی است و عقل بیشتر مردم به آن نمی‌رسد.

\\"و طاقت پذیرفتن خود را از آنان منع کرد\\"، گفته شده است که \\"إطاقهٔ القبول\\" مصدری است که به فاعل اضافه شده است و معنایش این است که خود را از طاقت قبول آن بازداشتند. ظاهراً منع مربوط به زمان گدشته است و یعنی: خداوند به سبب الطاف و هدایاتی که اهل طاعت با نیت‌های نیکشان مستحق آن می‌باشند، نهایت توان و طاقت را از آنان منع کرد، نه این‌که قدرت بر فعل را از آنان سلب کرده باشد. خداوند می‌داند.

**[ترجمه]

«۹»

ید، التوحید ابْنُ الْوَلِیدِ عَنِ الصَّفَّارِ عَنِ ابْنِ أَبِی الْخَطَّابِ عَنِ ابْنِ أَسْبَاطٍ عَنِ الْبَطَائِنِیِّ عَنْ أَبِی بَصِیرٍ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام فِی قَوْلِ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ قالُوا رَبَّنا غَلَبَتْ عَلَیْنا شِقْوَتُنا قَالَ بِأَعْمَالِهِمْ شَقُوا.

**[ترجمه]توحید: أبی‌بصیر نقل کرده، امام صادق علیه السلام در مورد این سخن خداوند عزّ و جلّ: «قالُوا رَبَّنا غَلَبَتْ عَلَیْنا شِقْوَتُنا» {پروردگارا! شقاوت ما بر ما چیره شد} فرمودند: آنان به سبب اعمالشان شقی شدند.

**[ترجمه]

«۱۰»

یـد، التوحیـد مُحَمَّدُ بْنُ أَحْمَـدَ الْعَلَوِیُّ عَنِ ابْنِ قُتَیْبَهَ عَنِ الْفَضْـلِ عَنِ ابْنِ أَبِی عُمَیْرٍ قَـالَ: سَأَلْتُ أَبَا الْحَسَنِ مُوسَـی بْنَ جَعْفَرٍ علیهما السلام عَنْ مَعْنَی قَوْلِ رَسُولِ اللَّهِ صلی الله علیه و آله الشَّقِیُّ مَنْ شَقِیَ فِی بَطْنِ أُمِّهِ وَ السَّعِیدُ مَنْ سَعِدَ فِی بَطْنِ أُمِّهِ فَقَالَ الشَّقِیُّ مَنْ عَلِمَ اللَّهُ (۱)وَ هُوَ فِی بَطْنِ أُمِّهِ أَنَّهُ سَـیَعْمَلُ أَعْمَالَ الْأَشْقِیَاءِ وَ السَّعِیدُ مَنْ عَلِمَ اللَّهُ وَ هُوَ فِی بَطْنِ أُمِّهِ أَنَّهُ سَیَعْمَلُ أَعْمَالَ السُّعَدَاءِ قُلْتُ لَهُ فَمَـا مَعْنَی قَوْلِهِ صـلی الله علیه و آله اعْمَلُوا فَکُـلٌّ مُیَسَّرٌ لِمَـا خُلِقَ لَهُ فَقَـالَ إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَ جَـلَّ خَلَقَ الْجِنَّ وَ الْـإِنْسَ لِیَعْبُـدُوهُ وَ لَمْ یَخْلُقْهُمْ لِیَعْصُوهُ وَ ذَلِـکَ قَوْلُهُ عَزَّ وَ جَـلَّ وَ مـا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَ الْإِنْسَ إِلَّا لِیَعْبُـدُونِ فَیَسَّرَ کُلًّا لِمَا خَلَقَ لَهُ فَالْوَیْلُ لِمَنِ اسْـتَحَبَّ الْعَمَی عَلَی الْهُدَی.

**[ترجمه]توحید: ابن أبی‌عمیر نقل کرده، از امام موسی بن جعفر علیه السـلام درباره [معنای] این سـخن رسول خدا صلی الله علیه و آله [که فرمودند] \\"شقی کسی است که در شکم مادرش شقی می‌شود و سعید کسی است که در شکم مادرش سعید می‌گردد\\"، پرسیدم؛ ایشان فرمودند: [یعنی] شقی کسی است که از همان زمان که در شکم مادرش است، خداوند علم دارد که او اعمال شـقاوت‌مندان را انجام می‌دهد و سعید کسی است که از همان زمان که در شکم مادرش است، خداوند علم دارد که اعمال سـعادت‌منـدان را انجام می‌دهـد. عرض کردم: پس معنای این سـخن ایشان که فرمودند: هر کاری می‌خواهید بکنید که هر کسـی فقط کارهایی را می‌کنـد که برای [انجام] آن‌ها خلق شـده است. خداونـد عزّ و جلّ جنّیان و انسان‌ها را آفریـد تا عبادت او را بکننـد و آنان را نیافریـد که معصـیتش نمایند، و این همان سـخن خداوند عزّ و جلّ است [که فرمود]: «وَ ما خَلَقْتُ الْجِنَّ وَ الْإِنْسَ إِلَّا لِیَعْبُـدُونِ» - . ذاریات / ۵۶ - {و جن و انس را نیافریـدم جز برای آن‌که مرا بپرسـتند}. هر که را مهیای کاری کرد که او را برای آن آفریده است، پس وای بر کسی که کوردلی را بر هدایت ترجیح دهد!

**[ترجمه]

«۱۱»

یـد، التوحیـد ابْنُ الْوَلِیـدِ عَنِ الصَّفَّارِ عَنِ ابْنِ یَزِیـدَ عَنْ صَـفْوَانَ عَنِ ابْنِ حَازِمٍ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السـلام قَالَ: إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ خَلَقَ السَّعَـادَهَ وَ الشَّقَاوَهَ قَبْلَ أَنْ یَخْلُقَ خَلْقَهُ فَمَنْ عَلِمَهُ اللَّهُ (۲)سَعِیداً لَمْ یُبْغِضْهُ أَبَداً وَ إِنْ عَمِلَ شَـرّاً أَبْغَضَ عَمَلَهُ وَ لَمْ یُبْغِضْهُ وَ إِنْ عَلِمَهُ شَـقِیّاً لَمْ یُحِبَّهُ أَبَداً وَ إِنْ عَمِلَ صَالِحاً أَحَبَّ عَمَلَهُ وَ أَبْغَضَهُ لِمَا یَصِـیرُ إِلَیْهِ فَإِذَا أَحَبَّ اللَّهُ شَیْئاً لَمْ یُبْغِضْهُ أَبَداً وَ إِذَا أَبْغَضَ شَیْئاً لَمْ یُحِبَّهُ أَبَداً.

سن، المحاسن أبی عن صفوان مثله

ص: ۱۵۷

۱- فی المصدر: من علمه اللّه و کذا فی قوله علیه السلام: و السعید من علم اللّه. م.

۲- فی المحاسن فمن خلقه اللّه. م.

**[ترجمه]توحید: إبن حازم نقل کرده، امام صادق علیه السلام فرمودند: خداوند عزّ و جلّ قبل از این که خلایق را بیافریند، سعادت و شقاوت را آفرید؛ هر که در علم خداوند سعید باشد، هیچ‌گاه از او بدش نمی‌آید و اگر عمل بدی انجام دهد، از عملش بدش می‌آید، ولی از خود او بدش نمی‌آید. و اگر در علم خداوند شقی باشد، هیچ‌گاه او را دوست نمی‌دارد، و اگر عمل صالحی انجام دهد، عمل او را دوست می‌دارد، ولی خودش را به سبب عاقبتی که دارد، دوست نمی‌دارد. هرگاه خداوند چیزی را دوست داشته باشد، [در زمان‌های بعد نیز] هیچ‌گاه از آن بدش نمی‌آید، و اگر از چیزی بدش بیاید، هیچ‌گاه او را دوست نمی‌دارد.

ص: ۱۵۷

**[ترجمه]

بیان

خلق السعاده و الشقاوه أی قدّرهما بتقدیر التکالیف الموجبه لهما قوله علیه السلام فمن علمه الله سعیدا فی الکافی فمن خلقه الله أی قدره بأن علمه کذلک و أثبت حاله فی اللوح أو خلقه حالکونه عالما بأنه سعید.

lt;meta info="\\"سعادت و شقاوت را آفرید\\"، یعنی آن‌ها را از طریق تکالیفی که سبب سعادت و شقاوت می‌شود، مقدر کرد. \\"هر که در علم خداوند سعید باشد\\"، در کافی این‌چنین آمده است: \\"هر که خداوند او را سعید بیافریند\\"، یعنی او را سعید

مقدر نماید، یعنی در علم او سعید باشد و حال او را در لوح چنین ثبت کرده باشد، یا او را با حال سعادت آفریده باشد.

**[ترجمه]

«۱۲»

ید، التوحید ابْنُ الْوَلِیدِ عَنِ الصَّفَّارِ وَ سَعْدٍ مَعاً عَنْ أَیُّوبَ بْنِ نُوحٍ عَنِ ابْنِ أَبِی عُمَیْرٍ عَنْ هِشَامِ بْنِ سَالِمٍ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام فِی قَوْلِ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ وَ اعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ یَحُولُ بَیْنَ الْمَرْءِ وَ قَلْبِهِ قَالَ یَحُولُ بَیْنَهُ وَ بَیْنَ أَنْ یَعْلَمَ أَنَّ الْبَاطِلَ حَقٌّ وَ قَدْ قِیلَ إِنَّ اللَّهَ تَعَالَی یَحُولُ بَیْنَ الْمَرْءِ وَ قَلْبِهِ بِالْمَوْتِ (۱)وَ قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام إِنَّ اللَّهَ یَنْقُلُ الْعَبْدَ مِنَ الشَّقَاءِ إِلَی السَّعَادَهِ وَ لَا یَنْقُلُهُ مِنَ السَّعَادَهِ إِلَی الشَّقَاءِ.

**[ترجمه]توحید: هشام بن سالم نقل کرده، امام صادق علیه السلام درباره این سخن خداوند عزّ و جلّ: «وَ اعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ یَحُولُ بَیْنَ الْمَرْءِ وَ قَلْبِهِ» - . أنفال / ۲۴ - {و بدانید که خدا میان آدمی و دلش حایل می گردد} فرمودند: خداوند بین انسان و بین این‌که باطلی را حق بداند مانع می‌شود. (گفته شده است: خداوند متعال به وسیله مرگ بین انسان و قلبش مانع می‌شود.) - . ظاهراً جمله بین دو پرانتز از صدوق رحمه الله است که آن را بین دو حدیث آورده است. -

امام صادق علیه السلام فرمودند: خداوند[ممکن است که] بنده را از شقاوت به سعادت منتقل کند، ولی او را از سعادت به شقاوت نمی‌برد.

**[ترجمه]

«۱۳»

یر، بصائر الدرجات إِبْرَاهِيمُ بْنُ هَاشِمٍ عَنِ الْحُسَيْنِ بْنِ سَيْفٍ عَنْ أَبِيهِ عَنْ أَبِي الْقَاسِمِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ قَالَ سَمِعْتُ جَعْفَرَ بْنَ مُحَمَّدٍ يَقُولُ خَطَبَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله النَّاسَ ثُمَّ رَفَعَ يَدَهُ الْيُمْنَى قَابِضاً عَلَى كَفِّهِ فَقَالَ أَ تَدْرُونَ مَا فِي كَفِّي قَالُوا اللَّهُ وَ رَسُولُهُ أَعْلَمُ فَقَالَ فِيهَا أَسْمَاءُ أَهْلِ الْجَنَّةِ وَ أَسْمَاءُ آبَائِهِمْ وَ قَبَائِلِهِمْ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ ثُمَّ رَفَعَ يَدَهُ الْيُسْرَى فَقَالَ أَيُّهَا النَّاسُ أَ تَدْرُونَ مَا فِي يَدِي قَالُوا اللَّهُ وَ رَسُولُهُ أَعْلَمُ فَقَالَ أَسْمَاءُ أَهْلِ النَّارِ وَ أَسْمَاءُ آبَائِهِمْ وَ قَبَائِلِهِمْ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ ثُمَّ قَالَ حَكَمَ اللَّهُ وَ عَدَلَ وَ حَكَمَ اللَّهُ وَ عَدَلَ فَرِيقٌ فِي الْجَنَّةِ وَ فَرِيقٌ فِي السَّعِيرِ (۲).

**[ترجمه]بصائر الدرجات: محمد بن عبدالله نقل کرده، از امام صادق علیه السلام شنیدم که می‌فرمودند: رسول خدا صلی الله علیه و آله برای مردم خطبه‌ای خواندند و سپس دست راستشان را در حالی که مشت کرده بودند بالا بردند و فرمودند: آیا می‌دانید در دست من چیست؟ گفتند: خدا و رسولش داناترند. ایشان فرمودند: نام‌های بهشتیان تا روز قیامت، به همراه نام پدرانشان و قبایلشان. سپس دست چپشان را بالا بردند و فرمودند: ای مردم! آیا می‌دانید در دست من چیست؟ گفتند: خدا و رسولش داناترند. ایشان فرمودند: نام‌های دوزخیان تا روز قیامت، به همراه نام پدرانشان و قبایلشان. سپس فرمودند: خداوند حکم کرد و عدالت ورزید و حکم کرد و عدالت ورزید، «فَرِيقٌ فِي الْجَنَّةِ وَ فَرِيقٌ فِي السَّعِيرِ» - . شوری / ۷ - {گروهی در بهشتند و گروهی در آتش}.

**[ترجمه]

«۱۴»

سن، المحاسن أَبِي عَنِ النَّضْرِ عَنِ الْحَلَبِيِّ عَنِ ابْنِ مُسْكَانَ عَنِ ابْنِ حَازِمٍ قَالَ: قُلْتُ لِأَبِي عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام أَ يُحِبُّ اللَّهُ الْعَبْدَ ثُمَّ يُبْغِضُهُ أَوْ يُبْغِضُهُ ثُمَّ يُحِبُّهُ فَقَالَ مَا تَزَالُ تَأْتِينِي بِشَيْءٍ فَقُلْتُ هَذَا دِينِي وَ بِهِ أُخَاصِمُ النَّاسَ فَإِنْ نَهَيْتَنِي عَنْهُ تَرَكْتُهُ ثُمَّ قُلْتُ لَهُ هَلْ أَبْغَضَ اللَّهُ مُحَمَّداً صلی الله علیه و آله عَلَى حَالٍ مِنَ الْحَالاتِ فَقَالَ لَوْ أَبْغَضَهُ عَلَى حَالٍ مِنَ الْحَالاتِ لَمَا أَلْطَفَ لَهُ حَتَّى أَخْرَجَهُ مِنْ حَالٍ إِلَى حَالٍ فَجَعَلَهُ نَبِيّاً فَقُلْتُ أَ لَمْ تُجِبْنِي مُنْذُ سِنِينَ عَنِ الشَّقَاوَةِ وَ السَّعَادَةِ أَنَّهُمَا كَانَا قَبْلَ أَنْ يَخْلُقَ اللَّهُ الْخَلْقَ قَالَ بَلَى وَ أَنَا السَّاعَةَ أَقُولُهُ قُلْتُ فَأَخْبِرْنِي عَنِ السَّعِيدِ هَلْ أَبْغَضَهُ اللَّهُ عَلَى حَالٍ مِنَ الْحَالاتِ فَقَالَ لَوْ أَبْغَضَهُ عَلَى حَالٍ مِنَ

۱- الظاهر أن جمله «و قد قيل ان اللّه إلخ» من كلام الصدوق مدرجه بين الحديثين.

۲- تقدم الحديث بألفاظ اخرى تحت رقم ۲ و يأتى بعد أيضا.

الْحَالاتِ لَمَا أَلْطَفَ لَهُ حَتَّى يُخْرِجَهُ مِنْ حَالٍ إِلَى حَالٍ فَيَجْعَلَهُ سَعِيداً قُلْتُ فَأَخْبِرْنِی عَنِ الشَّقِیِّ هَلْ أَحَبَّهُ اللَّهُ عَلَى حَالٍ مِنَ الْحَالاتِ فَقَالَ لَوْ أَحَبَّهُ عَلَى حَالٍ مِنَ الْحَالاتِ مَا تَرَكَهُ شَقِیّاً وَ لَاسْتَنْقَذَهُ مِنَ الشَّقَاءِ إِلَى السَّعَادَهِ قُلْتُ فَهَلْ یُبْغِضُ اللَّهُ الْعَبْدَ ثُمَّ یُحِبُّهُ أَوْ یُحِبُّهُ ثُمَّ یُبْغِضُهُ فَقَالَ لَا.

**[ترجمه]محاسن: إبن حازم نقل کرده، به امام صادق علیه السلام عرض کردم: آیا [ممکن است] که خداوند [در ابتدا] بنده... ای را دوست داشته باشد و سپس از او بدش بیاید، یا [ابتدا] از او بدش آید و سپس او را دوست بدارد؟ ایشان فرمودند: همیشه چیزی با خودت می‌آوری. عرض کردم: من به چنین چیزی اعتقاد دارم و بر اساس آن با مردم بحث می‌کنم؛ اگر شما مرا از این اعتقاد نهی کنید، آن را رها می‌کنم.

سپس به ایشان عرض کردم: آیا خداوند در هیچ حالی از حالات از محمد صلی الله علیه و آله بدش آمد؟ ایشان فرمودند: اگر در حالی از حالات از ایشان بدش می‌آمد، به ایشان این لطف را نمی‌کرد تا ایشان را از حالی به حال دیگر ببرد و به پیامبری برساند. عرض کردم: آیا نمی‌خواهید این سؤال چند ساله مرا جواب دهید که آیا شقاوت و سعادت، پیش از آن‌که خداوند خلایق را بیافریند وجود داشتند؟ ایشان فرمودند: چرا، اکنون جوابت را می‌گویم. عرض کردم: برایم بگویید آیا [ممکن است] خداوند در هیچ حالی از حالات، از انسان سعادت‌مند بدش بیاید؟ ایشان فرمودند: اگر در حالی از حالات از او بدش می‌آمد

ص: ۱۵۸

به او این لطف را نمی‌کرد که از حالی به حال دیگر ببرد و سعادت‌مند گرداند. عرض کردم: برایم بفرمایید آیا [ممکن است] که خداوند در هیچ حالی از حالات انسان شقی را دوست داشته باشد؟ ایشان فرمودند: اگر او را در حالی از حالات دوست می‌داشت، او را شقی رها نمی‌کرد، [بلکه او را] از شقاوت نجات می‌داد و به سعادت می‌رساند. عرض کردم: آیا [ممکن است] خداوند [ابتدا] از بنده‌ای بدش بیاید و سپس او را دوست داشته باشد، یا [ابتدا] او را دوست داشته باشد و سپس از او بدش بیاید؟ ایشان فرمودند: خیر.

**[ترجمه]

«۱۵»

سن، المحاسن النَّضْرُ عَنْ یَحْیَى الْحَلَبِیِّ عَنْ مُعَلًّى أَبِی عُثْمَانَ عَنْ عَلِیِّ بْنِ حَنْظَلَهَ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ: اخْتَصَمَ رَجُلَانِ بِالْمَدِینَهِ قَدَرِیٌّ وَ رَجُلٌ مِنْ أَهْلِ مَکَّهَ فَجَعَلَا أَبَا عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام بَیْنَهُمَا فَأَتَیَاهُ فَذَکَرَا کَلَامَهُمَا فَقَالَ إِنْ شِئْتُمَا أَخْبَرْتُکُمَا بِقَوْلِ رَسُولِ اللَّهِ صلی الله علیه و آله فَقَالا قَدْ شِئْنَا فَقَالَ قَامَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله فَصَعِدَ الْمِنْبَرَ فَحَمِدَ اللَّهَ وَ أَثْنَى عَلَیْهِ ثُمَّ قَالَ کِتَابٌ کَتَبَهُ اللَّهُ بِیَمِینِهِ وَ کِلْتَا یَدَیْهِ یَمِینٌ فِیهِ أَسْمَاءُ أَهْلِ الْجَنَّهِ بِأَسْمَائِهِمْ وَ أَسْمَاءُ آبَائِهِمْ وَ عَشَائِرِهِمْ وَ یُجْمَلُ عَلَیْهِمْ (۱)لَا یَزِیدُ فِیهِمْ رَجُلًا وَ لَا یَنْقُصُ مِنْهُمْ رَجُلًا (۲)وَ قَدْ یُسْلَکُ بِالسَّعِیدِ فِی طَرِیقِ الْأَشْقِیَاءِ حَتَّى یَقُولَ النَّاسُ کَانَ (۳)مِنْهُمْ مَا أَشْبَهَهُ بِهِمْ بَلْ هُوَ مِنْهُمْ ثُمَّ تَدَارَکُهُ السَّعَادَهُ وَ قَدْ یُسْلَکُ بِالشَّقِیِّ طَرِیقَ السُّعَدَاءِ حَتَّى یَقُولَ النَّاسُ مَا أَشْبَهَهُ بِهِمْ بَلْ هُوَ مِنْهُمْ ثُمَّ یَتَدَارَکُهُ الشَّقَاءُ مَنْ کَتَبَهُ اللَّهُ سَعِیداً وَ لَوْ لَمْ یَبْقَ مِنَ الدُّنْیَا (۴)إِلَّا فُوَاقُ نَاقَهٍ خَتَمَ اللَّهُ لَهُ بِالسَّعَادَهِ.

یـد، التوحیـد أَبِی عَنْ سَـعْدٍ عَنِ الْبَرْقِیِّ عَنْ أَبِیهِ عَنِ النَّضْـرِ عَنِ الْحَلَبِیِّ عَنْ مُعَلًّی أَبِی عُثْمَانَ عَنِ ابْنِ حَنْظَلَهَ عَنْ أَبِی عَبْـدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ: یُسْلَکُ بِالسَّعِیدِ طَرِیقَ الْأَشْقِیَاءِ إِلَی آخِرِ الْخَبَرِ

**[ترجمه]محاسن: علی بن حنظله نقل کرده، یکی از قَدَری‌ها و یکی از اهالی مکه، [بر سر مسأله‌ای] در مدینه بحثشان شد و امام صادق علیه السـلام را [برای قضاوت] میان خود تعیین کردنـد. به حضور ایشان آمدنـد و سـخن خود را برای ایشان گفتند. ایشـان فرمودنـد: اگر می‌خواهیـد سـخن رسول خـدا صـلی الله علیه و آله را برایتان می‌گویم. آن دو گفتنـد: می‌خواهیم. ایشان فرمودنـد: [روزی] رسول خـدا صـلی الله علیه و آله [از جای خود] برخاسـتند و بالای منبر رفتند و خدای را حمد و ثنا کردند و سپس فرمودند: کتابی است که خداوند با دست راستش، که هر دو دستش راستند، آن را نوشته است و نام‌های همه بهشتیان به همراه نام پدرانشان و عشیره‌اشان در آن آورده است و نام همه آن‌ها را بدون این‌که کسی زیاد باشد یا کسی کم باشد، در آن آورده است. گاهی [ممکن است] سـعادت‌منـد راه اشـقیا را برود، طوری که مردم بگوینـد او از اشـقیا است، چقدر شبیه اشـقیا است و بلکه از خود آنان است، ولی سـپس سعادت به سراغش می‌آید. و گاهی [ممکن است] شقی راه سعادت‌مندان را برود، طوری که مردم بگویند چقدر شبیه سعادت‌مندان است و بلکه از خود آنان است، ولی سپس شقاوت به سراغش می‌آید. کسی که خداوند او را سعادت‌مند نوشته باشد، حتی اگر از دنیا به اندازه فاصله بین دو دوشیدن پستان شتر باقی نمانده باشد، خداوند زندگی او را به سعادت ختم می‌کند.

توحیـد: إبن حنظله نقـل کرده، امـام صادق علیه السـلام فرمودنـد: گاهی ممکن است سـعادت‌منـد راه اشـقیا را برود ... تا آخر حدیث قبل.

**[ترجمه]

«۱۶»

سن، المحاسن ابْنُ فَضَّالٍ عَنْ مُثَنًّی الْحَنَّاطِ عَنْ أَبِی بَصِـیرٍ قَالَ سَـمِعْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ علیه السـلام قَالَ: إِنَّ اللَّهَ خَلَقَ قَوْماً لِحُبِّنَا وَ خَلَقَ قَوْماً لِبُغْضِنَا فَلَوْ أَنَّ الَّذِینَ خَلَقَهُمْ

۱- فی المصدر: مجمل علیهم، بدون الواو.
۲- فی المصدر: و لا ینقص منهم أحدا أبدا. و کتاب کتبه اللّه فیه أسـماء أهل النار باسـمائهم و أسـماء آبائهم و عشائرهم مجمل علیهم لا یزید فیهم رجلا و لا ینقص منهم رجلا. م.
۳- فی المصدر: کانه منهم. م.
۴- فی المصدر: من الدنیا شی ء. م.

لِحُبِّنَا خَرَجُوا مِنْ هَذَا الْأَمْرِ إِلَى غَيْرِهِ لَأَعَادَهُمْ إِلَيْهِ وَ إِنْ رَغِمَتْ آنَافُهُمْ وَ خَلَقَ قَوْماً لِبُغْضِنَا فَلَا يُحِبُّونَنَا أَبَداً (۱).

**[ترجمه]محاسن: أبی‌بصیر نقل کرده، از امام صادق علیه السلام شنیدم که فرمودند: خداوند گروهی را برای محبت کردن به ما آفرید و گروهی را برای بغض ورزیدن به ما آفرید؛ اگر آن‌هایی که برای محبت کردن به ما آفریده است،

از محبت ما خارج شوند، حتی اگر شده بینی آن‌ها به خاک مالیده شود، را آنان به محبت ما بر می‌گرداند. و گروهی را برای بغض ورزیدن به ما آفرید که هیچ‌گاه ما را دوست نخواهند داشت.

**[ترجمه]

«۱۷»

سن، المحاسن الْوَشَّاءُ عَنْ مُثَنًّى عَنْ أَبِی بَصِیرٍ قَالَ سَمِعْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام یَقُولُ إِنَّ اللَّهَ خَلَقَ خَلْقَهُ فَخَلَقَ خَلْقاً لِحُبِّنَا لَوْ أَنَّ أَحَداً خَرَجَ مِنْ هَذَا الرَّأْیِ لَرَدَّهُ اللَّهُ إِلَیْهِ وَ إِنْ رَغِمَ أَنْفُهُ وَ خَلَقَ قَوْماً لِبُغْضِنَا فَلَا یُحِبُّونَنَا أَبَداً.

**[ترجمه]محاسن: أبی‌بصیر نقل کرده، از امام صادق علیه السلام شنیدم که فرمودند: خداون خلایق را آفرید و گروهی را برای محبت ما آفرید و اگر یکی از آنان از این حال خارج شود، خداوند او را، حتی اگر شده بینی او را به خاک بمالد، به آن حال برمی‌گرداند. و گروهی را برای بغض ما آفرید که هیچ‌گاه ما را دوست نخواهند داشت.

**[ترجمه]

«۱۸»

سن، المحاسن ابْنُ مَحْبُوبٍ وَ عَلِیُّ بْنُ الْحَكَمِ عَنْ مُعَاوِیَةَ بْنِ وَهْبٍ قَالَ سَمِعْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام یَقُولُ إِنَّ مِمَّا أَوْحَی اللَّهُ إِلَی مُوسَی وَ أَنْزَلَ فِی التَّوْرَاةِ أَنِّی أَنَا اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنَا خَلَقْتُ الْخَلْقَ وَ خَلَقْتُ الْخَیْرَ وَ أَجْرَیْتُهُ عَلَی یَدَیْ مَنْ أُحِبُّ فَطُوبَی لِمَنْ أَجْرَیْتُهُ عَلَی یَدَیْهِ وَ أَنَا اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنَا خَلَقْتُ الْخَلْقَ وَ خَلَقْتُ الشَّرَّ وَ أَجْرَیْتُهُ عَلَی یَدَیْ مَنْ أُرِیدُ فَوَیْلٌ لِمَنْ أَجْرَیْتُهُ عَلَی یَدَیْهِ.

**[ترجمه]محاسن: معاویهٔ بن وهب نقل کرده، شنیدم که امام صادق علیه السلام می‌فرمودند: از چیزهایی که خداوند به موسی وحی کرد و در تورات نازل کرد این بود: من خداوندی هستم که هیچ معبودی جز من نیست و خلایق را آفریدم و خیر را آفریدم و آن را بر دستان هر که دوست داشتم جاری نمودم؛ پس خوشا بر کسی که خیر را بر دستان او جاری کنم. و من خداوندی هستم که هیچ معبودی جز من نیست و خلایق را آفریدم و شر را آفریدم و آن را بر دستان هر کس که دوست داشتم جاری کردم؛ پس وای بر کسی که شر را بر دستان او جاری کنم.

**[ترجمه]

«۱۹»

سن، المحاسن أَبِی عَنِ ابْنِ أَبِی عُمَیْرٍ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ حَکِیمٍ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ مُسْلِمٍ قَالَ سَمِعْتُ أَبَا جَعْفَرٍ علیه السلام یَقُولُ إِنَّ فِی بَعْضِ مَا أَنْزَلَ اللَّهُ فِی کُتُبِهِ إِنِّی أَنَا اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنَا خَلَقْتُ الْخَیْرَ وَ خَلَقْتُ الشَّرَّ فَطُوبَی لِمَنْ أَجْرَیْتُ عَلَی یَدَیْهِ الْخَیْرَ وَ وَیْلٌ لِمَنْ أَجْرَیْتُ عَلَی یَدَیْهِ الشَّرَّ وَ وَیْلٌ لِمَنْ قَالَ کَیْفَ ذَا وَ کَیْفَ ذَا.

**[ترجمه]محاسن: محمد بن مسلم نقل کرده، از امام باقر علیه السلام شنیدم که می‌فرمودند: در یکی از کتاب‌هایی که خداوند نازل کرده است آمده است: من خداوندی هستم که هیچ معبودی جز من نیست، من بودم که خیر را آفریدم و شر را آفریدم؛ پس خوشا بر کسی که خیر را بر دستان او جاری کنم و وای بر کسی که شر را بر دستان او جاری کنم و وای بر کسی که بگوید چرا این یکی این‌طور است و آن یکی آن‌طور.

**[ترجمه]

«۲۰»

سن، المحاسن مُحَمَّدُ بْنُ سِنَانٍ عَنْ حُسَیْنِ بْنِ أَبِی عُبَیْدٍ وَ عَمْرٍو الْأَفْرَقِ الْخَیَّاطِ (۲)وَ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مُسْکَانَ کُلُّهُمْ عَنْ أَبِی عُبَیْدَةَ الْحَذَّاءِ عَنْ أَبِی جَعْفَرٍ علیه السلام قَالَ: إِنَّ اللَّهَ یَقُولُ أَنَا إِلَهٌ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنَا خَالِقُ الْخَیْرِ وَ الشَّرِّ وَ هُمَا خَلْقَانِ مِنْ خَلْقِی فَطُوبَی لِمَنْ قَدَّرْتُ لَهُ الْخَیْرَ وَ وَیْلٌ لِمَنْ قَدَّرْتُ لَهُ الشَّرَّ وَ وَیْلٌ لِمَنْ قَالَ کَیْفَ ذَا.

ص: ۱۶۰

۱- اتّحاده مع ما قبله ظاهر. و لیس فی المصدر: إلیه.

۲- أورده الشیخ فی کتابه الفهرست و استظهر المیرزا کونه عمرو بن خالد الحناط الافرق المترجم فی رجال النجاشیّ بقوله: عمرو بن خالد الحناط، لقبه الافرق، مولی، ثقه، عین، روی عن أبی عبد اللّه علیه السلام، له کتاب اه و أمّا الحسین بن أبی عبید فلم نظفر بترجمته.

**[ترجمه]محاسن: أبی‌عبیدهٔ حذاء نقل کرده، امام باقر علیه السلام فرمودند: خداوند می‌فرماید: من خدا معبودی هستم که جز من معبودی نیست، من آفریننده خیر شر هستم و آن دو، دو مخلوق از مخلوقات من هستند؛ پس خوشا بر کسی که برایش خیر را مقدر نمودم و وای بر کسی که برایش شر مقدر نمودم و وای بر کسی که بگوید چرا این‌طور است.

ص: ۱۶۰

**[ترجمه]

«۲۱»

سن، المحاسن الْحَسَنُ بْنُ عَلِیٍّ (۱)عَنْ دَاوُدَ بْنِ سُلَیْمَانَ الْجَمَّالِ (۲)قَالَ: سَمِعْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام وَ ذُکِرَ عِنْدَهُ الْقَدَرُ وَ کَلَامُ الِاسْتِطَاعَهِ فَقَالَ هَذَا کَلَامٌ خَبِیثٌ أَنَا عَلَی دِینِ آبَائِی لَا أَرْجِعُ عَنْهُ الْقَدَرُ حُلْوُهُ وَ مُرُّهُ مِنَ اللَّهِ وَ الْخَیْرُ وَ الشَّرُّ کُلُّهُ مِنَ اللَّهِ.

**[ترجمه]محاسن: داود بن سلیمان جمال نقل کرده، در حضور امام صادق علیه السلام سخن از قَدَر و بحث استطاعت شد؛ شنیدم که ایشان فرمودند: این بحث، بحث خبیث [و بدنهادی] است، من بر عقیده پدرانم هستم و از آن بر نمی‌گردم. قَدَر، چه شیرین باشد و چه تلخ باشد از خداوند است و هر خیر و شری از جانب خداوند است.

**[ترجمه]

«۲۲»

سن، المحاسن أَبُو شُعَیْبٍ الْمَحَامِلِیُّ (۳)عَنْ أَبِی سُلَیْمَانَ الْحَمَّارِ (۴)عَنْ أَبِی بَصِیرٍ قَالَ: سَأَلْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام عَنْ شَیْ ءٍ مِنَ الِاسْتِطَاعَهِ فَقَالَ یَا أَبَا مُحَمَّدٍ الْخَیْرُ وَ الشَّرُّ حُلْوُهُ وَ مُرُّهُ وَ صَغِیرُهُ وَ کَثِیرُهُ مِنَ اللَّهِ.

**[ترجمه]محاسن: أبی‌بصیر نقل کرده، از امام صادق علیه السلام درباره استطاعت پرسیدم؛ ایشان فرمودند: ای أبامحمد! خیر و شر، چه شیرین باشد و چه تلخ، و چه کوچک باشد و چه بزرگ، همه از جانب خداوند است.

**[ترجمه]

بیان

المراد بخلق الخیر و الشر إما تقدیرهما کما مر أو المراد خلق الآلات و الأسباب التی بها یتیسر فعل الخیر و فعل الشر کما أنه تعالی خلق الخمر و خلق فی الناس القدره علی شربها أو کنایه عن أنهما إنما یحصلان بتوفیقه و خذلانه فکأنه خلقهما أو المراد بالخیر و الشر النعم و البلایا أو المراد بخلقهما خلق من یعلم أنه یکون باختیاره مختارا للخیر و مختارا للشر و الله یعلم.

**[ترجمه]مقصود از آفرینش خیر و شر، یا چنان‌چه گفته شد، مقدر کردن آن دو است، یا آفرینش وسایل و اسبابی است که

انجام عمل خیر و شر با آن‌ها ممکن می‌شود، چنان‌چه خداوند متعال شراب را آفرید و قدرت نوشیدن آن را نیز در مردم به وجود آورد، یا کنایه از این است که آن دو فقط با توفیق و یاری نکردن خداوند حاصل می‌شوند، طوری که گویا خداوند آن دو را آفریده است. یا این‌که مقصود از خیر و شر، نعمت‌ها و بلایا است، یا مراد از خلقت آن دو این است که خداوند کسی که می‌دانسته به اختیار خود خیر یا شر را اختیار می‌کند، آفریده است. خدا می‌داند.

**[ترجمه]

«۲۳»

سن، المحاسن الْبَزَنْطِيُّ عَنْ حَمَّادِ بْنِ عُثْمَانَ عَنْ أَبِي بَصِيرٍ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ: مَنْ زَعَمَ أَنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْفَحْشَاءِ فَقَدْ كَذَبَ عَلَى اللَّهِ وَ مَنْ زَعَمَ أَنَّ الْخَيْرَ وَ الشَّرَّ إِلَيْهِ فَقَدْ كَذَبَ عَلَى اللَّهِ (۵).

شی، تفسیر العیاشی عن أبی بصیر مثله.

ص: ۱۶۱

۱- فی المصدر: الحسین بن علی. م.

۲- فی المحاسن المطبوع أیضا الجمال و کذا فیما یأتی بعده، و الصحیح فیما الحمار و نقل عن خطّ الشهید ضبطه بالحاء المهمله، و المیم المشدده، و الراء أخیرا، قال النجاشیّ فی ۱۱۵ من رجاله: داود بن سلیمان، أبو سلیمان الحمار، کوفیّ ثقه، روی عن أبی عبد اللّه علیه السلام إه أقول: الحدیث لا یخلو عن شبهه الإرسال، لظهور اتّحاده مع الآتی بعده.

۳- کنیه صالح بن خالد المحاملی.

۴- کنیه داود بن سلیمان المتقدم.

۵- الخیر موجود مخلوق من غیر شک و أمّا الشر فلیس بموجود و لا مخلوق بالاصاله و إنّما یتحقّق بالعرض و بمقایسه شی ء إلی شی ء نحوا من المقایسه، و الدلیل علی ذلک قوله تعالی: «وَ اللَّهُ خالِقُ كُلِّ شَيْ ءٍ» الآیه و قوله: «الَّذِي أَحْسَنَ كُلَّ شَيْ ءٍ خَلَقَهُ» الآیه حیث عد کل شی ء خلقا لنفسه ثمّ عده حسنا غیر سیئ، و قال تعالی: ما أَصابَكَ مِنْ سَيِّئَةٍ فَمِنْ نَفْسِكَ الآیه فعد بعض الأشیاء کالبلایا و الأمراض سیئات و ذکرها بالمساءه، مع أنّها من حیث وجودها و خلقها حسنه فلیست مساءتها إلا من جمله العرض و المقایسه. فالاشیاء أعم من الخیرات و الشرور من حیث وجودها و خلقها مستنده إلیه تعالی کما ذکر فی خبر المحاسن رقم ۲۱ و کذلک مع المقایسه إذا کان الاستناد أعم ممّا بالذات و بالعرض و الشرور من حیث هی شرور لا تستند إلیه تعالی بالاصاله کما ذکر فی هذا الخبر. ط.

**[ترجمه]محاسن: أبی‌بصیر نقل کرده، امام صادق علیه السلام فرمودند: هر کس بپندارد که خداوند به زشتی‌ها امر کرده است، بر خداوند دروغ بسته است و هر کس که بپندارد خیر و شر به خودش برمی‌گردد، بر خداوند دروغ بسته است.

در تفسیر عیاشی نیز مانند این روایت از أبی بصیر آورده شده است.

ص: ۱۶۱

**[ترجمه]

باب ۷ الهدایه و الإضلال و التوفیق و الخذلان

الآیات؛

الفاتحه: «إِیَّاکَ نَعْبُدُ وَ إِیَّاکَ نَسْتَعِینُ*اهْدِنَا الصِّراطَ الْمُسْتَقِیمَ»(۵-۶)

البقره: «إِنَّ الَّذِینَ کَفَرُوا سَواءٌ عَلَیْهِمْ أَ أَنْذَرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنْذِرْهُمْ لا یُؤْمِنُونَ* خَتَمَ اللَّهُ عَلی قُلُوبِهِمْ وَ عَلی سَمْعِهِمْ وَ عَلی أَبْصارِهِمْ غِشاوَهٌ وَ لَهُمْ عَذابٌ عَظِیمٌ»(۶-۷) (و قال تعالی): «یُضِلُّ بِهِ کَثِیراً وَ یَهْدِی بِهِ کَثِیراً وَ ما یُضِلُّ بِهِ إِلَّا الْفاسِقِینَ»(۲۶) (و قال تعالی): «فَهَدَی اللَّهُ الَّذِینَ آمَنُوا لِمَا اخْتَلَفُوا فِیهِ مِنَ الْحَقِّ بِإِذْنِهِ وَ اللَّهُ یَهْدِی مَنْ یَشاءُ إِلی صِراطٍ مُسْتَقِیمٍ* أَمْ حَسِبْتُمْ أَنْ تَدْخُلُوا الْجَنَّهَ وَ لَمَّا یَأْتِکُمْ مَثَلُ الَّذِینَ خَلَوْا مِنْ قَبْلِکُمْ مَسَّتْهُمُ الْبَأْساءُ وَ الضَّرَّاءُ وَ زُلْزِلُوا حَتَّی یَقُولَ الرَّسُولُ وَ الَّذِینَ آمَنُوا مَعَهُ مَتی نَصْرُ اللَّهِ أَلا إِنَّ نَصْرَ اللَّهِ قَرِیبٌ»(۲۱۳-۲۱۴) (و قال تعالی): «اللَّهُ وَلِیُّ الَّذِینَ آمَنُوا یُخْرِجُهُمْ مِنَ الظُّلُماتِ إِلَی النُّورِ»(۲۵۷) (و قال): «وَ اللَّهُ لا یَهْدِی الْقَوْمَ الظَّالِمِینَ»(۲۵۸) (و قال): «وَ اللَّهُ لا یَهْدِی الْقَوْمَ الْکافِرِینَ»(۲۶۴)

آل عمران: «قُلْ إِنَّ الْهُدی هُدَی اللَّهِ»(۷۳) (و قال تعالی): «کَیْفَ یَهْدِی اللَّهُ قَوْماً کَفَرُوا بَعْدَ إِیمانِهِمْ وَ شَهِدُوا أَنَّ الرَّسُولَ حَقٌّ وَ جاءَهُمُ الْبَیِّناتُ وَ اللَّهُ لا یَهْدِی الْقَوْمَ الظَّالِمِینَ»(۸۶)

النساء: «وَ لَهَدَیْناهُمْ صِراطاً مُسْتَقِیماً»(۶۸)

المائده: «وَ مَنْ یُرِدِ اللَّهُ فِتْنَتَهُ فَلَنْ تَمْلِکَ لَهُ مِنَ اللَّهِ شَیْئاً أُولئِکَ الَّذِینَ لَمْ یُرِدِ اللَّهُ أَنْ یُطَهِّرَ قُلُوبَهُمْ»(۴۱) (و قال تعالی): «فَإِنْ تَوَلَّوْا فَاعْلَمْ أَنَّما یُرِیدُ اللَّهُ أَنْ یُصِیبَهُمْ

ص: ۱۶۲

بِبَعْضِ ذُنُوبِهِمْ»(۴۹) (و قال تعالى): «ذلِكَ فَضْلُ اللَّهِ يُؤْتِيهِ مَنْ يَشاءُ وَ اللَّهُ واسِعٌ عَلِيمٌ»(۵۴) (و قال تعالى): «إِنَّ اللَّهَ لا يَهْدِي الْقَوْمَ الْكافِرِينَ»(۶۷) (و قال تعالى): «وَ اللَّهُ لا يَهْدِي الْقَوْمَ الْفاسِقِينَ»(۱۰۸)

الأنعام: «وَ مِنْهُمْ مَنْ يَسْتَمِعُ إِلَيْكَ وَ جَعَلْنا عَلى قُلُوبِهِمْ أَكِنَّةً أَنْ يَفْقَهُوهُ وَ فِي آذانِهِمْ وَقْراً»(۲۵) (و قال تعالى): «وَ لَوْ شاءَ اللَّهُ لَجَمَعَهُمْ عَلَى الْهُدى فَلا تَكُونَنَّ مِنَ الْجاهِلِينَ»(۳۵) (و قال تعالى): «وَ كَذلِكَ جَعَلْنا فِي كُلِّ قَرْيَةٍ أَكابِرَ مُجْرِمِيها لِيَمْكُرُوا فِيها»(۱۲۳) (و قال تعالى): «مَنْ يَشَإِ اللَّهُ يُضْلِلْهُ وَ مَنْ يَشَأْ يَجْعَلْهُ عَلى صِراطٍ مُسْتَقِيمٍ»(۳۹) (و قال تعالى): «وَ كَذلِكَ فَتَنَّا بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ لِيَقُولُوا أَ هؤُلاءِ مَنَّ اللَّهُ عَلَيْهِمْ مِنْ بَيْنِنا»(۵۳) (و قال تعالى): «وَ نُقَلِّبُ أَفْئِدَتَهُمْ وَ أَبْصارَهُمْ كَما لَمْ يُؤْمِنُوا بِهِ أَوَّلَ مَرَّةٍ وَ نَذَرُهُمْ فِي طُغْيانِهِمْ يَعْمَهُونَ* وَ لَوْ أَنَّنا نَزَّلْنا إِلَيْهِمُ الْمَلائِكَةَ وَ كَلَّمَهُمُ الْمَوْتى وَ حَشَرْنا عَلَيْهِمْ كُلَّ شَيْءٍ قُبُلًا ما كانُوا لِيُؤْمِنُوا إِلَّا أَنْ يَشاءَ اللَّهُ وَ لكِنَّ أَكْثَرَهُمْ يَجْهَلُونَ* وَ كَذلِكَ جَعَلْنا لِكُلِّ نَبِيٍّ عَدُوًّا شَياطِينَ الْإِنْسِ وَ الْجِنِّ يُوحِي بَعْضُهُمْ إِلى بَعْضٍ زُخْرُفَ الْقَوْلِ غُرُوراً وَ لَوْ شاءَ رَبُّكَ ما فَعَلُوهُ فَذَرْهُمْ وَ ما يَفْتَرُونَ* وَ لِتَصْغى إِلَيْهِ أَفْئِدَةُ الَّذِينَ لا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ وَ لِيَرْضَوْهُ وَ لِيَقْتَرِفُوا ما هُمْ مُقْتَرِفُونَ»(۱۱۰-۱۱۳) (و قال تعالى): «فَمَنْ يُرِدِ اللَّهُ أَنْ يَهْدِيَهُ يَشْرَحْ صَدْرَهُ لِلْإِسْلامِ وَ مَنْ يُرِدْ أَنْ يُضِلَّهُ يَجْعَلْ صَدْرَهُ ضَيِّقاً حَرَجاً كَأَنَّما يَصَّعَّدُ فِي السَّماءِ كَذلِكَ يَجْعَلُ اللَّهُ الرِّجْسَ عَلَى الَّذِينَ لا يُؤْمِنُونَ»(۱۲۵) (و قال تعالى): «إِنَّ اللَّهَ لا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ»(۱۴۴) (و قال تعالى): «فَلَوْ شاءَ لَهَداكُمْ أَجْمَعِينَ»(۱۴۹)

الأعراف: «إِنَّا جَعَلْنَا الشَّياطِينَ أَوْلِياءَ لِلَّذِينَ لا يُؤْمِنُونَ»(۲۷) (و قال تعالى): «مَنْ يَهْدِ اللَّهُ فَهُوَ الْمُهْتَدِي وَ مَنْ يُضْلِلْ فَأُولئِكَ هُمُ الْخاسِرُونَ* وَ لَقَدْ ذَرَأْنا لِجَهَنَّمَ كَثِيراً مِنَ الْجِنِّ وَ الْإِنْسِ لَهُمْ قُلُوبٌ لا يَفْقَهُونَ بِها وَ لَهُمْ أَعْيُنٌ لا يُبْصِرُونَ بِها وَ لَهُمْ آذانٌ لا يَسْمَعُونَ بِها أُولئِكَ كَالْأَنْعامِ بَلْ هُمْ أَضَلُّ أُولئِكَ هُمُ الْغافِلُونَ»(۱۷۸-۱۷۹) (و قال تعالى): «فَرِيقاً هَدى وَ فَرِيقاً حَقَّ عَلَيْهِمُ الضَّلالَةُ»(۳۰) (و قال تعالى): «سَأَصْرِفُ عَنْ آياتِيَ الَّذِينَ يَتَكَبَّرُونَ فِي الْأَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ وَ إِنْ يَرَوْا كُلَّ آيَةٍ لا يُؤْمِنُوا بِها وَ إِنْ يَرَوْا سَبِيلَ الرُّشْدِ لا يَتَّخِذُوهُ سَبِيلًا وَ إِنْ يَرَوْا سَبِيلَ الْغَيِّ يَتَّخِذُوهُ سَبِيلًا ذلِكَ بِأَنَّهُمْ كَذَّبُوا بِآياتِنا وَ كانُوا عَنْها

غافِلِينَ»(۱۴۶) (و قال تعالی): «مَنْ يُضْلِلِ اللَّهُ فَلا هادِيَ لَهُ وَ يَذَرُهُمْ فِي طُغْيانِهِمْ يَعْمَهُونَ»(۱۸۶)

الأنفال: «فَلَمْ تَقْتُلُوهُمْ وَ لكِنَّ اللَّهَ قَتَلَهُمْ وَ ما رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ وَ لكِنَّ اللَّهَ رَمى»(۱۷) (و قال تعالی): «وَ اعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ يَحُولُ بَيْنَ الْمَرْءِ وَ قَلْبِهِ»(۲۴) (۱)

التوبه: «وَ اللَّهُ لا يَهْدِي الْقَوْمَ الظّالِمِينَ»(۱۹) (و قال تعالی): «وَ اللَّهُ لا يَهْدِي الْقَوْمَ الْفاسِقِينَ»(۲۴) (و قال تعالی): «وَ طُبِعَ عَلى قُلُوبِهِمْ فَهُمْ لا يَفْقَهُونَ»(۸۷) (و قال تعالی): «صَرَفَ اللَّهُ قُلُوبَهُمْ بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لا يَفْقَهُونَ»(۱۲۷)

يونس: «وَ اللَّهُ يَدْعُوا إِلى دارِ السَّلامِ وَ يَهْدِي مَنْ يَشاءُ إِلى صِراطٍ مُسْتَقِيمٍ»(۲۵) (و قال تعالی): «كَذلِكَ حَقَّتْ كَلِمَةُ رَبِّكَ عَلَى الَّذِينَ فَسَقُوا أَنَّهُمْ لا يُؤْمِنُونَ»(۳۳) (و قال تعالی): «وَ مِنْهُمْ مَنْ يَسْتَمِعُونَ إِلَيْكَ أَ فَأَنْتَ تُسْمِعُ الصُّمَّ وَ لَوْ كانُوا لا يَعْقِلُونَ* وَ مِنْهُمْ مَنْ يَنْظُرُ إِلَيْكَ أَ فَأَنْتَ تَهْدِي الْعُمْيَ وَ لَوْ كانُوا لا يُبْصِرُونَ* إِنَّ اللَّهَ لا يَظْلِمُ النّاسَ شَيْئاً وَ لكِنَّ النّاسَ أَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ»(۴۲-۴۳) (و قال تعالی): «إِنَّ الَّذِينَ حَقَّتْ عَلَيْهِمْ كَلِمَتُ رَبِّكَ لا يُؤْمِنُونَ* وَ لَوْ جاءَتْهُمْ كُلُّ آيَةٍ حَتّى يَرَوُا الْعَذابَ الْأَلِيمَ»(۹۶-۹۷)

هود: «وَ ما تَوْفِيقِي إِلاّ بِاللَّهِ عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَ إِلَيْهِ أُنِيبُ»(۸۸) (و قال تعالی): «وَ لَوْ شاءَ رَبُّكَ لَجَعَلَ النّاسَ أُمَّةً واحِدَةً وَ لا يَزالُونَ مُخْتَلِفِينَ* إِلاّ مَنْ رَحِمَ رَبُّكَ وَ لِذلِكَ خَلَقَهُمْ وَ تَمَّتْ كَلِمَةُ رَبِّكَ لَأَمْلَأَنَّ جَهَنَّمَ مِنَ الْجِنَّةِ وَ النّاسِ أَجْمَعِينَ»(۱۱۸-۱۱۹) (و قال تعالی): «وَ لا يَنْفَعُكُمْ نُصْحِي إِنْ أَرَدْتُ أَنْ أَنْصَحَ لَكُمْ إِنْ كانَ اللَّهُ يُرِيدُ أَنْ يُغْوِيَكُمْ هُوَ رَبُّكُمْ وَ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ»(۳۴) (۲)

۱- قال الرضی رحمه اللّه: هذه استعاره على بعض التأويلات المذكوره فی هذه الآيه، و المعنى: أن اللّه أقرب إلى العبد من قلبه، فكأنّه حائل بينه و بينه من هذا الوجه، أو يكون المعنى أنّه قادر على تبديل قلب المرء من حال إلى حال، إذ كان سبحانه موصوفا بأنّه مقلب القلوب، و المعنى أنّه ينقلها من حال الامن إلى حال الخوف، و من حال الخوف إلى حال الامن، و من حال المساءه إلى حال السرور، و من حال المحبوب إلى حال المكروه.

۲- الإغواء: هو الدعاء إلى الغی و الضلال، و ذلک غير جائز على اللّه سبحانه لقبحه، و ورود أمره بضده، فهو من قبيل الاستعاره، و المراد هنا تخييبه سبحانه لهم من رحمته لكفرهم به، و ذهابهم عن أمره، و خذلانهم عن سبيل الرشاد، و يجوز أن يكون بمعنى الهلاک، كما يجوز أن يكون بمعنى الحكم بالغوايه عليهم.

الرعد: «قُلْ إِنَّ اللَّهَ يُضِلُّ مَنْ يَشاءُ وَ يَهْدِي إِلَيْهِ مَنْ أَنابَ»(۲۷) (و قال تعالى): «أَ فَلَمْ يَيْأَسِ الَّذِينَ آمَنُوا أَنْ لَوْ يَشاءُ اللَّهُ لَهَدَى النَّاسَ جَمِيعاً»(۳۱) (و قال تعالى): «وَ مَنْ يُضْلِلِ اللَّهُ فَما لَهُ مِنْ هادٍ»(۳۳)

إبراهيم: «فَيُضِلُّ اللَّهُ مَنْ يَشاءُ وَ يَهْدِي مَنْ يَشاءُ»(۴) (و قال تعالى): «يُثَبِّتُ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا بِالْقَوْلِ الثَّابِتِ فِي الْحَياةِ الدُّنْيا وَ فِي الْآخِرَةِ وَ يُضِلُّ اللَّهُ الظَّالِمِينَ وَ يَفْعَلُ اللَّهُ ما يَشاءُ»(۲۷)

النحل: «وَ لَوْ شاءَ اللَّهُ لَجَعَلَكُمْ أُمَّةً واحِدَةً وَ لكِنْ يُضِلُّ مَنْ يَشاءُ وَ يَهْدِي مَنْ يَشاءُ وَ لَتُسْئَلُنَّ عَمَّا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ»(۹۳) (و قال تعالى): «وَ أَنَّ اللَّهَ لا يَهْدِي الْقَوْمَ الْكافِرِينَ* أُولئِكَ الَّذِينَ طَبَعَ اللَّهُ عَلى قُلُوبِهِمْ وَ سَمْعِهِمْ وَ أَبْصارِهِمْ وَ أُولئِكَ هُمُ الْغافِلُونَ»(۱۰۷-۱۰۸)

الأسرى: «وَ مَنْ يَهْدِ اللَّهُ فَهُوَ الْمُهْتَدِ وَ مَنْ يُضْلِلْ فَلَنْ تَجِدَ لَهُمْ أَوْلِياءَ مِنْ دُونِهِ»(۹۷) (و قال تعالى): «وَ إِذا أَرَدْنا أَنْ نُهْلِكَ قَرْيَةً أَمَرْنا مُتْرَفِيها فَفَسَقُوا فِيها فَحَقَّ عَلَيْهَا الْقَوْلُ فَدَمَّرْناها تَدْمِيراً»(۱۶)

الكهف: «مَنْ يَهْدِ اللَّهُ فَهُوَ الْمُهْتَدِ وَ مَنْ يُضْلِلْ فَلَنْ تَجِدَ لَهُ وَلِيًّا مُرْشِداً»(۱۷)

مريم: «قُلْ مَنْ كانَ فِي الضَّلالَةِ فَلْيَمْدُدْ لَهُ الرَّحْمنُ مَدًّا»(۷۵) (و قال تعالى): «وَ يَزِيدُ اللَّهُ الَّذِينَ اهْتَدَوْا هُدىً»(۷۶) (و قال تعالى): «أَ لَمْ تَرَ أَنَّا أَرْسَلْنَا الشَّياطِينَ عَلَى الْكافِرِينَ تَؤُزُّهُمْ أَزًّا»(۸۳)

النور: «وَ لَوْ لا فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكُمْ وَ رَحْمَتُهُ ما زَكى مِنْكُمْ مِنْ أَحَدٍ أَبَداً وَ لكِنَّ اللَّهَ يُزَكِّي مَنْ يَشاءُ وَ اللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ»(۲۱) (و قال تعالى): «وَ مَنْ لَمْ يَجْعَلِ اللَّهُ لَهُ نُوراً فَما لَهُ مِنْ نُورٍ»(۴۰) (و قال تعالى): «وَ اللَّهُ يَهْدِي مَنْ يَشاءُ إِلى صِراطٍ مُسْتَقِيمٍ»(۴۶)

الفرقان: «وَ لكِنْ مَتَّعْتَهُمْ وَ آباءَهُمْ حَتَّى نَسُوا الذِّكْرَ وَ كانُوا قَوْماً بُوراً»(۱۸)

الشعراء: «كَذلِكَ سَلَكْناهُ فِي قُلُوبِ الْمُجْرِمِينَ* لا يُؤْمِنُونَ بِهِ حَتَّى يَرَوُا الْعَذابَ الْأَلِيمَ»(۲۰۰-۲۰۱)

النمل: «إِنَّ الَّذِينَ لا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ زَيَّنَّا لَهُمْ أَعْمالَهُمْ فَهُمْ يَعْمَهُونَ»(۴)

القصص: «وَ جَعَلْناهُمْ أَئِمَّةً يَدْعُونَ إِلَى النَّارِ»(۴۱) (و قال تعالى): «إِنَّكَ لا تَهْدِي

مَنْ أَحْبَبْتَ وَ لكِنَّ اللَّهَ يَهْدِی مَنْ يَشاءُ وَ هُوَ أَعْلَمُ بِالْمُهْتَدِينَ»(۵۶)

الروم: «فَمَنْ يَهْدِی مَنْ أَضَلَّ اللَّهُ وَ ما لَهُمْ مِنْ ناصِرِينَ»(۲۹) (و قال سبحانه): «كَذلِكَ يَطْبَعُ اللَّهُ عَلى قُلُوبِ الَّذِينَ لا يَعْلَمُونَ»(۵۹)

التنزيل: «وَ لَوْ شِئْنا لَآتَيْنا كُلَّ نَفْسٍ هُداها وَ لكِنْ حَقَّ الْقَوْلُ مِنِّی لَأَمْلَأَنَّ جَهَنَّمَ مِنَ الْجِنَّةِ وَ النَّاسِ أَجْمَعِينَ»(۱۳)

سبأ: «قُلْ إِنْ ضَلَلْتُ فَإِنَّما أَضِلُّ عَلى نَفْسِی وَ إِنِ اهْتَدَيْتُ فَبِما يُوحِی إِلَيَّ رَبِّی إِنَّهُ سَمِيعٌ قَرِيبٌ»(۵۰)

فاطر: «أَ فَمَنْ زُيِّنَ لَهُ سُوءُ عَمَلِهِ فَرَآهُ حَسَناً فَإِنَّ اللَّهَ يُضِلُّ مَنْ يَشاءُ وَ يَهْدِی مَنْ يَشاءُ»(۸) (و قال سبحانه): «إِنَّ اللَّهَ يُسْمِعُ مَنْ يَشاءُ وَ ما أَنْتَ بِمُسْمِعٍ مَنْ فِی الْقُبُورِ»(۲۲)

يس: «لَقَدْ حَقَّ الْقَوْلُ عَلى أَكْثَرِهِمْ فَهُمْ لا يُؤْمِنُونَ* إِنَّا جَعَلْنا فِی أَعْناقِهِمْ أَغْلالًا فَهِيَ إِلَى الْأَذْقانِ فَهُمْ مُقْمَحُونَ* وَ جَعَلْنا مِنْ بَيْنِ أَيْدِيهِمْ سَدًّا وَ مِنْ خَلْفِهِمْ سَدًّا فَأَغْشَيْناهُمْ فَهُمْ لا يُبْصِرُونَ* وَ سَواءٌ عَلَيْهِمْ أَ أَنْذَرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنْذِرْهُمْ لا يُؤْمِنُونَ»(۷-۱۰)

الزمر: «إِنَّ اللَّهَ لا يَهْدِی مَنْ هُوَ كاذِبٌ كَفَّارٌ»(۳) (و قال تعالى): «ذلِكَ هُدَى اللَّهِ يَهْدِی بِهِ مَنْ يَشاءُ وَ مَنْ يُضْلِلِ اللَّهُ فَما لَهُ مِنْ هادٍ»(۲۳) «وَ مَنْ يَهْدِ اللَّهُ فَما لَهُ مِنْ مُضِلٍّ»(۳۷) (و قال تعالى): «أَوْ تَقُولَ لَوْ أَنَّ اللَّهَ هَدانِی لَكُنْتُ مِنَ الْمُتَّقِينَ»(۵۷)

المؤمن: «وَ مَنْ يُضْلِلِ اللَّهُ فَما لَهُ مِنْ هادٍ»(۳۳) (و قال تعالى): «كَذلِكَ يُضِلُّ اللَّهُ مَنْ هُوَ مُسْرِفٌ مُرْتابٌ»(۳۴) (و قال تعالى): «كَذلِكَ يَطْبَعُ اللَّهُ عَلى كُلِّ قَلْبِ مُتَكَبِّرٍ جَبَّارٍ»(۳۵) (و قال تعالى): «كَذلِكَ يُضِلُّ اللَّهُ الْكافِرِينَ»(۷۴)

السجده: «وَ قَيَّضْنا لَهُمْ قُرَناءَ فَزَيَّنُوا لَهُمْ ما بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَ ما خَلْفَهُمْ وَ حَقَّ عَلَيْهِمُ الْقَوْلُ فِی أُمَمٍ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِمْ مِنَ الْجِنِّ وَ الْإِنْسِ إِنَّهُمْ كانُوا خاسِرِينَ»(۲۵)

حمعسق: «اللَّهُ يَجْتَبِی إِلَيْهِ مَنْ يَشاءُ وَ يَهْدِی إِلَيْهِ مَنْ يُنِيبُ»(۱۳) (و قال تعالى): «وَ مَنْ يُضْلِلِ اللَّهُ فَما لَهُ مِنْ وَلِيٍّ مِنْ بَعْدِهِ»(۴۴) (و قال تعالى): «وَ مَنْ يُضْلِلِ اللَّهُ فَما لَهُ مِنْ سَبِيلٍ»(۴۶)

الزخرف: «وَ رَفَعْنا بَعْضَهُمْ فَوْقَ بَعْضٍ دَرَجاتٍ لِيَتَّخِذَ بَعْضُهُمْ بَعْضاً سُخْرِيًّا»(۳۲) (و قال تعالى): «وَ مَنْ يَعْشُ عَنْ ذِكْرِ الرَّحْمنِ نُقَيِّضْ لَهُ شَيْطاناً فَهُوَ لَهُ قَرِينٌ»(۳۶) (و قال تعالى): «أَ فَأَنْتَ تُسْمِعُ الصُّمَّ أَوْ تَهْدِي الْعُمْيَ وَ مَنْ كانَ فِي ضَلالٍ مُبِينٍ»(۴۰)

الجاثيه: «أَ فَرَأَيْتَ مَنِ اتَّخَذَ إِلهَهُ هَواهُ وَ أَضَلَّهُ اللَّهُ عَلى عِلْمٍ وَ خَتَمَ عَلى سَمْعِهِ وَ قَلْبِهِ وَ جَعَلَ عَلى بَصَرِهِ غِشاوَةً فَمَنْ يَهْدِيهِ مِنْ بَعْدِ اللَّهِ أَ فَلا تَذَكَّرُونَ»(۲۳)

محمد: «أُولئِكَ الَّذِينَ طَبَعَ اللَّهُ عَلى قُلُوبِهِمْ وَ اتَّبَعُوا أَهْواءَهُمْ»(۱۴) (و قال تعالى): «وَ الَّذِينَ اهْتَدَوْا زادَهُمْ هُدىً وَ آتاهُمْ تَقْواهُمْ»(۱۷) (و قال تعالى): «أُولئِكَ الَّذِينَ لَعَنَهُمُ اللَّهُ فَأَصَمَّهُمْ وَ أَعْمى أَبْصارَهُمْ»(۲۳)

الصف: «وَ اللَّهُ لا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ»(۷)

المنافقين: «فَطُبِعَ عَلى قُلُوبِهِمْ فَهُمْ لا يَفْقَهُونَ»(۳)

الدهر: «إِنَّا هَدَيْناهُ السَّبِيلَ إِمَّا شاكِراً وَ إِمَّا كَفُوراً»(۳)

**[ترجمه]«إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَ إِيَّاكَ نَسْتَعِينُ * اهْدِنَا الصِّراطَ الْمُسْتَقِيمَ» -. حمد / ۵ و ۶ -

{[بار الها!] تنها تو را می پرستیم و تنها از تو یاری می جوییم * ما را به راه راست هدایت فرما}.

«إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا سَواءٌ عَلَيْهِمْ أَ أَنْذَرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنْذِرْهُمْ لا يُؤْمِنُونَ * خَتَمَ اللَّهُ عَلى قُلُوبِهِمْ وَ عَلى سَمْعِهِمْ وَ عَلى أَبْصارِهِمْ غِشاوَةٌ وَ لَهُمْ عَذابٌ عَظِيمٌ» -. بقره / ۶ و ۷ -

{در حقیقت کسانی که کفر ورزیدند، چه بیمشان دهی چه بیمشان ندهی بر ایشان یکسان است، [آن‌ها] نخواهند گروید * خداوند بر دل‌های آنان و بر شنوایی ایشان مهر نهاده و بر دیدگانشان پرده ای است و آنان را عذابی دردناک است}.

«يُضِلُّ بِهِ كَثِيراً وَ يَهْدِي بِهِ كَثِيراً وَ ما يُضِلُّ بِهِ إِلَّا الْفاسِقِينَ» -. همان / ۲۶ -

{[خدا] بسیاری را با آن گمراه و بسیاری را با آن راهنمایی می کند، و[لی] جز نافرمانان را با آن گمراه نمی کند}.

«فَهَدَى اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا لِمَا اخْتَلَفُوا فِيهِ مِنَ الْحَقِّ بِإِذْنِهِ وَ اللَّهُ يَهْدِي مَنْ يَشاءُ إِلى صِراطٍ مُسْتَقِيمٍ * أَمْ حَسِبْتُمْ أَنْ تَدْخُلُوا الْجَنَّةَ وَ لَمَّا يَأْتِكُمْ مَثَلُ الَّذِينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلِكُمْ مَسَّتْهُمُ الْبَأْساءُ وَ الضَّرَّاءُ وَ زُلْزِلُوا حَتَّى يَقُولَ الرَّسُولُ وَ الَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ مَتى نَصْرُ اللَّهِ أَلا إِنَّ نَصْرَ اللَّهِ قَرِيبٌ» -. همان / ۲۱۳ و ۲۱۴ -

{خداوند آنان را که ایمان آورده بودند به توفیق خویش، به حقیقت آن‌چه که در آن اختلاف داشتند هدایت کرد و خدا هر که را بخواهد، به راه راست هدایت می کند * آیا پنداشتید که داخل بهشت می شوید!؟ و حال آن‌که هنوز مانند آن‌چه بر [سر] پیشینیان شما آمد بر [سر] شما نیامده است. آنان دچار سختی و زیان شدند و به [هول و] تکان درآمدند، تا جایی که پیامبر [خدا] و کسانی که با وی ایمان آورده بودند گفتند: پیروزی خدا کی خواهد بود؟ هش دار که پیروزی خدا نزدیک

است}.

«اللَّهُ وَلِيُّ الَّذِينَ آمَنُوا يُخْرِجُهُمْ مِنَ الظُّلُماتِ إِلَى النُّورِ» - . همان / ۲۵۷ -

{خداوند سرور کسانی است که ایمان آورده اند، آنان را از تاریکی‌ها به سوی روشنایی به در می برد}.

«وَ اللَّهُ لا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ» - . همان / ۲۵۸ -

{و خداوند قوم ستم‌کار را هدایت نمی کند}.

«وَ اللَّهُ لا يَهْدِي الْقَوْمَ الْكافِرِينَ» - . همان / ۲۶۴ -

{و خداوند گروه کافران را هدایت نمی کند}.

«قُلْ إِنَّ الْهُدى هُدَى اللَّهِ» - . آل عمران / ۷۳ - {بگو هدایت، هدایت خداست}.

«كَيْفَ يَهْدِي اللَّهُ قَوْماً كَفَرُوا بَعْدَ إِيمانِهِمْ وَ شَهِدُوا أَنَّ الرَّسُولَ حَقٌّ وَ جاءَهُمُ الْبَيِّناتُ وَ اللَّهُ لا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ» - . آل عمران / ۸۶ -

{چگونه خداوند قومی را که بعد از ایمانشان کافر شدند را هدایت می کند!؟ با آن‌که شهادت دادند که این رسول بر حق است و برایشان دلایل روشن آمد، و خداوند قوم بیدادگر را هدایت نمی کند}.

«وَ لَهَدَيْناهُمْ صِراطاً مُسْتَقِيماً» - . نساء / ۶۸ -

{و قطعاً آنان را به راهی راست هدایت می کردیم}.

«وَ مَنْ يُرِدِ اللَّهُ فِتْنَتَهُ فَلَنْ تَمْلِكَ لَهُ مِنَ اللَّهِ شَيْئاً أُولئِكَ الَّذِينَ لَمْ يُرِدِ اللَّهُ أَنْ يُطَهِّرَ قُلُوبَهُمْ» - .[۲] مائده / ۴۱ -

{و هر که را خدا بخواهد به فتنه درافکند، هرگز در برابر خدا برای او از دست تو چیزی بر نمی آید. اینانند که خدا نخواسته دل‌هایشان را پاک گرداند}.

«فَإِنْ تَوَلَّوْا فَاعْلَمْ أَنَّما يُرِيدُ اللَّهُ أَنْ يُصِيبَهُمْ بِبَعْضِ ذُنُوبِهِمْ» - . همان / ۴۹ -

{پس اگر پشت کردند، بدان که خدا می خواهد آنان را فقط به [سزای] پاره ای از گناهانشان برساند}.

ص: ۱۶۲

«ذلِكَ فَضْلُ اللَّهِ يُؤْتِيهِ مَنْ يَشاءُ وَ اللَّهُ واسِعٌ عَلِيمٌ» - . همان / ۵۴ -

{این فضل خداست؛ آن را به هر که بخواهد می دهد، و خدا گشایش گر داناست}.

«إِنَّ اللَّهَ لا يَهْدِی الْقَوْمَ الْكافِرِينَ» - . همان / ۶۷ -

{خدا گروه کافران را هدایت نمی کند}.

«وَ اللَّهُ لا يَهْدِی الْقَوْمَ الْفاسِقِينَ» - . همان / ۱۰۸ -

{و خدا گروه فاسقان را هدایت نمی کند}.

«وَ مِنْهُمْ مَنْ يَسْتَمِعُ إِلَيْكَ وَ جَعَلْنا عَلى قُلُوبِهِمْ أَكِنَّةً أَنْ يَفْقَهُوهُ وَ فِی آذانِهِمْ وَقْراً» - . أنعام / ۲۵ -

{و برخی از آنان به تو گوش فرا می دهند، و[لی] ما بر دل‌هایشان پرده ها افکنده ایم تا آن را نفهمند و در گوش‌هایشان سنگینی [قرار داده ایم]}.

«وَ لَوْ شاءَ اللَّهُ لَجَمَعَهُمْ عَلَى الْهُدى فَلا تَكُونَنَّ مِنَ الْجاهِلِينَ» - . همان / ۳۵ -

{و اگر خدا می خواست، قطعاً آنان را بر هدایت گرد می آورد؛ پس زنهار از نادانان مباش}.

«وَ كَذلِكَ جَعَلْنا فِی كُلِّ قَرْيَةٍ أَكابِرَ مُجْرِمِيها لِيَمْكُرُوا فِيها» - . همان / ۱۲۳ -

{و بدین گونه در هر شهری گناه‌کاران بزرگش را می گماریم تا در آن به نیرنگ پردازند}.

«مَنْ يَشَأِ اللَّهُ يُضْلِلْهُ وَ مَنْ يَشَأْ يَجْعَلْهُ عَلى صِراطٍ مُسْتَقِيمٍ» - . همان / ۳۹ -

{هر که را خدا بخواهد، گمراهش می گذارد و هر که را بخواهد، بر راه راست قرارش می دهد}

«وَ كَذلِكَ فَتَنَّا بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ لِيَقُولُوا أَ هؤُلاءِ مَنَّ اللَّهُ عَلَيْهِمْ مِنْ بَيْنِنا» - . همان / ۵۳ -

{و بدین گونه ما برخی از آنان را به برخی دیگر آزمودیم تا بگویند آیا اینانند که از میان ما خدا بر ایشان منت نهاده است؟}

«وَ نُقَلِّبُ أَفْئِدَتَهُمْ وَ أَبْصارَهُمْ كَما لَمْ يُؤْمِنُوا بِهِ أَوَّلَ مَرَّةٍ وَ نَذَرُهُمْ فِی طُغْيانِهِمْ يَعْمَهُونَ * وَ لَوْ أَنَّنا نَزَّلْنا إِلَيْهِمُ الْمَلائِكَةَ وَ كَلَّمَهُمُ الْمَوْتى وَ حَشَرْنا عَلَيْهِمْ كُلَّ شَيْ ءٍ قُبُلًا ما كانُوا لِيُؤْمِنُوا إِلَّا أَنْ يَشاءَ اللَّهُ وَ لكِنَّ أَكْثَرَهُمْ يَجْهَلُونَ * وَ كَذلِكَ جَعَلْنا لِكُلِّ نَبِيٍّ عَدُوًّا شَياطِينَ الْإِنْسِ وَ الْجِنِّ يُوحِی بَعْضُهُمْ إِلى بَعْضٍ زُخْرُفَ الْقَوْلِ غُرُوراً وَ لَوْ شاءَ رَبُّكَ ما فَعَلُوهُ فَذَرْهُمْ وَ ما يَفْتَرُونَ * وَ لِتَصْغى إِلَيْهِ أَفْئِدَةُ الَّذِينَ لا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ وَ لِيَرْضَوْهُ وَ لِيَقْتَرِفُوا ما هُمْ مُقْتَرِفُونَ» - .[1]

همان / ۱۱۰ - ۱۱۳ -

{و دل‌ها و دیدگانشان را برمی گردانیم؛ [در نتیجه به آیات ما ایمان نمی آورند،] چنان‌که نخستین بار به آن ایمان نیاوردند، و آنان را رها می کنیم تا در طغیانشان سرگردان بمانند * و اگر ما فرشتگان را به سوی آنان می فرستادیم و اگر مردگان با آنان به سخن می آمدند و هر چیزی را دسته‌دسته در برابر آنان گرد می آوردیم، باز هم ایمان نمی آوردند جز این‌که خدا بخواهد ولی بیشترشان نادانی می کنند * و بدین گونه برای هر پیامبری دشمنی از شیطان‌های انس و جن برگماشتیم, بعضی از آن‌ها به بعضی برای فریب [یک‌دیگر] سخنان آراسته القا می کنند و اگر پروردگار تو می خواست ،چنین نمی کردند؛ پس آنان را با آن‌چه به دروغ می سازند واگذار * و [چنین مقرر شده است] تا دل‌های کسانی که به آخرت ایمان نمی آورند به آن [سخن باطل] بگراید و آن را بپسندد و تا این‌که آن‌چه را باید به دست بیاورند به دست آورند}.

«فَمَنْ يُرِدِ اللَّهُ أَنْ يَهْدِيَهُ يَشْرَحْ صَدْرَهُ لِلْإِسْلامِ وَ مَنْ يُرِدْ أَنْ يُضِلَّهُ يَجْعَلْ صَدْرَهُ ضَيِّقاً حَرَجاً كَأَنَّما يَصَّعَّدُ فِي السَّماءِ كَذلِكَ يَجْعَلُ اللَّهُ الرِّجْسَ عَلَى الَّذِينَ لا يُؤْمِنُونَ» - .[۲]

همان / ۱۲۵ -

{پس کسی را که خدا بخواهد هدایت نماید، دلش را به پذیرش اسلام می گشاید و هر که را بخواهد گمراه کند، دلش را سخت تنگ می گرداند، چنان‌که گویی به زحمت در آسمان بالا می رود. این‌گونه خدا پلیدی را بر کسانی که ایمان نمی آورند قرار می دهد}.

«إِنَّ اللَّهَ لا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ» - .[۳]

همان / ۱۴۴ -

{خدا گروه ستم‌کاران را راهنمایی نمی کند}.

«فَلَوْ شاءَ لَهَداكُمْ أَجْمَعِينَ» - . همان / ۱۴۹ -

{اگر [خدا] می خواست، قطعاً همه شما را هدایت می کرد}.

«إِنَّا جَعَلْنَا الشَّياطِينَ أَوْلِياءَ لِلَّذِينَ لا يُؤْمِنُونَ» - . أعراف / ۲۷ -

{ما شیاطین را دوستان کسانی قرار دادیم که ایمان نمی آورند}.

«مَنْ يَهْدِ اللَّهُ فَهُوَ الْمُهْتَدِي وَ مَنْ يُضْلِلْ فَأُولئِكَ هُمُ الْخاسِرُونَ * وَ لَقَدْ ذَرَأْنا لِجَهَنَّمَ كَثِيراً مِنَ الْجِنِّ وَ الْإِنْسِ لَهُمْ قُلُوبٌ لا يَفْقَهُونَ بِها وَ لَهُمْ أَعْيُنٌ لا يُبْصِرُونَ بِها وَ لَهُمْ آذانٌ لا يَسْمَعُونَ بِها أُولئِكَ كَالْأَنْعامِ بَلْ هُمْ أَضَلُّ أُولئِكَ هُمُ الْغافِلُونَ» - . همان / ۱۷۸ و ۱۷۹ -

{هر که را خدا هدایت کند، او راه یافته است و کسانی را که گمراه نماید، آنان خود زیانکارانند * و در حقیقت بسیاری از

جنّیان و آدمیان را برای دوزخ آفریده ایم؛ [چرا که] دل‌هایی دارند که با آن [حقایق را] دریافت نمی کنند و چشمانی دارند که با آن‌ها نمی بینند و گوش‌هایی دارند که با آن‌ها نمی شنوند، آنان همانند چهارپایان بلکه گمراه ترند. [آری] آن‌ها همان غافل ماندگانند}.

«فَرِیقاً هَدی وَ فَرِیقاً حَقَّ عَلَیْهِمُ الضَّلالَهُ» - . همان / ۳۰ -

{[در حالی که] گروهی را هدایت نموده و گروهی گمراهی بر آنان ثابت شده است}

«سَأَصْرِفُ عَنْ آیاتِیَ الَّذِینَ یَتَکَبَّرُونَ فِی الْأَرْضِ بِغَیْرِ الْحَقِّ وَ إِنْ یَرَوْا کُلَّ آیَهٍ لا یُؤْمِنُوا بِها وَ إِنْ یَرَوْا سَبِیلَ الرُّشْدِ لا یَتَّخِذُوهُ سَبِیلًا وَ إِنْ یَرَوْا سَبِیلَ الغَیِّ یَتَّخِذُوهُ سَبِیلًا ذلِکَ بِأَنَّهُمْ کَذَّبُوا بِآیاتِنا وَ کانُوا عَنْها غافِلِینَ» - . همان / ۱۴۶ -

{به زودی کسانی را که در زمین به ناحق تکبر می ورزند از آیاتم روی‌گردان سازم. [طوری که] اگر هر نشانه ای را [از قدرت من] بنگرند، بدان ایمان نیاورند و اگر راه صواب را ببینند، آن را برنگزینند و اگر راه گمراهی را ببینند، آن را راه خود قرار دهند؛ این بدان سبب است که آنان آیات ما را دروغ انگاشته و غفلت ورزیدند}.

ص: ۱۶۳

«مَنْ یُضْلِلِ اللَّهُ فَلا هادِیَ لَهُ وَ یَذَرُهُمْ فِی طُغْیانِهِمْ یَعْمَهُونَ» - . همان / ۱۸۶ -

{هر که را خداوند گمراه کند، برای او هیچ رهبری نیست و آنان را در طغیانشان سرگردان وا می گذارد}

«فَلَمْ تَقْتُلُوهُمْ وَ لکِنَّ اللَّهَ قَتَلَهُمْ وَ ما رَمَیْتَ إِذْ رَمَیْتَ وَ لکِنَّ اللَّهَ رَمی» - . أنفال / ۱۷ -

{و شما آنان را نکشتید، بلکه خدا آنان را کشت و چون [ریگ به سوی آنان] افکندی، تو نیفکندی، بلکه خدا افکند}.

«وَ اعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ یَحُولُ بَیْنَ الْمَرْءِ وَ قَلْبِهِ» - . همان / ۲۴ -

{بدانید که خدا میان آدمی و دلش حایل می گردد}.

«وَ اللَّهُ لا یَهْدِی الْقَوْمَ الظَّالِمِینَ» - . توبه / ۱۹ -

{و خدا بیدادگران را هدایت نخواهد کرد}.

«وَ اللَّهُ لا یَهْدِی الْقَوْمَ الْفاسِقِینَ» - .[۵]

همان / ۲۴ -

{و خداوند گروه فاسقان را راهنمایی نمی کند}.

«وَ طُبِعَ عَلى قُلُوبِهِمْ فَهُمْ لا يَفْقَهُونَ» - .[۶]

همان / ۸۷ -

{و بر دل‌هایشان مهر زده شده است؛ در نتیجه قدرت درک ندارند}.

«صَرَفَ اللَّهُ قُلُوبَهُمْ بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لا يَفْقَهُونَ» - .[۷]

همان / ۱۲۷ -

{خدا دل‌هایشان را [از حق] برگرداند؛ زیرا آنان گروهی هستند که نمی فهمند}.

«وَ اللَّهُ يَدْعُوا إِلى دارِ السَّلامِ وَ يَهْدِی مَنْ يَشاءُ إِلى صِراطٍ مُسْتَقِيمٍ» - .[۸]

یونس / ۲۵ -

{و خدا [شما را] به سرای سلامت فرا می خواند و هر که را بخواهد به راه راست هدایت می کند}.

«كَذلِكَ حَقَّتْ كَلِمَةُ رَبِّكَ عَلَى الَّذِينَ فَسَقُوا أَنَّهُمْ لا يُؤْمِنُونَ» - . همان / ۳۳ -

{این‌گونه سخن پروردگارت بر کسانی که نافرمانی کردند به حقیقت پیوست؛ [چرا] که آنان ایمان نمی آورند}

«وَ مِنْهُمْ مَنْ يَسْتَمِعُونَ إِلَيْكَ أَ فَأَنْتَ تُسْمِعُ الصُّمَّ وَ لَوْ كانُوا لا يَعْقِلُونَ * وَ مِنْهُمْ مَنْ يَنْظُرُ إِلَيْكَ أَ فَأَنْتَ تَهْدِی الْعُمْیَ وَ لَوْ كانُوا لا يُبْصِرُونَ * إِنَّ اللَّهَ لا يَظْلِمُ النَّاسَ شَيْئاً وَ لكِنَّ النَّاسَ أَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ» - . همان / ۴۲ - ۴۴ -

{و برخی از آنان کسانی اند که به تو گوش فرا می دهند، آیا تو کران را هر چند در نیابند شنوا خواهی کرد!؟ * و از آنان کسی است که به سوی تو می نگرد، آیا تو نابینایان را هر چند نبینند هدایت توانی کرد!؟ * خدا به هیچ وجه به مردم ستم نمی کند، لیکن مردم خود بر خویشتن ستم می کنند}.

«إِنَّ الَّذِينَ حَقَّتْ عَلَيْهِمْ كَلِمَتُ رَبِّكَ لا يُؤْمِنُونَ * وَ لَوْ جاءَتْهُمْ كُلُّ آيَةٍ حَتَّى يَرَوُا الْعَذابَ الْأَلِيمَ» - . همان / ۹۶ و ۹۷ -

{در حقیقت کسانی که سخن پروردگارت بر آنان تحقق یافته، ایمان نمی آورند * هر چند هرگونه آیتی برایشان بیاید، تا وقتی که عذاب دردناک را ببینند}.

«وَ ما تَوْفِيقِی إِلَّا بِاللَّهِ عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَ إِلَيْهِ أُنِيبُ» - . هود / ۸۸ -

{و توفیق من جز به [یاری] خدا نیست. بر او توکل کرده ام و به سوی او بازمی گردم}.

«وَ لَوْ شاءَ رَبُّکَ لَجَعَلَ النَّاسَ أُمَّةً واحِدَةً وَ لا یَزالُونَ مُخْتَلِفِینَ * إِلَّا مَنْ رَحِمَ رَبُّکَ وَ لِذلِکَ خَلَقَهُمْ وَ تَمَّتْ کَلِمَةُ رَبِّکَ لَأَمْلَأَنَّ جَهَنَّمَ مِنَ الْجِنَّةِ وَ النَّاسِ أَجْمَعِینَ» - . همان / ۱۱۸ و ۱۱۹ - {و اگر پروردگار تو می خواست، قطعاً همه مردم را امت واحدی قرار می داد، در حالی که پیوسته در اختلافند}.

«وَ لا یَنْفَعُکُمْ نُصْحِی إِنْ أَرَدْتُ أَنْ أَنْصَحَ لَکُمْ إِنْ کانَ اللَّهُ یُرِیدُ أَنْ یُغْوِیَکُمْ هُوَ رَبُّکُمْ وَ إِلَیْهِ تُرْجَعُونَ» - . همان / ۳۴ - {و اگر بخواهم شما را اندرز دهم در صورتی که خدا بخواهد شما را بیراه گذارد، اندرز من شما را سودی نمی بخشد. او پروردگار شماست و به سوی او باز گردانیده می شوید}.

ص: ۱۶۴

«قُلْ إِنَّ اللَّهَ یُضِلُّ مَنْ یَشاءُ وَ یَهْدِی إِلَیْهِ مَنْ أَنابَ» - . رعد / ۲۷ - {بگو در حقیقت خداست که هر کس را بخواهد، بی راه می گذارد و هر کس را که [به سوی او] بازگردد، به سوی خود راه می نماید}.

«أَ فَلَمْ یَیْأَسِ الَّذِینَ آمَنُوا أَنْ لَوْ یَشاءُ اللَّهُ لَهَدَی النَّاسَ جَمِیعاً» - . همان / ۳۱ - {آیا کسانی که ایمان آورده اند ندانسته اند که اگر خدا می خواست، قطعاً تمام مردم را به راه

می آورد}.

«وَ مَنْ یُضْلِلِ اللَّهُ فَما لَهُ مِنْ هادٍ» - . همان / ۳۳ - {و هر که را خدا بی راه گذارد، رهبری نخواهد داشت}.

«فَیُضِلُّ اللَّهُ مَنْ یَشاءُ وَ یَهْدِی مَنْ یَشاءُ» - . ابراهیم / ۴ - {پس خدا هر که را بخواهد، بی راه می گذارد و هر که را بخواهد، هدایت می کند}

«یُثَبِّتُ اللَّهُ الَّذِینَ آمَنُوا بِالْقَوْلِ الثَّابِتِ فِی الْحَیاةِ الدُّنْیا وَ فِی الْآخِرَةِ وَ یُضِلُّ اللَّهُ الظَّالِمِینَ وَ یَفْعَلُ اللَّهُ ما یَشاءُ» - .[۷]

همان / ۲۷ - {خدا کسانی را که ایمان آورده اند در زندگی دنیا و در آخرت با سخن استوار ثابت می گرداند و ستمگران را بی راه می گذارد، و خدا هر چه بخواهد انجام می دهد}.

«وَ لَوْ شاءَ اللَّهُ لَجَعَلَکُمْ أُمَّةً واحِدَةً وَ لکِنْ یُضِلُّ مَنْ یَشاءُ وَ یَهْدِی مَنْ یَشاءُ وَ لَتُسْئَلُنَّ عَمَّا کُنْتُمْ تَعْمَلُونَ» - .[۱]

نحل / ۹۳ - {و اگر خدا می خواست، قطعاً شما را امتی واحد قرار می داد، ولی هر که را بخواهد، بیراه و هر که را بخواهد، هدایت می کند و از آن‌چه انجام می دادید حتماً سؤال خواهید شد}.

«وَ أَنَّ اللَّهَ لا یَهْدِی الْقَوْمَ الْکافِرِینَ * أُولئِکَ الَّذِینَ طَبَعَ اللَّهُ عَلی قُلُوبِهِمْ وَ سَمْعِهِمْ وَ أَبْصارِهِمْ وَ أُولئِکَ هُمُ الْغافِلُونَ» - .[۲]

همان / ۱۰۷ و ۱۰۸ - {و خدا گروه کافران را هدایت نمی کند * آنان کسانی اند که خدا بر دل‌ها و گوش و دیدگانشان مهر نهاده و آنان خود غافلانند}.

«وَ مَنْ يَهْدِ اللَّهُ فَهُوَ الْمُهْتَدِ وَ مَنْ يُضْلِلْ فَلَنْ تَجِدَ لَهُمْ أَوْلِياءَ مِنْ دُونِهِ» - . إسراء / ۹۷ - {و هر که را خدا هدایت کند، او ره‌یافته است و هر که را گمراه سازد، در برابر او برای آنان هرگز دوستانی نیابی}.

«وَ إِذا أَرَدْنا أَنْ نُهْلِكَ قَرْيَةً أَمَرْنا مُتْرَفِيها فَفَسَقُوا فِيها فَحَقَّ عَلَيْهَا الْقَوْلُ فَدَمَّرْناها تَدْمِيراً» - . همان / ۱۶ - {و چون بخواهیم شهری را هلاک کنیم، خوش‌گذرانانش را وا می داریم تا در آن به انحراف [و فساد] بپردازند و در نتیجه عذاب بر آن [شهر] لازم گردد؛ پس آن را [یک‌سره] زیر و زبر کنیم}.

«مَنْ يَهْدِ اللَّهُ فَهُوَ الْمُهْتَدِ وَ مَنْ يُضْلِلْ فَلَنْ تَجِدَ لَهُ وَلِيًّا مُرْشِداً» - . کهف / ۱۷ - {خدا هر که را راهنمایی کند، او راه یافته است و هر که را بی راه گذارد، هرگز برای او یاری راه‌بر نخواهی}.

«قُلْ مَنْ كانَ فِي الضَّلالَةِ فَلْيَمْدُدْ لَهُ الرَّحْمنُ مَدًّا» - . مریم / ۷۵ - {بگو هر که در گمراهی است، [خدای] رحمان به او تا زمانی مهلت می دهد}.

«وَ يَزِيدُ اللَّهُ الَّذِينَ اهْتَدَوْا هُدىً» - . همان / ۷۶ - {و خداوند کسانی را که هدایت یافته اند بر هدایتشان می افزاید}.

«أَ لَمْ تَرَ أَنَّا أَرْسَلْنَا الشَّياطِينَ عَلَى الْكافِرِينَ تَؤُزُّهُمْ أَزًّا» - . همان / ۸۳ - {آیا ندانستی که ما شیطان‌ها را بر کافران گماشته ایم تا آنان را [به گناهان] تحریک کنند}.

«وَ لَوْ لا فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكُمْ وَ رَحْمَتُهُ ما زَكى مِنْكُمْ مِنْ أَحَدٍ أَبَداً وَ لكِنَّ اللَّهَ يُزَكِّي مَنْ يَشاءُ وَ اللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ» - . نور / ۲۱ - {اگر فضل خدا و رحمتش بر شما نبود، هرگز هیچ کس از شما پاک نمی شد. ولی [این] خداست که هر کس را بخواهد پاک می گرداند و خدا[ست که] شنوای داناست}.

«وَ مَنْ لَمْ يَجْعَلِ اللَّهُ لَهُ نُوراً فَما لَهُ مِنْ نُورٍ» - . همان / ۴۰ - {و خدا به هر کس نوری نداده باشد، او را هیچ نوری نخواهد بود}

«وَ اللَّهُ يَهْدِي مَنْ يَشاءُ إِلى صِراطٍ مُسْتَقِيمٍ» - . همان / ۴۶ - {و خدا هر که را بخواهد به راه راست هدایت می کند}.

«وَ لكِنْ مَتَّعْتَهُمْ وَ آباءَهُمْ حَتَّى نَسُوا الذِّكْرَ وَ كانُوا قَوْماً بُوراً» - .[۷]

فرقان / ۱۸ - {ولی تو آنان و پدرانشان را برخوردار کردی تا [آن‌جا که] یاد [تو] را فراموش کردند و گروهی هلاک شده بودند}.

«كَذلِكَ سَلَكْناهُ فِي قُلُوبِ الْمُجْرِمِينَ * لا يُؤْمِنُونَ بِهِ حَتَّى يَرَوُا الْعَذابَ الْأَلِيمَ» - .[۱]

شعراء / ۲۰۰ و ۲۰۱ - {این‌گونه در دل‌های گناه‌کاران [انکار را] راه می دهیم * که به آن نگروند، تا عذاب پردرد را ببینند}.

«إِنَّ الَّذِينَ لا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ زَيَّنَّا لَهُمْ أَعْمالَهُمْ فَهُمْ يَعْمَهُونَ» - .[۲]

نمل / ۴ - {کسانی که به آخرت ایمان ندارند کردارهایشان را در نظرشان بیاراستیم [تا همچنان] سرگشته بمانند}.

«وَ جَعَلْناهُمْ أَئِمَّةً یَدْعُونَ إِلَی النَّارِ» - .[۳]

قصص / ۴۱ - {و آنان را پیشوایانی که به سوی آتش می خوانند}.

ص: ۱۶۵

«إِنَّکَ لا تَهْدِی مَنْ أَحْبَبْتَ وَ لکِنَّ اللَّهَ یَهْدِی مَنْ یَشاءُ وَ هُوَ أَعْلَمُ بِالْمُهْتَدِینَ» - . همان / ۵۶ - {در حقیقت تو هر که را دوست داری، نمی توانی راهنمایی کنی، لیکن خداست که هر که را بخواهد، راهنمایی می کند و او به راه یافتگان داناتر است}.

«فَمَنْ یَهْدِی مَنْ أَضَلَّ اللَّهُ وَ ما لَهُمْ مِنْ ناصِرِینَ» - . روم / ۲۹ - {پس آن کس را که خدا گمراه کرده، چه کسی هدایت می کند!؟ و برای آنان یاورانی نخواهد بود}.

«کَذلِکَ یَطْبَعُ اللَّهُ عَلی قُلُوبِ الَّذِینَ لا یَعْلَمُونَ» - . روم / ۵۹ - {این گونه خدا بر دل‌های کسانی که نمی دانند مهر می نهد}.

«وَ لَوْ شِئْنا لَآتَیْنا کُلَّ نَفْسٍ هُداها وَ لکِنْ حَقَّ الْقَوْلُ مِنِّی لَأَمْلَأَنَّ جَهَنَّمَ مِنَ الْجِنَّهِ وَ النَّاسِ أَجْمَعِینَ» - . سجده / ۱۳ - {و اگر می خواستیم، حتماً به هر کسی [از روی جبر] هدایتش را می دادیم، لیکن سخن من محقق گردیده که هر آینه جهنم را از همه جنّیان و آدمیان خواهم آکند}.

«قُلْ إِنْ ضَلَلْتُ فَإِنَّما أَضِلُّ عَلی نَفْسِی وَ إِنِ اهْتَدَیْتُ فَبِما یُوحِی إِلَیَّ رَبِّی إِنَّهُ سَمِیعٌ قَرِیبٌ» - . سبأ / ۵۰ - {بگو اگر گمراه شوم، فقط به زیان خود گمراه شده ام و اگر هدایت یابم، [این از برکت] چیزی است که پروردگارم به سویم وحی می کند، که اوست شنوای نزدیک}.

«أَ فَمَنْ زُیِّنَ لَهُ سُوءُ عَمَلِهِ فَرَآهُ حَسَناً فَإِنَّ اللَّهَ یُضِلُّ مَنْ یَشاءُ وَ یَهْدِی مَنْ یَشاءُ» - . فاطر / ۸ - {آیا آن کس که زشتی کردارش برای او آراسته شده و آن را زیبا می بیند، [مانند مؤمن نیکوکار است]!؟ خداست که هر که را بخواهد، بی راه می گذارد و هر که را بخواهد، هدایت می کند}.

«إِنَّ اللَّهَ یُسْمِعُ مَنْ یَشاءُ وَ ما أَنْتَ بِمُسْمِعٍ مَنْ فِی الْقُبُورِ» - . همان / ۲۲ - {خداست

که هر که را بخواهد شنوا می گرداند و تو کسانی را که در گورهایند نمی توانی شنوا سازی}.

«لَقَدْ حَقَّ الْقَوْلُ عَلی أَکْثَرِهِمْ فَهُمْ لا یُؤْمِنُونَ * إِنَّا جَعَلْنا فِی أَعْناقِهِمْ أَغْلالًا فَهِیَ إِلَی الْأَذْقانِ فَهُمْ مُقْمَحُونَ * وَ جَعَلْنا مِنْ بَیْنِ أَیْدِیهِمْ سَدًّا وَ مِنْ خَلْفِهِمْ سَدًّا فَأَغْشَیْناهُمْ فَهُمْ لا یُبْصِرُونَ * وَ سَواءٌ عَلَیْهِمْ أَ أَنْذَرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنْذِرْهُمْ لا یُؤْمِنُونَ» - . یس / ۷ - ۱۰ - {آری گفته [خدا] در باره بیشترشان محقق گردیده است؛ در نتیجه آن‌ها نخواهند گروید * ما در گردن‌های آنان تا چانه هایشان غل‌هایی نهاده ایم، به طوری که سرهایشان را بالا نگاه داشته و دیده فرو هشته اند * و [ما] فراروی آن‌ها سدّی و پشت

سرشان سدّی نهاده و پرده ای بر [چشمان] آنان فرو گسترده ایم؛ در نتیجه نمی توانند ببینند * و آنان را چه بیم دهی [و] چه بیم ندهی، به حالشان تفاوت نمی کند، نخواهند گروید}.

«إِنَّ اللَّهَ لا یَهْدِی مَنْ هُوَ کاذِبٌ کَفَّارٌ» - . زمر / ۳ - {در حقیقت خدا آن کسی را که دروغ پرداز ناسپاس است هدایت نمی کند}.

«ذلِکَ هُدَی اللَّهِ یَهْدِی بِهِ مَنْ یَشاءُ وَ مَنْ یُضْلِلِ اللَّهُ فَما لَهُ مِنْ هادٍ وَ مَنْ یَهْدِ اللَّهُ فَما لَهُ مِنْ مُضِلٍ» - .[۱]

همان / ۲۳ - {این است هدایت خدا؛ هر که را بخواهد، به آن راه نماید و هر که را خدا گمراه کند، او را راه‌بری نیست}.

«أَوْ تَقُولَ لَوْ أَنَّ اللَّهَ هَدانِی لَکُنْتُ مِنَ الْمُتَّقِینَ» - .[۲]

همان / ۵۷ - {یا بگوید اگر خدایم هدایت می کرد، مسلماً از پرهیزگاران بودم}.

«وَ مَنْ یُضْلِلِ اللَّهُ فَما لَهُ مِنْ هادٍ» - .[۳]

غافر / ۳۳ - {و هر که را خدا گمراه کند، او را راهبری نیست}.

«کَذلِکَ یُضِلُّ اللَّهُ مَنْ هُوَ مُسْرِفٌ مُرْتابٌ» - .[۴]

همان / ۳۴ - {این‌گونه خدا هر که را افراط‌گر شکاک است، بی راه می گذارد}.

«کَذلِکَ یَطْبَعُ اللَّهُ عَلی کُلِّ قَلْبِ مُتَکَبِّرٍ جَبَّارٍ» - . همان / ۳۵ - {این‌گونه خدا بر دل هر متکبر و زورگویی مهر می نهد}.

«کَذلِکَ یُضِلُّ اللَّهُ الْکافِرِینَ» - . همان / ۷۴ - {این‌گونه خدا کافران را بی راه می گذارد}.

«وَ قَیَّضْنا لَهُمْ قُرَناءَ فَزَیَّنُوا لَهُمْ ما بَیْنَ أَیْدِیهِمْ وَ ما خَلْفَهُمْ وَ حَقَّ عَلَیْهِمُ الْقَوْلُ فِی أُمَمٍ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِمْ مِنَ الْجِنِّ وَ الْإِنْسِ إِنَّهُمْ کانُوا خاسِرِینَ» - . فصلت / ۲۵ - {و برای آنان دَم‌سازانی گذاشتیم و آن‌چه در دسترس ایشان و آن‌چه در پی آنان بود، در نظرشان زیبا جلوه دادند، و فرمان [عذاب] در میان امت‌هایی از جنّ و انس که پیش از آنان روزگار به سر برده بودند بر ایشان واجب آمد؛ چرا که آن‌ها زیان‌کاران بودند}.

«اللَّهُ یَجْتَبِی إِلَیْهِ مَنْ یَشاءُ وَ یَهْدِی إِلَیْهِ مَنْ یُنِیبُ» - . شوری / ۱۳ - {خدا هر که را بخواهد به سوی خود برمی گزیند و هر که را که از در توبه درآید به سوی خود راه می نماید}.

«وَ مَنْ یُضْلِلِ اللَّهُ فَما لَهُ مِنْ وَلِیٍّ مِنْ بَعْدِهِ» - . همان / ۴۴ - {و هر که را خدا بی راه گذارد، پس از او یار [و یاور]ی نخواهد داشت}.

«وَ مَنْ یُضْلِلِ اللَّهُ فَما لَهُ مِنْ سَبِیلٍ» - . همان / ۴۶ - {و هر که را خدا بی راه گذارد، هیچ راهی برای او نخواهد بود}.

«وَ رَفَعْنا بَعْضَهُمْ فَوْقَ بَعْضٍ دَرَجاتٍ لِيَتَّخِذَ بَعْضُهُمْ بَعْضاً سُخْرِيًّا» - . زخرف / ۳۲ - {و برخی از آنان را از [نظر] درجات بالاتر از بعضی [دیگر] قرار داده ایم تا بعضی از آن‌ها بعضی [دیگر] را در خدمت گیرند}.

«وَ مَنْ يَعْشُ عَنْ ذِكْرِ الرَّحْمنِ نُقَيِّضْ لَهُ شَيْطاناً فَهُوَ لَهُ قَرِينٌ» - . همان / ۳۶ - {و هر کس از یاد [خدای] رحمان دل بگرداند، بر او شیطانی می گماریم تا برای وی دَم‌سازی باشد}.

«أَ فَأَنْتَ تُسْمِعُ الصُّمَّ أَوْ تَهْدِي الْعُمْيَ وَ مَنْ كانَ فِي ضَلالٍ مُبِينٍ» - . همان / ۴۰ - {پس آیا تو می توانی کران را شنوا کنی، یا نابینایان و کسی را که همواره در گمراهی آشکاری است راه نمایی!؟}.

«أَ فَرَأَيْتَ مَنِ اتَّخَذَ إِلهَهُ هَواهُ وَ أَضَلَّهُ اللَّهُ عَلى عِلْمٍ وَ خَتَمَ عَلى سَمْعِهِ وَ قَلْبِهِ وَ جَعَلَ عَلى بَصَرِهِ غِشاوَةً فَمَنْ يَهْدِيهِ مِنْ بَعْدِ اللَّهِ أَ فَلا تَذَكَّرُونَ» - .[۷]

جاثیه / ۲۳ - {پس آیا دیدی کسی را که هوس خویش را معبود خود قرار داده و خدا او را دانسته گمراه گردانیده و بر گوش او و دلش مهر زده و بر دیده اش پرده نهاده است!؟ آیا پس از خدا چه کسی او را هدایت خواهد کرد!؟ آیا پند نمی گیرید!؟}.

«أُولئِكَ الَّذِينَ طَبَعَ اللَّهُ عَلى قُلُوبِهِمْ وَ اتَّبَعُوا أَهْواءَهُمْ» - .[۱]

محمد / ۱۶ - {اینان همانانند که خدا بر دل‌هایشان مهر نهاده است و از هوس‌های خود پیروی کرده اند}.

«وَ الَّذِينَ اهْتَدَوْا زادَهُمْ هُدىً وَ آتاهُمْ تَقْواهُمْ» - .[۲]

همان / ۱۷ - {و[لی] آنان که به هدایت گراییدند، [خدا] آنان را هر چه بیشتر هدایت بخشید و [توفیق] پرهیزگاری شان داد}.

«أُولئِكَ الَّذِينَ لَعَنَهُمُ اللَّهُ فَأَصَمَّهُمْ وَ أَعْمى أَبْصارَهُمْ» - .[۳]

همان ۲۳ - {اینان همان کسانند که خدا آنان را لعنت نموده و [گوش دل] ایشان را ناشنوا و چشم‌هایشان را نابینا کرده است}.

«وَ اللَّهُ لا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ» - . صف / ۷ - {و خدا مردم ستم‌گر را راه نمی نماید}.

«فَطُبِعَ عَلى قُلُوبِهِمْ فَهُمْ لا يَفْقَهُونَ» - . منافقون / ۳ - {و در نتیجه بر دل‌هایشان مهر زده شده و [دیگر] نمی فهمند}.

«إِنَّا هَدَيْناهُ السَّبِيلَ إِمَّا شاكِراً وَ إِمَّا كَفُوراً» - . انسان / ۳ - {ما راه را به او نشان دادیم؛ خواه شاکر باشد و پذیرا گردد یا ناسپاس}.

**[ترجمه]

تفسیر

قوله تعـالی: خَتَمَ اللَّهُ عَلی قُلُوبِهِمْ ،قـال البیضـاوی الختم الکتم سـمی به الاستیثـاق من الشـی ء بضـرب الخاتم علیه لأنه کتم له و البلوغ آخره نظرا إلی أنه آخر فعل یفعل فی إحرازه و الغشاوه فعاله من غشاه إذا غطاه بنیت لما یشـتمل علی الشـی ء کالعصابه و العمامه و لا ختم و لا تغشـیه علی الحقیقه و إنما المراد بهما أن یحدث فی نفوسهم هیئه تمرنهم علی استحباب الکفر و المعاصی و استقباح الإیمان و الطاعات بسبب غیّهم و انهماکهم فی التقلید و إعراضهم عن النظر الصحیح فیجعل قلوبهم بحیث لا ینفذ فیها الحق و أسـماعهم تعاف استماعه فتصیر کأنها مستوثق منها بالختم و أبصارهم لا تجتلی لها الآیات المنصوبه فی الآفاق و الأنفس کما تجتلیها أعین المستبصـرین فتصـیر کأنها غطی علیها و حیل بینها و بین الأبصار و سـماه علی الاسـتعاره ختما و تغشیه أو مثل قلوبهم و مشاعرهم المئوفه بأشـیاء ضـرب حجاب بینها و بین الاسـتنفاع بها ختما و تغطیه و قـد عبر عن إحداث هذه الهیئه بالطبع فی قوله تعالی أُولئِکَ الَّذِینَ طَبَعَ اللَّهُ عَلی قُلُوبِهِمْ وَ سَمْعِهِمْ وَ أَبْصارِهِمْ (۱)و بالإغفال فی قوله تعالی

۱- النحل: ۱۰۸.

وَ لا تُطِعْ مَنْ أَغْفَلْنا قَلْبَهُ (۱)و بالإقساء فی قوله تعالی وَ جَعَلْنا قُلُوبَهُمْ قاسِيَةً (۲)و هی من حيث إن الممكنات بأسرها مستنده إلی الله واقعه بقدرته استندت إليه و من حيث إنها مسببه مما اقترفوه بدليل قوله بَلْ طَبَعَ اللَّهُ عَلَيْها بِكُفْرِهِمْ (۳)و قوله تعالی ذٰلِكَ بِأَنَّهُمْ آمَنُوا ثُمَّ كَفَرُوا فَطُبِعَ عَلى قُلُوبِهِمْ (۴)وردت الآيه ناعيه عليهم (۵)شناعه صفتهم و وخامه عاقبتهم و اضطرت المعتزله فيه فذكروا وجوها من التأويل:

الأول أن القول لما أعرضوا عن الحق و تمكن ذلك فی قلوبهم حتی صار كالطبيعه لهم شبه بالوصف الخلقی المجبول عليه.

الثانی أن المراد به تمثيل حال قلوبهم بقلوب البهائم التی خلقها الله تعالی خاليه عن الفطن أو قلوب مقدر ختم الله عليها و نظيره سال به الوادی إذا هلك و طارت به العنقاء إذا طالت غيبته.

الثالث أن ذلك فی الحقيقه فعل الشيطان أو الكافر لكن لما كان صدوره عنه بإقداره تعالی إياه أسنده إليه إسناد الفعل إلی السبب.

الرابع أن أعراقهم لما رسخت فی الكفر و استحكمت بحيث لم يبق طريق إلی تحصيل إيمانهم سوی الإلجاء و القسر ثم لم يقسرهم إبقاء علی غرض التكليف عبر عن تركه بالختم فإنه سد لإيمانهم و فيه إشعار علی ترامی أمرهم فی الغی و تناهی انهماكهم فی الضلال و البغی.

الخامس أن يكون حكايه لما كانت الكفره يقولون مثل قُلُوبُنا فِي أَكِنَّةٍ مِمَّا تَدْعُونا إِلَيْهِ وَ فِي آذانِنا وَقْرٌ وَ مِنْ بَيْنِنا وَ بَيْنِكَ حِجابٌ (۶)تهكما و استهزاء بهم كقوله تعالی لَمْ يَكُنِ الَّذِينَ كَفَرُوا (۷)الآيه.

ص: ۱۶۸

۱- الكهف: ۲۸.

۲- المائده: ۱۳.

۳- النساء: ۱۵۵.

۴- المنافقون: ۳.

۵- نعی عليه شهواته: عابه بها. و نعی عليه ذنوبه: ظهرها و شهرها.

۶- حم السجده: ۵ أقول: أكنه جمع الكن، و هو وقاء كل شی ء و ستره، قال الشيخ الطوسیّ فی التبيان: و انما قالوا: ذلك ليؤيسوا النبیّ صلّی اللّه عليه و آله من قبولهم دينه، فهو علی التمثيل فكأنهم شبهوا قلوبهم بما يكون فی غطاء فلا يصل إليه شی ء ممّا وراءه، و فيه تحذير من مثل حالهم فی كل من دعی الی أمر لا يمتنع أن يكون هو الحق، فلا يجوز أن يدفعه بمثل هذا الدفع، «وَ فِي آذانِنا وَقْرٌ» أی ثقل عن استماع هذا القرآن «وَ مِنْ بَيْنِنا وَ بَيْنِكَ حِجابٌ» قيل: الحجاب: الخلاف الذی يقتضی أن نكون بمعزل عنك، قال الزجاج: معناه: حاجز فی النحله و الدين، أی لا نوافقك فی مذهب.

۷- البينه: ۱.

السادس أن ذلک فی الآخره و إنما أخبر عنه بالماضی لتحققه و تیقن وقوعه و یشهد له قوله تعالی وَ نَحْشُرُهُمْ یَوْمَ الْقِیامَهِ عَلی وُجُوهِهِمْ عُمْیاً وَ بُکْماً وَ صُمًّا (۱)السابع أن المراد بالختم وسم قلوبهم بسمه تعرفها الملائکه فیبغضونهم و یتنفرون عنهم و علی هذا المنهاج کلامنا و کلامهم فیما یضاف إلی الله تعالی من طبع و إضلال و نحوهما انتهی.

أقول بعد قیام البرهان علی امتناع أن یکلف الحکیم أحدا ثم یمنعه عن الإتیان بما کلفه به ثم یعذبه علیه و شهاده العقل بقبح ذلک و أنه تعالی منزه عنه لا بد من الحمل علی أحد الوجوه التی ذکرها.

و زاد الشیخ الطبرسی رحمه الله علی ما ذکر وجهین آخرین أحدهما ما سیأتی نقلا عن تفسیر العسکری علیه السلام و قد مرت الإشاره إلیه أیضا و هو أن المراد بالختم العلامه و إذا انتهی الکافر من کفره إلی حاله یعلم الله تعالی أنه لا یؤمن فإنه یعلم علی قلبه علامه و قیل هی نکته سوداء تشاهدها الملائکه فیعلمون بها أنه لا یؤمن بعدها فیذمونه و یدعون علیه کما أنه تعالی یکتب فی قلب المؤمن الإیمان و یعلم علیه علامه تعلم الملائکه بها أنه مؤمن فیمدحونه و یستغفرون له فقوله تعالی بَلْ طَبَعَ اللَّهُ عَلَیْها بِکُفْرِهِمْ یحتمل أمرین أحدهما أنه طبع الله علیها جزاء للکفر و عقوبه علیه و الآخر أنه طبع علیها بعلامه کفرهم کما یقال طبع علیه بالطین و ختم علیه بالشمع.

و ثانیهما أن المراد بالختم علی القلوب أن الله شهد علیها و حکم بأنها لا تقبل الحق کما یقال أراک أنک تختم علی کل ما یقوله فلان أی تشهد به و تصدقه و قد ختمت علیک بأنک لا تفلح أی شهدت و ذلک استعاره قوله تعالی یُضِلُّ بِهِ کَثِیراً قال الطبرسی رحمه الله فیه وجهان أحدهما حکی عن الفراء أنه قال حکایه عمن قال ما ذا أَرادَ اللَّهُ بِهذا مَثَلًا أی یضل به قوم و یهدی به قوم ثم قال الله تعالی وَ ما یُضِلُّ بِهِ إِلَّا الْفاسِقِینَ فبین تعالی أنه لا یضل إلا فاسقا ضالا و هذا وجه حسن.

۱- اسری: ۹۷.

و الآخر أنه كلامه تعالى ابتداء و كلاهما محتمل و إذا كان محمولا على هذا فمعنى قوله يضل به كثيرا أن الكفار يكذبون به و ينكرونه و يقولون ليس هو من عند الله فيضلون بسببه و إذا حصل الضلال بسببه أضيف إليه و قوله وَ يَهْدِي بِهِ كَثِيراً يعنى الذين آمنوا به و صدقوه و قالوا هذا فى موضعه فلما حصلت الهدايه بسببه أضيف إليه فمعنى الإضلال على هذا تشديد الامتحان الذى يكون عنده الضلال فالمعنى أن الله يمتحن بهذه الأمثال عباده فيضل بها قوم كثير و يهدى بها قوم كثير و مثله قوله رَبِّ إِنَّهُنَّ أَضْلَلْنَ كَثِيراً مِنَ النَّاسِ (۱)أى ضلوا عندها و هذا مثل قولهم أفسدت فلانه فلانا و أذهبت عقله و هى ربما لم تعرفه و لكن لما ذهب عقله و فسد من أجلها أضيف الفساد إليها و قد يكون الإضلال بمعنى التخليه على وجه العقوبه و ترك المنع بالقهر و منع الألطاف التى تفعل بالمؤمنين جزاء على إيمانهم و هذا كما يقال لمن لا يصلح سيفه أفسدت سيفك أريد به أنك لم تحدث فيه الإصلاح فى كل وقت بالصقل و الإحداد.

و قد يكون الإضلال بمعنى التسميه بالضلال و الحكم به كما يقال أضله إذا نسبه إلى الضلال و أكفره إذا نسبه إلى الكفر قال الكميت و طائفه قد أكفرونى بحبكم.

و قد يكون الإضلال بمعنى الإهلاك و العذاب و التدمير و منه قوله تعالى إِنَّ الْمُجْرِمِينَ فِي ضَلالٍ وَ سُعُرٍ (۲)و منه قوله تعالى أَ إِذا ضَلَلْنا فِي الْأَرْضِ (۳)أى هلكنا و قوله وَ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَلَنْ يُضِلَّ أَعْمالَهُمْ (۴)أى لم يبطل فعلى هذا يكون المعنى أن الله تعالى يهلك و يعذب بالكفر به كثيرا بأن يضلهم عن الثواب و طريق الجنه بسببه فيهلكوا و يهدى إلى الثواب و طريق الجنه بالإيمان به كثيرا عن أبى على الجبائى قال و يدل على ذلك قوله وَ ما يُضِلُّ بِهِ إِلَّا الْفاسِقِينَ لأنه لا يخلو من أن يكون أراد العقوبه على التكذيب كما قلناه أو يكون أراد به التحيير و التشكيك فإن أراد الحيره فقد ذكر أنه لا يفعل إلا بالفاسق المتحير الشاك فيجب أن لا تكون الحيره المتقدمه التى بها صاروا فساقا من فعله إلا إذا وجدت حيره قبلها أيضا و هذا يوجب وجود

۱- إبراهيم: ۳۶.

۲- القمر: ۴۷.

۳- الم السجده: ۱۰.

۴- محمّد: ۴.

ما لا نهايه له من حيره قبل حيره لا إلى أول أو ثبوت إضلال لا إضلال قبله و إذا كان ذلك من فعله فقد أضل من لم يكن فاسقا و هو خلاف قوله وَ ما يُضِلُّ بِهِ إِلَّا الْفاسِقِينَ و على هذا الوجه فيجوز أن يكون حكم الله عليهم بالكفر و براءته منهم و لعنته عليهم إهلاكا لهم و يكون إهلاكه إضلالا و كل ما في القرآن من الإضلال المنسوب إلى الله تعالى فهو بمعنى ما ذكرناه من الوجوه و لا يجوز أن يضاف إلى الله سبحانه الإضلال الذى أضافه إلى الشيطان و إلى فرعون و السامرى بقوله وَ لَقَدْ أَضَلَّ مِنْكُمْ جِبِلًّا كَثِيراً (۱)و قوله وَ أَضَلَّ فِرْعَوْنُ قَوْمَهُ (۲)و قوله وَ أَضَلَّهُمُ السَّامِرِيُّ (۳)و هو أن يكون بمعنى التلبيس و التغليط و التشكيك و الإيقاع في الفساد و الضلال و غير ذلك مما يؤدى إلى التظليم و التجوير إلى ما يذهب إليه المجبره تعالى الله عن ذلك علوا كبيرا.

و إذ قد ذكرنا أقسام الإضلال فلنذكر أقسام الهدايه التى هى ضده اعلم أن الهدايه فى القرآن تقع على وجوه:

أحدها أن تكون بمعنى الدلاله و الإرشاد يقال هداه الطريق و للطريق و إلى الطريق إذا دله عليه و هذا الوجه عام لجميع المكلفين فإن الله تعالى هدى كل مكلف إلى الحق بأن دله عليه و أرشده إليه لأنه كلفه الوصول إليه فلو لم يدله عليه لكان قد كلفه ما لا يطيق و يدل عليه قوله تعالى وَ لَقَدْ جاءَهُمْ مِنْ رَبِّهِمُ الْهُدى (۴)و قوله إِنَّا هَدَيْناهُ السَّبِيلَ (۵)و قوله أُنْزِلَ فِيهِ الْقُرْآنُ هُدىً (۶)و قوله وَ أَمَّا ثَمُودُ فَهَدَيْناهُمْ فَاسْتَحَبُّوا الْعَمى عَلَى الْهُدى (۷)و قوله وَ إِنَّكَ لَتَهْدِي إِلى صِراطٍ مُسْتَقِيمٍ (۸)و قوله وَ هَدَيْناهُ النَّجْدَيْنِ (۹)و ما أشبه ذلك من الآيات.

و ثانيها أن يكون بمعنى زياده الألطاف التى بها يثبت على الهدى و منه قوله تعالى وَ الَّذِينَ اهْتَدَوْا زادَهُمْ هُدىً (۱۰)

۱- يس: ۶۲.

۲- طه: ۷۹.

۳- طه: ۸۵.

۴- النجم: ۲۳.

۵- الدهر: ۳.

۶- البقره: ۱۸۵.

۷- حم السجده: ۱۷.

۸- الشورى: ۵۲.

۹- البلد: ۱۰.

۱۰- محمّد: ۱۷.

و ثالثها أن تكون بمعنى الإثابه و منه قوله تعالى يَهْدِيهِمْ رَبُّهُمْ بِإِيمانِهِمْ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهِمُ الْأَنْهارُ فِي جَنَّاتِ النَّعِيمِ (۱)و قوله تعالى وَ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَلَنْ يُضِلَّ أَعْمالَهُمْ سَيَهْدِيهِمْ وَ يُصْلِحُ بالَهُمْ (۲)و الهدايه التي تكون بعد قتلهم هي إثابتهم لا محاله.

و رابعها الحكم بالهدايه كقوله تعالى وَ مَنْ يَهْدِ اللَّهُ فَهُوَ الْمُهْتَدِ (۳)و هذه الوجوه الثلاثه خاصه بالمؤمنين دون غيرهم لأنه تعالى إنما يثيب من يستحق الإثابه و هم المؤمنون و يزيدهم ألطافا بإيمانهم و طاعتهم و يحكم لهم بالهدايه لذلك أيضا.

و خامسها أن تكون الهدايه بمعنى جعل الإنسان مهتديا بأن يخلق الهدايه فيه كما يجعل الشي ء متحركا بخلق الحركه فيه و الله تعالى يفعل العلوم الضروريه في القلوب فذلك هدايته منه تعالى و هذا الوجه أيضا عام لجميع العقلاء كالوجه الأول فأما الهدايه التي كلف الله تعالى العباد فعلها كالإيمان به و بأنبيائه و غير ذلك فإنها من فعل العباد و لذلك يستحقون عليها المدح و الثواب و إن كان الله سبحانه قد أنعم عليهم بدلالتهم على ذلك و إرشادهم إليه و دعاهم إلى فعله و تكليفهم إياه و أمرهم به فهو من هذا الوجه نعمه منه سبحانه عليهم و منه منه واصله إليهم و فضل منه و إحسان لديهم فهو مشكور على ذلك محمود إذ فعله بتمكينه و ألطافه و ضروب تسهيلاته و معوناته.

و قال رحمه الله في قوله تعالى وَ اللَّهُ يَهْدِي مَنْ يَشاءُ إِلى صِراطٍ مُسْتَقِيمٍ (۴)إن المراد به البيان و الدلاله و الصراط المستقيم هو الإسلام أو المراد به يهديهم باللطف فيكون خاصا بمن علم من حاله أنه يصلح به أو المراد به يهديهم إلى طريق الجنه و قال في قوله تعالى مَتى نَصْرُ اللَّهِ (۵)قيل هذا استعجال للموعود كما يفعله الممتحن و إنما قاله الرسول استبطاء للنصر على جهه التمني و قيل إن معناه الدعاء لله بالنصر و قيل إنه ذكر كلام الرسول و المؤمنين جمله و تفصيلا قال المؤمنون مَتى نَصْرُ اللَّهِ و قال الرسول أَلا إِنَّ نَصْرَ اللَّهِ قَرِيبٌ

۱- يونس: ۹.

۲- محمّد: ۴ و ۵.

۳- اسرى: ۹۷.

۴- النور: ۴۶.

۵- البقره: ۲۱۴.

و قال فی قوله تعالی یُخْرِجُهُمْ مِنَ الظُّلُماتِ إِلَی النُّورِ (۱)أی من ظلمات الضلال و الکفر إلی نور الهدی و الإیمان بأن هداهم إلیه و نصب الأدله لهم علیه و رغبهم فیه و فعل بهم من الألطاف ما یقوی دواعیهم إلی فعله.

و قال فی قوله تعالی وَ اللَّهُ لا یَهْدِی الْقَوْمَ الظّالِمِینَ (۲)أی بالمعونه علی بلوغ البغیه من الفساد و قیل لا یهدیهم إلی المحاجه کما یهدی أنبیاءه و قیل لا یهدیهم بألطافه و تأییده إذا علم أنه لا لطف لهم و قیل لا یهدیهم إلی الجنه.

و قال فی قوله تعالی کَیْفَ یَهْدِی اللَّهُ قَوْماً (۳)معناه کیف یسلک الله بهم سبیل المهتدین بالإثابه لهم و الثناء علیهم أو أنه علی طریق التبعید کما یقال کیف یهدیک إلی الطریق و قد ترکته أی لا طریق یهدیهم به إلی الإیمان إلا من الوجه الذی هداهم به و قد ترکوه أو کیف یهدیهم الله إلی طریق الجنه و الحال هذه.

أقول الأظهر أن المعنی أنهم حرموا أنفسهم بما اختاروه الألطاف الخاصه من ربهم تعالی.

و قال فی قوله تعالی وَ مَنْ یُرِدِ اللَّهُ فِتْنَتَهُ (۴)قیل فیه أقوال أحدها أن المراد بالفتنه العذاب أی من یرد الله عذابه کقوله تعالی عَلَی النّارِ یُفْتَنُونَ (۵)أی یعذبون و قوله ذُوقُوا فِتْنَتَکُمْ (۶)أی عذابکم.

و ثانیها أن معناه من یرد الله إهلاکه.

و ثالثها أن المراد به من یرد الله خزیه و فضیحته بإظهار ما ینطوی علیه.

ص: ۱۷۳

۱- البقره: ۲۵۷.

۲- البقره: ۲۵۸.

۳- آل عمران: ۸۶.

۴- المائده: ۴۱ قال الشیخ فی التبیان:- بعد نقل الأقوال الثلاثه الاوله- و أصل الفتنه: التخلیص من قولهم: فتنت الذهب فی النار أی خلصته من الغش، و الفتنه: الاختبار، و یسمی بذلک لما فیها من تخلیص الحال لمن أراد الاضلال، و إنّما أراد الحکم علیه بذلک بایراد الحجج ففیه تمییز و تخلیص لحالهم من حال غیرهم من المؤمنین، و من فسره علی العذاب فلانهم یحرقون کما یحرق خبث الذهب فهم خبث کلهم، و من فسره علی الفضیحه فلما فیها من الدلاله علیهم التی یتمیزون بها من غیرهم.

۵- الذاریات: ۱۳.

۶- الذاریات: ۱۴.

و رابعها أن المراد من يرد الله اختباره بما يبتليه من القيام بحدوده فيدع ذلک و يحرفه.

و الأصح الأول فَلَنْ تَمْلِکَ لَهُ مِنَ اللّٰهِ شَيْئاً أى فلن تستطيع أن تدفع لأجله من أمر الله الذى هو العذاب أو الفضيحه أو الهلاک شيئا أُولٰئِکَ الَّذِينَ لَمْ يُرِدِ اللّٰهُ أَنْ يُطَهِّرَ قُلُوبَهُمْ معناه أولئک اليهود لم يرد الله أن يطهر من عقوبات الكفر التى هى الختم و الطبع و الضيق قلوبهم كما طهر قلوب المؤمنين منها بأن كتب فى قلوبهم الإيمان و شرح صدورهم للإسلام و قيل معناه لم يرد أن يطهرها من الكفر بالحكم عليها بأنها بريئه منه ممدوحه بالإيمان.

قال القاضى و هذا لا يدل على أنه سبحانه لم يرد منهم الإيمان لأن ذلک لا يعقل من تطهير القلب إلا على جهه التوسع و لأن قوله لَمْ يُرِدِ اللّٰهُ أَنْ يُطَهِّرَ قُلُوبَهُمْ يقتضى نفى كونه مريدا و ليس فيه بيان الوجه الذى لم يرد ذلک عليه و المراد بذلک أنه لم يرد تطهير قلوبهم مما يلحقها من الغموم بالذم و الاستخفاف و العقاب و لذا قال عقيبه لَهُمْ فِى الدُّنْيا خِزْيٌ وَ لَهُمْ فِى الْآخِرَهِ عَذابٌ عَظِيمٌ و لو كان أراد ما قاله المجبره لم يجعل ذلک ذما لهم و لا عقبه بالذم و لا جعله فى حكم الجزاء على ما لأجله عاقبهم و أراد ذلک فيهم.

أقول: رَوَى النُّعْمَانِيُّ فِي تَفْسِيرِهِ فِيمَا رَوَاهُ عَنْ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ صَلَوَاتُ اللَّهِ عَلَيْهِ أَنَّهُمْ سَأَلُوهُ عَنِ الْمُتَشَابِهِ فِي تَفْسِيرِ الْفِتْنَهِ فَقَالَ مِنْهُ فِتْنَهُ الِاخْتِبَارِ وَ هُوَ قَوْلُهُ تَعَالَى الم أَ حَسِبَ النَّاسُ أَنْ يُتْرَكُوا أَنْ يَقُولُوا آمَنَّا وَ هُمْ لا يُفْتَنُونَ (۱)وَ قَوْلُهُ لِمُوسَى وَ فَتَنَّاکَ فُتُوناً (۲)وَ مِنْهُ فِتْنَهُ الْكُفْرِ وَ هُوَ قَوْلُهُ تَعَالَى لَقَدِ ابْتَغَوُا الْفِتْنَهَ مِنْ قَبْلُ وَ قَلَّبُوا لَکَ الْأُمُورَ حَتَّى جاءَ الْحَقُّ وَ ظَهَرَ أَمْرُ اللَّهِ (۳)وَ قَوْلُهُ سُبْحَانَهُ فِي الَّذِينَ اسْتَأْذَنُوا رَسُولَ اللَّهِ صلى الله عليه و آله فِي غَزْوَهِ تَبُوکَ أَنْ يَتَخَلَّفُوا عَنْهُ مِنَ الْمُنَافِقِينَ فَقَالَ اللَّهُ تَعَالَى فِيهِمْ وَ مِنْهُمْ مَنْ يَقُولُ ائْذَنْ لِي وَ لا تَفْتِنِّي أَلا فِي الْفِتْنَهِ سَقَطُوا (۴)يَعْنِي ائْذَنْ لِي وَ لَا تُكْفِرْنِي فَقَالَ عَزَّ وَ جَلَّ أَلا فِي الْفِتْنَهِ سَقَطُوا وَ إِنَّ جَهَنَّمَ لَمُحِيطَهٌ بِالْكافِرِينَ (۵)

۱- العنكبوت: ۱ و ۲.

۲- طه: ۴۰.

۳- التوبه: ۴۸.

۴- التوبه: ۴۹.

۵- التوبه: ۴۹.

وَ مِنْهُ فِتْنَهُ الْعَذابِ وَ هُوَ قَوْلُهُ تَعالَى يَوْمَ هُمْ عَلَى النَّارِ يُفْتَنُونَ (۱)أَیْ يُعَذَّبُونَ ذُوقُوا فِتْنَتَكُمْ هذَا الَّذِی كُنْتُمْ بِهِ تَسْتَعْجِلُونَ (۲)أَیْ ذُوقُوا عَذَابَكُمْ وَ مِنْهُ قَوْلُهُ تَعَالَى إِنَّ الَّذِينَ فَتَنُوا الْمُؤْمِنِينَ وَ الْمُؤْمِناتِ ثُمَّ لَمْ يَتُوبُوا (۳)أَیْ عَذَّبُوا الْمُؤْمِنِينَ وَ مِنْهُ فِتْنَهُ الْمَحَبَّهِ لِلْمَالِ وَ الْوَلَدِ كَقَوْلِهِ تَعَالَى إِنَّما أَمْوالُكُمْ وَ أَوْلادُكُمْ فِتْنَهٌ (۴)وَ مِنْهُ فِتْنَهُ الْمَرَضِ وَ هُوَ قَوْلُهُ سُبْحَانَهُ أَ وَ لا يَرَوْنَ أَنَّهُمْ يُفْتَنُونَ فِی كُلِّ عامٍ مَرَّهً أَوْ مَرَّتَيْنِ ثُمَّ لا يَتُوبُونَ وَ لا هُمْ يَذَّكَّرُونَ (۵)أَیْ يَمْرَضُونَ وَ يُقْتَلُونَ.

انتهی.

و قال الطبرسی رحمه الله فی قوله تعالی فَاعْلَمْ أَنَّما يُرِيدُ اللَّهُ أَنْ يُصِيبَهُمْ بِبَعْضِ ذُنُوبِهِمْ قيل فی معناه أقوال أحدها معناه فاعلم يا محمد أنما يريد الله أن يعاقبهم ببعض أجرامهم و ذكر البعض و المراد به الكل كما يذكر العموم و يراد به الخصوص.

و الثانی أنه ذكر البعض تغليظا للعقاب و المراد أنه يكفی أن يؤخذوا ببعض ذنوبهم فی إهلاكهم و التدمير عليهم.

و الثالث أنه أراد تعجيل بعض العقاب مما كان من التمرد فی الأجرام لأن عذاب الدنيا مختص ببعض الذنوب دون بعض و عذاب الآخره يعم.

قوله تعالی وَ جَعَلْنا عَلى قُلُوبِهِمْ أَكِنَّهً قال الزمخشری الأكنه على القلوب و الوقر فی الآذان مثل فی نبو قلوبهم و مسامعهم عن قبوله و اعتقاد صحته و وجه إسناد الفعل إلی ذاته و هو قوله وَ جَعَلْنا للدلاله على أنه أمر ثابت فيهم لا يزول عنهم كأنهم مجبولون عليه أو هی حكايه لما كانوا ينطقون به من قولهم وَ فِی آذانِنا وَقْرٌ وَ مِنْ بَيْنِنا وَ بَيْنِكَ حِجابٌ و قال الطبرسی رحمه الله قال القاضی أبو عاصم العامری أصح الأقوال فيه

ما روی أن النبی صلی الله عليه و آله كان يصلی بالليل و يقرأ القرآن فی الصلاه جهرا رجاء أن يستمع إلی قراءته إنسان فيتدبر معانيه و يؤمن به فكان المشركون إذا سمعوه آذوه و منعوه عن الجهر بالقراءه.

و كان الله تعالی يلقی عليهم النوم أو يجعل

۱- الذاريات: ۱۳.

۲- الذاريات: ۱۴.

۳- البروج: ۱۰.

۴- التغابن: ۱۵.

۵- التوبه: ۱۲۶.

فی قلوبهم أکنه لیقطعهم عن مرادهم و ذلک بعد ما بلغهم ما تقوم به الحجه و تنقطع به المعذره و بعد ما علم الله تعالی أنهم لا ینتفعون بسماعه و لا یؤمنون به فشبه إلقاء النوم علیهم بجعل الغطاء علی قلوبهم و بوقر آذانهم لأن ذلک کان یمنعهم من التدبر کالوقر و الغطاء و هذا معنی قوله تعالی وَ إِذا قَرَأْتَ الْقُرْآنَ جَعَلْنا بَیْنَکَ وَ بَیْنَ الَّذِینَ لا یُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَهِ حِجاباً مَسْتُوراً و یحتمل ذلک وجها آخر و هو أنه تعالی یعاقب هؤلاء الکفار الذین علم أنهم لا یؤمنون بعقوبات یجعلها فی قلوبهم تکون موانع من أن یفقهوا ما یستمعونه و یحتمل أیضا أن یکون سمی الکفر الذی فی قلوبهم کنا تشبیها و مجازا و إعراضهم عن القرآن وقرا توسعا لأن مع الکفر و الإعراض لا یحصل الإیمان و الفهم کما لا یحصلان مع الکن و الوقر و نسب ذلک إلی نفسه لأنه الذی شبه أحدهما بالآخر کما یقول أحدنا لغیره إذا أثنی علی إنسان و ذکر مناقبه جعلته فاضلا و بالضد إذا ذکر مقابحه و فسقه یقول جعلته فاسقا (1)و قال الزمخشری فی قوله تعالی وَ لَوْ شاءَ اللَّهُ لَجَمَعَهُمْ عَلَی الْهُدی أی بأن یأتیهم بآیه ملجئه و لکنه لا یفعل لخروجه عن الحکمه.

و قوله تعالی لِیَمْکُرُوا فِیها قال الطبرسی رحمه الله اللام لام العاقبه و قال الزمخشری معناه خلیناهم لیمکروا و ما کففناهم عن المکر و کذا قال اللام لام العاقبه فی قوله تعالی لِیَقُولُوا أی عاملناهم معامله المختبر لیشکروا أو یصبروا فآل أمرهم إلی العاقبه. و قال الطبرسی رحمه الله فی قوله تعالی وَ نُقَلِّبُ أَفْئِدَتَهُمْ وَ أَبْصارَهُمْ وجهین:

۱- أوردنا قبلا معنی الآیه عن التبیان. و لنذکر هنا ما عن الرضی رحمه اللّه فی کتابه مجازات القرآن قال: و هذه استعاره و لیس هناک علی الحقیقه شی ء ممّا أشاروا إلیه، و إنّما أخرجوا هذا الکلام مخرج الدلاله علی استثقالهم ما یسمعونه من قوارع القرآن و بواقع البیان فکأنهم من قوه الزهاده فیه و شده الکراهیه له قد وقرت أسماعهم عن فهمه، و أکنت قلوبهم دون علمه، و ذلک معروف فی عاده الناس أن یقول القائل منهم لمن یشنأ کلامه و یستثقل خطابه: ما أسمح قولک و لا أعی لفظک و إن کان صحیح حاسه السمع، الا أنّه حمل الکلام علی الاستثقال و المقت، و علی هذا قول الشاعر: و کلام سیئ قد وقرت اذنی عنه و ما بی من صمم.

أحدهما أنه يقلبهما فى جهنم على لهب النار و حر الجمر كما لم يؤمنوا به أول مره فى الدنيا و الآخر أن المعنى يقلب أفئدتهم و أبصارهم بالحيره التى تغم و تزعج النفس.

و قال الزمخشرى وَ نُقَلِّبُ أَفْئِدَتَهُمْ وَ نَذَرُهُمْ عطف على لا يُؤْمِنُونَ داخل فى حكم و ما يشعركم أنهم لا يؤمنون و ما يشعركم أنا نقلب أفئدتهم و أبصارهم أى نطبع على قلوبهم و أبصارهم فلا يفقهون و لا يبصرون الحق كما كانوا عند نزول آياتنا أولا لا يؤمنون بها لكونهم مطبوعا على قلوبهم و ما يشعركم أنا نذرهم فى طغيانهم أى نخليهم و شأنهم لا نكفهم عن الطغيان حتى يعمهوا فيه. (۱)و قال فى قوله تعالى إِلَّا أَنْ يَشاءَ اللَّهُ أى مشيه إكراه و اضطرار.

و قال الطبرسى رحمه الله فى قوله كَذلِكَ جَعَلْنا وجوه أحدها أن المراد كما أمرناك بعداوه قومك من المشركين فقد أمرنا من قبلك بمعاداه أعدائهم من الجن و الإنس و متى أمر الله رسوله بمعاداه قوم من المشركين فقد جعلهم أعداء له.

و ثانيها أن معناه حكمنا بأنهم أعداء و أخبرنا بذلك ليعاملوهم معامله الأعداء فى الاحتراز عنهم و الاستعداد لدفع شرهم و هذا كما يقال جعل القاضى فلانا عدلا و فلانا فاسقا إذا حكم بعداله هذا و فسق ذاك.

و ثالثها أن المراد خلينا بينهم و بين اختيارهم العداوه لم نمنعهم على ذلك كرها و لا جبرا لأن ذلك يزيل التكليف.

و رابعها أنه سبحانه إنما أضاف ذلك إلى نفسه لأنه سبحانه لما أرسل إليهم الرسل و أمرهم إلى دعائهم إلى الإسلام و الإيمان و خلع ما كانوا يعبدونه من الأصنام و الأوثان نصبوا عند ذلك العداوه لأنبيائه و مثله قول نوح عليه السلام فلم يزدهم دعائى إلا فرارا و قال و العامل فى قوله وَ لِتَصْغى قوله يُوحِي و لا يجوز أن يكون العامل

۱- و هذه استعاره، لان تقليب القلوب و الابصار على الحقيقه بازالتها عن مواضعها و إقلاقها عن مناصبها لا يصحّ، و البنيه صحيحه و الجمله حيه متصرفه، و إنّما المراد- و اللّه أعلم- أنا نرميها بالحيره و المخافه جزاء على الكفر و الضلاله فتكون الافئده مسترجعه لتعاظم أسباب المخاوف و تكون الابصار منزعجه لتوقع طلوع المكاره. و قد قيل: إن المراد بذلك تقليبهما على مرامض الجمر فى نار جهنم و ذلك يخرج الكلام عن حيز الاستعاره إلى حيز الحقيقه؛ قاله الرضى رضى اللّه عنه.

فيه جَعَلْنا لأن الله سبحانه لا يجوز أن يريد إصغاء القلوب إلى الكفر و وحى الشياطين إلا أن نجعلها لام العاقبه و قال البلخى اللام فى وَ لِتَصْغى لام العاقبه و ما بعده لام الأمر الذى يراد به التهديد.

و قال رحمه الله فى قوله تعالى فَمَنْ يُرِدِ اللَّهُ أَنْ يَهْدِيَهُ فيه وجوه:

أحدها أن معناه فَمَنْ يُرِدِ اللَّهُ أَنْ يَهْدِيَهُ إلى الثواب و طريق الجنه يَشْرَحْ صَدْرَهُ فى الدنيا لِلْإِسْلامِ بأن يثبت عزمه عليه و يقوى دواعيه على التمسك به و إنما يفعل ذلك لطفا له و منا عليه و ثوابا على اعتدائه بهدى الله و قبوله إياه و من يرد أن يضله عن ثوابه و كرامته يجعل صدره فى كفره ضيقا حرجا عقوبه له على تركه الإيمان من غير أن يكون سبحانه مانعا له عن الإيمان بل ربما يكون ذلك داعيا إليه فإن من ضاق صدره بالشى ء كان ذلك داعيا إلى تركه.

و ثانيها أن معناه فمن يرد الله أن يثبته على الهدى يشرح صدره من الوجه الذى ذكرناه جزاء له على إيمانه و اهتدائه و قد يطلق الهدى و يراد به الاستدامه و من يرد أن يضله أى يخذله و يخلى بينه و بين ما يريده لاختياره الكفر و تركه الإيمان يَجْعَلْ صَدْرَهُ ضَيِّقاً حَرَجاً بأن يمنعه الألطاف التى هو ينشرح لها صدره لخروجه من قبولها بإقامته على كفره.

و ثالثها أن معناه فَمَنْ يُرِدِ اللَّهُ أَنْ يَهْدِيَهُ زياده الهدى التى وعدها المؤمن يَشْرَحْ صَدْرَهُ لتلك الزياده لأن من حقها أن يزيد المؤمن بصيره وَ مَنْ يُرِدْ أَنْ يُضِلَّهُ عن تلك الزياده بمعنى يذهبه عنها من حيث أخرج هو نفسه من أن تصح عليه يَجْعَلْ صَدْرَهُ ضَيِّقاً حَرَجاً لمكان فقد تلك الزياده لأنها إذا اقتضت فى المؤمن ما قلناه أوجب فى الكافر ما يضاده و الرجس العذاب.

و قال فى قوله تعالى إِنَّا جَعَلْنَا الشَّياطِينَ أى حكمنا بذلك لأنهم يتناصرون على الباطل كما قال وَ جَعَلُوا الْمَلائِكَةَ الَّذِينَ هُمْ عِبادُ الرَّحْمنِ إِناثاً و قال فى قوله وَ لَقَدْ ذَرَأْنا لِجَهَنَّمَ يعنى خلقناهم على أن عاقبتهم المصير إلى

جهنم بكفرهم و إنكارهم و سوء اختيارهم و يدل عليه قوله سبحانه وَ ما خَلَقْتُ الْجِنَّ وَ الْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ و قال الزمخشری جعلهم فی أنهم لا يلقون أذهانهم إلی معرفه الحق و لا ينظرون بعيونهم إلی ما خلق الله نظر اعتبار و لا يسمعون ما يتلی عليهم من آيات الله سماع تدبر كأنهم عدموا فهم القلوب و أبصار العيون و استماع الآذان و جعلهم لإغراقهم فی الكفر و شده شكائمهم فيه و أنهم لا يتأتی منهم إلا أفعال أهل النار مخلوقين للنار دلاله علی توغلهم فی الموجبات و تمكنهم فيما يؤهلهم لدخول النار.

و قال الطبرسی رحمه الله فی قوله تعالی فَرِيقاً هَدی أی جماعه حكم لهم بالاهتداء بقبولهم للهدی أو لطف لهم بما اهتدوا عنده أو هداهم إلی طريق الثواب وَ فَرِيقاً حَقَّ أی وجب عَلَيْهِمُ الضَّلالَةُ إذ لم يقبلوا الهدی أو حق عليهم الخذلان لأنه لم يكن لهم لطف تنشرح لهم صدورهم أو حق عليهم العذاب أو الهلاك بكفرهم.

و قال الزمخشری فی قوله تعالی وَ لكِنَّ اللَّهَ قَتَلَهُمْ أی إن افتخرتم بقتلهم فأنتم لم تقتلوهم وَ لكِنَّ اللَّهَ قَتَلَهُمْ لأنه هو الذی أنزل الملائكه و ألقی الرعب فی قلوبهم و شاء النصر و الظفر و قوی قلوبكم و أذهب عنها الفزع و الجزع وَ ما رَمَيْتَ أنت يا محمد إِذْ رَمَيْتَ وَ لكِنَّ اللَّهَ رَمی يعنی أن الرميه التی رميتها لم ترمها أنت علی الحقيقه لأنك لو رميتها لما بلغ أثرها إلا ما يبلغ أثر رمی البشر و لكنها كانت رميه الله حيث أثرت ذلك الأثر العظيم فأثبت الرميه لرسول الله صلی الله عليه و آله لأن صورتها وجدت منه و نفاها عنه لأن أثرها الذی لا تطيقه البشر فعل الله فكان الله هو فاعل الرميه علی الحقيقه و كأنها لم توجد من الرسول أصلا.

و قال الطبرسی رحمه الله فی قوله تعالی ثُمَّ انْصَرَفُوا أی انصرفوا عن المجلس و قيل انصرفوا عن الإيمان به صَرَفَ اللَّهُ قُلُوبَهُمْ عن الفوائد التی يستفيدها المؤمنون و السرور بها و حرموا الاستبشار بتلك الحال و قيل معناه صرف الله قلوبهم عن رحمته و ثوابه عقوبه لهم علی انصرافهم عن الإيمان بالقرآن و عن مجلس رسول الله صلی الله عليه و آله و قيل إنه علی وجه الدعاء عليهم أی خذلهم الله باستحقاقهم ذلك و دعاء الله علی عباده وعيد لهم و إخبار بلحاق العذاب بهم.

قوله تعالی کَذلِکَ حَقَّتْ کَلِمَهُ رَبِّکَ قال الزمخشری أَنَّهُمْ لا یُؤْمِنُونَ بدل من الکلمه أی حق علیهم انتفاء الإیمان و علم الله منهم ذلک أو حق علیهم کلمه الله أنهم من أهل الخذلان و أن إیمانهم غیر کائن أو أراد بالکلمه العده بالعذاب و أَنَّهُمْ لا یُؤْمِنُونَ تعلیل بمعنی لأنهم لا یؤمنون.

و قال فی قوله تعالی إِنَّ الَّذِینَ حَقَّتْ عَلَیْهِمْ کَلِمَتُ رَبِّکَ أی ثبت علیهم قول الله الذی کتبه فی اللوح و أخبر به الملائکه أنهم یموتون کفارا فلا یکون غیره فتلک کتابه معلوم لا کتابه مقدر و مراد تعالی الله عن ذلک.

و قال السید المرتضی رضی الله عنه إن سأل سائل فقال ما عندکم فی تأویل قوله تعالی وَ لَوْ شاءَ رَبُّکَ لَجَعَلَ النَّاسَ أُمَّهً واحِدَهً وَ لا یَزالُونَ مُخْتَلِفِینَ إِلَّا مَنْ رَحِمَ رَبُّکَ وَ لِذلِکَ خَلَقَهُمْ یقال له أما قوله تعالی وَ لَوْ شاءَ رَبُّکَ فإنما عنی به المشیه التی ینضم إلیها الإلجاء و لم یعن المشیه علی سبیل الاختیار و إنما أراد تعالی أن یخبرنا عن قدرته و أنه ممن لا یغالب و لا یعصی مقهورا من حیث کان قادرا علی الإلجاء و الإکراه علی ما أراده من العباد فأما لفظه ذلک فی الآیه فحملها علی الرحمه أولی من حملها علی الاختلاف لدلیل العقل و شهاده اللفظ فأما دلیل العقل فمن حیث علمنا أنه تعالی کره الاختلاف و الذهاب عن الدین و نهی عنه و توعد علیه فکیف یجوز أن یکون شائیا له و مجریا بخلق العباد إلیه و أما شهاده اللفظ فلأن الرحمه أقرب إلی هذه الکنایه من الاختلاف و حمل اللفظ علی أقرب المذکورین أولی فی لسان العرب فأما ما طعن به السائل من تذکیر الکنایه فباطل لأن تأنیث الرحمه غیر حقیقی و إذا کنی عنها بلفظ التذکیر کانت الکنایه علی المعنی لأن معناها هو الفضل و الإنعام کما قالوا سرنی کلمتک یریدون سرنی کلامک و قال الله تعالی هذا رَحْمَهٌ مِنْ رَبِّی و لم یقل هذه و إنما أراد هذا فضل من ربی و فی موضع آخر إِنَّ رَحْمَتَ اللَّهِ قَرِیبٌ مِنَ الْمُحْسِنِینَ و لم یقل قریبه.

أقول ثم استشهد رحمه الله لذلک بکثیر من الأشعار ترکناها حذرا من الإطناب ثم قال و قال زیاد الأعجم.

إن الشجاعه و المروه ضمنا. قبرا بمرو علی الطریق الواضح.

ص: ۱۸۰

و یروی أن السماحه و الشجاعه فقال ضمّنا و لم یقل ضمنتا قال الفراء لأنه ذهب إلی أن السماحه و الشجاعه مصدران و العرب تقول قصاره الثوب یعجبنی لأن تأنیث المصادر یرجع إلی الفعل و هو مذکر علی أن قوله تعالی إِلَّا مَنْ رَحِمَ رَبُّکَ کما یدل علی الرحمه یدل أیضا علی أن یرحم فإذا جعلنا الکنایه بلفظه ذلک عن أن یرحم کان التذکیر فی موضعه لأن الفعل مذکر و یجوز أیضا أن یکون قوله تعالی وَ لِذلِکَ خَلَقَهُمْ کنایه عن اجتماعهم علی الإیمان و کونهم فیه أمه واحده لا محاله أنه لهذا خلقهم و یطابق هذه الآیه قوله تعالی وَ ما خَلَقْتُ الْجِنَّ وَ الْإِنْسَ إِلَّا لِیَعْبُدُونِ و قد قال قوم فی قوله تعالی وَ لَوْ شاءَ رَبُّکَ لَجَعَلَ النَّاسَ أُمَّةً واحِدَةً معناه أنه لو شاء أن یدخلهم أجمعین الجنه فیکونوا فی وصول جمیعهم إلی النعیم أمه واحده و أجری هذه الآیه مجری قوله تعالی وَ لَوْ شِئْنا لَآتَیْنا کُلَّ نَفْسٍ هُداها فی أنه أراد هداها إلی طریق الجنه فعلی هذا التأویل یمکن أن ترجع لفظه ذلک إلی إدخالهم أجمعین إلی الجنه لأنه تعالی إنما خلقهم للمصیر إلیها و الوصول إلی نعیمها فأما قوله وَ لا یَزالُونَ مُخْتَلِفِینَ فمعناه الاختلاف فی الدین و الذهاب عن الحق فیه بالهوی و الشبهات و ذکر أبو مسلم محمد بن بحر فی قوله تعالی وَ لا یَزالُونَ مُخْتَلِفِینَ وجها غریبا و هو أن یکون معناه أن خلف هؤلاء الکافرین یخلف سلفهم فی الکفر لأنه سواء قولک خلف بعضهم بعضا و قولک اختلفوا کما سواء قولک قتل بعضهم بعضا و اقتتلوا و منه قولهم لا أفعل کذا ما اختلف العصران و الجدیدان أی جاء کل واحد منهما بعد الآخر فأما الرحمه فلیست رقه القلب لکنها فعل النعم و الإحسان یدل علی ذلک أن من أحسن إلی غیره و أنعم علیه یوصف بأنه رحیم و إن لم تعلم منه رقه قلبه علیه.

فإن قیل إذا کانت الرحمه هی النعمه و عندکم أن نعم الله تعالی شامله للخلق أجمعین فأی معنی للاستثناء مَنْ رَحِمَ من جمله المختلفین إن کانت الرحمه هی النعمه و کیف یصح اختصاصها بقوم دون قوم و هی عندکم شامله عامه.

قلنا لا شبهه فی أن نعم الله سبحانه شامله للخلق أجمعین غیر أن فی نعمه أیضا ما

يختص بها بعض العباد إما لاستحقاق أو لسبب يقتضى الاختصاص فإذا حملنا قوله إلا من رحم ربك على النعمه بالثواب فالاختصاص ظاهر لأن النعمه به لا تكون إلا مستحقه فمن استحق الثواب بأعماله وصل إلى هذه النعمه و من لم يستحقه لم يصل إليها و إن حملنا الرحمه فى الآيه على النعمه بالتوفيق للإيمان و اللطف الذى وقع بعده فعل الإيمان كانت هذه النعمه أيضا مختصه لأنه تعالى إنما لم ينعم على سائر المكلفين بها من حيث لم يكن فى معلومه أن لهم توفيقا و أن فى الأفعال ما يختارون عنده الإيمان فاختصاص هذه النعمه ببعض العباد لا يمنع من شمول نعم آخر لهم كما أن شمول تلك النعم لا يمنع من اختصاص هذه انتهى كلامه رفع الله مقامه.

و قال الزمخشرى ذلك إشاره إلى ما دل عليه الكلام الأول و تضمنه يعنى و لذلك التمكين و الاختيار الذى كان عنه الاختلاف خلقهم ليثيب مختار الحق بحسن اختياره و يعاقب مختار الباطل بسوء اختياره وَ تَمَّتْ كَلِمَهُ رَبِّكَ و هى قوله للملائكه لَأَمْلَأَنَّ جَهَنَّمَ مِنَ الْجِنَّهِ وَ النَّاسِ أَجْمَعِينَ لعلمه بكثره من يختار الباطل. (۱)و قال فى قوله تعالى أَ فَلَمْ يَيْأَسِ الَّذِينَ آمَنُوا أَنْ لَوْ يَشاءُ اللَّهُ يعنى مشيه الإلجاء و القسر لَهَدَى النَّاسَ جَمِيعاً و معنى أَ فَلَمْ يَيْأَسِ أ فلم يعلم قيل هى لغه قوم من النخع و قيل إنما استعمل اليأس بمعنى العلم لتضمنه معناه لأن اليائس عن الشى ء عالم بأنه لا يكون كما استعمل الرجاء فى معنى الخوف و النسيان فى معنى الترك لتضمن ذلك و يدل عليه أن عليا و ابن عباس و جماعه من الصحابه و التابعين قرءوا أ فلم يتبين و هو تفسير أَ فَلَمْ يَيْأَسِ و يجوز أن يتعلق أَنْ لَوْ يَشاءُ بآمنوا أى أ و لم يقنط عن إيمان هؤلاء الكفره الذين آمنوا بأن لَوْ يَشاءُ اللَّهُ لَهَدَى النَّاسَ جَمِيعاً و لهداهم.

و قال السيد المرتضى رضى الله عنه فى كتاب الغرر و الدرر قال الله جل من قائل وَ إِذا أَرَدْنا أَنْ نُهْلِكَ قَرْيَهً الآيه فى هذه الآيه وجوه من التأويل كل منها يبطل الشبهه

۱- قال السيّد الرضىّ فى تلخيص البيان فى قوله تعالى: «وَ تَمَّتْ كَلِمَهُ رَبِّكَ»: هذه استعاره و المراد هاهنا بتمام كلمه اللّه سبحانه صدق وعيده الذى تقدم الخبر به و تمامه وقوع مخبره مطابقا لخبره.

الداخله على بعض المبطلين فيها حتى عدلوا بتأويلها عن وجهه و صرفوه عن بابه.

أولها أن الإهلاک قد يکون حسنا و قد يکون قبيحا فإذا کان مستحقا أو على سبيل الامتحان کان حسنا و إنما يکون قبيحا إذا کان ظلما فتعلق الإراده لا يقتضى تعلقها به على الوجه القبيح و لا ظاهر الآيه يقتضى ذلک و إذا علمنا بالأدله العقليه تنزه القديم تعالى عن القبائح علمنا أن الإراده لم يتعلق إلا بالإهلاک الحسن و قوله تعالى أَمَرْنا مُتْرَفِيها المأمور به محذوف و ليس يجب أن يکون المأمور به هو الفسق و إن وقع بعده الفسق و يجرى هذا مجرى قول القائل أمرته فعصى و دعوته فأبى و المراد أننى أمرته بالطاعه و دعوته إلى الإجابه و القبول و يمکن أن يقال على هذا الوجه ليس موضع الشبهه ما تکلمتم عليه و إنما موضعها أن يقال أى معنى لتقدم الإراده فإن کانت متعلقه بإهلاک مستحق بغير الفسق المذکور فى الآيه فلا معنى لقوله تعالى إِذا أَرَدْنا ... أَمَرْنا لأن أمره بما يأمر به لا يحسن إرادته للعقاب المستحق بما تقدم من الأفعال و إن کانت الإراده متعلقه بالإهلاک المستحق بمخالفه الأمر المذکور فى الآيه فهذا هو الذى تأبونه لأنه يقتضى أنه تعالى مريد لإهلاک من لم يستحق العقاب.

و الجواب عن ذلک أنه تعالى لم يعلق الإراده إلا بالإهلاک المستحق بما تقدم من الذنوب و الذى حسن قوله تعالى وَ إِذا أَرَدْنا ... أَمَرْنا هو أن فى تکرر الأمر بالطاعه و الإيمان إعذارا إلى العصاه و إنذارا لهم و إيجابا و إثباتا للحجه عليهم حتى يکونوا متى خالفوا و أقاموا على العصيان و الطغيان بعد تکرر الوعيد و الوعظ و الإنذار ممن يحق عليه القول و تجب عليه الحجه و يشهد بصحه هذا التأويل قوله تعالى قبل هذه الآيه وَ ما کُنَّا مُعَذِّبِينَ حَتَّى نَبْعَثَ رَسُولًا و الثانى أن يکون قوله تعالى أَمَرْنا مُتْرَفِيها من صفه القريه و صلتها و لا يکون جوابا لقوله وَ إِذا أَرَدْنا و يکون تقدير الکلام و إذا أردنا أن نهلک قريه من صفتها أنا أَمَرْنا مُتْرَفِيها فَفَسَقُوا فِيها و يکون إذا على هذا الجواب لم يأت له جواب ظاهر فى الآيه للاستغناء عنه بما فى الکلام من الدلاله عليه و نظير هذا قوله تعالى فى صفه الجنه.

حَتَّی إِذا جاؤُها وَ فُتِحَتْ أَبْوابُها إلی قوله فَنِعْمَ أَجْرُ الْعامِلِینَ و لم یأت لإذا جواب فی طول الکلام للاستغناء عنه.

و الثالث أن یکون ذکر الإراده فی الآیه مجازا و اتساعا و تنبیها علی المعلوم من حال القوم و عاقبه أمرهم و أنهم متی أمروا فسقوا و خالفوا و یجری ذکر الإراده هاهنا مجری قولهم إذا أراد التاجر أن یفتقر أتته النوائب من کل جهه و جاءه الخسران من کل طریق و قولهم إذا أراد العلیل أن یموت خلط فی مأکله و تسرع إلی کل ما تتوق إلیه نفسه و معلوم أن التاجر لم یرد فی الحقیقه شیئا و لا العلیل أیضا لکن لما کان المعلوم من حال هذا الخسران و من حال ذاک الهلاک حسن هذا الکلام و استعمل ذکر الإراده لهذا الوجه مجازا و کلام العرب وحی و إشارات و استعاره و مجازات و لهذه الحال کان کلامهم فی المرتبه العلیا من الفصاحه فإن الکلام متی خلا من الاستعاره و جری کله علی الحقیقه کان بعیدا من الفصاحه بریئا من البلاغه و کلام الله تعالی أفصح الکلام.

الرابع أن تحمل الآیه علی التقدیم و التأخیر فیکون تلخیصها و إذا أمرنا مترفی قریه بالطاعه فعصوا و استحقوا العقاب أردنا إهلاکهم و التقدیم و التأخیر فی الشعر و کلام العرب کثیر و مما یمکن أن یکون شاهدا بصحه هذا التأویل من القرآن قوله تعالی یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا إِذا قُمْتُمْ إِلَی الصَّلاهِ فَاغْسِلُوا وُجُوهَکُمْ (۱)و الطهاره إنما تجب قبل القیام إلی الصلاه و قوله تعالی وَ إِذا کُنْتَ فِیهِمْ فَأَقَمْتَ لَهُمُ الصَّلاهَ فَلْتَقُمْ طائِفَهٌ مِنْهُمْ مَعَکَ (۲)و قیام الطائفه معه یجب أن یکون قبل إقامه الصلاه لأن إقامتها هو الإتیان بجمیعها علی الکمال فأما قراءه من قرأ بالتشدید فقال أمرنا و قراءه من قرأ بالمد و التخفیف فقال آمرنا فلن یخرج معنی قراءتهما عن الوجوه التی ذکرناها إلا الوجه الأول فإن معناه لا یلیق إلا بأن یکون ما تضمنته الآیه هو الأمر الذی یستدعی به الفعل انتهی.

و قال الطبرسی رحمه الله و قرأ یعقوب آمرنا بالمد و هو قراءه علی بن أبی طالب

۱- المائده: ۷.

۲- النساء: ۱۰۲.

و الحسین علیهما السلام و جماعه و قرأ أمرنا بالتشدید ابن عباس و النهدی و أبو جعفر محمد بن علی علیهما السلام بخلاف و قرأ أمرنا بکسر المیم بوزن عمرنا الحسن و یحیی بن یعمر و أرجع الجمیع إلی معنی کثرنا

کَقَوْلِهِ صلی الله علیه و آله خَیْرُ الْمَالِ سِکَّهٌ مَأْبُورَهٌ وَ مُهْرَهٌ مَأْمُورَهٌ.

أی کثیره النتاج.

و قال الزمخشری وَ إِذا أَرَدْنا أی و إذا دنا وقت إهلاک قوم و لم یبق من زمان إهلاکهم إلا قلیلا أمرناهم فَفَسَقُوا أی أمرناهم بالفسق ففعلوا و الأمر مجاز لأن حقیقه أمرهم بالفسق أن یقول لهم افسقوا و هذا لا یکون فبقی أن یکون مجازا و وجه المجاز أنه صب علیهم النعمه صبا فجعلوها ذریعه إلی المعاصی و اتباع الشهوات فکأنهم مأمورون بذلک لتسبب إبلاء النعمه فیه و إنما خولهم إیاها لیشکروا و یعملوا فیها بالخیر و یتمکنوا من الإحسان و البر کما خلقهم أصحاء أقویاء و أقدرهم علی الخیر و الشر و طلب منهم إیثار الطاعه علی المعصیه فآثروا الفسوق فلما فسقوا حق علیهم القول و هو کلمه العذاب فدمرهم و قد فسر بعضهم أمرنا بکثرنا و جعل أمرته فأمر من باب فعلته ففعل کثبرته فثبر. و قال فی قوله تعالی فَلْیَمْدُدْ لَهُ الرَّحْمنُ مَدًّا یعنی أمهله و أملی له فی العمر فأخرج علی لفظ الأمر إیذانا بوجوب ذلک و أنه مفعول لا محاله کالمأمور به الممتثل لتقطع معاذیر الضال و یقال له یوم القیامه أَ وَ لَمْ نُعَمِّرْکُمْ ما یَتَذَکَّرُ فِیهِ مَنْ تَذَکَّرَ (۱)أو کقوله إِنَّما نُمْلِی لَهُمْ لِیَزْدادُوا إِثْماً (۲)أو مَنْ کانَ فِی الضَّلالَهِ فَلْیَمْدُدْ لَهُ الرَّحْمنُ مَدًّا فی معنی الدعاء بأن یمهله الله و ینفس فی مده حیاته.

و قال الطبرسی رحمه الله فی قوله تعالی أَ لَمْ تَرَ أَنَّا أَرْسَلْنَا الشَّیاطِینَ عَلَی الْکافِرِینَ أی خلینا بینهم و بین الشیاطین إذا وسوسوا إلیهم و دعوهم إلی الضلال حتی أغووهم و لم یخل بینهم بالإلجاء و لا بالمنع (۳)و عبر عن ذلک بالإرسال علی سبیل المجاز و التوسع

ص: ۱۸۵

۱- فاطر: ۳۷.

۲- آل عمران: ۱۷۸.

۳- قال الشیخ فی التبیان: أی یمدهم و یحلم عنهم فلا یعاجلهم بالعقوبه کما قال: «وَ یَمُدُّهُمْ فِی طُغْیانِهِمْ یَعْمَهُونَ» و یجوز أن یکون أراد فلیمدد له الرحمن مدا فی عذابهم فی النار، کما قال: وَ نَمُدُّ لَهُ مِنَ الْعَذابِ مَدًّا»

کما یقال لمن خلی بین الکلب و غیره أرسل کلبه علیه تَؤُزُّهُمْ أَزًّا أی تزعجهم إزعاجا من الطاعه إلی المعصیه و قیل تغریهم إغراء بالشی ء.

و فی قوله تعالی وَ لَوْ لا فَضْلُ اللَّهِ عَلَیْکُمْ وَ رَحْمَتُهُ بأن لطف لکم و أمرکم بما تصیرون به أزکیاء ما صار منکم أحد زکیا أو ما طهر أحد من وسوسه الشیطان و ما صلح وَ لکِنَّ اللَّهَ یُزَکِّی أی یطهر بلطفه مَنْ یَشاءُ و هو من له لطیف یفعله سبحانه به لیزکو عنده.

و فی قوله تعالی وَ مَنْ لَمْ یَجْعَلِ اللَّهُ لَهُ نُوراً أی نجاه و فرجا أو نورا فی القیامه و فی قوله سبحانه وَ لکِنْ مَتَّعْتَهُمْ وَ آباءَهُمْ أی طولت أعمارهم و أعمار آبائهم و أمددتهم بالأموال و الأولاد بعد موت الرسل حتی نسوا الذکر المنزل علی الأنبیاء و ترکوه و کانوا قوما هلکی فاسدین و فی قوله کَذلِکَ سَلَکْناهُ أی القرآن و فی قوله تعالی زَیَّنَّا لَهُمْ أَعْمالَهُمْ أی أعمالهم التی أمرناهم بها و قیل بأن خلقنا فیهم شهوه القبیح لیجتنبوا المشتهی.

قوله تعالی وَ جَعَلْناهُمْ أَئِمَّهً یَدْعُونَ إِلَی النَّارِ قال البیضاوی قیل بالتسمیه کقوله وَ جَعَلُوا الْمَلائِکَهَ الَّذِینَ هُمْ عِبادُ الرَّحْمنِ إِناثاً أو بمنع الألطاف الصارفه عنه. (۱)و قال الطبرسی رحمه الله فی قوله تعالی إِنَّکَ لا تَهْدِی مَنْ أَحْبَبْتَ أی هدایته أو من أحببته لقرابته و المراد بالهدایه هنا اللطف الذی یختار عنده الإیمان فإنه لا یقدر علیه إلا الله تعالی لأنه إما أن یکون من فعله خاصه أو بإعلامه و لا یعلم ما یصلح المرء فی دینه إلا الله تعالی فإن الهدایه التی هی الدعوه و البیان قد أضافه سبحانه إلیه فی قوله وَ إِنَّکَ لَتَهْدِی إِلی صِراطٍ مُسْتَقِیمٍ (۲)و قیل إن المراد بالهدایه فی الآیه الإجبار علی الاهتداء أی أنت لا تقدر علی ذلک و قیل معناه لیس علیک اهتداؤهم و قبولهم الحق.

ص: ۱۸۶

۱- قال الشیخ: قیل: فی معناه قولان: أحدهما إنا عرفنا الناس أنهم کانوا کذلک کما یقال جعله رجل شر بتعریفنا حاله، و الثانی إنا حکمنا علیهم بذلک، کما قال: «ما جَعَلَ اللَّهُ مِنْ بَحِیرَهٍ وَ لا سائِبَهٍ» و الجعل علی أربعه أقسام: أحدها بمعنی الاحداث، کقوله: «وَ جَعَلْنَا اللَّیْلَ وَ النَّهارَ آیَتَیْنِ» الثانی بمعنی قلبه من حال إلی حال، کجعل النطفه علقه. الثالث بمعنی الحکم أنّه علی صفه. الرابع بمعنی اعتقد أنّه علی حال، کقولهم: جعل فلان فلانا راکبا إذا اعتقد فیه ذلک اه.

۲- الشوری: ۵۲.

و قال فی قوله تعالی وَ لَوْ شِئْنا لَآتَيْنا كُلَّ نَفْسٍ هُداها أی بأن نفعل أمرا من الأمور يلجئهم إلی الإقرار بالتوحيد و لكن ذلك يبطل الغرض بالتكليف قال الجبائی و يجوز أن يكون المراد به و لو شئنا لأجبناهم إلی ما سألوا من الرد إلی دار التكليف ليعملوا بالطاعات وَ لكِنْ حَقَّ الْقَوْلُ مِنِّی أن أجازيهم بالعقاب و لا أردهم و قيل معناه و لو شئنا لهديناهم إلی الجنه وَ لكِنْ حَقَّ الْقَوْلُ مِنِّی أی الخير و الوعيد لَأَمْلَأَنَّ جَهَنَّمَ مِنَ الْجِنَّهِ وَ النَّاسِ أَجْمَعِينَ أی من كلا الصنفين بكفرهم.

و قال فی قوله تعالی إِنَّ اللَّهَ يُسْمِعُ مَنْ يَشاءُ أی ينفع بالإسماع من يشاء أی يلطف له و يوفقه وَ ما أَنْتَ بِمُسْمِعٍ مَنْ فِی الْقُبُورِ أی إنك لا تقدر علی أن تنفع الكفار بإسماعك إياهم إذ لم يقبلوا كما لا يسمع من فی القبور من الأموات.

و قال فی قوله تعالی لَقَدْ حَقَّ الْقَوْلُ عَلی أَكْثَرِهِمْ أی وجب الوعيد و استحقاق العقاب عليهم فَهُمْ لا يُؤْمِنُونَ و يموتون علی كفرهم و قد سبق ذلك فی علم الله و قيل تقديره لقد سبق القول علی أكثرهم أنهم لا يؤمنون و ذلك أنه سبحانه أخبر ملائكته أنهم لا يؤمنون فحق قوله عليهم إِنَّا جَعَلْنا فِی أَعْناقِهِمْ أَغْلالًا فَهِیَ إِلَی الْأَذْقانِ يعنی أيديهم كنی عنها و إن لم يذكرها لأن الأعناق و الأغلال يدلان عليهما و اختلف فی معنی الآيه علی وجوه أحدها أنه سبحانه إنما ذكره ضربا للمثل و تقديره مثل هؤلاء المشركين فی إعراضهم عما تدعوهم إليه كمثل رجل غلت يداه إلی عنقه لا يمكنه أن يبسطهما إلی خير و رجل طامح برأسه لا يبصر موطئ قدميه.

و ثانيها أن المعنی كان هذا القرآن أغلالا فی أعناقهم يمنعهم عن الخضوع لاستماعه و تدبره لثقله عليهم و ذلك أنهم لما استكبروا عنه و أنفوا من اتباعه و كان المستكبر رافعا رأسه لاويا عنقه شامخا بأنفه لا ينظر إلی الأرض صاروا كأنما غلت أيديهم إلی أعناقهم و إنما أضاف ذلك إلی نفسه لأن عند تلاوه القرآن عليهم و دعوته إياهم صاروا بهذه الصفه.

و ثالثها أن المعنی بذلك أناس من قريش هموا بقتل النبی صلی الله عليه و آله فغلت أيديهم إلی أعناقهم فلم يستطيعوا أن يبسطوا إليه أبدا.

و رابعها أن المراد به وصف حالهم يوم القيامه فهو مثل قوله إِذِ الْأَغْلالُ فِي أَعْناقِهِمْ فَهُمْ مُقْمَحُونَ أراد أن أيديهم لما غلت إلى أعناقهم و رفعت الأغلال أذقانهم و رءوسهم صعدا فهم مرفوع الرأس برفع الأغلال إياها و المقمح الغاض بصره بعد رفع رأسه وَ جَعَلْنا مِنْ بَيْنِ أَيْدِيهِمْ سَدًّا وَ مِنْ خَلْفِهِمْ سَدًّا فَأَغْشَيْناهُمْ فَهُمْ لا يُبْصِرُونَ (۱)هذا على أحد الوجهين تشبيه لهم بمن هذه صفته في إعراضهم عن الإيمان و قبول الحق و ذلك عباره عن خذلان الله إياهم لما كفروا فكأنه قال و تركناهم مخذولين فصار ذلك

۱- قال الرضى رحمه اللّه: و هاتان استعارتان، و من أوضح الأدله على ذلك أن الكلام كله فى أوصاف القوم المذمومين، و هم فى أحوال الدنيا دون الآخره، ألا ترى قوله تعالى بعد ذلك: «سَواءٌ عَلَيْهِمْ أَ أَنْذَرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنْذِرْهُمْ لا يُؤْمِنُونَ» و إذا كان الكلام محمولا على أحوال الدنيا دون الآخره و قد علمنا أن هؤلاء القوم الذين ذهب الكلام اليهم كان الناس يشاهدونهم غير مقمحين بالاغلال و لا مضروبا عليهم بالاسداد علمنا أن الكلام خرج مخرج قوله سبحانه: «خَتَمَ اللَّهُ عَلى قُلُوبِهِمْ» الخ فكان ذلك وصف لما كان عليه الكفّار عند سماع القرآن من تنكيس الأذقان ولى الاعناق ذهابا عن الرشد، و استكبارا عن الانقياد للحق، و ضيق صدورهم بما يرد عليهم من صوادع البيان و قوارع القرآن؛ و قد اختلف فى معنى الاقماح فقال قوم: هو غض الابصار و استشهدوا بقول بشر بن أبى حازم فى ذكر السقيفه: و نحن على جوانبها قعود نغض الطرف كالابل القماح . و قال قوم: المقمح الرافع رأسه صعدا فكان هؤلاء المذمومين شبهوا على المبالغه فى وصف تكارههم للايمان، و تضايق صدورهم لسماع القرآن بقوم عوقبوا فجذبت أعناقهم بالاغلال إلى صدورهم مضمومه إليها أيمانهم ثمّ رفعت ليكون ذلك أشدّ لإيلامهم و أبلغ فى عذابهم. و قيل: إن المقمح: الغاض بصره بعد رفع رأسه، فكانه جامع بين الصفتين جميعا. و قيل: إن قوله تعالى: «فَهِيَ إِلَى الْأَذْقانِ» يعنى به أيمانهم المجموعه بالاغلال الى أعناقهم، فاكتفى بذكر الاعناق من الايمان، لان الاغلال تجمع بين الايمان و الاعناق، و كذلك معنى السد المجعول بين أيديهم و من خلفهم انما هو تشبيه بمن قصر خطوه، و اخذت عليه طرقه، و لما كان ما يصيبهم من هذه المشاق المذكوره و الأحوال المذمومه انما هو عقيب تلاوه القرآن عليهم، و نفث قوارعه فى أسماعهم حسن أن يضيف سبحانه الى نفسه فيقول: انا جعلناهم على تلك الصفات. و قد قرئ سدا بالفتح و سدا بالضم، و قيل: إن السد بالفتح ما يصنعه الناس، و بالضم: ما يصنعه اللّه تعالى. و قال بعضهم: المراد بذكر السد هاهنا الاخبار عن خذلان اللّه اياهم و تركه نصرهم و معونتهم، كما تقول العرب فى صفه الضال المتحير: فلان لا ينفذ فى طريق يسلكه، و لا يعلم أمامه أم وراءه خير له. و أمّا قوله سبحانه: «فَأَغْشَيْناهُمْ فَهُمْ لا يُبْصِرُونَ» فهو أيضا فى معنى الختم و الطبع، و واقع على الوجه الذى يقعان عليه، و قد تقدم ايماؤنا إليه.

من بين أيـديهم سـدا و من خلفهم سـدا و إذا قلنـا إنه وصـف حـالهم فى الآـخره فالكلاـم على حقيقته و يكون عبـاره عن ضـيق المكان فى النار بحيث لا يجـدون متقـدما و لا متأخرا إذ سـد عليهم جوانبهم و إذا حملنا على صـفه القوم الذين هموا بقتل النبى صلى الله عليه و آله فـالمراد جعلنـا بين أيـدى أولئك الكفار منعا و من خلفهم منعا حتى لم يبصـروا النبى صـلى الله عليه و آله و قوله فَأَغْشَـيْناهُمْ فَهُمْ لاـ يُبْصِـرُونَ أى أغشـيناهم أبصارهم فهم لا يبصـرون النبى صـلى الله عليه و آله و قيل أى فأعميناهم فهم لا يبصـرون الهـدى و قيـل فأغشـيناهم بالعـذاب فهم لا يبصـرون فى النار و قيل معناه أنهم لما انصـرفوا عن الإيمان و القرآن لزمهم ذلك حتى لا يكادوا يتخلصون منه بوجه كالمغلول و المسدود عليه طرقه.

و قـال فى قوله تعالى وَ مَنْ يُضْـلِلِ اللَّهُ أى عن طريق الجنه فَما لَهُ مِنْ هادٍ أى لا يقـدر على هـدايته أحـد و قيل من ضل عن الله و رحمته فلا هادى له يقال أضللت بعيرى إذا ضل و قيل معناه من يضلله عن زياده الهدى و الألطاف لأن الكافر لا لطف له.

و قـال فى قـوله تعـالى أَوْ تَقُـولَ لَـوْ أَنَّ اللَّهَ هَـدانِى لَكُنْـتُ مِنَ الْمُتَّقِينَ أى كراهه أن تقـول لـو أراد الله هـدايتى لكنت ممن يتقى معاصـيه و قيل إنهم لما لم ينظروا فى الأدله و اشـتغلوا بالدنيا توهموا أن الله لم يهدهم فرد الله عليهم بقوله بَلى قَدْ جاءَتْكَ آياتِى الآيه و قال الزمخشـرى وَ قَيَّضْـنا لَهُمْ و قـدرنا لهم يعنى لمشـركى مكه قُرَناءَ أخدانا (۱)من الشـياطين من جمع قرين كقوله وَ مَنْ يَعْشُ عَنْ ذِكْرِ الرَّحْمنِ نُقَيِّضْ لَهُ شَيْطاناً فَهُوَ لَهُ قَرِينٌ (۲)فإن قلت كيف جاز أن يقيض لهم القرناء من الشياطين و هو ينهاهم عن اتباع خطواتهم قلت معناه أنه خذلهم و منعهم التوفيق لتصميمهم على الكفر فلم يبق لهم قرناء سوى الشياطين و الدليل عليه و من يعش نقيض.

ما بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَ ما خَلْفَهُمْ ما تقدم من أعمالهم و ما هم عازمون عليها أو ما بين أيديهم

۱- جمع الخدن بكسر الخاء و سكون الدال: الحبيب و الصاحب.

۲- الزخرف: ۳۶.

من أمر الدنيا و اتباع الشهوات و ما خلفهم من أمر العاقبه و أن لا بعث و لا حساب وَ حَقَّ عَلَيْهِمُ الْقَوْلُ يعنى كلمه العذاب فِي أُمَمٍ فى جمله أمم إِنَّهُمْ كانُوا خاسِرِينَ تعليل لاستحقاقهم العذاب.

و قال الطبرسى رحمه الله فى قوله لِيَتَّخِذَ بَعْضُهُمْ بَعْضاً سُخْرِيًّا معناه أن الوجه فى اختلاف الرزق بين العباد فى الضيق و السعه زياده على ما فيه من المصلحه أن فى ذلك تسخيرا من بعض العباد لبعض بإحواجهم إليه يستخدم بعضهم بعضا فينتفع أحدهم بعمل الآخر له فينتظم بذلك قوام أمر العالم و قيل معناه ليملك بعضهم بعضا بما لهم فيتخذونهم عبيدا و مماليك.

و قال فى قوله تعالى وَ مَنْ يَعْشُ عَنْ ذِكْرِ الرَّحْمنِ أى يعرض عنه نُقَيِّضْ لَهُ شَيْطاناً أى نخلى بينه و بين الشيطان الذى يغويه فيصير قرينه عوضا عن ذكر الله و قيل معناه نقرن به شيطانا فى الآخره يلزمه فيذهب به إلى النار كما أن المؤمن يقرن به ملك فلا يفارقه حتى يصير به إلى الجنه.

و قال السيد المرتضى رضى الله عنه فيما مر فى سوره الأعراف من قوله تعالى سَأَصْرِفُ عَنْ آياتِيَ الآيه فيه وجوه أولها أن يكون تعالى عنى بذلك صرفهم عن ثواب الله النظر فى الآيات و عن العز و الكرامه اللذين يستحقهما من أدى الواجب عليه فى آيات الله تعالى و أدلته و تمسك بها و الآيات على هذا التأويل يحتمل أن تكون سائر الأدله و يحتمل أن تكون معجزات الأنبياء عليهم السلام خاصه و هذا التأويل يطابقه الظاهر لأنه تعالى قال ذلِكَ بِأَنَّهُمْ كَذَّبُوا بِآياتِنا وَ كانُوا عَنْها غافِلِينَ فبين أن صرفهم من الآيات يستحق بتكذيبهم و لا يليق ذلك إلا بما ذكرناه.

و ثانيها أن يصرفهم عن زياده المعجزات التى يظهرها على الأنبياء بعد قيام الحجه بما تقدم من آياتهم و معجزاتهم لأنه تعالى إنما يظهر هذا الضرب من المعجزات إذا علم أنه يؤمن عنده من لم يؤمن بما تقدم من الآيات فإذا علم خلاف ذلك لم يظهرها و صرف الذين علم من حالهم أنهم لا يؤمنون بها عنها و يكون الصرف على أحد وجهين إما بأن لا يظهرها جمله أو بأن يصرفهم عن مشاهدتها و يظهرها بحيث ينتفع بها غيرهم.

و ثالثها أن يكون معنى سَأَصْرِفُ عَنْ آياتِيَ أى لا أوتيها من هذه صفته و إذا صرفهم عنها فقد صرفها عنهم و كلا اللفظين يفيد معنى واحدا.

و رابعها أن يكون المراد بالآيات العلامات التى يجعلها الله فى قلوب المؤمنين ليدل بها الملائكه على الفرق بين المؤمن و الكافر فيفعلوا بكل واحد منها ما يستحقه من التعظيم أو الاستخفاف كما تأول أهل الحق الطبع و الختم اللذين ورد بهما القرآن على أن المراد بهما العلامه المميزه بين الكافر و المؤمن و يكون معنى سأصرفهم عنها أى أعدل بهم عنها و أخص بها المؤمنين المصدقين بآياتى و أنبيائى.

و خامسها أن يريد تعالى أنى أصرف من رام المنع من أداء آياتى و تبليغها لأن من الواجب على الله أن يحول بين من رام ذلك و بينه و لا يمكن منه لأنه ينقض الغرض فى البعثه.

و سادسها أن يكون الصرف هنا الحكم و التسميه و الشهاده و معلوم أن من شهد على غيره بالانصراف عن شى ء جاز أن يقال له صرفه عنه كما يقال له صرفه عنه كما يقال أكفره و كذبه و فسقه.

و سابعها أنه تعالى لما علم أن الذين يتكبرون فى الأرض بغير الحق سينصرفون عن النظر فى آياته و الإيمان بها إذا أظهرها على أيدى رسله جاز أن يقول سأصرف عن آياتى فيريد سأظهر ما ينصرفون بسوء اختيارهم عنه و يجرى ذلك مجرى قولهم سأبخل فلانا أى أسأله ما يبخل ببذله و الآيات إما المعجزات أو جمع الأدله.

و ثامنها أن يكون الصرف هاهنا المنع من إبطال الآيات و الحجج و القدح فيها بما يخرجها عن أن تكون أدله و حججا فيكون تقدير الكلام إنى بما أؤيده من حججى و أحكمه من آياتى و بيناتى سأصرف المبطلين و المكذبين عن القدح فى الآيات و الدلالات.

و تاسعها أن الله عز و جل لما وعد موسى عليه السلام و أمته لهلاك عدوهم قال سَأَصْرِفُ عَنْ آياتِيَ الَّذِينَ يَتَكَبَّرُونَ فِي الْأَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ فأراد عز و جل أنه يهلكهم و يصطلمهم و يحتاجهم على طريق العقوبه لهم بما قد كان منهم من التكذيب بآيات الله

تعالی و الرد لحججه و هو تعالی إذا أهلک هؤلاء الجبارین فقد صرفهم عن آیاته من حیث اقتطعهم عن مشاهدتها و النظر فیها.

و فی قوله تعالی یَتَکَبَّرُونَ فِی الْأَرْضِ بِغَیْرِ الْحَقِّ وجهان أحدهما أن یکون ذلک علی سبیل التأکید و التغلیظ و البیان عن أن التکبر لا یکون إلا بغیر الحق.

و الثانی أن فی التکبر ما یکون ممدوحا لأن من تکبر و تنزه عن الفواحش و تباعد عن فعلها و تجنب أهلها یکون مستحقا للمدح و إنما التکبر المذموم هو الواقع علی وجه النخوه و البغی و الاستطاله علی ذوی الضعف و الفخر علیهم و المباهاه لهم.

ثم المراد بالغفله فی الآیه التشبیه لا الحقیقه و وجه التشبیه أنهم لما أعرضوا عن تأمل آیات الله تعالی و الانتفاع بها اشتبهت حالهم حال من کان ساهیا غافلا عنها کما قال تعالی صُمٌّ بُکْمٌ عُمْیٌ علی هذا المعنی انتهی ملخص کلامه رحمه الله و قد بسط الکلام فیها بما لا مزید علیه.

و قال رضی الله عنه فی قوله تعالی یُخْرِجُهُمْ مِنَ الظُّلُماتِ إِلَی النُّورِ أما النور و الظلمه المذکوران فی الآیه فجائز أن یکون المراد بهما الإیمان و الکفر و جائز أیضا أن یراد بهما الجنه و النار و الثواب و العقاب و قد تصح الکنایه عن الثواب و النعیم فی الجنه بأنه نور و عن العقاب فی النار بأنه ظلمه و إذا کان المراد بهما الجنه و النار ساغ إضافه إخراجهم من الظلمات إلی النور إلیه تعالی لأنه لا شبهه فی أنه جل و عز هو المدخل للمؤمن الجنه و العادل به عن طریق النار و الظاهر بما ذکرناه أشبه لأنه یقتضی أن المؤمن الذی ثبت کونه مؤمنا یخرج من الظلمه إلی النور فلو حمل علی الإیمان و الکفر لتناقض المعنی و لصار تقدیر الکلام أنه یخرج المؤمن الذی تقدم کونه مؤمنا من الکفر إلی الإیمان و ذلک لا یصح علی أنا لو حملنا الکلام علی الإیمان و الکفر لصح و لم یکن مقتضیا لما توهموه و یکون وجه إضافه الإخراج إلیه و إن لم یکن الإیمان من فعله من حیث دل و بین و أرشد و لطف و سهل و قد علمنا أنه لو لا هذه الأمور لم یخرج المکلف من الکفر إلی الإیمان فتصح إضافه الإخراج إلیه لکون ما عددناه من جهته و علی هذا یصح من أحدنا إذا أشار علی غیره

بـدخول بلـد من البلـدان و رغبه فی ذلـک و عرفه مـا فیه من الصـلاح أو بمجـانبه فعل من الأفعال أن یقول أنا أدخلت فلانا البلد الفلانی و أنا أخرجته من کـذا و کـذا أ لا تری أنه تعالی قد أضاف إخراجهم من النور إلی الظلمات إلی الطواغیت و إن لم یدل ذلـک علی أن الطـاغوت هو الفاعـل للکفر للکفار بل وجه الإضافه ما تقـدم لأن الشـیاطین یغوون و یـدعون إلی الکفر و یزینون فعله فکیف اقتضت الإضـافه الأولی أن الإیمان من فعل الله فی المؤمن و لم تقتض الإضافه الثانیه أن الکفر من فعل الشـیاطین فی الکفار لو لا بله المخالفین و غفلتهم و بعد فلو کان الأمر علی ما ظنوه لما صار الله ولیا للمؤمنین و ناصـرا لهم علی ما اقتضته الآیه و الإیمـان من فعله لاـ من فعلهم و لمـا کـان خاذلاـ للکفـار و مضـیفا لولایتهم إلی الطاغوت و الکفر من فعله بهم و لم فصل بین الکافر و المؤمن فی باب الولایه و هو المتولی لفعل الأمرین فیهما و مثل هذا لا یذهب علی أحد و لا یعرض عنه إلا معاند مغالط لنفسه.

و قال رضـی الله عنه فی قوله تعالی رَبَّنا لا تُزِغْ قُلُوبَنا فیه وجوه أولها أن یکون المراد بالآیه ربنا لا تشدد علینا المحنه فی التکلیف و لاـ تشق علینا فیه فیفضـی بنا إلی ضـیق قلوبنا بعـد الهـدایه و لیس یمتنع أن یضـیفوا ما یقع من زیغ قلوبهم عنـد تشدیـده تعالی المحنه علیهم إلیه کما قال تعالی فی السوره أنها فَزادَتْهُمْ رِجْساً إِلَی رِجْسِهِمْ (۱)فإن قیل کیف یشدد المحنه علیهم قلنا بأن یقوی شهواتهم لمـا فی عقولهم (۲)و نفورهم عن الواجب علیهم فیکون التکلیف علیهم بـذلک شاقـا و الثواب المسـتحق علیهم عظیما متضاعفا و إنما یحسن أن یجعله شاقا تعریضا لهذه المنزله.

و ثانیها أن یکون ذلک دعاء بالتثبیت علی الهدایه و إمدادهم بالألطاف التی معها یستمرون علی الإیمان.

فـإن قیـل و کیف یکون مزیغـا لقلوبهم بـأن لاـ یفعـل اللطف قلنا من حیث کان المعلوم أنه متی قطع إمـدادهم بألطافه و توفیقاته زاغوا و انصرفوا عن الإیمان و یجری

۱- التوبه: ۱۲۵.

۲- فی الأمالی المطبوع هکذا: بأن یقوی شهواتهم لما قبحه فی عقولهم.

هذا مجرى قولهم اللهم لا تسلط علينا من لا يرحمنا معناه لا تخل بيننا و بين من لا يرحمنا فيتسلط علينا فكأنهم قالوا لا تخل بيننا و بين نفوسنا و تمنعنا ألطافك فنزيغ و نضل.

و ثالثها ما ذكره الجبائی و هو أن المعنی لا تزغ قلوبنا عن ثوابک و رحمتک و معنی هذا السؤال أنهم سألوا الله أن یلطف لهم فی فعل الإیمان حتی یقیموا علیه و لا یترکوه فی مستقبل عمرهم فیستحقوا بترک الإیمان أن تزیغ قلوبهم عن الثواب و أن یفعل بهم بدلا منه العقاب.

و رابعها أن تکون الآیه محموله علی الدعاء بأن لا یزیغ القلوب عن الیقین و الإیمان و لا یقتضی ذلک أنه تعالی سئل ما کان لا یحب أن یفعله و ما لو لا المسأله لجاز فعله لأنه غیر ممتنع أن ندعوه علی سبیل الانقطاع إلیه و الافتقار إلی ما عنده بأن یفعل ما نعلم أنه لا بد من أن یفعله و بأن لا یفعل ما نعلم أنه واجب أن لا یفعله إذا تعلق بذلک ضرب من المصلحه کما قال تعالی حاکیا عن إبراهیم وَ لا تُخْزِنِی یَوْمَ یُبْعَثُونَ (۱)و کما قال تعالی فی تعلیمنا ما ندعو به قالَ رَبِّ احْکُمْ بِالْحَقِّ وَ رَبُّنَا الرَّحْمنُ (۲)و کقوله تعالی رَبَّنا وَ لا تُحَمِّلْنا ما لا طاقَهَ لَنا بِهِ (۳)و قال رضی الله عنه فی قول نوح علیه السلام لا یَنْفَعُکُمْ نُصْحِی إِنْ أَرَدْتُ أَنْ أَنْصَحَ لَکُمْ إِنْ کانَ اللَّهُ یُرِیدُ أَنْ یُغْوِیَکُمْ لیس فی هذه الآیه ما یقتضی خلاف مذهبنا لأنه تعالی لم یقل إنه فعل الغوایه أو أرادها و إنما أخبر أن نصح النبی علیه السلام لا ینفع إن کان الله یرید غوایتهم و وقوع الإراده لذلک أو جواز وقوعها لا دلاله علیهم فی الظاهر علی أن الغوایه هاهنا الخیبه و حرمان الثواب و یشهد بصحه ما ذکرناه فی هذه اللفظه قول الشاعر:

فمن یلق خیرا یحمد الناس أمره***و من یغو لا یعدم علی الغی لائما.

فکأنه قال إن کان الله یرید أن یخیبکم و یعاقبکم بسوء عملکم و کفرکم و یحرمکم ثوابه فلیس ینفعکم نصحی ما دمتم مقیمین علی ما أنتم علیه إلا أن تقلعوا و تتوبوا

۱- الشعراء: ۸۷.

۲- الأنبیاء: ۱۱۲.

۳- البقره: ۲۸۶.

و قـد سـمی الله تعالی العقاب غیا فقال فَسَوْفَ یَلْقَوْنَ غَیًّا (۱)و ما قبل هذه الآیه یشـهد لما ذکرناه و أن القوم اسـتعجلوا عقاب الله تعـالی فقـالوا یـا نُوحُ قَدْ جادَلْتَنـا فَأَکْثَرْتَ جِـدالَنا فَأْتِنا بِما تَعِـدُنا إِنْ کُنْتَ مِنَ الصَّادِقِینَ قالَ إِنَّما یَأْتِیکُمْ بِهِ اللَّهُ إِنْ شاءَ وَ ما أَنْتُمْ بِمُعْجِزِینَ وَ لا یَنْفَعُکُمْ نُصْحِی الآیه فأخبر أن نصحه لا ینفع من یرید الله أن ینزل به العذاب و لا یغنی عنه شیئا.

و قـال جعفر بن حرب إن الآیه تتعلق بأنه کان فی قوم نوح طائفه تقول بالجبر فنبههم الله تعالی بهـذا القول علی فساد مـذاهبهم و قـال لهم علی طریـق الإنکـار علیهم و التعجب من قـولهم إن کـان القول کمـا تقولون من أن الله یفعـل فیکم الکفر و الفسـاد فما ینفعکم نصحی فلا تطلبوا منی نصحا فأنتم علی قولکم لا تنتفعون به و هذا جید.

و روی عن الحسن فی هـذه الآیه وجه صالـح و هو أنه قال المعنی فیها إن کان الله یریـد أن یعـذبکم فلیس ینفعکم نصـحی عند نزول العـذاب بکم و إن قبلتموه و آمنتم به لأن من حکم الله تعالی أن لا یقبل الإیمان عنـد نزول العـذاب و کل هـذا واضـح فی زوال الشبهه فی الآیه.

أقول إنما بسطنا الکلام فیما نقلناه عن الأفاضل الأعلام فی تفسیر تلک الآیات من کلام الملک العلام لتحیط خبرا بما ذکره أهل العـدل فیها لـدفع شـبه المخالفین و سـنتلو علیک ما ورد فی تأویلها نقلا عن أئمه الـدین صـلوات الله و سـلامه علیهم أجمعین ما تتخلص به من شبه المبطلین.

**[ترجمه]بیضاوی درباره این سـخن خداوند متعال: «خَتَمَ اللَّهُ عَلی قُلُوبِهِمْ» - . بقره / ۷ - {خداوند بر دل‌های آنان مهر نهاد} گفته است: ختم به معنـای پوشانـدن است، به اطمینـان حاصل کردن از چیزی با زدن انگشتری بر آن [- همان مُهر کردن] ختم گفته‌اند، از آن جهت که با این کار پوشـیده [و مخفی] می‌ماند، هم‌چنین به رسیدن به آخر چیزی، نظر به این‌که آخرین کاری است که در احراز آن چیز انجام می‌شود، ختم می گویند.

\\"غشـاوهٔ\\" بر وزن فَعالَهٔ، و از \\"غشـاه\\" بـه معنـای آن را مخفی کرد می‌باشـد و بر وزنی سـاخته شـده اسـت کـه برای چیزهـایی کـه چیزی را در بر می گیرنـد اسـتفاده می‌شـودماننـد \\"عصابـهٔ\\" کـه [گروهی از انسـان‌هـا را در بر می گیرد] و \\"عمامهٔ\\" [که سر انسان را در بر می گیرد]، در حقیقت ختم و مخفی کردنی در کار نیست، بلکه مقصود این است که در درون آن‌ها حالتی به وجود می‌آید که به تدریج آنان را به دوست داشتن کفر و معاصی و زشت شمردن ایمان و اطاعات می... کشانـد، سـبب آن نیز گمراهی و لجـاجت در تقلیـد و روی‌گردانی آنان از نظر صـحیح است که در نتیجه آن، دل‌های آنان به حـالی در می‌آیـد که حق در آن نفوذ نمی‌کنـد و گوش‌هایشـان از شـنیدن حق دوری می‌کنـد و گویا ماننـد چیزی می‌شود که برای اطمینان بر آن مهر زده‌اند و نشانه‌های آفاقی و انفسی آن‌چنان که برای چشم‌های اهل بصیرت تجلی می‌کند، برای چشم... های آنان تجلی نمی‌کنـد و ماننـد آن می‌شود که گویا بر آن‌ها پرده‌ای افکنـده شـده است که مانع دیـدن آن‌ها شده است، که خداوند به اسـتعاره، این حال را تعبیر به ختم و غشاء کرده است. یا این‌که دل‌ها و مشاعر تباه آنان را به اشیائی تشبیه شده است که از طریق مُهر کردن و پرده‌انداختن روی آن‌ها، استفاده کردن از آن‌ها را منع کرده‌اند. به وجود آمدن این حالت در قرآن به \\"طبع\\" نیز تعبیر شـده است؛ مانند این سـخن خداوند متعال: «أُولئِکَ الَّذِینَ طَبَعَ اللَّهُ عَلی قُلُوبِهِمْ وَ سَـمْعِهِمْ وَ أَبْصارِهِمْ» - . نحل / ۱۰۸ - {آنان کسانی اند که خدا بر دل‌ها و گوش و دیدگانشان مهر نهاده است}،

و نیز به \\"إغفال\\"؛ مانند این سخن خداوند متعال: «وَ لا تُطِعْ مَنْ أَغْفَلْنا قَلْبَهُ» - . کهف / ۲۸ - {و از آن کس که قلبش را غافل ساخته ایم پیروی مکن}، و نیز به \\"إقساء\\"؛ مانند این سخن خداوند متعال: «وَ جَعَلْنا قُلُوبَهُمْ قاسِیَةً» - . مائده / ۱۳ - {و

دل‌هایشان را سخت گردانیدیم}؛ و از آن روی که همه موجودات ممکن الوجود به خداوند مستند هستند و به قدرت خداوند واقع می‌شوند، [به وجود آمدن این حالت در این آیات] به خداوند استناد یافته‌اند، و از آن روی که [این حالت،] به سبب عملی است که آن‌ها مرتکب شده‌اند،

به دلیل این سخن خداوند متعال: «بَلْ طَبَعَ اللَّهُ عَلَیْها بِکُفْرِهِمْ» - . نساء / ۱۵۵ - {بلکه خدا به خاطر کفرشان بر دل‌هایشان مهر زده است} و این سخنش: «ذلِکَ بِأَنَّهُمْ آمَنُوا ثُمَّ کَفَرُوا فَطُبِعَ عَلی قُلُوبِهِمْ» - . منافقون / ۳ - {این بدان سبب است که آنان ایمان آورده سپس به انکار پرداخته اند و در نتیجه بر دل‌هایشان مهر زده شده است}، این آیه در صدد تقبیح آن‌ها بر آمده است، تا شنیع بودن اوصاف آنان و وخامت عاقبتشان را نشان دهد. و معتزله که در توجیه این آیه [- «خَتَمَ اللَّهُ عَلی قُلُوبِهِمْ»] درمانده‌اند، چند وجه برای تأویل آن گفته‌اند:

وجه اول: این [سخن] مربوط به زمانی است که از حق اعراض کرده‌اند و این اعراض به قدری در دل‌هایشان رسوخ کرده است که گویا [جزء خلقت] طبیعی آنان شده است و از همین رو به صفت اخلاقی جبلی تشبیه شده است.

وجه دوم: مقصود این است حال قلوب آنان به قلب‌های چهارپایان می‌ماند که خداوند آنان را بدون هوشیاری آفریده است، یا مانند قلب‌هایی است که خداوند مقدر کرده بر آن‌ها مُهر بزنند، چنان‌چه در هنگامی که کسی به هر دلیلی] می‌میرد، گفته می... شود سیل او را بُرد، یا وقتی کسی مدت زیاد غایب است، گفته می‌شود عنقاء او را برد.

وجه سوم: این فعل [- ختم بر قلب‌ها]، در حقیقت کار شیطان یا کافر است، [نه فعل خداوند]، ولی از آن‌جا که صدور این فعل از شیطان یا کافر، به سبب قدرتی است که خداوند به او داده است، خداوند این فعل را از باب اسناد فعل به سبب، به خودش مستند کرده است.

چهارم: این سخن از آن روی است که ریشه‌های آنان در کفر رسوخ کرده و در آن محکم شده است، طوری که جز اجبار و قسر، هیچ راه دیگری برای ایمان آوردنشان وجود ندارد، ولی خداوند به جهت غرض تکلیف آنان را به ایمان وادار نکرد، برای همین خداوند رها کردن آنان در این حال را به مُهر زدن تعبیر کرده

است، چرا که این رها کردن در حکم سدی برای ایمان آوردن آنان است. این سخن هم‌چنین نشان می‌دهد که کار آنان به بیراهه می‌انجامد و پافشاری آنان بر گمراهی و تباهی تا انتها[ی عمرشان] ادامه دارد.

پنجم: این سخن به حکایت از [زبان] کافرانی است که به ناحق و از روی استهزاء سخنانی مانند: «قُلُوبُنا فِی أَکِنَّةٍ مِمَّا تَدْعُونا إِلَیْهِ

وَ فِی آذانِنا وَقْرٌ وَ مِنْ بَیْنِنا وَ بَیْنِکَ حِجابٌ» - . فصلت / ۵ - {دل‌های ما از آن‌چه ما را به سوی آن می خوانی، سخت محجوب و مهجور است و در گوش‌های ما سنگینی و میان ما و تو پرده ای است} و مانند این: «لَمْ یَکُنِ الَّذِینَ کَفَرُوا ... » - . بینه / ۱ - را می گویند.

ص: ۱۶۸

وجه ششم: این سخن مربوط به آخرت باشد و خداوند به جهت [اشاره به] حتمی بودن تحقق و وقوع آن، فعل آن را با لفظ ماضی آورده است، شاهد آن نیز این سخن خداوند متعال است: «وَ نَحْشُرُهُمْ یَوْمَ الْقِیامَهِ عَلی وُجُوهِهِمْ عُمْیاً وَ بُکْماً وَ صُمًّا» - . إسراء/ ۹۷ - {و روز قیامت آن‌ها را کور و لال و کر به روی چهره شان درافتاده برخواهیم انگیخت}.

وجه هفتم: مقصود از ختم در این‌جا، گذاشتن نشانه‌ای بر قلب‌های آنان است که فرشتگان [با آن نشانه] آن‌ها را بشناسند و از آنان بدشان بیاید و متنفر شوند، و سایر معانی شبیه به این مانند طبع و اضلال و مانند این‌ها که به خداوند متعال نسبت داده می‌شود نیز به همین صورت توجیه می‌شود. در این‌جا نقل سخن بیضاوی به پایان می‌رسد.

مؤلف گوید: بعد از این‌که برهان اقامه شد که محال است که [مولای] حکیم، کسی را به کاری مکلف کند و سپس او را از آن انجام آن تکلیف باز دارد و بعد نیز او را به جهت ترک آن تکلیف عذاب کند و عقل نیز به قبیح بودن این [چنین عذابی] گواهی داد و [معلوم شد] که خداوند متعال منزه از آن است، ناگزیر باید [این آیه را] به یکی از وجوهی که او آورد حمل کرد.

شیخ طبرسی رحمه الله دو وجه دیگر نیز بر آن‌چه گفته شد، اضافه کرده است: یکی از آن دو، مطلبی است که به زودی آن را از تفسیر امام عسگری علیه السلام نقل خواهیم کرد و پیش از این نیز به آن اشاره شد، و آن این است که مقصود از ختم، علامت است و وقتی کافر در کفرش به حالتی می‌رسد که خداوند متعال می‌داند که او ایمان نمی‌آورد، بر دلش علامتی که گفته شده به شکل نقطه‌ای سیاه‌رنگ است می گذارد که فرشتگان آن را می‌بینند و از آن طریق می‌فهمند که او دیگر ایمان نمی‌آورد و به همین جهت او را نکوهش و نفرین می کنند، چنان‌چه خداوند متعال ایمان را در دل شخص مؤمن می‌نویسد و بر آن علامتی می‌نهد تا فرشتگان بدانند که او مؤمن است و او را مدح کنند و برایش طلب مغفرت نمایند. بنابراین در [تفسیر] این سخن خداوند متعال: «بَلْ طَبَعَ اللَّهُ عَلَیْها بِکُفْرِهِمْ» - . نساء / ۱۵۵ - {بلکه خدا به خاطر کفرشان بر دل‌هایشان مهر زده است} نیز دو احتمال وجود دارد:

یکی این‌که [مقصود از آن این باشد که] خداوند به سبب مجازات و کیفر کفر، بر قلب‌های آنان مُهر زده است، و دیگر این‌که خداوند بر قلب‌های آنان به علامت کفرشان مهر زده است، چنان‌چه گفته می‌شود با گِل بر آن مُهر زد و با شمع آن را مُهر [و موم] کرد.

و احتمال دوم این‌که مقصود از ختم قلوب این باشد که خداوند علیه قلب‌های آنان شهادت داده و حکم کرده است که قلب... های آنان [هیچ گاه] حق را نمی‌پذیرد، چنان‌چه گفته می‌شود: می‌بینم که بر هر چیزی که فلانی می گوید مُهر [تأیید] می‌زنی،

که یعنی به آن‌ها گواهی می‌دهی و آن‌ها را تصدیق می کنی، یا گفته می‌شود بر تو مُهر می‌زنم که رستگار نشوی، که یعنی گواهی می‌دهم، این تعبیر، تعبیری استعاره‌ای است.

این سخن خداوند متعال: «يُضِلُّ بِهِ كَثِيراً» -. بقره / ۲۶ - { بسیاری را با آن گمراه می کند}؛ طبرسی رحمه الله گفته است: در این آیه دو وجه محتمل است:

یکی از آن دو سخنی است که از فراء نقل شده که گفته است این آیه حکایت از زبان کسانی است که گفته‌اند: «ما ذا أَرادَ اللَّهُ بِهذا مَثَلًا» -. همان - {خداوند

از این مَثَل چه قصدی داشته است؟}، یعنی گروهی را با آن گمراه و گروهی را با آن هدایت می کند، سپس خداوند متعال فرموده است: «وَ ما يُضِلُّ بِهِ إِلَّا الْفاسِقِينَ» -. همان - {و[لی] جز نافرمانان را با آن گمراه نمی کند}، خداوند متعال معلوم کرده است که جز بدکار و گمراه را به گمراهی نمی‌کشاند. این وجه، وجه نیکویی است.

ص: ۱۶۹

و وجه دیگر این است که این سخن، [از زبان آنان نباشد و] سخن خداوند باشد. هر دو وجه محتمل است، و اگر بخواهیم کلام را به وجه دوم حمل کنیم، معنای این سخن خداوند که فرموده است \\"عده زیادی را با آن گمراه می‌نماید\\" این است که کافران آن مَثَل را تکذیب و انکار می کنند و می گویند که از جانب خدا نیست و به سبب همین گمراه می‌شوند، و از آن‌جا که گمراهی آنان به سبب مَثَل خداوند بوده است، فعل گمراه نمودن به خداوند نسبت داده شده است. و این سخن خداوند: «وَ يَهْدِي بِهِ كَثِيراً» -. همان - {و بسیاری را با آن راهنمایی می کند}، یعنی کسانی را که ایمان آوردند و آن را تصدیق کردند و گفتند این مَثَل در جای خود آورده شده است، و از آن‌جا که هدایت آنان به سبب این مَثَل بوده است، فعل هدایت به خداوند نسبت داده شده است. بنابراین معنای گمراه نمودن، سخت‌گیری در امتحانی است که گمراهی در حین آن حاصل می‌شود. پس معنای آیه این است که خداوند با این مَثَل‌ها بندگانش را امتحان می‌کند و به سبب آن‌ها گروه زیادی را گمراه و گروه زیاد دیگری را هدایت می‌نماید، و این سخن خداوند: «رَبِّ إِنَّهُنَّ أَضْلَلْنَ كَثِيراً مِنَ النَّاسِ» -. ابراهیم / ۳۶ - {پروردگارا! آن‌ها بسیاری از مردم را گمراه کردند} یعنی بسیاری از مردم به سبب بت‌ها گمراه شدند. و این مانند این سخن مردم است که می گویند، فلان زن، فلان مرد را تباه کرد و عقل از سرش بُرد، با این‌که چه بسا ممکن است آن زن، آن مرد را نشناسد، ولی چون عقل آن به سبب آن زن، از بین رفته و تباه شده است، تباهی به آن زن نسبت داده می‌شود. گاهی اضلال به معنای رها کردن از روی کیفر، ترک منع [کردن از بدی‌ها] به سبب قهر، و منع الطاف که به عنوان پاداش ایمان به مؤمنان داده می‌شود نیز می‌آید، مانند این‌که به کسی که به حال شمشیرش نمی‌رسد گفته می‌شود، شمشیرت را فاسد کرد، که منظور این است که شمشیرت را صیقل نمی‌دهی و تیز نمی کنی و به آن نمی‌رسی.

اضلال گاهی نیز به معنای کسی را به گمراهی نسبت دادن و حکم به گمراهی کردن او نیز می‌آید؛ چنان‌چه گفته می‌شود \\"أَضَلّهُ\\" که یعنی او را به ضلال نسبت داد، و [گفته می‌شود] \\"أكفره\\"، یعنی او را به کفر نسبت داد. کُمِیت سروده است: و طائفهٔ قد أكفروني بحُبّكُم: و گروهی مرا به سبب محبت به شما منسوب به کفر می کنند.

گـاهی نیز اضـلال به معنـای هلاک کردن و عـذاب و نابود کردن می‌آیـد؛ ماننـد این سـخن خداونـد متعال: «إِنَّ الْمُجْرِمِینَ فِی ضَلالٍ وَ سُعُرٍ» - . قمر / ۴۷ - {قطعاً بزه‌کاران در گمراهی و جنوننـد} و این سـخن خداوند متعال: «أَ إِذا ضَـلَلْنا فِی الْأَرْضِ» - . سجده / ۱۰ - {آیـا وقتی در [دل] زمین گم شـدیم}، که یعنی در زمین هلاک شـدیم، و این سـخنش: «وَ الَّذِینَ قُتِلُوا فِی سَبِیلِ اللَّهِ فَلَنْ یُضِلَّ أَعْمالَهُمْ» - . محمد / ۴ - {و کسانی که در راه خدا کشته شده اند، هرگز کارهایشان را ضایع نمی کند}، یعنی هرگز کارهایشـان را باطـل نمی‌کننـد. مطابق این معنا، مقصود از آیه این است که خداونـد متعال به سـبب کفر گروه زیادی را هلاک و عـذاب می کنـد، یعنی به سـبب کفر آنان را از [رسـیدن به] ثواب و [یافتن] راه بهشت گمراه می کنـد و در نتیجه آنان هلاک می‌شوند، و گروه زیادی را به سبب ایمان آوردن، به ثواب و راه بهشت هدایت می‌نماید.

نقل شده که أبی‌علی جبائی گفته است: یکی از شواهدی که بر درستی معنای اخیر دلالت می کند، این سخن خداوند است: «وَ ما یُضِلُّ بِهِ إِلَّا الْفاسِقِینَ» - . بقره / ۲۶ - {و[لی] جز نافرمانـان را با آن گمراه نمی کنـد}؛ زیرا مقصود یا چنان‌چه گفتیم کیفر کردنشان به سـبب تکـذیب است، و یا مقصود به حیرت و شک انداختن است؛ اگر مقصود [به] حیرت [انداختن] باشد، در آیه آمده است که خداوند این کار را فقط با انسان فاسق و متحیر و شاکّ می کند، پس باید آن حیرتی که قبلاً در آیه آمده [است که «یُضِلُّ بِهِ کَثِیراً»] و آن‌ها به سـبب آن فاسق شـده‌انـد، کار خداوند باشد؛ مگر این‌که قبل از این‌که خداوند آنان را به حیرت بیفکند، حیرتی در آن‌ها وجود داشته باشد،

که این مـوجب می‌شـود که همین‌طور تـا بی‌نهـایت، حیرتی قبـل از حیرتی موجود باشـد و این زنجیره به یـک حیرت نخسـتین منتهی نشود، یا قبل از هر اضلالی، اضلال دیگری موجود باشد. و اگر این حیرت کار خداوند باشد، خداوند کسی را که فاسق نبوده، اضلال کرده است و این خلاف این سخنش: «وَ ما یُضِلُّ بِهِ إِلَّا الْفاسِقِینَ» است. مطابق این وجه ممکن است خداوند علیه آنـان حکم به کفر کرده و از آنـان برائت جسـته و آنـان را لعنت کرده است، یعنی آنـان را هلاـک نموده، و اهلاـک او همان اضـلال است، و هر جای دیگر قرآن نیز که اضـلال به خداونـد متعال منسوب شـده است، به همین معنایی است که ما گفتیم و نمی‌توان اضـلالی که در این سخن خداوند: «وَ لَقَدْ أَضَلَّ مِنْکُمْ جِبِلًّا کَثِیراً» - . یس / ۶۲ - {و [او] گروهی انبوه از میان شما را سخت گمراه کرد} و این سـخنش: «وَ أَضَلَّ فِرْعَوْنُ قَوْمَهُ» - . طه / ۷۹ - {و فرعون قوم خود را گمراه کرد} و این سـخنش: «وَ أَضَلَّهُمُ السَّامِرِیُ» - . همان / ۸۵ - {و سامری آن‌ها را گمراه ساخت}، به شیطان و فرعون و سامری نسبت داده شده و به معنای نیرنگ و به غلط انداختن و به شک انداختن و به فساد و گمراهی کشاندن و معناهایی از این قبیل است و منتهی به نسبت دادن ظلم و جور به خداوند سبحان، که جبری‌ها به آن معتقدند منتهی می‌شود را به خداوند نسبت داد، خداوند بسیار بلندمرتبه‌تر از این‌هاست.

حـال که اقسام إضـلال را گفتیم، بایـد اقسام هـدایت که متضاد آن است را نیز ذکر کنیم؛ بایـد دانست که هـدایت در قرآن به چند وجه به کار رفته است:

وجه اول این که به معنـای راهنمایی و ارشاد باشـد؛ گفته می‌شود: \\"هـداه الطریق و للطریق و إلی الطریق\\"، که یعنی راه را به او نشـان داد. این وجه از هـدایت شامـل همه مکلفین می‌شود، زیرا خداونـد متعـال هر مکلفی را به حق هـدایت کرده است،

یعنی حق را به او نشان داده و او را به آن ارشاد کرده است، چه این‌که خداونـد او را به رسـیدن به حق مکلف کرده است. و اگر حق را به او نشان نـداده بود، او را به چیزی بیرون از طاقتش مکلف کرده بود. این سـخن خداوند متعال: «وَ لَقَدْ جاءَهُمْ مِنْ رَبِّهِمُ الْهُـدی» - . نجم / ۲۳ - {با آن‌که قطعاً از جانب پروردگارشان هـدایت برایشان آمـده است}، و این سـخنش: «إِنَّا هَدَیْناهُ السَّبِیلَ» - . إنسان / ۳ - {ما راه را به او نشان دادیم}، و این سخنش: «أُنْزِلَ فِیهِ الْقُرْآنُ هُدیً» - . بقره / ۱۸۵ - {که

در آن قرآن برای هدایت فرو فرستاده شده است}، و این سخنش: «وَ أَمَّا ثَمُودُ فَهَدَیْناهُمْ فَاسْتَحَبُّوا الْعَمی عَلَی الْهُدی» - . فصلت / ۱۷ - {و امـا ثمودیـان؛ پس آنـان را راهبری کردیم، و[لی] کوردلی را بر هـدایت ترجیـح دادنـد}، و این سـخنش: «وَ إِنَّکَ لَتَهْدِی إِلی صِراطٍ مُسْتَقِیمٍ» - . شوری / ۵۲ - {و به راستی که تو به خوبی به راه راست هـدایت می کنی}، و این سـخنش: «وَ هَدَیْناهُ النَّجْدَیْنِ» - . بلد / ۱۰ - {و هر دو راه [خیر و شر] را بدو نمودیم} و آیات مشابه این‌ها بر همین معنا دلالت می‌کنند.

وجه دوم این که هدایت به معنای الطاف اضافی باشد که به کمک آن‌ها می‌توان بر هدایت باقی ماند؛ مانند این سخن خداوند متعال: «وَ الَّذِینَ اهْتَدَوْا زادَهُمْ هُدیً» - . محمد / ۱۷ - {و[لی] آنان که به هدایت گراییدند، [خدا] آنان را هر چه بیشتر هدایت بخشید}.

ص: ۱۷۱

وجه سوم این است که به معنای پاداش دادن باشـد؛ ماننـد این سـخن خداونـد متعال: «یَهْـدِیهِمْ رَبُّهُمْ بِإِیمَانِهِمْ تَجْرِی مِن تَحْتِهِمُ الأَنْهَارُ فِی جَنَّاتِ النَّعِیمِ» - . یونس / ۹ - {پروردگارشـان به پـاس ایمانشان آنان را به باغ‌های [پر ناز و] نعمت که از زیر [پای] آنـان نهرها روان خواهـد بود هـدایت می کنـد}، و این سـخن خداونـد متعال: «وَ الَّذِینَ قُتِلُوا فِی سَبِیلِ اللَّهِ فَلَنْ یُضِلَّ أَعْمالَهُمْ * سَیَهْدِیهِمْ وَ یُصْلِحُ بالَهُمْ» - . محمد / ۴ و ۵ - {و کسانی که در راه خدا کشـته شده اند، هرگز کارهایشان را ضایع نمی کند * به زودی آنان را راه می نمایـد و حالشان را نیکو می گردانـد}، و هـدایتی که بعـد از کشـته شـدن آنان باشـد، ناچار به معنای پاداش دادن به آن‌هاست.

وجه چهارم حکم به هـدایت است؛ ماننـد این سـخن خداوند متعال: «وَ مَنْ یَهْدِ اللَّهُ فَهُوَ الْمُهْتَدِ» - . إسـراء / ۹۷ - {و هر کـه را خـدا هـدایت کنـد او ره‌یـافته است}، و این سه وجه اخیر مخصوص مؤمنـان است، نه غیر مؤمنـان؛ زیرا خداونـد متعـال فقط به کسانی پاداش می‌دهد که مستحق پاداش باشـند، و فقط مؤمنان هستند که مستحق پاداشند، و هم آن‌هایند که خداوند به سبب ایمان و طاعتشان به آنان لطف زیاد می‌کند و برایشان حکم به هدایت می‌نماید.

وجه پنجم این است که هـدایت به معنای هـدایت‌یافته بودن انسان باشـد، به این صورت که خداونـد هدایت را در وجود انسان بیافرینـد، چنان‌چه یک شـیء را با آفریـدن حرکت در آن، متحرک قرار می‌دهـد. خداوند متعال علوم ضـروری را در قلب‌های مؤمنان قرار می‌دهـد و این خود از هـدایت خدای متعال است. این وجه نیز مانند وجه اول عام است و شامل همه عقلا می‌شود. اما هدایتی که خداوند متعال انجام آن را بر بندگان تکلیف کرده است، مانند ایمان آوردن به او و پیامبران او و مواردی از این قبیل، از کارهای بندگان است و به همین جهت با انجام آن مسـتحق مدح و پاداش می‌شوند، اگرچه این خداوند سـبحان اسـت که بر آنـان نعمت ارزانی داشـته و آن‌هـا را به انجـام آن راهنمایی و ارشاد کرده است و به آن فراخوانـده و آنان را بر فعل آن

تکلیف کرده و به آن امر نموده است، بنابراین از این جهت، نعمتی از خداونـد سـبحان به آن‌هاست و منتی از جانب اوست که به آن‌ها رسیده است و فضل و نیکی او در حق آن‌هاست، در نتیجه خداوند را باید به سبب آن شکر و ستایش کرد، زیرا انجام آن‌ها، به سبب تمکین خداوند و الطاف و انواع تسهیلات و کمک‌های او بوده است.

طبرسی رحمه الله در ذیل این سخن خداوند متعال: «وَ اللَّهُ یَهْدِی مَنْ یَشاءُ إِلی صِراطٍ مُسْتَقِیمٍ» - . بقره / ۲۱۳ - {و خدا هر که را بخواهـد، به راه راست هدایت می کند} گفته است: مقصود از هدایت در این آیه بیان و راهنمایی است و مقصود از صـراط مستقیم، اسـلام اسـت، یـا ایـن‌که مقصـود این است که خداونـد به لطـف خـود آنـان را هـدایت می‌کنـد، که در این صـورت مخصوص به کسـانی می‌شود که از حالشان معلوم است که با هـدایت به صـلاح می‌رسند، یا مقصود این است که خداونـد به وسـیله هـدایتش راه بهشت را به آنـان نشـان می‌دهـد. و در مورد این سـخن خداونـد متعـال: «مَتی نَصْرُ اللَّهِ» - . بقره / ۲۱۴ - {پیروزی

خدا کِی خواهد بود} گفته است: گفته شده که این به معنای طلبِ پیش افتادن وعده‌ایست که داده شده است، چنان‌چه کسـی که در میـان امتحـان است چنین می کنـد [و خواهان رسـیدن سـریع‌تر به وعـده‌ایست که در پس امتحان به او داده شـده است]، رسول نیز آن جمله را از روی آرزوی رسـیدن به پیروزی گفته است. گفته شده معنای آن، دعا کردن برای رسـیدن به پیروزی است، و نیز گفته شده که این جمله شامل سـخن مؤمنان و رسول، هر دو است و تفصیل آن این است که مؤمنان گفته‌اند: «مَتی نَصْرُ اللَّهِ» و رسول گفته است: «أَلا إِنَّ نَصْرَ اللَّهِ قَرِیبٌ» - . همان - {هشدار که پیروزی خدا نزدیک است}.

ص: ۱۷۲

و درباره این سخن خداوند متعال: «یُخْرِجُهُمْ مِنَ الظُّلُماتِ إِلَی النُّورِ» - . همان / ۲۵۷ - {آنان را از تاریکی‌ها به سوی روشنایی به در می برد}، یعنی از تـاریکی‌هـای گمراهی و کفر بیرون می‌آورد و به نور هـدایت و ایمان راهنمایی می‌کنـد، به این طریق که آنان را به ایمان هـدایت می‌کنـد و نشانه‌های ایمان را برایشان نمایان می‌کنـد و آنان را ترغیب به آن می‌نماید و الطافی که سبب قوت یافتن انگیزه ایمان آوردن می‌شود را برای آن‌ها عملی می‌کند.

و درباره این سـخن خداونـد متعال: «وَ اللَّهُ لا یَهْدِی الْقَوْمَ الظَّالِمِینَ» - . همان / ۲۵۸ - {و خداوند قوم سـتم‌کار را هدایت نمی کنـد} گفته است: یعنی آنان را در رسـیدن به هـدف فسادشان کمک نمی‌کنـد، و گفته شده، یعنی آنان را به وسـیله محاجه و بحث هـدایت نمی‌کنـد، چنان‌چه پیامبرانش را به این وسـیله هـدایت می‌کنـد. و گفته‌اند یعنی آنان را با الطاف و تأییدات خود هدایت نمی‌نماید؛ زیرا می‌داند لطفی برای آنان نیست، و گفته شده یعنی آنان را به بهشت راهنمایی نمی‌کند.

و درباره این سـخن خداونـد متعال: «کَیْفَ یَهْدِی اللَّهُ قَوْماً ... » - . آل عمران / ۸۶ - {چگونه خداوند قومی را هدایت کند که ...} گفته است: معنـایش این است که چگونه خداونـد آنـان را در راه هـدایت‌یافتگـان بَرَد و به آنـان ثواب دهـد و آن‌ها را ثنا کنـد!؟ و یـا این‌که این جمله در مقـام بعیـد دانسـتن است، چنـان‌چه گفته می‌شود: وقتی او را رهـا کرده‌ای، چگونه راه را به تو نشان دهـد!؟ یعنی جز همان راهی که خداوند به آنان نشان داد و آن‌ها نیز آن را رها کرده‌اند، هیچ راهی نیست که خداوند از طریق آن راه، آنان را به ایمان هدایت کند، یا این‌که یعنی چگونه خداوند آنان را با این حال به راه بهشت هدایت کند!؟

مؤلف گوید: این که معنا این باشد که آنان به سبب اختیاری که کرده‌اند، خود را از الطاف خاصه پروردگارشان محروم نموده‌اند، درست‌تر به نظر می‌رسد.

و درباره این سخن خداوند متعال: «وَ مَنْ يُرِدِ اللَّهُ فِتْنَتَهُ» - . مائده / ۴۱ - { و هر که را خدا بخواهد به فتنه درافکند} گفته است: در این آیه چند قول گفته شده است:

قول اول این است که مقصود از فتنه، عذاب است، یعنی هر که خداوند بخواهد او را عذاب کند، مانند این سخن خداوند متعال: «عَلَى النَّارِ يُفْتَنُونَ» - . ذاریات / ۱۳ - {بر آتش عقوبت [و آزموده] شوند}، یعنی عذاب می‌شوند، و این سخنش: «ذُوقُوا فِتْنَتَكُمْ» - . همان - {عذاب [موعود] خود را بچشید}.

قول دوم این که معنایش این است: هر کسی که خداوند بخواهد او را هلاک کند.

قول سوم این که مقصود این است: هر کسی که خداوند بخواهد او را با آشکار کردن [نیّات] درونش خوار و رسوا کند.

ص: ۱۷۳

قول چهارم این که مقصود این است: هر کسی را که خداوند بخواهد با امتحان کردن از طریق عمل به حدود خود بیازماید و او آن حدود را ترک کند و تغییر دهد.

و صحیح‌تر از همه، همان قول اول است.

«فَلَنْ تَمْلِكَ لَهُ مِنَ اللَّهِ شَيْئاً» - . مائده / ۴۱ - {هرگز در برابر خدا برای او از دست تو چیزی بر نمی آید}، یعنی تو نمی‌توانی از او در برابر امر خداوند که همان عذاب یا رسوایی یا هلاکت باشد، هیچ دفاعی بکنی.

«أُولئِكَ الَّذِينَ لَمْ يُرِدِ اللَّهُ أَنْ يُطَهِّرَ قُلُوبَهُمْ» - . همان - {ایناننـد که خدا نخواسته دل‌هایشان را پاک گرداند}، یعنی خداوند نخواسته آن یهودیان را از عقوبت‌های کفر که همان ختم و طبع و تنگی دل‌هایشان است، پاک نماید، چنان‌چه درباره مؤمنان چنین خواسته است و قلب‌هایشان را با نوشتن ایمان در آن [قلب]ها و فراخ نمودن سینه‌هایشان از آن عقوبت‌ها پاک گردانیده است. گفته شده است: معنایش این است که خداوند نخواسته است قلب‌های آنان، بدین طریق که بر آن‌ها حکم کند از کفر بیزار شوند و به ایمان مدح شوند، را از کفر پاک گرداند.

قاضی گفته است: این دلالت ندارد که خداوند سبحان از آنان ایمان را نخواسته است؛ زیرا از تطهیر قلب جز به مجاز چنین چیزی فهمیده نمی‌شود، و نیز این سخن خداوند: «لَمْ يُرِدِ اللَّهُ أَنْ يُطَهِّرَ قُلُوبَهُمْ» اقتضا می کند که خداوند چنین اراده‌ای نکرده است، ولی سخنی از این‌که چرا چنین اراده‌ای نکرده است گفته نشده است. مقصود این است که خداوند نخواسته قلب‌های آنان را از غم‌هایی که در اثر مذمت و خواری و کیفر نصیبشان شده تطهیر کند و به همین جهت بعد از آن فرموده است: «لَهُمْ فِي الدُّنْيا خِزْيٌ وَ لَهُمْ فِي الْآخِرَةِ عَذابٌ عَظِيمٌ» - . همان - {در دنیا برای آنان رسوایی و در آخرت عذابی بزرگ خواهد بود}. و اگر چیزی که جبری‌ها گفته‌اند را اراده کرده بود، این را مذمت آنان قرار نمی‌داد و بعد از آن آنان را نکوهش نمی‌کرد و

آن را در حکم سزای آن‌چه که آنان را به سبب آن کیفر می‌کند و درباره آنان اراده کرده قرار نمی‌داد.

مؤلف گوید: نعمانی در تفسیرش نقل کرده، روایت شده است که از امیرالمؤمنین علیه السلام درباره معانی متشابه در تفسیر فتنه پرسیدند؛ ایشان فرمودند: یکی از معانی آن اختبار است؛ مانند این سخن خداوند متعال: «الم * أَ حَسِبَ النَّاسُ أَنْ یُتْرَکُوا أَنْ یَقُولُوا آمَنَّا وَ هُمْ لا یُفْتَنُونَ» - . عنکبوت / ۲ - {الف لام میم * آیا مردم پنداشتند که تا گفتند ایمان آوردیم رها می شوند و مورد آزمایش قرار نمی گیرند!؟}، و این سخنش خطاب به موسی: «وَ فَتَنَّاکَ فُتُوناً» - . طه / ۴۰ - {و تو را بارها آزمودیم}. معنای دیگر آن کفر است؛ مانند این سخن خداوند متعال: «لَقَدِ ابْتَغَوُا الْفِتْنَهَ مِنْ قَبْلُ وَ قَلَّبُوا لَکَ الْأُمُورَ حَتَّی جاءَ الْحَقُّ وَ ظَهَرَ أَمْرُ اللَّهِ» - . توبه / ۴۸ - {در حقیقت پیش از این [نیز] در صدد فتنه جویی برآمدند و کارها را بر تو وارونه ساختند، تا حق آمد و امر خدا آشکار شد} و این سخن خداوند سبحان درباره منافقینی که در غزوه تبوک از رسول خدا صلی الله علیه و آله اجازه خواستند که [در مدینه] بمانند [و به جنگ نروند]، و خداوند متعال درباره آن‌ها فرمود: «وَ مِنْهُمْ مَنْ یَقُولُ ائْذَنْ لِی وَ لا تَفْتِنِّی أَلا فِی الْفِتْنَهِ سَقَطُوا» - . همان / ۴۹ - {و از آنان کسی است که می گوید مرا [در ماندن] اجازه ده و به فتنه ام مینداز هش دار که آنان خود به فتنه افتاده اند}، یعنی به من اجازه بده و مرا کافر نکن، خداوند عزّ و جلّ فرمود: «أَلا فِی الْفِتْنَهِ سَقَطُوا وَ إِنَّ جَهَنَّمَ لَمُحِیطَهٌ بِالْکافِرِینَ» - . همان - {هش دار که آنان خود به فتنه افتاده اند و بی تردید جهنم بر کافران احاطه دارد}.

ص: ۱۷۴

معنای دیگر آن، عذاب است؛ مانند این سخن خداوند متعال: «یَوْمَ هُمْ عَلَی النَّارِ یُفْتَنُونَ» - . ذاریات / ۱۳ - {همان روز که آنان بر آتش عقوبت [و آزموده] شوند}، یعنی عذاب می‌شوند، «و ذُوقُوا فِتْنَتَکُمْ هذَا الَّذِی کُنْتُمْ بِهِ تَسْتَعْجِلُونَ» - . همان / ۱۴ - {عذاب [موعود] خود را بچشید! این است همان [بلایی] که با شتاب خواستار آن بودید}، یعنی عذاب خود را بچشید، و این سخن خداوند متعال: «إِنَّ الَّذِینَ فَتَنُوا الْمُؤْمِنِینَ وَ الْمُؤْمِناتِ ثُمَّ لَمْ یَتُوبُوا» - . بروج / ۱۰ - {کسانی که مردان و زنان مؤمن را آزار کرده و بعد توبه نکرده اند}، یعنی مؤمنان را عذاب دادند. و معنای دیگر آن، دوست داشتن مال و فرزند است؛ مانند این سخن خداوند متعال: «إِنَّما أَمْوالُکُمْ وَ أَوْلادُکُمْ فِتْنَهٌ» - . تغابن / ۱۵ - {اموال شما و فرزندانتان صرفا [وسیله] آزمایشی [برای شما]یند}. و معنای دیگر آن، بیماری است؛ مانند این سخن خداوند سبحان: «أَ وَ لا یَرَوْنَ أَنَّهُمْ یُفْتَنُونَ فِی کُلِّ عامٍ مَرَّهً أَوْ مَرَّتَیْنِ ثُمَّ لا یَتُوبُونَ وَ لا هُمْ یَذَّکَّرُونَ» - . توبه / ۱۲۶ - {آیا نمی بینند که آنان در هر سال یک یا دو بار آزموده می شوند باز هم توبه نمی کنند و عبرت نمی گیرند!؟} یعنی بیمار می‌شوند و کشته می‌شوند. در این‌جا نقل روایت از تفسیر عیاشی به پایان می‌رسد.

طبرسی رحمه الله درباره این سخن خداوند متعال: «فَاعْلَمْ أَنَّما یُرِیدُ اللَّهُ أَنْ یُصِیبَهُمْ بِبَعْضِ ذُنُوبِهِمْ» - . مائده / ۴۹ - {بدان که خدا می خواهد آنان را فقط به [سزای] پاره ای از گناهانشان برساند}، گفته است: در معنای این آیه چند قول گفته شده است:

قول اول: معنایش این است که ای محمد! بدان که خداوند می‌خواهد آنان را به سبب بعضی از جرم‌هایشان کیفر کند و این‌که فرموده است بعضی از گناهانشان، مقصودش همه گناهان آن‌هاست؛ چنان‌چه گاهی [به عکس این است و] چیزی به صورت عام گفته می‌شود و مقصود فقط عده خاصی است.

قول دوم: این‌که خداوند فرموده بعضی از گناهانشان، به جهت شدت عذاب است و مقصود این است که همین که فقط به سبب بعضی از گناهانشان مؤاخذه شوند در هلاک شدن و نابود شدنشان کافیست.

قول سوم: خداوند خواسته است کیفر بعضی از تمرّدها و جرم‌ها را پیش اندازد، زیرا عذاب دنیوی فقط برای بعضی گناهان است، و این عذاب آخرت است که شامل همه گناهان می‌شود.

این سخن خداوند متعال: «وَ جَعَلْنا عَلی قُلُوبِهِمْ أَکِنَّةً» - . إسراء / ۴۶ - {و بر دل‌هایشان پوشش‌ها می نهیم}؛ زمخشری گفته است: پوشش بر قلب‌ها و سنگینی گوش‌ها، تمثیل در امتناع قلب‌ها و گوش‌های آنان از پذیرفتن قرآن و اعتقاد داشتن به صحت آن است، و این‌که خداوند این فعل را به خود اسناد داده است و فرموده «وَ جَعَلْنا»، به جهت دلالت بر این است که این نپذیرفتن در وجود آن‌ها ثابت است و از آنان جدا نمی‌شود و گویا در سرشت آن‌ها آفریده شده است، یا به این جهت است که این سخن، حکایت سخنی است که آنان می گفتند: «وَ فِی آذانِنا وَقْرٌ وَ مِنْ بَیْنِنا وَ بَیْنِکَ حِجابٌ» - . فصلت / ۵ - {و در گوش‌های ما سنگینی، و میان ما و تو پرده ای است}. طبرسی رحمه الله گفته است: قاضی ابوعاصم عامری گفته است که صحیح‌ترین قول در مورد این آیه، این است: روایت شده، پیامبر صلی الله علیه و آله در شب‌ها نماز می گزاردند و در نمازشان با صدای بلند قرآن می‌خواندند، به این امید که کسی به خواندن ایشان گوش فرا دهد و در معانی آن تدبر کند و به آن ایمان آورد. وقتی مشرکان صدای ایشان را می‌شنیدند، ایشان را آزار می‌دادند و از قرائت با صدای بلند منع می کردند، خداوند متعال نیز همواره در [جان] آن‌ها خواب می‌انداخت،

ص: ۱۷۵

و یا در قلب‌هایشان پوششی قرار می‌داد تا آنان را از هدفشان باز دارد، و این بعد از آن بود که خداوند دلایلی که بتوان با آن... ها حجت اقامه کرد را به آن‌ها رسانده بود و راه عذر را بر آنان بسته بود، و بعد از آن بود که خداوند متعال به علم خود می... دانست که آنان دیگر از شنیدن قرآن سودی نمی‌برند و به آن ایمان نمی‌آورند، خداوند این انداختن خواب به جان آن‌ها را به کشیدن پرده‌ای بر قلب‌ها و سنگینی گوش‌هایشان تشبیه کرده است؛ زیرا خواب مانند سنگینی [گوش] و پرده[ای که مانع دیدن می‌شود]، مانع از تدبر آنان در قرآن می‌شد، و این سخن خداوند متعال: «وَ إِذا قَرَأْتَ الْقُرْآنَ جَعَلْنا بَیْنَکَ وَ بَیْنَ الَّذِینَ لا یُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ حِجاباً مَسْتُورا» - . إسراء / ۴۵ - {و

چون قرآن بخوانی، میان تو و کسانی که به آخرت ایمان ندارند پرده ای پوشیده قرار می دهیم} نیز به همین معناست. معنای دیگری نیز [در این آیه] محتمل است و آن این‌که خداوند متعال آن دسته از کافرانی که علم داشته ایمان نمی‌آورند را با عقوبت‌هایی که در قلب‌های آنان قرار داده است و آن عقوبت‌ها مانع از فهمیدن آن‌چه می‌شنیدند می‌شده، کیفر کرده است. و نیز محتمل است که خداوند، کفری که در قلب‌های آنان بوده را از روی تشبیه و مجاز تعبیر به پوشش کرده باشد و روی گرداندن آن‌ها از قرآن را مجازاً به سنگینی تعبیر نموده است؛ زیرا چنان‌چه با پوشش و سنگینی چیزی فهمیده نمی‌شود، با کفر و روی‌گردانی نیز ایمان و فهمی حاصل نمی‌گردد، و این کار را از آن روی که تشبیه را خودش انجام داده، به خودش نسبت داده است؛ چنان‌چه هرگاه یکی از ما شخص دیگری را ثنا گوید و خوبی‌هایش را به زبان آورد، می گوید او را با فضیلت نمودم، و به عکس هرگاه زشتی‌ها و کارهای بد او را به زبان می‌آورد، می گوید او را فاسق نمودم [، حال آن‌که او در واقع

کاری نکرده است و فقط اوصاف او را به زبان آورده است].

زمخشری درباره این سخن خداوند متعال: «وَ لَوْ شاءَ اللَّهُ لَجَمَعَهُمْ عَلَى الْهُدى» - . أنعام / ۳۵ - {و اگر خدا می خواست، قطعاً آنان را بر هدایت گرد می آورد} گفته است:

یعنی با آوردن نشانه‌ای که آنان را وادار کند [، آنان را هدایت می‌نمود]، ولی خداوند این کار را نمی‌کند، زیرا چنین کاری خارج از حکمت اوست.

این سخن خداوند متعال: «لِيَمْكُرُوا فِيها» - . همان / ۱۲۳ - {تا در آن به نیرنگ پردازند}؛ طبرسی رحمه الله گفته است: \\"لام\\" در «لِيَمْكُرُوا»، لام عاقبت است و زمخشری گفته است: معنای آیه این است که آنان را واگذاشتیم تا نیرنگ کنند و از نیرنگ باز نداشتیم، و هم‌چنین گفته است لام «لِيَقُولُوا ... » - . همان / ۵۳ - {تا بگویند ...}، لام عاقبت است و یعنی ما با آنان، چون کسی که در حال آزمون است رفتار کردیم تا شکر و یا صبر کنند، ولی عاقبت کار آنان به این انجامید که چنین بگویند.

طبرسی رحمه الله درباره این سخن خداوند متعال: «وَ نُقَلِّبُ أَفْئِدَتَهُمْ وَ أَبْصارَهُمْ» - . همان / ۱۱۰ - {و دل‌ها و دیدگانشان را برمی گردانیم} گفته است: در این آیه دو وجه محتمل است:

ص: ۱۷۶

وجه اول این است که خداوند دل‌ها و دیدگان آن‌ها را در جهنم بر روی شعله‌های آتش و داغی گدازه‌های آن زیر و رو می... کند، چنان‌چه آنان در بار اول، در دنیا نیز به آن ایمان نیاوردند. و وجه دیگر این‌که معنایش این است که خداوند دل‌ها و دیدگان آن‌ها را با حیرتی که [در درونشان وجود دارد و] سبب غم و آزردگی جانشان می‌شود، زیر و رو می‌کند.

زمخشری گفته است: «وَ نُقَلِّبُ أَفْئِدَتَهُمْ» - . همان -

و «نَذَرُهُمْ» - . همان - ،

هر دو معطوف به «لا يُؤْمِنُونَ» - . همان / ۱۰۹ -

هستند و در یک حکم می‌باشند، [یعنی] شما چه می‌دانید که آنان ایمان نمی‌آورند و شما چه می‌دانید که ما دل‌ها و دیدگان آن‌ها را بر می‌گردانیم، یعنی قلب‌ها و دیدگان آن‌ها را می‌پوشانیم تا حق را در نیابند و نبینند، چنان‌چه در بار

اول، [یعنی در] هنگام نزول آیات ما نیز به آیات ایمان نیاوردند؛ زیرا قلب‌های آنان پوشانده شده بود، و شما چه می‌دانید که ما آنان را در طغیانشان واگذاشتیم، یعنی رها کردیم و آنان را باز نداشتیم تا در آن سرگردان شوند.

و در مورد این سخن خداوند متعال: «إِلَّا أَنْ يَشاءَ اللَّهُ» - . همان / ۱۱۱ - {جز این‌که خدا بخواهد} گفته است: یعنی جز این‌که

خدا بخواهد آنان را وادار و ناچار کند.

طبرسی رحمه الله گفته است: درباره این سخن خداوند متعال: «كَذٰلِكَ جَعَلْنا ... » - . همان / ۱۱۲ - {و بدین گونه قرار دادیم ...} چند قول گفته شده است:

قول اول: مقصود این است که همان‌طور که به تو امر کردیم با مشرکین قوم خود دشمنی بورزی، به پیامبران پیش از تو نیز امر کرده بودیم که با دشمنان خود، چه جنیان و چه انسان‌ها دشمنی بورزند، و هرگاه خداوند به رسول خود امر کند که با مشرکان قوم خود دشمنی بورزد، یعنی آن‌ها را دشمن آن رسول قرار داده است.

قول دوم: معنایش این است که ما حکم به دشمن بودن آنان کردیم و چنان گفتیم تا با آنان مانند دشمنان رفتار کنند و از آنان پرهیز داشته باشند و خود را برای دفاع در مقابل شر آن‌ها آماده کنند. این مانند آن است که بین مردم گفته می‌شود: قاضی فلانی را عادل و فلانی را فاسق قرار داد، که یعنی حکم به عدالت این شخص و فسق آن شخص کرد.

قول سوم: مقصود این است که ما آن‌ها را به اختیار خود رها کردیم و به اکراه و جبر مانع از دشمنی کردن آنان نشدیم؛ زیرا اکراه و جبر، تکلیف را می‌بَرَد.

قول چهارم: خداوند سبحان این کار را از آن جهت به خودش نسبت داده است که زمانی که خداوند سبحان رسولان خود را به پیش آن‌ها فرستاد و به رسولان امر کرد که آن‌ها را به اسلام و ایمان دعوت کنند و از [عبادت] بت‌ها و مجسمه‌ها باز دارد، آنان شروع به دشمنی با پیامبران خدا کردند. و مثال این، آن سخن نوح علی نبینا و آله و علیه السلام است که فرمود: «فَلَمْ يَزِدْهُمْ دُعَائِي إِلَّا فِرَارًا» - . نوح / ۶ - {ودعوت من جز بر گریزشان نیفزود}.

طبرسی رحمه الله گفته است: [از جهت نحوی،] عامل «وَ لِتَصْغى»، [فعل] «يُوحِي» می‌باشد و «جَعَلْنا» نمی‌تواند عامل آن باشد؛

ص: ۱۷۷

زیرا ممکن نیست که خداوند سبحان خواسته باشد قلب‌ها به کفر و وحی شیطان‌ها گوش فرا دهند، مگر این‌که لام در «وَ لِتَصْغى» را، لام عاقبت قرار دهیم و دو لام بعدی [در «لِيَرْضَوْهُ» و «لِيَقْتَرِفُواْ»] را لام امر، که به قصد تهدید آمده است قرار دهیم.

طبرسی رحمه الله گفته است: درباره این سخن خداوند متعال: «فَمَنْ يُرِدِ اللَّهُ أَنْ يَهْدِيَهُ ... » - . أنعام / ۱۲۵ - {پس کسی را که خدا بخواهد هدایت نماید، ...} چند وجه محتمل است:

وجه اول: معنای آن این است که هر کس را که خداوند بخواهد به ثواب و راه بهشت راهنمایی کند، در این دنیا سینه‌اش را برای پذیرفتن اسلام گشاده می‌گرداند، به این شکل که عزم او را بر اسلام نیرو می‌بخشد و انگیزه‌های او را برای تمسک به آن تقویت می‌کند و این کار را فقط از روی لطف و منت بر او، و به جهت پاداش بر گرویدن به هدایت و قبول آن انجام می‌دهد، و هر کسی را که بخواهد از ثواب و کرامت خود گمراه کند، سینه‌اش را در تنگی و سختی کفر قرار می‌دهد تا او را به سبب ترک ایمان کیفر کند، البته این به آن معنا نیست که خداوند سبحان، مانع از ایمان آوردن او می‌شود، بلکه چه بسا تنگی سینه،

انگیزه این کار می‌شود؛ چه این‌که کسی که سینه‌اش در هنگام کاری تنگ می‌شود، همین سبب می‌شود که آن کار را ترک کند.

وجه دوم: معنایش این است که هر کسی را که خداوند بخواهد ثبات بر هدایت به او عنایت کند، به پاداش ایمان و هدایتش، سینه‌اش را به همان نحوی که در وجه پیش گفتیم گشاده می‌نماید؛ چرا که گاهی هدایت به معنای دوام به کار برده می‌شود، و هر کس را که خداوند بخواهد گمراه کند، یعنی او را خار کند و به اختیار خود بگذارد تا کفر و بی‌ایمانی را انتخاب کند، سینه‌اش را در تنگنا و سختی قرار می‌دهد، به این صورت که الطافی که به وسیله آن‌ها سینه‌اش گشاده می‌شود را از او منع می‌کند، زیرا استواری در کفر سبب شده که او دیگر نتواند ایمان را قبول کند.

وجه سوم: معنایش این است که هر کس را که خداوند بخواهد به هدایت زیادتری که به مؤمنان وعده داده هدایت کند، سینه‌اش را برای آن هدایت زیادی گشاده می‌کند؛ زیرا یکی از حقوق هدایت این است که بصیرت مؤمن را زیادتر کند، و هر کس را که خداوند بخواهد او را از آن هدایت زیادی گمراه کند، یعنی او را از آن هدایت دور کند، چرا که او خودش را از قابلیت آن هدایت دور کرده است، سینه‌اش را برای آن هدایت زیادی، تنگ و سخت می‌کند؛ زیرا اگر آن هدایت زیادی در مورد مؤمن سبب آن‌چه که گفتیم شود، باید در کافر سبب عکس آن شود. و رجس نیز به معنای عذاب است.

و درباره این سخن خداوند متعال: «إِنَّا جَعَلْنَا الشَّیاطِینَ ... » - . أعراف / ۲۷ - {ما

شیاطین را قرار دادیم ...} گفته است: یعنی ما به آن حکم کردیم؛ زیرا آنان در تحقق باطل، به یک‌دیگر کمک می‌کنند، چنان‌چه خداوند فرمود: «وَ جَعَلُوا الْمَلائِکَةَ الَّذِینَ هُمْ عِبادُ الرَّحْمنِ إِناثاً» - . زخرف / ۱۹ - {وفرشتگانی را که خود بندگان رحمانند، مادینه [و دختران او] پنداشتند}.

و درباره این سخنش: «وَ لَقَدْ ذَرَأْنا لِجَهَنَّمَ ...» - . أعراف / ۱۷۹ - {و در حقیقت آفریده‌ایم ...} گفته است: یعنی آنان را آفریده‌ایم، زیرا عاقبت آنان به سبب کفر و انکار و سوء اختیارشان، رفتن به جهنم است،

ص: ۱۷۸

و این سخن خداوند سبحان: «وَ ما خَلَقْتُ الْجِنَّ وَ الْإِنْسَ إِلَّا لِیَعْبُدُونِ» - . ذاریات / ۵۶ - نیز بر آن دلالت می‌کند.

زمخشری گفته است: با نظر به این‌که شناخت حق به ذهن آن‌ها خطور نمی‌کند و با چشمانشان به دیده عبرت به مخلوقات خداوند نمی‌نگرند و آیات خداوند که بر آن‌ها تلاوت می‌شود را به تدبر گوش نمی‌دهند، آنان را طوری قرار داده است که گویا قلب‌هایشان فاقد فهم است و دیدگانشان نمی‌بیند و گوش‌هایشان نمی‌شنود و آنان را به سبب اغراق و لجاجت شدید در کفر و این‌که جز کارهای جهنمیان از آنان سر نمی‌زند، طوری قرار داده است که گویا برای آتش خلق شده‌اند، تا نشان دهد که آنان در موجبات آتش فرو رفته‌اند و مشغول به کارهایی هستند که آن‌ها را شایسته داخل شدن در آتش می‌کند.

طبرسی رحمه الله درباره این سخن خداوند متعال: «فَرِیقاً هَدی ... » - . همان / ۳۰ - {گروهی را هدایت نمود ...}، گفته است:

یعنی برای گروهی به سبب پذیرفتن هدایت حکم به هدایت‌یافتگی کرد، یا یعنی به آنان به سبب این‌که به نزد او هدایت شدند لطف نمود، یا یعنی آن‌ها را به راه [کسب] پاداش هدایت نمود. و بر گروهی گمراهی را لازم نمود؛ زیرا آنان هدایت را نپذیرفتند، یا یعنی خاری را بر آنان لازم نمود؛ زیرا لطفی برای آنان وجود نداشت که به سبب آن سینه‌هایشان گشاده گردد، یا یعنی به سبب کفرشان، عذاب یا هلاکت را بر آنان لازم نمود.

زمخشری درباره این سخن خداوند متعال: «وَ لٰكِنَّ اللَّهَ قَتَلَهُمْ» - . أنفال / ۱۷ - { بلکه خدا آنان را کشت} گفته است: یعنی اگر به کشتن آن‌ها افتخار می‌کنید، [باید بدانید که] شما آن‌ها را نکشتید، بلکه این خداوند بود که آنان را کشت؛ زیرا همو بود که فرشتگان را فرود آورد و بدین وسیله در دل‌های آنان هراس انداخت و پیروزی و ظفر را خواست و به دل‌های شما قوّت داد و دلهره و بی‌تابی را از دل‌های شما زدود، ای محمد! «وَ ما رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ وَ لٰكِنَّ اللَّهَ رَمىٰ» - . همان - {و چون [ریگ به سوی آنان] افکندی، تو نیفکندی، بلکه خدا افکند}، یعنی آن پرتابی که تو کردی، در حقیقت تو آن را پرتاب نکردی؛ زیرا اگر پرتاب کننده حقیقی تو بودی، اثر آن بیشتر از اثر یک پرتاب بشری نمی‌بود، آن پرتاب از جانب خداوند بود؛ چرا که آن اثر بزرگ را به دنبال داشت. [خداوند در سخن خود] از آن جهت که صورت ظاهری آن پرتاب به وسیله رسول خدا صلی الله علیه و آله به وجود آمده است، آن را به ایشان اسناد داده است و از آن جهت که اثر و نتیجه آن خارج از توان بشر بوده است و کار خدا بوده است، آن را از ایشان نفی کرده است؛ بنابراین فاعل حقیقی آن پرتاب خداوند بوده است، چنان‌چه گویا از رسول کاری سر نزده است.

طبرسی رحمه الله درباره این سخن خداوند متعال: «ثُمَّ انْصَرَفُوا» - . توبه / ۱۲۷ - {سپس باز می گردند} گفته است: یعنی از مجلس باز می‌گردند، و گفته شده یعنی از ایمان به ایشان باز می‌گردند، «صَرَفَ اللَّهُ قُلُوبَهُمْ» - . همان - {خدا دل‌هایشان را برگرداند}، یعنی خداوند دل‌های آنان را از فوائدی که مؤمنان از آن‌ها استفاده می‌کنند و به سبب آن‌ها خشنود می‌شوند برگرداند و آنان به سبب آن حال، از مژده محروم شدند. گفته شده معنایش این است که خداوند به کیفر بازگشتن از ایمان به قرآن و بازگشتن از مجلس رسول خدا صلی الله علیه و آله، دل‌های آنان را از رحمت و پاداش خود برگرداند. و گفته شده این جمله در مقام نفرین بر آن‌هاست، یعنی خداوند آنان را خوار کند که سزاوار خواری هستند. و نفرین خداوند بر بندگان، به معنای وعده و خبر از پیوستن آن‌ها به آتش است.

ص: ۱۷۹

این سخن خداوند متعال: «كَذٰلِكَ حَقَّتْ كَلِمَهُ رَبِّكَ» - . یونس / ۳۳ - {این گونه سخن پروردگارت به حقیقت پیوست}؛ زمخشری گفته است: «أَنَّهُمْ لا يُؤْمِنُونَ» - . همان - {که آنان ایمان نمی آورند} [از جهت نحوی] بدل از «كَلِمَهُ» است، یعنی عدم ایمان آوردن آن‌ها به حقیقت پیوست و خداوند به علمش دانست که آنان ایمان نمی‌آورند، یا یعنی این کلمه خداوند که آنان از اهل خواری شوند و ایمان نیاورند، درباره‌اشان به حقیقت پیوست، یا این‌که مقصود از کلمه، وعده دادن به عذاب است. و «أَنَّهُمْ لا يُؤْمِنُونَ» از جهت معنایی، تعلیل است، یعنی زیرا آن‌ها ایمان نمی‌آورند.

و درباره این سخن خداوند متعال: «إِنَّ الَّذِينَ حَقَّتْ عَلَيْهِمْ كَلِمَتُ رَبِّكَ ...» - . یونس / ۹۶ - {در حقیقت کسانی که سخن پروردگارت بر آنان تحقق یافته است، ...} گفته است: یعنی سخن خداوند که در لوح نوشته و فرشتگان را از آن باخبر کرده

است که آنـان به حال کفر می‌میرنـد، بر آنان ثابت گشـته و غیر از آن نخواهـد شـد، پس آن نوشـته، نوشـته‌ای معلوم است، نه نوشته‌ای مقدر و مراد، که خداوند بلندمرتبه‌تر از آن است.

سید مرتضـی رضـی الله عنه گفته است: اگر کسی سؤال کند و بگوید که نظر شما درباره تأویل این سخن خداوند متعال: «وَ لَوْ شاءَ رَبُّکَ لَجَعَلَ النَّاسَ أُمَّةً واحِدَةً وَ لا یَزالُونَ مُخْتَلِفِینَ * إِلَّا مَنْ رَحِمَ رَبُّکَ وَ لِذلِکَ خَلَقَهُمْ» - . هود / ۱۱۸ و ۱۱۹ - {و اگر پروردگـار تو می خواست، قطعاً همه مردم را امت واحـدی قرار می داد، در حـالی که پیوسـته در اختلافنـد * مگر کسـانی که پروردگـار تو به آنـان رحم کرده و آنان را برای همین آفریـده است} چیست، [در جواب] به او گفته می‌شود: اما در مورد این سخن خداونـد متعال که فرمود: «وَ لَوْ شاءَ رَبُّکَ»، مقصود از آن مشـیتی است که اجبار نیز به آن ضـمیمه شده باشد، نه مشـیتی که همراه با اختیار مردمان باشـد، خداونـد متعال خواسـته است ما را از قـدرت خود باخبر کنـد و بگوید که او کسـی است که نمی‌توان بر او غلبه کرد و این‌گونه نیست که از روی شـکست عصـیان شود، زیرا خداوند قادر است که بندگان را به چیزهایی که می‌خواهـد وادار و اجبار کنـد. اما در مورد کلمه \\"ذلک\\" در «وَ لِذلِکَ خَلَقَهُمْ»، [باید گفت:] این‌که \\"ذلک\\" بر رحمتی که از «إِلَّا مَنْ رَحِمَ رَبُّکَ» فهمیده می‌شود حمل شود، هم به دلیل عقلی و هم به شهادت لفظی، بهتر از آن است که آن را بر اختلاـف که از «وَ لاـ یَزالُونَ مُخْتَلِفِینَ» فهمیـده می‌شـود حمـل کنیم؛ امـا دلیـل عقلی بـدان روی است که مـا می‌دانیم که خداونـد متعال از اختلاف و کنار گذاشـتن دین بـدش می‌آیـد و از آن نهی کرده است و بر آن وعـده عـذاب داده است؛ پس چگونه ممکن است آن را بخواهد و بندگان را به سبب آن خلق کند!؟ اما دلیل لفظی؛ زیرا رحمت به \\"ذلک\\" نزدیک‌تر از اختلاـف است و در زبـان عربی، حمـل لفـظ بر مـورد نزدیـک‌تر اولویت دارد. امـا اشـکالی که سائـل در مورد مـذکر بودن \\"ذلک\\" می‌کنـد، اشـکالی باطل است؛ زیرا تأنیث رحمت، تأنیث غیر حقیقی است و اگر از آن با لفظ مـذکر کنایه شود، کنـایه‌اش به جهت معنـای آن است؛ زیرا معنـای رحمت، فضـل و إنعـام است، چنـان‌چه می‌گوینـد: \\"سرّنی کلمتک\\"، [و نمی‌گویند \\"سرّتنی کلمتک\\"] و مقصودشان \\"سرّنی کلامک\\" است. و خداوند متعال فرموده است: «هذا رَحْمَةٌ مِنْ رَبِّی» - . کهف / ۹۸ - {این رحمتی از جانب پروردگار من است}، و نفرموده است: \\"هذه رحمهٔ من ربّی\\"، زیرا مقصود خداونـد هـذا من فضـل ربّی بوده است. و در جـای دیگر فرموده است: إِنَّ رَحْمَتَ اللَّهِ قَرِیبٌ مِنَ الْمُحْسِنِینَ» - . أعراف / ۵۶ - {رحمت خدا به نیکوکاران نزدیک است} و نفرمود: \\"قریبهٔ بالمحسنین\\".

مؤلف گوید: سید مرتضی رحمه الله سپس به اشعار زیادی برای اثبات سخن خود استشهاد کرده، که ما آن را به جهت طولانی شدن نیاوردیم و بعد گفته است: زیاد اعجم این چنین سروده است:

إن الشجاعهٔ و المروّهٔ ضُمِّنا قبراً بمروِ علی الطریق الواضح

به راستی که شجاعت و مردانگی، قبری در مرو، که بر سر راه، مشخص است را در بر گرفته‌اند.

ص: ۱۸۰

که آن را به صورت \\"أن السـماحهٔ و الشـجاعهٔ ضـمنا ...\\" روایت می‌کنند، شاعر گفته است: \\"ضُـمِّنا\\" و نگفته است: \\"ضُـمِّنَتا\\"، بـه ایـن جهت که می‌دانسـته است سـماحهٔ و شـجاعهٔ، هر دو مصدرنـد. همچنین در زبـان عربی گفته می‌شـود:

\\"قصارة الثوب يعجبنی\\": شستن لباس مرا به تعجب وا می‌دارد و گفته نمی‌شود تعجبنی، زیرا تأنیث مصادر به \\"فعل\\" آن‌ها که مذکر است برمی گردد. به علاوه این که این سخن خداوند

متعال: «إِلَّا مَنْ رَحِمَ رَبُّکَ»، همان‌طور که بر \\"رحمهٔ\\" دلالت می کند، بر \\"أن یرحم\\" نیز دلالت می کند، و اگر \\"ذلک\\" را اشاره به \\"أن یرحم\\" بگیریم، تذکیر درست خواهد بود؛ زیرا فعل مذکر است. هم‌چنین در مورد این سخن خداوند متعال: «وَ لِذٰلِکَ خَلَقَهُمْ»، می‌توان گفت که ذلک در آن اشاره به گرد آمدن آنان به دور ایمان و این که با ایمان، آنان قطعاً امت یگانه‌ای می‌شوند می‌باشد، و با در نظر گرفتن این معنا، این آیه با این سخن خداوند متعال: «وَ ما خَلَقْتُ الْجِنَّ وَ الْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ» - . ذاریات / ۵۶ - {و جن و انس را نیافریدم جز برای آن که مرا بپرستند} نیز مطابقت می‌یابد.

و عده‌ای درباره این سخن خداوند متعال: «وَ لَوْ شاءَ رَبُّکَ لَجَعَلَ النَّاسَ أُمَّةً واحِدَةً» - . هود / ۱۱۸ - {و اگر پروردگار تو می خواست، قطعاً همه مردم را امت واحدی قرار می داد} گفته‌اند: معنایش این است که اگر خداوند می‌خواست همه آن‌ها را در بهشت داخل کند، آن‌ها از آن جهت که همگی به نعمت‌های بهشت می‌رسیدند، امت واحدی می‌شدند. و این آیه را مانند این سخن خداوند متعال: «وَ لَوْ شِئْنا لَآتَيْنا كُلَّ نَفْسٍ هُداها» - . سجده / ۱۳ - {و اگر می خواستیم حتما به هر کسی [از روی جبر] هدایتش را می دادیم} قرار داده‌اند، زیرا مقصود از این آیه نیز هدایت به راه بهشت است. مطابق این تأویل ممکن است که \\"ذلک\\" اشاره به داخل کردن همگی آن‌ها به بهشت باشد؛ زیرا خداوند متعال آنان را فقط برای رفتن به بهشت و رسیدن به نعمت‌های آن آفریده است. اما معنای این سخن خداوند: «وَ لا يَزالُونَ مُخْتَلِفِينَ» - . هود / ۱۱۸ - {در حالی که پیوسته در اختلافند}، اختلاف در دین و انحراف از حق به جهت هواها و شبهات است. ابومسلم محمد بن بحر درباره این سخن خداوند متعال: «وَ لا يَزالُونَ مُخْتَلِفِينَ» وجه عجیبی گفته است و آن این که [شاید] معنایش این باشد که این کافران در کفر پایشان را جای پای پیشینیان خود گذاشتند، زیرا تفاوتی ندارد که بگوییم \\"خلف بعضهم بعضاً\\" یا این که بگوییم \\"اختلفوا\\"، چنان‌چه \\"قتل بعضهم بعضاً\\" نیز با \\"إقتتلوا\\" تفاوتی ندارد، و از همین باب است که گفته می‌شود \\"لا أفعل كذا ما اختلف العصران و الجديدان\\"، یعنی تا هنگامی که دوره‌ای بعد از دوره‌ای می‌آید این کار را انجام نمی... دهم. رحمت به معنای دل‌سوزی نیست، اما نعمت دادن و احسان کردن دلالت می کند که هر کس به دیگری احسان کند و بر او نعمت بخشد، به رحیم بودن متصف می‌شود، اگر چه معلوم نشود که او دلش به حال آن دیگری سوخته است.

اگر گفته شود: اگر مقصود از رحمت، نعمت است و از نظر شما نعمت‌های خداوند متعال شامل همه خلایق می‌شود، پس چه معنایی دارد که «مَنْ رَحِمَ» [در «إِلَّا مَنْ رَحِمَ رَبُّکَ»] را از آنانی که در اختلاف هستند استثنا کند، و چگونه اختصاص یافتن نعمت به عده‌ای درست می‌باشد، با این که از نظر شما، نعمت‌ها برای همه است؟

می گوییم: شبهه‌ای نیست که نعمت‌های خداوند سبحان شامل همه خلایق می‌شود، ولی [باید دانست که] بعضی از نعمت‌های خداوند فقط

ص: ۱۸۱

برای بعضی از بندگان هستند، یا به این جهت که فقط بعضی از آنان مستحق آن می‌باشند، و یا به سبب دیگری که اقتضای

اختصاص می کند؛ اگر ما این سخن خداوند: «إِلَّا مَنْ رَحِمَ رَبُّکَ» را بر نعمت ثواب حمل کنیم، سبب اختصاص آشکار است؛ زیرا نعمت ثواب فقط برای کسانی است که استحقاق آن را داشته باشند و کسی که به سبب اعمالش مستحق ثواب شده است به این نعمت می‌رسد و کسی که استحقاق آن را ندارد به آن نمی‌رسد. و اگر رحمت در این آیه را بر نعمت توفیق ایمان و لطفی که بعد از لطف ایمان واقع می‌شود حمل کنیم، باز هم این نعمت، نعمتی مخصوص خواهد بود؛ زیرا خداوند متعال این نعمت را بر سایر مکلفین ارزانی نداشته است، چرا که در علم خداوند نبوده است که آنان نیز توفیقی داشته باشند و افعالی را اختیار کنند که به ایمان منتهی شود. بنابراین این‌که این نعمت به بعضی از بندگان اختصاص دارد، مانع از شمول نعمت‌های دیگر [برای همه بندگان] نمی‌شود، چنان‌چه شامل بودن آن نعمت‌ها نیز مانع از مختص بودن این نعمت نمی‌شود. در این‌جا نقل کلام سید مرتضی رفع الله مقامه به پایان می‌رسد.

زمخشری گفته است: \\"ذلک\\" [در این آیه] اشاره به معنایی است که ابتدای کلام بر آن دلالت می کند و متضمن آن است؛ یعنی برای آن تمکین و اختیاری که اختلاف به سبب آن به وجود آمده است آن‌ها را آفریده است، تا به کسی که حق را اختیار می کند، به جهت اختیار نیکویش ثواب دهد و کسی که باطل را اختیار می کند را به جهت سوء اختیارش کیفر نماید. و مقصود از «وَ تَمَّتْ کَلِمَةُ رَبِّکَ» - . همان / ۱۱۹ - {و وعده پروردگارت [چنین] تحقق پذیرفته است}، این سخن خداوند به فرشتگان است [که فرمود]: «لَأَمْلَأَنَّ جَهَنَّمَ مِنَ الْجِنَّةِ وَ النَّاسِ أَجْمَعِینَ» - . همان - {[که] البته جهنم را از جنّ و إنس یک‌سره پُر خواهم کرد}.

زمخشری درباره این سخن خداوند متعال: «أَ فَلَمْ یَیْأَسِ الَّذِینَ آمَنُوا أَنْ لَوْ یَشاءُ اللَّهُ» - . رعد / ۳۱ - {آیا کسانی که ایمان آورده اند ندانسته اند که اگر خدا می خواست} گفته است: یعنی اگر خداوند می‌خواست [مردمان را به هدایت] وادار و مجبور کند، «لَهَدَی النَّاسَ جَمِیعاً» - . همان - {قطعاً تمام مردم را به راه می آورد}. و «أَ فَلَمْ یَیْأَسِ» به معنای آیا ندانسته‌اند می‌باشد. گفته شده «أَ فَلَمْ یَیْأَسِ» از تعبیرات یکی از اقوام قبیله نخع است، و گفته شده این که یأس به معنای علم استعمال شده، به این جهت است که یأس، متضمن معنای علم است؛ زیرا کسی که از چیزی مأیوس شده است، می‌داند که آن چیز واقع نمی‌شود. چنان‌چه رجاء [به جهت تضمن معنای خوف،] در معنای خوف، و نسیان [به جهت تضمن معنای ترک،] در معنای ترک استعمال می‌شوند. و این‌که علی [علیه السلام] و ابن عباس و گروهی از صحابه و تابعین [به جای «أَ فَلَمْ یَیْأَسِ»،] \\"أ فلم یتبین\\" که تفسیر «أَ فَلَمْ یَیْأَسِ» است، قرائت کرده‌اند نیز نشان از همین معنا دارد. ممکن است «أَنْ لَوْ یَشاءُ» [از جهت نحوی] متعلق به «آمَنُوا» و معنای آیه این باشد: آیا کسانی که ایمان آورده‌اند از ایمان آوردن این کافران ناامید نشده‌اند که «لَوْ یَشاءُ اللَّهُ لَهَدَی النَّاسَ جَمِیعاً» {اگر خدا می خواست، قطعاً تمام مردم را به راه می آورد} و آنان را هدایت می کرد!؟

سید مرتضی رضی الله عنه در کتاب و غرر و درر نگاشته است: خداوند والاسخن فرمود: «وَ إِذا أَرَدْنا أَنْ نُهْلِکَ قَرْیَةً ... » - . أسراء / ۱۶ - {و چون بخواهیم شهری را هلاک کنیم، ...}؛ این آیه به چند وجه قابل تأویل است و هر کدام از این تأویل‌ها شبهه‌ای که بعضی از به باطل

ص: ۱۸۲

گرویدگان در آن وارد کرده‌اند و بدین وسیله آن را از توجیهش خارج و از معنایش دور کرده‌اند، را باطل می کند.

وجه اول: هلاك كردن گاهی نيک است و گاهی قبيح؛ اگر به حق باشد، يا به جهت امتحان باشد، نيک است و فقط هنگامی كه از روی ظلم باشد، قبيح است. به هر حال اين‌كه اراده به هلاک تعلق گرفته باشد، مقتضی اراده كردن هلاک به معنای قبيح نيست و ظاهر آيه نيز چنين اقتضايی نمی‌كند. و هنگامی كه ما با دلايل عقلی به اين نتيجه رسيده باشيم كه خداوند ازلی متعال، از كارهای قبيح منزه است، در می‌يابيم كه مراد خداوند، هلاک كردن به معنای نيک آن است. و در اين سخن خداوند متعال: «أَمَرْنا مُتْرَفِيها» - . همان - {خوش‌گذرانانش را وا می داريم}، آن‌چه كه به آن امر شده است، محذوف است و لزومی ندارد حال كه بعد از آن، كلمه فسق آمده است، [بگوييم] به فسق امر شده است. اين مانند آن است كه كسی بگويد او را امر كردم و او نافرمانی كرد، يا او را دعوت كردم و او اجابت نكرد، كه مقصود اين است كه او را به اطاعت امر كردم و به اجابت و قبول دعوت نمودم. ممكن است گفته شود كه بنابراين وجه، آن‌چه كه شما بر سر آن بحث كرديد، موضع شبهه نيست، بلكه موضع شبهه، معنای اين اراده خداوند است كه اگر متعلق آن هلاک كردن به حق، ولی نه به جهت فسقی كه در ادامه آيه آمده است باشد، پس اين سخن خداوند كه فرموده است: «إِذا أَرَدْنا ... أَمَرْنا» معنايی نخواهد داشت؛ زيرا امر كردن خداوند به چيزی كه به آن امر كرده است، نمی‌تواند علت اين باشد كه خداوند كيفری كه به جهت اعمال گذشته مستحق شده‌اند را اراده بكند، و اگر اراده به هلاک كردنی كه به سبب مخالفت امر مذكور در آيه مستحق آن شده‌اند تعلق گرفته باشد، اين همان است كه شما از پذيرفتن آن امتناع داريد؛ زيرا مقتضی اين است كه خداوند اراده كرده باشد كسی كه مستحق كيفر نيست را هلاک كند.

جوابش اين است كه خداوند متعال اراده را به هلاک كردن به سبب گناهان پيشين معلق نكرده است، چيزی كه اين سخن خداوند متعال: «وَ إِذا أَرَدْنا ... أَمَرْنا» را توجيه می كند اين است كه [بگوييم] تكرار امر به اطاعت و ايمان، سبب تمام شدن عذر نافرمانان و انذار آنان می‌شود و حجت را عليه آنان لازم و ثابت می‌نمايد تا اگر بعد از آن همه بيم و موعظه و انذار، مخالفت ورزيدند و راه عصيان و طغيان پيش گرفتند، حق سخن بر ايشان تمام شده باشد و حجت عليه آن‌ها لازم گشته باشد. اين سخن خداوند متعال: «وَ ما كُنَّا مُعَذِّبِينَ حَتَّى نَبْعَثَ رَسُولًا» - . همان / ۱۵ -

كه قبل از اين آيه آمده است نيز شاهدی است بر درستی اين تأويل.

وجه دوم: اين است كه اين سخن خداوند متعال: «أَمَرْنا مُتْرَفِيها» از جهت نحوی صفت «قَرْيَةً» و جمله صله آن باشد، نه جواب «وَ إِذا أَرَدْنا»، و تقدير كلام به اين صورت باشد: و هنگامی كه بخواهيم شهری كه به خوش‌گذران‌های آن‌ها امر كرديم و آن... ها در آن فسق ورزيدند را هلاک كنيم، ... . كه در اين تقدير [بايد گفت] جواب \\"إذا\\" به جهت اين‌كه نيازی به آن نبوده و خود كلام بر آن دلالت می‌كند، در آيه نيامده است. و مانند اين سخن خداوند متعال در وصف بهشت است [كه فرمود]:

ص: ۱۸۳

«حَتَّى إِذا جاؤُها وَ فُتِحَتْ أَبْوابُها» - . زمر / ۷۳ - {تا چون بدان رسند و درهای آن [به رويشان] گشوده گردد ...} تا آن‌جا كه می‌فرمايد:« فَنِعْمَ أَجْرُ الْعامِلِينَ» - . همان / ۷۴ - {چه نيک است پاداش عمل كنندگان!}، كه در طول اين كلام، جواب إذا را، به اين جهت كه نيازی به آن نبوده، نياورده است.

وجه سوم: این است که آوردن اراده در این آیه از باب مجاز و وسعت معنایی، و برای آگاهی دادن بر حال و عاقبت آن قوم باشد که هرگاه به آن‌ها امر شد، فسق ورزیدند و مخالفت کردند و آوردن لفظ اراده در این‌جا، مانند این است که گفته می... شود هرگاه تاجر بخواهد فقیر شود، بدبختی‌ها از هر جهت به سوی او سرازیر می‌شوند و زیان از هر سو به او رو می‌آورد، و یا گفته می‌شود هرگاه بیمار بخواهد بمیرد، چیزی در دهانش گیر می‌کند و به سرعت به سوی چیزی که خود را از آن حفظ می‌کند پیش می‌رود، با این‌که معلوم است که نه تاجر و نه مریض هیچ‌یک چنین چیزی نمی‌خواهند، ولی از آن‌جا که معلوم است که آن تاجر کارش به زیان می‌کشد و این مریض می‌میرد، چنین سخنی نابجا نیست. و در این آیه نیز اراده به همین طریق و از باب مجاز استعمال شده است. زبان عربی، پُر است از سخنان پنهانی و اشارات و استعارات و مجازها، و به سبب همین‌هاست که زبان عربی از جهت فصاحت در رتبه بالایی قرار دارد؛ چرا که اگر زبانی خالی از استعاره باشد و همه کلمات در آن به معنای حقیقی‌اشان استعمال شوند، از فصاحت دور و از بلاغت تهی می‌شود، و کلام خداوند متعال فصیح‌ترین سخن‌هاست.

وجه چهارم: این است که آیه را بر تقدیم و تأخیر حمل شود، که ملخص آن این می‌شود: و هرگاه که ما خوش‌گذران‌های دیاری را به اطاعت امر کردیم و آنان عصیان کردند و مستحق کیفر شدند، اراده کردیم که آنان را هلاک کنیم. تقدیم و تأخیر در شعر و زبان عربی بسیار است. یکی از آیات قرآن که می‌تواند شاهد بر درستی این تأویل باشد، این سخن خداوند متعال است: «یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا إِذا قُمْتُمْ إِلَی الصَّلاهِ فَاغْسِلُوا وُجُوهَکُمْ» - . مائده / ۶ - {ای

کسانی که ایمان آورده اید! چون به [عزم] نماز برخیزید صورت ... خود را بشویید}، و حال آن‌که طهارت قبل از شروع نماز، واجب است، و هم‌چنین این سخن خداوند متعال: «وَ إِذا کُنْتَ فِیهِمْ فَأَقَمْتَ لَهُمُ الصَّلاهَ فَلْتَقُمْ طائِفَهٌ مِنْهُمْ مَعَکَ» - . نساء / ۱۰۲ - {و هر گاه در میان ایشان بودی و برایشان نماز برپا داشتی،

پس باید گروهی از آنان با تو [به نماز] ایستند}، با این‌که ایستادن گروهی به نماز همراه ایشان، باید قبل از اقامه نماز باشد؛ زیرا اقامه نماز به معنای به جای آوردن آن با تمام اجزای آن به صورت کامل است. اما کسانی که آیه مورد بحث را با تشدید قرائت کرده‌اند و به صورت \\"أَمَّرنا\\" خوانده‌اند، و کسانی که با مدّ و بدون تشدید قرائت کرده‌اند و \\"آمَرنا\\" خواند... ه‌اند، معنای این قرائت‌ها نیز خارج از وجوهی که گفتیم نیست، مگر وجه اول که مطابق آن وجه، امر در آیه فقط به معنای امر شرعی که متضمن طلب کاری است می‌باشد.

طبرسی رحمه الله گفته است: یعقوب [این کلمه را] با مد، [و به صورت] \\"آمرنا\\" قرائت کرده است، و قرائت علی بن أبی‌طالب و

حسین علیهما السلام نیز همین است. و إبن عباس و نهدی و احتمالاً امام باقر علیه السلام، با تشدید، [و به صورت] \\"أمّرنا\\" قرائت کرده‌اند و حسن و یحیی بن یعمر به کسر میم، [و به صورت] \\"أمِرنا\\" بر وزن \\"عَمِرنا\\" قرائت کرده‌اند، که من همه این قرائت‌ها را به معنای \\"زیاد کردیم\\" بر می گردانم؛ مانند این سخن پیامبر صلی الله علیه و آله که فرمودند: بهترین

مال‌ها، یک ردیف نخل تلقیح‌شده و یک کره اسب مأمور است، که یعنی کره اسبی که بتواند زیاد فرزند بزاید.

زمخشری گفته است: «وَ إِذا أَرَدْنا ... » یعنی وقتی که زمان هلاکت قومی نزدیک شود و فقط اندکی به وقت هلاک شدنشان باقی مانده باشد، به آن‌ها امر می کنیم «فَفَسَقُوا»، یعنی آنان را به فسق امر می‌نماییم و آنان نیز فسق می کنند. امر در این‌جا در معنایی مجازی به کار رفته است؛ زیرا معنای حقیقی امر به فسق این است که [خداوند] به آن‌ها بگوید که فسق کنید، در حالی که این ممکن نیست، پس ناگزیر این مجاز است و وجه مجاز آن نیز این است که خداوند نعمت‌هایش را به کثرت بر آنان فرو می‌ریزد و آنان از نعمت‌های خداوند به عنوان وسیله‌ای برای انجام معاصی و دنبال کردن شهوات استفاده می کنند، طوری که گویا آن‌ها امر شده‌اند تا نعمت‌ها را در راه فسق صرف کنند، در حالی که خداوند نعمت‌ها را فقط برای این‌که شکر کنند و برای کارهای خیر صرف کنند و به وسیله آن‌ها بتوانند به یک‌دیگر نیکی و خوبی کنند به آنان بخشیده است، چنان‌چه آنان را با بدن‌هایی سالم و نیرومند آفرید و قدرت انجام کارهای خوب و بد را به آنان داد و از آنان خواست که اطاعت را بر معصیت مقدم دارند. ولی آن‌ها فسق‌ها را مقدم داشتند و زمانی که فسق کردند، سخن خداوند که همان کلمه عذاب بود بر آنان لازم آمد و آنان را نابود کرد. بعضی‌ها \\"أمرنا\\" را به \\"کثرنا\\" تفسیر کرده‌اند و \\"أمرته، فأمر\\" را از باب \\"ثبرته، فثبر\\" قرار داده‌اند.

زمخشری درباره این سخن خداوند متعال: «فَلْيَمْدُدْ لَهُ الرَّحْمنُ مَدًّا» - . مریم / ۷۵ - {[خدای] رحمان به او تا زمانی مهلت می دهد} گفته است: یعنی به او مهلت می‌دهد و عمرش را طولانی می کند. خداوند این فعل را در قالب امر آورده است تا نشان دهد که این کار مانند چیزی که به آن امر شده و امتثال گشته، لازم می‌باشد، تا عذری برای گمراهان باقی نماند، و تا در روز قیامت به او گفته شود: «أَ وَ لَمْ نُعَمِّرْكُمْ ما يَتَذَكَّرُ فِيهِ مَنْ تَذَكَّرَ» - . فاطر / ۳۷ - {مگر شما را [آن قدر] عمر دراز ندادیم که هر کس که باید در آن عبرت گیرد عبرت می گرفت!؟}. یا این‌که آیه فوق مانند این سخن خداوند است [که فرمود]: «إِنَّما نُمْلِي لَهُمْ لِيَزْدادُوا إِثْماً» - . آل عمران / ۱۷۸ - {ما فقط به ایشان مهلت می دهیم تا بر گناه [خود] بیفزایند}. یا این‌که «مَنْ كانَ فِي الضَّلالَةِ فَلْيَمْدُدْ لَهُ الرَّحْمنُ مَدًّا» - . مریم / ۷۵ - {هر که در گمراهی است، [خدای] رحمان به او تا زمانی مهلت می دهد} به معنای دعا برای این است که خداوند به او مهلت دهد و زمان زندگی‌اش را طولانی کند.

طبرسی رحمه الله درباره این سخن خداوند متعال: «أَ لَمْ تَرَ أَنَّا أَرْسَلْنَا الشَّياطِينَ عَلَى الْكافِرِينَ» - . همان / ۸۳ - {آیا ندانستی که ما شیطان‌ها را بر کافران گماشته ایم} گفته است: یعنی هنگامی که شیاطین آن‌ها را وسوسه کردند و به گمراهی فراخواندند، آن‌ها را به حال خود واگذاشتیم تا شیطان‌ها آنان را فریفتند. و خداوند آن‌ها را به زور و منع رها نکرده است. و این واگذاشتن و رها کردن را به جهت مجاز و توسعه در معنا، تعبیر به فرستادن کرده است،

ص: ۱۸۵

چنان‌چه در مورد کسی که سگش را با شخص دیگری رها می کند گفته می‌شود که سگش را [برای آزار] به طرف او فرستاد. «تَؤُزُّهُمْ أَزًّا» - . همان - {تا آنان را [به گناهان] تحریک کنند}، یعنی آنان را به شدت از طاعت خداوند بازدارند و به معصیت وادار کنند. گفته شده معنایش این است که آنان را به شدت تشویق [به معصیت] کنند.

و درباره این سخن خداوند متعال: «وَ مَنْ لَمْ يَجْعَلِ اللَّهُ لَهُ نُورا ... » - . نور / ۴۰ - {خدا به هر کس نوری نداده باشد ...} گفته است: یعنی نجات و فَرَج، یا نور در قیامت.

و درباره این سخن خداوند سبحان: «وَ لكِنْ مَتَّعْتَهُمْ وَ آباءَهُمْ» - . فرقان / ۱۸ - {ولی تو آنان و پدرانشان را برخوردار کردی} گفته است: یعنی بعد از مرگ رسولان، عمرهای آنان و پدرانشان را طولانی کردی و آنان را به وسیله اموال و فرزندان مدد رساندی، تا این که ذکری که بر پیامبران نازل شده بود را فراموش کردند و آن را رها کردند و قومی هلاک شده و فاسد گشتند.

و درباره این سخن خداوند: «كَذلِكَ سَلَكْناهُ» - . شعراء / ۲۰۰ - {این گونه آن را راه می دهیم}، گفته است: یعنی قرآن را.

و درباره این سخن خداوند متعال: «زَيَّنّا لَهُمْ أَعْمالَهُمْ» - . نمل / ۴ - {کردارهایشان را در نظرشان بیاراستیم} گفته است: یعنی آن اعمالی که آنان را به آن‌ها امر کردیم، گفته شده است [کردارشان را] به این طریق [در نظرشان بیاراستیم] که شهوت بر زشتی‌ها را در وجود آنان آفریدیم تا از چیزی که به آن شهوت دارند اجتناب کنند.

بیضاوی درباره این سخن خداوند متعال: «وَ جَعَلْناهُمْ أَئِمَّةً يَدْعُونَ إِلَى النّارِ» - . قصص / ۴۱ - {و آنان را پیشوایانی که به سوی آتش می خوانند گردانیدیم} گفته است: گفته شده که یعنی نام پیشوا بر آنان گذاشتیم، مانند این سخن خداوند: «وَ جَعَلُوا الْمَلائِكَةَ الَّذِينَ هُمْ عِبادُ الرَّحْمنِ إِناثاً» - . زخرف / ۱۹ - {و فرشتگانی را که خود بندگان رحمانند مادینه پنداشتند} [که مقصود این است که آن‌ها را دختران خدا نامیدند]. یا یعنی الطافی که سبب دور ماندن از آتش می‌شوند را از آنان منع کردیم و آنان را چون پیشوایانی به سوی آتش گردانیدیم.

طبرسی رحمه الله درباره این سخن خداوند متعال: «إِنَّكَ لا تَهْدِي مَنْ أَحْبَبْتَ» - . قصص / ۵۶ - { در حقیقت تو هر که را دوست داری نمی توانی راهنمایی کنی} گفته است: یعنی هر کسی که هدایتش را دوست داری، یا هر کسی که او را به سبب خویشاوندی دوست می‌داری. و مقصود از هدایت در این‌جا، لطفی است که شخص به سبب آن لطف، ایمان را اختیار می... کند، زیرا هیچ‌کس جز خداوند متعال قادر بر آن لطف نیست، چرا که یا خود آن لطف، کاری مختص به خداوند است و یا اعلام آن مختص به خداوند است، و جز خداوند متعال هیچ‌کس نمی‌داند که چه چیزی برای انسان در دینش خوب است؛ زیرا خداوند هدایتی که به معنای دعوت و بیان است را در این سخنش: «وَ إِنَّكَ لَتَهْدِي إِلى صِراطٍ مُسْتَقِيمٍ» - . شوری / ۵۲ - {و

به راستی که تو به خوبی به راه راست هدایت می کنی} به خودش اسناد داده است. و گفته شده که مقصود از هدایت در این آیه، اجبار بر هدایت یافتن است، یعنی [ای رسول ما!] تو نمی‌توانی چنین کاری بکنی، و نیز گفته شده معنایش این است که هدایت یافتن و قبول حق نمودن آنان بر عهده تو نیست.

ص: ۱۸۶

و درباره این سخن خداوند متعال: «وَ لَوْ شِئْنا لَآتَيْنا كُلَّ نَفْسٍ هُداها» - . سجده / ۱۳ - {اگر می خواستیم، حتماً به هر کسی [از روی جبر] هدایتش را می دادیم} گفته است: یعنی اگر می‌خواستیم، کاری می کردیم که آنان وادار به توحید شوند، ولی این

کار، غرض تکلیف را باطل می‌کند. جبایی گفته است: ممکن است مقصود از آن این باشد که اگر می‌خواستیم، درخواست آنان مبتنی بر بازگرداندنشان به دار تکلیف را اجابت می‌کردیم. «وَ لكِنْ حَقَّ الْقَوْلُ مِنِّي» - . همان - {لیکن سخن من محقق گردیده} که آنان را با کیفر مجازات کنم و آنان را به دنیا برنگردانم، گفته شده معنایش این است اگر می‌خواستیم آنان را به بهشت هدایت می‌کردیم. «وَ لكِنْ حَقَّ الْقَوْلُ مِنِّي» یعنی خیر و وعید من محقق گردیده، «لَأَمْلَأَنَّ جَهَنَّمَ مِنَ الْجِنَّةِ وَ النَّاسِ أَجْمَعِينَ» - . همان - {که هر آینه جهنم را از همه جنّیان و آدمیان خواهم آکند} یعنی جهنم را از هر دو صنف به سبب کفرشان پر خواهم کرد.

و درباره این سخن خداوند متعال: «إِنَّ اللَّهَ يُسْمِعُ مَنْ يَشاءُ» - . فاطر / ۲۲ - {خداست که هر که را بخواهد شنوا می گرداند} گفته است: یعنی به هر که بخواهد با رساندن صدا به گوشش سود می‌رساند، یعنی به او لطف می‌کند و توفیق می‌دهد. «وَ ما أَنْتَ بِمُسْمِعٍ مَنْ فِي الْقُبُورِ» - . همان - {و تو کسانی را که در گورهایند نمی توانی شنوا سازی}، یعنی تو نمی‌توانی با رساندن صدایت به گوش کافران به آن‌ها سودی برسانی؛ زیرا آن‌ها قبول نمی‌کنند، چنان‌چه امواتی که در قبرها هستند چیزی نمی‌شنوند.

و درباره این سخن خداوند متعال: «لَقَدْ حَقَّ الْقَوْلُ عَلى أَكْثَرِهِمْ» - . یس / ۷ - {آری، گفته [خدا] در باره بیشترشان محقق گردیده است} گفته است: یعنی وعده و استحقاق عقاب بر آنان لازم شده است. «فَهُمْ لا يُؤْمِنُونَ» - . همان - {در

نتیجه آن‌ها نخواهند گروید} و به همان حال کفر می‌میرند، و این در علم خداوند پیشی گرفته است. و گفته شده تقدیر سخن این‌گونه است: پیش از این گفته شده بود که بیشتر آنان ایمان نمی‌آورند، چه این‌که خداوند سبحان به فرشتگانش خبر داد که آنان ایمان نمی‌آورند و این سخن خدا درباره آن‌ها به حقیقت پیوست. «إِنَّا جَعَلْنا فِي أَعْناقِهِمْ أَغْلالًا فَهِيَ إِلَى الْأَذْقانِ» - . همان / ۸ - {ما در گردن‌های آنان تا چانه هایشان غل‌هایی نهاده ایم، به طوری که سرهایشان را بالا نگاه داشته و دیده فرو هشته اند}، یعنی دست‌هایشان، اگر چه آن‌ها را نگفته است، اما به صورت کنایی آورده شده است، زیرا گردن‌ها و غل‌ها بر دست‌ها دلالت می‌کنند. در معنای آیه چند وجه گفته شده است:

وجه اول: خداوند سبحان این را به عنوان ضرب المثل آورده است و تقدیر سخن این است که مَثَل این مشرکان در این‌که از دعوت تو سر باز می‌زنند، مانند کسی است که دستانش را تا به گردن در زنجیر کرده‌اند و نمی‌تواند دستانش را باز کند تا کار خیری انجام دهد و کسی که سرش به صورت عمودی بی حرکت شده است، نمی‌تواند جلوی پایش را ببیند.

وجه دوم: معنایش این است که این قرآن مانند زنجیرهایی در گردن‌های آنان شده است که به جهت سنگینی‌اش، آنان را از خضوع برای شنیدن آن و تدبر در آن باز می‌دارد، و این بدان جهت است که آنان از قبول آن استکبار ورزیدند و پیروان آن را تبعید کردند، و انسان‌های مستکبر سرشان را بالا نگه می‌دارند و گردنشان را راست می‌کنند و باد به بینی‌اشان می‌اندازند و به زمین نگاه نمی‌کنند، گویی که دست‌هایشان تا به گردن به زنجیر کشیده شده است. و این‌که خداوند این کارها را به خودش نسبت داده است به این جهت است که آنان هنگامی که قرآن برایشان تلاوت می‌شد و [پیامبر] آنان را [به اسلام] دعوت می‌کرد، به این حال در می‌آمدند.

وجه سوم: مقصود از این سخن، عده‌ای از قریش است که خواستند پیامبر صلی الله علیه و آله را به قتل برسانند، ولی دستانشان تا به گردن به زنجیر کشیده شد و نتوانستند دستشان را به سوی ایشان دراز کنند.

ص: ۱۸۷

وجه چهارم: مقصود از این سخن، وصف حال مشرکان در روز قیامت و مانند این سخن خداوند است [که فرمود]: «إِذِ الْأَغْلالُ فِي أَعْناقِهِمْ» - . غافر / ۷۱ - {هنگامی که غل‌ها در گردن‌هایشان [افتاده] است}. و مقصود از «فَهُمْ مُقْمَحُونَ» این است که از آن‌جا که تا بن گردن به زنجیر کشیده شده‌اند و زنجیرها سبب بالا رفتن چانه‌ها و سرهایشان به سمت بالا شده است، آنان به سبب زنجیرها سر به بالا شده‌اند و مقمح کسی است که سرش را بالا گرفته و نمی‌بیند.

«وَ جَعَلْنا مِنْ بَيْنِ أَيْدِيهِمْ سَدًّا وَ مِنْ خَلْفِهِمْ سَدًّا فَأَغْشَيْناهُمْ فَهُمْ لا يُبْصِرُونَ» - . یس / ۹ - {و [ما] فراروی آن‌ها سدّی، و پشت سرشان سدّی نهاده و پرده ای بر [چشمان] آنان فرو گسترده ایم؛ در نتیجه نمی توانند ببینند}، این جمله بنا بر وجه اول و دوم، تشبیه آنان است به کسی که در روی‌گرداندن از ایمان و پذیرش حق چنین وصفی دارد، که معنایش این است که وقتی آنان کفر ورزیدند، خداوند آنان را خوار کرد، گویا خداوند فرموده است ما آنان را به حال خواری رها کردیم و این سبب شد

ص: ۱۸۸

که در مقابلشان سدّی و در پشتشان نیز سدّی به وجود آید. و اگر بگوییم این جمله، وصف حال آنان در آخرت است، جمله در معنای حقیقی خود می‌باشد [و نیازی به توجیه کنایی نیست] و معنایش این است که جای آنان در آتش به قدری تنگ است که پیش و پسی نمی‌یابند؛ زیرا از همه طرف راه بر آنان سدّ شده است. و اگر کلام را حمل بر کسانی کنیم که می... خواستند پیامبر صلی الله علیه و آله را به قتل برسانند، [باید بگوییم] مقصود این است که ما در مقابل آن کافران مانعی و در پشتشان نیز مانعی قرار دادیم، طوری که پیامبر صلی الله علیه و آله را ندیدند، و این سخن خداوند: «فَأَغْشَيْناهُمْ فَهُمْ لا يُبْصِرُونَ» یعنی چشم‌هایشان را پوشاندیم و در نتیجه آنان پیامبر صلی الله علیه و آله را ندیدند. گفته شده یعنی: آنان را کور کردیم و آنان نتوانستند [راه] هدایت را ببینند، و گفته شده یعنی: آنان را با عذاب پوشاندیم و آنان در آتش چیزی را نمی‌بینند، و گفته شده معنایش این است که زمانی که آنان از ایمان و قرآن روی برتافتند، این حال همواره با آن‌ها می‌ماند و به هیچ وجه از آن خلاص نمی‌شوند، مانند کسی که به زنجیر کشیده شده و راه پیش و پس بر او بسته شده است.

[طبرسی رحمه الله] درباره این سخن خداوند متعال: «وَ مَنْ يُضْلِلِ اللَّهُ» - . رعد / ۳۳ - {و

هر که را خدا بی راه گذارد،} گفته است: یعنی هر کس که خداوند او را از راه بهشت گمراه کند، «فَما لَهُ مِنْ هادٍ» - . همان - {رهبری نخواهد داشت}، یعنی هیچ‌کس نمی‌تواند او را هدایت کند. گفته شده یعنی هر کس که از خداوند و رحمتش گمراه شود، هدایت‌گری [جز خداوند] نیابد، چنان‌چه گفته می‌شود: \\"أضللت بعيرى\\" که یعنی شترم گم شد. و گفته شده معنایش هر کسی است که خداوند او را از هدایت زیادی [و مخصوص] خود و الطافش گمراه کند؛ زیرا برای کافر، لطفی در کار نیست.

و درباره این سخن خداوند متعال: «أَوْ تَقُولَ لَوْ أَنَّ اللَّهَ هَدانِی لَکُنْتُ مِنَ الْمُتَّقِینَ» -. زمر / ۵۷ - {یا بگوید اگر خدایم هدایت می کرد، مسلماً از پرهیزگاران بودم} گفته است: یعنی تا نگوید که اگر خداوند می‌خواست مرا هدایت کند، از کسانی می... شدم که از معاصی او پرهیز می‌کردم. و گفته شده، از آن‌جا که آنان در نشانه‌ها نگریستند و به دنیا مشغول شدند، توهم کردند که خداوند آنان را هدایت نکرده است، و خداوند با این سخنش: «بَلی قَدْ جاءَتْکَ آیاتِی» -. همان / ۵۹ - {آری،

نشانه های من بر تو آمد} این توهم آنان را ردّ کرده است.

زمخشری گفته است: «وَ قَیَّضْنا لَهُمْ» -. فصلت / ۲۵ - {و برای آنان فراهم آوردیم} یعنی برایشان مقدر کردیم، یعنی برای مشرکان مکه، «قُرَناءَ» -. همان - {دمسازانی} جمع قرین، یعنی همراهانی از شیاطین، مانند این سخن خداوند: «وَ مَنْ یَعْشُ عَنْ ذِکْرِ الرَّحْمنِ نُقَیِّضْ لَهُ شَیْطاناً فَهُوَ لَهُ قَرِینٌ» -. زخرف / ۳۶ - {و هر کس از یاد [خدای] رحمان دل بگرداند، بر او شیطانی می گماریم تا برای وی دم‌سازی باشد}. اگر بگویید چطور ممکن است که خداوند همراهانی از شیاطین برای آنان بگمارد، و حال آن‌که خداوند آن‌ها را از پیروی شیاطین منع کرده است، [در جوابتان] می‌گویم: معنایش این است که خداوند آنان را به سبب تصمیمشان بر کفر، خوار می‌کند و از توفیق محروم می‌نماید و جز شیاطین برایشان همراهی باقی نمی‌ماند، و دلیلش نیز همان ترتب جزاء بر شرط است که در آیه وجود دارد.

«ما بَیْنَ أَیْدِیهِمْ وَ ما خَلْفَهُمْ» -. بقره / ۲۵۵ - { آن‌چه در پیش روی آنان و آن‌چه در پشت سرشان است} یعنی اعمالی که پیش از این انجام داده‌اند و اعمالی که در آینده قصد انجام آن‌ها را دارند،

ص: ۱۸۹

یعنی امور دنیوی و پیروی از شهوات در مقابلشان است و امر عاقبت که در پشتشان است و [این‌که گمان می‌کنند] برانگیختن و حسابی در کار نیست.

«وَ حَقَّ عَلَیْهِمُ الْقَوْلُ» -. فصلت / ۲۵ - {و فرمان بر ایشان واجب آمد}، یعنی کلمه عذاب بر آنان لازم آمد، «فِی أُمَمٍ» -. همان - {در امت‌هایی که}، یعنی در میان امت‌هایی که، «إِنَّهُمْ کانُوا خاسِرِینَ» -. همان - { آن‌ها زیان‌کاران بودند} علت استحقاق عذاب بر آن‌هاست.

طبرسی رحمه الله درباره این سخن خداوند: «لِیَتَّخِذَ بَعْضُهُمْ بَعْضاً سُخْرِیًّا» -. زخرف / ۳۲ - {تا بعضی از آن‌ها بعضی [دیگر] را در خدمت گیرند} گفته است: معنایش این است که سبب اختلاف در کم و زیادی رزق‌ها بین بندگان، علاوه بر این‌که در این کم و زیادی مصلحت وجود دارد، این است که در اثر اختلاف در اندازه رزق‌ها، بعضی از بندگان به بعضی دیگر نیاز پیدا می‌کنند و هر یک از آن‌ها از کار دیگری سود می‌برد و بدین ترتیب قوام کار دنیا به سامان می‌رسد. گفته شده که معنایش این است: تا بعضی از بندگان بعضی دیگر را با دارایی‌هایشان مالک شوند و آنان را بنده و غلام خود بگیرند.

و درباره این سخن خداوند متعال: «وَ مَنْ یَعْشُ عَنْ ذِکْرِ الرَّحْمنِ» -. همان / ۳۶ - {و هر کس از یاد [خدای] رحمان دل بگرداند} گفته است: یعنی هر که از یاد خداوند روی‌گردان شود، «نُقَیِّضْ لَهُ شَیْطاناً» -. همان - {بر او شیطانی می گماریم}،

یعنی او را با شیطانی که او را می‌فریبد رها می کنیم و به جای ذکر خداوند، با آن شیطان همراه می‌شود. گفته شده که معنایش این است: شیطانی را در آخرت همراه او می کنیم تا ملازم او باشد و او را به دوزخ ببرد، چنان‌چه مؤمن با فرشته‌ای همراه می‌ـ شود که تا هنگامی که او را به بهشت نرساند از او جدا نمی‌شود.

سید مرتضی رضی الله عنه درباره سخن خداوند در سوره اعراف: «سَأَصْرِفُ عَنْ آیاتِیَ ... » - . أعراف / ۱۴۶ - {به زودی ... از آیاتم روی‌گردان سازم} که پیش از این آورده شد، گفته است: در این آیه چندین وجه محتمل است:

وجه اول: مقصود خداوند متعال این بوده است که آنان را از پاداش خود، و از نظر کردن به آیات، و از عزت و کرامتی که کسانی که حق واجب آیات و دلایل خداوند متعال را به جا می‌آورند و به آن‌ها تمسک می کنند استحقاق آن را دارند، باز می‌دارد. مطابق این تأویل، محتمل است مقصود از آیات، سایر دلایل باشد، و نیز محتمل است مقصود فقط معجزات پیامبران علیهم السلام باشد. این تأویل مطابق با ظاهر آیه نیز می‌باشد؛ زیرا خداوند متعال [در ادامه آیه] فرموده است: «ذلِکَ بِأَنَّهُمْ کَذَّبُوا بِآیاتِنا وَ کانُوا عَنْها غافِلِینَ» - . همان - {این بدان سبب است که آنان آیات ما را دروغ انگاشته و غفلت ورزیدند} و بیان کرده است که به جهت تکذیبشان آنان را از [نظر کردن] آیات بازداشته است، و این علت فقط با توضیحی که در این وجه گفتیم سازگار است.

وجه دوم: خداوند آنان را از معجزات زیادتری که آن‌ها را بعد از اقامه حجت به وسیله آیات و معجزات [اولیه]، بر پیامبران آشکار می کند محروم می کند؛ زیرا خداوند متعال این قبیل معجزات را هنگامی آشکار می کند که بداند کسی که نشانه‌های قبلی را دیده و ایمان نیاورده، با دیدن آن ایمان می‌آورد، اما اگر خلاف این را بداند، این معجزات [زیادی] را آشکار نمی کند و کسانی که از حالشان می‌داند که به آن‌ها ایمان نمی‌آورند را از آن معجزات محروم می کند. و این محروم کردن به دو صورت است: یا این‌که خداوند اساساً آن معجزات را آشکار نمی کند، و یا این‌که آنان را از مشاهده آن‌ها محروم می کند و طوری آن‌ها را آشکار می کند که دیگران از آن‌هها سود ببرند.

ص: ۱۹۰

وجه سوم: این که «سَأَصْرِفُ عَنْ آیاتِیَ» یعنی آن‌ها را به کسانی که چنین وصفی داشته باشند نمی‌دهم، و وقتی که خداوند آنان را از آن آیات باز بدارد، آن آیات را از آن‌ها باز داشته است، و هر دو به یک معنایند.

وجه چهارم: این که مقصود از آیات، علامت‌هایی باشند که خداوند در دل‌های مؤمنین قرار می‌دهد تا فرشتگان را به فرق بین مؤمن و کافر راهنمایی کند، تا با هر یک از آنان به استحقاقشان رفتار کنند؛ گرامی بدارند و خوار کنند، چنان‌چه اهل حق، طبع و ختمی که در قرآن آمده را نیز چنین تأویل کرده‌اند که مقصود از ختم و طبع، علامتی است که کافر و مؤمن را از هم متمایز کند. و معنای [این‌که خداوند فرموده] آنان را از آن آیات باز می‌دارم، این است که آنان را از آن روی‌گردان می کنم و مختص به مؤمنینی که آیات و پیامبرانم را تصدیق کرده‌اند می گردانم.

وجه پنجم: این که مقصود خداوند متعال این است که من جلوی هر کسی را که بخواهد مانع از ادای آیات من و تبلیغ آن‌ها

شود را می گیرم؛ زیرا بر خداوند لازم است که مانع از عمل کسی که چنین قصدی دارد بشود و امکان این کار را به او ندهد، چرا که این کار موجب نقض هدف بعثت [پیامبران] می‌شود.

وجه ششم: این‌که صرف در این‌جا به معنای حکم و نامیدن و شهادت باشد، و معلوم است که کسی که علیه دیگری، شهادت به باز داشتن او از چیزی دهد، در موردش گفته می‌شود او را از آن چیز باز داشت، چنان‌چه گفته می‌شود آن را از او گرفت، و چنان‌چه گفته می‌شود او را کافر و دروغ‌گو و فاسق نامید.

وجه هفتم: این است که از آن‌جا که خداوند متعال علم داشته است که کسانی که در زمین یه ناحق تکبر می‌ورزند، زمانی که خداوند نشانه‌ها را بر دست پیامبرانش آشکار می‌کند، به زودی از آن‌ها و ایمان به آن‌ها روی بر می‌تابند، فرموده است که من آنان را از آیاتم روی‌گردان می‌کنم و مقصودش این است که من نشانه‌ای آشکار می‌کنم که آنان به سوء اختیارشان از آن روی برتابند، این سخن مانند آن است که گفته می‌شود، او را بخیل خواهم نمود، یعنی از او چیزی می‌خواهم که از دادنش بخل بورزد. و مقصود از آیات یا معجزات است، یا مجموع دلایل.

وجه هشتم: این که \\"صرف\\" در این‌جا به معنای مانع‌شدن از ابطال آیات و حجت‌ها و ایراد کردن در آن‌ها، از طریق چیزهایی که آن‌ها را از دلیلیت و حجیت ساقط می‌کنند باشد، و تقدیر سخن این‌گونه است: من به واسطه تأییداتی که بر حجت‌هایم می‌زنم و إتقانی که در آیات و بیناتم وارد می‌کنم، مانع ایراد کردن اهل باطل و دروغ‌گویان در آیات و دلایلم می‌شوم.

وجه نهم: وقتی خداوند عزّ و جلّ به موسی علی نبینا و آله و علیه السلام و قوم او وعده داد که دشمنشان را هلاک می‌کند، فرمود: «سَأَصْرِفُ عَنْ آیاتِیَ الَّذِینَ یَتَکَبَّرُونَ فِی الْأَرْضِ بِغَیْرِ الْحَقِ» {به زودی کسانی را که در زمین به ناحق تکبر می ورزند از آیاتم روی‌گردان سازم}، خداوند عزّ و جلّ اراده کرد که آنان را به سبب تکذیب‌هایی که بر آیات خدا کرده بودند و حجت‌هایش را رد کرده بودند هلاک و ریشه‌کن کند و کیفر نماید،

ص: ۱۹۱

و زمانی که خداوند متعال این ستم‌گران را هلاک کرد، از آن جهت که آنان را از مشاهده و نظر در آیاتش محروم کرد، آنان را از آیاتش روی‌گردان نمود.

و در این سخن خداوند متعال: «یَتَکَبَّرُونَ فِی الْأَرْضِ بِغَیْرِ الْحَقِ» – . همان – {در زمین به ناحق تکبر می ورزند} دو وجه وجود دارد:

وجه اول این که این جمله برای تأکید و تشدید و بیان این مطلب است که هر تکبری به ناحق است.

و وجه دوم این‌که بعضی از تکبرها ممدوح هستند؛ زیرا کسی که از زشتی‌ها تکبر برتری‌جویی می‌کند و از انجام آن‌ها دوری می‌جوید و از [مراودت با] زشت‌کاران پرهیز می‌کند، مستحق مدح است، تکبر مذموم تکبری است که از روی نخوت و ظلم و

تفوق‌طلبی بر ضعیفان و فخر فروشی و مباهات برای آنان باشد.

اما غفلتی که در این آیه وجود دارد، به منظور تشبیه آمده است، نه این‌که در معنای حقیقی خود به کار رفته باشد، و وجه شبه نیز این است که آنان هنگامی که از تأمل در آیات خداوند متعال و سود بردن از آن‌ها روی برتافتند، مانند کسانی که از آن آیات ناهوشیار و غافلند گشتند، چنان‌چه خداوند متعال به همین جهت فرمود: «صُمٌّ بُكْمٌ عُمْيٌ» - . بقره / ۱۸ - {کرند، لالند، کورند}. در این‌جا نقل ملخص کلام سید مرتضی رحمه الله به پایان می‌رسد، البته ایشان به اندازه‌ای که بیش از آن ممکن نیست سخن را در مورد این آیه بسط داده‌اند.

سید مرتضی رحمه الله درباره این سخن خداوند متعال: «يُخْرِجُهُمْ مِنَ الظُّلُماتِ إِلَى النُّورِ» - . همان / ۲۵۷ - {آنان را از تاریکی‌ها به سوی روشنایی به در می برد} گفته است: اما مقصود از نور و ظلمتی که در این آیه سخن از آن شده است، ممکن است ایمان و کفر باشد، و ممکن است بهشت و دوزخ، و یا پاداش و کیفر باشد. و اشکالی ندارد که نور کنایه از پاداش و نعمت‌های بهشتی، و ظلمت کنایه از کیفر در دوزخ باشد. و اگر مقصود از آن دو، بهشت و دوزخ باشد، بیرون آوردن آن‌ها از ظلمات به نور، از آن روی به خداوند متعال نسبت داده شده که بی هیچ شبهه‌ای، این خداوند جلّ و عزّ است که مؤمن را داخل در بهشت می‌کند و او را از راه دوزخ منحرف می‌نماید، و ظاهر آیه نیز به آن‌چه گفتیم شبیه‌تر است؛ زیرا ظاهر آیه اقتضا می‌کند که مؤمنی که مؤمن‌بودنش ثابت است، از ظلمت به نور برده می‌شود، حال اگر ظلمت و نور را به کفر و ایمان حمل کنیم، تناقض در معنا پیش می‌آید و تقدیر سخن به این صورت می‌شود: خداوند مؤمنی که پیش از این مؤمن بوده است را از کفر خارج

می‌کند و به ایمان می‌برد، که این صحیح نیست. علاوه بر این که، اگر ما کلام را بر ایمان و کفر حمل کنیم، صحیح می‌باشد و دلیلی ندارد که آن‌چه که توهم شده است را بپذیریم، و در این صورت وجه این‌که بیرون بردن [از ظلمات به نور] به خداوند نسبت داده شده، این است که اگرچه ایمان آوردن کار خداوند نیست، اما این خداوند است که به ایمان راهنمایی می‌کند و آن را تبیین می‌نماید و ارشاد می‌کند و لطف می‌نماید و تسهیل می‌کند، و ما می‌دانیم که اگر این امور نباشند، مکلف از کفر به ایمان راه نمی‌برد، بنابراین صحیح است که بیرون آوردن [از ظلمات به نور] به خداوند اسناد داده شود، چرا که مواردی که برشمردیم [از قبیل راهنمایی و ارشاد و ...] از کارهای خداوند است، و به همین جهت است که اگر یکی از ما به دیگری پیشنهاد دهد

که به فلان شهر برود و او را به رفتن به آن شهر ترغیب کند و چیزهای خوبی که در آن است را برای او تعریف کند، یا کسی از ما به دیگری پیشنهاد ترک کاری را دهد، می‌تواند بگوید من بودم که فلانی را در فلان شهر داخل کردم، یا من بودم که او را از فلان کار باز داشتم. آیا نمی‌بینید که خداوند متعال بیرون آوردن کافران از نور به ظلمات را به طاغوت‌ها نسبت داده است، اگرچه این اسناد دلالت نمی‌کند که طاغوت فاعل کفر کافران می‌باشد، بلکه دلیل این اسناد همان است که گفته شد، زیرا شیاطین فریب می‌دهند و به کفر دعوت می‌کنند و این کار را نیکو جلوه می‌دهند. پس جز این‌که مخالفین ما نادان و غافلند، چرا باید اسناد اول دلالت کند که ایمان، فعل خداوند در انسان مؤمن است، ولی اسناد دوم دلالت نکند که کفر، فعل

شیاطین در کفار است!؟ گذشته از این، اگر واقعیت طوری که آن‌ها گمان کرده‌اند بود، خداوند نمی‌بایست چنان‌چه آیه اقتضا می‌کند، ولی و یاری‌کننده مؤمنین باشد، زیرا ایمان، فعل خداوند است نه فعل آن‌ها، و نمی‌بایست کافران را خوار می‌کرد و ولایت آنان را به طاغوت نسبت می‌داد، زیرا کفر، فعل طاغوت است که همراه آنان است. و چرا باید کافر و مؤمن را از جهت ولایت از یک‌دیگر جدا می‌کرد، با این‌که خود او متولی هر دو کار در مورد آنان می‌باشد!؟ چنین چیزی به ذهن هیچ کسی نمی‌رسد و جز کسی که عناد دارد و می‌خواهد خود را به غلط بیاندازد، از آن روی بر نمی‌تابد.

سید مرتضی رضی الله عنه درباره این سخن خداوند متعال: «رَبَّنا لا تُزِغْ قُلُوبَنا» - . آل عمران / ۸ - {پروردگارا! دل‌هایمان را دستخوش انحراف مگردان} گفته است: در این آیه چند وجه محتمل است:

وجه اول: مقصود از این آیه این باشد که پروردگارا! امتحان تکلیف را بر ما شدید مفرما و بر ما در تکلیف سخت مگیر که منجر به این شود که بعد از این‌که هدایت شدیم، قلب‌هایمان تنگ گردد. و مانعی ندارد که انحراف قلب‌های خود را در هنگام سخت شدن تکلیف به خداوند نسبت بدهند، چه این‌که خداوند متعال در سوره توبه فرموده است: «فَزادَتْهُمْ رِجْساً إِلَى رِجْسِهِمْ» - . توبه / ۱۲۵ - {پلیدی بر پلیدیشان افزود}. اگر گفته شود: خداوند چگونه امتحان را بر آنان سخت می‌کند؟ می‌گوییم: بدین طریق که شهواتشان را نسبت به آن‌چه در عقل‌هایشان است تقویت می‌کند و گریز از چیزهایی که بر آنان واجب است را در وجودشان نیرو می‌بخشد و در نتیجه انجام تکالیف بر آن‌ها بسیار سخت و ثوابی که بر آن‌ها داده می‌شود نیز بزرگ و چندین برابر می‌شود. و خداوند فقط برای رساندن به این منزلت است که تکالیف را بر آنان شاق می‌کند.

وجه دوم: این جمله، دعایی است برای بقای بر هدایت و امداد کردن خداوند مر آنان را با الطافی که به سبب آن الطاف در ایمان خود مستدام باشند.

اگر گفته شود: چگونه خداوند با لطف نکردن سبب انحراف قلب‌های آنان می‌شود؟

[در جواب] می‌گوییم: زیرا معلوم است که اگر خداوند امداد به وسیله الطاف و توفیقات خود را از آنان قطع کند، منحرف می‌شوند و از ایمان بر می‌گردند.

ص: ۱۹۳

این مانند این سخن مردم است که می‌گویند خداوندا! کسی که بر ما رحم نمی‌کنند را بر ما مسلط مگردان، که معنایش این است که ما را با کسانی که بر ما رحم نمی‌کنند رها مکن که بر ما مسلط شوند. [در این آیه نیز] گویا گفته‌اند: پروردگارا! ما را به حال خودمان رها مکن و الطاف خود را از ما دریغ مدار! که منحرف و گمراه می‌شویم.

وجه سوم: که جبائی آن را گفته، این است که این سخن به معنای آن است که قلب‌های ما را از پاداش و رحمت خود منحرف مکن، و معنای این درخواست این است که آنان از خداوند خواسته‌اند که در فعل ایمان به آنان لطف کند تا بتوانند بر آن پایدار باشند و آن را در عمر آینده‌اشان رها نکنند که با ترک ایمان مستحق این شوند که قلب‌هایشان از پاداش منحرف شود و خداوند نیز به جای پاداش، آنان را کیفر کند.

وجه چهارم: این که این آیه درخواست کردن این موضوع از خداوند است که قلب‌ها را از یقین و ایمان منحرف نکند، و این سبب نمی‌شود که بگوییم از خداوند چیزی درخواستی شده که دوست ندارد آن را انجام دهد، و چیزی درخواست شده که اگر این درخواست نبود، خداوند می‌توانست قلب‌ها را از ایمان منحرف کند؛ زیرا مانعی ندارد که ما خداوند را در صورتی که این نوع دعا کردن مصلحتی داشته باشد، برای رسیدن به انقطاع به او و نیاز به آن‌چه که نزد اوست به این صورت دعا کنیم [و بگوییم] که آن‌چه که می‌دانیم باید انجام دهد، را انجام دهد و آن‌چه که می‌دانیم لازم است انجام ندهد، را انجام ندهد. چنان‌چه خداوند متعال از زبان ابراهیم فرموده است: «وَ لا تُخْزِنِي يَوْمَ يُبْعَثُونَ» -. شعراء / ۸۷ - {و در روزی که [مردم] برانگیخته می شوند، رسوایم مکن!}، و چنان‌چه خداوند متعال به هنگام تعلیم دادن ما که چه دعایی بکنیم فرموده است: «قالَ رَبِّ احْكُمْ بِالْحَقِّ وَ رَبُّنَا الرَّحْمنُ» -. أنبیاء / ۱۱۲ - {گفت: پروردگارا! [خودت] به حق داوری کن و پروردگار ما همان بخشایش‌گر دست‌گیر است}، و مانند این سخن خداوند متعال: «رَبَّنا وَ لا تُحَمِّلْنا ما لا طاقَةَ لَنا بِهِ» -. بقره / ۲۸۶ - {هیچ بار گرانی بر (دوش) ما مگذار}.

سید مرتضی رضی الله عنه درباره این سخن نوح علی نبینا و آله و علیه السلام: «لا يَنْفَعُكُمْ نُصْحِي إِنْ أَرَدْتُ أَنْ أَنْصَحَ لَكُمْ إِنْ كانَ اللَّهُ يُرِيدُ أَنْ يُغْوِيَكُمْ» -. هود / ۳۴ - {و اگر بخواهم شما را اندرز دهم در صورتی که خدا بخواهد شما را بیراه گذارد، اندرز من شما را سودی نمی بخشد} گفته است: در این آیه چیزی که بر خلاف مذهب ما باشد وجود ندارد؛ زیرا خداوند متعال نفرموده است که خودش عمل بیراه‌نمودن را انجام می‌دهد، یا آن را اراده کرده است، بلکه فقط فرموده است که اگر خداوند گمراه ماندن آنان را بخواهد، اندرز پیامبرش علی نبینا و آله و علیه السلام سودی ندارد. و واقع شدن چنین اراده‌ای و یا امکان وقوع آن، در ظاهر آیه دلالتی علیه آنان ندارد. علاوه بر این‌که غوایت در این‌جا به معنای ناامیدی از پاداش و محرومیت از آن است، و شاهد بر آن نیز این سخن شاعر با این لفظ است:

فمن يلق خيراً يحمد الناس أمره و من يغو لا يعدم على الغي لائماً

هر که به خیر برسد، مردم وی را ستایش می‌کنند و هر که از آن محروم ماند، چنین نیست که ملامت‌گری، [که او را] به سبب این حرمان [ملامت کند،] برایش یافت نشود.

[در این آیه نیز] گویا فرموده است اگر خداوند بخواهد شما را ناامید کند و شما را به سبب اعمال بد و به سبب کفرتان کیفر کند و از پاداش خود محروم کند، اندرز من تا زمانی که بر این حال خود باقی باشید، سودی برایتان نخواهد داشت، مگر این... که این حال را کنار گذارید و توبه کنید.

ص: ۱۹۴

خداوند متعال در قرآن لفظ \\"غَيّ\\" را در معنای عذاب به کار برده است؛ خداوند فرموده است: «فَسَوْفَ يَلْقَوْنَ غَيًّا» -. مریم / ۵۹ - {و به زودی [سزای] گمراهی [خود] را خواهند دید}. و سخنی که پیش از آیه مورد بحث آمده است نیز می... تواند شاهد بر معنایی که ما گفتیم باشد؛ چرا که قوم نوح خواستار پیش افتادن عذاب خداوند متعال شدند و گفتند: «يا نُوحُ قَدْ جادَلْتَنا فَأَكْثَرْتَ جِدالَنا فَأْتِنا بِما تَعِدُنا إِنْ كُنْتَ مِنَ الصَّادِقِينَ * قالَ إِنَّما يَأْتِيكُمْ بِهِ اللَّهُ إِنْ شاءَ وَ ما أَنْتُمْ بِمُعْجِزِينَ * وَ لا يَنْفَعُكُمْ

نُصْحِی ... » - . هود / ۳۲ - ۳۴ - {گفتند: ای نوح! واقعاً با ما جدال کردی و بسیار [هم] جدال کردی؛ پس اگر از راست... گویانی آن‌چه را [از عذاب خدا] به ما وعده می دهی برای ما بیاور * گفت تنها خداست که اگر بخواهد؛ آن را برای شما می آورد و شما عاجز کننده [او] نخواهید بود * اندرز من شما را سودی نمی بخشد ...}، نوح فرموده است که اندرزش به حال کسی که خداوند می‌خواهد بر او عذاب نازل کند سودی ندارد و برایش به کار نمی‌آید.

جعفر بن حرب گفته است: این آیه به جهت آن است که در قوم نوح گروهی بودند که قائل به جبر بودند و خداوند متعال با این سخن به آنان گوش‌زد کرد اعتقادشان فاسد است و به شیوه انکار و تعجب از سخنشان به آن‌ها فرمود: اگر چیزی که شما می گویید که خداوند کفر و فساد را در میان شما بوجود آورده است درست باشد، دیگر اندرز من به شما سودی نمی‌رساند؛ پس از من اندرزی نطلبید که بنا بر عقیده خودتان، اندرز من سودی به حالتان نخواهد داشت. و این وجه، وجه خوبی است.

از حسن نیز وجه خوبی درباره این آیه نقل شده و آن این‌که: معنای این آیه این است که اگر خداوند بخواهد شما را عذاب کند، در هنگام نزول عذاب، اندرز من حتی اگر آن را بپذیرید و به آن ایمان بیاورید، برای شما سودی نخواهد داشت؛ زیرا یکی از احکام خداوند این است که ایمان آوردن در هنگام نزول عذاب را نمی‌پذیرد. و همه این وجوه، شبهه موجود در آیه را به روشنی رفع می کنند.

مؤلف گوید: نقل کلام علما در تفسیر آیات خداوند مَلِک علام را به این جهت طولانی کردیم که خواننده، احاطه بیشتری بر سخنان اهل مذهب عدل در دفع شبهات مخالفین پیدا کند، و به زودی روایاتی که از ائمه دین صلوات الله و سلامه علیهم أجمعین درباره تأویل این آیات نقل شده است و به کمک آن‌ها می‌توان به کلی از شبهات اهل باطل نجات یافت را نیز می... آوریم.

**[ترجمه]

الأخبار

«۱»

کا، الکافی عِدَّهٌ مِنْ أَصْحَابِنَا عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنِ ابْنِ أَبِی نَصْرٍ عَنْ حَمَّادِ بْنِ عُثْمَانَ عَنْ أَبِی عُبَیْدَهَ الْحَذَّاءِ قَالَ: سَأَلْتُ أَبَا جَعْفَرٍ علیه السلام عَنِ الِاسْتِطَاعَهِ وَ قَوْلِ النَّاسِ فَقَالَ وَ تَلَا هَذِهِ الْآیَهَ وَ لا یَزالُونَ مُخْتَلِفِینَ إِلَّا مَنْ رَحِمَ رَبُّکَ وَ لِذلِکَ خَلَقَهُمْ یَا أَبَا عُبَیْدَهَ النَّاسُ مُخْتَلِفُونَ فِی إِصَابَهِ الْقَوْلِ وَ کُلُّهُمْ هَالِکٌ قَالَ قُلْتُ قَوْلُهُ إِلَّا مَنْ رَحِمَ رَبُّکَ قَالَ هُمْ شِیعَتُنَا وَ لِرَحْمَتِهِ خَلَقَهُمْ (۲)وَ هُوَ قَوْلُهُ وَ لِذلِکَ خَلَقَهُمْ یَقُولُ لِطَاعَهِ الْإِمَامِ.

ص: ۱۹۵

۱- مریم: ۵۹.

۲- فی المصدر: و لرحمته. م.

عـد، العقائـد اعتقادنا فی الفطره و الهـدایه أن الله عز و جل فطر جمیع الخلق علی التوحید و ذلک قوله عز و جل فِطْرَتَ اللَّهِ الَّتِی فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْها

**[ترجمه]کافی: أبی‌عبیدهٔ حذاء نقل کرده، از امام باقر علیه السـلام درباره اسـتطاعت و سـخن مردم پرسـیدم؛ ایشان آیه: «وَ لا يَزالُونَ مُخْتَلِفِينَ إِلَّا مَنْ رَحِمَ رَبُّكَ وَ لِذلِكَ خَلَقَهُمْ» - . هود / ۱۱۸ و ۱۱۹ - {در حالی که پیوسـته در اختلافند * مگر کسانی کـه پروردگـار تـو به آنـان رحم کرده و برای همین آنـان را آفریـده است} را تلاـوت کرده و فرمودنـد: ای اباعبیـدهٔ! مردم در صحت اعتقاداتشان با هم مختلفند و همه آنان هلاک می‌شوند. عرض کردم: این سخن خداوند: «إِلَّا مَنْ رَحِمَ رَبُّكَ»؛ فرمودند: آنان شـیعیان ما هسـتند و خداونـد آنان را برای رحمتی - . در مصدر چنین آمده است: برای رحمتش - خلق کرد، و این همان سخن خداوند است [که فرمود]: «وَ لِذلِكَ خَلَقَهُمْ» یعنی برای اطاعت از امام.

ص: ۱۹۵

عقایـد صدوق: اعتقاد ما درباره فطرت و هدایت این است که خداوند عزّ و جلّ همه خلایق را برای توحید آفریده است، و این همان سخن خداوند عزّ و جلّ است که فرمود: «فِطْرَتَ اللَّهِ الَّتِی فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْها» - . روم / ۳۰ - {با

همان سرشتی که خدا مردم را بر آن سرشته است}

**[ترجمه]

«۲»

وَ قَالَ الصَّادِقُ علیه السـلام فِی قَوْلِ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ وَ ما كانَ اللَّهُ لِيُضِلَّ قَوْماً بَعْدَ إِذْ هَداهُمْ حَتَّى يُبَيِّنَ لَهُمْ ما يَتَّقُونَ قَالَ حَتَّى يُعَرِّفَهُمْ مَا يُرْضِيهِ وَ مَا يُسْخِطُهُ.

**[ترجمه]امام صادق علیه السـلام درباره این سـخن خداونـد عزّ و جلّ: «وَ ما كانَ اللَّهُ لِيُضِلَّ قَوْماً بَعْدَ إِذْ هَداهُمْ حَتَّى يُبَيِّنَ لَهُمْ ما يَتَّقُونَ» {و خـدا بر آن نیست که گروهی را پس از آن‌که هـدایتشان نمود بی راه بگذارد، مگر آن‌که چیزی را که باید از آن پروا کننـد برایشان بیان کرده باشد} فرمودند: یعنی مگر این‌که چیزهایی که موجب رضایت یا خشم او می‌شود را برایشان بیان کرده باشد.

**[ترجمه]

«۳»

وَ قَالَ: فِی قَوْلِهِ عَزَّ وَ جَلَّ فَأَلْهَمَها فُجُورَها وَ تَقْواها قَالَ بَيَّنَ لَهَا مَا تَأْتِی وَ مَا تَتْرُكُ (۱).

**[ترجمه]و درباره این سـخن خداوند عزّ و جلّ: «فَأَلْهَمَها فُجُورَها وَ تَقْواها» - . شـمس / ۸ - {سپس پلیدکاری و پرهیزگاری

اش را به آن الهام کرد} فرمودند: یعنی کارهایی که باید انجام دهد و کارهایی که باید ترک کند را برایش بیان کرد.

**[ترجمه]

«۴»

وَ قَالَ: (۲)فِی قَوْلِهِ عَزَّ وَ جَلَّ إِنَّا هَدَیْناهُ السَّبِیلَ إِمَّا شاکِراً وَ إِمَّا کَفُوراً قَالَ عَرَّفْنَاهُ إِمَّا آخِذاً وَ إِمَّا تَارِکاً.

**[ترجمه]و درباره این سخن خداوند عزّ و جلّ: «إِنَّا هَدَیْناهُ السَّبِیلَ إِمَّا شاکِراً وَ إِمَّا کَفُورا» - . إنسان / ۳ - {ما راه را به او نشان دادیم خواه شاکر باشد و پذیرا گردد یا ناسپاس} فرمودند: یعنی ما به او شناسانده‌ایم؛ خواه انجام دهد و خواه انجام ندهد.

**[ترجمه]

«۵»

وَ فِی قَوْلِهِ عَزَّ وَ جَلَّ وَ أَمَّا ثَمُودُ فَهَدَیْناهُمْ فَاسْتَحَبُّوا الْعَمی عَلَی الْهُدی قَالَ وَ هُمْ یَعْرِفُونَ.

**[ترجمه]و درباره این سخن خداوند عزّ و جلّ: «وَ أَمَّا ثَمُودُ فَهَدَیْناهُمْ فَاسْتَحَبُّوا الْعَمی عَلَی الْهُدی» - . فصلت / ۱۷ - {و اما ثمودیان پس آنان را راهبری کردیم و[لی] کوردلی را بر هدایت ترجیح دادند} فرمودند: با این‌که آن را می‌شناختند.

**[ترجمه]

«۶»

وَ سُئِلَ (۳)عَنْ قَوْلِ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ وَ هَدَیْناهُ النَّجْدَیْنِ قَالَ نَجْدَ الْخَیْرِ وَ نَجْدَ الشَّرِّ.

**[ترجمه]و درباره این سخن خداوند عزّ و جلّ: «وَ هَدَیْناهُ النَّجْدَیْنِ» - . بلد / ۱۰ - {و هر دو راه [خیر و شر] را بدو نمودیم} از ایشان سؤال شد؛ ایشان فرمودند: یعنی راه خیر و راه شر را.

**[ترجمه]

«۷»

وَ قَالَ علیه السلام مَا حَجَبَ اللَّهُ عِلْمَهُ عَنِ الْعِبَادِ فَهُوَ مَوْضُوعٌ عَنْهُمْ.

**[ترجمه]و ایشان علیه السلام فرمودند: چیزهایی که خداوند علمش را از بندگان بازداشته است، از عهده آنان برداشته شده

است.

**[ترجمه]

«۸»

وَ قَالَ علیه السلام إِنَّ اللَّهَ احْتَجَّ عَلَی النَّاسِ بِمَا آتَاهُمْ وَ عَرَّفَهُمْ.

**[ترجمه]و ایشان علیه السلام فرمودند: خداوند به سبب چیزهایی که خلایق داده و به آنان شناسانده است، بر آنان احتجاج می کند.

**[ترجمه]

«۹»

ما، الأمالی للشیخ الطوسی الْحُسَیْنُ بْنُ إِبْرَاهِیمَ الْقَزْوِینِیُّ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ وَهْبَانَ (۴)عَنْ أَحْمَدَ بْنِ إِبْرَاهِیمَ عَنِ الْحَسَنِ بْنِ عَلِیٍّ الزَّعْفَرَانِیِّ عَنِ الْبَرْقِیِّ عَنْ أَبِیهِ عَنِ ابْنِ أَبِی عُمَیْرٍ عَنْ هِشَامِ بْنِ سَالِمٍ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام فِی قَوْلِ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ وَ هَدَیْنَاهُ النَّجْدَیْنِ قَالَ نَجْدَ الْخَیْرِ وَ الشَّرِّ (۵)

ص: ۱۹۶

۱- فی المصدر: و ما تترک من المعاصی. م.

۲- فی المصدر: و قال تعالی: «إِنَّا هَدَیْناهُ» الآیه. م.

۳- فی المصدر: و سئل عن الصادق علیه السلام. م.

۴- بفتح الواو و سکون الهاء، ترجمه النجاشیّ فی ص ۲۸۲ من رجاله و قال: إنّه ثقه من أصحابنا، واضح الروایه، قلیل التخلیط، له کتب إه.

۵- النجد: المکان الغلیظ الرفیع، و قوله: «هَدَیْناهُ النَّجْدَیْنِ» مثل لطریقی الحق و الباطل فی الاعتقاد، و الصدق و الکذب فی المقال، و الجمیل و القبیل فی الفعال، قاله الراغب فی المفردات.

**[ترجمه]أمالی طوسی: هشام بن سالم نقل کرده، امام صادق علیه السلام درباره این سخن خداوند عزّ و جلّ: «وَ هَدَيْناهُ النَّجْدَيْنِ» - . بلد / ١٠ - {و هر دو راه [خیر و شر] را بدو نمودیم} فرمودند: یعنی راه خیر و شر را.

ص: ١٩۶

**[ترجمه]

«١٠»

نهج، نهج البلاغه قَالَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ علیه السلام عَرَفْتُ اللَّهَ سُبْحَانَهُ بِفَسْخِ الْعَزَائِمِ وَ حَلِّ الْعُقُودِ (١).

**[ترجمه]نهج البلاغة: امیرالمؤمنین علیه السلام فرمودند: خداوند سبحان را با بر هم خوردن عزم‌ها و نقض شدن قرارها شناختم.

**[ترجمه]

«١١»

فس، تفسیر القمی فِي رِوَايَةِ أَبِي الْجَارُودِ عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ علیه السلام فِي قَوْلِهِ تَعَالَى قُلْ أَ رَأَيْتُمْ إِنْ أَخَذَ اللَّهُ سَمْعَكُمْ وَ أَبْصارَكُمْ وَ خَتَمَ عَلى قُلُوبِكُمْ يَقُولُ أَخَذَ اللَّهُ مِنْكُمُ الْهُدَى مَنْ إِلهٌ غَيْرُ اللَّهِ يَأْتِيكُمْ بِهِ

**[ترجمه]تفسیر قمی: در روایت أبی‌الجارود از امام باقر علیه السلام آمده است که ایشان درباره این سخن خداوند متعال: «قُلْ أَ رَأَيْتُمْ إِنْ أَخَذَ اللَّهُ سَمْعَكُمْ وَ أَبْصارَكُمْ وَ خَتَمَ عَلى قُلُوبِكُمْ» - . أنعام / ۴۶ - {بگو به نظر شما اگر خدا شنوایی شما و دیدگانتان را بگیرد و بر دل‌هایتان مهر نهد} فرمودند: یعنی اگر خداوند از شما هدایت را بگیرد، «مَنْ إِلهٌ غَيْرُ اللَّهِ يَأْتِيكُمْ بِهِ» - . همان - {آیا غیر از خدا کدام معبودی است که آن را به شما بازپس دهد!؟}.

**[ترجمه]

«١٢»

فس، تفسیر القمی فِي رِوَايَةِ أَبِي الْجَارُودِ عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ علیه السلام فِي قَوْلِهِ وَ نُقَلِّبُ أَفْئِدَتَهُمْ وَ أَبْصارَهُمْ يَقُولُ وَ نَنْكُسُ قُلُوبَهُمْ فَيَكُونُ أَسْفَلُ قُلُوبِهِمْ أَعْلَاهَا وَ نُعْمِي (٢)أَبْصَارَهُمْ فَلَا يُبْصِرُونَ الْهُدَى.

**[ترجمه]تفسیر قمی: در روایت أبی‌الجارود از امام باقر علیه السلام آمده است که ایشان درباره این سخن خداوند: «وَ نُقَلِّبُ أَفْئِدَتَهُمْ وَ أَبْصارَهُمْ» - . همان / ١١٠ - {و دل‌ها و دیدگانشان را برمی گردانیم} می‌فرماید: و قلب‌هایشان را وارونه می کنیم و قلب‌هایشان پایین و بالا می‌شود و دیدگانشان را کور می کنیم تا دیگر راه هدایت را نبینند.

**[ترجمه]

«۱۳»

فس، تفسیر القمی فِی رِوَایَهِ أَبِی الْجَارُودِ عَنْ أَبِی جَعْفَرٍ علیه السلام فِی قَوْلِهِ لَهُمْ قُلُوبٌ لا یَفْقَهُونَ بِها یَقُولُ (۳)طَبَعَ اللَّهُ عَلَیْهَا فَلَا تَعْقِلُ وَ لَهُمْ أَعْیُنٌ عَلَیْهَا غِطَاءٌ عَنِ الْهُدَی لا یُبْصِرُونَ بِها وَ لَهُمْ آذانٌ لا یَسْمَعُونَ بِها جَعَلَ فِی آذَانِهِمْ وَقْراً فَلَمْ یَسْمَعُوا الْهُدَی.

**[ترجمه]تفسیر قمی: در روایت أبی‌الجارود از امام باقر علیه السلام آمده است که ایشان درباره این سخن خداوند: «لَهُمْ قُلُوبٌ لا یَفْقَهُونَ بِها» - . أعراف / ۱۷۹ - {دل‌هایی دارند که با آن [حقایق را] دریافت نمی کنند} می‌فرمایند: خداوند بر قلب‌های آنان مُهر زد و در نتیجه فکر نمی کنند، «وَ لَهُمْ أَعْیُنٌ» - . همان - {و چشمانی دارند} که بر آن‌ها پرده‌ای در برابر هدایت کشیده شده است «لا یُبْصِرُونَ بِها وَ لَهُمْ آذانٌ لا یَسْمَعُونَ بِها» - . همان - {که

با آن‌ها نمی بینند و گوش‌هایی دارند که با آن‌ها نمی شنوند}، خداوند گوش‌های آنان را سنگین کرده است و دیگر توان شنیدن هدایت را ندارند.

**[ترجمه]

«۱۴»

فس، تفسیر القمی أَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدٍ عَنْ جَعْفَرِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ عَنْ کَثِیرِ بْنِ عَیَّاشٍ عَنْ أَبِی الْجَارُودِ عَنْ أَبِی جَعْفَرٍ علیه السلام فِی قَوْلِهِ وَ الَّذِینَ کَذَّبُوا بِآیاتِنا صُمٌّ وَ بُکْمٌ یَقُولُ صُمٌّ عَنِ الْهُدَی وَ بُکْمٌ لَا یَتَکَلَّمُونَ بِخَیْرٍ فِی الظُّلُماتِ یَعْنِی ظُلُمَاتِ الْکُفْرِ مَنْ یَشَأِ اللَّهُ یُضْلِلْهُ وَ مَنْ یَشَأْ یَجْعَلْهُ عَلی صِراطٍ مُسْتَقِیمٍ وَ هُوَ رَدٌّ عَلَی قَدَرِیَّهِ هَذِهِ الْأُمَّهِ یَحْشُرُهُمُ اللَّهُ یَوْمَ الْقِیَامَهِ مَعَ الصَّابِئِینَ وَ النَّصَارَی وَ الْمَجُوسِ فَیَقُولُونَ وَ اللَّهِ رَبِّنا ما کُنَّا مُشْرِکِینَ یَقُولُ اللَّهُ انْظُرْ کَیْفَ کَذَبُوا عَلی أَنْفُسِهِمْ وَ ضَلَّ عَنْهُمْ ما کانُوا یَفْتَرُونَ قَالَ فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله أَلَا إِنَّ لِکُلِّ أُمَّهٍ مَجُوساً وَ مَجُوسُ هَذِهِ الْأُمَّهِ الَّذِینَ یَقُولُونَ لَا قَدَرَ وَ یَزْعُمُونَ أَنَّ الْمَشِیَّهَ وَ الْقُدْرَهَ إِلَیْهِمْ وَ لَهُمْ.

۱- العزائم جمع العزیمه: الإراده المؤکده. و فسخها نقضها. و العقود جمع العقد بمعنی النیه تنعقد علی فعل أمر، و بهذا النقض و الحل یعرف أن هناک قدره سامیه قاهره فوق إراده البشر و مشیئته تحول بین الإنسان و إرادته، و هی قدره اللّه تعالی، و لو لا هالکان الإنسان أمضی ما عزم، و فعل ما عقد.

۲- فی المصدر: و یعمی ابصارهم. م.

۳- فی المصدر: ای طبع اللّه. م.

**[ترجمه]تفسیر قمی: أبی‌الجارود نقل کرده، امام باقر علیه السلام درباره این سخن خداوند: «وَ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآياتِنا صُمٌّ وَ بُكْمٌ» -. أنعام / ۳۹ - { کسانی که آیات ما را دروغ پنداشتند، کر و لالند} می‌فرمایند: یعنی کر از شنیدن هدایت، و لال از این‌که سخن خیری بگویند، «فِي الظُّلُماتِ» -. همان - {در تاریکی‌ها}، یعنی تاریکی‌های کفر، «مَنْ يَشَإِ اللَّهُ يُضْلِلْهُ وَ مَنْ يَشَأْ يَجْعَلْهُ عَلى صِراطٍ مُسْتَقِيمٍ» -. همان - {هر که را خدا بخواهد؛ گمراهش می گذارد و هر که را بخواهد، بر راه راست قرارش می دهد}، این سخن، در ردّ اعتقاد قدری‌های این امت است که خداوند آنان را در روز قیامت با صابئین و نصرانی‌ها و مجوسیان محشور می کند و آنان می گویند: «وَ اللَّهِ رَبِّنا ما كُنَّا مُشْرِكِينَ» -. همان / ۲۳ - {به خدا پروردگارمان سوگند که ما مشرک نبودیم}، و خداوند می‌فرماید: «انْظُرْ كَيْفَ كَذَبُوا عَلى أَنْفُسِهِمْ وَ ضَلَّ عَنْهُمْ ما كانُوا يَفْتَرُونَ» -. همان / ۲۴ - {ببین چگونه به خود دروغ می گویند و آن‌چه برمی بافتند از ایشان یاوه شد}، امام باقر علیه السلام نقل کردند: رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمودند: هر امتی، مجوسیانی دارد و مجوسیان این امت، کسانی‌اند که می گویند قدری در کار نیست و می‌پندارند که مشیت و قدرت، به آنان داده شده و در اختیار آنان است.

ص: ۱۹۷

**[ترجمه]

«۱۵»

فس، تفسیر القمی مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ عَنْ مُوسَى بْنِ عِمْرَانَ عَنِ النَّوْفَلِيِّ عَنِ السَّكُونِيِّ قَالَ: جَاءَ رَجُلٌ إِلَى أَبِي عَبْدِ اللَّهِ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدٍ صَلَوَاتُ اللَّهِ عَلَيْهِ وَ أَنَا عِنْدَهُ فَقَالَ يَا ابْنَ رَسُولِ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَ الْإِحْسانِ وَ إِيتاءِ ذِي الْقُرْبى وَ يَنْهى عَنِ الْفَحْشاءِ وَ الْمُنْكَرِ وَ الْبَغْيِ يَعِظُكُمْ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ وَ قَوْلُهُ أَمَرَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِيَّاهُ فَقَالَ نَعَمْ لَيْسَ لِلَّهِ فِي عِبَادِهِ أَمْرٌ إِلَّا الْعَدْلُ وَ الْإِحْسَانُ فَالدُّعَاءُ مِنَ اللَّهِ عَامٌّ وَ الْهُدَى خَاصٌّ مِثْلُ قَوْلِهِ يَهْدِي مَنْ يَشاءُ إِلى صِراطٍ مُسْتَقِيمٍ وَ لَمْ يَقُلْ وَ يَهْدِي جَمِيعَ مَنْ دَعَاهُ (۱)إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ.

**[ترجمه]تفسیر قمی: سکونی نقل کرده، در محضر امام صادق صلوات الله علیه بودم که مردی نزد ایشان آمد و عرض کرد: ای فرزند رسول خدا! این سخن خداوند: «إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَ الْإِحْسانِ وَ إِيتاءِ ذِي الْقُرْبى وَ يَنْهى عَنِ الْفَحْشاءِ وَ الْمُنْكَرِ وَ الْبَغْيِ يَعِظُكُمْ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ» -. نحل / ۹۰ - {در حقیقت خدا به دادگری و نیکوکاری و بخشش به خویشاوندان فرمان می دهد و از کار زشت و ناپسند و ستم باز می دارد به شما اندرز می دهد باشد که پند گیرید} و این سخنش: «أَمَرَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِيَّاهُ» -. یوسف / ۴۰ - {دستور داده که جز او را نپرستید} [را برایم توضیح می‌دهید]؟ ایشان فرمودند: آری، خداوند بر بندگانش فرمانی جز عدالت و نیکی کردن ندارد، فراخوانی [و امر] خداوند، برای همه است، ولی هدایت مخصوص به گروه خاصی است، مانند این سخن خداوند: «يَهْدِي مَنْ يَشاءُ إِلى صِراطٍ مُسْتَقِيمٍ» -. بقره / ۱۴۲ - {هر که را خواهد به راه راست هدایت می کند}، و نفرموده است که همه کسانی که به عدالت و نیکی فراخوانده است را به راه راست هدایت می‌کند.

**[ترجمه]

«۱۶»

لی، الأمالی للصدوق أَبِی عَنْ عَلِیِّ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ قُتَیْبَهَ عَنْ حَمْدَانَ بْنِ سُلَیْمَانَ عَنْ نُوحِ بْنِ شُعَیْبٍ عَنِ ابْنِ بَزِیعٍ عَنْ صَالِحِ بْنِ عُقْبَهَ عَنْ عَلْقَمَهَ بْنِ مُحَمَّدٍ الْحَضْرَمِیِّ عَنِ الصَّادِقِ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ أَبِیهِ عَنْ آبَائِهِ علیهم السلام قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله قَالَ اللَّهُ جَلَّ جَلَالُهُ عِبَادِی کُلُّکُمْ ضَالٌّ إِلَّا مَنْ هَدَیْتُهُ وَ کُلُّکُمْ فَقِیرٌ إِلَّا مَنْ أَغْنَیْتُهُ وَ کُلُّکُمْ مُذْنِبٌ إِلَّا مَنْ عَصَمْتُهُ.

**[ترجمه]علقمهٔ بن محمد حضرمی از امام صادق، و ایشان از طریق پدرشان از پدرانشان علیهم السلام نقل کرده‌اند که رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمودند: خداوند جلّ جلاله فرمود: ای بندگان من! همگی شما گمراهید، جز کسانی که من آنان را هدایت کنم، و همگی شما فقیرید، جز آنانی که من بی‌نیازشان کنم، و همگی شما گناه‌کارید جز آن‌هایی که من حفظشان کنم.

**[ترجمه]

«۱۷»

ب، قرب الإسناد ابْنُ سَعْدٍ (۲)عَنِ الْأَزْدِیِّ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ: إِنَّ اللَّهَ تَبَارَکَ وَ تَعَالَی إِذَا أَرَادَ بِعَبْدٍ خَیْراً أَخَذَ بِعُنُقِهِ فَأَدْخَلَهُ (۳)فِی هَذَا الْأَمْرِ إِدْخَالًا.

**[ترجمه]قرب الإسناد: أزدی نقل کرده، امام صادق علیه السلام فرمودند: هرگاه خداوند تبارک و تعالی خیر بنده‌ای را بخواهد، گردنش را می‌گیرد و او را به زور، داخل در این امر می‌کند.

**[ترجمه]

«۱۸»

ب، قرب الإسناد الْیَقْطِینِیُّ عَنْ نُبَاتَهَ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ سَمِعْتُهُ یَقُولُ إِنَّ اللَّهَ تَبَارَکَ وَ تَعَالَی إِذَا أَرَادَ بِعَبْدٍ خَیْراً وَکَّلَ بِهِ مَلَکاً فَأَخَذَ بِعَضُدِهِ فَأَدْخَلَهُ فِی هَذَا الْأَمْرِ.

**[ترجمه]قرب الإسناد: نباتهٔ بن محمد نقل کرده، از امام صادق علیه السلام شنیدم که می‌فرمودند: هرگاه خداوند تبارک و تعالی خیر بنده‌ای را بخواهد، فرشته‌ای بر او می‌گمارد تا بازویش را بگیرد و او را در این امر داخل کند.

**[ترجمه]

«۱۹»

ب، قرب الإسناد هَارُونُ عَنِ ابْنِ صَدَقَهَ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام أَنَّهُ قَالَ: کُونُوا دُعَاهَ النَّاسِ بِأَعْمَالِکُمْ وَ لَا تَکُونُوا دُعَاهً بِأَلْسِنَتِکُمْ فَإِنَّ الْأَمْرَ لَیْسَ حَیْثُ یَذْهَبُ إِلَیْهِ النَّاسُ إِنَّهُ مَنْ أَخَذَ مِیثَاقَهُ أَنَّهُ مِنَّا فَلَیْسَ بِخَارِجٍ مِنَّا وَ لَوْ ضَرَبْنَا خَیْشُومَهُ بِالسَّیْفِ وَ مَنْ لَمْ

يَكَنْ مِنَّا ثُمَّ حَبَوْنَا (۴)لَهُ الدُّنْيَا لَمْ يُحِبَّنَا.

ص: ۱۹۸

۱- فی المصدر: جمیع من دعا. م.

۲- لم نجد الحدیث فی المصدر بهذا السند، و فیه: عنه، عن بکر بن محمّد، عن أبی عبد اللّه علیه السلام. م.

۳- فی نسخه من المصدر: فیدخله. م.

۴- الحبوه: العطیه.

**[ترجمه]قرب الإسناد: إبن صدقهٔ نقل کرده، امام صادق علیه السلام فرمودند: مردم را با اعمال خود دعوت [به حق] کنید، با زبان‌هایتان آنان را دعوت نکنید؛ حقیقت چیزی نیست که مردم به آن معتقدند. اگر کسی را میثاق از ما بودن گرفته باشند، حتی اگر بینی او را با شمشیر بزنیم از ما خارج نمی‌ماند، و اگر کسی از ما نباشد، اگر تمام دنیا را نیز به او ببخشیم، ما را دوست نخواهد داشت.

**[ترجمه]

بیان

قوله علیه السلام لیس حیث یذهب إلیه الناس أی أنهم یقدرون علی هدایه الناس بالاحتجاج علیهم و لعل المقصود فی تلک الأخبار زجر الشیعه عن المعارضات و المجادلات مع المخالفین بحیث یتضررون بها فإنهم کانوا یبالغون فی ذلک ظنا منهم أنهم یقدرون بذلک علی هدایه الخلق و لیس الغرض منع الناس عن هدایه الخلق فی مقام یظنون النفع و لم یکن مظنه ضرر فإن ذلک من أعظم الواجبات.

**[ترجمه]این سخن ایشان علیه السلام که فرمودند: \\"حقیقت چیزی نیست که مردم به آن معتقدند\\" یعنی آنان می‌توانند مردم را با آوردن دلیل هدایت نمایند، شاید مقصود از این روایات، بازداشتن شیعیان از بحث و مجادله با مخالفین است، زیرا شیعیان از این جهت که گمان می‌کردند می‌توانند مردم را هدایت کنند، بیش از اندازه با آنان بحث می‌کردند، طوری که از آن بحث‌ها متضرر می‌شدند. بنابراین مقصود از این روایات منع کردن مردم از هدایت خلایق در جایی که گمان می‌رود مفید واقع شود و گمان ضرری نمی‌رود نیست، چرا که این کار از بزرگ‌ترین واجبات است.

ص: ۱۹۸

**[ترجمه]

«۲۰»

ب، قرب الإسناد أَحْمَدُ عَنِ الْبَزَنْطِيِّ قَالَ: قُلْتُ لَهُ قَوْلُ اللَّهِ تَبَارَکَ وَ تَعَالَی إِنَّ عَلَیْنا لَلْهُدی قَالَ اللَّهُ (۱)یَهْدِی مَنْ یَشَاءُ وَ یُضِلُّ مَنْ یَشَاءُ فَقُلْتُ لَهُ أَصْلَحَکَ اللَّهُ إِنَّ قَوْماً مِنْ أَصْحَابِنَا یَزْعُمُونَ أَنَّ الْمَعْرِفَهَ مُکْتَسَبَهٌ وَ أَنَّهُمْ إِذَا نَظَرُوا مِنْهُ (۲)وَجْهَ النَّظَرِ أَدْرَکُوا فَأَنْکَرَ علیه السلام ذَلِکَ وَ قَالَ فَمَا لِهَؤُلَاءِ الْقَوْمِ لَا یَکْتَسِبُونَ الْخَیْرَ لِأَنْفُسِهِمْ لَیْسَ أَحَدٌ مِنَ النَّاسِ إِلَّا وَ هُوَ یُحِبُّ أَنْ یَکُونَ خَیْراً مِمَّنْ هُوَ خَیْرٌ مِنْهُ هَؤُلَاءِ بَنِی هَاشِمٍ مَوْضِعُهُمْ مَوْضِعُهُمْ وَ قَرَابَتُهُمْ قَرَابَتُهُمْ وَ هُمْ أَحَقُّ بِهَذَا الْأَمْرِ مِنْکُمْ أَ فَتَرَوْنَ (۳)أَنَّهُمْ لَا یَنْظُرُونَ لِأَنْفُسِهِمْ وَ قَدْ عَرَفْتُمْ وَ لَمْ یَعْرِفُوا قَالَ أَبُو جَعْفَرٍ علیه السلام لَوِ اسْتَطَاعَ النَّاسُ لَأَحَبُّونَا.

**[ترجمه]قرب الإسناد: بزنطی نقل کرده، این سخن خداوند تبارک و تعالی: «إِنَّ عَلَیْنا لَلْهُدی» - . لیل / ۱۲ - {همانا هدایت بر ماست} را برای ایشان خواندم؛ ایشان فرمودند: خداوند است که هر که را بخواهد هدایت و هر که را بخواهد گمراه می... کند. عرض کردم: خداوند خیرتان دهد! گروهی از اصحاب ما می‌پندارند که معرفت، امری اکتسابی است و هرگاه به آن از

دیـدگاه درست نگاه کنند، آن را در می‌یابند. ایشان علیه السـلام این سـخن را رد کرده و فرمودند: پس چرا این گروه، خیر را برای خودشان کسب نمی‌کننـد!؟ هیـچ کسـی نیست مگر این‌که دوست دارد بهتر از کسـی باشـد که از او بهتر است، این بنی... هاشم و این هم آن جای‌گاهشان و آن قرابتی که [به رسول خـدا] دارند، آنان به این امر سـزاوارتر از شـمایند. آیا فکر می‌کنید که آنـان برای خودشان نظری ندارنـد، و شـما شـناخته‌ایـد و آنان نشـناخته‌انـد!؟ امام باقر علیه السـلام فرمودنـد: مردم اگر می... توانستند، هر آیینه ما را دوست می‌داشتند.

**[ترجمه]

«۲۱»

یـد، التوحیـد مع، معانی الأخبار الْوَرَّاقُ وَ السِّنَانِیُّ (۴)عَنِ ابْنِ زَكَرِيَّا الْقَطَّانِ عَنِ ابْنِ حَبِيبٍ عَنِ ابْنِ بُهْلُولٍ عَنْ أَبِيهِ عَنْ جَعْفَرِ بْنِ سُلَيْمَانَ الْبَصْرِيِّ عَنِ الْهَاشِمِيِّ قَالَ: سَأَلْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ جَعْفَرَ بْنَ مُحَمَّدٍ علیهما السـلام عَنْ قَوْلِ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ مَنْ يَهْدِ اللَّهُ فَهُوَ الْمُهْتَدِ وَ مَنْ يُضْلِلْ فَلَنْ تَجِدَ لَهُ وَلِيًّا مُرْشِداً فَقَالَ إِنَّ اللَّهَ تَبَارَكَ وَ تَعَالَى يُضِلُّ الظَّالِمِينَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ عَنْ دَارِ كَرَامَتِهِ وَ يَهْدِی أَهْلَ الْإِيمَانِ وَ الْعَمَلِ الصَّالِحِ إِلَى جَنَّتِهِ كَمَا قَالَ عَزَّ وَ جَلَّ وَ يُضِلُّ اللَّهُ الظَّالِمِينَ وَ يَفْعَلُ اللَّهُ ما يَشاءُ وَ قَالَ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصَّالِحاتِ يَهْدِيهِمْ رَبُّهُمْ بِإِيمانِهِمْ تَجْرِی مِنْ تَحْتِهِمُ الْأَنْهارُ فِی جَنَّاتِ النَّعِيمِ قَالَ فَقُلْتُ فَقَوْلُهُ وَ ما تَوْفِيقِی إِلَّا بِاللَّهِ وَ قَوْلُهُ عَزَّ وَ جَلَّ إِنْ يَنْصُرْكُمُ اللَّهُ فَلا غالِبَ لَكُمْ وَ إِنْ يَخْذُلْكُمْ فَمَنْ ذَا الَّذِی

۱- فی المصدر: فقلت له قول اللّه تبارک و تعالی: «إِنَّ عَلَيْنا لَلْهُدى قال: ان اللّه. م.

۲- فی المصدر: إذا نظروا من وجه النظر. م.

۳- فی المصدر: افتری. م.

۴- فی التوحید و المعانی: الوراق و السنانی و الدقاق قالوا: حدّثنا القطان. م.

يَنْصُرُكُمْ مِنْ بَعْدِهِ فَقَالَ إِذَا فَعَلَ الْعَبْدُ مَا أَمَرَهُ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ بِهِ مِنَ الطَّاعَهِ كَانَ فِعْلُهُ وِفْقاً لِأَمْرِ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ وَ سُمِّيَ الْعَبْدُ بِهِ مُوَفَّقاً وَ إِذَا أَرَادَ الْعَبْدُ أَنْ يَدْخُلَ فِي شَيْ ءٍ مِنْ مَعَاصِي اللَّهِ فَحَالَ اللَّهُ تَبَارَكَ وَ تَعَالَى بَيْنَهُ وَ بَيْنَ تِلْكَ الْمَعْصِيَهِ فَتَرَكَهَا كَانَ تَرْكُهُ لَهَا بِتَوْفِيقِ اللَّهِ تَعَالَى وَ مَتَى خُلِّيَ بَيْنَهُ وَ بَيْنَ الْمَعْصِيَهِ فَلَمْ يَحُلْ بَيْنَهُ وَ بَيْنَهَا حَتَّى يَرْتَكِبَهَا فَقَدْ خَذَلَهُ وَ لَمْ يَنْصُرْهُ وَ لَمْ يُوَفِّقْهُ.

**[ترجمه]توحید، معانی الأخبار: هاشمی نقل کرده، از امام صادق علیه السلام درباره این سخن خداوند عزّ و جلّ: «مَنْ يَهْدِ اللَّهُ فَهُوَ الْمُهْتَدِ وَ مَنْ يُضْلِلْ فَلَنْ تَجِدَ لَهُ وَلِيًّا مُرْشِداً» - . کهف / ۱۷ - {هر که را راهنمایی کند، او راه یافته است و هر که را بی راه گذارد، هرگز برای او یاری راهبر نخواهی یافت} پرسیدم؛ ایشان فرمودند: خداوند تبارک و تعالی در روز قیامت، ظالمین را از دار کرامت خود گمراه می‌کند و اهل ایمان و عمل صالح را به بهشت خود هدایت می‌نماید؛ چنان‌چه خداوند عزّ و جلّ فرمود: «وَ يُضِلُّ اللَّهُ الظَّالِمِينَ وَ يَفْعَلُ اللَّهُ ما يَشاءُ» - . ابراهیم / ۲۷ - {خداوند ستمگران را بی راه می گذارد و خدا هر چه بخواهد انجام می دهد} و خداوند عزّ و جلّ فرمود: «إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصَّالِحاتِ يَهْدِيهِمْ رَبُّهُمْ بِإِيمانِهِمْ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهِمُ الْأَنْهارُ فِي جَنَّاتِ النَّعِيمِ» - . یونس / ۹ - {کسانی که ایمان آورده و کارهای شایسته کرده اند، پروردگارشان به پاس ایمانشان آنان را هدایت می کند به باغ‌های [پر ناز و] نعمت که از زیر [پای] آنان نهرها روان خواهد بود [در خواهند آمد]}. به ایشان عرض کردم: پس معنای این سخن خداوند: «وَ ما تَوْفِيقِي إِلَّا بِاللَّهِ» - . هود / ۸۸ - {و توفیق من جز به [یاری] خدا نیست} و این سخن خداوند عزّ و جلّ: «إِنْ يَنْصُرْكُمُ اللَّهُ فَلا غالِبَ لَكُمْ وَ إِنْ يَخْذُلْكُمْ فَمَنْ ذَا الَّذِي يَنْصُرُكُمْ مِنْ بَعْدِهِ» - . آل عمران / ۱۶۰ - {اگر خدا شما را یاری کند، هیچ کس بر شما غالب نخواهد شد و اگر دست از یاری شما بردارد، چه کسی بعد از او شما را یاری خواهد کرد!؟} چیست؟

ص: ۱۹۹

ایشان فرمودند: هرگاه بنده، طاعاتی را که خداوند به او امر کرده را انجام دهد، عمل او موافق با امر خداوند عزّ و جلّ خواهد بود و درباره آن بنده گفته می‌شود که توفیق یافته است. و هرگاه بنده بخواهد در یکی از معصیت‌های خداوند داخل شود و خداوند تبارک و تعالی مانع او در برابر آن معصیت می‌شود و بنده نیز آن معصیت را ترک کند، این ترک او به توفیق خداوند خواهد بود، و هر گاه او را با آن معصیت رها کند و مانع او نشود و او نیز مرتکب آن شود، او را خوار داشته و یاری نکرده و توفیق نداده است.

**[ترجمه]

«۲۲»

يد، التوحید مع، معانی الأخبار ن، عیون أخبار الرضا علیه السلام ابْنُ عُبْدُوسٍ عَنِ ابْنِ قُتَيْبَهَ عَنْ حَمْدَانَ بْنِ سُلَيْمَانَ قَالَ: سَأَلْتُ أَبَا الْحَسَنِ عَلِيَّ بْنَ مُوسَى الرِّضَا علیهما السلام (۱)عَنْ قَوْلِ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ فَمَنْ يُرِدِ اللَّهُ أَنْ يَهْدِيَهُ يَشْرَحْ صَدْرَهُ لِلْإِسْلامِ قَالَ مَنْ يُرِدِ اللَّهُ أَنْ يَهْدِيَهُ بِإِيمَانِهِ فِي الدُّنْيَا إِلَى جَنَّتِهِ وَ دَارِ كَرَامَتِهِ فِي الْآخِرَهِ يَشْرَحْ صَدْرَهُ لِلتَّسْلِيمِ لِلَّهِ وَ الثِّقَهِ بِهِ وَ السُّكُونِ إِلَى مَا وَعَدَهُ مِنْ ثَوَابِهِ حَتَّى يَطْمَئِنَّ إِلَيْهِ وَ مَنْ يُرِدْ أَنْ يُضِلَّهُ عَنْ جَنَّتِهِ وَ دَارِ كَرَامَتِهِ فِي الْآخِرَهِ لِكُفْرِهِ بِهِ وَ عِصْيَانِهِ لَهُ فِي الدُّنْيَا يَجْعَلْ صَدْرَهُ ضَيِّقاً حَرَجاً حَتَّى يَشُكَّ فِي كُفْرِهِ وَ يَضْطَرِبَ مِنِ اعْتِقَادِهِ قَلْبُهُ حَتَّى يَصِيرَ كَأَنَّمَا يَصَّعَّدُ فِي السَّمَاءِ كَذَلِكَ يَجْعَلُ اللَّهُ الرِّجْسَ عَلَى الَّذِينَ

لا يُؤْمِنُونَ.

ج، الإحتجاج مرسلا عنه عليه السلام مثله.

**[ترجمه]توحید، معانی الأخبار، عیون أخبار الرضا: حمدان بن سلیمان نقل کرده، از امام رضا علیه السلام درباره این سخن خداوند عزّ و جلّ: «فَمَنْ يُرِدِ اللَّهُ أَنْ يَهْدِيَهُ يَشْرَحْ صَدْرَهُ لِلْإِسْلامِ» - . أنعام / ۱۲۵ - {پس کسی را که خدا بخواهد هدایت نماید، دلش را به پذیرش اسلام می گشاید} پرسیدم؛ ایشان فرمودند: هر که را خداوند بخواهد در دنیا به ایمان به خود و در آخرت به بهشت و دار کرامتش هدایت کند، سینه‌اش را برای تسلیم در برابر خداوند و اعتماد به او و اطمینان یافتن از پاداشی که به او وعده داده شده است گشاده می کند، «وَ مَنْ يُرِدْ أَنْ يُضِلَّهُ» - . همان - {هر که را بخواهد گمراه کند}، [یعنی هر کس را که بخواهد] به سبب کفر و عصیانش مر خداوند را در دنیا، از بهشت خود و دار کرامتش در آخرت گمراه کند، «يَجْعَلْ صَدْرَهُ ضَيِّقاً حَرَجاً» - . همان - {دلش را سخت تنگ می گرداند} تا در کفر خود به تردید افتد و قلبش از اعتقاد به کفر در اضطراب افتد، و طوری بشود «كَأَنَّما يَصَّعَّدُ فِي السَّماءِ كَذلِكَ يَجْعَلُ اللَّهُ الرِّجْسَ عَلَى الَّذِينَ لا يُؤْمِنُونَ» - . همان - {چنان‌که گویی به زحمت در آسمان بالا می رود. این گونه خدا پلیدی را بر کسانی که ایمان نمی آورند قرار می دهد}.

احتجاج نیز مانند همین را با سندی مرسل از امام رضا علیه السلام نقل کرده است.

**[ترجمه]

«۲۳»

مع، معانی الأخبار أَبِي عَنْ سَعْدٍ عَنِ ابْنِ عِيسَى عَنِ الْحَسَنِ بْنِ فَضَّالٍ عَنْ ثَعْلَبَةَ عَنْ زُرَارَةَ عَنْ عَبْدِ الْخَالِقِ بْنِ عَبْدِ رَبِّهِ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام فِي قَوْلِهِ عَزَّ وَ جَلَّ وَ مَنْ يُرِدْ أَنْ يُضِلَّهُ يَجْعَلْ صَدْرَهُ ضَيِّقاً حَرَجاً فَقَالَ قَدْ يَكُونُ ضَيِّقاً وَ لَهُ مَنْفَذٌ يَسْمَعُ مِنْهُ وَ يُبْصِرُ وَ الْحَرَجُ هُوَ الْمُلْتَامُ الَّذِي لَا مَنْفَذَ لَهُ يَسْمَعُ بِهِ وَ لَا يُبْصِرُ مِنْهُ.

**[ترجمه]معانی الأخبار: عبدالخالق بن عبد ربه نقل کرده، امام صادق علیه السلام درباره این سخن خداوند عزّ و جلّ: «وَ مَنْ يُرِدْ أَنْ يُضِلَّهُ يَجْعَلْ صَدْرَهُ ضَيِّقاً حَرَجاً» - . همان - {و هر که را بخواهد گمراه کند، دلش را سخت تنگ می گرداند} فرمودند: گاهی سینه شخص تنگ شده است، ولی درزی دارد که از آن می‌شنود و می‌بیند. [سینه] سخت، آن سینه نکوهش شده‌ای است که درزی در سینه‌اش نیست که بتواند از آن بشنود و ببیند.

**[ترجمه]

«۲۴»

م، تفسیر الإمام علیه السلام ج، الإحتجاج بِالْإِسْنَادِ إِلَى أَبِي مُحَمَّدٍ علیه السلام قَالَ: فِي قَوْلِهِ تَعَالَى خَتَمَ اللَّهُ عَلى قُلُوبِهِمْ وَ عَلى سَمْعِهِمْ وَ عَلى أَبْصارِهِمْ غِشاوَةٌ وَ لَهُمْ عَذابٌ عَظِيمٌ أَيْ وَسَمَهَا بِسِمَةٍ (۲)يَعْرِفُهَا مَنْ يَشَاءُ مِنْ مَلَائِكَتِهِ إِذَا نَظَرُوا إِلَيْهَا بِأَنَّهُمُ الَّذِينَ لَا

يُؤْمِنُونَ وَ عَلى سَمْعِهِمْ كَذَلِكَ بِسِمَاتٍ وَ عَلى أَبْصارِهِمْ غِشاوَةٌ وَ ذَلِكَ أَنَّهُمْ لَمَّا أَعْرَضُوا عَنِ النَّظَرِ فِيمَا كُلِّفُوهُ وَ قَصَّرُوا فِيمَا

١- فى التوحيد و المعانى: سألت ابا الحسن علىّ بن موسى الرضا عليه السلام بنيسابور. م.

٢- السمه كعده: العلامه و أثر الكى، و الجمع سمات، اى جعل له علامه يعرف بها من يشاء.

أَرِيدَ مِنْهُمْ وَ جَهِلُوا مَا لَزِمَهُمُ الْإِيمَانُ بِهِ فَصَارُوا كَمَنْ عَلَى عَيْنَيْهِ غِطَاءٌ لَا يُبْصِرُ مَا أَمَامَهُ فَإِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ يَتَعَالَى عَنِ الْبَعْثِ وَ الْفَسَادِ وَ عَنْ مُطَالَبَهِ الْعِبَادِ بِمَا مَنَعَهُمْ بِالْقَهْرِ مِنْهُ فَلَا يَأْمُرُهُمْ بِمُغَالَبَتِهِ وَ لَا بِالْمَصِيرِ إِلَى مَا قَدْ صَدَّهُمْ عَنْهُ بِالْقَسْرِ عَنْهُ (۱)ثُمَّ قَالَ وَ لَهُمْ عَذابٌ عَظِيمٌ يَعْنِي فِي الْآخِرَهِ الْعَذَابُ الْمُعَدُّ لِلْكَافِرِينَ وَ فِي الدُّنْيَا أَيْضاً لِمَنْ يُرِيدُ أَنْ يَسْتَصْلِحَهُ بِمَا يَنْزِلُ بِهِ مِنْ عَذَابِ الِاسْتِصْلَاحِ لِيُنَبِّهَهُ لِطَاعَتِهِ وَ مِنْ عَذَابِ الِاصْطِلَامِ (۲)لِيُصَيِّرَهُ إِلَى عَدْلِهِ وَ حِكْمَتِهِ.

قال الطبرسی رحمه الله و روی أبو محمد العسکری علیه السلام مثل ما قال هو فی تأویل هذه الآیه من المراد بالختم علی قلوب الکفار عن الصادق علیه السلام بزیاده شرح لم نذکره مخافه التطویل لهذا الکتاب.

**[ترجمه]تفسیر الامام العسکری علیه السلام، احتجاج: در ذیل این سخن خداوند متعال: «خَتَمَ اللَّهُ عَلی قُلُوبِهِمْ وَ عَلی سَمْعِهِمْ وَ عَلی أَبْصارِهِمْ غِشاوَهٌ وَ لَهُمْ عَذابٌ عَظِیمٌ» - . بقره / ۷ - {خداوند بر دل‌های آنان و بر شنوایی ایشان مهر نهاده و بر دیدگانشان پرده ای است و آنان را عذابی دردناک است}، یعنی بر قلب‌های آنان علامتی گذاشت تا فرشتگانی که خداوند خواسته [بدانند]، هر گاه به قلب‌های آنان بنگرند، بدانند که آن‌ها کسانی هستند که ایمان نیاورده‌اند. همین‌طور «وَ عَلی سَمْعِهِمْ» بر گوش‌هایشان نیز پوششی کشیده، «وَ عَلی أَبْصارِهِمْ»؛ و این بدان جهت است که هنگامی که آنان از نظر کردن در تکالیف روی برتافتند و در چیزهایی که خداوند از آنان خواسته بود کوتاهی ورزیدند

ص: ۲۰۰

و چیزهایی که لازمه ایمان بود را ندانستند، مانند کسانی شدند که گویا بر چشمشان پرده افکنده شده و مقابل خود را نمی... بینند. خداوند عزّ و جلّ بلندمرتبه‌تر از آن است که برانگیزد و فساد کند و به قدرت خود از بندگان کاری را بخواهد که آنان را از آن منع کرده است؛ خداوند آنان را با مغلوب کردن امر نمی‌کند و کاری که با نیرویش آن‌ها را از انجام آن باز داشته است از آنان نمی‌خواهد. سپس فرمود: «وَ لَهُمْ عَذابٌ عَظِيمٌ»، یعنی عذاب بزرگ در آخرت، همان عذابی که برای کافران مهیا شده است، و همچنین عذاب در دنیا برای کسی که می‌خواهد او را با عذاب استصلاح، اصلاح کند تا او را به طاعت خود متنبه نماید، و با عذاب اصطلام، از بیخ و بن بکند، تا عدل و حکمت خود را در او جاری کند.

طبرسی رحمه الله گفته است: امام حسن عسگری مانند سخنانی که در تأویل این آیه، در مورد مقصود از ختم بر قلب‌های کافران فرمودند را با زیادتی از امام صادق علیهما السلام نیز روایت کرده‌اند، که ما آن را به جهت پرهیز از طولانی شدن کتاب نیاوردیم.

**[ترجمه]

«۲۵»

ن، عیون أخبار الرضا علیه السلام تَمِيمٌ الْقُرَشِيُّ عَنْ أَبِيهِ عَنِ الْأَنْصَارِيِّ عَنِ الْهَرَوِيِّ قَالَ قَالَ الرِّضَا علیه السلام فِي قَوْلِهِ عَزَّ وَ جَلَّ وَ ما كانَ لِنَفْسٍ أَنْ تُؤْمِنَ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ لَيْسَ ذَلِكَ عَلَى سَبِيلِ تَحْرِيمِ الْإِيمَانِ عَلَيْهَا وَ لَكِنْ عَلَى مَعْنَى أَنَّهَا مَا كَانَتْ لِتُؤْمِنَ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ وَ إِذْنُهُ أَمْرُهُ لَهَا بِالْإِيمَانِ مَا كَانَتْ مُكَلَّفَهً مُتَعَبَّدَهً وَ إِلْجَاؤُهُ إِيَّاهَا إِلَى الْإِيمَانِ عِنْدَ زَوَالِ التَّكْلِيفِ وَ التَّعَبُّدِ عَنْهَا.

**[ترجمه]عیون أخبار الرضا: هروی نقل کرده، امام رضا علیه السلام درباره این سخن خداوند عزّ و جلّ: «وَ ما کانَ لِنَفْسٍ أَنْ تُؤْمِنَ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ» - . یونس / ۱۰۰ - {و هیچ کس را نرسد که جز به اذن خدا ایمان بیاورد} فرمودند: این به معنای آن نیست که ایمان آوردن بر هر کسی ممنوع است، بلکه به معنای آن است که هیچ کسی بدون اذن خداوند ایمان نمی‌آورد و اذن خداوند، تا هنگامی که شخص مکلف و متعبد است، به این است که خداوند او را به ایمان امر کند، و هنگامی که تکلیف و تعبد از شخص دور می‌شود، به این است که او را به ایمان وادار کند.

**[ترجمه]

«۲۶»

ن، عیون أخبار الرضا علیه السلام السِّنَانِیُّ عَنْ مُحَمَّدٍ الْأَسَدِیِّ عَنْ سَهْلٍ عَنْ عَبْدِ الْعَظِیمِ الْحَسَنِیِّ عَنْ إِبْرَاهِیمَ بْنِ أَبِی مَحْمُودٍ قَالَ: سَأَلْتُ الرِّضَا علیه السلام عَنْ قَوْلِ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ خَتَمَ اللَّهُ عَلی قُلُوبِهِمْ وَ عَلی سَمْعِهِمْ قَالَ الْخَتْمُ هُوَ الطَّبْعُ عَلَی قُلُوبِ الْکُفَّارِ عُقُوبَةً عَلَی کُفْرِهِمْ کَمَا قَالَ تَعَالَی بَلْ طَبَعَ اللَّهُ عَلَیْها بِکُفْرِهِمْ فَلا یُؤْمِنُونَ إِلَّا قَلِیلًا.

**[ترجمه]عیون أخبار الرضا: ابراهیم بن أبی‌محمود نقل کرده، از امام رضا علیه السلام درباره این سخن خداوند عزّ و جلّ: «خَتَمَ اللَّهُ عَلی قُلُوبِهِمْ وَ عَلی سَمْعِهِمْ» - . بقره / ۷ - {خداوند بر دل‌های آنان و بر شنوایی ایشان مهر نهاده است} پرسیدم؛ ایشان فرمودند: ختم به معنای مُهر زدن بر قلب‌های کافران، به سبب عقوبت کفرشان است، چنان‌چه خداوند متعال فرمود: «بَلْ طَبَعَ اللَّهُ عَلَیْها بِکُفْرِهِمْ فَلا یُؤْمِنُونَ إِلَّا قَلِیلًا» - . نساء / ۱۵۵ - {بلکه خدا به خاطر کفرشان بر دل‌هایشان مهر زده و در نتیجه جز شماری اندک [از ایشان] ایمان نمی آورند}.

**[ترجمه]

«۲۷»

فس، تفسیر القمی قَوْلُهُ وَ إِنْ تُصِبْهُمْ حَسَنَةٌ یَقُولُوا هذِهِ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ وَ إِنْ تُصِبْهُمْ سَیِّئَةٌ یَقُولُوا هذِهِ مِنْ عِنْدِکَ قُلْ کُلٌّ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ یَعْنِی الْحَسَنَاتِ وَ السَّیِّئَاتِ ثُمَّ قَالَ فِی آخِرِ الْآیَهِ ما أَصابَکَ مِنْ حَسَنَةٍ فَمِنَ اللَّهِ وَ ما أَصابَکَ مِنْ سَیِّئَةٍ فَمِنْ نَفْسِکَ وَ قَدِ اشْتَبَهَ هَذَا عَلَی عِدَّةٍ مِنَ الْعُلَمَاءِ فَقَالُوا یَقُولُ اللَّهُ وَ إِنْ تُصِبْهُمْ حَسَنَةٌ یَقُولُوا هذِهِ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ وَ إِنْ

۱- فی المصدر: الی ما قد صدهم بالقسر عنه. م.

۲- فی المصدر: أو من عذاب الاصطلاح. م.

تُصِبْهُمْ سَيِّئَهٌ يَقُولُوا هذِهِ مِنْ عِنْدِکَ قُلْ کُلٌّ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ الْحَسَنَهُ وَ السَّيِّئَهُ ثُمَّ قَالَ فِی آخِرِ الْآیَهِ ما أَصابَکَ مِنْ حَسَنَهٍ فَمِنَ اللَّهِ وَ ما أَصابَکَ مِنْ سَيِّئَهٍ فَمِنْ نَفْسِکَ فَکَيْفَ هَذَا وَ مَا مَعْنَى الْقَوْلَيْنِ فَالْجَوَابُ فِی ذَلِکَ مِنْ مَعْنَى الْقَوْلَيْنِ جَمِيعاً عَنِ الصَّادِقِينَ علیهما السلام أَنَّهُمْ قَالُوا الْحَسَنَاتُ فِی كِتَابِ اللَّهِ عَلَى وَجْهَيْنِ وَ السَّيِّئَاتُ عَلَى وَجْهَيْنِ فَمِنَ الْحَسَنَاتِ الَّتِی ذَكَرَهَا اللَّهُ الصِّحَّهُ وَ السَّلَامَهُ وَ الْأَمْنُ وَ السَّعَهُ فِی الرِّزْقِ وَ قَدْ سَمَّاهَا اللَّهُ حَسَنَاتٍ وَ إِنْ تُصِبْهُمْ سَيِّئَهٌ يَعْنِی بِالسَّيِّئَهِ هَاهُنَا الْمَرَضَ وَ الْخَوْفَ وَ الْجُوعَ وَ الشِّدَّهَ يَطَّيَّرُوا بِمُوسى وَ مَنْ مَعَهُ أَیْ يَتَشَاءَمُوا بِهِ وَ الْوَجْهُ الثَّانِی مِنَ الْحَسَنَاتِ يَعْنِی بِهِ أَفْعَالَ الْعِبَادِ وَ هُوَ قَوْلُهُ مَنْ جاءَ بِالْحَسَنَهِ فَلَهُ عَشْرُ أَمْثالِها وَ مِثْلُهُ كَثِيرٌ وَ كَذَا السَّيِّئَاتُ عَلَى وَجْهَيْنِ فَمِنَ السَّيِّئَاتِ الْخَوْفُ وَ الْجُوعُ وَ الشِّدَّهُ وَ هُوَ مَا ذَكَرْنَاهُ فِی قَوْلِهِ وَ إِنْ تُصِبْهُمْ سَيِّئَهٌ يَطَّيَّرُوا بِمُوسى وَ مَنْ مَعَهُ وَ عُقُوبَاتِ الذُّنُوبِ قَدْ سَمَّاهَا اللَّهُ السَّيِّئَاتِ كَقَوْلِهِ تَعَالَى جَزاءُ سَيِّئَهٍ سَيِّئَهٌ مِثْلُها وَ الْوَجْهُ الثَّانِی مِنَ السَّيِّئَاتِ يَعْنِی بِهَا أَفْعَالَ الْعِبَادِ الَّذِينَ يُعَاقَبُونَ عَلَيْهَا وَ هُوَ قَوْلُهُ وَ مَنْ جاءَ بِالسَّيِّئَهِ فَكُبَّتْ وُجُوهُهُمْ فِی النَّارِ وَ قَوْلُهُ ما أَصابَکَ مِنْ حَسَنَهٍ فَمِنَ اللَّهِ وَ ما أَصابَکَ مِنْ سَيِّئَهٍ فَمِنْ نَفْسِکَ يَعْنِی مَا عَمِلْتَ مِنْ ذُنُوبٍ فَعُوقِبْتَ عَلَيْهَا فِی الدُّنْيَا وَ الْآخِرَهِ فَمِنْ نَفْسِکَ بِأَعْمَالِکَ لِأَنَّ السَّارِقَ يُقْطَعُ وَ الزَّانِی يُجْلَدُ وَ يُرْجَمُ وَ الْقَاتِلُ يُقْتَلُ فَقَدْ سَمَّى اللَّهُ الْعِلَلَ وَ الْخَوْفَ وَ الشِّدَّهَ وَ عُقُوبَاتِ الذُّنُوبِ كُلَّهَا سَيِّئَاتٍ فَقَالَ ما أَصابَکَ مِنْ سَيِّئَهٍ فَمِنْ نَفْسِکَ بِأَعْمَالِکَ قَوْلُهُ قُلْ كُلٌّ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ يَعْنِی الصِّحَّهَ وَ الْعَافِيَهَ وَ السَّعَهَ وَ السَّيِّئَاتِ الَّتِی هِیَ عُقُوبَاتُ الذُّنُوبِ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ.

**[ترجمه]تفسیر قمی: این سخن خداوند: «وَ إِنْ تُصِبْهُمْ حَسَنَهٌ يَقُولُوا هذِهِ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ وَ إِنْ تُصِبْهُمْ سَيِّئَهٌ يَقُولُوا هذِهِ مِنْ عِنْدِکَ قُلْ کُلٌّ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ» - . همان / ۷۸ - {و اگر [پیشامد] خوبی به آنان برسد، می گویند این از جانب خداست و چون صدمه ای به ایشان برسد، می گویند این از طرف توست}؛ مقصود کارهای نیک و کارهای زشت است. سپس در آیه بعد فرموده است: «ما أَصابَکَ مِنْ حَسَنَهٍ فَمِنَ اللَّهِ وَ ما أَصابَکَ مِنْ سَيِّئَهٍ فَمِنْ نَفْسِکَ» - . همان / ۷۹ - {هر چه از خوبی‌ها به تو می رسد، از جانب خداست و آن‌چه از بدی به تو می رسد، از خود توست}. این موضوع بر تعدادی از علما مشتبه شده است و گفته‌اند: خداوند می‌فرماید: «وَ إِنْ تُصِبْهُمْ حَسَنَهٌ يَقُولُوا هذِهِ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ وَ إِنْ

ص: ۲۰۱

تُصِبْهُمْ سَيِّئَهٌ يَقُولُوا هذِهِ مِنْ عِنْدِکَ قُلْ کُلٌّ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ»، یعنی هم نیکی و هم بدی از جانب خداوند است، پس چگونه است که در آیه بعدی فرموده است: «ما أَصابَکَ مِنْ حَسَنَهٍ فَمِنَ اللَّهِ وَ ما أَصابَکَ مِنْ سَيِّئَهٍ فَمِنْ نَفْسِکَ»؟ و معنای این دو آیه چیست؟

جواب این سؤال که معنای این دو آیه چیست، با در نظر گرفتن مجموع سخنان ائمه علیهم السلام این است که آنان فرموده‌اند که حسنات در کتاب خداوند به دو معنا و سیئات نیز به دو معنا می‌باشند: یکی از معانی حسنات در قرآن، همان صحت و سلامت و امنیت و رزق زیاد است که خداوند این‌ها را با نام حسنات آورده است. و سیئهٔ در این سخن خداوند: «وَ إِنْ تُصِبْهُمْ سَيِّئَهٌ» به معنای مرض و ترس و گرسنگی و سختی است [که فرعونیان آن را] «يَطَّيَّرُوا بِمُوسى وَ مَنْ مَعَهُ» - . أعراف / ۱۳۱ - {به موسی و همراهانش شگون بد می زدند} یعنی آن را به نحوست آنان نسبت می‌دادند. و معنای دیگر حسنات، افعال بندگان است؛ مانند این سخن خداوند: «مَنْ جاءَ بِالْحَسَنَهِ فَلَهُ عَشْرُ أَمْثالِها» - . أنعام / ۱۶۰ - {هر کس کار نیکی بیاورد، ده برابر آن [پاداش] خواهد داشت}، و مانند آن [در قرآن] زیاد است. هم‌چنین سیئات نیز به دو معنا آمده است: ترس و گرسنگی

و سختی از جمله معانی سیئهٔ هستند که گفتیم در این سخن خداوند: «وَ إِنْ تُصِبْهُمْ سَيِّئَةٌ يَطَّيَّرُوا بِمُوسى وَ مَنْ مَعَهُ» به همین معنا می‌باشد. خداوند از کیفر گناهان نیز با نام سیئات نام برده است؛ مانند این سخن خداوند متعال: «جَزاءُ سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِثْلُها» - . شوری / ۴۰ - {و جزای بدی مانند آن بدی است}. معنای دوم سیئات نیز همان افعال بندگان است که بر آن کیفر می‌شوند؛ مانند این سخن خداوند: «وَ مَنْ جاءَ بِالسَّيِّئَةِ فَكُبَّتْ وُجُوهُهُمْ فِي النَّارِ» - . نمل / ۹۰ - {و هر کس بدی به میان آورد، به رو در آتش [دوزخ] سرنگون شوند}، و این سخنش: «ما أَصابَكَ مِنْ حَسَنَةٍ فَمِنَ اللَّهِ وَ ما أَصابَكَ مِنْ سَيِّئَةٍ فَمِنْ نَفْسِكَ» - . نساء / ۷۹ - {هر چه از خوبی‌ها به تو می رسد، از جانب خداست و آن‌چه از بدی به تو می رسد از خود توست}، یعنی آن گناهانی که انجام دادی و به سبب انجام آن‌ها در دنیا و آخرت کیفر شدی، از جانب خودت و به سبب اعمال خودت است؛ زیرا در این دنیا دستان سارق قطع می‌شود و زناکار شلاق زده می‌شود و سنگ‌سار می‌شود و قاتل کشته می‌شود، خداوند بیماری‌ها و ترس و سختی و کیفرهای گناهان، این همه را سیئات نامیده است و فرموده است: «ما أَصابَكَ مِنْ سَيِّئَةٍ فَمِنْ نَفْسِكَ» - . همان - {و آن‌چه از بدی به تو می رسد، از خود توست} یعنی به سبب اعمال خودت است. و این سخنش: «قُلْ كُلٌّ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ» - . همان / ۷۸ - {همه از جانب خداست}، یعنی صحت و عافیت و وسعت رزق و سیئاتی که کیفر گناهان است همه از جانب خداوند است.

**[ترجمه]

بیان

لا یخفی أن الظاهر فی الآیه الأولی من الحسنه النعمه کالخصب و الظفر و الأمن و الفرح و من السیئه القحط و الهزیمه و الجوع و الخوف و یحتمل بعیدا ما ذکره علی بن إبراهیم من عقوبات الذنوب و فی الآیه الثانیه یحتمل أن یکون المراد بالحسنه الطاعه فإنها بتوفیقه تعالی و النعمه فإنها بأنواعها من فضله تعالی و بالسیئه الذنوب فإنها باختیارنا أو عقوباتها فإنها بسبب أفعالنا و لا ینافی ذلک کونها من الله إذ تقدیرها و إلزامها و إیجابها من الله و فعل ما یوجبها منا و لعل کلام علی بن إبراهیم ناظر

ص: ۲۰۲

إلی هذا أو البلایا و المصائب فإنها بسبب ذنوبنا التی نستحقها بها و لا ینافی أیضا کونها من عند الله إذ أعمالنا أسباب لإنزال الله تعالی إیاها فالفاعل هو الله و نحن الأسباب و منا البواعث و یمکن حمل الآیه أیضا علی الطاعات و المعاصی إذ المعاصی صادره منا بسلب توفیقه تعالی عنا فیجوز نسبتها إلیه تعالی أیضا مجازا و إن کنا نحن بقبائح أعمالنا باعثین لسلب التوفیق أیضا و لعله إنما خص بعض الصور بالذکر لظهور البواقی.

**[ترجمه]پوشیده نیست که ظاهر لفظ حسنهٔ در آیه اول، نعمت‌هایی مانند سرسبزی و ظفر و امنیت و شادی است و ظاهر سیئهٔ، قحطی و شکست و گرسنگی و ترس است. و احتمال بعیدی وجود دارد که چنان‌چه علی بن ابراهیم گفته است

ص: ۲۰۲

مقصود از سیئات، کیفرهای گناهان باشد. و در آیه دوم محتمل است که مقصود از حسنهٔ، طاعت، که بستگی به توفیق خداوند متعال دارد، و نعمت، که انواع آن از فضل خداوند است باشد و مقصود از سیئهٔ، گناهان، که به اختیار ماست و کیفر آن‌ها، که به سبب افعال ماست باشد. و منافاتی با این ندارد که از جانب خداوند باشند؛ زیرا تقدیر و الزام و ایجاب آن‌ها از جانب خداوند است و فعلی که آن‌ها را بوجود می‌آورند، عمل ماست. و شاید سخن علی بن ابراهیم نیز ناظر به همین معنا، و یا ناظر به بلایا و مصیبت‌ها باشد؛ زیرا ما به سبب گناهانمان مستحق بلاها و مصبیت‌ها می‌شویم. و باز هم منافاتی ندارد که از جانب خداوند باشند؛ زیرا اعمال ما سبب نازل شدن آن‌ها از جانب خداوند متعال می‌شود، بنابراین خداوند فاعل آن‌ها است و ما اسباب آن‌ها هستیم و باعث آن‌ها می‌شویم. هم‌چنین ممکن است آیه را بر طاعات و معاصی حمل کنیم؛ زیرا معاصی از سویی به جهت سلب توفیق خداوند است و از سوی دیگر از جانب ما صادر می‌شود، بنابراین می‌توان آن را مجازاً به خداوند متعال نیز نسبت داد، اگرچه باز هم این ما هستیم که با اعمال زشتمان باعث سلب توفیقات می‌شویم. و شاید این‌که علی بن ابراهیم فقط بعضی از صورت‌ها را آورده است، به جهت روشن بودن سایر وجوه باشد.

**[ترجمه]

«۲۸»

يد، التوحید ابْنُ الْوَلِیدِ عَنِ ابْنِ أَبَانٍ عَنِ الْحُسَیْنِ بْنِ سَعِیدٍ عَنِ ابْنِ أَبِی عُمَیْرٍ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ الْفَرَّاءِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ مُسْلِمٍ وَ مُحَمَّدِ بْنِ مَرْوَانَ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ: مَا عَلِمَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله أَنَّ جَبْرَئِیلَ علیه السلام مِنْ قِبَلِ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ إِلَّا بِالتَّوْفِیقِ.

**[ترجمه]توحید: محمد بن مروان نقل کرده، امام صادق علیه السلام فرمودند: رسول خدا صلی الله علیه و آله، فقط به سبب توفیق بود که یقین کردند جبرئیل علیه السلام، از جانب خداوند عزّ و جلّ می‌باشد.

**[ترجمه]

«۲۹»

يد، التوحيد الْقَطَّانُ عَنِ السُّكَّرِيِّ عَنِ الْجَوْهَرِيِّ عَنِ ابْنِ عُمَارَةَ عَنْ أَبِيهِ عَنْ جَابِرٍ الْجُعْفِيِّ عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ عليه السلام قَالَ: سَأَلْتُهُ عَنْ مَعْنَى لَا حَوْلَ وَ لَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ فَقَالَ مَعْنَاهُ لَا حَوْلَ لَنَا عَنْ مَعْصِيَةِ اللَّهِ إِلَّا بِعَوْنِ اللَّهِ وَ لَا قُوَّةَ لَنَا عَلَى طَاعَةِ اللَّهِ إِلَّا بِتَوْفِيقِ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ.

**[ترجمه]توحید: جابر جعفی نقل کرده، از امام باقر علیه السلام درباره معنای \\"لاحول و لا قوة الا بالله\\" پرسیدم؛ ایشان فرمودند: معنایش این است که ما نیرویی بر معصیت خداوند نداریم جز به یاری خداوند، و ما قوتی بر اطاعت خداوند نداریم جز به توفیق خداوند عزّ و جلّ.

**[ترجمه]

«۳۰»

سن، المحاسن مُحَمَّدُ بْنُ إِسْمَاعِيلَ عَنْ أَبِي إِسْمَاعِيلَ السَّرَّاجِ عَنِ ابْنِ مُسْكَانَ عَنْ ثَابِتٍ أَبِي سَعِيدٍ قَالَ قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام يَا ثَابِتُ مَا لَكُمْ وَ لِلنَّاسِ كُفُّوا عَنِ النَّاسِ وَ لَا تَدْعُوا أَحَداً إِلَى أَمْرِكُمْ فَوَ اللَّهِ لَوْ أَنَّ أَهْلَ السَّمَاوَاتِ وَ أَهْلَ الْأَرَضِينَ اجْتَمَعُوا عَلَى أَنْ يَهْدُوا عَبْداً يُرِيدُ اللَّهُ ضَلَالَتَهُ مَا اسْتَطَاعُوا أَنْ يَهْدُوهُ (۱)وَ لَوْ أَنَّ أَهْلَ السَّمَاوَاتِ وَ أَهْلَ الْأَرَضِينَ اجْتَمَعُوا عَلَى أَنْ يُضِلُّوا عَبْداً يُرِيدُ اللَّهُ هُدَاهُ مَا اسْتَطَاعُوا أَنْ يُضِلُّوهُ كُفُّوا عَنِ النَّاسِ وَ لَا يَقُلْ أَحَدُكُمْ أَخِي وَ ابْنُ عَمِّي وَ جَارِي فَإِنَّ اللَّهَ إِذَا أَرَادَ بِعَبْدٍ خَيْراً طَيَّبَ رُوحَهُ فَلَا يَسْمَعُ مَعْرُوفاً إِلَّا عَرَفَهُ وَ لَا مُنْكَراً إِلَّا أَنْكَرَهُ ثُمَّ يَقْذِفُ اللَّهُ فِي قَلْبِهِ كَلِمَةً يَجْمَعُ بِهَا أَمْرَهُ.

سن، المحاسن أبی عن عبد الله بن یحیی عن عبد الله بن مسکان عن ثابت مثله.

**[ترجمه]محاسن: ثابت أبی سعید نقل کرده، امام صادق علیه السلام فرمودند: ای ثابت! شما را با مردم چه کار!؟ از مردم دست بردارید و کسی را به این امر دعوت نکنید! به خدا سوگند اگر اهل آسمان‌ها و زمین‌ها جمع شوند تا بنده‌ای را که خداوند گمراهی‌اش را می‌خواهد هدایت کنند، نمی‌توانند او را هدایت کنند. و اگر اهل آسمان‌ها و زمین‌ها جمع شوند تا بنده‌ای را که خداوند هدایتش را می‌خواهد گمراه کنند، نمی‌توانند او را گمراه کنند. از مردم دست بکشید و کسی نگوید او برادر من است، یا عموزاده من است، یا همسایه من است؛ هرگاه خداوند خیر بنده‌ای را بخواهد، روحش را پاک می‌کند و او هر چیز خوبی که می‌شنود را خوب می‌شمارد و هر چیز بدی که می‌شنود را بد می‌شمارد، سپس خداوند کلمه‌ای در دل او می‌اندازد تا کار او را با آن کلمه سامان بخشد.

محاسن، این حدیث را با سند دیگری نیز آورده است.

**[ترجمه]

«۳۱»

سن، المحاسن عَبْدُ اللَّهِ بْنُ يَحْيَى عَنْ هِشَامِ بْنِ سَالِمٍ عَنْ سُلَيْمَانَ بْنِ خَالِدٍ قَالَ: قَالَ لِي أَبُو عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام يَا سُلَيْمَانُ إِنَّ لَكَ

قَلْباً وَ مَسَامِعَ وَ إِنَّ اللَّهَ إِذَا أَرَادَ أَنْ يَهْدِيَ عَبْداً

ص: ۲۰۳

۱- فی نسخه: علی أن یهدوه.

فَتَحَ مَسَامِعَ قَلْبِهِ وَ إِذَا أَرَادَ بِهِ غَيْرَ ذَلِكَ خَتَمَ مَسَامِعَ قَلْبِهِ فَلَا يَصْلُحُ أَبَداً وَ هُوَ قَوْلُ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ أَمْ عَلى قُلُوبٍ أَقْفالُها

**[ترجمه]محاسن: سلیمان بن خالد نقل کرده، امام صادق علیه السلام به من فرمودند: ای سلیمان! تو یک قلب و چند گوش داری، و خداوند هرگاه بخواهد بنده‌ای را هدایت کند،

ص: ۲۰۳

گوش‌های قلبش را باز می‌کند و هرگاه چیزی غیر از این را برایش بخواهد، گوش‌های قلبش را می‌بندد و او هیچ‌گاه صالح نمی‌شود، و این همان سخن خداوند عزّ و جلّ است که فرمود: «أَمْ عَلى قُلُوبٍ أَقْفالُها» - . محمد / ۲۴ - {یا [مگر] بر دل‌هایشان قفل‌هایی نهاده شده است!؟}

**[ترجمه]

«۳۲»

سن، المحاسن الْقَاسِمُ بْنُ مُحَمَّدٍ وَ فَضَالَهُ عَنْ کُلَیْبِ بْنِ مُعَاوِیَهَ الْأَسَدِیِّ قَالَ قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام مَا أَنْتُمْ وَ النَّاسَ إِنَّ اللَّهَ إِذَا أَرَادَ بِعَبْدٍ خَیْراً نَکَتَ فِی قَلْبِهِ نُکْتَهً بَیْضَاءَ فَإِذَا هُوَ یَجُولُ لِذَلِکَ وَ یَطْلُبُهُ.

**[ترجمه]کلیب بن معاویه اسدی نقل کرده امام صادق علیه السلام فرمودند: هرگاه خداوند خیر بنده‌ای را بخواهد، نقطه سفیدی در قلب او نقش می‌کند و قلب شروع به جویا شدن از حق می‌کند و بطلب آن .

**[ترجمه]

«۳۳»

سن، المحاسن فَضَالَهُ عَنِ الْقَاسِمِ بْنِ یَزِیدَ (۱)عَنْ سُلَیْمَانَ بْنِ خَالِدٍ قَالَ قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام إِذَا أَرَادَ اللَّهُ بِعَبْدٍ خَیْراً نَکَتَ فِی قَلْبِهِ نُکْتَهً بَیْضَاءَ فَجَالَ الْقَلْبُ یَطْلُبُ الْحَقَّ ثُمَّ هُوَ إِلَی أَمْرِکُمْ أَسْرَعُ مِنَ الطَّیْرِ إِلَی وَکْرِهِ (۲).

**[ترجمه]محاسن: سلیمان بن خالد نقل کرده، امام صادق علیه السلام فرمودند: هرگاه خداوند خیر بنده‌ای را بخواهد، نقطه سفیدی در قلب او نقش می‌کند و قلب شروع به جویا شدن از حق می‌کند و بعد از آن، شتاب چنین شخصی برای رسیدن به امر شما، بیش از پرنده‌ای است که می‌خواهد به لانه‌اش برسد.

**[ترجمه]

«۳۴»

سن، المحاسن أَبِی عَنْ فَضَالَهَ عَنْ أَبِی بَصِیرٍ عَنْ خَیْثَمَهَ بْنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ الْجُعْفِیِّ قَالَ سَمِعْتُ أَبَا جَعْفَرٍ علیه السلام یَقُولُ إِنَّ الْقَلْبَ

يَنْقَلِبُ مِنْ لَدُنْ مَوْضِعِهِ إِلَى حَنْجَرَتِهِ مَا لَمْ يُصِبِ الْحَقَّ فَإِذَا أَصَابَ الْحَقَّ قَرَّ ثُمَّ ضَمَّ أَصَابِعَهُ وَ قَرَأَ هَذِهِ الْآيَةَ فَمَنْ يُرِدِ اللَّهُ أَنْ يَهْدِيَهُ يَشْرَحْ صَدْرَهُ لِلْإِسْلامِ وَ مَنْ يُرِدْ أَنْ يُضِلَّهُ يَجْعَلْ صَدْرَهُ ضَيِّقاً حَرَجاً

شی، تفسیر العیاشی عن خیثمه مثله (۳).

**[ترجمه]محاسن: عبدالرحمن جعفی نقل کرده، از امام باقر علیه السلام شنیدم که می‌فرمودند: قلب تا زمانی که به حق نرسیده است، پیوسته از جای خود به طرف حنجره‌اش در حرکت است، هنگامی که به حق برسد، [آرام و] قرار می گیرد. سپس انگشتان خودشان را به هم چسباندند و این آیه را خواندند: «فَمَنْ یُرِدِ اللَّهُ أَنْ یَهْدِیَهُ یَشْرَحْ صَدْرَهُ لِلْإِسْلامِ وَ مَنْ یُرِدْ أَنْ یُضِلَّهُ یَجْعَلْ صَدْرَهُ ضَیِّقاً حَرَجاً» - . أنعام / ۱۲۵ - {پس کسی را که خدا بخواهد هدایت نماید، دلش را به پذیرش اسلام می گشاید و هر که را بخواهد گمراه کند، دلش را سخت تنگ می گرداند}.

تفسیر عیاشی نیز مانند این روایت را نقل کرده است.

**[ترجمه]

«۳۵»

سن، المحاسن حَمَّادُ بْنُ عِيسَى عَنْ رِبْعِيٍّ عَنِ الْفُضَيْلِ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ: لَا تَدْعُوا إِلَى هَذَا الْأَمْرِ فَإِنَّ اللَّهَ إِذَا أَرَادَ بِعَبْدٍ خَيْراً أَخَذَ بِعُنُقِهِ فَأَدْخَلَهُ فِي هَذَا الْأَمْرِ.

سن، المحاسن یحیی بن إبراهیم بن أبی البلاد عن أبیه عن جده عن أبی جعفر علیه السلام مثله.

**[ترجمه]محاسن: فضیل نقل کرده، امام صادق علیه السلام فرمودند: کسی را به این امر دعوت نکنید؛ خداوند هرگاه خیر بنده‌ای را بخواهد، گردنش را می گیرد و او را در این امر داخل می کند.

محاسن مانند این حدیث را با سندی متفاوت، از امام باقر علیه السلام نیز نقل کرده است.

**[ترجمه]

«۳۶»

سن، المحاسن النَّضْرُ عَنْ يَحْيَى الْحَلَبِيِّ عَنْ عِمْرَانَ قَالَ قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام إِنَّ اللَّهَ إِذَا أَرَادَ بِعَبْدٍ خَيْراً أَخَذَ بِعُنُقِهِ فَأَدْخَلَهُ فِي هَذَا الْأَمْرِ.

۱- الموجود فی نسخ الکتاب و المحاسن المطبوع: القاسم بن یزید: و الظاهر أنّه مصحف القاسم بن برید.

٢- الوكر: عش الطائر و موضعه.

٣- بضم الخاء المعجمه و سكون الياء المثناه و فتح الثاء المثلثه، و الميم و الهاء.

سن، المحاسن علی بن إسماعیل المیثمی عن ربعی عن حذیفه بن منصور عن أبی عبد الله علیه السلام مثله- سن، المحاسن صفوان عن العلاء عن محمد عن أبی عبد الله علیه السلام مثله.

**[ترجمه]محاسن: عمران نقل کرده، امام صادق علیه السلام فرمودند: هرگاه خداوند خیر بنده‌ای را بخواهد، گردنش را می‌گیرد و او را در این امر داخل می‌کند.

ص: ۲۰۴

محاسن با سند دیگری نیز، مانند این روایت را از امام صادق علیه السلام آورده است.

**[ترجمه]

«۳۷»

سن، المحاسن صَفْوَانُ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ مَرْوَانَ عَنْ فُضَیْلٍ قَالَ: قُلْتُ لِأَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام نَدْعُو النَّاسَ إِلَی هَذَا الْأَمْرِ فَقَالَ لَا یَا فُضَیْلُ إِنَّ اللَّهَ إِذَا أَرَادَ بِعَبْدٍ خَیْراً وَکَّلَ مَلَکاً (۱)فَأَخَذَ بِعُنُقِهِ فَأَدْخَلَهُ فِی هَذَا الْأَمْرِ طَائِعاً أَوْ کَارِهاً.

**[ترجمه]محاسن: فضیل نقل کرده، به امام صادق علیه السلام عرض کردم: آیا مردم را به این امر دعوت کنیم؟ ایشان فرمودند: خیر، ای فضیل! خداوند هرگاه خیر بنده‌ای را بخواهد، فرشته‌ای بر او می‌گمارد و آن فرشته گردن او را می‌گیرد و او را، چه اشتیاق داشته باشد و چه بدش بیاید داخل در این امر می‌کند.

**[ترجمه]

«۳۸»

سن، المحاسن ابْنُ أَبِی عُمَیْرٍ عَنْ أَبِی أَیُّوبَ عَنْ مُعَاذِ بْنِ کَثِیرٍ قَالَ: قُلْتُ لِأَبِی عَبْدِ اللَّهِ إِنِّی لَا أَسْأَلُکَ إِلَّا عَمَّا یَعْنِینِی (۲)إِنَّ لِی أَوْلَاداً قَدْ أَدْرَکُوا فَأَدْعُوهُمْ إِلَی شَیْ ءٍ مِنْ هَذَا الْأَمْرِ فَقَالَ لَا إِنَّ الْإِنْسَانَ إِذَا خَلَقَ عَلَوِیّاً أَوْ جَعْفَرِیّاً یَأْخُذُ اللَّهُ بِنَاصِیَتِهِ حَتَّی یُدْخِلَهُ فِی هَذَا الْأَمْرِ.

**[ترجمه]محاسن: معاذ بن کثیر نقل کرده، به امام صادق علیه السلام عرض کردم: سؤالی درباره کار خود از شما دارم؛ من چند فرزند دارم که به بلوغ رسیده‌اند، آیا آنان را به این امر دعوت بکنم؟ ایشان فرمودند: خیر، انسان اگر علوی یا جعفری آفریده شده باشد، خداوند موی پیشانی او را می‌گیرد و داخل در این امر می‌کند.

**[ترجمه]

«۳۹»

سن، المحاسن صَفْوَانُ عَنْ حُذَيْفَهَ بْنِ مَنْصُورٍ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ کَانَ أَبِی علیه السلام یَقُولُ إِذَا أَرَادَ اللَّهُ بِعَبْدٍ خَیْراً أَخَذَ بِعُنُقِهِ فَأَدْخَلَهُ فِی هَذَا الْأَمْرِ قَالَ وَ أَوْمَأَ بِیَدِهِ إِلَی رَأْسِهِ.

**[ترجمه]محاسن: حذیفهٔ بن منصور نقل کرده، امام صادق علیه السلام فرمودند: پدرم علیه السلام می‌فرمود: هرگاه خداوند خیر بنده‌ای را بخواهد، گردن او را می گیرد، و با دست خود به سرشان اشاره کردند، و او را داخل در این امر می کند.

**[ترجمه]

«۴۰»

سن، المحاسن حَمَّادُ بْنُ عِیسَی عَنْ نُبَاتَهَ بْنِ مُحَمَّدٍ الْبَصْرِیِّ قَالَ: أَدْخَلَنِی مُیَسِّرُ بْنُ عَبْدِ الْعَزِیزِ عَلَی أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام وَ فِی الْبَیْتِ نَحْوٌ مِنْ أَرْبَعِینَ رَجُلًا فَجَعَلَ مُیَسِّرٌ یَقُولُ جُعِلْتُ فِدَاکَ هَذَا فُلَانُ بْنُ فُلَانٍ مِنْ أَهْلِ بَیْتِ کَذَا وَ کَذَا حَتَّی انْتَهَی إِلَیَّ فَقَالَ إِنَّ هَذَا لَیْسَ فِی أَهْلِ بَیْتِهِ أَحَدٌ یَعْرِفُ هَذَا الْأَمْرَ غَیْرُهُ فَقَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام إِنَّ اللَّهَ إِذَا أَرَادَ بِعَبْدٍ خَیْراً وَکَّلَ بِهِ مَلَکاً فَأَخَذَ بِعَضُدِهِ فَأَدْخَلَهُ فِی هَذَا الْأَمْرِ.

**[ترجمه]محاسن: نباتهٔ بن محمد بصری نقل کرده، میسر بن عبدالعزیز مرا به محضر امام صادق علیه السلام برد و حدود چهل نفر در خانه ایشان بودند، میسر شروع [به معرفی نفرات] کرد و [در معرفی هر یک از آنان به ایشان] عرض می کرد: فدایتان شوم! این فلانی پسر فلانی و از فلان خانواده است، تا این‌که به من رسید و گفت: در خانواده این شخص غیر از او هیچ‌کسی دیگری که این امر را بشناسد نیست. امام صادق علیه السلام فرمودند: خداوند هرگاه خیر بنده‌ای را بخواهد، بر او فرشته‌ای می گمارد که بازویش را بگیرد و او را در این امر داخل کند.

**[ترجمه]

«۴۱»

سن، المحاسن عَلِیُّ بْنُ الْحَکَمِ عَنْ هِشَامِ بْنِ سَالِمٍ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام فِی قَوْلِ اللَّهِ تَبَارَکَ وَ تَعَالَی وَ اعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ یَحُولُ بَیْنَ الْمَرْءِ وَ قَلْبِهِ فَقَالَ یَحُولُ بَیْنَهُ وَ بَیْنَ أَنْ یَعْلَمَ أَنَّ الْبَاطِلَ حَقٌّ.

**[ترجمه]محاسن: هشام بن سالم نقل کرده، امام صادق علیه السلام درباره این سخن خداوند تبارک و تعالی: «وَ اعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ یَحُولُ بَیْنَ الْمَرْءِ وَ قَلْبِهِ» - . أنفال / ۲۴ - {و بدانید که خدا میان آدمی و دلش حایل می گردد} فرمودند: یعنی مانع از این می‌شود که او باطل را حق بیانگارد.

**[ترجمه]

بیان

أى يهديه إلى الحق.

١- فى المصدر: امر ملكا م.

٢- أى إلّا عما يهمنى.

و قال السيد المرتضى رضى الله عنه فى الغرر و الدرر فيه وجوه.

أولها أن يريد بذلك أنه تعالى يحول بين المرء و بين الانتفاع بقلبه بالموت و هذا حث منه عز و جل على الطاعات و المبادره لها قبل الفوت.

و ثانيها أنه يحول بين المرء و قلبه بإزاله عقله و إبطال تميزه و إن كان حيا و قد يقال لمن فقد عقله و سلب تمييزه إنه بغير قلب قال تعالى إِنَّ فِي ذٰلِكَ لَذِكْرىٰ لِمَنْ كانَ لَهُ قَلْبٌ (۱)و ثالثها أن يكون المعنى المبالغه فى الإخبار عن قربه من عباده و علمه بما يبطنون و يخفون و أن الضمائر المكنونه له ظاهره و الخفايا المستوره لعلمه باديه و يجرى ذلك مجرى قوله تعالى وَ نَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ (۲)و نحن نعلم أنه تعالى لم يرد قرب المسافه بل المعنى الذى ذكرناه و إذا كان جل و عز هو أعلم بما فى قلوبنا منا و كان ما نعلمه أيضا يجوز أن ننساه و نسهو عنه و نضل عن علمه و كل ذلك لا يجوز عليه جاز أن يقول إنه يحول بيننا و بين قلوبنا لأنه معلوم فى الشاهد أن كل شى ء يحول بين شيئين فهو أقرب إليهما (۳)و العرب تضع كثيرا لفظه القرب على غير معنى المسافه فيقول فلان أقرب إلى قلبى من فلان.

و رابعها ما أجاب به بعضهم من أن المؤمنين كانوا يفكرون فى كثره عدوهم و قله عددهم فيدخل قلوبهم الخوف فأعلمهم تعالى أنه يحول بين المرء و قلبه بأن يبدله بالخوف الأمن و يبدل عدوهم بظنهم أنهم قادرون عليهم الجبن و الخور. (۴)و يمكن فى الآيه وجه خامس و هو أن يكون المراد أنه تعالى يحول بين المرء و بين ما يدعوه إليه قلبه من قبائح بالأمر و النهى و الوعد و الوعيد انتهى.

أقول يمكن أن تكون الحيلوله بالهدايات و الألطاف الخاصه زائدا على

۱- ق: ۳۷.

۲- ق: ۱۶.

۳- فى المصدر بعد ذلك: و لما أراد اللّه تعالى المبالغه فى وصف القرب خاطبنا بما نعرف و نألف؛ و إن كان القرب الذى عناه جلت عظمته لم يرد به المسافه اه.

۴- الخور بالخاء و الواو المفتوحتين: الضعف.

الأمر و النهی و یحتمل أن یکون مخصوصا بالمقربین الذین یملک الله قلوبهم و یستولی علیها بلطفه و یتصرف فیها بأمره فلا یشاءون شیئا إلا أن یشاء الله و لا یریدون إلا ما أراد الله فهو تعالی فی کل آن یفیض علی أرواحهم و یتصرف فی أبدانهم فهم ینظرون بنور الله و یبطشون بقوه الله کما قال تعالی فیهم فبی یسمع و بی یبصر و بی ینطق و بی یمشی و بی یبطش و قال جل و عز کنت سمعه و بصره و یده و رجله و لسانه و سیأتی مزید تحقیق لذلک فی کتاب المکارم و قد مر الکلام فی الآیه فی باب العلم (۱).

**[ترجمه]یعنی او را به حق هدایت می کند.

ص: ۲۰۵

سید مرتضی رضی الله عنه در غرر و درر گفته است: در این آیه چند وجه محتمل است:

وجه اول: مقصود این است که خداوند متعال با مرگ، مانع سود بردن انسان از قلبش می‌شود، و این سخن برای برانگیختن بندگان بر طاعات و مبادرت به آن‌ها قبل از فوت است.

وجه دوم: خداوند با زائل کردن عقل انسان و باطل نمودن قوه تشخیص او، بین انسان، اگرچه هنوز زنده باشد، و قلبش حائل می‌شود. گاهی درباره کسی که عقلش را از دست داده و قوه تشخیص از او سلب شده گفته می‌شود، او قلب ندارد؛ خداوند متعال فرمود: إِنَّ فِي ذلِكَ لَذِكْرى لِمَنْ كانَ لَهُ قَلْبٌ» - . ق / ۳۷ - {قطعاً در این [عقوبت‌ها] برای هر صاحب‌دل عبرتی است}.

وجه سوم: مقصود از این آیه، مبالغه در نزدیکی خداوند به بندگانش و علم خداوند به چیزهایی است که بندگان آن‌ها را پنهان می‌دارند و مخفی می کنند، و نیز این که ضمیرهای پنهان برای خداوند آشکارند و خفایای پوشیده برای علمش واضحند. این آیه هم‌منزلت با این سخن خداوند متعال است: «وَ نَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ» - . همان / ۱۶ - {و ما از شاهرگ [او] به او نزدیک‌تریم}، و ما می‌دانیم که مقصود خداوند نزدیکی مسافت نیست، بلکه معنای آیه همان است که گفتیم، و از آن‌جا که خداوند جلّ و عزّ بیش از ما به درون قلب‌هایمان علم دارد، و ممکن است ما چیزهایی که می‌دانیم را فراموش کنیم و در آن‌ها اشتباه نماییم و از دانستن آن‌ها دور شویم، و هیچ‌یک از این‌ها در خداوند راه ندارد، می‌توان گفت که خداوند بین ما و قلب‌های ما حائل می‌شود؛ زیرا معلوم و مشهود است که هر چیزی که بین دو چیز باشد، به هر یک از آن دو نزدیک‌تر از دیگری است. و در زبان عربی کلمه \\"قرب\\"، در موارد بسیار به معنایی غیر از نزدیکی مسافت استفاده می‌شود، مثلاً گفته می‌شود: فلانی به قلب من نزدیک‌تر از فلانی است.

وجه چهارم: بعضی این گونه جواب داده‌اند که مؤمنان به تعداد زیاد دشمنان و کمی نفرات خودشان فکر می کردند و ترس وارد قلب‌هایشان می‌شد، خداوند متعال [با این آیه] به آن‌ها فرمود که او بین انسان و قلبش قرار می گیرد و ترس او را تبدیل به آرامش می کند و در دل دشمنانشان به جای این که گمان کنند قادر بر شکست مؤمنان هستند، ترس و ضعف وارد می کند.

ممکن است وجه پنجمی نیز در این آیه وجود داشته باشد و آن این که مقصود این باشد که خداوند متعال با امر و نهی و وعده و وعید، بین انسان و زشتی‌هایی که قلبش او را به سوی آن‌ها می‌خواند حائل می‌شود. در این‌جا نقل سخن سید مرتضی رضی

الله عنه به پایان می‌رسد.

مؤلف گوید: ممکن است حائل شدن، علاوه بر امر و نهی با هدایت‌ها و الطاف خاصه نیز صورت بگیرد،

ص: ۲۰۶

و محتمل است که این حائل شدن، مخصوص مقربینی باشد که خداوند قلب‌های آنان را ملک خویش کرده و با لطفش بر آن‌ها استیلا دارد و با امر خود در آن‌ها تصرف می کند، و آنان چیزی جز آن‌چه خداوند می‌خواهد نمی‌خواهند و چیزی جز آن‌چه خداوند اراده کرده را اراده نمی کنند، خداوند متعال در هر لحظه بر روح‌های آنان افاضه می کند و در بدن‌هایشان تصرف می‌نماید، بنابراین آنان با نور خداوند نظر می کنند و با نیروی خداوند حمله‌ور می‌شوند؛ چنان‌چه خداوند متعال درباره آنان فرموده است: آنان به وسیله من می‌شنوند و به وسیله من می‌بینند و به وسیله من سخن می گویند و به وسیله من حمله‌ور می‌شوند. و خداوند جلّ و عزّ فرموده است: من گوش و چشم و دست و پا و زبانش بودم. به زودی در کتاب مکارم توضیحات بیشتری درباره این موضوع خواهد آمد، چه این که سخن از این آیه در باب علم نیز از نظر خواننده گذشته است.

**[ترجمه]

«۴۲»

شی، تفسير العياشي عَنِ ابْنِ أَبِي يَعْفُورٍ قَالَ قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام لَبَسُوا عَلَيْهِمْ لَبَسَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ فَإِنَّ اللَّهَ يَقُولُ وَ لَلَبَسْنا عَلَيْهِمْ ما يَلْبِسُونَ

**[ترجمه]تفسیر عیاشی: إبن أبی‌یعفور نقل کرده، امام صادق علیه السلام فرمودند: [امر را] بر آنان مشتبه کردند، خداوند [بود که] بر آنان مشتبه گردانید؛ چرا که خداوند می‌فرماید: «وَ لَلَبَسْنا عَلَيْهِمْ ما يَلْبِسُونَ» - . أنعام / ۹ - {و امر را هم‌چنان بر آنان مشتبه می ساختیم}.

**[ترجمه]

«۴۳»

شی، تفسير العياشي عَنْ عَلِيِّ بْنِ عُقْبَةَ عَنْ أَبِيهِ قَالَ سَمِعْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام يَقُولُ اجْعَلُوا أَمْرَكُمْ هَذَا لِلَّهِ وَ لَا تَجْعَلُوا لِلنَّاسِ فَإِنَّهُ مَا كَانَ لِلَّهِ فَهُوَ لِلَّهِ وَ مَا كَانَ لِلنَّاسِ فَلَا يَصْعَدُ إِلَى اللَّهِ وَ لَا تُخَاصِمُوا النَّاسَ بِدِينِكُمْ فَإِنَّ الْخُصُومَةَ مَمْرَضَةٌ لِلْقَلْبِ إِنَّ اللَّهَ قَالَ لِنَبِيِّهِ يَا مُحَمَّدُ إِنَّكَ لا تَهْدِي مَنْ أَحْبَبْتَ وَ لكِنَّ اللَّهَ يَهْدِي مَنْ يَشاءُ وَ قَالَ أَ فَأَنْتَ تُكْرِهُ النَّاسَ حَتَّى يَكُونُوا مُؤْمِنِينَ ذَرُوا النَّاسَ فَإِنَّ النَّاسَ أَخَذُوا مِنَ النَّاسِ وَ إِنَّكُمْ أَخَذْتُمْ مِنْ رَسُولِ اللَّهِ وَ عَلِيٍّ وَ لَا سَوَاءٌ إِنِّي سَمِعْتُ أَبِي عليه السلام وَ هُوَ يَقُولُ إِنَّ اللَّهَ إِذَا كَتَبَ إِلَى عَبْدٍ أَنْ يَدْخُلَ فِي هَذَا الْأَمْرِ كَانَ أَسْرَعَ إِلَيْهِ مِنَ الطَّيْرِ إِلَى وَكْرِهِ.

**[ترجمه]تفسیر عیاشی: علی بن عقبهٔ از پدرش نقل کرده، از امام صادق علیه السلام شنیدم که می‌فرمودند: این امر را برای

خدا قرار دهید و آن را در اختیار مردم قرار ندهید؛ زیرا چیزی که برای خداوند است، برای خداوند است و چیزی که برای مردم است، به سوی خداوند بالا نمی‌رود. و با دینتان با مردم کشمکش مکنید که کشمکش موجب بیماری قلب می‌شود؛ خداوند به پیامبرش فرمود: ای محمد! «إِنَّکَ لا تَهْدِی مَنْ أَحْبَبْتَ وَ لکِنَّ اللَّهَ یَهْدِی مَنْ یَشاءُ» - . قصص / ۵۶ - {در حقیقت تو هر که را دوست داری نمی توانی راهنمایی کنی لیکن خداست که هر که را بخواهد راهنمایی می کند}، و فرمود: «أَ فَأَنْتَ تُکْرِهُ النَّاسَ حَتَّی یَکُونُوا مُؤْمِنِینَ» - . یونس / ۹۹ - {پس آیا تو مردم را ناگزیر می کنی که بگروند!؟}. مردم را رها کنید که مردم [دین خود را] از مردم [دیگر] گرفته‌اند، و حال آن‌که شما [دینتان را] از رسول خدا و علی گرفته‌اید و این دو با هم یکی نیستند. من از پدرم علیه السلام شنیدم که می‌فرمود: اگر خداوند برای بنده‌ای بنویسد که در این امر داخلش کند، این امر سریع‌تر از حرکت پرنده به آشیانه‌اش به سوی او می‌آید.

**[ترجمه]

«۴۴»

شی، تفسیر العیاشی الْبَزَنْطِیُّ عَنِ الرِّضَا علیه السلام قَالَ: قَالَ اللَّهُ فِی قَوْمِ نُوحٍ وَ لا یَنْفَعُکُمْ نُصْحِی إِنْ أَرَدْتُ أَنْ أَنْصَحَ لَکُمْ إِنْ کانَ اللَّهُ یُرِیدُ أَنْ یُغْوِیَکُمْ قَالَ الْأَمْرُ إِلَی اللَّهِ یَهْدِی وَ یُضِلُّ.

**[ترجمه]تفسیر عیاشی: بزنطی نقل کرده، امام رضا علیه السلام فرمودند: خداوند درباره قوم نوح فرمود: «وَ لا یَنْفَعُکُمْ نُصْحِی إِنْ أَرَدْتُ أَنْ أَنْصَحَ لَکُمْ إِنْ کانَ اللَّهُ یُرِیدُ أَنْ یُغْوِیَکُمْ» - . هود / ۳۴ - {و اگر بخواهم شما را اندرز دهم در صورتی که خدا بخواهد شما را بیراه گذارد، اندرز من شما را سودی نمی بخشد}، ایشان فرمودند: امر در دست خداوند است؛ هدایت می کند و گمراه می کند.

**[ترجمه]

«۴۵»

شی، تفسیر العیاشی عَنْ إِسْحَاقَ بْنِ عَمَّارٍ قَالَ سَمِعْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام یَقُولُ إِنَّ رَسُولَ

ص: ۲۰۷

۱- لا یخفی أن جمیع ما ذکر من هذه الوجوه إنّما هو للفرار من نسبه فعل القبیح إلیه تعالی فان الحیلوله و المکر و الامر بالمعصیه و بالجمله کل ما هو إضلال بوجه قبیح من الحکیم فلا ینسب إلیه تعالی؛ إلا أن ظاهر الکتاب أن جمیع ذلک منه تعالی فیما نسب إلیه من قبیل المجازاه علی المعاصی قال تعالی: «وَ ما یُضِلُّ بِهِ إِلَّا الْفاسِقِینَ» و قال: «فَلَمَّا زاغُوا أَزاغَ اللَّهُ قُلُوبَهُمْ» و لا یقبح الاضلال و کل ما یرجع إلیه إذا کان بعنوان المجازاه کما لا یخفی. ط.

اللَّهِ صلی الله علیه و آله كَانَ يَدْعُو أَصْحَابَهُ فَمَنْ أَرَادَ بِهِ خَيْراً سَمِعَ وَ عَرَفَ مَا يَدْعُوهُ إِلَيْهِ وَ مَنْ أَرَادَ بِهِ شَرّاً طَبَعَ عَلَى قَلْبِهِ فَلَا يَسْمَعُ وَ لَا يَعْقِلُ وَ هُوَ قَوْلُهُ أُولئِكَ الَّذِينَ طَبَعَ اللَّهُ عَلى قُلُوبِهِمْ وَ سَمْعِهِمْ وَ أَبْصارِهِمْ وَ أُولئِكَ هُمُ الْغافِلُونَ

**[ترجمه]تفسیر عیاشی: اسحاق بن عمار نقل کرده، از امام صادق علیه السلام شنیدم که می‌فرمودند: رسول خدا صلی الله علیه و آله

ص: ۲۰۷

همواره اصحابشان را دعوت می‌کردند؛ هر کس که خداوند خیرش را خواست، به دعوت ایشان گوش فرا داد و آن‌چه که ایشان به آن دعوت نمود را دریافت، و هر کس که خداوند شرش را خواست، بر قلبش مهر زد و نشنید و نفهمید، و این همان سخن خداوند است [که فرمود]: «أُولئِكَ الَّذِينَ طَبَعَ اللَّهُ عَلى قُلُوبِهِمْ وَ سَمْعِهِمْ وَ أَبْصارِهِمْ وَ أُولئِكَ هُمُ الْغافِلُونَ» - . نحل / ۱۰۸ - {آنان کسانی اند که خدا بر دل‌ها و گوش و دیدگانشان مهر نهاده و آنان خود غافلانند}.

**[ترجمه]

«۴۶»

شی، تفسیر العیاشی عَنْ حُمْرَانَ عَنْ أَبِی جَعْفَرٍ علیه السلام فِی قَوْلِ اللَّهِ إِذا أَرَدْنا أَنْ نُهْلِكَ قَرْيَةً أَمَرْنا مُتْرَفِيها مُشَدَّدَةً مَنْصُوبَةً تَفْسِيرُهَا كَثَّرْنَا وَ قَالَ لَا قَرَأْتُهَا مُخَفَّفَةً.

**[ترجمه]تفسیر عیاشی: حمران نقل کرده، امام باقر علیه السلام درباره این سخن خداوند: «إِذا أَرَدْنا أَنْ نُهْلِكَ قَرْيَةً أَمَرْنا مُتْرَفِيها» - . إسراء / ۱۶ - {و

چون بخواهیم شهری را هلاک کنیم، خوش‌گذرانانش را وا می داریم}، \\"أمرنا\\" در این آیه به صورت مشدد و منصوب [- أمَّرنا] است و تفسیر آن این است که خوش‌گذرانانشان را زیاد کردیم. و فرمودند: من آن را بدون تشدید قرائت نمی‌کنم.

**[ترجمه]

بيان

قال الفیروزآبادی أَمِرَ كفرح أَمَراً و أَمَرَةً كثُر و تمّ فهو آمر [أَمِرٌ] و الأمْر اشتدّ و الرجل كثُرت ماشيتُه و أمّره [آمَرَهُ الله و أمره كنصره لغيّه كثّر ماشيتَهُ و نسلَهُ.

**[ترجمه]فیروزآبادی گفته است: \\"أَمِرَ\\" بر وزن \\"فرح\\"، \\"أمراً و أمَرَةً\\" به معنای زیاد شد و تمام شد، \\"فهو آمر [أَمِرٌ]\\"، و امر شدید شد، و گله مرد زیاد شد و \\"أمَّرَهُ [آمَرَهُ] الله و أمره\\" بر وزن \\"نصره\\"، یعنی گله و نسل او را زیاد کرد.

**[ترجمه]

«۴۷»

شی، تفسیر العیاشی عَنْ حُمْرَانَ عَنْ أَبِی جَعْفَرٍ علیه السلام فِی قَوْلِ اللَّهِ إِذا أَرَدْنا أَنْ نُهْلِکَ قَرْیَهً أَمَرْنا مُتْرَفِیها قَالَ تَفْسِیرُهَا أَمَرْنَا أَکَابِرَهَا.

**[ترجمه]تفسیر عیاشی: حمران نقل کرده، امام باقر علیه السلام درباره این سخن خداوند: «إِذا أَرَدْنا أَنْ نُهْلِکَ قَرْیَهً أَمَرْنا مُتْرَفِیها» - . همان - {و چون بخواهیم شهری را هلاک کنیم، خوش گذرانانش را وا می داریم} فرمودند: تفسیر آن این است: به بزرگان آن‌ها امر کردیم.

**[ترجمه]

«۴۸»

تَفْسِیرُ النُّعْمَانِیِّ، بِالْإِسْنَادِ الْآتِی فِی کِتَابِ الْقُرْآنِ عَنْ أَمِیرِ الْمُؤْمِنِینَ علیه السلام قَالَ: الضَّلَالَهُ عَلَی وُجُوهٍ فَمِنْهُ مَحْمُودٌ وَ مِنْهُ مَذْمُومٌ وَ مِنْهُ مَا لَیْسَ بِمَحْمُودٍ وَ لَا مَذْمُوم وَ مِنْهُ ضَلَالُ النِّسْیَانِ فَأَمَّا الضَّلَالُ الْمَحْمُودُ وَ هُوَ الْمَنْسُوبُ إِلَی اللَّهِ تَعَالَی کَقَوْلِهِ یُضِلُّ اللَّهُ مَنْ یَشاءُ هُوَ ضَلَالُهُمْ عَنْ طَرِیقِ الْجَنَّهِ بِفِعْلِهِمْ وَ الْمَذْمُومُ هُوَ قَوْلُهُ تَعَالَی وَ أَضَلَّهُمُ السَّامِرِیُّ وَ أَضَلَّ فِرْعَوْنُ قَوْمَهُ وَ ما هَدی وَ مِثْلُ ذَلِکَ کَثِیرٌ وَ أَمَّا الضَّلَالُ الْمَنْسُوبُ إِلَی الْأَصْنَامِ فَقَوْلُهُ فِی قِصَّهِ إِبْرَاهِیمَ وَ اجْنُبْنِی وَ بَنِیَّ أَنْ نَعْبُدَ الْأَصْنامَ رَبِّ إِنَّهُنَّ أَضْلَلْنَ کَثِیراً مِنَ النَّاسِ الْآیَهَ وَ الْأَصْنَامُ لَا یُضْلِلْنَ أَحَداً عَلَی الْحَقِیقَهِ إِنَّمَا ضَلَّ النَّاسُ بِهَا وَ کَفَرُوا حِینَ عَبَدُوهَا مِنْ دُونِ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ وَ أَمَّا الضَّلَالُ الَّذِی هُوَ النِّسْیَانُ فَهُوَ قَوْلُهُ تَعَالَی أَنْ تَضِلَّ إِحْداهُما فَتُذَکِّرَ إِحْداهُمَا الْأُخْری وَ قَدْ ذَکَرَ اللَّهُ تَعَالَی الضَّلَالَ فِی مَوَاضِعَ مِنْ کِتَابِهِ فَمِنْهُمْ مَا نَسَبَهُ إِلَی نَبِیِّهِ عَلَی ظَاهِرِ اللَّفْظِ کَقَوْلِهِ سُبْحَانَهُ وَ وَجَدَکَ ضَالًّا فَهَدی مَعْنَاهُ وَجَدْنَاکَ فِی قَوْمٍ لَا یَعْرِفُونَ نُبُوَّتَکَ فَهَدَیْنَاهُمْ بِکَ وَ أَمَّا الضَّلَالُ الْمَنْسُوبُ إِلَی اللَّهِ تَعَالَی الَّذِی هُوَ ضِدُّ الْهُدَی وَ الْهُدَی هُوَ الْبَیَانُ وَ هُوَ مَعْنَی قَوْلِهِ سُبْحَانَهُ أَ وَ لَمْ یَهْدِ لَهُمْ مَعْنَاهُ أَ وَ لَمْ أُبَیِّنْ لَهُمْ مِثْلُ قَوْلِهِ سُبْحَانَهُ فَهَدَیْناهُمْ فَاسْتَحَبُّوا الْعَمی عَلَی الْهُدی أَیْ بَیَّنَّا لَهُمْ وَ هُوَ قَوْلُهُ تَعَالَی وَ ما کانَ اللَّهُ لِیُضِلَّ قَوْماً بَعْدَ إِذْ هَداهُمْ حَتَّی یُبَیِّنَ لَهُمْ ما یَتَّقُونَ وَ أَمَّا مَعْنَی الْهُدَی فَقَوْلُهُ عَزَّ وَ جَلَّ إِنَّما أَنْتَ مُنْذِرٌ وَ لِکُلِّ قَوْمٍ هادٍ وَ مَعْنَی

الْهَادِی الْمُبَیِّنُ لِمَا جَاءَ بِهِ الْمُنْذِرُ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ وَ قَدِ احْتَجَّ قَوْمٌ مِنَ الْمُنَافِقِینَ عَلَی اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ لا یَسْتَحْیِی أَنْ یَضْرِبَ مَثَلًا ما بَعُوضَةً فَما فَوْقَها وَ ذَلِکَ أَنَّ اللَّهَ تَعَالَی لَمَّا أَنْزَلَ عَلَی نَبِیِّهِ وَ لِکُلِّ قَوْمٍ هادٍ قَالَ طَائِفَةٌ مِنَ الْمُنَافِقِینَ ما ذا أَرادَ اللَّهُ بِهذا مَثَلًا یُضِلُّ بِهِ کَثِیراً فَأَجَابَهُمُ اللَّهُ تَعَالَی بِقَوْلِهِ إِنَّ اللَّهَ لا یَسْتَحْیِی أَنْ یَضْرِبَ مَثَلًا ما بَعُوضَةً فَما فَوْقَها إِلَی قَوْلِهِ یُضِلُّ بِهِ کَثِیراً وَ یَهْدِی بِهِ کَثِیراً وَ ما یُضِلُّ بِهِ إِلَّا الْفاسِقِینَ فَهَذَا مَعْنَی الضَّلَالِ الْمَنْسُوبِ إِلَیْهِ تَعَالَی لِأَنَّهُ أَقَامَ لَهُمُ الْإِمَامَ الْهَادِیَ لِمَا جَاءَ بِهِ الْمُنْذِرُ فَخَالَفُوهُ وَ صَرَفُوا عَنْهُ بَعْدَ أَنْ أَقَرُّوا بِفَرْضِ طَاعَتِهِ وَ لَمَّا بَیَّنَ لَهُمْ مَا یَأْخُذُونَ وَ مَا یَذَرُونَ فَخَالَفُوهُ ضَلُّوا هَذَا مَعَ عِلْمِهِمْ بِمَا قَالَهُ النَّبِیُّ صلی الله علیه و آله وَ هُوَ قَوْلُهُ لَا تُصَلُّوا عَلَیَّ صَلَاةً مَبْتُورَةً (۱)إِذَا صَلَّیْتُمْ عَلَیَّ بَلْ صَلُّوا عَلَی أَهْلِ بَیْتِی وَ لَا تَقْطَعُوهُمْ مِنِّی فَإِنَّ کُلَّ سَبَبٍ وَ نَسَبٍ مُنْقَطِعٌ یَوْمَ الْقِیَامَةِ إِلَّا سَبَبِی وَ نَسَبِی وَ لَمَّا خَالَفُوا اللَّهَ تَعَالَی ضَلُّوا فَأَضَلُّوا فَحَذَّرَ اللَّهُ تَعَالَی الْأُمَّةَ مِنِ اتِّبَاعِهِمْ فَقَالَ سُبْحَانَهُ وَ لا تَتَّبِعُوا أَهْواءَ قَوْمٍ قَدْ ضَلُّوا مِنْ قَبْلُ وَ أَضَلُّوا کَثِیراً وَ ضَلُّوا عَنْ سَواءِ السَّبِیلِ وَ السَّبِیلُ هَاهُنَا الْوَصِیُّ وَ قَالَ سُبْحَانَهُ وَ لا تَتَّبِعُوا السُّبُلَ فَتَفَرَّقَ بِکُمْ عَنْ سَبِیلِهِ ذلِکُمْ وَصَّاکُمْ بِهِ الْآیَةَ فَخَالَفُوا مَا وَصَّاهُمُ اللَّهُ تَعَالَی بِهِ وَ اتَّبَعُوا أَهْوَاءَهُمْ فَحَرَّفُوا دِینَ اللَّهِ جَلَّتْ عَظَمَتُهُ وَ شَرَائِعَهُ وَ بَدَّلُوا فَرَائِضَهُ وَ أَحْکَامَهُ وَ جَمِیعَ مَا أُمِرُوا بِهِ کَمَا عَدَلُوا عَمَّنْ أُمِرُوا بِطَاعَتِهِ وَ أَخَذَ عَلَیْهِمُ الْعَهْدَ بِمُوَالاتِهِ وَ اضْطَرَّهُمْ ذَلِکَ إِلَی اسْتِعْمَالِ الرَّأْیِ وَ الْقِیَاسِ فَزَادَهُمْ ذَلِکَ حَیْرَةً وَ الْتِبَاساً وَ مِنْهُ قَوْلُهُ سُبْحَانَهُ وَ لِیَقُولَ الَّذِینَ فِی قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ وَ الْکافِرُونَ ما ذا أَرادَ اللَّهُ بِهذا مَثَلًا کَذلِکَ یُضِلُّ اللَّهُ مَنْ یَشاءُ فَکَأَنَّ تَرْکَهُمُ اتِّبَاعَ الدَّلِیلِ الَّذِی أَقَامَ لَهُمْ ضَلَالَةٌ لَهُمْ فَصَارَ ذَلِکَ کَأَنَّهُ مَنْسُوبٌ إِلَیْهِ تَعَالَی لِمَا خَالَفُوا أَمْرَهُ فِی اتِّبَاعِ الْإِمَامِ ثُمَّ افْتَرَقُوا وَ اخْتَلَفُوا وَ لَعَنَ بَعْضُهُمْ بَعْضاً وَ اسْتَحَلَّ بَعْضُهُمْ دِمَاءَ بَعْضٍ فَما ذا بَعْدَ الْحَقِّ إِلَّا الضَّلالُ فَأَنَّی تُؤْفَکُونَ

**[ترجمه]تفسیر نعمانی: با سندی که به امیرالمؤمنین علیه السلام رسانده و در کتاب قرآن خواهد آمد، از ایشان روایت کرده است که فرمودند: ضلالت به چند معناست که بعضی از معانی آن پسندیده و بعضی نکوهیده هستند و بعضی دیگر مانند ضلال به معنای نسیان، نه پسندیده‌اند و نه نکوهیده. اما ضلال پسندیده، ضلالی است که به خداوند متعال نسبت داده می‌شود؛ مانند این سخنش: «یُضِلُّ اللَّهُ مَنْ یَشاءُ» - . مدثر / ۳۱ - {هر که را بخواهد بیراه می گذارد} که همان گمراه کردن آنان از راه بهشت است. و ضلال نکوهیده مانند این سخن خداوند متعال: «وَ أَضَلَّهُمُ السَّامِرِیُّ» - . طه / ۸۵ - {و سامری آن‌ها را گمراه ساخت}، و «وَ أَضَلَّ فِرْعَوْنُ قَوْمَهُ وَ ما هَدی» - . همان / ۷۹ - {و فرعون قوم خود را گمراه کرد و هدایت ننمود} که مانند آن زیاد است. و ضلالی که به بت‌ها نسبت داده شده است؛ مانند این سخن خداوند در قصه ابراهیم: وَ« اجْنُبْنِی وَ بَنِیَّ أَنْ نَعْبُدَ الْأَصْنامَ * رَبِّ إِنَّهُنَّ أَضْلَلْنَ کَثِیراً مِنَ النَّاسِ ... » - . ابراهیم / ۳۵ و ۳۶ - {و مرا و فرزندانم را از پرستیدن بتان دور دار * پروردگارا آن‌ها بسیاری از مردم را گمراه کردند ...} ، با این‌که بت‌ها در حقیقت کسی را گمراه نمی‌کنند و این مردم هستند که به سبب آن‌ها گمراه می‌شوند و وقتی آن‌ها را می‌پرستند و خدا را نمی‌پرستند، کافر می‌شوند. و ضلال به معنای فراموشی مانند این سخن خداوند متعال: «أَنْ تَضِلَّ إِحْداهُما فَتُذَکِّرَ إِحْداهُمَا الْأُخْری» - . بقره / ۲۸۲ - {تا [اگر] یکی از آن دو [زن] فراموش کرد، آن [زنِ] دیگری، وی را یادآوری کند}. خداوند متعال در مواضع مختلفی از کتاب خود سخن از ضلال آورده است؛ بعضی از آن‌ها را در ظاهر به پیامبرش نسبت داده است؛ مانند این سخن خداوند سبحان: «وَ وَجَدَکَ ضَالًّا فَهَدی» - . ضحی / ۷ - {و تو را سرگشته یافت پس هدایت کرد} که معنایش این است که ما تو را در میان قومی که نبوت تو را نمی... دانستند یافتیم و آنان را به وسیله تو هدایت کردیم. اما ضلالی که به خداوند متعال منسوب است، متضاد هدایت است و هدایت نیز به معنای بیان [و روشن گری] است، که به همین معنا در این سخن خداوند سبحان: «أَ وَ لَمْ یَهْدِ لَهُمْ» - . سجده / ۲۶ - {آیا برای آنان روشن نگردیده!؟} به کار رفته است و معنایش این است که مگر من برای آن‌ها تبیین ننمودم!؟ و مانند این

سخن خداوند سبحان: «فَهَدَيْناهُمْ فَاسْتَحَبُّوا الْعَمى عَلَى الْهُدى» - . فصلت / ۱۷ - {پس آنان را راهبری کردیم، و[لی] کوردلی را بر هدایت ترجیح دادند} یعنی برایشان بیان کردیم، و [مثال] این [معنای ضلال] همان سخن خداوند متعال [است که فرمود]: «وَ ما كانَ اللَّهُ لِيُضِلَّ قَوْماً بَعْدَ إِذْ هَداهُمْ حَتَّى يُبَيِّنَ لَهُمْ ما يَتَّقُونَ» - . توبه / ۱۱۵ - {و خدا بر آن نیست که گروهی را پس از آن‌که هدایتشان نمود بی راه بگذارد، مگر آن‌که چیزی را که باید از آن پروا کنند برایشان بیان کرده باشد}. اما معنای هدایت، مانند این سخن خداوند عزّ و جلّ: «إِنَّما أَنْتَ مُنْذِرٌ وَ لِكُلِّ قَوْمٍ هادٍ» - . رعد / ۷ - {تو فقط هشداردهنده ای و برای هر قومی رهبری است}

ص: ۲۰۸

که هادی در آن به معنای کسی است که آن‌چه را [از جانب پروردگار] آورده را تبیین می‌کند و از جانب خداوند بیم می‌دهد. گروهی از منافقین این‌چنین بر خداوند احتجاج کرده‌اند که: «إِنَّ اللَّهَ لا يَسْتَحْيِي أَنْ يَضْرِبَ مَثَلًا ما بَعُوضَةً فَما فَوْقَها» - . بقره / ۲۶ - {خدای را از این‌که به پشه ای یا فروتر [یا فراتر] از آن مثل زند شرم نیاید}، و این هنگامی بود که وقتی خداوند آیه «وَ لِكُلِّ قَوْمٍ هادٍ» را بر پیامبرش نازل نمود، گروهی از منافقین گفتند: «ما ذا أَرادَ اللَّهُ بِهذا مَثَلًا يُضِلُّ بِهِ كَثِيراً» - . همان - {خدا از این مثل چه قصد داشته است [خدا] بسیاری را با آن گمراه می کند؟}. خداوند متعال جواب آنان را با این سخنش داد: «إِنَّ اللَّهَ لا يَسْتَحْيِي أَنْ يَضْرِبَ مَثَلًا ما بَعُوضَةً فَما فَوْقَها» {خدای را از این‌که به پشه ای یا فروتر [یا فراتر] از آن مثل زند شرم نیاید}، تا جایی که می‌فرماید: «يُضِلُّ بِهِ كَثِيراً وَ يَهْدِي بِهِ كَثِيراً وَ ما يُضِلُّ بِهِ إِلَّا الْفاسِقِينَ» {بسیاری را با آن گمراه و بسیاری را با آن راهنمایی می کند و[لی] جز نافرمانان را با آن گمراه نمی کند}. این است معنای ضلالی که به خداوند متعال نسبت داده شده است؛ زیرا خداوند برای آنان پیشوایی نصب کرد که هدایت‌گر بود و بیم دهنده بر آن‌چه که از جانب پروردگار آورده بود، اما آنان با او مخالفت ورزیدند و با این‌که به واجب بودن اطاعت از او اقرار کردند، از او روی برتافتند. از آن‌جا که خداوند آن‌چه که باید بدان عمل می‌کردند و آن‌چه که باید آن را ترک می‌کردند را برایشان تبیین کرده بود و آنان مخالفت ورزیدند، این [راه] را گم کردند، با این‌که می‌دانستند پیامبر صلی الله علیه و آله فرموده بود که هرگاه بر من درود می‌فرستید، درودتان را ناقص مگذارید، بلکه [به دنبال درود بر من] بر اهل بیت من نیز درود فرستید و آنان را از من قطع نکنید؛ چرا که هر خویشاوندیِ سببی و نسبی در روز قیامت منقطع است جز خویشاوندی سبب و نسبی با من. هنگامی که آنان با خداوند متعال مخالفت ورزیدند، گمراه شدند و [دیگران را نیز] گمراه کردند، خداوند متعال نیز امت را از پیروی آنان بیم داد و فرمود: «وَ لا تَتَّبِعُوا أَهْواءَ قَوْمٍ قَدْ ضَلُّوا مِنْ قَبْلُ وَ أَضَلُّوا كَثِيراً وَ ضَلُّوا عَنْ سَواءِ السَّبِيلِ» - . مائده / ۷۷ - {از پی هوس‌های گروهی که پیش از این گمراه گشتند و بسیاری [از مردم] را گمراه کردند و [خود] از راه راست منحرف شدند نروید ...} که در این‌جا مقصود از سبیل، همان وصی است، و خداوند سبحان فرمود: «وَ لا تَتَّبِعُوا السُّبُلَ فَتَفَرَّقَ بِكُمْ عَنْ سَبِيلِهِ ذلِكُمْ وَصَّاكُمْ بِهِ ... » - . أنعام / ۱۵۳ - {و از راه ها[ی دیگر] که شما را از راه وی پراکنده می سازد پیروی مکنید! این‌هاست که [خدا] شما را به آن سفارش کرده است ...}. اما آن‌ها با چیزی که خداوند متعال به آنان سفارش کرده بود مخالفت ورزیدند و از هواهای خود پیروی کردند و دین و تشریعیات خداوند والامرتبه را تغییر دادند و واجبات و احکام و همه چیزهایی که به [انجام] آن‌ها امر شده بودند را جابجا کردند، چنان‌چه از کسی که امر شده بودند از او اطاعت کنند و خداوند از آنان عهد گرفته بود با او موالات بورزند نیز عدول کردند و این عملشان آنان را به استعمال رأی و قیاس ناچار کرد و سبب زیاد شدن حیرت و

اشتباهشان گردید، و بدین سبب است این سخن خداوند سبحان [که فرمود]: «وَ لِيَقُولَ الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ وَ الْكافِرُونَ ما ذا أَرادَ اللَّهُ بِهذا مَثَلًا كَذلِكَ يُضِلُّ اللَّهُ مَنْ يَشاءُ» - . مدثر / ٣١ - {تا کسانی که در دل‌هایشان بیماری است و کافران بگویند: خدا از این وصف کردن چه چیزی را اراده کرده است؟ این گونه خدا هر که را بخواهد بیراه می گذارد}، گویی که رها کردن پیروی از دلیلی که برایشان اقامه شده بود، سبب ضلالت آن‌ها شد و طوری شد که گویا آن ضلالت به خداوند منسوب است، زیرا با امر خداوند در پیروی از امام مخالفت کردند و متفرق شدند و با هم اختلاف پیدا کردند و بعضی از آن‌ها بعضی دیگر را لعنت کردند و بعضی خون بعضی دیگر را مباح شمردند: «فَما ذا بَعْدَ الْحَقِّ إِلَّا الضَّلالُ» - . یونس / ٣٢ - {و بعد از حقیقت جز گمراهی چیست!؟} « فَأَنَّى تُؤْفَكُونَ» - . أنعام / ٩٥ - {چگونه [از حق] منحرف می شوید!؟}.

**[ترجمه]

«۴۹»

نهج، نهج البلاغه قَالَ عليه السلام وَ قَدْ سُئِلَ عَنْ مَعْنَى قَوْلِهِمْ لَا حَوْلَ وَ لَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ

ص: ٢٠٩

١- أى ناقصه.

إِنَّا لَا نَمْلِكُ مَعَ اللَّهِ شَيْئاً وَ لَا نَمْلِكُ إِلَّا مَا مَلَّكَنَا فَمَتَى مَلَّكَنَا مَا هُوَ أَمْلَكُ بِهِ مِنَّا كَلَّفَنَا وَ مَتَى أَخَذَهُ مِنَّا وَضَعَ تَكْلِيفَهُ عَنَّا (١).

**[ترجمه]نهج البلاغة: امیرالمؤمنین علیه السلام، هنگامی که از ایشان درباره معنای \\"لا حول و لا قوة إلا بالله\\" سؤال شده بود، فرمودند:

ص: ۲۰۹

ما در کنار خدا مالک چیزی نیستیم و جز آن‌چه او به ملکیت ما در آورده چیزی نداریم، هر گاه که خداوند چیزی را به ملکیت ما درآورد که مالکیت خودش نسبت به آن بیشتر از ماست، ما را تکلیف کرده است و هر گاه آن را از ما بگیرد، تکلیفش را از عهده ما برداشته است.

**[ترجمه]

«۵۰»

كَنْزُ الْكَرَاجُكِيِّ، قَالَ قَالَ الصَّادِقُ علیه السلام مَا كُلُّ مَنْ نَوَى شَيْئاً قَدَرَ عَلَيْهِ وَ لَا كُلُّ مَنْ قَدَرَ عَلَى شَيْ ءٍ وُفِّقَ لَهُ وَ لَا كُلُّ مَنْ وُفِّقَ لِشَيْ ءٍ أَصَابَ لَهُ فَإِذَا اجْتَمَعَتِ النِّيَّةُ وَ الْقُدْرَةُ وَ التَّوْفِيقُ وَ الْإِصَابَةُ فَهُنَالِكَ تَمَّتِ السَّعَادَةُ.

**[ترجمه]کنز الکراجکی: امام صادق علیه السلام فرمودند: این‌گونه نیست که هر کس که قصد کاری کند، بتواند آن را انجام دهد، و این‌گونه نیست که هر که توان کاری را داشته باشد، در انجام آن نیز توفیق یابد، و این‌گونه نیست که هر کس توفیق کاری داشته باشد، آن را انجام بدهد، هنگامی که قصد و توان و توفیق و انجام، همگی موجود باشند، در آن‌جاست که سعادت کامل می‌شود.

**[ترجمه]

باب ۸ التمحيص و الاستدراج و الابتلاء و الاختبار

الآيات؛

آل عمران: «وَ لا يَحْسَبَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنَّما نُمْلِي لَهُمْ خَيْرٌ لِأَنْفُسِهِمْ إِنَّما نُمْلِي لَهُمْ لِيَزْدادُوا إِثْماً وَ لَهُمْ عَذابٌ مُهِينٌ* ما كانَ اللَّهُ لِيَذَرَ الْمُؤْمِنِينَ عَلى ما أَنْتُمْ عَلَيْهِ حَتَّى يَمِيزَ الْخَبِيثَ مِنَ الطَّيِّبِ»(۱۷۸-۱۷۹) (و قال تعالى): «وَ لِيَعْلَمَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا وَ يَتَّخِذَ مِنْكُمْ شُهَداءَ وَ اللَّهُ لا يُحِبُّ الظَّالِمِينَ *وَ لِيُمَحِّصَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا وَ يَمْحَقَ الْكافِرِينَ* أَمْ حَسِبْتُمْ أَنْ تَدْخُلُوا الْجَنَّةَ وَ لَمَّا يَعْلَمِ اللَّهُ الَّذِينَ جاهَدُوا مِنْكُمْ وَ يَعْلَمَ الصَّابِرِينَ»(۱۳۸-۱۴۲) (و قال تعالى): «وَ لِيَبْتَلِيَ اللَّهُ ما فِي صُدُورِكُمْ وَ لِيُمَحِّصَ ما فِي قُلُوبِكُمْ»(۱۵۴) (و قال تعالى): «لَتُبْلَوُنَّ فِي أَمْوالِكُمْ وَ أَنْفُسِكُمْ»(۱۸۶)

المائده: «وَ حَسِبُوا أَلَّا تَكُونَ فِتْنَةٌ»(۷۱)

الأنعام: «وَ هُوَ الَّذِی جَعَلَکُمْ خَلائِفَ الْأَرْضِ وَ رَفَعَ بَعْضَکُمْ فَوْقَ بَعْضٍ دَرَجاتٍ لِیَبْلُوَکُمْ فِی ما آتاکُمْ»(۱۶۵)

ص: ۲۱۰

۱- حاصله أن اختیارنا و قوه تعاطینا الافعال و الأمور إنّما هو منه سبحانه، و لیس لنا فی حد ذاتنا و هویاتنا أمر و اختیار دونه، فنحن المالکون لها بالعرض و هو المالک بالذات و الحقیقه، فیما أعطانا من القوّه علی الافعال و الاعمال- و هی منه و اختیارها بیده و قبضته علیها أشدّ من قبضتنا علیها- کلفنا و أوجب علینا أشیاء، و حرم أمورا، و متی أخذ هذه القوّه و المقدره عنا وضع تکلیفه أیضا عنا، فالمغزی أنّ لافعالنا إسنادا إلیه تعالی بما أقدرنا علیها و أمکنه روعنا عنها و أخذ القوّه منا، کما أن لها أیضا إسنادا إلینا، بما أوجدناها و اخترنا فعلها علی ترکها، فلیس أجبرنا علی أعمالنا بحیث لم تصح إسنادها إلینا، و لا فوض أمرها إلینا بحیث لم تکن له مشیئه و أمر فیها.

الأعراف: «وَ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآياتِنا سَنَسْتَدْرِجُهُمْ مِنْ حَيْثُ لا يَعْلَمُونَ *وَ أُمْلِي لَهُمْ إِنَّ كَيْدِي مَتِينٌ»(۱۸۲-۱۸۳)

الأنفال: «وَ اتَّقُوا فِتْنَةً لا تُصِيبَنَّ الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْكُمْ خَاصَّةً»(۲۵) (و قال تعالى): «وَ اعْلَمُوا أَنَّما أَمْوالُكُمْ وَ أَوْلادُكُمْ فِتْنَةٌ»(۲۸)

التوبه: «أَمْ حَسِبْتُمْ أَنْ تُتْرَكُوا وَ لَمَّا يَعْلَمِ اللَّهُ الَّذِينَ جاهَدُوا مِنْكُمْ وَ لَمْ يَتَّخِذُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ وَ لا رَسُولِهِ وَ لَا الْمُؤْمِنِينَ وَلِيجَةً وَ اللَّهُ خَبِيرٌ بِما تَعْمَلُونَ»(۱۶) (و قال تعالى): «أَ وَ لا يَرَوْنَ أَنَّهُمْ يُفْتَنُونَ فِي كُلِّ عامٍ مَرَّةً أَوْ مَرَّتَيْنِ ثُمَّ لا يَتُوبُونَ وَ لا هُمْ يَذَّكَّرُونَ»(۱۲۶)

هود: «لِيَبْلُوَكُمْ أَيُّكُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا»(۷)

الكهف: «إِنَّا جَعَلْنا ما عَلَى الْأَرْضِ زِينَةً لَها لِنَبْلُوَهُمْ أَيُّهُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا»(۷)

طه: «وَ فَتَنَّاكَ فُتُوناً»(۴۰) (و قال تعالى): «قالَ فَإِنَّا قَدْ فَتَنَّا قَوْمَكَ مِنْ بَعْدِكَ وَ أَضَلَّهُمُ السَّامِرِيُّ»(۸۵) (إلى قوله): «يا قَوْمِ إِنَّما فُتِنْتُمْ بِهِ»(۹۰) (و قال تعالى): «لِنَفْتِنَهُمْ فِيهِ»(۱۳۱)

الأنبياء: «وَ نَبْلُوكُمْ بِالشَّرِّ وَ الْخَيْرِ فِتْنَةً وَ إِلَيْنا تُرْجَعُونَ»(۳۵) (و قال): «وَ إِنْ أَدْرِي لَعَلَّهُ فِتْنَةٌ لَكُمْ وَ مَتاعٌ إِلى حِينٍ»(۱۱۱)

الحج: «لِيَجْعَلَ ما يُلْقِي الشَّيْطانُ فِتْنَةً لِلَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ»(۵۳)

الفرقان: «وَ جَعَلْنا بَعْضَكُمْ لِبَعْضٍ فِتْنَةً أَ تَصْبِرُونَ وَ كانَ رَبُّكَ بَصِيراً»(۲۰)

النمل: «بَلْ أَنْتُمْ قَوْمٌ تُفْتَنُونَ»(۴۰)

العنكبوت: «الم أَ حَسِبَ النَّاسُ أَنْ يُتْرَكُوا أَنْ يَقُولُوا آمَنَّا وَ هُمْ لا يُفْتَنُونَ* وَ لَقَدْ فَتَنَّا الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ فَلَيَعْلَمَنَّ اللَّهُ الَّذِينَ صَدَقُوا وَ لَيَعْلَمَنَّ الْكاذِبِينَ»(۲-۳)

الأحزاب: «هُنالِكَ ابْتُلِيَ الْمُؤْمِنُونَ وَ زُلْزِلُوا زِلْزالًا شَدِيداً»(۱۱)

الصافات: «إِنَّ هذا لَهُوَ الْبَلاءُ الْمُبِينُ»(۱۰۶)

ص: «وَ لَقَدْ فَتَنَّا سُلَيْمانَ وَ أَلْقَيْنا عَلى كُرْسِيِّهِ جَسَداً ثُمَّ أَنابَ»(۳۴)

الزمر: «فَإِذا مَسَّ الْإِنْسانَ ضُرٌّ دَعانا ثُمَّ إِذا خَوَّلْناهُ نِعْمَةً مِنَّا قالَ إِنَّما أُوتِيتُهُ عَلى عِلْمٍ بَلْ هِيَ فِتْنَةٌ وَ لكِنَّ أَكْثَرَهُمْ لا يَعْلَمُونَ»(۴)

المؤمن: «فَلا يَغْرُرْكَ تَقَلُّبُهُمْ فِي الْبِلادِ»(۴)

الدخان: «وَ لَقَدْ فَتَنَّا قَبْلَهُمْ قَوْمَ فِرْعَوْنَ»(١٧) (و قال تعالى): «وَ آتَيْناهُمْ مِنَ الْآياتِ ما فِيهِ بَلؤُا مُبِينٌ»(٣٣)

محمد: «وَ لَوْ يَشاءُ اللَّهُ لَانْتَصَرَ مِنْهُمْ وَ لكِنْ لِيَبْلُوَا بَعْضَكُمْ بِبَعْضٍ»(۴) (و قال تعالى): «وَ لَنَبْلُوَنَّكُمْ حَتَّى نَعْلَمَ الْمُجاهِدِينَ مِنْكُمْ وَ الصَّابِرِينَ وَ نَبْلُوَا أَخْبارَكُمْ»(٣١)

القمر: «إِنَّا مُرْسِلُوا النَّاقَهِ فِتْنَهً لَهُمْ»(٢٧)

الممتحنه: «رَبَّنا لا تَجْعَلْنا فِتْنَهً لِلَّذِينَ كَفَرُوا»(۵)

الملک: «الَّذِى خَلَقَ الْمَوْتَ وَ الْحَياهَ لِيَبْلُوَكُمْ أَيُّكُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا»(٣)

القلم: «إِنَّا بَلَوْناهُمْ كَما بَلَوْنا أَصْحابَ الْجَنَّهِ إِذْ أَقْسَمُوا لَيَصْرِمُنَّها مُصْبِحِينَ»(١٧) (و قال تعالى): «فَذَرْنِى وَ مَنْ يُكَذِّبُ بِهذَا الْحَدِيثِ سَنَسْتَدْرِجُهُمْ مِنْ حَيْثُ لا يَعْلَمُونَ* وَ أُمْلِى لَهُمْ إِنَّ كَيْدِى مَتِينٌ»(۴۴-۴۵)

الجن: «لِنَفْتِنَهُمْ فِيهِ»(١٧)

المدثر: «وَ ما جَعَلْنا عِدَّتَهُمْ إِلَّا فِتْنَهً لِلَّذِينَ كَفَرُوا»(٣١)

الطارق: «إِنَّهُمْ يَكِيدُونَ كَيْداً* وَ أَكِيدُ كَيْداً»(١۵-١۶)

**[ترجمه]«وَ لا يَحْسَبَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنَّما نُمْلِى لَهُمْ خَيْرٌ لِأَنْفُسِهِمْ إِنَّما نُمْلِى لَهُمْ لِيَزْدادُوا إِثْماً وَ لَهُمْ عَذابٌ مُهِينٌ * ما كانَ اللَّهُ لِيَذَرَ الْمُؤْمِنِينَ عَلى ما أَنْتُمْ عَلَيْهِ حَتَّى يَمِيزَ الْخَبِيثَ مِنَ الطَّيِّبِ» - . آل عمران / ١٧٨ و ١٧٩ - {و البته نباید کسانی که کافر شده اند تصور کنند اینکه به ایشان مهلت می دهیم برای آنان نیکوست، ما فقط به ایشان مهلت می دهیم تا بر گناه [خود] بیفزایند و [آن‌گاه] عذابی خفت آور خواهند داشت * خدا بر آن نیست که مؤمنان را به این [حالی] که شما بر آن هستید واگذارد، تا آن‌که پلید را از پاک جدا کند}.

«وَ لِيَعْلَمَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا وَ يَتَّخِذَ مِنْكُمْ شُهَداءَ وَ اللَّهُ لا يُحِبُّ الظَّالِمِينَ * وَ لِيُمَحِّصَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا وَ يَمْحَقَ الْكافِرِينَ أَمْ حَسِبْتُمْ أَنْ تَدْخُلُوا الْجَنَّهَ وَ لَمَّا يَعْلَمِ اللَّهُ الَّذِينَ جاهَدُوا مِنْكُمْ وَ يَعْلَمَ الصَّابِرِينَ» - . همان / ١۴٠ - ١۴٢ - {و تا خداوند کسانی را که [واقعاً] ایمان آورده اند معلوم بدارد و از میان شما گواهانی بگیرد، و خداوند ستم‌کاران را دوست نمی دارد * و تا خدا کسانی را که ایمان آورده اند خالص گرداند و کافران را [به تدریج] نابود سازد * آیا پنداشتید که داخل بهشت می شوید بی آن‌که خداوند جهادگران و شکیبایان شما را معلوم بدارد!؟}.

«وَ لِيَبْتَلِيَ اللَّهُ ما فِى صُدُورِكُمْ وَ لِيُمَحِّصَ ما فِى قُلُوبِكُمْ» - . همان / ١۵۴ - {و [این‌ها] برای این است که خداوند آن‌چه را در دل‌های شماست [در عمل] بیازماید و آن‌چه را در قلب‌های شماست پاک گرداند}.

«لَتُبْلَوُنَّ فِى أَمْوالِكُمْ وَ أَنْفُسِكُمْ» - . همان / ١٨۶ - {قطعاً در مال‌ها و جان‌هایتان آزموده خواهید شد}.

«وَ حَسِبُوا أَلَّا تَكُونَ فِتْنَهٌ» - . مائده / ۷۱ - {و پنداشتند کیفری در کار نیست}.

«وَ هُوَ الَّذِی جَعَلَکُمْ خَلائِفَ الْأَرْضِ وَ رَفَعَ بَعْضَکُمْ فَوْقَ بَعْضٍ دَرَجاتٍ لِیَبْلُوَکُمْ فِی ما آتاکُمْ» - . أنعام / ۱۶۵ - {و اوست کسی که شما را در زمین جانشین [یک‌دیگر] قرار داد و بعضی از شما را بر برخی دیگر به درجاتی برتری داد تا شما را در آن‌چه به شما داده است بیازماید}.

ص: ۲۱۰

«وَ الَّذِینَ کَذَّبُوا بِآیاتِنا سَنَسْتَدْرِجُهُمْ مِنْ حَیْثُ لا یَعْلَمُونَ * وَ أُمْلِی لَهُمْ إِنَّ کَیْدِی مَتِینٌ» - . أعراف / ۱۸۲ و ۱۸۳ - {و کسانی که آیات ما را تکذیب کردند به تدریج از جایی که نمی دانند گریبانشان را خواهیم گرفت * و به آنان مهلت می دهم، که تدبیر من استوار است}.

«وَ اتَّقُوا فِتْنَهً لا تُصِیبَنَّ الَّذِینَ ظَلَمُوا مِنْکُمْ خَاصَّهً» - . أنفال / ۲۵ - {و از فتنه ای که تنها به ستم‌کاران شما نمی رسد بترسید}.

«وَ اعْلَمُوا أَنَّما أَمْوالُکُمْ وَ أَوْلادُکُمْ فِتْنَهٌ» - . همان / ۲۸ - {و بدانید که اموال و فرزندان شما [وسیله] آزمایش [شما] هستند}

«أَمْ حَسِبْتُمْ أَنْ تُتْرَکُوا وَ لَمَّا یَعْلَمِ اللَّهُ الَّذِینَ جاهَدُوا مِنْکُمْ وَ لَمْ یَتَّخِذُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ وَ لا رَسُولِهِ وَ لَا الْمُؤْمِنِینَ وَلِیجَهً وَ اللَّهُ خَبِیرٌ بِما تَعْمَلُونَ» - . توبه / ۱۶ - {آیا پنداشته اید که به خود واگذار می شوید و خداوند کسانی را که از میان شما جهاد کرده و غیر از خدا و فرستاده او و مؤمنان، محرم اسراری نگرفته اند معلوم نمی دارد!؟ و خدا به آن‌چه انجام می دهید آگاه است}.

«أَ وَ لا یَرَوْنَ أَنَّهُمْ یُفْتَنُونَ فِی کُلِّ عامٍ مَرَّهً أَوْ مَرَّتَیْنِ ثُمَّ لا یَتُوبُونَ وَ لا هُمْ یَذَّکَّرُونَ» - . همان / ۱۲۶ - {آیا نمی بینند که آنان در هر سال یک یا دو بار آزموده می شوند!؟ باز هم توبه نمی کنند و عبرت نمی گیرند}.

«لِیَبْلُوَکُمْ أَیُّکُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا» - . هود / ۷ - {تا شما را بیازماید که کدام یک نیکوکارترید}.

«إِنَّا جَعَلْنا ما عَلَی الْأَرْضِ زِینَهً لَها لِنَبْلُوَهُمْ أَیُّهُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا» - . کهف / ۷ - {در حقیقت ما آن‌چه را که بر زمین است زیوری برای آن قرار دادیم تا آنان را بیازماییم که کدام یک از ایشان نیکوکارترند}

«وَ فَتَنَّاکَ فُتُوناً» - . طه / ۴۰ - {و تو را بارها آزمودیم}.

«قالَ فَإِنَّا قَدْ فَتَنَّا قَوْمَکَ مِنْ بَعْدِکَ وَ أَضَلَّهُمُ السَّامِرِیُّ» - . همان / ۸۵ - {فرمود در حقیقت ما قوم تو را پس از [عزیمت] تو آزمودیم و سامری آن‌ها را گمراه ساخت} تا آن‌جا که فرمود: «یا قَوْمِ إِنَّما فُتِنْتُمْ بِهِ» - . همان / ۹۰ - {ای قوم من! شما به وسیله این [گوساله] مورد آزمایش قرار گرفته اید}.

«لِنَفْتِنَهُمْ فِیهِ» - . همان / ۱۳۱ - {ایشان را در آن بیازماییم}.

«وَ نَبْلُوکُمْ بِالشَّرِّ وَ الْخَیْرِ فِتْنَهً وَ إِلَیْنا تُرْجَعُونَ» - . أنبیاء / ۳۵ - {و شما را از راه آزمایش به بد و نیک خواهیم آزمود و به سوی

ما بازگردانیده می شوید}.

«وَ إِنْ أَدْرِی لَعَلَّهُ فِتْنَهٌ لَکُمْ وَ مَتاعٌ إِلی حِینٍ» -. همان / ۱۱۱ - {و نمی دانم، شاید آن برای شما آزمایشی و تا چند گاهی [وسیله] برخورداری باشد}.

«لِیَجْعَلَ ما یُلْقِی الشَّیْطانُ فِتْنَهً لِلَّذِینَ فِی قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ» -. حج / ۵۳ - {تا آنچه را که شیطان القا می کند برای کسانی که در دل‌هایشان بیماری است آزمایشی گرداند}.

«وَ جَعَلْنا بَعْضَکُمْ لِبَعْضٍ فِتْنَهً أَ تَصْبِرُونَ وَ کانَ رَبُّکَ بَصِیراً» -. فرقان / ۲۰ - {و برخی از شما را برای برخی دیگر [وسیله] آزمایش قرار دادیم که آیا شکیبایی می کنید، و پروردگار تو همواره بیناست}.

«بَلْ أَنْتُمْ قَوْمٌ تُفْتَنُونَ» -. نمل / ۴۷ - {بلکه شما مردمی هستید که مورد آزمایش قرار گرفته اید}.

«الم *أَ حَسِبَ النَّاسُ أَنْ یُتْرَکُوا أَنْ یَقُولُوا آمَنَّا وَ هُمْ لا یُفْتَنُونَ * وَ لَقَدْ فَتَنَّا الَّذِینَ مِنْ قَبْلِهِمْ فَلَیَعْلَمَنَّ اللَّهُ الَّذِینَ صَدَقُوا وَ لَیَعْلَمَنَّ الْکاذِبِینَ» -. عنکبوت / ۱ - ۳ - الف لام میم * آیا مردم پنداشتند که تا گفتند ایمان آوردیم رها می شوند و مورد آزمایش قرار نمی گیرند!؟ * و به یقین کسانی را که پیش از اینان بودند آزمودیم تا خدا آنان را که راست گفته اند معلوم دارد و دروغ‌گویان را [نیز] معلوم دارد}.

«هُنالِکَ ابْتُلِیَ الْمُؤْمِنُونَ وَ زُلْزِلُوا زِلْزالًا شَدِیداً» -. أحزاب / ۱۱ - {آن‌جا [بود که] مؤمنان در آزمایش قرار گرفتند و سخت تکان خوردند}.

«إِنَّ هذا لَهُوَ الْبَلاءُ الْمُبِینُ» -. صافات / ۱۰۶ - {راستی که این همان آزمایش آشکار بود}.

«وَ لَقَدْ فَتَنَّا سُلَیْمانَ وَ أَلْقَیْنا عَلی کُرْسِیِّهِ جَسَداً ثُمَّ أَنابَ» -. ص / ۳۴ - {و قطعاً سلیمان را

آزمودیم و بر تخت او جسدی بیفکندیم، پس به توبه باز آمد}.

«فَإِذا مَسَّ الْإِنْسانَ ضُرٌّ دَعانا ثُمَّ إِذا خَوَّلْناهُ نِعْمَهً مِنَّا قالَ إِنَّما أُوتِیتُهُ عَلی عِلْمٍ بَلْ هِیَ فِتْنَهٌ وَ لکِنَّ أَکْثَرَهُمْ لا یَعْلَمُونَ» -. زمر / ۴۹ - {و چون انسان را آسیبی رسد، ما را فرا می خواند. سپس چون نعمتی از جانب خود به او عطا کنیم، می گوید تنها آن را به دانش خود یافته ام. نه چنان است، بلکه آن آزمایشی است، ولی بیشترشان نمی دانند}.

«فَلا یَغْرُرْکَ تَقَلُّبُهُمْ فِی الْبِلادِ» -. غافر / ۴ - {پس رفت و آمدشان در شهرها تو را دست‌خوش فریب نگرداند}.

ص: ۲۱۱

«وَ لَقَدْ فَتَنَّا قَبْلَهُمْ قَوْمَ فِرْعَوْنَ» -. دخان / ۱۷ - {و به یقین پیش از آنان قوم فرعون را بیازمودیم}.

«وَ آتَيْناهُمْ مِنَ الْآياتِ ما فِيهِ بَلؤُا مُبِينٌ» - . همان / ۳۳ - {و از نشانه ها [ى الهى] آنچه را كه در آن آزمايشى آشكار بود بديشان داديم}.

وَ لَوْ يَشاءُ اللَّهُ لَانْتَصَرَ مِنْهُمْ وَ لكِنْ لِيَبْلُوَا بَعْضَكُمْ بِبَعْضٍ» - . محمد / ۴ - {و اگر خدا مى خواست، از ايشان انتقام مى كشيد. ولى [فرمان پيكار داد] تا برخى از شما را به وسيله برخى [ديگر] بيازمايد}.

و خداوند متعال فرمود: «وَ لَنَبْلُوَنَّكُمْ حَتَّى نَعْلَمَ الْمُجاهِدِينَ مِنْكُمْ وَ الصَّابِرِينَ وَ نَبْلُوَا أَخْبارَكُمْ» - . همان / ۳۱ - {و البته شما را مى آزماييم تا مجاهدان و شكيبايان شما را باز شناسانيم و گزارش‌هاى [مربوط به] شما را رسيدگى كنيم}

«إِنَّا مُرْسِلُوا النَّاقَةِ فِتْنَةً لَهُمْ» - . قمر / ۲۷ - {ما براى آزمايش آنان [آن] ماده شتر را فرستاديم}.

«رَبَّنا لا تَجْعَلْنا فِتْنَةً لِلَّذِينَ كَفَرُوا» - . ممتحنة / ۵ - {پروردگارا! ما را وسيله آزمايش [و آماج آزار] براى كسانى كه كفر ورزيده اند مگردان}.

«الَّذِى خَلَقَ الْمَوْتَ وَ الْحَياةَ لِيَبْلُوَكُمْ أَيُّكُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا» - . ملك / ۲ - {همان‌كه مرگ و زندگى را پديد آورد تا شما را بيازمايد كه كدامتان نيكوكارتريد}.

«إِنَّا بَلَوْناهُمْ كَما بَلَوْنا أَصْحابَ الْجَنَّةِ إِذْ أَقْسَمُوا لَيَصْرِمُنَّها مُصْبِحِينَ» - . قلم / ۱۷ - {ما آنان را همان‌گونه كه باغداران را آزموديم مورد آزمايش قرار داديم، آن‌گاه كه سوگند خوردند كه صبح برخيزند و [ميوه] آن [باغ] را حتماً بچينند}

و خداوند متعال فرمود: «فَذَرْنِى وَ مَنْ يُكَذِّبُ بِهذَا الْحَدِيثِ سَنَسْتَدْرِجُهُمْ مِنْ حَيْثُ لا يَعْلَمُونَ * وَ أُمْلِى لَهُمْ إِنَّ كَيْدِى مَتِينٌ» - . همان / ۴۴ و ۴۵ - {پس مرا با كسى كه اين گفتار را تكذيب مى كند واگذار، به تدريج آنان را به گونه اى كه در نيابند [گريبان] خواهيم گرفت * و مهلتشان مى دهم؛ زيرا تدبير من [سخت] استوار است}.

«لِنَفْتِنَهُمْ فِيهِ» - . جن / ۱۷ - {تا در اين باره آنان را بيازماييم}.

«وَ ما جَعَلْنا عِدَّتَهُمْ إِلَّا فِتْنَةً لِلَّذِينَ كَفَرُوا» - . مدثر / ۳۱ - {و شماره آن‌ها را جز آزمايشى براى كسانى كه كافر شده اند قرار نداديم}.

«إِنَّهُمْ يَكِيدُونَ كَيْداً * وَ أَكِيدُ كَيْداً» - . طارق / ۱۵ و ۱۶ - آنان دست به نيرنگ مى زنند * و [من نيز] دست به نيرنگ مى زنم}.

**[ترجمه]

تفسير

قال الطبرسى رحمه الله فى قوله تعالى: وَ لِيَعْلَمَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا أى يعلمهم متميزين بالإيمان و إذا كان الله تعالى يعلمهم قبل

إظهارهم الإيمان كما يعلمهم بعده فإنما يعلم قبل الإظهار أنهم سيتميزون فإذا أظهروه علمهم متميزين و يكون التغير حاصلا فی المعلوم لا ـ فی العالم کما أن أحدنا یعلم الغد قبل مجيئه على معنى أنه سيجى ء فإذا جاء علمه جائيا و علمه يوما لا غدا و إذا انقضى فإنما يعلمه أمس لا ـ يوما و لا ـ غدا و يكون التغيير واقعا فی المعلوم لا ـ فی العالم و قیل معناه و لیعلم أولیاء الله و إنما أضاف إلى نفسه تفخيما و قيل معناه و ليظهر المعلوم من صبر من يصبر و جزع من يجزع و إيمان من يؤمن و قيل ليظهر المعلوم من النفاق و الإخلاص و معناه ليعلم الله المؤمن من المنافق فاستغنى بذكر أحدهما عن الآخر وَ يَتَّخِذَ مِنْكُمْ شُهَداءَ أى ليكرم بالشهاده من قتل يوم أحد أو يتخذ منكم شهودا على الناس بما يكون منهم من العصيان و أصل التمحيص التخليص و المحق إفناء الشى ء حالا بعد حال أى ليبتلى الله الذين آمنوا و ليخلصهم

ص: ۲۱۲

من الـذنوب أو ينجيهم من الـذنوب بالابتلاء و يهلـك الكـافرين بالـذنوب عنـد الابتلاء و قال وَ لِيَبْتَلِيَ اللَّهُ ما فِي صُدُورِكُمْ أى ليختبر ما فيها بأعمالكم لأنه قد علمه غيبا فيعلمه شهاده لأن المجازات إنما تقع على ما يعلمه مشاهده و قيل معناه ليعاملكم معامله المختبرين وَ لِيُمَحِّصَ ما فِي قُلُوبِكُمْ أى ليكشـفه و يميزه أو يخلصه من الوساوس و قال لتبلون أى لتوقع عليكم المحن و تلحقكم الشدائد فى أموالكم بذهابها و نقصانها و فى أنفسكم أيها المؤمنون بالقتل و المصائب.

و قال البيضاوى أَمْ حَسِبْتُمْ خطاب للمؤمنين حين كره بعضهم القتال أو المنافقين أَنْ تُتْرَكُوا و لم يتبين الخلص منكم و هم الذين جاهـدوا من غيرهم نفى العلم و إراده نفى المعلوم للمبـالغه فـإنه كالبرهـان عليه من حيث إن تعلق العلم به مسـتلزم لوقوعه وَلِيجَةً بطانه يوالونهم و يفشون إليهم أسرارهم.

و قـال فى قوله تعـالى يُفْتَنُونَ أى يبتلون بأصـناف البليات أو بالجهاد مع رسول الله صـلى الله عليه و آله فيعاينون ما يظهر عليه من الآيات.

و قـال الطبرسـى رحمه الله فى قوله تعالى وَ فَتَنَّاكَ فُتُوناً أى اختبرناك اختبارا و فى قوله تعالى فَإِنَّا قَدْ فَتَنَّا قَوْمَكَ أى امتحناهم و شـددنا عليهم التكليـف بمـا حـدث فيهم من أمر العجـل فألزمنـاهم عنـد ذلـك النظر ليعلموا أنه ليس بـإله فأضـاف الضـلال إلى السامرى و الفتنه إلى نفسه.

و فى قوله تعالى وَ نَبْلُوكُمْ بِالشَّرِّ وَ الْخَيْرِ أى نعاملكم معامله المختبر بالفقر و الغنى و بالضراء و السراء و بالشده و الرخاء.

وَ رُوِيَ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عليه السـلام أَنَّ أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ عليه السـلام مَرِضَ فَعَادَهُ إِخْوَانُهُ فَقَالَ كَيْفَ نَجِدُكَ يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ قَالَ بِشَرٍّ قَالُوا مَا هَذَا كَلَامُ مِثْلِكَ فَقَالَ إِنَّ اللَّهَ يَقُولُ وَ نَبْلُوكُمْ بِالشَّرِّ وَ الْخَيْرِ فِتْنَةً فَالْخَيْرُ الصِّحَّةُ وَ الْغِنَى وَ الشَّرُّ الْمَرَضُ وَ الْفَقْرُ.

فِتْنَةً أى ابتلاء و اختبارا و شده تعبد.

و قال فى قوله تعالى إِنْ أَدْرِي لَعَلَّهُ أى ما آذنتكم به اختبار لكم و شـده تكليف ليظهر صـنيعكم و قيل هذه الدنيا فِتْنَةٌ لَكُمْ و قيل تأخير العذاب محنه و

اختبار لكم لترجعوا عما أنتم عليه وَ مَتاعٌ إِلى حِينٍ أی تتمتعون به إلی وقت انقضاء آجالكم.

و قال فی قوله تعالی وَ جَعَلْنا بَعْضَكُمْ لِبَعْضٍ فِتْنَةً أی امتحانا و ابتلاء و هو افتنان الفقیر بالغنی یقول لو شاء الله لجعلنی مثله غنیا و الأعمی بالبصیر و السقیم بالصحیح.

و قال فی قوله تعالی وَ هُمْ لا يُفْتَنُونَ أی أ ظن الناس أن یقنع منهم بأن یقولوا إنا مؤمنون فقط و یقتصر منهم علی هذا القدر و لا یمتحنون بما یتبین به حقیقه إیمانهم هذا لا یكون.

و قیل معنی یفتنون یبتلون فی أنفسهم و أموالهم و هو المروی عن أبی عبد الله علیه السلام و یكون المعنی و لا یشدد علیهم التكلیف و التعبد و لا یؤمرون و لا ینهون.

و قیل معناه و لا یصابون بشدائد الدنیا و مصائبها أی أنها لا تندفع بقولهم آمنا و قال الحسن معناه أ حسبوا أن یتركوا أن یقولوا لا إله إلا الله و لا یختبروا أ صدقوا أم كذبوا یعنی أن مجرد الإقرار لا یكفی و الأولی حمله علی الجمیع إذ لا تنافی فإن المؤمن یكلف بعد الإیمان بالشرائع و یمتحن فی النفس و المال و یمنی بالشدائد و الهموم و المكاره فینبغی أن یوطن نفسه علی هذه الفتنه لیكون الأمر أیسر علیه إذا نزل به.

و قال فی قوله تعالی عَلى عِلْمٍ أی إنما أوتیته بعلمی و جلدی و حیلتی أو علی خیر عمله الله عندی أو علی علم یرضاه عنی فلذلك آتانی ما آتانی من النعم ثم قال لیس الأمر علی ما یقولون بل هی فتنه أی بلیه و اختبار یبتلیه الله بها فیظهر كیف شكره أو صبره فی مقابلتها فیجازیه بحسبها.

و قیل معناه هذه النعمه فتنه أی عذاب لهم إذا أضافوها إلی أنفسهم و قیل معناه هذه المقاله التی قالوها فتنه لهم لأنهم یعاقبون علیها و قال فی قوله تعالی سَنَسْتَدْرِجُهُمْ مِنْ حَيْثُ لا يَعْلَمُونَ أی إلی الهلكه حتی یقعوا فیه بغته.

و قیل یجوز أن یرید عذاب الآخره أی نقربهم إلیه درجه درجه حتی یقعوا فیه.

ص: ۲۱۴

و قیل هو من المدرجه و هی الطریق و درج إذا مشی سریعا أی سنأخذهم من حیث لا یعلمون أی طریق سلکوا فإن الطریق کلها إلی و مرجع الجمیع إلی و لا یغلبنی غالب و لا یسبقنی سابق و لا یفوتنی هارب.

و قیل إنه من الدرج أی سنطویهم فی الهلاک و نرفعهم عن وجه الأرض یقال طویت فلانا و طویت أمر فلان إذا ترکته و هجرته و قیل معناه کلما جددوا خطیئه جددنا لهم نعمه.

وَ رُوِیَ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام أَنَّهُ قَالَ: إِذَا أَحْدَثَ الْعَبْدُ ذَنْباً جُدِّدَ لَهُ نِعْمَهٌ فَیَدَعُ الِاسْتِغْفَارَ فَهُوَ الِاسْتِدْرَاجُ.

و لا یصح قول من قال إن معناه یستدرجهم إلی الکفر و الضلال لأن الآیه وردت فی الکفار و تضمنت أنه یستدرجهم فی المستقبل فإن السین یختص المستقبل و لأنه جعل الاستدراج جزاء علی کفرهم و عقوبه فلا بد أن یرید معنی آخر غیر الکفر. (۱)و قوله وَ أُمْلِی لَهُمْ معناه و أمهلهم و لا أعاجلهم بالعقوبه فإنهم لا یفوتونی و لا یفوتنی عذابهم إِنَّ کَیْدِی مَتِینٌ أی عذابی قوی منیع لا یدفعه دافع و سماه کیدا لنزوله بهم من حیث لا یشعرون و قیل أراد أن جزاء کیدهم متین و قال إِنَّهُمْ یَکِیدُونَ کَیْداً أی یحتالون فی الإیقاع بک و بمن معک و یریدون إطفاء نورک وَ أَکِیدُ کَیْداً أی أرید أمرا آخر علی ضد ما یریدون و أدبر ما ینقض تدابیرهم فسماه کیدا من حیث یخفی علیهم (۲).

ص: ۲۱۵

۱- فیه ان الکفر کالایمان ذو مراتب قال تعالی: «ثُمَّ کَفَرُوا ثُمَّ ازْدادُوا کُفْراً» الآیه فالمعنی: ان اللّه یخرجهم من کفر إلی کفر هو أشدّ منه، و ما ذکره فی الروایه لا ینافیه. ط.

۲- النهج: قال علیه السلام: لا یقولن أحدکم: اللّهمّ أعوذ بک من الفتنه، لانه لیس أحد إلا و هو مشتمل علی فتنه، و لکن من استعاذ فلیستعذ من عضلات الفتن، فان اللّه سبحانه یقول: «وَ اعْلَمُوا أَنَّما أَمْوالُکُمْ وَ أَوْلادُکُمْ فِتْنَهٌ» و معنی ذلک أنّه یختبرهم بالاموال و الاولاد لیتبین الساخط لرزقه، و الراضی بقسمه، و إن کان سبحانه أعلم بهم من أنفسهم، و لکن لتظهر الافعال التی بها یستحق الثواب و العقاب، لان بعضهم یحب الذکور و یکره الاناث، و بعضهم یحب تثمیر المال و یکره انثلام الحال. قال الرضی: و هذا من غریب ما سمع منه فی التفسیر.

**[ترجمه]طبرسی رحمه الله درباره این سخن خداوند متعال: «وَ لِيَعْلَمَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا» - . آل عمران / ۱۴۰ - {خداوند کسانی را که [واقعاً] ایمان آورده اند معلوم بدارد} گفته است: یعنی تا خداوند به آن‌هایی که به سبب ایمانشان [از دیگران] متمایز می‌شوند علم پیدا کند. از آن‌جا که خداوند متعال قبل از این‌که ایمان بیاورند نیز، مانند بعد از ایمان آوردن، عالم به ایمان آوردن آنان است، پس [باید گفت:] خداوند قبل از این‌که آنان ایمان بیاورند می‌داند که آنان به زودی به سبب ایمانشان متمایز از دیگران خواهند شد، و هنگامی که ایمان آوردند، به آنان به صورت متمایز [از دیگران] علم پیدا می‌کند. بنابراین تغییری که حاصل شده است در طرف معلوم است، نه در طرف عالم. چنان‌چه یکی از ما قبل از این‌که فردا برسد، علم دارد که چیزی در فردا واقع می‌شود، وقتی آن چیز در فردا واقع می‌شود وقوع آن را در همین امروز می‌داند نه در فردا، و وقتی [فردا برسد و آن چیز] واقع شود و بگذرد، وقوع آن را در دیروز می‌دانسته است، نه امروز و نه فردا، و این تغییر در طرف معلوم واقع می‌شود، نه در طرف عالم. گفته شده که معنای این آیه این است که تا اولیای خداوند بدانند، و علت این‌که خداوند این را به خود اسناد داده، فقط گرامی‌داشتن آنان است. و گفته شده معنایش این است که تا خداوند آن‌چه درباره صبر کسی که صبر می‌کند و بی‌تابی کسی که بی‌تابی می‌کند می‌داند را [برای مردمان] آشکار کند. و گفته شده، تا خداوند نفاق و اخلاصی که [از مردمان] می‌داند را [برایشان] آشکار کند و معنایش این است که تا خداوند مؤمن را از منافق معلوم بدارد، و با گفتن یکی از آن‌ها از دیگری بی‌نیاز شده است.

«وَ يَتَّخِذَ مِنْكُمْ شُهَداءَ» - . همان - {و از میان شما گواهانی بگیرد}، یعنی آنانی را که در جنگ اُحُد کشته شده‌اند را با [دادن مقام] شهادت گرامی بدارد، یا یعنی از میان شما شاهدانی بر عصیان‌های که از مردم سر می‌زند بگیرد.

\\"تمحیص\\" در لغت به معنای خالص کردن و \\"محق\\" به معنای نابود کردن چیزی به صورت پی در پی است، یعنی تا خداوند کسانی که ایمان آورده‌اند را بیازماید و آنان را از گناهان خالص گرداند،

ص: ۲۱۲

یا این‌که یعنی آنان را با آزمون‌ها، از گناهان نجات دهد و کافران را در هنگام آزمودن به سبب گناهان هلاک کند.

و فرمود: «وَ لِيَبْتَلِيَ اللَّهُ ما فِي صُدُورِكُمْ» - . آل عمران / ۱۵۴ - {که خداوند آن‌چه را در دل‌های شماست [در عمل] بیازماید} یعنی آن‌چه در دل‌های شماست را به وسیله اعمالتان آزمایش کند؛ زیرا خداوند آن را در علم غیب خود می‌داند، و به این وسیله به صورت شهودی نیز به آن علم پیدا می‌کند، چه این‌که مجازات بر چیزهایی واقع می‌شوند که علم شهودی به آن‌ها تعلق گرفته باشد. گفته شده معنایش این است: تا با شما مانند آن‌هایی که آزمایش می‌شوند رفتار کند.

«وَ لِيُمَحِّصَ ما فِي قُلُوبِكُمْ» - . همان - { و آن‌چه را در قلب‌های شماست پاک گرداند}، یعنی آن‌چه در قلب‌های شماست را کشف و مشخص کند، یا یعنی آن‌چه در قلب‌های شماست را از وسوسه‌ها خالص گرداند.

خداوند فرمود: «لَتُبْلَوُنَّ» - . همان / ۱۸۶ - {قطعاً آزموده خواهید شد}، یعنی ای مؤمنان! با از بین رفتن و کم شدن اموالتان، و کشته شدن و مصیبت‌ها در جان‌هایتان، محنت‌ها بر شما واقع می‌شود و سختی‌ها به شما می‌رسد.

بیضاوی گفته است: «أَمْ حَسِبْتُمْ» - . توبه / ۱۶ - {آیا پنداشته اید} خطاب به مؤمنان است، چرا که بعضی از آن‌ها از جنگیدن اکراه داشتند، و یا خطاب به منافقین است، «أَنْ تُتْرَكُوا» - . همان - {که به خود واگذار می شوید} و خالص‌شدگان از شما، که همان کسانی هستند که جهاد کردند، از دیگران بازشناخته نمی‌شوند!؟ با این‌که مقصود نفی معلوم بوده است، نفی علم شده [و فرموده است: «وَ لَمَّا يَعْلَمِ اللَّهُ الَّذِينَ جَاهَدُواْ مِنكُمْ ... »]، این به جهت مبالغه بوده است؛ زیرا از آن حیث که تعلق علم خداوند به چیزی مستلزم وقوع آن است، این نفی [علم] مانند برهانی بر این مطلب می گردد. «وَلِيجَةً» یعنی محرم اسراری که آنان را دوست بدارند و اسرار خود را برای آن‌ها فاش کنند.

و [بیضاوی] درباره این سخن خداوند متعال: «يُفْتَنُونَ» گفته است: یعنی با انواع آزمون‌ها، یا با جهاد در رکاب رسول خدا صلی الله علیه و آله آزموده می‌شوند و آیاتی که بر ایشان نازل می‌شود را به عیان می‌بینند.

طبرسی درباره این سخن خداوند متعال: «وَ فَتَنَّاكَ فُتُوناً» - . طه / ۴۰ - {و تو را بارها آزمودیم} گفته است: یعنی تو را به سختی آزمایش کردیم. و درباره این سخن خداوند متعال: «فَإِنَّا قَدْ فَتَنَّا قَوْمَكَ» - . همان / ۸۵ - {در حقیقت ما قوم تو را آزمودیم} گفته است: یعنی آنان را به سبب ماجرای گوساله که در بینشان به وجود آمد، امتحان کردیم و تکلیف را بر آنان سخت نمودیم و در آن هنگام آنان را به فکر واداشتیم تا بدانند که آن گوساله، نمی‌تواند معبود باشد. خداوند ضلال را به سامری و فتنه را به خود نسبت داده است.

طبرسی درباره این سخن خداوند متعال: «وَ نَبْلُوكُمْ بِالشَّرِّ وَ الْخَيْرِ» - . أنبياء / ۳۵ - {و شما را به بد و نیک خواهیم آزمود} گفته است: یعنی با شما مانند کسانی که با فقر و ثروتمندی و سختی و آسانی و دشواری و راحتی آزموده می‌شوند رفتار خواهیم کرد.

روایت شده، امام صادق علیه السلام فرمودند: امیرالمؤمنین علیه السلام بیمار شدند و برادران ایشان به عیادتشان رفتند و عرض کردند: ای امیرالمؤمنین! حالتان چطور است؟ ایشان فرمودند: به شرّ است. عرض کردند: این سخن از کسی مانند شما روا نیست! ایشان فرمودند: خداوند می‌فرماید: «وَ نَبْلُوكُمْ بِالشَّرِّ وَ الْخَيْرِ فِتْنَةً» - . همان - {و شما را از راه آزمایش به بد و نیک خواهیم آزمود}؛ [مقصود از] خیر، صحت و بی‌نیازی است و [مقصود از] شر، بیماری و فقر است.

«فِتْنَةً» یعنی به جهت آزمون و آزمایش و اندازه تعبدپذیری.

و درباره این سخن خداوند متعال: «إِنْ أَدْرِي لَعَلَّهُ ... » - . همان / ۱۱۱ - {و نمی دانم شاید آن ...} گفته است: یعنی شاید آن‌چه که به شما اعلان کردم، آزمایش و تکلیف سختی برای شما باشد تا دستاوردتان آشکار شود. گفته شده معنایش این است که این دنیا آزمونی برای شماست، و گفته شده به عقب افتادن عذاب، به سبب آزمودن و آزمایش شماست،

ص: ۲۱۳

تا از این حالی که در آن هستید بازگردید. «وَ مَتاعٌ إِلى حِينٍ» - . همان - {و تا چند گاهی [وسیله] برخورداری باشد} یعنی تا پایان عمرهایتان از آن بهره‌مند شوید.

درباره این سخن خداوند متعال: «وَ جَعَلْنا بَعْضَکُمْ لِبَعْضٍ فِتْنَةً» - . فرقان / ۲۰ - {و برخی از شما را برای برخی دیگر [وسیله] آزمایش قرار دادیم} گفته است: یعنی برخی از شما را وسیله امتحان و آزمودن برخی دیگر قرار می‌دهیم؛ چنان‌چه فقیر با [دیدن] ثروت‌مند آزموده می‌شود و می‌گوید اگر خداوند می‌خواست، مرا نیز مانند او ثروت‌مند می‌نمود، و همین‌طور کور با [دیدن] بینا و مریض با [دیدن] سالم.

و درباره این سخن خداوند متعال: «وَ هُمْ لا یُفْتَنُونَ» - . عنکبوت / ۲ - {و مورد آزمایش قرار نمی گیرند} گفته است: یعنی آیا مردم گمان کرده‌اند که همین که فقط بگویند ما ایمان آوردیم از ایشان کافی است و به همین مقدار از آنان بسنده می... شود و دیگر به وسیله چیزهایی که حقیقت ایمانشان با آن‌ها مشخص می‌شود امتحان نمی‌شوند!؟ خیر، این‌گونه نیست.

گفته شده «یُفْتَنُونَ» به معنای آزمون شدن در جان‌ها و اموال است، که این معنا از امام صادق علیه السلام نیز روایت شده است و بر حسب آن، معنای آیه این‌چنین می‌شود: [آیا مردم پنداشتند که تا گفتند ایمان آوردیم رها می شوند] و بر ایشان در تکلیف و تعبدپذیری سخت گرفته نمی‌شود و امر و نهی نمی‌شوند!؟

و گفته شده معنایش این است: [آیا مردم پنداشتند که تا گفتند ایمان آوردیم رها می شوند] و سختی‌ها و مصیبت‌های دنیا به آنان نمی‌رسد!؟ یعنی با گفتن این‌که ایمان آوردیم، سختی‌ها و مصیبت‌های دنیا از آنان دفع نمی‌شود. حسن گفته است: معنایش این است که آیا مردم پنداشته‌اند که همین که بگویند لا إله إلا الله، رها می‌شوند و آزمایش نمی‌شوند که آیا راست گفته‌اند یا دروغ!؟ یعنی تنها اقرار [به توحید] کافی نیست. بهتر این است که این آیه را بر همه معانی حمل کنیم؛ زیرا این معانی با هم منافاتی ندارند، چرا که شخص مؤمن بعد از این‌که ایمان آورد، مکلف به دستورات شرعی می‌شود و در جان و مال امتحان می‌شود و هدف سختی‌ها و گرفتاری‌ها و ناخوشایندی‌ها می‌شود، پس باید خود را آماده این آزمون کند تا هنگامی که بر او فرود آمد، برایش راحت‌تر باشد.

و درباره این سخن خداوند متعال: «عَلی عِلْمٍ» - . قصص / ۷۸ - {در نتیجه دانش خود} گفته است: یعنی این‌ها به جهت علم و نیرو و تدبیرم به من داده شده است، یا یعنی به جهت خیری است که خداوند برای من بوجود آورده است، یا به جهت علم به این که آن‌ها را برای من پسندیده است، و برای همین است که این نعمت‌ها را به من داده است. [خداوند] سپس فرموده است: چنین نیست که آنان می‌گویند، بلکه این اموال فتنه، یعنی آزمون و آزمایشی است که خداوند به سبب آن‌ها او را می‌آزماید، تا آشکار شود چگونه او را شکر می‌کند، یا در مقابلش صبر می‌کند و به حسب آن او را مجازات کند.

گفته شده که معنایش این است که این نعمت، فتنه‌ای، یعنی عذابی برای آنان است؛ زیرا خداوند آن را به خود آن‌ها نسبت داده است. و گفته شده معنایش این است که این سخنی که آنان گفتند، آزمونی برای آنان بود؛ چرا که به سبب آن کیفر می‌شوند.

و درباره این سخن خداوند متعال: «سَنَسْتَدْرِجُهُمْ مِنْ حَیْثُ لا یَعْلَمُونَ» - . أعراف / ۱۸۲ - {به تدریج از جایی که نمی دانند گریبانشان را خواهیم گرفت} گفته است: یعنی به تدریج آنان را به سوی هلاکت می‌بریم تا ناگهان در آن واقع شوند.

گفته شـده، ممکن است مقصود، عـذاب آخرت باشد، یعنی آنان را درجه به درجه به عذاب آخرت نزدیک می کنیم تا در آن واقع شوند.

ص: ۲۱۴

و گفته شـده این کلمه از \\"مدرجهٔ\\" به معنـای راه گرفته شـده است و \\"دَرَجَ\\" یعنی سـریع راه رفت، یعنی آنان را از راهی که نمی‌داننـد عـذاب می کنیم، یعنی از راهی که خودشـان در آن می‌رونـد؛ چرا که همه راه‌ها به من ختم می‌شود و همه آن‌هـا به سوی من باز می گردنـد و هیـچ کس را توان غلبه بر من نیست و هیـچ کس نمی‌توانـد از من پیشـی بگیرد و هیـچ کس نمی‌تواند از من بگریزد.

و گفته شـده که این کلمه از \\"دَرج\\" است و یعنی آنـان را در میـان هلاـکت [درج می کنیم و] قرار می‌دهیم و آن‌ها را از روی زمین بر می‌داریم. گفته می‌شـود: \\"طـویت فلانـاً و طویت أمر فلاـن\\"، یعنی آن را ترک کردم و از آن جـدا شـدم. و گفته شده معنایش این است که هر گاه که خطای جدیدی انجام دهند، نعمت جدیدی به آنان می‌دهیم.

روایت شـده که امام صادق علیه السـلام فرمودنـد: هر گاه بنده گناه جدیدی انجام می‌دهد، نعمت جدیدی به او داده می‌شود و او استغفار را رها می کند، و این همان استدراج است.

و کسـی که گفته معنـایش این است که آنان را به تدریـج به کفر و گمراهی می کشانیم، سـخنش صـحیح نیست؛ زیرا این آیه دربـاره کفـار اسـت و متضــمن ایـن معنـاست کـه خداونــد آنـان را در آینــده اسـتدراج می کنـد؛ چرا کـه \\"سـین\\" [در «سَنَسْتَدْرِجُهُمْ»] به زمـان آینـده اختصـاص دارد، و نیز زیرا خداونـد استدراج را جزا و کیفر کفر آنان قرار داده است، بنابراین مقصود باید معنایی غیر از کفر باشد.

و ایـن سـخنش: «وَ أُمْلِی لَهُمْ» - . همـان - {و بـه آنـان مهلـت می دهـم} بـه معنـای این است که به آنـان مهلت می‌دهم و در کیفرشـان عجله نمی کنم؛ چرا که آنـان نمی‌تواننـد از من و عـذاب من بگریزنـد. «إِنَّ کَیْدِی مَتِینٌ» - . همـان - {که تـدبیر من استوار است}، یعنی عذاب من، قوی و غیر قابل گریز است و هیچ کس نمی‌تواند آن را از خود دفع کند. خداوند به این جهت عـذاب را با لفظ کید [به معنای حیله] آورده است که عذاب از جایی که نمی‌دانند بر آنان نازل می‌شود. گفته شده که مقصود این است که جزای کید آنان، جزایی استوار است.

و گفته است: «إِنَّهُمْ یَکِیدُونَ کَیْداً» - . طارق / ۱۵ - {آنان دست به نیرنگ می زننـد}، یعنی برای این که تو و کسانی که با تو هسـتند را به دردسر بیاندازند، حیله می کنند، «وَ أَکِیدُ کَیْداً» - . همان / ۱۶ - {و [من نیز] دست به نیرنـگ می زنم}، یعنی من امر دیگری بر ضد آن‌چه آنان خواسته‌اند را اراده می کنم و تدبیری می کنم که تدابیر آنان نقض شود. از این جهت به آن کید گفته شده که بر آنان مخفی است.

ص: ۲۱۵

**[ترجمه]

الأخبار

«۱»

شی، تفسیر العیاشی عَنِ الْوَشَّاءِ بِإِسْنَادٍ لَهُ يُرْسِلُهُ إِلَى أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام قَالَ: وَ اللَّهِ لَتُمَحَّصُنَّ وَ اللَّهِ لَتُمَيَّزُنَّ وَ اللَّهِ لَتُغَرْبَلُنَّ حَتَّى لَا يَبْقَى مِنْكُمْ إِلَّا الْأَنْدَرُ قُلْتُ وَ مَا الْأَنْدَرُ قَالَ الْبَيْدَرُ وَ هُوَ أَنْ يَدْخُلَ الرَّجُلُ قُبَّهَ (۱)الطَّعَام يُطَيِّنُ عَلَيْهِ ثُمَّ يُخْرِجُهُ وَ قَدْ تَأَكَّلَ بَعْضُهُ فَلَا يَزَالُ يُنَقِّيهِ ثُمَّ يُكِنُّ عَلَيْهِ يُخْرِجُهُ حَتَّى يَفْعَلَ ذَلِكَ ثَلَاثَ مَرَّاتٍ حَتَّى يَبْقَى مَا لَا يَضُرُّهُ شَيْ ءٌ.

**[ترجمه]تفسیر عیاشی: وشاء با سندی مرسل نقل کرده، امام صادق علیه السلام فرمودند: به خدا سوگند که خالص گردانیده می‌شوید، و به خدا سوگند که جدا جدا می‌شوید، و به خدا سوگند که غربال می‌شوید، تا این‌که از شما جز به اندازه أندر باقی نمی‌مانند. عرض کردم: أندر چیست؟ ایشان فرمودند: خرمنی از گندم است که مردی در آن داخل شود و آن را گل‌آلود کند و سپس گندم‌ها را در حالی که مقداری از آن‌ها [ساییده و] خورده شده است از میان گل‌ها بیرون بیاورد و همین‌طور آن‌ها را تمیز کند، سپس بار دیگر در گل فرو کند و باز بیرون آورد و سه بار این‌کار را انجام دهد، و در آخر مقداری گندم که هیچ چیز نمی‌تواند به آن آسیب بزند باقی بماند.

**[ترجمه]

بیان

قال الفیروزآبادی الأندر البیدر أو کدس القمح.

**[ترجمه]فیروزآبادی گفته است: أندر به معنای خرمن، یا پشته گندم است.

**[ترجمه]

«۲»

شی، تفسیر العیاشی عَنْ زُرَارَةَ وَ حُمْرَانَ وَ مُحَمَّدِ بْنِ مُسْلِمٍ عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ وَ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام عَنْ قَوْلِهِ رَبَّنا لا تَجْعَلْنا فِتْنَةً لِلْقَوْمِ الظَّالِمِينَ قَالَ لَا تُسَلِّطْهُمْ عَلَيْنَا فَتَفْتِنَهُمْ بِنَا.

**[ترجمه]تفسیر عیاشی: محمد بن مسلم نقل کرده، امام باقر و امام صادق علیهما السلام درباره این سخن خداوند: «رَبَّنا لا تَجْعَلْنا فِتْنَةً لِلْقَوْمِ الظَّالِمِينَ» - . یونس / ۸۵ - {پروردگارا ما را برای قوم ستمگر [وسیله] آزمایش قرار مده} فرمودند: یعنی پروردگارا! آنان را بر ما مسلط مفرما که به وسیله ما آن‌ها را بیازمایی.

**[ترجمه]

«۳»

کش، رجال الكشی خَلَفُ بْنُ حَمَّارٍ عَنْ سَهْلِ بْنِ زِيَادٍ عَنْ عَلِيِّ بْنِ أَسْبَاطٍ عَنِ الْحُسَيْنِ بْنِ الْحَسَنِ قَالَ: قُلْتُ لِأَبِي الْحَسَنِ الرِّضَا علیه السلام إِنِّي تَرَكْتُ ابْنَ قِيَامَا (۲)مِنْ أَعْدَى خَلْقِ اللَّهِ لَكَ قَالَ ذَلِكَ شَرٌّ لَهُ قُلْتُ مَا أَعْجَبَ مَا أَسْمَعُ مِنْكَ جُعِلْتُ فِدَاكَ قَالَ أَعْجَبُ مِنْ ذَلِكَ إِبْلِيسُ كَانَ فِي جِوَارِ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ فِي الْقُرْبِ مِنْهُ فَأَمَرَهُ فَأَبَى وَ تَعَزَّزَ وَ كَانَ مِنَ الْكَافِرِينَ فَأَمْلَى اللَّهُ لَهُ وَ اللَّهِ مَا عَذَّبَ اللَّهُ بِشَيْ ءٍ أَشَدَّ مِنَ الْإِمْلَاءِ وَ اللَّهِ يَا حُسَيْنُ مَا عَذَّبَهُمُ اللَّهُ بِشَيْ ءٍ أَشَدَّ مِنَ الْإِمْلَاءِ(۳).

**[ترجمه]رجال کشی: حسین بن حسن نقل کرده، به امام رضا علیه السلام عرض کردم: من إبن قیام را در حالی ترک کردم که از دشمن‌ترین بندگان خدا نسبت به شما بود. ایشان فرمودند: آن [حال] برای او [سبب] شرّ است. عرض کردم: فدایتان شوم! چه سخن عجیبی است این‌که از شما می‌شنوم! ایشان فرمودند: عجیب‌تر از آن این است که ابلیس در جوار خداوند عزّ و جلّ و در مقام قرب او بود؛ خداوند به او امر کرد و او امتناع ورزید و خود را عزیزتر [از اطاعت آن امر] دانست و از کافرین گشت، [اما] خداوند به او مهلت داد. به خدا سوگند خداوند به عذابی سخت‌تر از مهلت دادن عذاب نکرده است، ای حسین! به خدا سوگند خداوند آنان را به عذابی سخت‌تر از مهلت دادن عذاب نکرده است.

**[ترجمه]

«۴»

يد، التوحيد أَبِي عَنْ أَحْمَدَ بْنِ إِدْرِيسَ عَنِ الْأَشْعَرِيِّ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ السِّنْدِيِّ عَنْ عَلِيِّ بْنِ الْحَكَمِ عَنْ هِشَامِ بْنِ سَالِمٍ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ: مَا مِنْ قَبْضٍ وَ لَا بَسْطٍ إِلَّا وَ لِلَّهِ فِيهِ الْمَنُّ أَوِ الِابْتِلَاءُ(۴).

**[ترجمه]توحید: هشام بن سالم نقل کرده، امام صادق علیه السلام فرمودند: هیچ قبض و بسطی نیست مگر این‌که خداوند را در آن منت و آزمونی است.

**[ترجمه]

«۵»

يد، التوحيد عَنْ عَلِيِّ بْنِ إِبْرَاهِيمَ عَنِ الْيَقْطِينِيِّ عَنْ يُونُسَ عَنِ الطَّيَّارِ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ: مَا مِنْ قَبْضٍ وَ لَا بَسْطٍ إِلَّا وَ لِلَّهِ فِيهِ مَشِيَّةٌ وَ قَضَاءٌ وَ ابْتِلَاءٌ.

سن، المحاسن أبی عن یونس مثله

۱- فی نسخه: بیته.

۲- هو الحسین بن قیاما الواقفی، کان یجحد أبا الحسن الرضا علیه السلام.

۳- الاملاء: الامهال و عدم التعجیل فی العقوبه.

۴- فی نسخه: و الابتلاء.

**[ترجمه]توحید: یونس از طیار نقل کرده، امام صادق علیه السلام فرمودند: هیچ قبض و بسطی نیست مگر این‌که خداوند را در آن مشیت و قضا و آزمونی است.

محاسن نیز مانند این حدیث را از یونس روایت کرده است.

ص: ۲۱۶

**[ترجمه]

بیان

لعل القبض و البسط فی الأرزاق بالتوسیع و التقتیر و فی النفوس بالسرور و الحزن و فی الأبدان بالصحه و الألم و فی الأعمال بتوفیق الإقبال إلیه و عدمه و فی الأخلاق بالتحلیه و عدمها و فی الدعاء بالإجابه له و عدمها و فی الأحكام بالرخصه فی بعضها و النهی عن بعضها.

**[ترجمه]شاید قبض و بسط در رزق‌ها به وسعت دادن و کم کردن آن‌ها، و در جان‌ها به شادی و غمگینی آن‌ها، و در جسم‌ها به سلامتی و درد آن‌ها، و در اعمال به این‌که انسان در انجام آن‌ها توفیق حال خوش داشته باشد یا نداشته باشد، و در اخلاق به نیکو نمودن و عدم نیکو نمودن آن‌ها، و در دعاها به اجابت یا عدم اجابت آن‌ها، و در احکام به ترخیص در بعضی و نهی در بعضی دیگر از آن‌ها باشد.

**[ترجمه]

«۶»

ید، التوحید أَبِی عَنْ سَعْدٍ عَنِ الْبَرْقِیِّ عَنْ أَبِیهِ عَنْ فَضَالَهَ عَنِ الطَّیَّارِ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ لَهُ لَیْسَ شَیْ ءٌ فِیهِ قَبْضٌ أَوْ بَسْطٌ مِمَّا أَمَرَ اللَّهُ بِهِ أَوْ نَهَی عَنْهُ إِلَّا وَ فِیهِ مِنَ اللَّهِ ابْتِلَاءٌ وَ قَضَاءٌ.

**[ترجمه]توحید: طیار نقل کرده، که امام صادق علیه السلام به او فرموده‌اند: آزمون و قضای در همه اوامر و نواهی خداوند که در آن‌ها قبض یا بسطی است وجود دارد.

**[ترجمه]

«۷»

سن، المحاسن ابْنُ فَضَّالٍ عَنْ عَبْدِ الْأَعْلَی بْنِ أَعْیَنَ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ: لَیْسَ لِلْعَبْدِ قَبْضٌ وَ لَا بَسْطٌ مِمَّا أَمَرَ اللَّهُ بِهِ أَوْ نَهَی اللَّهُ عَنْهُ إِلَّا وَ مِنَ اللَّهِ فِیهِ ابْتِلَاءٌ.

**[ترجمه]محاسن: عبدالأعلى بن أعین نقل کرده، امام صادق علیه السلام فرمودند: هر قبض و بسطی که در اوامر و نواهی خداوند برای بنده پیش می‌آید، خداوند را در آن آزمونی است.

**[ترجمه]

«۸»

سن، المحاسن مُحَمَّدُ بْنُ سِنَانٍ عَنِ ابْنِ مُسْكَانَ وَ إِسْحَاقَ بْنِ عَمَّارٍ مَعاً عَنْ عُبَيْدِ اللَّهِ بْنِ الْوَلِيدِ الْوَصَّافِيِّ عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ علیه السلام قَالَ: إِنَّ فِيمَا نَاجَى اللَّهُ بِهِ مُوسَى علیه السلام أَنْ قَالَ يَا رَبِّ هَذَا السَّامِرِيُّ صَنَعَ الْعِجْلَ الْخُوَارُ مَنْ صَنَعَهُ فَأَوْحَى اللَّهُ تَبَارَكَ وَ تَعَالَى إِلَيْهِ أَنَّ تِلْكَ فِتْنَتِي فَلَا تُفْصِحَنَّ عَنْهَا.

**[ترجمه]محاسن: عبیدالله بن ولید وصافی نقل کرده، امام باقر علیه السلام فرمودند: یکی از مناجات‌های موسی علی نبینا و آله و علیه السلام این بود که به خداوند عرض کرد: ای پروردگار من! این سامری گوساله را ساخت، صدای گاو را چه کسی ساخت؟ خداوند تبارك و تعالی به او وحی کرد که آن آزمون من است، از آن پرده برمدار.

**[ترجمه]

بیان

أی لا تظهرنها لأحد فإن عقولهم قاصره عن فهمها.

**[ترجمه]یعنی آن را برای کسی آشکار مکن که عقل‌های آن‌ها از فهم آن قاصر است.

**[ترجمه]

«۹»

کا، الكافي عِدَّةٌ مِنْ أَصْحَابِنَا عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ عَلِيِّ بْنِ الْحَكَمِ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ جُنْدَبٍ (۱)عَنْ سُفْيَانَ بْنِ السِّمْطِ قَالَ قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام إِنَّ اللَّهَ إِذَا أَرَادَ بِعَبْدٍ خَيْراً فَأَذْنَبَ ذَنْباً أَتْبَعَهُ بِنَقِمَةٍ وَ يُذَكِّرُهُ الِاسْتِغْفَارَ وَ إِذَا أَرَادَ بِعَبْدٍ شَرّاً فَأَذْنَبَ ذَنْباً أَتْبَعَهُ بِنِعْمَةٍ لِيُنْسِيَهُ الِاسْتِغْفَارَ وَ يَتَمَادَى بِهَا وَ هُوَ قَوْلُ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ سَنَسْتَدْرِجُهُمْ مِنْ حَيْثُ لا يَعْلَمُونَ بِالنِّعَمِ عِنْدَ الْمَعَاصِي.

**[ترجمه]کافی: سفیان بن سمط نقل کرده، امام صادق علیه السلام فرمودند: هرگاه خداوند خیر بنده‌ای را بخواهد، آن بنده گناهی می‌کند و خداوند در پی آن او را تنبیه می‌کند و استغفار را به یاد او می‌آورد. و هرگاه شرّ بنده‌ای را بخواهد، آن بنده گناهی می‌کند و خداوند به دنبال آن به او نعمتی می‌دهد تا استغفار را از یاد او ببرد و به سبب آن نعمت گمراه شود، و این است همان سخن خداوند عزّ و جلّ [که فرمود]: «سَنَسْتَدْرِجُهُمْ مِنْ حَيْثُ لا يَعْلَمُونَ» - . أعراف / ۱۸۲ - {به تدریج از جایی که نمی دانند گریبانشان را خواهیم گرفت}.

**[ترجمه]

«۱۰»

كا، الكافى عِدَّةٌ مِنْ أَصْحَابِنَا عَنْ سَهْلِ بْنِ زِيَادٍ وَ عَلِيِّ بْنِ إِبْرَاهِيمَ عَنْ أَبِيهِ

ص: ۲۱۷

۱- بضم الجيم و سكون النون و فتح الدال بعدها باء موحده، هو عبد اللّه بن جندب البجلىّ الكوفىّ، عربى ثقه، كان وكيلا لابى إبراهيم و أبى الحسن الرضا عليهما السلام، و كان عابدا، رفيع المنزله لديهما؛ و قال فيه أبو الحسن الرضا عليه السلام: إن عبد اللّه بن جندب لمن المخبتين.

جَمِيعاً عَنِ ابْنِ مَحْبُوبٍ عَنِ ابْنِ رِئَابٍ عَنْ بَعْضِ أَصْحَابِهِ قَالَ: سُئِلَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام عَنِ الِاسْتِدْرَاجِ قَالَ هُوَ الْعَبْدُ يُذْنِبُ الذَّنْبَ فَيُمْلِي لَهُ وَ يُجَدَّدُ لَهُ عِنْدَهُ النِّعَمُ فَيُلْهِيهِ عَنِ الِاسْتِغْفَارِ مِنَ الذُّنُوبِ فَهُوَ مُسْتَدْرَجٌ مِنْ حَيْثُ لَا يَعْلَمُ.

**[ترجمه]کافی: إبن رئاب از یکی از اصحاب نقل کرده، از امام صادق علیه السلام

ص: ۲۱۷

درباره استدراج سؤال شد؛ ایشان فرمودند: [استدراج، حال آن] بنده‌ای است که گناهی می‌کند و به او مهلت داده می‌شود و در هنگام گناه نعمت‌های جدیدی به او داده می‌شود و او را از استغفار از گناهان غافل می‌کنند و این بنده از جایی که نمی... داند مستدرج می‌شود.

**[ترجمه]

«۱۱»

کا، الکافی مُحَمَّدُ بْنُ يَحْيَى عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ سِنَانٍ عَنْ عَمَّارِ بْنِ مَرْوَانَ عَنْ سَمَاعَةَ قَالَ: سَأَلْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام عَنْ قَوْلِ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ سَنَسْتَدْرِجُهُمْ مِنْ حَيْثُ لا يَعْلَمُونَ قَالَ هُوَ الْعَبْدُ يُذْنِبُ الذَّنْبَ فَيُجَدَّدُ لَهُ النِّعْمَةُ مَعَهُ تُلْهِيهِ تِلْكَ النِّعْمَةُ عَنِ الِاسْتِغْفَارِ مِنْ ذَلِكَ الذَّنْبِ.

**[ترجمه]کافی: سماعهٔ نقل کرده، از امام صادق علیه السلام درباره [تفسیر] این سخن خداوند عزّ و جلّ: «سَنَسْتَدْرِجُهُمْ مِنْ حَيْثُ لا يَعْلَمُونَ» {به تدریج از جایی که نمی دانند گریبانشان را خواهیم گرفت} پرسیدم؛ ایشان فرمودند: مقصود، بنده‌ایست که گناهی می‌کند و نعمت جدیدی به او داده می‌شود و آن نعمت، او را از استغفار برای آن گناه غافل می‌کند.

**[ترجمه]

«۱۲»

کا، الکافی عَلِيُّ بْنُ إِبْرَاهِيمَ عَنْ أَبِيهِ عَنِ ابْنِ مَحْبُوبٍ عَنْ يَعْقُوبَ السَّرَّاجِ وَ عَلِيِّ بْنِ رِئَابٍ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام أَنَّ أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ صَلَوَاتُ اللَّهِ عَلَيْهِ لَمَّا بُويِعَ بَعْدَ مَقْتَلِ عُثْمَانَ صَعِدَ الْمِنْبَرَ وَ خَطَبَ بِخُطْبَةٍ ذَكَرَهَا يَقُولُ فِيهَا أَلَا إِنَّ بَلِيَّتَكُمْ قَدْ عَادَتْ كَهَيْئَتِهَا يَوْمَ بَعَثَ اللَّهُ نَبِيَّهُ صلی الله علیه و آله وَ الَّذِي بَعَثَهُ بِالْحَقِّ لَتُبَلْبَلُنَّ بَلْبَلَةً وَ لَتُغَرْبَلُنَّ غَرْبَلَةً حَتَّى يَعُودَ أَسْفَلُكُمْ أَعْلَاكُمْ وَ أَعْلَاكُمْ أَسْفَلَكُمْ وَ لَيَسْبِقَنَّ سَبَّاقُونَ كَانُوا قَصَّرُوا وَ لَيُقَصِّرَنَّ سَبَّاقُونَ كَانُوا سَبَقُوا وَ اللَّهِ مَا كَتَمْتُ وَسْمَةً وَ لَا كَذَبْتُ كِذْبَةً وَ لَقَدْ نُبِّئْتُ بِهَذَا الْمَقَامِ وَ هَذَا الْيَوْمِ.

**[ترجمه]کافی: علی بن رئاب نقل کرده، امام صادق علیه السلام فرمودند: هنگامی که مردم بعد از کشته شدن عثمان، با امیرالمؤمنین صلوات الله علیه [برای خلافت] بیعت کردند، ایشان بالای منبر رفتند و خطبه‌ای ایراد کردند که در آن فرمودند: آگاه باشید که آزمون شما مانند روزی که خداوند پیامبرش صلی الله علیه و آله را برانگیخت، بازگشته است؛ قسم به آن‌که او

را به حق برانگیخت که به سختی در هم آمیخته خواهید شد و به شدت غربال خواهید شد تا پایین شما به بالا برگردد و بالای شما به پایین بازگردد، و آنانی که کوتاهی کرده‌اند، پیش افتند و آنانی که پیش افتاده‌اند، کوتاهی کنند. و به خدا سوگند من علامتی را پنهان نکردم و دروغی نگفتم؛ من قبلاً از این مقام و از این روز باخبر شده بودم.

**[ترجمه]

بیان

لتبلبلن أی لتخلطن من تبلبلت الألسن أی اختلطت أو من البلابل و هی الهموم و الأحزان و وسوسه الصدر و لتغربلن یجوز أن یکون من الغربال الذی یغربل الدقیق و یجوز أن یکون من غربلت اللحم أی قطعته فعلی الأول یحتمل معنیین أحدهما الاختلاط کما أن فی غربله الدقیق یختلط بعضه ببعض و الثانی أن یرید بذلک أن یستخلص الصالح منکم من الفاسد و یتمیز کما یمتاز الدقیق عند الغربله من النخاله.

قوله علیه السلام حتی یعود أسفلکم أعلاکم أی یصیر عزیزکم ذلیلا و ذلیلکم عزیزا أو صالحکم فاجرا و فاجرکم صالحا و مؤمنکم کافرا و کافرکم مؤمنا و فی النهج لتساطن سوط القدر حتی یعود و هو أظهر یقال ساط القدر إذا قلب ما فیها من طعام بالمسوط و أداره و المسوط خشبه یحرک بها ما فیها لیخلط.

قوله علیه السلام و لیسبقنّ سبّاقون یعنی علیه السلام به قوما قصروا فی أول الأمر فی نصرته ثم نصروه فی ذلک الوقت و بالفقره الثانیه قوما سعوا إلی بیعته و بادروا إلی نصرته فی أول الأمر ثم خذلوه و نکثوا بیعته کطلحه و الزبیر.

قوله علیه السلام ما کتمت وسمه و فی بعض النسخ بالشین المعجمه و هو الأظهر قال الجزری فی حدیث علی و الله ما کتمت وشمه أی کلمه و فی بعض النسخ بالسین المهمله فهو بمعنی العلامه أی ما سترت علامه تدل علی سبیل الحق و لکن عمیتم عنها و لا یخفی لطف انضمام الکتم بالوسمه إذ الکتم بالتحریک نبت یخلط بالوسمه یختضب به.

lt;meta info="\\"لتبلبلن\\" یعنی با هم مخلوط می‌شوید، از \\"تبلبلت الألسن\\" به معنای زبان‌ها با هم درآمیخت، یا از \\"بلابل\\" به معنای نگرانی‌ها و غم‌ها و دل‌مشغولی‌ها می‌باشد گرفته شده است. \\"لتغربلن\\" ممکن است از غربال که وسیله ایست که آرد را در آن صاف می‌کنند گرفته شده باشد، و ممکن است از \\"غربلت اللحم\\" به معنای گوشت را بریدم باشد؛ بنا بر معنای اول نیز دو احتمال در معنای آن وجود دارد: اول این‌که به معنای درآمیختن باشد، چنان‌چه در غربال کردن آرد، مقداری از آن با مقداری دیگر مخلوط می‌شود، و دوم این‌که مقصود ایشان از آن این بوده باشد که صالح و فاسد شما از یکدیگر جدا و مشخص می‌شوند، چنان‌چه در هنگام غربال آرد از نخاله جدا می‌شود.

این سخن ایشان علیه السلام: \\"تا پایین شما به بالا برگردد و ...\\" یعنی عزت‌مندان شما ذلیل شوند و ذلیل‌شدگانتان عزیز گردند، یا یعنی تا صالحین شما گنه‌کار شوند و گنه‌کارانتان صالح گردند و مؤمنان شما کافر و کافرانتان مؤمن شوند. در نهج البلاغهٔ آمده است: \\"مانند هم‌زدن دیگ، به هم زده می‌شوید تا پایین شما به بالا ...\\" که این عبارت روشن‌تر است، گفته می‌شود \\"ساط القدر\\"، هنگامی که غذای دیگ با \\"مسوط\\" هم زده شود. \\"مسوط\\" چوبی است که آن را در غذا حرکت می‌دهند تا غذا را هم بزنند.

ص: ۲۱۸

این سخن ایشان علیه السلام: \\"آنانی که کوتاهی کرده‌اند، پیش افتند\\"، مقصود ایشان علیه السلام کسانی است که در اول کار در یاری ایشان کوتاهی کردند و در هنگام بیعت عمومی ایشان را یاری نمودند. \\"و آنانی که پیش افتاده‌اند، کوتاهی کنند\\" مقصودشان کسانی مانند طلحهٔ و زبیر است که در اول کار ایشان را یاری کردند و سپس ایشان را رها کردند و بیعت ایشان را شکستند.

این سخن ایشان علیه السلام: \\"ما کتمت وسمهٔ\\"، در بعضی از نسخه‌ها به جای \\"وسمهٔ\\"، \\"وشمهٔ\\" آمده است که ظهور بیشتری دارد. جزری گفته است: در حدیث علی آمده است: \\"والله ما کتمت وشمهٔ\\"، که \\"وشمهٔ\\" به معنای کلمه است. در بعضی دیگر از نسخه‌ها با سین [و به صورت \\"وسمهٔ\\"] آمده است که به معنای علامت است و یعنی من هیچ علامتی که دلالت بر راه حق کند را پنهان نکردم، ولی شما آن را ندیدید. پوشیده نماند که آوردن \\"کتم\\" در کنار \\"وسم\\" خالی از ظرافت نیست؛ چرا که\\"کتم\\" به فتح تاء، گیاهی است که آن را با \\"وسمهٔ\\" [که آن هم نام گیاهی است] مخلوط می‌کنند تا با مخلوط آن دو، خضاب کنند.

**[ترجمه]

«۱۳»

کـا، الکـافی مُحَمَّدُ بْنُ یَحْیَی وَ الْحَسَنُ بْنُ مُحَمَّدٍ عَنْ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنِ الْقَاسِمِ بْنِ إِسْمَاعِیلَ الْأَنْبَارِیِّ عَنِ الْحُسَیْنِ بْنِ عَلِیٍّ (۱)عَنْ أَبِی الْمَغْرَاءِ (۲)عَنِ ابْنِ أَبِی یَعْفُورٍ قَالَ سَمِعْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام یَقُولُ وَیْلٌ لِطُغَاهِ الْعَرَبِ مِنْ أَمْرٍ قَدِ اقْتَرَبَ قُلْتُ جُعِلْتُ فِدَاکَ کَمْ مَعَ الْقَائِمِ مِنَ الْعَرَبِ قَالَ نَفَرٌ یَسِیرٌ قُلْتُ وَ اللَّهِ إِنَّ مَنْ یَصِفُ هَذَا الْأَمْرَ مِنْهُمْ لَکَثِیرٌ قَالَ لَا بُدَّ لِلنَّاسِ مِنْ أَنْ یُمَحَّصُوا وَ یُمَیَّزُوا وَ یُغَرْبَلُوا وَ یُسْتَخْرَجَ فِی الْغِرْبَالِ خَلْقٌ کَثِیرٌ.

**[ترجمه]کـافی: إبن أبی‌یعفور نقـل کرده، از امـام صـادق علیه السـلام شـنیدم که می‌فرمودنـد: وای بر عرب‌های طغیان‌گر از امری که نزدیـک شـده است! عرض کردم: فـدایتان شوم! چنـد نفر از عرب‌هـا، به همراه قـائم [علیه السـلام] می‌باشـند؟ ایشـان فرمودند: تعدادی اندک. عرض کردم: به خدا سوگند عرب‌هایی که این امر را وصف می‌کنند زیاد هستند. فرمودند: مردم باید خالص شوند و متمایز گردند و غربال شوند و در غربال کردن عده زیادی خارج می‌شوند.

**[ترجمه]

«۱۴»

کا، الکافی عِدَّهٌ مِنْ أَصْحَابِنَا عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ مُعَمَّرِ بْنِ خَلَّادٍ قَالَ سَمِعْتُ أَبَا الْحَسَنِ علیه السلام یَقُولُ الم أَ حَسِبَ النَّاسُ أَنْ یُتْرَکُوا أَنْ یَقُولُوا آمَنَّا وَ هُمْ لا یُفْتَنُونَ ثُمَّ قَالَ لِی مَا الْفِتْنَهُ قُلْتُ جُعِلْتُ فِدَاکَ الَّذِی عِنْدَنَا الْفِتْنَهُ فِی الدِّینِ فَقَالَ یُفْتَنُونَ کَمَا یُفْتَنُ الذَّهَبُ ثُمَّ قَالَ یُخَلَّصُونَ کَمَا یُخَلَّصُ الذَّهَبُ.

**[ترجمه]کافی: معمر بن خلاد نقل کرده، از ابالحسن علیه السـلام شـنیدم که می‌فرمودند: «الم * أَ حَسِبَ النَّاسُ أَنْ یُتْرَکُوا أَنْ یَقُولُوا آمَنَّا وَ هُمْ لا یُفْتَنُونَ» - . عنکبوت / ۱ و ۲ - {الف لام میم * آیا مردم پنداشتند که تا گفتند ایمان آوردیم رها می شوند و مورد آزمایش قرار نمی گیرنـد!؟}، سـپس به من فرمودند: مقصود از فتنه چیست؟ عرض کردم: فدایتان شوم! تا جایی که ما می‌دانیم مقصود آزمون در دین است. ایشان فرمودنـد: آزموده می‌شوند چنان‌چه طلا آزموده [و به محک زده] می‌شود. سـپس فرمودند: خالص می‌شوند چنان‌چه طلا خالص می‌شود.

**[ترجمه]

«۱۵»

کا، الکافی مُحَمَّدُ بْنُ الْحَسَنِ وَ عَلِیُّ بْنُ مُحَمَّدٍ عَنْ سَهْلِ بْنِ زِیَادٍ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ سِنَانٍ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ مَنْصُورٍ الصَّیْقَلِ عَنْ أَبِیهِ قَالَ: کُنْتُ أَنَا وَ الْحَارِثُ بْنُ الْمُغِیرَهِ وَ جَمَاعَهٌ مِنْ أَصْحَابِنَا جُلُوساً وَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام یَسْمَعُ کَلَامَنَا فَقَالَ لَنَا فِی أَیِّ شَیْ ءٍ أَنْتُمْ هَیْهَاتَ هَیْهَاتَ لَا وَ اللَّهِ

۱- فی نسخه: الحسن بن علیّ.

۲- بکسر المیم، و سکون العین، و فتح الزای بعدها الالف، و هو المحکی عن إیضاح الاشتباه، و ممدودا کما عن الداماد، أو بضم المیم و سکون الغین المعجمه، و فتح الراء المهمله و المد کما عن الخلیل و عن الوحید فی تعلیقاته.

لَا يَكُونُ مَا تَمُدُّونَ إِلَيْهِ أَعْيُنَكُمْ حَتَّى تُغَرْبَلُوا لَا وَ اللَّهِ لَا يَكُونُ مَا تَمُدُّونَ إِلَيْهِ أَعْيُنَكُمْ حَتَّى تُمَحَّصُوا لَا وَ اللَّهِ لَا يَكُونُ مَا تَمُدُّونَ إِلَيْهِ أَعْيُنَكُمْ حَتَّى تُمَيَّزُوا لَا وَ اللَّهِ لَا يَكُونُ مَا تَمُدُّونَ إِلَيْهِ أَعْيُنَكُمْ إِلَّا بَعْدَ إِيَاسٍ لَا وَ اللَّهِ مَا يَكُونُ مَا تَمُدُّونَ إِلَيْهِ أَعْيُنَكُمْ حَتَّى يَشْقَى مَنْ يَشْقَى وَ يَسْعَدَ مَنْ يَسْعَدُ.

**[ترجمه]کافی: محمد بن منصور صیقل از پدرش نقل کرده، من و حارث بن مغیره و گروهی از اصحاب نشسته بودیم و امام صادق علیه السلام صحبت‌های ما را می‌شنیدند؛ به ما فرمودند: از چه چیزی صحبت می‌کنید!؟ هرگز! نه، به خدا سوگند

ص: ۲۱۹

آن‌چه به آن چشم [امید] بسته‌اید نخواهد شد جز این‌که غربال شوید، نه، به خدا سوگند آن‌چه بدان چشم [امید] بسته‌اید نخواهد شد جز این‌که خالص شوید، نه، به خدا سوگند آن‌چه به آن چشم [امید] بسته‌اید نخواهد شد مگر این‌که جدا جدا شوید، نه، به خدا سوگند آن‌چه به آن چشم [امید] بسته‌اید نخواهد شد مگر بعد از این‌که ناامید شوید، نه، به خدا سوگند آن... چه به آن چشم [امید] بسته‌اید نخواهد شد مگر زمانی که کسانی که به شقاوت می‌رسند، به شقاوت برسند و کسانی که به سعادت می‌رسند، به سعادت برسند.

**[ترجمه]

«۱۶»

نهج، نهج البلاغه أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّ اللَّهَ تَعَالَى قَدْ أَعَاذَكُمْ مِنْ أَنْ يَجُورَ عَلَيْكُمْ وَ لَمْ يُعِذْكُمْ مِنْ أَنْ يَبْتَلِيَكُمْ وَ قَدْ قَالَ جَلَّ مِنْ قَائِلٍ إِنَّ فِي ذلِكَ لَآياتٍ وَ إِنْ كُنَّا لَمُبْتَلِينَ

**[ترجمه]نهج البلاغة: ای مردم! خداوند متعال شما را از این‌که بر شما ستم کند، در امان داشته است، ولی از این‌که شما را بیازماید در امان نداشته است، خداوند والامقام فرموده است: «إِنَّ فِي ذلِكَ لَآياتٍ وَ إِنْ كُنَّا لَمُبْتَلِينَ» - . مؤمنون / ۳۰ - {در حقیقت در این [ماجرا] عبرت‌هایی است و قطعاً ما آزمایش کننده بودیم}.

**[ترجمه]

«۱۷»

نهج، نهج البلاغه قَالَ علیه السلام كَمْ مِنْ مُسْتَدْرَجٍ بِالْإِحْسَانِ إِلَيْهِ وَ مَغْرُورٍ بِالسِّتْرِ عَلَيْهِ وَ مَفْتُونٍ بِحُسْنِ الْقَوْلِ فِيهِ وَ مَا ابْتَلَى اللَّهُ سُبْحَانَهُ أَحَداً بِمِثْلِ الْإِمْلَاءِ.

**[ترجمه]نهج البلاغة: امیرالمؤمنین علیه السلام فرمودند: چه بسا کسانی که به سبب احسان به آن‌ها مورد استدراج قرار می... گیرند و با پرده انداختن بر روی آن‌ها مغرور می‌شوند و با سخنان نیکی که درباره‌اشان گفته می‌شود مفتون می‌شوند. خداوند

سبحان هیچ‌کس را به چیزی مانند مهلت دادن نیازموده است.

**[ترجمه]

«۱۸»

وَ قَالَ علیه السلام أَيُّهَا النَّاسُ لِيَرَكُمُ اللَّهُ مِنَ النِّعْمَهِ وَجِلِينَ كَمَا يَرَاكُمْ مِنَ النَّقِمَهِ فَرِقِينَ إِنَّهُ مَنْ وُسِّعَ عَلَيْهِ فِی ذَاتِ يَدِهِ فَلَمْ يَرَ ذَلِکَ اسْتِدْرَاجاً فَقَدْ أَمِنَ مَخُوفاً وَ مَنْ ضُيِّقَ عَلَيْهِ فِی ذَاتِ يَدِهِ فَلَمْ يَرَ ذَلِکَ اختيارا [اخْتِبَاراً] فَقَدْ ضَيَّعَ مَأْمُولًا.

أقول: سيأتی الآيات و الأخبار فی الإملاء و الإمهال و الاستدراج فی كتاب الإيمان و الكفر.

**[ترجمه]و هم ایشان علیه السلام فرمودند: ای مردم! خداوند قطعاً دو نوع ترس از نعمت را به شما نشان می‌دهد، چنان‌چه دو نوع ترس از تنبیه را به شما نشان می‌دهد؛ کسی که در رزقش وسعت داده شود و آن را به عنوان استدراج نبیند، آسایشش همراه با ترس است و کسی که در رزقش تنگ گرفته شود و این را به عنوان آزمون نبیند، آرزویی را تباه کرده است.

مؤلف گوید: آیات و روایات املاء و امهال و استدراج در کتاب ایمان و کفر خواهد آمد.

**[ترجمه]

باب ۹ أن المعرفه منه تعالی

الآيات؛

لقمان: «وَ لَئِنْ سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَ السَّماواتِ وَ الْأَرْضَ لَيَقُولُنَّ اللَّهُ قُلِ الْحَمْدُ لِلَّهِ بَلْ أَكْثَرُهُمْ لا يَعْلَمُونَ»(۲۵)

الزخرف: «وَ لَئِنْ سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَ السَّماواتِ وَ الْأَرْضَ لَيَقُولُنَّ خَلَقَهُنَّ الْعَزِيزُ الْعَلِيمُ»(۹)

الحجرات: «يَمُنُّونَ عَلَيْكَ أَنْ أَسْلَمُوا قُلْ لا تَمُنُّوا عَلَيَّ إِسْلامَكُمْ بَلِ اللَّهُ يَمُنُّ عَلَيْكُمْ أَنْ هَداكُمْ لِلْإِيمانِ إِنْ كُنْتُمْ صادِقِينَ»(۱۷)

الليل: «إِنَّ عَلَيْنا لَلْهُدى»(۱۲)

ص: ۲۲۰

**[ترجمه]«وَ لَئِنْ سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَ السَّماواتِ وَ الْأَرْضَ لَيَقُولُنَّ اللَّهُ قُلِ الْحَمْدُ لِلَّهِ بَلْ أَكْثَرُهُمْ لا يَعْلَمُونَ» - . لقمان / ۲۵ - {و اگر از آن‌ها بپرسی چه کسی آسمان‌ها و زمین را آفریده است، مسلماً خواهند گفت خدا، بگو ستایش از آن خداست. ولی بیشترشان نمی دانند}.

«وَ لَئِنْ سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَ السَّماواتِ وَ الْأَرْضَ لَيَقُولُنَّ خَلَقَهُنَّ الْعَزِيزُ الْعَلِيمُ» - . زخرف / ۹ - {و اگر از آنان بپرسی آسمان‌ها و زمین را چه کسی آفریده، قطعاً خواهند گفت: آن‌ها را همان قادر دانا آفریده است}.

«يَمُنُّونَ عَلَيْكَ أَنْ أَسْلَمُوا قُلْ لا تَمُنُّوا عَلَيَّ إِسْلامَكُمْ بَلِ اللَّهُ يَمُنُّ عَلَيْكُمْ أَنْ هَداكُمْ لِلْإِيمانِ إِنْ كُنْتُمْ صادِقِينَ» - . حجرات / ۱۷ - {از این‌که اسلام آورده اند بر تو منت می نهند، بگو بر من از اسلام آوردنتان منت مگذارید، بلکه [این] خداست که با هدایت کردن شما به ایمان بر شما منت می گذارد اگر راستگو باشید}.

«إِنَّ عَلَيْنا لَلْهُدى» - . لیل / ۱۲ - {همانا هدایت بر ماست}.

ص: ۲۲۰

**[ترجمه]

تفسیر

قوله تعالى لَيَقُولُنَّ اللَّهُ إما لكونهم مجبولين مفطورين على الإذعان بذلك إذا رجعوا إلى أنفسهم و لم يتبعوا أسلافهم أو الخطاب مع كفار قريش فإنهم كانوا معترفين بأن الخالق هو الله و ليس له شريك في الخلق لكنهم كانوا يجعلون الأصنام شريكا له في العباده.

قوله تعالى أَنْ هَداكُمْ لِلْإِيمانِ أي أراكم السبيل إليه بإرسال الرسل و إنزال الكتب أو وفقكم لقبول ما أتت به الرسل و الإذعان بها أو ألهمكم المعرفه كما هو ظاهر الأخبار.

**[ترجمه]این سخن خداوند متعال: «لَيَقُولُنَّ اللَّهُ» - . لقمان / ۲۵ - {مسلماً خواهند گفت خدا}، یا به جهت آن است که آفرینش و فطرت آنان همراه با اقرار به این موضوع بوده است، [و] وقتی به خودشان برگردند و از گذشتگانشان پیروی نکنند[، به این موضوع اعتراف می‌کنند]، و یا این‌که روی خطاب در این آیه به کفار قریش است که با این‌که معترف بودند که تنها خداوند است که آفریدگار است و هیچ شریکی در خلق ندارد، در عبادتشان بت‌ها را با خداوند شریک قرار می‌دادند.

این سخن خداوند متعال: «أَنْ هَداكُمْ لِلْإِيمانِ ... » - . حجرات / ۱۷ - { با هدایت کردن شما به ایمان ...}، یعنی به وسیله فرستادن رسولان و نازل کردن کتاب‌ها[ی آسمانی] راه ایمان را به شما نشان داد، یا یعنی به شما توفیق قبول کردن و اقرار به چیزهایی که رسولان آوردند را داد، یا چنان‌چه ظاهر اخبار دلالت دارد، یعنی معرفت را به شما الهام کرد.

**[ترجمه]

الأخبار

«۱»

ب، قرب الإسناد مُعَاوِيَهُ بْنُ حُكَيْمٍ عَنِ الْبَزَنْطِيِّ قَالَ: قُلْتُ لِأَبِی الْحَسَنِ الرِّضَا علیه السلام لِلنَّاسِ فِی الْمَعْرِفَهِ صُنْعٌ قَالَ لَا قُلْتُ لَهُمْ عَلَيْهَا ثَوَابٌ قَالَ يُتَطَوَّلُ عَلَيْهِمْ بِالثَّوَابِ كَمَا يُتَطَوَّلُ عَلَيْهِمْ بِالْمَعْرِفَهِ.

ضا، فقه الرضا علیه السلام عن العالم علیه السلام مثله.

**[ترجمه]قرب الإسناد: بزنطی نقل کرده، به امام رضا علیه السلام عرض کردم: آیا مردم در رسیدن به معرفت نقشی دارند؟ ایشان فرمودند: خیر. عرض کردم: آیا به جهت آن ثوابی می‌برند؟ ایشان فرمودند: ثواب نیز مانند معرفت که به آنان تفضل می‌شود، از روی تفضل به آنان داده می‌شود.

فقه الرضا نیز مانند همین روایت را از عالم علیه السلام نقل کرده است.

**[ترجمه]

«۲»

ل، الخصال أَبِی عَنْ أَحْمَدَ بْنِ إِدْرِيسَ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ أَحْمَدَ عَنْ مُوسَى بْنِ جَعْفَرٍ الْبَغْدَادِيِّ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ الْأَصْبَهَانِيِّ عَنْ دُرُسْتَ عَمَّنْ ذَكَرَهُ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ: سِتَّهُ أَشْيَاءَ لَيْسَ لِلْعِبَادِ فِيهَا صُنْعٌ الْمَعْرِفَهُ وَ الْجَهْلُ وَ الرِّضَا وَ الْغَضَبُ وَ النَّوْمُ وَ الْيَقَظَهُ.

سن، المحاسن أبی رفعه إلی أبی عبد الله علیه السلام مثله.

**[ترجمه]خصال: دُرُست از شخصی نقل کرده، امام صادق علیه السلام فرمودند: شش چیز است که بندگان در آن‌ها نقشی ندارند: معرفت و جهل و رضا و غضب و خواب و بیداری.

محاسن نیز مانند همین را با سندی مرفوع از امام صادق علیه السلام نقل کرده است.

**[ترجمه]

«۳»

يد، التوحيد ابْنُ الْوَلِيدِ عَنِ الصَّفَّارِ عَنِ ابْنِ مَعْرُوفٍ عَنِ ابْنِ أَبِی نَجْرَانَ عَنْ حَمَّادِ بْنِ عُثْمَانَ عَنْ عَبْدِ الرَّحِيمِ الْقَصِيرِ قَالَ: كَتَبْتُ عَلَى يَدَیْ عَبْدِ الْمَلِكِ بْنِ أَعْيَنَ فَسَأَلْتُهُ عَنِ الْمَعْرِفَهِ وَ الْجُحُودِ أَ هُمَا مَخْلُوقَتَانِ فَكَتَبَ علیه السلام سَأَلْتَ عَنِ الْمَعْرِفَهِ مَا هِیَ فَاعْلَمْ رَحِمَكَ اللَّهُ أَنَّ الْمَعْرِفَهَ مِنْ صُنْعِ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ فِی الْقَلْبِ مَخْلُوقَهٌ وَ الْجُحُودَ صُنْعُ اللَّهِ فِی الْقَلْبِ مَخْلُوقٌ وَ لَيْسَ لِلْعِبَادِ فِيهِمَا مِنْ

صُنْعٍ وَ لَهُمْ فِيهَا الِاخْتِيَارُ مِنَ الِاكْتِسَابِ فَبِشَهْوَتِهِمُ الْإِيمَانَ اخْتَارُوا الْمَعْرِفَهَ فَكَانُوا بِذَلِكَ مُؤْمِنِينَ عَارِفِينَ وَ بِشَهْوَتِهِمُ الْكُفْرَ اخْتَارُوا الْجُحُودَ فَكَانُوا بِذَلِكَ كَافِرِينَ جَاحِدِينَ ضُلَّالًا وَ ذَلِكَ بِتَوْفِيقِ اللَّهِ لَهُمْ وَ خِذْلَانِ مَنْ خَذَلَهُ اللَّهُ فَبِالاخْتِيَارِ وَ الِاكْتِسَابِ عَاقَبَهُمُ اللَّهُ وَ أَثَابَهُمْ الْخَبَرَ.

ص: ۲۲۱

**[ترجمه]توحید: عبدالرحیم قصیر نقل کرده، نامه‌ای برای ایشان [امام باقر یا امام صادق علیهما السلام] نوشتم و آن را به دست عبدالملك بن أعین دادم و در آن سؤال کرده بودم که آیا معرفت و انکار، مخلوق هستند یا نه؛ ایشان [در جواب] نوشتند: پرسیده بودی که معرفت چیست؛ خدا تو را رحمت کند! بدان که معرفت یکی از کارهای خداوند عزّ و جلّ در قلب است و مخلوق اوست، و انکار نیز کار خداوند در قلب می‌باشد و مخلوق اوست، و بندگان در این دو هیچ نقشی ندارند، ولی اختیار دارند که کدام را کسب کنند؛ با تمایلشان به ایمان، معرفت را اختیار می‌کنند و بدین ترتیب مؤمن و اهل معرفت می... شوند، و با تمایلشان به کفر، انکار را اختیار می‌کنند و بدین طریق کافر و منکر و گمراه می‌شوند. و این به سبب توفیق یا خوار نمودن خداوند مر ایشان راست. [البته] خداوند به سبب اختیار و عمل خودشان است که آنان را کیفر می‌کند یا ثواب می‌دهد.

...

ص: ۲۲۱

**[ترجمه]

«۴»

سن، المحاسن أَبِی عَنِ النَّضْرِ عَنِ الْحَلَبِیِّ عَنْ أَبِی الْمَغْرَاءِ عَنْ أَبِی بَصِیرٍ (۱)عَنْ أَبِی جَعْفَرٍ علیه السلام قَالَ (۲)قَالَ: إِنِّی لَأَعْلَمُ أَنَّ هَذَا الْحُبَّ الَّذِی تُحِبُّونَّا لَیْسَ بِشَیْ ءٍ صَنَعْتُمُوهُ وَ لَکِنَّ اللَّهَ صَنَعَهُ.

**[ترجمه]محاسن: أبی‌بصیر نقل کرده، امام باقر علیه السلام فرمودند: من به تحقیق می‌دانم که این محبتی که شما به سبب آن ما را دوست دارید، چیزی نیست که شما آن را به وجود آورده باشید، بلکه خداست که آن را به وجود آورده است.

**[ترجمه]

«۵»

سن، المحاسن ابْنُ فَضَّالٍ عَنْ عَلِیِّ بْنِ عُقْبَهَ وَ فَضْلٍ الْأَسَدِیِّ عَنْ عَبْدِ الْأَعْلَی مَوْلَی آلِ سَامٍ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ: لَمْ یُکَلِّفِ اللَّهُ الْعِبَادَ الْمَعْرِفَهَ وَ لَمْ یَجْعَلْ لَهُمْ إِلَیْهَا سَبِیلًا.

**[ترجمه]محاسن: عبدالأعلی مولی آل سام نقل کرده، امام صادق علیه السلام فرمودند: خداوند بندگان را به معرفت مکلف نکرده است و برای آنان راهی برای رسیدن به آن قرار نداده است.

**[ترجمه]

«۶»

سن، المحاسن الْوَشَّاءُ عَنْ أَبَانٍ الْأَحْمَرِ عَنْ عُثْمَانَ عَنِ الْفَضْلِ أَبِی الْعَبَّاسِ بَقْبَاقٍ قَالَ: سَأَلْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام عَنْ قَوْلِ اللَّهِ

عَزَّ وَ جَلَّ كَتَبَ فِی قُلُوبِهِمُ الْإِيمانَ هَلْ لَهُمْ فِی ذَلِكَ صُنْعٌ قَالَ لَا.

**[ترجمه]محاسن: فضل بن أبی‌العباس بقباق نقل كرده، از امام صادق علیه السلام درباره اين سخن خداوند عزّ و جلّ: «كَتَبَ فِی قُلُوبِهِمُ الْإِيمانَ» - . مجادله / ۲۲ - {در دل اين‌هاست كه [خدا] ايمان را نوشته است} پرسيدم كه آيا خود آنان نيز نقشی در آن دارند؟ ايشان فرمودند: خير.

**[ترجمه]

«۷»

سن، المحاسن الْوَشَّاءُ عَنْ أَبَانٍ الْأَحْمَرِ عَنِ الْحَسَنِ بْنِ زِيَادٍ قَالَ: سَأَلْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام عَنِ الْإِيمَانِ هَلْ لِلْعِبَادِ فِيهِ صُنْعٌ قَالَ لَا وَ لَا كَرَامَةَ بَلْ هُوَ مِنَ اللَّهِ وَ فَضْلِهِ.

**[ترجمه]محاسن: حسن بن زياد نقل كرده، از امام صادق علیه السلام درباره ايمان پرسيدم كه آيا بندگان در آن نقشی دارند؟ ايشان فرمودند: خير، هيچ كرامتی هم در آن ندارند، بلكه [ايمان، موهبتی] از جانب خداوند است و از فضل اوست.

**[ترجمه]

«۸»

سن، المحاسن مُحَمَّدُ بْنُ خَالِدٍ عَنِ النَّضْرِ عَنْ يَحْيَى الْحَلَبِيِّ عَنْ أَيُّوبَ بْنِ الْحُرِّ عَنِ الْحَسَنِ بْنِ زِيَادٍ قَالَ: سَأَلْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام عَنْ قَوْلِ اللَّهِ حَبَّبَ إِلَيْكُمُ الْإِيمانَ وَ زَيَّنَهُ فِی قُلُوبِكُمْ هَلْ لِلْعِبَادِ بِمَا حَبَّبَ صُنْعٌ قَالَ لَا وَ لَا كَرَامَةَ.

**[ترجمه]محاسن: حسن بن زياد نقل كرده، از امام صادق علیه السلام درباره اين سخن خداوند: «حَبَّبَ إِلَيْكُمُ الْإِيمانَ وَ زَيَّنَهُ فِی قُلُوبِكُمْ» - . حجرات / ۷ - {ايمان را برای شما دوست داشتنی گردانيد و آن را در دل‌های شما بياراست} پرسيدم كه آيا بندگان نيز در آن‌چه كه خداوند برايشان دل‌پذير گردانيده نقشی دارند؟ ايشان فرمودند: خير، هيچ كرامتی نيز ندارند.

**[ترجمه]

«۹»

سن، المحاسن أَبِی خِدَاشٍ الْمَهْدِيِّ (۳)عَنِ الْهَيْثَمِ بْنِ حَفْصٍ عَنْ زُرَارَةَ عَنْ أَبِی جَعْفَرٍ علیه السلام قَالَ: لَيْسَ عَلَى النَّاسِ أَنْ يَعْلَمُوا حَتَّى يَكُونَ اللَّهُ هُوَ الْمُعَلِّمَ لَهُمْ فَإِذَا أَعْلَمَهُمْ (۴)فَعَلَيْهِمْ أَنْ يَعْلَمُوا.

**[ترجمه]محاسن: زراره نقل كرده، امام باقر علیه السلام فرمودند: بر مردمان واجب نيست كه بدانند، تا اين‌كه خود خداوند معلم آنان می‌شود و وقتی به آنان آموخت، بر آن‌ها واجب می‌شود كه ياد بگيرند.

**[ترجمه]

«۱۰»

سن، المحاسن عِدَّهٌ عَنْ عَبَّاسِ بْنِ عَامِرٍ عَنْ مُثَنًّی الْحَنَّاطِ عَنْ أَبِی بَصِیرٍ قَالَ

ص: ۲۲۲

۱- لیس فی المصدر «عن ابی بصیر» بل روی الحدیث أبو المغراء عن ابی جعفر علیه السلام بلا واسطه. م.

۲- فی المصدر عن ابی جعفر علیه السلام قال: انی لا علم. م.

۳- یحتمل قویا کون لفظه المهدی مصحف المهری و مهره محله بالبصره، و أبو خداش کنیه لعبد اللّه بن خداش المهری البصری، الذی ضعفه النجاشیّ و قال: فی مذهبه ارتفاع. و حکی الکشّیّ عن الطیالسی توثیقه.

۴- فی المصدر: فاذا علمهم. م.

سَمِعْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام یَقُولُ إِنَّ اللَّهَ خَلَقَ خَلْقَهُ فَخَلَقَ قَوْماً لِحُبِّنَا لَوْ أَنَّ أَحَدَهُمْ خَرَجَ مِنْ هَذَا الرَّأْیِ لَرَدَّهُ اللَّهُ إِلَیْهِ وَ إِنْ رَغِمَ أَنْفُهُ وَ خَلَقَ خَلْقاً (۱)لِبُغْضِنَا لَا یُحِبُّونَنَا أَبَداً.

**[ترجمه]محاسن: أبی‌بصیر نقل کرده، از امام صادق علیه السلام شنیدم که می‌فرمودند:

ص: ۲۲۲

خداوند خلایقش را آفرید و قومی را برای محبت ما آفرید؛ اگر یکی از آن‌ها از این اعتقاد خارج شود، خداوند او را، حتی اگر شده بینی‌اش را به خاک بمالد، به آن [اعتقاد] بر می‌گرداند، و عده‌ای دیگر را برای بغض ورزیدن به ما آفرید که هیچ‌گاه ما را دوست نخواهند داشت.

**[ترجمه]

«۱۱»

ما، الأمالی للشیخ الطوسی الْحُسَیْنُ بْنُ إِبْرَاهِیمَ الْقَزْوِینِیُّ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ وَهْبَانَ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ إِبْرَاهِیمَ عَنِ الْحَسَنِ بْنِ عَلِیٍّ الزَّعْفَرَانِیِّ عَنِ الْبَرْقِیِّ عَنْ أَبِیهِ عَنِ ابْنِ أَبِی عُمَیْرٍ عَنْ زُرَارَةَ عَنْ أَبِی جَعْفَرٍ علیه السلام قَالَ: قُلْتُ لَهُ فِطْرَتَ اللَّهِ الَّتِی فَطَرَ النَّاسَ عَلَیْها قَالَ التَّوْحِیدُ.

**[ترجمه]أمالی طوسی: زراره نقل کرده، به امام باقر علیه السلام عرض کردم: [مقصود از این آیه]: «فِطْرَتَ اللَّهِ الَّتِی فَطَرَ النَّاسَ عَلَیْها» -. روم / ۳۰ - {همان

سرشتی که خدا مردم را بر آن سرشته است} [چیست]؟ ایشان فرمودند: توحید.

**[ترجمه]

«۱۲»

سن، المحاسن أَبِی عَنْ صَفْوَانَ قَالَ: قُلْتُ لِعَبْدٍ صَالِحٍ (۲)هَلْ فِی النَّاسِ اسْتِطَاعَةٌ یَتَعَاطَوْنَ بِهَا الْمَعْرِفَةَ قَالَ لَا إِنَّمَا هُوَ تَطَوُّلٌ مِنَ اللَّهِ قُلْتُ أَ فَلَهُمْ عَلَی الْمَعْرِفَةِ ثَوَابٌ إِذَا کَانَ (۳)لَیْسَ فِیهِمْ مَا یَتَعَاطَوْنَهُ بِمَنْزِلَهِ الرُّکُوعِ وَ السُّجُودِ الَّذِی أُمِرُوا بِهِ فَفَعَلُوهُ قَالَ لَا إِنَّمَا هُوَ تَطَوُّلٌ مِنَ اللَّهِ عَلَیْهِمْ وَ تَطَوُّلٌ بِالثَّوَابِ.

**[ترجمه]محاسن: صفوان نقل کرده، به عبد صالح [- امام موسی بن جعفر علیه السلام] عرض کردم: آیا مردم استطاعت این را دارند که معرفت را به دست آورند؟ ایشان فرمودند: معرفت، تفضلی از خداوند است. عرض کردم: حال که معرفت مانند رکوع و سجود که مأمور به آن می‌شوند و انجامش می‌دهند نیست و آن را به دست

نمی‌آورند، آیا به سبب معرفتشان ثوابی به آن‌ها داده می‌شود؟ ایشان فرمودند: معرفت، تفضل خداوند بر آنان است و خداوند از روی تفضل خود، بر آن ثواب نیز می‌دهد.

**[ترجمه]

«۱۳»

سن، المحاسن أَبِی عَنْ فَضَالَهَ عَنْ جَمِیلِ بْنِ دَرَّاجٍ عَنْ زُرَارَهَ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام فِی قَوْلِ اللَّهِ وَ إِذْ أَخَذَ رَبُّکَ مِنْ بَنِی آدَمَ مِنْ ظُهُورِهِمْ ذُرِّیَّتَهُمْ وَ أَشْهَدَهُمْ عَلی أَنْفُسِهِمْ قَالَ کَانَ ذَلِکَ مُعَایَنَهَ اللَّهِ (۴)فَأَنْسَاهُمُ الْمُعَایَنَهَ وَ أَثْبَتَ الْإِقْرَارَ فِی صُدُورِهِمْ وَ لَوْ لَا ذَلِکَ مَا عَرَفَ أَحَدٌ خَالِقَهُ وَ لَا رَازِقَهُ وَ هُوَ قَوْلُ اللَّهِ وَ لَئِنْ سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَهُمْ لَیَقُولُنَّ اللَّهُ

**[ترجمه]محاسن: زراره نقل کرده، امام صادق علیه السلام درباره این سخن خداوند: «وَ إِذْ أَخَذَ رَبُّکَ مِنْ بَنِی آدَمَ مِنْ ظُهُورِهِمْ ذُرِّیَّتَهُمْ وَ أَشْهَدَهُمْ عَلی أَنْفُسِهِمْ» - . أعراف / ۱۷۲ - {و

هنگامی را که پروردگارت از پشت فرزندان آدم، ذریه آنان را برگرفت و ایشان را بر خودشان گواه ساخت} فرمودند: آن [میثاق] در حضور خداوند بود، خداوند این حضور را از یاد آن‌ها برُد و اقرار به آن در دل‌هایشان را باقی گذاشت، اگر آن [اقرار در دل‌هایشان] نمی‌ماند، هیچ‌کس آفریننده و روزی‌دهنده خود را باز نمی‌شناخت، و این همان سخن خداوند است [که فرمود]: «وَ لَئِنْ سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَهُمْ لَیَقُولُنَّ اللَّهُ» - . زخرف / ۸۷ - {اگر از آنان بپرسی چه کسی آنان را خلق کرده، مسلماً خواهند گفت خدا}.

**[ترجمه]

بیان

المعاینه مجاز عن المواجهه بالخطاب أی خلق الکلام قباله وجههم فنسوا تلک الحاله و ثبتت المعرفه فی قلوبهم (۵)ثم اعلم أن أخبار هذا الباب و کثیرا

ص: ۲۲۳

۱- فی المصدر: قوما. م.

۲- الظاهر: «للعبد الصالح» و هو کنایه عن موسی بن جعفر علیه السلام. م.

۳- فی المصدر: کانوا. م.

۴- فی المصدر: معاینه للّه. م.

۵- قد تقدم فی أخبار الرؤیه و جوامع التوحید من کتاب التوحید ما یظهر به معنی هذه المعاینه و هو العلم الیقینی باللّه سبحانه من غیر وساطه تفکر عقلی و تصور خیالی أو وهمی أو اتصال حسی و من غیر لزوم تجسیم أو تحدید فارجع و تأمل. و لا یخلو

موجود ذو شعور بل موجود مخلوق عن هذا العلم فلا حجاب بينه و بين خلقه كما فى الروايات. ط.

من أخبار الأبواب السابقه تدل على أن معرفه الله تعالى بل معرفه الرسول و الأئمه صلوات الله عليه و سائر العقائد الدينيه موهبيّه و ليست بكسبيّه و يمكن حملها على كمال معرفته أو المراد أنه تعالى احتج عليهم بما أعطاهم من العقول و لا يقدر أحد من الخلق حتى الرسل على هدايه أحد و تعريفه أو المراد أن المفيض للمعارف هو الرب تعالى و إنما أمر العباد بالسعى فى أن يستعدوا لذلك بالفكر و النظر كما يشير إليه خبر عبد الرحيم أو يقال هى مختصه بمعرفه غير ما يتوقف عليه العلم بصدق الرسل فإن ما سوى ذلك إنما نعرفه بما عرفنا الله على لسان أنبيائه و حججه صلوات الله عليهم أو يقال المراد بها معرفه الأحكام الفرعيه لعدم استقلال العقل فيها أو المعنى أنها إنما تحصل بتوفيقه تعالى للاكتساب هذا ما يمكن أن يقال فى تأويلها مع بعد أكثرها (1)و الظاهر منها أن العباد إنما يكلفون بالانقياد للحق و ترك الاستكبار عن قبوله فأما المعارف فإنها بأسرها مما يلقيه الله تعالى فى قلوب عباده بعد اختيارهم للحق ثم يكمل ذلك يوما فيوما بقدر أعمالهم و طاعاتهم حتى يوصلهم إلى درجه اليقين و حسبك فى ذلك ما وصل إليك من سيره النبيين و أئمه الدين فى تكميل أممهم و أصحابهم فإنهم لم يحيلوهم على الاكتساب و النظر و تتبع كتب الفلاسفه و الاقتباس من علوم الزنادقه بل إنما دعوهم أولا إلى الإذعان بالتوحيد و سائر العقائد ثم دعوهم إلى تكميل النفس بالطاعات و الرياضيات حتى فازوا بأعلى درجات السعادات.

۱- لا- يخفى أن الإراده التى هى مناط الاختيار لا تتعلق بشى ء الا عن تصور و تصديق سابق اجمالا أو تفصيلا فمن المحال أن يتعلق الإراده باصل المعرفه و العلم فيكون اختياريا من صنع العبد كافعال الجوارح و هذا هو الذى تذكره الروايات. و اما تفاصيل العلم و المعرفه فهى كسبيه اختياريه بالواسطه بمعنى أن الفكر فى المقدمات يجعل الإنسان مستعدا لافاضه النتيجه منه تعالى، و العلم مع ذلك ليس فعلا من افعال الإنسان، و لتفصيل الكلام محل آخر يرجع إليه. ط.

**[ترجمه]مقصود از \\"معاینة\\"، خطاب قرار دادن رو در رو است، یعنی خداونـد این کلاـم [و میثـاق] را در مقابـل روی آنان خلق کرد و آنان آن حالت را فراموش کردند و معرفت در دل‌های آنان ماندگار شد.

باید دانست که روایات این بخش و بسیاری

ص: ۲۲۳

از روایات بخش‌های پیشین دلالت بر این دارند که معرفت خداوند متعال، و بلکه معرفت رسول و ائمه صلوات الله علیهم و [نیز معرفت به] سایر عقایـد دینی، از موهبات [خداوند] هسـتند و اکتسابی نمی‌باشـند. ممکن است که این را به معرفت کامل حمل کنیم، یـا [بگوییم] مقصود این است که خداونـد متعال بر خلایق به واسـطه همان عقل‌هایی که به آنان داده است احتجاج می‌کنـد، و هیـچ‌یک از خلایق، حتی رسولان، قادر بر هدایت کردن و معرفت دادن به یک نفر نیز نیسـتند. یا مقصود این باشد که کسـی که معارف را افاضه می‌کند، پروردگار متعال است و فقط بندگان را امر کرده تا سعی کنند با فکر کردن و دقت نمودن آمـادگی افـاضه معرفت را [در وجودشان] کسب کننـد، چنان‌چه روایت عبـدالرحیم به این مطلب اشاره دارد. یا این‌که [ممکن است] گفته شود: این روایات، مختص به معرفت به غیر از چیزهایی است که بر علم به صدق رسولان متوقف بر آن است؛ زیرا معرفت به غیر آن‌هـا را، مـا فقط از طریق معارفی که خداونـد بر زبان پیامبران و حجـج خود صـلوات الله علیهم به ما می‌آموزد، کسب می‌کنیم. یا گفته شود: مقصود معرفت به احکام فرعیه است که عقل [انسان] در [کسب] آن اسـتقلالی از خود نـدارد. یا این‌که معنـایش این است که معرفت فقط با توفیق خداونـد متعال در اکتساب آن حاصل می‌شود. این‌ها وجوهی است که می‌توان در تأویل این روایات گفت، که بیشتر آن‌ها هم بعید به نظر می‌رسـند. ظاهر این روایات این است که بندگان فقط مکلف به انقیـاد در برابر حق و اسـتکبار نورزیـدن از قبول آن می‌باشـند؛ در مورد معـارف، این‌چنین است که همه آن‌هـا از چیزهـایی هسـتند که خداونـد متعال بعـد از این‌که بنـدگانش حق را اختیار کردنـد، در قلب‌های آنان القاء می‌کند و سپس آن را روز به روز بـه حسب اعمـال و طاعاتشـان کامـل می‌کنـد، تـا این‌که آنـان را به درجه یقین برسانـد. و در [اثبـات صـحت] این مطلب، کافیست که در سیره پیامبران و ائمه دین که به دست ما رسیده که چگونه امت‌ها و اصحاب خود را کامل می‌کردند نظر کنید؛ آن‌ها مردم را به اکتساب و نظر و جست و جو در کتاب‌های فلاسـفه و آموختن علوم کافران حواله نمی‌کردنـد، بلکه در مرحله اول آنان را به اقرار به توحید و سایر عقاید دعوت می‌کردند و سـپس آنان را به تکمیل نفس از راه طاعات و ریاضات فرا می‌خواندند تا به بالاترین درجات سعادت‌ها نائل شوند.

ص: ۲۲۴

**[ترجمه]

باب ۱۰ الطینه و المیثاق

الآیات؛

الأعراف: «وَ إِذْ أَخَـذَ رَبُّکَ مِنْ بَنِی آدَمَ مِنْ ظُهُورِهِمْ ذُرِّیَّتَهُمْ وَ أَشْـهَدَهُمْ عَلی أَنْفُسِـهِمْ أَ لَسْتُ بِرَبِّکُمْ قالُوا بَلی شَـهِدْنا أَنْ تَقُولُوا

يَوْمَ الْقِيـامَهِ إِنَّا كُنَّا عَنْ هـذا غـافِلِينَ* أَوْ تَقُولُوا إِنَّمـا أَشْـرَكَ آباؤُنـا مِنْ قَبْلُ وَ كُنَّا ذُرِّيَّهً مِنْ بَعْـدِهِمْ أَ فَتُهْلِكُنـا بِما فَعَلَ الْمُبْطِلُونَ»(۱۷۲-۱۷۳)

الأحزاب: «وَ إِذْ أَخَذْنا مِنَ النَّبِيِّينَ مِيثـاقَهُمْ وَ مِنْكَ وَ مِنْ نُوحٍ وَ إِبْراهِيمَ وَ مُوسى وَ عِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ وَ أَخَذْنا مِنْهُمْ مِيثاقاً غَلِيظاً* لِيَسْئَلَ الصَّادِقِينَ عَنْ صِدْقِهِمْ وَ أَعَدَّ لِلْكافِرِينَ عَذاباً أَلِيماً»(۷-۸)

**[ترجمه]«وَ إِذْ أَخَذَ رَبُّكَ مِنْ بَنِي آدَمَ مِنْ ظُهُورِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ وَ أَشْهَدَهُمْ عَلى أَنْفُسِهِمْ أَ لَسْتُ بِرَبِّكُمْ قالُوا بَلى شَهِدْنا أَنْ تَقُولُوا يَوْمَ الْقِيامَهِ إِنَّا كُنَّا عَنْ هـذا غافِلِينَ * أَوْ تَقُولُوا إِنَّما أَشْرَكَ آباؤُنا مِنْ قَبْلُ وَ كُنَّا ذُرِّيَّهً مِنْ بَعْدِهِمْ أَ فَتُهْلِكُنا بِما فَعَلَ الْمُبْطِلُونَ» - . أعراف / ۱۷۲ و ۱۷۳ - {و هنگامی را كه پروردگارت از پشت فرزندان آدم ذريه آنان را برگرفت و ايشان را بر خودشان گواه ساخت كه آيا پروردگار شما نيستم!؟ گفتند: چرا، گواهی داديم، تا مبادا روز قيامت بگوييد ما از اين [امر] غافل بوديم * يا بگوييد پدران ما پيش از اين مشرک بوده اند و ما فرزندانی پس از ايشان بوديم؛ آيا ما را به خاطر آن‌چه باطل انديشان انجام داده اند هلاک می كنی!؟}.

«وَ إِذْ أَخَذْنا مِنَ النَّبِيِّينَ مِيثاقَهُمْ وَ مِنْكَ وَ مِنْ نُوحٍ وَ إِبْراهِيمَ وَ مُوسى وَ عِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ وَ أَخَذْنا مِنْهُمْ مِيثاقاً * غَلِيظاً لِيَسْئَلَ الصَّادِقِينَ عَنْ صِدْقِهِمْ وَ أَعَدَّ لِلْكافِرِينَ عَذاباً أَلِيماً» - . أحزاب / ۷ و ۸ - {و [ياد كن] هنگامی را كه از پيامبران پيمان گرفتيم و از تو و از نوح و ابراهيم و موسی و عيسی پسر مريم و از [همه] آنان پيمانی استوار گرفتيم * تا راستان را از صدقشان باز پرسد و برای كافران عذابی دردناک آماده كرده است}.

**[ترجمه]

الأخبار

«۱»

سن، المحاسن أَبِي عَنْ صَالِحِ بْنِ سَهْلٍ قَالَ: قُلْتُ لِأَبِي عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام جُعِلْتُ فِدَاكَ مِنْ أَيِّ شَيْ ءٍ خَلَقَ اللَّهُ طِينَهَ الْمُؤْمِنِ قَالَ مِنْ طِينَهِ الْأَنْبِيَاءِ فَلَنْ يَنْجُسَ أَبَداً.

**[ترجمه]محاسن: صالح بن سهل نقل كرده، به امام صادق عليه السلام عرض كردم: فدايتان شوم! خداوند طينت مؤمن را از چه چيزی آفريده است؟ ايشان فرمودند: از طينت پيامبران، پس هيچ‌گاه نجس نمی‌شود.

**[ترجمه]

«۲»

سن، المحاسن بِهَذَا الْإِسْنَادِ قَالَ: قُلْتُ لِأَبِي عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام الْمُؤْمِنُونَ مِنْ طِينَهِ الْأَنْبِيَاءِ قَالَ نَعَمْ.

**[ترجمه]محاسن: صالح بن سهل نقل کرده، به امام صادق علیه السلام عرض کردم: آیا مؤمنان از طینت پیامبران آفریده است؟ فرمودند: آری.

**[ترجمه]

«۳»

ما، الأمالی للشیخ الطوسی الْمُفِیدُ عَنِ ابْنِ قُولَوَیْهِ عَنْ أَبِیهِ عَنْ سَعْدٍ عَنِ ابْنِ عِیسَی عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ خَالِدٍ عَنْ فَضَالَهَ (۱)عَنْ أَبِی بَصِیرٍ عَنْ أَبِی جَعْفَرٍ علیه السلام قَالَ: إِنَّا وَ شِیعَتَنَا خُلِقْنَا مِنْ طِینَهٍ مِنْ عِلِّیِّینَ (۲)وَ خُلِقَ عَدُوُّنَا مِنْ طِینَهِ خَبَالٍ مِنْ حَمَإٍ مَسْنُونٍ

**[ترجمه]أمالی شیخ طوسی: أبی‌بصیر نقل کرده، امام باقر علیه السلام فرمودند: ما و شیعیانمان از طینت علیین آفریده شده‌ایم و دشمنان ما از طینت خبال «مِنْ حَمَإٍ مَسْنُونٍ» -. حجر / ۲۶ - {از گلی سیاه و بدبو آفریدیم}.

**[ترجمه]

بیان

قال الجزری فیه من شرب الخمر سقاه الله من طینه الخبال یوم القیامه جاء تفسیره فی الحدیث أن الخبال عصاره أهل النار و الخبال فی الأصل الفساد و قال الفیروزآبادی الخبال کسحاب النقصان و الهلاک و العناء و الکل و العیال و السم القاتل و صدید أهل النار و قال الحمأ محرکه الطین الأسود المنتن و قال المسنون المنتن.

ص: ۲۲۵

۱- فی المصدر: عن فضاله عن علیّ بن أبی طالب؛ و عن أبی بصیر عن أبی جعفر علیهما السلام.

۲- اسم لا علی الجنان. و قیل: بل ذلک فی الحقیقه اسم لسکانها.

**[ترجمه]جزری گفته است: کسی که شراب بنوشد، خداوند در روز قیامت به او از طینت خبال می‌نوشاند. در احادیث آمده است که خبال، عصاره اهل دوزخ است. \\"خبال\\" در لغت به معنای فساد است. فیروزآبادی گفته است: خبال بر وزن سحاب، به معنای نقصان و هلاك و رنج و خستگی و عیال و سم کشنده و ناله اهل دوزخ است. و گفته است: \\"حمأ\\" به فتح میم، به معنای گِل سیاه بدبو است. و گفته است: \\"مسنون\\" به معنای بدبو است.

ص: ۲۲۵

**[ترجمه]

«۴»

ما، الأمالی للشیخ الطوسی شَیْخُ الطَّائِفَهِ عَنْ أَبِی مَنْصُورٍ السُّكَّرِیِّ عَنْ جَدِّهِ عَلِیِّ بْنِ عُمَرَ عَنْ إِسْحَاقَ بْنِ مَرْوَانَ الْقَطَّانِ عَنْ أَبِیهِ عَنْ عُبَیْدِ بْنِ مِهْرَانَ الْعَطَّارِ عَنْ یَحْیَی بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ الْحَسَنِ عَنْ أَبِیهِ وَ عَنْ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدٍ علیهما السلام عَنْ أَبِیهِمَا عَنْ جَدِّهِمَا قَالا قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله إِنَّ فِی الْفِرْدَوْسِ لَعَیْناً أَحْلَی مِنَ الشَّهْدِ وَ أَلْیَنَ مِنَ الزُّبْدِ وَ أَبْرَدَ مِنَ الثَّلْجِ وَ أَطْیَبَ مِنَ الْمِسْكِ فِیهَا طِینَهٌ خَلَقَنَا اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ مِنْهَا وَ خَلَقَ مِنْهَا شِیعَتَنَا فَمَنْ لَمْ یَكُنْ مِنْ تِلْكَ الطِّینَهِ فَلَیْسَ مِنَّا وَ لَا مِنْ شِیعَتِنَا وَ هِیَ الْمِیثَاقُ الَّذِی أَخَذَ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ عَلَیْهِ وَلَایَهَ عَلِیِّ بْنِ أَبِی طَالِبٍ علیهما السلام قَالَ عُبَیْدٌ فَذَكَرْتُ لِمُحَمَّدِ بْنِ عَلِیِّ بْنِ الْحُسَیْنِ بْنِ عَلِیٍّ علیهما السلام هَذَا الْحَدِیثَ فَقَالَ صَدَقَكَ یَحْیَی بْنُ عَبْدِ اللَّهِ هَكَذَا أَخْبَرَنِی أَبِی عَنْ جَدِّی عَنِ النَّبِیِّ صلی الله علیه و آله (۱).

**[ترجمه]أمالی شیخ طوسی: یحیی بن عبدالله بن حسن از پدرش و امام صادق علیه السلام، و آن دو از پدرشان، از جدشان نقل کرده‌اند: رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمودند: در بهشت چشمه‌ای وجود دارد که از شهد شیرین‌تر و از کَره نرم‌تر و از یخ سردتر و از مُشک خوش‌بوتر است و در آن طینتی وجود دارد که خداوند عزّ و جلّ ما را از آن آفرید و شیعیان ما را نیز از آن آفرید؛ هر کسی که از آن طینت نباشد، از ما و شیعیان ما نیست. آن طینت همان میثاقی است که خداوند عزّ و جلّ ولایت علی بن أبی‌طالب علیه السلام را بر آن گرفته است. عبید [بن مهران که یکی از افراد موجود در زنجیره این حدیث است] نقل کرده، این حدیث را بر امام باقر علیه السلام عرضه کردم؛ ایشان فرمودند: یحیی بن عبدالله درست برایت گفته است، پدرم از جدم، از پیامبر صلی الله علیه و آله همین‌طور برایم نقل فرمود.

**[ترجمه]

«۵»

ع، علل الشرائع ابْنُ الْوَلِیدِ عَنِ الصَّفَّارِ عَنِ ابْنِ عِیسَی وَ حَدَّثَنَا أَبِی عَنْ سَعْدٍ عَنِ ابْنِ عِیسَی عَنِ ابْنِ مَحْبُوبٍ عَنْ هِشَامِ بْنِ سَالِمٍ عَنْ حَبِیبٍ السِّجِسْتَانِیِّ قَالَ سَمِعْتُ أَبَا جَعْفَرٍ علیه السلام یَقُولُ إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ لَمَّا أَخْرَجَ ذُرِّیَّهَ آدَمَ علیه السلام مِنْ ظَهْرِهِ لِیَأْخُذَ عَلَیْهِمُ الْمِیثَاقَ لَهُ بِالرُّبُوبِیَّهِ وَ بِالنُّبُوَّهِ (۲)لِكُلِّ نَبِیٍّ كَانَ أَوَّلُ مَنْ أَخَذَ عَلَیْهِمُ الْمِیثَاقَ بِالنُّبُوَّهِ نُبُوَّهَ مُحَمَّدِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ صلی الله علیه و آله ثُمَّ قَالَ اللَّهُ جَلَّ جَلَالُهُ لِآدَمَ علیه السلام انْظُرْ مَا ذَا تَرَی قَالَ فَنَظَرَ آدَمُ إِلَی ذُرِّیَّتِهِ وَ هُمْ ذَرٌّ قَدْ مَلَئُوا السَّمَاءَ فَقَالَ آدَمُ یَا رَبِّ مَا

أَكْثَرَ ذُرِّيَّتِی وَ لِأَمْرٍ مَا خَلَقْتَهُمْ (۳)فَمَا تُرِيدُ مِنْهُمْ بِأَخْذِكَ الْمِيثَاقَ عَلَيْهِمْ فَقَالَ اللَّهُ جَلَّ وَ عَزَّ لِيَعْبُدُونِی وَ لَا يُشْرِكُونَ بِی شَيْئاً وَ يُؤْمِنُونَ بِرُسُلِی وَ يَتَّبِعُونَهُمْ قَالَ آدَمُ علیه السلام فَمَا لِی (۴)أَرَى بَعْضَ الذَّرِّ أَعْظَمَ مِنْ بَعْضٍ وَ بَعْضَهُمْ لَهُ نُورٌ قَلِيلٌ وَ بَعْضَهُمْ لَيْسَ لَهُ نُورٌ قَالَ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ كَذَلِكَ خَلَقْتُهُمْ لِأَبْلُوَهُمْ فِی كُلِّ حَالاتِهِمْ قَالَ آدَمُ علیه السلام يَا رَبِّ فَتَأْذَنُ لِی فِی الْكَلَامِ فَأَتَكَلَّمَ قَالَ اللَّهُ جَلَّ جَلَالُهُ تَكَلَّمْ فَإِنَّ رُوحَكَ مِنْ رُوحِی وَ طَبِيعَتَكَ مِنْ خِلَافِ كَيْنُونَتِی قَالَ آدَمُ يَا رَبِّ لَوْ كُنْتَ خَلَقْتَهُمْ

۱- يأتی الحديث عن أمالی الشيخ بسند آخر تحت رقم ۲۸ و فی ذيله تفسير للخبر.

۲- فی نسخه: و بالنبويه.

۳- و فی نسخه: و لای أمر خلقتهم.

۴- فی المصدر: قال آدم علیه السلام يا ربّ فما لی. م.

عَلَى مِثَالٍ وَاحِدٍ وَ قَدْرٍ وَاحِدٍ وَ طَبِيعَةٍ وَاحِدَةٍ وَ جِبِلَّةٍ وَاحِدَةٍ وَ أَلْوَانٍ وَاحِدَةٍ وَ أَعْمَارٍ وَاحِدَةٍ وَ أَرْزَاقٍ سَوَاءٍ لَمْ يَبْغِ بَعْضُهُمْ عَلَى بَعْضٍ وَ لَمْ يَكُنْ بَيْنَهُمْ تَحَاسُدٌ وَ لَا تَبَاغُضٌ وَ لَا اخْتِلَافٌ فِي شَيْءٍ مِنَ الْأَشْيَاءِ فَقَالَ اللَّهُ جَلَّ جَلَالُهُ يَا آدَمُ بِرُوحِي نَطَقْتَ وَ بِضَعْفِ طَبْعِكَ تَكَلَّفْتَ مَا لَا عِلْمَ لَكَ بِهِ وَ أَنَا اللَّهُ الْخَلَّاقُ (۱)الْعَلِيمُ بِعِلْمِي خَالَفْتُ بَيْنَ خَلْقِهِمْ وَ بِمَشِيَّتِي أُمْضِي فِيهِمْ أَمْرِي وَ إِلَى تَدْبِيرِي وَ تَقْدِيرِي هُمْ صَائِرُونَ لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِي وَ إِنَّمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَ الْإِنْسَ لِيَعْبُدُونِي وَ خَلَقْتُ الْجَنَّةَ لِمَنْ عَبَدَنِي وَ أَطَاعَنِي مِنْهُمْ وَ اتَّبَعَ رُسُلِي وَ لَا أُبَالِي وَ خَلَقْتُ النَّارَ لِمَنْ كَفَرَ بِي وَ عَصَانِي وَ لَمْ يَتَّبِعْ رُسُلِي وَ لَا أُبَالِي وَ خَلَقْتُكَ وَ خَلَقْتُ ذُرِّيَّتَكَ مِنْ غَيْرِ فَاقَةٍ بِي إِلَيْكَ وَ إِلَيْهِمْ وَ إِنَّمَا خَلَقْتُكَ وَ خَلَقْتُهُمْ لِأَبْلُوَكَ وَ أَبْلُوَهُمْ أَيُّكُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا فِي دَارِ الدُّنْيَا فِي حَيَاتِكُمْ وَ قَبْلَ مَمَاتِكُمْ وَ كَذَلِكَ خَلَقْتُ الدُّنْيَا وَ الْآخِرَةَ وَ الْحَيَاةَ وَ الْمَوْتَ وَ الطَّاعَةَ وَ الْمَعْصِيَةَ وَ الْجَنَّةَ وَ النَّارَ وَ كَذَلِكَ أَرَدْتُ فِي تَقْدِيرِي وَ تَدْبِيرِي وَ بِعِلْمِيَ النَّافِذِ فِيهِمْ خَالَفْتُ بَيْنَ صُوَرِهِمْ وَ أَجْسَامِهِمْ (۲)وَ أَلْوَانِهِمْ وَ أَعْمَارِهِمْ وَ أَرْزَاقِهِمْ وَ طَاعَتِهِمْ وَ مَعْصِيَتِهِمْ فَجَعَلْتُ مِنْهُمُ السَّعِيدَ وَ الشَّقِيَّ وَ الْبَصِيرَ وَ الْأَعْمَى وَ الْقَصِيرَ وَ الطَّوِيلَ وَ الْجَمِيلَ وَ الذَّمِيمَ وَ الْعَالِمَ وَ الْجَاهِلَ وَ الْغَنِيَّ وَ الْفَقِيرَ وَ الْمُطِيعَ وَ الْعَاصِيَ وَ الصَّحِيحَ وَ السَّقِيمَ وَ مَنْ بِهِ الزَّمَانَةُ وَ مَنْ لَا عَاهَةَ بِهِ (۳)فَيَنْظُرُ الصَّحِيحُ إِلَى الَّذِي بِهِ الْعَاهَةُ فَيَحْمَدُنِي عَلَى عَافِيَتِهِ وَ يَنْظُرُ الَّذِي بِهِ الْعَاهَةُ إِلَى الصَّحِيحِ فَيَدْعُونِي وَ يَسْأَلُنِي أَنْ أُعَافِيَهُ وَ يَصْبِرُ عَلَى بَلَائِهِ (۴)فَأُثِيبُهُ جَزِيلَ عَطَائِي وَ يَنْظُرُ الْغَنِيُّ إِلَى الْفَقِيرِ فَيَحْمَدُنِي وَ يَشْكُرُنِي وَ يَنْظُرُ الْفَقِيرُ إِلَى الْغَنِيِّ فَيَدْعُونِي وَ يَسْأَلُنِي وَ يَنْظُرُ الْمُؤْمِنُ إِلَى الْكَافِرِ فَيَحْمَدُنِي عَلَى مَا هَدَيْتُهُ فَلِذَلِكَ خَلَقْتُهُمْ لِأَبْلُوَهُمْ فِي السَّرَّاءِ وَ الضَّرَّاءِ وَ فِيمَا عَافَيْتُهُمْ وَ فِيمَا ابْتَلَيْتُهُمْ وَ فِيمَا أَعْطَيْتُهُمْ وَ فِيمَا أَمْنَعُهُمْ (۵)وَ أَنَا اللَّهُ الْمَلِكُ الْقَادِرُ وَ لِي أَنْ أُمْضِيَ جَمِيعَ مَا قَدَّرْتُ عَلَى مَا دَبَّرْتُ وَ إِلَى أَنْ أُغَيِّرَ عَنْ ذَلِكَ مَا شِئْتُ إِلَى مَا شِئْتُ فَأُقَدِّمَ مِنْ

۱- فی نسخه: الخالق.

۲- فی نسخه: و أجسادهم.

۳- الزمانه: عدم بعض الأعضاء؛ تعطیل القوی. العاهه: الآفه.

۴- فی المصدر: علی بلائی فاثیبه علی جزیل عطائی. م.

۵- و فی نسخه: و فیما اعافیهم، و فیما ابتلیهم، و فیما اعطیهم، و فیما منعتهم.

ذَلِکَ مَا أَخَّرْتُ وَ أُؤَخِّرَ مِنْ ذَلِکَ مَا قَدَّمْتُ وَ أَنَا اللَّهُ الْفَعَّالُ لِمَا أَرِیدُ لَا أَسْأَلُ عَمَّا أَفْعَلُ وَ أَنَا أَسْأَلُ خَلْقِی عَمَّا هُمْ فَاعِلُونَ.

ختص، الإختصاص هشام بن سالم مثله

**[ترجمه]علل الشرایع: حبیب سجستانی نقل کرده، شنیدم که امام باقر علیه السلام می‌فرمودند: هنگامی که خداوند عزّ و جلّ ذریه آدم علی نبینا و آله و علیه السلام را از پشت او بیرون آورد تا از آنان برای خودش میثاق ربوبیت و برای هر یک از پیامبران میثاق نبوت بگیرد، اولین کسی از آنان برای نبوتش میثاق گرفت، محمد بن عبدالله صلی الله علیه و آله بود. سپس خداوند عزّ و جلّ به آدم علی نبینا و آله و علیه السلام فرمود: نگاه کن ببین چه می‌بینی؟ آدم به ذریه‌اش که چون ذراتی آسمان را پر کرده بودند نگاه کرد. آدم عرض کرد: ای پرورگار من! ذریه من چه زیاد هستند! آنان را برای چه خلق کردی؟ و با گرفتن میثاق، چه چیزی از آنان می‌خواهی؟ خداوند جلّ و عزّ فرمود: برای این‌که مرا عبادت کنند و به من شرک نورزند و به رسولانم ایمان بیاورند و از آنان پیروی کنند. آدم علی نبینا و آله و علیه السلام عرض کرد: چرا بعضی از این ذرات، بزرگ‌تر از بعضی دیگر هستند و بعضی از آن‌ها نور کمی دارند و بعضی دیگر نوری ندارند؟ خداوند عزّ و جلّ فرمود: آن‌ها را همین‌گونه خلق کردم تا در همه حالات آنان را بیازمایم. آدم علی نبینا و آله و علیه السلام عرض کرد: ای پروردگار من! آیا مرا اذن در سخن گفتن می‌دهی تا سخن بگویم؟ خداوند جلّ جلاله فرمود: سخن بگو؛ چه این‌که روح تو از روح من و طبیعت تو از خلاف کینونت من است. آدم عرض کرد: ای پروردگار من!

ص: ۲۲۶

اگر آن‌ها را به گونه‌ای یکسان و اندازه‌ای مساوی و طبیعتی واحد و سرشت و رنگ‌هایی یکسان و عمرها و روزی‌هایی یک... اندازه می‌آفریدی، بعضی از آنان بر بعضی دیگر ستم نمی‌کردند و بین آن‌ها در هیچ‌چیز حسادت و کینه و اختلافی به وجود نمی‌آمد. خداوند جلّ جلاله فرمود: ای آدم! به سبب روح من است که می‌توانی سخن بگویی و به جهت ضعف طبیعتت است که به دنبال دانستن چیزی هستی که به آن علم نداری، و من خداوند آفریننده و دانا هستم و به سبب علم خود در خلقت آن‌ها اختلاف ایجاد کردم و به مشیت خود، امرم را در میان آن‌ها جاری کردم و آنان نیز رو به سوی تدبیر و تقدیر من [در حرکت] هستند. در خلقت من تبدیلی نخواهد بود و من جنّیان و انسان‌ها را تنها برای این‌که مرا عبادت کنند آفریدم و بهشت را برای آن‌هایی که مرا عبادت و اطاعت کنند و از رسولانم پیروی نمایند خلق کردم و باکی ندارم، و دوزخ را برای آن‌هایی که به من کفر ورزند و مرا معصیت کنند و از رسولانم پیروی نکنند آفریدم و باکی ندارم، و تو را و ذریه تو را، با این‌که در من هیچ نیازی به تو نبود آفریدم، فقط به این جهت تو و آن‌ها را آفریدم که تو و آنان را بیازمایم که کدام‌یک از شما در دار دنیا، در هنگام زندگی و قبل از مردن، نیکوکارترید. و دنیا و آخرت و زندگی و مرگ و طاعت و معصیت و بهشت و دوزخ را نیز به همین سبب آفریدم، و در تقدیر و تدبیر خود نیز همین را اراده کردم. با علم نافذ خود در آنان، صورت‌ها و جسم‌ها و رنگ‌ها و عمرها و رزق‌ها و طاعت و معصیت آنان را مغایر هم‌دیگر قرار دادم و آنان را سعادت‌مند و شقی و بصیر و کور و کوتاه و بلند و زیبا و نکوهیده و عالم و جاهل و ثروت‌مند و نیازمند و مطیع و معصیت‌کار و صحیح و مریض و سست بنیه و قوی بنیه گردانیدم؛ تا کسی که سالم است به کسی که بیمار شده نگاه کند و مرا به سبب سلامتی‌اش سپاس کند و کسی که بیمار است به کسی که در سلامت است نظر کند و مرا دعا کند و از من بخواهد تا او را عافیت دهم و [بتواند] بر آزمون من صبر کند و

من عطای فراوان خود را به او ببخشم. و ثروت‌مند به نیازمند بنگرد و مرا سپاس و شکر کند و نیازمند به ثروت‌مند نگاه کند و مرا بخواند و از [کرم] من طلب کند. و مؤمن، کافر را ببیند و مرا بر این‌که او را هدایت کرده‌ام سپاس گوید. برای این‌هاست که آن‌ها را آفریده‌ام؛ تا آنان را در سختی و آسایش و عافیت و آزمون و عطا و منع بیازمایم، و من آن خداوند فرمان‌روای قادر هستم و می‌توانم هر آن‌چه تقدیر کرده‌ام را مطابق آن‌چه تدبیر نموده‌ام جاری کنم و می‌توانم آن را تغییر دهم هر چه خواستم بکنم

ص: ۲۲۷

و هر چه که مؤخر داشته‌ام را پیش بیاندازم و هر چه که مقدم داشته‌ام را به تأخیر بیفکنم، و من آن خداوندی هستم که هر کاری که بخواهم انجام می‌دهم و از آن‌چه انجام می‌دهم بازخواست نمی‌شوم، و بلکه این من هستم که مخلوقاتم را از آن‌چه می‌کنند بازخواست می‌کنم.

اختصاص نیز مانند همین را از هشام بن سالم نقل کرده است.

**[ترجمه]

بیان

قوله تعالی من روحی أی من الروح الذی اصطفیته و انتجبته أی من عالم المجردات أو من عالم القدس و طبیعتک من عالم الخلق و الجسمانیات أو مما هو معدن الشهوات و الجهالات فبطبیعتک و بشریتک سألت ما سألت و الذمیم و المذموم و فی بعض النسخ بالدال المهمله یقال رجل دمیم أی قصیر قبیح.

lt;meta info="\\"روح تو از روح من است\\" یعنی روح تو از آن روحی است که آن را برگزیده و انتخاب کرده‌ام، یعنی روح تو از عالم مجردات یا از عالم قدس، و طبیعت تو از عالم خلق و جسمانیات یا از جایی که معدن شهوات و جهالات است می‌باشد و تو به سبب طبیعت و بشریت خود این سؤال را کردی. \\"ذمیم\\" به معنای نکوهیده است، در بعضی از نسخه‌ها \\"دمیم\\" آمده است، کسی که کوتاه و زشت باشد دمیم گفته می‌شود.

**[ترجمه]

«۶»

ع، علل الشرائع أَبِی رَحِمَهُ اللَّهُ عَنْ سَعْدِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ أَحْمَدَ السَّیَّارِیِّ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مِهْرَانَ الْکُوفِیِّ عَنْ حَنَانِ بْنِ سَدِیرٍ عَنْ أَبِیهِ عَنْ أَبِی إِسْحَاقَ اللَّیْثِیِّ قَالَ: قُلْتُ لِأَبِی جَعْفَرٍ مُحَمَّدِ بْنِ عَلِیٍّ الْبَاقِرِ علیهما السلام یَا ابْنَ رَسُولِ اللَّهِ أَخْبِرْنِی عَنِ الْمُؤْمِنِ الْمُسْتَبْصِرِ إِذَا بَلَغَ فِی الْمَعْرِفَهِ وَ کَمَلَ هَلْ یَزْنِی قَالَ اللَّهُمَّ لَا قُلْتُ فَیَلُوطُ قَالَ اللَّهُمَّ لَا قُلْتُ فَیَسْرِقُ قَالَ لَا قُلْتُ فَیَشْرَبُ الْخَمْرَ قَالَ لَا قُلْتُ فَیَأْتِی بِکَبِیرَهٍ مِنْ هَذِهِ الْکَبَائِرِ أَوْ فَاحِشَهٍ مِنْ هَذِهِ الْفَوَاحِشِ قَالَ لَا قُلْتُ فَیُذْنِبُ ذَنْباً قَالَ نَعَمْ وَ هُوَ مُؤْمِنٌ مُذْنِبٌ

مُسْلِمٌ قُلْتُ مَا مَعْنَى مُسْلِمٍ قَالَ الْمُسْلِمُ بِالذَّنْبِ لَا يَلْزَمُهُ وَ لَا يَصِيرُ [يُصِرُّ] عَلَيْهِ (۱)قَالَ فَقُلْتُ سُبْحَانَ اللَّهِ مَا أَعْجَبَ هَذَا لَا يَزْنِي وَ لَا يَلُوطُ وَ لَا يَسْرِقُ وَ لَا يَشْرَبُ الْخَمْرَ وَ لَا يَأْتِي كَبِيرَةً (۲)مِنَ الْكَبَائِرِ وَ لَا فَاحِشَةً فَقَالَ لَا عَجَبَ مِنْ أَمْرِ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ يَفْعَلُ ما يَشاءُ وَ لا يُسْئَلُ عَمَّا يَفْعَلُ وَ هُمْ يُسْئَلُونَ فَمِمَّ عَجِبْتَ يَا إِبْرَاهِيمُ سَلْ وَ لَا تَسْتَنْكِفْ وَ لَا تَسْتَحْسِرْ (۳)فَإِنَّ هَذَا الْعِلْمَ لَا يَتَعَلَّمُهُ مُسْتَكْبِرٌ وَ لَا مُسْتَحْسِرٌ قُلْتُ يَا ابْنَ رَسُولِ اللَّهِ إِنِّي أَجِدُ مِنْ شِيعَتِكُمْ مَنْ يَشْرَبُ وَ يَقْطَعُ الطَّرِيقَ وَ يَحِيفُ السَّبِيلَ وَ يَزْنِي وَ يَلُوطُ وَ يَأْكُلُ الرِّبَا وَ يَرْتَكِبُ الْفَوَاحِشَ وَ يَتَهَاوَنُ بِالصَّلَاةِ وَ الصِّيَامِ وَ الزَّكَاةِ وَ يَقْطَعُ الرَّحِمَ وَ يَأْتِي الْكَبَائِرَ فَكَيْفَ هَذَا وَ لِمَ ذَاكَ فَقَالَ يَا إِبْرَاهِيمُ هَلْ يَخْتَلِجُ (۴)فِي صَدْرِكَ شَيْ ءٌ غَيْرُ هَذَا قُلْتُ نَعَمْ يَا ابْنَ رَسُولِ اللَّهِ

۱- و في نسخه: و لا يصر عليه.

۲- في المصدر: بكبيره. م.

۳- استحسر: تعب و أعيا. و في نسخه: و لا تستح. و كذا فيما بعده.

۴- اختلج الشي ء في صدره: شغله و تجاذبه.

أَخْرَی أَعْظَمُ مِنْ ذَلِکَ فَقَالَ وَ مَا هُوَ یَا أَبَا إِسْحَاقَ قَالَ فَقُلْتُ یَا ابْنَ رَسُولِ اللَّهِ وَ أَجِدُ مِنْ أَعْدَائِکُمْ وَ مُنَاصِبِیکُمْ مَنْ یُکْثِرُ مِنَ الصَّلَاهِ وَ مِنَ الصِّیَامِ وَ یُخْرِجُ الزَّکَاهَ وَ یُتَابِعُ بَیْنَ الْحَجِّ وَ الْعُمْرَهِ وَ یَحُضُّ عَلَی الْجِهَادِ وَ یَأْثُرُ عَلَی الْبِرِّ وَ عَلَی صِلَهِ الْأَرْحَامِ وَ یَقْضِی حُقُوقَ إِخْوَانِهِ وَ یُوَاسِیهِمْ مِنْ مَالِهِ (۱)وَ یَتَجَنَّبُ شُرْبَ الْخَمْرِ وَ الزِّنَا وَ اللِّوَاطَ وَ سَائِرَ الْفَوَاحِشِ فَمِمَّ ذَاکَ وَ لِمَ ذَاکَ فَسِّرْهُ لِی یَا ابْنَ رَسُولِ اللَّهِ وَ بَرْهِنْهُ وَ بَیِّنْهُ فَقَدْ وَ اللَّهِ کَثُرَ فِکْرِی وَ أَسْهَرَ لَیْلِی وَ ضَاقَ ذَرْعِی قَالَ فَتَبَسَّمَ صَلَوَاتُ اللَّهِ عَلَیْهِ ثُمَّ قَالَ یَا إِبْرَاهِیمُ خُذْ إِلَیْکَ بَیَاناً شَافِیاً فِیمَا سَأَلْتَ وَ عِلْماً مَکْنُوناً مِنْ خَزَائِنِ عِلْمِ اللَّهِ وَ سِرِّهِ أَخْبِرْنِی یَا إِبْرَاهِیمُ کَیْفَ تَجِدُ اعْتِقَادَهُمَا قُلْتُ یَا ابْنَ رَسُولِ اللَّهِ أَجِدُ مُحِبِّیکُمْ وَ شِیعَتَکُمْ عَلَی مَا هُمْ فِیهِ مِمَّا وَصَفْتُهُ مِنْ أَفْعَالِهِمْ لَوْ أُعْطِیَ أَحَدُهُمْ مِمَّا (۲)بَیْنَ الْمَشْرِقِ وَ الْمَغْرِبِ ذَهَباً وَ فِضَّهً أَنْ یَزُولَ عَنْ وَلَایَتِکُمْ وَ مَحَبَّتِکُمْ إِلَی مُوَالاهِ غَیْرِکُمْ وَ إِلَی مَحَبَّتِهِمْ مَا زَالَ وَ لَوْ ضُرِبَتْ خَیَاشِیمُهُ (۳)بِالسُّیُوفِ فِیکُمْ وَ لَوْ قُتِلَ فِیکُمْ مَا ارْتَدَعَ (۴)وَ لَا رَجَعَ عَنْ مَحَبَّتِکُمْ وَ وَلَایَتِکُمْ وَ أَرَی النَّاصِبَ عَلَی مَا هُوَ عَلَیْهِ مِمَّا وَصَفْتُهُ مِنْ أَفْعَالِهِمْ لَوْ أُعْطِیَ أَحَدُهُمْ مَا بَیْنَ الْمَشْرِقِ وَ الْمَغْرِبِ ذَهَباً وَ فِضَّهً أَنْ یَزُولَ عَنْ مَحَبَّهِ الطَّوَاغِیتِ وَ مُوَالاتِهِمْ إِلَی مُوَالاتِکُمْ مَا فَعَلَ وَ لَا زَالَ وَ لَوْ ضُرِبَتْ خَیَاشِیمُهُ بِالسُّیُوفِ فِیهِمْ وَ لَوْ قُتِلَ فِیهِمْ مَا ارْتَدَعَ وَ لَا رَجَعَ وَ إِذَا سَمِعَ أَحَدُهُمْ مَنْقَبَهً لَکُمْ وَ فَضْلًا اشْمَأَزَّ مِنْ ذَلِکَ (۵)وَ تَغَیَّرَ لَوْنُهُ وَ رُئِیَ کَرَاهِیَهُ ذَلِکَ فِی وَجْهِهِ بُغْضاً لَکُمْ وَ مَحَبَّهً لَهُمْ قَالَ فَتَبَسَّمَ الْبَاقِرُ علیه السلام ثُمَّ قَالَ یَا إِبْرَاهِیمُ هَاهُنَا (۶)هَلَکَتِ الْعَامِلَهُ النَّاصِبَهُ تَصْلی ناراً حامِیَهً تُسْقی مِنْ عَیْنٍ آنِیَهٍ (۷)وَ مِنْ أَجْلِ ذَلِکَ قَالَ عَزَّ وَ جَلَّ وَ قَدِمْنا إِلی

۱- أی یعاونهم من ماله.

۲- فی نسخه: ما.

۳- جمع الخیشوم: أقصی الانف.

۴- فی نسخه: ما ابتدع.

۵- أی انقبض و نفر کراهه منه.

۶- فی المصدر: من هاهنا. م.

۷- أی بلغ إناه فی شده الحر.

- ما عَمِلُوا مِنْ عَمَلٍ فَجَعَلْناهُ هَباءً مَنْثُوراً (١)وَيْحَكَ يَا إِبْرَاهِيمُ أَ تَدْرِى مَا السَّبَبُ وَ الْقِصَّهُ فِى ذَلِكَ وَ مَا الَّذِى قَدْ خَفِىَ عَلَى النَّاسِ مِنْهُ قُلْتُ يَا ابْنَ رَسُولِ اللَّهِ فَبَيِّنْهُ لِى وَ اشْرَحْهُ وَ بَرْهِنْهُ قَالَ يَا إِبْرَاهِيمُ إِنَّ اللَّهَ تَبَارَكَ وَ تَعَالَى لَمْ يَزَلْ عَالِماً قَدِيماً خَلَقَ الْأَشْيَاءَ لَا مِنْ شَيْ ءٍ وَ مَنْ زَعَمَ أَنَّ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ خَلَقَ الْأَشْيَاءَ مِنْ شَيْ ءٍ فَقَدْ كَفَرَ لِأَنَّهُ لَوْ كَانَ ذَلِكَ الشَّيْ ءُ الَّذِى خَلَقَ مِنْهُ الْأَشْيَاءَ قَدِيماً مَعَهُ فِى أَزَلِيَّتِهِ وَ هُوِيَّتِهِ كَانَ ذَلِكَ أَزَلِيّاً بَلْ خَلَقَ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ الْأَشْيَاءَ كُلَّهَا لَا مِنْ شَيْ ءٍ فَكَانَ مِمَّا خَلَقَ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ أَرْضاً طَيِّبَهً ثُمَّ فَجَّرَ مِنْهَا مَاءً عَذْباً زُلَالًا فَعَرَضَ عَلَيْهَا وَلَايَتَنَا أَهْلَ الْبَيْتِ فَقَبِلَتْهَا فَأَجْرَى ذَلِكَ الْمَاءَ عَلَيْهَا سَبْعَهَ أَيَّامٍ حَتَّى طَبَّقَهَا وَ عَمَّهَا ثُمَّ نَضَبَ ذَلِكَ الْمَاءَ عَنْهَا (٢)وَ أَخَذَ مِنْ صَفْوَهِ ذَلِكَ الطِّينِ طِيناً فَجَعَلَهُ طِينَ الْأَئِمَّهِ عليهم السلام ثُمَّ أَخَذَ ثُفْلَ ذَلِكَ الطِّينِ فَخَلَقَ مِنْهُ شِيعَتَنَا وَ لَوْ تَرَكَ طِينَتَكُمْ يَا إِبْرَاهِيمُ عَلَى حَالِهِ كَمَا تَرَكَ طِينَتَنَا لَكُنْتُمْ وَ نَحْنُ شَيْئاً وَاحِداً قُلْتُ يَا ابْنَ رَسُولِ اللَّهِ فَمَا فَعَلَ بِطِينَتِنَا قَالَ أُخْبِرُكَ يَا إِبْرَاهِيمُ خَلَقَ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ بَعْدَ ذَلِكَ أَرْضاً سَبِخَهً (٣)خَبِيثَهً مُنْتِنَهً ثُمَّ فَجَّرَ مِنْهَا مَاءً أُجَاجاً آسِناً مَالِحاً فَعَرَضَ عَلَيْهَا وَلَايَتَنَا أَهْلَ الْبَيْتِ وَ لَمْ تَقْبَلْهَا فَأَجْرَى ذَلِكَ الْمَاءَ عَلَيْهَا سَبْعَهَ أَيَّامٍ حَتَّى طَبَّقَهَا وَ عَمَّهَا ثُمَّ نَضَبَ ذَلِكَ الْمَاءُ عَنْهَا ثُمَّ أَخَذَ مِنْ ذَلِكَ الطِّينِ فَخَلَقَ مِنْهُ الطُّغَاهَ وَ أَئِمَّتَهُمْ ثُمَّ مَزَجَهُ بِثُفْلِ طِينَتِكُمْ وَ لَوْ تَرَكَ طِينَتَهُمْ عَلَى حَالِهِ وَ لَمْ يَمْزُجْ بِطِينَتِكُمْ لَمْ يَشْهَدُوا الشَّهَادَتَيْنِ وَ لَا صَلَّوْا وَ لَا صَامُوا وَ لَا زَكَّوْا وَ لَا حَجُّوا وَ لَا أَدَّوْا أَمَانَهً وَ لَا أَشْبَهُوكُمْ فِى الصُّوَرِ وَ لَيْسَ شَيْ ءٌ أَكْبَرَ عَلَى الْمُؤْمِنِ مِنْ أَنْ يَرَى صُورَهَ عَدُوِّهِ مِثْلَ صُورَتِهِ قُلْتُ يَا ابْنَ رَسُولِ اللَّهِ فَمَا صَنَعَ بِالطِّينَتَيْنِ قَالَ مَزَجَ بَيْنَهُمَا بِالْمَاءِ الْأَوَّلِ وَ الْمَاءِ الثَّانِى ثُمَّ عَرَكَهَا عَرْكَ الْأَدِيمِ ثُمَّ أَخَذَ مِنْ ذَلِكَ قَبْضَهً فَقَالَ هَذِهِ إِلَى الْجَنَّهِ وَ لَا أُبَالِى وَ أَخَذَ قَبْضَهً أُخْرَى وَ قَالَ هَذِهِ إِلَى النَّارِ وَ لَا أُبَالِى ثُمَّ خَلَطَ بَيْنَهُمَا فَوَقَعَ مِنْ سِنْخِ الْمُؤْمِنِ

١- الهباء: دقاق التراب و ما نبت فى الهواء، فلا يبدو إلّا فى أثناء ضوء الشمس فى الكوه.

٢- أى نزح ماؤه و نشف.

٣- أى أرضا ذات نز و ملح.

وَ طِينَتِهِ عَلَى سِنْخِ الْكَافِرِ وَ طِينَتِهِ وَ وَقَعَ مِنْ سِنْخِ الْكَافِرِ وَ طِينَتِهِ عَلَى سِنْخِ الْمُؤْمِنِ وَ طِينَتِهِ فَمَا رَأَيْتَهُ مِنْ شِيعَتِنَا مِنْ زِنًا أَوْ لِوَاطٍ أَوْ تَرْكِ صَلَاةٍ أَوْ صِيَامٍ أَوْ حَجٍّ أَوْ جِهَادٍ أَوْ خِيَانَةٍ أَوْ كَبِيرَةٍ مِنْ هَذِهِ الْكَبَائِرِ فَهُوَ مِنْ طِينَهِ النَّاصِبِ وَ عُنْصُرِهِ الَّذِی قَدْ مُزِجَ فِيهِ لِأَنَّ مِنْ سِنْخِ النَّاصِبِ وَ عُنْصُرِهِ وَ طِينَتِهِ اكْتِسَابَ الْمَآثِمِ وَ الْفَوَاحِشِ وَ الْكَبَائِرِ وَ مَا رَأَيْتَ مِنَ النَّاصِبِ وَ مُوَاظَبَتِهِ عَلَى الصَّلَاهِ وَ الصِّيَامِ وَ الزَّكَاهِ وَ الْحَجِّ وَ الْجِهَادِ وَ أَبْوَابِ الْبِرِّ فَهُوَ مِنْ طِينَهِ الْمُؤْمِنِ وَ سِنْخِهِ الَّذِی قَدْ مُزِجَ فِيهِ لِأَنَّ مِنْ سِنْخِ الْمُؤْمِنِ وَ عُنْصُرِهِ وَ طِينَتِهِ اكْتِسَابَ الْحَسَنَاتِ وَ اسْتِعْمَالَ الْخَيْرِ وَ اجْتِنَابَ الْمَآثِمِ فَإِذَا عُرِضَتْ هَذِهِ الْأَعْمَالُ كُلُّهَا عَلَى اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ قَالَ أَنَا عَدْلٌ لَا أَجُورُ وَ مُنْصِفٌ لَا أَظْلِمُ وَ حَكَمٌ لَا أَحِيفُ وَ لَا أَمِيلُ وَ لَا أَشْطُطُ [(۱)](#footnote-1)أَلْحِقُوا الْأَعْمَالَ السَّيِّئَهَ الَّتِی اجْتَرَحَهَا الْمُؤْمِنُ بِسِنْخِ النَّاصِبِ وَ طِينَتِهِ وَ أَلْحِقُوا الْأَعْمَالَ الْحَسَنَهَ الَّتِی اكْتَسَبَهَا النَّاصِبُ بِسِنْخِ الْمُؤْمِنِ وَ طِينَتِهِ رُدُّوهَا كُلَّهَا إِلَى أَصْلِهَا فَإِنِّی أَنَا اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنَا عَالِمُ السِّرِّ وَ أَخْفَى وَ أَنَا الْمُطَّلِعُ عَلَى قُلُوبِ عِبَادِی لَا أَحِيفُ وَ لَا أَظْلِمُ وَ لَا أُلْزِمُ أَحَداً إِلَّا مَا عَرَفْتُهُ مِنْهُ قَبْلَ أَنْ أَخْلُقَهُ ثُمَّ قَالَ الْبَاقِرُ عليه السلام يَا إِبْرَاهِيمُ اقْرَأْ هَذِهِ الْآيَهَ قُلْتُ يَا ابْنَ رَسُولِ اللَّهِ أَيَّهَ آيَهٍ قَالَ قَوْلَهُ تَعَالَى قَالَ مَعَاذَ اللَّهِ أَنْ نَأْخُذَ إِلَّا مَنْ وَجَدْنا مَتاعَنا عِنْدَهُ إِنَّا إِذاً لَظالِمُونَ هُوَ فِی الظَّاهِرِ مَا تَفْهَمُونَهُ وَ هُوَ وَ اللَّهِ فِی الْبَاطِنِ هَذَا بِعَيْنِهِ يَا إِبْرَاهِيمُ إِنَّ لِلْقُرْآنِ ظَاهِراً وَ بَاطِناً وَ مُحْكَماً وَ مُتَشَابِهاً وَ نَاسِخاً وَ مَنْسُوخاً ثُمَّ قَالَ أَخْبِرْنِی يَا إِبْرَاهِيمُ عَنِ الشَّمْسِ إِذَا طَلَعَتْ وَ بَدَا شُعَاعُهَا فِی الْبُلْدَانِ أَ هُوَ بَائِنٌ مِنَ الْقُرْصِ قُلْتُ فِی حَالِ طُلُوعِهِ بَائِنٌ قَالَ أَ لَيْسَ إِذَا غَابَتِ الشَّمْسُ اتَّصَلَ ذَلِكَ الشُّعَاعُ بِالْقُرْصِ حَتَّى يَعُودَ إِلَيْهِ قُلْتُ نَعَمْ قَالَ كَذَلِكَ يَعُودُ كُلُّ شَیْ ءٍ إِلَى سِنْخِهِ وَ جَوْهَرِهِ وَ أَصْلِهِ فَإِذَا كَانَ يَوْمُ الْقِيَامَهِ نَزَعَ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ سِنْخَ النَّاصِبِ وَ طِينَتَهُ مَعَ أَثْقَالِهِ وَ أَوْزَارِهِ مِنَ الْمُؤْمِنِ فَيُلْحِقُهَا كُلَّهَا بِالنَّاصِبِ وَ يَنْزِعُ سِنْخَ الْمُؤْمِنِ وَ طِينَتَهُ مَعَ حَسَنَاتِهِ وَ أَبْوَابِ بِرِّهِ وَ اجْتِهَادِهِ مِنَ النَّاصِبِ فَيُلْحِقُهَا كُلَّهَا بِالْمُؤْمِنِ أَ فَتَرَى هَاهُنَا [(۲)](#footnote-2)ظُلْماً وَ عُدْوَاناً قُلْتُ لَا يَا ابْنَ رَسُولِ اللَّهِ قَالَ هَذَا وَ اللَّهِ الْقَضَاءُ الْفَاصِلُ وَ الْحُكْمُ الْقَاطِعُ وَ الْعَدْلُ الْبَيِّنُ

۱- الحيف: الجور و الظلم. و مال الحاكم فی حكمه: جار و ظلم. و شطط الرجل: أفرط و تباعد عن الحق.

۲- فی المصدر: افترى هذا. م.

لا يُسْئَلُ عَمَّا يَفْعَلُ وَ هُمْ يُسْئَلُونَ هذا يَا إِبْرَاهِيمُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ فَلا تَكُنْ مِنَ الْمُمْتَرِينَ هذا مِنْ حُكْمِ الْمَلَكُوتِ (۱)قُلْتُ يَا ابْنَ رَسُولِ اللَّهِ وَ مَا حُكْمُ الْمَلَكُوتِ قَالَ حُكْمُ اللَّهِ وَ حُكْمُ أَنْبِيَائِهِ وَ قِصَّةُ الْخَضِرِ وَ مُوسَى عليهما السلام حِينَ اسْتَصْحَبَهُ فَقَالَ إِنَّكَ لَنْ تَسْتَطِيعَ مَعِيَ صَبْراً وَ كَيْفَ تَصْبِرُ عَلى ما لَمْ تُحِطْ بِهِ خُبْراً افْهَمْ يَا إِبْرَاهِيمُ وَ اعْقِلْ أَنْكَرَ مُوسَى عَلَى الْخَضِرِ وَ اسْتَفْظَعَ أَفْعَالَهُ (۲)حَتَّى قَالَ لَهُ الْخَضِرُ يَا مُوسَى مَا فَعَلْتُهُ عَنْ أَمْرِي إِنَّمَا فَعَلْتُهُ عَنْ أَمْرِ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ مَنْ هَذَا وَيْحَكَ يَا إِبْرَاهِيمُ قُرْآنٌ يُتْلَى وَ أَخْبَارٌ تُؤْثَرُ عَنِ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ مَنْ رَدَّ مِنْهَا حَرْفاً فَقَدْ كَفَرَ وَ أَشْرَكَ وَ رَدَّ عَلَى اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ قَالَ اللَّيْثِيُّ فَكَأَنِّي لَمْ أَعْقِلِ الْآيَاتِ وَ أَنَا أَقْرَؤُهَا أَرْبَعِينَ سَنَةً إِلَّا ذَلِكَ الْيَوْمَ فَقُلْتُ يَا ابْنَ رَسُولِ اللَّهِ مَا أَعْجَبَ هذا تُؤْخَذُ حَسَنَاتُ أَعْدَائِكُمْ فَتُرَدُّ عَلَى شِيعَتِكُمْ وَ تُؤْخَذُ سَيِّئَاتُ مُحِبِّيكُمْ فَتُرَدُّ عَلَى مُبْغِضِيكُمْ قَالَ إِي وَ اللَّهِ الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ فَالِقِ الْحَبَّةِ وَ بَارِئِ النَّسَمَةِ وَ فَاطِرِ الْأَرْضِ وَ السَّمَاءِ مَا أَخْبَرْتُكَ إِلَّا بِالْحَقِّ وَ مَا أَتَيْتُكَ إِلَّا بِالصِّدْقِ وَ ما ظَلَمَهُمُ اللَّهُ وَ مَا اللَّهُ بِظَلَّامٍ لِلْعَبِيدِ وَ إِنَّ مَا أَخْبَرْتُكَ لَمَوْجُودٌ فِي الْقُرْآنِ كُلَّهُ قُلْتُ هذا بِعَيْنِهِ يُوجَدُ فِي الْقُرْآنِ قَالَ نَعَمْ يُوجَدُ فِي أَكْثَرَ مِنْ ثَلَاثِينَ مَوْضِعاً فِي الْقُرْآنِ أَ تُحِبُّ أَنْ أَقْرَأَ ذَلِكَ عَلَيْكَ قُلْتُ بَلَى يَا ابْنَ رَسُولِ اللَّهِ فَقَالَ قَالَ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ وَ قالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِلَّذِينَ آمَنُوا اتَّبِعُوا سَبِيلَنا وَ لْنَحْمِلْ خَطاياكُمْ وَ ما هُمْ بِحامِلِينَ مِنْ خَطاياهُمْ مِنْ شَيْ ءٍ إِنَّهُمْ لَكاذِبُونَ وَ لَيَحْمِلُنَّ أَثْقالَهُمْ وَ أَثْقالًا مَعَ أَثْقالِهِمْ الْآيَةَ أَزِيدُكَ يَا إِبْرَاهِيمُ قُلْتُ بَلَى يَا ابْنَ رَسُولِ اللَّهِ قَالَ لِيَحْمِلُوا أَوْزارَهُمْ كامِلَةً يَوْمَ الْقِيامَةِ وَ مِنْ أَوْزارِ الَّذِينَ يُضِلُّونَهُمْ بِغَيْرِ عِلْمٍ أَلا ساءَ ما يَزِرُونَ أَ تُحِبُّ أَنْ أَزِيدَكَ قُلْتُ بَلَى يَا ابْنَ رَسُولِ اللَّهِ قَالَ فَأُوْلئِكَ يُبَدِّلُ اللَّهُ سَيِّئاتِهِمْ حَسَناتٍ وَ كانَ اللَّهُ غَفُوراً رَحِيماً

۱- الملكوت: الملك العظيم. العز و السلطان. و الملكوت السماوى هو محل القديسين فى السماء.

۲- استفظع الامر أى وجده فظيعا، و الامر الفظيع: الذى اشتدت شناعته و جاوز المقدار فى ذلك.

يُبَدِّلُ اللَّهُ سَيِّئَاتِ شِيعَتِنَا حَسَنَاتٍ وَ يُبَدِّلُ اللَّهُ حَسَنَاتِ أَعْدَائِنَا سَيِّئَاتٍ وَ جَلَالِ اللَّهِ وَ وَجْهِ اللَّهِ إِنَّ هَذَا لَمِنْ عَدْلِهِ وَ إِنْصَافِهِ لَا رَادَّ لِقَضَائِهِ وَ لا مُعَقِّبَ لِحُكْمِهِ وَ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ أَ لَمْ أُبَيِّنْ لَکَ أَمْرَ الْمِزَاجِ وَ الطِّينَتَيْنِ مِنَ الْقُرْآنِ قُلْتُ بَلَى يَا ابْنَ رَسُولِ اللَّهِ قَالَ اقْرَأْ يَا إِبْرَاهِيمُ الَّذِينَ يَجْتَنِبُونَ كَبائِرَ الْإِثْمِ وَ الْفَواحِشَ إِلَّا اللَّمَمَ (۱)إِنَّ رَبَّكَ واسِعُ الْمَغْفِرَهِ هُوَ أَعْلَمُ بِكُمْ إِذْ أَنْشَأَكُمْ مِنَ الْأَرْضِ يَعْنِي مِنَ الْأَرْضِ الطَّيِّبَهِ وَ الْأَرْضِ الْمُنْتِنَهِ فَلا تُزَكُّوا أَنْفُسَكُمْ هُوَ أَعْلَمُ بِمَنِ اتَّقى يَقُولُ لَا يَفْتَخِرْ أَحَدُكُمْ بِكَثْرَهِ صَلَاتِهِ وَ صِيَامِهِ وَ زَكَاتِهِ وَ نُسُكِهِ لِأَنَّ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ أَعْلَمُ بِمَنِ اتَّقَى مِنْكُمْ فَإِنَّ ذَلِكَ مِنْ قِبَلِ اللَّمَمِ وَ هُوَ الْمِزَاجُ (۲)أَزِيدُكَ يَا إِبْرَاهِيمُ قُلْتُ بَلَى يَا ابْنَ رَسُولِ اللَّهِ قَالَ كَما بَدَأَكُمْ تَعُودُونَ فَرِيقاً هَدى وَ فَرِيقاً حَقَّ عَلَيْهِمُ الضَّلالَهُ إِنَّهُمُ اتَّخَذُوا الشَّياطِينَ أَوْلِياءَ مِنْ دُونِ اللَّهِ يَعْنِي أَئِمَّهَ الْجَوْرِ دُونَ أَئِمَّهِ الْحَقِّ وَ يَحْسَبُونَ أَنَّهُمْ مُهْتَدُونَ خُذْهَا إِلَيْكَ يَا أَبَا إِسْحَاقَ فَوَ اللَّهِ إِنَّهُ لَمِنْ غُرَرِ أَحَادِيثِنَا وَ بَاطِنِ سَرَائِرِنَا وَ مَكْنُونِ خَزَائِنِنَا وَ انْصَرِفْ وَ لَا تُطْلِعْ عَلَى سِرِّنَا أَحَداً إِلَّا مُؤْمِناً مُسْتَبْصِراً فَإِنَّكَ إِنْ أَذَعْتَ سِرَّنَا بُلِيتَ فِي نَفْسِكَ وَ مَالِكَ وَ أَهْلِكَ وَ وُلْدِكَ (۳).

**[ترجمه]علل الشرایع: أبی‌إسحاق لیثی نقل کرده، به امام باقر علیه السلام عرض کردم: ای فرزند رسول خدا! برای من بفرمایید که آیا انسان مؤمن و با بصیرتی که به معرفت و کامل رسیده باشد زنا می کند؟ ایشان فرمودند: پناه بر خدا! نه. عرض کردم: آیا لواط می کند؟ فرمودند: پناه بر خدا! نه. عرض کردم: آیا دزدی می کند؟ فرمودند: نه. عرض کردم: آیا شراب می… نوشد؟ فرمودند: نه. عرض کردم: آیا گناه کبیره یا عمل زشتی انجام می‌دهد؟ فرمودند: نه. عرض کردم: آیا گناهی مرتکب می‌شود؟ فرمودند: آری، [در این صورت] او مؤمن گنه‌کار مسلِم می‌باشد. عرض کردم: معنای مسلِم چیست؟ فرمودند: یعنی کسی که تسلیم گناه شده است، [ولی] با گناه نمی‌ماند و همراه آن نمی‌شود [بر آن اصرار نمی کند]. عرض کردم: چه عجیب! زنا و لواط و دزدی نمی کند و شراب نمی‌نوشد و نه کبیره‌ای از کبائر و نه عمل زشتی از زشتی‌ها را انجام نمی‌دهد! ایشان فرمودند: از کار خداوند تعجبی نیست؛ خداوند عزّ و جلّ «يَفْعَلُ ما يَشاءُ» - . حج / ۱۸ - {هر چه بخواهد انجام می دهد} و «لا يُسْئَلُ عَمَّا يَفْعَلُ وَ هُمْ يُسْئَلُونَ» - . أنبياء / ۲۳ - {در آن‌چه [خدا] انجام می دهد چون و چرا راه ندارد و[لی] آنان[- انسان‌ها] سؤال خواهند شد}؛ پس از چه چیزی تعجب کردی ای ابراهیم! بپرس و عار مدار و سستی مورز، چرا که عارپیشه‌گان و سستی کننده‌گان این علم را یاد نمی گیرند. عرض کردم: ای فرزند رسول خدا! من در میان شیعیان شما کسانی سراغ دارم که [شراب] می‌نوشند و راهزنی می کنند و در راه مردم کمین می کنند و زنا و لواط می کنند و ربا می‌خورند و مرتکب زشتی‌ها می‌شوند و در نماز و روزه و زکات سستی می کنند و قطع رحم می‌نمایند و کبائر را انجام می‌دهد، چگونه و از چه روی است؟ ایشان فرمودند: ای ابراهیم! آیا سؤال دیگری هم در سینه‌ات هست که تو را مشغول کرده باشد؟ عرض کردم: آری ای فرزند رسول خدا

ص: ۲۲۸

سؤال دیگری بزرگ‌تر از آن. ایشان فرمودند: ای ابا اسحاق! آن [سؤال] چیست؟ عرض کردم: ای فرزند رسول خدا! من در میان دشمنان و مخالفان سرسخت شما کسانی را سراغ دارم که بسیار نماز و روزه می کنند و زکات می‌دهند و پیوسته میان حج و عمره‌اند و شور جهاد دارند و در نیکی و صله رحم پیش‌قدمند و حقوق برادران خود را به جا می‌آورند و از مال خود به آنان می‌بخشند و از شراب‌خواری و زنا و لواط و دیگر زشتی‌ها پرهیز می کنند، این به چه سبب و از چه روی است؟ ای فرزند رسول خدا! این را برایم تفسیر و مبرهن و روشن بفرمایید، به خدا قسم فکرم را به سختی مشغول و شبم را بی‌خواب و خویم را تنگ کرده است. ایشان صلوات الله علیه تبسمی نمودند و سپس فرمودند: ای ابراهیم! این [سخنانی که اکنون برایت خواهم

گفت] بیان شفابخشی است برای آن‌چه سؤال کردی و علمی پنهان از خزائن علم خداوند و از اسرار اوست؛ ای ابراهیم! به من بگو اعتقادات [دینی] آن دو دسته از نظر تو چگونه بود؟ عرض کردم: ای فرزند رسول خدا! محبین و شیعیان شما همان‌گونه که شما کارهایشان را توصیف کردید بودند؛ اگر به یکی از آنان همه طلا و نقره‌ای که بین مشرق و مغرب است را بدهند تا از ولایت و محبت شما دست بکشد و دوستی و محبت دیگران را بپذیرد، چنین نمی‌کند، حتی اگر بینی‌اش در راه شما با شمشیر زده شود. و اگر در راه شما کشته شوند نیز باز نمی‌ایستند و از محبت و ولایت شما بر نمی‌گردند. و مخالفان سرسخت شما را نیز به همان صورتی که شما کارهایشان را وصف کردید دیدم؛ اگر به یکی از آنان همه طلا و نقره‌ای که بین مشرق و مغرب است را بدهند تا از محبت و دوستی طاغوت‌ها دست بکشد و دوستی شما را بپذیرد، چنین نمی‌کند و حتی اگر بینی‌اش در راه آن‌ها با شمشیر زده شود، از آن‌ها دست بر نمی‌دارد، و اگر در راه آنان کشته شود نیز باز نمی‌ایستد و بر نمی‌گردد. هنگامی که یکی از آن‌ها فضیلتی از شما می‌شنود، از آن مشمئز می‌شود و از روی بغض با شما، و محبت آنان رنگش تغییر می‌کند و تنفر از آن در چهره‌اش دیده می‌شود. امام باقر علیه السلام تبسمی کردند و سپس فرمودند: ای ابراهیم! این‌جاست که آن تلاش کرده رنج برده، هلاک می‌شود [و] «تَصْلی ناراً حامِیَةً * تُسْقی مِنْ عَیْنٍ آنِیَةٍ» - . غاشیه / ۴ و ۵ - {[ناچار] در آتشی سوزان درآیند * از چشمه ای داغ نوشانیده شوند}، و به سبب همین است که خداوند عزّ و جلّ فرمود: «وَ قَدِمْنا إِلی

ص: ۲۲۹

ما عَمِلُوا مِنْ عَمَلٍ فَجَعَلْناهُ هَباءً مَنْثُوراً» - . فرقان / ۲۳ -

{و به هر گونه کاری که کرده اند می پردازیم و آن را [چون] گردی پراکنده می سازیم}. بیچاره ای ابراهیم! آیا می‌دانی سبب و قصه آن چیست و چه چیزی از آن بر مردم پوشیده است؟ عرض کردم: ای فرزند رسول خدا! برایم تبیین کنید و شرح دهید و مبرهن نمایید. ایشان فرمودند: ای ابراهیم! خداوند تبارک و تعالی، عالم ازلی و قدیم است و موجودات را از هیچ خلق کرد، هر کس بپندارد که خداوند عزّ و جلّ موجودات را از چیزی آفریده، کافر شده است؛ زیرا اگر آن چیزی که موجودات را از آن آفریده، در ازلیت و هویتش مانند خداوند، قدیم باشد، آن نیز باید ازلی باشد. بلکه خداوند عزّ و جلّ موجودات را از هیچ آفرید. یکی از چیزهایی که خداوند عزّ و جلّ آفرید زمینی پاک‌نهاد بود، بعد از این‌که آن را آفرید، آب گوارا و زلال از دل آن بیرون آورد و ولایت ما اهل بیت را بر آن زمین عرضه داشت و آن زمین نیز قبول کرد، سپس آن آب را هفت روز بر آن جاری کرد و بر تمام سطح آن رساند و همه جایش را زیر آب برد و سپس آن آب را از آن خارج کرد. از برگزیده گِل آن زمین، مقداری برگرفت و آن را گِل ائمه علیهم السلام قرار داد. سپس ته‌نشین آن را برداشت و شیعیان ما را از آن آفرید. ای ابراهیم! اگر [خداوند] طینت شما را نیز مانند ما به حال خود رها می‌کرد، ما و شما، یک چیز می‌شدیم. عرض کردم: ای فرزند رسول خدا! [خداوند] با طینت ما چه کرد؟ ای ابراهیم! برایت می گویم؛ بعد از آن خداوند عزّ و جلّ زمین شوره‌زاری آفرید و از دل آن آبی تلخ و بدرنگ و شور بیرون کشید و ولایت ما اهل بیت را بر آن زمین عرضه کرد و آن زمین آن را نپذیرفت. خداوند آن آب را هفت روز بر آن زمین جاری کرد و بر تمام سطح آن زمین رساند و همه آن را زیر آب برد. سپس آن آب را از آن خارج کرد و آن‌گاه مقداری از آن گِل برداشت و طاغیان و ائمه طاغوت را از آن آفرید و سپس آن را با ته‌نشین طینت شما مخلوط کرد. اگر طینت آنان را به حال خود رها می‌کرد و آن را با طینت شما مخلوط نمی‌نمود، آنان به شهادتین گواهی نمی‌دادند و نماز نمی‌خواندند و روزه نمی گرفتند و زکات نمی‌دادند و حج به جا نمی‌آوردند و امانت را ادا

نمی‌کردنـد و صورت‌هایشـان شبیه به شـما نمی‌گشت؛ هیـچ چیز بر مؤمن سـخت‌تر از آن نیست که صورت دشـمنش را مـانند صورت خودش ببینـد. عرض کردم: ای فرزند رسول خدا! خداوند سپس با آن دو طینت چه کرد؟ ایشان فرمودند: آن دو را با آن آب اول و آب دوم مخلوط کرد و سپس آن را مانند مالیـدن پوست، به هم سایید و آن‌گاه مشتی از آن برداشت و فرمود: این به بهشت می‌رود و مرا بـاکی نیست، و مشت دیگری برداشت و فرمـود: این به جهنم می‌رود و مرا بـاکی نیست. سـپس بین آن دو را مخلوط کرد و بدین ترتیب مقداری از آن‌چه که از سنخ و طینت مؤمن بود،

ص: ۲۳۰

بر سـنخ و طینت کافر واقع شد و مقداری از آن‌چه که از سـنخ و طینت کافر بود، بر سـنخ و طینت مؤمن واقع گشت. آن اعمال ماننـد زنا و لواط و ترک نماز و روزه و حج و جهاد و خیانت و کبیره‌ای از این کبائر که از شـیعیان ما دیدی، به سـبب طینت و عنصـر دشـمن مخـالف اسـت که در [طینت] او ممزوج شـده است؛ زیرا ارتکـاب گناهـان و اعمـال زشت و گناهـان کـبیره، از [خصوصـیات] سـنخ و عنصـر و طینت دشـمن مخالف است. و آن اعمال مانند مراقبت بر نماز و روزه و زکات و حج و جهاد و کارهای نیک که از دشـمن مخالف دیدی، به سبب طینت و سـنخ مؤمنی است که در [طینت] او ممزوج شده است؛ زیرا انجام کارهای نیک و اعمال خیر و پرهیز از گناهان از [خصوصـیات] سـنخ و عنصـر و طینت مؤمن است. هنگامی که همه این اعمال به خداوند عزّ و جلّ عرضه شد، فرمود: من عادلی هسـتم که سـتم نمی‌کنم و منصـفی هسـتم که ظلم نمی‌نمایم و حاکمی‌ام که حق را پایمـال نمی‌کنم و از آن منحرف نمی‌شوم و تجـاوز نمی‌نمـایم؛ اعمال بـدی که مؤمن مرتکب شـده را به سـنخ و طینت دشـمن مخالف ملحق کنید و اعمال نیکی که ناصب انجام داده را به سـنخ و طینت مؤمن ملحق کنید، هر کدام را به اصل خود برگردانید که من خداوندی هسـتم که معبودی جز من نیست و من دانای به سرّ و نهانم، و من آن کسـی هستم که بر قلب‌های بنـدگانم آگـاهم، و جور و سـتم نمی‌کنم، و هیـچ کس را به چیزی ملزم نمی‌کنم مگر این‌که قبـل از او را بیافرینم، آن را به او شناسانـده باشم. سـپس امام باقر علیه السـلام فرمودنـد: ای ابراهیم! این آیه را بخوان. عرض کردم: ای فرزنـد رسول خدا! کدام آیه را؟ فرمودند: این سـخن خداوند متعال را: «قالَ مَعاذَ اللَّهِ أَنْ نَأْخُذَ إِلَّا مَنْ وَجَدْنا مَتاعَنا عِنْدَهُ إِنَّا إِذاً لَظالِمُونَ» - . یوسف / ۷۹ - {گفت: پناه به خدا که جز آن کس را که کالای خود را نزد وی یافته ایم بازداشت کنیم؛ زیرا در آن صورت قطعاً سـتم‌کار خواهیم بود}، ظاهرش همان است که از آن می‌فهمیـد، و به خـدا سوگند باطن آن دقیقاً همین [مطلب] است. ای ابراهیم! قرآن دارای ظاهر و باطن و محکم و متشابه و ناسـخ و منسوخ است. سـپس فرمودند: ای ابراهیم! برایم بگو آیا هنگامی که خورشـید طلوع می‌کند و شـعاع [نور] آن در شـهرها آشـکار می‌شود، آیا شـعاع آن از قرص جدا می‌شود؟ عرض کردم: در هنگام طلوع جـدا می‌شـود. ایشـان فرمودنـد: آیـا نه این است که زمـانی که خورشـید [از نظرهـا] پنهـان می‌شـود، آن شـعاع [نـور] به قرص [خورشـید] متصـل می‌شود و [در نهـایت] به آن بـاز می‌گردد؟ عرض کردم: آری [همین‌طور است]. ایشـان فرمودنـد: به همین صورت است که هر چیزی به سـنخ و جوهر و اصل خود باز می‌گردد؛ هنگامی که روز قیامت فرا رسد، خداوند عزّ و جلّ سنخ دشـمن مخالف و سـنگینی [گناهان] و بار آن را از مؤمن جدا می‌کند و همه آن‌ها را به دشـمن مخالف ملحق می‌نماید و سـنخ مؤمن و نیکی‌ها و کارهای خوب و کوشـش‌ها را از دشمن مخالف جدا می‌کند و همه آن‌ها را به مؤمن ملحق می‌نماید. آیا تو در این‌جا ظلم و تجاوزی می‌بینی؟ عرض کردم: خیر ای فرزنـد رسول خـدا! ایشان فرمودنـد: به خدا سوگند این قضایی فصل‌... دهنده و حکم قاطع و عدالتی واضح است،

«لا يُسْئَلُ عَمَّا يَفْعَلُ وَ هُمْ يُسْئَلُونَ» - . أنبياء / ۲۳ - {در آن‌چه [خدا] انجام می دهد چون و چرا راه ندارد و[لی] آنان [- انسان... ها] سؤال خواهند شد}، این گونه است ای ابراهیم! «الْحَقُّ مِنْ رَبِّکَ فَلا تَکُنْ مِنَ الْمُمْتَرِینَ» - . آل عمران / ۶۰ -

{حق از جانب پروردگار تو است، پس از تردیدکننده‌گان مباش}، این از حکم‌های ملکوت است. عرض کردم: ای فرزند رسول خدا! حکم ملکوت چیست؟ ایشان فرمودند: حکم خدا و حکم پیامبرانش، و قصه خضر و موسی علی نبینا و آله و علیه السلام، هنگامی که موسی با او همراه شد و او گفت: «إِنَّکَ لَنْ تَسْتَطِیعَ مَعِیَ صَبْراً * وَ کَیْفَ تَصْبِرُ عَلی ما لَمْ تُحِطْ بِهِ خُبْراً» - . کهف / ۶۷ و ۶۸ - {تو هرگز نمی توانی هم‌پای من صبر کنی * و چگونه می توانی بر چیزی که به شناخت آن احاطه نداری صبر کنی}، ای ابراهیم! دریاب و اندیشه کن که چگونه موسی از خضر نپذیرفت و کارهای او را شنیع شمرد، تا این‌که خضر به او گفت: ای موسی! من این‌ها را سر خود انجام ندادم، بلکه فقط به جهت امر خداوند عزّ و جلّ انجامشان دادم. این کیست؟ ای ابراهیم بیچاره! قرآنی است که تلاوت می‌شود و سخنانی که از خداوند عزّ و جلّ رسیده است و هر کس یک حرف از آن را رد کند، کافر شده و شرک ورزیده و خداوند عزّ و جلّ را ردّ کرده است. لیثی نقل کرده، مانند این بود که من در آن چهل سالی که این آیات می‌خواندم، معنایش را نمی‌فهمیدم و فقط در آن روز فهمیدم، عرض کردم: ای فرزند رسول خدا! چه عجیب است این! نیکی‌های دشمنان شما گرفته می‌شود و به شیعیانتان بر می گردد و گناهان دوست‌داران شما گرفته می‌شود و به دشمنان شما باز می گردد. ایشان فرمودند: آری، به خداوندی که معبودی جز او نیست و شکافنده دانه و ایجاد کننده خلایق و آفریننده زمین و آسمان است، هر آن‌چه به تو گفتم حق بود و جز به راستی سخنی نگفتم، «وَ ما ظَلَمَهُمُ اللَّهُ» - . آل عمران / ۱۱۷ - { و خدا به آنان ستم نکرد} و خداوند «بِظَلَّامٍ لِلْعَبِیدِ» - . همان / ۱۸۲ - {بر بندگان [خود] بیدادگر نیست}. همه چیزهایی که برایت گفتم به طور قطع در قرآن موجود است. عرض کردم: آیا این [حقیقت،] به همین صورت در قرآن وجود دارد؟

ایشان فرمودند: آری، در بیشتر از سی جای قرآن، آیا دوست داری آن‌ها را برایت بخوانم؟ عرض کردم: بله ای فرزند رسول خدا! ایشان فرمودند: خداوند عزّ و جلّ فرمود: «وَ قالَ الَّذِینَ کَفَرُوا لِلَّذِینَ آمَنُوا اتَّبِعُوا سَبِیلَنا وَ لْنَحْمِلْ خَطایاکُمْ وَ ما هُمْ بِحامِلِینَ مِنْ خَطایاهُمْ مِنْ شَیْ ءٍ إِنَّهُمْ لَکاذِبُونَ * وَ لَیَحْمِلُنَّ أَثْقالَهُمْ وَ أَثْقالًا مَعَ أَثْقالِهِمْ ... » - . عنکبوت / ۱۲ و ۱۳ - {و کسانی که کافر شده اند، به کسانی که ایمان آورده اند می گویند: راه ما را پیروی کنید و گناهانتان به گردن ما، و[لی] چیزی از گناهانشان را به گردن نخواهند گرفت، قطعاً آنان دروغ‌گویانند * و قطعاً بارهای گران خودشان و بارهای گران [دیگر] را با بارهای گران خود برخواهند گرفت ...}. ای ابراهیم! باز هم برایت بخوانم؟ عرض کردم: بله ای فرزند رسول خدا! ایشان فرمودند: «لِیَحْمِلُوا أَوْزارَهُمْ کامِلَةً یَوْمَ الْقِیامَةِ وَ مِنْ أَوْزارِ الَّذِینَ یُضِلُّونَهُمْ بِغَیْرِ عِلْمٍ أَلا ساءَ ما یَزِرُونَ» - . نحل / ۲۵ - {تا روز قیامت بار گناهان خود را تمام بردارند و [نیز] بخشی از بار گناهان کسانی را که ندانسته آنان را گمراه می کنند، آگاه باشید چه بد باری را می کشند}. دوست داری باز هم برایت بخوانم؟ عرض کردم: بله ای فرزند رسول خدا! ایشان فرمودند: «فَأُوْلئِکَ یُبَدِّلُ اللَّهُ سَیِّئاتِهِمْ حَسَناتٍ وَ کانَ اللَّهُ غَفُوراً رَحِیماً» - . فرقان / ۷۰ - {پس خداوند بدی‌هایشان را به نیکی‌ها تبدیل می کند و خدا همواره آمرزنده مهربان است}،

خداوند بدی‌های شیعیان ما را به نیکی‌ها تبدیل می کند و نیکی‌های دشمنان ما را به بدی‌ها تبدیل می‌نماید و سوگند به جلال و وجه خداوند این از عدالت و انصاف اوست و هیچ‌کس را یارای برگرداندن قضای او نیست و «لا مُعَقِّبَ لِحُکْمِهِ» - . رعد / ۴۱ - {برای حکم او باز دارنده ای نیست} «وَ هُوَ السَّمِیعُ الْعَلِیمُ» - . بقره / ۱۳۷ - {و او شنوای داناست}. آیا موضوع ممزوج کردن و مسأله آن دو طینت را از قرآن برایت بگویم؟ عرض کردم: آری ای فرزند رسول خدا! ایشان فرمودند: ای ابراهیم! این آیه را بخوان: «الَّذِینَ یَجْتَنِبُونَ کَبائِرَ الْإِثْمِ وَ الْفَواحِشَ إِلَّا اللَّمَمَ إِنَّ رَبَّکَ واسِعُ الْمَغْفِرَهِ هُوَ أَعْلَمُ بِکُمْ إِذْ أَنْشَأَکُمْ مِنَ الْأَرْضِ» - . نجم / ۳۲ - {آنان که از گناهان بزرگ و زشت‌کاریها جز لغزش‌های کوچک خودداری می ورزند، پروردگارت [نسبت به آن‌ها] فراخ آمرزش است، وی از آن دم که شما را از زمین پدید آورد}، یعنی از آن زمین پاک و از آن زمین بدبو، «فَلا تُزَکُّوا أَنْفُسَکُمْ هُوَ أَعْلَمُ بِمَنِ اتَّقی» - . همان - {پس خودتان را پاک مشمارید، او به [حال] کسی که پرهیزگاری نموده داناتر است}، خداوند می‌فرماید: هیچ‌یک از شما به کثرت نماز و روزه و زکات و حجش افتخار نکند؛ زیرا خداوند عزّ و جلّ بهتر می‌داند که کدام‌یک از شما تقوا ورزیده‌اید، این به جهت \\"لمم\\" است که همان ممزوج کردن می‌باشد. ای ابراهیم! آیا باز هم برایت بخوانم؟ عرض کردم: آری ای فرزند رسول خدا! ایشان فرمودند: «کَما بَدَأَکُمْ تَعُودُونَ * فَرِیقاً هَدی وَ فَرِیقاً حَقَّ عَلَیْهِمُ الضَّلالَهُ إِنَّهُمُ اتَّخَذُوا الشَّیاطِینَ أَوْلِیاءَ مِنْ دُونِ اللَّهِ» - . أعراف / ۲۹ و ۳۰ - {همان گونه که شما را پدید آورد [به سوی او] برمی گردید * [در حالی که] گروهی را هدایت نموده و گروهی گمراهی بر آنان ثابت شده است؛ زیرا آنان شیاطین را به جای خدا دوستان [خود] گرفته اند}، یعنی ائمه جور را به جای ائمه حق [به عنوان] دوستان خود گرفته‌اند، «وَ یَحْسَبُونَ أَنَّهُمْ مُهْتَدُونَ» - . همان - {و می پندارند که راه یافتگانند}. ای اباإسحاق! این‌ها را پیش خود نگه‌دار که به خدا سوگند از احادیث برجسته و از رازهای پنهان و از گنجینه‌های مخفی ما است. بازگرد و راز ما را جز برای مؤمنان بابصیرت فاش مکن، چرا که اگر راز ما را فاش کنی، در جان و مال و خانواده و فرزندانت دچار بلا می‌شوی.

**[ترجمه]

بیان

قال الفیروزآبادی أثر علی الأمر کفرح عزم و له تفرّغ و قال الآسن من الماء الآجن و قال عرکه دلکه و حکّه.

و لعل المراد بالأدیم هنا الطعام المأدوم ثم فی قوله ثم أخذ للترتیب الذکری و لتفصیل ما أجمل سابقا.

۱- اللمم: مقاربه الذنب من غیر أن یقع فیه، من قولک: ألممت بکذا: أی نزلت به و قاربته من غیر مواقعه، و یعبر به عن الصغیره. و یأتی أیضا بمعنی جنون خفیف، أو طرف من الجنون یلم بالانسان.

۲- أی الافتخار بکثره الصلاه و غیرها من العبادات من قبل اللمم و هو المزاج، و الظاهر أنه علیه السلام أراد باللمم المعنی الثانی الذی ذکرناه؛ أو ما قاربه ممّا یکون لازما للطبع و مسندا إلی المزاج.

۳- و ختم بهذا الحديث الشريف كتاب علل الشرائع. م.

ثم اعلم أن هذا الخبر و أمثاله مما يصعب على القلوب فهمه و على العقول إدراكه و يمكن أن يكون كنايه عما علم الله تعالى و قدره من اختلاط المؤمن و الكافر فى الدنيا و استيلاء أئمه الجور و أتباعهم على أئمه الحق و أتباعهم و علم أن المؤمنين إنما يرتكبون الآثام لاستيلاء أهل الباطل عليهم و عدم تولى أئمه الحق بسياستهم فيعذرهم بذلك و يعفو عنهم و يعذب أئمه الجور و أتباعهم بتسببهم لجرائم من خالطهم مع ما يستحقون من جرائم أنفسهم و الله يعلم و حججه صلوات الله عليهم أجمعين (۱).

**[ترجمه]فیروزآبادی گفته است: \\"أَثِرَ علی الأمر\\" بر وزن \\"فرح\\"، یعنی عزم آن امر نمود و به آن پرداخت. و گفته است \\"ماء آسن\\" به معنای آب بدمزه است. و گفته است: \\"عرکه\\" به معنای مالیدن و خاراندن چیزی است.

شاید مقصود از أدیم در این‌جا غذای با خورش است. این سخن ایشان: \\"سپس مقداری از آن گِل را برداشت ...\\" به اندازه همان ترتیب و تفصیل قبلی، زیبا است.

ص: ۲۳۳

باید دانست که این روایت و امثال آن از چیزهایی است که فهم آن برای قلب‌ها و درک آن برای عقل‌ها دشوار است و ممکن است که کنایه از علم خداوند متعال و قَدَر او باشد که بر اختلاط [طینت] مؤمن و کافر در دنیا و تسلط ائمه جور و پیروان آن‌ها بر ائمه حق و پیروان آن‌ها تعلق گرفته است، خداوند علم داشته که مؤمنان، تنها به سبب تسلط اهل باطل بر آنان و عدم عهده‌داری ائمه حق بر سیاست ایشان است که مرتکب گناهان می‌شوند، پس خداوند آنان را معذور داشته و بخشیده است و ائمه جور و پیروان آن‌ها را به جهت جرم‌هایی که سبب شده‌اند مؤمنان آن‌ها را انجام دهند و نیز به سبب جرم‌های خودشان، عذاب می‌کند، خداوند و حجت‌هایش صلوات الله علیهم بهتر می‌دانند.

**[ترجمه]

«۷»

فس، تفسیر القمی عَلِیُّ بْنُ الْحُسَیْنِ عَنِ الْبَرْقِیِّ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَلِیٍّ عَنْ عَلِیِّ بْنِ أَسْبَاطٍ عَنْ عَلِیِّ بْنِ مَعْمَرٍ عَنْ أَبِیهِ قَالَ: سَأَلْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام عَنْ قَوْلِ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ هذا نَذِیرٌ مِنَ النُّذُرِ الْأُولی قَالَ إِنَّ اللَّهَ تَبَارَکَ وَ تَعَالَی لَمَّا ذَرَأَ الْخَلْقَ فِی الذَّرِّ الْأَوَّلِ فَأَقَامَهُمْ صُفُوفاً قُدَّامَهُ بَعَثَ اللَّهُ مُحَمَّداً صلی الله علیه و آله فَآمَنَ بِهِ قَوْمٌ وَ أَنْکَرَهُ قَوْمٌ (۲)فَقَالَ اللَّهُ هذا نَذِیرٌ مِنَ النُّذُرِ الْأُولی یَعْنِی بِهِ مُحَمَّداً صلی الله علیه و آله حَیْثُ دَعَاهُمْ إِلَی اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ فِی الذَّرِّ الْأَوَّلِ.

**[ترجمه]تفسیر قمی: علی بن معمر از پدرش نقل کرده، از امام صادق علیه السلام درباره این سخن خداوند عزّ و جلّ: «هذا نَذِیرٌ مِنَ النُّذُرِ الْأُولی» - . نجم / ۵۶ - {این [پیامبر نیز] بیم دهنده ای از [جمله] بیم دهندگان نخستین است} پرسیدم؛ ایشان فرمودند: ایشان فرمودند: هنگامی که خداوند تبارک و تعالی در آن اول خلایق را به صورت ذراتی آفرید، آنان را در مقابل خود به صف ایستاند و محمد صلی الله علیه و آله را برانگیخت؛ گروهی به او ایمان آوردند و گروهی او را انکار کردند، خداوند فرمود: «هذا نَذِیرٌ مِنَ النُّذُرِ الْأُولی»، که مقصودش محمد صلی الله علیه و آله بود که در عالم ذرّ نخستین، آنان را به خداوند عزّ و جلّ دعوت نمود.

**[ترجمه]

«۸»

فس، تفسیر القمی عَلِیُّ بْنُ الْحُسَیْنِ عَنِ الْبَرْقِیِّ عَنِ ابْنِ مَحْبُوبٍ عَنِ الْحُسَیْنِ بْنِ نُعَیْمٍ الصَّحَّافِ قَالَ: سَأَلْتُ الصَّادِقَ علیه السلام عَنْ قَوْلِهِ فَمِنْکُمْ کافِرٌ وَ مِنْکُمْ مُؤْمِنٌ فَقَالَ عَرَفَ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ إِیمَانَهُمْ بِوَلَایَتِنَا وَ کُفْرَهُمْ بِتَرْکِهَا یَوْمَ أَخَذَ عَلَیْهِمُ الْمِیثَاقَ وَ هُمْ ذَرٌّ فِی صُلْبِ آدَمَ علیه السلام.

یر، بصائر الدرجات أحمد بن محمد عن ابن محبوب مثله (۳).

**[ترجمه]تفسیر قمی: حسین بن نعیم صحاف نقل کرده، از امام صادق علیه السلام درباره این سخن خداوند: «فَمِنْکُمْ کافِرٌ وَ مِنْکُمْ مُؤْمِنٌ» - . تغابن / ۲ - {برخی از شما کافرند و برخی مؤمن} فرمودند: خداوند عزّ و جلّ در روزی که آنان در پشت آدم بودند و از آنان میثاق گرفت، می‌دانست که آنان به سبب [پذیرش] ولایت ما ایمان می‌آورند، آن دیگران به سبب ترک ولایت ما کفر می‌ورزند.

بصائر الدرجات نیز مانند همین را با سند دیگری نقل کرده است.

**[ترجمه]

«۹»

فس، تفسیر القمی أَحْمَدُ بْنُ إِدْرِیسَ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنِ الْحُسَیْنِ بْنِ سَعِیدٍ عَنِ النَّضْرِ بْنِ سُوَیْدٍ عَنِ الْقَاسِمِ بْنِ سُلَیْمَانَ عَنْ جَابِرٍ قَالَ سَمِعْتُ أَبَا جَعْفَرٍ علیه السلام یَقُولُ هَذِهِ الْآیَةُ وَ أَنْ لَوِ اسْتَقامُوا عَلَی الطَّرِیقَةِ لَأَسْقَیْناهُمْ ماءً غَدَقاً یَعْنِی مَنْ جَرَی فِیهِ شَیْ ءٌ مِنْ شِرْکِ الشَّیْطَانِ عَلَی الطَّرِیقَةِ یَعْنِی عَلَی الْوَلَایَةِ فِی الْأَصْلِ عِنْدَ الْأَظِلَّةِ حِینَ أَخَذَ اللَّهُ مِیثَاقَ بَنِی آدَمَ- (۴)لَأَسْقَیْناهُمْ

۱- استیفاء البحث عن مسأله نقل الاعمال الذی یدلّ علیه الروایه و ما یناظره من النقل و التعویض تعرضنا له فی الجزء الثانی من تفسیر المیزان و سنستوفی تمام البحث فی تفسیر سوره الأنفال ان شاء اللّه تعالی. ط.

۲- فی المصدر: قوم آخر.

۳- فیه بادنی تغییر: فمنکم مؤمن و منکم کافر فقال عرف اللّه و اللّه ایمانهم بولایتنا و کفرهم بها یوم اخذ اللّه علیهم المیثاق فی صلب آدم و هم ذر. هذه تمام الحدیث فی المصدر. م.

۴- فی المصدر: ذریه آدم. م.

ماءً غَدَقاً يَعْنِی لَکِنَّا وَضَعْنَا أَظِلَّتَهُمْ فِی الْمَاءِ الْفُرَاتِ الْعَذْبِ.

**[ترجمه]تفسیر قمی: جابر نقل کرده، از امام باقر علیه السلام شنیدم که درباره این آیه: «وَ أَنْ لَوِ اسْتَقامُوا عَلَی الطَّرِیقَهِ لَأَسْقَیْناهُمْ ماءً غَدَقاً» - . جن / ۱۶ - {و اگر [مردم] در راه درست پایداری ورزند، قطعاً آب گوارایی بدیشان نوشانیم} فرمودند: یعنی آن‌هایی که در زمانی که خداوند در ابتدا[ی خلقت]، و در هنگامه سایه‌ها، از بنی‌آدم میثاق می‌گرفت، چیزی از شرک شیطان در طریقت، یعنی در ولایت، در درونشان وجود داشت، «لَأَسْقَیْناهُمْ ماءً غَدَقاً» {قطعاً آب گوارایی بدیشان نوشانیم}،

ص: ۲۳۴

یعنی ولی ما سایه‌های آنان را در آب صاف و گوارا انداختیم.

**[ترجمه]

بیان

قوله علیه السلام یعنی من جری أی لما کانت لفظه لو داله علی عدم تحقق الاستقامه فالمراد بهم من جری فیهم شرک الشیطان من المنکرین للولایه و حاصل الخبر أن المراد بالآیه أنهم لو کانوا أقروا فی عالم الضلال و الأرواح بالولایه لجعلنا أرواحهم فی أجساد مخلوقه من الماء العذب فمنشأ اختلاف الطینه هو التکلیف الأول فی عالم الأرواح عند المیثاق.

**[ترجمه]این سخن ایشان علیه السلام که فرمودند: \\"یعنی آن‌هایی که ...\\" یعنی از آن‌جا که کلمه \\"لو\\" [در «وَ أَنْ لَوِ اسْتَقامُوا»] دلالت می‌کند که استقامتی محقق نشده است، پس مقصود از آنان کسانی هستند که شرک شیطان در وجودشان راه یافته، که همان منکرین ولایتند، و حاصل روایت این‌که مقصود از آیه این است که اگر آنان در عالم سایه‌ها و ارواح، به ولایت اقرار می‌کردند، روح‌های آنان را در جسم‌هایی که از آن آب گوارا آفریده شده بود قرار می‌دادیم. بنابراین منشأ اختلاف طینت، همان تکلیف نخستین در هنگام میثاق در عالم ارواح است.

**[ترجمه]

«۱۰»

فس، تفسیر القمی أَبِی عَنْ مُحَمَّدٍ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ إِسْمَاعِیلَ عَنْ أَبِی حَمْزَهَ عَنْ أَبِی جَعْفَرٍ علیه السلام قَالَ: إِنَّ اللَّهَ خَلَقَنَا مِنْ أَعْلَی عِلِّیِّینَ وَ خَلَقَ قُلُوبَ شِیعَتِنَا مِمَّا خَلَقَنَا مِنْهُ وَ خَلَقَ أَبْدَانَهُمْ مِنْ دُونِ ذَلِکَ فَقُلُوبُهُمْ تَهْوَی إِلَیْنَا وَ إِنَّهَا خُلِقَتْ مِمَّا خُلِقْنَا مِنْهُ ثُمَّ تَلَا قَوْلَهُ کَلَّا إِنَّ کِتابَ الْأَبْرارِ لَفِی عِلِّیِّینَ وَ ما أَدْراکَ ما عِلِّیُّونَ کِتابٌ مَرْقُومٌ یَشْهَدُهُ الْمُقَرَّبُونَ

**[ترجمه]تفسیر قمی: محمد از محمد بن اسماعیل از أبی‌حمزة نقل کرده‌اند، امام باقر علیه السلام فرمودند: خداوند ما را از اعلی علیین آفرید و قلب‌های شیعیان ما را از چیزی که ما را از آن آفرید، خلق کرد و بدن‌های آنان را از چیزی پایین‌تر از آن

آفریـد؛ از همین روی است که قلب‌هـای آنـان به مـا میـل می‌کنـد؛ زیرا قلب‌هایشـان از همان چیزی آفریـده شـده که ما از آن آفریـده شـده‌ایم. سـپس این سـخن خداوند را تلاوت کردند: «کَلَّا إِنَّ کِتابَ الْأَبْرارِ لَفِی عِلِّیِّینَ * وَ ما أَدْراکَ ما عِلِّیُّونَ * کِتابٌ مَرْقُومٌ * یَشْهَدُهُ الْمُقَرَّبُونَ» - . مطففین / ۱۸ - ۲۱ - {نه چنین است، در حقیقت کتـاب نیکـان در علّیون است * و تو چه دانی که علیون چیست * کتابی است نوشته شده * مقربان آن را مشاهده خواهند کرد}

**[ترجمه]

«۱۱»

ع، علل الشرائع ابْنُ الْمُتَوَکِّلِ عَنِ السَّعْدَآبَادِیِّ عَنِ الْبَرْقِیِّ عَنْ أَبِیهِ عَنْ أَبِی نَهْشَلٍ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ إِسْمَاعِیلَ عَنْ أَبِیهِ عَنْ أَبِی حَمْزَةَ قَالَ سَمِعْتُ أَبَا جَعْفَرٍ علیه السلام یَقُولُ إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ خَلَقَنَا الْخَبَرَ.

سن، المحاسن أبی عن أبی نهشل عن محمد بن إسماعیل عن أبی حمزه مثله

**[ترجمه]علـل الشـرایع: أبی‌نهشـل از محمـد بن اسـماعیل از أبی‌حمزۀ نقل کرده‌انـد، از امام باقر علیه السـلام شـنیدم که می... فرمودند: خداوند عزّ و جلّ ما را از اعلی علیین آفرید ... تا آخر روایت فوق.

محاسن نیز مانند همین روایت را از أبی‌نهشل نقل کرده است.

ص: ۲۳۵

**[ترجمه]

بیان

قد اختلف فی تفسیر علیین فقیل هی مراتب عالیه محفوفه بالجلاله و قیل السماء السابعه و قیل سدره المنتهی و قیل الجنه و قیل لوح من زبرجد أخضر معلق تحت العرش أعمالهم مکتوبه فیه و قال الفراء أی فی ارتفاع بعد ارتفاع لا غایه له و المراد أن کتابه أعمالهم أو ما یکتب من أعمالهم فی علیین أی فی دفتر (۱)أعمالهم أو المراد أن دفتر أعمالهم فی تلک الأمکنه الشریفه و علی الأخیر فیه حذف مضاف أی و ما أدراک ما کتاب علیین و الظاهر أن مفاد الخبر أن دفتر أعمالهم موضوع فی مکان أخذت منه طینتهم و یحتمل أن یکون المراد بالکتاب الروح لأنه محل للعلوم ترتسم فیها.

ص: ۲۳۵

۱- مجموع الصحف المضمومه، و الکلمه من الدخیل.

**[ترجمه]در تفسیر اعلی علیین اختلاف وجود دارد: بعضـی گفته‌انـد که اعلی علیین مراتب عالیه‌ای است که گرداگرد آن را جلالت فراگرفته است. بعضی گفته‌اند که همان آسمان هفتم است، بعضی گفته‌اند سدرة المنتهی و بعضی دیگر گفته‌اند همان بهشت است. بعضـی گفته‌انـد لوحی از زبرجـد است که در زیر عرش معلق است و اعمـال آنـان در آن نوشـته شـده است. فراء گفته است: اعلی علیین یعنی بلندای مرتفعی که نهایتی نداشـته باشد و مقصود [از این آیه] این است که نوشـتن اعمال آنان، یا اعمالی از آنان که نوشـته می‌شونـد در علیین، یعنی در دفتر اعمالشان می‌باشـد، یا مقصود این است که دفتر اعمال آنان در آن مکـان‌هـای شـریف است. بنـا بر احتمـال اخیر، بایـد بگوییم مضاف حـذف شـده است و در اصل این‌گونه بوده است: \\"و ما أدراک مـا کتـاب علیین\\". چیزی که از ظاهر روایت برمی‌آیـد این است که دفتر اعمال آنان در همان جایی است که طینت آنـان از آن‌جا برداشـته شـده است. و محتمل است مقصود از کتاب، روح باشـد؛ زیرا روح محلی است علوم در آن نقش می... بندد.

**[ترجمه]

«۱۲»

فس، تفسیر القمی أَبِی عَنِ النَّضْرِ بْنِ سُوَیْدٍ عَنْ یَحْیَی الْحَلَبِیِّ عَنِ ابْنِ سِنَانٍ قَالَ قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام أَوَّلُ مَنْ سَبَقَ مِنَ الرُّسُلِ إِلَی بَلَی رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله وَ ذَلِکَ أَنَّهُ کَانَ أَقْرَبَ الْخَلْقِ إِلَی اللَّهِ تَبَارَکَ وَ تَعَالَی وَ کَانَ بِالْمَکَانِ الَّذِی قَالَ لَهُ جَبْرَئِیلُ لَمَّا أُسْرِیَ بِهِ إِلَی السَّمَاءِ تَقَدَّمْ یَا مُحَمَّدُ فَقَدْ وَطِئْتَ مَوْطِئاً لَمْ تَطَأْهُ مَلَکٌ مُقَرَّبٌ وَ لَا نَبِیٌّ مُرْسَلٌ (۱)وَ لَوْ لَا أَنَّ رُوحَهُ وَ نَفْسَهُ کَانَتْ مِنْ ذَلِکَ الْمَکَانِ لَمَا قَدَرَ أَنْ یَبْلُغَهُ فَکَانَ مِنَ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ کَمَا قَالَ اللَّهُ قابَ قَوْسَیْنِ أَوْ أَدْنی أَیْ بَلْ أَدْنَی (۲)فَلَمَّا خَرَجَ الْأَمْرُ مِنَ اللَّهِ وَقَعَ إِلَی أَوْلِیَائِهِ علیهم السلام فَقَالَ الصَّادِقُ علیه السلام کَانَ الْمِیثَاقُ مَأْخُوذاً عَلَیْهِمْ لِلَّهِ بِالرُّبُوبِیَّهِ وَ لِرَسُولِهِ بِالنُّبُوَّهِ وَ لِأَمِیرِ الْمُؤْمِنِینَ وَ الْأَئِمَّهِ بِالْإِمَامَهِ فَقَالَ أَ لَسْتُ بِرَبِّکُمْ وَ مُحَمَّدٌ نَبِیُّکُمْ وَ عَلِیٌّ إِمَامُکُمْ وَ الْأَئِمَّهُ الْهَادُونَ أَئِمَّتَکُمْ فَ قالُوا بَلی فَقَالَ اللَّهُ شَهِدْنا أَنْ تَقُولُوا یَوْمَ الْقِیامَهِ أَیْ لِئَلَّا تَقُولُوا یَوْمَ الْقِیَامَهِ إِنَّا کُنَّا عَنْ هذا غافِلِینَ فَأَوَّلُ مَا أَخَذَ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ الْمِیثَاقَ عَلَی الْأَنْبِیَاءِ بِالرُّبُوبِیَّهِ (۳)وَ هُوَ قَوْلُهُ وَ إِذْ أَخَذْنا مِنَ النَّبِیِّینَ مِیثاقَهُمْ فَذَکَرَ جُمْلَهَ الْأَنْبِیَاءِ ثُمَّ أَبْرَزَ أَفْضَلَهُمْ بِالْأَسَامِی فَقَالَ وَ مِنْکَ یَا مُحَمَّدُ فَقَدَّمَ رَسُولَ اللَّهِ صلی الله علیه و آله لِأَنَّهُ أَفْضَلُهُمْ وَ مِنْ نُوحٍ وَ إِبْراهِیمَ وَ مُوسی وَ عِیسَی ابْنِ مَرْیَمَ فَهَؤُلَاءِ الْخَمْسَهُ أَفْضَلُ الْأَنْبِیَاءِ وَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله أَفْضَلُهُمْ ثُمَّ أَخَذَ بَعْدَ ذَلِکَ مِیثَاقَ رَسُولِ اللَّهِ عَلَی الْأَنْبِیَاءِ لَهُ بِالْإِیمَانِ بِهِ وَ عَلَی أَنْ یَنْصُرُوا أَمِیرَ الْمُؤْمِنِینَ فَقَالَ وَ إِذْ أَخَذَ اللَّهُ مِیثاقَ النَّبِیِّینَ لَما آتَیْتُکُمْ مِنْ کِتابٍ وَ حِکْمَهٍ ثُمَّ جاءَکُمْ رَسُولٌ مُصَدِّقٌ لِما مَعَکُمْ یَعْنِی رَسُولَ اللَّهِ صلی الله علیه و آله لَتُؤْمِنُنَّ بِهِ وَ لَتَنْصُرُنَّهُ یَعْنِی أَمِیرَ الْمُؤْمِنِینَ صَلَوَاتُ اللَّهِ عَلَیْهِ تُخْبِرُوا أُمَمَکُمْ بِخَبَرِهِ وَ خَبَرِ وَلِیِّهِ مِنَ الْأَئِمَّهِ.

**[ترجمه]تفسیر قمی: إبن سنان نقل کرده، امام صادق علیه السلام فرمودنـد: اولین کسی که از میان رسولان \\"بلی\\" گفت، رسول خدا صلی الله علیه و آله بودنـد؛ چرا که ایشان نزدیک‌ترین مخلوق به خداوند تبارک و تعالی بودند و در همان جایی قرار داشتند که وقتی به آسمان عروج کردند، جبرئیل به ایشان عرض کرد: ای محمد! جلوتر برو؛ به جایی گام گذاشته... ای که هیچ فرشـته مقرب و هیچ پیامبر مرسلی به آن‌جا گام نگذاشته است. اگر نبود که روح و جان ایشان از همان مکان [خلق شده] بود، نمی‌توانسـتند به آن‌جا برسند و چنان‌چه خداوند عزّ و جلّ فرمود، فاصله‌اشان نسبت به خداوند «قابَ قَوْسَیْنِ أَوْ أَدْنی» - . نجم / ۹ - {تا [فاصله اش] به قـدر [طول] دو [انتهای] کمان یا نزدیک‌تر شـد}، یعنی بلکه نزدیک‌تر از آن شد، زمانی که

امر از جانب خداوند صادر شد، بر اولیای خداوند علیهم السلام واقع شد. امام صادق علیه السلام فرمودند: میثاقی که از آنان گرفته شد، بر ربوبیت خداوند و نبوت رسولش و امامت امیرالمؤمنین و ائمه گرفته شد؛ خداوند فرمود: «أَ لَسْتُ بِرَبِّكُمْ» - . أعراف / ١٧٢ - {آیا پروردگار شما نیستم!؟} و محمد پیامبر شما و علی امامتان و ائمه هدایت‌گر امامان شما نیستند!؟ «قالُوا بَلی» - . همان - {گفتند چرا} خداوند فرمود: «شَهِدْنا أَنْ تَقُولُوا يَوْمَ الْقِيامَةِ» - . همان - {گواهی دادیم تا مبادا روز قیامت بگویید}، یعنی تا در روز قیامت نگویند که: «إِنَّا كُنَّا عَنْ هذا غافِلِينَ» - . همان - {ما از این [امر] غافل بودیم}. اولین چیزی که خداوند عزّ و جلّ از پیامبران بر آن میثاق گرفت، ربوبیت بود، که همان سخن خداوند است [که فرمود]: «وَ إِذْ أَخَذْنا مِنَ النَّبِيِّينَ مِيثاقَهُمْ» - . أحزاب / ٧ - { و هنگامی را که از پیامبران پیمان گرفتیم}، [خداوند در این آیه،] ابتدا از همه پیامبران سخن گفته و سپس نام برترین آنان را آورده و فرموده است: «وَ مِنْكَ» - . همان - {و از تو} ای محمد. رسول خدا را به این جهت مقدم داشته که ایشان برترین آنان می‌باشند، «وَ مِنْ نُوحٍ وَ إِبْراهِيمَ وَ مُوسى وَ عِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ» - . همان - {از نوح و ابراهیم و موسی و عیسی پسر مریم}. این پنج تن، برترین پیامبران هستند و رسول خدا صلی الله علیه و آله برترین این پنج تن می‌باشند. سپس از پیامبران دیگر میثاق به ایمان آوردن به رسول خدا و این‌که امیرالمؤمنین را یاری کنند گرفت و فرمود: «وَ إِذْ أَخَذَ اللَّهُ مِيثاقَ النَّبِيِّينَ لَما آتَيْتُكُمْ مِنْ كِتابٍ وَ حِكْمَةٍ ثُمَّ جاءَكُمْ رَسُولٌ مُصَدِّقٌ لِما مَعَكُمْ» - . آل عمران / ٨١ - {و هنگامی را که خداوند از پیامبران پیمان گرفت که هر گاه به شما کتاب و حکمتی دادم، سپس شما را فرستاده ای آمد که آن‌چه را با شماست تصدیق کرد}، یعنی رسول خدا صلی الله علیه و آله، «لَتُؤْمِنُنَّ بِهِ وَ لَتَنْصُرُنَّهُ» - . همان - {به او ایمان بیاورید و حتماً یاریش کنید}، یعنی امیرالمؤمنین صلوات الله علیه، امت‌های خود را به آمدن ایشان و ائمه اولیای ایشان خبر دهید.

**[ترجمه]

«١٣»

فس، تفسير القمی أَبِی عَنِ ابْنِ أَبِی عُمَيْرٍ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مُسْكَانَ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ ع

ص: ٢٣٦

١- فی المصدر: لم يطأه أحد قبلك ملك و لا نبی مرسل. م.

٢- أراد علیه السلام فی هذا التفسیر القرب المعنوی لا المكانی، و فسرت الآیه بأن الدنو و التدلی كان بینه صلّی اللّه علیه و آله و سلم و بین جبرئیل علیه السلام و سیاق الآیات قبلها و بعدها يؤيّده.

٣- فی المصدر: له بالربوبیه. م.

وَ عَنْ أَبِی بَصِیرٍ عَنْ أَبِی جَعْفَرٍ علیه السلام فِی قَوْلِهِ لَتُؤْمِنُنَّ بِهِ وَ لَتَنْصُرُنَّهُ قَالَ مَا بَعَثَ اللَّهُ نَبِیّاً عَنْ آدَمَ (۱)فَهَلُمَّ جَرّاً إِلَّا وَ یَرْجِعُ إِلَی الدُّنْیَا فَیُقَاتِلُ وَ یَنْصُرُ رَسُولَ اللَّهِ صلی الله علیه و آله وَ أَمِیرَ الْمُؤْمِنِینَ ثُمَّ أَخَذَ أَیْضاً مِیثَاقَ الْأَنْبِیَاءِ عَلَی رَسُولِ اللَّهِ صلی الله علیه و آله فَقَالَ قُلْ یَا مُحَمَّدُ آمَنَّا بِاللَّهِ وَ ما أُنْزِلَ عَلَیْنا وَ ما أُنْزِلَ عَلی إِبْراهِیمَ وَ إِسْماعِیلَ وَ إِسْحاقَ وَ یَعْقُوبَ وَ الْأَسْباطِ وَ ما أُوتِیَ مُوسی وَ عِیسی وَ مَا أُوتِیَ النَّبِیُّونَ مِنْ رَبِّهِمْ لا نُفَرِّقُ بَیْنَ أَحَدٍ مِنْهُمْ وَ نَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ

**[ترجمه]تفسیر قمی: إبن أبی عمیر از طریق عبدالله بن مسکان

ص: ۲۳۶

از امام صادق علیه السلام و از طریق أبی‌بصیر از امام باقر علیه السلام نقل کرده، که درباره این سخن خداوند: «لَتُؤْمِنُنَّ بِهِ وَ لَتَنْصُرُنَّهُ» - . همان - {به او ایمان بیاورید و حتماً یاریش کنید} فرمودند: تمام پیامبرانی که خداوند از زمان حضرت آدم برانگیخته نموده است، به دنیا باز می‌گردند و [در رکاب] رسول خدا صلی الله علیه و آله جنگ می‌کنند و ایشان و امیرالمؤمنین را یاری می‌نمایند. خداوند از رسول خدا نیز برای پیامبران میثاق گرفت و فرمود: «قُلْ» - . همان / ۸۴ - {بگو} ای محمد: «آمَنَّا بِاللَّهِ وَ ما أُنْزِلَ عَلَیْنا وَ ما أُنْزِلَ عَلی إِبْراهِیمَ وَ إِسْماعِیلَ وَ إِسْحاقَ وَ یَعْقُوبَ وَ الْأَسْباطِ وَ ما أُوتِیَ مُوسی وَ عِیسی وَ» - . همان - {به خدا و آن‌چه بر ما نازل شده و آن‌چه بر ابراهیم و اسماعیل و اسحاق و یعقوب و اسباط نازل گردیده و آن‌چه به موسی و عیسی} داده شده و آن‌چه به «النَّبِیُّونَ مِنْ رَبِّهِمْ لا نُفَرِّقُ بَیْنَ أَحَدٍ مِنْهُمْ وَ نَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ» - . همان - {انبیای [دیگر] از جانب پروردگارشان داده شده گرویدیم و میان هیچ یک از آنان فرق نمی گذاریم و ما او را فرمانبرداریم}.

**[ترجمه]

«۱۴»

فس، تفسیر القمی أَبِی عَنِ ابْنِ أَبِی عُمَیْرٍ عَنِ ابْنِ مُسْکَانَ (۲)عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام فِی قَوْلِهِ وَ إِذْ أَخَذَ رَبُّکَ مِنْ بَنِی آدَمَ مِنْ ظُهُورِهِمْ ذُرِّیَّتَهُمْ وَ أَشْهَدَهُمْ عَلی أَنْفُسِهِمْ أَ لَسْتُ بِرَبِّکُمْ قالُوا بَلی شَهِدْنا قُلْتُ مُعَایَنَةً کَانَ هَذَا قَالَ نَعَمْ فَثَبَتَتِ الْمَعْرِفَةُ وَ نَسُوا الْمَوْقِفَ وَ سَیَذْکُرُونَهُ وَ لَوْ لَا ذَلِکَ لَمْ یَدْرِ أَحَدٌ مَنْ خَالِقُهُ وَ رَازِقُهُ فَمِنْهُمْ مَنْ أَقَرَّ بِلِسَانِهِ فِی الذَّرِّ وَ لَمْ یُؤْمِنْ بِقَلْبِهِ فَقَالَ اللَّهُ فَما کانُوا لِیُؤْمِنُوا بِما کَذَّبُوا بِهِ مِنْ قَبْلُ

**[ترجمه]تفسیر قمی: عبدالله بن مسکان نقل کرده، درباره این سخن خداوند: «وَ إِذْ أَخَذَ رَبُّکَ مِنْ بَنِی آدَمَ مِنْ ظُهُورِهِمْ ذُرِّیَّتَهُمْ وَ أَشْهَدَهُمْ عَلی أَنْفُسِهِمْ أَ لَسْتُ بِرَبِّکُمْ قالُوا بَلی شَهِدْنا» - . أعراف / ۱۷۲ - {و هنگامی را که پروردگارت از پشت فرزندان آدم ذریه آنان را برگرفت و ایشان را بر خودشان گواه ساخت که آیا پروردگار شما نیستم!؟ گفتند: چرا، گواهی دادیم} به امام صادق علیه السلام عرض کردم: آیا این [میثاق] در مقابل آنان گرفته شد؟ ایشان فرمودند: آری، معرفت در آنان باقی ماند، ولی خود آن میثاق را از یاد بردند و به زودی آن را به یاد خواهند آورد. اگر جز این می‌بود، هیچ کس آفریننده و روزی‌دهنده خود را از دیگران باز نمی‌شناخت، عده‌ای از آنان در [عالم] ذرّ با زبان خود به آن اقرار کردند ولی با قلبشان به آن ایمان نیاوردند، و [از این روی بود که] خداوند فرمود: «فَما کانُوا لِیُؤْمِنُوا بِما کَذَّبُوا بِهِ مِنْ قَبْلُ» - . یونس / ۷۴ -

{ولی ایشان بر آن نبودند که به چیزی که قبلا آن را دروغ شمرده بودند ایمان بیاورند}.

**[ترجمه]

«۱۵»

أَقُولُ رَوَی الشَّیْخُ أَحْمَدُ بْنُ فَهْدٍ فِی الْمُهَذَّبِ وَ غَیْرِهِ بِإِسْنَادِهِمْ عَنِ الْمُعَلَّی بْنِ خُنَیْسٍ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ: قَالَ لِی یَا مُعَلَّی یَوْمُ النَّیْرُوزِ هُوَ الْیَوْمُ الَّذِی أَخَذَ اللَّهُ مِیثَاقَ الْعِبَادِ أَنْ یَعْبُدُوهُ وَ لَا یُشْرِکُوا بِهِ شَیْئاً وَ أَنْ یَدِینُوا بِرُسُلِهِ وَ حُجَجِهِ وَ أَوْلِیَائِهِ علیهم السلام الْخَبَرَ.

**[ترجمه]معلی بن خنیس نقل کرده، امام صادق علیه السلام به من فرمودند: ای معلی! روز نوروز، روزی است که خداوند از بندگان میثاق گرفت تا او را عبادت کنند و به او شرک نورزند و به رسولان و حجت‌ها و اولیایش علیهم السلام ایمان آورند ... و ادامه روایت.

**[ترجمه]

«۱۶»

فس، تفسیر القمی أَبِی عَنِ ابْنِ مَحْبُوبٍ عَنْ عَمْرِو بْنِ أَبِی الْمِقْدَامِ عَنْ ثَابِتٍ الْحَدَّادِ (۳)عَنْ جَابِرٍ الْجُعْفِیِّ عَنْ أَبِی جَعْفَرٍ عَنْ آبَائِهِ عَنْ أَمِیرِ الْمُؤْمِنِینَ علیه السلام فِی خَبَرٍ طَوِیلٍ قَالَ اللَّهُ تَبَارَکَ وَ تَعَالَی لِلْمَلَائِکَهِ إِنِّی خالِقٌ بَشَراً مِنْ صَلْصالٍ مِنْ حَمَإٍ مَسْنُونٍ فَإِذا سَوَّیْتُهُ وَ نَفَخْتُ فِیهِ مِنْ رُوحِی فَقَعُوا لَهُ ساجِدِینَ قَالَ وَ کَانَ ذَلِکَ مِنَ اللَّهِ تَقْدِمَهً فِی آدَمَ قَبْلَ أَنْ یَخْلُقَهُ وَ احْتِجَاجاً مِنْهُ عَلَیْهِمْ قَالَ فَاغْتَرَفَ رَبُّنَا تَبَارَکَ وَ تَعَالَی غُرْفَهً بِیَمِینِهِ مِنَ الْمَاءِ الْعَذْبِ

۱- فی المصدر: من لدن آدم. م.

۲- قد حکینا سابقا عن الکشّیّ أن عبد اللّه بن مسکان لم یرو عن أبی عبد اللّه علیه السلام إلّا حدیث من أدرک المشعر فقد أدرک الحجّ ففی سائر روایاته عنه علیه السلام ظنّ إرسال.

۳- هو ثابت بن هرمز، أبو المقدام العجلیّ، والد عمرو بن أبی المقدام، عده الکشّیّ فی التبریه. و لم یثبت توثیقه و لا توثیق ابنه.

الْفُرَاتِ وَ كِلْتَيَا يَدَيْهِ يَمِينٌ فَصَلْصَلَهَا فِي كَفِّهِ فَجَمَدَتْ فَقَالَ لَهَا مِنْكِ أَخْلُقُ النَّبِيِّينَ وَ الْمُرْسَلِينَ وَ عِبَادِيَ الصَّالِحِينَ وَ الْأَئِمَّةَ الْمُهْتَدِينَ وَ الدُّعَاةَ إِلَى الْجَنَّةِ وَ أَتْبَاعَهُمْ إِلَى يَوْمِ الدِّينِ وَ لَا أُبَالِي وَ لَا أُسْأَلُ عَمَّا أَفْعَلُ وَ هُمْ يُسْئَلُونَ ثُمَّ اغْتَرَفَ غُرْفَةً أُخْرَى مِنَ الْمَاءِ الْمَالِحِ الْأُجَاجِ فَصَلْصَلَهَا فِي كَفِّهِ فَجَمَدَتْ ثُمَّ قَالَ لَهَا مِنْكِ أَخْلُقُ الْجَبَّارِينَ وَ الْفَرَاعِنَةَ وَ الْعُتَاةَ وَ إِخْوَانَ الشَّيَاطِينِ وَ الدُّعَاةَ إِلَى النَّارِ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ وَ أَشْيَاعَهُمْ وَ لَا أُبَالِي وَ لَا أُسْأَلُ عَمَّا أَفْعَلُ وَ هُمْ يُسْئَلُونَ قَالَ وَ شَرَطَ فِي ذَلِكَ الْبَدَاءَ فِيهِمْ وَ لَمْ يَشْتَرِطْ فِي أَصْحَابِ الْيَمِينِ الْبَدَاءَ ثُمَّ خَلَطَ الْمَاءَيْنِ جَمِيعاً فِي كَفِّهِ فَصَلْصَلَهُمَا ثُمَّ كَفَأَهُمَا قُدَّامَ عَرْشِهِ وَ هُمَا سُلَالَةٌ مِنْ طِينٍ الْخَبَرَ.

شی، تفسير العياشی عن جابر عن أبی جعفر عليه السلام مثله- ع، علل الشرائع ابن الوليد عن الصفار عن ابن عيسى عن ابن محبوب عن عمرو بن أبی المقدام عن جابر مثله

**[ترجمه]تفسیر قمی: جابر جعفی از امام باقر علیه السلام و ایشان از طریق پدرانشان در ضمن حدیثی طولانی، از امیر المؤمنین علیه السلام نقل کرده‌اند: خداوند تبارک و تعالی به فرشتگانش فرمود: «إِنِّی خالِقٌ بَشَراً مِنْ صَلْصالٍ مِنْ حَمَإٍ مَسْنُونٍ فَإِذا سَوَّيْتُهُ وَ نَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِی فَقَعُوا لَهُ ساجِدِينَ» - . حجر / ۲۸ و ۲۹ - {و هنگامی را که پروردگار تو به فرشتگان گفت\\" من بشری را از گلی خشک از گلی سیاه و بدبو خواهم آفرید * پس وقتی آن را درست کردم و از روح خود در آن دمیدم، پیش او به سجده در افتید} و این مقدمه‌ای برای آفرینش آدم، قبل از این که خداوند آدم را بیافریند، و احتجاجی بر فرشتگان از جانب خداوند بود. پروردگار ما تبارک و تعالی، با دست راست خود مشتی از آن آب صاف و گوارا برداشت،

ص: ۲۳۷

البته هر دو دست خداوند، دست راست هستند، و آن را در دست خود تبدیل به گِل کرد و آن گِل خشک شد و خداوند به آن فرمود: همه پیامبران و رسولان و بندگان صالح و ائمه هدایت‌گر و دعوت‌کنندگان به بهشت و پیروان آن‌ها تا روز قیامت از تو آفریدم و مرا باکی نیست و از آن‌چه که می‌کنم سؤال نمی‌شوم «وَ هُمْ يُسْئَلُونَ» - . أنبياء / ۲۳ - {و[لی] آنان [- انسان‌ها] سؤال خواهند شد}. سپس مشتی از آب شور و تلخ برداشت و آن را در دست خود تبدیل به گِل کرد و آن گِل خشک شد و سپس به آن گفت: همه ستم‌گران و فراعنه و یاغیان و برادران شیاطین و دعوت‌کنندگان به آتش و پیروان آن‌ها تا روز قیامت را از تو آفریدم و مرا باکی نیست و از آن‌چه که می‌کنم سؤال نمی‌شوم «وَ هُمْ يُسْئَلُونَ» {و[لی] آنان [- انسان‌ها] سؤال خواهند شد}، و در آن شرط بداء نیز کرد، ولی در اصحاب یمین بدائی شرط نکرد. سپس آن دو آب را در دستانش مخلوط کرد و تبدیل به گل کرد و سپس در حالی که چکیده‌گلی شده بودند آن دو را در جلوی عرش خود ریخت ... و ادامه روایت.

تفسیر عیاشی نیز مانند همین را از طریق جابر از امام باقر علیه السلام نقل کرده است.

علل الشرایع نیز به این روایت را از جابر نقل کرده است.

**[ترجمه]

بيان

قال الجزری فیه کلتا یدیه یمین أی یدیه تبارک و تعالی بصفه الکمال لا نقص فی واحده منهما لأن الشمال ینقص عن الیمین و إطلاق هذه الأسماء إنما هو علی سبیل المجاز و الاستعاره و الله منزه من التشبیه و التجسیم انتهی.

أقول لما کانت الید کنایه عن القدره فیحتمل أن یکون المراد بالیمین القدره علی الرحمه و النعمه و الفضل و بالشمال القدره علی العذاب و القهر و الابتلاء فالمعنی أن عذابه و قهره و إمراضه و إماتته و سائر المصائب و العقوبات لطف و رحمه لاشتمالها علی الحکم الخفیه و المصالح العامه و به یمکن أن یفسر ما ورد فی الدعاء و الخیر فی یدیک و الصلصال الطین الحر خلط بالرمل فصار یتصلصل إذا جف و سلاله الشی ء ما انسل منه و استخرج بجذب و نزع.

**[ترجمه]جزری گفته است: در این روایت آمده است: \\"هر دو دست خداوند، دست راست هستند\\"، یعنی هر دو دست خداوند تبارک و تعالی دارای صفت کمال هستند و در هیچ‌یک از آن دو نقصی نیست، زیرا چپ، از راست بی‌بهره است. و به کار بردن این کلمات درباره خداوند به شیوه مجاز و استعاره است و خداوند از تشبیه و تجسیم منزه است. در این‌جا نقل سخن جزری به پایان می‌رسد.

مؤلف گوید: از آن‌جا که دست کنایه از قدرت است، محتمل است که مقصود از دست راست، قدرت بر رحمت و نعمت و فضل باشد و مقصود از دست چپ، قدرت بر عذاب کردن و قهر و فرو فرستادن بلا باشد، و معنا این باشد که عذاب و قهر و بیمار نمودن و میراندن و سایر مصیبت‌ها و کیفرهای خداوند، همه لطف و رحمت هستند، زیرا مشتمل بر حکم پنهانی و مصلحت‌های عمومی می‌باشند. می توان این مطلبی که در دعاها آمده که \\"خیر در دو دست توست\\" را نیز همین گونه تفسیر کرد. \\"صلصال\\" به معنای گل خشکی است که با رمل مخلوط شده و هنگامی که خشک می‌شود [با راه رفتن بر روی آن] صدا می‌دهد. سلالهٔ یک چیز به معنای عصاره آن است که با جذب و فشردن از آن خارج می‌شود.

**[ترجمه]

«۱۷»

ع، علل الشرائع أَبِی عَنْ سَعْدٍ عَنِ ابْنِ عِیسَی عَنِ الْحَسَنِ بْنِ فَضَّالٍ عَنْ بَعْضِ أَصْحَابِنَا عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ: إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ خَلَقَ مَاءً عَذْباً فَخَلَقَ مِنْهُ أَهْلَ طَاعَتِهِ وَ جَعَلَ مَاءً مُرّاً فَخَلَقَ مِنْهُ أَهْلَ مَعْصِیَتِهِ ثُمَّ أَمَرَهُمَا فَاخْتَلَطَا فَلَوْ لَا ذَلِکَ مَا وَلَدَ الْمُؤْمِنُ إِلَّا مُؤْمِناً وَ لَا الْکَافِرُ إِلَّا کَافِراً.

ص: ۲۳۸

**[ترجمه]علل الشـرایع: حسن بن فضال از یکی از اصحاب نقل کرده، امام صادق علیه السلام فرمودند: خداوند عزّ و جلّ آب گوارایی آفرید و اهل طاعتش را از آن آب خلق کرد، و آب تلخی خلق کرد و اهل معصـیتش را از آن آفرید. سپس به آن دو امر کرد و آن دو با هم مخلوط شدند، اگر این نبود، همه فرزندان مؤمنان، مؤمن و همه فرزندان کافران، کافر می‌شدند.

ص: ۲۳۸

**[ترجمه]

«۱۸»

ع، علـل الشـرائع ابْنُ الْوَلِيدِ عَنِ الصَّفَّارِ عَنِ الْحَسَنِ بْنِ فَضَّالٍ عَنِ ابْنِ أَبِی الْخَطَّابِ عَنْ حَمَّادِ بْنِ عِيسَی عَنْ رِبْعِيٍّ بْنِ (۱)عَبْدِ اللَّهِ بْنِ الْجَارُودِ عَمَّنْ ذَكَرَهُ عَنْ عَلِيِّ بْنِ الْحُسَيْنِ صَلَوَاتُ اللَّهِ عَلَيْهِ قَالَ: إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ خَلَقَ النَّبِيِّينَ مِنْ طِينَهِ عِلِّيِّينَ قُلُوبَهُمْ وَ أَبْدَانَهُمْ وَ خَلَقَ قُلُوبَ الْمُؤْمِنِينَ مِنْ تِلْكَ الطِّينَهِ وَ خَلَقَ أَبْدَانَهُمْ مِنْ دُونِ ذَلِكَ وَ خَلَقَ الْكَافِرِينَ مِنْ طِينَهِ سِجِّيلٍ قُلُوبَهُمْ وَ أَبْدَانَهُمْ فَخَلَطَ بَيْنَ الطِّينَتَيْنِ فَمِنْ هَذَا يَلِدُ الْمُؤْمِنُ الْكَافِرَ وَ يَلِدُ الْكَافِرُ الْمُؤْمِنَ وَ مِنْ هَاهُنَا يُصِيبُ الْمُؤْمِنُ السَّيِّئَهَ وَ يُصِيبُ الْكَافِرُ الْحَسَنَهَ فَقُلُوبُ الْمُؤْمِنِينَ تَحِنُّ إِلَی مَا خُلِقُوا مِنْهُ (۲)وَ قُلُوبُ الْكَافِرِينَ تَحِنُّ إِلَی مَا خُلِقُوا مِنْهُ.

**[ترجمه]علل الشـرایع: عبدالله بن جارود از شخصی نقل کرده، امام سجاد صلوات الله علیه فرمودند: خداوند عزّ و جلّ قلب‌ها و بـدن‌هـای پیـامبران را از طینت علیین آفریـد، و قلب‌هـای مؤمنان را از همان طینت و بـدن‌های آنان را از چیزی پایین‌تر از آن آفریـد. و قلـب‌هـا و بـدن‌هـای کـافران را از طینـت سـجیل آفریـد و آن دو طینـت را بـا هم در آمیخت. از همین روی است که فرزنـدان مؤمنان کافر می‌شونـد و فرزندان کافران مؤمن می‌گردند، و به همین جهت است که مؤمن مرتکب عمل بد می‌شود و کافر عمل نیک انجام می‌دهـد. قلب‌های مؤمنان به آن‌چه که از آن آفریده شده‌اند اشتیاق دارد و قلب‌های کافران به آن‌چه که از آن آفریده شده‌اند اشتیاق دارد.

**[ترجمه]

«۱۹»

ع، علل الشـرائع أَحْمَدُ بْنُ هَارُونَ عَنْ مُحَمَّدٍ الْحِمْيَرِيِّ عَنْ أَبِيهِ عَنِ ابْنِ يَزِيدَ عَنْ حَمَّادِ بْنِ عِيسَی عَنْ أَبِی نُعَيْمٍ الْهُذَلِيِّ عَنْ رَجُلٍ عَنْ عَلِيِّ بْنِ الْحُسَيْنِ علیهما السلام مِثْلَهُ وَ فِيهِ وَ خَلَقَ أَبْدَانَ الْمُؤْمِنِينَ وَ خَلَقَ الْكُفَّارَ وَ سِجِّينٌ مَكَانَ سِجِّيلٍ (۳).

یر، بصائر الدرجات ابن معروف عن حماد عن ربعی عنه علیه السلام مثله

سن، المحاسن أَبِی عَنْ حَمَّادٍ إِلَی قَوْلِهِ وَ خَلَقَ أَبْدَانَهُمْ مِنْ دُونِ ذَلِكَ.

**[ترجمه]علل الشـرایع: أبی‌نعیم هذلی از شخصـی مانند روایت پیش را از امام سجاد علیه السلام نقل کرده، با این تفاوت که در آن این گونه آمـده است: و بـدن‌های مؤمنان را آفریـد و کافران را آفریـد. و در آن به جای \\"سـجیل\\"، \\"سـجین\\"

آمده است.

بصائر الدرجات نیز مانند همین را از حماد ربعی نقل کرده است.

محاسن نیز این روایت را از حماد تا جایی که ایشان فرموده‌انـد: \\"و بـدن‌های آنان را از چیزی پایین‌تر از آن آفرید\\"، نقل کرده است.

**[ترجمه]

بیان

سجین موضع فیه کتـاب الفجـار و دواوینهم قـال أبو عبیـد هو فعیل من السـجن کالفسـیق من الفسق و قیل هو الأرض السابعه أو أسفل منها أو جب فی جهنم و السجیل کسکیت حجاره من مدر معرب سنگ گل و السجین أظهر.

**[ترجمه]سـجین جایی است که کتاب و دیوان‌های بدکاران در آن‌جاست. ابوعبید گفته است، \\"سجین\\" بر وزن فعیل و از \\"سـجن\\" [به معنای زنـدان] است. و گفته شده که \\"سـجین\\"، زمین هفتم، یا پایین‌تر از آن می‌باشد، یا گودالی در جهنم است. و \\"سِـجّیل\\" بر وزن \\"سِـکّیت\\"، سنگی است از جنس گل خالص و عربی شده \\"سنگ گل\\" است. [در این‌جا] \\"سجین\\" درست‌تر به نظر می‌رسد.

**[ترجمه]

«۲۰»

ع، علـل الشـرائع مَـاجِیلَوَیْهِ عَنْ مُحَمَّدٍ الْعَطَّارِ عَنِ ابْنِ أَبَـانٍ عَنِ ابْنِ أُورَمَهَ عَنْ عَمْرِو بْنِ عُثْمَـانَ عَنِ الْعَبْقَرِیِّ عَنْ عُمَرَ بْنِ ثَابِتٍ عَنْ أَبِیـهِ عَنْ حَبَّهَ الْعُرَنِیِّ عَنْ عَلِیٍّ علیه السـلام قَـالَ: إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَ جَـلَّ خَلَـقَ آدَمَ علیه السـلام مِنْ أَدِیمِ الْأَرْضِ فَمِنْهُ السِّبَـاخُ (۴)وَ مِنْهُ الْمِلْحُ وَ مِنْهُ الطَّیِّبُ فَکَذَلِکَ فِی ذُرِّیَّتِهِ الصَّالِحِ وَ الطَّالِحِ.

۱- بکسر الراء و سکون الباء، و کسر العین، ثمّ الیاء عنونه النجاشیّ فی رجاله «ص ۱۲۰» فقال: ربعی ابن عبد اللّه بن الجارود بن أبی سیره الهـذلی أبو نعیم بصـری ثقه، روی عن أبی عبد اللّه و أبی الحسن علیهما السـلام، و صـحب الفضـیل بن یسار، و أکثر الاخذ عنه، و کان خصیصا به، له کتاب رواه عده من أصحابنا إه.

۲- أی تشتاق إلی ما خلقوا منه.

۳- فی العلل المطبوع: سجین فی کلا الروایتین. م.

۴- السباخ من الأرض: ما لم یحرث و لم یعمر.

**[ترجمه]علل الشرایع: حبه عرنی نقل کرده، امام علی علیه السلام فرمودند: خداوند عزّ و جلّ آدم علی نبینا و آله و علیه السلام را از پوسته زمینی که بخشی از آن غیر آباد بود و بخشی از آن شوره‌زار و بخشی دیگر پاک بود آفرید؛ همین‌طور است در نسل او که بعضی نیک‌کردار و بعضی نابکار هستند.

ص: ۲۳۹

**[ترجمه]

«۲۱»

ع، علل الشرائع ابْنُ الْمُتَوَکِّلِ عَنْ مُحَمَّدٍ الْعَطَّارِ عَنِ ابْنِ أَبَانٍ عَنِ ابْنِ أُورَمَهَ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ سِنَانٍ عَنْ مُعَاوِيَهَ بْنِ شُرَيْحٍ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ: إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ أَجْرَی مَاءً فَقَالَ لَهُ کُنْ عَذْباً أَخْلُقْ مِنْکَ جَنَّتِی وَ أَهْلَ طَاعَتِی وَ إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ أَجْرَی مَاءً فَقَالَ لَهُ کُنْ بَحْراً مَالِحاً أَخْلُقْ مِنْکَ نَارِی وَ أَهْلَ مَعْصِیَتِی ثُمَّ خَلَطَهُمَا جَمِیعاً فَمِنْ ثَمَّ یُخْرِجُ الْمُؤْمِنَ مِنَ الْکَافِرِ وَ یُخْرِجُ الْکَافِرَ مِنَ الْمُؤْمِنِ وَ لَوْ لَمْ یَخْلِطْهُمَا لَمْ یُخْرِجْ مِنْ هَذَا إِلَّا مِثْلَهُ وَ لَا مِنْ هَذَا إِلَّا مِثْلَهُ.

**[ترجمه]علل الشرایع: معاویهٔ بن شریح نقل کرده، امام صادق علیه السلام فرمودند: خداوند عزّ و جلّ آبی را جاری کرد و به آن فرمود: گوارا باش تا بهشت و اهل طاعتم را از تو بیافرینم. خداوند عزّ و جلّ آبی را جاری کرد و به آن فرمود: دریایی شور باش تا دوزخ و اهل معصیتم را از تو بیافرینم. سپس همه آن دو آب را با هم مخلوط کرد و آن‌گاه مؤمن را از کافر به دنیا آورد و کافر را از مؤمن. اگر آن دو را با هم مخلوط نمی‌کرد، از مؤمن جز مؤمن زاییده نمی‌شد و از کافر جز کافر بیرون نمی‌آمد.

**[ترجمه]

«۲۲»

ع، علل الشرائع أَبِی عَنْ سَعْدٍ عَنِ ابْنِ عِیسَی عَنِ الْحَسَنِ بْنِ فَضَّالٍ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ سِنَانٍ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام فِی حَدِیثٍ طَوِیلٍ یَقُولُ فِی آخِرِهِ مَهْمَا رَأَیْتَ مِنْ نَزَقٍ أَصْحَابِکَ وَ خُرْقِهِمْ فَهُوَ مِمَّا أَصَابَهُمْ مِنْ لَطْخِ أَصْحَابِ الشِّمَالِ (۱)وَ مَا رَأَیْتَ مِنْ حُسْنِ شِیَمِ (۲)مَنْ خَالَفَهُمْ وَ وَقَارِهِمْ فَهُوَ مِنْ لَطْخِ أَصْحَابِ الْیَمِینِ.

**[ترجمه]علل الشرایع: عبدالله بن سنان در ضمن حدیثی طولانی از امام صادق علیه السلام، نقل کرده که ایشان در آخر آن فرمودند: هرگاه نادانی و حماقت اصحاب خود را دیدی، [بدان که] به سبب بقایای اصحاب شمال است که در وجود آنان ... می‌باشد، و هرگاه نیک‌خلقی و وقار مخالفین آن‌ها را دیدی، [بدان که] به سبب بقایای اصحاب یمین است.

**[ترجمه]

«۲۳»

ع، علل الشرائع ابْنُ الْوَلِيدِ عَنِ الصَّفَّارِ عَنِ ابْنِ أَبِی الْخَطَّابِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ سِنَانٍ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ: سَأَلْتُهُ عَنْ أَوَّلِ مَا خَلَقَ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ قَالَ إِنَّ أَوَّلَ مَا خَلَقَ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ مَا خَلَقَ مِنْهُ كُلَّ شَیْ ءٍ قُلْتُ جُعِلْتُ فِدَاكَ وَ مَا هُوَ قَالَ الْمَاءُ قَالَ إِنَّ اللَّهَ تَبَارَكَ وَ تَعَالَی خَلَقَ الْمَاءَ بَحْرَیْنِ أَحَدُهُمَا عَذْبٌ وَ الْآخَرُ مِلْحٌ (۳)فَلَمَّا خَلَقَهُمَا نَظَرَ إِلَی الْعَذْبِ فَقَالَ یَا بَحْرُ فَقَالَ لَبَّیْكَ وَ سَعْدَیْكَ قَالَ فِیكَ بَرَكَتِی وَ رَحْمَتِی وَ مِنْكَ أَخْلُقُ أَهْلَ طَاعَتِی وَ جَنَّتِی ثُمَّ نَظَرَ إِلَی الْآخَرِ فَقَالَ یَا بَحْرُ فَلَمْ یُجِبْ فَأَعَادَ عَلَیْهِ ثَلَاثَ مَرَّاتٍ یَا بَحْرُ فَلَمْ یُجِبْ فَقَالَ عَلَیْكَ لَعْنَتِی وَ مِنْكَ أَخْلُقُ أَهْلَ مَعْصِیَتِی وَ مَنْ أَسْكَنْتُهُ نَارِی ثُمَّ أَمَرَهُمَا أَنْ یَمْتَزِجَا فَامْتَزَجَا قَالَ فَمِنْ ثَمَّ یَخْرُجُ الْمُؤْمِنُ مِنَ الْكَافِرِ وَ الْكَافِرُ مِنَ الْمُؤْمِنِ.

**[ترجمه]علل الشرایع: محمد بن سنان نقل کرده، از امام صادق علیه السلام پرسیدم: اولین چیزی که خداوند عزّ و جلّ آفرید، چه بود؟ ایشان فرمودند: اولین چیزی که خداوند عزّ و جلّ آفرید و سپس همه موجودات دیگر را از آن آفرید، دو دریا بود، یکی گوارا و یکی شور، هنگامی که آن دو را آفرید، به دریای گوارا نظر افکند و فرمود: ای دریا! گفت: گوش به فرمان و در خدمتم. خداوند فرمود: برکت و رحمت من در تو است و اهل طاعت خود و بهشتم را از تو می‌آفرینم. سپس به آن دیگری نظر افکند و فرمود: ای دریا! جواب نداد، خداوند سه بار او را با \\"ای دریا!\\" خطاب کرد. آن‌گاه فرمود: لعنت من بر تو باد! اهل معصیت و کسانی که آن‌ها را در دوزخ خود جای خواهم داد از تو می‌آفرینم. سپس امر نمود تا آن دو دریا با هم مخلوط شوند و مخلوط شدند، فرمود: از همان جاست که مؤمن از کافر و کافر از مؤمن زاییده می‌شود.

**[ترجمه]

«۲۴»

ع، علل الشرائع ابْنُ الْوَلِیدِ عَنِ الصَّفَّارِ عَنِ ابْنِ عِیسَی عَنِ الْبَزَنْطِیِّ عَنْ أَبَانِ بْنِ عُثْمَانَ وَ أَبِی الرَّبِیعِ یَرْفَعَانِهِ قَالَ: إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ خَلَقَ مَاءً فَجَعَلَهُ عَذْباً فَجَعَلَ مِنْهُ أَهْلَ

۱- النزق: الخفه فی کل أمر؛ العجله فی جهل و حمق. الخرق: ضعف الرأی؛ سوء التصرف؛ الجهل و الحمق؛ ضد الرفق. اللطخ: کل شی ء لوث بغیر لونه.

۲- جمع للشیمه: الخلق و الطبیعه.

۳- فی نسخه: و الآخر مالح.

طَاعَتِهِ وَ خَلَقَ مَاءً مُرّاً فَجَعَلَ مِنْهُ أَهْلَ مَعْصِيَتِهِ ثُمَّ أَمَرَهُمَا فَاخْتَلَطَا وَ لَوْ لَا ذَلِکَ مَا وَلَدَ الْمُؤْمِنُ إِلَّا مُؤْمِناً وَ لَا الْكَافِرُ إِلَّا كَافِراً.

**[ترجمه]علل الشرایع: أبان بن عثمان و أبی‌الربیع با سندی مرفوع نقل کرده‌اند که ایشان فرمودند: خداوند عزّ و جلّ آبی را آفرید و آن را گوارا نمود و اهل طاعت خود را از آن خلق کرد،

ص: ۲۴۰

و آبی تلخ آفرید و اهل معصیت خود را از آن خلق کرد. سپس به آن دو امر کرد و آن دو با هم مخلوط شدند. و اگر آن نبود، مؤمن جز مؤمن نمی‌زایید و کافر جز کافر به دنیا نمی‌آورد.

**[ترجمه]

«۲۵»

ع، علل الشرائع أَبِی عَنْ سَعْدٍ عَنِ ابْنِ أَبِی الْخَطَّابِ عَنْ جَعْفَرِ بْنِ بَشِيرٍ عَنِ ابْنِ أَبِی الْعَلَاءِ عَنْ حَبِيبٍ قَالَ حَدَّثَنِی الثِّقَةُ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ: إِنَّ اللَّهَ تَبَارَکَ وَ تَعَالَى أَخَذَ مِيثَاقَ الْعِبَادِ وَ هُمْ أَظِلَّةٌ قَبْلَ الْمِيلَادِ فَمَا تَعَارَفَ مِنَ الْأَرْوَاحِ ائْتَلَفَ وَ مَا تَنَاكَرَ مِنْهَا اخْتَلَفَ.

**[ترجمه]علل الشرایع: حبیب نقل کرده، شخص مورد اطمینانی برایم روایت کرد که امام صادق علیه السلام فرمودند: خداوند تبارک و تعالی میثاق بندگان را قبل از تولدشان و در زمانی که چون سایه‌هایی بودند از آنان گرفت؛ روح‌هایی که هم‌دیگر را باز شناسند، با هم مأنوس می‌شوند و روح‌هایی که یک‌دیگر را نشناسند، با هم مخالفت می‌کنند.

**[ترجمه]

«۲۶»

ع، علل الشرائع بِهَذَا الْإِسْنَادِ عَنْ حَبِيبٍ عَمَّنْ رَوَاهُ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ: مَا تَقُولُ فِی الْأَرْوَاحِ أَنَّهَا جُنُودٌ مُجَنَّدَةٌ فَمَا تَعَارَفَ مِنْهَا ائْتَلَفَ وَ مَا تَنَاكَرَ مِنْهَا اخْتَلَفَ قَالَ فَقُلْتُ إِنَّا نَقُولُ ذَلِکَ قَالَ فَإِنَّهُ كَذَلِکَ إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ أَخَذَ مِنَ الْعِبَادِ مِيثَاقَهُمْ وَ هُمْ أَظِلَّةٌ قَبْلَ الْمِيلَادِ وَ هُوَ قَوْلُهُ عَزَّ وَ جَلَّ وَ إِذْ أَخَذَ رَبُّکَ مِنْ بَنِی آدَمَ مِنْ ظُهُورِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ وَ أَشْهَدَهُمْ عَلى أَنْفُسِهِمْ إِلَى آخِرِ الْآيَةِ قَالَ فَمَنْ أَقَرَّ لَهُ يَوْمَئِذٍ جَاءَتْ أُلْفَتُهُ هَاهُنَا وَ مَنْ أَنْكَرَهُ يَوْمَئِذٍ جَاءَ خِلَافُهُ هَاهُنَا.

**[ترجمه]علل الشرایع: حبیب از شخصی نقل کرده، امام صادق علیه السلام فرمودند: چه می‌گویید درباره این‌که روح‌ها سربازان به صف درآمده‌ای باشند و آن‌هایی که هم‌دیگر را باز شناسند، به هم می‌پیوندند و آن‌هایی که یک‌دیگر را نشناسند، از هم‌دیگر جدا می‌شوند. عرض کردم: ما به چنین چیزی اعتقاد داریم. ایشان فرمودند: همین‌طور می‌باشد؛ خداوند عزّ و جلّ هنگامی که بندگانش قبل از تولدشان چون سایه‌هایی بودند، از آنان میثاق گرفت و این همان سخن خداوند عزّ و جلّ است [که فرمود]: «وَ إِذْ أَخَذَ رَبُّکَ مِنْ بَنِی آدَمَ مِنْ ظُهُورِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ وَ أَشْهَدَهُمْ عَلى أَنْفُسِهِمْ ... » - . أعراف / ۱۷۲ - {و هنگامی را

که پروردگارت از پشت فرزندان آدم ذریه آنان را برگرفت و ایشان را بر خودشان گواه ساخت ...} تا آخر آیه. هر کس در آن روز به آن اقرار کرد، در این دنیا به الفتش می‌رسد و هر که در آن روز انکار کرد، در این‌جا به مخالفتش می‌رسد.

**[ترجمه]

بیان

جاءت ألفته أی ألفته مع أئمته و معرفته لهم أو ألفه المؤمنین بعضهم ببعض من جهه اتفاقهم فی المذهب و یحتمل أن یکون التعارف معرفه الشیعه لأئمتهم و الائتلاف ألفه المؤمنین بعضهم ببعض لموافقتهم فی المذهب.

lt;meta info="\\"به الفتش می‌رسد\\"، یعنی به الفتش با امامان خود و شناخت آنان می‌رسد، یا این‌که معنایش الفت بعضی از مؤمنین با بعضی دیگر به جهت هم‌مذهب بودنشان است. و محتمل است که مقصود از یادآوری این باشد که شیعیان امامان خود را می‌شناسند، و مقصود از ائتلاف مؤمنان، الفت بعضی از آنان با بعضی دیگر به سبب موافقت در مذهب باشد.

**[ترجمه]

«۲۷»

ع، علل الشرائع أَبِی عَنْ سَعْدٍ عَنْ یَعْقُوبَ بْنِ یَزِیدَ عَنِ ابْنِ أَبِی عُمَیْرٍ عَنِ ابْنِ أُذَیْنَهَ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ: کُنَّا عِنْدَهُ فَذَکَرْنَا رَجُلًا مِنْ أَصْحَابِنَا فَقُلْنَا فِیهِ حِدَّهٌ (۱)فَقَالَ مِنْ عَلَامَهِ الْمُؤْمِنِ أَنْ تَکُونَ فِیهِ حِدَّهٌ قَالَ فَقُلْنَا لَهُ إِنَّ عَامَّهَ أَصْحَابِنَا فِیهِمْ حِدَّهٌ فَقَالَ إِنَّ اللَّهَ تَبَارَکَ وَ تَعَالَی فِی وَقْتِ مَا ذَرَأَهُمْ أَمَرَ أَصْحَابَ الْیَمِینِ وَ أَنْتُمْ هُمْ أَنْ یَدْخُلُوا النَّارَ فَدَخَلُوهَا فَأَصَابَهُمْ وَهَجٌ (۲)فَالْحِدَّهُ مِنْ ذَلِکَ الْوَهَجِ وَ أَمَرَ أَصْحَابَ الشِّمَالِ وَ هُمْ مُخَالِفُوهُمْ أَنْ یَدْخُلُوا النَّارَ فَلَمْ یَفْعَلُوا فَمِنْ ثَمَّ لَهُمْ سَمْتٌ وَ لَهُمْ وَقَارٌ.

**[ترجمه]علل الشرایع: إبن أذینه نقل کرده، در محضر امام صادق علیه السلام بودیم که سخن از یکی از اصحاب شد و گفتیم شخصیت قاطعی دارد. ایشان فرمودند: از نشانه‌های مؤمن این است که قاطعیت دارد. به ایشان عرض کردیم: همه اصحاب ما قاطعیت دارند. ایشان فرمودند: هنگامی که خداوند تبارک و تعالی اصحاب یمین، که شما باشید را خلق کرد، به آنان امر کرد که در آتش بروند و شراره‌ای به آنان برخورد کرد و قاطعیت از همان شراره است، و به اصحاب شمال، که مخالفین آن‌ها می‌باشند امر نمود تا در آتش بروند و آنان این کار را نکردند و از همین روی است که آرامش و وقار در آنان وجود دارد.

**[ترجمه]

«۲۸»

ما، الأمالی للشیخ الطوسی الْغَضَائِرِیُّ عَنْ عَلِیِّ بْنِ مُحَمَّدٍ الْعَلَوِیِّ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنِ الْحُسَیْنِ

۱- الحده من الإنسان: بأسه و ما يعتريه من الغضب.

۲- الوهج: اتقاد النار.

عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ بْنِ أَسْبَاطٍ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ زِیَادٍ الْعَطَّارِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ مَرْوَانَ الْغَزَّالِ عَنْ عُبَیْدِ بْنِ یَحْیَی عَنْ یَحْیَی بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ الْحَسَنِ عَنْ جَدِّهِ الْحَسَنِ بْنِ عَلِیٍّ علیهما السلام قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله إِنَّ فِی الْفِرْدَوْسِ لَعَیْناً أَحْلَی مِنَ الشَّهْدِ وَ أَلْیَنَ مِنَ الزُّبْدِ وَ أَبْرَدَ مِنَ الثَّلْجِ وَ أَطْیَبَ مِنَ الْمِسْکِ فِیهَا طِینَهٌ خَلَقَنَا اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ مِنْهَا وَ خَلَقَ شِیعَتَنَا مِنْهَا فَمَنْ لَمْ یَکُنْ مِنْ تِلْکَ الطِّینَهِ فَلَیْسَ مِنَّا وَ لَا مِنْ شِیعَتِنَا وَ هِیَ الْمِیثَاقُ الَّذِی أَخَذَ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ عَلَی وَلَایَهِ أَمِیرِ الْمُؤْمِنِینَ عَلِیِّ بْنِ أَبِی طَالِبٍ علیهما السلام قَالَ عُبَیْدٌ فَذَکَرْتُ لِمُحَمَّدِ بْنِ الْحُسَیْنِ (۱)هَذَا الْحَدِیثَ فَقَالَ صَدَقَکَ یَحْیَی بْنُ عَبْدِ اللَّهِ هَکَذَا أَخْبَرَنِی أَبِی عَنْ جَدِّی- عَنْ أَبِیهِ عَنِ النَّبِیِّ صلی الله علیه و آله قَالَ عُبَیْدٌ قُلْتُ أَشْتَهِی أَنْ تُفَسِّرَهُ لَنَا إِنْ کَانَ عِنْدَکَ تَفْسِیرٌ قَالَ نَعَمْ أَخْبَرَنِی أَبِی عَنْ جَدِّی عَنْ رَسُولِ اللَّهِ صلی الله علیه و آله أَنَّهُ قَالَ إِنَّ لِلَّهِ مَلَکاً رَأْسُهُ تَحْتَ الْعَرْشِ وَ قَدَمَاهُ فِی تُخُومِ الْأَرْضِ السَّابِعَهِ السُّفْلَی بَیْنَ عَیْنَیْهِ رَاحَهُ أَحَدِکُمْ فَإِذَا أَرَادَ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ أَنْ یَخْلُقَ خَلْقاً عَلَی وَلَایَهِ عَلِیِّ بْنِ أَبِی طَالِبٍ علیهما السلام أَمَرَ ذَلِکَ الْمَلَکَ فَأَخَذَ مِنْ تِلْکَ الطِّینَهِ فَرَمَی بِهَا فِی النُّطْفَهِ حَتَّی تَصِیرَ إِلَی الرَّحِمِ مِنْهَا یَخْلُقُ وَ هِیَ الْمِیثَاقُ.

**[ترجمه]أمالی شیخ طوسی: عبید از یحیی بن عبدالله بن حسن نقل کرده

ص: ۲۴۱

که جد او، امام حسن علیه السلام نقل کردند که رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمودند: همانا در بهشت چشمه‌ایست که از عسل شیرین‌تر و از کَرِه نرم‌تر و از یخ سردتر و از مشک خوش‌بوتر است و در آن طینتی است که خداوند عزّ و جلّ ما را از آن آفرید و شیعیان ما را [نیز] از آن آفرید؛ هر کس از آن طینت نباشد، از ما و از شیعیان ما نیست و آن همان میثاقی است که خداوند بر ولایت امیرالمؤمنین علی بن أبی‌طالب ستانده است. عبید نقل کرده این حدیث را برای محمد بن حسین – . این حدیث پیش از با سند دیگری از أمالی نقل شد که در آن آمده بود این حدیث را برای محمد بن علی بن حسین بن علی علیهم السلام [یعنی امام باقر علیه السلام] نقل کردم و ... که همین صحیح است. –

نقل کردم و ایشان فرمودند: یحیی بن عبدالله درست برایت گفته است، پدر من نیز این حدیث را از جدم، از پدرش، از پیامبر صلی الله علیه و آله نقل کرد. [عبید نقل کرده،] به ایشان عرض کردم: دوست دارم اگر تفسیر این حدیث را می‌دانید، برایمان بفرمایید. ایشان فرمودند: آری، پدرم از طریق برایم نقل کرده‌اند که رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمودند: خداوند فرشته‌ای دارد که سرش در زیر عرش اشت و دو پایش در انتهای زمین هفتم پایینی است و آسایش هر یک از شما در بین دو چشم اوست؛ هنگامی که خداوند عزّ و جلّ بخواهد کسی را بر ولایت علی بن أبی‌طالب علیه السلام بیافریند، به آن فرشته امر می... کند و او مقداری از آن گل بر می‌دارد و در نطفه او می‌اندازد تا به رَحِم برسد و از آن آفریده می‌شود و آن همان میثاق است.

**[ترجمه]

«۲۹»

ع، علل الشرائع أَبِی عَنْ مُحَمَّدٍ الْعَطَّارِ عَنْ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ مَالِکٍ قَالَ حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ مَدْیَنَ مِنْ وُلْدِ مَالِکِ بْنِ الْحَارِثِ الْأَشْتَرِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَمَّارٍ عَنْ أَبِیهِ عَنْ أَبِی بَصِیرٍ قَالَ: دَخَلْتُ عَلَی أَبِی عَبْدِ اللَّهِ وَ مَعِی رَجُلٌ مِنْ أَصْحَابِنَا فَقُلْتُ لَهُ جُعِلْتُ فِدَاکَ یَا ابْنَ

رَسُولِ اللَّهِ إِنِّی لَأَغْتَمُّ وَ أَحْزَنُ مِنْ غَیْرِ أَنْ أَعْرِفَ لِذَلِکَ سَبَباً فَقَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام إِنَّ ذَلِکَ الْحَزَنَ وَ الْفَرَحَ یَصِلُ إِلَیْکُمْ مِنَّا إِذَا دَخَلَ عَلَیْنَا حَزَنٌ أَوْ سُرُورٌ کَانَ ذَلِکَ دَاخِلًا عَلَیْکُمْ لِأَنَّا وَ إِیَّاکُمْ مِنْ نُورِ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ فَجَعَلَنَا وَ طِینَتَنَا وَ طِینَتَکُمْ وَاحِدَةً وَ لَوْ تُرِکَتْ طِینَتُکُمْ کَمَا أُخِذَتْ لَکُنَّا وَ أَنْتُمْ سَوَاءً وَ لَکِنْ مُزِجَتْ طِینَتُکُمْ بِطِینَةِ أَعْدَائِکُمْ فَلَوْ لَا ذَلِکَ مَا أَذْنَبْتُمْ ذَنْباً أَبَداً قَالَ قُلْتُ جُعِلْتُ فِدَاکَ فَتَعُودُ طِینَتُنَا وَ نُورُنَا کَمَا بَدَأَ فَقَالَ إِی وَ اللَّهِ یَا عَبْدَ اللَّهِ أَخْبِرْنِی عَنْ هَذَا الشُّعَاعِ الزَّاجِرِ مِنَ الْقُرْصِ إِذَا طَلَعَ أَ هُوَ مُتَّصِلٌ بِهِ أَوْ بَائِنٌ مِنْهُ

۱- تقدم الحدیث عن الأمالی بسند آخر تحت رقم ۴ و فیه: فذکرت ذلک لمحمّد بن علی بن الحسین بن علی علیهم السلام: و هو الصحیح.

فَقُلْتُ لَهُ جُعِلْتُ فِدَاكَ بَلْ هُوَ بَائِنٌ مِنْهُ فَقَالَ أَ فَلَيْسَ إِذَا غَابَتِ الشَّمْسُ وَ سَقَطَ الْقُرْصُ عَادَ إِلَيْهِ فَاتَّصَلَ بِهِ كَمَا بَدَأَ مِنْهُ فَقُلْتُ لَهُ نَعَمْ فَقَالَ كَذَلِكَ وَ اللَّهِ شِيعَتُنَا مِنْ نُورِ اللَّهِ خُلِقُوا وَ إِلَيْهِ يَعُودُونَ وَ اللَّهِ إِنَّكُمْ لَمُلْحَقُونَ بِنَا يَوْمَ الْقِيَامَهِ وَ إِنَّا لَنَشْفَعُ فَنُشَفَّعُ (۱)وَ وَ اللَّهِ إِنَّكُمْ لَتَشْفَعُونَ فَتُشَفَّعُونَ وَ مَا مِنْ رَجُلٍ مِنْكُمْ إِلَّا وَ سَتُرْفَعُ لَهُ نَارٌ عَنْ شِمَالِهِ وَ جَنَّهٌ عَنْ يَمِينِهِ فَيُدْخِلُ أَحِبَّاءَهُ الْجَنَّهَ وَ أَعْدَاءَهُ النَّارَ.

**[ترجمه]علل الشرایع: أبی‌بصیر نقل کرده، به همراه یکی از اصحاب به حضور امام صادق علیه السلام رسیدیم؛ به ایشان عرض کردم: فدایتان شوم ای فرزند رسول خدا! من گاهی اوقات غمگین و اندوه‌ناک می‌شوم بدون این‌که سببش را بدانم. امام صادق علیه السلام فرمودند: این اندوه‌ها و شادی‌ها، از جانب ما به شما می‌رسد؛ هر گاه اندوه یا سروری بر ما وارد شود، بر شما نیز وارد می‌شود؛ زیرا ما و شما، از نور خداوند عزّ و جلّ هستیم که طینت ما و شما را یکی گردانیده است. اگر خداوند طینت شما را به همان حال خود رها می‌نمود، ما و شما یکسان می‌شدیم، ولی طینت شما را با طینت دشمنانتان مخلوط کرد و اگر آن کار را نمی‌کرد، هیچ گناهی انجام نمی‌دادید. عرض کردم: فدایتان شوم! آیا طینت و نور ما مانند اول به یک‌دیگر باز می‌گردند؟ فرمودند: ای بنده خدا! به خدا سوگند آری؛ به من بگو که هنگامی که خورشید طلوع کرده، آیا این شعاع قرص [خورشید] که چشم را آزار می‌دهد، به خورشید متصل است یا از آن جدا شده است؟

ص: ۲۴۲

عرض کردم: فدایتان شوم! از آن جدا شده است. ایشان فرمودند: آیا این‌طور نیست که هنگامی که خورشید غروب می‌کند و قرص آن پایین می‌رود، این شعاع همان‌گونه که از آن شروع شده بود، به آن متصل می‌شود؟ عرض کردم: آری. فرمودند: به خدا سوگند شیعیان ما نیز از نور خدا آفریده شده‌اند و به سوی او باز می‌گردند و همان‌گونه که از او شروع شده بودند به او باز می‌گردند. به خدا سوگند که شما در روز قیامت به ما می‌پیوندید و قطعاً شما

را شفاعت می‌کنیم و شفاعتمان پذیرفته می‌شود و به خدا سوگند شما شفاعت می‌شوید و شفاعتتان پذیرفته می‌شود، و هیچ... یک از شما نیست مگر این‌که دوزخی در سمت چپش و بهشتی در جانب راستش برافراشته می‌شود و خداوند دوستان خود را به بهشت می‌برد و دشمنان خود را به دوزخ.

**[ترجمه]

«۳۰»

ع، علل الشرائع الدَّقَّاقُ عَنْ مُحَمَّدٍ الْأَسَدِيِّ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ إِسْمَاعِيلَ رَفَعَهُ إِلَی مُحَمَّدِ بْنِ سِنَانٍ عَنْ زَيْدٍ الشَّحَّامِ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ: إِنَّ اللَّهَ تَبَارَكَ وَ تَعَالَی خَلَقَنَا مِنْ نُورٍ مُبْتَدَعٍ مِنْ نُورٍ رَسَخَ ذَلِكَ النُّورُ فِی طِينَهٍ مِنْ أَعْلَی عِلِّيِّينَ وَ خَلَقَ قُلُوبَ شِيعَتِنَا مِمَّا خَلَقَ مِنْهُ أَبْدَانَنَا وَ خَلَقَ أَبْدَانَهُمْ مِنْ طِينَهٍ دُونَ ذَلِكَ فَقُلُوبُهُمْ تَهْوَی إِلَيْنَا لِأَنَّهَا خُلِقَتْ مِمَّا خُلِقْنَا مِنْهُ ثُمَّ قَرَأَ كَلَّا إِنَّ كِتابَ الْأَبْرارِ لَفِی عِلِّيِّينَ وَ ما أَدْراكَ ما عِلِّيُّونَ كِتابٌ مَرْقُومٌ يَشْهَدُهُ الْمُقَرَّبُونَ وَ إِنَّ اللَّهَ تَبَارَكَ وَ تَعَالَی خَلَقَ قُلُوبَ أَعْدَائِنَا مِنْ طِينَهٍ مِنْ سِجِّينٍ وَ خَلَقَ أَبْدَانَهُمْ مِنْ طِينَهٍ مِنْ دُونِ ذَلِكَ وَ خَلَقَ قُلُوبَ شِيعَتِهِمْ مِمَّا خَلَقَ مِنْهُ أَبْدَانَهُمْ فَقُلُوبُهُمْ تَهْوَی إِلَيْهِمْ ثُمَّ قَرَأَ إِنَّ كِتابَ الْفُجَّارِ لَفِی سِجِّينٍ وَ ما أَدْراكَ ما سِجِّينٌ كِتابٌ مَرْقُومٌ وَيْلٌ يَوْمَئِذٍ لِلْمُكَذِّبِينَ

**[ترجمه]علل الشرایع: زید شحام نقل کرده، امام صادق علیه السلام فرمودند: خداوند تبارک و تعالی، آفرینش ما را از نوری که از نور آفریده شده بود بنیان نهاد و آن نور را در طینتی از اعلی علیین قرار داد و قلب‌های شیعیانمان را از چیزی که بدن... های ما را از آن آفریده بود خلق کرد و بدن‌های آنان را از طینت پایین‌تر از آن آفرید. از همین روی است که قلب‌هایشان مایل به ما است، زیرا از همان چیزی که ما از آن آفریده شده‌ایم آفریده شده است، سپس [این آیه را] خواندند: «کَلَّا إِنَّ کِتابَ الْأَبْرارِ لَفِی عِلِّیِّینَ * وَ ما أَدْراکَ ما عِلِّیُّونَ * کِتابٌ مَرْقُومٌ * یَشْهَدُهُ الْمُقَرَّبُونَ» -. مطففین / ۱۸ - ۲۱ - {نه چنین است در حقیقت کتاب نیکان در علیون است * و تو چه دانی که علیون چیست * کتابی است نوشته شده * مقربان آن را مشاهده خواهند کرد}. خداوند تبارک و تعالی قلب‌های دشمنان ما را از طینتی از سجین آفرید و بدنهایشان را از طینتی پایین‌تر از آن خلق کرد و قلب‌های پیروان آنان را از آن‌چه که بدن‌های آن‌ها [- دشمنان ما] را از آن آفریده بود، خلق کرد و از همین روی است که قلب‌های آنان به آن‌ها مایل است. سپس [این آیه را] خواندند: «إِنَّ کِتابَ الفُجّارِ لَفِی سِجِّینٍ وَ ما أَدْراکَ ما سِجِّینٌ کِتابٌ مَرْقُومٌ وَیْلٌ یَوْمَئِذٍ لِلْمُکَذِّبِینَ» -. همان / ۷ - ۱۰ - {نه چنین است [که می پندارند] که کارنامه بدکاران در سجین است * و تو چه دانی که سجین چیست * کتابی است نوشته شده * وای بر تکذیب کنندگان در آن هنگام}.

**[ترجمه]

«۳۱»

ع، علل الشرائع أَبِی عَنْ سَعْدٍ عَنِ ابْنِ عِیسَی عَنْ أَبِی یَحْیَی الْوَاسِطِیِّ رَفَعَهُ قَالَ قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ خَلَقَنَا مِنْ عِلِّیِّینَ وَ خَلَقَ أَرْوَاحَنَا مِنْ فَوْقِ ذَلِکَ وَ خَلَقَ أَرْوَاحَ شِیعَتِنَا مِنْ عِلِّیِّینَ وَ خَلَقَ أَجْسَادَهُمْ مِنْ دُونِ ذَلِکَ فَمِنْ أَجْلِ ذَلِکَ کَانَ الْقَرَابَهُ بَیْنَنَا وَ بَیْنَهُمْ وَ مِنْ ثَمَّ تَحِنُّ قُلُوبُهُمْ إِلَیْنَا.

**[ترجمه]علل الشرایع: أبی‌یحیی واسطی با سندی مرفوع نقل کرده، امام صادق علیه السلام فرمودند: خداوند عزّ و جلّ ما را از علیین خلق کرد و روح‌های ما را از چیزی بالاتر از آن آفرید و روح‌های شیعیان ما را از علیین و بدن‌های آنان را چیزی پایین‌تر از آن آفرید و به همین سبب است که بین ما و آنان [ارتباط] نزدیکی وجود دارد و از همین جاست که قلب‌های آنان به ما اشتیاق دارد.

**[ترجمه]

«۳۲»

ع، علل الشرائع أَبِی عَنْ سَعْدٍ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عِیسَی عَنِ الْحَسَنِ بْنِ فَضَّالٍ عَنِ ابْنِ بُکَیْرٍ عَنْ زُرَارَهَ قَالَ: سَأَلْتُ أَبَا جَعْفَرٍ علیه السلام عَنْ قَوْلِ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ وَ إِذْ أَخَذَ رَبُّکَ مِنْ بَنِی آدَمَ مِنْ ظُهُورِهِمْ ذُرِّیَّتَهُمْ وَ أَشْهَدَهُمْ عَلی أَنْفُسِهِمْ أَ لَسْتُ بِرَبِّکُمْ قالُوا بَلی قَالَ ثَبَتَتِ الْمَعْرِفَهُ وَ نَسُوا الْوَقْتَ (۲)وَ سَیَذْکُرُونَهُ یَوْماً وَ لَوْ لَا ذَلِکَ لَمْ یَدْرِ أَحَدٌ مَنْ خَالِقُهُ وَ لَا مَنْ رَازِقُهُ.

شی، تفسیر العیاشی عن زراره مثله.

۱- نشفع على صيغه المجهول من باب التفعيل، أى يقبل شفاعتنا.

۲- فى نسخه: الموقف.

**[ترجمه]علل الشرایع: زراره نقل کرده، از امام باقر علیه السلام درباره این سخن خداوند عزّ و جلّ: «وَ إِذْ أَخَذَ رَبُّکَ مِنْ بَنِی آدَمَ مِنْ ظُهُورِهِمْ ذُرِّیَّتَهُمْ وَ أَشْهَدَهُمْ عَلی أَنْفُسِهِمْ أَ لَسْتُ بِرَبِّکُمْ قالُوا بَلی» - . أعراف / ۱۷۲ - {و هنگامی را که پروردگارت از پشت فرزندان آدم ذریه آنان را برگرفت و ایشان را بر خودشان گواه ساخت که آیا پروردگار شما نیستم!؟ گفتند: چرا} پرسیدم؛ ایشان فرمودند: معرفت باقی ماند و وقت را فراموش کردند، و روزی آن را به یاد خواهند آورد، اگر جز این بود، هیچ کسی از آفریننده و روزی دهنده خود باز شناخته نمی‌شد.

تفسیر عیاشی نیز مانند همین را از زراره نقل کرده است.

ص: ۲۴۳

**[ترجمه]

«۳۳»

ع، علل الشرائع ابْنُ الْمُتَوَکِّلِ عَنِ الْحِمْیَرِیِّ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنِ ابْنِ مَحْبُوبٍ عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ کَثِیرٍ عَنْ دَاوُدَ الرَّقِّیِّ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ: لَمَّا أَرَادَ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ أَنْ یَخْلُقَ الْخَلْقَ خَلَقَهُمْ وَ نَشَرَهُمْ بَیْنَ یَدَیْهِ ثُمَّ قَالَ لَهُمْ مَنْ رَبُّکُمْ فَأَوَّلُ مَنْ نَطَقَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله وَ أَمِیرُ الْمُؤْمِنِینَ وَ الْأَئِمَّةُ صَلَوَاتُ اللَّهِ عَلَیْهِمْ أَجْمَعِینَ فَقَالُوا أَنْتَ رَبُّنَا فَحَمَّلَهُمُ الْعِلْمَ وَ الدِّینَ ثُمَّ قَالَ لِلْمَلَائِکَةِ هَؤُلَاءِ حَمَلَةُ دِینِی وَ عِلْمِی وَ أُمَنَائِی فِی خَلْقِی وَ هُمُ الْمَسْئُولُونَ ثُمَّ قَالَ لِبَنِی آدَمَ أَقِرُّوا لِلَّهِ بِالرُّبُوبِیَّةِ وَ لِهَؤُلَاءِ النَّفَرِ بِالطَّاعَةِ وَ الْوَلَایَةِ فَقَالُوا نَعَمْ رَبَّنَا أَقْرَرْنَا فَقَالَ اللَّهُ جَلَّ جَلَالُهُ لِلْمَلَائِکَةِ اشْهَدُوا فَقَالَتِ الْمَلَائِکَةُ شَهِدْنَا عَلَی أَنْ لَا یَقُولُوا غَداً إِنَّا کُنَّا عَنْ هذا غافِلِینَ أَوْ یَقُولُوا إِنَّما أَشْرَکَ آباؤُنا مِنْ قَبْلُ وَ کُنَّا ذُرِّیَّةً مِنْ بَعْدِهِمْ أَ فَتُهْلِکُنا بِما فَعَلَ الْمُبْطِلُونَ یَا دَاوُدُ الْأَنْبِیَاءُ (۱)مُؤَکَّدَةٌ عَلَیْهِمْ فِی الْمِیثَاقِ.

**[ترجمه]علل الشرایع: داود رقی نقل کرده، امام صادق علیه السلام فرمودند: زمانی که خداوند عزّ و جلّ خواست خلایق را بیافریند، آنان را خلق کرد و در مقابل خود حاضر کرد و سپس به آنان فرمود: پروردگار شما کیست؟ اولین کسانی که سخن گفتند، رسول خدا صلی الله علیه و آله و امیرالمؤمنین و ائمه صلوات الله علیهم اجمعین بودند که عرض کردند: تو پروردگار مایی. آن‌گاه خداوند علم و دین را بر دوش آنان گذاشت و سپس به فرشتگانش فرمود: این‌ها حاملان دین من و علم من هستند و امین‌های من در میان خلایقم می‌باشند و آن‌هایند که از ایشان سؤال می‌شود. سپس به بنی‌آدم فرمود: برای خداوند به ربوبیت و برای این‌ها به طاعت و ولایت اقرار کنید. بنی‌آدم عرض کردند: آری پروردگار ما، اقرار می کنیم. خداوند جل و جلاله به فرشتگانش فرمود: گواهی دهید. فرشتگان عرض کردند: گواهی دادیم، تا فردا نگویند: «إِنَّا کُنَّا عَنْ هذا غافِلِینَ» - . همان - {ما از این [امر] غافل بودیم}، یا بگویند: «إِنَّما أَشْرَکَ آباؤُنا مِنْ قَبْلُ وَ کُنَّا ذُرِّیَّةً مِنْ بَعْدِهِمْ أَ فَتُهْلِکُنا بِما فَعَلَ الْمُبْطِلُونَ» - . همان / ۱۷۳ - {پدران ما پیش از این مشرک بوده اند و ما فرزندانی پس از ایشان بودیم آیا ما را به خاطر آنچه باطل اندیشان انجام داده اند هلاک می کنی}. ای داود! میثاق پیامبران اکیدتر [از دیگران] بود.

**[ترجمه]

بیان

قوله علیه السلام هم المسئولون أی یجب علی الناس أن یسألوهم عن أمور دینهم أو فیه حذف و إیصال أی یسأل الناس یوم القیامه عن حبهم و ولایتهم.

**[ترجمه]این سخن ایشان علیه السلام: \\"آن‌هایند که از ایشان سؤال می‌شود\\"، یعنی در امور دینشان از آنان سؤال می‌شود، یا در این جمله حذف و ایصال وجود دارد و معنایش این است که در روز قیامت از مردم درباره محبت و ولایت آنان سؤال می‌شود.

**[ترجمه]

«۳۴»

ع، علل الشرائع أَبِی عَنْ سَعْدٍ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنِ ابْنِ بَزِیعٍ عَنْ صَالِحِ بْنِ عُقْبَهَ (۲)عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مُحَمَّدٍ الْجُعْفِیِّ وَ عُقْبَهَ جَمِیعاً عَنْ أَبِی جَعْفَرٍ علیه السلام قَالَ: إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ خَلَقَ الْخَلْقَ فَخَلَقَ مَنْ أَحَبَّ مِمَّا أَحَبَّ وَ کَانَ مَا أَحَبَّ أَنْ خَلَقَهُ مِنْ طِینَهِ الْجَنَّهِ وَ خَلَقَ مَنْ أَبْغَضَ مِمَّا أَبْغَضَ وَ کَانَ مَا أَبْغَضَ أَنْ خَلَقَهُ مِنْ طِینَهِ النَّارِ ثُمَّ بَعَثَهُمْ فِی الظِّلَالِ فَقُلْتُ وَ أَیُّ شَیْ ءٍ الظِّلَالُ فَقَالَ أَ لَمْ تَرَ إِلَی ظِلِّکَ فِی الشَّمْسِ شَیْ ءٌ وَ لَیْسَ بِشَیْ ءٍ ثُمَّ بَعَثَ مِنْهُمُ النَّبِیِّینَ فَدَعَوْهُمْ إِلَی الْإِقْرَارِ بِاللَّهِ وَ هُوَ قَوْلُهُ عَزَّ وَ جَلَّ وَ لَئِنْ سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَهُمْ لَیَقُولُنَّ اللَّهُ ثُمَّ دَعَوْهُمْ إِلَی الْإِقْرَارِ بِالنَّبِیِّینَ فَأَنْکَرَ بَعْضٌ وَ أَقَرَّ بَعْضٌ ثُمَّ دَعَوْهُمْ إِلَی وَلَایَتِنَا فَأَقَرَّ بِهَا وَ اللَّهِ مَنْ أَحَبَّ وَ أَنْکَرَهَا مَنْ أَبْغَضَ وَ هُوَ قَوْلُهُ عَزَّ وَ جَلَّ فَما کانُوا لِیُؤْمِنُوا بِما کَذَّبُوا بِهِ مِنْ قَبْلُ ثُمَّ قَالَ أَبُو جَعْفَرٍ علیه السلام کَانَ التَّکْذِیبُ ثَمَّ.

۱- فی نسخه: ولایتنا.

۲- ضبطه الطریحی فی الضوابط بضم العین، و سکون القاف، و فتح الباء، و احتمل المامقانی کونه بالفتحات الثلاث.

یر، بصائر الدرجات محمد بن الحسین عن محمد بن إسماعیل عن صالح بن عقبه عن عبد الله بن محمد الجعفی عن أبی جعفر و عن عقبه عن أبی جعفر علیه السلام مثله- شی، تفسیر العیاشی عن عبد الله الجعفی مثله

**[ترجمه]علل الشرایع: عبدالله بن محمد جعفی و عقبه نقل کرده‌اند، امام باقر علیه السلام فرمودند: خداوند عزّ و جلّ خلایق را آفرید و کسانی که دوست داشت را از چیزهایی که دوست داشت آفرید، و بیشترین چیزی که دوست داشت از آن بیافریند طینت بهشت بود. و کسانی که از آنان بدش می‌آمد را از چیزهایی که از آن‌ها بدش می‌آمد آفرید و بیشترین چیزی که بدش می‌آمد از آن بیافریند طینت آتش بود. آن‌گاه آنان را در سایه‌ها برانگیخت. عرض کردم: سایه‌ها چیستند؟ ایشان فرمودند: آیا ندیده‌ای که سایه‌ات در آفتاب موجود است، با این که [در حقیقت] وجود ندارد؟ سپس پیامبران را از میان آنان برانگیخت و آنان [- خلایق] را به اقرار به خداوند فرا خواند و این همان سخن خداوند عزّ و جلّ است [که فرمود]: «وَ لَئِنْ سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَهُمْ لَيَقُولُنَّ اللَّهُ» - . زخرف / ۸۷ - {و اگر از آنان بپرسی چه کسی آنان را خلق کرده، مسلماً خواهند گفت خدا}. سپس آنان را به اقرار به پیامبران فرا خواند و بعضی انکار کردند و بعضی اقرار نمودند. سپس آنان را به ولایت ما فرا خواند و به خدا سوگند هر کسی که دوست داشت، اقرار کرد و هر که بدش می‌آمد، انکار کرد و این همان سخن خداوند عزّ و جلّ است [که فرمود]: «فَما كانُوا لِيُؤْمِنُوا بِما كَذَّبُوا بِهِ مِنْ قَبْلُ» - . یونس / ۷۴ - {ولی ایشان بر آن نبودند که به چیزی که قبلاً آن را دروغ شمرده بودند ایمان بیاورند}. امام باقر علیه السلام سپس فرمودند: تکذیبشان در همان زمان بود.

ص: ۲۴۴

بصائر الدرجات نیز مانند این روایت را به طریق دیگری از آن دو نفر نقل کرده است.

تفسیر عیاشی نیز مانند همین را از عبدالله جعفی نقل کرده است.

**[ترجمه]

توضیح

قوله علیه السلام فی الظلال أی عالم الأرواح بناء علی أنها أجسام لطیفه و یحتمل أن یکون التشبیه للتجرد أیضا تقریبا إلی الأفهام أو عالم المثال علی القول به قبل الانتقال إلی الأبدان.

قوله علیه السلام و هو قوله أی هذه المعرفه الفطریه إنما حصل من أخذ تلك المیثاق.

**[ترجمه]این سخن ایشان علیه السلام: \\"آن‌گاه آنان را در سایه‌ها برانگیخت\\" یعنی در عالم روح‌ها، بنابر این‌که روح‌ها موجودات لطیفی هستند. و محتمل است که این تشبیه به وجه شبه تجرد، و برای نزدیکی به ذهن باشد، یا مقصود عالم مثال، بنا بر فرض پذیرفتن آن، و قبل از انتقال روح‌ها به بدن‌ها باشد.

این سخن ایشان علیه السلام: \\"این همان سخن خداوند عزّ و جلّ است [که فرمود]: «وَ لَئِنْ سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَهُمْ لَيَقُولُنَّ

اللَّهُ»\\"، یعنی این معرفت فطری از آن میثاق حاصل شده است.

**[ترجمه]

«۳۵»

ع، علل الشرائع ابْنُ الْوَلِیدِ عَنِ الصَّفَّارِ عَنِ الْیَقْطِینِیِّ عَنْ زِیَادٍ الْقَنْدِیِّ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ سِنَانٍ قَالَ: بَیْنَا نَحْنُ فِی الطَّوَافِ إِذْ مَرَّ رَجُلٌ مِنْ آلِ عُمَرَ فَأَخَذَ (۱)بِیَدِهِ رَجُلٌ فَاسْتَلَمَ الْحَجَرَ فَانْتَهَرَهُ وَ أَغْلَظَ لَهُ وَ قَالَ لَهُ بَطَلَ حَجُّکَ إِنَّ الَّذِی تَسْتَلِمُهُ حَجَرٌ لَا یَضُرُّ وَ لَا یَنْفَعُ فَقُلْتُ لِأَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام جُعِلْتُ فِدَاکَ أَ مَا سَمِعْتَ قَوْلَ الْعُمَرِیِّ لِهَذَا الَّذِی اسْتَلَمَ الْحَجَرَ فَأَصَابَهُ مَا أَصَابَهُ فَقَالَ وَ مَا الَّذِی قَالَ قُلْتُ لَهُ قَالَ یَا عَبْدَ اللَّهِ بَطَلَ حَجُّکَ إِنَّمَا هُوَ حَجَرٌ لَا یَضُرُّ وَ لَا یَنْفَعُ فَقَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام کَذَبَ ثُمَّ کَذَبَ ثُمَّ کَذَبَ إِنَّ لِلْحَجَرِ لِسَاناً ذَلِقاً یَوْمَ الْقِیَامَهِ یَشْهَدُ لِمَنْ وَافَاهُ بِالْمُوَافَاهِ ثُمَّ قَالَ إِنَّ اللَّهَ تَبَارَکَ وَ تَعَالَی لَمَّا خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضَ خَلَقَ بَحْرَیْنِ بَحْراً عَذْباً وَ بَحْراً أُجَاجاً فَخَلَقَ تُرْبَهَ آدَمَ مِنَ الْبَحْرِ الْعَذْبِ وَ شَنَّ (۲)عَلَیْهَا مِنَ الْبَحْرِ الْأُجَاجِ ثُمَّ جَبَّلَ آدَمَ فَعَرَکَ عَرْکَ الْأَدِیمِ فَتَرَکَهُ مَا شَاءَ اللَّهُ فَلَمَّا أَرَادَ أَنْ یَنْفُخَ فِیهِ الرُّوحَ أَقَامَهُ شَبَحاً فَقَبَضَ قَبْضَهً مِنْ کَتِفِهِ الْأَیْمَنِ فَخَرَجُوا کَالذَّرِّ فَقَالَ هَؤُلَاءِ إِلَی الْجَنَّهِ وَ قَبَضَ قَبْضَهً مِنْ کَتِفِهِ الْأَیْسَرِ وَ قَالَ هَؤُلَاءِ إِلَی النَّارِ فَأَنْطَقَ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ أَصْحَابَ الْیَمِینِ وَ أَصْحَابَ الْیَسَارِ فَقَالَ أَهْلُ الْیَسَارِ یَا رَبِّ لِمَا خَلَقْتَ (۳)لَنَا النَّارَ وَ لَمْ تُبَیِّنْ لَنَا وَ لَمْ تَبْعَثْ إِلَیْنَا رَسُولًا فَقَالَ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ لَهُمْ ذَلِکَ لِعِلْمِی بِمَا أَنْتُمْ صَائِرُونَ إِلَیْهِ وَ إِنِّی سَأَبْتَلِیکُمْ فَأَمَرَ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ النَّارَ فَأُسْعِرَتْ ثُمَّ قَالَ لَهُمْ تَقَحَّمُوا

۱- فی نسخه: واخذ.

۲- فی المصدر: سن. م.

۳- فی المصدر: لم خلقت. م.

جَمِیعاً فِی النَّارِ فَإِنِّی أَجْعَلُهَا عَلَیْکُمْ بَرْداً وَ سَلَاماً فَقَالُوا یَا رَبِّ إِنَّمَا سَأَلْنَاکَ لِأَیِّ شَیْ ءٍ جَعَلْتَهَا لَنَا هَرَباً مِنْهَا وَ لَوْ أَمَرْتَ أَصْحَابَ الْیَمِینِ مَا دَخَلُوا فَأَمَرَ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ النَّارَ فَأُسْعِرَتْ ثُمَّ قَالَ لِأَصْحَابِ الْیَمِینِ تَقَحَّمُوا جَمِیعاً فِی النَّارِ فَتَقَحَّمُوا جَمِیعاً فَکَانَتْ عَلَیْهِمْ بَرْداً وَ سَلَاماً فَقَالَ لَهُمْ (۱)أَ لَسْتُ بِرَبِّکُمْ قَالَ أَصْحَابُ الْیَمِینِ بَلَی طَوْعاً وَ قَالَ أَصْحَابُ الشِّمَالِ بَلَی کَرْهاً فَأَخَذَ مِنْهُمْ جَمِیعاً مِیثَاقَهُمْ وَ أَشْهَدَهُمْ عَلَی أَنْفُسِهِمْ قَالَ وَ کَانَ الْحَجَرُ فِی الْجَنَّهِ فَأَخْرَجَهُ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ فَالْتَقَمَ الْمِیثَاقَ مِنَ الْخَلْقِ کُلِّهِمْ فَذَلِکَ قَوْلُهُ عَزَّ وَ جَلَّ وَ لَهُ أَسْلَمَ مَنْ فِی السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ طَوْعاً وَ کَرْهاً وَ إِلَیْهِ یُرْجَعُونَ فَلَمَّا أَسْکَنَ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ آدَمَ الْجَنَّهَ وَ عَصَی أَهْبَطَ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ الْحَجَرَ وَ جَعَلَهُ فِی رُکْنِ بَیْتِهِ وَ أَهْبَطَ آدَمَ علیه السلام عَلَی الصَّفَا فَمَکَثَ مَا شَاءَ اللَّهُ ثُمَّ رَآهُ فِی الْبَیْتِ فَعَرَفَهُ وَ عَرَفَ مِیثَاقَهُ وَ ذَکَرَهُ فَجَاءَ إِلَیْهِ مُسْرِعاً فَأَکَبَّ عَلَیْهِ وَ بَکَی عَلَیْهِ أَرْبَعِینَ صَبَاحاً تَائِباً مِنْ خَطِیئَتِهِ وَ نَادِماً عَلَی نَقْضِهِ مِیثَاقَهُ قَالَ فَمِنْ أَجْلِ ذَلِکَ أُمِرْتُمْ أَنْ تَقُولُوا إِذَا اسْتَلَمْتُمُ الْحَجَرَ أَمَانَتِی أَدَّیْتُهَا وَ مِیثَاقِی تَعَاهَدْتُهُ لِتَشْهَدَ لِی بِالْمُوَافَاهِ یَوْمَ الْقِیَامَهِ.

**[ترجمه]علل الشرایع: عبدالله بن سنان نقل کرده، در حال طواف بودیم که مردی از آل عمر از کنار ما رد شد و مرد دیگری دست او را گرفت و او را کنار کشید و حجرالأسود را استلام کرد. آن عمری او را نهیب زد و بر او خشم گرفت و به او گفت: حَجت باطل شد؛ آن‌چه که آن را استلام می کنی، سنگی است که نه توان رساندن ضرری دارد و نه سودی را تواند رساند. به امام صادق علیه السلام عرض کردم: فدایتان شوم! آیا سخن آن عمری به این مرد که حجر را استلام کرد و با او چنین و چنان برخورد شد را نشنیده‌اید؟ ایشان فرمودند: چه گفته است؟ به ایشان عرض کردم: به او گفت: حَجت باطل شد، این فقط یک سنگ است که نه قدرت رساندن ضرری دارد و نه سودی را تواند رساند. امام صادق علیه السلام فرمودند: دروغ گفته است و دروغ گفته است و دروغ گفته است. آن سنگ در روز قیامت زبان بُرّانی دارد که برای هر کسی که پیش آن آمده باشد، گواهی به آمدن می‌دهد. سپس فرمودند: هنگامی که خداوند تبارک و تعالی آسمان‌ها و زمین را آفرید، دو دریا آفرید که یکی گوارا و یکی تلخ بود، خاک آدم را از آن دریای گوارا آفرید و [مقداری] از دریای تلخ بر آن پاشید و سپس گل آدم را سرشت و آن را مانند دو پوست به هم سایید و برای مدتی که خواست او را رها کرد. وقتی که خواست روح در آن بدمد، آن را به صورت شبحی در آورد و مُشتی از شانه راست او برگرفت و خلایق مانند ذراتی از آن بیرون آمدند و خداوند فرمود: این‌ها به بهشت بروند. و مشتی از شانه راستش برگرفت و فرمود: این‌ها به جهنم بروند. خداوند عزّ و جلّ اصحاب راست و اصحاب چپ را به سخن درآورد و اصحاب چپ عرض کردند: ای پروردگار ما! چرا دوزخ را برای ما آفریدی؟ و حال آن‌که هنوز برای ما تبیین نکرده بودی و رسولی به سوی ما نفرستاده بودی؟ خداوند عزّ و جلّ فرمود: این به سبب علم من به عاقبت شماست و همانا که من شما را خواهم آزمود. خداوند عزّ و جلّ به دوزخ امر کرد و آتشش بر افروخته شد و آن‌گاه به آنان فرمود: همگی داخل در آتش شوید،

ص: ۲۴۵

من آن را بر شما سرد و بی‌خطر گردانیدم. آنان عرض کردند: ای پروردگار ما! ما فقط سؤال کردیم که چرا آن را سبب ترس ما قرار دادی؟ اگر به اصحاب راست چنین امری می کردی، در آن داخل نمی‌شدند. خداوند عزّ و جلّ به دوزخ امر کرد و آتشش بر افروخت شد و آن‌گاه به اصحاب راست فرمود: همگی داخل در آتش شوید؛ همه آن‌ها در آتش رفتند و آتش بر آنان سرد و بی‌خطر گشت. آن‌گاه به [هر دو گروه] آنان فرمود: آیا من پروردگار شما نیستم!؟ اصحاب راست به میل خود عرض کردند: بله، و اصحاب چپ به اکراه عرض کردند بله. خداوند از همه آنان میثاق ستاند و آنان را بر خودشان گواه

گرفت. [امام صادق علیه السلام] فرمودند: حجر الأسود، [سنگی] در بهشت بود و خداوند عزّ و جلّ آن را از بهشت بیرون آورد و میثاق همه خلایق را در خود بلعید و این همان سخن خداوند است [که فرمود]: «وَ لَهُ أَسْلَمَ مَنْ فِی السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ طَوْعاً وَ کَرْهاً وَ إِلَیْهِ یُرْجَعُونَ» - . آل عمران / ۸۳ - {هر که در آسمان‌ها و زمین است، خواه و ناخواه سر به فرمان او نهاده است و به سوی او بازگردانیده می شوید}. هنگامی که خداوند عزّ و جلّ آدم را در بهشت سکونت داد و او عصیان کرد، خداوند عزّ و جلّ حجر الأسود را به زمین فرو فرستاد و آن را در گوشه خانه خود قرار داد و آدم علی نبینا و آله و علیه السلام را بر صفا فرو فرستاد و آدم به اندازه‌ای که خداوند می‌خواست در آن‌جا ماند و سپس آن سنگ را در خانه خدا دید و میثاق خود را به یاد آورد و به سرعت به سوی آن آمد و خود را بر روی آن انداخت و چهل صبح در حال توبه از خطا و پشیمان از نقض میثاق، بر روی آن گریست. بدین جهت است که به شما امر شده وقتی حجر الأسود را استلام می کنید بگویید: امانتی است که ادا کردم و میثاقی است که عهد نمودم تا در روز قیامت شهادت به آمدن من دهی.

**[ترجمه]

«۳۶»

ع، علل الشرائع ابْنُ الْمُتَوَکِّلِ عَنِ السَّعْدَآبَادِیِّ عَنِ الْبَرْقِیِّ عَنْ أَبِیهِ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مُحَمَّدٍ الْهَمَذَانِیِّ عَنْ إِسْحَاقَ الْقُمِّیِّ قَالَ: دَخَلْتُ عَلَی أَبِی جَعْفَرٍ الْبَاقِرِ علیه السلام فَقُلْتُ لَهُ جُعِلْتُ فِدَاکَ أَخْبِرْنِی عَنِ الْمُؤْمِنِ یَزْنِی قَالَ لَا قُلْتُ فَیَلُوطُ قَالَ لَا قُلْتُ فَیَشْرَبُ الْمُسْکِرَ قَالَ لَا قُلْتُ فَیُذْنِبُ قَالَ نَعَمْ قُلْتُ جُعِلْتُ فِدَاکَ لَا یَزْنِی وَ لَا یَلُوطُ وَ لَا یَرْتَکِبُ السَّیِّئَاتِ فَأَیُّ شَیْ ءٍ ذَنْبُهُ فَقَالَ یَا إِسْحَاقُ قَالَ اللَّهُ تَبَارَکَ وَ تَعَالَی الَّذِینَ یَجْتَنِبُونَ کَبائِرَ الْإِثْمِ وَ الْفَواحِشَ إِلَّا اللَّمَمَ وَ قَدْ یُلِمُّ الْمُؤْمِنُ بِالشَّیْ ءِ الَّذِی لَیْسَ فِیهِ مُرَادٌ قُلْتُ جُعِلْتُ فِدَاکَ أَخْبِرْنِی عَنِ النَّاصِبِ لَکُمْ یُظْهَرُ بِشَیْ ءٍ أَبَداً قَالَ لَا قُلْتُ جُعِلْتُ فِدَاکَ فَقَدْ أَرَی الْمُؤْمِنَ الْمُوَحِّدَ الَّذِی یَقُولُ بِقَوْلِی وَ یَدِینُ اللَّهَ بِوَلَایَتِکُمْ وَ لَیْسَ بَیْنِی وَ بَیْنَهُ خِلَافٌ یَشْرَبُ الْمُسْکِرَ وَ یَزْنِی وَ یَلُوطُ وَ آتِیهِ فِی حَاجَةٍ وَاحِدَةٍ فَأُصِیبُهُ مُعَبِّسَ الْوَجْهِ کَامِحَ اللَّوْنِ ثَقِیلًا فِی حَاجَتِی بَطِیئاً فِیهَا وَ قَدْ أَرَی

ص: ۲۴۶

۱- فی المصدر: فقال لهم جمیعا. م.

النَّاصِبَ الْمُخَالِفَ لِمَا أَنَا عَلَيْهِ وَ يَعْرِفُنِی بِذَلِکَ فَآتِيهِ فِی حَاجَهٍ فَأُصِيبُهُ طَلِقَ الْوَجْهِ حَسَنَ الْبِشْرِ مُتَسَرِّعاً فِی حَاجَتِی فَرِحاً بِهَا يُحِبُّ قَضَاءَهَا (۱)كَثِيرَ الصَّلَاهِ كَثِيرَ الصَّوْمِ كَثِيرَ الصَّدَقَهِ يُؤَدِّی الزَّكَاهَ وَ يُسْتَوْدَعُ فَيُؤَدِّی الْأَمَانَهَ قَالَ يَا إِسْحَاقُ لَيْسَ تَدْرُونَ مِنْ أَيْنَ أُوتِيتُمْ قُلْتُ لَا وَ اللَّهِ جُعِلْتُ فِدَاكَ إِلَّا أَنْ تُخْبِرَنِی فَقَالَ يَا إِسْحَاقُ إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ لَمَّا كَانَ مُتَفَرِّداً بِالْوَحْدَانِيَّهِ ابْتَدَأَ الْأَشْيَاءَ لَا مِنْ شَیْ ءٍ فَأَجْرَی الْمَاءَ الْعَذْبَ عَلَی أَرْضٍ طَيِّبَهٍ طَاهِرَهٍ سَبْعَهَ أَيَّامٍ مَعَ لَيَالِيهَا ثُمَّ نَضَبَ الْمَاءُ عَنْهَا فَقَبَضَ قَبْضَهً مِنْ صَفَاوَهِ ذَلِکَ الطِّينِ وَ هِیَ طِينَتُنَا أَهْلَ الْبَيْتِ ثُمَّ قَبَضَ قَبْضَهً مِنْ أَسْفَلِ ذَلِکَ الطِّينَهِ وَ هِیَ طِينَهُ شِيعَتِنَا ثُمَّ اصْطَفَانَا لِنَفْسِهِ فَلَوْ أَنَّ طِينَهَ شِيعَتِنَا تُرِكَتْ كَمَا تُرِكَتْ طِينَتُنَا لَمَا زَنَی أَحَدٌ مِنْهُمْ وَ لَا سَرَقَ وَ لَا لَاطَ وَ لَا شَرِبَ الْمُسْكِرَ وَ لَا اكْتَسَبَ شَيْئاً مِمَّا ذَكَرْتَ وَ لَكِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ أَجْرَی الْمَاءَ الْمَالِحَ عَلَی أَرْضٍ مَلْعُونَهٍ سَبْعَهَ أَيَّامٍ وَ لَيَالِيَهَا ثُمَّ نَضَبَ الْمَاءُ عَنْهَا ثُمَّ قَبَضَ قَبْضَهً وَ هِیَ طِينَهٌ مَلْعُونَهٌ مِنْ حَمَإٍ مَسْنُونٍ (۲)وَ هِیَ طِينَهُ خَبَالٍ (۳)وَ هِیَ طِينَهُ أَعْدَائِنَا فَلَوْ أَنَّ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ تَرَکَ طِينَتَهُمْ كَمَا أَخَذَهَا لَمْ تَرَوْهُمْ فِی خَلْقِ الْآدَمِيِّينَ وَ لَمْ يُقِرُّوا بِالشَّهَادَتَيْنِ وَ لَمْ يَصُومُوا وَ لَمْ يُصَلُّوا وَ لَمْ يُزَكُّوا وَ لَمْ يَحُجُّوا الْبَيْتَ وَ لَمْ تَرَوْا أَحَداً مِنْهُمْ بِحُسْنِ خُلُقٍ وَ لَكِنَّ اللَّهَ تَبَارَکَ وَ تَعَالَی جَمَعَ الطِّينَتَيْنِ طِينَتَكُمْ وَ طِينَتَهُمْ فَخَلَطَهُمَا وَ عَرَكَهُمَا عَرْکَ الْأَدِيمِ وَ مَزَجَهُمَا بِالْمَاءَيْنِ فَمَا رَأَيْتَ مِنْ أَخِيکَ مِنْ شَرٍّ لَفْظٍ أَوْ زِنًا أَوْ شَیْ ءٍ مِمَّا ذَكَرْتَ مِنْ شُرْبِ مُسْكِرٍ أَوْ غَيْرِهِ فَلَيْسَ مِنْ جَوْهَرِيَّتِهِ وَ لَا مِنْ إِيمَانِهِ إِنَّمَا هُوَ بِمَسْحَهِ النَّاصِبِ اجْتَرَحَ هَذِهِ السَّيِّئَاتِ الَّتِی ذَكَرْتَ وَ مَا رَأَيْتَ مِنَ النَّاصِبِ مِنْ حُسْنِ وَجْهٍ وَ حُسْنِ خُلُقٍ أَوْ صَوْمٍ أَوْ صَلَاهٍ أَوْ حَجِّ بَيْتٍ أَوْ صَدَقَهٍ أَوْ مَعْرُوفٍ فَلَيْسَ مِنْ جَوْهَرِيَّتِهِ إِنَّمَا تِلْکَ الْأَفَاعِيلُ مِنْ مَسْحَهِ الْإِيمَانِ اكْتَسَبَهَا وَ هُوَ اكْتِسَابُ مَسْحَهِ الْإِيمَانِ قُلْتُ جُعِلْتُ فِدَاکَ فَإِذَا كَانَ يَوْمُ الْقِيَامَهِ فَمَهْ (۴)قَالَ لِی يَا إِسْحَاقُ أَ يَجْمَعُ اللَّهُ الْخَيْرَ

۱- كذا فی نسخه المصنّف لكن الظاهر كما فی بعض النسخ: فرحا بما يحب قضاءها.

۲- الحمأ: الطين الأسود المتغير. و المسنون: المنتن. و قيل: المصور. و المصبوب المفرغ كأنّه افرغ حتّی صار صوره.

۳- الخبال الفساد، النقصان.

۴- فی نسخه: قسمه.

وَ الشَّرَّ فِی مَوْضِعٍ وَاحِدٍ إِذَا کَانَ یَوْمُ الْقِیَامَهِ نَزَعَ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ مَسْحَهَ الْإِیمَانِ مِنْهُمْ فَرَدَّهَا إِلَی شِیعَتِنَا وَ نَزَعَ مَسْحَهَ النَّاصِبِ بِجَمِیعِ مَا اکْتَسَبُوا مِنَ السَّیِّئَاتِ فَرَدَّهَا عَلَی أَعْدَائِنَا وَ عَادَ کُلُّ شَیْ ءٍ إِلَی عُنْصُرِهِ الْأَوَّلِ الَّذِی مِنْهُ ابْتَدَأَ أَ مَا رَأَیْتَ الشَّمْسَ إِذَا هِیَ بَدَتْ أَ لَا تَرَی لَهَا شُعَاعاً زَاجِراً مُتَّصِلًا بِهَا أَوْ بَائِناً مِنْهَا قُلْتُ جُعِلْتُ فِدَاکَ الشَّمْسُ إِذَا هِیَ غَرَبَتْ بَدَأَ إِلَیْهَا الشُّعَاعُ کَمَا بَدَأَ مِنْهَا وَ لَوْ کَانَ بَائِناً مِنْهَا لَمَا بَدَأَ إِلَیْهَا قَالَ نَعَمْ یَا إِسْحَاقُ کُلُّ شَیْ ءٍ یَعُودُ إِلَی جَوْهَرِهِ الَّذِی مِنْهُ بَدَأَ قُلْتُ جُعِلْتُ فِدَاکَ تُؤْخَذُ حَسَنَاتُهُمْ فَتُرَدُّ إِلَیْنَا وَ تُؤْخَذُ سَیِّئَاتُنَا فَتُرَدُّ إِلَیْهِمْ قَالَ إِی وَ اللَّهِ الَّذِی لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ قُلْتُ جُعِلْتُ فِدَاکَ أَجِدُهَا فِی کِتَابِ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ قَالَ نَعَمْ یَا إِسْحَاقُ قُلْتُ فِی أَیِّ مَکَانٍ قَالَ لِی یَا إِسْحَاقُ أَ مَا تَتْلُو هَذِهِ الْآیَهَ فَأُوْلئِکَ یُبَدِّلُ اللَّهُ سَیِّئاتِهِمْ حَسَناتٍ وَ کانَ اللَّهُ غَفُوراً رَحِیماً فَلَمْ یُبَدِّلِ اللَّهُ سَیِّئَاتِهِمْ حَسَنَاتٍ إِلَّا لَکُمْ وَ اللَّهُ یُبَدِّلُ لَکُمْ.

**[ترجمه]علل الشرایع: اسحاق قمی نقل کرده، به حضور امام باقر علیه السلام رسیدم و به ایشان عرض کردم: فدایتان شوم! برایم بفرمایید آیا مؤمن زنا می‌کند؟ ایشان فرمودند: خیر. عرض کردم: آیا لواط می‌کند؟ فرمودند: خیر. عرض کردم: آیا مسکرات می‌نوشد؟ فرمودند: خیر. عرض کردم: آیا گناه می‌کند؟ فرمودند: آری. عرض کردم: فدایتان شوم! زنا و لواط نمی... کند و کارهای بد را مرتکب نمی‌شود؛ پس چه گناهی می‌کند؟ ایشان فرمودند: ای اسحاق: خداوند تبارک و تعالی فرمود: «الَّذِینَ یَجْتَنِبُونَ کَبائِرَ الْإِثْمِ وَ الْفَواحِشَ إِلَّا اللَّمَمَ» - . نجم / ۳۲ - {آنان که از گناهان بزرگ و زشت‌کاری‌ها، جز لغزش‌های کوچک خودداری می ورزند}، گاهی مؤمن ناخواسته در چیزی می‌لغزد. عرض کردم: فدایتان شوم! برایم بفرمایید آیا هیچ... گاه دشمن مخالف در [انجام] کار [خیر]ی کمک می‌شود؟ ایشان فرمودند: خیر. عرض کردم: فدایتان شوم! من مؤمن یکتاپرستی دیده‌ام که هم‌کیش من است و به ولایت شما معتقد است و هیچ مخالفتی [در عقایدش] با من ندارد، [و در عین حال] شراب می‌نوشد و زنا می‌کند و لواط می‌نماید و وقتی برای حاجتی نزد او رفته‌ام، با چهره‌ای عبوس و صورتی در هم‌رفته با من روبرو شده و به سختی و کندی حاجتم را برآورده کرده است.

ص: ۲۴۶

و دشمن سرسختی که در دین با من مخالف است را دیده‌ام که با این که [عقاید مرا] می‌دانسته است، هنگامی که برای حاجتی پیش او رفتم، با چهره‌ای باز و رویی نیک با من روبرو شد و در برآوردن حاجتم شتاب ورزید و از آن شاد بود و بر آورده کردن آن را دوست می‌داشت و بسیار نماز می گزارد و بسیار روزه می گرفت و بسیار صدقه و زکات می‌داد و اگر به او امانتی داده می‌شد، آن را ادا می کرده. ایشان فرمودند: ای اسحاق! نمی‌دانید که گناه از کجا به شما رسیده است. عرض کردم: خیر فدایتان شوم! مگر این‌که شما برایم بفرمایید. ایشان فرمودند: ای اسحاق! از آن‌جایی که خداوند عزّ و جلّ در یکتایی خودش یگانه است، موجودات را از هیچ آفرید؛ آب گوارایی را هفت روز و هفت شب بر زمین پاک‌نهاد و پاکیزه‌ای جاری کرد و سپس آن آب را از آن بیرون کشید و مشتی از بهترین قسمت آن گِل برداشت، که همان طینت ما اهل بیت بود، و مشتی از زیر آن گِل برداشت که طینت شیعیان ما بود و سپس ما را برای خود برگزید. اگر طینت شیعیانمان مانند طینت ما به حال خود رها می‌شد، هیچ‌یک از آنان زنا نمی‌کردند و دزدی نمی‌کردند و لواط نمی‌نمودند و شراب نمی‌نوشیدند و هیچ‌یک از این کارهایی که گفتی را انجام نمی‌دادند. ولی خداوند عزّ و جلّ آب شوری را هفت روز و هفت شب بر زمین ملعونی جاری کرد و آن‌گاه آن آب را از آن بیرون کشید و مشتی از آن برداشت، که همان طینت لعنت شده‌ایست که از گل سیاه بدبوست و همان طینت فاسد می‌باشد که طینت دشمنان ماست؛ اگر خداوند عزّ و جلّ طینت آنان را به همان حالی که آن را

برداشت رها می‌نمود، [اکنون شما] آنان را به شکل آدمی‌زاد نمی‌دیدید و به شهادتین اقرار نمی‌کردند و روزه نمی‌گرفتند و نماز به جا نمی‌آوردند و زکات نمی‌دادند و حج خانه خدا نمی‌کردند و هیچ‌یک از آنان را خوش‌اخلاق نمی‌دیدید، ولی خداوند تبارک و تعالی آن دو طینت، [یعنی] طینت شما و طینت آنان، را پیش هم آورد و با هم مخلوط کرد و مانند پوست به هم سایید و با آن دو آب مخلوط نمود. آن‌چه از بدکلامی و زنا و چیزهای دیگری مانند نوشیدن شراب و غیره که گفتی از برادرت دیده‌ای، به سبب جوهره و ایمان او نیست، بلکه سایش [طینت] دشمن مخالف به اوست که سبب شده است این کارهای بدی که گفتی را مرتکب شود. و آن‌چه از خوش‌رویی و خوش‌اخلاقی و روزه و نماز و حج خانه خدا و صدقه و کارهای خوب که گفتی از دشمن مخالف دیده‌ای، به سبب جوهره او نیست، این کارها فقط به سبب ساییدن ایمان است و آن‌ها را به جهت سایش ایمان انجام داده است. عرض کردم: فدایتان شوم! وقتی روز قیامت برسد، چه می‌شود؟ ایشان فرمودند: ای اسحاق! آیا خداوند خیر

ص: ۲۴۷

و شر را در یک‌جا جمع می‌کند!؟ هنگامی که روز قیامت فرا رسد، خداوند عزّ و جلّ [اثر] سایش ایمان را از آنان خارج می‌کند و به شیعیان ما باز می‌گرداند و [اثر] سایش مخالفان و تمام کارهای بدی که کرده‌اند را از آنان خارج می‌کند و به دشمنان ما برمی‌گرداند و [بدین ترتیب] هر چیزی به عنصر اولی که [آفرینشش] از آن شروع شده بود باز می‌گردد. آیا خورشید را در هنگام طلوع ندیده‌ای؟ آیا از نظر تو [آن] شعاعی [از خورشید] که چشم را آزار می‌دهد، به آن متصل است یا از آن جدا شده است؟ عرض کردم: فدایتان شوم! هنگامی که غروب می‌کند، شعاعی که چشم را آزار می‌دهد، به همان صورتی که از آن جدا شده است، به آن بازمی‌گردد، و اگر از آن جدا شده بود، به آن باز نمی‌گشت. ایشان فرمودند: ای اسحاق! هر چیزی به جوهره‌ای که از آن آغاز شده است باز می‌گردد. عرض کردم: آیا کارهای نیک آنان گرفته می‌شود به ما بازگردانده می‌شود و کارهای بد ما گرفته می‌شود به آنان بازگردانده می‌شود؟ ایشان فرمودند: آری به خدایی که هیچ معبودی جز او نیست [همین‌طور است]. عرض کردم: آیا می‌توانم این را در کتاب خداوند عزّ و جلّ نیز بیابم؟ ایشان فرمودند: آری ای اسحاق. عرض کردم: در کجای آن؟ به من فرمودند: ای اسحاق! آیا این آیه: «فَأُوْلئِکَ یُبَدِّلُ اللَّهُ سَیِّئاتِهِمْ حَسَناتٍ وَ کانَ اللَّهُ غَفُوراً رَحِیماً» - . فرقان / ۷۰ - {پس خداوند بدی‌هایشان را به نیکی‌ها تبدیل می کند و خدا همواره آمرزنده مهربان است} را تلاوت نمی‌کنی!؟ خداوند جز برای شما بدی‌ها را به نیکی‌ها تبدیل نمی‌کند، خداوند فقط برای شما این کار را می‌کند.

**[ترجمه]

إیضاح

قال الجزری فی حدیث الإفک و إن کنت ألممت بذنب فاستغفری الله أی قاربت و قیل اللمم مقاربه المعصیه من غیر إیقاع فعل و قیل هو من اللمم صغار الذنوب قوله یظهر بشی ء علی البناء للمفعول من أظهره بمعنی أعانه أی هل یعان بشی ء من الخیر و لعله کان یظفر أو یطهر بالطاء المهمله قوله علیه السلام أتیتم أی هلکتم و فی بعض النسخ أوتیتم أی أتاکم الذنب قوله علیه

السلام شعاعا زاجرا أی شدیدا یزجر البصر عن النظر قوله بدا إلیها لعله ضمن معنی الانتهاء.

**[ترجمه]جزری گفته است: در حدیث إفک آمده است: \\"إن کنتِ ألممتَ بذنبٍ فاستغفری الله\\"، یعنی اگر به گناهی نزدیک شدی، از خدا استغفار کن. گفته شده است: \\"لمم\\" به معنای نزدیکی به معصیت است بدون این‌که کاری واقع شود، و گفته شده که از \\"لمم\\" به معنای گناهان صغیره گرفته شده است.

\\" آیا هیچ‌گاه دشمن مخالف در [انجام] کار [خیر]ی کمک می‌شود ؟\\"، \\"یظهر بشیءٍ\\" به صیغه مجهول از \\"أظهره\\" به معنای او را کمک کرد گرفته شده است، یعنی آیا کمکی در انجام کار خیر به او می‌شود. شاید در اصل \\"یظفر\\" به معنای ظفر داده می‌شود، یا \\"یطهر\\" به معنای پاک می‌شود بوده باشد.

\\"نمی‌دانید که گناه از کجا به شما رسیده است\\"، \\"أتیتم\\" یعنی هلاک شده‌اید. در بعضی از نسخه‌ها \\"أوتیتم\\" آمده است که یعنی نمی‌دانید از کجا گناه کرده‌اید.

\\"شعاعاً زاجراً\\"، یعنی شعاع شدیدی که چشم را از نگاه کردن به آن آزار می‌دهد.

\\"بدا الیها\\" شاید به معنای \\"منتهی شده\\" باشد.

**[ترجمه]

«۳۷»

یر، بصائر الدرجات عِمْرَانُ بْنُ مُوسَی عَنْ مُوسَی بْنِ جَعْفَرٍ عَنْ عَلِیِّ بْنِ سَعِیدٍ عَنْ إِبْرَاهِیمَ بْنِ إِسْحَاقَ عَنِ الْحُسَیْنِ بْنِ زَیْدٍ (۱)عَنْ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ جَدِّهِ علیه السلام قَالَ قَالَ عَلِیُّ بْنُ الْحُسَیْنِ علیهما السلام إِنَّ اللَّهَ بَعَثَ جَبْرَئِیلَ إِلَی الْجَنَّهِ فَأَتَاهُ بِطِینَهٍ مِنْ طِینِهَا

ص: ۲۴۸

۱- هو الحسین بن زید بن علیّ بن الحسین علیه السلام، الملقب بذی الدمعه، الذی تبناه و رباه أبو عبد اللّه علیه السلام، و زوجه بنت الارقط. و فی البصائر المطبوع «علی بن معبد» بدل «علی بن سعید» و یؤید ذلک ما حکی عن جامع الرواه أن الصواب موسی بن جعفر، عن علی بن معبد؛ دون علیّ بن سعید.

وَ بَعَثَ مَلَکَ الْمَوْتِ إِلَی الْأَرْضِ فَجَاءَهُ بِطِینَهٍ مِنْ طِینِهَا فَجَمَعَ الطِّینَتَیْنِ ثُمَّ قَسَمَهَا نِصْفَیْنِ فَجَعَلَنَا مِنْ خَیْرِ الْقِسْمَیْنِ وَ جَعَلَ شِیعَتَنَا مِنْ طِینَتِنَا فَمَا کَانَ مِنْ شِیعَتِنَا مِمَّا یُرْغَبُ بِهِمْ عَنْهُ (۱)مِنَ الْأَعْمَالِ الْقَبِیحَهِ فَذَاکَ مِمَّا خَالَطَهُمْ مِنَ الطِّینَهِ الْخَبِیثَهِ وَ مَصِیرُهَا إِلَی الْجَنَّهِ وَ مَا کَانَ فِی عَدُوِّنَا مِنْ بِرٍّ وَ صَلَاهٍ وَ صَوْمٍ وَ مِنَ الْأَعْمَالِ الْحَسَنَهِ فَذَاکَ لِمَا خَالَطَهُمْ مِنْ طِینَتِنَا الطَّیِّبَهِ وَ مَصِیرُهُمْ إِلَی النَّارِ.

**[ترجمه]بصائر الدرجات: حسین بن زید از طریق امام باقر علیه السلام از جدش امام سجاد علیه السلام نقل کرده، که ایشان فرمودند: خداوند جبرئیل را به بهشت فرستاد تا طینتی از طینت بهشت بیاورد

و فرشته مرگ را به زمین فرستاد و او نیز طینتی از طینت زمین آورد، آن دو طینت را با هم مخلوط کرد و سپس به دو نصف تقسیم کرد و ما را از آن نصفه خوب آفرید و شیعیان ما را نیز از طینت ما آفرید. کارهای زشتی که بدون تمایل از ایشان سر می‌زند، به سبب آن طینت خبیثی است که با آنان مخلوط شده است، ولی عاقبت به بهشت می‌روند. و نیکی و نماز روزه و سایر اعمال نیکی که از دشمنان ما سر می‌زند، به سبب آن طینت پاکی است که با آنان مخلوط شده است، ولی عاقبت به جهنم می‌روند.

**[ترجمه]

«۳۸»

یر، بصائر الدرجات عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدٍ عَنْ إِبْرَاهِیمَ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ مَسْعُودِ بْنِ یُوسُفَ بْنِ کُلَیْبٍ عَنِ الْحَسَنِ بْنِ حَمَّادٍ عَنْ فُضَیْلِ بْنِ الزُّبَیْرِ عَنْ أَبِی جَعْفَرٍ علیه السلام قَالَ: یَا فُضَیْلُ أَ مَا عَلِمْتَ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صلی الله علیه و آله قَالَ إِنَّا أَهْلُ بَیْتٍ خُلِقْنَا مِنْ عِلِّیِّینَ وَ خُلِقَ قُلُوبُنَا مِنَ الَّذِی خُلِقْنَا مِنْهُ وَ خُلِقَ شِیعَتُنَا مِنْ أَسْفَلَ مِنْ ذَلِکَ وَ خُلِقَ قُلُوبُ شِیعَتِنَا مِنْهُ وَ إِنَّ عَدُوَّنَا خُلِقُوا مِنْ سِجِّینٍ وَ خُلِقَ قُلُوبُهُمْ مِنَ الَّذِی خُلِقُوا مِنْهُ (۲)وَ خُلِقَ شِیعَتُهُمْ مِنْ أَسْفَلَ مِنْ ذَلِکَ وَ خُلِقَ قُلُوبُ شِیعَتِهِمْ مِنَ الَّذِی خُلِقُوا مِنْهُ فَهَلْ یَسْتَطِیعُ أَحَدٌ مِنْ أَهْلِ عِلِّیِّینَ أَنْ یَکُونَ مِنْ أَهْلِ سِجِّینٍ وَ هَلْ یَسْتَطِیعُ أَهْلُ سِجِّینٍ أَنْ یَکُونُوا مِنْ أَهْلِ عِلِّیِّینَ.

**[ترجمه]بصائر الدرجات: فضیل بن زبیر نقل کرده، امام باقر علیه السلام فرمودند: ای فضیل! آیا می‌دانی که رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمودند: همانا ما اهل بیتی هستیم که از علیین آفریده شده‌ایم و قلب‌های ما از همان‌چه که خود از آن آفریده شده‌ایم، خلق شده است و شیعیان ما از چیزی پایین‌تر از آن آفریده شده‌اند و قلب‌های شیعیان ما نیز از آن [– همان‌چه که ما از آن آفریده شده‌ایم] خلق شده است. و همانا دشمن ما از سجین آفریده شده‌اند و قلب‌هایشان نیز از همان‌چه که خود از آن آفریده شده‌اند خلق شده است و پیروانشان از چیزی پایین‌تر از آن آفریده شده‌اند و قلب‌های پیروانشان از همان‌چه که آنان از آن آفریده شده‌اند خلق شده است؛ آیا کسی از اهل علیین است، می‌تواند از اهل سجین باشد!؟ و آیا اهل سجین می‌توانند از اهل علیین باشند.

**[ترجمه]

«۳۹»

یر، بصائر الدرجات عَنْهُ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْحُسَيْنِ عَنِ الْحَسَنِ بْنِ مَحْبُوبٍ عَنْ سَيْفِ بْنِ عَمِيرَةَ عَنْ أَبِي بَكْرٍ الْحَضْرَمِيِّ عَنْ عَلِيِّ بْنِ الْحُسَيْنِ علیهما السلام أَنَّهُ قَالَ: أَخَذَ اللَّهُ (۳)مِيثَاقَ شِيعَتِنَا مَعَنَا عَلَى وَلَايَتِنَا لَا يَزِيدُونَ وَ لَا يَنْقُصُونَ إِنَّ اللَّهَ خَلَقَنَا مِنْ طِينَهِ عِلِّيِّينَ وَ خَلَقَ شِيعَتَنَا مِنْ طِينَهٍ أَسْفَلَ مِنْ ذَلِكَ وَ خَلَقَ عَدُوَّنَا مِنْ طِينَهِ سِجِّينٍ وَ خَلَقَ أَوْلِيَاءَهُمْ مِنْ طِينَهٍ أَسْفَلَ مِنْ ذَلِكَ.

**[ترجمه]بصائر الدرجات: أبی‌بکر حضرمی نقل کرده، امام سجاد علیه السلام فرمودند: خداوند میثاق شیعیان ما بر ولایت ما را به همراه ما گرفت و [آنان از جهت تعداد] کم‌تر نمی‌شوند و زیادتر نمی‌گردند. خداوند ما را از طینت علیین آفرید و شیعیان ما را از طینتی پایین‌تر از آن خلق کرد، و دشمنان ما را از طینت سجین آفرید و دوستان آنان را از طینتی پایین‌تر از آن آفرید.

**[ترجمه]

«۴۰»

یر، بصائر الدرجات أَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدٍ عَمَّنْ رَوَاهُ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ عَمْرٍو الْجَبَلِيِّ عَنْ إِبْرَاهِيمَ بْنِ عِمْرَانَ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ سُوقَهَ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ: إِنَّ اللَّهَ خَلَقَنَا مِنْ طِينَهِ عِلِّيِّينَ وَ خَلَقَ قُلُوبَنَا مِنْ طِينَهٍ فَوْقِ عِلِّيِّينَ وَ خَلَقَ شِيعَتَنَا مِنْ طِينَهٍ أَسْفَلَ مِنْ ذَلِكَ وَ خَلَقَ قُلُوبَهُمْ مِنْ طِينَهِ عِلِّيِّينَ فَصَارَتْ قُلُوبُهُمْ تَحِنُّ إِلَيْنَا لِأَنَّهَا مِنَّا وَ خَلَقَ عَدُوَّنَا مِنْ طِينَهِ سِجِّينٍ وَ خَلَقَ قُلُوبَهُمْ مِنْ طِينَهٍ أَسْفَلَ مِنْ سِجِّينٍ وَ إِنَّ اللَّهَ رَادٌّ كُلَّ طِينَهٍ إِلَى مَعْدِنِهَا فَرَادُّهُمْ إِلَى عِلِّيِّينَ وَ رَادُّهُمْ إِلَى سِجِّينٍ.

۱- مما يرغب به عنهم ظ.

۲- فی المصدر: مما خلقوا منه م.

۳- فی المصدر: قد أخذ اللّه م.

**[ترجمه]بصائر الـدرجات: محمد بن سوقة نقل کرده، امام صادق علیه السـلام فرمودند: خداوند ما را از طینت علیین آفرید و قلب‌های ما را از طینتی بالاتر از علیین خلق کرد و شیعیان ما را از طینتی پایین‌تر از آن آفرید و قلب‌های آنان را از طینت علیین آفریـد و این گونه است که قلب‌هایشـان مشتاق به مـاست؛ زیرا قلب‌هایشان از [جنس] ماست. و دشـمنان ما را از طینت سـجین آفرید و قلب‌های آنان را از طینتی پایین‌تر از سجین آفرید. و خداوند بازگرداننده هر طینتی به معدن خودش است؛ بازگرداننده آنان را به علیین و بازگرداننده آن دیگران به سجین است.

ص: ۲۴۹

**[ترجمه]

«۴۱»

یر، بصائر الـدرجات أَحْمَـدُ بْنُ مُحَمَّدٍ عَنِ الْحَسَنِ بْنِ مُوسَـی عَنْ عَلِیِّ بْنِ حَسَّانَ عَنْ عَبْـدِ الرَّحْمَنِ بْنِ کَثِیرٍ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السـلام فِی قَوْلِ اللَّهِ وَ إِذْ أَخَـذَ رَبُّکَ مِنْ بَنِی آدَمَ مِنْ ظُهُورِهِمْ ذُرِّیَّتَهُمْ إِلَی آخِرِ الْـآیَهِ قَالَ أَخْرَجَ اللَّهُ مِنْ ظَهْرِ آدَمَ ذُرِّیَّتَهُ إِلَی یَوْمِ الْقِیَامَهِ فَخَرَجُوا کَالـذَّرِّ (۱)فَعَرَّفَهُمْ نَفْسَهُ وَ لَوْ لَـا ذَلِـکَ لَنْ یَعْرِفَ (۲)أَحَـدٌ رَبَّهُ ثُمَّ قَـالَ أَ لَسْتُ بِرَبِّکُمْ قـالُوا بَلی وَ إِنَّ هَـذَا مُحَمَّدٌ رَسُولِی (۳)وَ عَلِیٌّ أَمِیرُ الْمُؤْمِنِینَ خَلِیفَتِی وَ أَمِینِی.

**[ترجمه]بصائر الدرجات: عبدالرحمن بن کثیر نقل کرده، امام صادق علیه السلام درباره این سخن خداوند: «وَ إِذْ أَخَذَ رَبُّکَ مِـنْ بَنِی آدَمَ مِنْ ظُهُـورِهِمْ ذُرِّیَّتَهُمْ ... » - . أعراف / ۱۷۲ - {و هنگـامی را که پروردگارت از پشت فرزنـدان آدم ذریه آنان را برگرفت...} تا آخر آیه، فرمودنـد: خداونـد از پشت آدم ذریه او را تا روز قیامت بیرون آورد و آنان ماننـد ذراتی [از پشت او] خارج شدنـد و خداونـد خود را به آنان شـناساند [و معرفی کرد]؛ و اگر آن [معرفی] نمی‌بود، هیـچ‌کس پروردگارش را نمی... شنـاخت، سپس فرمود: «أَ لَسْتُ بِرَبِّکُمْ قالُوا بَلی» - . همان - {آیا پروردگار شـما نیستم!؟ گفتنـد چرا}، و [فرمود:] این محمد رسول من است و علی امیرالمؤمنین خلیفه و امین من است.

**[ترجمه]

«۴۲»

یر، بصائر الدرجات بَعْضُ أَصْـحَابِنَا عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْحُسَـیْنِ عَنْ عَلِیِّ بْنِ أَسْـبَاطٍ عَنْ عَلِیِّ بْنِ مَعْمَرٍ عَنْ أَبِیهِ قَالَ: سَأَلْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ علیه السـلام عَنْ قَوْلِ اللَّهِ تَبَـارَکَ وَ تَعَـالَی هـذا نَـذِیرٌ مِنَ النُّذُرِ الْـأُولی قَالَ یَعْنِی بِهِ مُحَمَّداً صلی الله علیه و آله حَیْثُ دَعَاهُمْ إِلَی الْإِقْرَارِ بِاللَّهِ فِی الذَّرِّ الْأَوَّلِ.

**[ترجمه]بصائر الـدرجات: علی بن معمر از پدرش نقل کرده، از امام صادق علیه السـلام درباره این سـخن خداوند تبارک و تعـالی: «هـذا نَـذِیرٌ مِنَ النُّذُرِ الْـأُولی» - . نجم / ۵۶ - {ایـن [پیـامبر نیز] بیم دهنـده ای از [جمله] بیم دهنـدگان نخسـتین است} پرسـیدم؛ ایشان فرمودنـد: مقصود خداونـد محمد صـلی الله علیه و آله است، زمانی که آنان را در [عالم] ذرّ نخستین به اقرار به

خداوند دعوت نمود.

**[ترجمه]

«۴۳»

سن، المحاسن ابْنُ مَحْبُوبٍ (۴)عَنِ ابْنِ رِئَابٍ عَنْ بُكَيْرٍ قَالَ كَانَ أَبُو جَعْفَرٍ علیه السلام يَقُولُ إِنَّ اللَّهَ تَبَارَكَ وَ تَعَالَى أَخَذَ مِيثَاقَ شِيعَتِنَا بِالْوَلَايَهِ لَنَا وَ هُمْ ذَرٌّ يَوْمَ أَخَذَ الْمِيثَاقَ عَلَى الذَّرِّ بِالْإِقْرَارِ لَهُ بِالرُّبُوبِيَّهِ وَ لِمُحَمَّدٍ بِالنُّبُوَّهِ وَ عَرَضَ عَلَى مُحَمَّدٍ صلی الله علیه و آله أُمَّتَهُ فِي الظِّلِّ (۵)وَ هُمْ أَظِلَّهٌ وَ خَلَقَهُمْ مِنَ الطِّينَهِ الَّتِي خَلَقَ مِنْهَا آدَمَ وَ خَلَقَ أَرْوَاحَ شِيعَتِنَا قَبْلَ أَبْدَانِهِمْ بِأَلْفَيْ عَامٍ وَ عَرَضَهُمْ عَلَيْهِ وَ عَرَّفَهُمْ رَسُولَ اللَّهِ صلی الله علیه و آله وَ عَلِيَّ بْنَ أَبِي طَالِبٍ علیهما السلام وَ نَحْنُ نَعْرِفُهُمْ فِي لَحْنِ الْقَوْلِ.

وَ رَوَاهُ عُثْمَانُ بْنُ عِيسَى عَنْ أَبِي الْجَرَّاحِ عَنْ أَبِي الْحَسَنِ علیه السلام وَ زَادَ فِيهِ وَ كُلُّ قَلْبٍ يَحِنُّ إِلَى بَدَنِهِ.

- شی، تفسير العياشي عن بكير مثله.

**[ترجمه]محاسن: بکیر نقل کرده، امام باقر علیه السلام همواره می‌فرمودند: خداوند تبارک و تعالی در روزی که در [عالم] ذرّ، میثاق بر اقرار بر ربوبیت خود و نبوت محمد گرفت، از شیعیان ما میثاق ولایت برای ما ستاند و امت محمد صلی الله علیه و آله را در سایه بر ایشان عرضه کرد و آنان را از طینتی که آدم را از آن آفرید، خلق کرد و روح‌های شیعیان ما را دو هزار سال قبل از بدن‌هایشان آفرید و بر ایشان [- حضرت محمد صلی الله علیه و آله] عرضه نمود و رسول خدا صلی الله علیه و آله و علی بن أبی‌طالب علیه السلام را به آن‌ها شناساند، و ما آنان را از لحن گفتارشان می‌شناسیم.

أبی الجراح نیز مانند این روایت را از اباالحسن علیه السلام نقل کرده و این قسمت نیز در آن آمده است: و هر قلبی به بدن خود اشتیاق دارد.

تفسیر عیاشی نیز مانند همین را از بکیر نقل کرده است.

**[ترجمه]

«۴۴»

سن، المحاسن أَبِي عَنِ الْقَاسِمِ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنِ الْبَطَائِنِيِّ عَنْ أَبِي بَصِيرٍ عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ

۱- فی المصدر: فخرجوا الی یوم القیمه کالذر. م.

۲- فی المصدر: لم یعرف. م.

۳- فى المصدر: و ان هذا محمّد رسول اللّه صلّى اللّه عليه و آله و على أمير المؤمنين عليه السلام. م.

۴- فى المصدر: أحمد بن محمّد و محمّد بن الحسين جميعا عن ابن محبوب. م.

۵- فى المصدر: فى الطين. م.

ع قَالَ: لَا تُخَاصِمُوا النَّاسَ فَإِنَّ النَّاسَ لَوِ اسْتَطَاعُوا أَنْ يُحِبُّونَا لَأَحَبُّونَا إِنَّ اللَّهَ أَخَذَ مِيثَاقَ النَّفْسِ (۱)فَلَا يَزِيدُ فِيهِمْ أَحَدٌ أَبَداً وَ لَا يَنْقُصُ مِنْهُمْ أَحَدٌ أَبَداً.

**[ترجمه]محاسن: أبی‌بصیر نقل کرده، امام باقر علیه السلام فرمودند:

ص: ۲۵۰

با مردم نزاع مکنید؛ مردم اگر می‌توانستند ما را دوست داشته باشند، حتماً ما را دوست می‌داشتند. خداوند میثاق نفس گرفته است و نه هیچ‌گاه کسی به آنان زیاد می‌شود و نه هیچ‌گاه کسی از آنان کم می‌شود.

**[ترجمه]

«۴۵»

سن، المحاسن مُحَمَّدُ بْنُ عَلِيٍّ عَنْ إِسْمَاعِيلَ بْنِ يَسَارٍ عَنْ عُثْمَانَ بْنِ يُوسُفَ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ كَيْسَانَ قَالَ: قُلْتُ لِأَبِي عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام جُعِلْتُ فِدَاكَ أَنَا مَوْلَاكَ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ كَيْسَانَ فَقَالَ أَمَّا النَّسَبُ فَأَعْرِفُهُ وَ أَمَّا أَنْتَ فَلَسْتُ أَعْرِفُكَ قَالَ قُلْتُ وُلِدْتُ بِالْجَبَلِ (۲)وَ نَشَأْتُ بِأَرْضِ فَارِسَ وَ أَنَا أُخَالِطُ النَّاسَ فِي التِّجَارَاتِ وَ غَيْرِ ذَلِكَ فَأَرَى الرَّجُلَ حَسَنَ السَّمْتِ وَ حَسَنَ الْخُلُقِ وَ الْأَمَانَةِ ثُمَّ أُفَتِّشُهُ فَأُفَتِّشُهُ عَنْ عَدَاوَتِكُمْ وَ أُخَالِطُ الرَّجُلَ وَ أَرَى فِيهِ سُوءَ الْخُلُقِ وَ قِلَّةَ أَمَانَةٍ وَ زَعَارَّةً ثُمَّ أُفَتِّشُهُ فَأُفَتِّشُهُ عَنْ وَلَايَتِكُمْ فَكَيْفَ يَكُونُ ذَلِكَ فَقَالَ (۳)أَ مَا عَلِمْتَ يَا ابْنَ كَيْسَانَ أَنَّ اللَّهَ تَبَارَكَ وَ تَعَالَى أَخَذَ طِينَةً مِنَ الْجَنَّةِ وَ طِينَةً مِنَ النَّارِ فَخَلَطَهُمَا جَمِيعاً ثُمَّ نَزَعَ هَذِهِ مِنْ هَذِهِ فَمَا رَأَيْتَ مِنْ أُولَئِكَ مِنَ الْأَمَانَةِ وَ حُسْنِ السَّمْتِ وَ حُسْنِ الْخُلُقِ فَمِمَّا مَسَّتْهُمْ مِنْ طِينَةِ الْجَنَّةِ وَ هُمْ يَعُودُونَ إِلَى مَا خُلِقُوا مِنْهُ وَ مَا رَأَيْتَ مِنْ هَؤُلَاءِ مِنْ قِلَّةِ الْأَمَانَةِ وَ سُوءِ الْخُلُقِ وَ الزَّعَارَّةِ فَمِمَّا مَسَّتْهُمْ مِنْ طِينَةِ النَّارِ وَ هُمْ يَعُودُونَ إِلَى مَا خُلِقُوا مِنْهُ.

**[ترجمه]محاسن: عبدالله بن کیسان نقل کرده، به امام صادق علیه السلام عرض کردم: فدایتان شوم! من عبدالله بن کیسان، از موالیان شما هستم. ایشان فرمودند: پدرت را می‌شناسم، اما خودت را نمی‌شناختم. عرض کردم: من در جَبَل متولد شده‌ام و در سرزمین فارس رشد یافته‌ام و در تجارات و جاهای دیگر با مردم نشست و برخاست دارم، گاهی مردی با وقار و نیک‌خوی و خوش‌امانت می‌بینم و [وقتی] از او پرس و جو می‌کنم، می‌بینم از دشمنان شما است. و گاهی با مردی نشست و برخاست می... کنم و در او بدخلقی و بدامانتی و تندخویی می‌بینم و [وقتی] از او پرس و جو می‌کنم، می‌بینم معتقد به ولایت شماست، چرا این‌چنین است؟ ایشان فرمودند: ای ابن کیسان! آیا نمی‌دانی که خداوند تبارک و تعالی طینتی از بهشت و طینتی از دوزخ برداشت و همه آن دو را با هم مخلوط کرد و سپس این را از این بیرون کشید؛ امانت‌داری و وقار و اخلاق نیکی که از آنان دیده‌ای، به سبب تماس طینت جنت با آنان است و آن‌ها به آن‌چه که از آن خلق شده‌اند باز می‌گردند، و بدامانتی و بدخلقی و تندخویی که از اینان دیده‌ای، به سبب تماس طینت دوزخ با ایشان است و ایشان [نیز] به آن‌چه که از آن خلق شده‌اند باز می‌گردند.

**[ترجمه]

بیان

قوله علیه السلام فلست أعرفک أی بالتشیع و الزعاره بالتشدید و قد یخفف شراسه الخلق.

lt;meta info="\\"اما خودت را نمی‌شناختم\\" یعنی تو را به تشیع نمی‌شناختم. \\"زعارّة\\" که گاهی هم بدون تشدید می‌آید، به معنی تندخویی است.

**[ترجمه]

«۴۶»

سن، المحاسن أَبِی عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ الْقَاسِمِ عَمَّنْ حَدَّثَهُ قَالَ: قُلْتُ لِأَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام أَرَی الرَّجُلَ مِنْ أَصْحَابِنَا مِمَّنْ یَقُولُ بِقَوْلِنَا خَبِیثَ اللِّسَانِ خَبِیثَ الْخِلْطَهِ قَلِیلَ الْوَفَاءِ بِالْمِیعَادِ فَیَغُمُّنِی غَمّاً شَدِیداً وَ أَرَی الرَّجُلَ مِنَ الْمُخَالِفِینَ عَلَیْنَا حَسَنَ السَّمْتِ حَسَنَ الْهَدْیِ (۴)وَفِیّاً بِالْمِیعَادِ فَأَغْتَمُّ غَمّاً (۵)فَقَالَ أَ وَ تَدْرِی لِمَ ذَاکَ قُلْتُ لَا قَالَ

ص: ۲۵۱

۱- هکذا فی نسخ من البحار، و فی المحاسن المطبوع الناس و فی هامش نسخه المصنّف: الشیعه ظ بخطه الشریف قدّس سرّه.

۲- یطلق بلاد الجبل علی مدن بین آذربیجان و عراق العرب، و خوزستان و فارس، و بلاد الدیلم.

۳- فی المصدر: فقال لی. م.

۴- الهدی: الطریقه؛ السیره.

۵- فی المصدر: فاغتم لذلک عما شدیدا. م.

إِنَّ اللَّهَ خَلَقَ الطِّينَتَيْنِ فَعَرَكَهُمَا وَ قَالَ بِيَدِهِ هَكَذَا رَاحَتَيْهِ جَمِيعاً وَاحِدَةً عَلَى الْأُخْرَى ثُمَّ فَلَقَهُمَا فَقَالَ هَذِهِ إِلَى الْجَنَّةِ وَ هَذِهِ إِلَى النَّارِ وَ لَا أُبَالِي فَالَّذِي رَأَيْتَ مِنْ خُبْثِ اللِّسَانِ وَ الْبَذَاءِ وَ سُوءِ الْخِلْطَهِ وَ قِلَّهِ الْوَفَاءِ بِالْمِيعَادِ مِنَ الرَّجُلِ الَّذِي هُوَ مِنْ أَصْحَابِكُمْ يَقُولُ بِقَوْلِكُمْ فَبِمَا الْتَطَخَ بِهَذِهِ مِنَ الطِّينَهِ الْخَبِيثَهِ وَ هُوَ عَائِدٌ إِلَى طِينَتِهِ وَ الَّذِي رَأَيْتَ مِنْ حُسْنِ الْهَدْيِ وَ حُسْنِ السَّمْتِ وَ حُسْنِ الْخِلْطَهِ وَ الْوَفَاءِ بِالْمِيعَادِ مِنَ الرِّجَالِ مِنَ الْمُخَالِفِينَ فَبِمَا الْتَطَخَ بِهِ مِنَ الطِّينَهِ فَقُلْتُ (۱)فَرَّجْتَ عَنِّي فَرَّجَ اللَّهُ عَنْكَ.

**[ترجمه]محاسن: عبدالله بن قاسم از شخصی نقل کرده، به امام صادق علیه السلام عرض کردم: مردی از اصحابمان را می‌بینم که [با این‌که] معتقد به اعتقادات ماست، [ولی] بد زبان و بد برخورد است و کمتر به وعده‌هایش وفا می‌کند و [با دیدن او] اندوه زیادی مرا فرا می‌گیرد، و مردی از مخالفینمان را می‌بینم که با وقار و نیک‌سیرت و وفادار به وعده‌هایش است و اندوه زیادی مرا فرا می‌گیرد. ایشان فرمودند: آیا می‌دانی برای چیست؟ عرض کردم: خیر. ایشان فرمودند:

ص: ۲۵۱

خداوند دو طینت را آفرید و آن دو را به هم سایید، [در این زمان، ایشان] کف دو دست خود را به طور کامل روی هم قرار دادند و فرمودند: این‌گونه، سپس آن را دو نیم کرد و فرمود: این به بهشت برود و این به دوزخ و مرا باکی نیست؛ بد زبانی و بد برخوردی و کم‌وفایی به عهدی که از مردی که از اصحابتان است و به اعتقاد شما معتقد است دیدی، به سبب این است که به این طینت خبیث ساییده شده است و او به طینت خود باز می‌گردد، و آن سیرت نیک و وقار و خوش‌برخوردی و وفای به عهدی که از آن مرد مخالف دیدی به سبب این است که به این طینت ساییده شده است. عرض کردم: [گره] از [کار] من گشودید، خدا [گره] از [کار] شما بگشاید.

**[ترجمه]

«۴۷»

سن، المحاسن يَحْيَى بْنُ إِبْرَاهِيمَ بْنِ أَبِي الْبِلَادِ عَنْ أَبِيهِ عَنْ جَدِّهِ عَنْ رَجُلٍ مِنْ أَصْحَابِهِ يُقَالُ لَهُ عِمْرَانُ أَنَّهُ خَرَجَ فِي عُمْرَةٍ زَمَنَ الْحَجَّاجِ فَقُلْتُ لَهُ هَلْ لَقِيتَ أَبَا جَعْفَرٍ علیه السلام قَالَ نَعَمْ قُلْتُ فَمَا قَالَ لَكَ قَالَ قَالَ لِي يَا عِمْرَانُ مَا خَبَرُ النَّاسِ فَقُلْتُ تَرَكْتُ الْحَجَّاجَ يَشْتِمُ أَبَاكَ عَلَى الْمِنْبَرِ أَعْنِي عَلِيَّ بْنَ أَبِي طَالِبٍ صَلَوَاتُ اللَّهِ عَلَيْهِ فَقَالَ أَعْدَاءُ اللَّهِ يَبْدَهُونَ سَبَّنَا أَمَا إِنَّهُمْ لَوِ اسْتَطَاعُوا أَنْ يَكُونُوا مِنْ شِيعَتِنَا لَكَانُوا وَ لَكِنَّهُمْ لَا يَسْتَطِيعُونَ إِنَّ اللَّهَ أَخَذَ مِيثَاقَنَا وَ مِيثَاقَ شِيعَتِنَا وَ نَحْنُ وَ هُمْ أَظِلَّةٌ فَلَوْ جَهَدَ النَّاسُ أَنْ يَزِيدُوا فِيهِ (۲)رَجُلًا أَوْ يَنْقُصُوا مِنْهُ (۳)رَجُلًا مَا قَدَرُوا عَلَى ذَلِكَ.

**[ترجمه]محاسن: أبی‌البلاد نقل کرده، مردی به نام عمران در زمان حجاج به عمره رفت، به او گفتم: آیا به ملاقات امام باقر علیه السلام هم رفتی؟ گفت: آری. گفتم چه چیزی به تو فرمود؟ گفت: به من فرمود: ای عمران! از مردم چه خبر؟ عرض کردم: وقتی می‌آمدم، حجاج بر بالای منبر به پدرتان، علی بن أبی‌طالب صلوات الله علیه ناسزا می‌گفت. ایشان فرمودند: [این] دشمنان خدا، بی‌درنگ ما را دشنام می‌دهند، اگر می‌توانستند از شیعیان ما باشند، می‌شدند، ولی نمی‌توانند؛ خداوند میثاق ما و میثاق شیعیان ما را، زمانی که ما و آن‌ها [مانند] سایه‌هایی بودیم گرفته است، اگر [همه] مردم تلاش کنند تا یک نفر را به آن

[میثاق] زیاد کنند یا یک نفر را از آن کم کنند، نمی‌توانند چنین کنند.

**[ترجمه]

بیان

یبدهون بالباء أی یأتون به بدیهه و فجأه بلا رویّه و فی بعض النسخ بالنون یقال ندهت الإبل أی سقتها مجمعه و الندهه بالضم و الفتح الکثره من المال.

lt;meta info="\\"یبدهون\\" با باء، یعنی به طور ناخودآگاه و ناگهانی و بی‌درنگ آن کار را می‌کنند. در بعضی نسخه‌ها \\"یندهون\\" با نون آمده است؛ \\"ندهت الإبل\\" یعنی سقتها مجتمعهٔ و \\"ندههٔ\\" به ضم و فتح نون، یعنی مال زیاد.

**[ترجمه]

«۴۸»

سن، المحاسن عَلِیُّ بْنُ الْحَکَم عَنْ أَبَانٍ عَنْ زُرَارَهَ عَنْ أَبِی جَعْفَرٍ علیه السلام قَالَ: لَوْ عَلِمَ النَّاسُ کَیْفَ کَانَ ابْتِدَاءُ الْخَلْقِ لَمَا اخْتَلَفَ اثْنَانِ فَقَالَ إِنَّ اللَّهَ تَبَارَکَ وَ تَعَالَی قَبْلَ أَنْ یَخْلُقَ الْخَلْقَ قَالَ کُنْ مَاءً عَذْباً أَخْلُقْ مِنْکَ جَنَّتِی وَ أَهْلَ طَاعَتِی وَ قَالَ کُنْ مَاءً مِلْحاً أُجَاجاً أَخْلُقْ مِنْکَ نَارِی وَ أَهْلَ مَعْصِیَتِی ثُمَّ أَمَرَهُمَا فَامْتَزَجَا فَمِنْ ذَلِکَ صَارَ یَلِدُ الْمُؤْمِنُ کَافِراً وَ الْکَافِرُ مُؤْمِناً ثُمَّ أَخَذَ طِینَ آدَمَ مِنْ أَدِیمِ الْأَرْضِ فَعَرَکَهُ عَرْکاً شَدِیداً فَإِذَا

ص: ۲۵۲

۱- فی المصدر: من الطینه الطیبه فقلت جعلت فداک. م.

۲- فی المصدر: فیهم. م.

۳- فی المصدر: منهم. م.

هُمْ فِی الـذَّرِّ یَدِبُّونَ فَقَـالَ لِأَصْـحَابِ الْیَمِینِ إِلَی الْجَنَّهِ بِسَـلَامٍ وَ قَـالَ لِأَصْـحَابِ النَّارِ إِلَی النَّارِ وَ لَا أُبَالِی ثُمَّ أَمَرَ نَاراً فَأُسْـعِرَتْ فَقَالَ لِأَصْـحَابِ الشِّمَـالِ ادْخُلُوهَا فَهَابُوهَا وَ قَالَ لِأَصْـحَابِ الْیَمِینِ ادْخُلُوهَا فَـدَخَلُوهَا فَقَالَ کُونِی بَرْداً وَ سَـلَاماً فَکَانَتْ بَرْداً وَ سَـلَاماً فَقَالَ أَصْحَابُ الشِّمَالِ یَا رَبِّ أَقِلْنَا (۱)فَقَالَ قَدْ أَقَلْتُکُمْ فَادْخُلُوهَا فَذَهَبُوا فَهَابُوهَا فَثَمَّ ثَبَتَتِ الطَّاعَهُ وَ الْمَعْصِیَهُ فَلَا یَسْتَطِیعُ هَؤُلَاءِ أَنْ یَکُونُوا مِنْ هَؤُلَاءِ وَ لَا هَؤُلَاءِ أَنْ یَکُونُوا مِنْ هَؤُلَاءِ.

**[ترجمه]محاسن: زراره نقل کرده، امام باقر علیه السـلام فرمودند: اگر مردم می‌دانسـتند که شـروع خلقت چگونه بوده است، هیـچ دو نفرشـان بـا هم اختلافی پیـدا نمی‌کردنـد. خداونـد تبـارک و تعـالی قبـل از این‌که مخلوقـات را بیافرینـد، فرمود: آب گوارایی بـاش تـا بهشت و اهـل طاعت خود را از تو بیافرینم و فرمود: آب تلخی باش تا دوزخ و اهل معصـیتم را از تو بیافرینم، سپس به آن دو امر کرد و آن دو بـا هم ممزوج شدنـد و از همـان جـاست که گاهی مؤمن، کافر می‌زایـد و گاهی کافر، مؤمن می‌زاید. سپس گِل آدم را از پوسته زمین برگرفت و آن را به شدت سایید و ناگهان فرزندان

ص: ۲۵۲

آدم در [عالم] ذرّ به تکاپو افتادند. خداوند به اصـحاب یمین نمود که به سـلامت در آن داخل شوید و به اصحاب آتش فرمود که به دوزخ درآییـد و مرا باکی نیست. سـپس به آتش امر کرد و آتش برافروخته شد. به اصـحاب شـمال گفت: در آن داخل شوید، آنان از آتش ترسـیدند. به اصـحاب یمین فرمود: در آن داخل شوید، داخل شدند و خداوند فرمود: سرد و بی‌خطر باش و آتش سـرد و بی‌خطر شد. اصـحاب شـمال عرض کردند: پرودگارا! از ما درگذر، خداوند فرمود: از شما درگذشتم، [اکنون] در آن داخل شویـد. [جلو] رفتنـد [تا داخل آن شوند]، ولی [باز هم] از آن ترسـیدند، در آن‌جا بود که طاعت و معصـیت ثابت شد، نه اینان می‌توانند از آنان باشند و نه آنان می‌توانند از اینان گردند.

**[ترجمه]

بیان

قوله علیه السلام لما اختلف اثنان أی فی مسأله القضاء و القدر أو لما تنازع اثنان فی أمر الدین.

<meta info="\\"هیـچ دو نفرشان با هم اختلافی پیـدا نمی‌کردنـد\\" یعنی هیچ دو نفری از آنان در مسأله قضا و قدر با هم اختلاف نداشتند، یا یعنی هیچ دو نفری در امر دین با هم نزاع نداشتند.

**[ترجمه]

«۴۹»

سن، المحاسن عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدٍ النَّهِیکِیُّ عَنْ حَسَّانَ عَنْ أَبِیهِ عَنْ أَبِی إِسْـحَاقَ السَّبِیعِیِّ عَنْ أَبِی جَعْفَرٍ وَ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالا- کَانَ فِی بَدْءِ خَلْقِ اللَّهِ أَنْ خَلَقَ أَرْضاً وَ طِینَهً وَ فَجَّرَ مِنْهَا مَاءَهَا وَ أَجْرَی ذَلِکَ الْمَاءَ عَلَی الْأَرْضِ سَـبْعَهَ أَیَّامٍ وَ لَیَالِیَهَا ثُمَّ نَضَـبَ

الْمَاءُ عَنْهَا ثُمَّ أَخَذَ مِنْ صَفْوَهِ تِلْکَ الطِّینَهِ وَ هِیَ طِینَهُ الْأَئِمَّهِ ثُمَّ أَخَذَ قَبْضَهً أُخْرَی مِنْ أَسْفَلِ تِلْکَ الطِّینَهِ وَ هِیَ طِینَهُ ذُرِّیَّهِ الْأَئِمَّهِ وَ شِیعَتِهِمْ فَلَوْ تُرِکَتْ طِینَتُکُمْ کَمَا تُرِکَ طِینَتُنَا لَکُنْتُمْ أَنْتُمْ وَ نَحْنُ شَیْئاً وَاحِداً قُلْتُ فَمَا صَنَعَ بِطِینَتِنَا قَالَ إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ خَلَقَ أَرْضاً سَبِخَهً ثُمَّ أَجْرَی عَلَیْهَا مَاءً أُجَاجاً أَجْرَاهَا سَبْعَهَ أَیَّامٍ وَ لَیَالِیَهَا ثُمَّ نَضَبَ عَنْهَا الْمَاءُ ثُمَّ أَخَذَ مِنْ صَفْوَهِ تِلْکَ الطِّینَهِ وَ هِیَ طِینَهُ أَئِمَّهِ الْکُفْرِ فَلَوْ تُرِکَتْ طِینَهُ عَدُوِّنَا کَمَا أَخَذَهَا لَمْ یَشْهَدُوا الشَّهَادَتَیْنِ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَ أَنَّ مُحَمَّداً رَسُولُ اللَّهِ وَ لَمْ یَکُونُوا یَحُجُّونَ الْبَیْتَ وَ لَا یَعْتَمِرُونَ وَ لَا یُؤْتُونَ الزَّکَاهَ وَ لَا یَصَّدَّقُونَ وَ لَا یَعْمَلُونَ شَیْئاً مِنْ أَعْمَالِ الْبِرِّ ثُمَّ قَالَ أَخَذَ اللَّهُ طِینَهَ شِیعَتِنَا وَ طِینَهَ عَدُوِّنَا فَخَلَطَهُمَا وَ عَرَکَهُمَا عَرْکَ الْأَدِیمِ ثُمَّ مَزَجَهُمَا بِالْمَاءِ ثُمَّ جَذَبَ هَذِهِ مِنْ هَذِهِ وَ قَالَ هَذِهِ فِی الْجَنَّهِ وَ لَا أُبَالِی وَ هَذِهِ فِی النَّارِ وَ لَا أُبَالِی فَمَا رَأَیْتَ فِی الْمُؤْمِنِ مِنْ زَعَارَّهٍ وَ سُوءِ الْخُلُقِ وَ اکْتِسَابِ سَیِّئَاتٍ فَمِنْ تِلْکَ

۱- أی اصفح عنا.

السَّبِخَهِ (۱)الَّتِی مَازَجَتْهُ مِنَ النَّاصِبِ وَ مَا رَأَیْتَ مِنْ حُسْنِ خُلُقِ النَّاصِبِ وَ طَلَاقَهِ وَجْهِهِ وَ حُسْنِ بِشْرِهِ وَ صَوْمِهِ وَ صَلَاتِهِ فَمِنْ تِلْکَ السَّبِخَهِ الَّتِی أَصَابَتْهُ مِنَ الْمُؤْمِنِ.

**[ترجمه]محاسن: أبی‌إسحاق سبیعی نقل کرده، امام باقر و امام صادق علیهما السلام فرمودند: ابتدای خلقت این گونه بود که خداوند زمین و طینتی آفرید و آبی از دل آن زمین بیرون کشید و آن آب را هفت روز و هفت شب بر [سطح] آن زمین جاری کرد و سپس آن آب را از آن زمین بیرون کشید و از بهترین قسمت آن طینت مقداری برداشت که همان طینت ائمه گشت و سپس مُشت دیگری از زیر آن طینت برگرفت که طینت ذریه ائمه و شیعیان ایشان گشت. اگر طینت شما مانند طینت ما به حال خود رها می‌شد، ما و شما حقیقتاً یک چیز می‌شدیم. عرض کردم: خداوند با طینت ما چه کرد؟ فرمودند: خداوند عزّ و جلّ زمین شوره‌زاری آفرید و سپس آب تلخی را هفت روز و هفت شب بر آن جاری کرد و آن‌گاه آن آب را از آن بیرون کشید و قسمتی از آن طینت را برگزید که همان طینت پیشوایان کفر گشت، اگر طینت دشمن ما به همان حالی که خداوند آن را برگرفت رها می‌شد، هیچ‌گاه شهادت به اینکه هیچ معبودی جز خداوند نیست و این‌که محمد رسول خداست نمی‌دادند و هیچ‌گاه حج خانه خدا انجام نمی‌دادند و عمره نمی‌گزاردند و زکات و صدقه نمی‌دادند و هیچ‌کدام از اعمال خوب را انجام نمی‌دادند. سپس خداوند طینت شیعیان ما و طینت دشمن ما را برداشت و با هم مخلوط کرد و آن دو را چون دو پوست به هم سایید و آن‌گاه آن دو را با آب ممزوج کرد و سپس این را از آن [بیرون] کشید و فرمود: این در بهشت باشد و مرا باکی نیست، و این در دوزخ باشد و مرا باکی نیست. آن تندخویی و بد اخلاقی و کارهای بدی که در مؤمن دیده‌ای به سبب آن

ص: ۲۵۳

طینت شوری مخالفین است که در او ممزوج شده است و آن خوش‌خلقی و روی باز و خوش‌رویی و روزه و نمازی که در مخالفین دیده‌ای به سبب آن طینت مؤمن است که به او رسیده است.

**[ترجمه]

«۵۰»

نهج، نهج البلاغه مِنْ کَلَامٍ لَهُ رَوَی الْیَمَامِیُّ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ قُتَیْبَهَ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ یَزِیدَ عَنْ مَالِکِ بْنِ دِحْیَهَ قَالَ: کُنَّا عِنْدَ أَمِیرِ الْمُؤْمِنِینَ عَلِیٍّ علیه السلام وَ قَدْ ذُکِرَ عِنْدَهُ اخْتِلَافُ النَّاسِ إِنَّمَا فَرَّقَ بَیْنَهُمْ مَبَادِی طِینَتِهِمْ وَ ذَلِکَ أَنَّهُمْ کَانُوا فِلْقَهً مِنْ سَبَخِ أَرْضٍ وَ عَذْبِهَا وَ حَزْنِ (۲)تُرْبَهٍ وَ سَهْلِهَا فَهُمْ عَلَی حَسَبِ قُرْبِ أَرْضِهِمْ یَتَقَارَبُونَ وَ عَلَی قَدْرِ اخْتِلَافِهَا یَتَفَاوَتُونَ فَتَامُّ الرُّوَاءِ نَاقِصُ الْعَقْلِ وَ مَادُّ الْقَامَهِ (۳)قَصِیرُ الْهِمَّهِ وَ زَاکِی الْعَمَلِ قَبِیحُ الْمَنْظَرِ وَ قَرِیبُ الْقَعْرِ بَعِیدُ السَّبْرِ وَ مَعْرُوفُ الضَّرِیبَهِ مُنْکَرُ الْجَلِیبَهِ وَ تَائِهُ الْقَلْبِ مُتَفَرِّقُ اللُّبِّ وَ طَلِیقُ اللِّسَانِ حَدِیدُ الْجَنَانِ.

**[ترجمه]نهج البلاغة: مالک بن دحیة نقل کرده، در حضور امیرالمؤمنین علی علیه السلام بودیم که سخن از اختلاف میان مردمان شد؛ [ایشان فرمودند:] فرقی که میان آنان است، تنها از جهت آغاز طینتشان است؛ آن‌ها قطعه‌ای از زمین شور و شیرین

و خاک خشن و نرم بودند، آنان به نسبت نزدیکی زمینشان به هم نزدیکند و به نسبت فاصله زمینشان با هم متفاوتند؛ نیک... رویان، کم عقل و بلند قامتان، کم همت و نیک کرداران، بدچهره و ساده‌اندیشان، با ذکاوت و نیک‌سرشتان، به دنبال بدی‌ها و گم‌گشتگان، آشفته عقل و گشاده زبان‌ها، سخت‌دل‌اند.

**[ترجمه]

بیان

قوله علیه السلام إنما فرق بینهم قال ابن میثم أی تقاربهم فی الصور و الأخلاق تابع لتقارب طینهم و تقارب مبادیه و هی السهل و الحزن و السبخ و العذب و تفاوتهم فیها لتفاوت طینهم و مبادیه المذکوره و قال أهل التأویل الإضافه بمعنی اللام أی المبادی لطینهم کنایه عن الأجزاء العنصریه التی هی مبادی المرکبات ذوات الأمزجه و السبخ کنایه عن الحار الیابس و العذب عن الحار الرطب و السهل عن البارد الرطب و الحزن عن البارد الیابس و الفلقه القطعه و الشق من الشی ء و الرواء المنظر الحسن و قریب القعر أی قصیر بعید السبر أی داهیه یبعد اختبار باطنه یقال سبرت الرجل أسبره أی اختبرت باطنه و غوره و الضریبه الخلق و الطبیعه و الجلیبه ما یجلبه الإنسان و یتکلفه أی خلقه حسن یتکلف فعل القبیح و حمله ابن میثم علی العکس و قال متفرق اللب أی یتبع کل ناعق ثم قال الخمسه الأول ظاهرهم مخالف لباطنهم و الأخیرتان لیستا علی تلک الوتیره ذکرتا لتتمیم الأقسام.

**[ترجمه]این سخن ایشان علیه السلام: \\"فرقی که میان آنان است ...\\" إبن‌میثم گفته است: یعنی نزدیکی مردمان در شکل ظاهری و اخلاق، تابع نزدیکی طینتشان و مبادی طینتشان، یعنی نرم و خشن و شور و شیرین [بودن طینتشان] می‌باشد و [هم‌چنین] تفاوتشان نیز به سبب تفاوت طینت و مبادی طینتشان، که گفته شد می‌باشد. اهل تأویل گفته‌اند: اضافه موجود در عبارت \\"مَبَادِی طِینَتِهِمْ\\" اضافه به معنای لام است و کنایه است از اجزاء عنصری، که مبادی مرکبات و مزاج‌های گوناگون هستند؛ شور کنایه از [مزاج] گرم خشک، و شیرین کنایه از [مزاج] مرطوب، و نرم کنایه از [مزاج] سرد مرطوب، و خشن کنایه از [مزاج] سرد خشک است. \\"فلقهٔ\\" به معنای قطعه و قسمتی از چیزی است. \\"رواء\\" یعنی صورت زیبا و \\"قریب القعر\\" یعنی کم عمق و ساده‌اندیش. \\"بعید السبر\\" یعنی [انسان تیزهوش] و با ذکاوتی که نمی‌توان درون او را کشف کرد، گفته می‌شود: \\"سبرت الرجل، أسبره\\" یعنی باطن و درون آن مرد را کشف کردم. \\"ضریبهٔ\\" یعنی خُلق و طبع. \\"جلیبهٔ\\" چیزی است که انسان به دنبال آن است و می‌خواهد آن را به دست آورد، یعنی با این‌که اخلاقش نیکوست، ولی به دنبال کار زشت است. إبن میثم این جمله را به عکس معنایی که گفتیم حمل کرده است، و نیز گفته است: \\"متفرق اللب\\" یعنی کسی که به دنبال هر صدایی می‌رود. سپس گفته است: پنج مورد اول، کسانی هستند که ظاهرشان مخالف باطنشان است و دو مورد آخری بر آن سبک نیستند و برای تتمیم اقسام آورده شده‌اند.

**[ترجمه]

«۵۱»

شی، تفسیر العیاشی عَنْ زُرَارَهَ قَالَ: قُلْتُ لِأَبِی جَعْفَرٍ علیه السلام أَ رَأَیْتَ حِینَ أَخَذَ اللَّهُ الْمِیثَاقَ

۱- سبخ الأرض: مالحها.

۲- الحزن بفتح الحاء: الخشن ضد السهل.

۳- ماد القامه: طویلها.

عَلَی الذَّرِّ فِی صُلْبِ آدَمَ فَعَرَضَهُمْ عَلَی نَفْسِهِ کَانَتْ مُعَایَنَهً مِنْهُمْ لَهُ (۱)قَالَ نَعَمْ یَا زُرَارَهُ وَ هُمْ ذَرٌّ بَیْنَ یَدَیْهِ (۲)وَ أَخَذَ عَلَیْهِمْ بِذَلِکَ الْمِیثَاقَ بِالرُّبُوبِیَّهِ لَهُ وَ لِمُحَمَّدٍ صلی الله علیه و آله بِالنُّبُوَّهِ ثُمَّ کَفَلَ لَهُمْ بِالْأَرْزَاقِ وَ أَنْسَاهُمْ رُؤْیَتَهُ وَ أَثْبَتَ فِی قُلُوبِهِمْ مَعْرِفَتَهُ فَلَا بُدَّ مِنْ أَنْ یُخْرِجَ اللَّهُ إِلَی الدُّنْیَا کُلَّ مَنْ أَخَذَ عَلَیْهِ الْمِیثَاقَ فَمَنْ جَحَدَ مَا أَخَذَ عَلَیْهِ الْمِیثَاقَ لِمُحَمَّدٍ صلی الله علیه و آله لَمْ یَنْفَعْهُ إِقْرَارُهُ لِرَبِّهِ بِالْمِیثَاقِ وَ مَنْ لَمْ یَجْحَدْ مِیثَاقَ مُحَمَّدٍ نَفَعَهُ الْمِیثَاقُ لِرَبِّهِ.

**[ترجمه]تفسیر عیاشی: زراره نقل کرده، به امام باقر علیه السلام عرض کردم: به نظر آیا شما هنگامی که خداوند در عالم ذرّ [از بنی‌آدم] در صلب آدم میثاق گرفت

و آنان را در پیش‌گاه خود حاضر کرد، آن‌ها خداوند را می‌دیدند؟ ایشان فرمودند: آری ای زراره! آنان چون ذراتی در مقابل خداوند بودند و خداوند با آن [میثاق]، از آنان میثاق ربوبیت برای خودش و نبوت برای محمد صلی الله علیه و آله گرفت و سپس رزقشان را برایشان ضمانت کرد و رؤیت خود را از یاد آنان برد و معرفت خود را در قلب‌های آنان باقی گذاشت. همه کسانی که خداوند از آنان میثاق گرفت، ناگزیر باید به دنیا بیایند؛ هر که میثاقی که خداوند از او برای محمد صلی الله علیه و آله گرفته را انکار کرد، اقرارش در میثاق برای پروردگار سودی برایش نخواهد داشت، و هر که میثاق محمد را انکار نکرد، میثاقش برای پروردگار برایش مفید خواهد بود.

**[ترجمه]

«۵۲»

شی، تفسیر العیاشی عَنْ عَمَّارِ بْنِ أَبِی الْأَحْوَصِ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام إِنَّ اللَّهَ تَبَارَکَ وَ تَعَالَی خَلَقَ فِی مُبْتَدَإِ الْخَلْقِ بَحْرَیْنِ أَحَدُهُمَا عَذْبٌ فُرَاتٌ وَ الْآخَرُ مِلْحٌ أُجَاجٌ ثُمَّ خَلَقَ تُرْبَهَ آدَمَ مِنَ الْبَحْرِ الْعَذْبِ الْفُرَاتِ ثُمَّ أَجْرَاهُ عَلَی الْبَحْرِ الْأُجَاجِ فَجَعَلَهُ حَمَأً مَسْنُوناً وَ هُوَ خَلْقُ آدَمَ ثُمَّ قَبَضَ قَبْضَهً مِنْ کَتِفِ آدَمَ الْأَیْمَنِ فَذَرَأَهَا فِی صُلْبِ آدَمَ فَقَالَ هَؤُلَاءِ فِی الْجَنَّهِ وَ لَا أُبَالِی ثُمَّ قَبَضَ قَبْضَهً مِنْ کَتِفِ آدَمَ الْأَیْسَرِ فَذَرَأَهَا فِی صُلْبِ آدَمَ فَقَالَ هَؤُلَاءِ فِی النَّارِ وَ لَا أُبَالِی وَ لَا أُسْأَلُ عَمَّا أَفْعَلُ وَ لِی فِی هَؤُلَاءِ الْبَدَاءُ بَعْدُ (۳)وَ فِی هَؤُلَاءِ وَ هَؤُلَاءِ سَیُبْتَلَوْنَ قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام فَاحْتَجَّ یَوْمَئِذٍ أَصْحَابُ الشِّمَالِ وَ هُمْ ذَرٌّ عَلَی خَالِقِهِمْ فَقَالُوا یَا رَبَّنَا بِمَ أَوْجَبْتَ لَنَا النَّارَ وَ أَنْتَ الْحَکَمُ الْعَدْلُ مِنْ قَبْلِ أَنْ تَحْتَجَّ عَلَیْنَا وَ تَبْلُوَنَا بِالرُّسُلِ وَ تَعْلَمَ طَاعَتَنَا لَکَ وَ مَعْصِیَتَنَا فَقَالَ اللَّهُ تَبَارَکَ وَ تَعَالَی فَأَنَا أُخْبِرُکُمْ بِالْحُجَّهِ عَلَیْکُمُ الْآنَ فِی الطَّاعَهِ وَ الْمَعْصِیَهِ وَ الْإِعْذَارِ بَعْدَ الْإِخْبَارِ قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام فَأَوْحَی اللَّهُ إِلَی مَالِکٍ خَازِنِ النَّارِ أَنْ مُرِ النَّارَ تَشْهَقُ ثُمَّ تُخْرِجُ عُنُقاً مِنْهَا (۴)فَخَرَجَتْ لَهُمْ ثُمَّ قَالَ اللَّهُ لَهُمُ ادْخُلُوهَا طَائِعِینَ فَقَالُوا لَا نَدْخُلُهَا طَائِعِینَ ثُمَّ قَالَ ادْخُلُوهَا طَائِعِینَ أَوْ لَأُعَذِّبَنَّکُمْ بِهَا کَارِهِینَ قَالُوا إِنَّا هَرَبْنَا إِلَیْکَ مِنْهَا وَ حَاجَجْنَاکَ فِیهَا حَیْثُ أَوْجَبْتَهَا عَلَیْنَا وَ صَیَّرْتَنَا مِنْ أَصْحَابِ الشِّمَالِ فَکَیْفَ نَدْخُلُهَا

۱- أراد من المعـاينه الشـهود اليقينى و الحضور العلمى، لا ـ المشاهـده و الرؤيه بـالعين الجسـمانى لظهور انتفاء شـرائط الرؤيه من وجود الباصره لهم هناك، و الجسميه له تعالى.

۲- أى متفرق بين يديه أى فى الأرض، و الذر أيضا بمعنى النسل.

۳- و فى نسخه: ولى فى هؤلاء البلاء بعد.

۴- أى قطعه و جماعه منها.

طَائِعِينَ وَ لَكِنِ ابْدَأْ أَصْحَابَ الْيَمِينِ فِي دُخُولِهَا كَيْ تَكُونَ قَدْ عَدَلْتَ فِينَا وَ فِيهِمْ قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام فَأَمَرَ أَصْحَابَ الْيَمِينِ وَ هُمْ ذَرٌّ بَيْنَ يَدَيْهِ فَقَالَ ادْخُلُوا هَذِهِ النَّارَ طَائِعِينَ قَالَ فَطَفِقُوا يَتَبَادَرُونَ فِي دُخُولِهَا فَوَلَجُوا فِيهَا جَمِيعاً فَصَيَّرَهَا اللَّهُ عَلَيْهِمْ بَرْداً وَ سَلَاماً ثُمَّ أَخْرَجَهُمْ مِنْهَا ثُمَّ إِنَّ اللَّهَ تَبَارَكَ وَ تَعَالَى نَادَى فِي أَصْحَابِ الْيَمِينِ وَ أَصْحَابِ الشِّمَالِ أَ لَسْتُ بِرَبِّكُمْ فَقَالَ أَصْحَابُ الْيَمِينِ بَلَى يَا رَبَّنَا نَحْنُ بَرِيَّتُكَ وَ خَلْقُكَ مُقِرِّينَ طَائِعِينَ وَ قَالَ أَصْحَابُ الشِّمَالِ بَلَى يَا رَبَّنَا نَحْنُ بَرِيَّتُكَ وَ خَلْقُكَ كَارِهِينَ وَ ذَلِكَ قَوْلُ اللَّهِ وَ لَهُ أَسْلَمَ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ طَوْعاً وَ كَرْهاً وَ إِلَيْهِ يُرْجَعُونَ قَالَ تَوْحِيدُهُمْ لِلَّهِ.

**[ترجمه]تفسیر عیاشی: عمار بن أبی‌الأحوض نقل کرده، امام صادق علیه السلام فرمودند: خداوند تبارک و تعالی در ابتدای خلقت دو دریا آفرید که یکی گوارا و صاف و دیگری شور و تلخ. سپس خاک آدم را از دریای گواری صاف آفرید و آن... گاه آن را بر دریای تلخ جاری کرد و آن را [تبدیل به] گِل سیاه بدبویی که [ماده اولیه] خلقت آدم بود گردانید. سپس مشتی از شانه راست آدم برگرفت و آن را در صلب آدم قرار داد و فرمود: این‌ها در بهشت خواهند بود و مرا باکی نیست. آن‌گاه مشتی از شانه چپ آدم برگرفت و آن را در صلب آدم قرار داد و فرمود: این‌ها در دوزخ خواهند بود و مرا باکی نیست و من از کاری که می‌کنم بازخواست نمی‌شوم و بعدها می‌توانم درباره این‌ها و آن‌ها بداء کنم و این‌ها آزموده می‌شوند. امام صادق علیه السلام فرمودند: اصحاب شمال که در آن روز در برابر خالقشان مانند ذراتی بودند، احتجاج کردند و گفتند: ای پروردگار ما! قبل از این‌که برایمان حجت آوری و ما را با فرستادن [رسولان] بیازمایی و طاعت و معصیت را برایمان آشکار کنی، ما را مستوجب دوزخ کردی و حال آن‌که تو حاکم عادل هستی!؟ خداوند تبارک و تعالی فرمود: هم‌اکنون حجت در طاعت و معصیت را به شما می‌گویم و بعد از این‌که گفتم، دیگر عذری نخواهید داشت. امام صادق علیه السلام فرمودند: خداوند مالک نگه‌بان دوزخ وحی کرد که به آتش فرمان دهد شعله‌ور شود و سپس گروهی از آنان را به نزد آتش ببرد، نزد آتش برده شدند؛ آن‌گاه خداوند به آنان فرمود، به میل خود داخل آن شوید. گفتند: به میل خود داخل آن نمی‌شویم. سپس خداوند [باز] فرمود: یا به میل خود داخل آن شوید، یا شما را بر خلاف میلتان، به وسیله آن عذاب می‌کنم. گفتند: ما هنگامی که آن را بر ما واجب کردی و ما را از اصحاب شمال گردانیدی، از [شرّ] آن به سوی تو گریختیم و از [بیم] آن بر تو احتجاج کردیم، پس چگونه به میل خود در آن داخل شویم؟

ص: ۲۵۵

ابتدا اصحاب یمین را در آن داخل کن تا این‌چنین درباره ما و آن‌ها عدالت ورزیده باشی. امام صادق علیه السلام فرمودند: خداوند به اصحاب یمین که چون ذراتی در مقابلش بودند امر کرد و فرمود: به میل خود در آن داخل شوید. آنان بی‌درنگ شروع به داخل شدن در آن کردند و همگی در آن فرو رفتند و خداوند آن را برایشان سرد و بی‌خطر گردانید و سپس آنان را از آن خارج کرد. آن‌گاه خداوند تبارک و تعالی در میان اصحاب یمین و اصحاب شمال ندا داد که آیا من پروردگار شما نیستم!؟ اصحاب شمال به میل خود و معترفانه گفتند: بلی ای پروردگار ما! ما آفریده‌شدگان و مخلوقات تو هستیم، و اصحاب شمال با روی اکراه گفتند: بلی ای پرودگار ما! ما آفریده‌شدگان و مخلوقات تو هستیم، و این همان سخن خداوند است [که فرمود]: «وَ لَهُ أَسْلَمَ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ طَوْعاً وَ كَرْهاً وَ إِلَيْهِ يُرْجَعُونَ» - . آل عمران / ۸۳ - {هر که در آسمان‌ها و زمین است، خواه و ناخواه سر به فرمان او نهاده است و به سوی او بازگردانیده می شوید}، ایشان فرمودند: یعنی توحیدشان برای خدا بود.

**[ترجمه]

«۵۳»

شی، تفسیر العیاشی عَنْ عُثْمَانَ بْنِ عِیسَی عَنْ بَعْضِ أَصْحَابِهِ عَنْهُ قَالَ: إِنَّ اللَّهَ قَالَ لِمَاءٍ کُنْ عَذْباً فُرَاتاً أَخْلُقْ مِنْکَ جَنَّتِی وَ أَهْلَ طَاعَتِی وَ قَالَ لِمَاءٍ کُنْ مِلْحاً أُجَاجاً أَخْلُقْ مِنْکَ نَارِی وَ أَهْلَ مَعْصِیَتِی فَأَجْرَی الْمَاءَیْنِ عَلَی الطِّینِ ثُمَّ قَبَضَ قَبْضَةً بِهَذِهِ وَ هِیَ یَمِینٌ فَخَلَقَهُمْ خَلْقاً کَالذَّرِّ ثُمَّ أَشْهَدَهُمْ عَلَی أَنْفُسِهِمْ أَ لَسْتُ بِرَبِّکُمْ وَ عَلَیْکُمْ طَاعَتِی قَالُوا بَلَی فَقَالَ لِلنَّارِ کُونِی نَاراً فَإِذَا نَارٌ تَأَجَّجُ وَ قَالَ لَهُمْ قَعُوا فِیهَا فَمِنْهُمْ مَنْ أَسْرَعَ وَ مِنْهُمْ مَنْ أَبْطَأَ فِی السَّعْیِ وَ مِنْهُمْ مَنْ لَمْ یَرِمْ مَجْلِسَهُ فَلَمَّا وَجَدُوا حَرَّهَا رَجَعُوا فَلَمْ یَدْخُلْهَا مِنْهُمْ أَحَدٌ ثُمَّ قَبَضَ قَبْضَةً بِهَذِهِ فَخَلَقَهُمْ خَلْقاً مِثْلَ الذَّرِّ مِثْلَ أُولَئِکَ ثُمَّ أَشْهَدَهُمْ عَلَی أَنْفُسِهِمْ مِثْلَ مَا أَشْهَدَ الْآخَرِینَ ثُمَّ قَالَ لَهُمْ قَعُوا فِی هَذِهِ النَّارِ فَمِنْهُمْ مَنْ أَبْطَأَ وَ مِنْهُمْ مَنْ أَسْرَعَ وَ مِنْهُمْ مَنْ مَرَّ بِطَرْفِ الْعَیْنِ فَوَقَعُوا فِیهَا کُلُّهُمْ فَقَالَ اخْرُجُوا مِنْهَا سَالِمِینَ فَخَرَجُوا لَمْ یُصِبْهُمْ شَیْ ءٌ وَ قَالَ الْآخَرُونَ یَا رَبَّنَا أَقِلْنَا نَفْعَلْ کَمَا فَعَلُوا قَالَ قَدْ أَقَلْتُکُمْ فَمِنْهُمْ مَنْ أَسْرَعَ فِی السَّعْیِ وَ مِنْهُمْ مَنْ أَبْطَأَ وَ مِنْهُمْ مَنْ لَمْ یَرِمْ مَجْلِسَهُ مِثْلَ مَا صَنَعُوا فِی الْمَرَّهِ الْأُولَی فَذَلِکَ قَوْلُهُ وَ لَوْ رُدُّوا لَعادُوا لِما نُهُوا عَنْهُ وَ إِنَّهُمْ لَکاذِبُونَ

**[ترجمه]تفسیر عیاشی: عثمان بن عیسی از یکی از اصحاب ایشان نقل کرده، ایشان فرمودند: خداوند به آب فرمود: گوارا و صاف باش تا بهشت و اهل طاعتم را از تو بیافرینم، و به آب دیگری فرمود: شور و تلخ باش تا دوزخ و اهل معصیتم را از تو بیافرینم، آن دو آب را بر گِل جاری کرد و سپس مشتی از آن را با دست راست برداشت و آنان را چون ذراتی خلق کرد و آن‌گاه آنان را بر خودشان گواه گرفت که آیا من پروردگار شما نیستم و آیا طاعت من بر شما واجب نیست!؟ گفتند: بلی. خداوند به آتش فرمود: آتش باش، ناگهان آتشی برافروخته شد و به آنان فرمود که داخل آن شوند؛ بعضی از آنان به سرعت در آن رفتند و بعضی در دویدن کندی کردند و بعضی دیگر از جای خود حرکت نکردند. [آن‌هایی که به سمت آتش رفته بودند،] هنگامی که داغی آتش را دیدند، بازگشتند و دیگر هیچ‌یک از آنان در آن داخل نشد. سپس مشتی دیگر با دست چپ برداشت و آن‌ها را نیز چون ذراتی خلق کرد و مانند آن دیگران بر خودشان گواه گرفت و به آن‌ها فرمود: در این آتش داخل شوید؛ بعضی از آنان کندی کردند و بعضی به سرعت در آن رفتند و بعضی از آنان در چشم به هم‌زدنی داخل آن شدند، تا این‌که همه آن‌ها در آتش رفتند. خداوند فرمود: به سلامت از آن خارج شوید، آنان بدون این‌که آسیبی ببینند از آن خارج شدند، آن دیگران گفتند: ای پروردگار ما! از ما درگذر تا ما نیز مانند آن‌ها در آن داخل شویم. خداوند فرمود: از شما درگذشتم؛ بعضی از آنان در دویدن شتاب نمودند و بعضی به کندی رفتند و برخی دیگر نیز مانند بار اول از جای خود حرکت نکردند، و این است همان سخن خداوند [که فرمود]: «وَ لَوْ رُدُّوا لَعادُوا لِما نُهُوا عَنْهُ وَ إِنَّهُمْ لَکاذِبُونَ» - . أنعام / ۲۸ - {و اگر هم بازگردانده شوند، قطعاً به آن‌چه از آن منع شده بودند برمی گردند و آنان دروغ‌گویند}.

**[ترجمه]

بیان

یقال رام یریم إذا برح و زال من مکانه و أکثر ما یستعمل فی النفی.

**[ترجمه]گفته می‌شود: \\"رام يريم\\" هنگام که کسی جای خود را ترک کند و از جای خود حرکت کند. این کلمه، بیشتر در موضع نفی استعمال می‌شود.

**[ترجمه]

«۵۴»

شی، تفسیر العیاشی خَالِدٌ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ: وَ لَوْ رُدُّوا لَعادُوا لِما نُهُوا عَنْهُ إِنَّهُمْ مَلْعُونُونَ فِی الْأَصْلِ.

**[ترجمه]تفسیر عیاشی: خالد نقل کرده، امام صادق علیه السلام فرمودند: «وَ لَوْ رُدُّوا لَعادُوا لِما نُهُوا عَنْهُ» - . همان - {و اگر هم بازگردانده شوند، قطعاً به آن‌چه از آن منع شده بودند برمی گردند}، آنان از همان اول ملعون بودند.

**[ترجمه]

«۵۵»

شی، تفسیر العیاشی عَنْ زُرَارَةَ وَ حُمْرَانَ وَ مُحَمَّدِ بْنِ مُسْلِمٍ عَنْ أَبِی جَعْفَرٍ وَ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ ع

ص: ۲۵۶

عَنْ قَوْلِ اللَّهِ وَ نُقَلِّبُ أَفْئِدَتَهُمْ وَ أَبْصارَهُمْ إِلَی آخِرِ الْآیَهِ أَمَّا قَوْلُهُ کَما لَمْ یُؤْمِنُوا بِهِ أَوَّلَ مَرَّهٍ فَإِنَّهُ حِینَ أَخَذَ عَلَیْهِمُ الْمِیثَاقَ.

**[ترجمه]تفسیر عیاشی: زراره و حمران و محمد بن مسلم از امام باقر و امام صادق علیه السلام نقل کرده‌اند

ص: ۲۵۶

که آن دو امام درباره این سخن خداوند: «وَ نُقَلِّبُ أَفْئِدَتَهُمْ وَ أَبْصارَهُمْ ... » - . همان / ۱۱۰ - {دل‌ها و دیدگانشان را برمی گردانیم ...}، تا آخر آیه، اما این سخن خداوند: «کَما لَمْ یُؤْمِنُوا بِهِ أَوَّلَ مَرَّهٍ» - . همان - {چنان‌که نخستین بار به آن ایمان نیاوردند}، مربوط به زمانی است که خداوند از آنان میثاق گرفت.

**[ترجمه]

«۵۶»

شی، تفسیر العیاشی عَنْ رِفَاعَهَ قَالَ: سَأَلْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام عَنْ قَوْلِ اللَّهِ وَ إِذْ أَخَذَ رَبُّکَ مِنْ بَنِی آدَمَ مِنْ ظُهُورِهِمْ ذُرِّیَّتَهُمْ قَالَ نَعَمْ أَخَذَ اللَّهُ الْحُجَّهَ عَلَی جَمِیعِ خَلْقِهِ یَوْمَ الْمِیثَاقِ هَکَذَا وَ قَبَضَ یَدَهُ.

**[ترجمه]تفسیر عیاشی: رفاعهٔ نقل کرده، از امام صادق علیه السلام درباره این سخن خداوند: «وَ إِذْ أَخَذَ رَبُّکَ مِنْ بَنِی آدَمَ مِنْ ظُهُورِهِمْ ذُرِّیَّتَهُمْ» - . أعراف / ۱۷۲ - {هنگامی را که پروردگارت، از پشت فرزندان آدم ذریه آنان را برگرفت} پرسیدم؛ ایشان فرمودند:

آری، خداوند در روز میثاق این‌چنین، دستشان را مشت کردند، بر همه بندگانش حجت گرفت.

**[ترجمه]

«۵۷»

شی، تفسیر العیاشی عَنْ أَبِی بَصِیرٍ قَالَ: قُلْتُ لِأَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام کَیْفَ أَجَابُوا وَ هُمْ ذَرٌّ قَالَ جَعَلَ فِیهِمْ مَا إِذَا سَأَلَهُمْ أَجَابُوهُ یَعْنِی فِی الْمِیثَاقِ.

**[ترجمه]تفسیر عیاشی: أبی‌بصیر نقل کرده، به امام صادق علیه السلام عرض کردم: آنان چگونه پاسخ [خداوند] را دادند، با این‌که [در آن زمان چون] ذراتی بودند؟ ایشان فرمودند: خداوند در [وجود] آنان چیزی قرار داد که هنگامی که از آنان سؤال کند، به او پاسخ دهند، یعنی [هنگامی که] در میثاق [از آنان سؤال کند، به او پاسخ دهند].

**[ترجمه]

بیان

أی تعلقت الأرواح بتلک الذر و جعل فیهم العقل و آله السمع و آله النطق حتی فهموا الخطاب و أجابوا و هم ذر (۱).

**[ترجمه]یعنی روح‌های [بنی‌آدم] به آن ذرات معلق بود و [خداوند] در آنان عقل و وسیله شنیدن و وسیله سخن گفتن را قرار داده بود تا در همان حال که [چون] ذراتی بودند، خطاب [خداوند] را بفهمند و جواب دهند.

**[ترجمه]

«۵۸»

شی، تفسیر العیاشی عَنْ زُرَارَهَ قَالَ: سَأَلْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام عَنْ قَوْلِ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ وَ إِذْ أَخَذَ رَبُّکَ مِنْ بَنِی آدَمَ مِنْ ظُهُورِهِمْ إِلَی قالُوا بَلی قَالَ کَانَ مُحَمَّدٌ عَلَیْهِ وَ آلِهِ السَّلَامُ أَوَّلَ مَنْ قَالَ بَلَی قُلْتُ کَانَتْ رُؤْیَهَ مُعَایَنَهٍ قَالَ ثَبَتَتِ الْمَعْرِفَهُ فِی قُلُوبِهِمْ وَ أُنْسُوا ذَلِکَ الْمِیثَاقَ وَ سَیَذْکُرُونَهُ بَعْدُ وَ لَوْ لَا ذَلِکَ لَمْ یَدْرِ أَحَدٌ مَنْ خَالِقُهُ وَ لَا مَنْ یَرْزُقُهُ.

**[ترجمه]تفسیر عیاشی: زراره نقل کرده، از امام صادق علیه السلام درباره این سخن خداوند عزّ و جلّ: «وَ إِذْ أَخَذَ رَبُّکَ مِنْ بَنِی آدَمَ مِنْ ظُهُورِهِمْ» - . همان - {و هنگامی را که پروردگارت از پشت فرزندان آدم ذریه آنان را برگرفت} تا آن‌جا که فرموده است: «قالُوا بَلی» - . همان - {گفتند چرا} پرسیدم؛ ایشان فرمودند: محمد علیه و آله السلام اولین کسی بود که بلی گفت. به ایشان عرض کردم: آیا خداوند را به چشم می‌دیدند؟ ایشان فرمودند: معرفت در قلب‌هایشان باقی ماند و آن میثاق را فراموش کردند و در آینده آن را به یاد خواهند آورد و اگر آن [میثاق] نبود، هیچ‌کس خالق و روزی‌دهنده خود را از دیگری باز نمی‌شناخت.

**[ترجمه]

«۵۹»

شی، تفسیر العیاشی عَنْ زُرَارَهَ أَنَّ رَجُلًا سَأَلَ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام عَنْ قَوْلِ اللَّهِ وَ إِذْ أَخَذَ رَبُّکَ مِنْ بَنِی آدَمَ مِنْ ظُهُورِهِمْ ذُرِّیَّتَهُمْ فَقَالَ وَ أَبُوهُ یَسْمَعُ حَدَّثَنِی أَبِی أَنَّ اللَّهَ تَعَالَی قَبَضَ قَبْضَهً مِنْ تُرَابِ التُّرْبَهِ الَّتِی خَلَقَ مِنْهَا آدَمَ فَصَبَّ عَلَیْهَا الْمَاءَ الْعَذْبَ الْفُرَاتَ فَتَرَکَهَا أَرْبَعِینَ صَبَاحاً ثُمَّ صَبَّ عَلَیْهَا الْمَاءَ الْمَالِحَ الْأُجَاجَ فَتَرَکَهَا أَرْبَعِینَ صَبَاحاً فَلَمَّا اخْتَمَرَتِ الطِّینَهُ أَخَذَهَا تَبَارَکَ وَ تَعَالَی فَعَرَکَهَا عَرْکاً شَدِیداً ثُمَّ هَکَذَا حَکَی (۲)بَسَطَ کَفَّیْهِ فَخَرَجُوا کَالذَّرِّ مِنْ یَمِینِهِ وَ شِمَالِهِ فَأَمَرَهُمْ جَمِیعاً أَنْ یَقَعُوا فِی النَّارِ فَدَخَلَ أَصْحَابُ الْیَمِینِ فَصَارَتْ عَلَیْهِمْ بَرْداً وَ سَلَاماً وَ أَبَی أَصْحَابُ الشِّمَالِ أَنْ یَدْخُلُوهَا.

۱- ظاهر الروایه لسان الحال، أو أنهم کانوا علی خلقه لو نزلوا منزل الدنیا ظهر ذلک منهم فی صوره السؤال و الجواب، و أمّا ما ذکره رحمه اللّه فبعید عن سیاق الخبر و لو صح لکان هو الخلق الدنیوی بعینه. ط.

۲- حکی العقده: شدها.

**[ترجمه]تفسیر عیاشی: زراره نقل کرده، مردی از امام صادق علیه السلام درباره این سخن خداوند: «وَ إِذْ أَخَذَ رَبُّکَ مِنْ بَنِی آدَمَ مِنْ ظُهُورِهِمْ» {و هنگامی را که پروردگارت از پشت فرزندان آدم ذریه آنان را برگرفت} پرسید؛ ایشان در حالی که پدرشان نیز [حضور داشتند و] می‌شنیدند فرمودند: پدرم برایم حدیث کرده که خداوند متعال مشتی از خاک تربتی که آدم را از آن آفرید برگرفت و آن آب گوارای صاف را بر روی آن ریخت و چهل روز آن را به حال خود رها کرد و سپس آن آب شور تلخ را روی آن ریخت و چهل روز آن را به حال خود رها کرد، هنگامی که آن طینت به خمیر تبدیل شد، خداوند تبارک و تعالی آن را برداشت و به شدت و این‌گونه، کف دستانشان را باز کردند، سایید، سپس [بنی‌آدم] چون ذراتی از راست و چپ آن خارج شدند و خداوند به همه آنان امر کرد که به داخل آتش بروند؛ اصحاب راست داخل شدند و آتش بر آنان سرد و بی‌خطر شد، [ولی] اصحاب چپ در آن داخل نشدند.

ص: ۲۵۷

**[ترجمه]

بیان

قوله علیه السلام من یمینه و شماله أی من یمین الملک المأمور بهذا الأمر و شماله أو من یمین العرش و شماله أو استعار الیمین للجهه التی فیها الیمن و البرکه و کذا الشمال بعکس ذلک.

**[ترجمه]این سخن ایشان علیه السلام: از راست و چپ آن خارج شدند، یعنی از سمت راست و چپِ فرشته‌ای که مأمور این کار بود خارج شدند، یا یعنی از راست و چپ عرش، یا این‌که یمین استعاره از جهتی باشد که در آن یُمن و برکت است و شمال به عکس این باشد.

**[ترجمه]

«۶۰»

شی، تفسیر العیاشی عَنْ أَبِی بَصِیرٍ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام فِی قَوْلِ اللَّهِ أَ لَسْتُ بِرَبِّکُمْ قالُوا بَلی قُلْتُ قَالُوا بِأَلْسِنَتِهِمْ قَالَ نَعَمْ وَ قَالُوا بِقُلُوبِهِمْ فَقُلْتُ وَ أَیَّ شَیْ ءٍ کَانُوا یَوْمَئِذٍ قَالَ صَنَعَ مِنْهُمْ مَا اکْتَفَی بِهِ.

**[ترجمه]تفسیر عیاشی: أبی‌بصیر نقل کرده، از امام صادق علیه السلام درباره این سخن خداوند: «أَ لَسْتُ بِرَبِّکُمْ قالُوا بَلی» - . همان - { آیا پروردگار شما نیستم!؟ گفتند: چرا} سؤال کردم که آیا با زبان‌هایشان گفتند؟ ایشان فرمودند: آری و با قلب... هایشان [نیز] گفتند. عرض کردم: آنان در آن روز، چه بودند؟ ایشان فرمودند: خداوند آنان را به مقدار این جواب آفریده بود.

**[ترجمه]

«۶۱»

شی، تفسیر العیاشی عَنْ زُرَارَهَ قَالَ: سَأَلْتُ أَبَا جَعْفَرٍ علیه السلام عَنْ قَوْلِ اللَّهِ وَ إِذْ أَخَذَ رَبُّکَ مِنْ بَنِی آدَمَ إِلَی أَنْفُسِهِمْ قَالَ أَخْرَجَ اللَّهُ مِنْ ظَهْرِ آدَمَ ذُرِّیَّتَهُ إِلَی یَوْمِ الْقِیَامَهِ فَخَرَجُوا کَالذَّرِّ فَعَرَّفَهُمْ نَفْسَهُ وَ أَرَاهُمْ نَفْسَهُ وَ لَوْ لَا ذَلِکَ مَا عَرَفَ أَحَدٌ رَبَّهُ وَ ذَلِکَ قَوْلُهُ وَ لَئِنْ سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَ السَّماواتِ وَ الْأَرْضَ لَیَقُولُنَّ اللَّهُ.

**[ترجمه]تفسیر عیاشی: زراره نقل کرده، از امام صادق علیه السلام درباره این سخن خداوند: «وَ إِذْ أَخَذَ رَبُّکَ مِنْ بَنِی آدَمَ ...» تا آن‌جا که فرموده است: «أَنْفُسِهِمْ» {و هنگامی را که پروردگارت از پشت فرزندان آدم ذریه آنان را برگرفت و ایشان را بر خودشان گواه ساخت} پرسیدم؛ ایشان فرمودند: خداوند ذریه آدم تا روز قیامت را از پشت او بیرون آورد و آنان مانند ذراتی خارج شدند و خداوند خود را به آنان شناساند و خود را به آنان نشان داد. و اگر آن [معرفی] نمی‌بود، هیچ‌کس پروردگارش را نمی‌شناخت و این همان سخن خداوند است [که فرمود]: «وَ لَئِنْ سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَ السَّماواتِ وَ الْأَرْضَ لَیَقُولُنَّ اللَّهُ» - . لقمان / ۲۵ - {اگر از آن‌ها بپرسی چه کسی آسمان‌ها و زمین را آفریده است، مسلماً خواهند گفت خدا}.

**[ترجمه]

«۶۲»

شی، تفسیر العیاشی عَنِ الْأَصْبَغِ بْنِ نُبَاتَهَ عَنْ عَلِیٍّ علیه السلام قَالَ: أَتَاهُ ابْنُ الْکَوَّاءِ (۱)فَقَالَ یَا أَمِیرَ الْمُؤْمِنِینَ أَخْبِرْنِی عَنِ اللَّهِ تَبَارَکَ وَ تَعَالَی هَلْ کَلَّمَ أَحَداً مِنْ وُلْدِ آدَمَ قَبْلَ مُوسَی فَقَالَ عَلِیٌّ قَدْ کَلَّمَ اللَّهُ جَمِیعَ خَلْقِهِ بَرَّهُمْ وَ فَاجِرَهُمْ وَ رَدُّوا عَلَیْهِ الْجَوَابَ فَثَقُلَ ذَلِکَ عَلَی ابْنِ الْکَوَّاءِ وَ لَمْ یَعْرِفْهُ فَقَالَ لَهُ کَیْفَ کَانَ ذَلِکَ یَا أَمِیرَ الْمُؤْمِنِینَ فَقَالَ لَهُ أَ وَ مَا تَقْرَأُ کِتَابَ اللَّهِ إِذْ یَقُولُ لِنَبِیِّهِ وَ إِذْ أَخَذَ رَبُّکَ مِنْ بَنِی آدَمَ مِنْ ظُهُورِهِمْ ذُرِّیَّتَهُمْ وَ أَشْهَدَهُمْ عَلی أَنْفُسِهِمْ أَ لَسْتُ بِرَبِّکُمْ قالُوا بَلی فَقَدْ أَسْمَعَکُمْ کَلَامَهُ وَ رَدُّوا عَلَیْهِ الْجَوَابَ کَمَا تَسْمَعُ فِی قَوْلِ اللَّهِ یَا ابْنَ الْکَوَّاءِ قالُوا بَلی فَقَالَ لَهُمْ إِنِّی أَنَا اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنَا وَ أَنَا الرَّحْمَنُ فَأَقَرُّوا لَهُ بِالطَّاعَهِ وَ الرُّبُوبِیَّهِ وَ مَیَّزَ الرُّسُلَ وَ الْأَنْبِیَاءَ وَ الْأَوْصِیَاءَ وَ أَمَرَ الْخَلْقَ بِطَاعَتِهِمْ فَأَقَرُّوا بِذَلِکَ فِی الْمِیثَاقِ فَقَالَتِ الْمَلَائِکَهُ عِنْدَ إِقْرَارِهِمْ بِذَلِکَ شَهِدْنا عَلَیْکُمْ یَا بَنِی آدَمَ أَنْ تَقُولُوا یَوْمَ الْقِیامَهِ إِنَّا کُنَّا عَنْ هذا غافِلِینَ.

**[ترجمه]تفسیر عیاشی: أصبغ بن نباته نقل کرده، إبن الکواء به حضور امام علی علیه السلام آمد و عرض کرد: ای امیرالمؤمنین! برایم بفرمایید آیا خداوند تبارک و تعالی قبل از موسی با کسی از فرزندان آدم سخن گفته بود؟ امام علی [علیه السلام] فرمودند: خداوند با همه خلایق، چه نیکوکاران و چه بدکاران سخن گفته بود و آنان نیز به او جواب داده بودند. این سخن بر إبن الکواء سخت آمد و مقصود از آن را درنیافت؛ به ایشان عرض کرد: ای امیرالمؤمنین! ماجرای آن چه بوده است؟ ایشان به او فرمودند: آیا کتاب خداوند را نخوانده‌ای که به پیامبرش می‌فرماید: «وَ إِذْ أَخَذَ رَبُّکَ مِنْ بَنِی آدَمَ مِنْ ظُهُورِهِمْ ذُرِّیَّتَهُمْ وَ أَشْهَدَهُمْ عَلی أَنْفُسِهِمْ أَ لَسْتُ بِرَبِّکُمْ قالُوا بَلی» - . أعراف / ۱۷۲ - {و هنگامی را که پروردگارت از پشت فرزندان آدم ذریه آنان را برگرفت و ایشان را بر خودشان گواه ساخت که آیا پروردگار شما نیستم!؟ گفتند: چرا}، ای إبن الکواء! خداوند کلام خود را به گوش شما رساند و آن‌ها نیز خداوند را چنان‌چه در سخن خدا: «قالُوا بَلی» {گفتند: چرا} شنیدی جواب دادند. خداوند به آنان فرمود: من خداوندی هستم که معبودی جز من نیست و منم آن بخشایش‌گر؛ آنان به طاعت و

ربوبیت او اقرار کردند و خداوند رسولان و پیامبران و اوصیا را مشخص نمود و به خلایق امر کرد از آن‌ها اطاعت کنند و آنان نیز در میثاق به آن اقرار کردند، هنگامی که اقرار می‌کردند، فرشتگان گفتند: ای فرزندان آدم! به آن بر شما «شَهِدْنا» {گواهی دادیم} تا «أَنْ تَقُولُوا یَوْمَ الْقِیامَهِ إِنَّا کُنَّا عَنْ هذا غافِلِینَ» {مبادا روز قیامت بگویید ما از این [امر] غافل بودیم}.

**[ترجمه]

«۶۳»

قَالَ أَبُو بَصِیرٍ قُلْتُ لِأَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام أَخْبِرْنِی عَنِ الذَّرِّ وَ حَیْثُ أَشْهَدَهُمْ عَلَی أَنْفُسِهِمْ أَ لَسْتُ بِرَبِّکُمْ قَالُوا بَلَی وَ أَسَرَّ بَعْضُهُمْ خِلَافَ مَا أَظْهَرَ قُلْتُ کَیْفَ عَلِمُوا

ص: ۲۵۸

۱- کشداد، هو عبد اللّه بن عمرو الیشکری، خارجی ملعون.

الْقَوْلَ حَيْثُ قِيلَ لَهُمْ أَ لَسْتُ بِرَبِّكُمْ قَالَ إِنَّ اللَّهَ جَعَلَ فِيهِمْ مَا إِذَا سَأَلَهُمْ أَجَابُوهُ.

**[ترجمه]أبوبصیر نقل کرده، به امام صادق علیه السلام عرض کردم: درباره [عالم] ذر برایم بفرمایید و این‌که \\"هنگامی که خداوند بنی‌آدم را بر خودشان گواه گرفت که آیا پروردگار شما نیستم و آنان گفتند بلی\\" و بعضی از آنان خلاف آن... چه که گفتند

را در درونشان پنهان کردند، چگونه وقتی به آن‌ها گفته شد

ص: ۲۵۸

\\"آیا من پروردگار شما نیستم\\"، این سخن را فهمیدند؟ ایشان فرمودند: خداوند [این قدرت را] در وجود آنان قرار داد که هنگامی که از آنان سؤال کند، جوابش را بدهند.

**[ترجمه]

«۶۴»

شی، تفسیر العیاشی عَنْ زُرَارَةَ وَ حُمْرَانَ عَنْ أَبِی جَعْفَرٍ وَ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالا- إِنَّ اللَّهَ خَلَقَ الْخَلْقَ وَ هِیَ أَظِلَّةٌ فَأَرْسَلَ رَسُولَهُ مُحَمَّداً صلی الله علیه و آله فَمِنْهُمْ مَنْ آمَنَ بِهِ وَ مِنْهُمْ مَنْ کَذَّبَهُ ثُمَّ بَعَثَهُ فِی الْخَلْقِ الْآخَرِ فَآمَنَ بِهِ مَنْ کَانَ آمَنَ بِهِ فِی الْأَظِلَّةِ وَ جَحَدَهُ مَنْ جَحَدَ بِهِ یَوْمَئِذٍ فَقَالَ فَما کانُوا لِیُؤْمِنُوا بِما کَذَّبُوا بِهِ مِنْ قَبْلُ

**[ترجمه]تفسیر عیاشی: زراره و حمران نقل کرده‌اند که امام باقر و امام صادق علیهما السلام فرمودند: خداوند خلایق را چون سایه‌هایی آفرید و محمد صلی الله علیه و آله را [به سوی آنان] فرستاد و برخی از آن‌ها به ایشان ایمان آوردند و برخی دیگر ایشان را تکذیب کردند. سپس ایشان را در خلقتی دیگر [در این دنیا] برانگیخت و هر کس که در سایه‌ها با ایشان ایمان آورده بود، [در این دنیا نیز] به او ایمان آورد و هر کس که در آن روز ایشان را انکار کرده بود، [در این دنیا نیز] ایشان را انکار کرد، و خداوند فرمود: «فَما کانُوا لِیُؤْمِنُوا بِما کَذَّبُوا بِهِ مِنْ قَبْلُ» - . یونس / ۷۴ - {ولی ایشان بر آن نبودند که به چیزی که قبلاً آن را دروغ شمرده بودند ایمان بیاورند}.

**[ترجمه]

«۶۵»

شی، تفسیر العیاشی عَنْ أَبِی بَصِیرٍ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام فِی قَوْلِهِ ثُمَّ بَعَثْنا مِنْ بَعْدِهِ رُسُلًا إِلی قَوْمِهِمْ إِلَی بِما کَذَّبُوا بِهِ مِنْ قَبْلُ قَالَ بَعَثَ اللَّهُ الرُّسُلَ إِلَی الْخَلْقِ وَ هُمْ فِی أَصْلَابِ الرِّجَالِ وَ أَرْحَامِ النِّسَاءِ فَمَنْ صَدَّقَ حِینَئِذٍ صَدَّقَ بَعْدَ ذَلِکَ وَ مَنْ کَذَّبَ حِینَئِذٍ کَذَّبَ بَعْدَ ذَلِکَ.

**[ترجمه]تفسیر عیاشی: أبی‌بصیر نقل کرد، اما صادق علیه السلام درباره این سخن خداوند: «ثُمَّ بَعَثْنا مِنْ بَعْدِهِ رُسُلًا إِلى قَوْمِهِمْ» تا آن‌جا که فرمود: «بِما كَذَّبُوا بِهِ مِنْ قَبْلُ» - . همان - {آن‌گاه پس از وی رسولانی را به سوی قومشان برانگیختیم و آنان دلایل آشکار برایشان آوردند، ولی ایشان بر آن نبودند که به چیزی که قبلًا آن را دروغ شمرده بودند ایمان بیاورند} فرمودند: خداوند رسولان را در همان زمانی که خلایق در پشت مردان و رَحِم‌های زنان بودند به سویشان فرستاد؛ هر که در آن زمان تصدیق کرد، بعد از آن نیز تصدیق نمود و هر که در آن زمان تکذیب نمود، بعد از آن نیز تکذیب کرد.

**[ترجمه]

«۶۶»

شی، تفسیر العیاشی عَنْ أَبِی حَمْزَةَ الثُّمَالِیِّ عَنْ أَبِی جَعْفَرٍ علیه السلام قَالَ: إِنَّ اللَّهَ تَبَارَكَ وَ تَعَالَی هَبَطَ إِلَی الْأَرْضِ فِی ظُلَلٍ مِنَ الْمَلَائِكَةِ عَلَی آدَمَ وَ هُوَ بِوَادٍ يُقَالُ لَهُ الرَّوْحَاءُ وَ هُوَ وَادٍ بَيْنَ الطَّائِفِ وَ مَكَّةَ قَالَ فَمَسَحَ عَلَی ظَهْرِ آدَمَ ثُمَّ صَرَخَ بِذُرِّيَّتِهِ وَ هُمْ ذَرٌّ قَالَ فَخَرَجُوا كَمَا يَخْرُجُ النَّحْلُ مِنْ كُورِهَا فَاجْتَمَعُوا عَلَی شَفِيرِ الْوَادِی (۱)فَقَالَ اللَّهُ لِآدَمَ انْظُرْ مَا ذَا تَرَی فَقَالَ آدَمُ أَرَی ذَرّاً كَثِيراً عَلَی شَفِيرِ الْوَادِی فَقَالَ اللَّهُ يَا آدَمُ هَؤُلَاءِ ذُرِّيَّتُكَ أَخْرَجْتُهُمْ مِنْ ظَهْرِكَ لِآخُذَ عَلَيْهِمُ الْمِيثَاقَ لِی بِالرُّبُوبِيَّةِ وَ لِمُحَمَّدٍ بِالنُّبُوَّةِ كَمَا آخُذُهُ عَلَيْهِمْ فِی السَّمَاءِ قَالَ آدَمُ يَا رَبِّ وَ كَيْفَ وَسِعَتْهُمْ ظَهْرِی قَالَ اللَّهُ يَا آدَمُ بِلُطْفِ صَنِيعِی وَ نَافِذِ قُدْرَتِی قَالَ آدَمُ يَا رَبِّ فَمَا تُرِيدُ مِنْهُمْ فِی الْمِيثَاقِ قَالَ اللَّهُ أَنْ لَا يُشْرِكُوا بِی شَيْئاً قَالَ آدَمُ فَمَنْ أَطَاعَكَ مِنْهُمْ يَا رَبِّ فَمَا جَزَاؤُهُ قَالَ أُسْكِنُهُ جَنَّتِی قَالَ آدَمُ فَمَنْ عَصَاكَ فَمَا جَزَاؤُهُ قَالَ أُسْكِنُهُ نَارِی قَالَ آدَمُ يَا رَبِّ لَقَدْ عَدَلْتَ فِيهِمْ وَ لَيَعْصِيَنَّكَ أَكْثَرُهُمْ إِنْ لَمْ تَعْصِمْهُمْ.

**[ترجمه]تفسیر عیاشی: أبی‌حمزه ثمالی نقل کرده، امام باقر علیه السلام فرمودند: خداوند تبارک و تعالی در میان سایه انبوهی از فرشتگان به زمین بر آدم، که در آن هنگام در سرزمینی به نام روحاء که جایی بین طائف و مکه است، فرود آمد و بر پشت آدم دست کشید و سپس بر ذریه او که چون ذراتی بودند ندا سر داد و آنان مانند زنبورها از کندو خارج شدند و بر کرانه آن سرزمین جمع شدند. خداوند به آدم فرمود: نگاه کن که چه می‌بینی؟ آدم عرض کرد: ذرات بسیاری بر کرانه [این] سرزمین می‌بینم. خداوند فرمود: ای آدم! اینان فرزندان تو هستند که من آنان را از پشت تو بیرون آوردم تا از آنان بر ربوبیت خود و نبوت محمد میثاق بگیرم، همان‌طور که [این میثاق را] در آسمان نیز از آنان گرفتم. آدم عرض کرد: ای پروردگار من! چگونه پشت من این همه را در خود جای داده بود؟ خداوند فرمود: ای آدم! به لطف ساخت من و قدرت نافذم. آدم عرض کرد: ای پرودگار من! در میثاق از آنان چه خواستی؟ خداوند فرمود: این‌که به من هیچ شرکی نورزند. آدم عرض کرد: پاداش کسانی از آنان که تو را اطاعت کنند چیست؟ خداوند فرمود: او را در بهشت خود جای می‌دهم. آدم عرض کرد: کسانی که تو را معصیت کنند چه سزایی دارند؟ خداوند فرمود: او را در دوزخم جای می‌دهم. آدم عرض کرد: ای پروردگار من! درباره آنان عدالت ورزیدی و قطعاً بیشتر آنان، اگر حفظشان نکنی تو را معصیت خواهند کرد.

**[ترجمه]

بیان

هبط إلى الأرض أى هبط و نزل أمره و وحيه مع طوائف كثيره من الملائكه شبههم بالظلل فى وفورهم و كثرتهم و تراكمهم و الظلل جمع الظله و هى ما أظلك من

۱- الشفير: ناحيه كل شى ء، و من الوادى: ناحيه من أعلاه.

سحاب و نحوه و هذا مثل قوله تعالی هَلْ یَنْظُرُونَ إِلَّا أَنْ یَأْتِیَهُمُ اللَّهُ فِی ظُلَلٍ مِنَ الْغَمامِ وَ الْمَلائِکَهُ (۱)و المسح کنایه عن شمول اللطف و الرحمه.

lt;meta info="\\"در میان سایه انبوهی از فرشتگان بر آدم در زمین فرود آمد\\" یعنی به همراه گروه‌های زیادی از فرشتگان، که به جهت وفور و کثرت و تراکم، به ابرها تشبیه شده‌اند فرود آمد و امر و وحیش را نازل کرد، و \\"ظلل\\" جمع \\"ظلهٔ\\" به معنای ابر یا چیزی مانند آن است که سایه دارد،

ص: ۲۵۹

این تعبیر مانند این سخن خداوند متعال است: «هَلْ یَنْظُرُونَ إِلَّا أَنْ یَأْتِیَهُمُ اللَّهُ فِی ظُلَلٍ مِنَ الْغَمامِ وَ الْمَلائِکَهُ» - . بقره / ۲۱۰ - {مگر انتظار آنان غیر از این است که خدا و فرشتگان در [زیر] سایبان‌هایی از ابر سپید به سوی آنان بیایند}. و دست کشیدن، کنایه از شمول لطف و رحمت است.

**[ترجمه]

«۶۷»

کشف، کشف الغمه مِنْ کِتَابِ دَلَائِلِ الْحِمْیَرِیِّ عَنْ أَبِی هَاشِمٍ الْجَعْفَرِیِّ قَالَ: کُنْتُ عِنْدَ أَبِی مُحَمَّدٍ علیه السلام فَسَأَلَهُ مُحَمَّدُ بْنُ صَالِحٍ الْأَرْمَنِیُّ عَنْ قَوْلِ اللَّهِ وَ إِذْ أَخَذَ رَبُّکَ مِنْ بَنِی آدَمَ مِنْ ظُهُورِهِمْ ذُرِّیَّتَهُمْ وَ أَشْهَدَهُمْ عَلی أَنْفُسِهِمْ أَ لَسْتُ بِرَبِّکُمْ قالُوا بَلی شَهِدْنا قَالَ أَبُو مُحَمَّدٍ علیه السلام ثَبَتَتِ الْمَعْرِفَهُ وَ نَسُوا ذَلِکَ الْمَوْقِفَ وَ سَیَذْکُرُونَهُ وَ لَوْ لَا ذَلِکَ لَمْ یَدْرِ أَحَدٌ مَنْ خَالِقُهُ وَ لَا مَنْ رَازِقُهُ قَالَ أَبُو هَاشِمٍ فَجَعَلْتُ أَتَعَجَّبُ فِی نَفْسِی مِنْ عَظِیمِ مَا أَعْطَی اللَّهُ وَلِیَّهُ وَ جَزِیلِ مَا حَمَّلَهُ فَأَقْبَلَ أَبُو مُحَمَّدٍ عَلَیَّ فَقَالَ الْأَمْرُ أَعْجَبُ مِمَّا عَجِبْتَ مِنْهُ یَا أَبَا هَاشِمٍ وَ أَعْظَمُ مَا ظَنُّکَ بِقَوْمٍ مَنْ عَرَفَهُمْ عَرَفَ اللَّهَ وَ مَنْ أَنْکَرَهُمْ أَنْکَرَ اللَّهَ فَلَا مُؤْمِنَ إِلَّا وَ هُوَ بِهِمْ مُصَدِّقٌ وَ بِمَعْرِفَتِهِمْ مُوقِنٌ.

**[ترجمه]کشف الغمهٔ: [مؤلف] کتاب دلائل حمیری از أبی‌هاشم جعفری نقل کرده، در حضور امام حسن عسگری علیه السلام بودم که محمد بن صالح ارمنی از ایشان درباره این سخن خداوند: «وَ إِذْ أَخَذَ رَبُّکَ مِنْ بَنِی آدَمَ مِنْ ظُهُورِهِمْ ذُرِّیَّتَهُمْ وَ أَشْهَدَهُمْ عَلی أَنْفُسِهِمْ أَ لَسْتُ بِرَبِّکُمْ قالُوا بَلی شَهِدْنا» - . أعراف / ۱۷۲ - {و هنگامی را که پروردگارت از پشت فرزندان آدم ذریه آنان را برگرفت و ایشان را بر خودشان گواه ساخت که آیا پروردگار شما نیستم!؟ گفتند: چرا، گواهی دادیم} پرسید؛ امام حسن عسگری علیه السلام فرمودند: معرفت باقی ماند و حضور را از یاد بردند و در آینده آن را به یاد خواهند آورد، و اگر آن [میثاق] نبود، هیچ‌کس نمی‌دانست که آفریننده و روزی‌دهنده‌اش کیست. أبی‌هاشم نقل کرده، از عظمت عطای خداوند به ولی خود و امانت گران‌قدری که بر دوش او گذاشته، در درون خود به شگفت افتادم؛ امام عسگری روی به من کردند و فرمودند: ای أباهاشم! امر شگفت‌تر از آنی است که تو از آن در شگفت شده‌ای، چه خیال کرده‌ای درباره گروهی که هر کس آن‌ها را بشناسد، خدا را شناخته و هر که آن‌ها را انکار کند، خدا را انکار کرده است!؟ هیچ مؤمنی نیست مگر این‌که به آنان تصدیق کرده و به معرفت ایشان یقین داشته باشد.

**[ترجمه]

بيان

اعلم أن أخبار هذا الباب من متشابهات الأخبار و معضلات الآثار و لأصحابنا رضى الله عنهم فيها مسالك.

منها ما ذهب إليه الأخباريون و هو أنا نؤمن بها مجملا و نعترف بالجهل عن حقيقه معناها و عن أنها من أى جهه صدرت و نرد علمه إلى الأئمه عليهم السلام.

و منها أنها محموله على التقيه لموافقتها لروايات العامه و لما ذهبت إليه الأشاعره و هم جلّهم و لمخالفتها ظاهرا لما مر من أخبار الاختيار و الاستطاعه.

و منها أنها كنايه عن علمه تعالى بما هم إليه صائرون فإنه تعالى لما خلقهم مع علمه بأحوالهم فكأنه خلقهم من طينات مختلفه.

و منها أنها كنايه عن اختلاف استعداداتهم و قابلياتهم و هذا أمر بيّن لا يمكن إنكاره فإنه لا شبهه فى أن النبى صلى الله عليه و آله و أبا جهل ليسا فى درجه واحده من الاستعداد و القابليه و هذا لا يستلزم سقوط التكليف فإن الله تعالى كلّف النبى صلى الله عليه و آله حسب ما أعطاه من الاستعداد لتحصيل الكمالات و كلف أبا جهل حسب ما أعطاه من ذلك و لم يكلفه ما ليس فى وسعه و لم يجبره على شى ء من الشر و الفساد.

ص: ۲۶۰

۱- البقره: ۲۱۰.

و منها أنه لما كلّف الله تعالى الأرواح أولا- فى الذرّ و أخذ ميثاقهم فاختاروا الخير و الشر باختيارهم فى ذلك الوقت و تفرع اختلاف الطينه على ما اختاروه باختيارهم كما دل عليه بعض الأخبار السابقه فلا فساد فى ذلك.

و لا- يخفى ما فيه و فى كثير من الوجوه السابقه و ترك الخوض فى أمثال تلك المسائل الغامضه التى تعجز عقولنا عن الإحاطه بكنهها أولى لا- سيما فى تلك المسأله التى نهى أئمتنا عن الخوض فيها و لنذكر بعض ما ذكره فى ذلك علماؤنا رضوان الله عليهم و مخالفوهم.

فمنها ما ذكره الشيخ المفيد قدس الله روحه فى جواب المسائل السرويّه

حيث سئل ما قوله أدام الله تأييده فى معنى الأخبار المرويّه عن الأئمه الهاديه عليهم السلام فى الأشباح و خلق الله تعالى الأرواح قبل خلق آدم عليه السلام بألفى عام و إخراج الذرّيّه من صلبه على صور الذرّ و

مَعْنَى قَوْلِ رَسُولِ اللَّهِ صلى الله عليه و آله الْأَرْوَاحُ جُنُودٌ مُجَنَّدَهٌ فَمَا تَعَارَفَ مِنْهَا ائْتَلَفَ وَ مَا تَنَاكَرَ مِنْهَا اخْتَلَفَ؟

الجواب: -و بالله التوفيق-

أن الأخبار بذكر الأشباح تختلف ألفاظها و تتباين معانيها و قد بنت الغلاه عليها أباطيل كثيره و صنّفوا فيها كتبا لغوا فيها و هزءوا فيما أثبتوه منه فى معانيها و أضافوا ما حوته الكتب إلى جماعه من شيوخ أهل الحق و تخرصوا الباطل بإضافتها إليهم من جملتها كتاب سموه كتاب الأشباح و الأظله نسبوه فى تأليفه إلى محمد بن سنان و لسنا نعلم صحه ما ذكروه فى هذا الباب عنه و إن كان صحيحا فإن ابن سنان قد طعن عليه و هو متهم بالغلو فإن صدقوا فى إضافه هذا الكتاب إليه فهو ضلال لضال عن الحق و إن كذبوا فقد تحملوا أوزار ذلك و الصحيح من حديث الأشباح الروايه التى جاءت عن الثقات بأن آدم عليه السلام رأى على العرش أشباحا يلمع نورها فسأل الله تعالى عنها فأوحى إليه أنها أشباح رسول الله صلى الله عليه و آله و أمير المؤمنين و الحسن و الحسين و فاطمه صلوات الله عليهم أجمعين و أعلمه أنه لو لا الأشباح التى رآها ما خلقه و لا خلق سماء و لا أرضا و الوجه فيما

أظهره الله تعالى من الأشباح و الصور لآدم أن دله على تعظيمهم و تبجيلهم (۱)و جعل ذلك إجلالا لهم و مقدمه لما يفترضه من طاعتهم و دليلا على أن مصالح الدين و الدنيا لا تتم إلا بهم و لم يكونوا فى تلك الحال صورا مجيبه و لا أرواحا ناطقه لكنها كانت على مثل صورهم فى البشريه يدل على ما يكونوا عليه فى المستقبل فى الهيئه و النور الذى جعله عليهم يدل على نور الدين بهم و ضياء الحق بحججهم و قد روى أن أسماءهم كانت مكتوبه إذ ذاك على العرش و أن آدم عليه السلام لما تاب إلى الله عز و جل و ناجاه بقبول توبته سأله بحقهم عليه و محلهم عنده فأجابه و هذا غير منكر فى العقول و لا مضاد للشرع المنقول و قد رواه الصالحون الثقات المأمونون و سلم لروايته طائفه الحق و لا طريق إلى إنكاره و الله ولى التوفيق.

**[ترجمه]باید دانست که روایات این بخش از جمله روایات متشابه و احادیث پیچیده است و اصحاب ما رضی الله عنهم درباره آن‌ها مسالک مختلفی دارند:

یکی از آن‌ها مسلکی است که أخباری‌ها به آن معتقدند و آن این‌که ما اجمالاً به این روایات ایمان داریم و اعتراف می‌کنیم که حقیقت معنای آن‌ها را نمی‌دانیم و نمی‌دانیم که این روایات از چه روی صادر شده است و علم آن را به ائمه علیهم السلام واگذار می‌کنیم.

مسلک دیگر این است که این روایات را باید بر تقیه حمل کرد؛ زیرا موافق با روایات اهل تسنن، و نیز موافق اعتقاد اشاعره که آنان نیز همگی از اهل تسنند می‌باشد، و نیز مخالف روایات اختیار و استطاعت است که پیش از این گذشت.

مسلک دیگر این‌که این روایات کنایه از علم خداوند متعال به عاقبت انسان‌هاست و از آن‌جا که خداوند متعال هنگامی که آنان را آفرید، به احوال آن‌ها نیز علم داشت، گویا آنان را از طینت‌های مختلفی آفریده است.

دیگر این‌که این روایات کنایه از اختلاف انسان‌ها در استعداد و قابلت‌هایشان است که این امر روشنی است و نمی‌توان آن را انکار کرد؛ زیرا شکی نیست که پیامبر صلی الله علیه و آله و أبوجهل از جهت استعداد و قابلیت در یک درجه نیستند، و این مستلزم ساقط شدن تکلیف نمی‌شود؛ زیرا خداوند متعال پیامبر صلی الله را به حسب استعدادی که در تحصیل کمالات به ایشان داده است تکلیف کرده و أبوجهل را نیز به حسب استعدادهایی که به او داده مکلف نموده و او را به تکالیفی که در توانش نیست مکلف نکرده و او را به کار شر یا فسادی مجبور نکرده است.

ص: ۲۶۰

مسلک دیگر این‌که هنگامی که خداوند در ابتدای خلقت در [عالم] ذر، ارواح را تکلیف نمود و از آنان میثاق گرفت، آن‌ها در همان وقت خیر و شر را به اختیار خود انتخاب کردند و اختلاف طینت نیز به حسب انتخاب آنان شکل گرفت، چنان‌چه بعضی از روایاتی که گذشت نیز بر این دلالت دارد و بنابراین نمی‌تواند توجیه غلطی باشد.

پوشیده نیست که در این مسلک [آخر] و بسیاری از مسلک‌های دیگر اشکالاتی وجود دارد و بهتر این است که غور در امثال این مسائل پیچیده که عقل‌های ما عاجز از احاطه به کنه آن‌هاست را رها کنیم، مخصوصاً این مسأله که ائمه ما، ما را از غور در آن نهی کرده‌اند. در این‌جا شایسته است بعضی از سخنان علمایمان رضوان الله علیهم و مخالفان آن‌ها را بیاوریم:

سخن شیخ مفید قدس الله روحه در جواب مسائل سرویهٔ

از ایشان سؤال شد که نظر ایشان أدام الله تأییده درباره روایاتی که از امامان هدایت‌گر علیهم السلام با مضامینی چون اشباح و خلقت خداوند متعال مر ارواح را دو هزار سال قبل از خلقت آدم علی نبینا و آله و علیه السلام و بیرون آوردن ذریه آدم از صلبش به صورت ذرات، وارد شده چیست و معنای این سخن رسول خدا صلی الله علیه و آله که فرمودند: روح‌ها سربازانی به صف درآمده‌اند؛ آن‌هایی که هم‌دیگر را باز شناسند، به هم می‌پیوندند و آن‌هایی که یک‌دیگر را نشناسند، از هم‌دیگر جدا می‌شوند.

جواب؛ و توفیق در دست خداوند است:

روایات در زمینه سخن از اشباح به جهت الفاظ با هم اختلاف دارند و معانی آن‌ها با هم متباین است و اهل غلوّ، سخنان باطل زیادی بر آن روایات بنا کرده‌اند و کتاب‌های بیهوده‌ای درباره آن‌ها نوشته‌اند و معناهایی از آن روایات در کتاب‌هایشان آورده‌اند که مایه تمسخر است و محتویات آن کتاب‌ها را به گروهی از دانشمندان اهل حق نسبت داده‌اند و با نسبت دادن سخن باطل خود به آن‌ها دروغ بسته‌اند. یکی از آن کتاب‌ها، کتابی به نام أشباح و أظلهٔ است که تألیف آن را به محمد بن سنان نسبت داده‌اند و ما به هیچ وجه علم نداریم که سخنانی که در این باب از او آورده‌اند از او باشد و اگر هم این‌گونه باشد، إبن سنان [از کسانی است که] مورد طعن قرار گرفته است و متهم به غلوّ است. اگر در انتساب این کتاب به او درست گفته باشند، آن کتاب مایه گمراهی و از سخنان کسی است از حق گمراه شده است، و اگر دروغ گفته باشند، بار گناه آن را به دوش خود گذاشته‌اند. روایت صحیحی که درباره اشباح وجود دارد، روایتی از طریق افراد ثقه و با این مضمون است: آدم علی نبینا و آله و علیه السلام بر روی عرش شبح‌هایی دید که نورشان می‌درخشید و درباره آن‌ها از خداوند متعال سؤال کرد و خداوند به او وحی کرد که آن‌ها اشباح رسول خدا صلی الله علیه و آله و امیرالمؤمنین و حسن و حسین و فاطمه صلوات الله علیهم أجمعین می‌باشند و به او فرمود که اگر اشباحی که آن‌ها را دید نمی‌بودند، او را خلق نمی‌کرد و آسمان و زمینی نمی‌... آفرید.

ص: ۲۶۱

و علت این‌که خداوند متعال آن اشباح و صورت‌ها را برای آدم آشکار کرد این بود که بزرگی و کرامت آن‌ها را به او نشان دهد و آن را سببی برای گرامی‌داشت ایشان و مقدمه‌ای برای طاعتی که می‌خواست از آن‌ها واجب کند قرار دهد و نشان دهد که مصالح دین و دنیا جز به سبب ایشان تکمیل نمی‌شود. ایشان در آن حال هنوز به شکل صورت‌های که بتوانند جواب دهند و روح‌هایی که بتوانند سخن بگویند نبودند، ولی به همان صورتی که در [هنگام] بشریت ظاهر شدند بودند، و [حال ایشان در آن زمان، طوری بود که] نشان می‌داد که در آینده به چه شکلی خواهند بود، و نوری که خداوند بر آنان قرار داده بود، نشان از [وجود] نور دین در آن‌ها و روشنایی حق به سبب حجت‌هایشان بود. روایت شده است که نام‌های آنان در آن زمان بر عرش نوشته شده بود و هنگامی که آدم علی نبینا و آله و علیه السلام به پیش‌گاه خداوند عزّ و جلّ توبه کرد و با او مناجات کرد تا توبه‌اش را قبول کند، خداوند را به حق آنان و جای‌گاه ایشان نزدش مسألت نمود و خداوند او را اجابت کرد و این به جهت عقلی مانعی ندارد و به جهت شرعی تضادی ندارد، علاوه بر این‌که انسان‌های شایسته و مورد اطمینان و با صداقت، که

اهل حق روایات آنان را پذیرفته‌اند، آن را نقل کرده‌اند و هیچ راهی برای انکار آن نیست. و خداوند صاحب توفیقات است.

**[ترجمه]

فصل

و مثل ما بشر الله به آدم علیه السلام من تأهیله نبیه صلی الله علیه و آله لما أهَّله له و تأهیل أمیر المؤمنین و الحسن و الحسین علیهم السلام لما أهَّلهم له و فرض علیه تعظیمهم و إجلالهم کما بشر به فی الکتب الأولی من بعثته لنبینا صلی الله علیه و آله فقال فی محکم کتابه النَّبِیَّ الْأُمِّیَّ الَّذِی یَجِدُونَهُ مَکْتُوباً عِنْدَهُمْ فِی التَّوْراهِ وَ الْإِنْجِیلِ یَأْمُرُهُمْ بِالْمَعْرُوفِ وَ یَنْهاهُمْ عَنِ الْمُنْکَرِ وَ یُحِلُّ لَهُمُ الطَّیِّباتِ وَ یُحَرِّمُ عَلَیْهِمُ الْخَبائِثَ وَ یَضَعُ عَنْهُمْ إِصْرَهُمْ وَ الْأَغْلالَ الَّتِی کانَتْ عَلَیْهِمْ فَالَّذِینَ آمَنُوا بِهِ وَ عَزَّرُوهُ وَ نَصَرُوهُ وَ اتَّبَعُوا النُّورَ الَّذِی أُنْزِلَ مَعَهُ أُولئِکَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ (۲)و قوله تعالی مخبرا عن المسیح علیه السلام وَ مُبَشِّراً بِرَسُولٍ یَأْتِی مِنْ بَعْدِی اسْمُهُ أَحْمَدُ (۳)و قوله سبحانه وَ إِذْ أَخَذَ اللَّهُ مِیثاقَ النَّبِیِّینَ لَما آتَیْتُکُمْ مِنْ کِتابٍ وَ حِکْمَهٍ ثُمَّ جاءَکُمْ رَسُولٌ مُصَدِّقٌ لِما مَعَکُمْ لَتُؤْمِنُنَّ بِهِ وَ لَتَنْصُرُنَّهُ (۴)یعنی رسول الله صلی الله علیه و آله فحصلت البشائر به من الأنبیاء و أممهم قبل إخراجه إلی العالم بالوجود و إنما أراد جل اسمه بذلک إجلاله و إعظامه و أن یأخذ العهد له علی الأنبیاء و الأمم کلها فلذلک أظهر لآدم علیه السلام صوره شخصه و أشخاص أهل بیته علیهم السلام و أثبت أسماءهم له لیخبره بعاقبتهم و بین له عن محلهم عنده و منزلتهم لدیه و لم یکونوا

۱- بجله: عظمه و کرمه.

۲- الأعراف: ۱۵۷.

۳- الصف: ۶.

۴- آل عمران: ۸۱.

فی تلک الحال أحیاء ناطقین و لا أرواحا مکلفین و إنما کانت أشباحهم داله علیهم حسب ما ذکرناه.

**[ترجمه]و مَثَل بشارتی که خداونـد درباره اهلیتی که به پیامبرش صـلی الله علیه و آله و اهلیتی که به امیرالمؤمنین و حسن و حسـین علیهم السـلام عطـا کرده بـود، به آدم علی نبینـا و آله و علیه السـلام داد و بزرگ‌داشـتن و گرامی‌داشـتن آن‌هـا را بر او واجب کرد، ماننـد بشـارتی است که در کتـاب‌هـای پیامبرانی که پیش از پیامبر ما صـلی الله علیه و آله فرسـتاده بود داده است؛ خداونـد در کتاب اسـتوارش فرمود: «النَّبِیَّ الْأُمِّیَّ الَّذِی یَجِـدُونَهُ مَکْتُوباً عِنْـدَهُمْ فِی التَّوْراهِ وَ الْإِنْجِیلِ یَأْمُرُهُمْ بِالْمَعْرُوفِ وَ یَنْهاهُمْ عَنِ الْمُنْکَرِ وَ یُحِـلُّ لَهُمُ الطَّیِّبـاتِ وَ یُحَرِّمُ عَلَیْهِمُ الْخَبـائِثَ وَ یَضَـعُ عَنْهُمْ إِصْـرَهُمْ وَ الْأَغْلالَ الَّتِی کـانَتْ عَلَیْهِمْ فَـالَّذِینَ آمَنُوا بِهِ وَ عَزَّرُوهُ وَ نَصَـرُوهُ وَ اتَّبَعُـوا النُّورَ الَّذِی أُنْزِلَ مَعَهُ أُولئِـکَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ» - . أعراف / ۱۵۷ - {[پیامبر درس نخوانـده که [نام] او را نزد خود در تورات و انجیل نوشته می یابند، [همان پیامبری که] آنان را به کار پسندیده فرمان می دهد و از کار ناپسند باز می دارد و برای آنـان چیزهای پاکیزه را حلال و چیزهای ناپاک را بر ایشان حرام می گردانـد و از [دوش] آنان قیـد و بنـدهایی را که بر ایشـان بوده است برمی دارد. پس کسانی که به او ایمان آوردنـد و بزرگش داشـتند و یاریش کردنـد و نوری را که با او نازل شده است پیروی کردند، آنان همان رستگارانند}، و این سخن خداوند متعال از زبان مسیح علی نبینا و آله و علیه السلام: «وَ مُبَشِّراً بِرَسُولٍ یَـأْتِی مِنْ بَعْـدِی اسْـمُهُ أَحْمَـدُ» - . صف / ۶ - {و به فرسـتاده ای که پس از من می آیـد و نـام او احمـد اسـت بشارت‌گرم}، و این سخن خداوند سبحان: «وَ إِذْ أَخَذَ اللَّهُ مِیثاقَ النَّبِیِّینَ لَما آتَیْتُکُمْ مِنْ کِتابٍ وَ حِکْمَهٍ ثُمَّ جاءَکُمْ رَسُولٌ مُصَدِّقٌ لِمـا مَعَکُمْ لَتُؤْمِنُنَّ بِهِ وَ لَتَنْصُـرُنَّهُ» - . آل عمران / ۸۱ - {و هنگـامی را که خداونـد از پیـامبران پیمان گرفت که هر گاه به شـما کتـاب و حکمتی دادم سپس شـما را فرسـتاده ای آمـد که آن‌چه را با شـماست تصـدیق کرد، البته به او ایمان بیاوریـد و حتماً یاریش کنیـد}، که مقصود خداونـد رسول خـدا صـلی الله علیه و آله است. بنابراین بشارت به ایشان توسط پیامبران و امت‌های پیشـین، قبل از آمدن ایشان به عالم وجود، موجود بوده است، و قصد خداوند جل إسـمه از آن [بشارت‌ها] فقط این بوده اسـت که ایشـان را گرامی و بزرگ بـدارد و از همه پیـامبران و امت‌ها برای ایشان پیمان بگیرد و برای همین بود که صورت شـخص ایشـان و شـخص اهـل بیت علیهم السـلام را برای آدم آشـکار کرد و نام‌های آن‌ها را ثبت نمود تا آدم را به عاقبت ایشان آگاه کند و جایگاه و منزلت ایشان نزد خود را برای او آشکار نماید،

ص: ۲۶۲

با این‌که آن‌ها در آن حال، زنـده و سـخن‌گو نبودند و هنوز به صورت روح‌هایی که مکلف شوند، در نیامده بودند و چنان‌چه گفتیم شبح‌های ایشان بود که بر ایشان دلالت می‌کرد.

**[ترجمه]

و قد بشـر الله عز و جل بالنبی و الأئمه علیهم السلام فی الکتب الأولی فقال فی بعض کتبه التی أنزلها علی أنبیائه علیهم السلام و أهـل الکتب یقرءونه و الیهود یعرفونه أنه ناجی إبراهیم الخلیل علیه السـلام فی مناجاته إنی قـد عظمتک و بارکت علیک و علی إسـماعیل و جعلت منه اثنی عشـر عظیما و کبرتهم جدا جدا و جعلت منهم شعبا عظیما لأمه عظیمه و أشباه ذلک کثیر فی کتب الله تعالی الأولی.

**[ترجمه]خداوند عزّ و جلّ در کتاب‌های [آسمانی] نخستین، به پیامبر و ائمه علی نبینا و آله و علیهم السلام بشارت داده است؛ در یکی از کتاب‌هایی که بر پیامبرانش علی نبینا و آله و علیهم السلام نازل نموده و اهل کتاب آن را می‌خوانند و یهودیان آن را می‌شناسند فرموده است: خداوند با ابراهیم خلیل علی نبینا و آله و علیه السلام مناجات کرد و به او فرمود: من تو را بزرگ داشتم و بر تو و اسماعیل برکت دادم و از او دوازده فرزند آفریدم و جد اندر جد آنان را بزرگ داشتم و از آنان دودمان‌های بزرگی برای امتی بزرگ آفریدم. و مانند این مطلب در کتاب‌های نخستین خداوند متعال زیاد است.

**[ترجمه]

فأما الحديث فی إخراج الذريه من صلب آدم عليه السلام على صوره الذر فقد جاء الحديث بذلك على اختلاف ألفاظه و معانيه و الصحيح أنه أخرج الذريه من ظهره كالذر فملأ بهم الأفق و جعل على بعضهم نورا لا يشوبه ظلمه و على بعضهم ظلمه لا يشوبها نور و على بعضهم نورا و ظلمه فلما رآهم آدم عليه السلام عجب من كثرتهم و ما عليهم من النور و الظلمه فقال يا رب ما هؤلاء قال الله عز و جل له هؤلاء ذريتک يريد تعريفه كثرتهم و امتلاء الآفاق بهم و أن نسله يكون فی الكثره كالذر الذی رآه ليعرفه قدرته و يبشره بإفضال نسله و كثرتهم فقال عليه السلام يا رب ما لی أرى على بعضهم نورا لا ظلمه فيه و على بعضهم ظلمه لا يشوبها نور و على بعضهم ظلمه و نورا فقال تبارك و تعالى أما الذين عليهم النور منهم بلا ظلمه فهم أصفيائی من ولدك الذی يطيعونی و لا يعصونی فی شیء من أمری فأولئک سكان الجنه و أما الذين عليهم ظلمه و لا يشوبها نور فهم الكفار من ولدك الذين يعصونی و لا يطيعونی فأما الذين عليهم نور و ظلمه فأولئك الذين يطيعونی من ولدك و يعصونی فيخلطون أعمالهم السيئه بأعمال حسنه فهؤلاء أمرهم إلی إن شئت عذبتهم فبعدلی و إن شئت عفوت عنهم فبفضلی فأنبأه الله تعالى بما يكون من ولده و شبههم بالذر الذی أخرجهم من ظهره و جعله علامه على كثره ولده و يحتمل أن يكون ما أخرجه من ظهره و جعل أجسام ذريته دون أرواحهم و إنما فعل الله تعالى ذلک ليدل آدم عليه السلام على العاقبه منه و يظهر له من قدرته و سلطانه و عجائب صنعته و أعلمه

بالکائن قبل کونه و لیزداد آدم علیه السلام یقینا بربه و یدعوه ذلک إلی التوفر علی طاعته و التمسک بأوامره و الاجتناب لزواجره فأما الأخبار التی جاءت بأن ذریه آدم علیه السلام استنطقوا فی الذر فنطقوا فأخذ علیهم العهد فأقروا فهی من أخبار التناسخیه و قد خلطوا فیها و مزجوا الحق بالباطل و المعتمد من إخراج الذریه ما ذکرناه دون ما عداه مما استمر القول به علی الأدله العقلیه و الحجج السمعیه و إنما هو تخلیط لا یثبت به أثر علی ما وصفناه.

**[ترجمه]اما سخن درباره خارج کردن فرزندان آدم به صورت ذرات از پشت او، این مطلب، در قالب الفاظ و معانی مختلفی در روایات آمده است و صحیح این است که خداوند فرزندان آدم را چون ذراتی از پشت او بیرون آورد و افق را از آنان پُر کرد و بعضی از آنان را نورهایی بدون تاریکی، و برخی دیگر را تاریکی بدون نور، و برخی دیگر را، هم نور و هم تاریکی آفرید. هنگامی که آدم علی نبینا و آله و علیه السلام به آنان نگاه کرد، از نور و تاریکی شدید آن‌ها تعجب کرد و عرض کرد: ای پرودگار من! این‌ها چه هستند؟ خداوند عزّ و جلّ به او فرمود: این‌ها فرزندان تو هستند. خداوند می‌خواست که کثرت آن... ها و پر شدن آفاق به وجود آن‌ها را به آدم نشان دهد و این‌که نسل او در کثرت مانند ذراتی خواهند بود که او آن‌ها را دیده است، خداوند می‌خواست قدرت خود را به او نشان دهد و او را بشارت به برکت و زیاد شدن نسلش دهد. آدم علی نبینا و آله و علیه السلام عرض کرد: ای پروردگار من! چگونه است که بر روی بعضی از آنان نوری بدون تاریکی و بر روی برخی دیگر، تاریکی بدون نور و بر برخی دیگر، تاریکی و نور را با هم می‌بینم؟ خداوند تبارک و تعالی فرمود: آن‌هایی که بر رویشان نوری بدون تاریکی است، برگزیدگان من از میان فرزندان تو هستند که مرا اطاعت می کنند و هیچ‌یک از اوامر مرا معصیت نمی‌نمایند، و هم‌آنان ساکنان بهشتند. آن‌هایی که بر رویشان تاریکی بدون نور است، فرزندان کافر تو هستند که مرا معصیت می‌نمایند و اطاعت نمی کنند. و آن‌هایی که بر رویشان هم نور است و هم تاریکی، آن دسته از فرزندان تو هستند که هم مرا اطاعت می کنند و هم معصیت می‌نمایند و اعمال بد خود با با اعمال نیکشان مخلوط می کنند و عاقبتشان در دست من است؛ اگر بخواهم آنان را عذاب کنم، از روی عدالتم است و اگر بخواهم از آنان در گذرم، از روی فضلم می‌باشد. خداوند متعال آدم را به فرزندانش که در آینده [به این دنیا] خواهند آمد آگاه کرد و آنان را به ذراتی که از پشتش بیرون کشیده باشد تشبیه کرد و این را علامت کثرت فرزندان او قرار داد. و محتمل است که چیزی که خداوند از پشت آدم بیرون کشید و آن را به صورت اجسام ذره‌ای در آورد، ارواح آن‌ها نبوده باشد و خداوند متعال این کار را فقط برای این‌که به آدم نشان دهد که عاقبت او چه می‌شود، و نیز برای این‌که قدرت و سلطنت و آفرینش شگفتش را به او نشان دهد و هم‌چنین به او نشان

ص: ۲۶۳

دهد که قبل از وجودش چه بوده است، و بدین طریق آدم علی نبینا و آله و علیه السلام یقین بیشتری به پروردگارش پیدا کند و این یقین اضافی سبب شود که بیشتر او را اطاعت کند و بیشتر امرهای او را انجام دهد و از منهیاتش بیشتر پرهیز کند. اما روایاتی که در آن‌ها آمده است که ذریه آدم در [عالم] ذر استنطاق شدند و سخن گفتند و از آنان پیمان گرفته شد و آنان نیز اقرار کردند، از روایات تناسخیه هستند که در آن خلط کرده‌اند و حق را به باطل آمیخته‌اند، و آن‌چه که درباره [مسأله] بیرون کشیدن ذریه [از پشت آدم] می‌توان به آن اعتماد کرد، همان است که ما گفتیم، نه آن سخنانی که در این باره در دلایل عقلی و حجت‌های نقلی ادامه یافته است، و چنان‌چه گفتیم فقط خلط مبحث است و هیچ چیز با آن ثابت نمی‌شود.

**[ترجمه]

فإن تعلق متعلق بقوله تبارک اسمه وَ إِذْ أَخَذَ رَبُّکَ مِنْ بَنِی آدَمَ مِنْ ظُهُورِهِمْ ذُرِّیَّتَهُمْ وَ أَشْهَدَهُمْ عَلی أَنْفُسِهِمْ أَ لَسْتُ بِرَبِّکُمْ قالُوا بَلی شَهِدْنا أَنْ تَقُولُوا یَوْمَ الْقِیامَهِ إِنَّا کُنَّا عَنْ هذا غافِلِینَ (۱)فظن بظاهر هذا القول تحقق ما رواه أهل التناسخ و الحشویه و العامه فی إنطاق الذریه و خطابهم و أنهم کانوا أحیاء ناطقین فالجواب عنه أن لهذه الآیه من المجاز فی اللغه کنظائرها مما هو مجاز و استعاره و المعنی فیها أن الله تبارک و تعالی أخذ من کل مکلف یخرج من ظهر آدم و ظهور ذریته العهد علیه بربوبیته من حیث أکمل عقله و دله بآثار الصنعه علی حدثه و أن له محدثا أحدثه لا یشبهه یستحق العباده منه بنعمه علیه فذلک هو أخذ العهد منهم و آثار الصنعه فیهم و الإشهاد لهم علی أنفسهم بأن الله تعالی ربهم و قوله تعالی قالُوا بَلی یرید به أنهم لم یمتنعوا من لزوم آثار الصنعه فیهم و دلائل حدثهم اللازمه لهم و حجه العقل علیهم فی إثبات صانعهم فکأنه سبحانه لما ألزمهم الحجه بعقولهم علی حدثهم و وجود محدثهم قال لهم أَ لَسْتُ بِرَبِّکُمْ فلما لم یقدروا علی الامتناع من لزوم دلائل الحدث لهم کانوا کقائلین بَلی شَهِدْنا و قوله تعالی أَنْ تَقُولُوا یَوْمَ الْقِیامَهِ إِنَّا کُنَّا عَنْ هذا غافِلِینَ أَوْ تَقُولُوا إِنَّما أَشْرَکَ آباؤُنا مِنْ قَبْلُ وَ کُنَّا ذُرِّیَّهً مِنْ بَعْدِهِمْ أَ فَتُهْلِکُنا بِما فَعَلَ الْمُبْطِلُونَ أ لا ترى أنه احتج علیهم بما لا یقدرون یوم القیامه أن یتأولوا فی إنکاره و لا یستطیعون و قد قال سبحانه وَ الشَّمْسُ وَ الْقَمَرُ وَ النُّجُومُ وَ الْجِبالُ وَ الشَّجَرُ وَ الدَّوَابُّ وَ کَثِیرٌ مِنَ النَّاسِ وَ کَثِیرٌ حَقَّ عَلَیْهِ

ص: ۲۶۴

۱- الأعراف: ۱۷۲.

الْعَذابُ (۱)و لم يرد أن المذكور يسجد كسجود البشر فى الصلاه و إنما أراد به غير ممتنع من فعل الله فهو كالمطيع لله و هو معبر عنه بالساجد قال الشاعر.

بجمع تضل البلق فى حجراته. ترى الأكم فيها سجدا للحوافر.

(۲)يريد أن الحوافر تذل الأكم بوطيها عليها.

و قوله تعالى ثُمَّ اسْتَوى إِلَى السَّماءِ وَ هِيَ دُخانٌ فَقالَ لَها وَ لِلْأَرْضِ ائْتِيا طَوْعاً أَوْ كَرْهاً قالَتا أَتَيْنا طائِعِينَ (۳)و هو سبحانه لم يخاطب السماء بكلام و لا السماء قالت قولا مسموعا و إنما أراد أنه عمد إلى السماء فخلقها و لم يتعذر عليه صنعتها فكأنه لما خلقها فَقالَ لَها وَ لِلْأَرْضِ ائْتِيا طَوْعاً أَوْ كَرْهاً فلما تعلقت بقدرته كانتا كالقائل أَتَيْنا طائِعِينَ و كمثل قوله تعالى يَوْمَ نَقُولُ لِجَهَنَّمَ هَلِ امْتَلَأْتِ وَ تَقُولُ هَلْ مِنْ مَزِيدٍ (۴)و الله تعالى يجل عن خطاب النار و هى مما لا يعقل و لا يتكلم و إنما الخبر عن سعتها و أنها لا تضيق بمن يحلها من المعاقبين و ذلك كله على مذهب أهل اللغه و عادتهم فى المجاز أ لا ترى إلى قول شاعر.

و قالت له العينان سمعا و طاعه. و أَسْبَلَتا (۵)كالدُّرِّ ما لم يُثَقَّب.

و العينان لم تقولا قولا مسموعا و لكنه أراد منهما البكاء فكانت كما أراد من غير تعذر عليه و مثله قول عنتره.

فازوَرّ من وقْع القَنا بلُبانه. و شكا إلىَّ بعَبْره و تحمُّم.

(۶)

۱- الحجّ: ۱۸.

۲- الاكم جمع الاكمه: التل. و الحوافر جمع الحافر، و الحافر للدابّه بمنزله القدم للإنسان.

۳- حم السجده: ۱۱.

۴- ق: ۳۰.

۵- أسبلت العين الدمع: أرسلت.

۶- الازورار عن الشىء العدول عنه، و القنا جمع قناه و هى الرمح، و وقعها وقوعها و الضرب بها، و اللبان بالفتح ما جرى عليه اللبن. منه قدّس سرّه.

و الفرس لا یشتکی قولا لکنه ظهر منه علامه الخوف و الجزع فسمی ذلک قولا و منه قول الآخر.

و شکا إلیَّ جَمَلِی طولَ السَّرَی. (۱)و الجمـل لاـ یتکلم لکنه لمـا ظهر منه النصب و الوصب لطول السـری عبر عن هـذه العلاـمه بالشکوی التی تکون کالنطق و الکلام و منه قولهم أیضا.

امتلأ الحوض و قال قَطْنِی. (۲)حسبک منی قد ملأت بطنی.

و الحوض لم یقل قطنی لکنه لما امتلأ بالماء عبر عنه بأنه قال حسبی و لـذلک أمثال کثیره فی منثور کلام العرب و منظومه و هو من الشواهد علی ما ذکرناه فی تأویل الآیه و الله تعالی نسأل التوفیق.

**[ترجمه]اگر کسـی به این سـخن خداونـد تبارک إسـمه: «وَ إِذْ أَخَذَ رَبُّکَ مِنْ بَنِی آدَمَ مِنْ ظُهُورِهِمْ ذُرِّیَّتَهُمْ وَ أَشْـهَدَهُمْ عَلی أَنْفُسِـهِمْ أَ لَسْـتُ بِرَبِّکُمْ قـالُوا بَلی شَـهِدْنا أَنْ تَقُولُـوا یَوْمَ الْقِیـامَهِ إِنَّا کُنَّا عَـنْ هـذا غـافِلِینَ» - . أعراف / ۱۷۲ - {و هنگـامی که پروردگـارت از پشت فرزنـدان آدم ذریه آنـان را برگرفت و ایشان را بر خودشان گواه ساخت که آیا پروردگار شـما نیسـتم!؟ گفتنـد: چرا، گواهی دادیم تا مبادا روز قیامت بگویید ما از این [امر] غافل بودیم} اسـتناد کند و از ظاهر این سـخن گمان کند که این سخن مؤید روایاتی است

که اهـل تناسـخ و حشویه و اهـل سـنت دربـاره به سـخن درآمـدن ذرات و مورد خطاب قرار گرفتن آن‌ها و این‌که آن‌ها زنـده بوده‌اند و سـخن گفته‌اند نقل کرده‌اند، در جواب به او گفته می‌شود: این آیه از موارد مجاز لغوی است و مانند نظائر مجازی و اسـتعاری خود است و معنایش این است که خداونـد تبارک و تعالی از هر مکلفی که از پشت آدم و پشت فرزندان آدم بیرون می‌آید، پیمان ربوبیت برای خودش گرفته است، چرا که خداوند عقل او را کامل کرده و وی را از روی نعمت خود، به وسـیله نشانه‌های آفرینش به مخلوق بودن مخلوقات و این‌که آفریننده‌ای دارند که آن‌ها را خلق کرده و به آن‌ها شبیه نیست و مسـتحق عبادت است رهنمون شـده است و این است معنای گرفتن پیمان از آن‌ها و آثار آفرینش در آن‌ها و گواه‌گرفتنشان بر خودشان به این‌که خداونـد پروردگارشان است. و مقصود خداونـد متعال از این سـخنش: «قالُوا بَلی» این است که آنان از پـذیرفتن آثار آفرینش و دلایـل آفریـده‌شـدنشان که در وجود آن‌ها بود و قبول کردن حجت‌های عقلی که در اثبات آفریـدگار برایشان اقامه شده بود امتناع نکردند. و گویا خداوند سـبحان هنگامی که آنان را با حجت به وسـیله عقل‌هایشان بر آفریده شدنشان و وجود آفریـدگارشان ملزم کرده اسـت، بـه آنـان فرمـوده است: «أَ لَسْتُ بِرَبِّکُمْ» - . همـان - {آیـا پروردگـار شـما نیسـتم!؟}، و آنـان نتوانسـتند از لزوم دلایل آفرینش برای خود امتناع کننـد وماننـد این بود که بگویند «بَلی شَـهِدْنا» {چرا، گواهی دادیم}. و [اما] این سـخن خداونـد متعـال: «أَنْ تَقُولُوا یَوْمَ الْقِیـامَهِ إِنَّا کُنَّا عَنْ هـذا غافِلِینَ * أَوْ تَقُولُوا إِنَّما أَشْـرَکَ آباؤُنا مِنْ قَبْلُ وَ کُنَّا ذُرِّیَّهً مِنْ بَعْـدِهِمْ أَ فَتُهْلِکُنـا بِمـا فَعَـلَ الْمُبْطِلُونَ» - . همان / ۱۷۲ و ۱۷۳ - {تـا مبـادا روز قیـامت بگوییـد مـا از این [امر] غافل بودیم * یا بگوییـد پدران ما پیش از این مشـرک بوده اند و ما فرزندانی پس از ایشان بودیم؛ آیا ما را به خاطر آن‌چه باطل اندیشان انجام داده انـد هلاک می کنی!؟}، آیا نمی‌بینید که خداوند علیه آنان به چیزی احتجاج کرده که در روز قیامت نتوانند آن را با هیچ توجیهی انکار کننـد و نمی‌توانند [چنین کنند]!؟ خداوند سـبحان فرموده است: «وَ الشَّمْسُ وَ الْقَمَرُ وَ النُّجُومُ وَ الْجِبالُ وَ الشَّجَرُ وَ الـدَّوَابُّ وَ کَثِیرٌ مِنَ النَّاسِ وَ کَثِیرٌ حَقَّ عَلَیْهِ الْعَـذابُ» - . حج / ۱۸ - {و خورشـید و ماه و [تمام] سـتارگان و کوه‌ها و درختان و جنبندگان و بسیاری از مردم [برای او سجده می کنند] و بسیاری اند که عذاب بر آنان واجب شده است}.

و نبایـد اشـکال شود که چگونه چیزهایی که [در این آیه] از آن‌ها نام برده شـده است، می‌تواننـد مانند سـجده کردن انسان در نمـاز، سـجود کننـد؟ زیرا مقصود از این سـخن فقـط این بوده است که این کـار برای خداونـد غیر ممکن نیست و آن‌هـا مانند مطیعانی برای خداوند هستند و از این حالت به کسی که در حال سجده است تعبیر کرده است؛ شاعر گفته است:

بجمع تضل البلق فی حجراته تری الأکم فیها سجداً للحوافر

در میـان جمعی که حیوانـات سـیاه و سـفید در نواحی آن گم می‌شونـد، می‌بینی که تپه‌های آن نواحی برای سُم چهارپایان در حال سجودند.

که مقصودش این بوده که سُم‌ها با قدم گذاشتن بر تپه‌ها آن‌ها را خوار می‌کنند.

و این سـخن خداونـد متعـال: «ثُمَّ اسْـتَوی إِلَی السَّمـاءِ وَ هِیَ دُخـانٌ فَقـالَ لَهـا وَ لِلْـأَرْضِ ائْتِیا طَوْعاً أَوْ کَرْهاً قالَتا أَتَیْنا طائِعِینَ» - . فصلت / ۱۱ - {سـپس آهنگ [آفرینش] آسـمان کرد و آن بخاری بود، پس به آن و به زمین فرمود خواه یا ناخواه بیاییـد؛ آن دو گفتند: فرمان پذیر آمدیم}، خداوند سبحان به آسمان چیزی نفرمود و آسمان نیز سخنی که قابل شنیدن باشد نگفت، بلکه مقصود این است که خداوند قصد آفرینش آسـمان کرد و آن را آفرید و ساختن آن برایش غیر ممکن نبود، گویا هنگامی که آسـمان را خلق کرد، «فَقالَ لَها وَ لِلْأَرْضِ ائْتِیا طَوْعاً أَوْ کَرْهاً» - . همان - {پس به آن و به زمین فرمود خواه یا ناخواه بیایید}، و از آن‌جا که این کار در قدرت خداوند بود، مانند این بود که آن دو گفته باشند: «أَتَیْنا طائِعِینَ» - . همان - {فرمان پذیر

آمدیم}. مانند این سـخن خداوند متعال [که فرمود]: «یَوْمَ نَقُولُ لِجَهَنَّمَ هَلِ امْتَلَأْتِ وَ تَقُولُ هَلْ مِنْ مَزِیدٍ» - . ق / ۳۰ - {آن روز که [ما] به دوزخ می گوییم آیا پر شـدی، و می گویـد آیا باز هم هست}؛ خداونـد متعال والاتر از آن است که آتش را که نه عقلی دارد و نه سـخنی می‌گویـد خطاب کنـد، بلکه [این جمله] خبر از وسـعت دوزخ است و این‌که هر تعـداد از کیفرشدگان داخـل دوزخ برونـد، [وسـعت آن] تنگ نمی‌شود. و این‌ها همه بر شـیوه اهل زبان و عادت آن‌ها در مجاز است؛ آیا این سـخن شاعر را نمی‌بینید!؟

و قالت له العینان سمعاً و طاعتاً و أسلبتا کالدر ما لم یثقب

آن دو چشم به او گفتند: به گوشیم و در اطاعتیم، و اشک‌هایی چون مرواریدهای سوراخ نشده ریختند.

آن دو چشم، سـخنی که قابـل شـنیدن باشـد نگفتنـد، بلکه مقصود شـاعر گریه‌کردن است و مقصود او نیز به همان صورتی که قصد کرده فهمیده می‌شود و هیچ اشکالی بر او نیست. و مانند این سخن عنترهٔ:

فأزور من وقع القنا بلبانه و شکا إلیّ بعبرهٔ و تحمم

آن‌که نیزه‌ها بر سینه‌اش خورده را ترک می‌کنم، و حال آن‌که او از اندوه و داغ به من شکایت می‌کند.

ص: ۲۶۵

حال آن‌که اسب نمی‌تواند سخن به شکایت باز کند، ولی نشان‌های ترس و بی‌تابی که از او بروز کرده است، به سخن تعبیر شده است. و باز هم از اوست:

و شکا إلی جملی طول السری: شترم در تمام طول مسیر در شب به من شکایت کرد.

و حال آن‌که شتر نمی‌تواند سخن بگوید، ولی از آن‌جا که آثار خستگی و درد در طول مسیر از او آشکار شده است، او از این علامت به شکایتی که از جنس نطق و سخن است تعبیر کرده است. و از همین قبیل است این سخن آن‌ها که گفته‌اند:

امتلأ الحوض و قال قطنی حسبک منی قد ملأت بطنی

حوض پُر شد و گفت: مرا بس است، از من تو را کافیست که شکمم را پر کردی.

[در واقع] حوض نگفته است که مرا بس است، ولی از آن‌جا که پر از آب شده است، از این حالت به این‌که گفته باشد مرا بس است، تعبیر کرده است. و برای این نمونه‌های زیادی در نثر و نظم عربی وجود دارد که از شواهد تأویلی است که ما برای آیه [مورد بحث] گفتیم. از خداوند متعال توفیق مسألت می‌نماییم.

**[ترجمه]

فأما الخبر بأن الله تعالی خلق الأرواح قبل الأجساد بألفی عام فهو من أخبار الآحاد و قد روته العامه کما روته الخاصه و لیس هو مع ذلک مما یقطع علی الله بصحته و إنما نقله رواته لحسن الظن به و إن ثبت القول فالمعنی فیه أن الله تعالی قدر الأرواح فی علمه قبل اختراع الأجساد و اخترع الأجساد و اخترع لها الأرواح فالخلق للأرواح قبل الأجساد خلق تقدیر فی العلم کما قدمناه و لیس بخلق لذواتها کما وصفناه و الخلق لها بالإحداث و الاختراع بعد خلق الأجسام و الصور التی تدبرها الأرواح و لو لا أن ذلک کذلک لکانت الأرواح تقوم بأنفسها و لا تحتاج إلی آلات یعتملها و لکنا نعرف ما سلف لنا من الأحوال قبل خلق الأجساد کما نعلم أحوالنا بعد خلق الأجساد و هذا محال لا خفاء بفساده.

و أما الحدیث بأن الأرواح جنود مجنده فما تعارف منها ائتلف و ما تناکر منها اختلف فالمعنی فیه أن الأرواح التی هی الجواهر البسائط تتناصر بالجنس و تتخاذل بالعوارض فما تعارف منها باتفاق الرأی و الهوی ائتلف و ما تناکر منها

ص: ۲۶۶

۱- بضم السین: سیر اللیل.

۲- أی حسبی.

بمباينه فی الرأی و الهوی اختلف و هذا موجود حسا و مشاهد و لیس المراد بذلک أن ما تعارف منها فی الذر ائتلف کما یذهب إلیه الحشویه کما بیناه من أنه لا علم للإنسان بحال کان علیها قبل ظهوره فی هذا العالم و لو ذکر بکل شی ء ما ذکر ذلک فوضح بما ذکرناه أن المراد بالخبر ما شرحناه و الله الموفق للصواب انتهی.

أقول: ۲۶۷ طرح ظواهر الآیات و الأخبار المستفیضه بأمثال تلک الدلائل الضعیفه و الوجوه السخیفه جرأه علی الله و علی أئمه الدین و لو تأملت فیما یدعوهم إلی ذلک من دلائلهم و ما یرد علیها من الاعتراضات الوارده لعرفت أن بأمثالها لا یمکن الاجتراء علی طرح خبر واحد فکیف یمکن طرح تلک الأخبار الکثیره الموافقه لظاهر الآیه الکریمه بها و بأمثالها و سیأتی الأخبار الداله علی تقدم خلق الأرواح علی الأجساد فی کتاب السماء و العالم و سنتکلم علیها.

و منها ما ذکره السید المرتضی رضی الله عنه فی قوله تعالی وَ إِذْ أَخَذَ رَبُّکَ الآیه

حیث قال و قد ظن بعض من لا بصیره له و لا فطنه عنده أن تأویل هذه الآیه أن الله سبحانه استخرج من ظهر آدم علیه السلام جمیع ذریته و هم فی خلق الذر فقررهم بمعرفته وَ أَشْهَدَهُمْ عَلی أَنْفُسِهِمْ و هذا التأویل مع أن العقل یبطله و یحیله مما یشهد ظاهر القرآن بخلافه لأن الله تعالی قال وَ إِذْ أَخَذَ رَبُّکَ مِنْ بَنِی آدَمَ و لم یقل من آدم و قال من ظُهُورِهِمْ و لم یقل من ظهوره و قال ذُرِّیَّتَهُمْ و لم یقل ذریته ثم أخبر تعالی بأنه فعل ذلک لئلا یقولوا یوم القیامه إنهم کانوا عن هذا غافلین أو یعتذروا بشرک آبائهم و أنهم نشئوا علی دینهم و سنتهم و هذا یقتضی أن الآیه لم تتناول ولد آدم علیه السلام لصلبه و أنها إنما تناولت من کان له آباء مشرکون و هذا یدل علی اختصاصها ببعض ذریه بنی آدم فهذه شهاده الظاهر ببطلان تأویلهم فأما شهاده العقول فمن حیث لا تخلو هذه الذریه التی استخرجت من ظهر آدم علیه السلام و خوطبت و قررت من أن تکون کامله العقول مستوفیه بشروط التکلیف أو لا تکون کذلک فإن کانت بالصفه الأولی وجب أن یذکر هؤلاء بعد خلقهم و إنشائهم و إکمال عقولهم ما کانوا علیه فی تلک الحال و ما قرروا به و استشهدوا علیه لأن العاقل

لا ينسى ما جرى هذا المجرى و إن بعد العهد و طال الزمان و لهذا لا يجوز أن يتصرف أحدنا فى بلد من البلدان و هو عاقل كامل فينسى مع بعد العهد جميع تصرفه المتقدم و سائر أحواله و ليس أيضا لتخلل الموت بين الحالين تأثير لأنه لو كان تخلل الموت يزيل الذكر لكان تخلل النوم و السكر و الجنون و الإغماء بين أحوال العقلاء يزيل ذكرهم لما مضى من أحوالهم لأن سائر ما عددناه مما ينفى العلوم يجرى مجرى الموت فى هذا الباب و ليس لهم أن يقولوا إذا جاز فى العاقل الكامل أن ينسى ما كان عليه فى حال الطفوليه جاز ما ذكرنا و ذلك أنا إنما أوجبنا ذكر العقلاء لما ادعوه إذا كملت عقولهم من حيث جرى عليهم و هم كاملو العقل و لو كانوا بصفه الأطفال فى تلك الحال لم نوجب عليهم ما أوجبناه على أن تجويز النسيان عليهم ينقض الغرض فى الآيه و ذلك أن الله تعالى أخبر بأنه إنما قررهم و أشهدهم لئلا يدعوا يوم القيامه الغفله عن ذلك و سقوط الحجه عنهم فيه فإذا جاز نسيانهم له عاد الأمر إلى سقوط الحجه عنهم و زواله.

و إن كانوا على الصفه الثانيه من فقد العلم و شرائط التكليف قبح خطابهم و تقريرهم و إشهادهم و صار ذلك عبثا قبيحا يتعالى الله عنه.

فإن قيل قد أبطلتم تأويل مخالفيكم فما تأويلها الصحيح عندكم.

قلنا فى الآيه وجهان أحدهما أن يكون تعالى إنما عنى بها جماعه من ذريه بنى آدم خلقهم و بلغهم و أكمل عقولهم و قررهم على ألسن رسله عليهم السلام بمعرفته و ما يجب من طاعته فأقروا بذلك وَ أَشْهَدَهُمْ عَلى أَنْفُسِهِمْ به لئلا يقولوا يَوْمَ الْقِيامَهِ إِنَّا كُنَّا عَنْ هذا غافِلِينَ أو يعتذروا بشرك آبائهم و إنما أتى من اشتبه عليه تأويل الآيه من حيث ظن أن اسم الذريه لا يقع إلا على من لم يكن كاملا عاقلا و ليس الأمر كما ظن لأنا نسمى جميع البشر بأنهم ذريه آدم و إن دخل فيهم العقلاء الكاملون و قد قال الله تعالى رَبَّنا وَ أَدْخِلْهُمْ جَنَّاتِ عَدْنٍ الَّتِي وَعَدْتَهُمْ وَ مَنْ صَلَحَ مِنْ آبائِهِمْ وَ أَزْواجِهِمْ وَ ذُرِّيَّاتِهِمْ و لفظ الصالح لا يطلق إلا على من كان كاملا عاقلا فإن استبعدوا تأويلنا و حملنا الآيه على البالغين المكلفين فهذا جوابهم.

ص: ۲۶۸

الجواب الثانی: أنه تعالی لما خلقهم و رکبهم ترکیبا یدل علی معرفته و یشهد بقدرته و وجوب عبادته و أراهم العبر و الآیات و الدلائل فی غیرهم و فی أنفسهم کان بمنزله المشهد لهم علی أنفسهم و کانوا فی مشاهده ذلک و معرفته و ظهوره فیهم علی الوجه الذی أراده الله تعالی و تعذر امتناعهم منه و انفکاکهم من دلالته بمنزله المقر المعترف و إن لم یکن هناک إشهاد و لا اعتراف علی الحقیقه و یجری ذلک مجری قوله تعالی ثُمَّ اسْتَوی إِلَی السَّماءِ وَ هِیَ دُخانٌ فَقالَ لَها وَ لِلْأَرْضِ ائْتِیا طَوْعاً أَوْ کَرْهاً قالَتا أَتَیْنا طائِعِینَ و إن لم یکن منه تعالی قول علی الحقیقه و لا منهما جواب و مثله قوله تعالی شاهِدِینَ عَلی أَنْفُسِهِمْ بِالْکُفْرِ و نحن نعلم أن الکفار لم یعترفوا بالکفر بألسنتهم و إنما ذلک لما ظهر منهم ظهورا لا یتمکنون من دفعه کانوا بمنزله المعترفین به و مثل هذا قولهم جوارحی تشهد بنعمتک و حالی معترفه بإحسانک.

و ما روی عن بعض الحکماء من قوله سل الأرض من شق أنهارک و غرس أشجارک و جنی ثمارک فإن لم تجبک جؤارا (۱)أجابتک اعتبارا و هذا باب کبیر و له نظائر کثیره فی النظم و النثر یغنی عن ذکر جمیعها القدر الذی ذکرناه منها.

و منها ما ذکره الرازی فی تفسیر تلک الآیه

حیث قال فی تفسیر تلک الآیه قولان مشهوران:

الأول و هو مذهب المفسرین و أهل الأثر

مَا رَوَی مُسْلِمُ بْنُ یَسَارٍ الْجُهَنِیُّ أَنَّ عُمَرَ سُئِلَ عَنْ هَذِهِ الْآیَهِ فَقَالَ سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صلی الله علیه و آله سُئِلَ عَنْهَا فَقَالَ إِنَّ اللَّهَ خَلَقَ آدَمَ ثُمَّ مَسَحَ ظَهْرَهُ فَاسْتَخْرَجَ مِنْهُ ذُرِّیَّهً فَقَالَ خَلَقْتُ هَؤُلَاءِ لِلْجَنَّهِ وَ بِعَمَلِ أَهْلِ الْجَنَّهِ یَعْمَلُونَ ثُمَّ مَسَحَ ظَهْرَهُ فَاسْتَخْرَجَ ذُرِّیَّهً فَقَالَ خَلَقْتُ هَؤُلَاءِ لِلنَّارِ وَ بِعَمَلِ أَهْلِ النَّارِ یَعْمَلُونَ فَقَالَ رَجُلٌ یَا رَسُولَ اللَّهِ فَفِیمَ الْعَمَلُ فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله إِنَّ اللَّهَ إِذَا خَلَقَ الْعَبْدَ لِلْجَنَّهِ اسْتَعْمَلَهُ بِعَمَلِ أَهْلِ الْجَنَّهِ حَتَّی یَمُوتَ عَلَی عَمَلٍ مِنْ أَعْمَالِ أَهْلِ الْجَنَّهِ فَیَدْخُلَ الْجَنَّهَ وَ إِذَا خَلَقَ الْعَبْدَ لِلنَّارِ اسْتَعْمَلَهُ بِعَمَلِ أَهْلِ النَّارِ حَتَّی یَمُوتَ عَلَی عَمَلٍ مِنْ أَعْمَالِ أَهْلِ النَّارِ فَیَدْخُلَ النَّارَ.

وَ عَنْ أَبِی هُرَیْرَهَ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله لَمَّا خَلَقَ اللَّهُ آدَمَ

۱- جار إلی اللّه: رفع صوته إلی اللّه.

مَسَحَ ظَهْرَهُ فَسَقَطَ مِنْ ظَهْرِهِ كُلَّ نَسَمَهٍ (۱)مِنْ ذُرِّيَّتِهِ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَهِ.

و قال مقاتل إن الله مسح صفحه ظهر آدم اليمنى فخرج منه ذريه بيضاء كهيئه الذر تتحرك ثم مسح صفحه ظهره اليسرى فخرج منه ذريه سود كهيئه الذر فقال يا آدم هؤلاء ذريتك ثم قال لهم أَ لَسْتُ بِرَبِّكُمْ قالُوا بَلى فقال للبيض هؤلاء فى الجنه برحمتى و هم أصحاب اليمين و قال للسود هؤلاء فى النار و لا أبالى و هم أصحاب الشمال و أصحاب المشأمه ثم أعادهم جميعا فى صلب آدم فأهل القبور محبوسون حتى يخرج أهل الميثاق كلهم من أصلاب الرجال و أرحام النساء و قال تعالى فيمن نقض العهد الأول وَ ما وَجَدْنا لِأَكْثَرِهِمْ مِنْ عَهْدٍ (۲)و هذا القول قد ذهب إليه كثير من قدماء المفسرين كسعيد بن المسيب و سعيد بن جبير و الضحاك و عكرمه و الكلبى.

و أما المعتزله فقد أطبقوا على أنه لا يجوز تفسير هذه الآيه بهذه الوجه و احتجوا على فساد هذا القول بوجوه:

الأول أنه قال مِنْ بَنِي آدَمَ مِنْ ظُهُورِهِمْ فقوله مِنْ ظُهُورِهِمْ بدل من قوله بَنِي آدَمَ فلم يذكر الله أنه أخذ من ظهر آدم شيئا.

الثانى أنه لو كان كذلك لما قال مِنْ ظُهُورِهِمْ و لا من ذريتهم بل قال من ظهره و ذريته. الثالث أنه تعالى حكى عن أولئك الذريه أنهم قالوا إِنَّما أَشْرَكَ آباؤُنا مِنْ قَبْلُ و هذا الكلام لا يليق بأولاد آدم لأنه عليه السلام ما كان مشركا.

الرابع أن أخذ الميثاق لا يمكن إلا من العاقل فلو أخذ الله الميثاق من أولئك لكانوا عقلاء و لو كانوا عقلاء و أعطوا ذلك الميثاق حال عقلهم لوجب أن يتذكروا فى هذا الوقت أنهم أعطوا الميثاق قبل دخولهم فى هذا العالم لأن الإنسان إذا وقعت له واقعه عظيمه مهيبه فإنه لا يجوز مع كونه عاقلا أن ينساها نسيانا كليا لا يتذكر منها

۱- النسمه: الإنسان، او كل دابه فيها روح، و المراد هاهنا الأول.

۲- الأعراف: ۱۰۲.

شیئا لا بالقلیل و لا بالکثیر و بهذا الدلیل یبطل القول بالتناسخ فإنا نقول لو کانت أرواحنا قد حصلت قبل هذه الأجساد فی أجساد أخری لوجب أن نتذکر الآن أنا کنا قبل هذا الجسد فی أجساد أخری و حیث لم نتذکر ذلک کان القول بالتناسخ باطلا فإذا کان اعتقادنا فی إبطال التناسخ لیس إلا علی هذا الدلیل و هذا الدلیل بعینه قائم فی هذه المسأله وجب القول بمقتضاه.

الخامس أن جمیع الخلق الذین خلقهم الله من أولاد آدم علیه السلام عدد عظیم و کثره کثیره فالمجموع الحاصل من تلک الذرات تبلغ مبلغا فی الحجمیه و المقدار و صلب آدم علیه السلام علی صغره یبعد أن یتسع لهذا المجموع.

السادس أن البنیه شرط لحصول الحیاه و العقل و الفهم إذ لو لم یکن کذلک لم یبعد فی کل ذره من ذرات الهباء أن تکون عاقلا فاهما مصنفا للتصانیف الکثیره فی العلوم الدقیقه و فتح هذا الباب یقتضی إلی التزام الجهالات و إذا ثبت أن البنیه شرط لحصول الحیاه فکل واحد من تلک الذرات لا یمکن أن یکون فاهما عاقلا إلا إذا حصلت له قدره من البنیه و الجثه و إذا کان کذلک فمجموع تلک الأشخاص الذین خرجوا إلی الوجود من أول تخلیق آدم إلی آخر فناء الدنیا لا تحویهم عرصه الدنیا فکیف یمکن أن یقال إنهم بأسرهم حصلوا دفعه واحده فی صلب آدم علیه السلام.

السابع قالوا هذا المیثاق إما أن یکون قد أخذه الله منهم فی ذلک الوقت لیصیر حجه علیهم فی ذلک الوقت أو لیصیر حجه علیهم عند دخولهم فی دار الدنیا و الأول باطل لانعقاد الإجماع علی أن بسبب ذلک القدر من المیثاق لا یصیرون مستحقین للثواب و العقاب و المدح و الذم و لا یجوز أن یکون المطلوب منه أن یصیر ذلک حجه علیهم عند دخولهم فی دار الدنیا لأنهم لما لم یذکروا ذلک المیثاق فی الدنیا فکیف یصیر حجه علیهم فی التمسک بالإیمان.

الثامن قال الکعبی إن حال أولئک الذریه لا یکون أعلی فی الفهم و العلم من حال الأطفال فلما لم یمکن توجیه التکلیف علی الطفل فکیف یمکن توجیه علی أولئک الذر.

ص: ۲۷۱

و أجاب الزجاج عنه و قال لما لم يبعد أن يؤتى الله النمل العقل كما قال قالَتْ نَمْلَةٌ يا أَيُّهَا النَّمْلُ (١)و أن يعطى الجبل الفهم حتى يسبح كما قال وَ سَخَّرْنا مَعَ داوُدَ الْجِبالَ يُسَبِّحْنَ (٢)و كما أعطى الله العقل للبعير حتى سجد للرسول صلى الله عليه و آله و للنخله حتى سمعت و انقادت حين دعيت فكذا هاهنا.

التاسع أن أولئك الذر فى ذلك الوقت إما أن يكونوا كاملى العقول و القدر أو ما كانوا كذلك فإن كان الأول كانوا مكلفين لا محاله و إنما يبقون مكلفين إذا عرفوا الله بالاستدلال و لو كانوا كذلك لما امتازت أحوالهم فى ذلك الوقت عن أحوالهم فى هذه الحياه الدنيا فلو افتقر التكليف فى الدنيا إلى سبق ذلك الميثاق لافتقر التكليف فى وقت ذلك الميثاق إلى سبق ميثاق آخر و لزم التسلسل و هو محال.

و أما الثانى و هو أن يقال إنهم فى وقت ذلك الميثاق ما كانوا كاملى العقول و لا كاملى القدر فحينئذ يمتنع توجيه الخطاب و التكليف عليهم.

العاشره قوله تعالى فَلْيَنْظُرِ الْإِنْسانُ مِمَّ خُلِقَ خُلِقَ مِنْ ماءٍ دافِقٍ (٣)و لو كانت تلك الذرات عقلاء فاهمين كاملين لكانوا موجودين قبل هذا الماء الدافق و لا معنى للإنسان إلا ذلك الشى ء فحينئذ لا يكون الإنسان مخلوقا من الماء الدافق و ذلك رد لنص القرآن.

فإن قالوا لم لا يجوز أن يقال إنه تعالى خلقه كامل العقل و الفهم و القدره عند الميثاق ثم أزال عقله و فهمه و قدرته ثم إنه خلقه مره أخرى فى رحم الأم و أخرجه إلى هذه الحياه.

قلنا هذا باطل لأنه لو كان الأمر كذلك لما كان خلق من النطفه خلقا على سبيل الابتداء بل كان يجب أن يكون خلقا على سبيل الإعاده و أجمع المسلمون على أن خلقه من النطفه هو الخلق المبتدأ فدل هذا على أن ما ذكرتموه باطل.

الحادى عشر هى أن تلك الذرات إما أن يقال إنه عين هؤلاء الناس أو غيرهم

١- النمل: ١٨.

٢- الأنبياء: ٧٩.

٣- الطارق: ۶.

و القول الثانی باطل بالإجماع و فی القول الأول فنقول إما أن یقال إنهم بقوا فهماء عقلاء قادرین حال ما کانوا نطفه و علقه و مضغه أو ما بقوا کذلک و الأول باطل ببدیهه العقل و الثانی یقتضی أن یقال الإنسان حصل له الحیاه أربع مرات أولها وقت المیثاق و ثانیها فی الدنیا و ثالثها فی القبر و رابعها فی القیامه و أنه حصل له الموت ثلاث مرات موت بعد الحیاه الحاصله فی المیثاق الأول و موت فی الدنیا و موت فی القبر و هذا العدد مخالف للعدد المذکور فی قوله تعالی رَبَّنا أَمَتَّنَا اثْنَتَیْنِ وَ أَحْیَیْتَنَا اثْنَتَیْنِ (۱)الثانی عشر قوله تعالی وَ لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسانَ مِنْ سُلالَهٍ مِنْ طِینٍ (۲)فلو کان القول بهذا الذر صحیحا لکان ذلک الذر هو الإنسان لأنه هو المکلف المخاطب المثاب المعاقب و ذلک باطل لأن الذر غیر مخلوق من النطفه و العلقه و المضغه و نص الکتاب دلیل علی أن الإنسان مخلوق من النطفه و العلقه و المضغه و هو قوله وَ لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسانَ مِنْ سُلالَهٍ مِنْ طِینٍ و قوله قُتِلَ الْإِنْسانُ ما أَکْفَرَهُ مِنْ أَیِّ شَیْ ءٍ خَلَقَهُ مِنْ نُطْفَهٍ خَلَقَهُ فَقَدَّرَهُ (۳)فهذه جمله الوجوه المذکوره فی بیان أن هذا القول ضعیف.

و القول الثانی فی تفسیر هذه الآیه قول أصحاب النظر و أرباب المعقولات أنه أخرج الذر و هم الأولاد من أصلاب آبائهم و ذلک الإخراج أنهم کانوا نطفه فأخرجها الله تعالی فی أرحام الأمهات و جعلها علقه ثم مضغه ثم جعلهم بشرا سویا و خلقا کاملا ثم أشهدهم علی أنفسهم بما رکب فیهم من دلائل وحدانیته و عجائب خلقه و غرائب صنعه فبالإشهاد صاروا کأنهم قالوا بلی و إن لم یکن هناک قول باللسان لذلک نظائر.

منها قوله تعالی فَقالَ لَها وَ لِلْأَرْضِ ائْتِیا طَوْعاً أَوْ کَرْهاً قالَتا أَتَیْنا طائِعِینَ (۴)و منها قوله تعالی إِنَّما قَوْلُنا لِشَیْ ءٍ إِذا أَرَدْناهُ أَنْ نَقُولَ لَهُ کُنْ فَیَکُونُ (۵)

و قول العرب قال الجدار للوتد لم تشقنی قال سل من یدقنی فإن الذی ورائی ما خلانی و رأیی و قال الشاعر.

۱- المؤمن: ۱۱.

۲- المؤمنون: ۱۲.

۳- عبس: ۱۹.

۴- فصّلت: ۱۱.

۵- النحل: ۴۲.

فهـذا النوع من المجاز و الاسـتعاره مشـهوره فى الكلام فوجب حمل الكلام عليه فهـذا هو الكلام فى تقرير هـذين القولين و هذا القول الثانى لا طعن فيه البته و بتقدير أن يصح هذا القول لم يكن ذلك منافيا لصحه القول الأول إنما الكلام فى أن القول الأول هل يصح أم لا.

فإن قال قائل فما المختار عنـدكم فيه قلنا هاهنا مقامان أحـدهما أنه هل يصـح القول بأخذ الميثاق عن الذر و الثانى أن بتقدير أن يصح القول به فهل يمكن جعله تفسيرا لألفاظ هذه الآيه.

أما المقام الأول فالمنكرون له قد تمسكوا بالدلائل العقليه التى ذكرناها و قررناها.

و يمكن الجواب عن كل واحد منها بوجه مقنع.

أما الوجه الأول من الوجوه العقليه المذكوره و هو أنه لو صح القول بأخذ هذا الميثاق لوجب أن نتذكره الآن.

قلنا خالق العلم بحصول الأحوال الماضـيه هو الله تعالى لأن هـذه العلوم عقليه ضـروريه و العلوم الضـروريه خالقها هو الله تعالى و إذا كان كذلك صح منه تعالى أن يخلقها.

فـإن قـالوا فإذا جوزتم هـذا فجوزوا أن يقال إن قبل هـذا البـدن كنا فى أبـدان أخرى على سبيل التناسـخ و إن كنا لا نتـذكر الآن أحوال تلك الأبـدان قلنا الفرق بين الأمرين ظاهر و ذلك لأنا إذا كنا فى أبدان أخرى و بقينا فيها سـنين و دهورا امتنع فى مجرى العاده نسـيانها أما أخذ هذا الميثاق إنما حصل فى أسـرع زمان و أقل وقت فلم يبعد حصول النسيان و الفرق الظاهر حاكم بصحه هـذا الفرق لأـن الإنسـان إذا بقى على العمل الواحـد سـنين كثيره يمتنع أن ينساها أما إذا مارس العمل الواحـد لحظه واحـده فقد ينساها فظهر الفرق.

و أما الوجه الثانى و هو أن يقال مجموع تلك الذرات يمتنع حصولها بأسرها فى

ظهر آدم علیه السلام قلنا عندنا البنیه لیست شرطا لحصول الحیاه و الجوهر الفرد و الجزء الذی لا یتجزی قابل للحیاه و العقل فإذا جعلنا کل واحد من تلک الذرات جوهرا فردا فلم قلتم إن ظهر آدم لا یتسع لمجموعها إلا أن هذا الجواب لا یتم إلا إذا قلنا الإنسان جوهر فرد و جزء لا یتجزی فی البدن علی ما هو مذهب بعض القدماء و أما إذا قلنا الإنسان هو النفس الناطقه و أنه جوهر غیر متحیز و لا حال فی متحیز فالسؤال زائل.

و أما الوجه الثالث و هو قوله فائده أخذ المیثاق هی أن تکون حجه فی ذلک الوقت أو فی الحیاه الدنیا فجوابنا أن نقول یفعل الله ما یشاء و یحکم ما یرید و أیضا أ لیس أن من المعتزله إذا أرادوا تصحیح القول بوزن الأعمال و إنطاق الجوارح قالوا لا یبعد أن یکون لبعض المکلفین فی إسماع هذه الأشیاء لطف فکذا هاهنا لا یبعد أن یکون لبعض الملائکه من تمیز السعداء من الأشقیاء فی وقت أخذ المیثاق لطف و قیل أیضا إن الله تعالی یذکرهم ذلک المیثاق یوم القیامه و بقیه الوجوه ضعیفه و الکلام علیها سهل هین.

و أما المقام الثانی و هو أن بتقدیر أن یصح القول بأخذ المیثاق من الذر فهل یمکن جعله تفسیرا لألفاظ هذه الآیه فنقول الوجوه الثلاثه المذکوره أولا دافعه لذلک لأن قوله أَخَذَ رَبُّکَ مِنْ بَنِی آدَمَ مِنْ ظُهُورِهِمْ ذُرِّیَّتَهُمْ فقد بینا أن المراد منه و إذ أخذ ربک من ظهور بنی آدم و أیضا لو کانت هذه الذریه مأخوذه من ظهر آدم لقال من ظهره ذریته و لم یقل مِنْ ظُهُورِهِمْ ذُرِّیَّتَهُمْ أجاب الناصرون لذلک القول بأنه صحت الروایه عن رسول الله صلی الله علیه و آله أنه فسر هذه الآیه بهذا الوجه و الطعن فی تفسیر رسول الله صلی الله علیه و آله غیر ممکن فنقول ظاهر الآیه تدل علی أنه تعالی أخرج ذرا من ظهور بنی آدم فیحمل ذلک علی أنه تعالی یعلم أن الشخص الفلانی یتولد منه فلان و من ذلک الفلان فلان آخر فعلی الترتیب الذی علم دخولهم فی الوجود یخرجهم و یمیز بعضهم من بعض و أما أنه تعالی یخرج کل تلک الذریه من صلب آدم فلیس فی لفظ الآیه ما یدل علی ثبوته و لیس فی الآیه أیضا ما یدل علی بطلانه إلا أن الخبر قد دل علیه فثبت

إخراج الذريه من ظهور بنی آدم فی القرآن و ثبت إخراج الذريه من ظهر آدم بالخبر و علی هذا التقدير فلا منافاه بين الأمرين و لا مدافعه فوجب المصير إليهما معا صونا للآيه و الخبر عن الطعن بقدر الإمكان فهذا منتهی الكلام فی تقرير هذا المقام انتهی.

و لنكتف بنقل ما نقلناه من غير تعرض لجرح و تعديل فإن من له بصيره نافذه إذا أحاط بما نقلنا من الأخبار و كلام من تكلم فی ذلک يتضح له طريق الوصول إلی ما هو الحق فی ذلک بفضله تعالی (۱)ثم اعلم أنه سيأتی بعض الأخبار المناسبه لهذا الباب فی باب عله استلام الحجر من كتاب الحج و باب خلق الأئمه و باب أخذ ميثاقهم عليهم السلام من كتاب الإمامه و أبواب أحوال آدم عليه السلام من كتاب النبوه.

**[ترجمه]اما روايتی كه در آن آمده است كه خداوند متعال، ارواح را دو هزار سال قبل از بدن‌ها آفريده است، جزو خبرهای واحد است و اهل تسنن نيز مانند شيعيان آن را نقل كرده‌اند، ولی با اين حال به گونه‌ای نيست كه بتوان به صحت آن از خداوند يقين داشت، و راويان آن نيز تنها به جهت حسن ظن آن را نقل كرده‌اند، و اگر هم ثابت باشد، معنايش اين است كه خداوند متعال قبل از آفرينش بدن‌ها در علم خود ارواح را فرض كرد و بدن‌ها را آفريد و روح‌ها را برای بدن‌ها خلق كرد؛ بنابراين چنان‌چه گفته شد خلقت ارواح پيش از اجساد، يک خلقت فرضی در علم خداوند بود و چنان‌چه توضيح داده شد اين گونه نبوده كه خداوند خود روح‌ها را بيافريند، [بلكه] آفرينش و به وجود آوردن ارواح، بعد از خلقت بدن‌ها و صورت...هايی بوده است كه ارواح امور آن‌ها را تدبير می كنند، و اگر اين گونه نبود، وجود ارواح، وجودی مستقل می‌بود و ارواح نياز به وسايلی كه آن‌ها را به خدمت بگيرند نداشتند و ما همان‌طور كه به احوالاتمان بعد از آفرينش بدن‌ها علم داريم، احوالاتی كه قبل از خلقت بدن‌ها برايمان پيش آمده را نيز می‌دانستيم و اين محال است و نادرستی‌اش بر همگان معلوم است.

اما روايتی كه در آن آمده است \\"روح‌ها سربازانی به صف درآمده‌اند؛ آن‌هايی كه هم‌ديگر را باز شناسند، به هم می...پيوندند و آن‌هايی كه يک‌ديگر را نشناسند، از هم‌ديگر جدا می‌شوند\\" معنايش اين است كه روح‌ها كه جوهرهايی بسيط هستند، در جنسشان با هم متحد و در عوارض با هم متغايرند و آن‌هايی كه با يک‌ديگر هم‌رأی باشند و خواسته‌های يكسانی داشته باشند، به هم می‌پيوندند و آن‌هايی كه در رأی‌ها و خواسته‌ها از هم دور باشند

ص: ۲۶۶

از هم‌ديگر جدا می‌شوند، و اين واقعيتی است به صورت حسی قابل مشاهده است. و مقصود اين نيست كه چنان‌چه حشويه معتقدند، روح‌هايی كه در [عالم] ذر هم‌ديگر را شناخته‌اند، [در اين دنيا] به يک‌ديگر می‌پيوندند، زيرا چنان‌چه گفتيم انسان هيچ علمی نسبت به حال خود، قبل از اين كه به اين دنيا بيايد ندارد و هر چه را نيز كه به يادش بيايد، اين موضوع به يادش نخواهد آمد. پس معلوم می‌شود كه مقصود از اين روايت، همان است كه ما توضيح داديم و خداوند است كه توفيق [سخن و راه] درست می‌دهد. در اين‌جا نقل كلام شيخ مفيد به پايان می‌رسد.

مؤلف گويد: كنار گذاشتن ظاهر آيات و روايات مستفيض با اين قبيل دلايل ضعيف و توجيهات سست، در حكم تجری بر خداوند و ائمه دين است و اگر در انگيزه ارائه اين دلايل و توجيهات و اعتراضاتی كه بر آن‌ها وارد است تأمل كنيد، خواهيد دانست كه با امثال آن‌ها، جرأت كنار گذاشتن يک خبر واحد نيز نداريم، چه برسد به اين‌كه بخواهيم با اين توجيهات و امثال

آن‌ها، روایات فراوانی که با ظاهر آیه کریمه موافقند را کنار نهیم. به زودی روایاتی که دلالت بر این دارند که روح‌ها پیش از بدن‌ها آفریده شده‌اند را در کتاب \\"آسمان و عالم\\" خواهیم آورد و درباره آن بحث خواهیم کرد.

سخن سید مرتضی رضی الله عنه درباره این سخن خداوند متعال: «وَ إِذْ أَخَذَ رَبُّکَ ... » - . أعراف / ۱۷۲ -

ایشان گفته‌اند: برخی از آن‌های که بصیرتی ندارند و هوش‌یار نیستند گمان کرده‌اند که تأویل این آیه این است که خداوند سبحان از پشت آدم، همه فرزندان او را چون ذراتی بیرون آورد و از آنان اقرار به معرفت خویش گرفت «وَ أَشْهَدَهُمْ عَلى أَنْفُسِهِمْ» {و ایشان را بر خودشان گواه ساخت}؛ این تأویل، علاوه بر این‌که عقل آن را نمی‌پذیرد و آن را محال می‌داند، با ظاهر قرآن نیز مخالف است؛ زیرا خداوند متعال فرمود: «وَ إِذْ أَخَذَ رَبُّکَ مِنْ بَنِي آدَمَ» {و هنگامی را که پروردگارت از فرزندان آدم} و نفرمود از پشت آدم، و فرمود: «من ظُهُورِهِمْ» {از پشتشان} [که یعنی از پشت‌ها بنی‌آدم] و نفرمود از پشت آدم، و فرمود: «ذُرِّيَّتَهُمْ» {فرزندانشان} [که یعنی فرزندان بنی‌آدم] و نفرمود فرزندان آدم. خداوند سپس فرموده است که این کار را کرده است تا در روز قیامت نگویند که ما از این غافل بودیم یا به شرک پدرانشان عذر بیاورند [و بگویند] که ما در دین و سنت آنان رشد یافتیم. و این اقتضا می‌کند که این آیه شامل فرزندان صلب آدم علی نبینا و آله و علیه السلام نمی‌شود، و فقط شامل آن‌هایی می‌شود که پدرانشان مشرک بوده‌اند، که این دال بر این است که این آیه به بعضی از فرزندان آدم اختصاص دارد و گواهی آشکار بر نادرستی تأویل آن‌ها می‌باشد. اما دلیل عقلی: این ذریه‌ای که از پشت آدم علی نبینا و آله و علیه السلام خارج شده‌اند و مورد خطاب قرار گرفته‌اند و اقرار نموده‌اند، یا از جهت عقلی کامل بوده و همه شروط تکلیف را داشته‌اند، و یا این‌گونه نبوده‌اند؛ اگر از قسم اول بوده باشند، باید بعد از این‌که آفریده شدند و به وجود آمدند و عقل... هایشان کامل گشت، آن حالی که در آن زمان داشته‌اند و اقراری که کرده‌اند و بر آن گواهی داده‌اند را به یاد بیاورند؛ زیرا انسان عاقل،

ص: ۲۶۷

حتی اگر مدت زیادی فاصله شود و زمان زیادی بگذرد، چنین چیزهایی را فراموش نمی‌کند، و به همین جهت است که امکان ندارد یکی از ما در هر شهری از شهرها که هست، کاری بکند و با این‌که عاقل و کامل است بعد از مدتی همه کارهایی که کرده و سایر حالاتش [در آن شهر] را فراموش کند. در ضمن، فاصله شدن مرگ، بین آن دو دنیا نمی‌تواند تأثیری [بر این یادآوری] داشته باشد؛ زیرا اگر فاصله شدن مرگ [بتواند] حافظه را از بین ببرد، فاصل شدن خواب و مستی و جنون و بیهوشی در بین حالات عقلا نیز باید [بتواند] حافظه آن‌ها را نسبت به حالات سابقشان را از بین ببرد، زیرا این موارد منافی علم [یعنی خواب و مستی و جنون و بیهوشی]، که برشمردیم نیز از این جهت، مانند مرگ هستند. آنان نمی‌توانند بگویند که اگر ممکن است که عاقل کامل حالاتی که در دوران کودکی داشته را فراموش کند، چیزی که ما گفتیم نیز ممکن خواهد بود؛ زیرا ما یادآوری عقلا نسبت به آنچه آنان ادعا کرده‌اند را در حالتی که عقل‌هایشان به

کمال رسیده باشد لازم دانستیم، بدان جهت که این اتفاقات در هنگامی برایشان پیش آمده که عقل‌هایشان کامل شده بود، و اگر در آن حال مانند کودکان بوده باشند، [به یاد آوردن] چنین چیزی را بر آن‌ها لازم نمی‌دانیم. علاوه بر این‌که امکان فراموش کردن آن‌ها، موجب می‌شود که غرض آیه نقض شود؛ زیرا خداوند متعال فرموده است که این اقرار و شهادت را فقط

بـدین سـبب از آنان گرفته است که در روز قیامت ادعا نکننـد که از آن غافل بوده‌اند و حجت از آنان ساقط است، اگر امکان فراموش کردن آنان داشته باشد، باز به همان حال سابق بر می‌گردد و حجت از آنان ساقط و برداشته می‌شود.

و اگر از قسم دوم بوده باشند و علم و شروط تکلیف را نداشته باشند، مورد خطاب قرار دادن آن‌ها، و اقرار و گواهی گرفتن از آنان قبیح است و صدور این کار، بیهوده و قبیح خواهد بود که خداوند بلندمرتبه‌تر از آن می‌باشد.

اگر گفته شود: شما تأویل مخالفان خود را باطل کردید، پس تأویل صحیح این آیه از نظر شما چیست؟

[در جواب] می‌گوییم: در این آیه دو وجه وجود دارد: وجه اول این است که مقصود خداوند متعال از این سـخن فقط گروهی از ذریّه بنی‌آدم بوده است که آن‌هـا را آفریـد و به بلوغ رسانـد و عقـل‌هایشـان را تکمیل کرد و از آنان بر زبان‌های رسولانش علیهم السـلام اقرار به معرفت خود و طاعـات واجبش گرفت و آنـان نیز اقرار کردنـد «وَ أَشْـهَدَهُمْ عَلى أَنْفُسِـهِمْ» {و ایشان را بر خودشـان گواه سـاخت} تـا مبـادا «یَوْمَ الْقِیـامَهِ إِنَّا کُنَّا عَنْ هـذا غـافِلِینَ» {در روز قیامت بگوینـد ما از این [امر] غافل بودیم}، یا شرک پـدرانشان را عـذر بیاورنـد. کسـی که تأویل این آیه برایش مشتبه شـده است، گمان کرده است که کلمه \\"ذریّهٔ\\" فقـط دربـاره انسانی که هنوز کامل و عاقل نشـده باشـد به کار برده می‌شود، ولی این گمان او صـحیح نیست؛ زیرا ما در مورد همه بشـر می‌گوییم که ذرّیه آدم هسـتند، اگر چه عاقلان کامل نیز در میان آن‌ها می‌باشند، خداوند متعال فرموده است: «رَبَّنا وَ أَدْخِلْهُمْ جَنَّاتِ عَدْنٍ الَّتِی وَعَدْتَهُمْ وَ مَنْ صَـلَحَ مِنْ آبائِهِمْ وَ أَزْواجِهِمْ وَ ذُرِّیَّاتِهِمْ» - . غافر / ۸ - {پروردگارا! آنان را در باغ‌های جاویـد که وعـده شان داده ای با هر که از پـدران و همسـران و فرزنـدانشان که به صـلاح آمده اند داخل کن}، با این‌که لفظ صالـح فقـط در مورد کسـانی که کامل و عاقلنـد به کار برده می‌شود، اگر تأویل ما و این‌که ما آیه را بر انسان‌های بالغ مکلف حمل کردیم را دور از ذهن بدانند، این آیه می‌تواند جواب مناسبی برای آن‌ها باشد.

ص: ۲۶۸

جواب دوم: خداوند متعال که آنان را آفرید و طوری ترکیب کرد که [آفرینش و ترکیبشان] دلالت بر معرفت او داشته باشد و گواهی به قـدرت او و وجوب اطـاعت او دهـد، و بـدین طریق عبرت‌هـا و آیـات و نشـانه‌هـای موجود در مخلوقات دیگر و در خودشـان را به آن‌هـا نشـان داد، به منزله این بود که آنـان را بر خودشان گواه گرفته است. آنان نیز در هنگام مشاهـده آن‌ها و معرفت به آن‌ها و ظهور آن‌ها در وجود خود، به همان نحوی که خداونـد متعال خواسـته بود، و این‌که نمی‌توانسـتند از پذیرش آن امتناع کننـد و از دلالت آن منفک شونـد، به منزله اقرار کننـدگانی معترف بودند، اگرچه حقیقتاً شـهادت و اعترافی در کار نبود. اینماننـد این سـخن خداونـد متعال است [که فرمود]: «ثُمَّ اسْـتَوی إِلَی السَّماءِ وَ هِیَ دُخانٌ فَقالَ لَها وَ لِلْأَرْضِ ائْتِیا طَوْعاً أَوْ کَرْهاً قالَتا أَتَیْنا طائِعِینَ» - . فصلت / ۱۱ - {سپس آهنگ [آفرینش] آسمان کرد و آن بخاری بود، پس به آن و به زمین فرمود: خواه یا ناخواه بیاییـد، آن دو گفتنـد: فرمان پـذیر آمدیم}، با این‌که خداوند متعال حقیقتاً سـخنی [به آسـمان و زمین] نفرموده است و آن‌دو نیز جوابی نـداده‌اند. و مانند این سـخن خداوند متعال: «شاهِدِینَ عَلی أَنْفُسِـهِمْ بِالْکُفْرِ» - . توبه / ۱۷ - {در حالی که به کفر خویش شـهادت می دهنـد}، و حـال آن‌که ما می‌دانیم که کافران با زبان خود به کفرشان اعتراف نمی‌کننـد، و این سخن از آن جهت است که کارهایی از آنان بروز کرده که نمی‌تواننـد کفر را از خود دفع کنند و به منزله کسانی شدند که به کفر خود اعتراف کرده‌انـد. و هم‌چنین این سـخن عوام که می گوینـد: اعضایم به نعمت‌هایت گواهی می‌دهد و حالم به احسان

تو معترف است.

و [نیز مانند همین است] سخنی که از یکی از حکما نقل شده که گفته است: از زمین بپرس که چه کسی جوی‌ها را در تو باز کرده و درختان تو را کاشته و میوه‌های تو را چیده است، اگر به صدای بلند به تو جواب ندهد، از طریق [پندها و] عبرت‌ها جواب تو را خواهد داد. این باب، باب بزرگی است و نظایر زیادی در نظم و نثر دارد که همین مقدار که گفتیم ما را از آوردن همه آن‌ها بی‌نیاز می‌کند.

سخنی که رازی در تفسیر این آیه گفته است:

رازی گفته است: در تفسیر این آیه دو قول مشهور وجود دارد:

قول اول که نظر مفسرین و اهل نقلیات است، همان است که مسلم بن یسار نقل کرده، که از عمر درباره این آیه سؤال شد؛ او گفت: شنیدم که شخصی از رسول خدا صلی الله علیه و آله درباره این آیه سؤال کرد؛ ایشان فرمودند: خداوند آدم را آفرید و آن‌گاه دست بر پشت او کشید و فرزندانی از آدم خارج شدند و فرمود: این‌ها را برای بهشت آفریدم و آنان چون بهشتیان عمل می‌کنند، سپس باز هم دست خود را بر پشت او کشید و فرزندانی دیگر از او خارج شدند و فرمود: این‌ها را برای دوزخ آفریدم و آنان مانند دوزخیان عمل می‌کنند. مردی عرض کرد: ای رسول خدا! پس عمل در چیست؟ رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمودند: هنگامی که خداوند بنده را برای بهشت می‌آفریند، از او اعمال بهشتیان می‌خواهد تا این‌که در میان عملی از اعمال بهشتیان می‌میرد و در بهشت داخل می‌شود، و هنگامی که بنده‌ای را برای دوزخ بیافریند، از او اعمال دوزخیان می... خواهد، تا این‌که در میان عملی از اعمال دوزخیان بمیرد و وارد دوزخ شود.

و از أبی‌هریرهٔ نقل شده که رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمودند: هنگامی که خداوند آدم را آفرید،

بر پشت او دست کشید و همه فرزندان او تا روز قیامت از پشت او بیرون ریختند.

و مقاتل گفته است: خداوند پهنای راست پشت آدم را مسح کرد و ذرّیه‌ای سفید رنگ، به صورت ذراتی که حرکت می... کردند از آن خارج شدند، و سپس پهنای چپ پشت او را مسح کرد و ذرّیه‌ای سیاه‌رنگ به صورت ذراتی از آن خارج شدند؛ آن‌گاه فرمود: ای آدم! این‌ها فرزندان تو هستند. سپس به آنان فرمود: «أَ لَسْتُ بِرَبِّكُمْ قالُوا بَلى» {آیا پروردگار شما نیستم!؟ گفتند: چرا}. به سفیدها فرمود: این‌ها به سبب رحمت من در بهشتند و اصحاب یمین می‌باشند، و به سیاه‌ها فرمود: این‌ها در دوزخند و مرا باکی نیست و اصحاب شمال و اصحاب مشأمهٔ می‌باشند. سپس همه آن‌ها را به صلب آدم برگرداند و اهل قبور باید تا زمانی که همه اهل میثاق از صلب‌های مردان و رَحِم‌های زنان به این دنیا بیایند، در قبرهایشان محبوس باشند. خداوند متعال درباره کسانی که آن عهد نخستین را نقض کردند فرمود: «وَ ما وَجَدْنا لِأَكْثَرِهِمْ مِنْ عَهْدٍ» - . أعراف / ۱۰۲ - {و در بیشتر آنان عهدی [استوار] نیافتیم}. این قول، قولی است که بیشتر مفسرین قدیمی مانند سعید بن مسیب و سعید بن جبیر و ضحاک و عکرمهٔ و کلبی به آن قائل شده‌اند.

اما معتزله همگی با هم متفقند که این آیه را نمی‌توان به این صورت تفسیر کرد و برای نادرستی این قول چندین وجه ذکر کرده‌اند:

وجه اول: خداوند فرموده است: «مِنْ بَنِی آدَمَ مِنْ ظُهُورِهِمْ»، بنابراین «مِنْ ظُهُورِهِمْ» از جهت نحوی بدل «بَنِی آدَمَ» است و خداوند چیزی درباره این‌که از پشت آدم چیزی برگرفته باشد نفرموده است.

وجه دوم: اگر این‌گونه بود [و خداوند آنان را از پشت آدم برگرفته بود]، نمی‌فرمود «مِنْ ظُهُورِهِمْ» و نمی‌فرمود: از «ذریتهم»، بلکه می‌فرمود: \\"من ظهره\\" و از \\"ذریته\\".

وجه سوم: خداوند متعال از زبان آن ذرّیه حکایت کرده است: «إِنَّما أَشْرَکَ آباؤُنا مِنْ قَبْلُ» {پدران ما پیش از این مشرک بوده اند}، و این سخن شایسته فرزندان آدم نمی‌باشد، زیرا آدم علی نبینا و آله و علیه السلام مشرک نبوده است.

وجه چهارم: گرفتن میثاق فقط از انسان عاقل ممکن است، اگر خداوند از آنان میثاق گرفته باشد، باید عاقل بوده باشند و اگر عاقل بوده باشند و آن میثاق را در همان حال عاقل بودن بسته باشند، باید اکنون نیز به خاطر بیاورند که قبل از ورودشان به این دنیا میثاق بسته‌اند؛ زیرا انسان هنگامی که واقعه بزرگ و مهیبی را می‌بیند، اگر عاقل باشد، ممکن نیست که آن را به طور کلی فراموش کند و هیچ چیز از آن،

ص: ۲۷۰

نه کم و نه زیاد آن، را به یاد نیاورد. و با همین دلیل اعتقاد به تناسخ نیز باطل می‌شود؛ زیرا می‌گوییم اگر روح‌های ما قبل از این بدن‌ها در بدن‌های دیگری نیز موجود بوده باشند، باید [بتوانیم] به یاد بیاوریم که قبل از این بدن در بدن‌های دیگری نیز بوده‌ایم، و از آن‌جا که چنین چیزی را به یاد نمی‌آوریم، اعتقاد به تناسخ باطل است، و اگر تنها دلیل ما برای باطل دانستن تناسخ همین دلیل باشد و این دلیل دقیقاً در این مسأله نیز موجود باشد، باید مقتضای آن را [همان‌طور که در ابطال تناسخ پذیرفتیم] در این‌جا نیز بپذیریم.

وجه پنجم: شمار انسان‌هایی که خداوند آن‌ها را از فرزندان آدم علی نبینا و آله و علیه السلام آفریده است، عدد بزرگ و زیادی است و مجموع ذرات آن‌ها با هم مقدار و حجم زیادی دارند و بعید است که صلب آدم علی نبینا و آله و علیه السلام، با آن اندازه کوچکش بتواند همه آن‌ها را در بر بگیرد.

وجه ششم: بنیه داشتن شرط حاصل شدن حیات و عقل و فهم است، و اگر این‌چنین نبود، بعید نبود که هر کدام از ذرات غبار، عاقلی فهیم و مؤلف تألیفات بسیار در علوم دقیقه باشد، و باز شدن این باب، مقتضی پذیرفتن نادانی‌هاست. و هنگامی که ثابت شد بنیه داشتن شرط حاصل شدن حیات است، معلوم می‌شود که هیچ‌یک از این ذرات نمی‌توانند فهیم و عاقل باشند، مگر این‌که از جهت بنیه و جثه نیرومند باشند، و اگر چنین باشد، عرصه دنیا نمی‌تواند همه آن‌هایی که از زمان خلقت آدم تا آخر دنیا متولد می‌شوند را دربرگیرد، پس چگونه ممکن است که گفته شود که آن‌ها یک مرتبه در صلب آدم علی نبینا و آله و علیه السلام به وجود آمده‌اند!

وجه هفتم: یا این است که خداوند این میثاق را در آن زمان از آن‌ها گرفته تا در همان زمان، حجت بر آنان باشد، و یا [در آن زمان گرفته] تا در هنگامی که به دنیا می‌آیند بر آن‌ها حجت باشد؛ اولی نادرست است؛ زیرا همگان متفقند که انسان‌ها به سبب همان مقدار میثاق، مستحق پاداش و کیفر و ستایش و نکوهش نمی‌شوند. و [از سوی دیگر] امکان ندارد که آن میثاق برای این بوده باشد که حجتی بر آنان در هنگام ورود به دنیا شود؛ زیرا وقتی آن‌ها آن میثاق را در دنیا به یاد نیاورند، چگونه می‌تواند حجتی بر آنان در تمسک به ایمان شود!؟

وجه هشتم: کعبی گفته است: حال آن ذرّیه در فهم و علم بالاتر از حال کودکان که نبوده است؛ پس هنگامی که تکلیف کردن کودک ممکن نیست، چگونه می‌توان آن ذرات را متوجه تکلیف کرد!؟

ص: ۲۷۱

زجاج جواب این وجه را داده و گفته است: از آن‌جا که بعید نیست خداوند به مورچه عقل دهد؛ چه این‌که خداوند فرمود: «قالَتْ نَمْلَةٌ یا أَیُّهَا النَّمْلُ» - . نمل / ۱۸ - {مورچه ای گفت: ای مورچگان! به خانه هایتان داخل شوید}، و به کوه، فهم عطا کند تا تسبیح خداوند گوید؛ چه این‌که خداوند فرمود: «وَ سَخَّرْنا مَعَ داوُدَ الْجِبالَ یُسَبِّحْنَ» - . أنبیاء / ۷۹ -

و کوه‌ها را با داوود به نیایش واداشتیم}، و چنان‌چه خداوند به آن شتر عقل عطا کرد و او برای رسول خدا صلی الله علیه و آله سجده کرد، و به آن درخت خرما عقل داد و هنگامی که فرا خوانده شد، گوش سپرد و اطاعت کرد، در این‌جا نیز همین‌طور است.

وجه نهم: آن ذرات در آن زمان، یا عقل‌ها و شخصیت‌هایشان کامل بوده است، یا این‌گونه نبوده‌اند؛ اگر اولی باشد [و عقل‌ها و شخصیت‌هایشان در زمان میثاق کامل بوده باشد]، بی تردید مکلف بوده‌اند و تنها هنگامی مکلف باقی می‌مانند که خداوند را با استدلال بشناسند، و اگر در آن زمان این‌گونه بوده باشند، حال آن‌ها در آن زمان با حالشان در زندگانی این دنیا تفاوتی نمی‌کند و اگر تکلیف در این دنیا نیاز به میثاقی پیشین داشته باشد، تکلیف در زمان آن میثاق نیز نیاز به میثاقی دیگر [و پیش از آن] داشته است و این، به تسلسل می‌انجامد که محال است.

اما اگر دومی باشد و گفته شود آن‌ها در آن زمان از جهت عقل و شخصیت کامل نبوده‌اند، در این صورت مورد خطاب قرار دادن و تکلیف کردنشان محال است.

وجه دهم: این سخن خداوند متعال است [که فرمود]: «فَلْیَنْظُرِ الْإِنْسانُ مِمَّ خُلِقَ * خُلِقَ مِنْ ماءٍ دافِقٍ» - . طارق / ۵ و ۶ - {پس انسان باید بنگرد که از چه آفریده شده است * از آب جهنده ای خلق شده}؛ اگر آن ذرات عاقل و فهیم و کامل بودند، باید قبل از این آب جهنده موجود می‌بودند و انسان معنایی جز آن چیز ندارد، پس باید گفت که انسان از آب جهنده خلق نشده است و این رد کردن متن صریح قرآن است.

اگر بگویند: چرا نتوان گفت که خداوند متعال آن چیز را در هنگام آن میثاق با عقل و فهم و قدرت کامل آفرید، و سپس عقل و فهم و قدرت را از او گرفت و بار دیگر او را در رَحِم مادر آفرید و به این دنیا آورد!؟

می گوییم: این نادرست است؛ زیرا اگر این‌طور باشـد، نطفه نبایـد به عنوان مخلوقی که خلقت انسان از آن شـروع شود آفریـده می‌شـد، بلکه باید مخلوقی می‌بود که بتواند خلقت [قبلی] انسان را بازگرداند، و حال آن‌که همه مسلمانان اتفاق نظر دارند که خلقت انسان از نطفه، خلقت اولی انسان است و این نشان می‌دهد که سخنی که شما گفتید نادرست است.

وجه یازدهم: آن ذرات یا باید خود همین مردمی که به دنیا می‌آیند بوده باشند، یا کسان دیگری بوده‌اند؛

ص: ۲۷۲

دومی به سـبب اجماع باطل است، و در مورد اولی می گوییم: آن‌ها در هنگامی که تبدیل به نطفه و علقهٔ و مضغهٔ شده‌اند، یا به همان حال خود، یعنی دارای فهم و عقل و قدرت باقی مانده‌اند، یا به آن حال باقی نمانده‌اند؛ اولی به بداهت عقلی باطل است و دومی مقتضـی این است که گفته شود برای انسان چهار بار زنـدگی حاصل شده است: اولی در هنگام میثاق، دومی در دنیا، سومی در قبر و چهارمی در قیامت، و نیز برایش سه بار مرگ حاصل شده است؛ مرگی بعد از حیاتی که در میثاق داشته است، مرگی در دنیا و مرگی [بعد از زندگی] در قبر، و این تعداد مخالف تعدادی است که در این سخن خداوند متعال آمده است:

«رَبَّنا أَمَتَّنَا اثْنَتَيْنِ وَ أَحْيَيْتَنَا اثْنَتَيْنِ» - . غافر / ۱۱ - {پروردگارا! دو بار ما را به مرگ رسانیدی و دو بار ما را زنده گردانیدی}.

وجه دوازدهم: این سـخن خداونـد متعال است [که فرمود]: «وَ لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسانَ مِنْ سُلالَةٍ مِنْ طِينٍ» - . مؤمنون / ۱۲ - {و به یقین انسان را از عصاره ای از گل آفریدیم}؛ اگر سـخنانی که درباره این ذرات گفته شده صـحیح باشد، این ذرات باید همان انسـان‌هـا باشـند، زیرا تنهـا انسـان است که تکلیف می‌شود و مورد خطـاب واقع می گردد و ثواب و عقـاب داده می‌شود، و این نـادرست است؛ زیرا ذره از نطفه و علقه و مضـغه آفریـده نشـده است، حال آن‌که متن صـریح قرآن نشان می‌دهـد که انسان از نطفه و علقه و مضـغه آفریـده شـده است؛ این سـخن خداونـد: «وَ لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسانَ مِنْ سُلالَةٍ مِنْ طِينٍ» - . همان - {و به یقین انسـان را از عصـاره ای از گل آفریـدیم}، و این سـخن خداونـد: «قُتِلَ الْإِنْسانُ ما أَكْفَرَهُ * مِنْ أَيِّ شَيْءٍ خَلَقَهُ * مِنْ نُطْفَةٍ خَلَقَهُ فَقَدَّرَهُ» - . عبس / ۱۷ - ۱۹ - کشته باد انسان! چه ناسپاس است! * او را از چه چیز آفریده است!؟ * از نطفه ای خلقش کرد و اندازه مقررش بخشید}. این‌ها وجوهی بود که درباره ضعف این قول گفته شده بود.

قول دوم در تفسـیر این آیه، قول اصـحاب اندیشه و دانشمندان علوم عقلی است، و آن این است که خداوند ذرات را که همان فرزنـدان باشـند، در حالی که نطفه بودنـد از صلب‌های پـدرانشان بیرون کشـید و آن‌گاه در رَحِم مادرانشان جای داد و آن را تبدیل به علقه و سپس مضغه کرد و سپس به شکل انسانی نیک‌قامت و کامل درآورد و سپس آنان را درباره نشانه‌های یکتایی و خلقتِ شـگفت و آفرینش بی‌سابقه خود که در وجود آن‌ها ترکیب شده بود، بر خودشان گواه گرفت و با این شـهادت آنان به منزله کسانی شدند که گفته باشند بلی، اگرچه سخنی با زبان در کار نبوده است، و این نظایری هم دارد:

یکی از نظایر آن این سـخن خداوند متعال است [که فرمود]: «فَقالَ لَها وَ لِلْأَرْضِ ائْتِيا طَوْعاً أَوْ كَرْهاً قالَتا أَتَيْنا طائِعِينَ» - . فصلت / ۱۱ - {پس به آن و به زمین فرمود: خواه یـا نـاخواه بیاییـد، آن دو گفتنـد: فرمـان پـذیر آمـدیم}، و مثال دیگرش این سـخن خداونـد متعال است: «إِنَّما قَوْلُنا لِشَيْءٍ إِذا أَرَدْناهُ أَنْ نَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ» - . نحل / ۴۰ - {مـا وقتی چیزی را اراده کنیم همین

قـدر به آن می گوییم باش بی درنگ موجود می شود}. و نیز این سـخن عرب‌ها که: دیوار به میخ گفت: چرا مرا شـکافتی؟ و میخ گفت: از کسی که مرا کوبید بپرس؛ چرا که آن کسـی که پشت من بود، مرا به اختیار خود رها نکرد. و شاعر گفته است: امتلأ الحوض و قال قطنی: حوض پُر شد و گفت: مرا کافیست.

ص: ۲۷۳

این نوع از مجاز و استعاره در کلام عرب‌ها مشهور است و این آیه را نیز باید بر همین حمل کرد. این بود توضیح این دو قول، و البته در قول دوم اشکالی وارد نیست. و بنا بر این که این قول صحیح باشد، منافی درستی قول اول نخواهد بود. سخن در این است که آیا قول اول نیز درست است یا نه؟

اگر کسی بگوید: شما کدام‌یک از این دو قول را اختیار می کنید؟

می گوییم: در این‌جـا دو مقـام وجود دارد: مقـام اول این که آیا قائل شـدن به گرفتن میثاق از ذرات درست است یا نه؟ و مقام دوم این‌که بنا بر فرض درست بودن آن، آیا می‌توان آن را تفسیری برای این آیه قرار داد یا نه؟

در مورد مقام اول باید گفت که منکرین آن به دلایل عقلی که گفتیم و توضیـح دادیم تمسک کرده‌اند، که می‌توان برای همه آن‌ها جواب قانع کننده‌ای آورد.

اولین وجه از میان وجوه عقلی که گفته شد این بود که اگر قول به گرفتن میثاق درست باشد، باید اکنون آن را به یاد بیاوریم.

[در جواب] می گوییم کسـی که علم به حالات گذشـته را می‌آفرینـد خداوند متعال است؛ زیرا علوم عقلی، ضـروری هسـتند و خالق علوم ضروری خداوند متعال است و اگر این گونه باشد، صحیح است که خداوند متعال آن را آفریده باشد.

اگر بگویند: اگر این را ممکن می‌دانید، پس ممکن بدانید که گفته شود [روح] ما قبل از این بدن، به شـیوه تناسخ در بدن‌های دیگری بوده است، اگرچه ما اکنون احوال آن بدن‌ها را به یاد نمی‌آوریم.

در جواب می گوییم: بین این دو فرقی آشـکار وجود دارد؛ زیرا وقتی مـا در بـدن‌هـای دیگری باشـیم و سـال‌ها و دوره‌هایی در آن‌هـا بـاقی بمـانیم، به حسب عـادت فراموش کردن آن‌ها غیر ممکن است. اما گرفتن این میثاق در سـریع‌ترین و کمترین زمان ممکـن حاصـل شـده اسـت و بعیـد نیسـت که فراموشـی نسبت به آن حاصـل شـود. و این فرق آشـکار حکم می کنـد که فرق صحیحی باشـد؛ زیرا هنگامی که انسان، سال‌های زیادی بر یک کار ممارست داشـته باشد، غیر ممکن است که آن را فراموش کنـد، امـا اگر کـاری را فقـط در یک لحظه تجربه کنـد، ممکن است آن را فراموش کنـد، پس معلوم می‌شود که این دو با هم فرق دارند.

وجه دوم عقلی این بود که گفته شود که غیر ممکن است که همه آن ذرات همگی بـا هم در پشت آدم علی نبینـا و آله و علیه السلام وجود داشته باشند.

ص: ۲۷۳

در جواب می‌گوییم: به نظر ما در حصول حیات و جوهر فرد، وجود بنیه شرط نیست و جزء تقسیم ناپذیر نیز قابلیت حیات و عقل را دارد. اگر هر یک از آن ذرات را جوهری فردی قرار دهیم، پس چرا می‌گویید پشت آدم نمی‌تواند همه آن‌ها را در بر بگیرد!؟ ولی این جواب وقتی تمام است که چنان‌چه بعضی از قدماء گفته‌اند، قائل شویم انسان جوهری فردی و جزئی تقسیم ناپذیر در بدن است، اما اگر قائل شویم انسان همان نفس ناطقه و جوهری غیر متحیز است که در متحیز حلول نکرده، این سؤال رفع می‌شود.

وجه سوم عقلی این بود که فایده میثاق گرفتن این است که یا در آن زمان، و یا در این دنیا حجت باشد؛ جواب ما این است که می‌گوییم خداوند هر کاری بخواهد می‌کند و هر حکمی بخواهد می‌نماید. هم‌چنین آیا نه این است که برخی از معتزلی‌ها هنگامی که خواسته‌اند قول به سنجش اعمال و به زبان در آمدن اعضای بدن را تصحیح کنند، گفته‌اند بعید نیست که برای بعضی از مکلفین در شنواندن این چیزها لطفی وجود داشته باشد، این‌جا نیز همین‌طور باشد و بعید نباشد که تشخیص سعادت‌مندان از اشقیاء در هنگام میثاق برای بعضی از فرشتگان لطف داشته باشد. هم‌چنین گفته شده که خداوند متعال آن میثاق را در روز قیامت به یاد آن‌ها می‌آورد. بقیه وجوه ضعیف هستند و ایراد بر آن‌ها آسان و ساده است.

اما مقام دوم و آن این‌که بر فرض آن‌که قول به گرفتن میثاق از ذرات صحیح باشد، آیا می‌توان آن را تفسیر این الفاظ این آیه قرار داد؟

می‌گوییم: سه وجه اولی که ذکر شد، این را رد می‌کند؛ زیرا توضیح دادیم که مقصود از این سخن خداوند: «أَخَذَ رَبُّكَ مِنْ بَنِی آدَمَ مِنْ ظُهُورِهِمْ ذُرِّیَّتَهُمْ»، \\"هنگامی که پرودگار از پشت‌های فرزندان آدم برگرفت\\" می‌باشد. هم‌چنین اگر این ذرّیه از پشت آدم گرفته شده باشد، می‌فرمود: هنگامی که پروردگار از پشت او ذریه‌اش را برگرفت و نمی‌فرمود: «مِنْ ظُهُورِهِمْ ذُرِّیَّتَهُمْ». کسانی که آن قول را قبول کرده‌اند، چنین جواب داده‌اند که روایتی صحیح از رسول خدا صلی الله علیه و آله رسیده است که ایشان این آیه را به همین وجه تفسیر کرده‌اند و خدشه کردن در تفسیر رسول خدا صلی الله علیه و آله غیر ممکن است. [ما در جواب] می‌گوییم ظاهر آیه بر این دلالت دارد که خداوند متعال ذراتی را از پشت‌های فرزندان آدم بیرون آورد، و این بر آن حمل می‌شود که خداوند متعال می‌داند که از فلان شخص، فلانی و از آن فلانی فلان دیگری متولد می‌شود و آنان را به همان ترتیبی که می‌داند به وجود می‌آیند، به دنیا می‌آورد و از یک‌دیگر متمایز می‌کند. اما این‌که خداوند آن ذریه را از پشت آدم خارج کرده باشد، چیزی دال بر ثبوت آن در لفظ آیه وجود ندارد و البته در لفظ آیه چیزی که بر بطلان آن دلالت کند نیز وجود ندارد، جز این‌که روایت دلالت بر آن دارد؛

ص: ۲۷۵

بنابراین خارج کردن ذریه از پشت‌های فرزندان آدم، از قرآن، و خارج کردن ذریه از پشت آدم، به وسیله روایات ثابت می‌شود و مطابق این فرض بین این دو امر منافات و تضادی وجود ندارد، پس باید هر دوی آن‌ها را با هم پذیرفت تا هم آیه را بر ظاهرش حفظ کنیم و هم روایت را تا حد امکان از خدشه محفوظ بداریم، این سخن نهایی در تقریر این مقام است. در این‌جا

نقل سخن از رازی به پایان می‌رسد.

ما در این‌جا فقط به نقل این سخنان اکتفا کردیم و از جرح و تعدیل در آن‌ها خودداری می کنیم؛ کسی که دارای بصیرت نافذ باشد، هنگامی که به روایاتی که ما نقل کردیم و سخن کسانی که در این‌باره سخن گفته‌اند احاطه پیدا کند، به فضل خداوند متعال راه رسیدن به حق در این مسأله برایش روشن می‌شود. باید دانست که بعضی از روایات مناسب با این باب، در باب علت استلام حجر در کتاب حج و باب خلقت ائمه و باب گرفتن میثاق از ایشان علیهم السلام در کتاب امامت و ابواب احوال آدم علی نبینا و آله و علیه السلام در کتاب نبوت خواهد آمد.

**[ترجمه]

باب ۱۱ من لا ینجبون من الناس و محاسن الخلقه و عیوبها اللتین تؤثّران فی الخلق

الأخبار

«۱»

ل، الخصال ابْنُ الْوَلِیدِ عَنِ الصَّفَّارِ عَنِ ابْنِ عِیسَی عَنْ أَبِیهِ عَنْ سَعِیدِ بْنِ جَنَاحٍ (۲)یَرْفَعُهُ إِلَی أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ: سِتَّهٌ لَا یَنْجُبُونَ السِّنْدِیُّ وَ الزِّنْجِیُّ وَ التُّرْکِیُّ وَ الْکُرْدِیُّ وَ الْخُوزِیُّ وَ نَبْکُ الرَّیِّ.

**[ترجمه]خصال: سعید بن جناح با سندی مرفوع نقل کرده، امام صادق علیه السلام فرمودند: شش تن هستند که نجابت ندارند: سِندی و زنگ‌باری و ترکی و کردی و خوزی و نبک الری.

**[ترجمه]

بیان

الخوزی أهل خوزستان و النبک المکان المرتفع (۳)و یحتمل أن یکون إضافته إلی الری بیانیه و فی بعض النسخ بتقدیم الباء علی النون و هو بالضم أصل الشی ء و خالصه.

ص: ۲۷۶

۱- ما یشتمل علیه أخبار الباب لیس مسأله واحده بل کل من مسأله نقل الاعمال و مسأله الطینه و مسأله أخذ المیثاق و منه میثاق الذر و مسأله بدء الخلقه مسائل مختلفه مرتبطه بالقضاء الکلی و قد خلطها الباحثون من المتکلّمین و المفسرین؛ و بحثنا عنها فی رساله الافعال و رساله الإنسان قبل الدنیا و نرجو أن یوفقنا اللّه سبحانه لاستیفاء هذه الأبحاث فی مواضع تناسبها من تفسیر المیزان إنشاء اللّه. ط.

۲- یحتمل قویا أن یکون الواسطه مطرف مولی معن الآتی بعد ذلک، لان سعید بن جناح یروی عنه، و أن یکون الخبر متحدا مع

الحديث الآتى بعده.

٣- و الاكمه المحدده الرأس، أو التل الصغير.

lt;meta info="\\"خوزی\\" یعنی اهل خوزستان و \\"نبک\\" مکان مرتفعی است، و محتمل است که اضافه نبک به ری، اضافه بیانیه باشد. در بعضی از نسخه‌ها به صورت \\"بنک\\" به ضم باء است که به معنای اصل و خالص از چیزی می‏ باشد.

ص: ۲۷۶

**[ترجمه]

«۲»

ل، الخصال أَبِی عَنْ أَحْمَدَ بْنِ إِدْرِیسَ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ أَحْمَدَ عَنْ سَهْلٍ عَنْ مَنْصُورٍ (۱)عَنْ نَصْرٍ الْکَوْسَجِ (۲)عَنْ مُطَرِّفٍ مَوْلَی مَعْنٍ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ: لَا یَدْخُلُ حَلَاوَةُ الْإِیمَانِ قَلْبَ سِنْدِیٍّ وَ لَا زِنْجِیٍّ وَ لَا خُوزِیٍّ وَ لَا کُرْدِیٍّ وَ لَا بَرْبَرِیٍّ وَ لَا نَبْکِ الرَّیِّ وَ لَا مَنْ حَمَلَتْهُ أُمُّهُ مِنَ الزِّنَا.

**[ترجمه]خصال: مطرف مولی معن نقل کرده، امام صادق علیه السلام فرمودند: شیرینی ایمان در قلب سندی و زنگ‌باری و خوزی و کردی و بربری و نبک ری و کسی که مادرش او را از زنا حامله شده است نمی‌رود.

**[ترجمه]

«۳»

ع، علل الشرائع عَنْ مُحَمَّدٍ الْعَطَّارِ عَنِ الْحُسَیْنِ بْنِ زُرَیْقٍ عَنْ هِشَامٍ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ: یَا هِشَامُ النَّبَطُ لَیْسَ مِنَ الْعَرَبِ وَ لَا مِنَ الْعَجَمِ فَلَا تَتَّخِذْ مِنْهُمْ وَلِیّاً وَ لَا نَصِیراً فَإِنَّ لَهُمْ أُصُولًا (۳)تَدْعُو إِلَی غَیْرِ الْوَفَاءِ (۴)

**[ترجمه]علل الشرایع: هشان نقل کرده، امام صادق علیه السلام فرمودند: ای هشام! نَبَطی، نه از عرب است و نه از عجم، از میان آنان برای خود دوست و یاوری مگیر، آنان اصولی - . در مصدر به جای اصول، اصوات آمده است. - دارند که [انسان را] به بی‌وفایی دعوت می‌کند.

**[ترجمه]

«۴»

ل، الخصال ابْنُ إِدْرِیسَ عَنْ أَبِیهِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ أَحْمَدَ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَلِیٍّ الْهَمْدَانِیِّ (۵)یَرْفَعُهُ إِلَی دَاوُدَ بْنِ فَرْقَدٍ عَنْ أَبِی جَعْفَرٍ وَ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ: ثَلَاثَةٌ لَا یَنْجُبُونَ أَعْوَرُ یَمِینٍ وَ أَزْرَقُ کَالْفَصِّ وَ مُولَدُ السِّنْدِ.

**[ترجمه]خصال: داود بن فرقد از امام باقر و امام صادق علیهما السلام نقل کرده که آن دو امام فرمودند: سه تن هستند که

نجابت ندارند: کسی که چشم راستش کور باشد، کسی که [چشمش] آبی‌رنگ هم‌چون نگین انگشتری باشد و کسی که در سِند به دنیا آمده باشد.

**[ترجمه]

«۵»

ل، الخصال أَبِی عَنْ سَعْدٍ عَنِ الْبَرْقِیِّ عَنْ عِدَّةٍ مِنْ أَصْحَابِنَا عَنِ ابْنِ أَسْبَاطٍ عَنْ بَعْضِ أَصْحَابِهِ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ: مَا ابْتَلَی اللَّهُ بِهِ شِیعَتَنَا فَلَنْ یَبْتَلِیَهُمْ بِأَرْبَعٍ أَنْ یَکُونُوا لِغَیْرِ رِشْدَهٍ أَوْ أَنْ یَسْأَلُوا بِأَکُفِّهِمْ (۶)أَوْ یُؤْتَوْا فِی أَدْبَارِهِمْ أَوْ أَنْ یَکُونَ فِیهِمْ أَزْرَقُ أَخْضَرُ.

**[ترجمه]خصال: إبن أسباط از یکی از اصحاب نقل کرده، امام صادق علیه السلام فرمودند: خداوند شیعیان ما را به هر چه که مبتلا کند، به چهار چیز مبتلا نمی‌کند: برای غیر رشده باشد، یا با دستانشان گدایی کنند، یا از پشت با آن‌ها نزدیکی شود، یا در میانشان کسی [با چشمان] آبی سبزرنگ وجود داشته باشد.

**[ترجمه]

«۶»

ل، الخصال أَبِی وَ ابْنُ الْوَلِیدِ عَنْ مُحَمَّدٍ الْعَطَّارِ وَ أَحْمَدَ بْنِ إِدْرِیسَ عَنِ الْأَشْعَرِیِّ بِإِسْنَادِهِ رَفَعَهُ إِلَی أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ: خَمْسَهٌ خُلِقُوا نَارِیِّینَ الطَّوِیلُ الذَّاهِبُ وَ الْقَصِیرُ الْقَمِی ءُ وَ الْأَزْرَقُ بِخُضْرَهٍ وَ الزَّائِدُ وَ النَّاقِصُ.

**[ترجمه]خصال: اشعری با سندی مرفوع نقل کرده، امام صادق علیه السلام فرمودند: پنج تن هستند که برای آتش آفریده شده‌اند: دراز رونده، کوتاه خوار، آبی مایل به سبز، [کسی که عضو] زائد [در بدنش دارد] و [کسی که عضوی از او] ناقص [است].

**[ترجمه]

بیان

قمأ کجمع و کرم ذل و صغر فهو قمی ء ذکره الفیروزآبادی.

**[ترجمه]فیروزآبادی گفته است: \\"قَمِأ\\"، بر وزن \\"جَمُع\\" و \\"کَرُم\\"، یعنی ذلیل و کوچک شد، و اسم فاعل آن \\"قَمِیء\\" است.

**[ترجمه]

«۷»

ل، الخصال أَبِی وَ ابْنُ الْوَلِیدِ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ إِدْرِیسَ وَ مُحَمَّدٍ الْعَطَّارِ عَنِ الْأَشْعَرِیِّ عَنْ

۱- لعله منصور بن العباس أبو الحسين الرازىّ الضعيف، و إلّا فمجهول.

۲- لم نجد له و لا لمطرف ذكرا فى التراجم.

۳- فى المصدر: اصواتا م.

۴- الحديث مجهول بحسين بن زريق.

۵- ضعفه الاصحاب.

۶- فى نسخه: بكفهم.

مُحَمَّدِ بْنِ الْحُسَيْنِ بِإِسْنَادٍ لَهُ يَرْفَعُهُ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلى الله عليه و آله لَا يَدْخُلُ الْجَنَّةَ مُدْمِنُ خَمْرٍ وَ لَا سِكِّيرٌ وَ لَا عَاقٌّ وَ لَا شَدِيدُ السَّوَادِ وَ لَا دَيُّوثٌ وَ لَا قَلَّاعٌ وَ هُوَ الشُّرْطِيُّ وَ لَا زَنُّوقٌ وَ هُوَ الْخُنْثَى وَ لَا خَيُّوفٌ (۱)وَ هُوَ النَّبَّاشُ وَ لَا عَشَّارٌ وَ لَا قَاطِعُ رَحِمٍ وَ لَا قَدَرِيٌّ.

قال الصدوق رضی الله عنه یعنی شدید السواد الذی لا یبیض شی ء من شعر رأسه و لا من شعر لحیته مع کبر السن و یسمی الغربیب.

**[ترجمه]خصال: محمد بن حسین با سندی مرفوع نقل کرده،

ص: ۲۷۷

رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمودند: دائم الخمر و مست‌کننده و عاق شده و شدید السواد و بی‌غیرت و کارگزار سلطان و مخنث و افشاگر و عُشر دهنده و قطع رحم‌کننده و قَدَری مسلک در بهشت داخل نمی‌شوند.

صدوق رحمه الله گفته است: منظور از \\"شدید السواد\\"، کسی است که با این که سن زیادی دارد، ولی هیچ یک از موهای سر و صورتش سفید نشده است، که به چنین شخصی \\"غِربیب\\" می گویند.

**[ترجمه]

«۸»

ل، الخصال الْقَطَّانُ وَ عَلِيُّ بْنُ أَحْمَدَ بْنِ مُوسَى عَنِ ابْنِ زَكَرِيَّا الْقَطَّانِ عَنِ ابْنِ حَبِيبٍ عَنِ ابْنِ بُهْلُولٍ عَنْ أَبِي مُعَاوِيَةَ الضَّرِيرِ عَنِ الْأَعْمَشِ عَنْ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدٍ علیهما السلام قَالَ ابْنُ حَبِيبٍ وَ حَدَّثَنِي عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدِ بْنِ نَاطَوَيْهِ عَنْ عَلِيِّ بْنِ عَبْدِ الْمُؤْمِنِ الزَّعْفَرَانِيِّ عَنْ مُسْلِمِ بْنِ خَالِدٍ الزِّنْجِيِّ عَنْ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ أَبِيهِ عَنْ جَدِّهِ علیه السلام قَالَ ابْنُ حَبِيبٍ وَ حَدَّثَنِي الْحَسَنُ بْنُ سِنَانٍ عَنْ أَبِيهِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ خَالِدٍ الْبَرْقِيِّ عَنْ مُسْلِمِ بْنِ خَالِدٍ عَنْ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدٍ قَالُوا كُلُّهُمْ ثَلَاثَةَ عَشَرَ صِنْفاً وَ قَالَ تَمِيمٌ (۲)سِتَّةَ عَشَرَ صِنْفاً مِنْ أُمَّةِ جَدِّي صلی الله علیه و آله لَا يُحِبُّونَا وَ لَا يُحَبِّبُونَا إِلَى النَّاسِ وَ يُبْغِضُونَا وَ لَا يَتَوَلَّوْنَا وَ يَخْذُلُونَا وَ يُخَذِّلُونَ النَّاسَ عَنَّا فَهُمْ أَعْدَاؤُنَا حَقّاً لَهُمْ نَارُ جَهَنَّمَ وَ لَهُمْ عَذَابُ الْحَرِيقِ قَالَ قُلْتُ بَيِّنْهُمْ لِي يَا أَبَتِ وَقَاكَ اللَّهُ شَرَّهُمْ قَالَ الزَّائِدُ فِي خَلْقِهِ فَلَا تَرَى أَحَداً مِنَ النَّاسِ فِي خَلْقِهِ زِيَادَةٌ إِلَّا وَجَدْتَهُ لَنَا مُنَاصِباً وَ لَمْ تَجِدْهُ لَنَا مُوَالِياً وَ النَّاقِصُ الْخَلْقِ مِنَ الرِّجَالِ فَلَا تَرَى لِلَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ خَلْقاً نَاقِصَ الْخِلْقَةِ إِلَّا وَجَدْتَ فِي قَلْبِهِ عَلَيْنَا غِلًّا (۳)وَ الْأَعْوَرُ بِالْيَمِينِ لِلْوِلَادَةِ فَلَا تَرَى لِلَّهِ خَلْقاً وُلِدَ أَعْوَرَ الْيَمِينِ إِلَّا كَانَ لَنَا مُحَارِباً وَ لِأَعْدَائِنَا مُسَالِماً وَ الْغِرْبِيبُ مِنَ الرِّجَالِ فَلَا تَرَى لِلَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ خَلْقاً غِرْبِيباً وَ هُوَ الَّذِي قَدْ طَالَ عُمُرُهُ فَلَمْ يَبْيَضَّ شَعْرُهُ وَ تَرَى لِحْيَتَهُ مِثْلَ حَنَكِ الْغُرَابِ إِلَّا كَانَ عَلَيْنَا مُؤَلِّباً وَ لِأَعْدَائِنَا مُكَاثِراً وَ الْحُلْكُوكُ مِنَ الرِّجَالِ فَلَا تَرَى مِنْهُمْ أَحَداً إِلَّا كَانَ لَنَا شَتَّاماً وَ لِأَعْدَائِنَا مَدَّاحاً

ص: ۲۷۸

۱- فی نسخه: خنوف.

٢- هو ابن بهلول الواقع فی الطريق الأول.
٣- الغل بكسر الغين و تشديد اللام: الحقد و الغش.

وَ الْأَقْرَعُ (۱)مِنَ الرِّجَالِ فَلَا تَرَى رَجُلًا بِهِ قَرَعٌ إِلَّا وَجَدْتَهُ هَمَّازاً لَمَّازاً مَشَّاءً بِالنَّمِيمَهِ عَلَيْنَا وَ الْمُفَصَّصُ (۲)بِالْخُضْرَهِ مِنَ الرِّجَالِ فَلَا تَرَى مِنْهُمْ أَحَداً وَ هُمْ كَثِيرُونَ إِلَّا وَجَدْتَهُ يَلْقَانَا بِوَجْهٍ وَ يَسْتَدْبِرُنَا بِآخَرَ يَبْتَغِي لَنَا الْغَوَائِلَ (۳)وَ الْمَنْبُوذُ مِنَ الرِّجَالِ فَلَا تَلْقَى مِنْهُمْ أَحَداً إِلَّا وَجَدْتَهُ لَنَا عَدُوّاً مُضِلًّا مُبِيناً وَ الْأَبْرَصُ مِنَ الرِّجَالِ فَلَا تَلْقَى مِنْهُمْ أَحَداً إِلَّا وَجَدْتَهُ يَرْصُدُ لَنَا الْمَرَاصِدَ وَ يَقْعُدُ لَنَا وَ لِشِيعَتِنَا مَقْعَداً لِيُضِلَّنَا بِزَعْمِهِ عَنْ سَوَاءِ السَّبِيلِ وَ الْمَجْذُومُ وَ هُمْ حَصَبُ جَهَنَّمَ هُمْ لَهَا وَارِدُونَ وَ الْمَنْكُوحُ فَلَا تَرَى مِنْهُمْ أَحَداً إِلَّا وَجَدْتَهُ يَتَغَنَّى بِهِجَائِنَا وَ يُؤَلِّبُ عَلَيْنَا وَ أَهْلُ مَدِينَهٍ تُدْعَى سِجِسْتَانَ هُمْ لَنَا أَهْلُ عَدَاوَهٍ وَ نَصْبٍ وَ هُمْ شَرُّ الْخَلْقِ وَ الْخَلِيقَهِ عَلَيْهِمْ مِنَ الْعَذَابِ مَا عَلَى فِرْعَوْنَ وَ هَامَانَ وَ قَارُونَ وَ أَهْلُ مَدِينَهٍ تُدْعَى الرَّيَّ هُمْ أَعْدَاءُ اللَّهِ وَ أَعْدَاءُ رَسُولِهِ وَ أَعْدَاءُ أَهْلِ بَيْتِهِ يَرَوْنَ حَرْبَ أَهْلِ بَيْتِ رَسُولِ اللَّهِ صلی الله علیه و آله جِهَاداً وَ مَالَهُمْ مَغْنَماً وَ لَهُمْ عَذَابُ الْخِزْيِ فِي الْحَيَاهِ الدُّنْيَا وَ الْآخِرَهِ وَ لَهُمْ عَذَابٌ مُقِيمٌ وَ أَهْلُ مَدِينَهٍ تُدْعَى الْمَوْصِلَ هُمْ شَرُّ مَنْ عَلَى وَجْهِ الْأَرْضِ وَ أَهْلُ مَدِينَهٍ تُسَمَّى الزَّوْرَاءَ تُبْنَى فِي آخِرِ الزَّمَانِ يَسْتَشْفُونَ بِدِمَائِنَا وَ يَتَقَرَّبُونَ بِبُغْضِنَا يُوَالُونَ فِي عَدَاوَتِنَا وَ يَرَوْنَ حَرْبَنَا فَرْضاً وَ قِتَالَنَا حَتْماً يَا بُنَيَّ فَاحْذَرْ هَؤُلَاءِ ثُمَّ احْذَرْهُمْ فَإِنَّهُ لَا يَخْلُو اثْنَانِ مِنْهُمْ بِوَاحِدٍ مِنْ أَهْلِكَ إِلَّا هَمُّوا بِقَتْلِهِ وَ اللَّفْظُ لِتَمِيمٍ مِنْ أَوَّلِ الْحَدِيثِ إِلَى آخِرِهِ.

**[ترجمه]خصال: إبن حبیب با یک سند از اعمش و با دو سند از مسلم بن خالد از امام صادق، و ایشان از پدرشان امام باقر، از جدشان علیهم السلام نقل کرده‌اند: سیزده صنف (و در روایتی که إبن حبیب از طریق تمیم نقل کرده آمده است: شانزده صنف) از امت جدم صلی الله علیه و آله ما را دوست نمی‌دارند و مردم را به ما علاقمند نمی‌کنند و ما را ولی خود نمی‌گیرند و از گرد ما پراکنده می‌شوند و مردم را از ما پراکنده می‌نمایند، آنان حقیقتاً دشمنان ما هستند، «لَهُمْ نارُ جَهَنَّمَ» - . فاطر / ۳۶ - {آتش جهنم برای آنان خواهد بود} «وَ لَهُمْ عَذابُ الْحَرِيقِ» - . بروج / ۱۰ - و ایشان را عذابی سوزان است. عرض کردم: ای پدر جان! خدا شما را از شر آنان حفظ کند! آن‌ها را برایم بیان نمایید؛ ایشان فرمودند: کسی که در خلقتش عضو زائدی دارد؛ هر یک از مردمی که در خلقتشان عضوی زیادی دارد را ببینی، او را مخالف سرسخت ما می‌یابی و می‌فهمی که دوست‌دار ما نیست. مردی که در خلقتش نقص عضو دارد؛ هیچ‌یک از مخلوقات ناقص الخلقه خداوند عزّ و جلّ را نمی‌بینی مگر این‌که در قلبش علیه ما کینه می‌یابی. کسی که چشم راستش کور مادرزاد است؛ هیچ‌یک از مخلوقات خداوند که با چشم راست کور متولد شده‌اند را نمی‌بینی مگر این‌که با ما در جنگ است و با دشمنان ما در آشتی. مرد غربیب؛ که کسی است که با این‌که عمری طولانی کرده است، هیچ‌یک از موهایش سفید نشده است و ریش‌هایش به سیاهی کلاغ است، هیچ‌یک از مخلوقات غربیب خداوند عزّ و جلّ را نمی‌بینی مگر این‌که مردم را علیه ما جمع می‌کند و خواهان زیاد شدن دشمنان ماست. مرد بسیار سیاه؛ هیچ مرد بسیار سیاهی را نمی‌بینی مگر این‌که نسبت به ما بسیار دشنام دهنده و نسبت به دشمنان ما بسیار مدح‌گوینده است.

ص: ۲۷۸

کسی که موی سرش تاس است؛ هیچ مرد مبتلا به تاسی را نمی‌بینی مگر این‌که او را نسبت به ما بدگو و عیب‌جو و سخن‌چین می‌یابی. مردی که چشمانش به رنگ آبی نگین انگشتری است؛ هیچ‌یک از چنین افرادی را نمی‌بینی مگر این‌که در مقابل ما طوری رفتار می‌کند و در پشت سر ما طور دیگری رفتار می‌کند که به دنبال شر درست کردن برای ما هستند. مرد زنازاده؛ هر کس از زنازادگان را که ببینی، او را دشمن ما و گمراه‌کننده‌ای آشکار می‌یابی. مردی که مبتلای به مرض پیسی است؛ هیچ پیسی گرفته‌ای را نمی‌بینی مگر این‌که او را این‌گونه می‌یابی که برای ما در کمین‌گاه‌ها کمین می‌کند و برای ما و شیعیانمان

در جایی می‌نشیند تا به پندار خود ما را از راه درست گمراه کند. جذامی‌ها؛ که هیزم‌های جهنم هستند و به دوزخ می‌روند. مردی که از پشت با او نزدیکی می‌شود؛ هیچ‌یک از آنان را نمی‌بینی مگر این‌که در هجو ما شعر می‌سراید و مردم را علیه ما می‌شوراند. اهل شهری به نام سجستان؛ آن‌ها با ما دشمنند و به شدت مخالفند، آن‌ها بدترین مردمان و بداخلاق‌ترین آن‌ها هستند، عذابشان به اندازه عذابی است که بر فرعون و هامان و قارون می‌رود. اهل شهری به نام ری؛ آن‌ها دشمنان خدا و دشمنان رسول خدا و دشمنان اهل بیت ایشان هستند و جنگ با اهل بیت رسول خدا صلی الله علیه و آله را جهاد می‌دانند و مال ایشان را غنیمت می‌شمرند، برای آن‌ها در زندگی دنیا و آخرت عذابی خوار کننده خواهد بود «وَ لَهُمْ عَذابٌ مُقِيمٌ» - . مائده / ۳۷ - {و برای آنان عذابی پایدار خواهد بود}. اهل شهری به نام موصل؛ آن‌ها بدترین مردم بر روی زمین هستند. اهل شهری به نام زوراء که در آخرالزمان ساخته می‌شود و از خون ما طلب شفا می‌کنند و با بغض ما تقرب می‌جویند و پی در پی با ما دشمنی می‌کنند و جنگ با ما را واجب می‌دانند و کشتار ما را لازم می‌شمردند؛ ای پسر عزیزم! از اینان بر حذر باش و باز هم بر حذر باش؛ چرا که اگر دو نفر از آن‌ها یکی از خانواده تو را در خلوت بیابند، قصد جان او می‌کنند. همه الفاظ روایت از اول تا آخر روایت، از تمیم است.

**[ترجمه]

بیان

قوله علیه السلام مؤلّبا أی یجمع الناس علینا بالعداوه و الظلم و الحلکوک بالضم و الفتح الشدید السواد و المفصص بالخضره هو الذی یکون عینه أزرق کالفصّ کما مر فی الخبر و الفص أیضا حدقه العین و فی بعض النسخ بالضادین المعجمتین و هو تصحیف و المنبوذ ولد الزنا و الزوراء بغداد ثم اعلم أنه لا یبعد أن یکون

ص: ۲۷۹

۱- الاقرع: من سقط شعر رأسه.
۲- فی النسخ المطبوعه ذکر ثلاثه عشر صنفا بحذف قوله: و المفصص بالخضره الی قوله: و الابرص، و لیس فی آخرها جمله: و اللفظ لتمیم من اول الحدیث إلی آخره. م.
۳- جمع الغائله: الداهیه. الفساد. المهلکه. الشر.

بعض البلاد کالری یکون هذا لبیان حالهم فی تلک الأزمان لا إلی یوم القیامه و لعله سقط واحد من السته عشر من النسّاخ أو من الرواه.

lt;meta info="\\"مؤلباً\\" یعنی کسی که مردم را برای دشمنی با ما و ظلم بر ما جمع می کند. \\"حلکوک\\"، به ضم و فتح حاء کسی است که به شدت سیاه است. \\"مفصص بالخضرة\\" چنان‌چه در روایات پیش گذشت، کسی است که چشمش مانند نگین انگشتری آبی است. \\"فص\\" هم‌چنین به حدقه چشم نیز گفته می‌شود. در بعضی از نسخه‌ها، [به صورت مفضض] با دو ضاد آمده است که غلط ناشی از نسخه‌برداری است. \\"منبوذ\\" یعنی زنازاده، و \\"زوراء\\" همان بغداد است.

باید دانست که بعید نیست که این سخنان

ص: ۲۷۹

در مورد بعضی از شهرها مانند ری، مربوط به حال مردمان آن زمان این شهرها باشد، نه تا روز قیامت. شاید سقط یکی از شانزده تا، به سبب نسخه‌برداران و یا به سبب راویان باشد.

**[ترجمه]

«۹»

ن، عیون أخبار الرضا علیه السلام بِالْأَسَانِیدِ الثَّلَاثَهِ عَنِ الرِّضَا عَنْ آبَائِهِ علیهم السلام عَنْ أَمِیرِ الْمُؤْمِنِینَ علیه السلام قَالَ: لَا تَجِدُ فِی أَرْبَعِینَ أَصْلَعَ رَجُلَ سَوْءٍ وَ لَا تَجِدُ فِی أَرْبَعِینَ کَوْسَجاً رَجُلًا صَالِحاً وَ أَصْلَعُ سَوْءٍ أَحَبُّ إِلَیَّ مِنْ کَوْسَجٍ صَالِحٍ.

صح، صحیفه الرضا علیه السلام عنه علیه السلام مثله

**[ترجمه]عیون أخبار الرضا: با سندهای سه‌گانه از امام رضا، از طریق پدرانشان از امیرالمؤمنین علیهم السلام نقل کرده که ایشان فرمودند: در میان چهل مرد أصلع یک مرد بد نمی‌یابی و در میان چهل مرد کوسه‌صورت یک مرد صالح نمی‌بینی، و اصلع بد در نزد من بهتر از کوسه‌صورت صالح است.

صحیفهٔ الرضا نیز مانند این را از ایشان علیه السلام نقل کرده است.

**[ترجمه]

بیان

الصلع انحسار شعر مقدم الرأس.

lt;meta info="\\"صلع\\"" به معنای ریختن موی جلوی سر است.

**[ترجمه]

«۱۰»

ع، علل الشرائع أَبِی عَنْ أَحْمَدَ بْنِ إِدْرِیسَ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ أَحْمَدَ عَنْ عَلِیٍّ الرَّیَّانِ عَنِ الْحُسَیْنِ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ أَبِی نَجْرَانَ عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ حَمَّادٍ عَنْ ذَرِیحٍ الْمُحَارِبِیِّ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ: جَاءَ رَجُلٌ إِلَی النَّبِیِّ صلی الله علیه و آله فَقَالَ یَا رَسُولَ اللَّهِ یَسْأَلُ اللَّهُ عَمَّا سِوَی الْفَرِیضَهِ قَالَ لَا قَالَ فَوَ الَّذِی بَعَثَکَ بِالْحَقِّ لَا تَقَرَّبْتُ إِلَی اللَّهِ بِشَیْ ءٍ سِوَاهَا قَالَ وَ لِمَ قَالَ لِأَنَّ اللَّهَ قَبَّحَ خَلْقِی قَالَ فَأَمْسَکَ النَّبِیُّ صلی الله علیه و آله وَ نَزَلَ جَبْرَئِیلُ علیه السلام فَقَالَ یَا مُحَمَّدُ رَبُّکَ یُقْرِئُکَ السَّلَامَ وَ یَقُولُ أَقْرِئْ عَبْدِی فُلَاناً السَّلَامَ وَ قُلْ لَهُ أَ مَا تَرْضَی أَنْ أَبْعَثَکَ غَداً فِی الْآمِنِینَ فَقَالَ یَا رَسُولَ اللَّهِ وَ قَدْ ذَکَرَنِیَ اللَّهُ عِنْدَهُ قَالَ نَعَمْ قَالَ فَوَ الَّذِی بَعَثَکَ بِالْحَقِّ لَا بَقِیَ شَیْ ءٌ یُتَقَرَّبُ بِهِ إِلَی اللَّهِ إِلَّا تَقَرَّبْتُ بِهِ.

**[ترجمه]علل الشرایع: ذریح محاربی نقل کرده، امام صادق علیه السلام فرمودند: مردی به نزد پیامبر صلی الله علیه و آله آمد و عرض کرد: ای رسول خدا! آیا خداوند غیر از واجبات، از چیز دیگری هم بازخواست می کند؟ ایشان فرمودند: خیر. عرض کرد: به همان کس که شما را به حق مبعوث کرد با هیچ چیز غیر از واجبات نتوانستم به خداوند تقرب جویم. ایشان فرمودند: چرا؟ او عرض کرد: زیرا خداوند مرا زشت آفریده است. پیامبر صلی الله علیه و آله درنگ کردند، [در این هنگام] جبرئیل علیه السلام نازل شد و گفت: ای محمد! پروردگارت به تو سلام رساند و فرمود به [این] بنده من سلام برسان و به او بگو: آیا راضی نیستی خداوند فردای [قیامت] تو را در میان امان یافتگان برانگیزد؟ [رسول خدا امر خداوند را انجام داد.] مرد عرض کرد: ای رسول خدا! آیا خداوند مرا نزد خود یاد کرده است؟ ایشان فرمودند: آری. او عرض کرد: به همان کس که تو را به حق مبعوث کرد، دیگر هیچ چیز که بتوان با آن به خداوند تقرب جست نمانده که من به وسیله آن تقرب نجسته باشم.

**[ترجمه]

«۱۱»

ع، علل الشرائع أَبِی عَنْ سَعْدٍ عَنِ الْبَرْقِیِّ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ یَحْیَی عَنْ حَمَّادٍ قَالَ: قُلْتُ لِأَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام جُعِلْتُ فِدَاکَ نَرَی الْخَصِیَّ مِنْ أَصْحَابِنَا عَفِیفاً لَهُ عِبَادَهٌ وَ لَا نَکَادُ نَرَاهُ إِلَّا فَظّاً غَلِیظاً سَفِیهَ الْغَضَبِ فَقَالَ إِنَّمَا ذَلِکَ لِأَنَّهُ لَا یَزْنِی.

**[ترجمه]علل الشرایع: حماد نقل کرده، به امام صادق علیه السلام عرض کردم: فدایتان شوم! [از چه روی است] مردان اخته اصحابمان را پاک دامن و پر عبادت می بینیم و همیشه آن ها را خشن و سخت گیر و بدخوی می یابیم؟ ایشان فرمودند: این بدان روی است که آن ها زنا نمی کنند.

**[ترجمه]

بيان

يحتمل أن يكون قوله عليه السـلام إنما ذلک عله لعفته أو المعنى أن غلظته و فخره و عجبه بترک الزنا و يحتمل أن يكون المراد عدم قدرته على الجماع مطلقا فإن به تندفع المواد الفاسده و به يستقيم الطبع و الخلق.

**[ترجمه]محتمل است این سخن ایشان علیه السلام: \\"این بدان روی است که ...\\" علت پاک‌دامنی آن‌ها باشد، یا این‌که معنایش این باشد که سخت‌گیری و خودپسندی و خودبزرگ‌بینی او به سبب ترک زناست. و محتمل است که مقصود، عدم قدرت او بر هر گونه نزدیکی باشد، زیرا مواد فاسد [بدن] با نزدیکی‌کردن دفع می‌شود و در اثر آن خلق و خوی [انسان] متعادل می‌گردد.

**[ترجمه]

«۱۲»

ع، علل الشرائع بِهَذَا الْإِسْنَادِ عَنِ الْبَرْقِيِّ رَفَعَ الْحَدِيثَ إِلَى أَبِي عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام أَنَّهُ سُئِلَ عَنِ الْخَصِيِّ فَقَالَ لِمَ تَسْأَلُ عَمَّنْ لَمْ يَلِدْهُ مُؤْمِنٌ وَ لَا يَلِدُ مُؤْمِناً.

ص: ۲۸۰

**[ترجمه]علل الشرایع: برقی با سندی مرفوع نقل کرده، از امام صادق علیه السلام درباره اخته پرسیده شد؛ ایشان فرمودند: چرا درباره کسی که نه مؤمنی او را زاییده و نه خود مؤمنی می‌زاید سؤال می کنی؟

ص: ۲۸۰

**[ترجمه]

«۱۳»

ما، الأمالی للشیخ الطوسی مُحَمَّدُ بْنُ عَلِیِّ بْنِ حَشِیشٍ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ أَحْمَدَ بْنِ عَبْدِ الْوَهَّابِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ یَحْیَی عَنِ الْحَسَنِ بْنِ عَلِیٍّ عَنِ اللُّؤْلُؤِیِّ عَنْ شُعْبَهَ عَنْ تَوْبَهَ الْعَنْبَرِیِّ عَنْ أَنَسِ بْنِ مَالِکٍ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله عَلَیْکُمْ بِالْوَجْهِ الْمِلَاحِ وَ الْحَدَقِ السُّودِ فَإِنَّ اللَّهَ یَسْتَحْیِی أَنْ یُعَذِّبَ الْوَجْهَ الْمَلِیحَ بِالنَّارِ.

**[ترجمه]أمالی شیخ طوسی: أنس بن مالک نقل کرده، رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمودند: بر شما باد به صورت نمکین و چشمان سیاه، خداوند حیا می کند از این که صورت نمکین را با آتش عذاب کند.

**[ترجمه]

«۱۴»

ثو، ثواب الأعمال أَبِی عَنْ عَلِیٍّ عَنْ أَبِیهِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَمْرٍو عَنْ مُوسَی بْنِ إِبْرَاهِیمَ عَنْ أَبِی الْحَسَنِ الْأَوَّلِ علیه السلام قَالَ سَمِعْتُهُ یَقُولُ مَا حَسَّنَ اللَّهُ خَلْقَ عَبْدٍ وَ لَا خُلُقَهُ إِلَّا اسْتَحْیَا أَنْ یُطْعِمَ لَحْمَهُ یَوْمَ الْقِیَامَهِ النَّارَ.

**[ترجمه]ثواب الأعمال: موسی بن ابراهیم نقل کرده، از امام موسی کاظم علیه السلام شنیدم که می‌فرمودند: خداوند آفرینش بنده‌ای را در صورت و سیرت زیبا نگردانید، مگر این که حیا کرد در روز قیامت گوشت او را طعمه آتش کند.

**[ترجمه]

«۱۵»

ین، کتاب حسین بن سعید و النوادر بَعْضُ أَصْحَابِنَا عَنْ حَنَانِ بْنِ سَدِیرٍ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ طَلْحَهَ عَنْ زُرَارَهَ عَنْ أَبِی جَعْفَرٍ علیه السلام قَالَ: قَالَ أَیُّمَا عَبْدٍ کَانَ لَهُ صُورَهٌ حَسَنَهٌ مَعَ مَوْضِعٍ لَا یَشِینُهُ ثُمَّ تَوَاضَعَ لِلَّهِ کَانَ مِنْ خَالِصَهِ اللَّهِ قَالَ قُلْتُ مَا مَوْضِعٌ لَا یَشِینُهُ قَالَ لَا یَکُونُ ضُرِبَ فِیهِ سِفَاحٌ.

**[ترجمه]کتاب حسین بن سعید، نوادر: زراره نقل کرده، امام باقر علیه السلام فرمودند: هر بنده‌ای که صورت زیبایی که بر روی آن جایی که او را زشت نگرداند داشته باشد و سپس برای خداوند تواضع کند، از بندگان خالص خداست. عرض کردم:

[مقصودتان از] جایی [بر روی آن] که او را زشت نگرداند چیست؟ ایشان فرمودند: یعنی اثر زنا در آن نباشد.

**[ترجمه]

بیان

یمکن توجیه تلک الأخبار علی قانون أهل العدل بأن الله تعالی خلق من علم أنهم یکونون شرارا باختیارهم بهذه الصفات و جعلهم من أهل تلک البلاد من غیر أن یکون لتلک الأحوال مدخل فی أعمالهم أو المراد أنهم فی درجه ناقصه من الکمال غیر قابلین لمعالی الفضائل و الکمالات من غیر أن یکونوا مجبورین علی القبائح و السیئات.

**[ترجمه]ممکن است این روایات را بر این قانون عدلیه حمل کنیم که خداوند متعال آن‌هایی که می‌دانسته که با اختیار خود از بدکاران می‌شوند را با این صفات آفریده و آن‌ها را از اهالی آن شهرها قرار داده است، بدون این‌که آن حالات دخالتی در اعمال آن‌ها داشته باشد. یا مقصود این باشد که آن‌ها بدون این‌که بر کارهای زشت و بد مجبور باشند، در درجه ناقصی از کمال هستند و قابلیت فضائل و کمالات والا را ندارند.

**[ترجمه]

باب ۱۲ عله عذاب الاستیصال و حال ولد الزنا و عله اختلاف أحوال الخلق

الآیات؛

الأنفال: «وَ اتَّقُوا فِتْنَهً لا تُصِیبَنَّ الَّذِینَ ظَلَمُوا مِنْکُمْ خَاصَّهً وَ اعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ شَدِیدُ الْعِقابِ»(۲۵)

حمعسق: «وَ لَوْ بَسَطَ اللَّهُ الرِّزْقَ لِعِبادِهِ لَبَغَوْا فِی الْأَرْضِ وَ لکِنْ یُنَزِّلُ بِقَدَرٍ ما یَشاءُ إِنَّهُ بِعِبادِهِ خَبِیرٌ بَصِیرٌ»(۲۷)

ص: ۲۸۱

الزخرف: «أَ هُمْ يَقْسِمُونَ رَحْمَتَ رَبِّکَ نَحْنُ قَسَمْنا بَیْنَهُمْ مَعِیشَتَهُمْ فِی الْحَیاهِ الدُّنْیا وَ رَفَعْنا بَعْضَهُمْ فَوْقَ بَعْضٍ دَرَجاتٍ لِیَتَّخِذَ بَعْضُهُمْ بَعْضاً سُخْرِیًّا وَ رَحْمَتُ رَبِّکَ خَیْرٌ مِمَّا یَجْمَعُونَ* وَ لَوْ لا أَنْ یَکُونَ النَّاسُ أُمَّهً واحِدَهً لَجَعَلْنا لِمَنْ یَکْفُرُ بِالرَّحْمنِ لِبُیُوتِهِمْ سُقُفاً مِنْ فِضَّهٍ وَ مَعارِجَ عَلَیْها یَظْهَرُونَ* وَ لِبُیُوتِهِمْ أَبْواباً وَ سُرُراً عَلَیْها یَتَّکِؤُنَ* وَ زُخْرُفاً وَ إِنْ کُلُّ ذلِکَ لَمَّا مَتاعُ الْحَیاهِ الدُّنْیا وَ الْآخِرَهُ عِنْدَ رَبِّکَ لِلْمُتَّقِینَ»(۳۲-۳۵)

**[ترجمه]«وَ اتَّقُوا فِتْنَهً لا تُصِیبَنَّ الَّذِینَ ظَلَمُوا مِنْکُمْ خَاصَّهً وَ اعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ شَدِیدُ الْعِقابِ» - . أنفال / ۲۵ - {و از فتنه ای که تنها به ستم‌کاران شما نمی رسد بترسید و بدانید که خدا سخت کیفر است}

«وَ لَوْ بَسَطَ اللَّهُ الرِّزْقَ لِعِبادِهِ لَبَغَوْا فِی الْأَرْضِ وَ لکِنْ یُنَزِّلُ بِقَدَرٍ ما یَشاءُ إِنَّهُ بِعِبادِهِ خَبِیرٌ بَصِیرٌ» - . شوری / ۲۷ - {و اگر خدا روزی را بر بندگانش فراخ گرداند، مسلماً در زمین سر به عصیان برمی دارند، لیکن آن‌چه را بخواهد به اندازه ای [که مصلحت است] فرو می فرستد، به راستی که او به [حال] بندگانش آگاه بیناست}

ص: ۲۸۱

«أَ هُمْ یَقْسِمُونَ رَحْمَتَ رَبِّکَ نَحْنُ قَسَمْنا بَیْنَهُمْ مَعِیشَتَهُمْ فِی الْحَیاهِ الدُّنْیا وَ رَفَعْنا بَعْضَهُمْ فَوْقَ بَعْضٍ دَرَجاتٍ لِیَتَّخِذَ بَعْضُهُمْ بَعْضاً سُخْرِیًّا وَ رَحْمَتُ رَبِّکَ خَیْرٌ مِمَّا یَجْمَعُونَ * وَ لَوْ لا أَنْ یَکُونَ النَّاسُ أُمَّهً واحِدَهً لَجَعَلْنا لِمَنْ یَکْفُرُ بِالرَّحْمنِ لِبُیُوتِهِمْ سُقُفاً مِنْ فِضَّهٍ وَ مَعارِجَ عَلَیْها یَظْهَرُونَ * وَ لِبُیُوتِهِمْ أَبْواباً وَ سُرُراً عَلَیْها یَتَّکِؤُنَ * وَ زُخْرُفاً وَ إِنْ کُلُّ ذلِکَ لَمَّا مَتاعُ الْحَیاهِ الدُّنْیا وَ الْآخِرَهُ عِنْدَ رَبِّکَ لِلْمُتَّقِینَ» - . زخرف / ۳۲ - ۳۵ - {آیا آنانند که رحمت پروردگارت را تقسیم می کنند!؟ ما [وسایل] معاش آنان را در زندگی دنیا میانشان تقسیم کرده ایم و برخی از آنان را از [نظر] درجات بالاتر از بعضی [دیگر] قرار داده ایم تا بعضی از آن‌ها بعضی [دیگر] را در خدمت گیرند و رحمت پروردگار تو از آن‌چه آنان می اندوزند بهتر است * و اگر نه آن بود که [همه] مردم [در انکار خدا] امتی واحد گردند، قطعاً برای خانه های آنان که به [خدای] رحمان کفر می ورزیدند، سقف‌ها و نردبان... هایی از نقره که بر آن‌ها بالا روند قرار می دادیم * و برای خانه هایشان نیز درها و تخت‌هایی که بر آن‌ها تکیه زنند * و زر و زیورهای [دیگر نیز]، و همه این‌ها جز متاع زندگی دنیا نیست و آخرت پیش پروردگار تو برای پرهیزگاران است}.

**[ترجمه]

تفسیر

قال الطبرسی رحمه الله فی الآیه الأولی: حذرهم الله من هذه الفتنه و أمرهم أن یتقوها و کأنه قال اتقوا فتنه لا تقربوها فتصیبکم فإن قوله لا تُصِیبَنَّ نهی مسوق علی الأمر و لفظ النهی واقع علی الفتنه و هو فی المعنی للمأمورین بالاتقاء کقوله لا تَمُوتُنَّ إِلَّا وَ أَنْتُمْ مُسْلِمُونَ (۱)و اختلف فی معنی الفتنه هاهنا فقیل هی العذاب أمر الله المؤمنین أن لا یقروا المنکر بین أظهرهم فیعمهم الله بالعذاب و الخطاب لأصحاب النبی صلی الله علیه و آله خاصه و قیل هی البلیه التی یظهر باطن أمر الإنسان فیها.

عن الحسن قال و نزلت فی علی و عمار و طلحه و الزبیر قال و قد قال الزبیر لقد قرأنا هذه الآیه زمانا و ما أرانا من أهلها فإذا نحن المعنیون بها فخالفنا حتی أصابتنا خاصه و قیل نزلت فی أهل بدر خاصه فأصابتهم یوم الجمل فاقتتلوا عن السدی و قیل هی

الضلاله و افتراق الكلمه و مخالفه بعضهم بعضا و قيل هى الهرج الذى يركب الناس فيه بالظلم و يدخل ضرره على كل أحد ثم اختلف فى إصابه هذه الفتنه على قولين أحدهما أنها جاريه على العموم فتصيب الظالم و غير الظالم أما الظالمون فمعذبون و أما المؤمنون فممتحنون ممحصون عن ابن عباس و روى أنه سئل عنها فقال أَبْهِمُوا مَا أَبْهَمَ اللَّهُ.

و الثانى أنها تخصّ الظالم لأن الغرض منع الناس عن الظلم و تقديره و اتقوا عذابا يصيب الظلمه خاصه و تقويه قراءه من قرأ لتصيبن باللام و قيل إن لا فى قوله لا تُصِيبَنَّ زائده و يجوز أن يقال إن الألف فى لا لإشباع الفتحه.

و قال البيضاوى فى قوله تعالى وَ رَفَعْنا بَعْضَهُمْ فَوْقَ بَعْضٍ دَرَجاتٍ و أوقعنا

۱- البقره: ۱۳۲.

بینهم التفاوت فی الرزق و غیره لِیَتَّخِذَ بَعْضُهُمْ بَعْضاً سُخْرِیًّا لیستعمل بعضهم بعضا فی حوائجهم فیحصل بینهم تألف و نظام ینتظم بذلک نظام العالم لا لکمال فی الموسع و لا لنقص فی المقتر وَ لَوْ لا أَنْ یَکُونَ النَّاسُ أُمَّةً واحِدَةً و لو لا أن یرغبوا فی الکفر إذا رأوا الکفار فی سعه و تنعم لحبهم الدنیا فیجتمعوا علیه.

**[ترجمه]طبرسی رحمه الله درباره آیه اول گفته است: خداوند آنان را از این فتنه بر حذر داشت و به آنان امر کرد تا از آن پرهیز کنند و گویا فرموده است از فتنه بپرهیزید و به آن نزدیک نشوید که به شما برسد؛ زیرا این سخن خداوند: «لا تُصِیبَنَ» نهیی است که در سیاق امر آمده است و لفظ نهی بر روی فتنه واقع شده و در معنا برای آن‌هایی است که به پرهیز امر شده‌اند، مانند این سخن خداوند: «لا تَمُوتُنَّ إِلَّا وَ أَنْتُمْ مُسْلِمُونَ» - . آل عمران / ۱۰۲ - {و

زینهار جز مسلمان نمیرید}. در مورد معنای فتنه در این‌جا اختلاف وجود دارد؛ گفته شده مقصود از آن عذاب است و خداوند به مؤمنین امر کرده است که منکری که در میانشان انجام می‌شود را تأیید نکنند که [اگر چنین کنند،] خداوند همه آنان را عذاب می‌کند، و روی سخن فقط با اصحاب پیامبر صلی الله علیه و آله است. گفته شده مقصود آزمونی است که باطن امر انسان در آن آشکار می‌شود.

نقل شده که حسن گفته است که این آیه درباره علی و عمار و طلحه و زبیر نازل شد، و نقل کرده که زبیر گفته است: مدت‌ها این آیه را خوانده‌ایم و زمانه ما را از اهل آن فتنه نشان نمی‌داد، ناگاه دیدیم مقصود از آن ما هستیم و مخالفت کردیم و فقط به ما رسید. گفته شده این آیه درباره اهالی بدر نازل شد و آن فتنه در روز جمل به آن‌ها رسید و به جهت چیزی بیهوده با یک‌دیگر جنگیدند. و گفته شده که مقصود از فتنه در این‌جا گمراهی و از هم‌گسیختگی و مخالفت با یک‌دیگر است. و گفته شده مقصود از آن هرج و مرجی است که مردم به سبب ظلم در آن قرار می‌گیرند و ضرر آن به همگان می‌رسد. سپس در این‌که این فتنه به چه کسانی می‌رسد نیز دو قول وجود دارد:

قول اول این‌که بر همگان جاریست و به ظالم و غیر ظالم [هر دو] می‌رسد؛ ظالمان با آن عذاب می‌شوند و مؤمنان با آن امتحان و آزمایش می‌شوند. از ابن عباس نقل شده که از ابن عباس درباره این آیه سؤال شد و او گفت: چیزی که خداوند آن را مبهم گذارده، به همان حال ابهامش باقی گذارید.

قول دوم این است که این فتنه مخصوص ظالم است؛ زیرا غرض این است که مردم از ظلم بازداشته شوند، و تقدیر آیه این... گونه است: از عذابی که فقط به ظالمان می‌رسد پرهیز کنید، قرائت کسانی که آیه را به صورت \\"لَتُصِیبنَّ\\"، با لام، خوانده‌اند نیز این قول را تقویت می‌کند. و گفته شده که لای «لا تُصِیبَنَ» \\"لا\\"ی زائده است و می‌توان گفت که \\"الف\\" در \\"لا\\" برای اشباع فتحه است.

بیضاوی گفته است: این سخن خداوند متعال: «وَ رَفَعْنا بَعْضَهُمْ فَوْقَ بَعْضٍ دَرَجاتٍ» - . زخرف / ۳۲ - {و برخی از آنان را از [نظر] درجات بالاتر از بعضی [دیگر] قرار داده ایم}،

یعنی بین آنان در روزی و غیر آن تفاوت گذاشتیم، «لِيَتَّخِذَ بَعْضُهُمْ بَعْضاً سُخْرِيًّا» - . همان - {تا بعضی از آن‌ها بعضی [دیگر] را در خدمت گیرند}،

یعنی تا بعضی از آنان بعضی دیگر را در حوائج خود به خدمت گیرند و بدین ترتیب بین آنان هماهنگی و نظم بوجود آید و نظام عالم بدین وسیله انتظام یابد، نه این که این تفاوت، کمالی برای دارا و نقصی برای ندار باشد. «وَ لَوْ لا أَنْ يَكُونَ النَّاسُ أُمَّةً واحِدَةً» - . همان / ۳۳ - {و اگر نه آن بود که [همه] مردم [در انکار خدا] امتی واحد گردند}، یعنی اگر نه این نبود که هنگامی که مردم کافران را در ثروت و نعمت می‌دیدند، به سبب محبتشان به دنیا، به کفر تمایل پیدا می کردند و همگی کافر می‌شدند.

**[ترجمه]

الأخبار

«۱»

ع، علل الشرائع ن، عيون أخبار الرضا عليه السلام الْهَمَدَانِيُّ عَنْ عَلِيٍّ عَنْ أَبِيهِ عَنِ الْهَرَوِيِّ عَنِ الرِّضَا عليه السلام قَالَ: قُلْتُ لَهُ لِأَيِّ عِلَّةٍ أَغْرَقَ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ الدُّنْيَا كُلَّهَا فِي زَمَنِ نُوحٍ عليه السلام وَ فِيهِمُ الْأَطْفَالُ وَ فِيهِمْ مَنْ لَا ذَنْبَ لَهُ فَقَالَ عليه السلام مَا كَانَ فِيهِمُ الْأَطْفَالُ لِأَنَّ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ أَعْقَمَ أَصْلَابَ قَوْمِ نُوحٍ عليه السلام وَ أَرْحَامَ نِسَائِهِمْ أَرْبَعِينَ عَاماً فَانْقَطَعَ نَسْلُهُمْ فَغَرِقُوا وَ لَا طِفْلَ فِيهِمْ وَ مَا كَانَ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ لِيُهْلِكَ بِعَذَابِهِ مَنْ لَا ذَنْبَ لَهُ وَ أَمَّا الْبَاقُونَ مِنْ قَوْمِ نُوحٍ عليه السلام فَأُغْرِقُوا لِتَكْذِيبِهِمْ لِنَبِيِّ اللَّهِ نُوحٍ عليه السلام وَ سَائِرُهُمْ أُغْرِقُوا بِرِضَاهُمْ بِتَكْذِيبِ الْمُكَذِّبِينَ وَ مَنْ غَابَ مِنْ أَمْرٍ (۱)فَرَضِيَ بِهِ كَانَ كَمَنْ شَهِدَهُ وَ أَتَاهُ.

**[ترجمه]علل الشرایع، عیون أخبار الرضا: هروی نقل کرده، به امام رضا علیه السلام عرض کردم: به چه علتی خداوند عزّ و جلّ در زمان نوح علی نبینا و آله و علیه السلام همه مردم دنیا را در آب غرق کرد، با این‌که در میانشان کودکان و کسانی که گناهی نداشتند نیز بودند؟ ایشان علیه السلام فرمودند: کودکان در میانشان نبودند؛ زیرا خداوند عزّ و جلّ صلب‌های مردان و رَحِم‌های زنان قوم نوح علی نبینا و آله و علیه السلام را عقیم کرده بود و نسل آنان منقطع شده بود و کودکی در میانشان نبود، خداوند هرگز کسی که گناهی نکرده را با عذاب خود هلاک نمی‌کند، اما بقیه قوم نوح علی نبینا و آله و علیه السلام به سبب تکذیب پیامبر خدا، نوح علی نبینا و آله و علیه السلام غرق شدند، و سایر آنان نیز به جهت رضایتی که به تکذیبِ تکذیب کنندگان داده بودند غرق شدند. هر که در کاری شرکت نکند، اما به آن رضایت بدهد، مانند کسانی است که در آن کار حاضر بوده و آن را انجام داده است.

**[ترجمه]

«۲»

ع، علل الشرائع ابْنُ الْوَلِيدِ عَنِ الصَّفَّارِ عَنِ ابْنِ عِيسَى عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ إِسْمَاعِيلَ عَنْ حَنَانِ بْنِ سَدِيرٍ (۲)عَنْ أَبِيهِ قَالَ: قُلْتُ لِأَبِي جَعْفَرٍ

علیه السلام أ رَأَیْتَ نُوحاً علیه السلام حِینَ دَعَا عَلَی قَوْمِهِ فَقَالَ رَبِّ لا تَذَرْ عَلَی الْأَرْضِ مِنَ الْکافِرِینَ دَیَّاراً إِنَّکَ إِنْ تَذَرْهُمْ یُضِلُّوا عِبادَکَ وَ لا یَلِدُوا إِلَّا فاجِراً کَفَّاراً قَالَ علیه السلام عَلِمَ أَنَّهُ لَا یَنْجُبُ مِنْ بَیْنِهِمْ أَحَدٌ قَالَ قُلْتُ وَ کَیْفَ عَلِمَ ذَلِکَ قَالَ أَوْحَی اللَّهُ إِلَیْهِ أَنَّهُ لَنْ یُؤْمِنَ مِنْ قَوْمِکَ إِلَّا مَنْ قَدْ آمَنَ فَعِنْدَ هَذَا دَعَا عَلَیْهِمْ بِهَذَا الدُّعَاءِ.

**[ترجمه]علل الشرایع: حنان بن سدیر از پدرش نقل کرده، به امام باقر علیه السلام عرض کردم: به نظر شما چرا نوح علی نبینا و آله و علیه السلام قوم خود را نفرین کرد و فرمود: «رَبِّ لا تَذَرْ عَلَی الْأَرْضِ مِنَ الْکافِرِینَ دَیَّاراً إِنَّکَ إِنْ تَذَرْهُمْ یُضِلُّوا عِبادَکَ وَ لا یَلِدُوا إِلَّا فاجِراً کَفَّاراً» - . نوح / ۲۶ و ۲۷ - {پروردگارا! هیچ کس از کافران را بر روی زمین مگذار * چرا که اگر تو آنان را باقی گذاری، بندگانت را گمراه می کنند و جز پلیدکار ناسپاس نزایند}؟ ایشان علیه السلام فرمودند: زیرا می‌دانست که از میان آنان هیچ فرزند نجیبی متولد نخواهد شد. عرض کردم: چطور این را می‌دانست؟ ایشان فرمودند: خداوند به او وحی کرد: «أَنَّهُ لَنْ یُؤْمِنَ مِنْ قَوْمِکَ إِلَّا مَنْ قَدْ آمَنَ» - . هود / ۳۶ - { از قوم تو جز کسانی که [تاکنون] ایمان آورده اند هرگز [کسی] ایمان نخواهد آورد}، در آن هنگام بود که با این دعا بر آنان نفرین کرد.

**[ترجمه]

«۳»

ع، علل الشرائع طَاهِرُ بْنُ مُحَمَّدِ بْنِ یُونُسَ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عُثْمَانَ الْهَرَوِیِّ عَنِ الْحَسَنِ بْنِ مُهَاجِرٍ عَنْ هِشَامِ بْنِ خَالِدٍ عَنِ الْحَسَنِ بْنِ یَحْیَی عَنْ صَدَقَةَ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ عَنْ هِشَامٍ عَنْ أَنَسٍ عَنِ النَّبِیِّ صلی الله علیه و آله عَنْ جَبْرَئِیلَ علیه السلام قَالَ قَالَ اللَّهُ تَبَارَکَ وَ تَعَالَی مَنْ أَهَانَ لِی وَلِیّاً فَقَدْ بَارَزَنِی بِالْمُحَارَبَةِ وَ مَا تَرَدَّدْتُ عَنْ شَیْ ءٍ أَنَا فَاعِلُهُ مَا تَرَدَّدْتُ (۳)فِی قَبْضِ نَفْسِ الْمُؤْمِنِ یَکْرَهُ

۱- فی المصدر: عن امر. م.

۲- بفتح السین و کسر الدال المهملتین- وزان شریف- هو حنان بن سدیر بن حکیم بن صهیب، أبو الفضل الصیرفی، کوفیّ من أصحاب الصادق و الکاظم علیهما السلام، واقفی کما فی فهرست، و اختلف الاصحاب فی توثیقه و تضعیفه.

۳- فی نسخه: کتردّدی.

الْمَوْتَ وَ أَكْرَهُ مَسَاءَتَهُ وَ لَا بُدَّ مِنْهُ وَ مَا يَتَقَرَّبُ إِلَيَّ عَبْدِي بِمِثْلِ أَدَاءِ مَا افْتَرَضْتُ عَلَيْهِ وَ لَا يَزَالُ عَبْدِي يَبْتَهِلُ إِلَيَّ (۱)حَتَّى أُحِبَّهُ وَ مَنْ أَحْبَبْتُهُ كُنْتُ لَهُ سَمْعاً وَ بَصَراً وَ يَداً وَ مَوْئِلًا (۲)إِنْ دَعَانِي أَجَبْتُهُ وَ إِنْ سَأَلَنِي أَعْطَيْتُهُ وَ إِنَّ مِنْ عِبَادِيَ الْمُؤْمِنِينَ لَمَنْ يُرِيدُ الْبَابَ مِنَ الْعِبَادَهِ فَأَكُفُّهُ عَنْهُ لِئَلَّا يَدْخُلَهُ عُجْبٌ فَيُفْسِدَهُ وَ إِنَّ مِنْ عِبَادِيَ الْمُؤْمِنِينَ لَمَنْ لَا يَصْلُحُ إِيمَانُهُ إِلَّا بِالْفَقْرِ وَ لَوْ أَغْنَيْتُهُ لَأَفْسَدَهُ ذَلِكَ وَ إِنَّ مِنْ عِبَادِيَ الْمُؤْمِنِينَ لَمَنْ لَا يَصْلُحُ إِيمَانُهُ إِلَّا بِالْغِنَى وَ لَوْ أَفْقَرْتُهُ لَأَفْسَدَهُ ذَلِكَ وَ إِنَّ مِنْ عِبَادِيَ الْمُؤْمِنِينَ لَمَنْ لَا يَصْلُحُ إِيمَانُهُ إِلَّا بِالسُّقْمِ وَ لَوْ صَحَّحْتُ جِسْمَهُ لَأَفْسَدَهُ ذَلِكَ وَ إِنَّ مِنْ عِبَادِيَ الْمُؤْمِنِينَ لَمَنْ لَا يَصْلُحُ إِيمَانُهُ إِلَّا بِالصِّحَّهِ وَ لَوْ أَسْقَمْتُهُ لَأَفْسَدَهُ ذَلِكَ إِنِّي أُدَبِّرُ عِبَادِي بِعِلْمِي بِقُلُوبِهِمْ فَإِنِّي عَلِيمٌ خَبِيرٌ.

**[ترجمه]علل الشرایع: أنس نقل کرده، پیامبر صلی الله علیه و آله فرمودند: جبرئیل علیه السلام فرمود: خداوند تبارک و تعالی فرمود: هر کس یکی از اولیای مرا خوار کند، به من اعلان جنگ کرده است و من در کاری که [می‌خواهم] انجام می... دهم درنگ نمی‌کنم؛ در گرفتن جان مؤمن - . در یکی از نسخه‌ها این‌گونه آمده است: من در هیچ کاری چون گرفتن جان مؤمن درنگ نمی‌کنم. - ، با این‌که او از مرگ بدش می‌آید

و من نیز از ناخوشایندی او بدم می‌آید، درنگ نمی‌کنم، ولی گریزی از مرگ نیست. هیچ بنده‌ای به وسیله چیزی مثل ادای عملی که بر او واجب کرده‌ام به من تقرب نجسته است و بنده من پیوسته به سوی من تضرع می‌کند و به جایی می‌رسد که من او را دوست می‌دارم، و هر کسی که من او را دوست داشته باشم، گوش و چشم و دست و پناه او می‌شوم؛ اگر مرا بخواند، او را اجابت می‌کنم و اگر از من بخواهد، او را عطا می‌کنم. از میان بندگان مؤمن من هستند کسانی که خواستار ورود به در عبادت هستند، اما من آن‌ها را باز می‌دارم تا خودپسندی در آنان وارد نشود و آن‌ها را فاسد نکند، و از میان بندگان من هستند کسانی که ایمانشان جز در ثروت سامان نمی‌یابد و اگر آنان را فقیر کنم، فقر، آن‌ها را فاسد می‌کند، و از میان بندگان من کسانی هستند که ایمانشان جز با بیماری سامان نمی‌یابد و اگر جسم آنان را سالم گردانم، سلامتی، آن‌ها را فاسد می‌کند. این بدان سبب است که من با علمی که به [درون] قلب‌های بندگانم دارم، آنان را تدبیر می‌کنم، من دانای آگاه هستم.

**[ترجمه]

بیان

قال الشیخ البهائی قدس الله روحه ما تضمنه هذا الحدیث من نسبه التردد إلیه سبحانه یحتاج إلی التأویل و فیه وجوه الأول أن فی الکلام إضمارا و التقدیر لو جاز علی التردد ما ترددت فی شی ء کترددی فی وفاه المؤمن.

الثانی أنه لما جرت العاده بأن یتردد الشخص فی مساءه من یحترمه و یوقره کالصدیق الوفی و الخل الصفی و أن لا یتردد فی مساءه من لیس له عنده قدر و لا حرمه کالعدو و الحیه و العقرب بل إذا خطر بالبال مساءته أوقعها من غیر تردد و لا تأمل صح أن یعبر بالتردد و التأمل فی مساءه الشخص من توقیره و احترامه و بعدمهما عن إذلاله و احتقاره فقوله سبحانه ما ترددت المراد به و الله أعلم لیس لشی ء من مخلوقاتی عندی قدر حرمه کقدر عبدی المؤمن و حرمته فالکلام من قبیل الاستعاره التمثیلیه.

۱- أی یـدعو و یتضـرع. و فی الحـدیث: الابتهال: تبسط یـدیک و ذراعیک إلی السـماء حین تری أسـباب البکاء. و فی حـدیث آخر: الابتهال: مد یده تلقاء وجهه إلی القبله، و لا یبتهل حتّی تجری الدمعه. و فی حدیث آخر: الابتهال: رفع یدیک تجاوز بهما رأسک.

۲- الموئل: الملجأ و المنجی.

الثالث أنه قد ورد فی الحدیث من طرق الخاصه و العامه أن الله سبحانه یظهر للعبد المؤمن عند الاحتضار من اللطف و الکرامه و البشاره بالجنه ما یزیل عنه کراهه الموت و یوجب رغبته فی الانتقال إلی دار القرار فیقل تأذیه به و یصیر راضیا بنزوله راغبا فی حصوله فأشبهت هذه المعامله من یرید أن یؤلم حبیبه ألما یتعقبه نفع عظیم فهو یتردد فی أنه کیف یوصل ذلک الألم إلیه علی وجه یقل تأذیه فلا یزال یظهر له ما یرغبه فیما یتعقبه من اللذه الجسیمه و الراحه العظیمه إلی أن یتلقاه بالقبول و یعده من الغنائم المؤدیه إلی إدراک المأمول انتهی.

أقول قد أثبتنا الأخبار الداله علی علل اختلاف الخلق فی باب الطینه و المیثاق.

**[ترجمه]شیخ بهایی قدس الله روحه گفته است: درنگی که در این حدیث به خداوند سبحان نسبت داده شده است نیاز به تأویل دارد و چند وجه در تأویل آن ممکن است:

وجه اول این‌که در این سخن اضمار وجود داشته باشد و تقدیر آن چنین باشد که اگر در هیچ چیزی چون وفات مؤمن درنگ نکردم.

وجه دوم این‌که از آن‌جا که عادت بر این است که انسان در ناخوش‌آیندی کسی که او را محترم و موقر می‌دارد، مانند دوست وفادار و رفیق خالص، درنگ می‌کند و در ناخوش‌آیندی چیزی که در نزدش ارزش و احترامی ندارد، مانند دشمن و مار و عقرب، درنگ نمی‌ورزد، و بلکه تا به ذهنش می‌آید که به او بدی رساند، بدون درنگ آن کار را می‌کند و تأملی در آن نمی‌کند، اشکالی ندارد که در مورد ناخوش‌آیندی رساندن و نرساندن از طریق موقر داشتن و احترام نمودن و عدم آن، به جای کلمه خوار کردن و حقیر نمودن، تعبیر به درنگ و تأمل کنیم. بنابراین مقصود از این سخن خداوند سبحان که فرمود درنگ نکردم، خدا خود بهتر می‌داند، این است که ارزش و احترام هیچ‌یک از مخلوقاتم در نزد من، به اندازه ارزش و احترام بنده مؤمنم نیست. بنابراین در این سخن استعاره تمثیلی وجود دارد.

ص: ۲۸۴

وجه سوم این‌که در احادیثی که از طریق عامه و خاصه به دست رسیده، آمده است که خداوند سبحان در حال احتضار مؤمن، به قدری لطف و کرامت و بشارت به بهشت خویش را برای او آشکار می‌کند که ناخوش‌آیندی مرگ از او مرتفع شود و موجب این شود که او به انتقال به سرای جاوید رغبت پیدا کند و آزار مرگ در وجودش اندک شود و به آمدن آن راضی گردد و در حصول آن راغب شود. این معامله مانند این است که کسی بخواهد به دوستش دردی برساند که در پی آن سودی بزرگ می‌باشد و مردد است که چطور این درد را بر او وارد کند که کمتر اذیت شود و پیوسته او را به لذت جسمی و آسایش بزرگی که در پی آن است راغب می‌کند تا او قبول کند و آن درد را غنیمتی برای رسیدن به آرزو به حساب بیاورد. در این‌جا نقل سخن شیخ بهایی قدس الله روحه به پایان می‌رسد.

مؤلف گوید: ما روایاتی که بر علل اختلاف خلق دلالت می‌کنند را در بخش طینت و میثاق آورده‌ایم.

**[ترجمه]

«۴»

ع، علل الشرائع أَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدٍ عَنْ أَبِيهِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ أَحْمَدَ عَنْ إِبْرَاهِيمَ بْنِ إِسْحَاقَ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَلِيٍّ الْكُوفِيِّ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْفُضَيْلِ عَنْ سَعْدِ بْنِ عُمَرَ الْجَلَّابِ قَالَ: قَالَ لِي أَبُو عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ خَلَقَ الْجَنَّةَ طَاهِرَةً مُطَهَّرَةً فَلَا يَدْخُلُهَا إِلَّا مَنْ طَابَتْ وِلَادَتُهُ وَ قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام طُوبَى لِمَنْ كَانَتْ أُمُّهُ عَفِيفَةً.

**[ترجمه]علل الشرایع: سعد بن عمر جلاب نقل کرده، امام صادق علیه السلام به من فرمودند: خداوند عزّ و جلّ بهشت را طاهر و مطهر آفریده و جز کسانی که ولادتشان پاک باشد [- حلال‌زاده باشند] در آن داخل نمی‌شوند.

امام صادق علیه السلام هم‌چنین فرمودند: خوشا به حال کسی که مادرش عفیف باشد.

**[ترجمه]

«۵»

ع، علل الشرائع بِهَذَا الْإِسْنَادِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ أَحْمَدَ عَنْ إِبْرَاهِيمَ بْنِ إِسْحَاقَ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ سُلَيْمَانَ الدَّيْلَمِيِّ عَنْ أَبِيهِ رَفَعَ الْحَدِيثَ إِلَى الصَّادِقِ عليه السلام قَالَ: يَقُولُ وَلَدُ الزِّنَا يَا رَبِّ مَا ذَنْبِي فَمَا كَانَ لِي فِي أَمْرِي صُنْعٌ قَالَ فَيُنَادِيهِ مُنَادٍ فَيَقُولُ أَنْتَ شَرُّ الثَّلَاثَةِ أَذْنَبَ وَالِدَاكَ فَتُبْتَ عَلَيْهِمَا وَ أَنْتَ رِجْسٌ وَ لَنْ يَدْخُلَ الْجَنَّةَ إِلَّا طَاهِرٌ.

**[ترجمه]علل الشرایع: محمد بن سلیمان دیلمی از پدرش، و او با سندی مرفوع نقل کرده، امام صادق علیه السلام فرمودند: زنازاده می گوید: ای پروردگار من! گناه من چیست؟ من که درباره خود نقشی نداشتم؛ منادی ندا می‌دهد و می گوید: تو از میان این سه نفر بدترین هستی؛ پدر و مادرت گناه کردند و تو از تقصیر آن دو گذشتی، تو پلید هستی و جز [انسان] طاهر در بهشت داخل نمی‌شود.

**[ترجمه]

«۶»

ثو، ثواب الأعمال ابْنُ الْبَرْقِيِّ عَنْ أَبِيهِ عَنْ جَدِّهِ أَحْمَدَ عَنْ أَبِيهِ عَنِ ابْنِ فَضَّالٍ عَنِ ابْنِ بُكَيْرٍ عَنْ زُرَارَةَ قَالَ سَمِعْتُ أَبَا جَعْفَرٍ عليه السلام يَقُولُ لَا خَيْرَ فِي وَلَدِ الزِّنَا وَ لَا فِي بَشَرِهِ وَ لَا فِي شَعْرِهِ وَ لَا فِي لَحْمِهِ وَ لَا فِي دَمِهِ وَ لَا فِي شَيْ ءٍ مِنْهُ يَعْنِي وَلَدَ الزِّنَا.

سن، المحاسن أبی عن ابن فضال مثله.

**[ترجمه]ثواب الأعمال: زراره نقل کرده، از امام باقر علیه السلام شنیدم که می‌فرمودند: هیچ خیری در زنا زاده نیست، و هیچ خیری در پوست و موی و گوشت و خون و هیچ‌چیز او، یعنی زنازاده، نمی‌باشد.

محاسن نیز مانند همین را از طریق از إبن فضال [که یکی از افراد موجود در سلسله سند روایت فوق است] نقل کرده است.

**[ترجمه]

«۷»

ثو، ثواب الأعمال ابْنُ الْوَلِیـدِ عَنِ الصَّفَّارِ عَنِ ابْنِ عِیسَـی عَنِ الْوَشَّاءِ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ عَائِذٍ عَنْ أَبِی خَدِیجَهَ (۱)عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ: لَوْ كَانَ أَحَدٌ مِنْ وَلَدِ الزِّنَا نَجَا نَجَا سَائِحُ بَنِی

ص: ۲۸۵

۱- کنیه لسالم بن مکرم.

إِسْرَائِيلَ فَقِيلَ لَهُ وَ مَا سَائِحُ بَنِی إِسْرَائِيلَ قَالَ كَانَ عَابِداً فَقِيلَ لَهُ إِنَّ وَلَدَ الزِّنَا لَا يَطِيبُ أَبَداً وَ لَا يَقْبَلُ اللَّهُ مِنْهُ عَمَلًا قَالَ فَخَرَجَ يَسِيحُ بَيْنَ الْجِبَالِ وَ يَقُولُ مَا ذَنْبِی.

سن، المحاسن فی روایه أبی خدیجه مثله (۱).

**[ترجمه]ثواب الأعمال: أبی‌خدیجه نقل کرده، امام صادق علیه السلام فرمودند: اگر کسی از زنازادگان نجات یافت، سائح بنی‌اسرائیل نیز نجات می‌یابد.

ص: ۲۸۵

به ایشان عرض شد: سائح بنی‌اسرائیل کیست؟ ایشان فرمودند: عابدی بود که به ایشان گفته شد که زنازاده هیچ‌گاه پاک‌نهاد نمی‌شود و خداوند هیچ عملی را از او قبول نمی‌کند، و سر به کوه‌ها گذاشت و فریاد می‌زد و می‌گفت: گناه من چیست؟

محاسن نیز مانند این را از أبی‌خدیجه نقل کرده است.

**[ترجمه]

«۸»

ص، قصص الأنبیاء علیهم السلام الصَّدُوقُ عَنْ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ شَاذَانَ عَنْ أَبِيهِ عَنِ الْفَضْلِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ زِيَادٍ عَنْ أَبَانِ بْنِ عُثْمَانَ عَنْ أَبَانِ بْنِ تَغْلِبَ عَنْ عِكْرِمَةَ عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ قَالَ قَالَ عُزَيْرٌ (۲)يَا رَبِّ إِنِّی نَظَرْتُ فِی جَمِيعِ أُمُورِکَ وَ أَحْكَامِهَا فَعَرَفْتُ عَدْلَکَ بِعَقْلِی وَ بَقِیَ بَابٌ لَمْ أَعْرِفْهُ إِنَّکَ تَسْخَطُ عَلَى أَهْلِ الْبَلِيَّةِ فَتَعُمُّهُمْ بِعَذَابِکَ وَ فِيهِمُ الْأَطْفَالُ فَأَمَرَهُ اللَّهُ تَعَالَى أَنْ يَخْرُجَ إِلَى الْبَرِّيَّةِ وَ كَانَ الْحَرُّ شَدِيداً فَرَأَى شَجَرَةً فَاسْتَظَلَّ بِهَا وَ نَامَ فَجَاءَتْ نَمْلَةٌ فَقَرَصَتْهُ فَدَلَکَ الْأَرْضَ بِرِجْلِهِ فَقَتَلَ مِنَ النَّمْلِ كَثِيراً فَعَرَفَ أَنَّهُ مَثَلٌ ضُرِبَ فَقِيلَ لَهُ يَا عُزَيْرُ إِنَّ الْقَوْمَ إِذَا اسْتَحَقُّوا عَذَابِی قَدَّرْتُ نُزُولَهُ عِنْدَ انْقِضَاءِ آجَالِ الْأَطْفَالِ فَمَاتُوا أُولَئِکَ بِآجَالِهِمْ وَ هَلَکَ هَؤُلَاءِ بِعَذَابِی.

**[ترجمه]قصص الأنبیاء: عکرمه از إبن عباس نقل کرده، عُزَیر گفت: ای پروردگار من! من در همه امور تو و احکام آن‌ها نظر کردم و با عقل خود پی به عدالت تو بردم، ولی یک بخش را نفهمیدم؛ تو بر اهل آزمون خشم می‌نمایی و با این‌که کودکان نیز در میان آن‌ها هستند، همه آن‌ها را عذاب می‌کنی. خداوند متعال به او امر کرد تا به بیابان برود، گرمای شدیدی در بیابان بود، درختی دید و به زیر سایه آن رفت و خوابش برد، مورچه‌ای آمد و او را نیشگون گرفت و او با پای خود زمین را مالید و مورچه‌های زیادی در اثر آن کشته شدند، فهمید که این مثالی است که برای او زده شده است، به او گفته شد: ای عزیر! هنگامی که قومی مستحق عذاب من می‌شوند، من زمان نزول عذاب را مصادف با زمان سر رسیدن عمر کودکان قرار می‌دهم، آنان به سبب اجل‌های خود می‌میرند و اینان به سبب عذاب من هلاک می‌شوند.

**[ترجمه]

بيان

القرص أخذك لحم إنسان بإصبعك حتى تؤلمه و لسع البراغيث و القبض و القطع كذا ذكره الفيروزآبادى.

أقول لعله تعالى إنما أراه قصه النمل لبيان أن الحكمه قد تقتضى تعميم البليه و الانتقام لرعايه المصالح العامه و حاصل الجواب أن الله تعالى كما أنه يميت الأطفال متفرقا إما لمصلحتهم أو لمصلحه آبائهم أو لمصلحه النظام الكلى كذلك قد يقدر موتهم جميعا فى وقت واحد لبعض تلك المصالح و ليس ذلك على جهه الغضب عليهم بل هى رحمه لهم لعلمه تعالى بأنهم يصيرون بعد بلوغهم كفارا أو يعوضهم فى الآخره و يميتهم لردع سائر الخلق عن الاجتراء على مساخط الله أو غير ذلك مع أنه ليس

۱- و فى المحاسن: ان كان أحد من أولاد الزنا نجا لنجا اه و هذا أحسن لمكان «إن» وفاقا لمذاهب العدليه.

۲- بتقديم الزاى المعجمه على الراء وزان رجيل نبى من أنبياء بنى إسرائيل، و هو الذى قال بنو إسرائيل فيه: عُزَيْرٌ ابْنُ اللَّهِ!! بعد ما كتب التوراه عن ظهر قلبه. و سيأتى ذكره و قصته فى كتاب النبوّه.

يجب على الله تعالى إبقاء الخلق أبدا فكل مصلحه تقتضى موتهم فى كبرهم يمكن جريانها فى موتهم عند صغرهم و الله تعالى يعلم.

**[ترجمه]فیروزآبادی گفته است: \\"قرص\\" یعنی گوشت انسان دیگر را طوری با انگشتت بگیری که دردش بیاید، و نیز به معنای گزیدن کک‌ها و گرفتن و قطع کردن نیز می‌آید.

مؤلف گوید: گویا خداوند متعال ماجرای مورچه‌ها را به او نشان داده تا برایش بیان کند که گاهی حکمت اقتضا می‌کند که به جهت رعایت مصالح عمومی، بلا و انتقام همگانی باشد. و حاصل جواب این است که همان‌گونه که خداوند متعال بعضی از کودکان را به جهت مصلحت خودشان، یا مصلحت پدرانشان و یا مصلحت نظام کلی [اجتماع]، جدا از یک‌دیگر می‌میراند، گاهی نیز مقدر می‌کند که به جهت بعضی از همان مصلحت‌ها، همه آن‌ها در یک زمان بمیرند و این به جهت غضب خداوند بر آنان نیست، بلکه این رحمت خداوند بر آن‌هاست، زیرا خداوند متعال می‌داند که آنان بعد از به بلوغ رسیدنشان کافر می‌... شوند. و یا این‌که خداوند در آخرت به آنان عوض می‌دهد و در این دنیا آن‌ها را می‌میراند تا سایر خلایق از جرأت کردن بر کارهایی که خداوند را به خشم می‌آورد باز داشته شوند، یا به دلایل دیگر. علاوه بر این‌که بر

ص: ۲۸۶

خداوند متعال واجب نیست که همه مردم را تا ابد زنده نگاه دارد، همه مصلحت‌هایی که در بزرگ‌سالی مقتضی مرگ آنان می‌شود، ممکن است در مرگ آنان در کودکی نیز جریان داشته باشد. خداوند متعال خود می‌داند.

**[ترجمه]

«۹»

سن، المحاسن الْحَجَّالُ عَنْ حَمَّادِ بْنِ عُثْمَانَ عَنْ مَعْمَرِ بْنِ يَحْيَى عَنْ أَبِي خَالِدٍ الْكَابُلِيِّ أَنَّهُ سَمِعَ عَلِيَّ بْنَ الْحُسَيْنِ عليهما السلام يَقُولُ لَا يَدْخُلُ الْجَنَّةَ إِلَّا مَنْ خَلَصَ مِنْ آدَمَ.

**[ترجمه]محاسن: أبی خالد کابلی نقل کرده که از امام سجاد علیه السلام شنیده که می‌فرموده‌اند: جز پاک‌زادگان، داخل بهشت نمی‌شوند.

**[ترجمه]

«۱۰»

سن، المحاسن الْقَاسِمُ بْنُ يَحْيَى عَنْ جَدِّهِ الْحَسَنِ عَنْ ضُرَيْسٍ الْوَابِشِيِّ (۱)عَنْ سَدِيرٍ قَالَ قَالَ أَبُو جَعْفَرٍ عليه السلام مَنْ طَهُرَتْ وِلَادَتُهُ دَخَلَ الْجَنَّةَ.

**[ترجمه]محاسن: سدير نقل كرده، امام باقر عليه السلام فرمودند: هر كس كه ولادت پاكى داشته باشد، داخل بهشت مى‌شود.

**[ترجمه]

«11»

سن، المحاسن الْقَاسِمُ بْنُ يَحْيَى عَنْ جَدِّهِ الْحَسَنِ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ سِنَانٍ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ: خَلَقَ اللَّهُ الْجَنَّهَ طَاهِرَهً مُطَهَّرَهً لَا يَدْخُلُهَا إِلَّا مَنْ طَابَتْ وِلَادَتُهُ.

**[ترجمه]محاسن: عبدالله بن سنان نقل كرده، امام صادق عليه السلام فرمودند: خداوند بهشت را طاهر و مطهر آفريد و جز آن‌هايى كه ولادتشان پاك باشد داخل آن نمى‌شوند.

**[ترجمه]

«12»

سن، المحاسن أَبِی عَنِ النَّضْرِ عَنْ يَحْيَى الْحَلَبِیِّ عَنْ أَيُّوبَ بْنِ حُرٍّ عَنْ أَبِی بَكْرٍ (2)قَالَ: كُنَّا عِنْدَهُ وَ مَعَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عَجْلَانَ فَقَالَ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عَجْلَانَ مَعَنَا رَجُلٌ يَعْرِفُ مَا نَعْرِفُ وَ يُقَالُ إِنَّهُ وَلَدُ زِنَاءٍ فَقَالَ مَا تَقُولُ فَقُلْتُ إِنَّ ذَلِكَ لَيُقَالُ لَهُ فَقَالَ إِنْ كَانَ ذَلِكَ كَذَلِكَ بُنِیَ لَهُ بَيْتٌ فِی النَّارِ مِنْ صَدْرٍ يَرُدُّ عَنْهُ وَهَجَ جَهَنَّمَ (3)وَ يُؤْتَى بِرِزْقِهِ.

**[ترجمه]محاسن: أيوب بن حر از أبى بكر نقل كرده، در حضور ايشان بوديم و عبدالله بن عجلان نيز در ميان ما بود؛ عبدالله بن عجلان عرض كرد: مردى در كنار ما زندگى مى‌كند كه از او چيزهايى مى‌دانيم و گفته مى‌شود كه زنازاده است. ايشان رو به من كردند و فرمودند: تو چه مى‌گويى؟ عرض كردم: من نيز همين را مى‌گويم. ايشان فرمودند: اگر اين‌طور باشد، در بالاى دوزخ برايش خانه‌اى ساخته شده كه شعله جهنم از آن عبور مى‌كند و اين‌گونه به رزقش مى‌رسد.

**[ترجمه]

بيان

من صدر أى يبنى له ذلك فى صدر جهنم و أعلاه و الظاهر أنه مصحّف صبر بالتحريك و هو الجمد.

**[ترجمه]محاسن: أبى‌بصير نقل كرده، \\"من صدر\\" يعنى در صدر و بالاى جهنم برايش خانه‌اى ساخته شده است. ظاهراً اين در اصل \\"من صبر\\"، به فتح باء، به معناى سرد بوده است، كه در مرحله نسخه‌بردارى به اين شكل در آمده است.

**[ترجمه]

«۱۳»

سن، المحاسن أَبِی عَنْ حَمْزَهَ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ عَنْ هَاشِمٍ أَبِی سَعِیدٍ الْأَنْصَارِیِّ عَنْ أَبِی بَصِیرٍ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ: إِنَّ نُوحاً حَمَلَ فِی السَّفِینَهِ الْکَلْبَ وَ الْخِنْزِیرَ وَ لَمْ یَحْمِلْ فِیهَا وَلَدَ الزِّنَا وَ إِنَّ النَّاصِبَ شَرٌّ مِنْ وَلَدِ الزِّنَا.

**[ترجمه]محاسن: أبی‌بصیر نقل کرده، امام صادق علیه السلام فرمودند: نوح در کشتی‌اش سگ و خوک را سوار کرد، ولی زنازاده سوار نکرد، و ناصبی از زنازاده هم بدتر است.

**[ترجمه]

«۱۴»

کا، الکافی الْحُسَیْنُ بْنُ مُحَمَّدٍ عَنِ الْمُعَلَّى عَنِ الْوَشَّاءِ عَنْ أَبَانٍ عَنِ ابْنِ أَبِی یَعْفُورٍ قَالَ قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام إِنَّ وَلَدَ الزِّنَا یُسْتَعْمَلُ إِنْ عَمِلَ خَیْراً جُزِیَ بِهِ وَ إِنْ عَمِلَ شَرّاً جُزِیَ بِهِ.

**[ترجمه]کافی: إبن‌أبی‌یعفور نقل کرده، امام صادق علیه السلام فرمودند: زنازاده عمل می‌کند، اگر کار خوبی کند، جزایش را می‌بیند و اگر کار بدی کند، نیز جزایش را می‌بیند.

**[ترجمه]

بیان

هذا الخبر موافق لما هو المشهور بین الإمامیه من أن ولد الزنا کسائر الناس

ص: ۲۸۷

۱- ضریس وزان «زبیر» و لم نجد فی التراجم ما یدلّ على مدحه أو ذمه.

۲- لعله عبد اللّه بن محمّد الحضرمی، و ضمیر «عنده» یرجع إلى الصادق علیه السلام.

۳- الوهج: اتقاد النار.

مکلف بأصول الدین و فروعه و یجری علیه أحکام المسلمین مع إظهار الإسلام و یثاب علی الطاعات و یعاقب علی المعاصی و نسب إلی الصدوق و السید المرتضی و ابن إدریس رحمهم الله القول بکفره و إن لم یظهره و هذا مخالف لأصول أهل العدل إذ لم یفعل باختیاره ما یستحق به العقاب فیکون عذابه جورا و ظلما و الله لَیْسَ بِظَلّامٍ لِلْعَبِیدِ فأما الأخبار الوارده فی ذلک فمنهم من حملها علی أنه یفعل باختیاره ما یکفر بسببه فلذا حکم علیه بالکفر و أنه لا یدخل الجنه و أما ظاهرا فلا یحکم بکفره إلا بعد ظهور ذلک منه.

أقول یمکن الجمع بین الأخبار علی وجه آخر یوافق قانون العدل بأن یقال لا یدخل ولد الزنا الجنه لکن لا یعاقب فی النار إلا بعد أن یظهر منه ما یستحقه و مع فعل الطاعه و عدم ارتکاب ما یحبطه یثاب فی النار علی ذلک و لا یلزم علی الله أن یثیب الخلق فی الجنه و یدل علیه خبر عبد الله بن عجلان و لا ینافیه خبر ابن أبی یعفور إذ لیس فیه تصریح بأن جزاءه یکون فی الجنه (1)و أما العمومات الداله علی أن من یؤمن بالله و یعمل صالحا یدخله الله الجنه یمکن أن تکون مخصصه بتلک الأخبار و بالجمله فهذه المسأله مما قد تحیر فیه العقول و ارتاب به الفحول و الکف عن الخوض فیها أسلم و لا نری فیها شیئا أحسن من أن یقال الله أعلم.

**[ترجمه]این روایت موافق این مطلب مشهور نزد امامیه است که زنازاده نیز مانند سایر مردم در صورت اظهار اسلام،

ص: ۲۸۷

مکلف به اصول و فروع دین است و احکام مسلمانان بر او جاری می‌باشد و بر طاعتش ثواب داده می‌شود و بر معاصی عقاب می‌گردد. به صدوق و سید مرتضی و إبن إدریس رحمهم الله نسبت داده شده که قائل بوده‌اند شخص زنازاده حتی اگر کفری از خود آشکار نکند، کافر است، ولی این با اصول مذهب عدلیه مخالف است، زیرا او به اختیار خود کاری که مستحق عقاب باشد انجام نداده است و عذاب او ستم و ظلم است و خداوند «لَیْسَ بِظَلّامٍ لِلْعَبِیدِ» - . آل عمران / ۱۸۲ - {هرگز نسبت به بندگان [خود] بیدادگر نیست}. اما روایاتی که در این‌باره به دست ما رسیده است، بعضی از پیروان مذهب عدلیه این روایات را بر این حمل کرده‌اند که او به اختیار خود کاری کرده که به سبب آن کافر شده است، و به همین جهت است که حکم به کفر او شده و گفته شده که او داخل بهشت نمی‌شود. اما در ظاهر، تا کفری از او آشکار نشود حکم به کفر او نمی‌شود.

مؤلف گوید: می‌توان بین این روایات به گونه دیگری که با قانون عدل موافق باشد نیز جمع کرد و گفت: زنازاده داخل بهشت نمی‌شود، ولی در دوزخ عقاب نمی‌شود، مگر این‌که از او چیزی سر بزند که مستحق عقاب شود، ولی با انجام طاعات و عدم ارتکاب کارهایی که سبب محو شدن طاعات می‌شود، در همان دوزخ به او ثواب داده می‌شود، و بر خداوند لازم نیست که ثواب را فقط در بهشت به انسان‌ها دهد. روایت عبدالله بن عجلان نیز بر این جمع دلالت می‌کند و روایت إبن‌أبی‌یعفور نیز با این جمع منافات ندارد؛ زیرا در آن تصریح نشده که جزای زنازاده در بهشت به او داده می‌شود. و عموماتی که دلالت می... کنند که هر کسی که به خداوند ایمان داشته باشد و عمل صالح انجام دهد، خداوند او را داخل بهشت می‌کند، ممکن است با مضمون این روایات تخصیص پیدا کرده باشند. خلاصه این‌که این مسأله از چیزهایی است که عقل‌ها در آن متحیر می‌شوند و دانشمندان در آن به تردید می‌افتند و خودداری از غور در آن، امنیت بیشتری دارد و به نظر ما بهترین چیزی که درباره آن می‌توان گفت این است که گفته شود: خداوند بهتر می‌داند.

**[ترجمه]

باب ۱۳ الأطفال و من لم يتم عليهم الحجه فى الدنيا

الآيات؛

الطور: «وَ الَّذِينَ آمَنُوا وَ اتَّبَعَتْهُمْ ذُرِّيَّتُهُمْ بِإِيمانٍ أَلْحَقْنا بِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ وَ ما أَلَتْناهُمْ مِنْ عَمَلِهِمْ مِنْ شَيْ ءٍ»(۲۱)

**[ترجمه]«وَ الَّذِينَ آمَنُوا وَ اتَّبَعَتْهُمْ ذُرِّيَّتُهُمْ بِإِيمانٍ أَلْحَقْنا بِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ وَ ما أَلَتْناهُمْ مِنْ عَمَلِهِمْ مِنْ شَيْ ءٍ» -. طور / ۲۱ - {و كسانى كه گرويده و فرزندانشان آنها را در ايمان پيروى كرده اند، فرزندانشان را به آنان ملحق خواهيم كرد و چيزى از كار[ها]شان را نمى كاهيم}.

**[ترجمه]

تفسير

قال الطبرسى رحمه الله يعنى بالذريه أولادهم الصغار و الكبار لأن الكبار يتبعون الآباء بإيمان منهم و الصغار يتبعون الآباء بإيمان من الآباء فالولد يحكم

ص: ۲۸۸

۱- و يمكن حملها على بيان المبالغه، و بيان أن الناجى منهم قليل، و الاكثرون منهم يختارون الغى على الرشاد، و الضلال على الهدى، هذا مع غض النظر عما فى كثير من أسنادها من الضعف و الجهاله و الإرسال.

له بالإسلام تبعا لوالده و المعنى أنا نلحق الأولاد بالآباء فى الجنه و الدرجه من أجل الآباء لتقر عين الآباء باجتماعهم معهم فى الجنه كما كانت تقر بهم فى الدنيا عن ابن عباس و الضحاك و ابن زيد و فى روايه أخرى عن ابن عباس أنهم البالغون ألحقوا بدرجه آبائهم و إن قصرت أعمالهم تكرمه لآبائهم و إذا قيل كيف يلحقون بهم فى الثواب و لم يستحقوه فالجواب أنهم يلحقون بهم فى الجمع لا فى الثواب و المرتبه.

وَ رَوَى زَاذَانُ (۱)عَنْ عَلِيٍّ عليه السلام قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلى الله عليه و آله إِنَّ الْمُؤْمِنِينَ وَ أَوْلَادَهُمْ فِي الْجَنَّهِ ثُمَّ قَرَأَ هَذِهِ الْآيَهَ.

وَ رُوِيَ عَنِ الصَّادِقِ عليه السلام قَالَ: أَطْفَالُ الْمُؤْمِنِينَ يُهْدَوْنَ إِلَى آبَائِهِمْ يَوْمَ الْقِيَامَهِ.

وَ ما أَلَتْناهُمْ مِنْ عَمَلِهِمْ مِنْ شَيْ ءٍ أى لم ننقص الآباء من الثواب حين ألحقنا بهم ذرياتهم.

**[ترجمه]طبرسی رحمه الله گفته است: مقصود از ذرّیه [در این آیه]، فرزندان کوچک و بزرگ آن‌هاست، زیرا فرزندان بزرگ به سبب اطمینان خودشان از والدین پیروی می کنند، و فرزندان کوچک به سبب اطمینان به والدین از آنان پیروی می‌کنند، پس فرزند به تبع والدینش، محکوم به اسلام

ص: ۲۸۸

است و معنای آیه این است که ما فرزندان را در بهشت به درجه والدین می‌رسانیم تا چشمشان به دیدن آنان روشن شود و چنان‌چه در دنیا چشمشان به آنان روشن می‌شد، در بهشت نیز با آن‌ها باشند. این تفسیری است که از إبن‌عباس و ضحاك و إبن‌زید نقل شده است. در نقل دیگری از إبن‌عباس آمده است که مقصود این است که فرزندانی که به سن بلوغ رسیده‌اند، اگرچه در اعمال خود قصور داشته باشند، به سبب گرامی‌داشتن والدینشان، به درجه آن‌ها ملحق می‌شوند. اگر گفته شود که چگونه در ثوابی که استحقاق آن را ندارند به آن‌ها ملحق می‌شوند، جوابش این است که آن‌ها به جمع آنان ملحق می‌شوند، نه این‌که در ثواب و رتبه به آنان ملحق شوند.

زاذان از علی علیه السلام نقل کرده که رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمودند: مؤمنان و فرزندانشان در بهشت خواهند بود، سپس این آیه را قرائت کردند.

از امام صادق علیه السلام روایت شده که ایشان فرمودند: کودکان مؤمنین در روز قیامت به نزد والدینشان برده می‌شوند.

«وَ ما أَلَتْناهُمْ مِنْ عَمَلِهِمْ مِنْ شَيْ ءٍ» - . همان - {و چیزی از کار[ها]شان را نمی کاهیم}، یعنی هنگامی که فرزندان را به والدین ملحق می کنیم، چیزی از ثواب والدین کم نمی کنیم.

**[ترجمه]

الأخبار

«۱»

فس، تفسیر القمی قَوْلُهُ وَ الَّذِینَ آمَنُوا وَ اتَّبَعَتْهُمْ ذُرِّیَّتُهُمْ بِإِیمانٍ أَلْحَقْنا بِهِمْ ذُرِّیَّتَهُمْ فَإِنَّهُ حَدَّثَنِی أَبِی عَنْ سُلَیْمَانَ الدَّیْلَمِیِّ عَنْ أَبِی بَصِیرٍ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ: إِنَّ أَطْفَالَ شِیعَتِنَا مِنَ الْمُؤْمِنِینَ تُرَبِّیهِمْ فَاطِمَةُ علیها السلام قَوْلُهُ أَلْحَقْنا بِهِمْ ذُرِّیَّتَهُمْ قَالَ یُهْدَوْنَ إِلَی آبَائِهِمْ یَوْمَ الْقِیَامَةِ وَ قَالَ عَلِیُّ بْنُ إِبْرَاهِیمَ فِی قَوْلِهِ وَ ما أَلَتْناهُمْ مِنْ عَمَلِهِمْ مِنْ شَیْ ءٍ أَیْ مَا نَقَصْنَاهُمْ.

**[ترجمه]تفسیر قمی: این سخن خداوند: «وَ الَّذِینَ آمَنُوا وَ اتَّبَعَتْهُمْ ذُرِّیَّتُهُمْ بِإِیمانٍ أَلْحَقْنا بِهِمْ ذُرِّیَّتَهُمْ» - . همان - {و کسانی که گرویده و فرزندانشان آن‌ها را در ایمان پیروی کرده اند، فرزندانشان را به آنان ملحق خواهیم کرد}، أبی‌بصیر نقل کرده، امام صادق علیه السلام فرمودند: کودکان شیعیان مؤمن ما را فاطمه علیها السلام تربیت می کند. این سخن خداوند: «أَلْحَقْنا بِهِمْ ذُرِّیَّتَهُمْ» یعنی در روز قیامت به نزد والدینشان برده می‌شوند. علی بن إبراهیم درباره این سخن خداوند: «وَ ما أَلَتْناهُمْ مِنْ عَمَلِهِمْ مِنْ شَیْ ءٍ» گفته است: یعنی از آنان کم نمی کنیم.

**[ترجمه]

«۲»

ل، الخصال أَبِی عَنْ مُحَمَّدٍ الْعَطَّارِ عَنِ الْأَشْعَرِیِّ عَنْ عَلِیِّ بْنِ إِسْمَاعِیلَ عَنْ حَمَّادٍ عَنْ حَرِیزٍ عَنْ زُرَارَةَ عَنْ أَبِی جَعْفَرٍ علیه السلام قَالَ: إِذَا کَانَ یَوْمُ الْقِیَامَةِ احْتَجَّ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ عَلَی خَمْسَةٍ عَلَی الطِّفْلِ وَ الَّذِی مَاتَ بَیْنَ النَّبِیِّینَ وَ الَّذِی أَدْرَکَ النَّبِیَّ وَ هُوَ لَا یَعْقِلُ وَ الْأَبْلَهِ (۲)وَ الْمَجْنُونِ الَّذِی لَا یَعْقِلُ وَ الْأَصَمِّ وَ الْأَبْکَمِ فَکُلُّ وَاحِدٍ مِنْهُمْ یَحْتَجُّ عَلَی اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ قَالَ فَیَبْعَثُ اللَّهُ إِلَیْهِمْ رَسُولًا فَیُؤَجِّجُ لَهُمْ نَاراً فَیَقُولُ لَهُمْ رَبُّکُمْ یَأْمُرُکُمْ

ص: ۲۸۹

۱- زاذان- بالزای و الذال المعجمتین بینهما ألف وزان هامان- أبو عمره الفارسیّ عده الشیخ من أصحاب أمیر المؤمنین علیه السلام؛ و قال العلامه فی خاتمه القسم الأوّل من خلاصته: کنیته أبو عمر ابو عمر و خ ل. و یوجد ترجمته فی ص ۱۶۱ من تقریب ابن حجر، قال: زاذان أبو عمر الکندی البزاز، و یکنی أبا عبد اللّه أیضا، صدوق، یرسل، و فیه شیعیه، من الثانیه، مات سنه ۷۲.

۲- هو من ضعف عقله و عجز رأیه.

أَنْ تَثِبُوا فِيهَا فَمَنْ وَثَبَ فِيهَا كَانَتْ عَلَيْهِ بَرْداً وَ سَلَاماً وَ مَنْ عَصَى سِيقَ إِلَى النَّارِ.

قال الصدوق رضى الله عنه إن قوما من أصحاب الكلام ينكرون ذلك و يقولون إنه لا يجوز أن يكون فى دار الجزاء تكليف و دار الجزاء للمؤمنين إنما هى الجنه و دار الجزاء للكافرين إنما هى النار و إنما يكون هذا التكليف من الله عز و جل فى غير الجنه و النار فلا يكون كلفهم فى دار الجزاء ثم يصيرهم إلى الدار التى يستحقونها بطاعتهم أو معصيتهم فلا وجه لإنكار ذلك و لا قوه إلا بالله.

**[ترجمه]خصال: زراره نقل کرده، امام باقر علیه السلام فرمودند: هنگامی که روز قیامت برسد، خداوند عزّ و جلّ بر پنج تن احتجاج می کند: کودکان، و کسانی که در فاصله میان پیامبران مرده‌اند [و هیچ‌یک از دو پیامبر قبلی و بعدی خود را درک نکرده‌اند]،و کسانی که زمان یکی از پیامبران را درک کرده‌اند ولی عقل نداشته‌اند، و ابلهان، و دیوانگانی که عقل نداشته‌اند، و انسان‌های لال و ناشنوا؛ هر یک از آن‌ها برای خداوند عزّ و جلّ دلیل می‌آورند، خداوند پیکی به نزد آنان می‌فرستد و آن پیک آتشی را برای آن‌ها برمی‌افروزد و به آنان می گوید: پروردگارتان به شما فرمان می‌دهد

ص: ۲۸۹

که در این آتش بپرید، هر که در آن بپرد، آتش برایش سرد و بی‌خطر می‌شود و هر که نافرمانی کند، به دوزخ برده می‌شود.

صدوق رضی الله عنه گفته است: گروهی از اصحاب علم کلام این را انکار می کنند و می گویند: در سرای جزاء، تکلیفی نخواهد بود و سرای جزای مؤمنان همان بهشت، و سرای جزای کافران همان دوزخ است و [اگر این درست باشد] این تکلیف خداوند در جایی غیر از بهشت و دوزخ می‌باشد؛ پس خداوند آنان را در سرای جزاء، تکلیف نکرده که بعد آن‌ها را به سرایی که به سبب طاعت و معصیت مستحق آن شده‌اند ببرد و وجهی برای انکار این وجود ندارد، و هیچ نیرویی نیست جز به نیروی خداوند.

**[ترجمه]

«۳»

مع، معانی الأخبار أَبِی عَنْ سَعْدٍ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ أَبِیهِ عَنْ حَمَّادٍ عَنْ حَرِیزٍ عَنْ زُرَارَهَ قَالَ: سَأَلْتُ أَبَا جَعْفَرٍ علیه السلام هَلْ سُئِلَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله عَنِ الْأَطْفَالِ فَقَالَ قَدْ سُئِلَ فَقَالَ اللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا كَانُوا عَامِلِینَ ثُمَّ قَالَ یَا زُرَارَهُ هَلْ تَدْرِی مَا قَوْلُهُ اللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا كَانُوا عَامِلِینَ قُلْتُ لَا قَالَ لِلَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ فِیهِمُ الْمَشِیَّهُ إِنَّهُ إِذَا كَانَ یَوْمُ الْقِیَامَهِ أُتِیَ بِالْأَطْفَالِ وَ الشَّیْخِ الْكَبِیرِ الَّذِی قَدْ أَدْرَكَ السِّنَّ (۱)وَ لَمْ یَعْقِلْ مِنَ الْكِبَرِ وَ الْخَرَفِ- (۲)وَ الَّذِی مَاتَ فِی الْفَتْرَهِ بَیْنَ النَّبِیِّینَ وَ الْمَجْنُونِ وَ الْأَبْلَهِ الَّذِی لَا یَعْقِلُ فَكُلُّ وَاحِدٍ یَحْتَجُّ عَلَى اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ فَیَبْعَثُ اللَّهُ تَعَالَى إِلَیْهِمْ مَلَكاً مِنَ الْمَلَائِكَهِ وَ یُؤَجِّجُ نَاراً فَیَقُولُ إِنَّ رَبَّكُمْ یَأْمُرُكُمْ أَنْ تَثِبُوا فِیهَا فَمَنْ وَثَبَ فِیهَا كَانَتْ عَلَیْهِ بَرْداً وَ سَلَاماً وَ مَنْ عَصَاهُ سِیقَ إِلَى النَّارِ.

كا، الكافی علی عن أبیه عن حماد مثله.

**[ترجمه]معانی الأخبار: زراره نقل کرده، از امام باقر علیه السلام پرسیدم: آیا از رسول خدا صلی الله علیه و آله درباره کودکان نیز سؤالی شد؟ ایشان فرمودند: از ایشان سؤال شد و ایشان فرمودند: خداوند بهتر می‌داند که آنان [اگر زنده می‌ماندند،] چگونه عمل می‌کردند. سپس فرمودند: ای زراره! آیا می‌دانی مقصود ایشان از این که فرمودند خداوند بهتر می‌داند که آنان چگونه عمل می‌کردند، چیست؟ عرض کردم: خیر. ایشان فرمودند: مشیت خداوند عزّ و جلّ درباره آن‌ها این است که هنگامی که روز قیامت فرا رسد، کودکان، و پیرمردهایی که سن زیادی کرده‌اند و عقل خود را در اثر پیری و خرفتی از دست داده‌اند، و کسانی که در فاصله بین دو پیامبر [زیسته و] مرده‌اند [و نه پیامبر قبل از خود و نه پیامبر بعد از خود را درک نکرده‌اند]، و دیوانگان و ابلهان بی‌عقل را می‌آورند و هر یک از آنان برای خداوند عزّ و جلّ به عذر خود دلیل می‌آورند؛ خداوند عزّ و جلّ یکی از فرشتگان را پیش آن‌ها می‌فرستد و آن فرشته آتشی بر می‌افروزد و می‌گوید: پروردگارتان فرمان می‌دهد که در آتش بپرید؛ هر که در آن بپرد، آتش برایش سرد و بی‌خطر می‌شود و هر که نافرمانی کند، به دوزخ برده می‌شود.

کافی نیز مانند همین را از [طریق] حماد [که یکی از افراد سلسله سند فوق است،] نقل کرده است.

**[ترجمه]

«۴»

غط، الغیبه للشیخ الطوسی ابْنُ أَبِی عُمَیْرٍ عَنْ جَمِیلِ بْنِ دَرَّاجٍ عَنْ زُرَارَهَ عَنْ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدٍ علیهما السلام أَنَّهُ قَالَ: حَقِیقٌ عَلَی اللَّهِ أَنْ یُدْخِلَ الضُّلَّالَ الْجَنَّهَ فَقَالَ زُرَارَهُ کَیْفَ ذَلِکَ جُعِلْتُ فِدَاکَ قَالَ یَمُوتُ النَّاطِقُ وَ لَا یَنْطِقُ الصَّامِتُ فَیَمُوتُ الْمَرْءُ بَیْنَهُمَا فَیُدْخِلُهُ اللَّهُ الْجَنَّهَ (۳).

ص: ۲۹۰

۱- فی نسخه: قد أدرک النبیّ.

۲- هو الذی فسد عقله من الکبر.

۳- لانه لم تبلغه الحجه، و لم یرشد إلی المحجه. و اللّه تعالی یقول: «وَ ما کُنَّا مُعَذِّبِینَ حَتَّی نَبْعَثَ رَسُولًا».

**[ترجمه]غیبت شیخ طوسی: زراره نقل کرده، امام صادق علیه السلام فرمودند: شایسته است که خداوند گمراهان را داخل بهشت کند. عرض کردم: فدایتان شوم! چطور؟ ایشان فرمودند: [پیامبر] ناطق می‌میرد و [پیامبر] صامت هنوز [مبعوث نشده است و] به سخن در نیامده است، انسان [گمراه، در فاصله] بین آن دو می‌میرد و خداوند او را داخل بهشت می‌کند.

ص: ۲۹۰

**[ترجمه]

«۵»

کنز، کنز جامع الفوائد و تأویل الآیات الظاهره قَوْلُهُ تَعَالَی یَطُوفُ عَلَیْهِمْ وِلْدانٌ مُخَلَّدُونَ- عَنْ أَمِیرِ الْمُؤْمِنِینَ علیه السلام أَنَّهُ قَالَ الْوِلْدَانُ أَوْلَادُ أَهْلِ الدُّنْیَا لَمْ یَكُنْ لَهُمْ حَسَنَاتٌ فَیُثَابُونَ عَلَیْهَا وَ لَا سَیِّئَاتٌ فَیُعَاقَبُونَ عَلَیْهَا فَأُنْزِلُوا هَذِهِ الْمَنْزِلَهَ.

**[ترجمه]کنز جامع الفوائد و تأویل الآیات الظاهرة: از امیرالمؤمنین علیه السلام نقل شده که ایشان درباره این سخن خداوند متعال: «یَطُوفُ عَلَیْهِمْ وِلْدانٌ مُخَلَّدُونَ» - . واقعه / ۱۷ - {بر گردشان پسرانی جاودان [به خدمت] می گردند} فرمودند: آن پسران، فرزندان مردم دنیا هستند که اعمال نیکی که بر آن پاداش داده شوند، و اعمال بدی که بر آن عقاب شوند ندارند و در این منزلت گماشته شده‌اند.

**[ترجمه]

«۶»

وَ عَنِ النَّبِیِّ صلی الله علیه و آله أَنَّهُ سُئِلَ عَنْ أَطْفَالِ الْمُشْرِكِینَ فَقَالَ خَدَمُ أَهْلِ الْجَنَّهِ عَلَی صُورَهِ الْوِلْدَانِ خُلِقُوا لِخِدْمَهِ أَهْلِ الْجَنَّهِ.

**[ترجمه]از پیامبر صلی الله علیه و آله درباره کودکان مشرکان سؤال شد؛ ایشان فرمودند: آن‌ها به صورت پسرانی خادم بهشتیان‌اند و برای خدمت به اهل بهشت آفریده شده‌اند.

**[ترجمه]

«۷»

ید، التوحید الْحُسَیْنُ بْنُ یَحْیَی بْنِ ضُرَیْسٍ عَنْ أَبِیهِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عُمَارَهَ السُّكَّرِیِّ عَنْ إِبْرَاهِیمَ بْنِ عَاصِمٍ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ هَارُونَ الْكَرْخِیِّ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ یَزِیدَ عَنْ أَبِیهِ یَزِیدَ بْنِ سَلَّامٍ عَنْ أَبِیهِ سَلَّامِ بْنِ عُبَیْدِ اللَّهِ عَنْ أَخِیهِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ سَلَامٍ مَوْلَی رَسُولِ اللَّهِ صلی الله علیه و آله أَنَّهُ قَالَ: سَأَلْتُ رَسُولَ اللَّهِ صلی الله علیه و آله فَقُلْتُ أَخْبِرْنِی أَ یُعَذِّبُ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ خَلْقاً بِلَا حُجَّهٍ قَالَ مَعَاذَ اللَّهِ قُلْتُ فَأَوْلَادُ الْمُشْرِكِینَ فِی الْجَنَّهِ أَمْ فِی النَّارِ فَقَالَ اللَّهُ تَبَارَكَ وَ تَعَالَی أَوْلَی بِهِمْ إِنَّهُ إِذَا كَانَ یَوْمُ الْقِیَامَهِ وَ سَاقَ الْحَدِیثَ إِلَی أَنْ قَالَ فَیَأْمُرُ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ نَاراً یُقَالُ لَهُ الْفَلَقُ أَشَدَّ شَیْ ءٍ فِی نَارِ جَهَنَّمَ عَذَاباً فَتَخْرُجُ مِنْ مَكَانِهَا سَوْدَاءَ مُظْلِمَهً بِالسَّلَاسِلِ وَ

الْأَغْلَالِ فَيَأْمُرُهَا اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ أَنْ تَنْفُخَ فِي وُجُوهِ الْخَلَائِقِ نَفْخَةً فَتَنْفُخُ فَمِنْ شِدَّةِ نَفْخَتِهَا تَنْقَطِعُ السَّمَاءُ وَ تَنْطَمِسُ النُّجُومُ وَ تَجْمُدُ الْبِحَارُ وَ تَزُولُ الْجِبَالُ وَ تُظْلِمُ الْأَبْصَارُ وَ تَضَعُ الْحَوَامِلُ حَمْلَهَا وَ تَشِيبُ الْوِلْدَانُ مِنْ هَوْلِهَا يَوْمَ الْقِيَامَةِ فَيَأْمُرُ اللَّهُ تَعَالَى أَطْفَالَ الْمُشْرِكِينَ أَنْ يُلْقُوا أَنْفُسَهُمْ فِي تِلْكَ النَّارِ فَمَنْ سَبَقَ لَهُ فِي عِلْمِ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ أَنْ يَكُونَ سَعِيداً أَلْقَى نَفْسَهُ فِيهَا فَكَانَتْ عَلَيْهِ بَرْداً وَ سَلَاماً كَمَا كَانَتْ عَلَى إِبْرَاهِيمَ علیه السلام وَ مَنْ سَبَقَ لَهُ فِي عِلْمِ اللَّهِ تَعَالَى أَنْ يَكُونَ شَقِيّاً امْتَنَعَ فَلَمْ يُلْقِ نَفْسَهُ فِي النَّارِ فَيَأْمُرُ اللَّهُ تَعَالَى النَّارَ فَتَلْتَقِطُهُ لِتَرْكِهِ أَمْرَ اللَّهِ وَ امْتِنَاعِهِ مِنَ الدُّخُولِ فِيهَا فَيَكُونُ تَبَعاً لِآبَائِهِ فِي جَهَنَّمَ (۱).

**[ترجمه]توحید: عبدالله بن سلام، غلام رسول خدا صلی الله علیه و آله نقل کرد، از رسول خدا صلی الله علیه و آله پرسیدم: برایم بفرمایید که آیا خداوند عزّ و جلّ هیچ انسان بدون حجتی را عذاب می‌کند؟ ایشان فرمودند: پناه بر خدا. عرض کردم: پس آیا فرزندان مشرکان در بهشتند یا در دوزخ؟ ایشان فرمودند: خداوند تبارک و تعالی به آن‌ها سزاوارتر است؛ هنگامی که روز قیامت برسد، ... حدیث ادامه دارد تا جایی که ایشان فرمودند: خداوند عزّ و جلّ به آتشی که نام آن فلق است و شدیدترین عذاب جهنم را دارد، فرمان می‌دهد و آن آتش از جای خود، که مکانی سیاه و تاریک و پر از غل و زنجیرهاست بیرون می‌آید. خداوند عزّ و جلّ به آن آتش امر می‌کند که یک بار در صورت خلایق بدمد، آن آتش نیز می‌دمد و از شدت و هول دمیدنش در روز قیامت، آسمان شکافته می‌شود و ستاره‌ها محو می‌شوند و دریاها خشک می‌شوند و کوه‌ها فرو می‌ریزند و چشم‌ها کور می‌شوند و مادران حامله فرزندان خود را سقط می‌کنند و کودکان پیر می‌شوند، آن‌گاه خداوند به کودکان مشرکان امر می‌کند که خود را در آن آتش بیاندازند و هر کس که علم خداوند عزّ و جلّ به سعادت‌مندی او پیشی گرفته، خود را در آن می‌اندازد و چنان‌چه آتش بر ابراهیم علی نبینا و آله و علیه السلام سرد و بی‌خطر گشت، آن آتش نیز بر او سرد و بی‌خطر می‌شود، و هر کس که علم خداوند متعال به شقاوت او پیشی گرفته، امتناع می‌کند و خود را در آن آتش نمی‌اندازد و خداوند متعال به آن آتش امر می‌کند و آن آتش او را به سبب ترک امر خداوند و امتناع از دخول در آن، او را برمی‌دارد و به دنبال پدرانش وارد جهنم می‌شود.

**[ترجمه]

«۸»

کا، الکافی الْعِدَّةُ عَنْ سَهْلٍ عَنْ غَيْرِ وَاحِدٍ رَفَعَهُ أَنَّهُ سُئِلَ عَنِ الْأَطْفَالِ فَقَالَ إِذَا كَانَ يَوْمُ الْقِيَامَةِ جَمَعَهُمُ اللَّهُ وَ أَجَّجَ نَاراً (۲)وَ أَمَرَهُمْ أَنْ يَطْرَحُوا أَنْفُسَهُمْ فِيهَا فَمَنْ كَانَ فِي

۱- للحديث تتمه ما نقلت بتمامها. م.

۲- فی المصدر: و اجج لهم نارا. م.

عِلْمِ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ أَنَّهُ سَعِيدٌ رَمَى نَفْسَهُ فِيهَا وَ كَانَتْ عَلَيْهِ بَرْداً وَ سَلَامَةً (۱)وَ مَنْ كَانَ فِي عِلْمِهِ أَنَّهُ شَقِيٌّ امْتَنَعَ فَيَأْمُرُ اللَّهُ تَعَالَى بِهِمْ إِلَى النَّارِ فَيَقُولُونَ يَا رَبَّنَا تَأْمُرُ بِنَا إِلَى النَّارِ وَ لَمْ يَجْرِ عَلَيْنَا الْقَلَمُ فَيَقُولُ الْجَبَّارُ قَدْ أَمَرْتُكُمْ مُشَافَهَةً فَلَمْ تُطِيعُونِي فَكَيْفَ لَوْ أَرْسَلْتُ رُسُلِي بِالْغَيْبِ إِلَيْكُمْ.

**[ترجمه]کافی: سهل با سندی مرفوع از عده‌ای از اصحاب نقل کرده، از ایشان درباره کودکان سؤال شد؛ ایشان فرمودند: هنگامی که روز قیامت برسد، خداوند کودکان را جمع می کند و آتشی می‌افروزد و به آنان امر می کند که خودشان را در آن بیاندازند؛ هر کس که در

ص: ۲۹۱

علم خداوند عزّ و جلّ این گونه بوده که سعادت‌مند شود، خود را در آن پرت می کند و آتش بر او سرد و بی‌خطر می‌شود، و هر کس که در علم خداوند این گونه بوده که شقی شود، امتناع می کند و خداوند متعال امر می کند که آنان به دوزخ برده شوند؛ آنان می گویند: ای پروردگار ما! فرمان می‌دهی که ما را به دوزخ برند، و حال آن‌که قلم [تکلیف] بر ما جاری نشده است!؟ خداوند جبار می‌فرماید: رو در روی شما به شما امر کردم و مرا اطاعت نکردید، اگر رسولانم را برای ایمان به غیب پیش شما می‌فرستادم چه می کردید!؟

**[ترجمه]

«۹»

وَ فِي حَدِيثٍ آخَرَ أَمَّا أَطْفَالُ الْمُؤْمِنِينَ فَإِنَّهُمْ يُلْحَقُونَ بِآبَائِهِمْ وَ أَوْلَادُ الْمُشْرِكِينَ يُلْحَقُونَ بِآبَائِهِمْ وَ هُوَ قَوْلُ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ بِإِيمانٍ أَلْحَقْنا بِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ

**[ترجمه]در حدیث دیگری آمده است: اما کودکان مؤمنین؛ آن‌ها به والدینشان ملحق می‌شوند و فرزندان مشرکین نیز به والدینشان ملحق می‌شوند، و این همان سخن خداوند عزّ و جلّ است [که فرمود]: «بِإِيمانٍ أَلْحَقْنا بِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ» - . طور / ۲۱ - {به سبب ایمان، فرزندانشان را به آنان ملحق خواهیم کرد}.

**[ترجمه]

«۱۰»

کا، الكافي مُحَمَّدُ بْنُ يَحْيَى عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنِ الْحُسَيْنِ بْنِ سَعِيدٍ عَنِ النَّضْرِ بْنِ سُوَيْدٍ عَنْ يَحْيَى الْحَلَبِيِّ عَنِ ابْنِ مُسْكَانَ عَنْ زُرَارَةَ قَالَ: سَأَلْتُ أَبَا جَعْفَرٍ عليه السلام عَنِ الْوِلْدَانِ فَقَالَ سُئِلَ رَسُولُ اللَّهِ صلى الله عليه و آله عَنِ الْوِلْدَانِ وَ الْأَطْفَالِ فَقَالَ اللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا كَانُوا عَامِلِينَ.

**[ترجمه]کافی: زراره نقل کرده، از امام باقر علیه السلام درباره پسران پرسیدم؛ ایشان فرمودند: از رسول خدا درباره پسران و

کودکان پرسیده شد؛ ایشان فرمودند: خداوند بهتر می‌داند که آن‌ها چه اعمالی انجام می‌دادند.

**[ترجمه]

«۱۱»

کا، الکافی عَلِيٌّ عَنْ أَبِيهِ عَنِ ابْنِ أَبِي عُمَيْرٍ عَنْ عُمَرَ بْنِ أُذَيْنَةَ عَنْ زُرَارَةَ قَالَ: قُلْتُ لِأَبِي عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام مَا تَقُولُ فِي الْأَطْفَالِ الَّذِينَ مَاتُوا قَبْلَ أَنْ يَبْلُغُوا فَقَالَ سُئِلَ عَنْهُمْ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله فَقَالَ اللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا كَانُوا عَامِلِينَ ثُمَّ أَقْبَلَ عَلَيَّ فَقَالَ يَا زُرَارَةُ هَلْ تَدْرِي مَا عَنَى بِذَلِكَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله قَالَ قُلْتُ لَا فَقَالَ إِنَّمَا عَنَى كُفُّوا عَنْهُمْ وَ لَا تَقُولُوا فِيهِمْ شَيْئاً وَ رُدُّوا عِلْمَهُمْ إِلَى اللَّهِ.

**[ترجمه]کافی: زراره نقل کرده، به امام صادق علیه السلام عرض کردم: درباره کودکانی که قبل از بلوغشان می‌میرند چه می‌فرمایید؟ ایشان فرمودند: درباره آن‌ها از رسول خدا صلی الله علیه و آله سؤال شد و ایشان فرمودند: خداوند بهتر می‌داند آن‌ها چه اعمالی انجام می‌دادند. سپس روی به من کردند و فرمودند: ای زراره! آیا می‌دانی مقصود رسول خدا صلی الله علیه و آله از این سخن چه بود؟ عرض کردم: خیر. ایشان فرمودند: مقصودشان این بود که از آنان دست بردارید و درباره آن‌ها چیزی نگویید و علمشان را به خدا باز گردانید.

**[ترجمه]

«۱۲»

کا، الکافی الْعِدَّةُ عَنْ سَهْلٍ عَنْ عَلِيِّ بْنِ الْحَكَمِ عَنْ سَيْفِ بْنِ عَمِيرَةَ عَنِ ابْنِ بُكَيْرٍ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام فِي قَوْلِ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ وَ الَّذِينَ آمَنُوا وَ اتَّبَعَتْهُمْ ذُرِّيَّتُهُمْ بِإِيمانٍ أَلْحَقْنا بِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ قَالَ فَقَالَ قَصُرَتِ الْأَبْنَاءُ عَنْ عَمَلِ الْآبَاءِ (۲)فَأَلْحَقُوا الْأَبْنَاءَ بِالْآبَاءِ لِتَقَرَّ بِذَلِكَ أَعْيُنُهُمْ.

**[ترجمه]کافی: إبن بکیر نقل کرده، امام صادق علیه السلام درباره این سخن خداوند عزّ و جلّ: «وَ الَّذِينَ آمَنُوا وَ اتَّبَعَتْهُمْ ذُرِّيَّتُهُمْ بِإِيمانٍ أَلْحَقْنا بِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ» -- {و کسانی که گرویده و فرزندانشان آن‌ها را در ایمان پیروی کرده اند، فرزندانشان را به آنان ملحق خواهیم کرد} فرمودند: فرزندان از عمل والدین کم می‌شوند، به همین سبب به والدینشان ملحق می‌شوند تا چشمان آنان به دیدنشان روشن شود.

**[ترجمه]

«۱۳»

یه، من لا یحضر الفقیه عَنْ أَبِي بَكْرٍ الْحَضْرَمِيِّ عَنْهُ علیه السلام مِثْلَهُ.

**[ترجمه]من لا يحضره الفقيه نيز مانند همين را از أبى‌بكر حضرمى نقل كرده است.

**[ترجمه]

«۱۴»

كا، الكافى عَلِيٌّ عَنْ أَبِيهِ عَنِ ابْنِ أَبِي عُمَيْرٍ عَنْ هِشَامٍ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام أَنَّهُ

ص: ۲۹۲

۱- فى المصدر: و سلاما. م.

۲- فى المصدر: على عمل الآباء. م.

سُئِلَ عَمَّنْ مَاتَ فِی الْفَتْرَهِ (۱)وَ عَمَّنْ لَمْ یُدْرِکِ الْحِنْثَ (۲)وَ الْمَعْتُوهِ (۳)فَقَالَ یَحْتَجُّ اللَّهُ عَلَیْهِمْ یَرْفَعُ لَهُمْ نَاراً فَیَقُولُ لَهُمْ ادْخُلُوهَا فَمَنْ دَخَلَهَا کَانَتْ عَلَیْهِ بَرْداً وَ سَلَاماً وَ مَنْ أَبَی قَالَ هَا أَنْتُمْ قَدْ أَمَرْتُکُمْ فَعَصَیْتُمُونِی.

**[ترجمه]کافی: هشام نقل کرده، از امام صادق علیه السلام

ص: ۲۹۲

درباره کسانی که در فترت [نبوت، یعنی فاصله میان دو پیامبر] مرده‌اند و کسانی که به بلوغ نرسیده‌اند و کسانی که نقص عقلی دارند سؤال شد؛ ایشان فرمودند: خداوند بر آنان احتجاج می‌کند و آتشی برایشان می‌افروزد و به آن‌ها می‌فرماید: داخل آن شوید؛ کسانی که داخل می‌شوند، آتش بر آن‌ها سرد و بی‌خطر می‌شود و کسانی که امتناع می‌کنند، به آنان می‌فرماید: این هم از شما، من امرتان کردم و مرا نافرمانی کردید.

**[ترجمه]

«۱۵»

کا، الکافی بِهَذَا الْإِسْنَادِ قَالَ: ثَلَاثَهٌ یُحْتَجُّ عَلَیْهِمْ الْأَبْکَمُ وَ الطِّفْلُ وَ مَنْ مَاتَ فِی الْفَتْرَهِ فَیُرْفَعُ لَهُمْ نَارٌ فَیُقَالُ لَهُمْ ادْخُلُوهَا فَمَنْ دَخَلَهَا کَانَتْ عَلَیْهِ بَرْداً وَ سَلَاماً وَ مَنْ أَبَی قَالَ تَبَارَکَ وَ تَعَالَی هَذَا قَدْ أَمَرْتُکُمْ فَعَصَیْتُمُونِی.

**[ترجمه]کافی با همان سند روایت قبل نقل کرده، ایشان فرمودند: سه گروه هستند که بر آنان احتجاج می‌شود: کر و لال‌ها، کودکان و کسانی که در فترت [نبوت] مرده اند؛ برایشان آتشی افروخته می‌شود و به آنان گفته می‌شود که داخل آن شوند، هر که داخل آن شود، آتش برایش سرد و بی‌خطر می‌شود و هر کس امتناع کند، خداوند تبارک و تعالی می‌فرماید: به هوش باشید که شما را امر کردم و مرا عصیان کردید.

**[ترجمه]

«۱۶»

نَوَادِرُ الرَّاوَنْدِیِّ، بِإِسْنَادِهِ عَنْ مُوسَی بْنِ جَعْفَرٍ عَنْ آبَائِهِ علیهم السلام قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله لَا تَزَوَّجُوا الْحَسْنَاءَ الْجَمِیلَهَ الْعَاقِرَهَ (۴)فَإِنِّی أُبَاهِی بِکُمُ الْأُمَمَ یَوْمَ الْقِیَامَهِ أَ وَ مَا عَلِمْتَ أَنَّ الْوِلْدَانَ تَحْتَ عَرْشِ الرَّحْمَنِ یَسْتَغْفِرُونَ لِآبَائِهِمْ یَحْضُنُهُمْ إِبْرَاهِیمُ وَ تُرَبِّیهِمْ سَارَهُ علیه السلام فِی جَبَلٍ مِنْ مِسْکٍ وَ عَنْبَرٍ وَ زَعْفَرَانٍ.

**[ترجمه]نوادر راوندی با سند خود از امام موسی کاظم علیه السلام، و ایشان از طریق پدرانشان علیهم السلام نقل کرده‌اند، رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمودند: با زن نیک‌روی زیبای نازا ازدواج نکنید؛ چرا که من به شما امت‌ها در روز قیامت مباهات می‌کنم. آیا نمی‌دانید که پسران در زیر عرش برای پدارنشان طلب آمرزش می‌کنند و ابراهیم آنان را در کوهی از مشک و عنبر و زعفران حضانت می‌کند و ساره آن‌ها را تربیت می‌کند!؟

**[ترجمه]

«۱۷»

يه، من لا- يحضره الفقيه فِي الصَّحِيحِ رَوَى أَبُو زَكَرِيَّا عَنْ أَبِي بَصِيرٍ قَالَ قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام إِذَا مَاتَ طِفْلٌ مِنْ أَطْفَالِ الْمُؤْمِنِينَ نَادَى مُنَادٍ فِي مَلَكُوتِ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ أَلَا إِنَّ فُلَانَ بْنَ فُلَانٍ قَدْ مَاتَ فَإِنْ كَانَ مَاتَ وَالِدَاهُ أَوْ أَحَدُهُمَا أَوْ بَعْضُ أَهْلِ بَيْتِهِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ دُفِعَ إِلَيْهِ يَغْذُوهُ وَ إِلَّا دُفِعَ إِلَى فَاطِمَةَ عليها السلام تَغْذُوهُ حَتَّى يَقْدَمَ أَبَوَاهُ أَوْ أَحَدُهُمَا أَوْ بَعْضُ أَهْلِ بَيْتِهِ فَتَدْفَعُهُ إِلَيْهِ.

**[ترجمه]من لا- يحضره الفقيه: أبی‌بصیر نقل کرده، امام صادق علیه السلام فرمودند: هنگامی که یکی از کودکان مؤمنان می‌میرد، ندا دهنده‌ای در ملکوت آسمان‌ها و زمین ندا می‌دهد که فلانی پسر فلانی مرده است، اگر هر دو والدینش یا یکی از آن‌ها یا یکی از افراد مؤمن خانواده‌اش پیش از او مرده باشد، کودک را به او می‌دهند تا به او غذا دهد، وگرنه او را به فاطمه علیها السلام می‌سپرند تا ایشان به او غذا دهند، و هنگامی که پدر و مادرش یا یکی از آن دو یا یکی از افراد خانواده‌اش از راه می‌رسد، کودک را به او بدهند.

**[ترجمه]

«۱۸»

يه، من لا يحضره الفقيه فِي الصَّحِيحِ عَنِ الْحَسَنِ بْنِ مَحْبُوبٍ عَنْ عَلِيِّ بْنِ رِئَابٍ عَنِ الْحَلَبِيِّ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام قَالَ: إِنَّ اللَّهَ تَبَارَكَ وَ تَعَالَى يَدْفَعُ إِلَى إِبْرَاهِيمَ وَ سَارَهَ أَطْفَالَ الْمُؤْمِنِينَ يَغْذُوَانِهِمْ بِشَجَرَهٍ فِي الْجَنَّهِ لَهَا أَخْلَافٌ (۵)كَأَخْلَافِ الْبَقَرِ فِي قَصْرٍ مِنَ الدُّرِّ (۶)فَإِذَا كَانَ يَوْمُ

ص: ۲۹۳

۱- أی فی زمان انقطاع الرسل و عدم تیسر الوصول إلی الحجه.

۲- أی البلوغ و الإدراک.

۳- المعتوه: من نقص عقله. و یقال أیضا: لمن دهش من غیر مس جنون. و فی الحدیث ارید به المعنی الأول.

۴- أی المرأه التی حبس رحمها فلم تلد.

۵- جمع خلف بکسر الخاء و سکون اللام: حلمه ضرع الناقه.

۶- فی المصدر: من دره. م.

الْقِيَامَهِ أَلْبِسُوا وَ أَطِيبُوا وَ أَهْدُوا إِلَى آبَائِهِمْ فَهُمْ مُلُوکٌ فِی الْجَنَّهِ مَعَ آبَائِهِمْ وَ هُوَ قَوْلُ اللَّهِ تَعَالَى وَ الَّذِینَ آمَنُوا وَ اتَّبَعَتْهُمْ ذُرِّيَّتُهُمْ بِإِيمانٍ أَلْحَقْنا بِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ (۱).

**[ترجمه]من لا یحضره الفقیه: حلبی نقل کرده، امام صادق علیه السلام فرمودند: خداوند تبارک و تعالی کودکان مؤمنان را به ابراهیم و ساره می‌سپارد تا آن‌ها را از درختی در بهشت که در قصری از مروارید است و پستان‌هایی چون پستان گاو دارد، غذا دهند.

ص: ۲۹۳

هنگامی که روز قیامت برسد، به آنان لباس پوشانده می‌شود و عطرآگین می‌شوند و به نزد پدرانشان برده می‌شوند، آن‌ها به همراه پدرانشان، در بهشت پادشاهند و این همان سخن خداوند متعال است [که فرمود]: «وَ الَّذِینَ آمَنُوا وَ اتَّبَعَتْهُمْ ذُرِّيَّتُهُمْ بِإِيمانٍ أَلْحَقْنا بِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ» - . طور / ۲۱ - {وکسانی که گرویده و فرزندانشان آن‌ها را در ایمان پیروی کرده اند، فرزندانشان را به آنان ملحق خواهیم کرد}.

**[ترجمه]

بیان

یمکن الجمع بین الخبرین بأن بعضهم تربیه ۱۵ فاطمه علیها السلام و بعضهم إبراهیم و ساره علیها السلام علی اختلاف مراتب آبائهم أو تدفعه فاطمه علیها السلام إلیهما.

**[ترجمه]ممکن است بین این دو روایت را این‌گونه جمع کنیم که به حسب اختلاف مراتب پدران و مادران، بعضی از کودکان را فاطمه علیها السلام تربیت می‌کند و بعضی دیگر از آنان را ابراهیم علی نبینا و آله و علیه السلام و ساره تربیت می... نماید، یا این‌که بگوییم فاطمه علیها السلام آن‌ها را به آن دو می‌دهند.

**[ترجمه]

«۱۹»

وَ رَوَى الشَّيْخُ حَسَنُ بْنُ سُلَيْمَانَ فِی کِتَابِ الْمُخْتَصَرِ (۲)، نَقْلًا مِنْ کِتَابِ الْمِعْرَاجِ لِلشَّيْخِ الصَّالِحِ أَبِی مُحَمَّدٍ الْحَسَنِ بِإِسْنَادِهِ عَنِ الصَّدُوقِ عَنْ أَبِيهِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ أَبِی الْقَاسِمِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَلِیٍّ الْکُوفِیِّ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مِهْرَانَ عَنْ صَالِحِ بْنِ عُقْبَهَ عَنْ یَزِیدَ بْنِ عَبْدِ الْمَلِکِ عَنِ الْبَاقِرِ علیه السلام قَالَ: لَمَّا صَعِدَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله إِلَی السَّمَاءِ وَ انْتَهَی إِلَی السَّمَاءِ السَّابِعَهِ وَ لَقِیَ الْأَنْبِیَاءَ علیهم السلام قَالَ أَیْنَ أَبِی إِبْرَاهِیمَ علیه السلام قَالُوا لَهُ هُوَ مَعَ أَطْفَالِ شِیعَهِ عَلِیٍّ فَدَخَلَ الْجَنَّهَ فَإِذَا هُوَ تَحْتَ شَجَرَهٍ لَهَا ضُرُوعٌ کَضُرُوعِ الْبَقَرِ فَإِذَا انْفَلَتَ الضَّرْعُ مِنْ فَمِ الصَّبِیِّ قَامَ إِبْرَاهِیمُ فَرَدَّ عَلَیْهِ قَالَ فَسَلَّمَ عَلَیْهِ فَسَأَلَهُ عَنْ عَلِیٍّ علیه السلام فَقَالَ خَلَّفْتُهُ فِی أُمَّتِی قَالَ نِعْمَ الْخَلِیفَهُ خَلَّفْتَ أَمَا إِنَّ اللَّهَ فَرَضَ عَلَی الْمَلَائِکَهِ طَاعَتَهُ وَ هَؤُلَاءِ أَطْفَالُ شِیعَتِهِ سَأَلْتُ اللَّهَ أَنْ یَجْعَلَنِیَ الْقَائِمَ عَلَیْهِمْ

فَفَعَلَ وَ إِنَّ الصَّبِيَّ لَيَجْرَعُ الْجُرْعَهَ فَيَجِدُ طَعْمَ ثِمَارِ الْجَنَّهِ وَ أَنْهَارِهَا فِي تِلْكَ الْجُرْعَهِ.

**[ترجمه]المختصر: يزيد بن عبدالملک نقل کرده، امام باقر عليه السلام فرمودند: هنگامی که رسول خدا صلی الله عليه و آله به آسمان صعود کردند و به آسمان هفتم رسيدند و پيامبران عليهم السلام را در [آن‌جا] ملاقات کردند، فرمودند: پدرم ابراهيم علی نبينا و آله و عليه السلام کجاست؟ پيامبران به ايشان گفتند: او با کودکان شيعيان علی است. [رسول خدا] داخل بهشت شدند و ديدند که ايشان در زير درختی که پستان‌هايی شبيه به پستان‌های گاو دارد می‌باشند و هنگامی که پستان از دهان کودکی جدا می‌شود، ابراهيم بر می‌خيزد و آن را به دهان کودک بر می‌گرداند. ابراهيم به ايشان سلام کرد و از ايشان از [حال] علی عليه السلام پرسيدند؛ [رسول خدا] فرمودند: او را در ميان امتم جانشين خود گردانيدم، [ابراهيم] فرمود: بهترين جانشين را جانشين خود گردانيدی، بدان که خداوند اطاعت او را بر فرشتگان واجب کرده است و اين‌ها اطفال شيعيان او هستند، من از خداوند خواستم که مرا بر بالای سر آن‌ها بگمارد و خداوند نيز چنين کرد، کودک [از اين پستان‌ها] جرعه‌ای می‌نوشد و طعم ميوه‌ها و جوی‌های بهشت را در آن جرعه می‌چشد.

**[ترجمه]

«۲۰»

يه، من لا يحضره الفقيه فِي الصَّحِيحِ سَأَلَ جَمِيلُ بْنُ دَرَّاجٍ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام عَنْ أَطْفَالِ الْأَنْبِيَاءِ فَقَالَ لَيْسُوا كَأَطْفَالِ النَّاسِ وَ سَأَلَهُ عَنْ إِبْرَاهِيمَ بْنِ رَسُولِ اللَّهِ صلی الله عليه و آله لَوْ بَقِيَ كَانَ صِدِّيقاً نَبِيّاً قَالَ لَوْ بَقِيَ كَانَ عَلَى مِنْهَاجِ أَبِيهِ صلی الله عليه و آله.

**[ترجمه]من لا يحضره الفقيه: جميل بن دراج از امام صادق عليه السلام درباره کودکان پيامبران پرسيد؛ ايشان فرمودند: [کودکان پيامبران] مانند کودکان مردم نيستند. از ايشان درباره ابراهيم فرزند رسول خدا صلی الله عليه و آله پرسيد که اگر زنده می‌ماند از پيامبران راستين می‌شد؟ ايشان فرمودند: اگر زنده می‌ماند، راه پدرش صلی الله عليه و آله را می‌رفت.

**[ترجمه]

بيان

أي كان مؤمنا موحّدا تابعا لأبيه لا نبيّا.

**[ترجمه]يعنی مؤمن و يکتاپرست می‌شد و پيرو پدرش می‌گشت، نه اين‌که پيامبر می‌شد.

**[ترجمه]

«۲۱»

يه، من لا يحضره الفقيه رَوَى وَهْبُ بْنُ وَهْبٍ عَنْ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ أَبِيهِ عليه السلام قَالَ قَالَ عَلِيٌّ عليه السلام أَوْلَادُ الْمُشْرِكِينَ

مَعَ آبَائِهِمْ فِی النَّارِ وَ أَوْلَادُ الْمُسْلِمِینَ مَعَ آبَائِهِمْ فِی الْجَنَّهِ.

ص: ۲۹۴

۱- لیس فی نظام الجنه تزاحم کما هو فی الدنیا، و الکتاب و السنه ناطقان بذلک فلا منافاه بین تربیه فاطمه علیها السلام لاطفال المؤمنین فی الجنه و تربیه إبراهیم و ساره علیهما السلام لهم حتّی یحتاج الی الجمع بین الروایات. ط.

۲- أی المختصر من بصائر الدرجات لسعد بن عبد اللّه.

**[ترجمه]من لا ـ یحضره الفقیه: وهب بن وهب از امام صادق و ایشان از پدرشان علیهما السلام نقل کرده‌اند که علی علیه السلام فرمودند: فرزندان مشرکان در دوزخ با پدرانشان هستند و فرزندان مسلمانان در بهشت با پدرانشان.

ص: ۲۹۴

**[ترجمه]

«۲۲»

یه، من لا ـ یحضره الفقیه فِی الصَّحِیحِ رَوَی جَعْفَرُ بْنُ بَشِیرٍ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ سِنَانٍ قَالَ: سَأَلْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام عَنْ أَوْلَادِ الْمُشْرِكِينَ يَمُوتُونَ قَبْلَ أَنْ يَبْلُغُوا الْحِنْثَ قَالَ كُفَّارٌ وَ اللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا كَانُوا عَامِلِينَ يَدْخُلُونَ مَدَاخِلَ آبَائِهِمْ وَ قَالَ علیه السلام يُؤَجِّجُ (۱)لَهُمْ نَاراً فَيُقَالُ لَهُمُ ادْخُلُوهَا فَإِنْ دَخَلُوهَا كَانَتْ عَلَيْهِمْ بَرْداً وَ سَلَاماً وَ إِنْ أَبَوْا قَالَ لَهُمُ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ هُوَ ذَا أَنَا قَدْ أَمَرْتُكُمْ فَعَصَيْتُمُونِي فَيَأْمُرُ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ بِهِمْ إِلَى النَّارِ.

**[ترجمه]من لا یحضره الفقیه: عبدالله بن سنان نقل کرده، از امام صادق علیه السلام درباره آن فرزندان مشرکان که قبل از سن بلوغ می‌میرند پرسیدم؛ ایشان فرمودند: آن‌ها کافرند و خداوند بهتر می‌داند [که اگر زنده می‌ماندند] چه اعمالی انجام می‌دادند، آن‌ها داخل همان‌جایی می‌شوند که پدرانشان در آن داخل می‌شوند. و نیز فرمودند: آتشی برایشان برافروخته می‌شود به آن‌ها گفته می‌شود داخل آن شوید، اگر داخل آن شوند، آتش بر آن‌ها سرد و بی‌خطر می‌گردد و اگر امتناع کنند، خداوند عزّ و جلّ به آنان می‌فرماید: به هوش باشید که شما را امر کردم و مرا عصیان کردید. خداوند عزّ و جلّ فرمان می‌دهد که آن‌ها را به دوزخ برند.

**[ترجمه]

بیان

قال الصدوق رحمه الله بعد إیراد تلک الأخبار هذه الأخبار متفقه و لیست بمختلفه و أطفال المشرکین و الکفار مع آبائهم فی النار لا تصیبهم من حرّها لتکون الحجه أوکد علیهم متی أمروا یوم القیامه بدخول نار تؤجج لهم مع ضمان السلامه متی لم یثقوا به و لم یصدقوا وعده فی شی ء قد شاهدوا مثله.

أقول جمع الصدوق بینها بحمل ما دل علی إطلاق دخولهم النار علی نار البرزخ و قال لا یصیبهم حرها حینئذ و رأی أن فائده ذلک توکید الحجه علیهم فی التکلیف بدخول نار تؤجج لهم فی القیامه و یمکن أن یقال لعل الله تعالی یعلم أن کل أولاد الکفار الذین یموتون قبل الحلم لا یدخلون النار یوم القیامه بعد التکلیف فلذا قال الله أعلم بما کانوا عاملین أی فی القیامه بعد التکلیف و لذا جعلهم من أولادهم و یمکن أیضا أن یحمل قوله علیه السلام کفار علی أنه یجری علیهم فی الدنیا أحکام الکفار بالتبعیه فی النجاسه و عدم التغسیل و التکفین و الصلاه و التوارث و غیر ذلک و یخص دخولهم النار و دخولهم مداخل آبائهم بمن لم یدخل منهم نار التکلیف و الأظهر حملها علی التقیه لموافقتها لروایات المخالفین و أقوال أکثرهم قال النووی فی شرح

صحیح المسلم اختلف العلماء فیمن مات من أطفال المشرکین فمنهم من یقول هم تبع لآبائهم فی النار و منهم من یتوقف فیهم و الثالث و هو الصحیح الذی ذهب إلیه المحققون أنهم من أهل الجنه و استدلوا بأشیاء.

منها

حَدِیثُ إِبْرَاهِیمَ الْخَلِیلِ حِینَ رَآهُ النَّبِیُّ صلی الله علیه و آله وَ حَوْلَهُ أَوْلَادُ النَّاسِ قَالُوا یَا رَسُولَ اللَّهِ وَ أَوْلَادُ الْمُشْرِکِینَ قَالَ وَ أَوْلَادُ الْمُشْرِکِینَ.

رواه البخاری فی صحیحه

ص: ۲۹۵

۱- فی المصدر: و قال علیّ علیه السلام تؤجج. الخبر؛ و الظاهر یؤجج.

و منها قوله تعالى وَ ما كُنّا مُعَذِّبِينَ حَتّى نَبْعَثَ رَسُولًا (۱)و لا يتوجه على المولود التكليف حتى يبلغ فيلزم الحجه انتهى.

وَ رَوَى الْحُسَيْنُ بْنُ مَسْعُودٍ الْبَغَوِيُّ فِي شَرْحِ السُّنَّهِ بِإِسْنَادِهِ عَنْ أَبِي هُرَيْرَهَ قَالَ: سُئِلَ رَسُولُ اللَّهِ صلى الله عليه و آله عَنْ أَطْفَالِ الْمُشْرِكِينَ قَالَ اللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا كَانُوا فَاعِلِينَ.

و قال هذا حديث متفق على صحته.

وَ رُوِيَ بِإِسْنَادٍ آخَرَ عَنْ صَحِيحِ مُسْلِمٍ وَ غَيْرِهِ عَنْ أَبِي هُرَيْرَهَ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلى الله عليه و آله مَنْ يُولَدُ يُولَدُ عَلَى الْفِطْرَهِ وَ أَبَوَاهُ يُهَوِّدَانِهِ وَ يُنَصِّرَانِهِ كَمَا تُنْتِجُونَ الْبَهِيمَهَ هَلْ تَجِدُونَ فِيهَا جِدْعَاءَ (۲)حَتَّى تَكُونُوا أَنْتُمْ تَجْدَعُونَهَا قَالُوا يَا رَسُولَ اللَّهِ أَ فَرَأَيْتَ مَنْ يَمُوتُ وَ هُوَ صَغِيرٌ قَالَ اللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا كَانُوا عَامِلِينَ.

ثم قال هذا حديث متفق على صحته ثم قال في شرح الخبر قلت أطفال المشركين لا يحكم لهم بجنه و لا نار بل أمرهم موكول إلى علم الله فيهم كما أفتى به الرسول صلى الله عليه و آله و جمله الأمر أن مرجع العباد في المعاد إلى ما سبق لهم في علم الله من السعاده و الشقاوه و قيل حكم أطفال المؤمنين و المشركين حكم آبائهم و هو المراد بقوله الله أعلم بما كانوا عاملين

يَدُلُّ عَلَيْهِ مَا رُوِيَ مُفَسَّراً عَنْ عَائِشَهَ أَنَّهَا قَالَتْ قُلْتُ يَا رَسُولَ اللَّهِ ذَرَارِيُّ الْمُؤْمِنِينَ قَالَ مِنْ آبَائِهِمْ فَقُلْتُ يَا رَسُولَ اللَّهِ بِلَا عَمَلٍ قَالَ اللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا كَانُوا عَامِلِينَ قُلْتُ فَذَرَارِيُّ الْمُشْرِكِينَ قَالَ مِنْ آبَائِهِمْ قُلْتُ بِلَا عَمَلٍ قَالَ اللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا كَانُوا عَامِلِينَ.

و قال معمر عن قتاده عن الحسن أن سلمان قال أولاد المشركين خدم أهل الجنه قال الحسن أ تعجبون أكرمهم الله و أكرمهم به انتهى.

أقول فظهر أن تلك الروايات موافقه لما رواه المخالفون في طرقهم و قد أولها أئمتنا عليهم السلام بما مر في الأخبار السابقه ثم اعلم أنه لا خلاف بين أصحابنا في أن أطفال المؤمنين يدخلون الجنه و ذهب المتكلمون منا إلى أن أطفال الكفار لا يدخلون النار

ص: ۲۹۶

۱- اسرى: ۱۵.

۲- أي مقطوع الاذن و ناقص الأعضاء. و في نسخه المصنّف: من جدعاء.

فهم إما يـدخلون الجنه أو يسكنون الأعراف و ذهب أكثر المحـدثين منـا إلى مـا دلت عليه الأخبار الصـحيحه من تكليفهم فى القيامه بدخول النار المؤجّجه لهم قال المحقق الطوسى رحمه الله فى التجريد تعذيب غير المكلف قبيح و كلام نوح عليه السلام مجاز و الخدمه ليست عقوبه له و التبعيه فى بعض الأحكام جائزه.

و قال العلامه قدس الله روحه فى شـرحه ذهب بعض الحشويّه إلى أن الله تعالى يعذّب أطفال المشـركين و يلزم الأشاعره تجويزه و العدليه كافه على منعه و الدليل عليه أنه قبيح عقلا فلا يصدر منه تعالى احتجوا بوجوه.

الأول قول نوح عليه السلام وَ لا يَلِدُوا إِلَّا فاجِراً كَفَّاراً و الجواب أنه مجاز و التقدير أنهم يصيرون كذلك لا حال طفوليتهم.

الثانى قالوا إنا نستخدمه لأجل كفر أبيه فقد فعلنا فيه ألما و عقوبه فلا يكون قبيحا.

و الجواب أن الخدمه ليست عقوبه للطفل و ليس كل ألم عقوبه فإن الفصـد و الحجامه ألمان و ليسا عقوبه نعم استخدامه عقوبه لأبيه و امتحان له يعوّض عليه كما يعوّض على أمراضه.

الثالث قالوا إن حكم الطفل يتبع حكم أبيه فى الدفن و منع التوارث و الصلاه عليه و منع التزويج.

و الجواب أن المنكر عقابه لأجل جرم أبيه و ليس بمنكر أن يتبع حكم أبيه فى بعض الأشياء إذا لم يجعل له بها ألم و عقوبه و لا ألم له فى منعه من الدفن و التوارث و ترك الصلاه عليه.

**[ترجمه]صدوق رحمه الله بعد از آوردن این روایت گفته است: این روایات با هم موافقند و ناسازگاری ندارند و کودکان مشرکان در دوزخ به همراه پدرانشان هستند، ولی حرارت آتش به آن‌ها نمی‌رسد تا هنگامی که در روز قیامت به آنان امر می‌شود که با ضمانت سلامتی، داخل آتشی که برایشان افروخته می‌شود گردند، ولی آنان اعتماد نکنند و تصدیق ننمایند، حجت علیه آن‌ها اکیدتر باشد، به جهت این که مانند آن را قبلًا دیده‌اند.

مؤلف گوید: صدوق بین این روایات را به این صورت جمع کرده است که روایاتی که در آن‌ها آمده آنان داخل آتش می... شوند، را به آتش برزخ حمل کرده و گفته است که در آن زمان حرارت آتش برزخ به آن‌ها نمی‌رسد و فایده آن را مؤکد شدن حجت بر آنان در هنگامی که به دخول در آتشی که در روز قیامت برایشان برافروخته شده تکلیف می‌شوند دانسته است. ممکن است گفته شود که خداوند متعال می‌داند که هیچ یک از آن فرزندان کافران که قبل از بلوغ می‌میرند، در روز قیامت بعد از تکلیف [خداوند بر آنان] داخل در آتش[ی که برایشان برافروخته شده،] نمی‌شوند و همین است که امام علیه السلام فرمودند خداوند بهتر می‌داند که در روز قیامت بعد از [این‌که مورد] تکلیف [واقع می‌شوند] چگونه عمل می‌کنند و به همین جهت است آن‌ها را از فرزندان کافران قرار دادند. هم‌چنین ممکن است این سخن ایشان علیه السلام که فرمودند: آن‌ها کافرند را حمل بر این کرد که در دنیا به تبعیت از پدرانشان، احکام کافران مانند نجاست و عدم [وجوب] غسل [میت] و کفن کردن و نماز [میت] و ارث‌بردن و سایر احکام کافران بر آنان جاری می‌شود، و این‌که داخل در آتشی که پدرانشان در آن هستند می‌شوند، مخصوص آن‌هایی است که داخل در آتش[ی که به دخول در آن] تکلیف [شده‌اند] نشوند. بهتر این است که این روایات را بر تقیه حمل کنیم؛ زیرا موافق روایت‌های مخالفین و قول بیشتر آنان است؛ نووی در شرح صحیح مسلم گفته است: علما درباره آن دسته از فرزندان مشرکان که می‌میرند، با هم اختلاف دارند؛ برخی از آن‌ها گفته‌اند: آن‌ها به تبع پدرانشان در دوزخ‌اند و برخی دیگر درباره آن‌ها [سکوت کرده‌اند و] چیزی نگفته‌اند و قول سوم که قول صحیح است و محققان به آن قائل شده‌اند این است که آن‌ها از بهشتیان می‌باشند و چند دلیل برای [اثبات آن] آورده‌اند:

یک از دلایل، حدیث ابراهیم خلیل [الله] است که بخاری آن را در صحیحش روایت کرده است: هنگامی که پیامبر صلی الله علیه و آله، ابراهیم را دیدند، کودکان مردم به گرد ایشان بودند و گفتند: ای رسول خدا! و فرزندان مشرکان؟ ایشان فرمودند: و فرزندان مشرکان.

ص: ۲۹۵

دلیل دیگر این سخن خداوند متعال است [که فرمود]: «وَ ما كُنَّا مُعَذِّبِينَ حَتَّى نَبْعَثَ رَسُولًا» - . إسراء / ۱۵ - {و ما تا پیامبری بر نیانگیزیم، به عذاب نمی پردازیم}، بر کسی که به دنیا آمده، تا زمانی که بالغ شود تکلیفی متوجه نیست، بنابراین این امر ثابت می‌شود. در این‌جا نقل سخن نووی به پایان می‌رسد.

حسین بن مسعود بغوی نیز در شرح کتاب السّنهٔ با سند خویش از ابوهریره نقل کرده، از رسول خدا صلی الله علیه و آله درباره کودکان مشرکان پرسیده شد؛ ایشان فرمودند: خداوند بهتر می‌داند که چه اعمالی انجام می‌دادند.

و گفته است که این حدیثی است که همگان بر صحت آن اتفاق نظر دارند.

و بـا سـند دیگری از صـحیح مسـلم و کتاب‌های دیگری، از أبوهریره نقل کرده، رسول خـدا صـلی الله علیه و آله فرمودنـد: هر کسـی که متولـد می‌شود، با فطرت خود متولد می‌شود و این پدر و مادر او هسـتند که او را یهودی و نصـرانی می‌کنند. هماننـد فرزنـد چهارپایان که از شـکم آن‌ها بیرون می‌آورید، آیا هیچ‌کدام از آن‌ها را با بینی بریده شده بیرون می‌آورید؟ مگر این که خودتـان بینی آن را ببریـد. گفتنـد: ای رسـول خـدا! نظر شـما دربـاره کسـی که در کودکی می‌میرد چیست؟ ایشـان فرمودنـد: خداوند بهتر می‌داند آن‌ها چه اعمالی انجام می‌دادند.

سپس گفته است این حـدیث [نیز] از احـادیثی است که همگان بر صـحت آن اتفاق نظر دارنـد و آن‌گاه در شـرح این حـدیث گفته است: به نظر من، کودکـان مشـرکان نه به بهشت برده می‌شونـد و نه به دوزخ، بلکه چنان‌چه رسول خـدا صـلی الله علیه و آله فرمودند عاقبتشان موکول به علم خداوند درباره آنان است. و خلاصه این‌که عاقبت بندگان در معاد بسـتگی به علم پیشـین خداونـد اعم از سـعادت و شـقاوت آن‌ها دارد. گفته شـده که کودکان مؤمنان و مشـرکان به حکم پدرانشان هسـتند و مقصود ایشان از این که فرمودنـد خداونـد بهتر می‌داند آن‌ها چه اعمالی انجام می‌دادند نیز همین بوده است و روایتی که از عایشه نقل شـده نیز دلالـت بر همین می‌کنـد؛ عـایشه نقـل کرده، به ایشان عرض کردم: ای رسول خـدا! فرزنـدان مؤمنان [چه می‌شونـد]؟ ایشـان فرمودنـد: ماننـد پـدرانشان می‌شونـد. عرض کردم: ای رسول خـدا! بـدون این‌که عملی داشـته باشـند؟ ایشـان فرمودنـد: خداوند بهتر می‌داند که آن‌ها چه اعمالی انجام می‌دادند. عرض کردم: فرزندان مشـرکان [چه می‌شوند]؟ ایشان فرمودند: مانند پـدرانشان می‌شونـد. عرض کردم: بدون این‌که عملی داشـته باشـند؟ ایشان فرمودند: خداوند بهتر می‌داند که آن‌ها چه اعمالی انجام می‌دادند.

معمر از قتاده از حسن نقل کرده، سـلمان گفته است: فرزندان مشـرکان خادمین اهل بهشتند. حسن گفت: آیا از این‌که خداوند آنان را گرامی بـدارد تعجب می‌کنیـد، حال آن که خداونـد آن‌ها را به خدمت اهل بهشت گرامی داشـته است؟ در این‌جا نقل سخن حسین بن مسعود بغوی به پایان می‌رسد.

مؤلف گویـد: معلوم می‌شود که آن روایـات بـا مطـالبی که مخالفـان از طریق خودشـان روایت کرده‌انـد، موافق است و ائمه ما علیهم السلام آن‌ها را به مطالبی که در روایات پیشین گذشت تأویل کرده‌اند.

بایـد دانست که در میـان اصـحاب ما اختلافی نیست که کودکان مؤمنان داخل بهشت می‌شونـد. متکلمین ما قائل شـده‌انـد که کودکان کافران داخل دوزخ نمی‌شوند

ص: ۲۹۶

و یـا داخـل بهشت می‌شونـد، و یـا در اعراف سـاکن می‌گردنـد. و بیشتر محـدثین مـا به همان چیزی که روایات صـحیح بر آن دلالت کرده‌انـد، [یعنی] تکلیف شـدن آن‌ها در روز قیامت به وارد شـدن در آتشـی که برایشان افروخته می‌شود، قائل شده‌اند؛ محقق طوسـی رحمه الله در تجریـد گفته است: عذاب کردن کسـی که تکلیف نشده است، قبیح است و سـخن نوح علی نبینا و آله و علیه السلام [از باب] مجاز است و خدمت کردن برای او عقوبت نیست و تبعیت در بعضی از احکام ممکن است.

علامه قدس الله روحه در شرح این سخن گفته است: بعضی از حشویه معتقد شده‌اند که خداوند متعال کودکان مشرکان را عذاب می‌کند و اشاعره این کار را از خداوند ممکن می‌دانند و همه عدلیه قائل به ممنوعیت آن هستند دلیلشان هم این است که این کار از جهت عقلی قبیح است و از خداوند متعال قبیح سر نمی‌زند. آن‌ها برای قول خودشان به چندین وجه استدلال کرده‌اند:

وجه اول این سخن نوح علی نبینا و آله و علیه السلام است [که فرمود]: «وَ لا یَلِدُوا إِلَّا فاجِراً کَفَّاراً» - . نوح / ۲۷ - {و جز پلیدکار ناسپاس نزایند}، و جوابش این است که این مجاز است و تقدیر سخن این است که آن‌ها در عاقبت پلیدکار و ناسپاس می‌شوند، نه در همان حال طفولیت.

وجه دوم این‌که ما او را به جهت کفر ورزیدن پدرش به خدمت می‌گیریم و با همین خدمت کردن به آن‌ها درد و عقوبت می‌رسانیم و این قبیح نیست.

جواب این است که برای طفل، خدمت کردن نمی‌تواند عقوبت باشد، و این‌طور نیست که هر دردی عقوبت باشد؛ فصد و حجامت هر دو درد دارند ولی عقوبت

نیستند. بله، به خدمت گرفتن او می‌تواند عقوبت و امتحانی برای پدرش باشد و به عوض آن بر او پاداش دهند، چنان‌چه به سبب امراض پاداش داده می‌شود.

وجه سوم این که گفته‌اند کودک [کافر] در دفن و ارث نبردن و نماز خواندن بر او و ممنوعیت ازدواج با او به تبع حکم پدرش می‌باشد.

و جوابش این است که آن‌چه که قبیح است این است که او را به جهت جرم پدرش عقاب کنند، ولی این‌که در بعضی از احکام به حکم پدرش باشد قبیح نیست؛ زیرا به سبب تبعیت در احکام برای او درد و عقوبتی بوجود نمی‌آید، و به سبب این... که از دفن و ارث محروم می‌شود و نماز بر او خوانده نمی‌شود، دردی برایش ایجاد نمی‌شود.

ص: ۲۹۷

**[ترجمه]

باب ۱۴ من رفع عنه القلم و نفی الحرج فی الدین و شرائط صحه التکلیف و ما یعذر فیه الجاهل و أنه یلزم علی الله التعریف

الآیات؛

البقره: «لا إِکْراهَ فِی الدِّینِ قَدْ تَبَیَّنَ الرُّشْدُ مِنَ الْغَیِّ»(۲۵۶) (و قال تعالی): «لا یُکَلِّفُ اللَّهُ نَفْساً إِلَّا وُسْعَها لَها ما کَسَبَتْ وَ عَلَیْها مَا اکْتَسَبَتْ رَبَّنا لا تُؤاخِذْنا إِنْ نَسِینا أَوْ أَخْطَأْنا رَبَّنا وَ لا تَحْمِلْ عَلَیْنا إِصْراً کَما حَمَلْتَهُ عَلَی الَّذِینَ مِنْ قَبْلِنا رَبَّنا وَ لا تُحَمِّلْنا ما لا طاقَةَ لَنا بِهِ وَ اعْفُ عَنَّا وَ اغْفِرْ لَنا وَ ارْحَمْنا»(۲۸۶)

الأنعام: «قَدْ جاءَكُمْ بَصائِرُ مِنْ رَبِّكُمْ فَمَنْ أَبْصَرَ فَلِنَفْسِهِ وَ مَنْ عَمِيَ فَعَلَيْها وَ ما أَنَا عَلَيْكُمْ بِحَفِيظٍ»(۱۰۴)

الأنعام و الأعراف: «لا نُكَلِّفُ نَفْساً إِلَّا وُسْعَها»(۱۵۲ و ۴۲)

الأنفال: «لِيَهْلِكَ مَنْ هَلَكَ عَنْ بَيِّنَةٍ وَ يَحْيى مَنْ حَيَّ عَنْ بَيِّنَةٍ وَ إِنَّ اللَّهَ لَسَمِيعٌ عَلِيمٌ»(۴۲)

التوبه: «وَ ما كانَ اللَّهُ لِيُضِلَّ قَوْماً بَعْدَ إِذْ هَداهُمْ حَتَّى يُبَيِّنَ لَهُمْ ما يَتَّقُونَ»(۱۱۵)

النحل: «وَ عَلَى اللَّهِ قَصْدُ السَّبِيلِ وَ مِنْها جائِرٌ وَ لَوْ شاءَ لَهَداكُمْ أَجْمَعِينَ»(۹)

الأسرى: «مَنِ اهْتَدى فَإِنَّما يَهْتَدِي لِنَفْسِهِ وَ مَنْ ضَلَّ فَإِنَّما يَضِلُّ عَلَيْها وَ لا تَزِرُ وازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرى وَ ما كُنَّا مُعَذِّبِينَ حَتَّى نَبْعَثَ رَسُولًا»(۱۵)

طه: «وَ لَوْ أَنَّا أَهْلَكْناهُمْ بِعَذابٍ مِنْ قَبْلِهِ لَقالُوا رَبَّنا لَوْ لا أَرْسَلْتَ إِلَيْنا رَسُولًا فَنَتَّبِعَ آياتِكَ مِنْ قَبْلِ أَنْ نَذِلَّ وَ نَخْزى»(۱۳۴)

الحج: «وَ ما جَعَلَ عَلَيْكُمْ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ»(۷۸)

النور: «كَذلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمُ الْآياتِ وَ اللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ»(۵۸) (و قال): «كَذلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ آياتِهِ وَ اللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ»(۵۹)

الشعراء: «وَ ما أَهْلَكْنا مِنْ قَرْيَةٍ إِلَّا لَها مُنْذِرُونَ*ذِكْرى وَ ما كُنَّا ظالِمِينَ»(۱۰۸-۱۰۹)

القصص: «وَ لَوْ لا أَنْ تُصِيبَهُمْ مُصِيبَةٌ بِما قَدَّمَتْ أَيْدِيهِمْ فَيَقُولُوا رَبَّنا لَوْ لا أَرْسَلْتَ إِلَيْنا رَسُولًا فَنَتَّبِعَ آياتِكَ وَ نَكُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ»(۴۶) (و قال تعالى): «وَ ما كانَ رَبُّكَ مُهْلِكَ الْقُرى حَتَّى يَبْعَثَ فِي أُمِّها رَسُولًا يَتْلُوا عَلَيْهِمْ آياتِنا وَ ما كُنَّا مُهْلِكِي الْقُرى إِلَّا وَ أَهْلُها ظالِمُونَ»(۵۹)

الأحزاب: «وَ لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُناحٌ فِيما أَخْطَأْتُمْ بِهِ وَ لكِنْ ما تَعَمَّدَتْ قُلُوبُكُمْ»(۵)

الطلاق: «لا يُكَلِّفُ اللَّهُ نَفْساً إِلَّا ما آتاها»(۷)

**[ترجمه]«لا إِكْراهَ فِي الدِّينِ قَدْ تَبَيَّنَ الرُّشْدُ مِنَ الْغَيِ» - . بقره / ۲۵۶ - {در دین هیچ اجباری نیست و راه از بیراهه به خوبی آشکار شده است}.

«لا يُكَلِّفُ اللَّهُ نَفْساً إِلَّا وُسْعَها لَها ما كَسَبَتْ وَ عَلَيْها مَا اكْتَسَبَتْ رَبَّنا لا تُؤاخِذْنا إِنْ نَسِينا أَوْ أَخْطَأْنا رَبَّنا وَ لا تَحْمِلْ عَلَيْنا إِصْراً كَما حَمَلْتَهُ عَلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِنا رَبَّنا وَ لا تُحَمِّلْنا ما لا طاقَةَ لَنا بِهِ وَ اعْفُ عَنَّا وَ اغْفِرْ لَنا وَ ارْحَمْنا» - . همان / ۲۸۶ - {خداوند هیچ کس را جز به قدر توانایی اش تکلیف نمی کند. آنچه (از خوبی) به دست آورده به سود او، و آنچه (از بدی) به دست آورده به زیان اوست. پروردگارا! اگر فراموش کردیم یا به خطا رفتیم، بر ما مگیر. پروردگارا! هیچ بار گرانی بر (دوش) ما مگذار؛ همچنانکه بر (دوش) کسانی که پیش از ما بودند نهادی. پروردگارا! و آنچه تاب آن نداریم بر ما تحمیل مکن و از ما درگذر و ما را ببخشای و بر ما رحمت آور}.

«قَدْ جاءَكُمْ بَصائِرُ مِنْ رَبِّكُمْ فَمَنْ أَبْصَرَ فَلِنَفْسِهِ وَ مَنْ عَمِيَ فَعَلَيْها وَ ما أَنَا عَلَيْكُمْ بِحَفِيظٍ» - . أنعام / ۱۰۴ - {به راستی رهنمودهایی از جانب پروردگارتان برای شما آمده است؛ پس هر که به دیده بصیرت بنگرد، به سود خود او و هر کس از سر بصیرت ننگرد، به زیان خود اوست و من بر شما نگهبان نیستم}.

«لا نُكَلِّفُ نَفْساً إِلَّا وُسْعَها» - . أنعام / ۱۵۲ ، أعراف / ۴۲ ، مؤمنون / ۶۲ - {هیچ کس را جز به قدر توانش تکلیف نمی کنیم}.

«لِيَهْلِكَ مَنْ هَلَكَ عَنْ بَيِّنَةٍ وَ يَحْيى مَنْ حَيَّ عَنْ بَيِّنَةٍ وَ إِنَّ اللَّهَ لَسَمِيعٌ عَلِيمٌ» - . أنفال / ۴۲ - {تا کسی که [باید] هلاک شود، با دلیلی روشن هلاک گردد و کسی که [باید] زنده شود، با دلیلی واضح زنده بماند و خداست که در حقیقت شنوای داناست}.

«وَ ما كانَ اللَّهُ لِيُضِلَّ قَوْماً بَعْدَ إِذْ هَداهُمْ حَتَّى يُبَيِّنَ لَهُمْ ما يَتَّقُونَ» - . توبه / ۱۱۵ - {و خدا بر آن نیست که گروهی را پس از آنکه هدایتشان نمود بی راه بگذارد مگر آنکه چیزی را که باید از آن پروا کنند برایشان بیان کرده باشد}.

«وَ عَلَى اللَّهِ قَصْدُ السَّبِيلِ وَ مِنْها جائِرٌ وَ لَوْ شاءَ لَهَداكُمْ أَجْمَعِينَ» - . نحل / ۹ - {و نمودن راه راست بر عهده خداست و برخی از آن [راهها] کژ است و اگر [خدا] می خواست، مسلماً همه شما را هدایت می کرد}.

«مَنِ اهْتَدى فَإِنَّما يَهْتَدِي لِنَفْسِهِ وَ مَنْ ضَلَّ فَإِنَّما يَضِلُّ عَلَيْها وَ لا تَزِرُ وازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرى وَ ما كُنَّا مُعَذِّبِينَ حَتَّى نَبْعَثَ رَسُولًا» - .

إسراء / ۱۵ - {هر کس به راه آمده، تنها به سود خود به راه آمده و هر کس بیراهه رفته، تنها به زیان خود بیراهه رفته است و هیچ بردارنده ای بار گناه دیگری را بر نمی دارد و ما تا پیامبری برنیانگیزیم، به عذاب نمی پردازیم}.

«وَ لَوْ أَنَّا أَهْلَكْناهُمْ بِعَذابٍ مِنْ قَبْلِهِ لَقالُوا رَبَّنا لَوْ لا أَرْسَلْتَ إِلَيْنا رَسُولًا فَنَتَّبِعَ آياتِكَ مِنْ قَبْلِ أَنْ نَذِلَّ وَ نَخْزى» - . طه / ۱۳۴ - {و اگر ما آنان را قبل از [آمدن قرآن] به عذابی هلاک می کردیم، قطعاً می گفتند پروردگارا! چرا پیامبری به سوی ما نفرستادی تا پیش از آن‌که خوار و رسوا شویم از آیات تو پیروی کنیم}.

«وَ ما جَعَلَ عَلَيْكُمْ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ» - . حج / ۷۸ - {و در دین بر شما سختی قرار نداده است}.

«كَذٰلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمُ الْآياتِ وَ اللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ» - . نور / ۵۸ - {خداوند آیات [خود] را این گونه برای شما بیان می کند، و خدا دانای سنجیده کار است}.

«كَذٰلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ آياتِهِ وَ اللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ» - . همان / ۵۹ - {خدا آیات خود را این گونه برای شما بیان می دارد، و خدا دانای سنجیده کار است}.

ص: ۲۹۸

«وَ ما أَهْلَكْنا مِنْ قَرْيَةٍ إِلَّا لَها مُنْذِرُونَ * ذِكْرى وَ ما كُنَّا ظالِمِينَ» - . شعراء / ۲۰۸ و ۲۰۹ - {و هیچ شهری را هلاک نکردیم مگر آن‌که برای آن هشداردهندگانی بود * [تا آنان را] تذکر [دهند] و ما ستم‌کار نبوده ایم}.

«وَ لَوْ لا أَنْ تُصِيبَهُمْ مُصِيبَةٌ بِما قَدَّمَتْ أَيْدِيهِمْ فَيَقُولُوا رَبَّنا لَوْ لا أَرْسَلْتَ إِلَيْنا رَسُولًا فَنَتَّبِعَ آياتِكَ وَ نَكُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ» - . قصص / ۴۷ - {و اگر نبود که وقتی به [سزای] پیش فرست دست‌هایشان مصیبتی به ایشان برسد بگویند پروردگارا! چرا فرستاده ای به سوی ما نفرستادی تا از احکام تو پیروی کنیم و از مؤمنان باشیم، [قطعاً در کیفر آنان شتاب می کردیم]}.

«وَ ما كانَ رَبُّكَ مُهْلِكَ الْقُرى حَتَّى يَبْعَثَ فِي أُمِّها رَسُولًا يَتْلُوا عَلَيْهِمْ آياتِنا وَ ما كُنَّا مُهْلِكِي الْقُرى إِلَّا وَ أَهْلُها ظالِمُونَ» - . همان / ۵۹ - {و پروردگار تو [هرگز] ویرانگر شهرها

نبوده است، تا [پیش‌تر] در مرکز آن‌ها پیامبری برانگیزد که آیات ما را بر ایشان بخواند و ما شهرها را تا مردمشان ستم‌گر نباشند، ویران کننده نبوده ایم}.

«وَ لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُناحٌ فِيما أَخْطَأْتُمْ بِهِ وَ لٰكِنْ ما تَعَمَّدَتْ قُلُوبُكُمْ» - . أحزاب / ۵ - {و در آن‌چه اشتباهاً مرتکب آن شده اید بر شما گناهی نیست، ولی در آن‌چه دل‌هایتان عمد داشته است [مسؤولید]}.

«لا يُكَلِّفُ اللَّهُ نَفْساً إِلَّا ما آتاها» - . طلاق / ۷ - {خدا هیچ‌کس را جز [به قدر] آن‌چه به او داده است تکلیف نمی کند}.

**[ترجمه]

تفسير

لا- إِكْراهَ فِي الـدِّينِ قيـل هو منسوخ بآيات الجهاد و قيل خاصّ بأهل الكتاب و قيل الإكراه فى الحقيقه إلزام الغير فعلا لا يرى فيه خيرا و لكن قَـدْ تَبَيَّنَ الرُّشْـدُ مِنَ الْغَيِّ أى تميز الإيمـان من الكفر بالآيـات الواضـحه و دلت الـدلائل على أن الإيمـان يوصل إلى السـعاده و الكفر يوصل إلى الشـقاوه و العاقل متى تبين له ذلك بادرت نفسه إلى الإيمان من غير إلجاء و إكراه إِلَّا وُسْعَها أى ما يسعه قدرتها أو ما دون مدى طاقتها بحيث يتسع فيه طوقها كقوله تعالى يُرِيدُ اللَّهُ بِكُمُ الْيُسْرَ إِنْ نَسِينا أَوْ أَخْطَأْنا أى لا تؤاخذنا بما أدى بنا إلى نسيان أو خطإ من تفريط و قله مبالاه أو يكون سؤالا على سبيل التضرع و الاستكانه و إن كان ما يسأله لازما على الله تعالى أو المراد بنسـينا تركنا و بأخطأنا أذنبنا إِصْـراً أى عبئا ثقيلا يأصـر صاحبه أى يحبسه فى مكانه يريد به التكاليف الشاقه ما لا طاقَةَ لَنا بِهِ أى من البلايا و العقوبه أو ما يثقل علينا تحمله من التكاليف الشاقه و قد يقول الرجل لأمر يصعب عليه إنى لا أطيقه أو يكون الدعاء على سبيل التعبد كما مر.

لِيَهْلِكَ مَنْ هَلَكَ عَنْ بَيِّنَهٍ أى ليموت من يموت عن بينه عاينها و يعيش من يعيش عن حجه شاهدها لئلا يكون له حجه و معذره أو ليصدر كفر من كفر و إيمان من آمن عن وضوح بينه على استعاره الهلاك و الحياه للكفر و الإسلام و المراد بمن

ص: ۲۹۹

هلك و من حی المشارف للهلاک و الحیاه أو من هذا حاله فی علم الله و قضائه.

وَ ما کانَ اللَّهُ لِیُضِلَّ قَوْماً أی لیسمیهم ضلالا أو یؤاخذهم مؤاخذتهم و یعذبهم و یضلهم عن سبیل الجنه.

قوله تعالی وَ عَلَی اللَّهِ قَصْدُ السَّبِیلِ أی یجب علی الله فی عدله بیان الطریق المستقیم وَ مِنْها جائِرٌ أی من السبیل ما هو عادل عن الحق قوله تعالی لَوْ لا أَنْ تُصِیبَهُمْ مُصِیبَهٌ لو لا الأولی امتناعیه و لو لا الثانیه تحضیضیه و جواب الأولی محذوف أی ما أرسلناک قوله تعالی فِی أُمِّها أی فی أصلها و معظمها فإن الأشراف غالبا یسکنون المدن إِلَّا ما آتاها أی إلا بقدر ما أعطاها من الطاقه.

**[ترجمه]«لا إِکْراهَ فِی الدِّینِ» - . بقره / ۲۵۶ - {در دین هیچ اجباری نیست}؛ گفته شده که این آیه با آیات جهاد منسوخ شده است، و نیز گفته شده این آیه مخصوص اهل کتاب است، و گفته شده اکراه در حقیقت به معنای مجبور کردن کسی بر کاری است که از نظر او هیچ خیری در آن کار نیست، ولی «قَدْ تَبَیَّنَ الرُّشْدُ مِنَ الْغَیِ» - . همان - {راه از بیراهه به خوبی آشکار شده است}؛ یعنی ایمان با نشانه‌های واضحی از کفر مشخص گشته است و دلایل، همگی نشان‌گر این هستند که ایمان [انسان] را به سعادت، و کفر او را به شقاوت می‌رساند، و هنگامی که چنین چیزی برای انسان عاقلی روشن شود، نفسش بدون هیچ اجبار و اکراهی به ایمان می‌شتابد.

«إِلَّا وُسْعَها» - . همان / ۲۸۶ - {جز به قدر توانایی اش}؛ یعنی به اندازه‌ای که در توانش است، یا به اندازه‌ای کمتر از نهایت توانش، طوری که طاقتش بر آن زیاد باشد، مانند این سخن خداوند متعال [که فرمود]: «یُرِیدُ اللَّهُ بِکُمُ الْیُسْرَ» - . همان / ۱۸۵ - {خدا برای شما آسانی می خواهد}. «إِنْ نَسِینا أَوْ أَخْطَأْنا» {اگر فراموش کردیم؛ یا به خطا رفتیم}؛ یعنی ما را به جهت کوتاهی‌ها و بی‌مبالاتی‌هایی که از روی فراموشی و خطا انجام دادیم، مؤاخذه نکن، یا این‌که این جمله درخواستی از روی تضرع و بی‌چارگی می‌باشد، هر چند انجام چیزی که خواسته شده است، بر خداوند متعال لازم است، یا این‌که مقصود این است که ما به سبب فراموشی‌هایمان ترک کردیم و به جهت خطاهایمان، گناه کردیم. «إِصْراً» {بار گرانی}؛ یعنی بار سنگینی که بردارنده خود را در جایش متوقف می‌کند، مقصود از این کلمه تکالیف سخت می‌باشد. «ما لا طاقَهَ لَنا بِهِ» {آن‌چه تاب آن نداریم}؛ یعنی بلایا و عقوبت‌هایی که طاقت آن را نداریم، یا یعنی تکالیف دشواری که تحملشان برای ما دشوار است. گاهی در مورد کار سختی می‌گویند: من طاقت آن را ندارم. و یا این‌که چنان‌چه گذشت، این جمله برای دعا می‌باشد.

«لِیَهْلِکَ مَنْ هَلَکَ عَنْ بَیِّنَهٍ» - . أنفال / ۴۲ - {تا کسی که [باید] هلاک شود، با دلیلی روشن هلاک گردد}؛ یعنی هر کسی که هلاک می‌شود، باید از روی حجت و عذر هلاک گردد، یا این‌که هلاکت، استعاره از کفر و حیات، استعاره از اسلام است و مقصود این است که تا کفر کسی که کفر می‌ورزد و ایمان کسی که ایمان می‌آورد از روی دلیلِ روشن و واضح باشد

ص: ۲۹۹

و مقصود از کسانی که هلاک شدند و زنده ماندند، کسانی است که در آستانه هلاکت و زنده‌ماندن هستند، یا کسانی که در علم و قضای خداوند این‌چنینند.

«وَ ما کانَ اللَّهُ لِیُضِلَّ قَوْماً» - . توبه / ۱۱۵ - {و خدا بر آن نیست که گروهی را بی راه بگذارد}؛ یعنی خداوند بر آن نیست که

آن‌ها را گمراهان بنامد، یا این‌که آن‌ها را مانند گمراهان مؤاخذه کند و عذاب کند و از راه بهشت بی‌راه نماید.

این سخن خداوند متعال: «وَ عَلَى اللَّهِ قَصْدُ السَّبِيلِ» - . نحل / ۹ - {و نمودن راه راست بر عهده خداست}؛ یعنی بر خداوند به سبب عدالتش واجب است که راه مستقیم را روشن نماید. «وَ مِنْها جائِرٌ» {و برخی از آن [راه‌ها] کژ است}؛ یعنی بعضی از راه‌ها هستند که از حق انحراف دارند.

این سخن خداوند متعال: «لَوْ لا أَنْ تُصِيبَهُمْ مُصِيبَةٌ» - . قصص / ۴۷ - {و اگر نبود که وقتی مصیبتی به ایشان برسد}؛ \\"لو لا\\"ی در آن \\"لو لا\\"ی امتناعیه است، و \\"لو لا\\"ی دوم [یعنی لو لای موجود در «لَوْ لا أَرْسَلْتَ إِلَيْنا»]، \\"لو لا\\"ی تحضیضیه است و جواب \\"لو لا\\"ی اول حذف شده است.

این سخن خداوند متعال: «فِي أُمِّها» - . همان / ۵۹ - {در مرکز آن‌ها}، یعنی در مرکز و قسمت بزرگ آن‌ها؛ زیرا اشراف اغلب در شهرها زندگی می‌کنند.

«إِلَّا ما آتاها» - . طلاق / ۷ - {جز [به قدر] آن‌چه به او داده است}؛ یعنی به مقدار طاقتی که به او داده است.

**[ترجمه]

الأخبار

«۱»

ب، قرب الإسناد هَارُونُ عَنِ ابْنِ زِيَادٍ عَنْ جَعْفَرٍ عَنْ أَبِيهِ عَنِ النَّبِيِّ صلى الله عليه و آله قَالَ: مِمَّا أَعْطَى اللَّهُ أُمَّتِي وَ فَضَّلَهُمْ بِهِ عَلَى سَائِرِ الْأُمَمِ أَعْطَاهُمْ ثَلَاثَ خِصَالٍ لَمْ يُعْطَهَا إِلَّا نَبِيٌّ وَ ذَلِكَ أَنَّ اللَّهَ تَبَارَكَ وَ تَعَالَى كَانَ إِذَا بَعَثَ نَبِيّاً قَالَ لَهُ اجْتَهِدْ فِي دِينِكَ وَ لَا حَرَجَ عَلَيْكَ وَ إِنَّ اللَّهَ تَبَارَكَ وَ تَعَالَى أَعْطَى ذَلِكَ أُمَّتِي حَيْثُ يَقُولُ وَ ما جَعَلَ عَلَيْكُمْ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ يَقُولُ مِنْ ضِيقٍ الْخَبَرَ.

**[ترجمه]قرب الإسناد: إبن زیاد از امام صادق علیه السلام و ایشان از پدرشان نقل کرده‌اند که رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمودند: از چیزهایی که خداوند به امت من عطا کرده و آن‌ها را به وسیله آن بر دیگر امت‌ها برتری داده این است که سه خصلتی را که جز به پیامبران، به کس دیگری نداده را به آن‌ها عطا کرده است؛ بدان جهت که هنگامی که خداوند تبارک و تعالی پیامبری را بر می‌انگیزد، به او می‌فرماید در دینت تلاش کن و حرجی بر تو نیست، و خداوند تبارک و تعالی این را به امت من نیز داده است؛ چه این‌که می‌فرماید: «وَ ما جَعَلَ عَلَيْكُمْ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ» - . حج / ۷۸ - {و در دین بر شما سختی قرار نداده است}، می‌فرماید تنگنایی برای شما قرار نداد. این روایت ادامه دارد.

**[ترجمه]

«۲»

ب، قرب الإسناد الْبَزَّازُ عَنْ أَبِي الْبَخْتَرِيِّ عَنْ جَعْفَرٍ عَنْ أَبِيهِ عَنْ عَلِيٍّ علیه السلام قَالَ: لَا غِلَظَ عَلَى مُسْلِمٍ فِي شَيْ ءٍ (۱).

**[ترجمه]قرب الإسناد: أبی‌البختری نقل کرده، امام صادق علیه السلام نقل کردند که امام علی علیه السلام فرمودند: دشواری، در هیچ چیزی بر مسلمان واجب نیست. - . در نسخه‌ای که به خط شریف خود مصنف می‌باشد این‌گونه آمده است: \\"لا غلظ علی المسلم فی شیء\\". ولی در مصدر و بعضی از نسخه‌های بحار آمده است: لا \\"غلط علی المسلم فی شیء\\"، که یعنی مسلمان در چیزهایی که راه درست آن را نمی‌داند مؤاخذه نمی‌شود، یا مسلمان در چیزهایی که راه درست آن را نمی‌داند حکم الزامی ندارد. -

**[ترجمه]

«۳»

ل، الخصال ابْنُ الْوَلِيدِ عَنِ الصَّفَّارِ عَنِ ابْنِ عِيسَى عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ سِنَانٍ عَنِ ابْنِ مُسْكَانَ عَنْ مُوسَى بْنِ بَكْرٍ قَالَ: قُلْتُ لِأَبِي عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام الرَّجُلُ يُغْمَى عَلَيْهِ الْيَوْمَ وَ الْيَوْمَيْنِ وَ الثَّلَاثَةَ وَ الْأَرْبَعَةَ وَ أَكْثَرَ مِنْ ذَلِكَ كَمْ يَقْضِي مِنْ صَلَاتِهِ فَقَالَ أَ لَا أُخْبِرُكَ بِمَا يَجْمَعُ لَكَ هَذَا وَ أَشْبَاهَهُ كُلُّ مَا غَلَبَ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ عَلَيْهِ مِنْ أَمْرٍ فَاللَّهُ أَعْذَرُ لِعَبْدِهِ وَ زَادَ فِيهِ غَيْرُهُ أَنَّ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ وَ هَذَا مِنَ الْأَبْوَابِ الَّتِي يَفْتَحُ كُلُّ بَابٍ مِنْهَا أَلْفَ بَابٍ.

**[ترجمه]خصال: موسی بن بکر نقل کرده، به امام صادق علیه السلام عرض کردم: مردی که یک یا دو یا سه یا چهار روز یا بیشتر از آن بیهوش است، چقدر از نمازهایش را باید قضا کند؟ ایشان فرمودند: آیا [می‌خواهی] چیزی برایت بگویم که این جواب این سؤال و سؤالات مشابه این را در خود داشته باشد؟ هر امری که خداوند عزّ و جلّ در آن غلبه کرده باشد، خود خداوند در آن عذرآورتر از بنده‌اش است. شخص دیگری به انتهای این روایت این را هم اضافه کرده که امام صادق علیه السلام فرمودند: این از ابوابی است که از هر باب آن‌ها هزار باب باز می‌شود.

**[ترجمه]

«۴»

سن، المحاسن عَلِيُّ بْنُ الْحَكَمِ عَنْ أَبَانٍ الْأَحْمَرِ عَنْ حَمْزَةَ الطَّيَّارِ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ: قَالَ لِيَ اكْتُبْ وَ أَمْلَى إِنَّ قَوْلَنَا إِنَّ اللَّهَ يَحْتَجُّ عَلَى الْعِبَادِ بِالَّذِي

۱- كذا فی نسخه المصنّف بخطه الشریف؛ و فی المصدر و كذا فی بعض نسخ البحار: «لا غلط» أی لیس فیما لم یعرف وجه الصواب فیه علی المسلم مؤاخذه، أو حكم إلزامی.

آتَاهُمْ وَ عَرَّفَهُمْ ثُمَّ أَرْسَلَ إِلَيْهِمْ رَسُولًا وَ أَنْزَلَ عَلَيْهِ الْكِتَابَ وَ أَمَرَ فِيهِ وَ نَهَى أَمَرَ فِيهِ بِالصَّلَاةِ وَ الصَّوْمِ فَنَامَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله عَنِ الصَّلَاةِ فَقَالَ أَنَا أُنِيمُكَ وَ أَنَا أُوقِظُكَ فَإِذَا قُمْتَ فَصَلِّ لِيَعْلَمُوا إِذَا أَصَابَهُمْ ذَلِكَ كَيْفَ يَصْنَعُونَ لَيْسَ كَمَا يَقُولُونَ إِذَا نَامَ عَنْهَا هَلَكَ وَ كَذَلِكَ الصِّيَامُ أَنَا أُمْرِضُكَ وَ أَنَا أُصِحُّكَ فَإِذَا شَفَيْتُكَ فَاقْضِهِ ثُمَّ قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام وَ كَذَلِكَ إِذَا نَظَرْتَ فِي جَمِيعِ الْأَشْيَاءِ لَمْ تَجِدْ أَحداً (۱)إِلَّا وَ لِلَّهِ عَلَيْهِ حُجَّةٌ وَ لَهُ فِيهِ الْمَشِيَّةُ وَ لَا أَقُولُ إِنَّهُمْ مَا شَاءُوا صَنَعُوا ثُمَّ قَالَ إِنَّ اللَّهَ يَهْدِي وَ يُضِلُّ وَ قَالَ مَا أُمِرُوا إِلَّا بِدُونِ سَعَتِهِمْ وَ كُلُّ شَيْ ءٍ أُمِرَ النَّاسُ بِهِ فَهُمْ يَسْعَوْنَ لَهُ وَ كُلُّ شَيْ ءٍ لَا يَسْعَوْنَ لَهُ فَمَوْضُوعٌ عَنْهُمْ وَ لَكِنَّ النَّاسَ لَا خَيْرَ فِيهِمْ ثُمَّ تَلَا لَيْسَ عَلَى الضُّعَفاءِ وَ لا عَلَى الْمَرْضى وَ لا عَلَى الَّذِينَ لا يَجِدُونَ ما يُنْفِقُونَ حَرَجٌ فَوَضَعَ (۲)عَنْهُمْ ما عَلَى الْمُحْسِنِينَ مِنْ سَبِيلٍ وَ اللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ وَ لا عَلَى الَّذِينَ إِذا ما أَتَوْكَ لِتَحْمِلَهُمْ قَالَ فَوَضَعَ عَنْهُمْ لِأَنَّهُمْ لَا يَجِدُونَ مَا يُنْفِقُونَ وَ قَالَ إِنَّمَا السَّبِيلُ عَلَى الَّذِينَ يَسْتَأْذِنُونَكَ وَ هُمْ أَغْنِياءُ رَضُوا بِأَنْ يَكُونُوا مَعَ الْخَوالِفِ وَ طُبِعَ عَلى قُلُوبِهِمْ فَهُمْ لا يَفْقَهُونَ.

شی، تفسیر العیاشی عن زراره و حمران و محمد بن مسلم عن أبی جعفر و أبی عبد الله علیه السلام مثله.

**[ترجمه]محاسن: حمزه طیار نقل کرده، امام صادق علیه السلام به من فرمودند: بنویس! و املاء کردند: ما معتقدیم که خداوند بر بندگان به آن چیزهایی که به آنان داد و برای آن‌ها معرفی کرد احتجاج می کند.

ص: ۳۰۰

سپس به سویشان رسولی فرستاد و بر او کتاب نازل کرد و در آن کتاب امر و نهی نمود؛ در آن امر به نماز و روزه نمود، رسول خدا صلی الله علیه و آله برای نماز خواب ماندند، خداوند فرمود: این من هستم که تو را به خواب می‌برم و از خواب بیدار می کنم، هنگامی که برخاستی، نماز گزار تا بدانند که وقتی چنین اتفاقی برایشان افتاد، چه کنند، چنان نیست که آن‌ها می گویند که زمانی که برای نماز خواب بماند، هلاک می‌شود. همین‌طور است روزه؛ این من هستم که تو را بیمار می کنم و این من هستم که تو را صحت می‌بخشم؛ پس هنگامی که شفایت دادم، آن را قضا کن. امام صادق علیه السلام سپس فرمودند: و هم‌چنین اگر در همه موجودات نظر کنی، هیچ کسی را نمی‌یابی جز این که خداوند بر او حجتی دارد و برای او مشیتی دارد، من نمی گویم که آن‌ها هر کاری که بخواهند را می توانند انجام دهند. سپس فرمودند: خداوند هدایت می کند و گمراه می... نماید. و فرمودند: آن‌ها بی این که توان کاری را داشته باشند، بر آن امر نمی‌شوند و هر کاری که مردم به آن امر می‌شوند، توان انجام آن را دارند و هر چیزی که توان آن را نداشته باشند، از دوش آن‌ها برداشته شده است، ولی خیری در مردم نیست. سپس این آیه را تلاوت کردند: «لَيْسَ عَلَى الضُّعَفاءِ وَ لا عَلَى الْمَرْضى وَ لا عَلَى الَّذِينَ لا يَجِدُونَ ما يُنْفِقُونَ حَرَجٌ» - . توبه / ۹۱ - {بر ناتوانان و بر بیماران و بر کسانی که چیزی نمی یابند [تا در راه جهاد] خرج کنند، هیچ گناهی نیست}، خداوند [تکلیف را] از دوش آن‌ها برداشت. «ما عَلَى الْمُحْسِنِينَ مِنْ سَبِيلٍ وَ اللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ * وَ لا عَلَى الَّذِينَ إِذا ما أَتَوْكَ لِتَحْمِلَهُمْ» - . همان / ۹۱ و ۹۲ - {[و نیز] بر نیکوکاران ایرادی نیست و خدا آمرزنده مهربان است * و [نیز] گناهی نیست بر کسانی که چون پیش تو آمدند تا سوارشان کنی}؛ خداوند از دوش آن‌ها برداشت، زیرا چیزی نمی‌یافتند که آن را انفاق کنند، «إِنَّمَا السَّبِيلُ عَلَى الَّذِينَ يَسْتَأْذِنُونَكَ وَ هُمْ أَغْنِياءُ رَضُوا بِأَنْ يَكُونُوا مَعَ الْخَوالِفِ وَ طُبِعَ عَلى قُلُوبِهِمْ فَهُمْ لا يَفْقَهُونَ» - . همان / ۹۳ - {ایراد فقط بر کسانی است که با اینکه توان‌گرند، از تو اجازه [ترک جهاد] می خواهند [و به این] راضی شده اند که با خانه نشینان باشند و خدا بر دل‌هایشان مهر نهاد در نتیجه آنان نمی فهمند}.

تفسیر عیاشی نیز مانند همین را از زراره و حمران و محمد بن مسلم از امام باقر و امام صادق علیه السلام نقل کرده است.

**[ترجمه]

«۵»

سن، المحاسن مُحَمَّدُ بْنُ عَلِیٍّ عَنْ حَکَمِ بْنِ مِسْکِینٍ الثَّقَفِیِّ عَنِ النَّضْرِ بْنِ قِرْوَاشٍ قَالَ سَمِعْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام یَقُولُ إِنَّمَا احْتَجَّ اللَّهُ عَلَی الْعِبَادِ بِمَا آتَاهُمْ وَ عَرَّفَهُمْ.

سن، المحاسن بعض أصحابنا عن ابن أسباط عن حکم بن مسکین مثله.

**[ترجمه]محاسن: نضر بن قِرواش نقل کرده، شنیدم که امام صادق علیه السلام می‌فرمودند: خداوند فقط بر چیزهایی که به بندگان داده و به آنان شناسانده، بر آنان احتجاج می کند.

محاسن نیز مانند همین را از طریق إبن أسباط از حکم بن مسکین از نضر بن قرواش نقل کرده است.

**[ترجمه]

«۶»

سن، المحاسن أَبِی عَنْ صَفْوَانَ عَنْ مَنْصُورِ بْنِ حَازِمٍ قَالَ قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام النَّاسُ مَأْمُورُونَ وَ مَنْهِیُّونَ وَ مَنْ کَانَ لَهُ عُذْرٌ عَذَرَهُ اللَّهُ (۳).

**[ترجمه]محاسن: منصور بن حازم نقل کرده، امام صادق علیه السلام فرمودند: مردمان امر می‌شوند و نهی می گردند؛ هر کس عذری داشته باشد، خداوند عذرش را می‌پذیرد.

**[ترجمه]

«۷»

سن، المحاسن ابْنُ فَضَّالٍ عَنْ ثَعْلَبَةَ عَنْ حَمْزَةَ بْنِ الطَّیَّارِ وَ حَدَّثَنَا أَبِی عَنْ فَضَالَةَ عَنْ أَبَانٍ الْأَحْمَرِ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام فِی قَوْلِ اللَّهِ ما کانَ اللَّهُ لِیُضِلَّ قَوْماً بَعْدَ إِذْ هَداهُمْ حَتَّی یُبَیِّنَ لَهُمْ ما یَتَّقُونَ قَالَ حَتَّی یُعَرِّفَهُمْ مَا یُرْضِیهِ وَ مَا یُسْخِطُهُ وَ قَالَ فَأَلْهَمَها

۱- فی المصدر: فی ضیق و لم تجد احدا. م.

۲- لیست فی المصدر جمله «فوضع عنهم» الی «غفور رحیم». م.

۳- أی قبل عذره و رفع عنه اللوم و الذنب.

فُجُورَهـا وَ تَقْواها قَالَ بَيَّنَ لَهَا مَا تَأْتِي وَ مَا تَتْرُكُ وَ قَالَ إِنَّا هَدَيْناهُ السَّبِيلَ إِمَّا شاكِراً وَ إِمَّا كَفُوراً قَالَ عَرَّفْنَاهُ فَإِمَّا أَخَذَ وَ إِمَّا تَرَكَ (۱)وَ سَأَلْتُهُ عَنْ قَوْلِ اللَّهِ يَحُولُ بَيْنَ الْمَرْءِ وَ قَلْبِهِ قَالَ يَشْتَهِي سَمْعُهُ وَ بَصَرُهُ وَ لِسَانُهُ وَ يَدُهُ وَ قَلْبُهُ أَمَّا إِنَّهُ هُوَ عَسَى (۲)شَيْ ءٌ مِمَّا يَشْتَهِي فَإِنَّهُ لَا يَأْتِيهِ إِلَّا وَ قَلْبُهُ مُنْكِرٌ لَا يَقْبَلُ الَّذِي يَأْتِي يَعْرِفُ أَنَّ الْحَقَّ غَيْرُهُ وَ عَنْ قَوْلِهِ وَ أَمَّا ثَمُودُ فَهَدَيْناهُمْ فَاسْتَحَبُّوا الْعَمى عَلَى الْهُدى قَالَ نَهَاهُمْ عَنْ فِعْلِهِمْ فَاسْتَحَبُّوا الْعَمَى عَلَى الْهُدَى وَ هُمْ يَعْرِفُونَ.

**[ترجمه]محاسن: حمزة بن طيار و أبان احمر نقل كرده‌اند كه امام صادق عليه السلام درباره اين سخن خداوند: «ما كانَ اللَّهُ لِيُضِلَّ قَوْماً بَعْدَ إِذْ هَداهُمْ حَتَّى يُبَيِّنَ لَهُمْ ما يَتَّقُونَ» - . همان / ۱۱۵ - {و خدا بر آن نيست كه گروهى را پس از آن‌كه هدايتشان نمود بى راه بگذارد، مگر آن‌كه چيزى را كه بايد از آن پروا كنند برايشان بيان كرده باشد} فرمودند: يعنى مگر اين‌كه موجبات رضايت و خشم خود را به آنان شناسانده باشد. و فرمودند: «فَأَلْهَمَها فُجُورَها وَ تَقْواها» - . شمس / ۸ - {سپس پليدكارى و پرهيزگارى اش را به آن الهام كرد}،

ص: ۳۰۱

يعنى چيزهايى كه بايد انجام دهد و بايد ترك كند را برايش روشن ساخت. و فرمودند: «إِنَّا هَدَيْناهُ السَّبِيلَ إِمَّا شاكِراً وَ إِمَّا كَفُوراً» - . إنسان / ۳ - { ما راه را به او نشان داديم؛ خواه شاكر باشد و پذيرا گردد، يا ناسپاس}، يعنى ما به شناسانديم؛ يا انجام مى‌دهد، يا ترك مى‌كند. و از ايشان درباره اين سخن خداوند: «يَحُولُ بَيْنَ الْمَرْءِ وَ قَلْبِهِ» - . أنفال / ۲۴ - {ميان آدمى و دلش حايل مى گردد} پرسيدم؛ ايشان فرمودند: گوش و چشم و زبان و دست و قلب او تمايل دارد، اما اين‌كه شايد به چيزى تمايل داشته باشد؛ آن را انجام نمى‌دهد، مگر اين‌كه قلبش منكر آن است و آن‌چه كه انجام مى‌دهد را قبول نمى‌كند و حق را چيز ديگرى مى‌داند. و [از ايشان] درباره اين سخن خداوند: «وَ أَمَّا ثَمُودُ فَهَدَيْناهُمْ فَاسْتَحَبُّوا الْعَمى عَلَى الْهُدى» - . فصلت / ۱۷ - {و اما ثموديان؛ پس آنان را راه‌برى كرديم، و[لى] كوردلى را بر هدايت ترجيح دادند} پرسيدم؛ ايشان فرمودند: [خداوند] آن‌ها را از عملشان بازداشت؛ اما آنان با اين‌كه مى‌دانستند، كوردلى را بر هدايت پسنديدند}.

**[ترجمه]

«۸»

سن، المحاسن ابْنُ فَضَّالٍ عَنِ ابْنِ بُكَيْرٍ عَنْ زُرَارَةَ قَالَ: سَأَلْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام عَنْ قَوْلِ اللَّهِ إِنَّا هَدَيْناهُ السَّبِيلَ إِمَّا شاكِراً وَ إِمَّا كَفُوراً قَالَ عَلَّمَهُ السَّبِيلَ فَإِمَّا آخِذٌ فَهُوَ شَاكِرٌ وَ إِمَّا تَارِكٌ فَهُوَ كَافِرٌ.

**[ترجمه]محاسن: زراره نقل كرده، از امام صادق عليه السلام درباره اين سخن خداوند: «إِنَّا هَدَيْناهُ السَّبِيلَ إِمَّا شاكِراً وَ إِمَّا كَفُوراً» - . إنسان / ۳ - { ما راه را به او نشان داديم؛ خواه شاكر باشد و پذيرا گردد، يا ناسپاس} پرسيدم؛ ايشان فرمودند: خداوند راه را به او نشان داد؛ يا به آن عمل مى‌كند و شاكر مى‌شود، و يا آن را رها مى‌كند و كافر مى‌گردد.

**[ترجمه]

«۹»

سن، المحاسن ابْنُ يَزِيدَ عَنْ رَجُلٍ عَنِ الْحَكَمِ بْنِ مِسْكِينٍ عَنْ أَيُّوبَ بْنِ الْحُرِّ بَيَّاعِ الْهَرَوِيِّ قَالَ: قَالَ لِي أَبُو عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام يَا أَيُّوبُ مَا مِنْ أَحَدٍ إِلَّا وَ قَدْ يُرَدُّ (۳)عَلَيْهِ الْحَقُّ حَتَّى يَصْدَعَ قَبِلَهُ أَمْ تَرَكَهُ وَ ذَلِكَ أَنَّ اللَّهَ يَقُولُ فِي كِتَابِهِ بَلْ نَقْذِفُ بِالْحَقِّ عَلَى الْباطِلِ فَيَدْمَغُهُ فَإِذا هُوَ زاهِقٌ وَ لَكُمُ الْوَيْلُ مِمَّا تَصِفُونَ

**[ترجمه]محاسن: أيوب بن حر بياع هروى نقل كرده، امام صادق عليه السلام به من فرمودند: اى ايوب! هيچ‌كسى نيست مگر اين‌كه حق به او مى‌رسد و برايش آشكار مى‌شود، چه آن را قبول كند، چه آن را رها نمايد؛ و اين بدان جهت است كه خداوند در كتابش مى‌فرمايد: «بَلْ نَقْذِفُ بِالْحَقِّ عَلَى الْباطِلِ فَيَدْمَغُهُ فَإِذا هُوَ زاهِقٌ وَ لَكُمُ الْوَيْلُ مِمَّا تَصِفُونَ» - . أنبياء / ۱۸ - {بلكه حق را بر باطل فرو مى افكنيم، پس آن را در هم مى شكند و به ناگاه آن نابود مى گردد، واى بر شما از آن‌چه وصف مى كنيد!}.

**[ترجمه]

بيان

الصدع الإظهار و التبيين و قال البيضاوي في قوله فَيَدْمَغُهُ أي فيمحقه و إنما استعار لذلك القذف و هو الرمي البعيد المستلزم لصلابه المرمي و الدمغ الذي هو كسر الدماغ بحيث يشق غشاوه المؤدي إلى زهوق الروح تصويرا لإبطاله و مبالغه فيه فَإِذا هُوَ زاهِقٌ هالك و الزهوق ذهاب الروح و ذكره لترشيح المجاز.

<meta info="\\"صدع\\" به معناى آشكار كردن و بيان كردن است. بيضاوى گفته است: «فَيَدْمَغُهُ» يعنى نابود مى‌كند، \\"قذف\\" به معناى پرتاب دوردستى است كه به هدف مى‌خورد، و دمغ به معناى شكستن سر به گونه‌ايست كه پوست آن بشكافد و سبب مرگ شود، و وجه استعاره دمغ از قذف، به تصوير كشيدن نابود شدن [باطل] و مبالغه در آن است. «فَإِذا هُوَ زاهِقٌ»، \\"زاهق\\" به معناى به هلاكت رسيده و \\"زهوق\\" به معناى جدايى روح [از بدن] است و براى پروراندن مجاز آورده شده است.

**[ترجمه]

«۱۰»

سن، المحاسن أَبِي عَنْ يُونُسَ عَنْ حَمَّادِ بْنِ عُثْمَانَ عَنْ عَبْدِ الْأَعْلَى قَالَ: قُلْتُ لِأَبِي عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام هَلْ جُعِلَ فِي النَّاسِ أَدَاةٌ يَنَالُونَ بِهَا الْمَعْرِفَهَ قَالَ لَا قُلْتُ فَهَلْ كُلِّفُوا الْمَعْرِفَهَ قَالَ لَا إِنَّ عَلَى اللَّهِ الْبَيَانَ لَا يُكَلِّفُ اللَّهُ الْعِبَادَ إِلَّا وُسْعَهَا وَ لَا يُكَلِّفُ نَفْساً إِلَّا مَا آتَاهَا.

۱- فی نسخه: فاما آخذ و إمّا تارک.

۲- فی المصدر: اما انه هو غشی شیئا.

۳- فی المصدر: برز.

**[ترجمه]محاسن: عبدالأعلی نقل کرده، به امام صادق علیه السلام عرض کردم: آیا در [وجود] انسان‌ها وسیله‌ای که بتوانند با آن به معرفت برسند قرار داده شده است؟ ایشان فرمودند: خیر. عرض کردم: آیا آن‌ها مکلف به رسیدن به معرفت هستند؟ ایشان فرمودند: خیر؛ خداوند باید بیان کند، خداوند بندگان را فقط به اندازه توانشان تکلیف می‌کند و جز بر آن‌چه که به آن‌ها داده است تکلیف نمی‌نماید.

ص: ۳۰۲

**[ترجمه]

«۱۱»

سن، المحاسن عِدَّةٌ مِنْ أَصْحَابِنَا عَنْ عَلِيِّ بْنِ أَسْبَاطٍ عَنْ جَمِيلِ بْنِ دَرَّاجٍ عَنْ زُرَارَةَ عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ علیه السلام قَالَ: إِنَّ اللَّهَ تَبَارَكَ وَ تَعَالَى لَيَمُنُّ عَلَى قَوْمٍ وَ مَا فِيهِمْ خَيْرٌ فَيَحْتَجُّ اللَّهُ عَلَيْهِمْ فَيُلْزِمُهُمُ الْحُجَّةَ.

**[ترجمه]محاسن: زراره نقل کرده، امام باقر علیه السلام فرمودند: خداوند تبارک و تعالی مسلماً بر گروهی که هیچ خیری در آن نیست منّت می‌گذارد؛ خداوند بر آنان احتجاج می‌کند و حجت بر آن‌ها لازم می‌شود.

**[ترجمه]

«۱۲»

سن، المحاسن ابْنُ مَحْبُوبٍ عَنْ سَيْفِ بْنِ عَمِيرَةَ وَ عَبْدِ الْعَزِيزِ الْعَبْدِيِّ وَ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ أَبِي يَعْفُورٍ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ: أَبَى اللَّهُ أَنْ يُعَرِّفَ بَاطِلًا حَقّاً أَبَى اللَّهُ أَنْ يَجْعَلَ الْحَقَّ فِي قَلْبِ الْمُؤْمِنِ بَاطِلًا لَا شَكَّ فِيهِ وَ أَبَى اللَّهُ أَنْ يَجْعَلَ الْبَاطِلَ فِي قَلْبِ الْكَافِرِ الْمُخَالِفِ حَقّاً لَا شَكَّ فِيهِ وَ لَوْ لَمْ يَجْعَلْ هَذَا هَكَذَا مَا عُرِفَ حَقٌّ مِنْ بَاطِلٍ.

**[ترجمه]محاسن: عبدالله بن أبی‌یعفور نقل کرده، خداوند چنین نیست که باطلی را به عنوان حقیقت معرفی کند، خداوند چنین نیست که حقیقت را در قلب مؤمن به عنوان باطلی قطعی قرار دهد، و خداوند چنین نیست که باطل را در قلب کافر مخالف به عنوان حقیقتی قطعی قرار دهد، و اگر حق و باطل را این‌گونه قرار نمی‌داد، حق از باطل باز شناخته نمی‌شد.

**[ترجمه]

«۱۳»

ل، الخصال الْحَسَنُ بْنُ مُحَمَّدٍ السَّكُونِيُّ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ الْحَضْرَمِيِّ عَنْ إِبْرَاهِيمَ بْنِ أَبِي مُعَاوِيَةَ عَنْ أَبِيهِ عَنِ الْأَعْمَشِ عَنِ ابْنِ ظَبْيَانَ قَالَ: أُتِيَ عُمَرُ بِامْرَأَةٍ مَجْنُونَةٍ قَدْ فَجَرَتْ فَأَمَرَ بِرَجْمِهَا فَمَرُّوا بِهَا عَلَى عَلِيِّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ علیهما السلام فَقَالَ مَا هَذِهِ قَالُوا مَجْنُونَةٌ فَجَرَتْ فَأَمَرَ بِهَا عُمَرُ أَنْ تُرْجَمَ قَالَ لَا تَعْجَلُوا فَأَتَى عُمَرَ فَقَالَ لَهُ أَ مَا عَلِمْتَ أَنَّ الْقَلَمَ رُفِعَ عَنْ ثَلَاثٍ عَنِ الصَّبِيِّ حَتَّى يَحْتَلِمَ وَ

عَنِ الْمَجْنُونِ حَتَّى يُفِيقَ وَ عَنِ النَّائِمِ حَتَّى يَسْتَيْقِظَ.

**[ترجمه]خصال: إبن ظبيان نقل کرده، زن دیوانه‌ای که زنا کرده بود را نزد عمر آوردند، او امر کرد تا او را سنگ‌سار کنند، او را از کنار علی بن أبی‌طالب علیه السلام عبور دادند؛ ایشان فرمودند: این زن کیست؟ عرض کردند: زن دیوانه‌ایست که زنا کرده و عمر، امر به سنگ‌سارش کرده است. ایشان فرمودند: عجله نکنید و خودشان پیش عمر رفتند و به او فرمودند: مگر نمی‌دانی که قلم [تکلیف] از سه تن برداشته شده است: از کودک تا زمانی که به بلوغ برسد، و از دیوانه تا زمانی که عقلش برگردد، و از خواب تا زمانی که بیدار شود.

**[ترجمه]

«۱۴»

ید، التوحید ل، الخصال الْعَطَّارُ عَنْ سَعْدٍ عَنِ ابْنِ يَزِيدَ عَنْ حَمَّادٍ عَنْ حَرِيزٍ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله رُفِعَ عَنْ أُمَّتِي تِسْعَةٌ الْخَطَاءُ وَ النِّسْيَانُ وَ مَا أُكْرِهُوا عَلَيْهِ وَ مَا لَا يَعْلَمُونَ وَ مَا لَا يُطِيقُونَ وَ مَا اضْطُرُّوا إِلَيْهِ وَ الْحَسَدُ وَ الطِّيَرَةُ وَ التَّفَكُّرُ فِي الْوَسْوَسَهِ فِي الْخَلْقِ مَا لَمْ يُنْطَقْ بِشَفَهٍ.

**[ترجمه]توحید، خصال: حریز نقل کرده، امام صادق علیه السلام فرمودند: رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمودند: نُه چیز از امت من برداشته شده است: خطا و فراموشی و چیزهایی که بر آن‌ها وادار شده‌اند و چیزهایی که آن‌ها را نمی‌دانند و چیزهایی که طاقت آن‌ها را ندارند و چیزهایی که ناگزیر از آن‌ها شده‌اند و حسادت و فال شوم و تفکر درباره وسوسه در خلقت تا زمانی که دهان سخن به آن نگوید.

**[ترجمه]

بیان

المراد بالرفع فی أکثرها رفع المؤاخذه و العقاب و فی بعضها یحتمل رفع التأثیر و فی بعضها النهی أیضا فأما اختصاص رفع الخطاء و النسیان بهذه الأمه فلعله لکون سائر الأمم مؤاخذین بهما إذا کان مبادیهما باختیارهم علی أنه یحتمل أن یکون المراد اختصاص المجموع فلا ینافی اشتراک البعض.

و أما ما أکرهوا علیه فلعله کان یلزمهم تحمل المشاق العظیمه فیما أکرهوا علیه و قد وسع الله علی هذه الأمه بتوسیع دائره التقیه و أما ما لا یعلمون فرفع

كثير منها ظاهر كالصلاه فی الثوب و المكان المغصوبين و الثوب النجس و السجود على الموضع النجس و جهل الحكم فی كثير من المسائل و الجهل بالأحكام التی لم تصل إلينا و لعل سائر الأمم كانوا يؤاخذون بالقضاء و الإعاده و اللفظ و إن كان عاما لكنه مختص بالإجماع بالموارد الخاصه و أما ما لا يطيقون فقد مر بيانه.

و أما الطيره بكسر الطاء و فتح الياء و سكونها و هو ما يتشاءم به من الفأل الردی فيمكن أن يكون المراد برفعها النهی عنها بأن لا تكون منهيا عنها فی الأمم السالفه و يحتمل أن يكون المراد تأثيرها أو حرمه تأثر النفس بها و الاعتناء بشأنها و الأخير أظهر و سيأتی بيانها و كذا الحسد يحتمل الوجهين الأولين و ثالثا و هو عدم حرمه ما لا يظهر من الحسد و هو أظهر كما ورد فی الأخبار إلا أن المؤمن لا يظهر الحسد.

و أما التفكر فی الوسوسه فی الخلق و يحتمل أن يكون المعنی التفكر فيما يوسوس الشيطان فی القلب فی الخالق و مبدئه و كيفيه خلقه فإنها معفو عنها ما لم يعتقد خلاف الحق و ما لم ينطق بالكفر الذی يخطر بباله أو المراد التفكر فی خلق الأعمال و مسأله القضاء و القدر أو المراد التفكر فيما يوسوس الشيطان فی النفس من أحوال المخلوقين و سوء الظن بهم فی أعمالهم و أحوالهم و يؤيد الأخير كثير من الأخبار و قد فصلنا القول فيه فی شرح روضه الكافی.

**[ترجمه]در اكثر اين موارد، مقصود از رفع، رفع مؤاخذه و عقاب است، و در بعضی از آن‌ها محتمل است كه مقصود رفع تأثير باشد، و در بعضی ديگر نيز مقصود نهی باشد. اما اين‌كه رفع خطا و فراموشی به اين امت اختصاص داشته باشد، شايد به جهت آن است كه ساير امت‌ها، در مواقعی كه منشأ خطا و فراموشی به اختيار خودشان بوده است، به سبب آن دو مؤاخذه می‌شدند. علاوه بر اين‌كه محتمل است

رفع مجموعه اين نُه چيز از اختصاصات [اين امت] باشد، و منافات نداشته باشد كه در رفع برخی از اين امور با ساير امت‌ها اشتراک داشته باشند.

اما چيزی كه به آن‌ها وادار شده‌اند؛ [رفع آن] شايد بدان جهت است كه آن‌ها بايد در چيزهايی كه به آن وادار می‌شوند سختی‌ها بزرگی تحمل كنند و خداوند با وسعت دادن دايره تقيه بر اين امت آسان گرفته است.

اما چيزهايی كه آن‌ها را نمی‌دانند؛

ص: ۳۰۳

رفع بيشتر آن‌ها روشن است، مانند نماز در لباس و مكان غصبی و لباس نجس، و سجده بر جای نجس، و ندانستن حكم در بيشتر مسائل و جهل به احكامی كه به ما نرسيده است. و شايد ساير امت‌ها بايد قضا و تكرار می‌كردند. اين تعبير، اگر چه تعبيری عام است، اما به دليل اجماع، مختص به موارد خاصی است.

اما چيزهايی كه طاقت آن‌ها را ندارند، توضيحش پيش از اين گذشت.

اما طيرۀ به كسر و نيز فتح و سكون ياء، به معنای فال بدی است كه شوم باشد. ممكن است رفع آن، به معنای نهی از آن باشد،

چرا که ممکن است فال بد در امت‌های پیشین مورد نهی نبوده باشد. و محتمل است که مقصود از رفع آن، برداشته شدن تأثیر آن، یا عدم تأثیرپذیری این امت از آن و عدم اعتنای به آن باشد، و این احتمال آخری صحیح‌تر به نظر می‌رسد و به زودی بیان آن خواهد آمد. حسد نیز همین‌طور است و دو احتمال اول [- نهی از آن و برداشته شدن تأثیر آن] در آن وجود دارد، و نیز احتمال سومی نیز وجود دارد که مقصود عدم حرمت حسادتی باشد که به مرحله ابراز نرسیده است، و این احتمال سوم صحیح‌تر به نظر می‌رسد، چنان‌چه در روایات وارد شده که مؤمن، حسادتش را آشکار نمی‌کند.

اما تفکر دربار وسوسه در خلقت؛ محتمل است که به معنای تفکر درباره وسوسه‌هایی است که شیطان درباره خالق و مبدأ، و چگونگی خلقت در قلب انسان می‌اندازد، زیرا این تفکرات تا زمانی که انسان به چیزی که مخالف حق است معتقد نشده و کفری که به ذهنش خطور کرده را به زبان نیاورد، مورد بخشش است. یا این‌که مقصود از آن، تفکر در خلقت اعمال و مسأله قضا و قدر و یا مقصود، تفکر در مورد وسوسه‌هایی است که شیطان در باره حالات مخلوقات و بدگمانی به آن‌ها در

اعمال و احوالشان به جان انسان می‌اندازد. روایات زیادی این احتمال آخر را تأیید می‌کنند و ما در شرح روضه کافی به تفصیل از آن سخن گفته‌ایم.

**[ترجمه]

«۱۵»

ین، کتاب حسین بن سعید و النوادر فَضَالَهُ عَنْ سَیْفِ بْنِ عَمِیرَهَ عَنْ إِسْمَاعِیلَ الْجُعْفِیِّ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ سَمِعْتُهُ یَقُولُ وُضِعَ عَنْ هَذِهِ الْأُمَّهِ سِتَّهٌ الْخَطَاءُ وَ النِّسْیَانُ وَ مَا اسْتُکْرِهُوا عَلَیْهِ وَ مَا لَا یَعْلَمُونَ وَ مَا لَا یُطِیقُونَ وَ مَا اضْطُرُّوا عَلَیْهِ.

**[ترجمه]کتاب حسین بن سعید و نوادر: اسماعیل جعفی نقل کرده، از امام صادق علیه السلام شنیدم که می‌فرمودند: شش چیز از این امت برداشته شده است: خطا و فراموشی و چیزهایی که به آن‌ها وادار شده‌اند و چیزهایی که آن‌ها را نمی‌دانند و چیزهایی که طاقت آن‌ها را ندارند و چیزهای که ناگزیر از آن‌ها هستند.

**[ترجمه]

«۱۶»

ین، کتاب حسین بن سعید و النوادر عَنْ رِبْعِیٍّ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله اللَّهُ عَفَا عَنْ أُمَّتِی ثَلَاثاً الْخَطَاءَ وَ النِّسْیَانَ وَ الِاسْتِکْرَاهَ وَ قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام وَ فِیهَا رَابِعَهٌ وَ مَا لَا یُطِیقُونَ.

**[ترجمه]کتاب حسین بن سعید و نوادر: ربعی نقل کرده، امام صادق علیه السلام فرمودند: رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمودند: خداوند سه چیز را از امت من بخشیده است: خطا و فراموشی و وادار شدن. امام صادق علیه السلام فرمودند: مورد چهارمی هم دارد: چیزهایی که طاقت آن‌ها را ندارند.

**[ترجمه]

«۱۷»

يد، التوحيد عَنِ الْحَلَبِيِّ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام وُضِعَ عَنْ أُمَّتِی الْخَطَأُ وَ النِّسْيَانُ وَ مَا اسْتُكْرِهُوا عَلَيْهِ.

ص: ۳۰۴

**[ترجمه]توحیـد: حلبی نقل کرده، امام صادق علیه السـلام فرمودنـد: از امت من خطا و فراموشـی و چیزهایی که وادار به آن می‌شوند برداشته شده است.

ص: ۳۰۴

**[ترجمه]

«۱۸»

ین، کتاب حسـین بن سعید و النوادر عَنْ أَبِی الْحَسَنِ قَالَ: سَأَلْتُهُ عَنِ الرَّجُلِ یُسْتَکْرَهُ عَلَی الْیَمِینِ فَیَحْلِفُ بِالطَّلَاقِ وَ الْعَتَاقِ وَ صَدَقَهِ مَا یَمْلِکُ أَ یَلْزَمُهُ ذَلِکَ فَقَالَ لَا ثُمَّ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله وُضِعَ عَنْ أُمَّتِی مَا أُکْرِهُوا عَلَیْهِ وَ مَا لَمْ یُطِیقُوا وَ مَا أَخْطَئُوا.

عد، العقائد اعتقادنا فی التکلیف هو أن الله تعالی لم یکلف عباده إلا دون ما یطیقون کما قال الله عز و جل لا یُکَلِّفُ اللَّهُ نَفْساً إِلَّا وُسْعَها و الوسع دون الطاقه.

**[ترجمه]کتـاب حسـین بن سـعید و نـوادر: مردی از ابـالحسن علیه السـلام پرسـید: مردی وادار به سوگنـد خوردن می‌شود و سوگنـد می‌خورد که طلاق دهـد و بنـده آزاد کند و چیزی از دارایی خود را صدقه دهد؛ آیا لازم است که به سوگندش عمل کنـد؟ ایشان فرمودنـد: رسول خـدا صـلی الله علیه و آله فرمودنـد: از امت من چیزهایی که بر آن وادار می‌شوند و چیزهایی که طاقت آن را ندارند و چیزهایی که به خطا انجام می‌دهند برداشته شده است.

عقایـد صـدوق: اعتقـاد مـا درباره تکلیف این است که خداونـد متعال بنـدگانش را جز به کمتر از حـد طاقتشان تکلیف نکرده است، چنان‌چه خداوند عزّ و جلّ فرمود: «یُکَلِّفُ اللَّهُ نَفْساً إِلَّا وُسْعَها» - . بقره / ۲۸۶ - {خداوند هیچ کس را جز به قدر توانایی اش تکلیف نمی کند}. وُسع، مرحله‌ای پایین‌تر از طاقت است.

**[ترجمه]

«۱۹»

قَالَ الصَّادِقُ علیه السـلام وَ اللَّهِ مَا کَلَّفَ اللَّهُ الْعِبَادَ إِلَّا دُونَ مَا یُطِیقُونَ لِأَنَّهُ کَلَّفَهُمْ فِی کُلِّ یَوْمٍ وَ لَیْلَهٍ خَمْسَ صَلَوَاتٍ وَ کَلَّفَهُمْ فِی السَّنَهِ صِیَامَ ثَلَاثِینَ یَوْماً وَ کَلَّفَهُمْ فِی کُلِّ مِائَتَیْ دِرْهَمٍ خَمْسَهَ دَرَاهِمَ وَ کَلَّفَهُمْ حَجَّهً وَاحِدَهً وَ هُمْ یُطِیقُونَ أَکْثَرَ مِنْ ذَلِکَ.

**[ترجمه]امام صادق علیه السـلام فرمودنـد: به خـدا سوگنـد که خداوند بندگان را جز به کمتر از حد طاقتشان مکلف نکرده است؛ زیرا خداوند آنان را در هر شـبانه روز به پنج نماز و در هر سال به سـی روز روزه و در هر دویست درهم به پنج درهم و به یک بار حج گزاردن تکلیف کرده است، و حال آن‌که آن‌ها بیش از این طاقت دارند.

**[ترجمه]

«۲۰»

ما، الأمالی للشیخ الطوسی جَمَاعَةٌ عَنْ أَبِی الْمُفَضَّلِ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ الْحُسَیْنِ الْعَلَوِیِّ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ إِسْمَاعِیلَ بْنِ إِبْرَاهِیمَ بْنِ مُوسَی عَنْ عَمَّیْهِ عَلِیٍّ وَ الْحُسَیْنِ ابْنَیْ مُوسَی بْنِ جَعْفَرٍ عَنْ آبَائِهِ علیهم السلام عَنِ النَّبِیِّ صلی الله علیه و آله قَالَ: یُوحِی اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ إِلَی الْحَفَظَهِ الْکِرَامِ لَا تَکْتُبُوا عَلَی عَبْدِیَ الْمُؤْمِنِ عِنْدَ ضَجَرِهِ شَیْئاً.

**[ترجمه]أمالی شیخ طوسی: ابراهیم بن موسی از دو عموی خود، علی و حسین پسران امام موسی کاظم و ایشان از طریق پدرانشان علیهم السلام نقل کرده‌اند که رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمودند: خداوند عزّ و جلّ به نگهبانان گرامی [-فرشتگان محافظ] وحی کرد که علیه بنده مؤمنم در هنگامی که آزرده شده است چیزی ننویسید.

**[ترجمه]

«۲۱»

نهج، نهج البلاغه قَالَ أَمِیرُ الْمُؤْمِنِینَ علیه السلام قَدْ بُصِّرْتُمْ إِنْ أَبْصَرْتُمْ (۱)وَ قَدْ هُدِیتُمْ إِنِ اهْتَدَیْتُمْ وَ أُسْمِعْتُمْ إِنِ اسْتَمَعْتُمْ.

**[ترجمه]نهج البلاغه: امیرالمؤمنین علیه السلام فرمودند: اگر بخواهید نگاه کنید، چشمانتان باز شده است و اگر بخواهید هدایت شوید، هدایت در دسترس شماست و اگر بخواهید گوش فرا دهید، به گوش شما رسیده است.

**[ترجمه]

«۲۲»

وَ قَالَ علیه السلام قَدْ أَضَاءَ الصُّبْحُ لِذِی عَیْنَیْنِ(۲).

**[ترجمه]و نیز فرمودند: صبح برای کسی که دو چشم [سالم] دارد، نورانی شده است.

**[ترجمه]

«۲۳»

کِتَابُ الْغَارَاتِ، لِإِبْرَاهِیمَ بْنِ مُحَمَّدٍ الثَّقَفِیِّ بِإِسْنَادِهِ عَنْ یَحْیَی بْنِ سَعِیدٍ عَنْ أَبِیهِ قَالَ قَالَ أَمِیرُ الْمُؤْمِنِینَ علیه السلام إِنَّهُ لَیْسَ لِهَالِکٍ هَلَکَ مَنْ یَعْذِرُهُ فِی تَعَمُّدِ ضَلَالَهٍ حَسِبَهَا هُدًی وَ لَا تَرْکِ حَقٍّ حَسِبَهُ ضَلَالَهً.

**[ترجمه]ابراهیم بن محمد ثقفی در کتاب الغارات با سند خود از یحیی بن سعید از پدرش نقل کرده که امیرالمؤمنین علیه

السلام فرمودند: هیچ‌کسی انسان هلاک‌شده را به سبب گمراهی عمدی‌اش که آن را هدایت پنداشته و به سبب ترک حقیقتی که آن را گمراهی پنداشته معذور نمی‌دارد.

**[ترجمه]

«۲۴»

سن، المحاسن أَبِی عَنْ یُونُسَ رَفَعَهُ قَالَ قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام لَیْسَ مِنْ بَاطِلٍ یَقُومُ بِإِزَاءِ الْحَقِّ إِلَّا غَلَبَ الْحَقُّ الْبَاطِلَ وَ ذَلِکَ قَوْلُهُ بَلْ نَقْذِفُ بِالْحَقِّ عَلَی الْباطِلِ فَیَدْمَغُهُ فَإِذا هُوَ زاهِقٌ

ص: ۳۰۵

۱- أی کشف اللّه لکم عن الخیر و الشر و عرفهما لکم ان استعملتم بصرکم. و کذا فیما بعده.

۲- أی تبین و وضح سبیل الهدی لمن کان له بصیره فی أمر الدنیا و فنائها، و بصیره فی الآخره و بقائها.

**[ترجمه]محاسن: یونس با سندی مرفوع نقل کرده، امام صادق علیه السلام فرمودند: هیچ باطلی در مقابل هیچ حقی نمی‌... ایستد، مگر این‌که آن حق بر آن باطل غلبه می‌کند، و این همان سخن خداوند است [که فرمود]: «بَلْ نَقْذِفُ بِالْحَقِّ عَلَى الْباطِلِ فَيَدْمَغُهُ فَإِذا هُوَ زاهِقٌ» - . أنبياء / ١٨ - {بلکه حق را بر باطل فرو می افکنیم، پس آن را در هم می شکند و به ناگاه آن نابود می گردد}.

ص: ٣٠۵

**[ترجمه]

«۲۵»

سن، المحاسن النَّوْفَلِيُّ عَنِ السَّكُونِيِّ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ: كُلُّ قَوْمٍ يَعْمَلُونَ عَلَى رِيبَةٍ مِنْ أَمْرِهِمْ وَ مُشْكِلَةٍ مِنْ رَأْيِهِمْ وَ زَارِئٌ مِنْهُمْ عَلَى مَنْ سِوَاهُمْ وَ قَدْ تَبَيَّنَ الْحَقُّ مِنْ ذَلِكَ بِمُقَايَسَةِ الْعَدْلِ عِنْدَ ذَوِي الْأَلْبَابِ.

**[ترجمه]محاسن: سکونی نقل کرده، امام صادق علیه السلام فرمودند: هر قومی با تردید در کارشان عمل می‌کنند و اشکالاتی در نظرشان وجود دارد و دیگران را

مورد سرزنش قرار می‌دهند، در این میان حقیقت برای خردمندان با مقایسه عدالت روشن شده است.

**[ترجمه]

«۲۶»

شي، تفسير العياشي عَنْ زُرَارَةَ وَ حُمْرَانَ وَ مُحَمَّدِ بْنِ مُسْلِمٍ عَنْ أَحَدِهِمَا علیهما السلام قَالَ: فِي آخِرِ الْبَقَرَةِ لَمَّا دَعَوْا أُجِيبُوا لا يُكَلِّفُ اللَّهُ نَفْساً إِلَّا وُسْعَها قَالَ مَا افْتَرَضَ اللَّهُ عَلَيْهَا لَها ما كَسَبَتْ وَ عَلَيْها مَا اكْتَسَبَتْ وَ كَذَا قَوْلُهُ لا تَحْمِلْ عَلَيْنا إِصْراً كَما حَمَلْتَهُ عَلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِنا

**[ترجمه]تفسیر عیاشی: زراره و حمران و محمد بن مسلم نقل کرده‌اند که امام باقر یا امام صادق علیهما السلام فرمودند: در آخر [سوره] بقره، هنگامی که [پروردگارشان را با آن] بخوانند، اجابت می‌شوند، خداوند فرمود: «لا يُكَلِّفُ اللَّهُ نَفْساً إِلَّا وُسْعَها» - . بقره / ۲۸۶ - {خداوند هیچ‌کس را جز به قدر توانایی اش تکلیف نمی کند} یعنی جز به قدر تواناییش چیزی را بر او واجب نمی‌کند. «لَها ما كَسَبَتْ وَ عَلَيْها مَا اكْتَسَبَتْ» - . همان - {آن‌چه [از خوبی] به دست آورده به سود او، و آن‌چه [از بدی] به دست آورده به زیان اوست}. و هم‌چنین این سخن خداوند: «لا تَحْمِلْ عَلَيْنا إِصْراً كَما حَمَلْتَهُ عَلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِنا» - . همان - {هیچ بار گرانی بر [دوش] ما مگذار؛ هم‌چنان‌که بر [دوش] کسانی که پیش از ما بودند نهادی}.

**[ترجمه]

«۲۷»

شی، تفسیر العیاشی عَنْ عَمْرِو بْنِ مَرْوَانَ الْخَزَّازِ قَالَ سَمِعْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله رُفِعَتْ عَنْ أُمَّتِی أَرْبَعُ خِصَالٍ مَا أَخْطَئُوا وَ مَا نَسُوا وَ مَا أُكْرِهُوا عَلَيْهِ وَ مَا لَمْ يُطِيقُوا وَ ذَلِكَ فِی كِتَابِ اللَّهِ قَوْلُ اللَّهِ تَبَارَكَ وَ تَعَالَی رَبَّنا لا تُؤاخِذْنا إِنْ نَسِينا أَوْ أَخْطَأْنا رَبَّنا وَ لا تَحْمِلْ عَلَيْنا إِصْراً كَما حَمَلْتَهُ عَلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِنا رَبَّنا وَ لا تُحَمِّلْنا ما لا طاقَةَ لَنا بِهِ وَ قَوْلُ اللَّهِ إِلَّا مَنْ أُكْرِهَ وَ قَلْبُهُ مُطْمَئِنٌّ بِالْإِيمانِ

**[ترجمه]تفسیر عیاشی: عمرو بن مروان خزاز نقل کرده، از امام صادق علیه السلام شنیدم که فرمودند: رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمودند: چهار خصلت از امت من برداشته شده است: چیزهایی که در آن‌ها خطا می‌کنند، و چیزهایی که آن‌ها را فراموش می‌کنند، و چیزهایی که به آن‌ها وادار می‌شوند و چیزهایی که طاقت آن‌ها را ندارند، و این همان سخن خداوند تبارک و تعالی در کتابش است [که فرمود]: «رَبَّنا لا تُؤاخِذْنا إِنْ نَسِينا أَوْ أَخْطَأْنا رَبَّنا وَ لا تَحْمِلْ عَلَيْنا إِصْراً كَما حَمَلْتَهُ عَلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِنا رَبَّنا وَ لا تُحَمِّلْنا ما لا طاقَةَ لَنا بِهِ» - . همان - {پروردگارا! اگر فراموش کردیم یا به خطا رفتیم، بر ما مگیر. پروردگارا! هیچ بار گرانی بر [دوش] ما مگذار؛ هم‌چنان‌که بر [دوش] کسانی که پیش از ما بودند نهادی. پروردگارا! و آن‌چه تاب آن نداریم بر ما تحمیل مکن}، و نیز این سخنش [که فرمود]: «إِلَّا مَنْ أُكْرِهَ وَ قَلْبُهُ مُطْمَئِنٌّ بِالْإِيمانِ» - . نحل / ۱۰۶ - {مگر آن‌کس که مجبور شده، و[لی] قلبش به ایمان اطمینان دارد}.

**[ترجمه]

«۲۸»

شی، تفسیر العیاشی عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ حَكِيمٍ رَفَعَهُ إِلَی أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ: سَأَلْتُهُ أَ تَسْتَطِيعُ النَّفْسُ الْمَعْرِفَةَ قَالَ فَقَالَ لَا فَقُلْتُ يَقُولُ اللَّهُ الَّذِينَ كانَتْ أَعْيُنُهُمْ فِی غِطاءٍ عَنْ ذِكْرِی وَ كانُوا لا يَسْتَطِيعُونَ سَمْعاً قَالَ هُوَ كَقَوْلِهِ ما كانُوا يَسْتَطِيعُونَ السَّمْعَ وَ ما كانُوا يُبْصِرُونَ قُلْتُ فَعَابَهُمْ قَالَ لَمْ يَعِبْهُمْ بِمَا صَنَعَ فِی قُلُوبِهِمْ وَ لَكِنْ عَابَهُمْ بِمَا صَنَعُوا وَ لَوْ لَمْ يَتَكَلَّفُوا لَمْ يَكُنْ عَلَيْهِمْ شَیْ ءٌ.

**[ترجمه]تفسیر عیاشی: محمد بن حکیم با سندی مرفوع نقل کرده، از امام صادق علیه السلام پرسیدم: آیا نفس انسان، استطاعت بر معرفت دارد؟ ایشان فرمودند: خیر. عرض کردم: خداوند می‌فرماید: «الَّذِينَ كانَتْ أَعْيُنُهُمْ فِی غِطاءٍ عَنْ ذِكْرِی وَ كانُوا لا يَسْتَطِيعُونَ سَمْعاً» - . کهف / ۱۰۱ - {کسانی

که چشمان [بصیرت]شان از یاد من در پرده بود و توانایی شنیدن [حق] نداشتند}. ایشان فرمودند: این سخن خداوند مانند این سخنش است [که فرمود]: «ما كانُوا يَسْتَطِيعُونَ السَّمْعَ وَ ما كانُوا يُبْصِرُونَ» - . هود / ۲۰ - {آنان توان شنیدن [حق را] نداشتند و [حق را] نمی دیدند}. عرض کردم: و خداوند آن‌ها را سرزنش کرد؟ ایشان فرمودند: آن‌ها را به جهت دستاورد قلب‌هایشان سرزنش نکرده، بلکه به جهت اعمالی که کرده‌اند سرزنش نموده است، و اگر تکلیفی نداشتند، سرزنشی بر آنان نبود.

**[ترجمه]

بیان

أی الغطاء و المنع عن السمع و البصر إنما ترتبت علی أعمالهم السیئه فإنما عاتبهم علی أفعالهم التی صارت أسبابا لتلک الحالات أو المعنی أن المراد بالغطاء و عدم استطاعه السمع و البصر ما سلطوا علی أنفسهم من التعصب و الامتناع عن قبول الحق لا شی ء صنعه الله فی قلوبهم و سمعهم و بصرهم.

**[ترجمه]یعنی پرده کشیدن و بازداشتن از شنیدن و دیدن، فقط به سبب اعمال بدی که کرده‌اند بوده است و خداوند آنان را بر کارهایشان که موجب به وجود آمدن آن حالاتشان شده عتاب کرده است، یا این‌که یعنی مقصود از کشیدن پرده و عدم توانایی شنیدن و دیدن، تعصب و امتناع از حقی است که آنان بر خود مسلط کرده‌اند، نه این‌که خداوند با قلب‌ها و گوش‌ها و چشمانشان چنین کاری کرده باشد.

**[ترجمه]

«۲۹»

کا، الکافی عَلِیٌّ عَنْ أَبِیهِ عَنِ ابْنِ أَبِی عُمَیْرٍ عَنْ عَلِیِّ بْنِ عَطِیَّهَ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ: کُنْتُ عِنْدَهُ وَ سَأَلَهُ رَجُلٌ عَنْ رَجُلٍ یَجِی ءُ مِنْهُ الشَّیْ ءُ عَلَی حَدِّ الْغَضَبِ یُؤَاخِذُهُ اللَّهُ

ص: ۳۰۶

بِهِ فَقَالَ اللَّهُ أَكْرَمُ مِنْ أَنْ يَسْتَغْلِقَ عَبْدَهُ.

وَ فِي نُسْخَةِ أَبِي الْحَسَنِ الْأَوَّلِ عليه السلام يَسْتَقْلِقَ عَبْدَهُ.

**[ترجمه]کافی: علی بن عطیه نقل کرده، در محضر امام صادق علیه السلام که مردی از ایشان پرسید: آیا خداوند انسان را بر کاری که از روی خشم کرده مؤاخذه می‌کند؟

ص: ۳۰۶

ایشان فرمودند: خداوند کریم‌تر از آن است که بنده‌اش را مجبور کند. و در نسخه دیگری آمده است: بنده‌اش را پریشان کند.

**[ترجمه]

توضيح

قوله من أن يستغلق عبده أي يكلّفه و يجبره فيما لم يكن له فيه اختيار قال الفيروزآبادي استغلقني في بيعته لم يجعل لي خيارا في ردّه قوله و في نسخه أبي الحسن الأول يستقلق لعله كان الحديث في بعض الأصول مرويا عن أبي الحسن عليه السلام و فيه كان يستقلق بالقاف من القلق بمعنى الانزعاج و الاضطراب و يرجع إلى الأول بتكلّف.

تذنيب قال السيد المرتضى رضى الله عنه إن سأل سائل عن قوله تعالى ما كانُوا يَسْتَطِيعُونَ السَّمْعَ وَ ما كانُوا يُبْصِرُونَ (۱)كيف نفى استطاعتهم للسمع و الإبصار و أكثرهم كان يسمع بأذنه و يرى بعينه قلنا فيه وجوه.

أحدها أن يكون المعنى يضاعف لهم العذاب بما كانوا يستطيعون السمع فلا يسمعون و بما كانوا يستطيعون الإبصار فلا يبصرون عنادا للحق فأسقطت الباء من الكلام و ذلك جائز كما جاز في قولهم لأجزينك بما عملت و لأجزينك ما عملت و لأحدثنك بما عملت و لأحدثنك ما عملت.

و الثاني أنهم لاستثقالهم استماع آيات الله و كراهتهم تذكرها و تدبرها و تفهمها جروا مجرى من لا يستطيع السمع كما يقول القائل ما يستطيع فلان أن ينظر لشده عداوته إلى فلان و ما يقدر أن يكلمه و معنى ما كانُوا يُبْصِرُونَ أن إبصارهم لم يكن نافعا لهم و لا مجديا عليهم مع الإعراض عن تأمل آيات الله تعالى و تدبرها فلما انتفت عنهم منفعه الإبصار جاز أن ينفي عنهم الإبصار نفسه.

و الثالث أن يكون معنى نفي السمع و البصر راجعا إلى آلهتهم لا إليهم و تقدير الكلام أولئك و آلهتهم لم يكونوا معجزين في الأرض يضاعف لهم العذاب ثم قال مخبرا عن الآلهه ما كانُوا يَسْتَطِيعُونَ السَّمْعَ وَ ما كانُوا يُبْصِرُونَ و هذا الوجه يروى عن ابن عباس و فيه أدنى بعد و يمكن في الآيه وجه آخر و هو أن تكون ما

ص: ۳۰۷

١- هود: ٢٠.

فی قوله ما کانُوا یَسْتَطِیعُونَ السَّمْعَ لیست للنفی بل تجری مجری قولهم لأواصلنک ما لاح نجم و یکون المعنی أن العذاب یضاعف لهم فی الآخره ما کانُوا یَسْتَطِیعُونَ السَّمْعَ وَ ما کانُوا یُبْصِرُونَ أی أنهم معذبون ما کانوا أحیاء.

و قال رحمه الله فی تأویل قوله تعالی رَبَّنا لا تُؤاخِذْنا إِنْ نَسِینا (۱)قیل المراد بنسینا ترکنا قال قطرب معنی النسیان هاهنا الترک کما قال تعالی وَ لَقَدْ عَهِدْنا إِلی آدَمَ مِنْ قَبْلُ فَنَسِیَ (۲)أی ترک و لو لا ذلک لم یکن فعله معصیه و کقوله تعالی نَسُوا اللَّهَ فَنَسِیَهُمْ (۳)أی ترکوا طاعته فترکهم من ثوابه و رحمته و قد یقول الرجل لصاحبه لا تنسنی من عطیتک أی لا تترکنی منها و قد یمکن فی الآیه وجه آخر و هو أن یحمل النسیان علی السهو و فقد العلوم و یکون وجه الدعاء بذلک ما قد بیناه فیما تقدم من السؤال علی سبیل الانقطاع إلی الله و الاستغاثه به و إن کان مأمونا منه المؤاخذه بمثله و یجری مجری قوله وَ لا تُحَمِّلْنا ما لا طاقَةَ لَنا بِهِ و هذا الوجه أیضا یمکن فی قوله أَوْ أَخْطَأْنا إذا کان الخطاء ما وقع سهوا أو عن غیر عمد فأما علی ما یطابق الوجه الأول فقد یجوز أن یرید بالخطاء ما یفعل من المعاصی بالتأویل السیئ و عن جهل بأنها معاص لأن من قصد شیئا علی اعتقاده أنه بصفه فوقع ما هو بخلاف معتقده یقال قد أخطأ فکأنه أمرهم بأن یستغفروا مما ترکوه متعمدین من غیر سهو و لا تأویل و مما أقدموا علیه مخطئین متأولین و یمکن أیضا أن یرید بأخطأنا هاهنا أذنبنا و فعلنا قبیحا و إن کانوا له متعمدین و به عالمین لأن جمیع معاصینا لله تعالی قد یوصف کلها بأنها خطأ من حیث فارقت الصواب و إن کان فاعلها متعمدا و کأنه أمرهم بأن یستغفروا مما ترکوه من الواجبات و مما فعلوه من المقبحات لیشتمل الکلام علی جهتی الذنوب و الله أعلم بمراده.

۱- البقره: ۲۸۶.

۲- طه: ۱۱۵.

۳- التوبه: ۶۷.

lt;meta info="\\"یستغلق عبده\\" یعنی او را به چیزی که در اختیار او نیست مکلف و مجبور کند. فیروز آبادی گفته است: \\"استغلقنی فی بیعته\\" یعنی به من اختیار رد بیعت نداد. در نسخه‌ای دیگر، این روایت از امام موسی کاظم نقل شده و در آن \\"یستقلق\\" آمده است، شاید این حدیث در بعضی از اصول از امام موسی کاظم علیه السلام روایت شده باشد. \\"یستقلق\\" با قاف از \\"قلق\\" و به معنای پریشانی و اضطراب است و معنای آن را می‌توان با دشواری به همان معنای اول بر می گردد.

یک دنباله:

سید مرتضی رضی الله عنه گفته است: اگر کسی درباره این سخن خداوند متعال: «ما کانُوا یَسْتَطِیعُونَ السَّمْعَ وَ ما کانُوا یُبْصِرُونَ» - . همان - {آنان توان شنیدن [حق را] نداشتند و [حق را] نمی دیدند} بپرسد که چگونه توانایی آن‌ها برای شنیدن و دیدن [در این آیه] نفی شده است، و حال آن‌که بیشتر آن‌ها با گوش‌هایشان می‌شنیدند و با چشمانشان می‌دیدند؟ [در جوابش] می گوییم: در این سخن چند وجه ممکن است:

وجه اول این‌که معنای آن این است که عذاب آن‌ها چند برابر می‌شود؛ زیرا توانایی شنیدن داشتند ولی به سبب عناد با حق نشنیدند و توانایی دیدن داشتند، به سبب عناد با حق ندیدند. بنابراین \\"باء\\" در این کلام حذف شده است، و این حذف اشکالی ندارد، چنان‌چه گاهی به جای \\"لأجزینک بما عملت\\"، گفته می‌شود \\"لأجزینک ما عملت\\" و نیز به جای \\"لأحدثنک بما عملت\\" گفته می‌شود \\"لأحدثنک ما عملت\\".

وجه دوم این است که آن‌ها به جهت این‌که شنیدن آیات خداوند برایشان سخت بود و از تذکر و تدبر در آن‌ها و فهمیدن آن‌ها بدشان می‌آمد، مانند کسانی بودند که نمی‌توانند بشنوند، چنان‌چه گاهی گفته می‌شود که فلان شخص از شدت دشمنی‌اش با فلانی نمی‌تواند به او نگاه کند و نمی‌تواند با او صحبت کند. و معنای «ما کانُوا یُبْصِرُونَ» نیز این است که هنگامی که از تأمل در آیات خداوند متعال و تدبر در آن‌ها اعراض کردند دیدن برایشان سود و فایده‌ای نداشت و هنگامی که فایده دیدن از آن‌ها منتفی گشت، می‌توان خود دیدن را نیز از آن‌ها نفی کرد.

وجه سوم این‌که نفی شنیدن و دیدن، به معبودهای آنان رجوع کند نه به خود آن‌ها، و تقدیر کلام این باشد که آن‌ها و معبودهایشان در زمین به هیچ وجه نمی‌توانند خداوند را عاجز کنند، و عذاب آن‌ها چند برابر می‌شود. سپس در مورد آن معبودها فرموده است: «ما کانُوا یَسْتَطِیعُونَ السَّمْعَ وَ ما کانُوا یُبْصِرُونَ». این وجه از ابن عباس روایت شده است و کمی بعید به نظر می‌رسد، در این آیه وجه دیگری نیز هست و

ص: ۳۰۷

آن این‌که \\"ما\\" در «ما کانُوا یَسْتَطِیعُونَ السَّمْعَ»، \\"ما\\"ی نافیه نباشد، بلکه مانند این سخن باشد که می گویند \\"لأواصلنک ما لاح نجم\\" [یعنی تا هنگامی که ستاره‌ای در آسمان روشن است پیش تو خواهم آمد]، و معنای سخن این است که عذاب آن‌ها در آخرت مضاعف می‌شود؛ «ما کانُوا یَسْتَطِیعُونَ السَّمْعَ وَ ما کانُوا یُبْصِرُونَ» یعنی آن‌ها تا زمانی که

زنده‌اند در عذاب خواهند بود.

سید مرتضی رحمه الله در تأویل این سخن خداوند متعال: «رَبَّنا لا تُؤاخِذْنا إِنْ نَسِينا» {پروردگارا! اگر فراموش کردیم، بر ما مگیر} گفته است: گفته شده \\"فراموش کردیم\\"، در این‌جا به معنای \\"ترک کردیم\\" است. قطرب گفته است نسیان در این‌جا به معنای ترک است؛ چنان‌چه خداوند متعال فرمود: «وَ لَقَدْ عَهِدْنا إِلى آدَمَ مِنْ قَبْلُ فَنَسِيَ» - . طه / ۱۱۵ - {و به یقین پیش از این با آدم پیمان بستیم و[لی آن را] فراموش کرد}، یعنی آن را ترک کرد، و اگر جز این بود، فعل او معصیت نمی‌بود. و مانند این سخن خداوند متعال: «نَسُوا اللَّهَ فَنَسِيَهُمْ» یعنی طاعت او را ترک کردند و خداوند نیز آنان را از ثواب و رحمت خود ترک [و محروم] نمود. و گاهی کسی به دوستش می‌گوید \\"لا تنسنی من عطیتک\\" که یعنی مرا از هدیه خود، ترک [و محروم] نکن. در این آیه وجه دیگری هم ممکن است و آن این‌که نسیان را حمل بر سهو و عدم علم کنیم و علت این‌که این‌گونه دعا شده، همان است که پیش از این گفتیم که این درخواست از روی انقطاع و تضرع به خداوند است، اگر چه در مانند آن مؤاخذه‌ای در کار نیست، و مانند «وَ لا تُحَمِّلْنا ما لا طاقَةَ لَنا بِهِ» می‌شود. اگر خطا را به معنای چیزی که سهواً یا به غیر عمد واقع می‌شود بگیریم، این وجه در «أَوْ أَخْطَأْنا» نیز ممکن است. اما مطابق وجه اول، گاهی ممکن است مقصود از خطاها، معصیت‌هایی باشند که با تأویل غلط و از روی جهل به این که معصیتند انجام می‌شوند؛ زیرا کسی که بنابر اعتقادش به این که فلان کاری فلان صفت را دارد، قصد انجام آن را می‌کند، و حال آن‌که آن کار بر خلاف اعتقاد اوست، گفته می‌شود که خطا کرده است. در این آیه نیز گویا خداوند به آن‌ها امر کرده که از کارهایی که به عمد و غیر سهوی و بدون تأویل آن را ترک کرده‌اند، استغفار کنند و از کارهایی که به سبب خطای در تأویل به آن‌ها اقدام کرده‌اند نیز استغفار نمایند. هم‌چنین ممکن است در این‌جا مقصود از خطا کردیم این باشد که گناه کردیم و فعل زشتی انجام دادیم، اگر چه آن‌ها به عمد آن را انجام داده‌اند و به آن علم داشته‌اند؛ زیرا همه معصیت‌های ما در برابر خداوند متعال، از این جهت که کار درستی نبوده‌اند، گاهی به خطا توصیف می‌شوند، حتی اگر انجام دهنده آن به عمد آن را انجام داده باشد، مطابق این وجه، گویا خداوند به آن‌ها امر کرده که از واجباتی که ترک کرده‌اند و کارهای زشتی که انجام داده‌اند استغفار کنند، تا سخن شامل هر دو نوع گناه بشود. خداوند خود بهتر مقصود خویش را می‌داند.

ص: ۳۰۸

**[ترجمه]

باب ۱۵ علة خلق العباد و تكليفهم و العلة التي من أجلها جعل الله في الدنيا اللذات و الآلام و المحن

الآيات؛

الحجر: «وَ ما خَلَقْنَا السَّماواتِ وَ الْأَرْضَ وَ ما بَيْنَهُما إِلَّا بِالْحَقِّ وَ إِنَّ السَّاعَةَ لَآتِيَةٌ»(۸۵)

الأنبياء: «وَ ما خَلَقْنَا السَّماءَ وَ الْأَرْضَ وَ ما بَيْنَهُما لاعِبِينَ* لَوْ أَرَدْنا أَنْ نَتَّخِذَ لَهْواً لَاتَّخَذْناهُ مِنْ لَدُنَّا إِنْ كُنَّا فاعِلِينَ* بَلْ نَقْذِفُ بِالْحَقِّ عَلَى الْباطِلِ فَيَدْمَغُهُ فَإِذا هُوَ زاهِقٌ وَ لَكُمُ الْوَيْلُ مِمَّا تَصِفُونَ»(۱۶-۱۸)

المؤمن: «أَ فَحَسِبْتُمْ أَنَّما خَلَقْناكُمْ عَبَثاً وَ أَنَّكُمْ إِلَيْنا لا تُرْجَعُونَ»(١١٥)

الفرقان: «قُلْ ما يَعْبَؤُا بِكُمْ رَبِّی لَوْ لا دُعاؤُكُمْ فَقَدْ كَذَّبْتُمْ فَسَوْفَ يَكُونُ لِزاماً»(٧٧)

الروم: «أَ وَ لَمْ يَتَفَكَّرُوا فِی أَنْفُسِهِمْ ما خَلَقَ اللَّهُ السَّماواتِ وَ الْأَرْضَ وَ ما بَيْنَهُما إِلَّا بِالْحَقِّ وَ أَجَلٍ مُسَمًّى وَ إِنَّ كَثِيراً مِنَ النَّاسِ بِلِقاءِ رَبِّهِمْ لَكافِرُونَ»(٨) (و قال تعالی): «ظَهَرَ الْفَسادُ فِی الْبَرِّ وَ الْبَحْرِ بِما كَسَبَتْ أَيْدِی النَّاسِ لِيُذِيقَهُمْ بَعْضَ الَّذِی عَمِلُوا لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ»(٤١)

الأحزاب: «إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمانَةَ عَلَى السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ وَ الْجِبالِ فَأَبَيْنَ أَنْ يَحْمِلْنَها وَ أَشْفَقْنَ مِنْها وَ حَمَلَهَا الْإِنْسانُ إِنَّهُ كانَ ظَلُوماً جَهُولًا»(٧٢)

ص: «وَ ما خَلَقْنَا السَّماءَ وَ الْأَرْضَ وَ ما بَيْنَهُما باطِلًا ذلِكَ ظَنُّ الَّذِينَ كَفَرُوا»(٢٧)

الزمر: «خَلَقَ السَّماواتِ وَ الْأَرْضَ بِالْحَقِّ»(٥)

حمعسق: «وَ ما أَصابَكُمْ مِنْ مُصِيبَةٍ فَبِما كَسَبَتْ أَيْدِيكُمْ وَ يَعْفُوا عَنْ كَثِيرٍ»(٣٠)

الدخان: «وَ ما خَلَقْنَا السَّماواتِ وَ الْأَرْضَ وَ ما بَيْنَهُما لاعِبِينَ *ما خَلَقْناهُما إِلَّا بِالْحَقِّ وَ لكِنَّ أَكْثَرَهُمْ لا يَعْلَمُونَ»(۳۸-۳۹)

الجاثيه: «وَ خَلَقَ اللَّهُ السَّماواتِ وَ الْأَرْضَ بِالْحَقِّ وَ لِتُجْزى كُلُّ نَفْسٍ بِما كَسَبَتْ وَ هُمْ لا يُظْلَمُونَ»(۲۲)

الأحقاف: «ما خَلَقْنَا السَّماواتِ وَ الْأَرْضَ وَ ما بَيْنَهُما إِلَّا بِالْحَقِّ وَ أَجَلٍ مُسَمًّى»(۳)

الذاريات: «وَ ما خَلَقْتُ الْجِنَّ وَ الْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ *ما أُرِيدُ مِنْهُمْ مِنْ رِزْقٍ وَ ما أُرِيدُ أَنْ يُطْعِمُونِ»(۵۶-۵۷)

القيامه: «أَ يَحْسَبُ الْإِنْسانُ أَنْ يُتْرَكَ سُدىً»(۳۶)

**[ترجمه]«وَ ما خَلَقْنَا السَّماواتِ وَ الْأَرْضَ وَ ما بَيْنَهُما إِلَّا بِالْحَقِّ وَ إِنَّ السَّاعَةَ لَآتِيَةٌ» - . حجر / ۸۵ - {و ما آسمان‌ها و زمین و آن‌چه را که میان آن دو است جز به حق نیافریده ایم و یقیناً قیامت فرا خواهد رسید}.

«وَ ما خَلَقْنَا السَّماءَ وَ الْأَرْضَ وَ ما بَيْنَهُما لاعِبِينَ * لَوْ أَرَدْنا أَنْ نَتَّخِذَ لَهْواً لَاتَّخَذْناهُ مِنْ لَدُنَّا إِنْ كُنَّا فاعِلِينَ * بَلْ نَقْذِفُ بِالْحَقِّ عَلَى الْباطِلِ فَيَدْمَغُهُ فَإِذا هُوَ زاهِقٌ وَ لَكُمُ الْوَيْلُ مِمَّا تَصِفُونَ» - . أنبياء / ۱۶ - ۱۸ - و آسمان و زمین و آن‌چه را که میان آن دو است به بازیچه نیافریدیم * اگر می خواستیم بازیچه ای بگیریم، قطعاً آن را از پیش خود اختیار می کردیم * بلکه حق را بر باطل فرو می افکنیم پس آن را در هم می شکند و به ناگاه آن نابود می گردد، وای بر شما از آن‌چه وصف می کنید}.

«أَ فَحَسِبْتُمْ أَنَّما خَلَقْناكُمْ عَبَثاً وَ أَنَّكُمْ إِلَيْنا لا تُرْجَعُونَ» - . مؤمنون / ۱۱۵ - {آیا پنداشتید که شما را بیهوده آفریده ایم و این‌که شما به سوی ما بازگردانیده نمی شوید}.

«قُلْ ما يَعْبَؤُا بِكُمْ رَبِّي لَوْ لا دُعاؤُكُمْ فَقَدْ كَذَّبْتُمْ فَسَوْفَ يَكُونُ لِزاماً» - . فرقان / ۷۷ - {بگو اگر دعای شما نباشد، پروردگارم هیچ اعتنایی به شما نمی کند. در حقیقت شما به تکذیب پرداخته اید و به زودی [عذاب بر شما] لازم خواهد شد}.

«أَ وَ لَمْ يَتَفَكَّرُوا فِي أَنْفُسِهِمْ ما خَلَقَ اللَّهُ السَّماواتِ وَ الْأَرْضَ وَ ما بَيْنَهُما إِلَّا بِالْحَقِّ وَ أَجَلٍ مُسَمًّى وَ إِنَّ كَثِيراً مِنَ النَّاسِ بِلِقاءِ رَبِّهِمْ لَكافِرُونَ» - . روم / ۸ - {آیا در خودشان به تفکر نپرداخته اندً؟ خداوند آسمان‌ها و زمین و آن‌چه را که میان آن دو است جز به حق و تا هنگامی معین نیافریده است، و [با این همه] بسیاری از مردم لقای پروردگارشان را سخت منکرند}.

«ظَهَرَ الْفَسادُ فِي الْبَرِّ وَ الْبَحْرِ بِما كَسَبَتْ أَيْدِي النَّاسِ لِيُذِيقَهُمْ بَعْضَ الَّذِي عَمِلُوا لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ» - . همان / ۴۱ - {به سبب آن… چه دستهای مردم فراهم آورده، فساد در خشکی و دریا نمودار شده است تا [سزای] بعضی از آن‌چه را که کرده اند به آنان بچشاند، باشد که بازگردند}.

«إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمانَةَ عَلَى السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ وَ الْجِبالِ فَأَبَيْنَ أَنْ يَحْمِلْنَها وَ أَشْفَقْنَ مِنْها وَ حَمَلَهَا الْإِنْسانُ إِنَّهُ كانَ ظَلُوماً جَهُولًا» - . أحزاب / ۷۲ - {ما امانت [الهی و بار تکلیف] را بر آسمان‌ها و زمین و کوه‌ها عرضه کردیم، پس از برداشتن آن سر باز زدند و از آن هراس‌ناک شدند، و[لی] انسان آن را برداشت، راستی او ستم‌گری نادان بود}.

«وَ ما خَلَقْنَا السَّماءَ وَ الْأَرْضَ وَ ما بَيْنَهُما باطِلًا ذلِكَ ظَنُّ الَّذِينَ كَفَرُوا» - . ص / ۲۷ - {و آسمان و زمین و آنچه را که میان این دو است به باطل نیافریدیم، این گمان کسانی است که کافر شده [و حق پوشی کرده]اند}.

«خَلَقَ السَّماواتِ وَ الْأَرْضَ بِالْحَقِ» - . زمر / ۵ - {آسمانها و زمین را به حق آفرید}.

«وَ ما أَصابَكُمْ مِنْ مُصِيبَةٍ فَبِما كَسَبَتْ أَيْدِيكُمْ وَ يَعْفُوا عَنْ كَثِيرٍ» - . شوری / ۳۰ - {و هر [گونه] مصیبتی به شما برسد، به سبب دستاورد خود شماست و [خدا] از بسیاری درمی گذرد}.

ص: ۳۰۹

«وَ ما خَلَقْنَا السَّماواتِ وَ الْأَرْضَ وَ ما بَيْنَهُما لاعِبِينَ * ما خَلَقْناهُما إِلَّا بِالْحَقِّ وَ لكِنَّ أَكْثَرَهُمْ لا يَعْلَمُونَ» - . دخان / ۳۸ و ۳۹ - {و آسمانها و زمین و آنچه را که میان آن دو است به بازی نیافریده ایم * آنها را جز به حق نیافریده ایم، لیکن بیشترشان نمی دانند}.

وَ خَلَقَ اللَّهُ السَّماواتِ وَ الْأَرْضَ بِالْحَقِّ وَ لِتُجْزى كُلُّ نَفْسٍ بِما كَسَبَتْ وَ هُمْ لا يُظْلَمُونَ» - . جاثیه / ۲۲ - {و خدا آسمانها و زمین را به حق آفریده است، و تا هر کسی به [موجب] آنچه به دست آورده پاداش یابد و آنان مورد ستم قرار نخواهند گرفت}.

«ما خَلَقْنَا السَّماواتِ وَ الْأَرْضَ وَ ما بَيْنَهُما إِلَّا بِالْحَقِّ وَ أَجَلٍ مُسَمًّى» - . أحقاف / ۳ - {[ما] آسمانها و زمین و آنچه را که میان آن دو است جز به حق و [تا] زمانی معین نیافریدیم}.

«وَ ما خَلَقْتُ الْجِنَّ وَ الْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ * ما أُرِيدُ مِنْهُمْ مِنْ رِزْقٍ وَ ما أُرِيدُ أَنْ يُطْعِمُونِ» - . ذاريات / ۵۶ و ۵۷ - {و جن و انس را نیافریدم جز برای آنکه مرا بپرستند * از آنان هیچ روزیی نمی خواهم و نمی خواهم که مرا خوراک دهند}.

«أَ يَحْسَبُ الْإِنْسانُ أَنْ يُتْرَكَ سُدىً» - . قیامت / ۳۶ - {آیا انسان گمان می کند بی هدف رها می شود}.

**[ترجمه]

تفسیر

قال البيضاوى فى قوله تعالى وَ ما خَلَقْنَا السَّماءَ وَ الْأَرْضَ وَ ما بَيْنَهُما لاعِبِينَ و إنما خلقناها مشحونه بضروب البدائع تبصره للنظار و تذكره لذوى الاعتبار و تسبيبا لما ينتظم به أمور العباد فى المعاش و المعاد فينبغى أن يتشبثوا بها إلى تحصيل الكمال و لا يغتروا بزخارفها فإنها سريعه الزوال لَوْ أَرَدْنا أَنْ نَتَّخِذَ لَهْواً ما يتلهى به و يلعب لَاتَّخَذْناهُ مِنْ لَدُنَّا من جهه قدرتنا أو من عندنا مما يليق بحضرتنا من المجردات لا من الأجسام المرفوعه و الأجرام المبسوطه كعادتكم فى رفع السقوف و تزويقها و تسويه الفروش و تزيينها و قيل اللهو الولد بلغه اليمن و قيل الزوجه و المراد الرد على النصارى إِنْ كُنَّا فاعِلِينَ ذلك و يدل على جوابه الجواب المتقدم و قيل إن نافيه و الجمله كالنتيجه للشرطيه بَلْ نَقْذِفُ بِالْحَقِّ عَلَى الْباطِلِ الذى من عداد اللهو فَيَدْمَغُهُ فيمحقه فَإِذا هُوَ زاهِقٌ

هالک انتهی. (۱)

ص: ۳۱۰

۱- قال الرضی رحمه اللّه: و هذه استعاره لان حقیقه القذف من صفات الأشیاء الثقیله التی یرجم بها، کالحجاره و غیرها، فجعل سبحانه إیراد الحق علی الباطل بمنزله الحجر الثقیل الذی یرض ما صکه و یدمغ ما مسّه، و لما بدأ تعالی بذکر قذف الحق علی الباطل- و فی الاستعاره حفها و أعطاها واجبها- فقال سبحانه: «فَیَدْمَغُهُ» و لم یقل: فیذهبه و یبطله؛ لان الدمغ إنّما یکون عن وقوع الأشیاء الثقال علی طریق الغلبه و الاستعلاء، فکأن الحق أصاب دماغ الباطل فأهلکه، و الدماغ مقتل، و لذلک قال سبحانه من بعد: «فَإِذا هُوَ زاهِقٌ» و الزاهق: الهالک.

قوله تعالی أَ فَحَسِبْتُمْ أَنَّما خَلَقْناکُمْ عَبَثاً استدلال علی البعث بأن لـذات هـذه الـدار الفانیه لا تلیق بأن تکون مقصوده لخلق هـذه العالم مع هـذه الآلام و المشاق و المصائب المشاهده فیها فلو لم یکن لاستحقاق دار أخری باقیه خالیه عن المحن و الآلام لکان الخلق عبثا و لـذا قال بعده وَ أَنَّکُمْ إِلَیْنا لا تُرْجَعُونَ قوله تعالی قُلْ ما یَعْبَؤُا بِکُمْ رَبِّی لَوْ لا دُعاؤُکُمْ (۱)أی ما یصنع بکم أو لا یعتد بکم لو لا دعاؤکم إلی الدین أو لو لا عبادتکم أو لو لا دعاؤکم لله عند الشدائد و هو المروی عن أبی جعفر علیه السلام.

قوله تعالی إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمانَهَ قیل هی التکلیف بالأوامر و النواهی و المعنی أنها لعظمه شأنها بحیث لو عرضت علی هذه الأجرام و العظام و کانت ذا شعور و إدراک لأبین أن یحملنها و أشفقن منها و حملها الإنسان مع ضعف بنیته و رخاوه قوته لا جرم فإن الراعی لها بخیر الدارین إِنَّهُ کانَ ظَلُوماً حیث لم یراع حقها جَهُولًا بکنه عاقبتها و قیل المراد الطاعه التی تعم الاختیاریه و الطبیعیه و عرضها استدعاؤها الذی یعم طلب الفعل من المختار و إراده صدوره من غیره و بحملها الخیانه فیها و الامتناع عن أدائها و الظلم و الجهاله الخیانه و التقصیر و قیل إنه تعالی لما خلق هذه الأجرام خلق فیها فهما و قال لها إنی فرضت فریضه و نارا لمن عصانی فقلن نحن مسخرات علی ما خلقنا لا نحتمل فریضه و لا نبغی ثوابا و لا عقابا و لما خلق آدم عرض علیه مثل ذلک فحمله و کان ظلوما لنفسه بتحمل ما یشق علیها جهولا بوخامه عاقبته و قیل المراد بالأمانه العقل أو التکلیف و بعرضها علیهن اعتبارها بالإضافه إلی استعدادهن و بإبائهن الإباء الطبیعی الذی هو عدم اللیاقه و الاستعداد و بحمل الإنسان قابلیته و استعداده لها و کونه ظلوما جهولا لما غلب علیه من القوه

۱- قال الراغب فی مفرداته: ما عبأت به أی لم ابال به، و أصله من العب ء أی الثقل، کأنّه قال: ما أری له وزنا و قدرا، قال: «قُلْ ما یَعْبَؤُا بِکُمْ رَبِّی» و قیل: أصله من عبأت الطیب، کانه قیل: ما یبقیکم لَوْ لا دُعاؤُکُمْ.

الغضبیه و الشهویه (۱)و قد ورد فی بعض الروایات أن المراد بها الخلافه و المراد بالإنسان أبو بکر و سیأتی شرحها فی أبواب الآیات النازله فی أمیر المؤمنین علیه السلام.

**[ترجمه]بیضاوی درباره این سخن خداوند متعال: «وَ ما خَلَقْنَا السَّماءَ وَ الْأَرْضَ وَ ما بَیْنَهُما لاعِبِینَ» - . أنبیاء / ۱۶ - {و آسمان و زمین و آنچه را که میان آن دو است به بازیچه نیافریدیم} گفته است: یعنی ما آن‌ها را سرشار از انواع نوآوری‌ها آفریدیم، فقط برای این‌که ناظرین بصیرت یابند و عبرت آموزان یادآور شوند و نیز سببی برای چیزهایی شود که امور بندگان در معاش و معاد به وسیله آن‌ها انتظام می‌یابد. پس شایسته است که برای تحصیل کمال به آن‌ها چنگ بزنند و فریب زینت‌های آن را نخورند که بسیار زودگذر است.

«لَوْ أَرَدْنا أَنْ نَتَّخِذَ لَهْواً» - . همان / ۱۷ - {اگر می خواستیم بازیچه ای بگیریم}، لهو یعنی وسیله‌ای برای سرگرمی و بازی، «لَاتَّخَذْناهُ مِنْ لَدُنَّا» { قطعاً آن را از پیش خود اختیار می کردیم}، یعنی آن را از جهت قدرت خود، یا از نزد خود از چیزهایی که شایسته حضرتمان است، مانند مجردات اختیار می‌کردیم، نه از اجسام و اجرام مادی، مانند عادت شما در بالابردن سقف‌ها و نقش و نگار زدن بر آن‌ها و هموار کردن سطح‌ها و زینت دادن آن‌ها. و گفته شده که لهو در میان اهل یَمَن به معنای فرزند است، و گفته شده معنای آن همسر است و مقصود از این آیه رد کردن اعتقاد نصرانیان است. «إِنْ کُنَّا فاعِلِینَ»، یعنی اگر این کار را انجام می‌دادیم، و جواب جمله شرطیه قبلی، دلالت بر جواب این جمله نیز می‌کند، و گفته شده که \\"إن\\"، نافیه است و این جمله مانند نتیجه‌ای برای جمله شرطیه قبل است. «بَلْ نَقْذِفُ بِالْحَقِّ عَلَی الْباطِلِ» - . همان / ۱۸ - {بلکه حق را بر باطل فرو می افکنیم}، همان باطلی که یکی از موارد لهو است، «فَیَدْمَغُهُ» {پس آن را در هم می شکند} یعنی نابود می‌کند، «فَإِذا هُوَ زاهِقٌ» {و به ناگاه آن نابود می گردد}، یعنی هلاک می‌شود. در این‌جا نقل سخن از بیضاوی به پایان می‌رسد.

ص: ۳۱۰

این سخن خداوند متعال: «أَ فَحَسِبْتُمْ أَنَّما خَلَقْناکُمْ عَبَثاً» - . مؤمنون / ۱۱۵ - {آیا پنداشتید که شما را بیهوده آفریده ایم!؟}، استدلالی بر برانگیخته شدن انسان‌ها [در روز قیامت] است، به این صورت که این سرای فانی [دنیا] با این همه دردها و سختی‌ها و مصیبت‌هایی که در آن مشاهده می‌شود، شایسته آن نیست که هدف خلقت این عالم باشد، و اگر سرای دیگری که پایدار و خالی از رنج‌ها و دردها است وجود نداشته باشد، این خلقت بیهوده می‌شود. و به همین جهت خداوند بعد از آن فرموده است: «وَ أَنَّکُمْ إِلَیْنا لا تُرْجَعُونَ» {و این‌که شما به سوی ما بازگردانیده نمی شوید!؟}.

این سخن خداوند متعال: «قُلْ ما یَعْبَؤُا بِکُمْ رَبِّی لَوْ لا دُعاؤُکُمْ» - . فرقان / ۷۷ - {بگو اگر دعای شما نباشد، پروردگارم هیچ اعتنایی به شما نمی کند}، یعنی اگر دعوت کردن شما به دین نباشد، یا اگر خداوند را در هنگام سختی‌ها نخوانید، خداوند برایتان کاری نمی‌کند، یا به شما اعتنایی نمی‌کند. این [تفسیر] از امام باقر علیه السلام روایت شده است.

این سخن خداوند متعال: «إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمانَهَ ...» - . أحزاب / ۷۲ - {ما امانت [الهی و بار تکلیف] را ... عرضه کردیم}؛ گفته شده که مقصود از این امانت، تکلیف به اوامر و نواهی است و معنای آیه این است که این امانت به جهت عظمت شأنش، اگر به این اجرام بزرگ عرضه می‌شد و آن‌ها دارای شعور و ادراک بودند، از برداشتن آن سر باز می‌زدند و از آن به هراس می...

افتادنـد، ولی انسان با آن ضـعف بنیه و توان کمش آن را برداشت، باکی نیست؛ چرا که اگر [حق] آن را مراعات کنـد، به خیر هر دو دنیـا می‌رسـد، ولی «إِنَّهُ کـانَ ظَلُومـاً» {راسـتی او سـتم‌گر بـود} زیرا حـق آن را مراعـات نکرد، و بـه کنـه عـاقبت آن «جَهُولًا» {نـادان بـود}. گفته شـده است که مقصود از امـانت، طـاعت به معنـایی است که شامـل اختیـاری و طـبیعی می‌شود، و مقصود از عرضه آن، خواستن آن است که شامـل خواسـتن فعل از [فاعل] مختار و اراده کردن صـدور آن از[فاعل] غیر مختار می‌شود، و مقصود از حمـل آن، خیانت در آن و امتناع از ادا کردن آن است، و ظلم و جهالت نیز خیانت و تقصـیر می‌باشـد. و گفته شده هنگامی که خداوند متعال این اجرام [- آسـمان‌ها و زمین] را آفرید، در آن‌ها قوه فهمی خلق کرد و به آن‌ها فرمود: من فریضه‌ای را واجب کردم و آتشی را برای کسی که مرا عصیان کند مهیا نموده‌ام، آن‌ها عرض کردند: ما برای چیزی که ما را برای آن آفریـده‌ای در خـدمتیم، ولی نمی‌توانیم واجبی را تحمـل کنیم و سـزاوار پاداش و کیفر نیستیم، و وقتی آدم آفریـده شد، خداوند آن [فریضه] را بر آدم نیز عرضه داشت و آدم آن را برداشت و با تحمل چیزی که بر او دشوار بود به خودش ظلم کرد و به وخـامت عـاقبت خـود جاهـل بـود. و گفته شـده مقصـود از امـانت، عقـل یـا تکلیـف است و مقصـود از عرضه آن بر آسـمان‌ها و زمین، اعتبار کردن امانت نسبت به استعداد آن‌هاست و مقصود از سر باز زدن آن‌ها، سر باز زدن طبیعی آن‌هاست که به معنای عدم لیاقت و عدم استعدادشان است و مقصود از حمل انسان، قابلیت و استعداد او برای حمل آن است و ستم‌گر و نادان بودن او نیز به سبب غلبه

ص: ۳۱۱

قوه غضبیه و شـهویه بر اوست. در بعضـی از روایـات آمـده است که مقصود از امانت، خلافت است و مقصود از انسان، ابوبکر می‌باشد، که مشروح این روایت در ابواب آیاتی که درباره امیرالمؤمنین علیه السلام نازل شده است خواهد آمد.

**[ترجمه]

الأخبار

«۱»

ع، علل الشـرائع أَبِی عَنْ أَحْمَـدَ بْنِ إِدْرِیسَ عَنِ الْحُسَـیْنِ بْنِ عُبَیْدِ اللَّهِ عَنِ الْحَسَنِ بْنِ عَلِیِّ بْنِ أَبِی عُثْمَانَ عَنْ عَبْدِ الْکَرِیمِ بْنِ عُبَیْدِ اللَّهِ عَنْ سَـلَمَهَ بْنِ عَطَاءٍ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السـلام قَالَ: خَرَجَ الْحُسَـیْنُ بْنُ عَلِیٍّ علیهما السلام عَلَی أَصْحَابِهِ فَقَالَ أَیُّهَا النَّاسُ إِنَّ اللَّهَ جَلَّ ذِکْرُهُ مَا خَلَقَ الْعِبَادَ إِلَّا لِیَعْرِفُوهُ فَإِذَا عَرَفُوهُ عَبَدُوهُ فَإِذَا عَبَدُوهُ اسْـتَغْنَوْا بِعِبَادَتِهِ عَنْ عِبَادَهِ مَا سِوَاهُ فَقَالَ لَهُ رَجُلٌ یَا ابْنَ رَسُولِ اللَّهِ بِأَبِی أَنْتَ وَ أُمِّی فَمَا مَعْرِفَهُ اللَّهِ قَالَ مَعْرِفَهُ أَهْلِ کُلِّ زَمَانٍ إِمَامَهُمُ الَّذِی یَجِبُ عَلَیْهِمْ طَاعَتُهُ.

قـال الصـدوق رحمه الله یعنی بـذلک أن یعلم أهل کل زمان أن الله هو الـذی لا یخلیهم فی کل زمان من إمام معصوم فمن عبد ربا لم یقم لهم الحجه فإنما عبد غیر الله عز و جل.

**[ترجمه]علل الشرایع: سلمهٔ بن عطا نقل کرده، امام صادق علیه السلام فرمودند: روزی امام حسین علیه السلام به نزد اصحاب خویش رفتنـد و فرمودنـد: ای مردم! خداوند جلّ ذکره بندگان را فقط برای این که او را بشناسـند آفریده است، هنگامی که او

را بشناسند، عبادتش می‌کنند و هنگامی که او را عبادت کردند، با عبادت او از عبادت دیگران بی‌نیاز می‌شوند. مردی عرض کرد: ای فرزند رسول خدا! پدر و مادرم فدایتان! معرفت خداوند به چیست؟ ایشان فرمودند: به این‌که مردم هر زمان، امامی که اطاعت از او بر آن‌ها واجب است را بشناسند.

صدوق رحمه الله گفته است: منظور حضرت این بوده که مردم هر زمانه‌ای باید بدانند که خداوند در هیچ زمانی آن‌ها را بدون امام معصوم نمی‌گذارد، پس هر که پروردگاری را عبادت کند که برای او حجتی اقامه نکرده، کسی غیر از خداوند عزّ و جلّ را عبادت کرده است.

**[ترجمه]

بیان

یحتمل أن یکون المراد أن معرفه الله تعالی إنما ینفع مع سائر العقائد التی منها معرفه الإمام أو أن معرفه الله إنما یحصل من معرفه الإمام إذ هو السبیل إلی معرفته تعالی.

ص: ۳۱۲

۱- و قیل: المراد بذلک أهل السماوات و الأرض و الجبال فحذف لفظ الاهل اختصارا له لدلاله الکلام علیه، و لما حذف الاهل أجری الفعل علی لفظ السماوات و الأرض و الجبال فقیل: «فَأَبَیْنَ أَنْ یَحْمِلْنَها وَ أَشْفَقْنَ مِنْها» کقوله تعالی: «وَ نَجَّیْناهُ مِنَ الْقَرْیَهِ الَّتِی کانَتْ تَعْمَلُ الْخَبائِثَ» أی من أهل القریه، فلما حذف الاهل أجری الفعل علی القریه فقیل: «کانت تعمل الخبائث» ردا علی أهل القریه، و هذا موضع حسن. و قال بعضهم: عرض الشی ء علی الشی ء و معارضته سواء، و المعارضه و المقایسه و الموازنه بمعنی واحد، فاخبر اللّه تعالی عن عظم أمر الأمانه و ثقلها و أنّها إذا قیست بالسماوات و الأرض و الجبال و وزنت بها رجحت علیها، و لم تطق حملها ضعفا عنها، و ذلک معنی قوله تعالی: «فَأَبَیْنَ أَنْ یَحْمِلْنَها وَ أَشْفَقْنَ مِنْها» و من کلامهم: فلان یابی الضیم إذا کان لا یحتمله فالاباء هاهنا هو أن لا یقام بحمل الشی ء، و الاشفاق فی هذا الموضع هو الضعف عن الشی ء، و لذلک کنی عن الخوف الذی هو ضعف القلب، فقالوا: فلان مشفق من کذا أی خائف منه، یقول تعالی: فالسماوات و الأرض و الجبال لم تحمل الأمانه ضعفا عنها، و حملها الإنسان، أی تقلدها و تطوق المآثم فیها للمعروف من کثره جهله و ظلمه لنفسه.

**[ترجمه]محتمل است که مقصود این باشد که معرفت خداوند متعال هنگامی مفید است که سایر عقاید مانند معرفت امام را نیز به همراه داشته باشد، یا این‌که معرفت خداوند، تنها از راه معرفت امام حاصل می‌شود؛ زیرا معرفت امام است که راه رسیدن به معرفت خداوند متعال می‌باشد.

ص: ۳۱۲

**[ترجمه]

«۲»

ع، علل الشرائع الطَّالَقَانِيُّ عَنْ عَبْدِ الْعَزِيزِ بْنِ يَحْيَى الْجَلُودِيِّ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ زَكَرِيَّا الْجَوْهَرِيِّ عَنْ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ عُمَارَةَ عَنْ أَبِيهِ قَالَ: سَأَلْتُ الصَّادِقَ جَعْفَرَ بْنَ مُحَمَّدٍ علیهما السلام فَقُلْتُ لَهُ لِمَ خَلَقَ اللَّهُ الْخَلْقَ فَقَالَ إِنَّ اللَّهَ تَبَارَكَ وَ تَعَالَى لَمْ يَخْلُقْ خَلْقَهُ عَبَثاً وَ لَمْ يَتْرُكْهُمْ سُدًى بَلْ خَلَقَهُمْ لِإِظْهَارِ قُدْرَتِهِ وَ لِيُكَلِّفَهُمْ طَاعَتَهُ فَيَسْتَوْجِبُوا بِذَلِكَ رِضْوَانَهُ وَ مَا خَلَقَهُمْ لِيَجْلِبَ مِنْهُمْ مَنْفَعَةً وَ لَا لِيَدْفَعَ بِهِمْ مَضَرَّةً بَلْ خَلَقَهُمْ لِيَنْفَعَهُمْ وَ يُوصِلَهُمْ إِلَى نَعِيمِ الْأَبَدِ.

**[ترجمه]علل الشرایع: جعفر بن محمد بن عماره از پدرش نقل کرده، از امام صادق علیه السلام پرسیدم: چرا خداوند مخلوقات را آفرید؟ ایشان فرمودند: خداوند تبارک و تعالی مخلوقات را بیهوده نیافرید و آن‌ها را به حال خود رها نکرد، بلکه آن‌ها را برای نشان دادن قدرت خود آفرید و بر اطاعت خود مکلف نمود، و آنان به سبب طاعت او مستوجب رضوان خداوند می‌شوند، خداوند آن‌ها را نیافرید تا خود سودی از آنان ببرد و یا زیانی را به وسیله آنان از خود دور کند، بلکه آنان را آفرید تا به آنان سود برساند و آن‌ها را به نعمت‌های جاودان برساند.

**[ترجمه]

«۳»

ع، علل الشرائع أَبِي عَنِ الْحِمْيَرِيِّ عَنْ هَارُونَ عَنِ ابْنِ زِيَادٍ قَالَ: قَالَ رَجُلٌ لِجَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدٍ علیهما السلام يَا أَبَا عَبْدِ اللَّهِ إِنَّا خُلِقْنَا لِلْعَجَبِ قَالَ وَ مَا ذَاكَ اللَّهَ أَنْتَ (۱)قَالَ خُلِقْنَا لِلْفَنَاءِ فَقَالَ مَهْ يَا ابْنَ أَخِ خُلِقْنَا لِلْبَقَاءِ وَ كَيْفَ تَفْنَى جَنَّةٌ لَا تَبِيدُ وَ نَارٌ لَا تَخْمُدُ وَ لَكِنْ قُلْ إِنَّمَا نَتَحَوَّلُ مِنْ دَارٍ إِلَى دَارٍ.

**[ترجمه]علل الشرایع: إبن زیاد نقل کرده، مردی به امام صادق علیه السلام عرض کرد: ای اباعبدالله! علت آفرینش ما عجیب است؛ ایشان فرمودند: ای مؤمن خدا! چطور؟ او عرض کرد: ما برای نیستی آفریده شده‌ایم. ایشان فرمودند: درنگ کن ای برادرزاده! ما برای بقا آفریده شده‌ایم، و چگونه بهشتی که نابود نمی‌شود و آتشی که خاموش نمی‌شود نیست شوند!؟ بگو ما از سرایی به سرای دیگر منتقل می‌شویم.

**[ترجمه]

«۴»

ع، علل الشرائع الْحُسَيْنُ بْنُ يَحْيَى بْنِ ضُرَيْسٍ الْبَجَلِيُّ عَنْ أَبِيهِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عُمَارَةَ السُّكَّرِيِّ عَنْ إِبْرَاهِيمَ بْنِ عَاصِمٍ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ هَارُونَ الْكَرْخِيِّ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ يَزِيدَ بْنِ سَلَّامِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ (۲)مَوْلَى رَسُولِ اللَّهِ صلی الله علیه و آله عَنْ أَبِيهِ عَبْدِ اللَّهِ عَنْ أَبِيهِ يَزِيدَ عَنْ أَبِيهِ سَلَّامِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ أَخِي عَبْدِ اللَّهِ بْنِ سَلَامٍ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ سَلَامٍ مَوْلَى رَسُولِ اللَّهِ صلی الله علیه و آله قَالَ: فِي صُحُفِ مُوسَى بْنِ عِمْرَانَ علیهما السلام يَا عِبَادِي إِنِّي لَمْ أَخْلُقِ الْخَلْقَ لِأَسْتَكْثِرَ بِهِمْ مِنْ قِلَّةٍ وَ لَا لِآنَسَ بِهِمْ مِنْ وَحْشَةٍ وَ لَا لِأَسْتَعِينَ بِهِمْ عَلَى شَيْ ءٍ عَجَزْتُ عَنْهُ وَ لَا لِجَرِّ مَنْفَعَةٍ وَ لَا لِدَفْعِ مَضَرَّةٍ وَ لَوْ أَنَّ جَمِيعَ خَلْقِي مِنْ أَهْلِ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ اجْتَمَعُوا عَلَى طَاعَتِي وَ عِبَادَتِي لَا يَفْتُرُونَ عَنْ ذَلِكَ لَيْلًا وَ لَا نَهَاراً مَا زَادَ ذَلِكَ فِي مِلْكِي شَيْئاً سُبْحَانِي وَ تَعَالَيْتُ عَنْ ذَلِكَ.

**[ترجمه]علل الشرایع: عبدالله بن سلام نقل کرده، رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمودند: در صحف موسی بن عمران علی آمده است: ای بندگان من! من خلایق را برای این نیافریدم که به وسیله آن‌ها از کمی به زیادی برسم، و یا از وحشت به انس برسم، و یا از آنان در کاری که بر انجام آن عاجز هستم کمک بخواهم، و یا سودی ببرم و زیانی را از خود دور کنم، اگر همه مخلوقات من در آسمان‌ها و زمین در تمام شب‌ها و روزها به طاعت و عبادت من بپردازند، در دارایی من چیزی زیاد نمی‌شود، من منزه و والاتر از آن هستم.

**[ترجمه]

«۵»

ع، علل الشرائع السِّنَانِيُّ عَنْ مُحَمَّدٍ الْأَسَدِيِّ عَنِ النَّخَعِيِّ عَنِ النَّوْفَلِيِّ عَنْ عَلِيِّ بْنِ سَالِمٍ

۱- كذا فى المصدر و البحار و الظاهر «للّه انت» كان المخاطب خاصّ و خالص له تعالى و يؤيده الحديث المذكور فى هذا الباب عن مسعده بن زياد قال: قال رجل لجعفر بن محمّد عليه السلام: يا أبا عبد اللّه انا خلقنا للعجب؟ قال و ما ذاك للّه أنت؟. الحديث. م.

۲- فى المصدر: عبيد اللّه. م.

عَنْ أَبِيهِ عَنْ أَبِی بَصِیرٍ قَالَ: سَأَلْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام عَنْ قَوْلِهِ عَزَّ وَ جَلَّ وَ ما خَلَقْتُ الْجِنَّ وَ الْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ قَالَ خَلَقَهُمْ لِيَأْمُرَهُمْ بِالْعِبَادَةِ قَالَ وَ سَأَلْتُهُ عَنْ قَوْلِهِ عَزَّ وَ جَلَّ وَ لا يَزالُونَ مُخْتَلِفِينَ إِلَّا مَنْ رَحِمَ رَبُّكَ وَ لِذلِكَ خَلَقَهُمْ قَالَ خَلَقَهُمْ لِيَفْعَلُوا مَا يَسْتَوْجِبُونَ بِهِ رَحْمَتَهُ فَيَرْحَمَهُمْ.

**[ترجمه]علل الشرایع: أبی بصیر نقل کرده، از امام صادق علیه السلام

ص: ۳۱۳

درباره این سخن خداوند عزّ و جلّ: «وَ ما خَلَقْتُ الْجِنَّ وَ الْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ» - . ذاریات / ۵۶ - {و جن و انس را نیافریدم جز برای آن‌که مرا بپرستند} پرسیدم؛ ایشان فرمودند: یعنی آن‌ها را خلق کرد تا به عبادت خود امرشان کند. و درباره این سخن خداوند عزّ و جلّ: «وَ لا يَزالُونَ مُخْتَلِفِينَ * إِلَّا مَنْ رَحِمَ رَبُّكَ وَ لِذلِكَ خَلَقَهُمْ» - . هود / ۱۱۸ و ۱۱۹ - {در حالی که پیوسته در اختلافند * مگر کسانی که پروردگار تو به آنان رحم کرده و برای همین آنان را آفریده است} از ایشان پرسیدم؛ فرمودند: آن‌ها را آفرید تا کاری که مستوجب رحمت اوست را انجام دهند تا خداوند به آنان رحم کند.

**[ترجمه]

بیان

قال الطبرسی رحمه الله فی قوله تعالی إِلَّا لِيَعْبُدُونِ أی لم أخلق الجن و الإنس إلا لعبادتهم إیای فإذا عبدونی استحقوا الثواب و قیل إلا لآمرهم و أنهاهم و أطلب منهم العباده و اللام لام الغرض و المراد أن الغرض فی خلقهم تعریض الثواب و ذلک لا یحصل إلا بأداء العبادات فصار کأنه سبحانه خلقهم للعباده ثم إنه إذا لم یعبده قوم لم یبطل الغرض و یکون کمن هیأ طعاما لقوم و دعاهم لیأکلوه فحضروا و لم یأکله بعضهم فإنه لا ینسب إلی السفه و یصح غرضه فإن الأکل موقوف علی اختیار الغیر و کذلک المسأله فإن الله إذا أزاح علل المکلفین من القدره و الآله و الألطاف و أمرهم بعبادته فمن خالف فقد أتی من قبل نفسه لا من قبله سبحانه و قیل معناه إلا لیقروا بالعبودیه طوعا و کرها ثم قال تعالی ما أُرِيدُ مِنْهُمْ مِنْ رِزْقٍ وَ ما أُرِيدُ أَنْ يُطْعِمُونِ لنفی إیهام أن یکون ذلک لعائده نفع تعود إلیه تعالی فبین أنه لعائده النفع علی الخلق دونه تعالی لأنه غنی بنفسه غیر محتاج إلی غیره و کل الخلق محتاجون إلیه و قیل معناه ما أرید أن یرزقوا أحدا من خلقی و إنما أسند الطعام إلی نفسه لأن الخلق کلهم عیال الله و من أطعم عیال أحد فقد أطعمه.

**[ترجمه]طبرسی رحمه الله درباره این سخن خداوند متعال: «إِلَّا لِيَعْبُدُونِ» {جز برای آن‌که مرا بپرستند} گفته است: یعنی جن و انس را جز برای این‌که مرا عبادت کنند نیافریدم، و هنگامی که مرا عبادت کنند، مستحق پاداش می‌شوند. گفته شده که معنایش این است: جز برای این‌که به آنان امر و نهی کنم و از ایشان عبادت بخواهم، آنان را نیافریدم. و لام «لِيَعْبُدُونِ» لام به معنای غرض است و مقصود این است که غرض از خلقت آن‌ها این است که در معرض پاداش قرار بگیرند، و این حاصل نمی‌شود جز با ادا کردن عبادات، طوری که گویا خداوند سبحان آن‌ها را برای عبادت آفریده است. و هنگامی که بعد [از خلقت] عده‌ای او را عبادت نکنند، غرض باطل نمی‌شود و مانند این است که کسی غذایی را برای عده‌ای آماده کرده باشد و

آن‌ها را دعوت کند تا آن را بخورند، آن‌ها نیز می‌آیند، ولی بعضی از آن‌ها نمی‌خورند، [در این صورت] آن شخص [میزبان] به سفاهت منسوب نمی‌شود و غرض او صحیح است؛ زیرا خوردن متوقف بر اختیار مهمان است [نه اختیار او]. این مسأله نیز همین‌طور است؛ از آن‌جا که خداوند سبحان عذرهای مکلفین از قبیل قدرت و وسیله و الطاف را برطرف کرد و [سپس] آنان را به عبادت امر نمود، هر کس که مخالفت کند، از جانب خود این کار را کرده است، نه از جانب خداوند سبحان. و گفته شده که معنای آن این است: جز برای این‌که به میل خود یا به اکراه، به عبودیت اقرار کنند. خداوند متعال سپس فرموده است: «ما أُرِيدُ مِنْهُمْ مِنْ رِزْقٍ وَ ما أُرِيدُ أَنْ يُطْعِمُونِ» - . ذاریات / ۵۷ - {از آنان هیچ روزیی نمی خواهم و نمی خواهم که مرا خوراک دهند}، تا این توهم که خلقت به علت رسیدن نفعی به خود بوده باشد را نفی کند و بیان کند که علت خلقت رسیدن سود به خود خلایق است نه خداوند متعال؛ زیرا خداوند به خودی خود بی‌نیاز است و به کسی غیر از خود محتاج نیست، و این خلایق هستند که به او محتاجند. و گفته شده که معنای این آیه است: من از آنان نمی‌خواهم که یکی از خلایق من را روزی دهند، و این‌که خوراک‌دادن را به خود نسبت داده است به سبب این است که خلایق همگی جیره‌خوار خداوند هستند و کسی که جیره خوار دیگری را خوراک دهد، در حقیقت به او خوراک داده است.

**[ترجمه]

«۶»

ع، علل الشرائع ابْنُ الْوَلِيدِ عَنِ الصَّفَّارِ عَنِ الْبَرْقِيِّ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ أَحْمَدَ النَّهِيكِيِّ عَنْ عَلِيِّ بْنِ الْحَسَنِ الطَّاطَرِيِّ عَنْ دُرُسْتَ عَنْ جَمِيلٍ قَالَ: قُلْتُ لِأَبِي عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام جُعِلْتُ فِدَاكَ مَا مَعْنَى قَوْلِ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ وَ ما خَلَقْتُ الْجِنَّ وَ الْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ فَقَالَ خَلَقَهُمْ لِلْعِبَادَهِ (۱).

**[ترجمه]علل الشرایع: جمیل نقل کرده، به امام صادق علیه السلام عرض کردم: فدایتان شوم! معنای این سخن خداوند عزّ و جلّ: «وَ ما خَلَقْتُ الْجِنَّ وَ الْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ» - . همان / ۵۶ - {و جن و انس را نیافریدم جز برای آن‌که مرا بپرستند} چیست؟ ایشان فرمودند: آن‌ها را برای عبادت خلق کرد.

**[ترجمه]

«۷»

ع، علل الشرائع ابْنُ الْمُتَوَكِّلِ عَنِ السَّعْدَآبَادِيِّ عَنِ الْبَرْقِيِّ عَنِ الْحَسَنِ بْنِ فَضَّالٍ عَنْ ثَعْلَبَةَ عَنْ جَمِيلٍ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام قَالَ: سَأَلْتُهُ عَنْ قَوْلِ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ وَ ما خَلَقْتُ

۱- و فی نسخه: خلقتهم للعباده.

الْجِنَّ وَ الْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ قَالَ خَلَقَهُمْ لِلْعِبَادَهِ قُلْتُ خَاصَّهً أَمْ عَامَّهً قَالَ لَا بَلْ عَامَّهً.

**[ترجمه]علل الشرایع: جمیل نقل کرده، از امام صادق علیه السلام درباره این سخن خداوند عزّ و جلّ: «وَ ما خَلَقْتُ الْجِنَّ وَ الْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ»

ص: ۳۱۴

پرسیدم؛ ایشان فرمودند: آن‌ها را برای عبادت خلق کرد. عرض کردم: همه آن‌ها را یا بعضی از آن‌ها را؟ ایشان فرمودند: همه آن‌ها را.

**[ترجمه]

بیان

لما توهم الراوی أن معنی الآیه أن الغرض من الخلق حصول نفس العباده فیلزم تخلف الغرض فی الکفار فلهذا سأل ثانیا أن هذا خاص بالمؤمنین أو عام لجمیع الخلق فأجاب علیه السلام بأنه عام إذ الغرض التکلیف بالعباده و قد حصل من الجمیع.

**[ترجمه]لما توهم الراوی أن معنی الآیه أن الغرض من الخلق حصول نفس العباده فیلزم تخلف الغرض فی الکفار فلهذا سأل ثانیا أن هذا خاص بالمؤمنین أو عام لجمیع الخلق فأجاب علیه السلام بأنه عام إذ الغرض التکلیف بالعباده و قد حصل من الجمیع.

**[ترجمه]

«۸»

ع، علل الشرائع أَبِی عَنْ سَعْدٍ عَنِ ابْنِ یَزِیدَ عَنِ ابْنِ أَبِی عُمَیْرٍ عَنْ حَفْصِ بْنِ الْبَخْتَرِیِّ قَالَ: إِنَّمَا جُعِلَتِ الْعَاهَاتُ فِی أَهْلِ الْحَاجَهِ لِئَلَّا یَسْتَتِرُوا وَ لَوْ جُعِلَتْ فِی الْأَغْنِیَاءِ لَسُتِرَتْ.

**[ترجمه]علل الشرایع: حفض البختری نقل کرده، ایشان فرمودند: آفت‌ها به این سب در نیازمندان قرار داده شده که [آفات] پنهان نشوند، اگر در ثروت‌مندان قرار داده می‌شد، پنهان می‌شدند.

**[ترجمه]

«۹»

لی، الأمالی للصدوق الْعَطَّارُ عَنْ سَعْدٍ عَنِ النَّهْدِیِّ عَنِ ابْنِ مَحْبُوبٍ عَنْ سَمَاعَهَ عَنِ الصَّادِقِ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدٍ علیهما السلام أَنَّهُ قَالَ: إِنَّ الْعَبْدَ إِذَا کَثُرَتْ ذُنُوبُهُ وَ لَمْ یَجِدْ مَا یُکَفِّرُهَا بِهِ ابْتَلَاهُ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ بِالْحُزْنِ فِی الدُّنْیَا لِیُکَفِّرَهَا فَإِنْ فَعَلَ ذَلِکَ بِهِ وَ إِلَّا أَسْقَمَ بَدَنَهُ

لِيُكَفِّرَهَا بِهِ فَإِنْ فَعَلَ ذَلِكَ بِهِ وَ إِلَّا شَدَّدَ عَلَيْهِ عِنْدَ مَوْتِهِ لِيُكَفِّرَهَا بِهِ فَإِنْ فَعَلَ ذَلِكَ بِهِ وَ إِلَّا عَذَّبَهُ فِي قَبْرِهِ لِيَلْقَى اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ يَوْمَ يَلْقَاهُ وَ لَيْسَ شَيْ ءٌ يَشْهَدُ عَلَيْهِ بِشَيْ ءٍ مِنْ ذُنُوبِهِ.

**[ترجمه]أمالي صدوق: سماعه نقل كرده، امام صادق عليه السلام فرمودند: هنگامی كه گناهان بنده‌ای زياد می‌شود و چيزی كه موجب پاک‌شدن آن‌ها شود نمی‌يابد،

خداوند او را به اندوه مبتلا می‌كند تا گناهانش در [همين] دنيا پاک شوند، اگر آن اندوه گناهانش را پاک بكند كه هيچ، اما اگر نكند، بدنش را بيمار می‌نمايد، تا گناهانش پاک شوند، اگر آن بيماری گناهانش را پاک بكند كه هيچ، اما اگر نكند، در هنگام مرگ بر او سخت می‌گيرد تا آن‌ها پاک شوند، اگر گناهانش به اين وسيله پاک بشود كه هيچ، اما اگر نشود، در درون قبر عذابش می‌كند تا هنگامی كه در روز قيامت خدا را ملاقات می‌كند، او را بدون گناهانش ملاقات نمايد.

**[ترجمه]

«۱۰»

ما، الأمالي للشيخ الطوسي الْغَضَائِرِيُّ عَنْ عَلِيِّ بْنِ مُحَمَّدٍ الْعَلَوِيِّ عَنِ الْحَسَنِ بْنِ عَلِيِّ بْنِ صَالِحٍ عَنِ الْكُلَيْنِيِّ عَنْ عَلِيِّ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ إِسْحَاقَ بْنِ إِسْمَاعِيلَ النَّيْسَابُورِيِّ عَنِ الصَّادِقِ عَنْ آبَائِهِ عليهم السلام عَنِ الْحَسَنِ بْنِ عَلِيٍّ عليهما السلام قَالَ: إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ بِمَنِّهِ وَ رَحْمَتِهِ لَمَّا فَرَضَ عَلَيْكُمُ الْفَرَائِضَ لَمْ يَفْرِضْ ذَلِكَ عَلَيْكُمْ لِحَاجَةٍ مِنْهُ إِلَيْهِ بَلْ رَحْمَةً مِنْهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ لِيَمِيزَ الْخَبِيثَ مِنَ الطَّيِّبِ وَ لِيَبْتَلِيَ مَا فِي صُدُورِكُمْ وَ لِيُمَحِّصَ ما فِي قُلُوبِكُمْ وَ لِتَتَسَابَقُوا إِلَى رَحْمَتِهِ وَ لِتَتَفَاضَلَ مَنَازِلُكُمْ فِي جَنَّتِهِ إِلَى آخِرِ مَا سَيَأْتِي فِي كِتَابِ الْإِمَامَهِ.

**[ترجمه]أمالي شيخ طوسی: خداوند عزّ و جلّ از روی منّت و رحمت خويش، هنگامی كه واجبات را بر شما واجب كرد، آن‌ها را به سب نياز به آن‌ها بر شما واجب نكرد، بلكه از روی رحمت خود كه معبودی جز او نيست چنين كرد تا بدنهاد را از پاک‌سيرت جدا كند و آن‌چه در سينه‌های شماست را بيازمايد «وَ لِيُمَحِّصَ ما فِي قُلُوبِكُمْ» - . آل عمران / ۱۵۴ - {و آن‌چه را در قلب‌های شماست پاک گرداند}، تا به سوی رحمت او پيشی بجوييد و منزلت‌های شما در بهشت بر يک‌ديگر برتری يابد .... تا آخر روايت، كه در كتاب امامت خواهد آمد.

**[ترجمه]

«۱۱»

نهج، نهج البلاغه قَالَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ عليه السلام فِي بَعْضِ خُطَبِهِ بَعَثَ رُسُلَهُ بِمَا خَصَّهُمْ بِهِ مِنْ وَحْيِهِ وَ جَعَلَهُمْ حُجَّةً لَهُ عَلَى خَلْقِهِ لِئَلَّا تَجِبَ الْحُجَّةُ لَهُمْ بِتَرْكِ الْإِعْذَارِ إِلَيْهِمْ فَدَعَاهُمْ بِلِسَانِ الصِّدْقِ إِلَى سَبِيلِ الْحَقِّ أَلَا إِنَّ اللَّهَ قَدْ كَشَفَ الْحَقَّ كَشْفَةً لَا أَنَّهُ جَهِلَ

مَا أَخْفَوْهُ مِنْ مَصُونِ أَسْرَارِهِمْ وَ مَكْنُونِ ضَمَائِرِهِمْ وَ لَكِنْ لِيَبْلُوَهُمْ أَيُّهُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا فَيَكُونَ الثَّوَابُ جَزَاءً وَ الْعِقَابُ بَوَاءً.

**[ترجمه]نهج البلاغه: اميرالمؤمنين عليه السلام در يكى ار خطبه‌هايشان فرمودند: خداوند رسولان خود را به همراه وحى خود كه آن‌ها را بدان مخصوص گردانيده بود فرستاد و آنان را حجت‌ها خود بر مخلوقاتش قرار داد تا آنان با تمام نگشتن عذر از سوى خداوند، براى خود حجتى نداشته باشند، و آن فرستادگان، خلايق را با زبان راستين به راه حق خواندند. بدانيد كه خداوند حق را به روشنى هر چه تمام آشكار كرده است

ص: ۳۱۵

و اين گونه نيست كه به اسرارى كه در درون و اندرون ضميرهايشان پنهان كرده‌اند جاهل باشد، ولى براى اين كه آن‌ها را بيازمايد، كه كداميك از آنان نيكوكارترند و جزايشان ثواب باشد و كيفرشان عقاب.

**[ترجمه]

بيان

قال فى النهايه الجراحات بواء أى سواء فى القصاص و منه حديث على عليه السلام و العقاب بواء و أصل البوء اللزوم.

**[ترجمه]مؤلف نهايه گفته است: \\"بواء\\" يعنى كيفر مساوى در قصاص، و اين سخن على عليه السلام كه فرمودند: \\"و العقاب بواء\\" نيز به همين معناست، و \\"بوء\\" در اصل به معناى لزوم است.

**[ترجمه]

«۱۲»

ل، الخصال أَبِي عَنِ الْحِمْيَرِيِّ عَنْ هَارُونَ عَنِ ابْنِ زِيَادٍ عَنْ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ أَبِيهِ عليه السلام قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلى الله عليه و آله لَوْ لَا ثَلَاثٌ فِي ابْنِ آدَمَ مَا طَأْطَأَ رَأْسَهُ شَيْ ءٌ (۱)الْمَرَضُ وَ الْفَقْرُ وَ الْمَوْتُ وَ كُلُّهُمْ فِيهِ وَ إِنَّهُ مَعَهُمْ لَوَثَّابٌ.

**[ترجمه]خصال: إبن زياد نقل كرده، امام صادق به نقل از پدرشان عليهما السلام نقل كردند: رسول خدا صلى الله عليه و آله فرمودند: اگر سه چيز در ميان انسان‌ها نبود، هيچ چيز [و هيچ‌كس در برابر خداوند] سر به زير نمى‌گرفت: بيمارى و فقر و مرگ، ولى هر سه اين‌ها در ميانشان هست و خداوند در كنارشان بسيار حمله‌گر است.

**[ترجمه]

«۱۳»

ج، الإحتجاج وَ رُوِيَ أَنَّهُ اتَّصَلَ بِأَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ عليه السلام أَنَّ قَوْماً مِنْ أَصْحَابِهِ خَاضُوا فِي التَّعْدِيلِ وَ التَّجْوِيرِ (۲)فَخَرَجَ حَتَّى

صَعِدَ الْمِنْبَرَ فَحَمِدَ اللَّهَ وَ أَثْنَى عَلَيْهِ ثُمَّ قَالَ أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّ اللَّهَ تَبَارَكَ وَ تَعَالَى لَمَّا خَلَقَ خَلْقَهُ أَرَادَ أَنْ يَكُونُوا عَلَى آدَابٍ رَفِيعَهٍ وَ أَخْلَاقٍ شَرِيفَهٍ فَعَلِمَ أَنَّهُمْ لَمْ يَكُونُوا كَذَلِكَ إِلَّا بِأَنْ يُعَرِّفَهُمْ مَا لَهُمْ وَ مَا عَلَيْهِمْ وَ التَّعْرِيفُ لَا يَكُونُ إِلَّا بِالْأَمْرِ وَ النَّهْيِ وَ الْأَمْرُ وَ النَّهْيُ لَا يَجْتَمِعَانِ إِلَّا بِالْوَعْدِ وَ الْوَعِيدِ وَ الْوَعْدُ لَا يَكُونُ إِلَّا بِالتَّرْغِيبِ وَ الْوَعِيدُ لَا يَكُونُ إِلَّا بِالتَّرْهِيبِ وَ التَّرْغِيبُ لَا يَكُونُ إِلَّا بِمَا تَشْتَهِيهِ أَنْفُسُهُمْ وَ تَلَذُّهُ أَعْيُنُهُمْ وَ التَّرْهِيبُ لَا يَكُونُ إِلَّا بِضِدِّ ذَلِكَ ثُمَّ خَلَقَهُمْ فِي دَارِهِ وَ أَرَاهُمْ طَرَفاً (٣)مِنَ اللَّذَّاتِ لِيَسْتَدِلُّوا بِهِ عَلَى مَا وَرَاءَهُمْ مِنَ اللَّذَّاتِ الْخَالِصَهِ الَّتِي لَا يَشُوبُهَا أَلَمٌ أَلَا وَ هِيَ الْجَنَّهُ وَ أَرَاهُمْ طَرَفاً مِنَ الْآلَامِ لِيَسْتَدِلُّوا بِهِ عَلَى مَا وَرَاءَهُمْ مِنَ الْآلَامِ الْخَالِصَهِ الَّتِي لَا يَشُوبُهَا لَذَّهٌ أَلَا وَ هِيَ النَّارُ فَمِنْ أَجْلِ ذَلِكَ تَرَوْنَ نَعِيمَ الدُّنْيَا مَخْلُوطاً بِمِحَنِهَا وَ سُرُورِهَا مَمْزُوجاً بِكَدِرِهَا وَ غُمُومِهَا

١- طأطأ الرأس: خفضه، أي لو لا ثلاث فی ابن آدم ما تواضع و لا خضع، و كان يتكبر و يعجب بنفسه.

٢- فی المصدر: و التجريح. م.

٣- الطرف بفتح الطاء و الراء: طائفه من الشی ء.

قِيلَ فَحَدَّثَ الْجَاحِظُ (۱)بِهَذَا الْحَدِيثِ فَقَالَ هُوَ جِمَاعُ الْكَلَامِ الَّذِی دَوَّنَهُ النَّاسُ فِی كُتُبِهِمْ وَ تَحَاوَرُوهُ بَيْنَهُمْ قِيلَ ثُمَّ سَمِعَ أَبُو عَلِيٍّ الْجُبَّائِيُّ (۲)بِذَلِكَ فَقَالَ صَدَقَ الْجَاحِظُ هَذَا مَا لَا يَحْتَمِلُهُ الزِّيَادَةُ وَ النُّقْصَانُ.

**[ترجمه]احتجاج: روایت شده است که به امیرالمؤمنین علیه السلام خبر رسید که گروهی از اصحاب ایشان به شدت مشغول بحث درباره عدالت و جور هستند، از خانه بیرون آمدند و بالای منبر رفتند و پس از حمد و ثنای خداوند فرمودند: ای مردم! هنگامی که خداوند تبارک و تعالی مخلوقاتش را آفرید، این چنین خواست که آنان دارای آداب بلند و اخلاق شریف باشند، ولی می‌دانست که آن‌ها بدون این‌که سود و زیان خود را بشناسند این‌چنین نخواهند شد؛ و شناساندن نیز جز با امر و نهی ممکن نیست، و امر و نهی نیز جز با وعده و وعید جمع نمی‌شود، و وعده نیز از طریق ترغیب است و وعید از طریق ترساندن، و ترغیب نیز جز به چیزهایی که نفس آنان به آن متمایل است و چشم‌هایشان از آن لذت می‌برد سودی نخواهد داشت و ترساندن نیز جز به چیزهایی که متضاد این‌هاست مؤثر نخواهد بود، سپس آنان را در سرای خود آفرید و گوشه‌ای از آن لذت‌ها را به آنان نشان داد تا از طریق آن‌ها بتوانند به لذت‌های خالصی که آلوده به دردها نیستند و در بهشت در انتظارشان هستند رهنمون شوند، و از همین روی است که نعمت‌های دنیا را مخلوط با رنج‌ها، و شادی آن‌ها را ممزوج با نگرانی‌ها و غم‌ها می‌بینید.

گفته شده که این حدیث را برای جاحظ خواندند و او گفت: این عصاره همه سخنانی است که انسان‌ها در کتاب‌هایشان نوشته‌اند و بر سر آن‌ها با یک‌دیگر سخن می گویند. گفته شده سپس ابوعلی جبائی نیز این حدیث را شنید و گفت: جاحظ درست گفته است، این سخنی است که نه زیاده‌ای در آن است و نه نقصانی.

**[ترجمه]

«۱۴»

ج، الإحتجاج رَوَى هِشَامُ بْنُ الْحَكَمِ أَنَّهُ سَأَلَ الزِّنْدِيقُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام لِأَيِّ عِلَّةٍ خَلَقَ الْخَلْقَ وَ هُوَ غَيْرُ مُحْتَاجٍ إِلَيْهِمْ وَ لَا مُضْطَرٍّ إِلَى خَلْقِهِمْ وَ لَا يَلِيقُ بِهِ الْعَبَثُ بِنَا قَالَ خَلَقَهُمْ لِإِظْهَارِ حِكْمَتِهِ وَ إِنْفَاذِ عِلْمِهِ وَ إِمْضَاءِ تَدْبِيرِهِ قَالَ وَ كَيْفَ لَا يَقْتَصِرُ عَلَى هَذِهِ الدَّارِ فَيَجْعَلَهَا دَارَ ثَوَابِهِ وَ مَحْبِسَ عِقَابِهِ قَالَ إِنَّ هَذِهِ دَارُ بَلَاءٍ وَ مَتْجَرُ الثَّوَابِ (۳)وَ مُكْتَسَبُ الرَّحْمَهِ مُلِئَتْ آفَاتٍ وَ طُبِّقَتْ شَهَوَاتٍ لِيَخْتَبِرَ فِيهَا عِبَادَهُ بِالطَّاعَهِ فَلَا يَكُونُ دَارُ عَمَلٍ دَارَ جَزَاءٍ الْخَبَرَ.

**[ترجمه]احتجاج: هشام بن حکم روایت کرده، زندیقی از امام صادق علیه السلام پرسید: چرا خداوند با این‌که به خلایق احتیاج نداشت و ناچار از آفرینش آن‌ها نبود و آفریدن بیهوده ما نیز سزاوار او نیست، خلایق را آفرید؟ ایشان فرمودند: به جهت

این‌که حکمتش را آشکار کند و علمش را نافذ نماید و تدبیرش را جاری کند. او گفت: چرا بر همین دنیا اکتفا نکرد و آن را سرای ثواب و زندان کیفر خود قرار نداد؟ ایشان فرمودند: این سرا، سرای آزمون و محل تجارت ثواب و مکان به دست

آوردن رحمت [او] است و پر از آفات و سرشار از شهوات است تا خداوند بندگانش را به طاعت خود بیازماید، سرای عمل نمی‌تواند سرای جزا نیز باشد ... روایت ادامه دارد.

**[ترجمه]

«۱۵»

ما، الأمالی للشیخ الطوسی جَمَاعَهٌ عَنْ أَبِی الْمُفَضَّلِ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ الْحُسَیْنِ الْعَلَوِیِّ عَنْ عَبْدِ الْعَظِیمِ الْحَسَنِیِّ عَنْ أَبِی جَعْفَرٍ الْجَوَادِ عَنْ آبَائِهِ علیهم السلام قَالَ قَالَ أَمِیرُ الْمُؤْمِنِینَ علیه السلام الْمَرَضُ لَا أَجْرَ فِیهِ وَ لَکِنَّهُ لَا یَدَعُ عَلَی الْعَبْدِ ذَنْباً إِلَّا حَطَّهُ وَ إِنَّمَا الْأَجْرُ فِی الْقَوْلِ بِاللِّسَانِ وَ الْعَمَلِ بِالْجَوَارِحِ وَ إِنَّ اللَّهَ بِکَرَمِهِ وَ فَضْلِهِ یُدْخِلُ الْعَبْدَ بِصِدْقِ النِّیَّهِ وَ السَّرِیرَهِ الصَّالِحَهِ الْجَنَّهَ.

**[ترجمه]أمالی شیخ طوسی: عبدالعظیم حسنی از امام جواد علیه السلام و ایشان از طریق پدرانشان علیهم السلام نقل کرده‌اند که امیرالمؤمنین علیه السلام فرمودند: در بیمار شدن ثوابی نیست، ولی [بیماری] همه گناهان بنده را می‌ریزد، ثواب فقط در سخنانی که زبان می‌گوید و اعمالی که اعضای بدن انجام می‌دهند موجود می‌باشد، و خداوند از روی کرم خود، بنده‌ای که نیتی صادق و درونی صالح دارد را [نیز] داخل بهشت می‌کند.

**[ترجمه]

«۱۶»

ثو، ثواب الأعمال أَبِی عَنْ أَحْمَدَ بْنِ إِدْرِیسَ وَ مُحَمَّدٍ الْعَطَّارِ جَمِیعاً عَنِ الْأَشْعَرِیِّ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ حَسَّانَ عَنِ الْحُسَیْنِ بْنِ مُحَمَّدٍ النَّوْفَلِیِّ عَنْ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَلِیٍّ عَنْ عِیسَی بْنِ عَبْدِ اللَّهِ الْعُمَرِیِّ عَنْ أَبِیهِ عَنْ جَدِّهِ عَنْ أَمِیرِ الْمُؤْمِنِینَ علیه السلام فِی الْمَرَضِ یُصِیبُ الصَّبِیَّ قَالَ کَفَّارَهٌ لِوَالِدَیْهِ.

ص: ۳۱۷

۱- هو أبو عثمان عمرو بن بحر بن محبوب البصری اللیثی البصری اللغوی النحوی، کان من غلمان النظام، و مائلا إلی النصب و العثمانیه، تثقف فی البصره و بغداد، و اطلع علی جمیع العلوم المعروفه فی عصره، نسبت إلیه فرقه الجاحظیه من المعتزله، ولد بالبصره، و توفی فیها سنه ۲۵۵ و أصابه الفلج فی آخر عمره، له کتب: منها الحیوان فی سبعه أجزاء، و البیان و التبیین و البخلاء و العثمانیه التی نقض علیها أبو جعفر الاسکافی، و الشیخ المفید، و السیّد أحمد بن طاوس

۲- هو محمّد بن عبد الوهاب بن سلام بن خالد بن حمران بن أبان مولی عثمان بن عفان، منسوب إلی جبی بالضم کوره بخوزستان، أحد أئمه المعتزله، له مقالات کلامیه علی مذهب الاعتزال، أخذ الکلام عن أبی یوسف یعقوب بن عبد اللّه الشحام البصری رئیس المعتزله بالبصره فی عصره، و عنه أخذ أبو الحسن الأشعریّ شیخ السنه علم الکلام؛ ولد سنه ۲۳۵ و توفی فی شعبان سنه ۳۰۳.

۳- فی نسخه المصنّف: و منجز الثواب.

**[ترجمه]ثواب الأعمال: عیسی بن عبدالله عُمَری از پدرش، از جدش نقل کرده که امیرالمؤمنین علیه السلام فرمودند: بیماری کودک، کفاره گناهان پدر و مادرش است.

ص: ۳۱۷

**[ترجمه]

«۱۷»

شی، تفسیر العیاشی عَنْ یَعْقُوبَ بْنِ شُعَیْبٍ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ: سَأَلْتُهُ عَنْ قَوْلِ اللَّهِ وَ ما خَلَقْتُ الْجِنَّ وَ الْإِنْسَ إِلَّا لِیَعْبُدُونِ قَالَ خَلَقَهُمْ لِلْعِبَادَهِ قَالَ قُلْتُ وَ قَوْلُهُ لا یَزالُونَ مُخْتَلِفِینَ إِلَّا مَنْ رَحِمَ رَبُّکَ وَ لِذلِکَ خَلَقَهُمْ فَقَالَ نَزَلَتْ هَذِهِ بَعْدَ تِلْکَ.

**[ترجمه]تفسیر عیاشی: یعقوب بن شعیب نقل کرده، از امام صادق علیه السلام درباره این سخن خداوند: «وَ ما خَلَقْتُ الْجِنَّ وَ الْإِنْسَ إِلَّا لِیَعْبُدُونِ» - . ذاریات / ۵۶ - {و جن و انس را نیافریدم جز برای آن‌که مرا بپرستند} پرسیدم؛ ایشان فرمودند: یعنی آنان را برای عبادت کردن آفرید. عرض کردم: این سخن خداوند: «لا یَزالُونَ مُخْتَلِفِینَ * إِلَّا مَنْ رَحِمَ رَبُّکَ وَ لِذلِکَ خَلَقَهُمْ» - . هود / ۱۱۸ و ۱۱۹ - {در حالی که پیوسته در اختلافند * مگر کسانی که پروردگار تو به آنان رحم کرده و برای همین آنان را آفریده است}؛ ایشان فرمودند: این آیه بعد از آن قبلی نازل شده است.

**[ترجمه]

«۱۸»

کشف، کشف الغمه من کتاب الدلائل للحمیری عن داود بن أعین قال تفکرت فی قول الله تعالی وَ ما خَلَقْتُ الْجِنَّ وَ الْإِنْسَ إِلَّا لِیَعْبُدُونِ قلت خلقوا للعباده و یعصون و یعبدون غیره و الله لأسألن جعفرا عن هذه الآیه فأتیت الباب فجلست أرید الدخول علیه إذ رفع صوته فقرأ وَ ما خَلَقْتُ الْجِنَّ وَ الْإِنْسَ إِلَّا لِیَعْبُدُونِ ثم قرأ لا تَدْرِی لَعَلَّ اللَّهَ یُحْدِثُ بَعْدَ ذلِکَ أَمْراً فعرفت أنها منسوخه.

**[ترجمه]کشف الغمهْ از کتاب دلائل حمیری: داود بن أعین نقل کرده، درباره این سخن خداوند متعال: «وَ ما خَلَقْتُ الْجِنَّ وَ الْإِنْسَ إِلَّا لِیَعْبُدُونِ» - . ذاریات / ۵۶ - {و جن و انس را نیافریدم جز برای آن‌که مرا بپرستند} اندیشیدم و با خود گفتم: چگونه آنان برای

عبادت آفریده شده‌اند، و حال آن‌که خداوند را معصیت می‌کنند و غیر از او را می‌پرستند، به خدا سوگند این را از امام باقر علیه السلام می‌پرسم؛ به در خانه ایشان رفتم و [همان‌جا] نشستم و خواستم که به حضور ایشان برسم که ناگاه صدای ایشان بلند شد و ایشان آیه «وَ ما خَلَقْتُ الْجِنَّ وَ الْإِنْسَ إِلَّا لِیَعْبُدُونِ» را خواندند و سپس این آیه را: «لا تَدْرِی لَعَلَّ اللَّهَ یُحْدِثُ بَعْدَ ذلِکَ أَمْراً» - . طلاق / ۱ - {نمی دانی، شاید خدا پس از این پیشامدی پدید آورد} را خواندند. فهمیدم که آیه اولی [با این آیه دوم] منسوخ شده است.

**[ترجمه]

بیان

هذا الخبر و الخبر السابق يدلان على أن آيه وَ ما خَلَقْتُ منسوخه و لعل المعنى أنه على تقدير تسليم دلالتها على ما يزعمون فهى منسوخه بآيات معارضه لما نزلت بعدها و يكون المراد بالنسخ البداء أو التخصيص أو التبيين.

أقول إقامه البراهين العقليه على حسن التكليف و وقوع الآلام و الأحزان و الأمراض و وجوب العوض على الله تعالى فيها و الفرق بين الثواب و العوض موكول إلى مظانها من الكتب الكلاميه و التعرض لها خروج عن مقصود الكتاب.

**[ترجمه]اين روايت و روايت قبلى دلالت مى‌كنند كه آيه «وَ ما خَلَقْتُ ...» منسوخ شده است، و بر فرض پذيرش چنين دلالتى، شايد معنايش اين است كه اين آيه با آيات معارضى كه بعد از آن نازل شده، منسوخ گشته است و مقصود از نسخ بداء يا تخصيص و يا تبيين است.

مؤلف گويد: اقامه برهان‌هاى عقلى بر حسن تكليف و واقع شدن دردها و اندوه‌ها و بيمارى‌ها و وجوب عوض دادن خداوند متعال بر آن‌ها، و فرق بين ثواب و عوض موكول به جاى مناسب آن از كتاب‌هاى كلامى مى‌شود، و آوردن آن در اين‌جا خارج از هدف اين كتاب است.

**[ترجمه]

باب ۱۶ عموم التكاليف

الآيات؛

المدثر: «يَتَساءَلُونَ *عَنِ الْمُجْرِمِينَ* ما سَلَكَكُمْ فِي سَقَرَ* قالُوا لَمْ نَكُ مِنَ الْمُصَلِّينَ»(۴۰-۴۳)

**[ترجمه]«يَتَساءَلُونَ * عَنِ الْمُجْرِمِينَ * ما سَلَكَكُمْ فِي سَقَرَ * قالُوا لَمْ نَكُ مِنَ الْمُصَلِّينَ» - . مدثر / ۴۰ - ۴۳ - از يكديگر مى پرسند * درباره مجرمان * چه چيز شما را در آتش [سقر] درآورد!؟ * گويند از نمازگزاران نبوديم}.

**[ترجمه]

الأخبار

«۱»

شى، تفسير العياشى عَنِ الْبَرْقِيِّ عَنْ بَعْضِ أَصْحَابِنَا عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام فِي قَوْلِهِ تَعَالَى يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيامُ قَالَ هِيَ لِلْمُؤْمِنِينَ خَاصَّةً.

**[ترجمه]تفسیر عیاشی: برقی از یکی از اصحاب نقل کرده، امام صادق علیه السلام درباره این سخن خداوند متعال: «یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا کُتِبَ عَلَیْکُمُ الصِّیامُ» - . بقره / ۱۸۳ - {ای کسانی که ایمان آورده اید! روزه بر شما مقرر شده است} فرمودند: این فقط برای مؤمنان است.

**[ترجمه]

«۲»

شی، تفسیر العیاشی عَنْ جَمِیلِ بْنِ دَرَّاجٍ قَالَ: سَأَلْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام عَنْ قَوْلِ اللَّهِ کُتِبَ عَلَیْکُمُ الْقِتالُ،یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا کُتِبَ عَلَیْکُمُ الصِّیامُ قَالَ فَقَالَ هَذِهِ کُلُّهَا تَجْمَعُ الضُّلَّالَ وَ الْمُنَافِقِینَ وَ کُلَّ مَنْ أَقَرَّ بِالدَّعْوَهِ الظَّاهِرَهِ.

ص: ۳۱۸

**[ترجمه]تفسیر عیاشی: جمیل بن دراج نقل کرده از امام صادق علیه السلام درباره این سخن خداوند: «کُتِبَ عَلَیْکُمُ الْقِتالُ» - همان / ۲۱۶ - {بر شما کارزار واجب شده است} و «یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا کُتِبَ عَلَیْکُمُ الصِّیامُ» {ای کسانی که ایمان آورده اید! روزه بر شما مقرر شده است} پرسیدم؛ ایشان فرمودند: این تکالیف شامل گمراهان و منافقان و همه کسانی که به دعوت آشکار اقرار کرده‌اند می‌شود

ص: ۳۱۸

**[ترجمه]

بيان

كون ظاهر الخطاب المصدّر ب يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا مختصّا بالمؤمنين أو بهم و بالمنافقين و المخالفين لا ينافي شمول التكاليف بدليل آخر لجميع المكلفين و قد حقق ذلك في كتب الأصول و كتب الكلام.

**[ترجمه]این که ظاهر خطاب‌هایی که با «یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا» شروع می‌شود، مختص به مؤمنان و یا شامل آنان و منافقان و مخالفان باشد، منافاتی با دلایل دیگری که تکالیف را برای همه مکلفین می‌دانند ندارد، این مسأله در کتاب‌های اصولی و کلامی تحقیق شده است.

**[ترجمه]

«۳»

نهج، نهج البلاغه قَالَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ علیه السلام اعْلَمُوا أَنَّهُ لَنْ يَرْضَى عَنْكُمْ بِشَيْ ءٍ سَخِطَهُ عَلَى مَنْ كَانَ قَبْلَكُمْ وَ لَنْ يَسْخَطَ عَلَيْكُمْ بِشَيْ ءٍ رَضِيَهُ مِمَّنْ كَانَ قَبْلَكُمْ وَ إِنَّمَا تَسِيرُونَ فِي أَثَرٍ بَيِّنٍ وَ تَتَكَلَّمُونَ بِرَجْعِ قَوْلٍ قَدْ قَالَهُ الرِّجَالُ مِنْ قَبْلِكُمْ.

**[ترجمه]نهج البلاغه: امیرالمؤمنین علیه السلام فرمودند: بدانید که خداوند برای عملی که به سبب آن بر پیشینیان شما خشم گرفته، از شما راضی نخواهد شد، و برای عملی که به سبب آن از پیشینیان شما راضی شده است، بر شما خشن نخواهد گرفت، و شما بر روش آثار روشن [آن‌ها] می‌روید و درباره سخنانی بحث می کنید که مردمان پیشین قبلاً درباره آن‌ها بحث کرده‌اند.

**[ترجمه]

باب ۱۷ أن الملائكة يكتبون أعمال العباد

الآيات؛

الأنعام: «وَ هُوَ الْقاهِرُ فَوْقَ عِبادِهِ وَ يُرْسِلُ عَلَيْكُمْ حَفَظَةً»(۶۱)

یونس: «إِنَّ رُسُلَنا يَكْتُبُونَ ما تَمْكُرُونَ»(۲۱)

الرعد: «لَهُ مُعَقِّباتٌ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَ مِنْ خَلْفِهِ يَحْفَظُونَهُ مِنْ أَمْرِ اللَّهِ»(۱۱)

مريم: «كَلَّا سَنَكْتُبُ ما يَقُولُ»(۷۹)

الأنبياء: «فَمَنْ يَعْمَلْ مِنَ الصَّالِحاتِ وَ هُوَ مُؤْمِنٌ فَلا كُفْرانَ لِسَعْيِهِ وَ إِنَّا لَهُ كاتِبُونَ»(۹۴)

المؤمنون: «وَ لَدَيْنا كِتابٌ يَنْطِقُ بِالْحَقِّ (۱)وَ هُمْ لا يُظْلَمُونَ»(۶۲)

يس: «وَ نَكْتُبُ ما قَدَّمُوا وَ آثارَهُمْ»(۱۲)

الزخرف: «أَمْ يَحْسَبُونَ أَنَّا لا نَسْمَعُ سِرَّهُمْ وَ نَجْواهُمْ بَلى (۲)وَ رُسُلُنا لَدَيْهِمْ يَكْتُبُونَ»(۸۰)

الجاثيه: «كُلُّ أُمَّةٍ تُدْعى إِلى كِتابِهَا الْيَوْمَ تُجْزَوْنَ ما كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ* هذا كِتابُنا يَنْطِقُ عَلَيْكُمْ بِالْحَقِّ إِنَّا كُنَّا نَسْتَنْسِخُ ما كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ»(۲۸-۲۹)

۱- قيل: وصف الكتاب بالنطق مبالغه فى وصفه باظهار البيان و إعلان البرهان، تشبيها باللسان الناطق فى الابانه عن ضميره، و الكشف عن مستوره؛ و قد يقال الناطق لما يدلّ على شى ء، و على هذا قيل لحكيم: ما الناطق الصامت؟ فقال: الدلائل المخبره و العبر الواعظه.

۲- أى بل نسمع ذلک و ندرکه و مع ذلک رسلنا لديهم يكتبون.

ق: «إِذْ يَتَلَقَّى الْمُتَلَقِّيانِ عَنِ الْيَمِينِ وَ عَنِ الشِّمالِ قَعِيدٌ* ما يَلْفِظُ مِنْ قَوْلٍ إِلَّا لَدَيْهِ رَقِيبٌ عَتِيدٌ»(۱۷-۱۸) (۱)

القمر: «وَ كُلُّ شَيْ ءٍ فَعَلُوهُ فِي الزُّبُرِ* (۲)وَ كُلُّ صَغِيرٍ وَ كَبِيرٍ مُسْتَطَرٌ»(۵۲-۵۳)

التكوير: «وَ إِذَا الصُّحُفُ نُشِرَتْ»(۱۰)

الإنفطار: «وَ إِنَّ عَلَيْكُمْ لَحافِظِينَ*كِراماً كاتِبِينَ* يَعْلَمُونَ ما تَفْعَلُونَ»(۱۰-۱۲)

الطارق: «إِنْ كُلُّ نَفْسٍ لَمَّا عَلَيْها حافِظٌ»(۴)

**[ترجمه]«وَ هُوَ الْقاهِرُ فَوْقَ عِبادِهِ وَ يُرْسِلُ عَلَيْكُمْ حَفَظَةً» - . أنعام / ۶۱ - {و اوست كه بر بندگانش قاهر [و غالب] است و نگهبانانی بر شما می فرستد}.

«إِنَّ رُسُلَنا يَكْتُبُونَ ما تَمْكُرُونَ» - . يونس / ۲۱ - {در حقيقت فرستادگان [- فرشتگان] ما آنچه نيرنگ می كنيد می نويسند}.

«لَهُ مُعَقِّباتٌ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَ مِنْ خَلْفِهِ يَحْفَظُونَهُ مِنْ أَمْرِ اللَّهِ» - . رعد / ۱۱ - {برای او فرشتگانی است كه پی در پی او را به فرمان خدا از پيش رو و از پشت سرش پاسداری می كنند}.

«كَلَّا سَنَكْتُبُ ما يَقُولُ» - . مريم / ۷۹ - {نه چنين است، به زودی آنچه را می گويد می نويسيم}.

«فَمَنْ يَعْمَلْ مِنَ الصَّالِحاتِ وَ هُوَ مُؤْمِنٌ فَلا كُفْرانَ لِسَعْيِهِ وَ إِنَّا لَهُ كاتِبُونَ» - . أنبياء / ۹۴ - {پس هر كه كارهای شايسته انجام دهد و مؤمن [هم] باشد، برای تلاش او ناسپاسی نخواهد بود و ماييم كه به سود او ثبت می كنيم}.

«وَ لَدَيْنا كِتابٌ يَنْطِقُ بِالْحَقِ وَ هُمْ لا يُظْلَمُونَ» - . مؤمنون / ۶۲ - {و نزد ما كتابی است كه به حق سخن می گويد و آنان مورد ستم قرار نخواهند گرفت}.

«وَ نَكْتُبُ ما قَدَّمُوا وَ آثارَهُمْ» - . يس / ۱۲ - {و آنچه را از پيش فرستاده اند درج می كنيم}.

«أَمْ يَحْسَبُونَ أَنَّا لا نَسْمَعُ سِرَّهُمْ وَ نَجْواهُمْ بَلى وَ رُسُلُنا لَدَيْهِمْ يَكْتُبُونَ» - . زخرف / ۸۰ - {آيا می پندارند كه ما راز آنها و نجوايشان را نمی شنويم!؟ چرا، و فرشتگان ما پيش آنان [حاضرند و] ثبت می كنند}.

«كُلُّ أُمَّةٍ تُدْعى إِلى كِتابِهَا الْيَوْمَ تُجْزَوْنَ ما كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ * هذا كِتابُنا يَنْطِقُ عَلَيْكُمْ بِالْحَقِّ إِنَّا كُنَّا نَسْتَنْسِخُ ما كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ» - . جاثيه / ۲۸ و ۲۹ - {هر امتی به سوی كارنامه خود فراخوانده می شود [و بديشان می گويند:] آنچه را می كرديد امروز پاداش می يابيد * اين است كتاب ما كه عليه شما به حق سخن می گويد. ما از آنچه می كرديد نسخه بر می داشتيم}.

ص: ۳۱۹

«إِذْ يَتَلَقَّى الْمُتَلَقِّيانِ عَنِ الْيَمِينِ وَ عَنِ الشِّمالِ قَعِيدٌ * ما يَلْفِظُ مِنْ قَوْلٍ إِلَّا لَدَيْهِ رَقِيبٌ عَتِيدٌ» - .[۵]

ق / ۱۷ و ۱۸ - {آن‌گاه که دو [فرشته] دریافت کننده از راست و از چپ مراقب نشسته اند * [آدمی] هیچ سخنی را به لفظ در نمی آورد مگر این‌که مراقبی آماده نزد او [آن را ضبط می کند] }.

«وَ کُلُّ شَیْ ءٍ فَعَلُوهُ فِی الزُّبُرِ * وَ کُلُّ صَغِیرٍ وَ کَبِیرٍ مُسْتَطَرٌ» - .[۶]

قمر / ۵۲ - {و هر چه کرده اند در کتاب‌ها[ی اعمالشان درج] است * و هر خرد و بزرگی [در آن] نوشته شده}.

«وَ إِذَا الصُّحُفُ نُشِرَتْ» - .[۷]

تکویر / ۱۰ - {و آن‌گاه که نامه ها ز هم بگشایند}.

«وَ إِنَّ عَلَیْکُمْ لَحافِظِینَ کِراماً کاتِبِینَ * یَعْلَمُونَ ما تَفْعَلُونَ» - . إنفطار / ۱۰ - ۱۲ - {و قطعاً بر شما نگهبانانی [گماشته شده]اند * [فرشتگان] بزرگواری که نویسندگان [اعمال شما] هستند * آن‌چه را می کنید می دانند}.

«إِنْ کُلُّ نَفْسٍ لَمَّا عَلَیْها حافِظٌ» - . طارق / ۴ - {هیچ کس نیست مگر این‌که نگاهبانی بر او [گماشته شده] است}.

**[ترجمه]

تفسیر

قال الطبرسی رحمه الله وَ یُرْسِلُ عَلَیْکُمْ حَفَظَةً أی ملائکه یحفظون أعمالکم و یحصونها علیکم و یکتبونها و فی قوله تعالی إِنَّ رُسُلَنا یعنی الملائکه الحفظه و فی قوله تعالی لَهُ مُعَقِّباتٌ قیل إنها الملائکه یتعاقبون تعقب ملائکه اللیل ملائکه النهار و ملائکه النهار ملائکه اللیل و هم الحفظه یحفظون علی العبد عمله و قیل هم أربعه أملاک مجتمعون عند صلاه الفجر و روی ذلک أیضا عن أئمتنا علیهم السلام و قیل إنهم ملائکه یحفظونه عن المهالک حتی ینتهوا به إلی المقادیر.

و فی قوله تعالی کَلَّا سَنَکْتُبُ ما یَقُولُ أی سنأمر الحفظه بإثباته علیه لنجازیه به فی الآخره و فی قوله تعالی وَ إِنَّا لَهُ کاتِبُونَ أی نأمر ملائکتنا أن یکتبوا ذلک فلا یضیع منه شی ء و قیل أی ضامنون جزاءه و فی قوله تعالی وَ لَدَیْنا کِتابٌ یَنْطِقُ بِالْحَقِّ یرید صحائف الأعمال و فی قوله تعالی إِذْ یَتَلَقَّی الْمُتَلَقِّیانِ إذ متعلقه بقوله وَ نَحْنُ أَقْرَبُ إِلَیْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِیدِ أی و نحن أعلم به و أملک له حین یتلقی المتلقیان و هما الملکان یأخذان منه عمله فیکتبانه کما یکتب المملی علیه عَنِ الْیَمِینِ وَ عَنِ الشِّمالِ قَعِیدٌ أراد عن الیمین قعید و عن الشمال قعید فاکتفی بأحدهما عن الآخر و المراد بالقعید هنا الملازم الذی لا یبرح لا القاعد الذی هو ضد القائم.

و قیل عن الیمین کاتب الحسنات و عن الشمال کاتب السیئات و قیل الحفظه أربعه ملکان بالنهار و ملکان باللیل و ما یَلْفِظُ مِنْ قَوْلٍ أی ما یتکلم بکلام فیلفظه أی

١- الرقيب: الحارس، الحافظ. العتيـد: الحاضـر المهيا و المعد للزوم الامر. و قيل: القعيد: الرصـيد. و يوصف به الواحد و الاثنين و الجمع.

٢- أى مكتوب فى الكتب التى كتبتها الحفظه.

یرمیه من فمه إِلَّا لَدَیْهِ حافظه حاضر معه یعنی الملک الموکل به إما صاحب الیمین و إما صاحب الشمال یحفظ عمله لا یغیب عنه و الهاء فی لدیه تعود إلی القول أو إلی القائل

وَ عَنْ أَبِی أُمَامَهَ عَنِ النَّبِیِّ صلی الله علیه و آله قَالَ: إِنَّ صَاحِبَ الشِّمَالِ لَیَرْفَعُ الْقَلَمَ سِتَّ سَاعَاتٍ عَنِ الْعَبْدِ الْمُسْلِمِ الْمُخْطِئِ أَوِ الْمُسِیءِ فَإِنْ نَدِمَ وَ اسْتَغْفَرَ اللَّهَ مِنْهَا أَلْقَاهَا وَ إِلَّا کَتَبَ وَاحِدَهً.

وَ فِی رِوَایَهٍ أُخْرَی إِنَّ صَاحِبَ الْیَمِینِ أَمِیرٌ عَلَی صَاحِبِ الشِّمَالِ فَإِذَا عَمِلَ حَسَنَهً کَتَبَهَا لَهُ صَاحِبُ الْیَمِینِ بِعَشْرِ أَمْثَالِهَا وَ إِذَا عَمِلَ سَیِّئَهً فَأَرَادَ صَاحِبُ الشِّمَالِ أَنْ یَکْتُبَهَا قَالَ لَهُ صَاحِبُ الْیَمِینِ أَمْسِکْ فَیُمْسِکُ عَنْهُ سَبْعَ سَاعَاتٍ فَإِنِ اسْتَغْفَرَ اللَّهَ مِنْهَا لَمْ یُکْتَبْ عَلَیْهِ شَیْ ءٌ وَ إِنْ لَمْ یَسْتَغْفِرِ اللَّهَ کُتِبَتْ لَهُ سَیِّئَهٌ وَاحِدَهٌ.

و قال فی قوله تعالی إِنَّ عَلَیْکُمْ لَحافِظِینَ أی من الملائکه یحفظون علیکم ما تعملونه من الطاعات و المعاصی ثم وصف الحفظه فقال کِراماً علی ربهم کاتِبِینَ یکتبون أعمال بنی آدم یعلمون ما تفعلون من خیر و شر فیکتبونه علیکم لا یخفی علیهم من ذلک شی ء و قیل إن الملائکه تعلم ما یفعله العبد إما باضطرار و إما باستدلال و قیل معناه یعلمون ما تفعلون من الظاهر دون الباطن.

**[ترجمه]طبرسی رحمه الله گفته است: «وَ یُرْسِلُ عَلَیْکُمْ حَفَظَهً» - . أنعام / ۶۱ - {و نگهبانانی بر شما می فرستد}، یعنی فرشتگانی که اعمالتان را نگه‌داری می کنند و اعمال را برایتان می‌شمارند و می‌نویسند. و درباره این سخن خداوند متعال: «إِنَّ رُسُلَنا ... » - . یونس / ۲۱ - {در حقیقت فرستادگان [- فرشتگان] ما ...} گفته است: یعنی فرشتگان نگهبان. و درباره این سخن خداوند متعال: «لَهُ مُعَقِّباتٌ ... » - . رعد / ۱۱ - {برای او فرشتگانی است ...} گفته است: گفته شده یعنی فرشتگان روز به دنبال فرشتگان شب، و فرشتگان شب در پی فرشتگان روز می‌آیند و آن‌ها همان فرشتگان نگه‌بان هستند که اعمال بنده را نگه‌داری می کنند. و گفته شده مقصود از معقبات، چهار فرشته هستند و که هنگام نماز صبح گرد هم می‌آیند، این سخن از ائمه ما علیهم السلام نیز روایت شده است. و گفته شده مقصود فرشتگانی هستند که بنده را تا زمانی که به تقدیرش برسانند، از مهلکه‌ها حفظ می کنند.

و درباره این سخن خداوند متعال: «کَلَّا سَنَکْتُبُ ما یَقُولُ» - . مریم / ۷۹ - {نه چنین است، به زودی آن‌چه را می گوید می نویسیم} گفته است: یعنی به نگه‌بانان امر خواهیم کرد که چیزهایی که می گوید را ثبت کنند تا به سبب آن‌ها او را در آخرت مجازات کنیم. و درباره این سخن خداوند متعال: «وَ لَدَیْنا کِتابٌ یَنْطِقُ بِالْحَقِ» - . مؤمنون / ۶۲ - {و نزد ما کتابی است که به حق سخن می گوید} گفته است: مقصود صحیفه‌های اعمال می‌باشد. و درباره این سخن خداوند متعال: «إِذْ یَتَلَقَّی الْمُتَلَقِّیانِ ... » - [۲].

ق / ۱۷ - {آن‌گاه که دو [فرشته] دریافت کننده مراقب ...} گفته است: «إذ» [از جهت نحوی] متعلق به «وَ نَحْنُ أَقْرَبُ إِلَیْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِیدِ» - . همان / ۱۶ - {و ما از شاهرگ [او] به او نزدیک‌تریم} است و یعنی ما به او داناتر و نسبت به او مسلط‌تر هستیم، زیرا آن دو دریافت کننده، که همان دو فرشته می‌باشند، مراقب او هستند و عمل او را دریافت می کنند و مانند کسی که چیزی بر او املا می‌شود، آن را می‌نویسند. «عَنِ الْیَمِینِ وَ عَنِ الشِّمالِ قَعِیدٌ» {از راست و از چپ مراقب نشسته اند} مقصود این است که یکی در راست نشسته و یکی در چپ نشسته است ولی به گفتن [صفت] \\"نشستن\\" برای یکی از آن دو

اکتفا کرده است. و مقصود از \\"نشسته\\" در این‌جا کسی است که همیشه حضور دارد، نه نشسته‌ای که متضاد ایستاده می‌ باشد.

و گفته شـده است که فرشـته راست، نویسـنده کارهای نیک و فرشـته چپ، نویسـنده کارهای بـد است. و گفته شده فرشـتگان نگه‌بـان چهار تاینـد: دو فرشـته در روز و دو فرشـته در شب. «ما يَلْفِظُ مِنْ قَوْلٍ» {[آدمی] هیـچ سـخنی را به لفظ در نمی آورد} یعنی سخنانی که می گوید و به لفظ در می آورد،

ص: ۳۲۰

یعنی از زبانش بیرون می آیـد، «إِلَّا لَدَيْهِ» {مگر این که نزد او} نگه‌بانش حاضـر است، یعنی فرشـته‌ای که بر او گمارده شـده، یا فرشـته راست و یا فرشـته چپ عمل او را حفظ می کند و از حضور او غایب نیست، و \\"هاء\\" در \\"لدیه\\"، به قول یا به قائل بر می گردد.

أبی‌أمامه نقل کرده که پیامبر صـلی الله علیه و آله فرمودند: نگه‌بان سمت چپ قلم [ثبت خطای] بنده خطاکار یا بدکار را شش ساعت بالا نگه می‌دارد؛ اگر پشـیمان شود و از آن کار از خداونـد طلب مغفرت نماید، آن را به پایین می‌اندازد، و اگر نه یک گناه برایش می‌نویسد.

در روایت دیگری آمده است: نگه‌بان سـمت راست بر نگه‌بان سمت چپ امیر است؛ هنگامی که [بنده] عمل نیکی انجام دهد، نگه‌بان سمت چپ آن را برایش ده برابر می‌نویسد، و هنگامی عمل بدی انجام دهد، وقتی نگه‌بان سمت چپ می‌خواهد آن را بنویسـد، نگه‌بـان سـمت راست به او می گویـد: دست نگه دار، او هفت سـاعت دست نگه می‌دارد؛ اگر از آن کـار از خـداوند طلب مغفرت کند، چیزی بر او نمی‌نویسد، و اگر استغفار نکند، یک گناه برایش می‌نویسد.

و درباره این سـخن خداونـد متعال: «إِنَّ عَلَيْكُمْ لَحافِظِينَ» - . إنفطار / ۱۰ - {و قطعاً بر شـما نگهبانانی [گماشته شده]اند} گفته است: یعنی عده‌ای از فرشـتگان، طاعات و معصیت‌هایی که انجام می‌دهید را نگه‌داری می کنند. سـپس به وصف آن نگه‌بانان پرداخته است و فرموده است: در نزد پروردگارشان «كِراماً» {بزرگ‌وارند} و «كاتِبِينَ» {نویسندگان}ی هستند که اعمال انسان‌ ها را می‌نویسـند و «يَعْلَمُونَ مَا تَفْعَلُونَ» {آن‌چه را می کنیـد می داننـد} چه اعمال خوب و چه اعمال بد، و آن‌ها را برایتان می‌ نویسـند و هیـچ‌یـک از اعمال از آن‌ها مخفی نمی‌مانـد. گفته شـده که فرشـتگان می‌داننـد که کاری که بنـده می کنـد از روی اضطرار است یا از روی دلیل. و گفته شده که آن‌ها کارهای ظاهری انسان‌ها را می‌دانند، نه کارهای باطنی‌اشان را.

**[ترجمه]

الأخبار

«۱»

كا، الكافي عِدَّةٌ مِنْ أَصْحَابِنَا عَنْ سَهْلِ بْنِ زِيَادٍ عَنْ يَحْيَى بْنِ الْمُبَارَكِ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ جَبَلَةَ عَنْ إِسْحَاقَ بْنِ عَمَّارٍ عَنْ أَبِي عَبْدِ

اللَّهِ علیه السلام قَالَ: إِنَّ الْمُؤْمِنَيْنِ إِذَا قَعَدَا يَتَحَدَّثَانِ قَالَتِ الْحَفَظَةُ بَعْضُهَا لِبَعْضٍ اعْتَزِلُوا بِنَا فَلَعَلَّ لَهُمَا سِرّاً وَ قَدْ سَتَرَ اللَّهُ عَلَيْهِمَا فَقُلْتُ أَ لَيْسَ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ يَقُولُ ما يَلْفِظُ مِنْ قَوْلٍ إِلَّا لَدَيْهِ رَقِيبٌ عَتِيدٌ فَقَالَ يَا إِسْحَاقُ إِنْ كَانَتِ الْحَفَظَةُ لَا تَسْمَعُ فَإِنَّ عَالِمَ السِّرِّ يَسْمَعُ وَ يَرَى.

**[ترجمه]کافی: اسحاق بن عمار نقل کرده، امام صادق علیه السلام فرمودند: هنگامی که دو مؤمن به صحبت کردن می‌نشینند، بعضی از فرشتگان نگه‌بان به بعضی دیگر می گویند: بیاید فاصله بگیریم؛ شاید آن دو رازی داشته باشند که خداوند آن را بر آن دو پوشانده است. عرض کردم: مگر خداوند عزّ و جلّ نمی‌فرماید: «ما يَلْفِظُ مِنْ قَوْلٍ إِلَّا لَدَيْهِ رَقِيبٌ عَتِيدٌ» - .[۱] ق / ۱۷ و ۱۸ - {[آدمی] هیچ سخنی را به لفظ در نمی آورد، مگر این‌که مراقبی آماده نزد او [آن را ضبط می کند] }!؟ ایشان فرمودند: ای اسحاق! اگر نگه‌بانان نیز نشنوند، خداوند دانای راز آن را می‌شنود و می‌بیند.

**[ترجمه]

«۲»

کا، الکافی عَلِيُّ بْنُ مُحَمَّدٍ عَنْ سَهْلِ بْنِ زِيَادٍ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ أَبِي نَصْرٍ عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ سَالِمٍ عَنْ إِسْحَاقَ بْنِ عَمَّارٍ قَالَ: قُلْتُ لِأَبِي عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام أَخْبِرْنِي بِأَفْضَلِ الْمَوَاقِيتِ فِي صَلَاةِ الْفَجْرِ فَقَالَ مَعَ طُلُوعِ الْفَجْرِ إِنَّ اللَّهَ تَعَالَى يَقُولُ وَ قُرْآنَ الْفَجْرِ إِنَّ قُرْآنَ الْفَجْرِ كانَ مَشْهُوداً يَعْنِي صَلَاةَ الْفَجْرِ تَشْهَدُهُ مَلَائِكَةُ اللَّيْلِ وَ مَلَائِكَةُ النَّهَارِ فَإِذَا صَلَّى الْعَبْدُ الصُّبْحَ مَعَ (۱)طُلُوعِ الْفَجْرِ أُثْبِتَتْ لَهُ مَرَّتَيْنِ أَثْبَتَهَا مَلَائِكَةُ اللَّيْلِ وَ مَلَائِكَةُ النَّهَارِ.

۱- فی نسخه من المصدر: من طلوع الفجر. م.

**[ترجمه]کافی: اسحاق بن عمار نقل کرده، به امام صادق علیه السلام عرض کردم: برایم بفرمایید که بافضیلت‌ترین زمان نماز صبح چه زمانی است؟ ایشان فرمودند: زمان طلوع فجر؛ خداوند متعال می‌فرماید: «وَ قُرْآنَ الْفَجْرِ إِنَّ قُرْآنَ الْفَجْرِ كانَ مَشْهُوداً» - . إسراء / ۷۸ - {و نماز صبح را؛ زیرا نماز صبح همواره [مقرون با] حضور [فرشتگان] است}، یعنی فرشتگان شب و روز، در هنگام نماز صبح حاضرند، هنگامی که بنده نماز صبح را را در هنگام طلوع فجر به جا بیاورد، برایش دو بار نوشته می‌شود؛ هم فرشتگان شب آن را می‌نویسند و هم فرشتگان روز.

ص: ۳۲۱

**[ترجمه]

«۳»

نهج، نهج البلاغه اعْلَمُوا عِبَادَ اللَّهِ أَنَّ عَلَيْكُمْ رَصَداً مِنْ أَنْفُسِكُمْ وَ عُيُوناً (۱)مِنْ جَوَارِحِكُمْ وَ حُفَّاظَ صِدْقٍ يَحْفَظُونَ أَعْمَالَكُمْ وَ عَدَدَ أَنْفَاسِكُمْ لَا تَسْتُرُكُمْ مِنْهُمْ ظُلْمَةُ لَيْلٍ دَاجٍ وَ لَا يُكِنُّكُمْ (۲)مِنْهُمْ بَابٌ ذُو رِتَاجٍ.

**[ترجمه]نهج البلاغه: بندگان خدا! بدانید که بر بالای [سر] شما دیده‌بان‌هایی از خودتان و چشم‌هایی از اعضایتان و نگه‌بانانی راست‌گویی هستند که از اعمال شما و تعداد نَفَس‌های شما نگه‌داری می‌کنند و حتی تاریکی شب ظلمانی نیز، شما را از آنان پوشیده نمی‌دارد و درب قفل‌دار نمی‌تواند شما را از آنان مخفی کند.

**[ترجمه]

بیان

الرصد بالتحريك القوم يرصدون و الرتاج بالكسر الغلق.

lt;meta info="\\"القوم یرصدون\\" یعنی قوم کمین می‌کنند و \\"رتاج\\" به معنای قفل است.

**[ترجمه]

«۴»

ين، كتاب حسين بن سعيد و النوادر الْحُسَيْنُ بْنُ عُلْوَانَ عَنْ عَمْرِو بْنِ شِمْرٍ عَنْ جَابِرٍ عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ علیه السلام قَالَ: سَأَلْتُهُ عَنْ مَوْضِعِ الْمَلَكَيْنِ مِنَ الْإِنْسَانِ قَالَ هَاهُنَا وَاحِدٌ وَ هَاهُنَا وَاحِدٌ يَعْنِي عِنْدَ شِدْقَيْهِ (۳).

**[ترجمه]کتاب حسین بن سعید و نوادر: جابر نقل کرده، از امام باقر علیه السلام پرسیدم: آن دو فرشته در کجای انسان حضور دارند؟ ایشان فرمودند: یکی در این‌جا و دیگری در این‌جا، مقصودشان دو طرف داخل دهان بود.

**[ترجمه]

«۵»

ین، کتاب حسین بن سعید و النوادر ابْنُ أَبِی عُمَیْرٍ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ حُمْرَانَ عَنْ زُرَارَهَ قَالَ سَمِعْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام یَقُولُ مَا مِنْ أَحَدٍ إِلَّا وَ مَعَهُ مَلَکَانِ یَکْتُبَانِ مَا یَلْفِظُهُ ثُمَّ یَرْفَعَانِ ذَلِکَ إِلَی مَلَکَیْنِ فَوْقَهُمَا فَیُثْبِتَانِ مَا کَانَ مِنْ خَیْرٍ وَ شَرٍّ وَ یُلْقِیَانِ مَا سِوَی ذَلِکَ.

**[ترجمه]کتاب حسین بن سعید و نوادر: زراره نقل کرده، از امام صادق علیه السلام شنیدم که می‌فرمودند: هر کسی به همراه خود دو فرشته دارد که هر چه می گوید را می‌نویسند و سپس آن را برای دو فرشته بالاتر از خودشان بالا می‌برند و آن دو، خوبی‌ها و بدی‌ها را می‌نویسند و چیزهای دیگر را از [قلم] می‌اندازند.

**[ترجمه]

«۶»

ین، کتاب حسین بن سعید و النوادر حَمَّادٌ عَنْ حَرِیزٍ وَ إِبْرَاهِیمَ بْنِ عُمَرَ عَنْ زُرَارَهَ عَنْ أَبِی جَعْفَرٍ علیه السلام قَالَ: لَا یَکْتُبُ الْمَلَکَانِ إِلَّا مَا نَطَقَ بِهِ الْعَبْدُ.

**[ترجمه]کتاب حسین بن سعید و نوادر: زراره نقل کرده، امام باقر علیه السلام فرمودند: آن دو فرشته، فقط چیزهایی که بنده به زبان آورده را می‌نویسند[نه چیزهایی که بر دلش گذشته را].

**[ترجمه]

«۷»

ین، کتاب حسین بن سعید و النوادر حَمَّادٌ عَنْ حَرِیزٍ عَنْ زُرَارَهَ عَنْ أَحَدِهِمَا علیهما السلام قَالَ: لَا یَکْتُبُ الْمَلَکُ إِلَّا مَا یَسْمَعُ قَالَ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ وَ اذْکُرْ رَبَّکَ فِی نَفْسِکَ تَضَرُّعاً وَ خِیفَهً قَالَ لَا یَعْلَمُ ثَوَابَ ذَلِکَ الذِّکْرِ فِی نَفْسِ الْعَبْدِ غَیْرُ اللَّهِ تَعَالَی.

**[ترجمه]کتاب حسین بن سعید و نوادر: زراره از امام باقر یا امام صادق علیهما السلام نقل کرده، فرشته فقط چیزهایی که می‌شنود را می‌نویسد، خداوند عزّ و جلّ فرمود: «وَ اذْکُرْ رَبَّکَ فِی نَفْسِکَ تَضَرُّعاً وَ خِیفَهً» - . أعراف / ۲۰۵ - {و در دل خویش پروردگارت را با تضرع و ترس یاد کن}، فرمودند: ثواب ذکری که در دل بنده است را کسی جز خداوند متعال نمی... داند.

**[ترجمه]

ین، کتاب حسین بن سعید و النوادر النَّضْرُ عَنْ حُسَيْنِ بْنِ مُوسَى عَنْ أَبِي حَمْزَةَ عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ عليه السلام قَالَ: إِنَّ فِي الْهَوَاءِ مَلَكاً يُقَالُ لَهُ إِسْمَاعِيلُ عَلَى ثَلَاثِمِائَةِ أَلْفِ مَلَكٍ كُلُّ وَاحِدٍ مِنْهُمْ عَلَى مِائَةِ أَلْفٍ يُحْصُونَ أَعْمَالَ الْعِبَادِ فَإِذَا كَانَ رَأْسُ السَّنَهِ بَعَثَ اللَّهُ إِلَيْهِمْ مَلَكاً يُقَالُ لَهُ السِّجِلُّ فَانْتَسَخَ ذَلِكَ مِنْهُمْ وَ هُوَ قَوْلُ اللَّهِ تَبَارَكَ وَ تَعَالَى يَوْمَ نَطْوِي السَّماءَ كَطَيِّ السِّجِلِّ لِلْكُتُبِ

ص: ۳۲۲

۱- جمع العين: الجاسوس و الديدبان.

۲- أی لا يستركم ولا يخفاكم

۳- الشدق بكسر الشين و فتحها و سكون الدال: زاويه الفم من باطن الخدين. و لعله إشاره إلى احاطه الملكين بما يلفظ، و شده اطلاعهما بما يتكلم.

**[ترجمه]کتاب حسین بن سعید و نوادر: أبی‌حمزهٔ نقل کرده، امام باقر علیه السلام فرمودند: در هوا، فرشته‌ای به نام اسماعیل وجود دارد که مأمور بر سیصد هزار فرشته است که هر کدام مأمور صد هزار فرشته دیگرند و اعمال بندگان را می‌شمارند، هنگامی که سال به انتهای خود می‌رسد، خداوند فرشته‌ای به نام \\"سجل\\" را به سوی آن‌ها می‌فرستد و آن نوشته‌ها را از آنان استنساخ می‌کند، و این همان سخن خداوند تبارک و تعالی است که فرمود: «یَوْمَ نَطْوِی السَّماءَ کَطَیِّ السِّجِلِّ لِلْکُتُبِ» - . أنبیاء / ۱۰۴ - {روزی که آسمان را هم‌چون در پیچیدن صفحه نامه ها در می پیچیم}.

ص: ۳۲۲

**[ترجمه]

«۹»

ین، کتاب حسین بن سعید و النوادر النَّضْرُ عَنْ عَاصِمِ بْنِ حُمَیْدٍ عَنْ أَبِی بَصِیرٍ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام فِی قَوْلِ اللَّهِ تَبَارَکَ وَ تَعَالَی إِذْ یَتَلَقَّی الْمُتَلَقِّیانِ عَنِ الْیَمِینِ وَ عَنِ الشِّمالِ قَعِیدٌ قَالَ هُمَا الْمَلَکَانِ وَ سَأَلْتُهُ عَنْ قَوْلِ اللَّهِ تَبَارَکَ وَ تَعَالَی هذا ما لَدَیَّ عَتِیدٌ قَالَ هُوَ الْمَلَکُ الَّذِی یَحْفَظُ عَلَیْهِ عَمَلَهُ وَ سَأَلْتُهُ عَنْ قَوْلِ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ قالَ قَرِینُهُ رَبَّنا ما أَطْغَیْتُهُ قَالَ هُوَ شَیْطَانٌ.

**[ترجمه]کتاب حسین بن سعید و نوادر: أبی‌بصیر نقل کرده، امام صادق علیه السلام درباره این سخن خداوند متعال: «إِذْ یَتَلَقَّی الْمُتَلَقِّیانِ عَنِ الْیَمِینِ وَ عَنِ الشِّمالِ قَعِیدٌ» - . ق / ۱۷ - {آن‌گاه که دو [فرشته] دریافت کننده از راست و از چپ مراقب نشسته اند} فرمودند: آن‌ها، دو فرشته هستند. و از ایشان درباره این سخن خداوند تبارک و تعالی: «هذا ما لَدَیَّ عَتِیدٌ» - . همان / ۲۳ - {این است آن‌چه پیش من آماده است [و ثبت کرده ام]} پرسیدم؛ ایشان فرمودند: این همان فرشته‌ای است که عمل او را حفظ می‌کند. و از ایشان درباره این سخن خداوند عزّ و جلّ: «قالَ قَرِینُهُ رَبَّنا ما أَطْغَیْتُهُ» - . همان / ۲۷ - {هم‌دمش می گوید: پروردگار ما! من او را به عصیان وا نداشتم} پرسیدم؛ ایشان فرمودند: منظور شیطان است.

**[ترجمه]

«۱۰»

ج، الإحتجاج سَأَلَ الزِّنْدِیقُ الصَّادِقَ علیه السلام مَا عِلَّةُ الْمَلَائِکَهِ الْمُوَکَّلِینَ بِعِبَادِهِ یَکْتُبُونَ عَلَیْهِمْ وَ لَهُمْ وَ اللَّهُ عَالِمُ السِّرِّ وَ مَا هُوَ أَخْفَی قَالَ اسْتَعْبَدَهُمْ بِذَلِکَ وَ جَعَلَهُمْ شُهُوداً عَلَی خَلْقِهِ لِیَکُونَ الْعِبَادُ لِمُلَازَمَتِهِمْ إِیَّاهُمْ أَشَدَّ عَلَی طَاعَهِ اللَّهِ مُوَاظَبَهً وَ عَنْ مَعْصِیَتِهِ أَشَدَّ انْقِبَاضاً وَ کَمْ مِنْ عَبْدٍ یَهُمُّ بِمَعْصِیَهٍ فَذَکَرَ مَکَانَهَا فَارْعَوَی وَ کَفَّ فَیَقُولُ رَبِّی یَرَانِی وَ حَفَظَتِی بِذَلِکَ تَشْهَدُ (۱)وَ إِنَّ اللَّهَ بِرَأْفَتِهِ وَ لُطْفِهِ أَیْضاً وَکَّلَهُمْ بِعِبَادِهِ یَذُبُّونَ عَنْهُمْ مَرَدَهَ الشَّیَاطِینِ وَ هَوَامَّ الْأَرْضِ وَ آفَاتٍ کَثِیرَهً مِنْ حَیْثُ لَا یَرَوْنَ بِإِذْنِ اللَّهِ إِلَی أَنْ یَجِیءَ أَمْرُ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ.

**[ترجمه]إحتجاج: زندیق از امام صادق علیه السلام پرسید: اگر خداوند دانای به راز و نهان است، چرا فرشتگانی بر بندگان گمارده شده‌اند و اعمال خوب و بد آنان را می‌نویسند؟ ایشان فرمودند: خداوند آنان را به آن کار گماشته و آنان را شاهدانی

بر مخلوقاتش قرار داده تا بندگان به سبب این‌که آن‌ها همیشه در کنارشان می‌باشند، بر طاعت خداوند بیشتر مواظب باشند و از معصیت خداوند بیشتر پرهیز کنند، و چه بسا بنده‌ای که قصد انجام معصیتی می‌کند و جای‌گاه آن فرشتگان را به یاد می... آورد و باز می‌ایستد و دست می‌کشد و می‌گوید خداوند مرا می‌بیند و فرشتگان نگه‌بان بر آن معصیت شهادت می‌دهند. خداوند از روی رأفت و لطفش آن فرشتگان را بر بندگانش گماشته تا هنگامی که امر خداوند عزّ و جلّ [درباره آن‌ها] سر برسد، به اذن خداوند از آن‌ها در برابر شیطان‌های گردن‌کش و موجودات درون زمین و آفت‌های زیادی که نمی‌بینند دفاع کنند.

**[ترجمه]

«۱۱»

أَقُولُ رُوِیَ فِی کِتَابِ قَضَاءِ الْحُقُوقِ وَ ثَوَابِ الْأَعْمَالِ وَ رِجَالِ الْکَشِّیِّ بِأَسَانِیدِهِمْ عَنْ إِسْحَاقَ بْنِ عَمَّارٍ قَالَ: لَمَّا کَثُرَ مَالِی أَجْلَسْتُ عَلَی بَابِی بَوَّاباً یَرُدُّ عَنِّی فُقَرَاءَ الشِّیعَهِ فَخَرَجْتُ إِلَی مَکَّهَ فِی تِلْکَ السَّنَهِ فَسَلَّمْتُ عَلَی أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام فَرَدَّ عَلَیَّ بِوَجْهٍ قَاطِبٍ مُزْوَرٍّ (۲)فَقُلْتُ لَهُ جُعِلْتُ فِدَاکَ مَا الَّذِی غَیَّرَ حَالِی عِنْدَکَ قَالَ تَغَیُّرُکَ عَلَی الْمُؤْمِنِینَ فَقُلْتُ جُعِلْتُ فِدَاکَ وَ اللَّهِ إِنِّی لَأَعْلَمُ أَنَّهُمْ عَلَی دِینِ اللَّهِ وَ لَکِنْ خَشِیتُ الشُّهْرَهَ عَلَی نَفْسِی فَقَالَ یَا إِسْحَاقُ أَ مَا عَلِمْتَ أَنَّ الْمُؤْمِنَیْنِ إِذَا الْتَقَیَا فَتَصَافَحَا أَنْزَلَ اللَّهُ بَیْنَ إِبْهَامَیْهِمَا مِائَهَ رَحْمَهٍ تِسْعَهً وَ تِسْعِینَ لِأَشَدِّهِمَا حُبّاً فَإِذَا اعْتَنَقَا غَمَرَتْهُمَا الرَّحْمَهُ فَإِذَا لَبِثَا لَا یُرِیدَانِ بِذَلِکَ إِلَّا وَجْهَ اللَّهِ تَعَالَی قِیلَ لَهُمَا غَفَرَ لَکُمَا فَإِذَا جَلَسَا یَتَسَاءَلَانِ قَالَتِ الْحَفَظَهُ بَعْضُهَا لِبَعْضٍ اعْتَزِلُوا بِنَا عَنْهُمَا فَإِنَّ لَهُمَا سِرّاً وَ قَدْ سَتَرَهُ اللَّهُ عَلَیْهِمَا قَالَ قُلْتُ جُعِلْتُ فِدَاکَ فَلَا تَسْمَعُ الْحَفَظَهُ قَوْلَهُمَا وَ لَا تَکْتُبُهُ وَ قَدْ قَالَ تَعَالَی ما یَلْفِظُ مِنْ قَوْلٍ إِلَّا لَدَیْهِ رَقِیبٌ عَتِیدٌ قَالَ فَنَکَسَ رَأْسَهُ طَوِیلًا ثُمَّ رَفَعَهُ وَ قَدْ فَاضَتْ دُمُوعُهُ عَلَی لِحْیَتِهِ

۱- فی المصدر: و حفظتی علی ذلک یشهد. م.

۲- قطب الرجل. زوی و قبض ما بین عینیه و عبس. و زور عنه: مال.

وَ قَالَ إِنْ كَانَتِ الْحَفَظَةُ لَا تَسْمَعُهُ وَ لَا تَكْتُبُهُ فَقَدْ سَمِعَهُ عَالِمُ السِّرِّ وَ أَخْفَى يَا إِسْحَاقُ خَفِ اللَّهَ كَأَنَّكَ تَرَاهُ فَإِنْ كُنْتَ لَا تَرَاهُ فَإِنَّهُ يَرَاكَ فَإِنْ شَكَكْتَ أَنَّهُ يَرَاكَ فَقَدْ كَفَرْتَ وَ إِنْ أَيْقَنْتَ أَنَّهُ يَرَاكَ ثُمَّ بَارَزْتَهُ بِالْمَعْصِيَةِ فَقَدْ جَعَلْتَهُ أَهْوَنَ النَّاظِرِينَ إِلَيْكَ (۱).

**[ترجمه]قضاء الحقوق، ثواب الأعمال و رجال کشی: اسحاق بن عمار نقل کرده، زمانی که ثروت‌مند شدم، بر در خانه‌ام دربانی نشاندم تا فقرای شیعه را از من دور کند، در آن سال به قصد مکه به راه افتادم؛ به حضور امام صادق علیه السلام رفتم تا [به ایشان] سلامی عرض کنم، ایشان با ترش‌رویی صورتشان را از من برگرداندند؛ به ایشان عرض کردم: فدایتان شوم! چه چیز سبب شده که من نزد شما تغییر کنم؟ ایشان فرمودند: تغییر کردن تو نسبت به مؤمنان. عرض کردم: فدایتان شوم! به خدا سوگند که من به خوبی می‌دانم که آن‌ها معتقد به دین خدایند، ولی ترسیدم که مشهور شوم. ایشان فرمودند: ای اسحاق! مگر نمی‌دانی که هنگامی که دو مؤمن یک‌دیگر را می‌بینند و به هم‌دیگر دست می‌دهند، خداوند صد رحمت در میان دو انگشت شست آن‌ها نازل می‌کند که نود و نه تای آن برای کسی است که دیگری را بیشتر دوست دارد، و هنگامی که هم‌دیگر را در آغوش می‌گیرند، در رحمت خداوند غرق می‌شوند، و هنگامی که فقط برای تقرب به خداوند متعال در کنار یک‌دیگر درنگ می‌کنند، به آن دو گفته می‌شود که شما بخشیده شدید، و هنگامی که می‌نشینند و از یک‌دیگر جویا می‌شوند، فرشتگان نگه‌بان می‌گویند: بیایید از کنار آن دو دور شویم؛ آن دو سرّی در میان خود دارند که خداوند آن را برایشان پوشانده است. عرض کردم: فدایتان شوم! آیا فرشتگان نگه‌بان در آن حال سخن آن دو را نمی‌شنوند و نمی‌نویسند، و حال آن‌که خداوند متعال فرمود: «ما يَلْفِظُ مِنْ قَوْلٍ إِلَّا لَدَيْهِ رَقِيبٌ عَتِيدٌ» - . همان / ۱۸ - {[آدمی] هیچ سخنی را به لفظ در نمی آورد، مگر این‌که مراقبی آماده نزد او [آن را ضبط می کند]}؟ ایشان مدتی طولانی سر به زیر انداختند و سپس سرشان را در حالی که اشک‌هایشان بر محاسنشان سرازیر شده بود بالا آوردند

ص: ۳۲۳

و فرمودند: اگر نگه‌بانان هم نشنوند و ننویسند، خداوند دانای به راز و نهان، آن را می‌شنود، ای اسحاق! از خداوند طوری بترس که گویا او را می‌بینی، و اگر تو نیز او را نبینی، او تو را می‌بیند، اگر در این که او تو را می‌بیند شک کنی، کفر ورزیده... ای و اگر یقین داشته باشی که تو را می‌بیند و با این حال با معصیت به مبارزه او روی، او را ضعیف‌ترین کسانی که به تو نگاه می‌کنند قرار داده‌ای.

**[ترجمه]

«۱۲»

سَعْدُ السُّعُودِ، رَوَاهُ مِنْ كِتَابِ قِصَصِ الْقُرْآنِ لِلْهَيْصَمِ بْنِ مُحَمَّدٍ النَّيْسَابُورِيِّ قَالَ: دَخَلَ عُثْمَانُ عَلَى رَسُولِ اللَّهِ صلی الله علیه و آله فَقَالَ أَخْبِرْنِي عَنِ الْعَبْدِ كَمْ مَعَهُ مِنْ مَلَكٍ قَالَ مَلَكٌ عَلَى يَمِينِكَ (۲)عَلَى حَسَنَاتِكَ وَ وَاحِدٌ عَلَى الشِّمَالِ فَإِذَا عَمِلْتَ حَسَنَةً كَتَبَ عَشْراً وَ إِذَا عَمِلْتَ سَيِّئَةً قَالَ الَّذِي عَلَى الشِّمَالِ لِلَّذِي عَلَى الْيَمِينِ أَكْتُبُ قَالَ لَعَلَّهُ يَسْتَغْفِرُ وَ يَتُوبُ فَإِذَا قَالَ ثَلَاثاً قَالَ نَعَمْ اكْتُبْ أَرَاحَنَا اللَّهُ مِنْهُ فَبِئْسَ الْقَرِينُ مَا أَقَلَّ مُرَاقَبَتَهُ لِلَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ وَ مَا أَقَلَّ اسْتِحْيَاءَهُ مِنْهُ (۳)يَقُولُ اللَّهُ ما يَلْفِظُ مِنْ قَوْلٍ إِلَّا لَدَيْهِ رَقِيبٌ عَتِيدٌ وَ مَلَكَانِ بَيْنَ يَدَيْكَ وَ مِنْ خَلْفِكَ يَقُولُ اللَّهُ سُبْحَانَهُ لَهُ مُعَقِّبَاتٌ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَ مِنْ خَلْفِهِ وَ مَلَكٌ قَابِضٌ عَلَى نَاصِيَتِكَ فَإِذَا

تَوَاضَعْتَ لِلَّهِ رَفَعَکَ وَ إِذَا تَجَبَّرْتَ عَلَى اللَّهِ وَضَعَکَ وَ فَضَحَکَ وَ مَلَکَانِ (۴)عَلَى شَفَتَیْکَ لَیْسَ یَحْفَظَانِ إِلَّا الصَّلَاهَ عَلَى مُحَمَّدٍ صلی الله علیه و آله وَ مَلَکٌ قَائِمٌ عَلَى فِیکَ لَا یَدَعُ أَنْ تَدْخُلَ الْحَیَّهُ فِی فِیکَ وَ مَلَکَانِ عَلَى عَیْنَیْکَ فَهَذِهِ عَشَرَهُ أَمْلَاکٍ عَلَى کُلِّ آدَمِیٍّ وَ مَلَائِکَهُ اللَّیْلِ سِوَى مَلَائِکَهِ النَّهَارِ فَهَؤُلَاءِ عِشْرُونَ مَلَکاً عَلَى کُلِّ آدَمِیٍّ وَ إِبْلِیسُ بِالنَّهَارِ وَ وُلْدُهُ بِاللَّیْلِ قَالَ اللَّهُ تَعَالَى وَ إِنَّ عَلَیْکُمْ لَحافِظِینَ الْآیَهَ وَ قَالَ عَزَّ وَ جَلَّ إِذْ یَتَلَقَّى الْمُتَلَقِّیانِ الْآیَهَ.

ثم قال السید رحمه الله و اعلم أن الله عز و جل وکل بکل إنسان ملکین یکتبان علیه الخیر و الشر و وردت الأخبار بأنه یأتیه ملکان بالنهار و ملکان باللیل و ذلک قوله تعالى لَهُ مُعَقِّباتٌ لأنهم یتعاقبون لیلا و نهارا و إن ملکی النهار یأتیانه إذا انفجر الصبح فیکتبان ما یعمله إلى غروب الشمس فإذا غربت نزل إلیه الملکان الموکلان بکتابه اللیل و یصعد الملکان الکاتبان بالنهار بدیوانه إلى الله عز و جل فلا یزال ذلک دأبهم إلى

۱- و روى الکلینی فی باب المصافحه بإسناده عن إسحاق بن عمّار نحوه.

۲- فی نسخه: عن یمینک.

۳- فی نسخه: منا.

۴- فی نسخه: و ملکان مقربان.

حضور أجله فإذا حضر أجله قالا للرجل الصالح جزاك الله من صاحب عنا خيرا فكم من عمل صالح أريتناه و كم من قول حسن أسمعتناه و كم من مجلس حسن أحضرتناه فنحن لك اليوم على ما تحبه و شفعاء إلى ربك و إن كان عاصيا قالا له جزاك الله من صاحب عنا شرا فلقد كنت تؤذينا فكم من عمل سيئ أريتناه و كم من قول سيئ أسمعتناه و كم من مجلس سوء أحضرتناه و نحن لك اليوم على ما تكره و شهيدان عند ربك.

**[ترجمه]سعد السعود: از کتاب قصص القرآن هیصم بن محمد نیشابوری نقل کرده: عثمان به حضور رسول خدا صلی الله علیه و آله رسید و عرض کرد: برایم بفرمایید چند فرشته با بنده می‌باشند؟ ایشان فرمودند: فرشته‌ای بر طرف راستت، که کارهای نیکت را می‌نویسد و یکی هم بر طرف چپت؛ هنگامی که کار نیکی انجام دهی، ده برابر می‌نویسد و هنگامی که کار بدی می کنی، فرشته‌ای که در طرف چپ است به آن که در طرف راست است می گوید: بنویسم؟ او می گوید شاید استغفار نماید و توبه کند، هنگامی که برای بار سوم این سؤال را از او کرد، می گوید: آری، بنویس، خداوند ما را از [دست] او راحت کند! چه همدم بدی است و چه کم خداوند عزّ و جلّ را مراقبت می کند و چه کم از او شرم می‌نماید. خداوند می‌فرماید: «ما یَلْفِظُ مِنْ قَوْلٍ إِلَّا لَدَیْهِ رَقِیبٌ عَتِیدٌ» - . همان - {[آدمی] هیچ سخنی را به لفظ در نمی آورد، مگر این که مراقبی آماده نزد او [آن را ضبط می کند]}، و دو فرشته در مقابل و پشت تو هستند، هداوند سبحان می‌فرماید: «لَهُ مُعَقِّباتٌ مِنْ بَیْنِ یَدَیْهِ وَ مِنْ خَلْفِهِ» - . رعد / ۱۱ - {برای او فرشتگانی است که پی در پی او را از پیش رو و از پشت سرش [پاسداری می کنند]}، و فرشته‌ای پیشانی تو را گرفته است و هنگامی که برای خداوند فروتنی کنی، تو را بلند می کند و هنگامی که بر خداوند گردن‌کشی کنی، تو را به زمین می‌زند و رسوایت می کند، و دو فرشته بر روی دو لب تو هستند که فقط صلوات بر محمد صلی الله علیه و آله را ثبت می کنند، و فرشته‌ای بر روی دهانت ایستاده که نمی گذارد مار در دهانت داخل شود، و دو فرشته بر روی دو چشمت هستند که این‌ها همه با هم ده فرشته می‌شوند و [این ده فرشته] بر هر انسانی گمارده شده‌اند و فرشتگان شب متفاوت از فرشتگان روز هستند که همگی در مجموع بیست فرشته می‌باشند که بر هر انسان گماشته شده‌اند، به علاوه خود ابلیس در روز، و فرزندان ابلیس در شب، خداوند متعال فرمود: «وَ إِنَّ عَلَیْکُمْ لَحافِظِینَ ... » - . إنفطار / ۱۰ - {و قطعاً بر شما نگه‌بانانی [گماشته شده]اند ...}، و خداوند عزّ و جلّ فرمود: «إِذْ یَتَلَقَّی الْمُتَلَقِّیانِ ... » - . ق / ۱۷ - {آن گاه که دو [فرشته] دریافت کننده ...}.

سید رحمه الله گفته است: باید دانست که خداوند عزّ و جلّ برای هر انسانی دو فرشته گمارده است که کارهای خوب و بد او را می‌نویسند، و در روایات آمده است که دو فرشته در روز و دو فرشته در شب نزد او می‌آیند، و این همان سخن خداوند متعال است [که فرمود]: «لَهُ مُعَقِّباتٌ ... » {برای او فرشتگانی است که پی در پی ...}؛ زیرا آن‌ها شبانه روز در پی یک‌دیگر می‌آیند. و دو فرشته روز هنگام طلوع فجر می‌آیند و کارهایی که تا غروب خورشید انجام می‌دهد را می‌نویسند و زمانی که خورشید غروب کرد، دو فرشته‌ای که مأمور نوشتن در شب هستند بر او فرود می‌آیند و دو فرشته‌ای که در روز می‌نوشتند، با دفتر خود به پیش گاه خداوند عزّ و جلّ صعود می کنند و تا هنگامی

ص: ۳۲۴

که اجل انسان سر برسد، همواره این روند انجام می گیرد. زمانی که اجل انسان سر برسد، آن دو فرشته[ای که در آن زمان بر

بالای سر او هستند]، اگر انسان صالحی باشد، به او می گویند: خداوند تو را به سبب هم‌دمی خوبت با ما جزای خیر دهد! چه اعمال صالحی که به ما نشان دادی و چه سخنان نیکویی که به ما شنواندی و چه مجلس‌های نیکویی که ما را در آن حاضر کردی؛ ما امروز چنانیم که تو دوست داشته باشی و شفیع تو به سوی پرودگار می‌شویم. و اگر معصیت‌کار باشد، به او می... گویند: خداوند تو را به سبب هم‌دمی بدت با ما جزای شر دهد! همواره ما را اذیت کرده‌ای، چه اعمال بدی که به ما نشان دادی و چه سخنان بدی که به ما شنواندی و چه مجلس‌های بدی که ما را در آن حاضر کردی، و ما امروز چنانیم که تو بدت می‌آید و نزد پرودگارت گواهی می‌دهیم.

**[ترجمه]

«۱۳»

وَ فِی رِوَایَةٍ أَنَّهُمَا إِذَا أَرَادَ النُّزُولَ صَبَاحاً وَ مَسَاءً نَسَخَ لَهُمَا إِسْرَافِیلُ عَمَلَ الْعَبْدِ مِنَ اللَّوْحِ الْمَحْفُوظِ فَیُعْطِیهِمَا ذَلِکَ فَإِذَا صَعِدَا صَبَاحاً وَ مَسَاءً بِدِیوَانِ الْعَبْدِ قَابَلَهُ إِسْرَافِیلُ بِالنُّسْخَةِ الَّتِی نَسَخَ لَهُمَا حَتَّی یَظْهَرَ أَنَّهُ کَانَ کَمَا نَسَخَ لَهُمَا.

**[ترجمه]در روایت دیگری آمده است که هنگامی که آن دو می‌خواهند در وقت صبح و عصر نازل شوند، اسرافیل اعمال بنده را از لوح محفوظ برای آن دو نسخه‌برداری می کند، و هنگامی که آن دو در وقت صبح و عصر، دفتر اعمال بنده را بالا بردند، اسرافیل آن را با آن نسخه‌ای که استنساخ کرده مقایسه می کند تا بداند که همان‌طور است که او نسخه‌برداری کرده است.

**[ترجمه]

«۱۴»

وَ عَنِ ابْنِ مَسْعُودٍ أَنَّهُ قَالَ: الْمَلَکَانِ یَکْتُبَانِ أَعْمَالَ الْعَلَانِیَةِ فِی دِیوَانٍ وَ أَعْمَالَ السِّرِّ فِی دِیوَانٍ آخَرَ(۱).

**[ترجمه]از إبن مسعود نقل شده، آن دو فرشته، اعمال آشکار را در دفتری و اعمال نهانی را در دفتری دیگر می‌نویسند.

**[ترجمه]

«۱۵»

کا، الکافی الْعِدَّةُ عَنِ الْبَرْقِیِّ عَنْ عُثْمَانَ بْنِ عِیسَی عَنْ سَمَاعَةَ عَنْ أَبِی بَصِیرٍ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ: إِنَّ الْمُؤْمِنَ لَیَهُمُّ بِالْحَسَنَةِ وَ لَا یَعْمَلُ بِهَا فَتُکْتَبُ لَهُ حَسَنَةٌ فَإِنْ هُوَ عَمِلَهَا کُتِبَتْ لَهُ عَشْرُ حَسَنَاتٍ وَ إِنَّ الْمُؤْمِنَ لَیَهُمُّ بِالسَّیِّئَةِ أَنْ یَعْمَلَهَا فَلَا یَعْمَلُهَا فَلَا تُکْتَبُ عَلَیْهِ.

**[ترجمه]کافی: أبی‌بصیر نقل کرده، امام صادق علیه السلام فرمودند: مؤمن قصد انجام کاری نیک می کند و هنوز آن را

انجام نداده، کار نیکی برایش نوشته می‌شود، و اگر آن را انجام دهد، برایش ده کار نیک نوشته می‌شود. و مؤمن قصد انجام کاری بد می‌کند، ولی آن را انجام نمی‌دهد و چیزی بر او نوشته نمی‌شود.

**[ترجمه]

«۱۶»

كا، الكافی الْعِدَّهُ عَنِ الْبَرْقِيِّ عَنْ عَلِيِّ بْنِ حَفْصٍ الْعُوسِيِّ عَنْ عَلِيِّ بْنِ السَّائِحِ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مُوسَى بْنِ جَعْفَرٍ عَنْ أَبِيهِ قَالَ: سَأَلْتُهُ عَنِ الْمَلَكَيْنِ هَلْ يَعْلَمَانِ بِالذَّنْبِ إِذَا أَرَادَ الْعَبْدُ أَنْ يَفْعَلَهُ أَوِ الْحَسَنَهِ فَقَالَ رِيحُ الْكَنِيفِ وَ رِيحُ الطِّيبِ (۲)سَوَاءٌ قُلْتُ لَا قَالَ إِنَّ الْعَبْدَ إِذَا هَمَّ بِالْحَسَنَهِ خَرَجَ نَفَسُهُ طَيِّبَ الرِّيحِ فَقَالَ صَاحِبُ الْيَمِينِ لِصَاحِبِ الشِّمَالِ قُمْ (۳)فَإِنَّهُ قَدْ هَمَّ بِالْحَسَنَهِ فَإِذَا فَعَلَهَا كَانَ لِسَانُهُ قَلَمَهُ وَ رِيقُهُ مِدَادَهُ فَأَثْبَتَهَا لَهُ وَ إِذَا هَمَّ بِالسَّيِّئَهِ خَرَجَ نَفَسُهُ مُنْتِنَ الرِّيحِ فَيَقُولُ صَاحِبُ الشِّمَالِ لِصَاحِبِ الْيَمِينِ

ص: ۳۲۵

۱- الديوان: مجتمع الصحف. و الكتاب يكتب فيه أهل الجيش و أهل العطيه، و الجمع دواوين و دياوين.

۲- بفتح الطاء و تشديد الياء، أو بكسر الطاء، و كان هذين ريحان معنويان يجدهما الملائكه قاله المصنّف فی المرآه.

۳- فی نسخه: قف.

قِفْ فَإِنَّهُ قَدْ هَمَّ بِالسَّيِّئَهِ فَإِذَا هُوَ فَعَلَهَا كَانَ لِسَانُهُ قَلَمَهُ وَ رِيقُهُ مِدَادَهُ فَأَثْبَتَهَا عَلَيْهِ.

**[ترجمه]کافی: عبدالله بن موسی بن جعفر علیه السلام نقل کرده، از پدرم پرسیدم: آیا آن دو فرشته می‌فهمند که بنده قصد انجام کار نیک یا بدی را دارد؟ ایشان فرمودند: آیا بوی مستراح و بوی خوب با هم یکی هستند؟ عرض کردم: خیر. ایشان فرمودند: هنگامی که بنده قصد انجام کار نیکی را می‌کند، روح او بوی خوبی می‌دهد و فرشته طرف راست به فرشته سمت چپ می‌گوید: برخیز! او قصد انجام کاری نیک کرده است، اگر بنده آن کار را انجام دهد، زبان آن فرشته قلمش می‌شود و آب دهانش جوهر می‌گردد و آن کار نیک را برایش می‌نویسد. و هنگامی که قصد کار بدی می‌کند، روحش بوی گندی می‌گیرد و فرشته طرف چپ به فرشته سمت راست می‌گوید:

ص: ۳۲۵

بایست! او قصد انجام کار بدی را کرده است، اگر آن کار را انجام دهد، زبانش قلمش می‌گردد و آب دهانش جوهر و آن کار بد را بر او می‌نویسد.

**[ترجمه]

«۱۷»

کا، الکافی مُحَمَّدُ بْنُ یَحْیَی عَنِ ابْنِ عِیسَی عَنْ عَلِیِّ بْنِ الْحَکَمِ عَنْ فُضَیْلِ بْنِ عُثْمَانَ الْمُرَادِیِّ قَالَ سَمِعْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام یَقُولُ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله أَرْبَعٌ مَنْ کُنَّ فِیهِ لَمْ یَهْلِکْ عَلَی اللَّهِ بَعْدَهُنَّ إِلَّا هَالِکٌ (۱)یَهُمُّ الْعَبْدُ الْحَسَنَهَ فَیَعْمَلُهَا فَإِنْ هُوَ لَمْ یَعْمَلْهَا کَتَبَ اللَّهُ لَهُ حَسَنَهً بِحُسْنِ نِیَّتِهِ وَ إِنْ هُوَ عَمِلَهَا کَتَبَ اللَّهُ لَهُ عَشْراً وَ یَهُمُّ بِالسَّیِّئَهِ أَنْ یَعْمَلَهَا فَإِنْ لَمْ یَعْمَلْهَا لَمْ یُکْتَبْ عَلَیْهِ شَیْ ءٌ وَ إِنْ هُوَ عَمِلَهَا أُجِّلَ سَبْعَ سَاعَاتٍ وَ قَالَ صَاحِبُ الْحَسَنَاتِ لِصَاحِبِ السَّیِّئَاتِ وَ هُوَ صَاحِبُ الشِّمَالِ لَا تَعْجَلْ عَسَی أَنْ یُتْبِعَهَا بِحَسَنَهٍ تَمْحُوهَا فَإِنَّ اللَّهَ یَقُولُ إِنَّ الْحَسَناتِ یُذْهِبْنَ السَّیِّئاتِ أَوِ الِاسْتِغْفَارَ فَإِنْ هُوَ قَالَ أَسْتَغْفِرُ اللَّهَ الَّذِی لا إِلهَ إِلَّا هُوَ عالِمُ الْغَیْبِ وَ الشَّهادَهِ الْعَزِیزُ الْحَکِیمُ الْغَفُورُ الرَّحِیمُ ذُو الْجَلالِ وَ الْإِکْرامِ وَ أَتُوبُ إِلَیْهِ لَمْ یُکْتَبْ عَلَیْهِ شَیْ ءٌ وَ إِنْ مَضَتْ سَبْعُ سَاعَاتٍ وَ لَمْ یُتْبِعْهَا بِحَسَنَهٍ وَ لَا اسْتِغْفَارٍ (۲)قَالَ صَاحِبُ الْحَسَنَاتِ لِصَاحِبِ السَّیِّئَاتِ اکْتُبْ عَلَی الشَّقِیِّ الْمَحْرُومِ.

**[ترجمه]کافی: عثمان مرادی نقل کرده، شنیدم که امام صادق علیه السلام می‌فرمودند: رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمودند: چهار دسته‌اند که هر کس از آن‌ها باشد، در پیش گاه خداوند هلاک نمی‌شود مگر این‌که از کسانی باشد که هلاکت در وجودشان سرشته شده است: بنده قصد انجام کار نیکی می‌کند و آن را انجام می‌دهد، اگر آن را انجام ندهد، خداوند به سبب حسن نیتش یک کار نیک برایش می‌نویسد و اگر آن را انجام دهد، خداوند ده کار نیک برایش می‌نویسد، و قصد انجام کار بدی می‌کند، اگر آن را انجام ندهد، بر او چیزی نوشته نمی‌شود و اگر آن را انجام دهد، هفت ساعت به او زمان داده می‌شود، فرشته کارهای نیک به فرشته کارهای بد که فرشته سمت چپ است می‌گوید: عجله نکن؛ شاید کار نیکی بعد از آن انجام دهد که آن را محو کند، چرا که خداوند می‌فرماید: «إِنَّ الْحَسَناتِ یُذْهِبْنَ السَّیِّئاتِ» - . هود / ۱۱۴ - {همانا خوبی‌ها بدی‌ها را از میان می برد}، یا استغفار نماید. اگر او بگوید طلب آمرزش می‌کنم از خداوندی که «لا إِلهَ إِلَّا هُوَ عالِمُ

الْغَيْبِ وَ الشَّهادَهِ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ» - . حشر / ۲۲ - «الْغَفُورُ الرَّحِيمُ» - . يونس / ۱۰۷ - «ذُو الْجَلالِ وَ الْإِكْرامِ» - . الرحمن / ۲۷ - { كه غير از او معبودى نيست، داننـده غيب و آشـكار است} [و] {آمرزنـده مهربان است} [و] { باشـكوه و ارجمند} [است] و به سـوى او بـاز مى گردم، چيزى بر او نوشته نمى‌شـود، و اگر آن هفت سـاعت بگـذرد و كـار نيكى به دنبـال آن انجـام ندهـد و استغفار ننمايد، فرشته كارهاى نيك به فرشته كارهاى بد مى گويد: [آن گناه را] بر اين شقاوت‌مند محروم [از رحمت خداوند] بنويس.

**[ترجمه]

«۱۸»

نهج، نهج البلاغه قَالَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ عليه السـلام فَاتَّقُوا اللَّهَ الَّذِى أَنْتُمْ بِعَيْنِهِ وَ نَوَاصِيكُمْ بِيَدِهِ وَ تَقَلُّبُكُمْ فِى قَبْضَتِهِ إِنْ أَسْرَرْتُمْ عَلِمَهُ وَ إِنْ أَعْلَنْتُمْ كَتَبَهُ وَ قَدْ وَكَّلَ بِذَلِكَ حَفَظَهً كِرَاماً لَا يُسْقِطُونَ حَقّاً وَ لَا يُثْبِتُونَ بَاطِلًا.

ص: ۳۲۶

۱- قـال المصـنّف فى مرآه العقول: اعلم أن الهلاـك فى قوله: يهلـك بمعنى الخسـران و اسـتحقاق العقـاب، و فى قوله: هـالك بمعنى الضـلال و الشقاوه الجبليه، و تعديته بكلمه على إما بتضمين الورود، أى لم يهلك حين وروده على اللّه، أو معنى الاجتراء أى مجترئـا على اللّه، أو معنى العلو و الرفعه، كـأن من يعصيه تعـالى يـترفع عليه و يخاصـمه. و يحتمـل أن يكون على بمعنى فى نحوه قوله تعـالى: عَلى حِينِ غَفْلَهٍ أى فى معرفته و أوامره و نواهيه، أو بمعنى من بتضـمين معنى الحينيه، كمـا فى قوله تعالى: «إِذَا اكْتالُوا عَلَى النَّاسِ يَسْ تَوْفُونَ» أو بمعنى عن بتضـمين معنى المجاوزه، أو بمعنى مع أى حالكونه معه و مع ما هو عليه من اللطف و العنـايه. أقول: الخصـال الاـربع: اولها أن يهم بالحسـنه من دون عمل، الثانيه أن يعمل بها، الثالث أن يهم بالسـيئه من دون عمل و الرابعه أن يعمل بها و لكن يتبعها بحسنه تمحوها، أو استغفار قبل مضى سبع ساعات.

۲- فى المصدر: و لم يتبعها حسنه و استغفار. م.

**[ترجمه]نهج البلاغه: اميرالمؤمنين عليه السلام فرمودند: از خداوند تقوا كنيد، شما در مقابل چشم اوييد و پيشانی‌های شما به دست او است و زندگی شما تحت تسلط اوست؛ اگر كاری را پنهان كنيد، آن را می‌داند و اگر كاری آشكارا انجام دهيد، بر شما فرشتگانی گرامی گماشته است كه هيچ حقيقتی را [از قلم] نمی‌اندازند و هيچ چيز نادرستی ثبت نمی‌كنند.

ص: ۳۲۶

**[ترجمه]

«۱۹»

يب، تهذيب الأحكام مُحَمَّدُ بْنُ عَلِيِّ بْنِ مَحْبُوبٍ عَنِ الْيَقْطِينِيِّ عَنِ الْحَسَنِ بْنِ عَلِيٍّ عَنْ إِبْرَاهِيمَ بْنِ عَبْدِ الْحَمِيدِ قَالَ سَمِعْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام يَقُولُ إِنَّ أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ عليه السلام كَانَ إِذَا أَرَادَ قَضَاءَ الْحَاجَةِ وَقَفَ عَلَى بَابِ الْمَذْهَبِ (۱)ثُمَّ الْتَفَتَ يَمِيناً وَ شِمَالًا إِلَى مَلَكَيْهِ فَيَقُولُ أَمِيطَا عَنِّی (۲)فَلَكُمَا اللَّهُ عَلَيَّ أَنْ لَا أُحْدِثَ حَدَثاً حَتَّى أَخْرُجَ إِلَيْكُمَا.

**[ترجمه]تهذيب الأحكام: ابراهيم بن عبدالحميد نقل كرده، شنيدم كه امام صادق عليه السلام می‌فرمودند: اميرالمؤمنين عليه السلام هنگامی كه می‌خواستند قضای حاجت كنند، بر در مستراح می‌ايستادند و نگاهی به چپ و راست خود می‌نمودند و به دو فرشته خود می‌فرمودند: از من دور شويد، خداوند برايتان شاهد است كه تا به نزد شما برگردم كاری انجام نمی‌دهم.

**[ترجمه]

«۲۰»

ين، كتاب حسين بن سعيد و النوادر ابْنُ الْمُغِيرَةِ عَنْ جَمِيلِ بْنِ دَرَّاجٍ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام قَالَ: إِذَا هَمَّ الْعَبْدُ بِسَيِّئَةٍ لَمْ تُكْتَبْ عَلَيْهِ وَ إِذَا هَمَّ بِحَسَنَةٍ كُتِبَتْ لَهُ.

**[ترجمه]كتاب حسين بن سعيد و نوادر: جميل بن دراج نقل كرده، امام صادق عليه السلام فرمودند: هنگامی كه بنده قصد انجام كار بدی را می‌كند، بر او چيزی نوشته نمی‌شود و هنگامی كه قصد انجام كار نيكی كند، برايش نوشته می‌شود.

**[ترجمه]

«۲۱»

عد، العقائد اعْتِقَادُنَا أَنَّهُ مَا مِنْ عَبْدٍ إِلَّا وَ مَلَكَانِ مُوَكَّلَانِ بِهِ يَكْتُبَانِ جَمِيعَ أَعْمَالِهِ وَ مَنْ هَمَّ بِحَسَنَةٍ وَ لَمْ يَعْمَلْهَا كُتِبَ لَهُ حَسَنَةٌ فَإِنْ عَمِلَهَا كُتِبَ لَهُ عَشْرٌ فَإِنْ هَمَّ بِسَيِّئَةٍ لَمْ تُكْتَبْ حَتَّى يَعْمَلَهَا فَإِنْ عَمِلَهَا كُتِبَ عَلَيْهِ سَيِّئَةٌ وَاحِدَةٌ (۳)وَ الْمَلَكَانِ يَكْتُبَانِ عَلَى الْعَبْدِ كُلَّ شَيْ ءٍ حَتَّى النَّفْخَ فِی الرَّمَادِ قَالَ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ وَ إِنَّ عَلَيْكُمْ لَحافِظِينَ كِراماً كاتِبِينَ يَعْلَمُونَ ما تَفْعَلُونَ وَ مَرَّ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ عليه السلام بِرَجُلٍ وَ هُوَ يَتَكَلَّمُ بِفُضُولِ الْكَلَامِ فَقَالَ يَا هَذَا إِنَّكَ تُمْلِی عَلَى كَاتِبَيْكَ (۴)كِتَاباً إِلَى رَبِّكَ فَتَكَلَّمْ بِمَا يَعْنِيكَ وَ دَعْ مَا لَا

يَغْنِيكَ.

**[ترجمه]عقاید: اعتقاد ما این است که بر هر بنده‌ای دو فرشته گمارده شده که همه اعمال او را می‌نویسند، و هر کس قصد انجام کار نیکی کند و آن را انجام ندهد، یک کار نیک برایش نوشته می‌شود و اگر آن را انجام دهد، ده کار نیک برایش نوشته می‌شود. و هر کس قصد انجام کار بدی کند، تا آن را انجام ندهد برایش چیزی نوشته نمی‌شود، و اگر آن را انجام دهد، برایش یک کار بد نوشته می‌شود. و این که آن دو فرشته همه کارهای بنده را بر او می‌نویسند، حتی فوت کردن در خاکستر را، خداوند عزّ و جلّ فرمود: «وَ إِنَّ عَلَيْكُمْ لَحافِظِينَ كِراماً كاتِبِينَ يَعْلَمُونَ ما تَفْعَلُونَ» - . إنفطار / ۱۰ - ۱۲ - {و قطعاً بر شما نگه‌بانانی [گماشته شده]اند * [فرشتگان] بزرگواری که نویسندگان [اعمال شما] هستند * آن‌چه را می کنید می دانند}. امیرالمؤمنین علیه السلام از کنار مردی که سخنان بیهوده می‌گفت گذشتند و فرمودند: ای تو! اکنون مشغول املا کردن نوشته‌ای بر آن دو فرشته نویسنده‌ای که آن را به نزد پرودگارت می‌برند، چیزهایی بگو که به کارت آید و آن‌چه که به کارت نمی‌آید را رها کن.

**[ترجمه]

«۲۲»

وَ قَالَ علیه السلام لَا يَزَالُ الرَّجُلُ الْمُسْلِمُ يُكْتَبُ مُحْسِناً مَا دَامَ سَاكِتاً فَإِذَا تَكَلَّمَ كُتِبَ إِمَّا مُحْسِناً أَوْ مُسِيئاً وَ مَوْضِعُ الْمَلَكَيْنِ مِنِ ابْنِ آدَمَ الشِّدْقَانِ صَاحِبُ الْيَمِينِ يَكْتُبُ الْحَسَنَاتِ وَ صَاحِبُ الشِّمَالِ يَكْتُبُ السَّيِّئَاتِ وَ مَلَكَا النَّهَارِ يَكْتُبَانِ عَمَلَ الْعَبْدِ بِالنَّهَارِ وَ مَلَكَا اللَّيْلِ يَكْتُبَانِ عَمَلَ الْعَبْدِ فِي اللَّيْلِ.

**[ترجمه]و ایشان علیه السلام فرمودند: مرد مسلمان تا هنگامی که ساکت است، نیکوکار نوشته می‌شود، و هنگام که سخن گوید، یا نیکوکار و یا بدکار نوشته می‌شود، و جای آن دو فرشته بر روی دو طرف داخل دهان انسان است، فرشته راست کارهای نیک را می‌نویسد و فرشته چپ کارهای بد را، و دو فرشته روز اعمال روز بنده را و دو فرشه شب اعمال شب بنده را می‌نویسند.

**[ترجمه]

«۲۳»

وَ رَوَى الصَّدُوقُ رَحِمَهُ اللَّهُ فِي كِتَابِ فَضَائِلِ الشِّيعَهِ عَنْ أَبِيهِ عَنْ سَعْدٍ عَنْ عَبَّادِ بْنِ سُلَيْمَانَ عَنْ سَدِيرٍ الصَّيْرَفِيِّ (۵)عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ: دَخَلْتُ عَلَيْهِ وَ عِنْدَهُ أَبُو بَصِيرٍ وَ مُيَسِّرٌ وَ عِدَّهٌ مِنْ جُلَسَائِهِ فَلَمَّا أَنْ أَخَذْتُ مَجْلِسِي أَقْبَلَ عَلَيَّ بِوَجْهِهِ وَ قَالَ

۱- أي باب الكنيف.

۲- أی ابعد او تنحا عنی.

۳- فی المصدر: و ان عملها اجل سبع ساعات فان تاب قبلها لم یکتب علیه و ان لم یتب کتب علیه سیئه واحده. م.

۴- فی نسخه: ملائکتک.

۵- سدیر وزان شریف.

يَا سَدِيرُ أَمَا إِنَّ وَلِيَّنَا لَيَعْبُدُ اللَّهَ قَائِماً وَ قَاعِداً وَ نَائِماً وَ حَيّاً وَ مَيِّتاً قَالَ قُلْتُ جُعِلْتُ فِدَاكَ أَمَّا عِبَادَتُهُ قَائِماً وَ قَاعِداً وَ حَيّاً فَقَدْ عَرَفْنَا فَكَيْفَ يَعْبُدُ اللَّهَ نَائِماً وَ مَيِّتاً قَالَ إِنَّ وَلِيَّنَا لَيَضَعُ رَأْسَهُ فَيَرْقُدُ فَإِذَا كَانَ وَقْتُ الصَّلَاهِ وَكَّلَ بِهِ مَلَكَيْنِ خُلِقَا فِي الْأَرْضِ لَمْ يَصْعَدَا إِلَى السَّمَاءِ وَ لَمْ يَرَيَا مَلَكُوتَهُمَا فَيُصَلِّيَانِ عِنْدَهُ حَتَّى يَنْتَبِهَ فَيَكْتُبُ اللَّهُ ثَوَابَ صَلَاتِهِمَا لَهُ وَ الرَّكْعَهُ مِنْ صَلَاتِهِمَا تَعْدِلُ أَلْفَ صَلَاهٍ مِنْ صَلَاهِ الْآدَمِيِّينَ وَ إِنَّ وَلِيَّنَا لَيَقْبِضُهُ اللَّهُ إِلَيْهِ فَيَصْعَدُ مَلَكَاهُ إِلَى السَّمَاءِ فَيَقُولَانِ يَا رَبَّنَا عَبْدُكَ فُلَانُ بْنُ فُلَانٍ انْقَطَعَ وَ اسْتَوْفَى أَجَلَهُ وَ لَأَنْتَ أَعْلَمُ مِنَّا بِذَلِكَ فَأْذَنْ لَنَا نَعْبُدْكَ فِي آفَاقِ سَمَائِكَ وَ أَطْرَافِ أَرْضِكَ قَالَ فَيُوحِي اللَّهُ إِلَيْهِمَا إِنَّ فِي سَمَائِي لَمَنْ يَعْبُدُنِي وَ مَا لِي فِي عِبَادَتِهِ مِنْ حَاجَهٍ بَلْ هُوَ أَحْوَجُ إِلَيْهَا وَ إِنَّ فِي أَرْضِي لَمَنْ يَعْبُدُنِي حَقَّ عِبَادَتِي وَ مَا خَلَقْتُ خَلْقاً أَحْوَجَ إِلَيَّ مِنْهُ فَاهْبِطَا إِلَى قَبْرِ وَلِيِّي فَيَقُولَانِ يَا رَبَّنَا مَنْ هَذَا يَسْعَدُ بِحُبِّكَ إِيَّاهُ قَالَ فَيُوحِي اللَّهُ إِلَيْهِمَا ذَلِكَ مَنْ أَخَذَ مِيثَاقَهُ بِمُحَمَّدٍ عَبْدِي وَ وَصِيِّهِ وَ ذُرِّيَّتِهِمَا بِالْوَلَايَهِ اهْبِطَا إِلَى قَبْرِ وَلِيِّي فُلَانِ بْنِ فُلَانٍ فَصَلِّيَا عِنْدَهُ إِلَى أَنْ أَبْعَثَهُ فِي الْقِيَامَهِ قَالَ فَيَهْبِطُ الْمَلَكَانِ فَيُصَلِّيَانِ عِنْدَ الْقَبْرِ إِلَى أَنْ يَبْعَثَهُ اللَّهُ فَيَكْتُبُ ثَوَابَ صَلَاتِهِمَا لَهُ وَ الرَّكْعَهُ مِنْ صَلَاتِهِمَا تَعْدِلُ أَلْفَ صَلَاهٍ مِنْ صَلَاهِ الْآدَمِيِّينَ قَالَ سَدِيرٌ جُعِلْتُ فِدَاكَ يَا ابْنَ رَسُولِ اللَّهِ فَإِذاً وَلِيُّكُمْ نَائِماً وَ مَيِّتاً أَعْبَدُ مِنْهُ حَيّاً وَ قَائِماً قَالَ فَقَالَ هَيْهَاتَ يَا سَدِيرُ إِنَّ وَلِيَّنَا لَيُؤْمِنُ عَلَى اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ يَوْمَ الْقِيَامَهِ فَيُجِيزُ أَمَانَهُ.

**[ترجمه]فضائل الشیعهْ: سدیر صیرفی نقل کرده، به محضر امام صادق علیه السلام رفتم، أبوبصیر و میسر و عده‌ای از هم... نشینان دیگر ایشان نیز حاضر بودند. هنگامی که در جای خود نشستم، ایشان رو به من نمودند و فرمودند:

ص: ۳۲۷

ای سدیر! بدان که دوست‌داران ما خداوند را در حال ایستاده و نشسته و خواب و بیداری و زنده و مرده عبادت می کنند. عرض کردم: فدایتان شوم! عبادت در حال ایستاده و نشسته و زنده را می‌شناسیم، اما چگونه خداوند را در حالی که خواب است و مرده است عبادت می کند؟ ایشان فرمودند: دوست‌دار ما سرش را روی زمین می گذارد و می‌خوابد و هنگامی که وقت نماز برسد، [خداوند] دو فرشته‌ای که در زمین آفریده شده‌اند و هیچ گاه به آسمان نمی‌روند و ملکوت خود را نمی‌بینند را بر او مأمور می کند و آن دو نزد آن‌قدر او نماز می گزارند تا بیدار شود و خداوند ثواب نماز آن دو را برای او می‌نویسد و هر رکعت نماز آن دو معادل هزار نماز از نمازهای انسان‌هاست. هنگامی که خداوند دوست‌دار ما را قبض روح می کند، دو فرشته او به آسمان می‌روند و عرض می کنند: ای پرودگار ما! بنده‌ات فلانی پسر فلانی از دنیا رفت و اجلش فرا رسید، و تو خود بهتر از ما این را می‌دانی، به ما اذن بده که تو را در افق‌های آسمان و اطراف زمینت عبادت کنیم؛ خداوند به آن دو وحی می کند که در آسمان، کسانی هستند که مرا عبادت کنند و من نیز به عبادتشان نیازی ندارم، بلکه آن‌ها به عبادت من نیاز دارند، و در زمین نیز هستند کسانی که حق عبادت مرا به جا آورند و من مخلوقی محتاج‌تر از او نیافریده‌ام، به قبر دوست‌دار من هبوط کنید. آن دو عرض می کنند: ای پروردگار ما! او کیست که به سعادت این محبت تو رسیده است؟ خداوند به آن دو وحی می کند: او کسی است که میثاقش به بنده‌ام محمد و وصیش و ذریه آن دو به ولایت را نگه داشته است، به قبر دوست... دار من، فلانی پسر فلانی هبوط کنید و تا زمانی که او را در قیامت برانگیزم، نزد او نماز گزارید. آن دو فرشته فرود می‌آیند و تا هنگامی که خداوند او را برانگیزد کنار قبرش نماز می گزارند و ثواب نمازشان که هر رکعت آن معادل هزار رکعت نماز از نماز انسان‌هاست، برای او نوشته می‌شود. سدیر نقل کرده، عرض کردم: فدایتان شوم ای فرزند رسول خدا! آیا هنگامی که دوست‌دار شما خوابیده و مرده، عابدتر از هنگامی است که زنده و ایستاده است؟ ایشان فرمودند: دور باد! ای سدیر! دوست‌دار ما در روز قیامت از خداوند عزّ و جلّ امان می‌خواهد و به او امان داده می‌شود.

**[ترجمه]

«۲۴»

ما، الأمالی للشیخ الطوسی جَمَاعَهٌ عَنْ أَبِی الْمُفَضَّلِ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ إِسْحَاقَ الْعَلَوِیِّ الْعُرَیْضِیِّ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ إِسْمَاعِیلَ بْنِ إِبْرَاهِیمَ بْنِ مُوسَی بْنِ جَعْفَرٍ عَنْ عَمَّیْهِ عَلِیٍّ وَ الْحُسَیْنِ ابْنَیْ مُوسَی عَنْ أَبِیهِمَا مُوسَی بْنِ جَعْفَرٍ عَنْ آبَائِهِ عَنْ عَلِیٍّ علیه السلام عَنِ النَّبِیِّ صلی الله علیه و آله قَالَ: یُوحِی اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ إِلَی الْحَفَظَهِ الْکِرَامِ لَا تَکْتُبُوا عَلَی عَبْدِیَ الْمُؤْمِنِ عِنْدَ ضَجَرِهِ شَیْئاً (۱).

أقول الأخبار الداله علی الکاتبین مبثوثه فی الأبواب السابقه و اللاحقه و فیما ذکرناه هنا کفایه.

**[ترجمه]أمالی شیخ طوسی: علی و حسین پسران امام موسی کاظم علیه السلام از پدرشان و ایشان از طریق پدرانشان علیهم السلام نقل کرده‌اند که پیامبر صلی الله علیه و آله فرمودند: خداوند عزّ و جلّ به نگه‌بانان گرامی وحی کرد که هنگامی که بنده مؤمن من آزرده است، بر او چیزی ننویسند.

مؤلف گوید: روایاتی که بر فرشتگان نویسنده دلالت می‌کند، در لا به لای بخش‌های قبلی و بعدی پراکنده است و همین مقدار که گفتیم [برای این‌جا] کافی است.

**[ترجمه]

«۲۵»

مُحَاسَبَهُ النَّفْسِ، لِلسَّیِّدِ عَلِیِّ بْنِ طَاوُسٍ قَدَّسَ اللَّهُ رُوحَهُ مِنْ أَمَالِی الْمُفِیدِ

ص: ۳۲۸

۱- نقل هذه الروایه بعینها فی باب من رفع عنه القلم تحت رقم ۲۰ عن هذا المصدر. م.

بِإِسْنَادِهِ إِلَى عَلِيِّ بْنِ الْحُسَيْنِ علیهما السلام قَالَ: إِنَّ الْمَلَکَ الْمُوَکَّلَ عَلَى الْعَبْدِ يَکْتُبُ فِی صَحِيفَهِ أَعْمَالِهِ فَأَمْلُوا بِأَوَّلِهَا وَ آخِرِهَا خَيْراً يُغْفَرْ لَکُمْ مَا بَيْنَ ذَلِکَ.

**[ترجمه]محاسبة النفس: سید علی بن طاوس قدس الله روحه از أمالی مفید با سند شیخ مفید نقل کرده،

ص: ۳۲۸

امام سجاد علیه السلام فرمودند: فرشته‌ای که بر بنده گمارده شده و در صحیفه اعمالش می‌نویسد، در اول و آخر آن صحیفه به او خیر املا می‌شود و چیزهایی که میان آن دو است برای شما بخشیده می‌شود.

**[ترجمه]

«۲۶»

وَ مِنْهُ، نَقْلًا مِنْ کِتَابِ الدُّعَاءِ لِمُحَمَّدِ بْنِ الْحَسَنِ الصَّفَّارِ بِإِسْنَادِهِ عَنِ الصَّادِقِ علیه السلام قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله طُوبَى لِمَنْ وَجَدَ فِی صَحِيفَهِ عَمَلِهِ يَوْمَ الْقِيَامَهِ تَحْتَ کُلِّ ذَنْبٍ أَسْتَغْفِرُ اللَّهَ.

**[ترجمه]و از کتاب الدعا، نوشته محمد بن حسن بن صفار به سند او از امام صادق علیه السلام نقل کرده، رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمودند: خوشا به حال کسی که در روز قیامت در زیر هر گناه خود در دفتر عملش، یک استغفر الله ببیند.

**[ترجمه]

«۲۷»

وَ مِنْهُ، مُرْسَلًا عَنِ الصَّادِقِ علیه السلام قَالَ قَالَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ علیه السلام لَا تَقْطَعُوا نَهَارَکُمْ بِکَذَا وَ کَذَا وَ فَعَلْنَا کَذَا وَ کَذَا فَإِنَّ مَعَکُمْ حَفَظَهً يُحْصُونَ عَلَيْکُمْ وَ عَلَيْنَا.

**[ترجمه]و با سندی مرسل از امام صادق علیه السلام نقل کرده، امیرالمؤمنین علیه السلام فرمودند: روز خود را با فلان کار و فلان کار تمام نکنید و ما فلان کار و فلان کار را کردیم؛ زیرا نگه‌بانانی با شما و نیز با ما هستند که اعمال شما و اعمال ما را می‌شمارند.

**[ترجمه]

«۲۸»

وَ مِنْهُ، نَقْلًا مِنْ تِبْيَانِ شَيْخِ الطَّائِفَهِ فِی تَفْسِيرِ قَوْلِهِ تَعَالَى وَ قُلِ اعْمَلُوا فَسَيَرَى اللَّهُ عَمَلَکُمْ وَ رَسُولُهُ وَ الْمُؤْمِنُونَ قَالَ رُوِیَ فِی الْخَبَرِ أَنَّ الْأَعْمَالَ تُعْرَضُ عَلَى النَّبِیِّ صلی الله علیه و آله فِی کُلِّ إِثْنَيْنِ وَ خَمِيسٍ فَيَعْلَمُهَا وَ کَذَلِکَ تُعْرَضُ عَلَى الْأَئِمَّهِ علیهم السلام

فَيَعْرِفُونَهَا وَ هُمُ الْمَعْنِيُّونَ بِقَوْلِهِ وَ الْمُؤْمِنُونَ.

**[ترجمه]و از تبیان شیخ طوسی در ذیل این سخن خداوند متعال: «وَ قُلِ اعْمَلُوا فَسَيَرَى اللَّهُ عَمَلَكُمْ وَ رَسُولُهُ وَ الْمُؤْمِنُونَ» - . توبه / ۱۰۵ - {و بگو [هر کاری می خواهید] بکنید که به زودی خدا و پیامبر او و مؤمنان در کردار شما خواهند نگریست} نقل کرده، در روایات آمده است که اعمال، در هر دوشنبه و پنج‌شنبه بر پیامبر صلی الله علیه و آله عرضه می‌شود و ایشان از آن‌ها مطلع می‌شوند و هم‌چنین بر ائمه علیهم السلام نیز عرضه می‌شود و آن‌ها نیز می‌فهمند، و منظور از «الْمُؤْمِنُونَ» در این سخن خداوند، ائمه علیهم السلام هستند.

**[ترجمه]

«۲۹»

وَ مِنْهُ، نَقْلًا مِنْ كِتَابِ الْأَزْمِنَهِ لِمُحَمَّدِ بْنِ عِمْرَانَ الْمَرْزُبَانِيِّ قَالَ: كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله يَصُومُ الْإِثْنَيْنِ وَ الْخَمِيسَ فَقِيلَ لَهُ لِمَ ذَلِكَ فَقَالَ صلی الله علیه و آله إِنَّ الْأَعْمَالَ تُرْفَعُ فِي كُلِّ إِثْنَيْنِ وَ خَمِيسٍ فَأُحِبُّ أَنْ تُرْفَعَ عَمَلِي وَ أَنَا صَائِمٌ.

**[ترجمه]و از کتاب أزمنهٔ تألیف محمد بن عمران مرزبانی نقل کرده، رسول خدا صلی الله علیه و آله دوشنبه‌ها و پنج‌شنبه‌ها را روزه می گرفتند؛ به ایشان عرض شد: چرا چنین می کنید؟ ایشان فرمودند: اعمال در هر دوشنبه و پنج‌شنبه بالا برده می‌شوند، دوست دارم که عملم، در حالی که روزه‌دار هستم بالا برده شود.

**[ترجمه]

«۳۰»

وَ بِإِسْنَادِهِ عَنْ أَبِي أَيُّوبَ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله مَا مِنْ إِثْنَيْنِ وَ لَا خَمِيسٍ إِلَّا تُرْفَعُ فِيهِ الْأَعْمَالُ إِلَّا عَمَلَ الْمَقَادِيرِ.

**[ترجمه]و با سند خود از أبی‌أیوب نقل کرده، رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمودند: اعمال در هر دوشنبه و پنج‌شنبه بالا برده می‌شوند، مگر عمل مقادیر.

**[ترجمه]

«۳۱»

وَ مِنْهُ، نَقْلًا مِنْ كِتَابِ التَّذْيِيلِ لِمُحَمَّدِ بْنِ النَّجَّارِ بِإِسْنَادِهِ إِلَى الصَّادِقِ علیه السلام قَالَ: إِذَا كَانَ يَوْمُ الْخَمِيسِ عِنْدَ الْعَصْرِ أَهْبَطَ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ مَلَائِكَةً مِنَ السَّمَاءِ إِلَى الْأَرْضِ مَعَهَا صَحَائِفُ مِنْ فِضَّةٍ بِأَيْدِيهِمْ أَقْلَامٌ مِنْ ذَهَبٍ تَكْتُبُ الصَّلَاةَ عَلَى مُحَمَّدٍ وَ آلِهِ إِلَى غُرُوبِ الشَّمْسِ (۱).

**[ترجمه]و به نقل از کتاب تذییل تألیف محمد بن نجار با سندش نقل کرده، امام صادق علیه السلام فرمودند: هنگامی که عصر روز پنج‌شنبه برسد، خداوند عزّ و جلّ فرشتگان خود را به همراه دفترهایی از نقره و قلم‌هایی از طلا در دستانشان، از آسمان به زمین می‌فرستد و آنان تا هنگام غروب خورشید صلوات[هایی که] بر محمد و آل او [فرستاده می‌شود] را می‌نویسند.

**[ترجمه]

«۳۲»

وَ مِنْهُ، نَقْلًا مِنْ كُتُبِ بَعْضِ الْأَصْحَابِ بِإِسْنَادِهِ إِلَى عَبْدِ الصَّمَدِ بْنِ عَبْدِ الْمَلِكِ قَالَ سَمِعْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام يَقُولُ آخِرُ خَمِيسٍ مِنَ الشَّهْرِ تُرْفَعُ فِيهِ الْأَعْمَالُ.

**[ترجمه]و به نقل از کتاب‌های بعضی از اصحاب با سندش از عبدالصمد بن عبدالملک نقل کرده، شنیدم که امام صادق علیه السلام می‌فرمودند: اعمال در آخرین پنج‌شنبه ماه، بالا برده می‌شوند.

**[ترجمه]

«۳۳»

وَ مِنْهُ، بِإِسْنَادِهِ إِلَى شَيْخِ الطَّائِفَهِ بِإِسْنَادِهِ إِلَى عَنْبَسَهَ الْعَابِدِ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ: آخِرُ خَمِيسٍ فِي الشَّهْرِ تُرْفَعُ فِيهِ أَعْمَالُ الشَّهْرِ.

۱- فی نسخه: عند غروب الشمس.

**[ترجمه]و با سند خود از شیخ طوسی از عنبسه عابد نقل کرده، امام صادق علیه السلام فرمودند: اعمال هر ماه، در آخرین پنج‌شنبه هر ماه بالا برده می‌شوند.

ص: ۳۲۹

**[ترجمه]

«۳۴»

وَ مِنْهُ، نَقْلًا مِنْ کِتَابِ خُطَبِ أَمِیرِ الْمُؤْمِنِینَ علیه السلام لِعَبْدِ الْعَزِیزِ الْجَلُودِیِّ قَالَ: إِنَّ ابْنَ الْکَوَّاءِ سَأَلَ أَمِیرَ الْمُؤْمِنِینَ عَنِ الْبَیْتِ الْمَعْمُورِ وَ السَّقْفِ الْمَرْفُوعِ قَالَ وَیْلَکَ ذَلِکَ الضُّرَاحُ بَیْتٌ فِی السَّمَاءِ الرَّابِعَهِ حِیَالَ الْکَعْبَهِ مِنْ لُؤْلُؤَهٍ وَاحِدَهٍ یَدْخُلُهُ کُلَّ یَوْمٍ سَبْعُونَ أَلْفَ مَلَکٍ لَا یَعُودُونَ إِلَیْهِ إِلَی یَوْمِ الْقِیَامَهِ فِیهِ کِتَابُ أَهْلِ الْجَنَّهِ عَنْ یَمِینِ الْبَابِ یَکْتُبُونَ أَعْمَالَ أَهْلِ الْجَنَّهِ وَ فِیهِ کِتَابُ أَهْلِ النَّارِ عَنْ یَسَارِ الْبَابِ یَکْتُبُونَ أَعْمَالَ أَهْلِ النَّارِ بِأَقْلَامٍ سُودٍ فَإِذَا کَانَ وَقْتُ الْعِشَاءِ ارْتَفَعَ الْمَلَکَانِ فَیَسْمَعُونَ مِنْهُمَا مَا عَمِلَ الرَّجُلُ فَذَلِکَ قَوْلُهُ تَعَالَی هذا کِتابُنا یَنْطِقُ عَلَیْکُمْ بِالْحَقِّ إِنَّا کُنَّا نَسْتَنْسِخُ ما کُنْتُمْ تَعْمَلُونَ.

**[ترجمه]و به نقل از کتاب خطبه‌های امیرالمؤمنین، تألیف عبدالعزیز جلودی نقل کرده، إبن کواء از امیرالمؤمنین درباره بیت معمور و سقف مرفوع پرسید؛ ایشان فرمودند: وای بر تو! آن ضریح، خانه‌ای است در آسمان چهارم در مقابل کعبه که تمام آن فقط از یک مروارید ساخته شده و هر روز هفتاد هزار فرشته داخل آن می‌شوند و تا روز قیامت از آن خارج نمی‌شوند و در سمت راست درب آن کتاب اهل بهشت است و فرشتگان اعمال بهشتیان را در آن می‌نویسند و در سمت چپ درب آن کتاب اهل دوزخ است و فرشتگان اعمال دوزخیان را با قلم‌های سیاهی در آن می‌نویسند، هنگامی که شام‌گاه برسد، دو فرشته نگه‌بان بالا می‌روند و [آن فرشتگان همه] اعمال[ی که بنده در آن روز انجام داده] را از آن دو می‌شنوند و این همان سخن خداوند متعال است [که فرمود]: «هذا کِتابُنا یَنْطِقُ عَلَیْکُمْ بِالْحَقِّ إِنَّا کُنَّا نَسْتَنْسِخُ ما کُنْتُمْ تَعْمَلُونَ» - . جاثیه / ۲۹ - {این است کتاب ما که علیه شما به حق سخن می گوید، ما از آنچه می کردید نسخه بر می داشتیم}.

**[ترجمه]

«۳۵»

وَ مِنْهُ، نَقْلًا مِنْ کِتَابِ ابن [أَبِی عُمَرَ الزَّاهِدِ صَاحِبِ تغلب [ثَعْلَبٍ قَالَ أَخْبَرَنِی عَطَاءٌ عَنِ الصُّبَاحِیِّ أُسْتَاذِ الْإِمَامِیَّهِ مِنَ الشِّیعَهِ عَنْ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدٍ الصَّادِقِ عَنْ آبَائِهِ علیهم السلام قَالُوا قَالَ أَمِیرُ الْمُؤْمِنِینَ علیه السلام إِنَّ الْمَلَکَیْنِ یَجْلِسَانِ عَلَی نَاجِذَیِ الرَّجُلِ یَکْتُبَانِ خَیْرَهُ وَ شَرَّهُ وَ یَسْتَمِدَّانِ مِنْ غُرَّیْهِ وَ رُبَّمَا جَلَسَا عَلَی الصِّمَاغَیْنِ.

فَسَمِعْتُ تغلبا [ثَعْلَباً] یَقُولُ الِاخْتِیَارُ مِنْ هَذَا کُلِّهِ مَا قَالَ أَمِیرُ الْمُؤْمِنِینَ علیه السلام قَالَ النَّاجِدَانِ النَّابَانِ وَ الْغُرَّانِ الشِّدْقَانِ وَ الصَّامِغَانِ وَ الصِّمَاغَانِ وَ مَنْ قَالَهُمَا بِالْعَیْنِ فَقَدْ صَحَّفَهُمَا مُجْتَمَعَا الرِّیقِ مِنَ الْجَانِبَیْنِ وَ هُمَا اللَّذَانِ یُسَمِّیهِمَا الْعَامَّهُ الصِّوَارَیْنِ.

وَ قَالَ سُئِلَ عَنْ قَوْلِ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ علیه السلام نَظِّفُوا الصِّمَاغَيْنِ فَإِنَّهُمَا مَقْعَدُ الْمَلَكَيْنِ فَقَالَ تغلب [ثَعْلَبٌ هُمَا الْمَوْضِعُ الَّذِی يَجْتَمِعُ فِيهِ الرِّيقُ مِنَ الْإِنْسَانِ وَ هُمَا الَّذِی يُسَمِّيهِ الْعَامَّةُ الصِّوَارَيْنِ.

**[ترجمه]و به نقل از کتاب إبن [أبی] عمر زاهد صاحب تغلب [ثعلب] نقل کرده عطاء صباحی، استاد امامیه شیعیان، از امام صادق علیه السلام و ایشان از پدرانشان علیهم السلام نقل کرده‌اند: امیرالمؤمنین علیه السلام فرمودند: آن دو فرشته [نگه‌بان] بر روی دو دندان نیش انسان نشسته‌اند و خوب و بد او را می‌نویسند و و از دو طرف داخل دهانش کمک می‌گیرند، و چه بسا بر روی دو گوشه لب‌ها می‌نشینند.

از تغلب [یا ثعلب] شنیدم که می‌گفت همه این‌هایی که امیرالمؤمنین علیه السلام فرمودند مختار من نیز می‌باشد. \\"ناجذان\\" همان دو دندان نیش است و \\"غُرّان\\" دو طرف داخل دهان را گویند و \\"صامغان\\" و \\"صماغان\\"، و هر کس که آن را با عین خوانده اشتباه کرده است، دو طرف لب‌ها را گویند که آب دهان در آن‌جا جمع می‌شود و مردم به آن \\"صوارین\\" می‌گویند.

و درباره این سخن امیرالمؤمنین علیه السلام \\"صماغین را پاکیزه دارید؛ چرا که جای نشستن دو فرشته [نگه‌بان] است\\" از تغلب [ثعلب] سؤال شد و او گفت: جایی است که آب دهان انسان در آن‌جا جمع می‌شود و مردم به آن صوارین می‌گویند.

**[ترجمه]

بیان

روی فی النهایه الخبرین عن أمیر المؤمنین علیه السلام و قال النواجذ هی التی تبدو عند الضحک و قال الغُرَّان بالضم الشدقان و قال الصماغان مجتمع الریق فی جانبی الشفه و قیل هما ملتقی الشدقین و یقال لهما الصامغان و الصماغان و الصواران.

ص: ۳۳۰

**[ترجمه]در نهایه این دو روایت را از امیرالمؤمنین علیه السلام نقل کرده و گفته است: \\"نواجذ\\"، آن دو دندانی هستند که هنگام خندیدن ظاهر می‌شوند، و گفته است \\"غُرّان\\" به ضم غین، دو طرف داخل دهان هستند، و گفته است \\"صماغان\\" دو طرف لب را گویند که آب دهان در آن‌جا جمع می‌شود، و گفته شده که به معنای جایی است که دو لب به هم می‌پیوندند، و به آن دو \\"صامغان\\" و \\"صماغان\\" و \\"صواران\\" نیز گفته می‌شود.

ص: ۳۳۰

**[ترجمه]

باب ۱۸ الوعد و الوعيد و الحبط و التكفير

الآيات؛

البقره: «وَ مَنْ يَرْتَدِدْ مِنْكُمْ عَنْ دِينِهِ فَيَمُتْ وَ هُوَ كافِرٌ فَأُولئِكَ حَبِطَتْ أَعْمالُهُمْ فِي الدُّنْيا وَ الْآخِرَهِ وَ أُولئِكَ أَصْحابُ النَّارِ هُمْ فِيها خالِدُونَ»(۲۱۷)

آل عمران: «إِنَّ اللَّهَ لا يُخْلِفُ الْمِيعادَ»(۹) و قال تعالى أُولئِكَ الَّذِينَ حَبِطَتْ أَعْمالُهُمْ فِي الدُّنْيا وَ الْآخِرَهِ وَ ما لَهُمْ مِنْ ناصِرِينَ»(۲۲) (و قال): «إِنَّكَ لا تُخْلِفُ الْمِيعادَ»(۱۹۴)

النساء: «إِنْ تَجْتَنِبُوا كَبائِرَ ما تُنْهَوْنَ عَنْهُ نُكَفِّرْ عَنْكُمْ سَيِّئاتِكُمْ»(۳۱) (و قال تعالى): «لَيْسَ بِأَمانِيِّكُمْ وَ لا أَمانِيِّ أَهْلِ الْكِتابِ مَنْ يَعْمَلْ سُوءاً يُجْزَ بِهِ»(۱۲۳)

الأعراف: «وَ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآياتِنا وَ لِقاءِ الْآخِرَهِ حَبِطَتْ أَعْمالُهُمْ»(۱۴۷)

الأنفال: «يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنْ تَتَّقُوا اللَّهَ يَجْعَلْ لَكُمْ فُرْقاناً وَ يُكَفِّرْ عَنْكُمْ سَيِّئاتِكُمْ وَ يَغْفِرْ لَكُمْ وَ اللَّهُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيمِ»(۲۹)

التوبه: «ما كانَ لِلْمُشْرِكِينَ أَنْ يَعْمُرُوا مَساجِدَ اللَّهِ شاهِدِينَ عَلى أَنْفُسِهِمْ بِالْكُفْرِ أُولئِكَ حَبِطَتْ أَعْمالُهُمْ وَ فِي النَّارِ هُمْ خالِدُونَ»(۱۷) (و قال): «أُولئِكَ حَبِطَتْ أَعْمالُهُمْ فِي الدُّنْيا وَ الْآخِرَهِ»(۶۹)

الرعد: «إِنَّ اللَّهَ لا يُخْلِفُ الْمِيعادَ»(۳۱)

الكهف: «أُولئِكَ الَّذِينَ كَفَرُوا بِآياتِ رَبِّهِمْ وَ لِقائِهِ فَحَبِطَتْ أَعْمالُهُمْ»(۱۰۵)

العنكبوت: «وَ الَّذِينَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصَّالِحاتِ لَنُكَفِّرَنَّ عَنْهُمْ سَيِّئاتِهِمْ وَ لَنَجْزِيَنَّهُمْ أَحْسَنَ الَّذِي كانُوا يَعْمَلُونَ»(۷)

الروم: «وَعْدَ اللَّهِ لا يُخْلِفُ اللَّهُ وَعْدَهُ وَ لكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لا يَعْلَمُونَ»(۶) (و قال سبحانه): «فَاصْبِرْ إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ وَ لا يَسْتَخِفَّنَّكَ الَّذِينَ لا يُوقِنُونَ»(۶۰)

الأحزاب: «وَ إِذْ يَقُولُ الْمُنافِقُونَ وَ الَّذِينَ فِی قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ ما وَعَدَنَا اللَّهُ وَ رَسُولُهُ إِلَّا غُرُوراً»(١٢) (و قال تعالی): «أولئِکَ لَمْ يُؤْمِنُوا فَأَحْبَطَ اللَّهُ أَعْمالَهُمْ وَ کانَ ذلِکَ عَلَی اللَّهِ يَسِيراً»(١٩)

الزمر: «وَعْدَ اللَّهِ لا يُخْلِفُ اللَّهُ الْمِيعادَ»(۲۰) (و قال تعالی): «لِيُكَفِّرَ اللَّهُ عَنْهُمْ أَسْوَأَ الَّذِی عَمِلُوا وَ يَجْزِيَهُمْ أَجْرَهُمْ بِأَحْسَنِ الَّذِی كانُوا يَعْمَلُونَ»(۳۵)

المؤمن: «إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ»(۷۷)

محمد: «كَفَّرَ عَنْهُمْ سَيِّئاتِهِمْ وَ أَصْلَحَ بالَهُمْ»(۲) (و قال تعالی): «ذلِكَ بِأَنَّهُمْ كَرِهُوا ما أَنْزَلَ اللَّهُ فَأَحْبَطَ أَعْمالَهُمْ»(۹) (و قال): «ذلِكَ بِأَنَّهُمُ اتَّبَعُوا ما أَسْخَطَ اللَّهَ وَ كَرِهُوا رِضْوانَهُ فَأَحْبَطَ أَعْمالَهُمْ»(۲۸) (و قال): «إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَ صَدُّوا عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ وَ شَاقُّوا الرَّسُولَ مِنْ بَعْدِ ما تَبَيَّنَ لَهُمُ الْهُدى لَنْ يَضُرُّوا اللَّهَ شَيْئاً وَ سَيُحْبِطُ أَعْمالَهُمْ»(۳۲)

الفتح: «وَ يُكَفِّرَ عَنْهُمْ سَيِّئاتِهِمْ»(۵)

الحجرات: «وَ لا تَجْهَرُوا لَهُ بِالْقَوْلِ كَجَهْرِ بَعْضِكُمْ لِبَعْضٍ أَنْ تَحْبَطَ أَعْمالُكُمْ وَ أَنْتُمْ لا تَشْعُرُونَ»(۲)

التغابن: «وَ مَنْ يُؤْمِنْ بِاللَّهِ وَ يَعْمَلْ صالِحاً يُكَفِّرْ عَنْهُ سَيِّئاتِهِ»(۹)

الطلاق: «وَ مَنْ يَتَّقِ اللَّهَ يُكَفِّرْ عَنْهُ سَيِّئاتِهِ»(۵)

التحريم: «عَسى رَبُّكُمْ أَنْ يُكَفِّرَ عَنْكُمْ سَيِّئاتِكُمْ»(۸)

الزلزال: «فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقالَ ذَرَّةٍ خَيْراً يَرَهُ* وَ مَنْ يَعْمَلْ مِثْقالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُ»(۷-۸)

**[ترجمه]«وَ مَنْ يَرْتَدِدْ مِنْكُمْ عَنْ دِينِهِ فَيَمُتْ وَ هُوَ كافِرٌ فَأُولئِكَ حَبِطَتْ أَعْمالُهُمْ فِی الدُّنْيا وَ الْآخِرَةِ وَ أُولئِكَ أَصْحابُ النَّارِ هُمْ فِيها خالِدُونَ» - . بقره / ۲۱۷ - {و كسانی از شما كه از دين خود برگردند و در حال كفر بميرند، آنان كردارهايشان در دنيا و آخرت تباه می شود و ايشان اهل آتشند و در آن ماندگار خواهند بود}.

«إِنَّ اللَّهَ لا يُخْلِفُ الْمِيعادَ» - . آل عمران / ۹ - {قطعاً خداوند در وعده [خود] خلاف نمی كند}.

«أُولئِكَ الَّذِينَ حَبِطَتْ أَعْمالُهُمْ فِی الدُّنْيا وَ الْآخِرَةِ وَ ما لَهُمْ مِنْ ناصِرِينَ» - . همان / ۲۲ - {آنان كسانی اند كه در [اين] دنيا و [در سرای] آخرت اعمالشان به هدر رفته و برای آنان هيچ ياوری نيست}.

«إِنَّكَ لا تُخْلِفُ الْمِيعادَ» - . همان / ۱۹۴ - {تو وعده ات را خلاف نمی كنی}.

«إِنْ تَجْتَنِبُوا كَبائِرَ ما تُنْهَوْنَ عَنْهُ نُكَفِّرْ عَنْكُمْ سَيِّئاتِكُمْ» - . نساء / ۳۱ - {اگر از گناهان بزرگی كه از آن[ها] نهی شده ايد دوری گزينيد، بدی‌های شما را از شما می زداييم}.

«لَيْسَ بِأَمانِيِّكُمْ وَ لا أَمانِيِّ أَهْلِ الْكِتابِ مَنْ يَعْمَلْ سُوءاً يُجْزَ بِهِ» - . همان / ۱۲۳ - {[پاداش و كيفر] به دل‌خواه شما و به دل‌خواه اهل كتاب نيست؛ هر كس بدی كند، در برابر آن كيفر می بيند}

«وَ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآياتِنا وَ لِقاءِ الْآخِرَهِ حَبِطَتْ أَعْمالُهُمْ» - . أعراف / ۱۴۷ - {و کسانی که آیات ما و دیدار آخرت را دروغ پنداشتند، اعمالشان تباه شده است}.

«يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنْ تَتَّقُوا اللَّهَ يَجْعَلْ لَكُمْ فُرْقاناً وَ يُكَفِّرْ عَنْكُمْ سَيِّئاتِكُمْ وَ يَغْفِرْ لَكُمْ وَ اللَّهُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيمِ» - . أنفال / ۲۹ - {ای کسانی که ایمان آورده اید! اگر از خدا پروا دارید، برای شما [نیروی] تشخیص [حق از باطل] قرار

می دهد و گناهانتان را از شما می زداید و شما را می آمرزد، و خدا دارای بخشش بزرگ است}.

«ما كانَ لِلْمُشْرِكِينَ أَنْ يَعْمُرُوا مَساجِدَ اللَّهِ شاهِدِينَ عَلى أَنْفُسِهِمْ بِالْكُفْرِ أُولئِكَ حَبِطَتْ أَعْمالُهُمْ وَ فِي النَّارِ هُمْ خالِدُونَ» - . توبه / ۱۷ - {مشرکان را نرسد که مساجد خدا را آباد کنند در حالی که به کفر خویش شهادت می دهند، آنانند که اعمالشان به هدر رفته و خود در آتش جاودانند}.

«أُولئِكَ حَبِطَتْ أَعْمالُهُمْ فِي الدُّنْيا وَ الْآخِرَهِ» - .[۵]

همان / ۶۹ - {آنان اعمالشان در دنیا و آخرت به هدر رفت}.

«إِنَّ اللَّهَ لا يُخْلِفُ الْمِيعادَ» - . رعد / ۳۱ - {خدا وعده [خود را] خلاف نمی کند}.

«أُولئِكَ الَّذِينَ كَفَرُوا بِآياتِ رَبِّهِمْ وَ لِقائِهِ فَحَبِطَتْ أَعْمالُهُمْ» - . کهف / ۱۰۵ - {[آری] آنان کسانی اند که آیات پروردگارشان و لقای او را انکار کردند، در نتیجه اعمالشان تباه گردید}.

«وَ الَّذِينَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصَّالِحاتِ لَنُكَفِّرَنَّ عَنْهُمْ سَيِّئاتِهِمْ وَ لَنَجْزِيَنَّهُمْ أَحْسَنَ الَّذِي كانُوا يَعْمَلُونَ» - . عنکبوت / ۷ - {و کسانی که ایمان آورده و کارهای شایسته کرده اند، قطعاً گناهانشان را از آنان می زداییم و بهتر از آنچه می کردند پاداششان می دهیم}.

«وَعْدَ اللَّهِ لا يُخْلِفُ اللَّهُ وَعْدَهُ وَ لكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لا يَعْلَمُونَ» - . روم / ۶ - {وعده خداست؛ خدا وعده اش را خلاف نمی کند، ولی بیشتر مردم نمی دانند}.

«فَاصْبِرْ إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ وَ لا يَسْتَخِفَّنَّكَ الَّذِينَ لا يُوقِنُونَ» - . همان / ۶۰ - {پس صبر کن که وعده خدا حق است، و زنهار تا کسانی که یقین ندارند تو را به سبک‌سری وا ندارند}.

«وَ إِذْ يَقُولُ الْمُنافِقُونَ وَ الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ ما وَعَدَنَا اللَّهُ وَ رَسُولُهُ إِلَّا غُرُوراً» - . أحزاب / ۱۲ - {و هنگامی که منافقان و کسانی که در دل‌هایشان بیماری است می گفتند: خدا و فرستاده اش جز فریب به ما وعده ای ندادند}.

«أُولئِكَ لَمْ يُؤْمِنُوا فَأَحْبَطَ اللَّهُ أَعْمالَهُمْ وَ كانَ ذلِكَ عَلَى اللَّهِ يَسِيراً» - . همان / ۱۹ - {آنان ایمان نیاورده اند و خدا اعمالشان را تباه گردانیده و این [کار] همواره بر خدا آسان است}.

«وَعْدَ اللَّهِ لا یُخْلِفُ اللَّهُ الْمِیعادَ» - . زمر / ۲۰ - {وعده خداست، خدا خلاف وعده نمی کند}.

«لِیُکَفِّرَ اللَّهُ عَنْهُمْ أَسْوَأَ الَّذِی عَمِلُوا وَ یَجْزِیَهُمْ أَجْرَهُمْ بِأَحْسَنِ الَّذِی کانُوا یَعْمَلُونَ» - . همان / ۳۵ - {تا خدا بدترین عملی را که کرده اند از ایشان بزداید و آنان را به بهترین کاری که می کرده اند پاداش دهد}.

«إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ» - .[۸]

غافر / ۵۵ - {وعده خدا حق است}.

«کَفَّرَ عَنْهُمْ سَیِّئاتِهِمْ وَ أَصْلَحَ بالَهُمْ» - .[۱]

محمد / ۲ - {بدی‌هایشان را زدود و حال [و روز]شان را بهبود بخشید}.

«ذلِکَ بِأَنَّهُمْ کَرِهُوا ما أَنْزَلَ اللَّهُ فَأَحْبَطَ أَعْمالَهُمْ» - .[۲]

همان / ۹ - {این بدان سبب است که آنان آن‌چه را خدا نازل کرده است خوش نداشتند و [خدا نیز] کارهایشان را باطل کرد}.

«ذلِکَ بِأَنَّهُمُ اتَّبَعُوا ما أَسْخَطَ اللَّهَ وَ کَرِهُوا رِضْوانَهُ فَأَحْبَطَ أَعْمالَهُمْ» - .[۳]

همان / ۲۸ - {زیرا آنان از آن‌چه خدا را به خشم آورده پیروی کرده اند و خرسندیش را خوش نداشتند؛ پس اعمالشان را باطل گردانید}.

«إِنَّ الَّذِینَ کَفَرُوا وَ صَدُّوا عَنْ سَبِیلِ اللَّهِ وَ شَاقُّوا الرَّسُولَ مِنْ بَعْدِ ما تَبَیَّنَ لَهُمُ الْهُدی لَنْ یَضُرُّوا اللَّهَ شَیْئاً وَ سَیُحْبِطُ أَعْمالَهُمْ» - . همان / ۳۲ - {کسانی که کافر شدند و [مردم را] از راه خدا باز داشتند و پس از آن‌که راه هدایت بر آنان آشکار شد با پیامبر [خدا] در افتادند، هرگز به خدا گزندی نمی رسانند و به زودی [خدا] کرده هایشان را تباه خواهد کرد}.

«وَ یُکَفِّرَ عَنْهُمْ سَیِّئاتِهِمْ» - . فتح / ۵ - {و بدی‌هایشان را از آنان بزداید}.

«وَ لا تَجْهَرُوا لَهُ بِالْقَوْلِ کَجَهْرِ بَعْضِکُمْ لِبَعْضٍ أَنْ تَحْبَطَ أَعْمالُکُمْ وَ أَنْتُمْ لا تَشْعُرُونَ» - . حجرات / ۲ - {و همچنان‌که بعضی از شما با بعضی دیگر بلند سخن می گویید، با او به صدای بلند سخن مگویید، مبادا بی آن‌که بدانید کرده هایتان تباه شود}.

«وَ مَنْ یُؤْمِنْ بِاللَّهِ وَ یَعْمَلْ صالِحاً یُکَفِّرْ عَنْهُ سَیِّئاتِهِ» - . تغابن / ۹ - {و هر کس به خدا ایمان آورده و کار شایسته ای کرده باشد، بدی‌هایش را از او بسترد}.

«وَ مَنْ يَتَّقِ اللَّهَ يُكَفِّرْ عَنْهُ سَيِّئاتِهِ» - . طلاق / ۵ - {و هر کس از خدا پروا کند، بدی‌هایش را از او بزداید}.

«عَسى رَبُّكُمْ أَنْ يُكَفِّرَ عَنْكُمْ سَيِّئاتِكُمْ» - . تحریم / ۸ - {امید است که پروردگارتان بدی‌هایتان را از شما بزداید}.

«فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقالَ ذَرَّةٍ خَيْراً يَرَهُ * وَ مَنْ يَعْمَلْ مِثْقالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُ» - . زلزال / ۷ و ۸ - {پس هر که هم‌وزن ذره ای نیکی کند، [نتیجه] آن را خواهد دید * و هر که هم‌وزن ذره ای بدی کند، [نتیجه] آن را خواهد دید}.

**[ترجمه]

تحقیق

اعلم أن المشهور بين متكلمی الإماميه بطلان الإحباط و التكفير بل قالوا باشتراط الثواب و العقاب بالموافاه بمعنى أن الثواب على الإيمان مشروط بأن يعلم الله منه أنه يموت على الإيمان و العقاب على الكفر و الفسوق مشروط بأن يعلم الله أنه لا يسلم و لا يتوب و بذلك أولوا الآيات الداله على الإحباط و التكفير و ذهبت المعتزله إلى ثبوت الإحباط و التكفير للآيات و الأخبار الداله عليهما.

قال شارح المقاصد لا خلاف من أن من آمن بعد الكفر و المعاصی فهو من أهل الجنه بمنزله من لا معصيه له و من كفر نعوذ بالله بعد الإيمان و العمل الصالح فهو من أهل النار بمنزله من لا حسنه له و إنما الكلام فيمن آمن و عمل صالحا و آخر سيئا كما يشاهد من الناس فعندنا مآله إلى الجنه و لو بعد النار و استحقاقه للثواب

ص: ۳۳۲

و العقاب بمقتضى الوعد و الوعيد ثابت من غير حبوط و المشهور من مذهب المعتزله أنه من أهل الخلود فى النار إذا مات قبل التوبه فأشكل عليهم الأمر فى إيمانه و طاعاته و ما يثبت من استحقاقاته أين طارت و كيف زالت فقالوا بحبوط الطاعات و مالوا إلى أن السيئات يذهبن الحسنات حتى ذهبت الجمهور منهم إلى أن الكبيره الواحده تحبط ثواب جميع العبادات و فساده ظاهر أما سمعا فللنصوص الداله على أن الله تعالى لا يضيع أجر من أحسن عملا و عمل صالحا و أما عقلا فللقطع بأنه لا يحسن من الحليم الكريم إبطال ثواب إيمان العبد و مواظبته على الطاعات طول العمر بتناول لقمه من الربا أو جرعه من الخمر قالوا الإحباط مصرح فى التنزيل كقوله تعالى وَ لا تَجْهَرُوا لَهُ بِالْقَوْلِ كَجَهْرِ بَعْضِكُمْ لِبَعْضٍ أَنْ تَحْبَطَ أَعْمالُكُمْ أُولئِكَ حَبِطَتْ أَعْمالُهُمْ لا تُبْطِلُوا صَدَقاتِكُمْ بِالْمَنِّ وَ الْأَذى قلنا لا بالمعنى الذى قصدتم بل بمعنى أن من عمل عملا استحق به الذم و كان يمكنه أن يعمله على وجه يستحق به المدح و الثواب يقال إنه أحبط عمله كالصدقه مع المن و الأذى و بدونها و أما إحباط الطاعات بالكفر بمعنى أنه لا يثاب عليها البته فليس من التنازع فى شى ء و حين تنبه أبو على و أبو هاشم لفساد هذا الرأى رجعا من التمادى بعض الرجوع فقالا إن المعاصى إنما يحبط الطاعات و إذا أوردت عليها و إن أوردت الطاعات أحبطت المعاصى ثم ليس النظر إلى أعداد الطاعات و المعاصى بل إلى مقادير الأوزار و الأجور فرب كبيره يغلب وزرها أجر طاعات كثيره و لا سبيل إلى ضبط ذلك بل هو مفوض إلى علم الله تعالى ثم افترقا فزعم أبو على أن الأقل يسقط و لا يسقط من الأكثر شيئا و يكون سقوط الأقل عقابا إذا كان الساقط ثوابا و ثوابا إذا كان الساقط عقابا و هذا هو الإحباط المحض و قال أبو هاشم الأقل يسقط و يسقط من الأكثر ما يقابله مثلا من له مائه جزء من العقاب و اكتسب ألف جزء من الثواب فإنه يسقط منه العقاب و مائه جزء من الثواب بمقابلته و يبقى له تسعمائه جزء من الثواب و كذا العكس و هذا هو القول بالموازنه انتهى كلامه. أقول الحقّ أنه لا يمكن إنكار سقوط ثواب الإيمان بالكفر اللاحق الذى

يموت عليه و كذا سقوط عقاب الكفر بالإيمان اللاحق الذى يموت عليه و قد دلت الأخبار الكثيره على أن كثيرا من المعاصى يوجب سقوط ثواب كثير من الطاعات و أن كثيرا من الطاعات كفاره لكثير من السيئات و الأخبار فى ذلك متواتره و قد دلت الآيات على أن الحسنات يذهبن السيئات و لم يقم دليل تام على بطلان ذلك و أما أن ذلك عام فى جميع الطاعات و المعاصى فغير معلوم و أما أن ذلك على سبيل الإحباط و التكفير بعد ثبوت الثواب و العقاب أو على سبيل الاشتراط بأن الثواب فى علمه تعالى على ذلك العمل مشروط بعدم وقوع ذلك الفسق بعده و أن العقاب على تلك المعصيه مشروط بعدم وقوع تلك الطاعه بعدها فلا يثيب أو لا ثواب و عقاب فلا يهمنا تحقيق ذلك بل يرجع النزاع فى الحقيقه إلى اللفظ لكن الظاهر من كلام المعتزله و أكثر الإماميه أنهم لا يعتقدون إسقاط الطاعه شيئا من العقاب أو المعصيه شيئا من الثواب سوى الإسلام و الارتداد و التوبه و أما الدلائل التى ذكروها لذلك فلا يخفى وهنها و ليس هذا الكتاب موضع ذكرها.

ثم اعلم أنه لا خلاف بين الإماميه فى عدم خلود أصحاب الكبائر من المؤمنين فى النار و أما أنهم هل يدخلون النار أو يعذبون فى البرزخ و المحشر فقط فقد اختلف فيه الأخبار و سيأتى تحقيقها.

**[ترجمه]باید دانست بنا بر نظر مشهور میان دانشمندان علم کلام امامیه، احباط و تکفیر باطل است، بلکه گفته‌اند ثواب و عقاب مشروط به موافات است، یعنی ثواب بر ایمان مشروط به این است که خداوند بداند که او با ایمان از دنیا می‌رود و عقاب بر کفر و کارهای ناپسند مشروط به این است که خداوند بداند او تسلیم نمی‌شود و توبه نمی‌کند، و آیاتی که دلالت بر احباط و تکفیر می‌کند را نیز همین‌گونه تأویل کرده‌اند. و معتزله معتقدند که احباط و تکفیر به دلیل آیات و روایاتی که بر آن دو دلالت دارد، وجود دارد.

شارح مقاصد گفته است: مخالفتی نیست که کسی که بعد از کفر و معاصی ایمان بیاورد، مانند کسی که معصیت نکرده است از اهل بهشت خواهد بود، و کسی که نعوذ بالله بعد از ایمان و عمل صالح کفر بورزد، مانند کسی که هیچ کار نیکی ندارد از اهل دوزخ است. سخن درباره کسی است که ایمان آورده و عمل صالح انجام داده است و بعضی از اعمال بد را نیز مرتکب شده است، چنان‌چه این حال در بسیاری از مردم مشاهده می‌شود. به نظر ما چنین کسی عاقبت به بهشت می‌رود، اگر چه [این بهشت رفتن او] بعد از [رفتن به] دوزخ باشد. و استحقاق ثواب

ص: ۳۳۲

و عقاب به مقتضای وعده و وعید و بدون حبوط [اعمال]، ثابت است. و مطابق آن‌چه که از مذهب معتزلی‌ها مشهور است، چنین کسی اگر قبل از توبه کردن بمیرد، در آتش جاودان است. به معتزلی‌ها درباره ایمان و طاعات و استحقاق‌های [ثواب]ی که برایش ثابت شده اشکال کرده‌اند که پس این همه [ثواب] به کجا پر می‌کشد و چگونه از بین می‌رود؛ آن‌ها [در جواب] گفته‌اند: با حبوط طاعات، و متمایل شده‌اند که بگویند کارهای بد، سبب رفتن [و نابود شدن] کارهای نیک می‌شود، حتی همه آنان معتقدند که یک گناه کبیره، ثواب همه عبادات را می‌زداید. فساد این عقیده روشن است؛ از جهت نقلی، به جهت نصوصی که دلالت می‌کنند که خداوند متعال اجر کسی که عملی کرده باشد و عمل صالحی انجام داده باشد را تباه نمی‌کند، و از جهت عقلی، زیرا ما یقین داریم که باطل کردن ثواب ایمان بنده و ثواب مواظبت بر انجام طاعات در طول عمر به واسطه خوردن یک لقمه ربا و نوشیدن یک جرعه شراب، از کسی که بردبار و بخشنده است پسندیده نیست. گفته‌اند که احباط در

متن صریح قرآن آمده است؛ مانند این سخن خداوند متعال: «وَ لا تَجْهَرُوا لَهُ بِالْقَوْلِ کَجَهْرِ بَعْضِکُمْ لِبَعْضٍ أَنْ تَحْبَطَ أَعْمالُکُمْ» - حجرات / ۲ - {و همچنان‌که بعضی از شما با بعضی دیگر بلند سخن می گویید با او به صدای بلند سخن مگویید، مبادا کرده هایتان تباه شود} [و] «أُولئِکَ حَبِطَتْ أَعْمالُهُمْ» - . توبه / ۱۷ - {آنانند که اعمالشان به هدر رفته است}[و] «لا تُبْطِلُوا صَدَقاتِکُمْ بِالْمَنِّ وَ الْأَذی» - . بقره / ۲۶۴ - {صدقه های خود را با منّت و آزار باطل مکنید}؛ [در جواب] می‌گوییم: این احباط به معنایی که مقصود شما می‌باشد نیست، بلکه به معنای این است که هر کسی که عملی مستحق نکوهش انجام دهد، با این‌که می... توانسته آن را طوری انجام دهد که به سبب آن مستحق ستایش و ثواب باشد، درباره‌اش گفته می‌شود که او عملش را حبط کرده است، مانند صدقه‌ای که همراه با منت و آزار باشد و صدقه‌ای که بدون منت و آزار باشد. اما احباط طاعات به سبب کفر، به معنای آن است که شخص البته بر طاعاتش ثواب داده نمی‌شود، نه این‌که به معنای تنازع در چیزی باشد [و به این معنا باشد که کفر، با طاعات تنازع کند و آن‌ها را از بین ببرد]. و از آن‌جا که ابوعلی و ابوهاشم به نادرستی این نظر پی برده‌اند، اندکی از لجاجت خود را کنار گذاشته‌اند و گفته‌اند: معصیت‌ها فقط طاعات را می‌توانند احباط کنند، و هنگامی که طاعات بر معاصی وارد شوند، اگرچه خود معاصی بر طاعات گذشته وارد شده بودند، معاصی را حبط می‌کنند. دیگر این‌که در احباط، نظری به تعداد معاصی و طاعات نیست، بلکه احباط، به مقدار وزرها و اجرها بستگی دارد؛ چه بسا که یک گناه کبیره به قدری وزر داشته باشد که بر طاعات فراوانی غلبه کند، و هیچ راهی برای تشخیص دادن آن وجود ندارد و به علم خداوند متعال واگذار می‌شود. سپس در این‌جا نظر آن دو [- ابوعلی و ابوهاشم] از هم‌دیگر جدا می‌شود؛ ابوعلی پنداشته است آن‌چه کمتر است، ساقط می‌شود و چیزی از بیشتر ساقط نمی‌گردد، و اگر آن‌چه که ساقط شده است ثواب باشد، سقوط کمتر به منزله عقاب است و اگر آن‌چه که ساقط شده است عقاب باشد، سقوط آن به منزله ثواب است، و این [همان نظریه] احباط محض است. و ابوهاشم گفته است: کمتر ساقط می‌شود و به اندازه آن از بیشتر نیز ساقط می‌گردد، برای مثال اگر کسی صد جزء عقاب داشته باشد و هزار جزء حسنه کسب کرده باشد، عقاب از او ساقط می‌شود و صد جزء از ثوابش نیز در مقابل آن عقاب ساقط می‌گردد و نهصد جزء ثواب برایش باقی می‌ماند، و عکس آن نیز چنین است. و این همان نظریه موازنه است. در این‌جا نقل سخن شارح المقاصد به پایان می‌رسد.

مؤلف گوید: حقیقت این است که نمی‌توان ساقط شدن ثواب ایمان به سبب کفری که بعد می‌آید

ص: ۳۳۳

و انسان با آن کفر می‌میرد را انکار کرد، و هم‌چنین این‌که عقاب کفر به سبب ایمان بعدی که انسان با آن ایمان می‌میرد، ساقط می‌شود [را نیز نمی‌توان انکار کرد]. و روایات زیادی وجود دارد که دلالت می‌کنند بسیاری از معاصی، موجب می‌شوند که ثواب بسیار از طاعات از بین برود و بسیاری از طاعات کفاره بسیاری از کارهای بد هستند و روایات در این باره متواتر است، و برخی از آیات نیز دلالت می‌کنند که کارهای نیک، کارهای بد را از بین می‌برند و هیچ دلیل تمامی بر بطلان این حقیقت اقامه نشده است. اما معلوم نیست که این حقیقت درباره همه طاعات و معاصی صادق باشد، و نیز این‌که جریان این حقیقت به شیوه احباط و تکفیر و بعد از ثبوت ثواب و عقاب باشد نیز معلوم نیست، و یا این‌گونه باشد که [ثبوت] ثواب بر عمل در علم خداوند متعال مشروط به این است که کار ناپسندی بعد از آن واقع نشود و [ثبوت] عقاب بر معصیت، مشروط به این است که بعد از آن طاعتی واقع نشود و ثوابی نبرد، و یا این‌گونه نباشد و ثواب و عقابی در کار نباشد، تحقیق این مطلب

برای مـا اهمیتی نـدارد، بلکه این نزاع در حقیقت به نزاعی لفظی بر می گردد. ولی ظاهر سـخنان معتزله و بیشتر امامیه این اسـت که آنـان اعتقـاد ندارنـد که طـاعت چیزی از عقاب را ساقط کنـد و یا معصـیت چیزی از ثواب را اسـقاط نمایـد، مگر در مورد اسلام آوردن و ارتداد و توبه. و مخفی نیست که دلایلی که گفته‌اند، سست است و این کتاب جای آوردن آن‌ها نیست.

و نیز بایـد دانست که در میان امامیه اختلافی نیست که مؤمنانی که مرتکب گناهان کبیره شده‌اند در دوزخ جاودان نمی‌شوند، اما این‌که آیا وارد دوزخ می‌شوند یا فقط در برزخ عذاب می‌شوند، روایات در این باره با هم اختلاف دارند و به زودی تحقیق آن‌ها خواهد آمد.

**[ترجمه]

الأخبار

«۱»

سن، المحاسن عَلِيُّ بْنُ مُحَمَّدٍ الْقَاسَانِيُّ عَمَّنْ ذَكَرَهُ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ الْقَاسِمِ الْجَعْفَرِيِّ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عَنْ آبَائِهِ علیهم السلام قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله مَنْ وَعَدَهُ اللَّهُ عَلَى عَمَلٍ (۱)ثَوَاباً فَهُوَ مُنْجِزٌ لَهُ وَ مَنْ أَوْعَدَهُ عَلَى عَمَلٍ عِقَاباً فَهُوَ فِيهِ بِالْخِيَارِ.

**[ترجمه]محاسن: عبـدالله بن قاسم جعفری نقل کرده، امام صادق علیه السـلام از طریق پـدرانشان علیهم السـلام نقل کرده‌اند که رسول خـدا صـلی الله علیه و آله فرمودند: خداوند هر که را بر عملی وعده ثواب دهد، به وعده خود وفا می‌کند و هر کس را بر عملی از عقاب بیم دهد، این‌که آیا او را عقاب کند یا نکند اختیارش با خود اوست.

**[ترجمه]

«۲»

كَنْزُ الْكَرَاجُكِيِّ، عَنِ الْمُفِيدِ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ الْحَسَنِ بْنِ الْوَلِيدِ عَنْ أَبِيهِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْحَسَنِ الصَّفَّارِ عَنْ عَلِيِّ بْنِ مُحَمَّدٍ الْقَاسَانِيِّ عَنِ الْقَاسِمِ بْنِ مُحَمَّدٍ الْأَصْبَهَانِيِّ عَنْ سُلَيْمَانَ بْنِ خَالِدٍ الْمِنْقَرِيِّ (۲)عَنْ سُفْيَانَ بْنِ عُيَيْنَةَ عَنْ حُمَيْدِ بْنِ زِيَادٍ عَنْ عَطَاءِ بْنِ يَسَارٍ عَنْ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ علیه السلام قَالَ: يُوقَفُ الْعَبْدُ بَيْنَ يَدَيِ اللَّهِ تَعَالَى فَيَقُولُ قِيسُوا بَيْنَ

۱- فی المصدر: من وعده علی عمل. م.

۲- نسبه إلی منقر- وزان منبر- أبو بطن من سعد ثمّ من تمیم، و هو منقر بن عبید بن مقاعس.

نِعَمِی عَلَیْهِ وَ بَیْنَ عَمَلِهِ فَتَسْتَغْرِقُ النِّعَمُ الْعَمَلَ فَیَقُولُونَ قَدِ اسْتَغْرَقَ النِّعَمُ الْعَمَلَ فَیَقُولُ هَبُوا لَهُ النِّعَمَ وَ قِیسُوا بَیْنَ الْخَیْرِ وَ الشَّرِّ مِنْهُ فَإِنِ اسْتَوَی الْعَمَلَانِ أَذْهَبَ اللَّهُ الشَّرَّ بِالْخَیْرِ وَ أَدْخَلَهُ الْجَنَّهَ وَ إِنْ کَانَ لَهُ فَضْلٌ أَعْطَاهُ اللَّهُ بِفَضْلِهِ وَ إِنْ کَانَ عَلَیْهِ فَضْلٌ وَ هُوَ مِنْ أَهْلِ التَّقْوَی وَ لَمْ یُشْرِکْ بِاللَّهِ تَعَالَی وَ اتَّقَی الشِّرْکَ بِهِ فَهُوَ مِنْ أَهْلِ الْمَغْفِرَهِ یَغْفِرُ اللَّهُ لَهُ بِرَحْمَتِهِ إِنْ شَاءَ وَ یَتَفَضَّلُ عَلَیْهِ بِعَفْوِهِ.

عد، العقائد اعتقادنا فی الوعد و الوعید هو أن من وعده الله علی عمل ثوابا فهو منجزه و من وعده علی عمل عقابا فهو فیه بالخیار إن عذبه فبعدله و إن عفا عنه فبفضله و ما الله بِظَلَّامٍ لِلْعَبِیدِ و قد قال الله عز و جل إِنَّ اللَّهَ لا یَغْفِرُ أَنْ یُشْرَکَ بِهِ وَ یَغْفِرُ ما دُونَ ذلِکَ لِمَنْ یَشاءُ (۱)و اعتقادنا فی العدل هو أن الله تبارک و تعالی أمرنا بالعدل و عاملنا بما هو فوقه و هو التفضل و ذلک أنه عز و جل یقول مَنْ جاءَ بِالْحَسَنَهِ فَلَهُ عَشْرُ أَمْثالِها وَ مَنْ جاءَ بِالسَّیِّئَهِ فَلا یُجْزی إِلَّا مِثْلَها وَ هُمْ لا یُظْلَمُونَ (۲)

**[ترجمه]کنز الکراجکی: عطاء بن یسار نقل کرده، امیرالمؤمنین علیه السلام فرمودند: بنده در پیش گاه خداوند متعال می... ایستد و خداوند می گوید:

ص: ۳۳۴

بین نعمت‌های من بر او و اعمال او مقایسه کنید، نعمت‌ها، اعمال او را فرا می گیرد و می گویند نعمت‌ها، اعمال او را فرا گرفت؛ خداوند می‌فرماید: نعمت‌ها را بر او ببخشید و بین خوبی‌ها و بدی‌هایش مقایسه کنید، اگر اعمال خوب و بدش با هم مساوی باشند،

خداوند بدی‌ها را با خوبی‌ها از بین می‌برد و او را در بهشت داخل می کند، و اگر اعمال خوبش بیشتر از بدی‌هایش باشد، خداوند از فضل خود به او عطا می کند، و اگر اعمال بدش زیادتر از خوبی‌هایش باشند و از اهل تقوا باشد و به خداوند متعال شرک نورزیده باشد و از شرک پرهیز کرده باشد، از اهل مغفرت خداوند می گردد و اگر خداوند بخواهد، او را به سبب رحمتش می‌آمرزد و از روی عفوش بر او تفضل می کند.

عقاید: اعتقاد ما درباره وعده و وعید این است که خداوند به هر کسی که او را بر عملی وعده به ثواب داده باشد، به وعده‌اش عمل می کند و هر کسی را که بر عملی به عقاب بیم داده باشد، در اختیار خودش است؛ اگر او را عذاب کند، به سبب عدالتش است و اگر از او درگذرد، از روی فضلش است و خداوند «بِظَلَّامٍ لِلْعَبِیدِ» - . آل عمران / ۱۸۲ - {به بندگان [خود] بیدادگر} نیست. خداوند عزّ و جلّ فرموده است: «إِنَّ اللَّهَ لا یَغْفِرُ أَنْ یُشْرَکَ بِهِ وَ یَغْفِرُ ما دُونَ ذلِکَ لِمَنْ یَشاءُ» - . نساء / ۴۸ - { مسلماً خدا این را که به او شرک ورزیده شود نمی بخشاید و غیر از آن را برای هر که بخواهد می بخشاید}.

و اعتقاد ما درباره عدالت این است که خداوند تبارک و تعالی ما را به عدالت امر کرده است و با چیزی فوق عدالتش، یعنی با تفضلش با ما معامله کرده است، و این بدان جهت است که خداوند عزّ و جلّ می‌فرماید: «مَنْ جاءَ بِالْحَسَنَهِ فَلَهُ عَشْرُ أَمْثالِها وَ مَنْ جاءَ بِالسَّیِّئَهِ فَلا یُجْزی إِلَّا مِثْلَها وَ هُمْ لا یُظْلَمُونَ» - . أنعام / ۱۶۰ - {هر کس کار نیکی بیاورد، ده برابر آن [پاداش] خواهد داشت و هر کس کار بدی بیاورد، جز مانند آن جزا نیابد و بر آنان ستم نرود}.

**[ترجمه]

بيان

قال الشيخ المفيد قدس الله روحه فی شرح القول الأخیر العدل هو الجزاء علی العمل بقدر المستحق علیه و الظلم هو منع الحقوق و الله تعالی کریم جواد متفضل رحیم قد ضمن الجزاء علی الأعمال و العوض علی المبتدإ من الآلام و وعد التفضل بعد ذلک بزیاده من عنده فقال تعالی لِلَّذِینَ أَحْسَنُوا الْحُسْنی وَ زِیادَهٌ (۳)فخبر أن للمحسن الثواب المستحق و زیاده من عنده و قال مَنْ جاءَ بِالْحَسَنَهِ فَلَهُ عَشْرُ أَمْثالِها یعنی له عشر أمثال ما یستحق علیها وَ مَنْ جاءَ بِالسَّیِّئَهِ فَلا یُجْزی إِلَّا مِثْلَها وَ هُمْ لا یُظْلَمُونَ یرید أنه لا یجازیه بأکثر مما یستحقه ثم ضمن بعد ذلک العفو و وعد بالغفران فقال سبحانه وَ إِنَّ رَبَّکَ لَذُو مَغْفِرَهٍ لِلنَّاسِ عَلی ظُلْمِهِمْ (۴)و قال إِنَّ اللَّهَ لا یَغْفِرُ أَنْ یُشْرَکَ بِهِ وَ یَغْفِرُ ما دُونَ ذلِکَ لِمَنْ یَشاءُ (۵)و قال قُلْ بِفَضْلِ اللَّهِ وَ بِرَحْمَتِهِ فَبِذلِکَ فَلْیَفْرَحُوا (۶)و الحق الذی للعبد هو ما جعل الله حقا له و اقتضاء جود الله و کرمه و إن

۱- النساء: ۴۸ و ۱۱۶.

۲- الأنعام: ۱۶۰.

۳- یونس: ۲۶.

۴- الرعد: ۶.

۵- النساء: ۴۷.

۶- یونس: ۵۸.

كان لو حاسبه بالعدل لم يكن له عليه بعد النعم التى أسلفها حق لأنه تعالى ابتدأ خلقه بالنعم و أوجب عليهم بها الشكر و ليس أحد من الخلق يكافئ نعم الله تعالى عليه بعمل و لا يشكره أحد إلا و هو مقصر بالشكر عن حق النعمه و قد أجمع أهل القبله على أن من قال إنى وفيت جميع ما لله على و كافأت نعمه بالشكر فهو ضال و أجمعوا على أنهم مقصرون عن حق الشكر و أن لله عليهم حقوقا لو مد فى أعمارهم إلى آخر مدى الزمان لما وفوا الله سبحانه بما له عليهم فدل ذلك على أن ما جعله حقا لهم فإنما جعله بفضله و جوده و كرمه و لأن حال العامل الشاكر خلاف حال من لا عمل له فى العقول و ذلك أن الشاكر يستحق فى العقول الحمد و من لا عمل له فليس له فى العقول حمد و إذا ثبت الفصل بين العامل و من لا عمل له كان ما يجب فى العقول من حمده هو الذى يحكم عليه بحقه و يشار إليه بذلك و إذا أوجبت العقول له مزيه على من لا عمل له كان العدل من الله تعالى معاملته بما جعل فى العقول له حقا و قد أمر تعالى بالعدل و نهى عن الجور فقال تعالى إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَ الْإِحْسانِ (۱)الآيه انتهى.

و قال العلامه رحمه الله فى شرحه على التجريد ذهب جماعه من معتزله بغداد إلى أن العفو جائز عقلا غير جائز سمعا و ذهب البصريون إلى جوازه سمعا و هو الحق و استدل المصنف رحمه الله بوجوه ثلاثه.

الأول أن العقاب حق لله تعالى فجاز تركه و المقدمتان ظاهرتان.

الثانى أن العقاب ضرر بالمكلف و لا ضرر فى تركه على مستحقه و كل ما كان كذلك كان تركه حسنا أما أنه ضرر بالمكلف فضرورى و أما عدم الضرر فى تركه فقطعى لأنه تعالى غنى بذاته عن كل شى ء و أما أن ترك مثل هذا حسن فضروريه و أما السمع فالآيات الداله على العفو كقوله تعالى إِنَّ اللَّهَ لا يَغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ وَ يَغْفِرُ ما دُونَ ذلِكَ فإما أن يكون هذان الحكمان مع التوبه أو بدونها و الأول باطل لأن الشرك يغفر من التوبه فتعين الثانى و أيضا المعصيه مع التوبه يجب غفرانها

۱- النحل: ۹۰.

و ليس المراد فى الآيه المعصيه التى يجب غفرانها لأن الواجب لا يعلق بالمشيه فما كان يحسن قوله لِمَنْ يَشاءُ فوجب عود الآيه إلى معصيه لاـ يجب غفرانها و لقوله تعالى إِنَّ رَبَّكَ لَذُو مَغْفِرَهٍ لِلنَّاسِ عَلى ظُلْمِهِمْ و على يدل على الحال أو الغرض كما يقال ضربت زيدا على عصيانه أى لأجل عصيانه و هو غير مراد هنا قطعا فتعين الأول و الله تعالى قد نطق فى كتابه العزيز بأنه عفو غفور و أجمع المسلمون عليه و لا معنى له إلا إسقاط العقاب عن العاصى انتهى أقول سيأتى الآيات و الأخبار فى ذلك.

إلى هنا تمّ الجزء الخامس من كتاب بحار الأنوار من هذه الطبعه المزدانه بتعاليق نفيسه قيّمه و فوائد جمّه ثمينه؛ و يحوى هذا الجزء ۵۲۸ حديثاً و ۱۸ باباً.

و اللّه الموفّق للخير و الرشاد.

ذيحجه الحرام ۱۳۷۶ ه

**[ترجمه]شیخ مفید قدس الله روحه در شرح سخن اخیر گفته است: عدل به معنای جزا دادن بر عمل به اندازه استحقاق عمل است و ظلم به معنای منع حقوق است و خداوند متعال کریم و بخشنده و با تفضل و مهربان است و ضمانت کرده است که جزای اعمال و اجر کسانی که درد کشیده‌اند را بدهد و علاوه بر آن وعده تفضل زیادی نیز داده است و فرموده است: «لِلَّذِينَ أَحْسَنُوا الْحُسْنى وَ زِيادَهٌ» - . یونس / ۲۶ - {برای کسانی که کار نیکو کرده اند نیکویی [بهشت] و زیاده [بر آن] است} و اعلام کرده است که نیکوکار هم ثوابی که مستحق آن است و هم مقداری زیادتری را می‌برد، و فرمود: «مَنْ جاءَ بِالْحَسَنَهِ فَلَهُ عَشْرُ أَمْثالِها» - . أنعام / ۱۶۰ - {هر کس کار نیکی بیاورد، ده برابر آن [پاداش] خواهد داشت}، یعنی ده برابر پاداشی که مستحق آن است، «وَ مَنْ جاءَ بِالسَّيِّئَهِ فَلا يُجْزى إِلَّا مِثْلَها وَ هُمْ لا يُظْلَمُونَ» {و هر کس کار بدی بیاورد، جز مانند آن جزا نیابد و بر آنان ستم نرود} که مقصود این است که او را بیش از آن مقداری که مستحق آن است عذاب نمی‌کند، سپس بعد از آن ضمانت به عفو کرده و وعده به آمرزش داده است؛ خداوند سبحان فرمود: «وَ إِنَّ رَبَّكَ لَذُو مَغْفِرَهٍ لِلنَّاسِ عَلى ظُلْمِهِمْ» - . رعد / ۶ - {و به راستی پروردگار تو نسبت به مردم با وجود ستمشان بخشایش‌گر است}، و فرمود: «إِنَّ اللَّهَ لا يَغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ وَ يَغْفِرُ ما دُونَ ذلِكَ لِمَنْ يَشاءُ» - . نساء / ۴۸ - {مسلماً خدا این را که به او شرک ورزیده شود نمی بخشاید و غیر از آن را برای هر که بخواهد می بخشاید}، و فرمود: «قُلْ بِفَضْلِ اللَّهِ وَ بِرَحْمَتِهِ فَبِذلِكَ فَلْيَفْرَحُوا» - . یونس / ۵۸ - {بگو به فضل و رحمت خداست که [مؤمنان] باید شاد شوند}، و حقی که بنده دارد، همان است که خداوند حق او قرار داده است و اقتضای جود و کرم خداوند است،

ص: ۳۳۵

اگرچه اگر با عدلش محاسبه کند، بعد از آن همه نعمتی که خداوند پیش از آن به او داده است، حقی نخواهد داشت؛ زیرا خداوند متعال از همان ابتدا به خلایقش نعمت داده و شکر را بر آنان واجب کرده است و هیچ‌یک از خلایق نمی‌تواند با عمل خود حق نعمت‌ها خداوند را به جای آورد و هیچ‌کس نمی‌تواند او را شکر گزارد مگر این‌که در شکرگزاری خود از شکری که حق نعمت‌هاست تقصیر می‌نماید. همه اهل قبله متفقند که کسی که بگوید من به همه تکالیف خداوند که بر گردنم بود وفا کردم و نعمت‌های او را به طور کامل شکر گزاردم، گمراه است، و نیز متفقند که همه بندگان در شکر کامل خداوند

تقصیر می‌کنند و خداوند بر آنان حقوقی دارد که حتی اگر عمرهای آنان را تا آخرین زمان ممکن طولانی کند، باز هم نمی... توانند حقوقی که خداوند سبحان بر گردن آن‌ها دارد را وفا کنند، و این نشان می‌دهد که چیزهایی که خداوند حق آنان قرار داده است، تنها به جهت فضل و جود و کرمش حق آنان قرار داده است، و زیرا از جهت عقلی حال کسی که عمل می‌کند و شکرگزار است، خلاف حال کسی است که عملی ندارد، و این بدان جهت است که انسان شکرگزار در نزد عقلا مستحق ستایش است و کسی که عملی ندارد، پیش عقلا مستحق ستایشی نیست، و هنگامی که تفاوت بین کسی که عمل می‌کند و کسی که عملی ندارد ثابت شد، همان چیزی که نزد عقلا موجب ستایش او می‌شود، حکم بر حق‌داشتن او نیز می‌کند و آن حق به او داده می‌شود، و وقتی که عقلا او را نسبت به کسی که عملی ندارد دارای مزیتی دانستند، عدالت خداوند متعال به این است که با او مانند کسی که در نزد عقلا ذی‌حق است معامله کند، و خداوند متعال امر به عدل کرده و از ستم نهی کرده است؛ خداوند متعال فرمود: «إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَ الْإِحْسانِ ... » - . نحل / ۹۰ - {در حقیقت خدا به دادگری و نیکوکاری فرمان می دهد ...}. در این‌جا نقل سخن مفید قدس الله روحه به پایان می‌رسد.

علامه رحمه الله در شرح تجرید گفته است: گروهی از معتزله بغداد معتقد شده‌اند که عفو کردن از جهت عقلی جایز است، ولی از جهت نقلی جایز نیست، و بصری‌ها معتقد شده‌اند که از جهت نقلی جایز است، و حق نیز همین است و مصنف رحمه الله به سه صورت بر آن استدلال کرده است:

وجه اول این که عقاب کردن حق خداوند متعال است و می‌تواند آن را ترک کند، و هر دو مقدمه [این استدلال] روشن است.

وجه دوم این که عقاب برای مکلف ضرر است و در عقاب نکردن کسی که مستحق عقاب است ضرری نیست و هر چه که این‌گونه باشد، ترک کردن آن نیکو است؛ اما این‌که عقاب برای مکلف ضرر است، مطلبی ضروری [و انکار ناپذیر] است، و این‌که عقاب نکردن ضرری ندارد قطعی است؛ زیرا خداوند متعال در ذات خود از همه چیز بی‌نیاز است، و این‌که ترک چنین چیزی نیکو است نیز ضروری است. اما از جهت نقلی؛ آیاتی که دلالت بر عفو می‌کنند، مانند این سخن خداوند متعال: «إِنَّ اللَّهَ لا يَغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ وَ يَغْفِرُ ما دُونَ ذلِكَ» - . نساء / ۴۸ - {مسلماً خدا این را که به او شرک ورزیده شود نمی بخشاید و غیر از آن را می بخشاید}، زیرا این دو حکم خداوند یا با توبه است، یا بدون توبه؛ اولی باطل است؛ زیرا شرک با توبه بخشیده می‌شود، پس فقط دومی می‌ماند. و هم‌چنین معصیت باید با توبه‌کردن بخشیده شود،

ص: ۳۳۶

و مقصود از این آیه، معصیتی نیست که آمرزش آن واجب نباشد، زیرا چیزی که واجب است معلق به مشیت نمی‌شود و دیگر این سخن خداوند: «لِمَنْ يَشاءُ» {برای هر که بخواهد} جایی نخواهد داشت، پس این آیه باید به معصیتی که آمرزیدن آن واجب نیست باز گردد، و به سبب این سخن خداوند متعال: «إِنَّ رَبَّكَ لَذُو مَغْفِرَةٍ لِلنَّاسِ عَلى ظُلْمِهِمْ» - . رعد / ۶ - {و به راستی پروردگار تو نسبت به مردم با وجود ستمشان بخشایش‌گر است}، و \\"علی\\" بر حال یا غرض دلالت می کند، چنان‌چه گفته می‌شود: زید را بر عصیانش زدم، یعنی او را به سبب عصیانش زدم، و چنین چیزی قطعاً در این‌جا مقصود نیست، پس همان اولی درست است و این‌که خداوند متعال در کتاب عزیز خود فرموده که بخشنده و آمرزش‌گر است و همه مسلمانان بر آن اتفاق نظر دارند، تنها معنایش اسقاط عقاب از معاصی است. در این‌جا نقل سخن علامه رحمه الله به پایان می...

رسد. مؤلف گويد: آيات و روايات اين مسأله به زودى خواهد آمد.

ناشر ديجيتالى : مركز تحقيقات رايانه اى قائميه اصفهان

**[ترجمه]

فهرست ما فى هذا الجزء

ص: ٣٣٧

لموضوع/ الصفحه

أبواب العدل

ص: ۳۳۹

وفصل الخطاب واعين الحي الذي لا تنام وانتم حكماء الله وبكم حكم الله وبكم عرف حق الله
لا اله الا الله محمد رسول الله انتم نور الله من بين ايدينا ومن خلفنا انتم سنة الله التي
بها سبق القضاء يا امير المؤمنين انا لكم مسلم تسليما لا اشرك بالله شيئا ولا اتخذ — وبكم وجب القضاء ...
من دونه وليا الحمد لله الذي هداني بكم وما كنت لاهتدي لولا ان هداني الله الله
اكبر الله اكبر الله اكبر الحمد لله على ما هدانا ذكر الصلوة والدعاء على دكة القضاء ثم امض الى دكة
القضاء فصل عليها ركعتين تقرأ فيهما بعد الحمد ما اردت فاذا فرغت منها فسلمت وسبحت تسبيح الزهراء
عليها السلام وقل يا مالكي ومملكي ومتغمدي بالنعم الجسام من غير استحقاق وجهي خاضع لما تعلوه الاقدام
لجلال وجهك الكريم لا تجعل هذه الشدة ولا هذه المحنة متصلة باستيصال الشأفة
وامنحني من فضلك ما لم تمنح به احدا من غيرها لئن انت القديم الذي لم تزل ولا تزال صل — الاولى
على محمد وآل محمد واغفر لي وارحمني وزك عملي وبارك لي في اجلي واجعلني من عتقائك
وطلقائك من النار برحمتك يا ارحم الراحمين ذكر الصلوة والدعاء في بيت الطشت المتصل
بدكة القضاء تصلي هناك ركعتين فاذا سلمت وسبحت فقل اللهم اني ذخرت توحيدي اياك
ومعرفتي بك واخلاصي لك واقراري بربوبيتك وذخرت ولاية من انعمت علي بمعرفتهم
من بريتك محمد وعترته صلى الله عليهم ليوم فزعي اليك عاجلا وآجلا وقد فزعت اليك واليهم
يا مولاي في هذا اليوم وفي موقفي هذا وسألتك ما زكي من نعمتك وازاحة ما اخشاه من — ما ذكي ...
نقمتك والبركة فيما رزقتنيه وتحصين صدري من كل هم وجائحة ومعصية في ديني و
دنياي وآخرتي يا ارحم الراحمين ذكر الصلوة والدعاء في وسط المسجد تصلي هناك ركعتين تقرأ
في الاولى الحمد والصمد والثانية الحمد والكافرون فاذا سلمت وسبحت فقل اللهم انت السلام ومنك
السلام واليك يعود السلام ودارك دار السلام حينا ربنا منك بالسلام اللهم اني صليت
هذه الصلوة ابتغاء رحمتك ورضوانك ومغفرتك وتعظيما لمسجدك اللهم فصل على محمد
وآل محمد وارفعها في عليين وتقبلها مني يا ارحم الراحمين ثم امض الى الاسطوانة السابعة
وقف عندها مستقبل القبلة وقل بسم الله وبالله وعلى ملة رسول الله صلى الله عليه وآله ولا اله الا الله محمد
رسول الله السلام على ابينا آدم وامنا حواء السلام على هابيل المقتول ظلما وعدوانا

(في الحاشية:) اقول وجدت في بعض مؤلفات قدماء اصحابنا ويستحب ان تصلي في بيت الطشت يرجع خ ل وهو متصل بدكة القضاء ركعتين فقد روي عن ابي عبد الله عليه السلام ذلك فاذا سلمت فصل وذكر الدعاء ثم قال السيد رحمه الله ص

المستقبل یکون عقب علی بن الحسین ع
علی یسار المستقبل کما اذا کان عند القبر
واستقبل القبلة یکون کذلک ولا یبعد
ان یکون القبلة تصحیف القبر ع

لان فی تخییل القبر والاظهر هو الوجه الاول کما فهم الشیخ رحمه الله وغیره وحکموا باستقبال القبر مطلقا
وهو الموافق للاخبار الاخر الواردة فی زیارة البعید فالاولی العمل بما فی یب احمد بن محمد بن عیسی عن ابن ابی
عمیر عمن رواه قال قال ابو عبد الله ع اذا بعدت باحدکم الشقة ونات به الدار فلیعل علی منزله ولیصل
رکعتین ولیوم بالسلام الی قبورنا فان ذلک یصل الینا ویسلم علی الائمة علیهم السلام من بعید کما یسلم
علیهم من قریب غیر انک لا یصح ان تقول اتیتک زائرا بل تقول فی موضعک قصدتک بقلبی زائرا اذ
عجزت عن حضور مشهدک ووجهت الیک سلامی لعلمی انه یبلغک صلی الله علیک فاشفع
لی عند ربک جل وعز وتدعو بما احببت انتهی قوله ویسلم علی الائمة علیهم السلام الی آخر الکلام من کلام
الشیخ ولیس من تتمة الخبر کما یظهر من الکافی ومما اوردنا فی اول الباب فی کا العدة عن احمد بن محمد
عن القاسم عن جده عن الحسین بن ثویر بن ابی فاختة قال کنت انا ویونس بن ظبیان والمفضل بن عمر
وابو سلمة السراج جلوسا عند ابی عبد الله ع وکان المتکلم یونس وکان اکبرنا سنا فقال له جعلت فداک
انی کثیرا ما اذکر الحسین صلوات الله علیه فای شیء اقول فقال قل صلی الله علیک یا ابا عبد الله تعید ذلک
ثلثا فان السلام علیه یصل الیه من قریب ومن بعید انتهی قال الشهید رحمه الله فی الذکری قال ابن زهره
رحمه الله من زار وهو مقیم فی بلده قدم الصلوة ثم زار عقیبها وقال رحمه الله فی الدروس یستحب
زیارة النبی والائمة صلی الله علیهم کل یوم جمعة ولو من البعید واذا کان علی مکان عال کان افضل اقول
لا یبعد القول بالتخییر للبعید بین تقدیم الصلوة وتاخیرها لورود الروایة بهما کما عرفت وما ذکره رحمه الله
من جواز الزیارة فی ای مکان تیسر وان لم یکن موضعا عالیا لا یخلو من قوة لعمومات بعض ما مر من الاخبار
وان کان الافضل والاحوط ایقاعها فی سطح عال او صحراء ق زیارة للحسین صلوات الله علیه
من بعید البلاد السلام علیک یا ولی الله السلام علیک یا حجة الله السلام علیک یا نور الله فی
ظلمات الارض السلام علیک یا امام المؤمنین وسلالة النبیین والوصیین وشاهد یوم الدین
السلام علی جدک رسول الله سید المرسلین وخاتم النبیین السلام علی ابیک امیر المؤمنین ووارث
علم النبیین السلام علی امک فاطمة بنت رسول الله رب العالمین السلام علی اخیک وشقیقک الحسن
امام المؤمنین وحجة رب العالمین اشهد انک واباءک الذین کانوا من قبلک وابناءک
الذین من بعدک موالی واولیائی واشهد انکم اصفیاء الله وحجته البالغة علی خلقه انتجبکم

ثم اعلم انا قد اوردنا زیارة جامعة للبعید فی باب زیارة النبی صلعم من البعید فلا نعیده صح

وخیرته م

**[ترجمه]ص: ۳۳۷

ص: ۳۳۸

ص: ۳۳۹

ص: ۳۴۰

ص: ۳۴۱

**[ترجمه]

شكر و تجليل للمحقّق

بسمه تعالى

قد قوبل هذا الجزء من هذا الكتاب القيّم بعدّه نسخ مطبوعه و مخطوطه، و منها نسخه ثمينه نفيسه توجد بخطّ المصنّف قدّس سرّه الشريف، و يجد القارى ء انموذجا من صورتها الفتوغرافيّه فى أول الجزء و فى آخره.

و النسخه لخزانه كتب فضيله الفقيد ثقه الإسلام و المحدّثين الحاج السيّد (صدر الدين الصدر العامليّ) الخطيب الشهير الإصفهانيّ رضوان اللّه عليه؛ و قد أتحفنا إيّاها ولده المعظّم العالم العامل الحاج السيّد (مهدى الصدر العامليّ) نزيل طهران فمن واجبنا أن نقدّم إليه ثناءنا العاطر و شكرنا الجزيل؛ وفّقه اللّه تعالى و إيّانا لجميع مرضاته. و ممّايشكر عليه و يقدّر جدّاً قيام فضيله الخطيب المصقّع المفوّه المفضال الحاجّ السيّد (مصطفى الطباطبائى القميّ) مقابله ما فى البحار من الحديث بمصادره المنقول عنها و بيان ما هنالك من الاختلاف و ذكر أرقام صفحاته عدا المخطوط منها و ما لم يتح له الوقوف عليه و نحن نرمز تلكم التعاليق ب (م) و اللّه المستعان إنّه وليّ التوفيق.

يحيى عابدى

ص: ۳۴۲

**[ترجمه]ص: ۳۴۲

**[ترجمه]

تعریف مرکز

بسم الله الرحمن الرحیم
هَلْ یَسْتَوِی الَّذِینَ یَعْلَمُونَ وَالَّذِینَ لَا یَعْلَمُونَ
الزمر: ۹

المقدمة:
تأسّس مرکز القائمیة للدراسات الکمبیوتریة فی أصفهان بإشراف آیة الله الحاج السید حسن فقیه الإمامی عام ۱۴۲۶ الهجری فی المجالات الدینیة والثقافیة والعلمیة معتمداً علی النشاطات الخالصة والدؤوبة لجمع من الإخصائیین والمثقفین فی الجامعات والحوزات العلمیة.

إجراءات المؤسسة:
نظراً لقلة المراکز القائمة بتوفیر المصادر فی العلوم الإسلامیة وتبعثرها فی أنحاء البلاد وصعوبة الحصول علی مصادرها أحیاناً، تهدف مؤسسة القائمیة للدراسات الکمبیوتریة فی أصفهان إلی التوفیر الأسهل والأسرع للمعلومات ووصولها إلی الباحثین فی العلوم الإسلامیة وتقدم المؤسسة مجاناً مجموعة الکترونیة من الکتب والمقالات العلمیة والدراسات المفیدة وهی منظمة فی برامج إلکترونیة وجاهزة فی مختلف اللغات عرضاً للباحثین والمثقفین والراغبین فیها.
وتحاول المؤسسة تقدیم الخدمة معتمدة علی النظرة العلمیة البحتة البعیدة من التعصبات الشخصیة والاجتماعیة والسیاسیة والقومیة وعلی أساس خطة تنوی تنظیم الأعمال والمنشورات الصادرة من جمیع مراکز الشیعة.

الأهداف:
نشر الثقافة الإسلامیة وتعالیم القرآن وآل بیت النبیّ علیهم السلام
تحفیز الناس خصوصا الشباب علی دراسة أدقّ فی المسائل الدینیة
تنزیل البرامج المفیدة فی الهواتف والحاسوبات واللابتوب
الخدمة للباحثین والمحققین فی الحوازت العلمیة والجامعات
توسیع عام لفکرة المطالعة
تهمید الأرضیة لتحریض المنشورات والکتّاب علی تقدیم آثارهم لتنظیمها فی ملفات الکترونیة

السیاسات:
مراعاة القوانین والعمل حسب المعاییر القانونیة
إنشاء العلاقات المترابطة مع المراکز المرتبطة
الاجتنباب عن الروتینیة وتکرار المحاولات السابقة
العرض العلمی البحت للمصادر والمعلومات

الالتزام بذكر المصادر والمآخذ فى نشر المعلومات

من الواضح أن يتحمل المؤلف مسؤولية العمل.

نشاطات المؤسسة:

طبع الكتب والملزمات والدوريات

إقامة المسابقات فى مطالعة الكتب

إقامة المعارض الالكترونية: المعارض الثلاثية الأبعاد، أفلام بانوراما فى الأمكنة الدينية والسياحية

إنتاج الأفلام الكرتونية والألعاب الكمبيوترية

افتتاح موقع القائمية الانترنتى بعنوان : www.ghaemiyeh.com

إنتاج الأفلام الثقافية وأقراص المحاضرات و...

الإطلاق والدعم العلمى لنظام استلام الأسئلة والاستفسارات الدينية والأخلاقية والاعتقادية والردّ عليها

تصميم الأجهزة الخاصة بالمحاسبة، الجوال، بلوتوث Bluetooth، ويب كيوسك kiosk، الرسالة القصيرة ((sms

إقامة الدورات التعليمية الالكترونية لعموم الناس

إقامة الدورات الالكترونية لتدريب المعلمين

إنتاج آلاف برامج فى البحث والدراسة وتطبيقها فى أنواع من اللابتوب والحاسوب والهاتف ويمكن تحميلها على ٨ أنظمة؛

١.JAVA

٢.ANDROID

٣.EPUB

٤.CHM

٥.PDF

٦.HTML

٧.CHM

٨.GHB

إعداد ۴ الأسواق الإلكترونية للكتاب على موقع القائمية ويمكن تحميلها على الأنظمة التالية

١.ANDROID

٢.IOS

٣.WINDOWS PHONE

٤.WINDOWS

وتقدّم مجاناً فى الموقع بثلاث اللغات منها العربية والانجليزية والفارسية

الكلمة الأخيرة

نتقـدم بكلمـة الشـكر والتقـدير إلى مكاتب مراجع التقليـد منظمات والمراكز، المنشورات، المؤسـسات، الكتّاب وكل من قدّم لنا المساعدة فى تحقيق أهدافنا وعرض المعلومات علينا.
عنوان المكتب المركزى
أصفهان، شارع عبد الرزاق، سوق حاج محمد جعفر آباده اى، زقاق الشهيد محمد حسن التوكلى، الرقم ۱۲۹، الطبقة الأولى.

عنوان الموقع : : www.ghbook.ir
البريد الالكترونى : Info@ghbook.ir
هاتف المكتب المركزى ۰۳۱۳۴۴۹۰۱۲۵
هاتف المكتب فى طهران ۸۸۳۱۸۷۲۲ ـ ۰۲۱
قسم البيع ۰۹۱۳۲۰۰۰۱۰۹شؤون المستخدمين ۰۹۱۳۲۰۰۰۱۰۹.


مركز
القائمية
اصفهان
للبحوث والتحريات الكمبيوترية
WWW
للحصول على المكتبات الخاصه الاخرى
ارجعوا الى عنوان المــركز من فضلــكم
www.Ghaemiyeh.com
www.Ghaemiyeh.net
www.Ghaemiyeh.org
www.Ghaemiyeh.ir
و للايصاء من فضلكم
٠٩١٣ ٢٠٠٠ ١٠٩